

जैनाचार्य–जैनधर्मदिवाकर–पूज्यश्री–घासीलालजी–महाराज-

विरचितया सुधाख्यया व्याख्यया समलङ्कृतं

हिन्दी-गुर्जर-भाषाऽनुवादसहितम्–

श्री-स्थानाङ्गसूत्रम् ॥

STHANANG SŪTRAM

(द्वितीयो भागः)

नियोजकः

संस्कृत–प्राकृतज्ञ–जैनागमनिष्णात–प्रियव्याख्यानि–
पण्डितमुनि-श्रीकन्हैयालालजी-महाराजः

प्रकाशक.

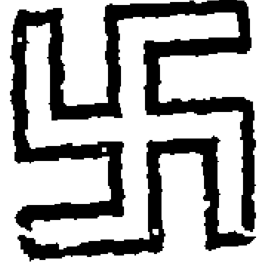
राजकोटनिवासी–श्रेष्ठिश्री–व्रजलाल दुर्लभजी पारेख
तत्प्रदत्त - द्रव्यसाहाय्येन
अ० भा० श्वे० स्था० जैनशास्त्रोद्धारसमितिप्रमुखः
श्रेष्ठि–श्रीशान्तिलाल–मङ्गलदासभाई–महोदयः
मु० राजकोट

प्रथमा–आवृत्ति	वीर-संवत्	विक्रम-संवत्	ईसवीसन्
प्रति १२००	२४९१	२०२१	१९६४

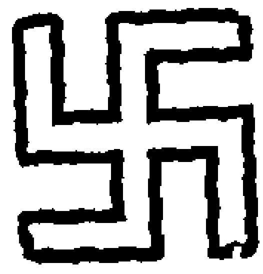
मूल्यम्–रू० २५–०–०

મળવાનું ઠેકાણું :
શ્રી અ. ભા. શ્વે. સ્થાનકવાસી
જૈન શાસ્ત્રોદ્ધાર સમિતિ,
ઠે. ગરેડિયાકૂવા રોડ,
રાજકોટ, (સૌરાષ્ટ્ર).

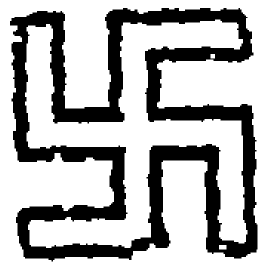
Published by :
Shri Akhil Bharat S. S.
Jain Shastroddhara Samiti,
Garedia Kuva Road, RAJKOT,
(Saurashtra), W Ry, India.

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां,
जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः ।
उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा,
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥ १ ॥

हरिगीतच्छन्दः

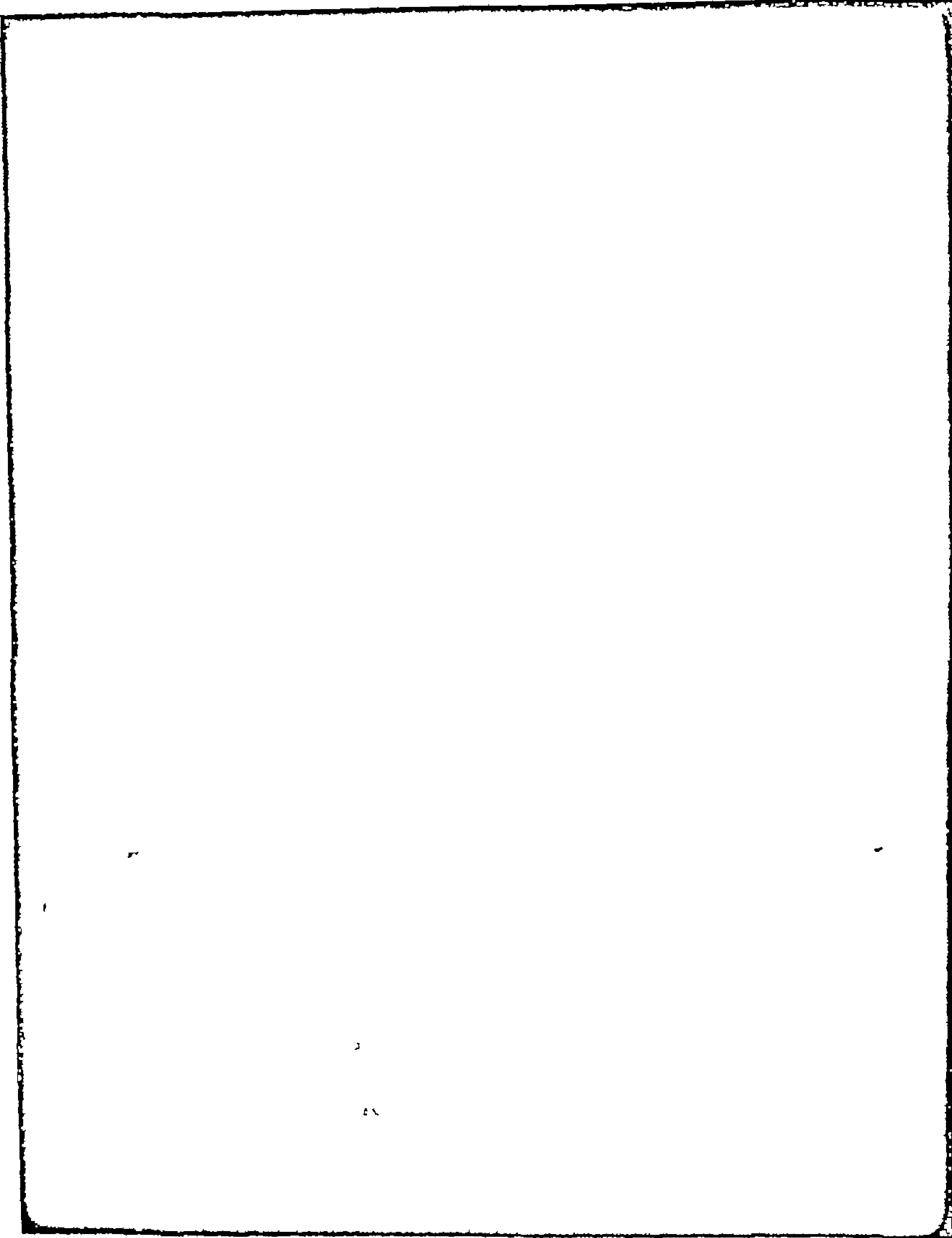
करते अवज्ञा जो हमारी यत्न ना उनके लिये ।
जो जानते हैं तत्त्व कुछ फिर यत्न ना उनके लिये ॥
जनमेगा मुझसा व्यक्ति कोई तत्त्व इससे पायगा ।
है काल निरवधि विपुल पृथ्वी ध्यान में यह लायगा ॥ १ ॥

मूल्यः रू. २५=००

પ્રથમ આવૃત્તિ : પ્રત ૧૨૦૦
વીર સંવત્ : ૨૪૯૧
વિક્રમ સંવત ૨૦૨૧
ઇસવીસન ૧૯૬૪

: મુદ્રક :
મણિલાલ છગનલાલ શાહ
નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
ઘી કાંટા રોડ, અમદાવાદ.

આદ્યસુરભીશ્રી,

પારેખ વ્રજલાલ દુર્લભજી
રાજકોટ.

જીંદગીભર સાદાઇ તથા કરકસરથી પાઇ પાઈ બચાવી. જે કંઇ બચત થઇ તે જુદી જુદી સંસ્થાઓમાં દાનમાં આપી દીધું કેમ કે શ્રી વ્રજલાલભાઈને કાંઈ સંતાન નથી.

શ્રી. વ્રજલાલભાઇ જેમ જેમ પૈસા કમાતા ગયા તેમ તેમ અનેક ધાર્મિક કાર્યોમાં દાનરૂપે આપતા જ રહ્યા છે. તેમના દાનપ્રવાહના થોડાક દાખલાઓ નીચે મુજબ છે. રાજકોટ મહાજન શ્રીની પાંજરાપોળમાં–ચીભડા પાંજરાપોળમાં પશુવિશ્રાંતિગૃહ, વર્ધમાન તપ, આયંબિલ ખાતાઓ રાજકોટ તથા મુંબઈમાં સ્થાનકવાસી જૈન બાલાશ્રમ – કાઠીયાવાડ નિરાશ્રિત બાલાશ્રમ – સમેતશિખર ઉપર ભાતાની તિથી – પાવાપુરીમાં ધર્મશાળામાં એક રૂમ – મુંબઈમાં સી પી ટેંક ઉપર હાલ બંધાતી પાંચ માળની જૈન ધર્મશાળામાં એક રૂમ – ભક્તીનગર જૈન સોસાયટીમાં સસ્તા ભાડાની ચાલમાં એક બ્લોક જૈન દવાખાનામાં – રાજકોટ વણિક મહાજન શ્રી તરફથી ચાલતા દવાખાનામાં પ્રસુતીગૃહ માટે એક રૂમ એ મુજબ છુટક છુટક દરેક ખાતાઓમાં દાન દઇ રાજકોટ વ્રજલાલ દુર્લભજી પારેખ અંધ મહિલા વિકાસ ગૃહમાં રૂા. પચાસ હજાર એક મકાન ખાતામાં તથા બત્રીસ હજાર પાંચસો એક પુખ્ત વયની અંધ બ્હેનો માટેના છાત્રાલયના મકાન માટે આપેલ છે હવેની શેષ જીંદગી મજકુર અંધ મહિલા વિકાસ ગૃહની સેવામાં ત્યાં રહી ગુજારી રહ્યા છે. હયાતી બાદ તેમની જે મિલ્કત હોય તે અંધ મહિલા વિકાસ ગૃહને મળે તેવું વીલ કરેલ છે.

તેમનાં બહેન ઝબકબેન દુર્લભજી ૩૧–૧૨–૬૨ ના રોજ દેવગત થતાં તેમની મિલકતમાંથી જૈનોના સસ્તા ભાડાની ચાલમાં એક બ્લોક – દશા શ્રીમાળી વણિક મહાજન શ્રી તરફથી ચાલતા દવાખાનામાં પ્રસુતી ગૃહ માટે એક રૂમ તથા રાજકોટમાં મૂંગા બહેરાના છાત્રાલયના મકાન માટે રૂપીઆ ત્રીસ હજાર તેમણે દાનમાં આપ્યા છે.

વ્રજલાલભાઈ શ્રી શાસ્ત્રોદ્ધાર સમિતિના આ કાર્યમાં વખતો વખત હાર્દિક સહકાર આપતા આવ્યા છે, તેમજ શ્રી સ્થાનાંગ સૂત્રના આ બીજા ભાગના પ્રકાશન માટે રૂ. ૫૦૦૧) પાંચ હજાર એક આપી સક્રિય સહકાર બતાવી અમૂલ્ય અને અપ્રાપ્ય લાભ મેળવેલ છે. જે માટે આ સમિતિ તેમનો હાર્દિક આભાર માને છે.

આદ્યમુરબ્બીશ્રીઓ

શેઠશ્રી શાંતિલાલ મંગળદાસભાઈ
અમદાવાદ

(સ્વ) શેઠશ્રી છગનલાલ શામળદાસ
ભાવસાર–અમદાવાદ.

(સ્વ.) શેઠશ્રી શામજીભાઈ વેલજીભાઈ વીરાણી–રાજકોટ.

શેઠશ્રી રામજીભાઇ શામજીભાઇ
વીરાણી–રાજકોટ.

વચ્ચે બેઠેલા
લાલાજી કિશનચંદજી સા જોહરી
ઉભેલા સુપુત્ર ચિ. મહેતાબચન્દજી સા. જૈન
નાના – અનિલકુમાર જૈન (દોયત્તા)

આદ્યમુરબ્બીશ્રી

શ્રી વિનોદકુમાર વીરાણી

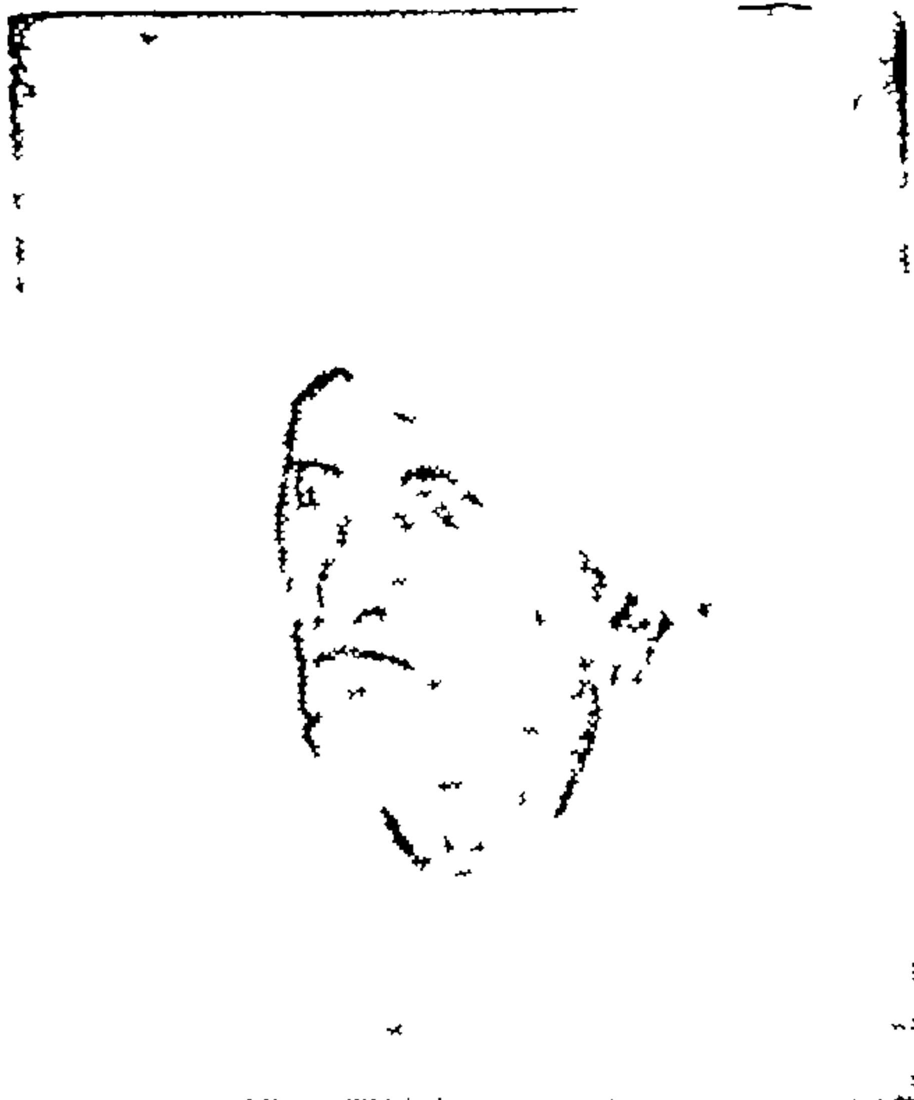
કોઠારી હરગોવિંદ જેચંદભાઈ
રાજકોટ.

શેઠશ્રી મિશ્રીલાલજી લાલચંદજી સા. લુણિયા
તથા શેઠશ્રી જેવંતરાજજી લાલચંદજી સા

(સ્વ) શેઠશ્રી ધારશીભાઇ જીવણલાલ
બારસી.

સ્વ. શ્રીમાન્ શેઠશ્રી સુકનચંદજી સા.
બાલિયા પાલી મારવાડ.

આદ્યમુરબ્બીશ્રીઓ

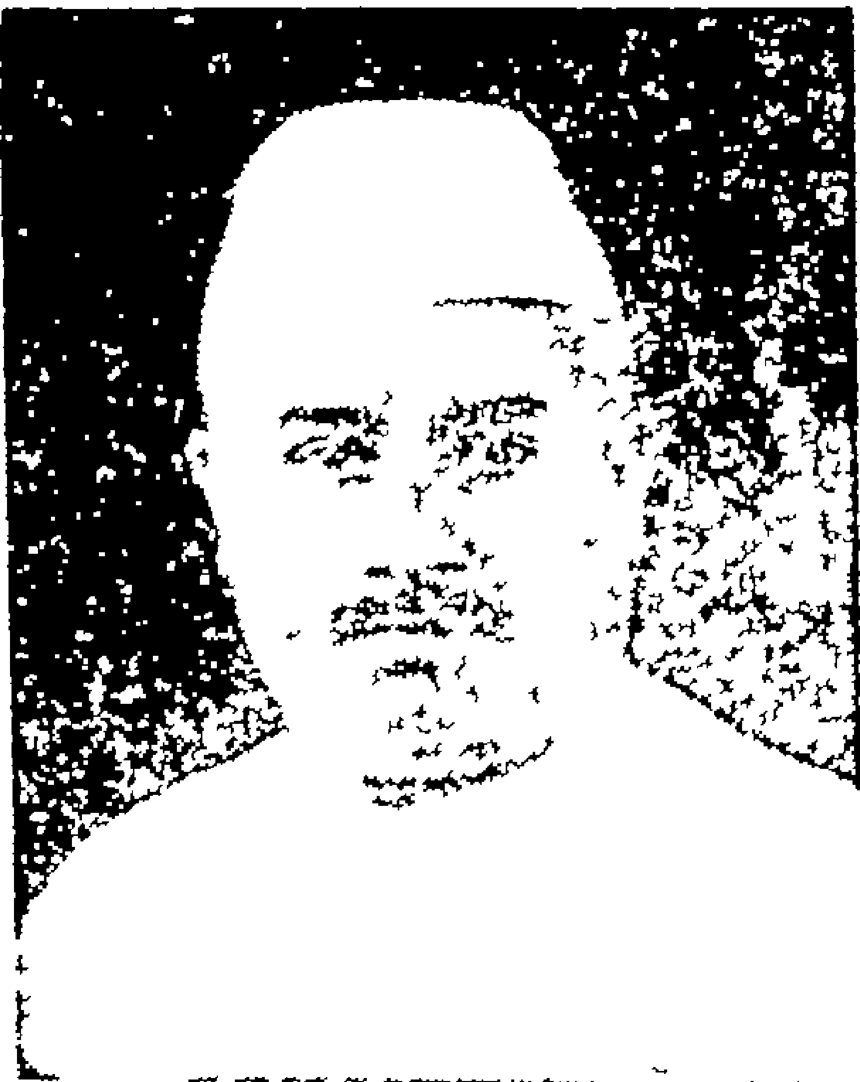
(સ્વ) શેઠશ્રી હરખચંદ કાલીદાસ વારિઆ
ભાણવડ

(સ્વ.) શેઠ રંગજીભાઈ મોહનલાલ શાહ
અમદાવાદ.

(સ્વ) શેઠશ્રી દિનેશભાઈ કાંતિલાલ શાહ
અમદાવાદ.

શેઠશ્રી જેસિંગભાઈ પોચાલાલભાઈ
અમદાવાદ.

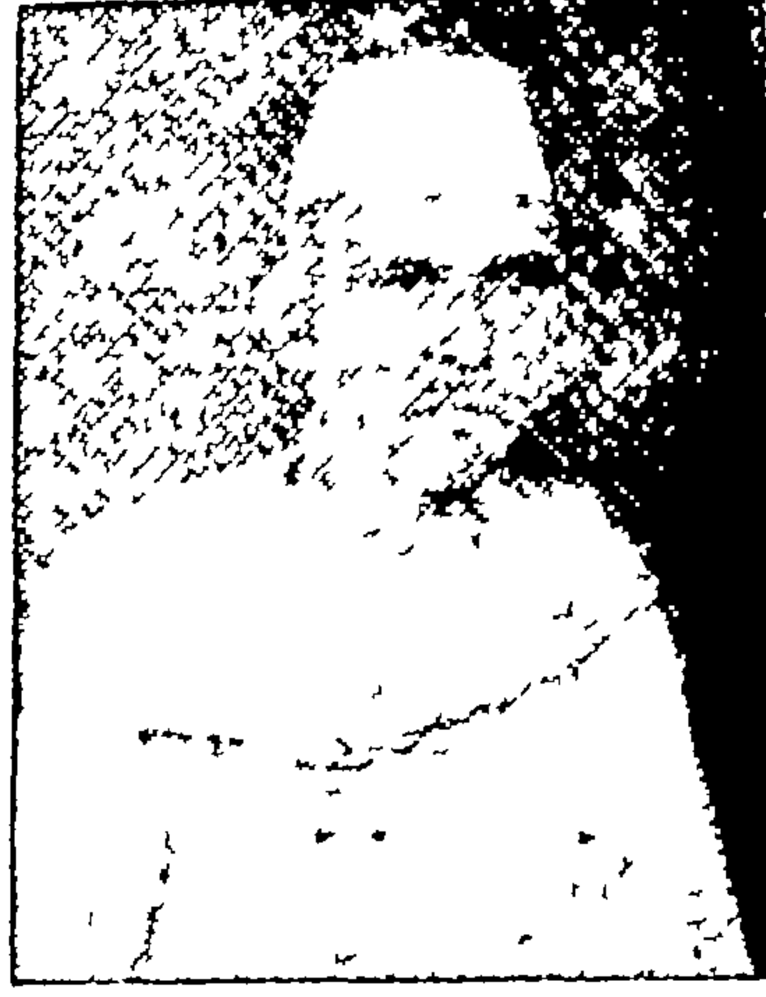

સ્વ. શેઠશ્રી આત્મારામ માણેકલાલ
અમદાવાદ.

આદ્યમુરબ્બીશ્રીઓ

સ્વ. શેઠશ્રી હરિલાલ અનોપચંદ શાહ
ખંભાત.

स्व. शेठ ताराचंदजी साहेब गेलडा
मद्रास.

૧ વચ્ચે બેઠેલા મોટાભાઇ શ્રીમાન્ મૂલચંદજી
જવાહીરલાલજી બરડિયા
૨ બાજુમા બેઠેલા ભાઈ મિશ્રીલાલજી બરડિયા
૩ ઉભેલા સૌથી નાનાભાઈ પૂનમચંદ બરડિયા

स्थानाङ्गसूत्र भा. २ दूसरेकी

विषयानुक्रमणिका

चौथा उद्देशा

चौथे स्थानका दूसरा उद्देशा

समाप्त

॥ श्रीवीतरागाय नमः ॥

श्रीजैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री-घासीलालव्रतिविरचितया

सुधाख्यया व्याख्यया समलङ्कृतम्—

श्री-स्थानाङ्गसूत्रम् ॥

(द्वितीयो भागः)

अथ तृतीयस्थानस्य द्वितीय उद्देशकः प्रारभ्यते--

व्याख्यातस्तृतीयस्थानस्य प्रथमउद्देशकः, साम्प्रतं द्वितीयः प्रारभ्यते, अस्य प्रथमोद्देशकेनायं सम्बन्धः-प्रथमोद्देशके प्रायो जीवधर्मा उक्ताः, इहापि प्रायस्त एव जीवधर्माः प्रतिपादयिष्यन्त इत्यनेन सम्बन्धेनाऽऽयातस्यास्योद्देशकस्येदमादिसूत्रम्—' तिविहे लोगे ' इत्यादि ।

अथ प्रथमोद्देशकस्यान्तिमसूत्रेणास्यादिसूत्रस्यायमभिसम्बन्धः-अनन्तरसूत्रे चन्द्रप्रज्ञप्त्यादिसूत्रस्वरूपमुक्तम्, इह तु चन्द्रादीनामेव भावानामाधारभूतो लोक स्वरूपं सूत्रत्रयेणाभिधीयते—

तृतीय स्थानका दूसरा उद्देशा

इस पूर्वोक्त प्रकार से तृतीय स्थान का प्रथम उद्देशक व्याख्यात हो चुका अब द्वितीय उद्देशक का व्याख्यान प्रारभ होता है इसका प्रथम उद्देशक के साथ यह संबंध है कि-प्रथम उद्देशक में प्रायः जीव धर्म कहे गये हैं इसमें भी प्रायः वे ही जीवधर्म कहे जावेंगे-इसी संबंध से प्रारंभ हुए इस उद्देशक का " तिविहे लोगे " इत्यादि यह प्रथम सूत्र है इस प्रथम सूत्र का प्रथम उद्देशक के अन्तिम सूत्र के साथ संबंध ऐसा है कि उस अन्तिम सूत्र में चन्द्रप्रज्ञप्ति आदि सूत्र का

ત્રીજા સ્થાનકનો બીજો ઉદ્દેશો

પહેલા ઉદ્દેશાની પ્રરૂપણા હવે પૂરી થઇ. હવે સૂત્રકાર ત્રીજા ઉદ્દેશાની પ્રરૂપણાનો પ્રારંભ કરે છે. પહેલા ઉદ્દેશા સાથે બીજા ઉદ્દેશાનો આ પ્રમાણે સંબંધ છે-પહેલા ઉદ્દેશામાં મુખ્યત્વે જીવધર્મથી પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે, આ ઉદ્દેશામાં પણ એજ જીવધર્મોનું મુખ્યત્વે કથન કરવામા આવશે પહેલા ઉદ્દેશા સાથે આ પ્રકારનો સંબંધ ધરાવતા આ બીજા ઉદ્દેશાનું પ્રથમ સૂત્ર આ પ્રમાણે છે-" तिविहे लोगे " ઇત્યાદિ. આ પ્રથમ સૂત્રનો આગલા ઉદ્દેશાના છેલ્લા સૂત્ર સાથે આ પ્રકારનો સંબંધ છે-તે છેલ્લા સૂત્રમાં ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિ આદિ

मूलम्—तिविहे लोगे पण्णत्ते, तं जहा-णामलोगे, ठवणलोगे, दव्वलोगे १। तिविहे लोगे पण्णत्ते तं जहा-णाणलोगे दंसणलोगे चरित्तलोगे २। तिविहे लोगे पण्णत्ते, तं जहा-उड्ढलोगे अहोलोगे तिरियलोगे ३ ॥सू० ३०॥

छाया—त्रिविधो लोकः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—नामलोकः, स्थापनालोकः, द्रव्यलोकः १। त्रिविधो लोकः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—ज्ञानलोकः, दर्शनलोकः, चारित्रलोकः २। त्रिविधो लोकः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—ऊर्ध्वलोकः, अधोलोकः तिर्यग्लोकः ३॥

टीका—'तिविहे लोगे' इत्यादि। लोक्यते—अवलोक्यते केवलालोकेनेति लोकः, स नामस्थापनाद्रव्यभेदात्रिविधः तत्र नामस्थापने नामेन्द्रस्थापनेन्द्रवद् व्याख्येये। द्रव्यलोकोऽपि तथैव। नवरं ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्त

स्वरूप कहा है पर यहां उन चन्द्रादिक भावों का जो आधारभूतलोक है उसका स्वरूप कहा जाता है क्यों कि लोक उन चन्द्रादिक भावों का आधारभूतक्षेत्र है—(तिविहे लोगे पण्णत्ते) इत्यादि।

सूत्रार्थ—तीन प्रकार का लोक कहा गया है जैसे—नामलोक, स्थापनालोक और द्रव्यलोक अथवा इस प्रकार से भी लोक त्रिविध कहा गया है जैसे ज्ञानलोक, दर्शनलोक और चारित्रलोक अथवा-इस प्रकार से भी लोक तीन तरह का कहा गया है ऊर्ध्वलोक, अधोलोक और तिर्यग्लोक।

टीकार्थ—जो केवलज्ञानरूपी आलोक (प्रकाश) के द्वारा देखा जाता है वह लोक है वह लोक नामलोक, स्थापनालोक और द्रव्यलोक के भेद से तीन प्रकार का है इनमें नामलोक और स्थापनालोक नामेन्द्र और

સૂત્રનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. તે ચન્દ્રાદિક ભાવોના આધારરૂપ જે લોક છે, તેના સ્વરૂપનું અહીં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે લોક એ ચન્દ્રાદિક ભાવોનું આધારભૂત ક્ષેત્ર છે–"तिविहे लोगे पण्णत्ते" ઈત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—લોકના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) નામલોક, (૨) સ્થાપનાલોક અને (૩) દ્રવ્યલોક. અથવા લોકના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પણ કહ્યા છે–(૧) જ્ઞાનલોક, (૨) દર્શનલોક અને (૩) ચારિત્રલોક. અથવા લોકના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પણ પડે છે–(૧) ઉર્ધ્વલોક, (૨) અધોલોક અને (૩) તિર્યગ્લોક.

ટીકાર્થ—કેવળજ્ઞાન રૂપ આલોક (પ્રકાશ) વડે જેને જોઈ શકાય છે, તે લોક છે. તે લોક નામલોક, સ્થાપનાલોક અને દ્રવ્યલોકના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો છે. તેમાંથી નામલોક અને સ્થાપનાલોકનું કથન નામેન્દ્ર અને સ્થાપનેન્દ્રના પૂર્વોક્ત

द्रव्यलोको धर्मास्तिकायादीनि जीवाजीवरूपाणि, 'रूप्यरूपीणी'-ति सप्रदेशाऽप्रदेशानि द्रव्याण्येव, द्रव्याणि च तानि लोकश्चेति द्रव्यलोकः। भावलोकमाह—'तिविहे' इत्यादि। भावलोको द्विविधः—आगमतो नोआगमतश्च। तत्रागमतो लोकपर्यालोचनोपयोगः, तदुपयोगानन्यत्वात्पुरुषो वा भावलोकः, नो-आगमतस्तु प्रस्तुतसूत्रोक्तो ज्ञानदर्शनचारित्ररूपः। इदं हि ज्ञानदर्शनचारित्ररूपं त्रयं

स्थापनेन्द्र की तरह समझना चाहिये अर्थात् किसी पदार्थ का चाहे वह चेतन हो या अचेतन हो अर्थशून्य निरर्थक लोक ऐसा नाम रखना यह नाम लोक है और किसी भी पदार्थ में 'यह लोक है' ऐसी स्थापना कर लेना यह स्थापनालोक है। ज्ञ शरीर और भव्यशरीर से व्यतिरिक्त जो द्रव्यलोक है वह धर्मास्तिकायादिक द्रव्यरूप, जीवाजीव द्रव्यरूप, रूपी अरूपी द्रव्यरूप और सप्रदेश अप्रदेशद्रव्यरूप है क्यों कि द्रव्यरूप जो लोक है वह द्रव्य लोक है भावलोक दो प्रकार है एक आगमभावलोक और दूसरा नोआगम भावलोक इनमें लोककी पर्यालोचना करने वाला जो उपयोग है वह आगम भावलोक है अथवा उस उपयोग से अनन्य होने के कारण पुरुष भावलोक है तथा नो आगम की अपेक्षा से भावलोक प्रस्तुत सूत्रोक्त ज्ञानदर्शन चारित्ररूप है। नोआगम की अपेक्षा भावलोक ज्ञान है ऐसा जब विवक्षित होगा तब दर्शन और चारित्र उससे अलग नहीं पडेंगे क्यों कि ज्ञान से कहने से ही उन दोनों का ग्रहण हो जावेगा इसी प्रकार नो आगम की अपेक्षा भावलोक दर्शन है ऐसा

કથન પ્રમાણે જ સમજવું. એટલે કે કોઇ પણ ચેતન કે અચેતન પદાર્થનું 'લોક' એવું નામ રાખવું તે નામલોક છે, અને કોઇ પણ પદાર્થમાં 'આ લોક છે,' એવી સ્થાપના કરી લેવું તેનું નામ સ્થાપનાલોક છે. જ્ઞશરીર અને ભવ્યશરીર સિવાયનો જે દ્રવ્યલોક છે તે ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યરૂપ, જીવાજીવ, દ્રવ્યરૂપ, રૂપી અરૂપી દ્રવ્યરૂપ અને સપ્રદેશ અપ્રદેશ દ્રવ્યરૂપ છે, કારણ કે દ્રવ્યરૂપ જે લોક છે, તે દ્રવ્યલોક છે. ભાવલોક બે પ્રકારનો છે-(૧) આગમ ભાવલોક અને (૨) નોઆગમ ભાવલોક લોકની પર્યાલોચના કરનારો જે ઉપયોગ છે તે આગમ ભાવલોક છે. અથવા તે ઉપયોગથી અનન્ય હોવાને કારણે પુરુષ ભાવલોક છે. તથા નોઆગમની અપેક્ષાએ ભાવલોક પ્રસ્તુત સૂત્રોક્ત જ્ઞાનદર્શન ચારિત્રરૂપ છે. નોઆગમની અપેક્ષાએ ભાવલોક જ્ઞાન છે એવું જ્યારે વિવક્ષિત (પ્રતિપાદિત) થશે, ત્યારે દર્શન અને ચારિત્ર તેનાથી અલગ નહીં પડે, કારણ કે "જ્ઞાન દ્વારા" પદનો પ્રયોગ કરવાથી તે બંનેને

प्रत्येकमितरेतरसव्यपेक्षं, नागम एव केवलो नाप्यनागमः, नो शब्दस्य देशनिषेधकत्वादिति। तत्र ज्ञानं चासौ लोकश्च ज्ञानलोकः। एवं दर्शनलोकश्चारित्रलोकश्चेति। भावलोकताचैषां क्षायिकक्षायोपशमिकभावरूपत्वात्, क्षायिकादिभावानां च भावलोकत्वेनाभिहितत्वात्। एषां विशेषवर्णनमनुयोगद्वारसूत्रस्य मत्कृतायामनुयोगचन्द्रिकाटीकायामावश्यकशब्दव्याख्यायामवलोकनीयम्।

जब विवक्षित होगा तब भी ज्ञान चारित्र उससे अलग नहीं पडेंगे क्यों कि दर्शन कहने से उन दोनों का ग्रहण उससे हो जावेगा इसी प्रकार नोआगम की अपेक्षा भावलोक चारित्र है ऐसा जब कहा जावेगा तब भी दर्शन ज्ञान उससे भिन्न नहीं होंगे क्यों कि चारित्र के कहने से उन दोनों का भी ग्रहण हो जावेगा इसलिये इतनेपर सापेक्ष ज्ञान दर्शन चारित्र ये प्रत्येक नोआगम की अपेक्षा से भावलोकरूप हो जाते हैं। यहां नो आगम में "नो" शब्द देशनिषेधक है इससे जो पूर्णरूप से आगम नहीं हैं, किन्तु आगम के एक देश हैं वह नोआगम है ऐसे नो आगम भाव लोक ज्ञान दर्शन चारित्र हैं। ये ज्ञानचारित्र क्षायिक एवं क्षायोपशमिकादि भावरूप होते हैं इसलिये इनमें भावलोकना कही गई है क्यों कि क्षायिकादि भावों को भावलोकरूप से शास्त्र में कहा गया है इनका विशेष वर्णन अनुयोगद्वारसूत्र की जो अनुयोग-

પણ ગ્રહણ કરી લેવાશે એજ પ્રમાણે નો આગમની અપેક્ષાએ ભાવલોક દર્શન છે એવું જ્યારે વિવક્ષિત થશે, ત્યારે પણ જ્ઞાન અને ચારિત્ર તેનાથી જુદાં નહીં પડે, કારણ કે "દર્શન દ્વારા" પદના પ્રયોગથી તે બન્નેને પણ ગ્રહણ કરી લેવાશે. એજ પ્રમાણે નો આગમની અપેક્ષાએ ભાવલોક ચારિત્ર છે એવું જ્યારે કહેવામાં આવશે ત્યારે પણ જ્ઞાન અને દર્શન તેનાથી જુદા નહીં પડે, કારણ કે "ચારિત્ર" કહેવાથી તે બન્નેને પણ ગ્રહણ કરી લેવાશે. તેથી ઇતરેતર સાપેક્ષ જ્ઞાનદર્શન ચારિત્ર, એ પ્રત્યેક નો આગમની અપેક્ષાએ ભાવલોકરૂપ થઇ જાય છે.

અહીં નોઆગમના "નો" શબ્દ દેશનિષેધક છે, તેથી જે પૂર્ણરૂપે આગમ નથી, પરન્તુ આગમના એક દેશ (અંશ) રૂપ છે, તેમને જ નો-આગમ કહે છે. એવાં નોઆગમ ભાવલોક જ્ઞાનદર્શન ચારિત્ર જ છે. તે જ્ઞાનચારિત્ર ક્ષાયિક અને ક્ષાયોપશમિક આદિ ભાવરૂપ હોય છે, તેથી તેમનામાં ભાવલોકતા કહી છે, કારણ કે ક્ષાયિક આદિ ભાવોને ભાવલોક રૂપે શાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદિત કરેલ છે. તેમનું વિશેષ વર્ણન અનુયોગ દ્વારસૂત્રની અનુયોગ

अथ क्षेत्रलोकमाह–'तिविहे' इत्यादि, इह च बहुसमभूमिभागे रत्नप्रभाभागे मेरुमध्येऽष्टप्रदेशो रुचकोऽस्ति, तस्योपरितनप्रतरस्योपरिष्टान्नवयोजनशतानि यावज्ज्योतिश्चक्रस्योपरितलस्तावत्तिर्यग्लोकः, ततः परत ऊर्ध्वभागस्थितत्वाद् ऊर्ध्वलोको देशोनसप्तरज्जुप्रमाणो रुचकस्याधस्तनप्रतरस्याधो नव योजनशतानि यावत्तावत्तिर्यग्लोकः, ततः परतोऽधोभोगस्थित्वा दधोलोकः सातिरेकसप्तरज्जुप्रमाणः, अधोलोकोर्ध्वलोकयोर्मध्येऽष्टादशयोजनशतप्रमाणस्तिर्यग्भागस्थितत्वात्तिर्यग्लोक इति ॥ सू० ३० ॥

चन्द्रिका नामकी टीका है उसमें आवश्यकशब्द की व्याख्या करते समय लिखा गया है ? अतः वहां से यह विषय जाना जा सकता है.

बहुसमभूमिभागवाले रत्नप्रभाके भागमें मेरुके मध्यमें आठ रुचक प्रदेश हैं उनके उपरितन प्रदेशके ऊपरसे लेकर नौ सौ योजनतक ऊपर में ज्योतिश्चक्र है उस ज्योतिश्चक्र के उपरितलतक तिर्यग्लोक है इसके आगे उर्ध्वभाग में अवस्थित होने के कारण उर्ध्वलोक है इसका विस्तार कुछ कम सात राजू का है रुचक के अधस्तन प्रतर के नीचे नौ सौ योजन तक फिर तिर्यग्लोक है, इसके बाद अधोभाग में स्थित होने से अधोलोक है यह कुछ अधिक सातराजूप्रमाण है अधोलोक और उर्ध्वलोक के मध्य में १८ सौ योजन प्रमाण तिर्यग्भाग में स्थित होने के कारण तिर्यग्लोक है ॥ सू०३० ॥

ચન્દ્રિકા નામની ટીકામાં આવશ્યક શબ્દની વ્યાખ્યા કરતી વખતે લખવામાં આવેલ છે, તો તે વિષય ત્યાંથી વાંચી લેવો.

બહુસમ ભૂમિવાળા રત્નપ્રભાના ભાગમાં મેરુની મધ્યમાં આઠ રુચક પ્રદેશ છે. તેમના ઉપરીતન પ્રદેશથી ઊંચે ૯૦૦ યોજન સુધી જ્યોતિશ્ચક્ર છે. તે જ્યોતિશ્ચક્રના ઉપરિતલ સુધી તિર્યગ્લોક છે. ત્યાંથી આગળ જતાં ઉર્ધ્વલોક આવે છે. ઉર્ધ્વભાગમાં રહેલો હોવાથી તેને ઉર્ધ્વલોક કહે છે. તેનો વિસ્તાર સાત રાજૂ કરતાં થોડો ન્યૂન છે. રુચકના અધઃસ્તન પ્રતરની નીચે ૯૦૦ યોજન પર્યન્તમાં પણ તિર્યગ્લોક છે, તેનાથી નીચે અધોલોક છે. અધો ભાગમાં તે આવેલો હોવાથી તેને અધોલોક કહે છે. તેનો વિસ્તાર સાત રાજૂ પ્રમાણુથી થોડો અધિક છે. અધોલોક અને ઉર્ધ્વલોકની મધ્યમાં ૧૮૦૦ યોજન પ્રમાણુ–તિર્યગ્ભાગમાં રહેલો–તિર્યગ્લોક છે. ॥ સૂ. ૩૦ ॥

लोकस्वरूपनिरूपणानन्तरं तदाधेयानां चमरादीनां परिषदो निरूपयति—

मूलम्—चमरस्स णं असुरिंदस्स असुरकुमाररन्नो तओ परिसाओ पण्णत्ताओ तं जहा-समिया, चंडा, जाया। अब्भितरिया समिया, मज्झिमया चंडा, बाहिरया जाया। चमरस्स णं असुरिंदस्स असुरकुमाररन्नो सामाणियाणं देवाणं तओ परिसाओ पण्णत्ताओ, तं जहा-समिया जहेव चमरस्स एवं तायत्तीसगाण वि। लोगपालाणं तुंबा तुडिया पव्वा। एवं अग्गमहिसीणावि। बलिस्सवि एवं चेव जाव अग्गमहिसीणं। धरणस्स य सामाणियतायत्तीसगाणं च समिया चंडा जाया। लोगपालाणं अग्गमहिसीणं ईसा तुडिया दढरहा जहा धरणस्स तहा सेसाणं भवणवासीणं। कालस्स णं पिसाइंदस्स पिसायरण्णो तओ परिसाओ पण्णत्ताओ, तं जहा-ईसा तुडिया दढरहा। एवं सामाणिय अग्गमहिसीणं। एवं जाव गीयरइगीयजसाणं। चंदस्स णं जोईसिंदस्स जोइसरण्णो तओ परिसाओ पण्णत्ताओ, तं जहा-तुंबा तुडिया पव्वा। एवं सामाणिय अग्गमहिसीणं। एवं सूरस्सवि। सक्कस्स णं देविंदस्स देवरन्नो तओ परिसाओ पण्णत्ताओ, तं जहा--समिया चंडा जाया। एवं जहा चमरस्स जाव अग्गमहिसीणं। एवं जाव अच्चुयस्स लोगपालाणं ॥ सू० ३१ ॥

लोक स्वरूप के निरूपण के बाद अब लोक में आधेयरूप से रहे हुए चमरादिकों की परिषद् का सूत्रकार कथन करते हैं–(चमरस्स णं असुरिंदस्स असुरकुमाररन्नो) इत्यादि।

લોકના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરીને હવે લોકમાં રહેલા ચમરાદિ કોની પરિષદનું સૂત્રકાર કથન કરે છે—" चमरस्सणं असुरिंदस्स असुरकुमाररन्नो " ઇત્યાદિ—

छाया—चमरस्य खलु असुरेन्द्रस्य असुरकुमारराजस्य तिस्रः परिषदः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-समिता, चण्डा, जाता। आभ्यन्तरिका समिता मध्यमिका चण्डा, बाह्यका जाता। चमरस्य खलु असुरेन्द्रस्य असुरकुमारराजस्य सामानिकानां देवानां तिस्रः परिषदः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-समिता यथैव चमरस्य। एवं त्रायस्त्रिंशकानामपि। लोकपालानां तुम्बात्रुटिता पर्वा। एवमग्रमहिषीणामपि। बलेरप्येवमेव यावत्-अग्रमहिषीणाम्। धरणस्य च सामानिकत्रायस्त्रिंशकानां च शमिता, चण्डा, जाता। लोकपालानामग्रमहिषीणाम् ईशा त्रुटिता, दृढरथा, यथा धरणस्य तथा शेषाणां भवन वासिनाम्। कालस्य खलु पिशाचेन्द्रस्य पिशाचराजस्य तिस्रः परिषदः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-ईशा, त्रुटिता, दृढरथा। एवं सामानिकाग्रमहिषी

सूत्रार्थ—असुरेन्द्र असुरकुमारराज चमरकी तीन परिषदाएँ कही गई हैं जो इस प्रकार से हैं-समिता, चण्डा और जाता, आभ्यन्तर जो परिषदा है उसका नाम समिता है मध्यमिका जो परिषदा है उसका नाम चण्डा है और जो बाह्यपरिषदा है उसका नाम जाता है इसी तरह असुरेन्द्र असुरकुमारराज चमर के जो सामानिक देव हैं उनकी भी तीन परिषदाएँ कही गई हैं उनका नाम भी पूर्वोक्तरूप से ही है इसी प्रकार से त्रायस्त्रिंशक देवों की भी इन्हीं नामों वाली तीन परिषदाएँ कही गई हैं।

लोकपालों की तीन परिषदाओं के नाम तुम्बा, त्रुटिता और पर्वा है इसी प्रकार से जो अग्रमहिषियों की परिषदाएँ है उनके भी ये ही नाम हैं। बलिके परिषद भी यही नाम वाली है। धरण के जो सामानिक और त्रायस्त्रिंशक देव हैं उनकी भी परिषदाओं के शमिता, चण्डा और जाता ये ही नाम हैं तथा लोकपालों की जो अग्रमहिषियां

સૂત્રાર્થ—અસુરેન્દ્ર, અસુરકુમારરાય ચમરની ત્રણ પરિષદો કહી છે–(૧) સમિતા, (૨) ચંડા અને (૩) જાતા. આભ્યન્તર પરિષદને શમિતા કહે છે, મધ્યમિકા પરિષદને ચંડા કહે છે અને બાહ્ય પરિષદને જાતા કહે છે. એ જ પ્રમાણે અસુરેન્દ્ર, અસુરકુમારરાય ચમરના સામાનિક દેવોની પણ ત્રણ પરિષદો કહી તેમના નામ પણ ચમરની પરિષદો જેવાં જ છે. એ જ પ્રમાણે ચમરના ત્રાયસ્ત્રિંશક દેવોની પણ એ જ નામવાળી ત્રણ પરિષદો કહી છે.

લોકપાલોની ત્રણ પરિષદોનાં નામ તુમ્બા, ત્રુટિતા અને પર્વા છે. અગ્રમહિષીઓની ત્રણ પરિષદોનાં નામ પણ લોકપાલોની ત્રણ પરિષદો જેવાં જ છે. બલીની પરિષદોના પણ એ જ ત્રણ નામો છે. ધરણના જે સામાનિક અને ત્રાયસ્ત્રિંશક દેવો છે તેમની પરિષદોનાં નામ પણ સમિતા, ચંડા અને જાતા

णाम् । एवं यावद् गीतरतिगीतयशसां । चन्द्रस्य खलु ज्योतिष्केन्द्रस्य ज्योतिष्कराजस्य तिस्रः परिषदः प्रज्ञप्ताः तद्यथा–तुम्बा, त्रुटिता, पर्वा । एवं सामानिकाग्रमहिषीणाम् । एवं सरस्यापि । शक्रस्य खलु देवेन्द्रस्य देवराजस्य तिस्रः परिषदः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–समिता, चण्डा, जाता । एवं यथा चमरस्य यावद् अग्रमहिषीणाम् । एवं यावद् अच्युतस्य लोकपालानाम् ॥ सू० ॥ ३१ ॥

टीका—' चमरस्स णं ' इत्यादि, सुगमम् । नवरम्–' असुरेन्द्रस्य, असुरराजस्य ' इत्यादौ, इन्द्रऐश्वर्ययोगात्, राजा तु राजनादिति । परिषत्परिवारः, सा त्रिधा प्रत्यासत्ति भेदेन, तत्र ये परिवारभूता देवा देव्यश्चातिगौरवात् प्रयोजने-

हैं उनकी परिषदाएँ ईशा, त्रुटिता और दृढरथा नामकी हैं जैसा कथन धरण के विषय में कहा गया है वैसा ही कथन शेष भवनपतियों के विषय में भी करना चाहिये ।

पिशाचेन्द्र पिशाचराज काल की तीन परिषद् कही गई हैं–उनके नाम इस प्रकार से हैं–ईशा, त्रुटिता और दृढरथा इसी प्रकार से इसके सामानिक देवों की अग्रमहिषियों की भी परिषदाएँ जानना चाहिये और उनके नाम भी ये ही जानना । चाहिये गान्धर्व के भेदरूप जो गीतरति और गीतयश हैं उनकी भी परिषदाएँ इन्हीं नामों वाली हैं ज्योतिष्केन्द्र ज्योतिष्कराज जो चन्द्र है उसकी भी तीन ही परिषदाएँ कही गई हैं जिनके नाम इस प्रकार से हैं–तुम्बा, त्रुटिता और पर्वा इसी प्रकार से सामानिक और अग्रमहिषियों की परिषदा के विषय में भी जानना चाहिये और इसी प्रकार से सूर्य की परिषदा के विषय में भी

જ છે, તથા તેમના લોકપાલો અને તેમની અગ્રમહિષીઓની પરિષદોનાં નામ ઈશા, ત્રુટિતા અને દૃઢરથા છે ધરણના વિષયમાં જેવું કથન કરવામાં આવ્યું છે એવું જ કથન બાકીના ભવનપતિઓ વિષે પણ સમજી લેવુ.

પિશાચેન્દ્ર, પિશાચરાજ કાળની ત્રણ પરિષદોનાં નામ આ પ્રમાણે છે, ઇશા, ત્રુટિતા અને દૃઢરથા. એ જ પ્રમાણે તેના સામાનિક દેવો અને અગ્રમહિષીઓની પરિષદો વિષે પણ સમજવું તેમની પરિષદોનાં પણ એજ નામો સમજવાં ગાંધર્વના ભેદરૂપ જે ગીતરતિ અને ગીતયશ છે, તેમની પરિષદો પણ એ જ નામવાળી છે. જ્યોતિષ્કેન્દ્ર, અને જ્યોતિષ્કરાજ. ચન્દ્રની ત્રણ પરિષદોનાં નામ નીચે પ્રમાણે કહ્યાં છે–(૧) તુમ્બા, (૨) ત્રુટિતા અને પર્વા. એજ પ્રમાણે તેમના સામાનિક દેવો અને તેમની અગ્રમહિષીઓની પરિષદો વિષે પણ સમજવું, અને સૂર્યની પરિષદો વિષે પણ એવું જ કથન સમજી

त्वयाहूता एवागच्छन्ति सा अभ्यन्तरापरिषत् । ये त्वाहूता अनाहूताश्चागच्छन्ति सा मध्यमा, ये त्वनाहूता अप्यागच्छन्ति सा बाह्येति । तथा यया सह प्रयोजनं पर्यालोचयति साऽऽद्या, यया तु तदेव पर्यालोचितं सत् प्रपञ्चयति सा द्वितीया, यस्यास्तु पर्यालोचितं प्रवर्णयति साऽन्त्येति ॥ सू० ३१ ॥

जानना चाहिये देवेन्द्र देवराजशक्र की तीन परिषदाएँ कहीं गई हैं। जिनके नाम इस प्रकार से हैं–समिता, चण्डा और जाता जिस प्रकार चमर की अग्रमहिषियों की सभा के विषय में कथन किया है उसी प्रकार से शक्र के सामानिक देवों की और अग्रमहिषियों की परिषदा के संबंध में भी जानना चाहिये तथा इसी प्रकार से यावत् अच्युत के लोकपालों की परिषदा के सम्बन्ध में भी जानना चाहिये ऐश्वर्य के योग से इन्द्र और दीप्ति के योग से राजा चमर आदि को कहा गया है परिषदा नाम परिवार का है यह परिवाररूप परिषद् प्रत्यासत्ति के भेद से तीन प्रकार की कही गई है जो परिवार भूत देव और देवियां अतिगौरव से प्रयोजनों में भी बुलाने पर ही आती हैं वह अभ्यन्तरा परिषदा है तथा जो देव और देवियां बुलाने पर और नहीं बुलाने पर भी आती है वह मध्यम परिषद है तथा जो नहीं बुलाने पर भी आती हैं वे वह बाह्य परिषद् है तथा–जिसके साथ प्रयोजन का विचार किया जाता है वह आद्य परिषद है तथा विचार किया गया कार्य जिसकी

લેવુ. દેવેન્દ્ર, દેવરાજ શક્રની પણ ત્રણ પરિષદો છે, તેમના નામ નીચે પ્રમાણે છે–(૧) સમિતા, (૨) ચંડા અને જાતા. ચમરના સામાનિક દેવો અને અગ્રમહિષીઓની સભાઓના વિષયમાં જેવું કથન કરવામાં આવ્યું છે, એવું જ કથન શક્રના સામાનિક દેવોની અને અગ્રમહિષીઓની પરિષદો વિષે પણ સમજી લેવું, અને એજ પ્રકારનું કથન અચ્યુતના લોકપાલો પર્યન્તની પરિષદો વિષે પણ સમજવું. ચમર આદિને ઐશ્વર્યના યોગથી ઇન્દ્ર અને દીપ્તિના યોગથી રાજા કહેવામાં આવેલ છે. પરિષદ એટલે પરિવાર આ પરિવાર રૂપ પરિષદ પ્રત્યાસત્તિના ભેદથી ત્રણ પ્રકારની કહી છે જે પરિવાર રૂપ દેવો અને દેવીઓ કોઈ ખાસ પ્રયોજનોમાં અતિગૌરવપૂર્વક બોલાવવામાં આવે તો જ આવે છે, તે સભાને અભ્યન્તરા પરિષદ કહે છે. જે સભામાં દેવો અને દેવીઓને બોલાવવામાં આવે ત્યારે પણ આવે છે અને બોલાવ્યા વિના પણ આવે છે, તે સભાને મધ્યમ પરિષદ કહે છે જે સભામાં વિના બોલાવ્યે દેવો અને દેવીઓ આવે છે તે સભાને બાહ્ય પરિષદ કહે છે. જે પરિષદની સાથે પ્રયોજનનો વિચાર કરવામાં આવે છે, તે પરિષદને આદ્યપરિષદ કહે છે. વિચારેલા

पूर्वं परिषदुत्पन्नदेवाः प्ररूपिताः, देवत्वं च कुतोऽपि धर्माद्भवति, तत्प्रतिपत्तिश्च कालविशेषे भवतीति कालविशेषनिरूपणपूर्वकं तत्रैव धर्मविशेषाणां प्रतिपत्तीराह—

मूलम्—तओ जामा पण्णत्ता, तं जहा—पढमे जामे मज्झिमे जामे पच्छिमे जामे। तीहिं जामेहिं आया केवलिपन्नत्तं धम्मं लभेज्जा सवणयाए, तं जहा-पढमे जामे, मज्झिमे जामे, पच्छिमे जामे। एवं जाव केवलनाणउप्पाडेज्जा, तं जहा-पढमे जामे, मज्झिमे जामे, पच्छिमे जामे। तओ वया पण्णत्ता तं जहा-पढमे वए, मज्झिमे वए, पच्छिमे वए। तीहिं वएहिं आया केवलिपन्नत्तं धम्मं लभेज्ज सवणयाए, तं जहा-पढमे वए, मज्झिमे वए, पच्छिमे वए। एसो चेव गमो णेयव्वो, जाव केवलनाणंति ॥ सू० ३२ ॥

सलाह से विस्तृत किया जाता है वह दूसरी मध्यमापरिषद् है तथा पर्यालोचित कार्य का विवरण जिसके समक्ष प्रस्तुत किया जाताहै—वह तृतीय अन्यपरिषद् है ॥ सू० ३१ ॥

इस प्रकार परिषद् में उत्पन्न देवों की प्ररूपणा की। देवत्व धर्म से प्राप्त होता है, धर्म की प्रतिपत्ति कालविशेष में ही जीव को होती है अतः अब सूत्रकार कालविशेष की निरूपणा पूर्वक वही धर्मविशेषों की जीव को प्रतिपत्ति होती है इस बात का कथन करते हैं-(तओ जामा पण्णत्ता) इत्यादि।

કાર્યપર જે સભામાં વિસ્તૃત વિચારણા થાય છે, તે પરિષદને બીજી મધ્યમા પરિષદ કહે છે. પર્યાલોચિત (વિચારવામાં આવેલ) કાર્યનું વિવરણ જેની સમક્ષ પ્રસ્તુત કરાય છે, તે પરિષદને તૃતીય અન્ત્ય પરિષદ કહે છે ॥ સૂ. ૩૧ ॥

આ પ્રમાણે ચમર આદિની પરિષદોની પ્રરૂપણા પૂરી થઈ. દેવત્વ ધર્મથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. જીવને ધર્મની પ્રતિપત્તિ (પ્રાપ્તિ) કાળવિશેષમાં જ થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર કાળવિશેષની નિરૂપણાપૂર્વક એ જ ધર્મવિશેષોની જીવને પ્રતિપત્તિ થાય છે, એ વાતનું પ્રતિપાદન કરે છે.

"तओ जामा पण्णत्ता" ઈત્યાદિ—

छाया—त्रयो यामाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–प्रथमो यामः, मध्यमो यामः, पश्चिमो यामः। त्रिभिर्यामैरात्मा केवलिप्रज्ञप्तं धर्मं लभते श्रवणतया, तद्यथा–प्रथमो यामः, मध्यमो यामः, पश्चिमो यामः। एवं यावत्–केवलज्ञानमुत्पादयति, तद्यथा–प्रथमो यामः, मध्यमो यामः, पश्चिमो यामः। त्रीणि वयांसि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-प्रथमं-वयः, मध्यमं वयः, पश्चिमं वयः एवमत्र गमो ज्ञातव्यः, केवलज्ञानमिति० ॥सू ३२॥

टीका—'तओ जामा' इत्यादि सुगमम्। नवरम्–यामः–प्रहरः सार्द्धसप्तघटीपरिमितः कालः रात्रेर्दिवसस्य च चतुर्थभाग इत्यर्थः, रात्रिदिवस्याष्ट प्रहरत्वात्, तथापीह त्रिभाग एव यामत्वेन विवक्षितः पूर्वरात्रमध्यरात्रापररात्र

सूत्रार्थ–तीन याम कहे गये हैं जो ये हैं–प्रथम याम, मध्यम याम और पश्चिम याम। इन तीन यामों में आत्मा केवलिप्रज्ञप्त धर्म को श्रवण कर प्राप्त करता है। इसी तरह आत्मा यावत् इन तीन यामों में केवलज्ञान को उत्पन्न करता है। जीव की अवस्थाएँ भी तीन होती हैं–प्रथम अवस्था, मध्यम अवस्था, और पश्चिम अवस्था "इन तीन अवस्थाओं में आत्मा केवलज्ञान को उत्पन्न करता है" ऐसा पाठ, यहां से लगाकर कि आत्मा इन तीनों अवस्थाओं में केवलिप्रज्ञप्त धर्म को श्रवण कर प्राप्त करता है यहां पर भी लगाना चाहिये।

टीकार्थ–दिनके चौथे भागका नाम याम–प्रहर है यह याम रातदिनका चतुर्थभागरूप है। क्यों कि रातदिन आठ प्रहर का होता है परन्तु यहां पर रातदिन का तृतीय भाग ही प्रहर शब्द से विवक्षित हुआ है। इसी कारण पूर्वरात्र, मध्यरात्र और अपररात्ररूप प्रहर त्रय को लेकर रात्रि

સૂત્રાર્થ–ત્રણ યામ કહ્યાં છે–(૧) પ્રથમ યામ, (૨) મધ્યમ યામ અને (૩) પશ્ચિમ યામ. આ ત્રણ યામોમાં આત્મા કેવલિપ્રજ્ઞપ્ત ધર્મને શ્રવણ દ્વારા પ્રાપ્ત કરે છે, એજ પ્રમાણે આત્મા આ ત્રણ યામોમાં કેવળજ્ઞાન પર્યન્તની વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જીવની અવસ્થાઓ પણ ત્રણ હોય છે–(૧) પ્રથમ અવસ્થા, (૨) મધ્યમ અવસ્થા અને (૩) પશ્ચિમ અવસ્થા. "આત્મા આ ત્રણ અવસ્થાઓમાં કેવલિપ્રજ્ઞપ્ત ધર્મને શ્રવણ દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકે છે," આ કથનથી લઈને "આ ત્રણ અવસ્થાઓમાં આત્મા કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી શકે છે," આ કથન પર્યન્તનું સમસ્ત કથન ગ્રહણ કરવું જોઈએ.

દિવસના ચોથા ભાગને યામ (પ્રહર–પહોર) કહે છે. તે યામ રાત્રિ કે દિવસના ચોથા ભાગરૂપ હોય છે, કારણ કે દિવસના ચાર અને રાત્રિના ચાર પહોર હોય છે. પરન્તુ આ સૂત્રમાં યામ (પહોર) પદથી રાત્રિ કે દિવસનો ત્રીજો ભાગ વર્ણવવામાં આવ્યો છે. એ જ કારણે પૂર્વરાત્ર, મધ્યરાત્ર અને અપરરાત્ર રૂપ ત્રણ પહો-

लक्षणो यमाश्रित्य रात्रिस्त्रियामेत्युच्यते, एवं दिनस्यापि। अत्र त्रिस्थानकानुरोधाच्चतुर्थो न विवक्षितः। के ते त्रयो याम ? इत्याह–' पढमे ' इत्यादि, प्रथमो यामः, मध्यमो यामः, पश्चिमो याम इति। ' तीहिं ' इत्यादि, एभिः पूर्वोक्तैरेव त्रिभिर्यामैः त्रिषु यामेष्वित्यर्थ आत्मा–जीवः केवलिप्रज्ञप्तं–जिनप्रणीतं धर्मश्रवणतया श्रवणविषयीकरणेन लभते–शृणोतीत्यर्थः। तानाह प्रथमो मध्यमः पश्चिम इति। एवम्–अनेनैव रीत्या–एभिरेव त्रिभिर्यामैरित्यर्थः, ' जाव ' यावत्–यावच्छब्दात्–' तीहिं जामेहिं आया केवलं वोहिं बुज्जेज्जा, तीहिं जामेहिं आया मुडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वएज्जा, तीहिं जामेहिं आया वंभचेरवासमावसेज्जा, एवं तीहिं जामेहिं आया संजमेणं संजमेज्जा, तीहिं जामेहिं आया संवरेणं संवरेज्जा, तीहिं जामेहिं आया आभिणिवोहियनाणं उप्पाडेज्जा, एवं तीहिं जामेहिं आया सुयनाणं, ओहिनाणं, मणपज्जवनाणं उप्पाडेज्जा तीहिं जामेहिं आया ' इत्यन्तं संग्राह्यम्।

का नाम त्रियामा हुआ है। इसी प्रकार से दिन के भी पूर्वाह्न मध्याह्न और अपराह्न ये तीन प्रहर जानना चाहिये यहां त्रिस्थानक के अनुरोध से चतुर्थ प्रहर विवक्षित नहीं हुआ है। वे तीन याम यहां पर प्रथमयाम, मध्यमयाम और पश्चिम याम के नाम से प्रकट किये गये हैं। इस तरह इन तीन यामों में जीव केवलि प्रज्ञप्त धर्म को सुनता है, यहां यावत् शब्द से " तीहिं जामेहिं आया केवलं वोहिं बुज्झेज्जा, तीहिं जामेहिं आया मुंडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वएज्जा, तीहिं जामेहिं आया वंभचेरवासमावसेज्जा, एवं तीहिं जामेहिं आया संजमेणं संजमेज्जा, तीहिं जामेहिं आया संवरेण संवरेज्जा, तीहिं जामेहिं आया आभिणिवोहियनाणं उप्पा-

---

રને લીધે રાત્રિનુ બીજું નામ ત્રિયામા પણ છે. એજ પ્રમાણે દિવસના પણ પૂર્વાહ્ન મધ્યાહ્ન અને અપરાહ્ન રૂપ ત્રણ પહોર (યામ) સમજવા જોઇએ અહીં ત્રણ સ્થાનોનું પ્રકરણ હોવાથી ચોથા પહોરની વાત કરી નથી તે ત્રણ યામને અહીં પ્રથમ યામ, મધ્યમ યામ અને પશ્ચિમ યામના નામથી પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. એટલે કે અહીં આ પદોનો એવો અર્થ સમજવાનો છે કે આ ત્રણ યામોમાં જીવ કેવલિપ્રજ્ઞપ્ત ધર્મનું શ્રવણ કરે છે. અહીં " યાવત્ (પર્યન્ત)" પદ દ્વારા નીચેનો સૂત્રપાઠ ગ્રહણ કરવાનો છે–" तीहिं जामेहि आया केवल बोहिं वुज्झेज्जा, तीहि जामेहि आया मुंडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वएज्जा, तीहिं जामेहिं आया वंभचेरवासमावसेज्जा, एवं तीहिं जामेहिं आया संजमेणं सजमेज्जा, तीहिं जामेहिं आया सवरेणं संवरेज्जा, तोहिं जामेहिं

छाया—'त्रिभिर्यामैरात्मा केवलां बोधिं बुध्यते, त्रिभिर्यामैरात्मा-मुण्डो भूत्वा – आगाराद् अनगारितां प्रव्रजति, त्रिभिर्यामैरात्मा ब्रह्मचर्यवासमावसति, एवं त्रिभिर्यामैरात्मा संयमेन संयच्छति, त्रिभिर्यामैरात्मा संवरेण संवृणुयात्, त्रिभिर्यामैरात्माऽऽभिनिबोधिकज्ञानमुत्पादयति, एवं त्रिभिर्यामैरात्मा श्रुतज्ञानम्, अवधिज्ञानं, मनःपर्ययज्ञानमुत्पादयति, त्रिभिर्यामैरात्मा' इति, 'केवलां बोधिं' इत्यारभ्य यावत् केवलज्ञानमुत्पादयति। तान् यामानाह–प्रथमो यामः, मध्यमो यामः, पश्चिमो याम इति। यथा कालविशेषे धर्मप्रतिपत्तिर्भवति तथा वयोविशेषेऽपीति तत्र धर्मप्रतिपत्तीराह–'तओ वया' इत्यादि सुगमं, नवरं–प्राणिनां कालकृतावस्था वय इत्युच्यते, तद् प्रथम-मध्यम-पश्चिमभेदात्रिविधम्। तत्र प्रथमं वयो बालत्वं, मध्यमवयो यौवनं, पश्चिमवयो वृद्धत्वमिति, तल्लक्षणं चेदम्—

डेज्जा, एवं तीहिं जामेहिं आया सुयनाणं, ओहिनाणं, मणपज्जवनाणं उप्पाडेज्जा, तीहिं जामेहिं आया" इस पाठ का संग्रह हुआ है। तात्पर्य इस पाठ का ऐसा है कि आत्मा तीन यामों में केवलबोधि को, मुंडित होकर अगारावस्था से अनगारावस्था को, ब्रह्मचर्यव्रत को, संयम को, संवर को, आभिनिबोधिक ज्ञान को, श्रुतज्ञान को, अवधिज्ञान को, मनः पर्यवज्ञान और केवलज्ञान को उत्पन्न करता है।

जिस प्रकार से कालविशेष में जीव को धर्म की प्रतिपत्ति होती है, उसी प्रकारसे अवस्थाविशेषमें भी उसे धर्मकी प्रतिपत्ति प्राप्ति होती है इसी बात को प्रकट करने के लिये सूत्रकार ने "तओ वया" इत्यादि सूत्र कहा है–प्राणियों में जो कालकृत अवस्था होती है उसी का नाम वय है बाल्य अवस्थारूप प्रथम वय, यौवन अवस्थारूप मध्यम वय

आया आभिणिबोहियनाणं उप्पाडेज्जा, एवं तीहिं जामेहिं आया सुयनाण, ओहिनाणं, मणपज्जवनाणं उप्पाडेज्जा, तीहिं जामेहिं आया" આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે–આત્મા ત્રણ યામોમાં શુદ્ધબોધિને પામી શકે છે, આગારાવસ્થાના ત્યાગપૂર્વક અણુગારાવસ્થા અંગીકાર કરે છે, બ્રહ્મચર્યવ્રત, સંયમ, સંવર, આભિનિબોધિકજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરી શકે છે જેમ કાળવિશેષમાં જીવને ધર્મની પ્રતિપત્તિ થાય છે, એજ પ્રમાણે તેને અવસ્થ વિશેષમાં પણ ધર્મની પ્રતિપત્તિ થાય છે. એજ વાતને સૂત્રકારે "तओ वया" ઇત્યાદિ સૂત્ર દ્વારા પ્રકટ કરી છે. જીવોમાં જે કાળકૃત અવસ્થા હોય છે તેને વય કહે છે. બાલ્યાવસ્થારૂપ પ્રથમ વય,

" आपोडशाद् भवेद् बालो, यावत्क्षीरान्नवर्त्तकः ।
मध्यमः सप्तर्ति यावत्, परतो वृद्ध उच्यते " ॥ १ ॥

' एसो चेव गमो ' एष एव-पूर्वोक्त प्रकार एव गमः-अभिलापो वाक्य-रचना विशेषः ज्ञातव्यः, ' जाव ' यावत्-' केवलनाणंति ' केवलज्ञानमिति केवलज्ञानमुत्पादयति, स गमो यथा-'तीहिं वएहिं आया केवलिपन्नत्तं धम्मं लभेज्ज सवणयाए ' इत्यारभ्य ' तीहिं वएहिं आया केवलनाणं उप्पाडेज्जा ' इत्यन्तः पठनीय इति ॥ सू० ३२ ॥

उक्तानेव धर्मविशेषांस्त्रिधा-बोधिशब्दाभिधेयान् १, बोधिमतो२, बोधिविपक्षभूतं मोह ३ तद्वतश्च४ सूत्रचतुष्टयेनाह-

मूलम्—तिविहा बोही पण्णत्ता, तं जहा-णाणबोही, दंसणबोही, चरित्तबोही१ । तिविहा बुद्धा पण्णत्ता, तं जहा-णाणबुद्धा, दंसणबुद्धा, चरित्तबुद्धा२। एवं मोहे३, मूढा४ ॥सू०३३॥

और वृद्धावस्थारूप पश्चिमवय कहा गया है कहा भी है—" आपोडशाद् " इत्यादि ।

" एसो चेव गमो " इसी तरह की वाक्यरचना द्वारा ऐसा भी कथन कर लेना चाहिये कि आत्मा " तीहिं वएहिं आया केवलनाणं केवलिपन्नत्तं धम्मं लभेज्ज सवणयाए " तीन अवस्थाओं में केवलज्ञान और केवलिप्रज्ञप्त धर्म को सुनता है तथा " तीहिं वएहिं आया केवलनाणं उप्पाडेज्जा " तीनों अवस्थाओं में आत्मा केवलज्ञान को उत्पन्न करता है ॥ सू०३२ ॥

कथित धर्मविशेष तीन ३ प्रकार के हैं उनमें बोधि शब्द के द्वारा अभिधेयरूप जो धर्म है वे तथा बोधिशाली जीवरूप से, अभिधेय जो

યૌવનાવસ્થારૂપ મધ્યમ વય, અને વૃદ્ધાવસ્થારૂપ પશ્ચિમ વય ગણાય છે. કહ્યું પણ છે કે " आपोडशाद् " ઇત્યાદિ.

" एसो चेव गमो " એ જ પ્રકારની વાકયરચના દ્વારા એમ કહેવું જોઇએ કે " तीहिं वएहिं आया केवलनाणं केवलिपन्नत्तं धम्मं लभेज्ज सवणयाए " ત્રણ અવસ્થાઓમાં આત્મા કેવળજ્ઞાન અને કેવલિપ્રજ્ઞપ્ત ધર્મનું શ્રવણ કરે છે, તથા " तीहिं वएहिं केवलनाणं उप्पाडेज्जा " ત્રણ અવસ્થાઓમાં આત્મા કેવળજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે ॥ સૂ. ૩૨ ॥

કથિત ધર્મવિશેષ ત્રણ પ્રકારના છે-બોધિ શબ્દ દ્વારા અભિધેય રૂપ જે ધર્મ છે તે, તથા બોધિસંપન્ન જીવરૂપે અભિધેય જે ધર્મ છે તે, તથા બોધિના

छाया—त्रिविधो बोधिः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—ज्ञानबोधिः दर्शनबोधिः, चारित्र-बोधिः १ । त्रिविधा बुद्धाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—ज्ञानबुद्धाः, दर्शनबुद्धाः, चारित्रबुद्धाः २ । एवं मोहः ३, मूढाः ४ ॥ ३३ ॥

टीका—' तिविहा ' इत्यादि । बोधनं बोधिः—सम्यग्बोधः जीवोपयोगरूपः, स ज्ञानदर्शनचारित्रभेदात्त्रिविधः । तथाहि—ज्ञानविषयः सम्यग्बोधः—ज्ञानबोधिः, दर्शनविषयः सम्यग्बोधो दर्शनबोधिः, चारित्रविषयः सम्यग्बोधश्चारित्रबोधिरिति। बोधिविशिष्टा बुद्धास्त्रिविधाः—ज्ञानबुद्धाः, दर्शनबुद्धाः, चारित्रबुद्धाः । तत्र—ज्ञान-

धर्म हैं वे तथा बोधिका विपक्षभूत जो मोहरूप अभिधेय है वह और मोहवाले जीवरूप जो अभिधेय है वह इस प्रकार से ये सब तीन ३ रूप हैं यही बात अब सूत्रकार सूत्रचतुष्टय द्वारा कहते हैं—(तिविहा बोही पण्णत्ता) इत्यादि ।

बोधि तीन प्रकार की कही गई है—जैसे—ज्ञानबोधि, दर्शनबोधि और चारित्रबोधि बुद्ध भी तीन प्रकार के कहे गये हैं—ज्ञानबुद्ध, दर्शबुद्ध, और चारित्रबुद्ध, इसी प्रकार से मोह भी तीन प्रकार का कहा गया है और मूढ भी तीन प्रकार के कहे गये हैं ।

सम्यग्बोध का नाम बोधि है यह सम्यग्बोध जीव का उपयोग रूप धर्म है यह ज्ञान, दर्शन और चारित्र के भेद तीन प्रकार का है, ज्ञान-विषयक सम्यग्बोध का नाम ज्ञानबोधि है दर्शनविषयक सम्यग्बोध का नाम दर्शन बोधि है तथा चारित्रविषयक सम्यक् बोध का नाम चारित्रबोधि है, बोधि विशिष्ट जो होते हैं उनका नाम बुद्ध है ये बुद्ध भी

પ્રતિપક્ષભૂત જે મોહરૂપ અભિધેય છે તે અને મોહવાળા જીવરૂપ જે અભિધેય છે તે, આ પ્રકારે કથિત ધર્મવિશેષ ત્રણ પ્રકારનો છે. એ જ વાત હવે સૂત્ર-કાર સૂત્ર ચતુષ્ક દ્વારા કહે છે–" तिविहा बोही पण्णत्ता " ઇત્યાદિ—

બોધિના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) જ્ઞાનબોધિ, (૨) દર્શનબોધિ અને (૩) ચારિત્રબોધિ. બુદ્ધના પણ નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) જ્ઞાનબુદ્ધ, (૨) દર્શનબુદ્ધ અને (૩) ચારિત્રબુદ્ધ. એ જ પ્રમાણે મોહ પણ ત્રણ પ્રકારનો છે અને મૂઢ પણ ત્રણ પ્રકારનો છે.

સમ્યગ્ બોધને બોધિ કહે છે. આ સમ્યગ્ બોધ જીવનો ઉપયોગરૂપ ધર્મ છે. તે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો છે. જ્ઞાનવિષયક સમ્યગ્ બોધને જ્ઞાનબોધિ કહે છે, દર્શનવિષયક સમ્યગ્ બોધને દર્શનબોધિ કહે છે, અને ચારિત્રવિષયક સમ્યગ્ બોધને ચારિત્રબોધિ કહે છે. બોધિથી યુક્ત જીવોને

" आपोडशाद् भवेद् वालो, यावत्क्षीरान्नवर्त्तकः ।
मध्यमः सप्तर्ति यावत्, परतो वृद्ध उच्यते " ॥ १ ॥

' एसो चेव गमो ' एप एव-पूर्वोक्त प्रकार एव गमः-अभिलापो वाक्यरचना विशेषः ज्ञातव्यः, ' जाव ' यावत्-' केवलनाणंति ' केवलज्ञानमिति केवलज्ञानमुत्पादयति, स गमो यथा-'तीहिं वएहिं आया केवलिपन्नत्तं धम्मं लभेज्ज सवणयाए ' इत्यारभ्य ' तीहिं वएहिं आया केवलनाणं उप्पाडेज्जा ' इत्यन्तः पठनीय इति ॥ सू० ३२ ॥

उक्तानेव धर्मविशेषांस्त्रिधा-बोधिशब्दाभिधेयान् १, बोधिमतो२, बोधिविपक्षभूतं मोहं ३ तद्वतश्च४ सूत्रचतुष्टयेनाह-

मूलम्---तिविहा बोही पण्णत्ता, तं जहा-णाणबोही, दंसणबोही, चरित्तबोही१ । तिविहा बुद्धा पण्णत्ता, तं जहा-णाणबुद्धा, दंसणबुद्धा, चरित्तबुद्धा२। एवं मोहे३, मूढा४ ॥सू०३३॥

और वृद्धावस्थारूप पश्चिमवय कहा गया है कहा भी है—" आषोडशाद् " इत्यादि ।

" एसो चेव गमो " इसी तरह की वाक्यरचना द्वारा ऐसा भी कथन कर लेना चाहिये कि आत्मा " तीहिं वएहिं आया केवलनाणं केवलिपन्नत्तं धम्मं लभेज्ज सवणयाए " तीन अवस्थाओं में केवलज्ञान और केवलिप्रज्ञप्त धर्म को सुनता है तथा " तीहिं वएहिं आया केवलनाणं उप्पाडेज्जा " तीनों अवस्थाओं में आत्मा केवलज्ञान को उत्पन्न करता है ॥ सू०३२ ॥

कथित धर्मविशेष तीन ३ प्रकार के हैं उनमें बोधि शब्द के द्वारा अभिधेयरूप जो धर्म है वे तथा बोधिशाली जीवरूप से, अभिधेय जो

યૌવનાવસ્થારૂપ મધ્યમ વય, અને વૃદ્ધાવસ્થારૂપ પશ્ચિમ વય ગણાય છે. કહ્યું પણ છે કે " आषोडशाद् " ઈત્યાદિ.

" एसो चेव गमो " એ જ પ્રકારની વાકયરચના દ્વારા એમ કહેવું જોઈએ કે " तीहिं वएहिं आया केवलनाणं केवलिपन्नत्तं धम्मं लभेज्ज सवणयाए " ત્રણ અવસ્થાઓમાં આત્મા કેવળજ્ઞાન અને કેવલિપ્રજ્ઞપ્ત ધર્મનું શ્રવણ કરે છે, તથા " तीहिं वएहिं केवलनाणं उप्पाडेज्जा " ત્રણ અવસ્થાઓમાં આત્મા કેવળજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે ॥ સૂ. ૩૨ ॥

કથિત ધર્મવિશેષ ત્રણ પ્રકારનો છે-બોધિ શબ્દ દ્વારા અભિધેય રૂપ જે ધર્મ છે તે, તથા બોધિસંપન્ન જીવરૂપે અભિધેય જે ધર્મ છે તે, તથા બોધિના

छाया-त्रिविधो बोधिः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-ज्ञानबोधिः दर्शनबोधिः, चारित्रबोधिः १ । त्रिविधा बुद्धाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-ज्ञानबुद्धाः, दर्शनबुद्धाः, चारित्रबुद्धाः २ । एवं मोहः ३, मूढाः ४ ॥ ३३ ॥

टीका-' तिविहा ' इत्यादि । बोधनं बोधिः-सम्यग्बोधः जीवोपयोगरूपः, स ज्ञानदर्शनचारित्रभेदात्रिविधः । तथाहि-ज्ञानविषयः सम्यग्बोधः-ज्ञानबोधिः, दर्शनविषयः सम्यग्बोधो दर्शनबोधिः, चारित्रविषयः सम्यग्बोधश्चारित्रबोधिरिति। बोधिविशिष्टा बुद्धास्त्रिविधाः-ज्ञानबुद्धाः, दर्शनबुद्धा, चारित्रबुद्धाः । तत्र-ज्ञान-

---

धर्म हैं वे तथा बोधिका विपक्षभूत जो मोहरूप अभिधेय है वह और मोहवाले जीवरूप जो अभिधेय है वह इस प्रकार से ये सब तीन ३ रूप हैं यही बात अब सूत्रकार सूत्रचतुष्टय द्वारा कहते हैं-(तिविहा बोही पण्णत्ता) इत्यादि ।

बोधि तीन प्रकार की कही गई है-जैसे-ज्ञानबोधि, दर्शनबोधि और चारित्रबोधि बुद्ध भी तीन प्रकार के कहे गये हैं-ज्ञानबुद्ध, दर्शबुद्ध, और चारित्रबुद्ध, इसी प्रकार से मोह भी तीन प्रकार का कहा गया है और मूढ भी तीन प्रकार के कहे गये हैं ।

सम्यग्बोध का नाम बोधि है यह सम्यग्बोध जीव का उपयोग रूप धर्म है यह ज्ञान, दर्शन और चारित्र के भेद तीन प्रकार का है, ज्ञानविषयक सम्यग्बोध का नाम ज्ञानबोधि है दर्शनविषयक सम्यग्बोध का नाम दर्शन बोधि है तथा चारित्रविषयक सम्यक् बोध का नाम चारित्रबोधि है, बोधि विशिष्ट जो होते हैं उनका नाम बुद्ध है ये बुद्ध भी

પ્રતિપક્ષભૂત જે મોહરૂપ અભિધેય છે તે અને મોહવાળા જીવરૂપ જે અભિધેય છે તે, આ પ્રકારે કથિત ધર્મવિશેષ ત્રણ પ્રકારનો છે. એ જ વાત હવે સૂત્રકાર સૂત્ર ચતુષ્ક દ્વારા કહે છે-" तिविहा बोही पण्णत्ता " ઇત્યાદિ—

બોધિના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) જ્ઞાનબોધિ, (૨) દર્શનબોધિ અને (૩) ચારિત્રબોધિ. બુદ્ધના પણ નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) જ્ઞાનબુદ્ધ, (૨) દર્શનબુદ્ધ અને (૩) ચારિત્રબુદ્ધ. એ જ પ્રમાણે મોહ પણ ત્રણ પ્રકારનો છે અને મૂઢ પણ ત્રણ પ્રકારનો છે.

સમ્યગ્ બોધને બોધિ કહે છે. આ સમ્યગ્ બોધ જીવનો ઉપયોગરૂપ ધર્મ છે. તે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો છે. જ્ઞાનવિષયક સમ્યગ્ બોધને જ્ઞાનબોધિ કહે છે, દર્શનવિષયક સમ્યગ્ બોધને દર્શનબોધિ કહે છે, અને ચારિત્રવિષયક સમ્યગ્ બોધને ચારિત્રબોધિ કહે છે. બોધિથી યુક્ત જીવોને

विषयक बोधविशिष्टा ज्ञानबुद्धाः, एवं दर्शनबुद्धाश्चारित्रबुद्धा अपि विज्ञेयाः २। एवं मोहस्त्रिविधः, मूढास्त्रिविधाः, तथाहि-" तिविहे मोहे पण्णत्ते, तं जहा-नाणमोहे " इत्यादि, एवं-तिविहा मूढा पण्णत्ता, तं जहा-नाणमूढा " इत्यादि। तत्र-ज्ञानं मोहयति-आच्छादयतीति ज्ञानमोहः-ज्ञानविषयो मोहः=ज्ञानावरणीयादिरित्यर्थः। एवंदृष्टिर्दर्शनं-यथावस्थितवस्तुपरिच्छेदः, तन्मोहयतीति दर्शनमोहः सम्यग्दर्शनमोहोदय इत्यर्थः, चारित्रमोहः - चारित्रमालिन्यहेतुरिति । तथा ज्ञानमूढाः-उदितज्ञानावरणाः, ज्ञानानभिज्ञा इत्यर्थः। एवं दर्शनमूढाः-मिथ्यात्विनः चारित्रमूढाः-आच्छादितचारित्राः, अव्रतिन इत्यर्थः ॥ सू० ३२ ॥

तीन प्रकार के होते हैं जैसे ज्ञानबुद्ध, दर्शनबुद्ध, और चारित्रबुद्ध, इनमें ज्ञानविषयकबोधि से जो युक्त हैं वे ज्ञानबुद्ध हैं, दर्शनविषयक बोधि से जो विशिष्ट हैं वे दर्शनबुद्ध हैं और जो चारित्रविषयक बोधि से विशिष्ट हैं वे चारित्रबुद्ध हैं। इसी तरह से मोह भी तीन प्रकार का है एक ज्ञानमोह, दर्शनमोह और चारित्रमोह, इस त्रिविध मोह से विशिष्ट जो जीव हैं वे त्रिविध मूढ हैं ज्ञान को जो आच्छादित करता है-मोहित कर देता है वह ज्ञानमोह ज्ञानविषयक मोह है ऐसा ज्ञान-मोह ज्ञानावरणीय आदि रूप है यथा वस्थित वस्तु का जो परिच्छेदक है उसका नाम दर्शन है इस दर्शन को जो मोहित करता है वह दर्शनमोह है यह सम्यग्दर्शनमोह के उदयरूप है चारित्र में जो मलिनता का हेतु होता है वह चारित्रमोह है, जिनके ज्ञानावरण का उदय है वे ज्ञानमूढ है। अर्थात् जो ज्ञानसे अनभिज्ञ हैं वे ज्ञानमूढ हैं। मिथ्या-

---

બુદ્ધ કહે છે તે બુદ્ધના પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) જ્ઞાનબુદ્ધ, (૨) દર્શનબુદ્ધ અને ચારિત્રબુદ્ધ. જ્ઞાનવિષયક બોધિથી યુક્ત જીવોને જ્ઞાનબુદ્ધ કહે છે, દર્શનવિષયક બોધિથી યુક્ત જીવોને દર્શનબુદ્ધ કહે છે અને ચારિત્રવિષયક બોધિથી યુક્ત જીવોને ચારિત્રબુદ્ધ કહે છે

એ જ પ્રમાણે મોહ પણ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે-(૧) જ્ઞાનમોહ, (૨) દર્શનમોહ અને ચારિત્રમોહ. આ ત્રણે પ્રકારના મોહથી યુક્ત જીવોને ત્રિવિધ મૂઢ કહે છે જ્ઞાનને જે આચ્છાદિત કરે છે-મોહિત કરે છે-તેનું નામ જ્ઞાન મોહ છે. તે જ્ઞાનમોહ (જ્ઞાનવિષયક મોહ) જ્ઞાનાવરણીય આદિ રૂપ હોય છે. યથાવસ્થિત વસ્તુનો જે પરિચ્છેદ છે તેનું નામ દર્શન છે. આ દર્શનને જે મોહિત કરે છે, તેને દર્શનમોહ કહે છે. તે સમ્યગ્દર્શન મોહના ઉદયરૂપ છે. ચારિત્રમાં જે મલિનતામાં કારણભૂત બને છે તે મોહને ચારિત્રમોહ કહે છે.

चारित्रबुद्धा प्रागभिहिताः, ते च प्रव्रज्यायां सत्यां भवन्तीति तां सभेदं निरूपयति–

मूलम्–तिविहा पव्वज्जा पण्णत्ता, तं जहा-इहलोगपडिबद्धा, परलोगपडिबद्धा, दुहओ पडिबद्धा। तिविहा पव्वज्जा पण्णत्ता, तं जहा-पुरओ पडिबद्धा, मग्गओ पडिबद्धा, दुहओ पडिबद्धा। तिविहा पव्वज्जा पण्णत्ता, तं जहा-तुयावइत्ता, पुयावइत्ता, बुयावइत्ता। तिविहा पव्वज्जा पण्णत्ता, तं जहा ओवायपव्वज्जा, अक्खायपव्वज्जा, संगारपव्वज्जा ॥ सू० ३४ ॥

छाया—त्रिविधा प्रव्रज्या प्रज्ञप्ता, तद्यथा–इहलोकप्रतिबद्धा, परलोकप्रतिबद्धा, द्विधातः प्रतिबद्धा। त्रिविधा प्रव्रज्या प्रज्ञप्ता, तद्यथा पुरतः प्रतिबद्धाः, मार्गतः प्रतिबद्धा, द्विधातः प्रतिबद्धा। त्रिविधा प्रव्रज्या प्रज्ञप्ता, तद्यथा–तोद-

---

दृष्टि जीव दर्शनमूढ है तथा जिनका चारित्र आच्छादित है–जो अव्रती है–वे चारित्रमूढ है ॥ सू०३३ ॥

जो चारित्रबुद्ध कहे गये हैं वे प्रव्रज्या के होने पर होते हैं, इसलिये अब सूत्रकार भेदसहित उस प्रव्रज्या का कथन करते हैं—

'तिविहा पव्वज्जा पण्णत्ता' इत्यादि।

सूत्रार्थ–प्रव्रज्या तीन प्रकारकी कही गई है–जैसे १ इह लोकप्रतिबद्धा, २ परलोक प्रतिबद्धा और तीसरी है उभयलोक प्रतिबद्धा' इस प्रकार से भी प्रव्रज्या तीन प्रकारकी कही गई है–एक पुरतः प्रतिबद्धा, दूसरी मार्गतः प्रतिबद्ध और तीसरी द्विधातः प्रतिबद्धः इस प्रकार से भी

જે જીવોના જ્ઞાનાવરણીય કર્મોનો ઉદય હોય છે તે જીવો જ્ઞાનમૂઢ હોય છે, મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો દર્શનમૂઢ હોય છે, જેમનું ચારિત્ર આચ્છાદિત છે–જે અવ્રતી છે તેમને ચારિત્રમૂઢ કહે છે. ॥ સૂ. ૩૩ ॥

પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરીને જ જીવો ચારિત્રબુદ્ધ બની શકે છે. તેથી હવે સૂત્રકાર તે પ્રવ્રજ્યાનું ભેદસહિત નિરૂપણ કરે છે—

“ तिविहा पव्वज्जा पण्णत्ता ” ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ–પ્રવ્રજ્યાના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) ઇહ પ્રતિબદ્ધા, (૨) પરલોક પ્રતિબદ્ધા, અને (૩) ઉભયલોક પ્રતિબદ્ધા. પ્રવ્રજ્યાના નીચે પ્રમાણે પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) પુરતઃ પ્રતિબદ્ધા, (૨) માર્ગતઃ પ્રતિબદ્ધ અને (૩) દ્વિધાતઃ પ્રતિબદ્ધ. પ્રવ્રજ્યાના આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) તોદયિત્વા

यित्वा, प्लावयित्वा, उक्त्वा । त्रिविधा प्रज्ञप्ता प्रव्रज्याः, तद्यथा-अवपातप्रव्रज्या, आख्यातप्रव्रज्या, संगारप्रव्रज्या ॥ सू० ३४ ॥

टीका—'तिविहा' इत्यादि । त्रिविधा प्रव्रज्या, तथाहि-इहलोकप्रतिबद्धा-इहलोकेन-ऐहलौकिकभोजनादिकार्यनिर्वाहादिना प्रतिबद्धा-संबद्धा इहलोकप्रतिबद्धा-इहलोकनिर्वाहार्थं गृहीतेत्यर्थः १। परलोकप्रतिबद्धा जन्मान्तरदेवादि ऋद्ध्यर्थिना या गृहीता सा २। द्विधातः प्रतिबद्धा-या उभयलोकऋद्ध्यादि

प्रव्रज्या तीन प्रकार की कही गई है-एक तोदयित्वा दूसरी प्लावयित्वा और तीसरी उक्त्वा, इस तरह से भी प्रव्रज्या तीन प्रकारकी है-पहिली अवपात प्रव्रज्या, दूसरी आख्यात प्रव्रज्या और तीसरी संगार प्रव्रज्या।

टीकार्थ-जो प्रव्रज्या इस लोक सम्बन्धी भोजनादि कार्य के निमित्त से प्रतिबद्ध होती है ऐसी वह प्रव्रज्या इहलोक प्रतिबद्धा है, प्रव्रज्या लेनेवाला जीव यदि इस अभिप्राय से प्रेरित बन कर कि मुझे प्रव्रज्या लेने से खाने पीने आदि की तकलीफ दूर हो जावेगी और विना किसी परिश्रम के जीवन में हर तरह से सुख रहेगा प्रव्रज्या ग्रहण करता है तो ऐसी वह प्रव्रज्या इस लोकप्रतिबद्धा प्रव्रज्या है । तथा जो प्रव्रज्या इस भावसे ग्रहण की जावे कि मुझे जन्मान्तर में परभव में देवादिकों की ऋद्धि प्राप्त हो जावे ऐसी वह प्रव्रज्या परलोक प्रतिबद्धा प्रव्रज्या है, तथा जो प्रव्रज्या इहलोक और परलोक सम्बन्धी ऋद्धि आदि प्राप्ति के निमित्त ग्रहण की जाती है ऐसी वह प्रव्रज्या द्विधातः प्रतिबद्ध प्रव्रज्या

---

(२) પ્લાવયિત્વા અને (૩) ઉક્ત્વા. પ્રવ્રજ્યાના આ પ્રમાણે પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) અવપાત પ્રવ્રજ્યા, (૨) આખ્યાત પ્રવ્રજ્યા અને (૩) સંગાર પ્રવ્રજ્યા.

ટીકાર્થ-જે પ્રવ્રજ્યા આ લોકસંબંધી ભોજનાદિ કાર્ય નિમિત્તે ગ્રહણ કરવામાં આવી હોય છે, તે પ્રવ્રજ્યાને ઇહલોક પ્રતિબદ્ધા કહે છે. પ્રવ્રજ્યા લેનારો જીવ કદાચ એવી માન્યતાથી પ્રેરાઇને દીક્ષા લેતો હોય કે પ્રવ્રજ્યા લેવાથી મારી ખાવા પીવા આદિની મુશ્કેલીઓ દૂર થઈ જશે અને કોઈ પણ પ્રકારના પરિશ્રમ વિના હું ખૂબ આનંદપૂર્વક મારૂં જીવન વ્યતીત કરી શકીશ, તો તે પ્રકારની પ્રવ્રજ્યાને આ લોક પ્રતિબદ્ધ પ્રવ્રજ્યા કહે છે. પરભવમાં દેવાદિકોની ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની ભાવનાથી પ્રેરાઇને જે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તે પ્રવ્રજ્યાને પરલોક પ્રતિબદ્ધા પ્રવ્રજ્યા કહે છે જે પ્રવ્રજ્યા આલોક અને પરલોક સંબંધી ઋદ્ધિ આદિની પ્રાપ્તિ નિમિત્તે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તે પ્રવ્રજ્યાને દ્વિધાતઃ પ્રતિબદ્ધ પ્રવ્રજ્યા કહે છે. જે પ્રવ્રજ્યા અનેક શિષ્યોનો

निमित्तं गृहीता ३। पुनश्च त्रिविधा प्रव्रज्या पुरतः प्रतिबद्धा-भाविशिष्याद्याशंसा-संबद्धा, 'प्रव्रज्याग्रहणे मम बहवःशिष्या भविष्यन्ति, अहंच तेषां गुरुर्भविष्यामी त्याशंसया गृहीतेत्यर्थः १। मार्गतः प्रतिबद्धा-मार्गतः-पृष्ठतः स्वजनादिषु प्रति बद्धा-संबद्धा-'दीक्षां गृहीत्वाऽहं स्वजनान् पोषयिष्यामी' त्याशया गृहीता २। तृतीया द्विधातः प्रतिबद्धा-उभयकार्याशया गृहीता ३। पुनस्त्रिविधा-प्रव्रज्या, तथाहि-तोदयित्वा-या देवमायया शरीरे व्यथामुत्पाद्य प्रव्रज्या दीयते सा १। प्लावयित्वा-अन्यत्र नीत्वा या प्रव्रज्या दीयते सा २। उक्त्वा-संभाष्य या प्रव्रज्या दीयते सेति ३। पुनः प्रव्रज्या त्रिविधा-अवपातप्रव्रज्या अवपातः-सेवा सद्गुरोः,

---

है। जो प्रव्रज्या अनेक शिष्यों को संग्रह करने की इच्छासे ग्रहण की जाती है। अर्थात् जो प्रव्रज्या के ग्रहण कर लेने पर मेरे अनेक शिष्य हो जावेंगे और मैं उनका गुरु हो जाऊंगा। इस आकांक्षा से ग्रहण की जाती है ऐसी वह प्रव्रज्या पुरतः प्रतिबद्ध प्रव्रज्या है, मार्गतः प्रतिबद्ध प्रव्रज्या वह है जो मैं दीक्षित हो कर अपने निजजनों का पोषण करूंगा इस अभिप्राय से ग्रहण की जाती है तथा द्विधातः प्रतिबद्ध प्रव्रज्या वह है जो उभय कार्यों को सिद्ध करने के आशय से ग्रहण की जाती है. तोदयित्वा दीक्षा वह है जो देवमाया से शरीर में व्यथा उत्पन्न करा कर प्रव्रज्या दी जाती है। प्लावयित्वा प्रव्रज्या में दीक्षा लेनेवाले को दूसरे स्थान पर ले जा कर दीक्षित किया जाता है। उक्त्वा प्रव्रज्या कह कर दी जाती है। गुरु की सेवा करने से जो प्रव्रज्या ग्रहण की

સંગ્રહ કરવાની ઇચ્છાથી ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, એટલે કે "પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરવાથી મને અનેક શિષ્યો મળી જશે અને હુ તેમનો ગુરુ બની જઇશ," આ પ્રકારની ભાવનાથી પ્રેરાઇને જે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તે પ્રવ્રજ્યાને "પુરતઃ પ્રતિબદ્ધ પ્રવ્રજ્યા કહે છે. "દીક્ષા અંગીકાર કરીને હું મારા સ્વજનોનું પોષણ કરીશ," આ પ્રકારની ભાવનાથી પ્રેરાઇને અંગી-કાર કરેલી પ્રવ્રજ્યાને "માર્ગતઃ પ્રતિબદ્ધ પ્રવ્રજ્યા" કહે છે ઉપર કહેલી બંને હેતુઓ સાધવાના આશયથી જે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરાય છે તેને "દ્વિધાતઃ પ્રતિબદ્ધ પ્રવ્રજ્યા" કહે છે. દેવમાયાથી શરીરમાં વ્યથા ઉત્પન્ન કરાવીને જે પ્રવ્રજ્યા અપાય છે તે પ્રવ્રજ્યાને 'તોદયિત્વા પ્રવ્રજ્યા" કહે છે. જે પ્રવ્રજ્યામાં દીક્ષા લેનારને બીજે લઇ જઇને દીક્ષા અપાય છે, તે પ્રવ્રજ્યાને 'પ્લાવયિત્વા પ્રવ્રજ્યા' કહે છે. કહીને જે પ્રવ્રજ્યા અપાય છે તેને "ઉક્ત્વા પ્રવ્રજ્યા" કહે છે. ગુરુની સેવા કરવાથી અથવા કરવા નિમિત્તે જે દીક્ષા

तस्माद् या प्रव्रज्या सा १। आख्यातप्रव्रज्या आख्यातेन-धर्मदेशनेन, आख्यातस्य वा-गुरुणा कथितस्य वा या प्रव्रज्या सा २। संगारप्रव्रज्या-संगारः-सङ्केतः, देशिशब्दोऽयम्, तस्मात् तेन वा सङ्केतकरणेन या प्रव्रज्या दीयते गृह्यते वा सा मेतार्यादिवत् । अथवा-' यदि त्वं प्रव्रजसि तदाऽहमपि प्रव्रजिष्यामी '-त्येवं या प्रव्रज्या सा संगारप्रव्रज्येति ३ ॥ सू० ३४ ॥

पूर्वोक्तप्रव्रज्यावन्तो निर्ग्रन्था भवन्तीति निर्ग्रन्थस्य रूपं सूत्रद्वयेनाह—

मूलम्-तओ णियंठा णोसण्णोवउत्ता पण्णत्ता, तं जहा-पुलाए णियंठे सिणाए । तओ नियंठा सण्णणो सण्णोवउत्ता पण्णत्ता, तं जहा-बउसे पडिसेवणाकुसीले कसायकुसीले ॥सू०३५॥

छाया—त्रयो निर्ग्रन्था नोसंसज्ञोपयुक्ताः प्रज्ञप्ताः तद्यथा-पुलाकः, निर्ग्रन्थः

जाती है वह अवपात प्रव्रज्या है। धर्म की देशना देकर जो प्रव्रज्या दी जाती है वह अथवा गुरु के कहने से जिसे दीक्षा दी जाती है वह आख्यात प्रव्रज्या है। संगार नाम संकेत का है, संकेत करके जो मेतार्य आदिकी तरह दीक्षा दी जाती है या ग्रहण की जाती है वह, अथवा यदि तुम दीक्षा धारण करोगे तो मैं भी दीक्षा धारण कर लूंगा इस प्रकार के संकेत से जो दीक्षा धारण की जाती है वह संगार प्रव्रज्या है ॥ सू०३४ ॥

पूर्वोक्त प्रव्रज्यावाले निर्ग्रन्थ होते हैं-अतः अब सूत्रकार निर्ग्रन्थका स्वरूप सूत्रद्वय से कहते हैं—' तओ नियंठा ' इत्यादि ।

सूत्रार्थ-जो निर्ग्रन्थ आहारादि की अभिलाषारूप संज्ञामें उपयुक्त नहीं होते हैं ऐसे वे निर्ग्रन्थ पुलाक निर्ग्रन्थ और स्नातक के भेद से तीन

લેવાય છે તેને અવપાત પ્રવ્રજ્યા કહે છે ધર્મની દેશના દઇને જે દીક્ષા અપાય છે તેને અથવા ગુરુના કહેવાથી જેને દીક્ષા આપવામાં આવે છે, તે દીક્ષાને "આખ્યાત પ્રવ્રજ્યા" કહે છે સંગાર એટલે સંકેત સંકેત કરીને મેતાર્ય આદિની જેમ જે દીક્ષા આપવામાં આવે છે અથવા ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તે દીક્ષાને 'સંગાર પ્રવ્રજ્યા' કહે છે. અથવા "જો તમે દીક્ષા લો તો હુ પણ દીક્ષા લઉં," આ પ્રકારના સંકેતપૂર્વક જે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરાય છે, તે પ્રવ્રજ્યાને "સંગાર પ્રવ્રજ્યા" કહે છે. ॥ સૂ. ૩૪ ॥

પૂર્વોક્ત પ્રવ્રજ્યાવાળા નિર્ગ્રંથો હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર નીચેનાં બે સૂત્રો દ્વારા નિર્ગ્રંથનું કથન કરે છે-" तओ नियंठा " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ-જે નિર્ગ્રંથો આહારાદિની અભિલાષા રૂપ સંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત હોતા નથી, એવાં તે નિર્ગ્રંથોના પુલાક નિર્ગ્રંથ અને સ્નાતક આદિના ભેદથી ત્રણ પ્રકાર

स्नातक', त्रयो निर्ग्रन्थाः सञ्ज्ञी नोसञ्ज्ञोपयुक्ता प्रज्ञप्ताः तद्यथा बकुशः, प्रतिसेवनाकुशीलः, कषायकुशीलः ॥ सू० ३१ ॥

टीका—'तओ नियंठा' इत्यादि। निर्गता ग्रन्थाद् बाह्याभ्यन्तररूपात् निर्ग्रन्थाः-संयताः, नो-नैव संज्ञायाम्-आहाराद्यभिलाषरूपायां पूर्वानुभूतस्मरणाऽनागतचिन्ताद्वारेणोपयुक्ता ये ते नोसंज्ञोपयुक्ताः। ते त्रयः प्रज्ञप्ताः। तानेवाह-पुलाकः-लब्धिविशेषेणोपजीवनादिना संयमासारताकारकः। निर्ग्रन्थः-उपशान्त-

---

प्रकार के हैं। तथा निर्ग्रन्थ आहारादि की अभिलाषारूप संज्ञा में और इस प्रकार की संज्ञाके अभावरूप असंज्ञा में उपयुक्त होते हैं। अर्थात् संज्ञा और असंज्ञा इन दोनों से संकीर्ण स्वरूपवाले होते हैं वे भी तीन प्रकारके होते हैं। जैसे बकुश, प्रतिसेवनाकुशील और कषायकुशील।

टीकार्थ-बाह्य और आभ्यन्तररूप परिग्रहसे ग्रन्थसे जो नीकल चुके होते हैं। अर्थात् बाह्य और आभ्यन्तर परिग्रह का जो सर्वथा परित्याग कर देते हैं वे निर्ग्रन्थ है, इनमें कितनेक निर्ग्रन्थ ऐसे होते हैं जो आहारादि की संज्ञा से पूर्वोपभुक्त आहारादि के विचार से और अनागत (भविष्यत्) आहारादि की प्राप्ति की चिन्ता से उपयुक्त नहीं होते हैं। ऐसे आहारादि की संज्ञामे अनुपयुक्त निर्ग्रन्थ पुलाक आदिके भेद से तीन प्रकार के होते हैं-इनमे जो निर्ग्रन्थ लब्धिविशेषवाले होते हैं तथा संयम से जिन्हें विशेष-अनुराग नहीं होता है वे पुलाक है। तात्पर्य इसका ऐसा है कि ये पुलाक उत्तर गुणों की उत्तमता से नहीं पालते

છે. તથા જે નિર્ગ્રંથ આહારાદિની અભિલાષારૂપ સંજ્ઞામા ઉપયુક્ત હોય છે અને તે પ્રકારની સંજ્ઞાના અભાવરૂપ અસંજ્ઞામાં ઉપયુક્ત હોય છે, એટલે કે સજ્ઞા અને અસંજ્ઞા એ બન્નેમાં સંકીર્ણ સ્વરૂપવાળા હોય છે એવાં નિર્ગ્રંથો પણ ત્રણ પ્રકારના હોય છે-(૧) બકુશ, (૨) પ્રતિસેવનાકુશીલ અને (૩) કષાયકુશીલ

ટીકાર્થ-બાહ્ય અને આભ્યન્તર પરિગ્રહનો જેમણે તદ્દન પરિત્યાગ કર્યો હોય છે તેમને નિર્ગ્રંથ કહે છે તે નિર્ગ્રંથોમાંના કેટલાક નિર્ગ્રંથો એવાં હોય છે કે જેઓ આહારાદિની સંજ્ઞામા ઉપયુક્ત હોતા નથી એટલે કે તેઓ પૂર્વોપભુક્ત આહારાદિના વિચારમાં અથવા અનાગત (ભવિષ્યના) આહારની ચિન્તામાં ઉપયુક્ત હોતા નથી. એવાં આહારાદિ સંજ્ઞામાં અનુપયુક્ત નિર્ગ્રંથના પુલાક આદિ ત્રણ પ્રકાર પડે છે જે નિર્ગ્રંથો વિશિષ્ટ લબ્ધિસંપન્ન હોય છે તથા સંયમ પ્રત્યે જેમને વિશેષ અનુરાગ નથી, તે નિર્ગ્રન્થોને પુલાક કહે છે.

આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-પુલાક નિર્ગ્રંથો ઉત્તરગુણોનું ઉત્તમ રીતે પાલન કરતા નથી એટલું જ નહી પણ તેઓ મૂલગુણોમાં પણ પૂર્ણતા-

मोहः क्षीणमोहोवेति । स्नातकः-ज्ञानावरणीयदर्शनावरणीयमोहनीयान्तराय-लक्षणचतुर्विधघातिकर्ममलक्षालनात्प्राप्तशुद्धज्ञानस्वरूपः १। संज्ञानोसंज्ञोपयुक्ताः-संज्ञा आहारादिविषया, - नोसंज्ञा - तदभावरूपा, तयोरुपयुक्ताः संकीर्णस्वरूपा इत्यर्थः,-ते त्रयस्तथाहि-बकुशः-शरीरोपकरणविभूषादिना शवल-चारित्र। प्रतिसेवनाकुशील-प्रतिसेवनया-मूलगुणादिविषयया कुशीलः कुत्सितं शीलं यस्य स तथा। कषायकुशीलः-कषायेण-क्रोधादिरूपेण कुशीलः यः स तथेति २ ॥ सू० ३५ ॥

है, किन्तु मूलगुणों में भी पूर्णता को प्राप्त नहीं होते हैं। इतना होने पर भी ये वीतराग प्रणीत आगम से कभी अस्थिर नहीं होते हैं। पुलाक नाम पुले का है। वह जैसे सार भागसे रहित होता है वैसे ही निर्ग्रन्थ होते हैं। जिन्हों ने रागद्वेष का अभाव कर दिया है और जो एक अन्तर्मुहूर्त के बाद में केवलज्ञान को प्राप्त करनेवाले होते हैं वे निर्ग्रन्थ हैं। ऐसे ये जीव उपशान्त मोह अथवा क्षीणमोह नाम के गुणस्थानवर्ती होते हैं। जिनमें सर्वज्ञता प्रकट हो चुकी है-अर्थात् ज्ञानावरणीय, दर्शनावरणीय, मोहनीय और अन्तराय ये चार घातिया कर्म जिन्हों ने नष्ट कर दिये हैं और सर्वज्ञता को पा लिया है वे स्नातक हैं। तथा संज्ञा नोसंज्ञोपयुक्त जो निर्ग्रन्थ हैं वे बकुश आदि के भेदसे तीन प्रकार के कहे गये हैं, इनमें जो शरीर और उपकरणोंको संस्कारित करते रहते हैं, ऋद्धि और यश की अभिलाषा रखते हैं परिवार से लिपटे रहते हैं और मोहजन्य दोष से युक्त होते हैं वे बकुश हैं,

યુક્ત હોતા નથી. આ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં પણ તેઓ વીતરાગપ્રણીત આગમથી કદી ચલિત થતા નથી. પુલાક એટલે ઘાસના પુળા જેમ પુળા સારભાગથી રહિત હોય છે, તેમ તે પુલાક નિર્ગ્રંથો પણ સારભાગથી રહિત હોય છે. જેમણે રાગદ્વેષનો અભાવ કરી નાખ્યો છે અને જેઓ અન્તર્મુહૂર્ત બાદ કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવાના છે, તેમને નિર્ગ્રંથ કહે છે. એવાં તે જીવો ઉપશાન્ત મોહ અથવા ક્ષીણમોહ નામના ગુણસ્થાને પહોંચેલા હોય છે. જેમનામાં સર્વજ્ઞતા પ્રકટ થઈ ચુકી છે, એટલે કે જેમણે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અન્તરાય, આ ચાર ઘાતીકર્મોનો નાશ કરીને સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત કરી લીધી હોય છે, તેમને સ્નાતક કહે છે. તથા સંજ્ઞા નોસંજ્ઞોપયુક્ત જે નિર્ગ્રંથો છે તેમના બકુશ આદિ ત્રણ ભેદ કહ્યા છે. જે નિર્ગ્રંથો શરીર અને ઉપકરણોને સંસ્કારિત કરતા રહે છે, ઋદ્ધિ અને યશની અભિલાષા રાખે છે, પરિવારથી વીંટળાયેલા રહે છે અને મોહજન્ય દોષથી યુક્ત હોય છે તેમને

निर्ग्रन्थाश्चारोपितव्रताः केचिद् भवन्तीति व्रतारोपणकालविशेषान्निरूपयन् शैक्षभूमीः स्थविरभूमीश्चाह—

मूलम्—तओ सेहभूमिओ पण्णत्ताओ, तं जहा-उक्कोसा, मज्झिमा, जहन्ना। उक्कोसा छम्मासा, मज्झिमा चउमासा, जहन्ना सत्तराइंदिया। तओ थेरा पण्णत्ताओ, तं जहा-जाइथेरे सुयथेरे परियायथेरे। सट्ठिवासजाए समणे णिग्गंथे जाइथेरे, ठाणंगसमवायधरेणं समणे णिग्गंथे सुयथेरे, वीसवासपरियाए णं णिग्गंथे परियायथेरे॥ सू० ३६॥

वे बकुश व्रतों को पूरी तरह से पालते हैं। परन्तु इनका चारित्र शबल अतिचार दोषों से युक्त होता है। परिग्रह से जिनकी आसक्ति नहीं घटी है तथा मूलगुणों और उत्तर गुणों को जो पालते हैं तो भी कदाचित् उत्तरगुणों की विराधना कर देते हैं वे प्रतिसेवनाकुशील हैं। जो अन्यकषायों पर विजय पा कर भी संज्वलनकषाय के अधीन हैं वे कषायकुशील निर्ग्रन्थ हैं॥ सू०३५॥

निर्ग्रन्थ होकर भी कितनेक जीव आरोपित व्रतवाले होते हैं। अतः अब सूत्रकार व्रतारोपणकाल विशेषों की निरूपणा करते हुए शैक्षभूमि और स्थविरभूमि का कथन करते हैं—

'तओ सेह भूमिओ पण्णत्ताओ' इत्यादि।

બકુશ કહે છે. તે બકુશ નિર્ગ્રંથો વ્રતોનું બરાબર પાલન કરે છે પણ તેમનું ચારિત્ર અતિચાર દોષોથી યુક્ત હોય છે. પરિગ્રહ પ્રત્યેની જેમની આસક્તિ ઘટી નથી, તથા મૂલગુણો અને ઉત્તરગુણોને પાળવા છતાં પણ જેઓ કયારેક ઉત્તરગુણોની વિરાધના કરી નાખે છે, તેમને પ્રતિસેવનાકુશીલ કહે છે. જે નિર્ગ્રંથો અન્ય કષાયોપર કાબૂ રાખવા છતાં પણ સંજ્વલન કષાયને અધીન છે તેમને કષાયકુશીલ નિર્ગ્રંથો કહે છે. ॥ સૂ. ૩૫ ॥

નિર્ગ્રંથ થયેલા કેટલાક જીવો આરોપિત વ્રતવાળા પણ હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર વ્રતારોપણ કાળવિશેષોની પ્રરૂપણા કરવા નિમિત્તે શૈક્ષભૂમિ અને સ્થવિરભૂમિનું કથન કરે છે–"तओ सेहभूमिओ पण्णत्ताओ" ઈત્યાદિ—

छाया—तिस्रः शैक्षभूमयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–उत्कृष्टा, मध्यमा, जघन्या । उत्कृष्टा षाण्मासिकी, मध्यमा चातुर्मासिकी, जघन्या सप्तरात्रिंदिवा । तिस्रः स्थविरभूमयः प्रज्ञप्ताः तद्यथा–जातिस्थविरः, श्रुतस्थविरः, पर्यायस्थविरः । षष्टि-वर्षजातः श्रमणो निर्ग्रन्थो जातिस्थविरः । स्थानाङ्गसमवायधरः खलु श्रमणो निर्ग्रन्थः श्रुतस्थविरः । विंशतिवर्षपर्यायः खलु श्रमणो निर्ग्रन्थः पर्यायस्थविरः ॥सू० ३६॥

टीका—' तओ ' इत्यादि । तिस्रः शैक्षभूमयः सेधभूमयो वा । तत्र शिक्षा-ग्रहणासेवनारूपामधीत इति शैक्षः, यद्वा–' षिधू संराद्धौ ' इति वचनात् सेध्यते–

शैक्षभूमियां तीन कही गई है–एक उत्कृष्ट शैक्षभूमि, दूसरी मध्यम शैक्षभूमि और तीसरी जघन्य शैक्षभूमि। उत्कृष्ट शैक्षभूमिका काल छह मासका है । मध्यम शैक्षभूमिका काल चार मासका है और जघन्य शैक्ष भूमि का काल सात रातदिनका है ।

सूत्रार्थ–स्थविर भूमियां भी तीन कही गई हैं–एक जातिस्थविरकी भूमि, दूसरी श्रुतस्थविर की भूमि और तीसरी पर्यायस्थविर की भूमि, जो ६० वर्ष की आयुवाला होता है वह जातिस्थविर है, स्थानांग और समवायांग श्रुत का जो धारक है वह श्रुतस्थविर है, और जो २० बीस वर्ष के प्रव्रज्याकाल से स्थविर है वह पर्यायस्थविर है ।

टीकार्थ–शैक्षभूमियां अथवा सेधभूमियां जो तीन प्रकारकी कही गई हैं उनमें ग्रहणरूप अथवा आसेवनरूप शिक्षा का जो अध्ययन करता है वह शैक्ष है अथवा ,' षिधुसंराद्धौ " के अनुसार जो तैयार किया जाता

શૈક્ષભૂમિઓ ત્રણ પ્રકારની કહી છે–(૧) ઉત્કૃષ્ટ શૈક્ષભૂમિ, (૨) મધ્યમ શૈક્ષભૂમિ અને (૩) જઘન્ય શૈક્ષભૂમિ. ઉત્કૃષ્ટ શૈક્ષભૂમિનો કાળ છ માસનો, મધ્યમ શૈક્ષભૂમિનો કાળ ચાર માસનો અને જઘન્ય શક્ષભૂમિનો કાળ સાત રાત્રિદિવસનો હોય છે.

સૂત્રાર્થ–સ્થવિર ભૂમિઓ પણ ત્રણ પ્રકારની કહી છે–(૧) જાતિ સ્થવિરની ભૂમિ, (૨) શ્રુત સ્થવિરની ભૂમિ અને (૩) પર્યાય સ્થવિરની ભૂમિ. ૬૦ વર્ષની ઉમરના નિર્ગ્રંથને જાતિસ્થવિર કહે છે, સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગસૂત્રના ધારક નિર્ગ્રંથને શ્રુતસ્થવિર કહે છે અને જેણે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કર્યાને ૨૦ વર્ષ થઈ ગયાં છે એવા સ્થવિરને પર્યાય સ્થવિર કહે છે.

ટીકાર્થ–શક્ષભૂમિઓ અથવા સેધભૂમિઓ જે ત્રણ પ્રકારની કહી છે તેમાં ગ્રહણ અથવા આસેવનરૂપ શિક્ષાનું જે અધ્યયન કરે છે તેને શૈક્ષ કહે છે. અથવા " षिधूसराद्धौ " ના અનુસાર જે તૈયાર કરાય છે તેને સેધ કહે છે તેની જે

निष्पाद्यते यः स सेक्षः तस्य भूमयः–महाव्रतारोपणकालरूपा अवस्था इति। तास्तिस्रः–उत्कृष्टा–षाण्मासिकी, यस्यां षड्भिर्मासैरुत्थाप्यते पुनर्दीक्षायां समारोप्यत इत्यर्थः। न साऽतिक्राम्यते, मध्यमा–चातुर्मासिकी, यस्यां चतुर्भिर्मासैरुत्थाप्यते। जघन्या सप्तरात्रिन्दिवा यस्यां सप्तभिरेव रात्रिन्दिवैरुत्थाप्यते गृहीतशिक्षत्वादिति। शैक्षस्य च विपर्ययस्तः स्थविरो भवतीति स्थविरभूमिनिरूपणायाह—'तओ थेरभूमीओ' इत्यादि, तिस्रः स्थविरभूमयः, स्थविरो–वृद्धस्तस्य भूमयः–अवस्थाविशेषाः। तान् स्थविरान् दर्शयति–जात्या–जन्मना स्थविरो–जाति स्थविरः १। श्रुतम्–आगमः, तेन स्थविरः–श्रुतस्थविरः २। पर्यायः–प्रव्रज्याकालः, तेन स्थविरः प्रव्रज्या स्थविरः। इह च भूमिभूमिवतोरभेदोपचारादेवमुपन्यासः। एतानेव विशिनष्टि–'सट्ठि०' इत्यादि, षष्टिवर्षजातः–षष्टिवर्षा-

---

है वह सेध है इसकी जो भूमियां हैं–महाव्रतारोपण कालरूप जो अवस्थाएँ हैं वे शैक्ष भूमियां हैं ये उत्कृष्ट आदि के भेद से तीन प्रकारकी कही गई हैं, छह मास में ही इससे अधिक में नहीं पुनः जो दीक्षा में आरोपित किया जाता है वह षाण्मासिकी उत्कृष्ट शैक्षभूमि है, जिसमें चार मासमें ही पुनः दीक्षा में जो आरोपित किया जाता है वह मध्यमा शैक्षभूमि है। और जो सात दिनरातमें ही पुनः दीक्षा में आरोपित किया जाता है वह जघन्य शैक्षभूमि है। स्थविरभूमियां वृद्धकी भूमियां जो तीन प्रकार की कही गई हैं उनमें जाति से जन्मसे जो स्थविर होता है वह जातिस्थविर है ? श्रुत नाम आगम का है–इस आगम से जो स्थविर होता है वह श्रुतस्थविर है तथा प्रव्रज्याकाल से जो स्थविर होता है वह प्रव्रज्यास्थविर है यहां भूमि और भूमिवान् का अभेद

ભૂમિઓ છે–મહાવ્રતારોપણ કાળરૂપ જે અવસ્થાઓ છે, તેમને શૈક્ષભૂમિઓ કહે છે. તેના ઉત્કૃષ્ટ આદિ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે છ માસમાં જ (તેનાથી અધિક સમયમાં નહીં) જેને આરોપિત (આરાધિત) કરાય છે, તેનું નામ છમાસિક ઉત્કૃષ્ટ શૈક્ષભૂમિ છે. ચાર માસમાં જ જેને આરોપિત કરાય છે, તેનું નામ મધ્યમા શૈક્ષભૂમિ છે. સાત દિનરાતમાં જ જેને આરોપિત કરવામાં આવે છે, તેનું નામ જઘન્ય શૈક્ષભૂમિ છે. સ્થવિર ભૂમિઓ (વૃદ્ધની ભૂમિઓ) ના પણ ત્રણ પ્રકાર છે–(૧) જાતિસ્થવિરની ભૂમિ અને (૨) શ્રુતસ્થવિરની ભૂમિ અને (૩) પર્યાય સ્થવિરની ભૂમિ. જાતિથી (જન્મથી) જે સ્થવિર હોય છે–૬૦ વર્ષની જેમની ઉમર હોય છે–એવા સ્થવિરને જાતિસ્થવિર કહે છે. શ્રુત એટલે આગમ. તે આગમના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ જેવો સ્થવિર હોય છે, તેમને શ્રુત-

युक्तः श्रमणो निर्ग्रन्थो जातिस्थविरउच्यते । स्थानाङ्गसमवायाङ्गधारकः श्रमणो निर्ग्रन्थः श्रुतस्थविरः प्रोच्यते । विंशतिवर्षपर्यायः-विंशतिवर्षप्रव्रज्यापालकः श्रमणो निर्ग्रन्थः पर्यायस्थविरः कथ्यत इति ॥ सू० ३६ ॥

स्थविरास्तुपुरुषा एवेति तदधिकारात् पुरुषप्रकारान् प्ररूपयन् सप्तत्रिंशत्यधिकशतैकसूत्राण्याह—

मूलम्—तओ पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा-सुमणे, दुम्मणे, णो सुमणे णो दुम्मणे १ । तओ पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा-गंता णामेगे सुमणे भवइ, गंता णामेगे दुम्मणे भवइ, गंता णामेगे णोसुमणे णोदुम्मणे भवइ२। तओ पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा—जामीतेगे सुमणे भवइ, जामीतेगे दुम्मणे भवइ, जामीतेगे, णोसुमणे णोदुम्मणे भवइ ३ । एवं जाइस्सामीतेगे सुमणे भवइ ३।४। तओ पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा-अगंता णामेगे सुमणे भवइ ३।५। तओ पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा-ण जामीतेगे सुमणे भवइ ३ ।६। तओ पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा-ण जाइस्सामीतेगे सुमणे भवइ ३।७। एवं आगंता णामेगे

उपचार से ऐसा कहा गया है जो श्रमण निर्ग्रन्थ ६० वर्षकी आयुवाला होता है वह श्रमण निर्ग्रन्थ जातिस्थविर है स्थानांग और समवायांग का धारक श्रमण निर्ग्रन्थ होता है वह श्रुतस्थविर है, बीस वर्ष से जो प्रव्रज्याका पालन कर रहा है वह पर्यायस्थविर है ॥सू०३६॥

સ્થવિર કહે છે. પ્રવ્રજ્યાના અમુક (૨૦ વર્ષના) કાળને કારણે જેઓ સ્થવિર ગણાય છે, તેમને પર્યાયસ્થવિર કહે છે. અહીં ભૂમિ અને ભૂમિવાન્ વચ્ચે અભેદોપચારની અપેક્ષાએ આ પ્રકારનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. ૬૦ વર્ષની ઉમરવાળા શ્રમણનિર્ગ્રંથને જાતિસ્થવિર કહે છે. સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગના ધારક શ્રમણનિર્ગ્રંથને શ્રુતસ્થવિર કહે છે. ૨૦ વર્ષથી જે પ્રવ્રજ્યાનું પાલન કરી રહ્યા હોય છે તેમને પર્યાયસ્થવિર કહે છે. ॥ સૂ. ૩૬ ॥

सुमणे भवइ ३।८। एसी तेगे सुमणे भवइ ३।९। एस्सामी तेगे सुमणे भवइ ३।१०। एवं एएणं अभिलावेणं—

(एत्थ संगहगाहा :)—

" गंता य अगंता य १, आगंता खलु तहा अणागंता २।
चिट्ठित्तमचिट्ठित्ता ३, णिसिइत्ता चेव नो चेव ४ ॥१॥
हंता य अहंता य ५, छिंदित्ता खलु तहा अछिंदित्ता ६।
बूइत्ता अबूइत्ता ७, भासित्ता चेव णो चेव ८ ॥ २ ॥
दच्चा य अदच्चा य९, भुंजित्ता खलु तहा अभुंजित्ता॥१०।
लंभित्ता अलंभित्ता११, पिइत्ता चेव नो चेव १२ ॥३॥
सुइत्ता असुइत्ता १३, जुज्झित्ता खलु तहा अजुज्झित्ता१४।
जइत्ता अजइत्ता य१५, पराजिणित्ता य चेव नो चेव१६॥४॥
सद्दा १७ रूवा १८ गंधा १९, रसाय २० फासा २१
(२१×६=१२६-१-१२७) तहेव ठाणा य ।

निस्सीलस्स गरहिया, पसत्था पुण सीलवंतस्स ॥ ५ ॥
एवमिक्केक्के तिन्नि उ तिन्नि उ आलावगा भाणियव्वा ।

सद्दं सुणेत्ता णामेगे सुमणे भवइ ३, एवं सुणेमीति३, सुणिस्सामीति ३ । एवं असुणेत्ता णामेगे सुमणे भवइ ३, न सुणेमिति ३, ण सुणिस्सामीति३ । एवं रूवाइं गंधाइं रसाइं फासाइं, एक्केक्के छ छ आलावगा भाणियव्वा, एवं सत्तावीसं सयमेगं च १२७ आलावगा भवंति।

तओ ठाणा णिस्सीलस्स णिव्वयस्स णिग्गुणस्स णिम्मेरस्स णिप्पच्चक्खाणपोसहोववासस्स गरहिया भवंति, तं जहा-अस्सिं लोगे गरहिए भवइ, उववाए गरहिए भवइ, आजाई गरहिया भवइ। तओ ठाणा ससीलस्स सव्वयस्स सगुणस्स समेरस्स सपच्चक्खाणपोसहोववासस्स पसत्था भवंति, तं जहा-अस्सिंलोए पसत्थे भवइ, उववाए पसत्थे भवइ, आजाई पसत्था भवइ ॥ सू०३७ ॥

छाया—त्रीणि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-सुमनाः, दुर्मनाः, नो सुमना नो दुर्मनाः १। त्रीणि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-गत्वा नामैकः सुमना भवति, गत्वा नामैको दुर्मना भवति, गत्वा नामैको नो सुमना नोदुर्मना भवति २। त्रीणि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा यामीत्येकः सुमना भवति, यामीत्येको दुर्मना भवति, यामीत्येको नोसुमना नोदुर्मना भवति ३। एवं यास्यामीत्येकः सुमना भवति ३।४। त्रीणि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-अगत्वा नामैकः सुमना भवति ३।५। त्रीणि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-नयामीत्येकः सुमना भवति ३। ६। त्रीणि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-न यास्यामीत्येकः सुमना भवति ३। ७। एवम्-आगत्य नामैकः सुमना भवति ३। ८। एमीत्येकः सुमना भवति ३। ९। एष्यामीत्येकः सुमना भवति ३। १०। एवमेतेनाभिलापेन—
(अत्र संग्रह गाथाः)—

" गत्वा च-अगत्वा च १, आगत्य खलु तथा-अनागत्य २।
स्थित्वा-अस्थित्वा ३, निषद्य चैव नो (अनिषद्य) चैव ४ ॥१॥
हत्वा च-अहत्वा च ५, छित्वा खलु तथा-अच्छित्वा ६।
उक्त्वा-अनुक्त्वा ७, भाषित्वा चैव नो (अभाषित्वा) चैव ८॥२॥
दत्त्वा च-अदत्त्वा च ९, भुक्त्वा खलु तथा अभुक्त्वा १०।
लब्ध्वा-अलब्ध्वा ११, पीत्वा चैव नो (अपीत्वा) चैव १२॥ ३॥
सुप्त्वा-असुप्त्वा १३, युद्ध्वा-खलु तथा अयुद्ध्वा १४।
जित्वा अजित्वा च १५, पराजित्य चैव नो (पराजित्य) चैव १६॥४॥

शब्दाः १७ रूपाणि १८ गन्धाः १९ रसाश्च २० स्पर्शाः २१ (२१×६=१२६-१-१२७) तथैव स्थानानि च।

निश्शीलस्य गर्हिताः, प्रशस्ताः पुनः शीलवतः ॥ ५ ॥"
एवमेकैकस्मिन् त्रयस्तु त्रयस्तु आलापका भणितव्याः।
शब्दं श्रुत्वा नामैकः सुमना भवति ३। एवं शृणोमीति ३, श्रोष्यामीति ३। एवं अश्रुत्वा नामेकः सुमना भवति ३। न शृणोमीति ३, न श्रोष्यामीति ३। एवं रूपाणि, गन्धाः, रसाः, स्पर्शाः। एकैकस्मिन् षट् षट् आलापका भणितव्याः। एवं सप्तविंशतिः शतमेकं (१२७) चालापका भवन्ति।

त्रीणि स्थानानि निश्शीलस्य निर्व्रतस्य निर्गुणस्य निर्मर्यादस्य निष्प्रत्याख्यानपौषधोपवासस्य गर्हितानि भवन्ति, तद्यथा–अयं लोको गर्हितो भवति, उपपातो गर्हितो भवति, आयातिर्गर्हिता भवति। त्रीणि स्थानानि सशीलस्य सव्रतस्य सगुणस्य समर्यादस्य सप्रत्याख्यानपौषधोपवासस्य प्रशस्तानि भवन्ति, तद्यथा–अयं लोकः प्रशस्तो भवति, उपपातः प्रशस्तो भवति, आयातिः प्रशस्ता भवति॥सू०३७॥

टीका—'तओ पुरिसजाया' इत्यादि। पुरुषजातानि–पुरुषप्रकाराः, त्रीणि भवन्ति, तान्येवाह—'सुमणे' इत्यादि, सु–सुष्ठु शोभनं मनः–चित्तं यस्यासौ सुमनाः–हर्षवान्, रक्त इत्यर्थः। एवं दुर्मनाः–दुः–दुष्टमशोभनं मनश्चित्तं यस्यासौ तथा, द्विष्ट इत्यर्थः। नोसुमना नोदुर्मनाः–मध्यस्थः, सामायिक-

स्थविर पुरुष ही होते हैं इसलिये अब सूत्रकार पुरुष के भेदों का १२७ सूत्रों द्वारा कथन करते हैं–'तओ पुरिसजाया पण्णत्ता' इत्यादि

टीकार्थ–पुरुषके तीनप्रकार कहे गयेहैं–१ सुमन, २दुर्मन और ३ नोसुमन नोदुर्मन जिसका मन चित्त शोभन होता है ऐसा वह हर्षवाला पुरुष सुमना कहा गया है तथा जिसका मन अशोभन–दुष्ट होता है ऐसा दुष्ट पुरुष दुर्मना कहा गया है तथा जो न सुमना है और न दुर्मना है, किन्तु मध्यस्थ भाववाला है वह नोसुमना नोदुर्मना पुरुष है १, इस तरह से इस प्रथम सूत्रमें ये पुरुष प्रकार सामान्यरूप से कहे गये हैं।

પુરુષો જ સ્થવિર હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર પુરુષના ભેદોનું ૧૨૭ સૂત્રો દ્વારા નિરૂપણ કરે છે–"तओ पुरिसजाया पण्णत्ता" ઈત્યાદિ—

ટીકાર્થ–પુરુષના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) સુમન, (૨) દુર્મન અને (૩) નોસુમન નોદુર્મન. જેનુ મન (ચિત્ત) શોભન હોય છે એવા તે હર્ષવાળા પુરુષને સુમના પુરુષ કહે છે. જેનું ચિત્ત અશોભન (દુષ્ટ) હોય છે, એવા દુષ્ટ પુરુષને દુર્મના પુરુષ કહે છે. જે સુમના પણ નથી અને દુર્મના પણ નથી, પરન્તુ મધ્યસ્થ ભાવવાળો છે તેને નોસુમના નોદુર્મના પુરુષ કહે છે આ રીતે આ પહેલા સૂત્રમાં સામાન્યરૂપે આ પુરુષ પ્રકારોનું કથન થયુ છે.

वानित्यर्थः १। उक्ता प्रथमसूत्रे सामान्यतया पुरुषप्रकाराः, सांप्रतं तानेव गत्यादि क्रियाऽपेक्षया विशेषतः सप्तत्रिंशत्यधिकशत (१२७) सूत्रैः प्राह—' तओ ' इत्यादि, गत्वा-ऽतीतकाले क्वचिद् मगधविदेहक्षेत्रादौ, नामेति सम्भावनायाम्, एकः-कश्चित् सुमना भवति-हृष्यति, एवमन्यः कश्चिद् दुर्मना भवति-शोचति, तृतीयः कश्चित् नोसुमना नोदुर्मना इति-समभाववानेव भवतीति २। अतीत-कालसूत्रमिव ' यामी ' ति वर्त्तमानकालविषयं, ' यास्यामी ' ति भविष्यत्काल-

अब सूत्रकार इन्हीं पुरुष प्रकारों को गत्यादि क्रिया की अपेक्षारूप विशेषता को लेकर १२७ सूत्रों द्वारा कहते हैं—जो अतीतकालमें किसी मगधविदेह आदि क्षेत्र में जाकर हर्षित होता है १, कोई हर्षित नहीं होताहै-दुर्मना होताहै २। दुःखित होताहै, तथा कोई एक ऐसा भी होताहै जो न हर्षित होता है और न दुःखित होता है ३। किन्तु समभाव-वाला ही रहता है, इसी तरह से इस अतीतकाल सूत्रकी तरह वर्तमानकाल विषयक और भविष्यत्काल विषयक सूत्रद्वय भी समझना चाहिये। वर्त-मान काल के सूत्रमें "यामि" ऐसा क्रियापद लगा कर और भविष्यत्-कालके सूत्रमें " यास्यामि " ऐसा क्रियापद लगाकर व्याख्यान करना चाहिये; तात्पर्य ऐसा है कि कोई एक मनुष्य " मगधादि भूमि में मैं जाता हूं "-इस प्रकार के विचार से हर्षित होता है और कोई एक इस विचार से दुःखित होता है और कोई एक न दुःखी होता है और न सुखी होता है। दोनों अवस्थामें समभाव रहता है। इस प्रकार से ये

હવે સૂત્રકાર એ જ પુરુષ પ્રકારોનું ગતિ આદિ ક્રિયાની અપેક્ષારૂપ વિશે-ષતાની અપેક્ષાએ ૧૨૭ સૂત્રો દ્વારા કથન કરે છે, (૧) જે ભૂતકાળમાં કોઇ મગધ, વિદેહ આદિ ક્ષેત્રમાં જઇને હર્ષિત થાય છે, (૨) કોઈ હર્ષિત થતાં નથી-દુઃખી થાય છે, અને (૩) કોઈક પુરુષ એવો પણ હોય છે કે જે હર્ષિત પણ થતો નથી અને દુઃખિત પણ થતો નથી, પરન્તુ સમભાવવાળો રહે છે. આ ભૂતકાળ વિષયક સૂત્રનાં જેવા, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળ વિષયક બે સૂત્રો પણ સમજી લેવાં. વર્તમાનકાળના સૂત્રમાં " यामि " અને ભવિષ્ય-કાળના સૂત્રમાં " यास्यामि " ક્રિયાપદ વાપરીને તે બન્ને સૂત્રો બનાવી શકાશે. આ કથનનો ભાવાર્થ એવો છે કે " મગધાદિ ભૂમિમાં હુ જાઉં છું, " આ પ્રકારના વિચારથી કોઇક માણુસ હર્ષિત થાય છે, તો કોઇક માણુસ આ પ્રકા-રના વિચારથી દુઃખિત થાય છે, અને કોઇક માણુસ આ પ્રકારના વિચા-રથી દુઃખી પણ થતો નથી અને સુખી પણ થતો નથી, પણ બન્ને અવસ્થામાં

विषयं चेति सूत्रद्वयमपि बोध्यम् ३-४ कालत्रयविशिष्टं चतुर्थसूत्रम् इत्यादि क्रमशो बोध्यम् । 'तओ' इत्यादि प्रकारान्तरेणाह— 'अगंता' इति, एवम् 'अगंता' अगत्वा, इत्यादीनि त्रीणि प्रतिषेधसूत्राणि ७, 'आगंता' आगत्य, इत्यादीनि-त्रीण्यागमनसूत्राणि च सुमनो दुर्मनस्तन्निषेध-रूपाणि भूत-वर्तमान-भविष्यत्कालविषयाणि बोध्यानि। 'एवं' इति, एवमेते-नाभिलापेनाऽन्यान्यपि सूत्राणि विज्ञेयानीति भावः। अथोक्तानुक्तसूत्रसंग्रहणार्थं

४ सूत्र होते हैं। इसी प्रकार से "यास्यामि" पद जोड़कर सुमना आदिकों का कथन कर लेना चाहिये।

"तओ पुरिसजाया पण्णत्ता" इस प्रकार से भी पुरुष तीन होते हैं-जैसे-"अगंता" कोई एक पुरुष वहां विहार आदि क्षेत्र में नहीं जा कर सुमना हुआ है, कोई नहीं जा कर दुर्मना हुआ है और कोई जाकर भी मध्यस्थ रहा है ये इसी प्रकार से "न यामि न यास्यामि" तीन सूत्र प्रतिषेध सूत्र हैं। तथा "आगंता" इत्यादि तीन सूत्र आगमन सूत्र हैं, ये भी सुमन, दुर्मन, और इन दोनों के निषेध-रूप हैं, तथा भूत, वर्तमान और भविष्यत्काल के सम्बन्ध रखनेवाले हैं, अर्थात् कोई जीव मगध विदेह भूमि में भूतकाल में पीछे आ कर के सुमना हुआ है, कोई दुर्मना हुआ है और कोई मध्यस्थ रहा है। इसी प्रकार कोई वहां से आकर के सुमना है, कोई दुर्मना होता है और कोई मध्यस्थ रहता है, इसी प्रकार कोई वहांसे पीछे आऊंगा" इस विचार से सुमना होगा, कोई दुर्मना होगा और कोई मध्यस्थ रहेगा,

સમભાવવાળા જ રહે છે. એ જ પ્રમાણે "यास्यामि" ક્રિયાપદ વાપરીને સુમના (હર્ષિત) આદિકોનું કથન થવું જોઈએ.

"तओ पुरिसजाया पण्णत्ता" નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના પુરુષો પણ કહ્યા છે-જેમકે "अगंता" કોઈક પુરુષ ત્યાં વિહાર આદિ ક્ષેત્રમાં નહીં આવવા છતાં પણ હર્ષિત થાય છે, કોઈ નહીં જવાથી દુઃખીત થાય છે અને કોઈ ત્યાં નહીં જવા છતાં પણ હર્ષશોકથી રહિત (સમભાવયુક્ત) જ રહ્યા છે. આ "न यामि, न यास्यामि" ત્રણ સૂત્ર પ્રતિષેધસૂત્ર છે તથા "आगता" ઈત્યાદિ ત્રણ સૂત્ર આગમન સૂત્ર છે. તે પણ સુમન, દુર્મન અને તે બન્નેના નિષેધરૂપ છે, તથા ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનની સાથે સંબંધ રાખનારાં છે. એટલે કે કોઈ જીવ મગધ, વિદેહ આદિ ભૂમિમાંથી ભૂતકાળમાં પાછો ફરીને હર્ષિત થયો છે, કોઈક ત્યાંથી પાછો ફરીને દુઃખી થયો છે, અને કોઈ ત્યાંથી પાછો ફરીને મધ્યસ્થ ભાવમાં રહ્યો છે એ જ પ્રમાણે "ત્યાંથી પાછો ફરીશ" એવા ખ્યાલથી કોઈ હર્ષિત થશે, કોઈ દુઃખી થશે અને કોઈ મધ્યસ્થ ભાવમાં

गाथापञ्चकमाह–' गंता ' इत्यादि, ' गंता ३, अगंता ३, आगंता ३ ' इति नव सूत्राणि पूर्वमुक्तानि, अनुक्तानि–सूत्राण्याह—' अगागंता ' इत्यादि, आलापक-

इन्हीं उक्त अनुक्त सूत्रों को संग्रह करने के लिये सूत्रकारने इस गाथा पंचक को कहा है —' गंता य आगंता य ' इत्यादि । इस प्रकार से गत्वा के ३, अगत्वा के ३, और आगम्य के ३ ये यहां ९ सूत्र तो कहे गये हैं । जो " गंता य अगंता य आगंता " इन गाथास्थ तीन पदों द्वारा प्रकट किये गये हैं । तथा जो यहां पर नहीं किये गये हैं वे पद इन गाथाओं द्वारा सूचित किये गये हैं " जैसे " अणागंता–अनागत्य, चिट्ठित्ता–स्थित्वा, अचिट्ठित्ता–अस्थित्वा, णिसिइत्ता–निषद्य, अणिसिइत्ता–अनिषिद्य, हंता–हत्वा, अहंता–अहत्वा, छिंदित्ता–छित्वा, अछिंदित्ता–अच्छित्वा, बूइत्ता–उक्त्वा, अबूइत्ता–अनुक्त्वा, भासित्ता–भाषित्वा, अभासित्ता–अभाषित्वा, दत्ता–दत्वा, अदत्ता–अदत्वा, भुंजित्ता–भुक्त्वा, अभुंजित्ता–अभुक्त्वा, लंभित्ता–लब्ध्वा, अलंभित्ता–अलब्ध्वा, पिइत्ता–पीत्वा, अपिइत्ता–अपीत्वा, सुइत्ता–सुप्त्वा, असुइत्ता–असुप्त्वा, जुज्झित्ता–युद्ध्वा, अजुज्झित्ता–अयुद्ध्वा, जइत्ता–जित्वा, अजइत्ता–अजित्वा, पराजिणित्ता–पराजित्य, अपराजित्य, शब्द

જ રહેશે, આ ઉક્ત અનુક્ત સૂત્રોનો સંગ્રહ કરવાને માટે સૂત્રકારે આ ગાથાપંચકનું કથન કર્યું છે.

" गंताय, आगंताय " ઇત્યાદિ—

આ પ્રકારે, गत्वा (જઈને) ના ૩, अगत्वा (ગયા વિના) ના ૩, અને आगम्य (આવીને) ના ૩ મળીને કુલ નવ સૂત્રોનું તો સૂત્રકારે અહીં કથન કરી દીધું છે, જે " गंता य अगंता य आगता " આ ગાથાના ત્રણ પદો દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. તથા જેમનું અહીં કથન કરવામાં આવ્યું નથી, તે પદોનું ગાથા દ્વારા સૂચન કરવામાં આવ્યું છે—

" अणागंता–अनागत्य, चिट्ठित्ता–स्थित्वा, अचिट्ठित्ता–अस्थित्वा, णिसिइत्ता निषद्य, अणिसिइत्ता-अनिषिद्य, हंता–हत्वा, अहंता–अहत्वा, छिंदित्ता–छित्वा, अछिंदित्ता–अच्छित्वा, बूइत्ता–उक्त्वा, अबूइत्ता–अनुक्त्वा, भासित्ता–भाषित्वा, अभासित्ता–अभाषित्वा, दत्ता-दत्वा, अदत्ता–अदत्वा, भुंजित्ता–भुक्त्वा, अभुंजित्ता अभुक्त्वा, लंभित्ता–लब्ध्वा, अलभित्ता–अलब्ध्वा, पिइत्ता–पीत्वा, अपिइत्ता–अपीत्वा, -सुइत्ता–सुप्त्वा असुइत्ता–असुप्त्वा, जुज्झित्ता-युद्ध्वा, अजुज्झित्ता–अयुद्ध्वा, जइत्ता–जित्वा अजइत्ता–अजित्वा, पराजिणित्ता–पराजित्य, अपराजित्य, शब्द, रूप, गंध, रस,

प्रकारश्चायम्-" अणागंतानाममेगे सुमणे भवइ, १ अणागंतानाममेगे दुम्मणे भवइ, अणागंतानामेगे नोसुमणे नोदुम्मणे भवइ १ एवं न आगच्छामीति २, एवं, न आगमिष्यामीति ३ कालत्रयविषयाणि त्रीणि सूत्राणि, पूर्वोक्तदशभिः

रूप, गंध, रस, और स्पर्श " ये पद कुल २१ हैं। इन २१ पदों के ही १२७ सूत्र होते हैं। जिनका विवरण इस प्रकार से है। गत्वा के तीन और अगत्वा के तीन, आगंता के तीन अणागंता के तीन इत्यादि रूपसे १-१ पद के ६-६ आलापक होते हैं। " आगंता " तकके तो तीन ३ आलापक भूत, वर्तमान और भविष्यत् काल को लेकर सुमना, दुर्मना और मध्यस्थ होने के विषयमें सूत्रकारने प्रकट ही कर दिये हैं। अब " अणागंता " जो पद है, उसका आलापकका प्रकार इस प्रकार से है— ' अणागंता ' नामेगे सुमणे भवइ १, अणागंतानामेगे दुम्मणे भवइ, अणागंतानामेगे नोसुमणे णोदुम्मणे भवइ " इसी तरहसे " न आगच्छामि " क्रियापद को लगाकर ऐसा ही कहना चाहिए-कि कोई जीव " मैं नहीं आता हूं " ऐसा ख्याल कर सुमना होता है, कोई दुर्मना होता है और कोई जीव मध्यस्थ होता है। इसी तरह से " न आगमिष्यामि " ऐसा क्रियापद लगाकर भी इसी प्रकार से कहना चाहिये कि कोई जीव " मैं नहीं आऊँगा " ऐसा ख्याल कर सुमना

स्पर्श " આ કુલ ૨૧ પદ છે. તે ૨૧ પદોને અનુલક્ષીને કુલ ૧૨૭ સૂત્ર થાય છે. જેમનું વિવરણ નીચે પ્રમાણે છે—

ગત્વાના ત્રણ અને અગત્વાના ત્રણ, આગંતાના ત્રણ અને અણાગંતાના ત્રણ ઈત્યાદિ રૂપે એક એક પદના ૬-૬ આલાપક થાય છે. " आगंता " પર્યન્તના ત્રણ આલાપક ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળમાં સુમના (હર્ષિત), દુર્મના (દુ:ખિત) અને મધ્યસ્થ ભાવયુક્ત હોવા વિષે, સૂત્રકારે આગળ પ્રકટ કરી દીધાં છે. હવે " अणागंता " પદના જે આલાપકો બને છે તે નીચે પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે-" अणाग ता नामेगे सुमणे भवइ१, अणागंता नामेगे दुम्मणे भवइ२, अणागंता नामेगे नोसुमणे णोदुम्मणे भवइ " એ જ પ્રમાણે " न आगच्छामि " આ ક્રિયાપદ લઈને આ પ્રમાણે કહેવું જોઈએ-" હું આવતો નથી, " આ પ્રકારના વિચારથી કોઈક જીવ સુમના (હર્ષિત) થાય છે, કોઈક જીવ દુર્મના (દુ:ખિત) થાય છે અને કોઈક જીવ મધ્યસ્થ ભાવમાં જ રહે છે. " न आगमिष्यामि " આ ક્રિયાપદ વાપરીને આ પ્રમાણે આલાપક બનાવવા જોઈએ-" હું નહીં આવું " એવો ખ્યાલ કરીને કોઈક જીવ સુમના થાય

सूत्रैः सहसंकलनया। द्वादशसूत्राणि भवन्ति।" 'चिट्ठित्ता' इति स्थित्वा-ऊर्ध्वस्थानेन, सुमना दुर्मना अनुभयात्मकश्च भवन्ति। एवं 'चिट्ठामीति, चिट्ठिस्सामी ति ३ ( ) 'अचिट्ठित्ता' इहापि कालतः सूत्रत्रयमिति सर्वसंकलनयाऽष्टादशसूत्राणि भवन्ति। एवं सर्वत्र विज्ञेयम्। नवरं-निषद्य-उपविश्य ३, नो चैवेति-अनिषद्य-अनुपविश्य ३। हत्वा-विनाश्य कश्चित् ३, अहत्वा-अविनाश्य ३, छित्त्वा-द्विधा कृत्वा ३, अच्छित्त्वा-न छित्त्वेत्यर्थः ३, 'बुइत्ता' इति-उक्त्वा-भणित्वा पदवाक्यादिकम् ३, 'अबुइत्ता' इति-अनुक्त्वा ३, भाषित्वा-संभाष्य कञ्चन संभाषणयोग्यम् ३, 'नो चेव' इति-अभाषित्वा-असंभाष्य-कञ्चन ३, दत्त्वा ३, अदत्त्वा ३, भुक्त्वा ३, अभुक्त्वा ३, लब्ध्वा ३, अलब्ध्वा ३, पीत्वा ३, नो चैवेतिअपीत्वा ३, सुप्त्वा ३ असुप्त्वा ३, युद्ध्वा ३, अयु-

---

होता है, कोई दुर्मना होता है और कोई जीव मध्यस्थ रहता है। इस प्रकार के ये सुमना दुर्मनादि होने के विषय में कालत्रय को लेकर कहे गये तीन सूत्र पूर्वोक्त सूत्रों के साथ मिलाने से १२ सूत्र हो जाते हैं। इसी प्रकार से कोई मनुष्य खडा रह कर सुमना होता है, कोई मनुष्य दुर्मना होता है और कोई मनुष्य मध्यस्थ रहता है। इसी तरह से सुमना दुर्मना और मध्यस्थ होने के विकल्प 'चिट्ठासि, चिट्ठिस्सामि" यहां पर भी होते हैं। इस तरह से यहां तक १८ सूत्र हो जाते हैं। इसी प्रकार से सर्वत्र जानना चाहिये अर्थात् निषद्य, अनिषद्य, हत्वा, अहत्वा, छित्वा, अच्छित्वा, उक्त्वा, अनुक्त्वा, भाषित्वा, अभाषित्वा, दत्वा, अदत्वा, भुक्त्वा, अभुक्त्वा, लब्ध्वा, अलब्ध्वा, पीत्वा, अपीत्वा, सुप्त्वा, असुप्त्वा, युद्ध्वा, अयुद्ध्वा, जित्वा, अजित्वा, पराजित्य,

---

છે, કોઈક જીવ દુર્મના થાય છે અને કોઈક જીવ મધ્યસ્થભાવમાં જ રહે છે.

આ રીતે સુમના દુર્મના આદિ થવા વિષેના ત્રણે કાળવિષયક ત્રણ સૂત્રોને પૂર્વોક્ત સૂત્રોમાં ઉમેરવાથી ૧૨ સૂત્રનું કથન પૂરું થાય છે. એ જ પ્રમાણે કોઈ મનુષ્ય ઊભો રહીને સુમના થાય છે, કોઈ મનુષ્ય ઊભો રહીને દુર્મના થાય છે અને કોઈ મનુષ્ય ઊભો રહીને સુમના કે દુર્મના થવાને બદલે મધ્યસ્થ ભાવમાં જ રહે છે. એ જ પ્રમાણે સુમના, દુર્મના અને મધ્યસ્થ ભાવયુક્ત થવાના વિકલ્પો "चिट्ठामि चिट्ठिस्सामि" અહીં પણ થાય છે. આ રીતે ૧૮ સૂત્રોનું કથન પૂરું થાય છે એ જ પ્રમાણે બધાં ક્રિયાપદો સાથે પણ સમજવું. એટલે કે निषद्य अनिषद्य, हत्वा अहत्वा, छित्वा, अच्छित्वा, उक्त्वा, अनुक्त्वा, भाषित्वा, अभाषित्वा, दत्वा, अदत्वा, भुक्त्वा, अभुक्त्वा, लब्ध्वा, अलब्ध्वा पीत्वा, अपीत्वा, सुप्त्वा, असुप्त्वा, युद्ध्वा, अयुद्ध्वा, जित्वा, अजित्वा,

दुध्वा ३, 'जइत्ता'–इति जित्वा–युद्धे जयं प्राप्य ३, अजित्वा–जयमप्राप्य ३, पराजित्य–परपराजयं प्राप्य सुमना भवति, संभावितमहावित्तव्ययाद्यनर्थविनिर्मुक्तत्वात् ३। 'नो चेव' इति–अपराजित्य–पराभवमप्राप्य सुमना भवतीत्यादि

अपराजित्य" इन पदों के साथ भी ऐसा ही सुमना और दुर्मना और मध्यस्थ होनेके विषय का कालत्रय को लेकर कथन करना चाहिये, इन शब्दों का अर्थ इस प्रकार से है।

निषिद्य=बैठ करके, अनिषद्य=नहीं बैठ करके, हत्वा=मार करके, अहत्वा नहीं मार करके, छित्वा=छेदन करके, अछित्वा नहीं छेदन करके, उक्त्वा=पद वाक्यादि कह करके, अनुक्त्वा=नहीं करके, भाषित्वा-भाषण करने-योग्य किसीके साथ भाषण करके, अभाषित्वा=नहीं भाषण करने योग्य–के साथ नहीं भाषण करके, दत्त्वा=दे करके, अदत्त्वा–नहीं दे करके, भुक्त्वा=खाकरके, अभुक्त्वा=नहीं खाकरके, लब्ध्वा–प्राप्तकरके, अलब्ध्वा=नहीं प्राप्त करके, पीत्वा=पीकरके, अपीत्वा=नहीं पीकरके, सुप्त्वा=सो करके, असुप्त्वा=नहीं सो करके, युद्ध्वा=युद्ध करके, अयुध्वा=युद्ध नहीं करके, जित्वा=जीतकरके, अजित्वा–नहीं जीत करके पराजित्य=हार प्राप्त करके, अपराजित्य=पराजय प्राप्त नहीं करके कोई मनुष्य सुमना होता है, कोई दुर्मना होता है और कोई मध्यस्थ रहता है इस

पराजित्य અને अपराजित्य આ પદોની સાથે પણ સુમના, દુર્મના અને મધ્યસ્થ હોવાનું કથન ત્રણે કાળને અનુલક્ષીને કરવું જોઈએ. હવે આ પદોનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે—

निषिद्य=બેસીને, अनिषिद्य=બેઠાં વિના, हत्वा=હણીને, अहत्वा=હણ્યા વિના, छित्वा=છેદીને, अछित्वा=છેદ્યા વિના, उक्त्वा=પદ, વાકય આદિ બોલીને, अनुक्त्वा=નહીં બોલીને, भाषित्वा=ભાષણ કરવા યોગ્ય કોઈની સાથે ભાષણ કરીને, अभाषित्वा=નહીં ભાષણ કરવા યોગ્ય એવી કોઇ વ્યક્તિ સાથે ભાષણ નહીં કરીને, दत्वा=આપીને, अदत्वा=નહીં આપીને, भुक्त्वा=ખાઇને, अभुक्त्वा=નહીં ખાઇને, लब्ध्वा=પ્રાપ્ત કરીને, अलब्ध्वा=પ્રાપ્ત નહીં કરીને, पीत्वा=પીને, अपीत्वा=પીધા વિના, सुप्त्वा=સૂઈને, असुप्त्वा=શયન નહી કરીને, युद्ध्वा=યુદ્ધ કરીને, अयुद्ध्वा=યુદ્ધ નહીં કરીને, जित्वा=જીતીને, अजित्वा=નહીં જીતીને, पराजित्य=હાર પ્રાપ્ત કરીને, अपराजित्य=પરાજય પ્રાપ્ત નહીં કરીને, આ બધી ક્રિયાઓ કરીને કોઈ મનુષ્ય હર્ષિત થાય છે, કોઇ મનુષ્ય દુઃખિત થાય છે અને કોઇ મનુષ્ય મધ્યસ્થભાવમાં રહે છે, આ પ્રકારનું કથન ત્રણે કાળને

३। 'णिसिइत्ता-निषद्य' इत्यारभ्य 'पराजिणित्ता' इत्यन्तं यावत् त्रयोदशपदानां प्रत्येकं षट् षट् सूत्रनिर्माणेन भवन्त्यष्टसप्ततिः सूत्राणि, एतानि पूर्वोक्ताष्टादशभिः सूत्रैः सह संकलनया षण्णवतिः सूत्राणि भवन्ति (९६)। 'सद्दा' इत्यादि, एवं शब्दरूपगन्धरसस्पर्शानधिकृत्यैकैकस्मिन् विषये विधिप्रतिषेधाभ्यां त्रयस्त्रय आलापका भूतवर्त्तमानभविष्यत्कालाश्रयाः 'सुमना दुर्मनाऽनुभयरूपपद त्रयवन्तो विज्ञेया इति शब्दादि स्पर्शपर्यन्तानां पञ्चानां विषयाणां प्रत्येकं षट्

तरह का कथन त्रिकाल को लेकर लगाने से एक २ पद के ३-३ सूत्र बन जाते हैं "णिसिइत्ता" से लेकर "पराजिणित्ता" तक १३ पद बनते हैं। इन १३ पदों के ६-६ सूत्र बन जाने के कारण ७८ सूत्र हो जाते हैं इन ७८ सूत्रों में पूर्वोक्त १८ सूत्रों को मिला देने से कुल ९६ सूत्र हो जाते हैं। इसी तरह से-"शब्द, रूप, गंध, रस और स्पर्श इनको लेकर एक एक विषय में विधि प्रतिषेध की अपेक्षा से भूत, वर्तमान और भविष्यत्काल संबंधी ६-६ सूत्र बन जाते हैं अर्थात् कोई मनुष्य शब्द को सुनकर भूतकाल में सुमना हुआ है, दुर्मना हुआ है और मध्यस्थ हुआ है, वर्तमान काल में कोई एक मनुष्य सुमना होता है, दुर्मना होता है और मध्यस्थ रहता है भविष्यत् काल में कोई एक मनुष्य सुमना होगा, दुर्मना होगा और मध्यस्थ रहेगा। इस प्रकार के ये विधिविषयक तीन ३ सूत्र हैं, इसी तरह से प्रतिषेध को लेकर तीन ३ सूत्र बनते हैं इस प्रकार शब्द में विधिप्रतिषेध को लेकर ये ६

અનુલક્ષીને કરવાથી પ્રત્યેક પદના ત્રણ ત્રણ સૂત્ર બને છે. "निषिद्य" થી લઇને "अपराजित्य" પર્યન્તના ૧૩ પદોનાં કુલ ૧૩×૬=૭૮ અઠયોતેરસૂત્ર બને છે. આ ૭૮ સૂત્રોને પૂર્વોકત ૧૮ સૂત્રોમાં ઉમેરવાથી કુલ ૯૬ સૂત્ર બને છે. એ જ પ્રમાણે "શબ્દ, રૂપ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ" ની અપેક્ષાએ પ્રત્યેક વિષયમાં વિધિ પ્રતિષેધની અપેક્ષાએ ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળ સંબંધી ૬-૬ સૂત્ર બને છે. જેમકે....

કોઈ મનુષ્ય શબ્દને સાંભળીને ભૂતકાળમાં સુમના (હર્ષિત) થયો હોય છે, કોઇ દુર્મના થયો હોય છે અને કોઈ મધ્યસ્થભાવમાં રહ્યો હોય છે. શબ્દને સાંભળીને વર્તમાન કાળે કોઈ સુમના થાય છે, કોઈ દુર્મના થાય છે અને કોઈ મધ્યસ્થભાવમાં રહે છે. શબ્દને સાંભળીને કોઈ ભવિષ્યમાં સુમના થશે, કોઇ દુર્મના થશે અને કોઈ મધ્યસ્થભાવમાં રહેશે. આ પ્રમાણે વિધિ-વિષયક ત્રણ સૂત્ર છે, એ જ પ્રમાણે પ્રતિષેધની અપેક્ષાએ પણ ત્રણ સૂત્ર બને છે. આ રીતે શબ્દમાં વિધિપ્રતિષેધને અનુલક્ષીને કુલ ૬ સૂત્ર બને છે. આ

षट् षट् कल्पनेन त्रिंशत्सूत्राणि भवन्ति। एवमेतेषां षण्णवत्या सूत्रैः सह संकलनया षड्विंशत्यधिकं शतमेकं (१२६) सूत्राणि भवन्ति, आदिमस्य सामान्यसूत्रस्य च संमेलनेन सप्तविंशत्यधिकमेकं शतं सूत्राणि भवन्ति (१२७)।

पञ्चम्यां संग्रहगाथायां "तहेव ठाणा य" इति यदुक्तं तद् भावयन् सूत्रद्वयमाह—'तओ ठाणा' इत्यादि, त्रीणि स्थानानि निश्शीलस्य-शीलरहितस्य सामान्यतः शुभस्वभाववर्जितस्य, निर्व्रतस्य-विशेषतः पुनः प्राणातिपातादिनिवृत्तिरहितस्य, निर्गुणस्य-उत्तरगुणापेक्षया गुणरहितस्य, निर्मर्यादस्य-धर्ममर्यादावर्जितस्य, निष्प्रत्याख्यानपौषधोपवासस्य-पौरुष्यादि प्रत्याख्यानपर्वे-

आलापक होते हैं। इसी पद्धति से रूप, गंध, रस और स्पर्श इनमें भी ६-६ आलापक कहना चाहिये इस तरह ३० आलापक हो जाते हैं ९६ में ३० मिला देने पर कुल १२६ सूत्र होते हैं इनमें एक सामान्य सूत्र और मिलाने से इनकी सब संख्या १२७ हो जाती है। पांचवीं संग्रह गाथा में जो "तहेव ठाणा य" ऐसा कहा है उसका तात्पर्य ऐसा कि ये वक्ष्यमाण तीन स्थान शीलरहित-सामान्यतः शुभभाववर्जित, निर्व्रत-विशेषतः-प्राणातिपातादि की निवृत्ति से रहित, निर्गुण-उत्तर गुण की अपेक्षा से गुणरहित, निर्मर्याद-धर्ममर्यादा वर्जित तथा पौरुषी आदि के प्रत्याख्यान से एवं पर्वसंबंधी उपवास से रहित जीव गर्हित होते हैं तीन स्थान ये हैं-इहलोक, उपपात और आयति जिस पर्याय में ऐसे जीव ने जन्म लिया होता है वह पर्याय उसकी गर्हित होती है

પદ્ધતિથી રૂપ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ વિષયક પણ ૬-૬ આલાપક સમજવા. આ રીતે બીજા ૩૦ આલાપક બને છે. આગલા ૯૬ સૂત્રોમાં આ ૩૦ સૂત્ર ઉમેરવાથી કુલ ૧૨૬ સૂત્ર બને છે, તેમાં એક સામાન્ય સૂત્ર ઉમેરવાથી કુલ ૧૨૭ સૂત્રો થઈ જાય છે.

પાંચમી સંગ્રહગાથામાં જે "तहेव ठाणा य" આ પ્રકારનો પાઠ કહ્યો છે તેનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-નીચે કહેલાં ત્રણ સ્થાન શીલરહિત-સામાન્ય રીતે શુભ ભાવવર્જિત, નિર્વ્રત-ખાસ કરીને પ્રાણાતિપાત આદિની નિવૃત્તિથી રહિત, નિર્ગુણ-ઉત્તરગુણની અપેક્ષાએ ગુણરહિત, નિર્મર્યાદ-ધર્મમર્યાદા રહિત તથા પૌરુષી (પોરસી) આદિના પ્રત્યાખ્યાનથી રહિત અને પર્વદિનના પોષધ ઉપવાસથી રહિત જીવમાં ગર્હિત હોય છે. તે ત્રણે સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે—(૧) ઇહલોક, (૨) ઉપપાત અને (૩) આયાતિ. જે પર્યાયમાં એવા જીવે જન્મ લીધો હોય છે, તે પર્યાય ગર્હિત હોય છે, કારણ કે વ્રતનિયમ આદિથી રહિત

पवासरहितस्य गर्हितानि-जुगुप्सितानि भवन्ति, तद्यथा-तानि त्रीणि स्थानान्याह -' अस्सि ' इत्यादि, 'अस्सि' इति विभक्तिव्यत्ययेन-अयं लोकः-भवः, यस्मिन् जन्मगृहीतं सः, गर्हितो भवति-व्रतनियमादि रहितत्वेन पापवृत्त्या विशिष्ट जन जुगुप्सितत्वात् । तथा उपपातः-नारकादिभवः, स गर्हितो भवति, मरणानन्तरं पापपुरुषाणां नरकादिगतिसद्भावात्, आयातिः-नरकाद्युद्वर्त्तनं, नरकादिगतेर्निस्सरणमित्यर्थः । साऽपि गर्हिता भवति, कुमानुषत्वतिर्यक्त्वप्राप्तिसद्भावादिति१ । अथैतानि त्रीणि कस्य प्रशंसितानि भवन्ति ? इति तद्विपर्ययमाह-' तओ ' इत्यादि, पूर्वोक्तानि त्रीणि स्थानानि पूर्वोक्तविशेषणरहितस्य सशीलादिविशेषण विशिष्टस्य प्रशस्तानि भवन्ति, तद्यथा-अयं लोकः-प्रशस्तो भवति, व्रतनियमादिविशिष्टत्वेन पवित्रप्रवृत्त्या शिष्टजन- प्रशंसितत्वात् । तथा मरणानन्तरं तस्योपपा-

क्यों कि व्रतनियम आदि से रहित होने के कारण वह पापवृत्ति से युक्त होती है अतः वह विशिष्टजन से जुगुप्सित (निन्दित) होती है आगामी भव यहां उपपात शब्द से लिया गया है मरने के बाद पापात्माओं को नरकादिगति की प्राप्ति होती है अतः यह नरकादिभव उसका गर्हित होता है इसी तरह से जब ऐसा जीव नरकादिगति से निकलता है-तब वह कुमानुषत्व या तिर्यंचगति को प्राप्त होता है इसलिये इसकी आयति भी गर्हित होती है। तथा ये ही तीन इहलोक, उपपात और आयति-शीलादि विशिष्ट जीव के प्रशंसित होते हैं क्यों कि वह व्रत नियम आदि से युक्त रहा करता है अतः पवित्र प्रवृत्तिवाला होने से वह शिष्टजनों द्वारा प्रशंसा का पात्र होता है तथा मरण के बाद वैमानिकादिकों में उसका उपपात होता है इसलिये उसका

હોવાને લીધે તેની તે પર્યાય પાપવૃત્તિથી યુક્ત હોય છે, તેથી તે વિશિષ્ટજનો દ્વારા નિન્દાને પાત્ર બને છે. અહીં ઉપપાત શબ્દ દ્વારા આગામી ભવગ્રહણ કરાયો છે. મૃત્યુ બાદ પાપાત્માઓને નરકાદિ ગતિની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી તેનો આગામી ભવ પણ ગર્હા (નિન્દા) ને પાત્ર બને છે. એ જ પ્રમાણે એવો જીવ જ્યારે નરકાદિ ગતિમાંથી નીકળે છે, ત્યારે કુમાનુષત્વ અથવા તિર્યંચગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી તેની આયતિ પણ ગર્હિત (નિન્દાને પાત્ર) હોય છે પરન્તુ જે જીવો શીલાદિથી યુક્ત હોય છે તેમના ઇહલોક, ઉપપાત અને આયતિ પ્રશસ્ત્ય હોય છે, કારણ કે તે વ્રતનિયમ આદિથી યુકત રહે છે આ રીતે પવિત્ર પ્રવૃત્તિવાળા તે જીવનો આ જન્મ પણ પ્રશંસાને પાત્ર બને છે, મરણ થયા પછી વૈમાનિક આદિમાં તેનો ઉપપાત થાય છે,

तोऽपि प्रशस्तो भवति धार्मिकाणां वैमानिकादिषूपपातसद्भावात्। आयातिः- ततश्च्युतिः, साऽपि प्रशस्ता भवति, देवभवात् सुमानुषत्वप्राप्ति सद्भावादिति॥ सू० ३७॥

एतानि गर्हितानि प्रशस्तानि च स्थानानि संसारिजीवानामेव भवन्तीति संसारिजीवप्ररूपणापूर्वकं सर्वजीवान् प्ररूपयितुं सप्तसूत्रीमाह—

मूलम्--तिविहा ससारसमावन्नगा जीवा पण्णत्ता, तं जहा-इत्थी, पुरिसा, नपुंसगा १। तिविहा सव्वजीवा पण्णत्ता, तं जहा-सम्माद्दिट्ठि मिच्छद्दिट्ठी सम्मामिच्छद्दिट्ठी य२। अहवा, तिविहा सव्वजीवा पण्णत्ता, तं जहा--पज्जत्तगा, अपज्जत्तगा णो पज्जत्तगा, णो अपज्जत्तगा १। एवं-"सम्मद्दिट्ठिपरित्ता, पज्जत्तगसुहुमसन्निभविया य॥ सू० ॥३८॥

छाया—त्रिविधाः संसारसमापन्नका जीवाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-स्त्रियः, पुरुषाः नपुंसकाः १। त्रिविधाः सर्वजीवाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-सम्यग्दृष्टयः, मिथ्यादृष्टयः,

उपपात भी प्रशंसित होताहै फिर जब वह वहां से चवताहै तब उसे सुमानुषत्वकी प्राप्ति होतीहै अतः उसकी आयतिभी प्रशस्त होतीहै ॥सू.३७॥

ये स्थान गर्हित और प्रशस्त संसारी जीवों को ही होते हैं अतः अब सूत्रकार संसारी जीवों की प्ररूपणापूर्वक सर्वजीवों की प्ररूपणा सातसूत्रों से करते हैं-(तिविहा संसारसमावन्नगा जीवा) इत्यादि।
सूत्रार्थ-संसारसमापन्नक जीव-संसारी जीव तीन प्रकारके कहे गयेहैं जैसे स्त्री, पुरुष और नपुंसक १, समस्त जीव तीन प्रकार के कहे गये हैं-सम्यग्दृष्टि, मिथ्यादृष्टि और सम्यग्मिथ्यादृष्टि २, अथवा-समस्त जीव

તેથી તેનો ઉપપાત પણ પ્રશંસનીય બને છે વળી ત્યાંથી ચ્યવીને તે સુમાનુષત્વની પ્રાપ્તિ કરે છે, તેથી તેની આયતિ પણ પ્રશંસનીય બને છે. ॥ સૂ. ૩૭॥

ઉપર્યુક્ત સ્થાનોનો સદ્‌ભાવ ગર્હિત અને પ્રશસ્ત સંસારી જીવોમાં જ હોય છે, તેથી સૂત્રકાર સંસારી જીવોની પ્રરૂપણાપૂર્વક સર્વ જીવોની પ્રરૂપણા સાત સૂત્રો દ્વારા કરે છે-" तिविहा ससारसमावन्नगा जीवा " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ-સંસાર સમાપન્નક જીવોના (સંસારી જીવોના) નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) સ્ત્રી, (૨) પુરુષ અને (૩) નપુંસક. સમસ્ત જીવોના ત્રણ પ્રકાર

सम्यग्मिथ्यादृष्टयश्च२। अथवा त्रिविधाः सर्वजीवाः-प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-पर्याप्तकाः अपर्याप्तकाः, नोपर्याप्तका नोअपर्याप्तकाः ३। एवम्-"सम्यग्दृष्टिपरित्ताः, पर्याप्तक-सूक्ष्म-सञ्ज्ञि-भाविकाश्च" ॥ सू० ३८ ॥

टीका—'तिविहा' इत्यादि—

संसारसमापन्नकाः—संसरणं-संसारः-नारकतिर्यङ्नरामरभवानुभवलक्षणः, तं सम्यग्-एकीभावेन आपन्नाः-प्राप्ता आश्रिता इति ते तथा संसारिण इत्यर्थः ते स्त्रीपुरुषनपुंसकभेदेन त्रिविधा भवन्ति १। जीवाधिकारात् पुनः सर्वजीवां

तीन प्रकार से इस तरह से भी कहे गये हैं-जैसे-पर्याप्तक, अपर्याप्तक और नो पर्याप्तक नो अपर्याप्तक तथा-समस्त जीव परित्त, अपरित्त और नो परित्त नो अपरित्त इस तरह से भी तीन प्रकार के कहे गये हैं तथा सूक्ष्म, बादर, नो सूक्ष्म नो बादर इस तरह से भी तीन प्रकार के समस्त जीव कहे गये हैं तथा संज्ञी, असंज्ञी, नोसंज्ञी नोअसंज्ञी, इस प्रकार से भी सब जीव तीन प्रकार के कहे गये हैं तथा भव्य, अभव्य और नोभव्य नोअभव्य के भेद से भी समस्त जीव तीन प्रकार के कहे गये हैं।

टीकार्थ-परिभ्रमण करनेका नाम संसार है, जीवका परिभ्रमण नारक, तिर्यञ्च, मनुष्य और देव इन गतियों में होता है—अतः इन चार गति रूप ही संसार है, इस संसार को जो अच्छी तरह से एकी भावरूपसे प्राप्त करते हैं वे संसारी समापन्नक-संसार जीव हैं। ये संसारी जीव स्त्री, पुरुष और नपुंसक के भेद से तीन प्रकारके कहे गये हैं।

કહ્યા છે-(૧) સમ્યગ્દૃષ્ટિ, (૨) મિથ્યાદૃષ્ટિ, અને (૩) સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિ. અથવા સમસ્ત જીવોના આ પ્રમાણે પણ ત્રણ પ્રકાર પડે છે-(૧) પર્યાપ્તક, (૨) અપર્યાપ્તક અને (૩) નોપર્યાપ્તક નોઅપર્યાપ્તક. સમસ્ત સંસારી જીવોના (૧) પરિત્ત, (૨) અપરિત્ત અને (૩) નોપરિત્ત નોઅપરિત્ત, એવા ત્રણ પ્રકાર પડે છે. તથા (૧) સૂક્ષ્મ, (૨) બાદર અને (૩) નોસૂક્ષ્મ નોબાદર, એવા ત્રણ પ્રકાર પડે છે અથવા (૧) સંજ્ઞી, (૨) અસંજ્ઞી અને (૩) નોસંજ્ઞી નોઅસંજ્ઞી, એવા ત્રણ પ્રકાર પણ પડે છે અથવા (૧) ભવ્ય, (૨) અભવ્ય અને (૩) નોભવ્ય નોઅભવ્ય, એવા ત્રણ પ્રકાર પણ પડે છે.

ટીકાર્થ-પરિભ્રમણ કર્યા કરવુ તેનું નામ જ સંસાર છે. જીવ નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવગતિમા પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે તેથી આ ચાર ગતિઓ રૂપ જ સંસાર છે. જે જીવોએ એકીભાવ રૂપે આ સંસારને પ્રાપ્ત કરેલો છે તે જીવોને સંસારસમાપન્નક જીવો અથવા સંસારી જીવો કહે છે. તે સંસારી જીવોના સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસક, આ ત્રણ પ્રકાર પડે

त्रिस्थानकावतारेण षड्भिः सूत्रैराह—'तिविहा' इत्यादि, सर्वजीवाः—सम्यग्मिथ्यामिश्रदृष्टिभेदात्त्रिविधाः २। अथवा पर्याप्तापर्याप्त-नो तदुभयभेदात्त्रिविधाः सर्वजीवाः तत्र पर्याप्ताः—पर्याप्तिसंपन्नाः, अपर्याप्ताः—पर्याप्तिविकलाः, नोपर्याप्ता नोअपर्याप्ताः—सिद्धा इत्यर्थः। एवम्—अनेन प्रकारेण—पूर्वक्रमेणेत्यर्थः

क्यों कि इन तीनों में ही समस्त संसारी जीवोंका अन्तर्भाव हो जाता है। इनसे बाहर कोई नहीं बचता है। जीवाधिकार को लेकर अब सूत्रकार समस्त जीवोंका कथन त्रिस्थानकके अनुरोधसे करते हैं जो इस प्रकार से है—जितने भी जीव हैं-वे सब सम्यग्दृष्टि, मिथ्यादृष्टि और मिश्रदृष्टि के भेद से जो तीन प्रकार के कहे गये हैं उनमें सिद्ध जीव सम्यग्दृष्टि पदसे गृहीत हो जाते हैं। पूर्व में जो भेद कहे गये हैं वे संसारी जीवों के कहे गये हैं। यहां सामान्य रूपसे ये भेद कहे गये हैं इनमें संसारी और असंसारी इन दोनों का ग्रहण हो जाता है। इसी प्रकार का कथन आगे के सूत्रों के सम्बन्ध में भी जानना चाहिये। जो जीव पर्याप्तिसे सम्पन्न होतेहैं वे पर्याप्त है, पर्याप्तिसे विकल अपर्याप्तहैं। और जो न पर्याप्त हैं और न अपर्याप्त है ऐसे सिद्ध जीव नोपर्याप्त नोअपर्याप्त जीव हैं। इस प्रकार के ये दो सूत्र और संसारी जीवों का

છે, કારણ કે સમસ્ત સંસારી જીવોનો આ ત્રણેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. એકે સંસારી જીવ એવો નથી કે જે આ પ્રકારોમાં આવી જતો ન હોય. જીવાધિકારની અપેક્ષાએ હવે સૂત્રકાર સમસ્ત સંસારી જીવોનુ ત્રણ સ્થાનોને અનુલક્ષીને કથન કરે છે-સમસ્ત સંસારી જીવોના સમ્યગ્દષ્ટિ, મિથ્યાદષ્ટિ અને મિશ્રદષ્ટિના ભેદથી ત્રણ પ્રકાર પડે છે આ કથનને આધારે સિદ્ધજીવોને સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો તરીકે ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે. આગળ જે ભેદો કહ્યા છે તે સંસારી જીવોના ભેદો કહ્યા છે

અહીં સામાન્ય રીતે એ ભેદોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. આ સામાન્ય કથનમાં સંસારી અને અસંસારી, આ બન્નેનો સમાવેશ થઇ જાય છે. એજ પ્રકારનું કથન હવે જેમનું કથન કરવામાં આવે છે તે જીવો વિષે પણ સમજવું.

જે જીવો પર્યાપ્તિથી યુકત હોય છે તેમને પર્યાપ્ત કહે છે અને જે જીવો પર્યાપ્તિ વિનાના હોય છે તેમને અપર્યાપ્ત કહે છે જે જીવો પર્યાપ્ત પણ નથી અને અપર્યાપ્ત પણ નથી તેમને નોપર્યાપ્ત નોઅપર્યાપ્ત કહે છે. આ ત્રીજા વિભાગમાં સિદ્ધ જીવોનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રકારના આ બે સૂત્રો અને સંસારી

उक्तानुक्तसूत्रसंग्रहार्थं गाथार्द्धमाह—'सम्मदिट्ठी' इत्यादि, सम्यग्दृष्ट्यादि-पर्याप्तादि सूत्रे पूर्वमुक्ते, अथानुक्तानि परित्तसूक्ष्मसञ्ज्ञिभाविकादि सूत्राणि चत्वार्याह, तदालापको यथा—"तिविहा सव्वजीवा पण्णत्ता, तं जहा-परित्ता, अपरित्ता, नोपरित्ता नोअपरित्ता ४। तिविहा सव्वजीवा पण्णत्ता, तं जहा-सुहुमा बायरा, नोसुहुमा नोबायरा ५। तिविहा सव्वजीवा पण्णत्ता, तं जहा-सण्णिणो असण्णिणो, णोसण्णिणो णोअसण्णिणो ६। तिविहा सव्वजीवा पण्णत्ता, तं जहा-भव्वा, अभव्वा, नोभव्वा नोअभव्वा ७।" इति,

छाया—त्रिविधाः सर्वजीवाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा परित्ता, अपरित्ताः, नोपरित्ता नोअपरित्ताः ४। त्रिविधाः सर्वजीवाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-सूक्ष्माः, बादराः, नो

एक सूत्र मिल कर तीन सूत्र हो जाते हैं तथा इनसे अतिरिक्त और जो चार सूत्र हैं वे इस प्रकार से हैं-'सम्मद्दिट्ठी' इत्यादि। इनमें परित्त, सूक्ष्म, संज्ञी और भविक जन सम्बन्धी सूत्र लिये गये हैं। इनके आलापक इस प्रकार से हैं-'तिविहा सव्व जीवा पण्णत्ता-तं जहा-परित्ता अपरित्ता नोपरित्ता नोअपरित्ता तिविहा सव्व जीवा पण्णत्ता -तं जहा-सुहुमा, बायरा, नोसुहुमा, नोबायरा, तिविहा सण्णिजीवा पण्णत्ता, तं जहा-सण्णिणो, असण्णिणो, णोसण्णिणो णोअसण्णिणो तिविहा सव्व जीवा पण्णत्ता-' तं जहा-भव्वा, अभव्वा, नो भव्वा, नो अभव्वा" इन सूत्रों का अर्थ सुगम है। प्रत्येक शरीर जिनको है वे परित्त जीव हैं और साधारण शरीर जिनका है वे अपरित्त जीव हैं। इन दोनों प्रकारके शरीर से जो रहित हैं वे नोपरित्त नोअपरित्त जीव हैं ऐसे वे सिद्ध जीव हैं। सूक्ष्म शरीर जिनका है वे सूक्ष्म हैं

જીવોનું એક સૂત્ર મળીને ત્રણ સૂત્ર થાય છે, તે સિવાયના ચાર સૂત્રો નીચે પ્રમાણે છે-"सम्मद्दिट्ठी" ઇત્યાદિ.

તેનો આલાપક આ પ્રમાણે છે-"तिविहा सव्वजीवा पण्णत्ता-तंजहा परित्ता, अपरित्ता, नोपरित्ता नोअपरित्ता। तिविहा सव्व जीवा पण्णत्ता-तंजहा सुहुमा, बायरा, नोसुहुमा नोबायरा। तिविहा सव्व जीवा पण्णत्ता-तंजहा सण्णिणो, असंण्णिणो णोसण्णिणो णोअसण्णिणो। तिविहा सव्व जीवा पण्णत्ता तंजहा-भव्वा अभव्वा, नो भव्वा नो अभव्वा" આ સૂત્રોનો અર્થ સરળ છે. પ્રત્યેક શરીર જેમને હોય છે, તે જીવોને પરિત્ત જીવો કહે છે. સાધારણ શરીર જેમને હોય છે તેમને અપરિત્ત કહે છે. આ બન્ને પ્રકારના શરીરથી જેઓ રહિત છે, તેમને નોપરિત્ત નોઅપરિત્ત જીવો કહે છે. એવાં જીવો સિદ્ધ જીવો છે. સૂક્ષ્મ શરીર જેમનું છે તેમને સૂક્ષ્મ જીવો કહે છે, બાદર

सूक्ष्मा नोवादराः५। त्रिविधाः सर्वजीवाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-सञ्ज्ञिनः, असञ्ज्ञिनः नोसञ्ज्ञिनो नोअसञ्ज्ञिनः त्रिविधाः सर्वजीवाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-भव्याः, अभव्याः, नोभव्या नोअभव्याः ७। सुगमानि चैतानि, नवरं-परित्ताः-प्रत्येकशरीराः, अपरित्ताः साधारणशरीरा', नोपरित्ता नोअपरित्ताः सिद्धा इत्यर्थः ४। एवं सूक्ष्माः-सूक्ष्मशरीराः, वादराः-वादरशरीराः, नोसूक्ष्मा नोवादराः-सिद्धाः ५। सञ्ज्ञिनः-आहारादिसञ्ज्ञासम्पन्नाः, असञ्ज्ञिनः-मनोविकलाः, नोसञ्ज्ञिनो नो असञ्ज्ञिनः-सिद्धाः ६। भव्याः-मुक्तिगामिनः, अभव्याः-मुक्तिगमनायोग्याः, नो भव्या नो अभव्याः-सिद्धाः ७। इति ॥ सू०३८ ॥

सर्व एव चैते लोके व्यवस्थिताः, तत्र च जीवानां दिशोऽधिकृत्वा गत्यागत्यादि भवतीति लोकस्थितिनिरूपणपूर्वकं दिग्निरूपणं, तदाश्रयत्वाद् गत्यागत्यादि निरूपणं च कुर्वन्नाह,—

मूलम्-तिविहा लोगट्टिई पण्णत्ता, तं जहा-आगासपइट्ठिए वाए, वायपइट्ठिए उदही, उदहिपइट्ठिया पुढवी १। तओ

और वादर शरीर जिनका है वे बादर हैं तथा जो न सूक्ष्म शरीरवाले हैं और न बादर शरीरवाले हैं ऐसे सिद्ध जीव नो सूक्ष्म नो बादर जीव है, आहार आदि सज्ञा जिनके है वे संज्ञी जीव हैं और मनोविकल जो है वे असज्ञीजीव हैं तथा जो न संज्ञी हैं और न असंज्ञी है ऐसे सिद्ध जीव नो संज्ञी नो असंज्ञी हैं। जिन्हें आगामी कालमें नियम से मुक्ति प्राप्त होती है वे भव्य जीव है। इनसे विपरीत अभव्य है। तथा जो न भव्य हैं और न अभव्य हैं ऐसे सिद्ध जीव नो भव्य नो अभव्य हैं ॥ सू० ३८ ॥

શરીરવાળા જીવોને બાદર જીવો કહે છે અને જે જીવો સૂક્ષ્મ શરીરવાળા પણ નથી અને બાદર શરીરવાળા પણ નથી તેમને નો સૂક્ષ્મ નો બાદર કહે છે. સિદ્ધ જીવોને નોસૂક્ષ્મ નોબાદર જીવો કહે છે. આહાર આદિ સજ્ઞા જેમને હોય છે તે જીવોને સંજ્ઞી કહે છે મનથી રહિત જીવોને અસંજ્ઞી કહે છે, તથા જે જીવો સંજ્ઞી પણ નથી અને અસંજ્ઞી પણ નથી તેમને નોસંજ્ઞી નોઅસંજ્ઞી કહે છે. એવાં સિદ્ધ જીવો જ હોય છે જેમને આગામી કાળમાં અવશ્ય મુક્તિ મળવાની જ છે એવાં જીવોને ભવ્ય જીવો કહે છે. તેમના કરતા વિપરીત અભવ્ય જીવો છે. જે ભવ્ય નથી અને અભવ્ય પણ નથી એવાં સિદ્ધ જીવોને નો ભવ્ય નો અભવ્ય કહે છે. ॥ સૂ. ૩૮ ॥

दिसाओ पण्णत्ताओ, तं जहा–उड्ढा, अहा, तिरिया १। तीहिं दिसाहिं जीवाणं गई पवत्तइ, तं जहा–उड्ढाए अहाए तिरियाए २। एवं आगई३, वक्कंती४, आहारे५, वुड्ढी६, णिवुड्ढी७, गइ परियाए ८, समुग्घाए ९, कालसंजोगे १०, दंसणाभिगमे ११, णाणाभिगमे १२, जीवाभिगमे१३। तीहिं दिसाहिं जीवाणं अजीवाभिगमे पण्णत्ते, तं जहा–उड्ढाए, अहाए, तिरियाए१४। एवं पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं। एवं मणुस्साणवि ॥सू०३९

छाया—त्रिविधा लोकस्थितिः प्रज्ञप्ता, तद्यथा–आकाशप्रतिष्ठितो वातः, वातप्रतिष्ठित उदधिः, उदधिप्रतिष्ठिता पृथिवी १। तिस्रो दिशः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–ऊर्ध्वा, अधः, तिरश्ची १। तिसृभिर्दिग्भिर्जीवानां गतिः प्रवर्त्तते, तद्यथा–ऊर्ध्वया, अधोदिशया, तिरश्च्या २। एवम्–आगतिः ३, व्युत्क्रान्तिः ४, आहारः

ये सब जीव लोक में व्यवस्थित (विद्यमान) हैं। जीवों का परलोक में गमनागमन दिशाके अनुसार होता है, इसलिये अब लोकस्थिति के निरूपणपूर्वक सूत्रकार दिग् निरूपण एवं दिशा आश्रित होने से गत्या गत्यादिका निरूपण करते हैं। 'तिविहा लोगट्ठिई पण्णत्ता' इ.

सूत्रार्थ–लोककी स्थिति तीन प्रकारकी कही गई है जैसे—आकाशप्रतिष्ठित वायु वायु प्रतिष्ठित घनोदधि, घनोदधि प्रतिष्ठित पृथिवी दिशाएँ तीन कही गई हैं जैसे–उर्ध्वदिशा, अधोदिशा और तिर्यग्दिशा इन तीन दिशाओं से हो कर ही जीवों की गति होती है, एक उर्ध्वदिशा से एक अधोदिशा से और एक तिर्यग्दिशा से, इसी तरह

આ બધાં જીવો લોકમાં વ્યવસ્થિત (વિદ્યમાન) છે. જીવોનું પરલોકમાં ગમનાગમન દિશા અનુસાર થાય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર લોકસ્થિતિના નિરૂપણ પૂર્વક દિશાઓનુ નિરૂપણ કરે છે અને દિશાઓને આશ્રિત હોવાને કારણે ગત્યાગતિ આદિનું પણ નિરૂપણ કરે છે–" तिविहा लोगट्ठिई पण्णत्ता " ઇત્યાદિ.

સૂત્રાર્થ–લોકની સ્થિતિ ત્રણ પ્રકારની કહી છે–(૧) આકાશ પ્રતિષ્ઠિત વાયુ, વાયુપ્રતિષ્ઠિત ઘનોદધિ અને (૩) ઘનોદધિ પ્રતિષ્ઠિત પૃથ્વી. દિશાઓ ત્રણ કહી છે (૧) ઉર્ધ્વદિશા અને (૨) અધોદિશા અને (૩) તિર્યગ્દિશા. આ ત્રણ દિશા-

५, वृद्धिः ६, निर्वृद्धिः ७, गतिपर्यायः ८, समुद्घातः ९, कालसंयोगः १०, दर्शनाभिगमः ११, ज्ञानाभिगमः १२, जीवाभिगमः १३। त्रिभिर्दिग्भिर्जीवानामजीवाभिगमः प्रज्ञप्तः, तद्यथा ऊर्ध्वया, अधोदिशया, तिरश्च्या १४। एवं पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानाम् । एवं मनुष्याणामपि ॥ सू० ३९ ॥

टीका—'तिविहा' इत्यादि लोकस्य स्थितिः-लोकस्थितिः-लोकव्यवस्था, सा त्रिविधा, तथाहि—आकाशे प्रतिष्ठितः—आश्रितः—आकाशप्रतिष्ठितः, सर्वद्रव्याणामाकाशप्रतिष्ठितत्वात्, आकाशंतु स्वप्रतिष्ठितमेवेति न तत्प्रतिष्ठाचिन्तनं कृतमिति । वातः-तनुवातः घनवातः, पूर्वं तनुवात', तदुपरि घनवात इति भावः, सच घनवातस्तमस्तमादिनरकपृथिवीनामाधारतया व्यवस्थितोऽधोवर्ती—अत्यन्त-

---

आगति, व्युत्क्रान्ति, आहार, वृद्धि, निर्वृद्धि गतिपर्याय, समुद्घात, कालसंयोग, दर्शनाऽभियोग, ज्ञानाभिगम और जीवाभिगम ये सब भी इन दिशाओं के अनुसार ही होते हैं ।

इन तीन दिशाओं से ही जीवों के अजीवाभिगम कहा गया है इसी तरह से मनुष्यों की और तिर्यञ्च योनिकों की गति आगति आदि के विषय में भी समझना चाहिये ।

टीकार्थ—समस्त द्रव्य आकाश में प्रतिष्ठित हैं—इसलिये यहां वायु को आकाश प्रतिष्ठित कहा गयाहै वातसे यहां तनुवात और घतवात लिये गये हैं। आकाश किसी अन्यद्रव्य के आधार पर नहीं है—क्यों कि वह सब से बड़ा है इसलिये वह अपने ही आधार पर है इसीलिये सूत्रकार ने उसके आधार के विषय में यहां नहीं कहा है पहिले तनुवात है और

ઓમાંથી જ જીવોની ગતિ થાય છે. (૧) ઉર્ધ્વદિશામાથી, (૨) અધોદિશામાંથી અને (૩) તિર્યગ્દિશામાંથી. એ જ પ્રમાણે આગતિ, વ્યુત્ક્રાન્તિ, આહાર, વૃદ્ધિ, નિર્વૃદ્ધિ, ગતિપર્યાય, સમુદ્ઘાત, કાલસંયોગ, દર્શનાભિયોગ, જ્ઞાનાભિગમ અને જીવાભિગમ, આ બધું પણ દિશાઓને અનુસાર જ થાય છે.

આ ત્રણ દિશાઓમાંથી જ જીવોના અજીવાભિગમ કહ્યા છે. એ જ પ્રમાણે મનુષ્યો અને તિર્યંચોની ગતિ, આગતિ આદિના વિષયમાં પણ સમજવું.

ટીકાર્થ—સમસ્ત દ્રવ્ય આકાશમાં પ્રતિષ્ઠિત (વિદ્યમાન) છે, તેથી અહીં વાયુને આકાશ પ્રતિષ્ઠિત કહ્યો છે વાત પદ દ્વારા અહીં તનુવાત અને ઘનવાતને ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. આકાશ કોઇ અન્ય દ્રવ્યને આધારે રહેલુ નથી, કારણ કે તે સૌથી મોટું છે, તે પોતાને આધારે જ રહેલુ છે. તેથી સૂત્રકારે તેના આધાર વિષે અહીં કંઇ પણ કહ્યું નથી. પહેલા તનુવાત છે અને તેની ઉપર

घनः पिण्डीभूतो वातविशेषः । वातप्रतिष्ठितः-घनवाताश्रितः उदधिः-घनोदधिः, सच हिमशिलावज्जलनिचयः । उदधिप्रतिष्ठिता-घनोदधिसमाश्रिता पृथिवी तमस्तमादिरूपा १। यद्यपि 'ईषत्प्राग्भारा पृथिवी आकाशप्रतिष्ठिता' इत्यादिक्रमेणापि लोकस्थितिर्वक्तुं शक्या, तथापि 'आगासपइट्ठिए वाए' इत्यादिक्रमेण या लोकस्थितिरुक्ता, सा अधोभागादारभ्यैव लोकस्थिति र्भवतीति सूचयितुमिति । अथ दिशोऽधिकृत्य गत्यागत्यादि निरूपयन् चतुर्दशसूत्राण्याह- 'तओ दिसाओ' इत्यादि दिश्यते-व्यपदिश्यते पूर्वादितया वस्त्वनयेति दिक्

फिर उसके ऊपर घनवात है. यह घनवात तमस्तमा आदि नाम की जो नरक पृथिवियां हैं उनका आधारभूत है अतः उनके यह अधोवर्ती है और अत्यन्तघनरूप पिण्डीभूत है इस घनवात के आश्रित जो उदधि है वह घनोदधि है यह घनोदधि हिमशिला की तरह जल का निचय-समूह रूपहै इस घनोदधिके आश्रित तमस्तमादिरूप पृथिवियांहैं । यद्यपि "ईषत्प्राग्भारा पृथिवी आकाशप्रतिष्ठित" इत्यादि क्रम से भी लोकस्थिति कह सकते है फिर भी "आगसपइट्ठिए वाए" इत्यादि क्रम से जो लोकस्थिति कही गई है वह इस अभिप्राय से कही गई है कि अधोभाग से लेकर ही लोकस्थिति होती है ।

अब सूत्रकार दिशा को लेकर गति आगति का निरूपण करने के निमित्त १४ सूत्रों का कथन करते हैं-"तओ दिसाओ" इत्यादि पूर्वादिरूप से वस्तु जिसके कारण कही जाती है वह दिशा है, यह दिशा

ઘનવાત છે. તે ઘનવાત તમસ્તમા આદિ જે સાત નારકો છે તેમના આધારરૂપ છે, તેથી તે તેમની નીચે રહેલો છે અને અત્યન્ત ઘનરૂપ-પિંડીભૂત છે. આ ઘનવાતને આશ્રિત જે ઉદધિ છે તેનું નામ ઘનોદધિ છે તે ઘનોદધિ હિમશિલાની જેમ પાણીના નિચય (ભંડાર) રૂપ છે. આ ઘનોદધિને આશ્રિત તમસ્તમા આદિ નરકો છે જો કે "આકાશ પ્રતિષ્ઠિત ઈષત્પ્રાગ્ભારા પૃથ્વી" ઈત્યાદિ ક્રમથી પણ લોકસ્થિતિનું કથન કરી શકાય છે, છતાં પણ "આકાશ પ્રતિષ્ઠિત વાયુ" ઈત્યાદિ ક્રમથી જે લોકસ્થિતિ કહેવામાં આવી છે તે એ અભિપ્રાયથી જ કહી છે કે અધોભાગથી લઈને (શરૂ કરીને) જ લોકસ્થિતિ હોય છે

હવે સૂત્રકાર દિશાઓને અનુલક્ષીને ગતિ, આગતિનું નિરૂપણ કરવા નિમિત્તે ૧૪ સૂત્રોનું કથન કરે છે. તે સૂત્રો આ પ્રમાણે છે—

"तओ दिसाओ" ઈત્યાદિ.

અમુક વસ્તુ પૂર્વ આદિમાં છે એવું જેને કારણે કહેવાય છે, તેનું નામ દિશા છે. તેના ત્રણ ભેદ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) ઉર્ધ્વદિશા, (૨) અધોદિશા

सा त्रिविधा ऊर्ध्वाधस्तिर्यग् भेदात् । ' तीहिं ' इत्यादि, तिसृभिर्दिग्भिरूर्ध्वाधस्तिर्यग्रूपाभिर्जीवानां गतिः-गमनं प्रवर्त्तते । तत्र दिक् नामादिभेदेन सप्तविधा, तथाहि—" नामं १ ठवणा २ दविए ३, खेत्तदिसा ४ तावखेत्त ५ पन्नवए ६। सत्तमिया भावदिसा ७, सा हो अट्ठारस विहा य ॥ १ ॥ " छाया—नाम १-स्थापना २-द्रव्य ३, क्षेत्रदिशः ४ तापक्षेत्र ५ प्रज्ञापकाः ६। सप्तमिका भावदिक् सा भवत्यष्टादशविधा च ॥ तत्र नामस्थापनादिशे प्रसिद्धे २। द्रव्यस्य-पुद्गलस्कन्धादेर्दिक् द्रव्यदिक् ३। क्षेत्रस्य-आकाशस्य दिक् क्षेत्रदिक्, अस्यास्तिर्यग्लोकमध्यस्थिताष्टप्रदेशरूचकात् प्रवृत्ति र्भवति, उक्तञ्च —" अट्ठपएसो रुयगो, तिरियलोयस्स मज्झयारम्मि । एसपभवो दिसाणं, एसे व भवे अणुदिसाणं ॥१॥ " छाया—अष्टप्रदेशो रुचकः, तिर्यग्लोकस्य मध्ये । एष प्रभवो दिशाम्, एष एव भवेद् अनुदिशाम् ॥ दिशां नामानि यथा—

उर्ध्व, अधः और तिर्यग् के भेद से तीन प्रकार की है इन तीन दिशाओं से जीवों का गमन होता है नामादि के भेद से दिक् सात प्रकार की भी है-जैसे-नामदिशा १, स्थापनादिशा २, द्रव्यदिशा ३, क्षेत्रदिशा ४, तापक्षेत्र ५, प्रज्ञापना ६ और भावदिशा ७, यह भावदिशा १८ प्रकार की होती है। नामदिशा और स्थापनादिशा ये प्रसिद्ध हैं। पुद्गल स्कन्ध आदि की जो दिशा वह द्रव्यदिशा है, आकाश की जो दिशा है वह क्षेत्रदिशा है इस क्षेत्रदिशा की प्रवृत्ति तिर्यग्लोक के मध्यमार्ग में स्थित जो ८ आठ रुचकप्रदेश हैं वहां से होती है कहा भी है-" अट्ठपएसो रुयगो " इत्यादि । तात्पर्य यह है कि तिर्यग्लोक के मध्य में आठ प्रदेश रुचक हैं ये रुचक ही दिशाओं के कारण हैं और ये ही अनुदिशाओं

અને તિર્યગ્દિશા. આ ત્રણ દિશાઓમાંથી જ જીવોનું ગમન થાય છે. નામાદિકના ભેદથી દિશાના સાત પ્રકાર પણ પડે છે-(૧) નામદિશા, (૨) સ્થાપના દિશા, (૩) દ્રવ્યદિશા, (૪) ક્ષેત્રદિશા, (૫) તાપક્ષેત્ર, (૬) પ્રજ્ઞાપના અને (૭) ભાવદિશા. તેમાંની ભાવદિશાના ૧૮ પ્રકાર છે. નામદિશા અને સ્થાપના દિશા, આ બન્ને દિશાઓ પ્રસિદ્ધ છે. પુદ્ગલ સ્કન્ધ આદિની જે દિશા છે તેને દ્રવ્યદિશા કહે છે. આકાશની જે દિશા છે તેને ક્ષેત્રદિશા કહે છે. આ ક્ષેત્રદિશાની પ્રવૃત્તિ તિર્યગ્લોકના મધ્યમાર્ગમાં સ્થિત (રહેલા) જે આઠ રુચક પ્રદેશ છે ત્યાંથી થાય છે. કહ્યું પણ છે કે-" अट्ठपएसो रुयगो " ઈત્યાદિ.

આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે-તિર્યગ્લોકની મધ્યમાં આઠ રુચક પ્રદેશ છે. તે રુચક પ્રદેશો જ દિશાઓ અને અનુદિશાઓના કારણરૂપ છે.

" इंद १ ग्गेयी २ जम्मा ३ य नेरई ४ वारुणी य ५ वायव्वा ६ ।
सोम्मा ७ ईसाणावि य ८, विमला ९ य तमा १० य बोद्धव्वा ॥१॥"

छाया-ऐन्द्री १ आग्नेयी २ याम्या ३ च नैर्ऋती ४ वारुणी ५ च वायव्या ६।
सौम्या ७ ऐशान्यपि च विमला ९ च तमा १० च बोद्धव्या ॥ १ ॥

तत्र-ऐन्द्री-पूर्वा १, आग्नेयी-अग्निकोणः २, याम्या-दक्षिणा ३, नैर्ऋती-नैर्ऋत्यकोणः ४, वारुणी-पश्चिमा ५, वायव्या-वायुकोणः ६, सौम्या-उत्तरा ७, ऐशानीच-ईशानकोणः ८, विमला-ऊर्ध्वदिक् ९, तमा-अधोदिक् १०। इति। तापः-सविता, तदुपलक्षिता क्षेत्रदिक् तापक्षेत्रदिक्, सा चा नियता, उक्तञ्च—

" जेसिं जत्तो सूरो, उदेइ तेसिं तई हवइ पुव्वा ।
तावक्खेत्तदिसाओ, पयाहिणा सेसियाओसिं ॥१॥ "

छाया—येषां यतः सूर्य उदेति तेषां सा भवति पूर्वा ।
तापक्षेत्रदिक्, प्रदक्षिणात् शेषा अस्याः ॥

तत्र-प्रदक्षिणात्-दक्षिणावर्त्तभ्रमणात् । तथा । प्रज्ञापकस्य-आचार्यादेर्या-दिक् सा प्रज्ञापकदिक्, सा यथा—

के कारण हैं। दस १० दिशाओं के नाम इस प्रकार से हैं-" इंदग्गेयी जम्मा य" इत्यादि। इनमें-ऐन्द्री-पूर्वदिशा का नाम है आग्गेयी अग्नि-कोण का नाम है याम्या दक्षिणदिशा का नाम है नैऋती नैर्ऋत्य कोण का नाम है वारुणी पश्चिम दिशा का नाम है वायव्य वायुकोण का नाम है सौम्या उत्तरदिशा का नाम है ऐशानी-ईशानकोण का नाम है विमला उर्ध्वदिशा का नाम है तमा अधोदिशा का नाम है सूर्य से उपलक्षित जो क्षेत्रदिशा है वह तापक्षेत्रदिशा है यह नियत होती है। कहा भी है-" जेसिं जत्तो " इत्यादि ।

દસ દિશાઓના નામ નીચે પ્રમાણે છે-" इंदग्गेयी जम्माय " ઈત્યાદિ. (૧) ઐન્દ્રી અથવા પૂર્વદિશા, (૨) આગ્નેયી અથવા અગ્નિકોણ, (૩) યામ્યા અથવા દક્ષિણ દિશા, (૪) નૈઋતિ અથવા નૈઋત્યકોણ, (૫) વારુણિ અથવા પશ્ચિમ દિશા, (૬) વાયવ્યકોણ, (૭) સૌમ્યા અથવા ઉત્તર દિશા, (૮) ઐશાની અથવા ઈશાન કોણ, (૯) વિમલા અથવા ઉર્ધ્વદિશા અને (૧૦) તમા અથવા અધો દિશા. સૂર્ય વડે ઉપલક્ષિત જે ક્ષેત્રદિશા છે, તેને તાપક્ષેત્રદિશા કહે છે તે નિયત હોય છે. કહ્યું પણ છે કે-" જેસિં જત્તો " ઈત્યાદિ—

અહીં પ્રદક્ષિણા શબ્દ દ્વારા દક્ષિણાવર્ત ભ્રમણ ગૃહીત કરાયું છે પ્રજ્ઞાપક-આચાર્ય

" पन्नवओ जयभिमुहो, सा पुव्वा, सेसिया पयाहिणओ ।
तस्सेव पुगंतव्वा, अग्गेयाई दिसा नियमा ॥ १ ॥"

छाया—प्रज्ञापको यदभिमुखः, सा पूर्वा, शेषाः प्रदक्षिणतः ।
तस्यैवानुगन्तव्याः आग्नेय्याद्या दिशो नियमात् ॥

भावदिक्—पृथिवी १ जल २ ज्वलन ३ वायु ४ मूलबीज ५ स्कन्धबीजा ६ ग्रबीज ७ पर्वबीज ८ द्वि ९ त्रि १० चतुरिन्द्रिय ११ पञ्चेन्द्रियतिर्यङ् १२ नारक १३ देव १४ संमूर्च्छिम १५ कर्मभूमिजा १६ कर्मभूमिजा १७ न्तरद्वीपज १८ भेदादष्टादशविधेति । इह च क्षेत्रताप-प्रज्ञापकदिग्भिरेवाधिकारः । तत्र च तिर्यग्ग्रहणेन पूर्वाद्याश्चतस्रो दिश एव गृह्यन्ते, न विदिशः, तासु जीवानामनुश्रेणिगामित्वेन वक्ष्यमाणगत्यागतिव्युत्क्रान्तीनामयुज्यमानत्वात्, शेषपदेषु च

यहां प्रदक्षिण शब्द से दक्षिणावर्त भ्रमण गृहीत हुआ है। प्रज्ञापक-आचार्य आदि की जो दिशा है वह प्रज्ञापक दिक् है वह इस प्रकार से है-(पन्नवओ) इत्यादि पृथिवी १ जल २ ज्वलन ३ वायु ४ मूलबीज ५ स्कन्धबीज ६ अग्रबीज ७ पर्वबीज ८ द्विइन्द्रिय ९ त्रीन्द्रिय १०, चतुरिन्द्रिय ११, पंचेन्द्रियतिर्यञ्च १२ नारक १३, देव १४, संमूर्च्छिम १५, कर्मभूमिज १६, अकर्मभूमिज १७ और अन्तरद्वीपज १८ इस प्रकार के भेदों से भावदिशा १८ प्रकार की है। यहां क्षेत्रदिशा, तापदिशा, और प्रज्ञापकदिशा इनका ही अधिकार है। यहां तिर्यग्ग्रहण से पूर्वादिक चार दिशाएँ ही गृहीत हुई हैं। विदिशाएँ नहीं। क्यों कि जीवों की गति आकाश के प्रदेशों की पंक्ति के अनुसार ही होती है इसलिये उनकी गति, आगति और व्युत्क्रान्ति उत्पत्ति के ये सब विदि-

આદિની જે દિશા છે, તેનુ નામ પ્રજ્ઞાપકદિક્ છે. તે આ પ્રમાણે છે "पन्नवओ" ઇત્યાદિ. (૧) પૃથ્વી, (૨) જલ, (૩) જ્વલન, (૪) વાયુ, (૫) મૂલબીજ, (૬) સ્કન્ધબીજ, (૭) અગ્રબીજ, (૮) પર્વબીજ, (૯) દ્વીન્દ્રિય, (૧૦) ત્રીન્દ્રિય, (૧૧) ચતુરિન્દ્રિય, (૧૨) પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ, (૧૩) નારક, (૧૪) દેવ, (૧૫) સંમૂર્ચ્છિમ, (૧૬) કર્મભૂમિજ, (૧૭) અકર્મભૂમિજ અને (૧૮) અન્તરદ્વીપજ. આ પ્રકારના ભેદોથી ભાવદિશા ૧૮ પ્રકારની છે. અહીં ક્ષેત્રદિશા, તાપદિશા અને પ્રજ્ઞાપક દિશાનો જ અધિકાર છે અહીં તિર્યગ્ ગ્રહણ દ્વારા પૂર્વાદિ ચાર દિશાઓને જ ગ્રહણ કરવામાં આવી છે, વિદિશાઓને ગ્રહણ કરવામાં આવેલ નથી, કારણ કે જીવોની ગતિ આકાશના પ્રદેશોની પંક્તિ અનુસાર જ થાય છે તે કારણે તેમની ગતિ, આગતિ અને વ્યુત્ક્રાન્તિ (ઉત્પત્તિ) આ બધું વિદિશાઓને અનુસાર થતું નથી. એ જ કારણે બાકીનાં પદોમાં વિદિશાઓનો ઉલ્લેખ થયો નથી.

विदिशामविवक्षितत्वात्, ' छहिं दिसाहिं जीवाणं गई पवत्तइ ' इत्यादेरत्रैव वक्ष्यमाणत्वाच्च । प्रस्तुतमाह—' तीहिं दिसाहिं ' इत्यादि, अत्र " तिसृभिर्दिग्भिः " इत्यनेन सप्तसु दिक्षु सप्तमी भावदिक्, तृतीया द्रव्यदिक्, पञ्चमी तापक्षेत्रदिग् वा यथायोग्यं व्याख्यातुं शक्यते । तिसृभिरूर्ध्वाधस्तिर्यग्रूपाभिर्दिग्भिर्जीवानां गतिः प्रवर्त्तते, तत्र गतिः—प्रज्ञापकस्थानापेक्षया मृत्वाऽन्यत्र गमनम् २ एवं—पूर्वोक्ताभिलापवत्, स यथा—" तीहिं दिसाहिं जीवाणं आगईपवत्तइ, तं जहा—उड्ढाए आहाए तिरियाए " एवं सर्वत्र संयोज्यम् । आगतिः—प्रज्ञापकप्रत्यासन्नस्थाने समागमनम् ३। व्युत्क्रान्तिः—उत्पत्तिः ४, आहारः प्रसिद्धः ५, वृद्धिः—शरीरस्य वर्द्धनम् ६, निर्वृद्धिः—तस्यैव हानिः ७, गतिपर्यायः—मृत्वा गत्यन्तरे गमनं

शाओं के अनुसार नहीं होते हैं । इसी कारण शेषपदों में विदिशाओं की विवक्षा नहीं हुई है। " छहिं दिसाहिं जीवाणं पवत्तइ " ऐसा कथन सूत्रकार आगे स्वयं करने वाले है । " तीहिं दिसाहिं " इत्यादि —यहां सात दिशाओं में जो सातवीं भावदिशा है वह, या तीसरीं जो द्रव्यदिशा है या पांचवीं जो तापक्षेत्रदिशा है वह यथायोग्यरूप से व्याख्यात हो सकती है उर्ध्वदिशा, अधोदिशा और तिर्यग्दिशा इन दिशाओं से जीव की गति होती है प्रज्ञापक के स्थान की अपेक्षा से, मरकर अन्यत्र जाना इसका नाम गति है, २ इसी तरह से पूर्वोक्त अभिलाप की तरह से ही—तीन दिशाओं से जीवों की आगति होती है प्रज्ञापक के नजदीक के स्थान में आना इसका नाम आगति है ३ व्युत्क्रान्ति नाम उत्पत्ति का है ४, आहार प्रसिद्ध है ५, शरीर के वर्द्धन का नाम वृद्धि है ६ शरीर के ह्रास—हानि का नाम निर्वृद्धि है ७, मर

" छहिं दिसाहिं जीवाणं गई पवत्तइ " આ પ્રકારનું કથન સૂત્રકાર આગળ કરવાના છે. " तीहिं दिसाहिं " ઈત્યાદિ—

અહીં સાત દિશાઓમાંની જે સાતમી ભાવદિશા છે તેનું, અથવા ત્રીજી જે દ્રવ્યદિશા છે તેનું અથવા પાંચમી જે તાપક્ષેત્રદિશા છે તેનું યથાયોગ્ય રીતે વર્ણન થઈ શકે છે. ઉર્ધ્વદિશા, અધોદિશા અને તિર્યગ્દિશા, આ દિશાઓમાંથી જીવની ગતિ થાય છે. (૨) પ્રજ્ઞાપકના સ્થાનની અપેક્ષાએ, મરીને અન્યત્ર જવું તેનું નામ ગતિ છે. (૩) એજ પ્રમાણે—પૂર્વોક્ત અભિલાપની જેમ જ ત્રણ દિશાઓમાંથી જીવોની આગતિ થાય છે. પ્રજ્ઞાપકની સમીપના સ્થાનમાં આવવું તેનું નામ આગતિ છે (૪) વ્યુત્ક્રાન્તિનું નામ ઉત્પત્તિ છે. (૫) 'આહાર' પદ સમજી શકાય એવું છે. (૬) શરીર વધવું તેનું નામ વૃદ્ધિ છે. (૭)

वैक्रियलब्धिमतः संग्रामार्थे प्रदेशतो गर्भाद्बहिर्निस्सरणं वा, समुद्घातः-वेदनादि-रूपः ९, कालसंयोगः-वर्त्तनादिकाललक्षणानुभूतिः, मरणयोगो वा कालसंयोगः १०, दर्शनेन-अवध्यादिना प्रत्यक्षप्रमाणभूतेनाभिगमः-बोधो दर्शनाभिगमः ११, एवं-ज्ञानाभिगमः १२, जीवानां ज्ञेयानामवध्यादिनैवाभिगमो जीवाभिगम १३ इति। 'तीहिं' इत्यादि, सुगमं, नवरम्-अजीवाभिगमः, अजीवानां-धर्माधर्मा-काशपुद्गलास्तिकायाऽद्धासमयानां अभिगमःबोधः-अजीवाभिगमः १४। 'एवं' इत्यादि, एवम्-पूर्वोक्ताभिलापेन यथा सामान्यसूत्रेषु गत्यागत्यादीन्यजीवाभि-गमपर्यन्तानि त्रयोदशपदानि तिसृषु दिक्ष्वभिहितानि, तथा पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनि-

कर के गत्यन्तर में जाना इसका नाम गतिपर्याय है ८, अथवा वैक्रिय-लब्धिवाले जीव का संग्राम के लिये प्रदेश से गर्भ से बाहर निकलना यह गतिपर्याय है वेदनादिरूप समुद्घात होता है ९, वर्त्तनादिरूप काल लक्षण की अनुभूति का नाम कालसंयोग है अथवा मरणयोग का नाम कालसंयोग है १०, प्रत्यक्षप्रमाणभूत अवधि आदि के द्वारा जो बोध होता है उसका नाम दर्शनाभिगम है ११, इसी तरह का ज्ञानाभिगम है १२, जीवों को ज्ञेयपदार्थों का जो अवधि आदि के द्वारा अभिगम बोध होता है वह जीवाभिगम है १३, "तीहिं" इत्यादि धर्म, अधर्म, आकाश, पुद्गल इन अस्तिकायों का तथा अद्धासमयरूप काल का बोध होना यह अजीवाभिगम है "एवं" इत्यादि-जिस तरह पूर्वोक्त अभि-लाप द्वारा सामान्य सूत्रों में गति आगति से लेकर अजीवाभिगम तक १३ पद तीन दिशाओं में कहे गये हैं उसी प्रकार से पंचेन्द्रिय

શરીરનો હ્રાસ (હાનિ) થવો તેનું નામ નિર્વૃદ્ધિ છે. (૮) મરીને અન્ય ગતિમાં જવું તેનું નામ ગતિપર્યાય છે. અથવા વૈક્રિય લબ્ધિવાળા જીવનું સંગ્રામને માટે પ્રદેશમાંથી ગર્ભમાથી નીકળવું તેનું નામ ગતિપર્યાય છે (૯) વેદનારૂપ સમુદ્ઘાત હોય છે. (૧૦) વર્ત્તનાદિ રૂપ કાલલક્ષણની અનુભૂતિનુ નામ કાળ-સંયોગ છે અથવા મરણયોગનુ નામ કાળસંયોગ છે (૧૧) પ્રત્યક્ષ પ્રમાણભૂત અવધિ દ્વારા જે બોધ થાય છે તેનું નામ દર્શનાભિગમ છે એજ પ્રકારનો જ્ઞાનાભિગમ છે. (૧૨) જીવોને જ્ઞેય પદાર્થોનો જે અવધિ આદિ દ્વારા અભિગમ (બોધ) થાય છે, તેને જીવાભિગમ કહે છે. "तीहिं" ઇત્યાદિ—

(૧૩) ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને પુદ્ગલ આ અસ્તિકાયોનો તથા અદ્ધાસમય રૂપ કાળનો બોધ થવો તેનું નામ અજીવાભિગમ છે. "एवं" ઇત્યાદિ.

જે રીતે પૂર્વોક્ત અભિલાપ દ્વારા સામાન્ય સૂત્રોમાં ગતિ આગતિથી લઇને અજીવાભિગમ સુધીના ૧૩ પદોનું ત્રણ દિશાઓને અનુલક્ષીને કથન

कानामपि विज्ञेयानि । एवं मनुष्याणामपि बोध्यम् । तदभिलापो यथा—" तीहिं दिसाहिं पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं गई पवत्तई " एवमागत्यादिपदेष्वपि संयोजनीयम् । मनुष्याभिलापो यथा--" तीहिं दिसाहिं मणुस्साणं गई पवत्तइ " एवमागत्यादिषु सर्वेषु पदेषु संयोजनीयम् । एवं चैतानि सर्वाणि गत्यागत्याद्यपेक्ष्य षड्विंशतिः सूत्राणि भवन्तीति । एतानि गत्यादीन्यजीवाभिगमान्तानि सामान्यजीवसूत्राणि सन्ति । चतुर्विंशति दण्डकचिन्तायां तु नारकादिपदेषु दिक्त्रये गत्यादीनां त्रयोदशानामपि पदानां सामस्त्येनासंभवः, पञ्चेन्द्रियतिर्यक्षु मनु-

---

तिर्यंचयोनिकों के भी गति आदि पद जानना चाहिये तथा मनुष्यों के भी जानना चाहिये इनका अभिलाप इस प्रकार से है " तीहिं दिसाहिं पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं गई पवत्तइ " इसी तरह का अभिलाप आगति आदिपदों में भी करना चाहिये मनुष्याभिलाप इस प्रकार से है–" तीहिं दिसाहिं मणुस्साणं गई पवत्तइ " इसी तरह का अभिलाप आगति आदि समस्तपदों में करना चाहिये इस प्रकार से ये सब गति आगनि आदि की अपेक्षा करके २६ सूत्र होते हैं गति आदि से लेकर अजीवाभिगम तक के सूत्र सामान्य जीवसूत्र हैं चौबीसदण्डक के विचार की अपेक्षा से नारकादिपदों में दिक्त्रय में गत्यादिक १३ पदों का सम्पूर्ण रूप से संभव नहीं हैं पंचेन्द्रियतिर्यञ्चों में और मनुष्यों में इनका संभव है सो पंचेन्द्रियतिर्यंचों के और मनुष्यों के सूत्र कहे हैं। इन पदों का सामस्त्यरूप से नारकादिकों में संभव क्यों नहीं है ? तो

થયુ છે, એજ પ્રમાણે પચેન્દ્રિય તિર્ય ચ યોનિકોમાં પણ ગતિ આદિ પદનું કથન સમજવુ જોઇએ, અને એ જ પ્રમાણે મનુષ્યોમાં પણ સમજવું. તેમનો અભિલાપ આ પ્રમાણે છે-" तीहिं दिसाहिं पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं गई पवत्तइ " એજ પ્રકારનો અભિલાપ આગતિ આદિ પદોમાં પણ સમજી લેવો. મનુષ્યોનો ગતિવિષયક અભિલાપ આ પ્રમાણે છે–" तीहिं दिसाहिं मणुस्साणं गई पवत्तइ " એજ પ્રકારનો અભિલાપ આગતિ આદિ પદોમાં પણ સમજવો જોઇએ. આ રીતે ગતિ, આગતિ પદોને અનુલક્ષીને કુલ ૨૬ સૂત્ર થાય છે. ગતિ આદિથી લઇને અજીવાભિગમ સુધીનાં સૂત્રો સામાન્ય જીવ સૂત્રો છે ચોવીસ દંડકના જીવોની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો નારકાદિ પદોમાં ત્રણ દિશામાં ગતિ આદિ ૧૩ પદોનો સંપૂર્ણરૂપે સંભવ નથી. પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો અને મનુષ્યોમા તેમનો સંભવ હોવાથી અહીં પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો અને મનુષ્યોનાં સૂત્રો કહેવામાં આવ્યાં છે. આ પદોનો નારકાદિમાં સંપૂર્ણરૂપે

ष्येषु च तत्सम्भव इति पञ्चेन्द्रियतिरश्चां मनुष्याणां च सूत्रमभिहितमिति । अथै-तेषां पदानां नारकादिषु कथमसंभवः ? इत्याशङ्कायामाह—नारकादीनां तिर्यक्प-ञ्चेन्द्रियमनुष्यवर्जितानां द्वाविंशतिदण्डकजीवविशेषाणां नारकदेवेषूत्पादाभावा दूर्ध्वाधो रूपस्य दिग्द्वयस्य विवक्षया गत्यागत्योरभावः, तथा दर्शनज्ञान--जीवा-जीवाभिगमागुणप्रत्यया अवध्यादि—प्रत्यक्षरूपा दिक्त्रये न सन्त्येव । भवप्रत्या-वधिपक्षे तु नारकज्योतिष्कास्तिर्यगवधयः, भवनपतिव्यन्तरा ऊर्ध्वावधयः, वैमा-निका अधोऽवधयः सन्ति । एकेन्द्रियविकलेन्द्रियाणां त्ववधिर्नास्त्येवेति ॥सू० ३९॥

पूर्वोक्तानि च गत्यादिपदानि त्रसानामेव संभवन्तीति सम्बन्धेन त्रसान् निरूपयन् तद्विपरीतान् स्थावरान् निरूपयति—

मूलम्—तिविहा तसा पण्णत्ता, तं जहा—तेउकाइया, वाउ-काइया, उरालातसा पाणा । तिविहा थावरा पण्णत्ता, तं जहा—पुढविकाइया, आउकाइया, वणस्सइकाइया ॥ सू० ४० ॥

इसका उत्तर ऐसा है कि तिर्यक् पंचेन्द्रिय और मनुष्य इनको छोड़कर २२ बावीस दण्डक जीव विशेषों का नारक और देवों में उत्पाद का अभाव है इसलिये उर्ध्व और अधोरूप दो दिशा की विवक्षा से वहां गति आगति का अभाव है तथा दर्शन, ज्ञान, जीवाभिगम, अजीवा-भिगम, गुणप्रत्यय अवधिआदि प्रत्यक्षरूप अभिगम ये सब तीनदिशामें होते ही नहीं हैं भवप्रत्ययावधिपक्ष में तो नारक और ज्योतिष्क तिर्य गवधिवाले होते हैं भवनपति और व्यन्तर उर्ध्व अवधिवाले होते हैं तथा वैमानिक अधोवधिवाले होते हैं एकेन्द्रिय और विकलेन्द्रियों में अवधिज्ञान होता ही नहीं है ॥ सू०३९ ॥

કેમ સંભવ નથી ? તો તેનો ઉત્તર એ છે કે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ અને મનુષ્ય સિવાયના બાવીશ દંડકના જીવવિશેષોનો નારકો અને દેવોમાં ઉત્પાદ સંભવી શકતો નથી, તેથી ઉર્ધ્વ અને અધો, આ બે દિશાઓની અપેક્ષાએ તે જીવોમાં ગતિ, આગતિનો અભાવ છે. તથા દર્શન, જ્ઞાન, જીવાભિગમ, અજીવાભિગમ, ગુણપ્રત્યય અવધિ આદિ પ્રત્યક્ષરૂપ અભિગમનો સદ્ભાવ એ ત્રણે દિશાઓમાં હોતો જ નથી. ભવપ્રત્યયા અવધિની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો નારક અને જ્યોતિષ્ક તિર્યગવધિવાળાં હોય છે, ભવનપતિ અને વ્યન્તર ઉર્ધ્વ અવધિવાળા હોય છે અને વૈમાનિક અધો અવધિવાળા હોય છે. એકેન્દ્રિયો અને વિકલેન્દ્રિયોમાં અવધિજ્ઞાન હોતું જ નથી. ॥ સૂ. ૩૯ ॥

छाया—त्रिविधास्त्रसाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—तेजस्कायिकाः, वायुकायिकाः, उदारास्त्रसाः प्राणाः त्रिविधाः स्थावराः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–पृथिवीकायिकाः, अप्कायिकाः, वनस्पतिकायिकाः ॥ सू० ४० ॥

टीका—' तिविहा ' इत्यादि, सुगमम्, नवरम्–त्रसन्तीति त्रसाः–चलनधर्माणः, ते तेजोवायूदार त्रसभेदात्त्रिविधाः। तेजोवायवो गतियोगात्त्रसा उच्यन्ते। उदाराः–स्थूलाः, त्रसाः–त्रसनामकर्मोदयवर्त्तित्वात् , प्राणाः–व्यक्तोच्छ्वासादिप्राणयोगात्, गतियोगादेव त्रसाः–द्वीन्द्रियादय इति। अथ तद्विपर्यय स्थावरम-

---

ये पूर्वोक्त गत्यादिक पद त्रस जीवों के ही संभवित होते हैं इसलिये अब सूत्रकार त्रस जीवों का निरूपण करते हुए तद्विपरीत स्थावरों का निरूपण करते है–(तिविहा तसा पण्णत्ता) इत्यादि ।

सूत्रार्थ–त्रस जीव तीन प्रकारके कहे गयेहैं जैसे तेजस्कायिक, वायुकायिक, और उदार द्वीन्द्रियादिक प्राणी, स्थावर भी तीन प्रकार के कहे गये हैं–पृथिवीकायिक, अप्कायिक और वनस्पतिकायिक ।

टीकार्थ–"त्रसन्तीति.त्रसाः" इस व्युत्पत्तिके अनुसार जो चलनधर्मवाले होते हैं वे त्रस हैं ये त्रस तेजः, वायु, और उदारत्रस, के भेद से तीन प्रकार के है तेजस्कायिक और वायुकायिक ये गतित्रस हैं क्यों कि ये चलनधर्म वाले हैं, उदार नाम स्थूल का है जो स्थूलत्रस हैं वे उदारत्रस है, इन उदारत्रसों के त्रसनामकर्म का उदय रहता है उच्छ्वास आदि प्राण इनके व्यक्त होते हैं गतित्रस और लब्धित्रस के भेद से त्रसजीव

પૂર્વોક્ત ગતિ આદિ પદોના સદ્‌ભાવ ત્રસજીવોમાં જ સંભવી શકે છે. તેથી હવે સૂત્રકાર ત્રસ જીવોનું નિરૂપણ કરે છે અને ત્યારબાદ તેમનાથી વિપરીત એવાં સ્થાવરોનું નિરૂપણ કરે છે–" तिविहा तसा पण्णत्ता " ઇત્યાદિ.

સૂત્રાર્થ–ત્રસ જીવના ત્રણ પ્રકાર કહ્યાં છે–(૧) તેજસ્કાયિક, (૨) વાયુકાયિક અને (૩) ઉદાર દ્વીન્દ્રિયાદિક જીવો. સ્થાવર જીવના પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) પૃથ્વીકાયિક, (૨) અપ્‌કાયિક અને (૩) વનસ્પતિકાયિક.

ટીકાર્થ–"त्रसन्तीति त्रसाः" આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર જે જીવો ચલન ધર્મવાળા હોય છે, તેમને ત્રસ કહે છે તેજસ્કાયિક, વાયુકાયિક અને ઉદાર ત્રસના ભેદથી તેમના ત્રણ પ્રકાર છે. તેજસ્કાયિક અને વાયુકાયિક, એ ગતિત્રસ છે, કારણ કે તેઓ ચલન ધર્મવાળા છે ઉદાર એટલે સ્થૂલ–જે સ્થૂલત્રસ છે, તેમને ઉદારત્રસ કહે છે.

તે ઉદાર ત્રસોના ત્રસ નામકર્મનો ઉદય હોય છે. તેમના ઉચ્છ્વાસ આદિ પ્રાણ વ્યક્ત હોય છે. ત્રસજીવના ગતિત્રસ અને લબ્ધિત્રસ નામના બે પ્રકાર

रूपणामाह—' तिविहा ' इत्यादि, स्थितिशीलत्वात् स्थावर नामकर्मोदयाच्च स्थावराः । ते पृथिव्यप्वनस्पति भेदात्त्रिविधाः । शेषं स्पष्टम् ॥ सू० ४० ॥

उक्ताः पृथिव्यादयो जीवपदार्थाः संप्रति तत्प्रतिपक्षभूतान् जीवपदार्थान् प्ररूपयन्नष्टसूत्रीमाह—

मूलम्—तओ अच्छेज्जा पण्णत्ता, तं जहा-समए पएसे परमाणू १ । एवमभेज्जा२, अडज्जा३, अगिज्झा४, अणड्डा५, अमज्झा६, अपएसा७, तओ अविभाइमा पण्णत्ता, तं जहा-समए पएसे परमाणू ॥ सू० ४१ ॥

छाया—त्रयोऽच्छेद्याः प्रज्ञप्तास्तद्यथा-समयः प्रदेशः परमाणुः१ । एवमभेद्याः अदाह्याः ३, अग्राह्याः ४, अनर्द्धाः ५, अमध्याः ६, अप्रदेशाः ७, त्रयोऽविभाज्याः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-समयः प्रदेशः परमाणुः ८ ॥ सू० ४१ ॥

दो प्रकार के कहे गये हैं तेजस्कायिक और वायुकायिक जीवों को जो त्रस कहा गया है वह त्रस कैसा कहा गति वाले होने के कारण कहा गया है वैसे तो ये स्थावर ही जीव हैं लब्धित्रस द्वीन्द्रियादिक जीव हैं स्थावर जीव स्थिति शील होने से और स्थावर नामकर्म के उदयवाले होने से पृथिवीकायिक, अप्कायिक और वनस्पतिकायिक के तीन स्थावर जीव हैं ॥ सू०४० ॥

पृथिवी आदिक जीवपदार्थ कहे अब सूत्रकार अजीव पदार्थों का कथन करते हैं—(तओ अच्छेज्जा पण्णत्ता) इत्यादि ।

सूत्रार्थ—ये तीन पदार्थ अच्छेद्य कहे गयेहैं जैसे-समय, प्रदेश और परमाणु इसी प्रकार से ये अभेद्य १, अदाह्य २, अग्राह्य ३ अनर्द्ध ४

પડે છે. વાયુકાયિક અને તેજસ્કાયિક જીવોને ત્રસ કહેવાનું કારણ એ છે કે તેઓ ગતિવાળા છે-આમ તો તેઓ સ્થાવર જીવો જ છે. દ્વીન્દ્રિયાદિ જીવો લબ્ધિત્રસ છે. સ્થાવર જીવો સ્થિતિશીલ હોય છે. પૃથ્વીકાયિક, અપ્કાયિક અને વનસ્પતિકાયિક જીવો સ્થિતિશીલ હોવાથી તેમને સ્થાવર જીવો કહે છે. સૂ ૪૦

પૃથ્વીકાયિક આદિ જીવપદાર્થોનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર અજીવ પદાર્થોનું નિરૂપણ કરે છે-" तओ अच्छेज्जा पण्णत्ता " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ-આ ત્રણ પદાર્થોને અછેદ્ય કહ્યાં છે-(૧) સમય, (૨) પ્રદેશ અને (૩) પરમાણુ એ જ પ્રમાણે આ ત્રણે પદાર્થો અભેદ્ય ૧, અદાહ્ય ૨, અગ્રાહ્ય ૩, અનર્દ્ધ, ૪

टीका—' तओ अच्छेज्जा ' इत्यादि । त्रयः अच्छेद्याः—छेत्तुमशक्या बुद्ध्या क्षुरिकादि शस्त्रेण वेति तथा, तानेवाह—समयः—कालविशेषः प्रदेशः—धर्माधर्माकाशजीवपुद्गलानां निरवयवोंऽशः, परमाणुः—परमः—आत्यन्तिकः, अणुः—सूक्ष्मः द्व्यणुकादिस्कन्धानां कारणभूतः प्रदेशरहितः पुद्गलः । उक्तञ्च परमाणुलक्षणम्—

" सत्थेण सुतिक्खेणवि, छेत्तुं भेत्तुं च जं किर न सक्का ।
तं परमाणुं नाणी वयंति आइं पमाणाणं ॥ १ ॥ "

छाया—शस्त्रेण सुतीक्ष्णेनापि, छेत्तुं भेत्तुं च यः किल न शक्यः ।
तं परमाणुं ज्ञानिनः वदन्ति आदिं प्रमाणानाम् ॥ १ ॥

' एवं ' इत्यादि, एवम्=पूर्वोक्ताऽच्छेद्यसूत्रवद् अभेद्यादयोऽपि बोध्याः । अभिलापो यथा—" तओ अभेज्जा पण्णत्ता, तं जहा—समए पएसे परमाणु " एवं

अमध्य ५ और अप्रदेशरूप ६ भी कहे गये हैं, तीन पदार्थ अविभाज्य कहे गये हैं जैसे—समय, प्रदेश, परमाणु.

टीकार्थ—जो छेत्तुम् अशक्य होता है वह अच्छेद्य है अथवा अपनी बुद्धि द्वारा जिसका क्षुरिका आदि से भी छेदन नहीं हो सकता है वह अच्छेद्य है ऐसे अच्छेद्य ये समयादि तीन पदार्थ हैं—समय कालविशेष रूप होता है, प्रदेश धर्म अधर्म, आकाश, जीव और पुद्गलों का निरवयव अंशरूप होता है तथा परमाणु आत्यन्तिक सूक्ष्मरूप होता है तथा यह द्व्यणुकादिक स्कन्धों का कारणभूत होता है और प्रदेशों से रहित होता है, परमाणु का लक्षण ऐसा कहा गया है—" सत्थेण सुतिक्खेण वि " इत्यादि । जैसा यह अच्छेद्य सूत्र कहा गया है उसी तरह से अभेद्य आदि विषयक सूत्र भी कहना चाहिये अभिलाप इसका ऐसा है—" तओ अभेज्जा पण्णत्ता इत्यादि

અમધ્ય ૫, અને અપ્રદેશ ૬ રૂપ પણ છે આ ત્રણ પદાર્થોને અવિભાજ્ય કહ્યાં છે. સમય, પ્રદેશ અને પરમાણુ

ટીકાર્થ—જે પદાર્થોનું છેદન કરી શકાતું નથી તે પદાર્થોને અછેદ્ય કહે છે અથવા પોતાની બુદ્ધિથી જેનું છરી આદિ વડે છેદન થઈ શકતું નથી, તે અચ્છેદ્ય ગણાય છે. એવાં અચ્છેદ્ય પદાર્થો સમય, પ્રદેશ અને પરમાણુ છે. સમય કાળવિશેષરૂપ હોય છે પ્રદેશ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, જીવ અને પુદ્ગલોના નિરવયવ અંશરૂપ હોય છે, તથા પરમાણુ અતિ સૂક્ષ્મરૂપ હોય છે, તથા તે બે આદિ અણુવાળા સ્કન્ધોના કારણરૂપ હોય છે અને પ્રદેશોથી રહિત હોય છે. પરમાણુનું લક્ષણ આ પ્રમાણે કહ્યુ છે—" सत्थेण सुतिक्खेण वि " ઇત્યાદિ

અચ્છેદ્ય સૂત્રનું જેવું કથન કરવામા આવ્યું છે એવું જ કથન અભેદ્ય, આદિ વિષયક સૂત્રોમાં પણ સમજી લેવું તેમને વિષે આ પ્રકારનો અભિલાપ બનશે—

'अगिज्झा' इत्यादिपदेष्वप्यभिलापकः संयोजनीयः। अभेद्याः सूच्यादिना २, अदाह्या अग्निक्षारादिना ३, अग्राह्याः हस्तसंदंशकादिना ४, अनार्द्धाः-अर्द्धभागरहिताः विभागद्वयाभावात् ५, अमध्या-मध्यभागरहिता विभागत्रयाभावात् ६, अतएव-अप्रदेशाः-निरवयवाः ७, निरवयवत्वेनैवाविभाज्याः-विभक्तुमशक्याः, यद्वा-'अविभागिमाः' इति च्छाया, तत्र विभागेन निर्वृत्ता विभागिमाः तन्निषेधाद् अविभागिमाः, पूर्वोक्त सर्व विशेषणविशिष्टास्त्रयः प्रज्ञप्तास्ते यथा-समयः प्रदेशः परमाणुरिति ८ ॥ सू० ४१ ॥

इत्यादि इसी तरह से अगिज्झा आदि पदों के अभिलाप भी बना लेना चाहिये जो सूची आदि के द्वारा भेद युक्त नहीं किये जावे यह अभेद्य है, अग्नि क्षार आदि के द्वारा जो जलाया नहीं न जा सके वह अदाह्य है. हाथ या संदंशक संडासी आदिसे जो पकडा जा सके वह अग्राह्य है अर्धभाग से जो रहित होता है वह अनर्द्ध है। क्यों कि समयादिकों के दो विभाग नहीं हो सकते हैं इसलिये इन्हें अनर्द्ध कहा गया है। इनका मध्यभाग नहीं होता है इसलिये अमध्य हैं क्यों कि इन को दो भाग नहीं होता है इसी कारण इन समयादिकों को अप्रदेश-निरवयव कहा गया है निरवयव होने से ही ये अविभाज्य भाग नहीं कर सकते है अथवा अविभागिम कहे गये हैं विभाग से जो बनते हैं वे विभागिम हैं-ऐसे विभागिम ये नहीं हैं अतः अविभागिम हैं। ऐसे इन पूर्वोक्त विशेषणों से विशिष्ट ये समयादिक तीन कहे गये हैं ॥ सू०४१ ॥

"तओ अभेज्जा पण्णत्ता-ईत्यादि.

એ જ પ્રમાણે અગ્રાહ્ય આદિ વિષયક અભિલાપ પણ સમજી લેવા. સોય આદિથી જેને ભેદી શકાતું નથી તેને અભેદ્ય કહે છે. અગ્નિ, ક્ષાર આદિ દ્વારા જેને બાળી શકાતું નથી તેને અદાહ્ય કહે છે હાથ, સાણુસી આદિ વડે જેને પકડી શકાતું નથી તેને અગ્રાહ્ય કહે છે અર્ધભાગથી જે રહિત હોય છે તેને અનર્દ્ધ કહે છે સમયાદિકોના બે ભાગ થઇ શકતા નથી, તેથી તેમને અનર્દ્ધ કહ્યા છે. તેમને મધ્ય ભાગ પણ હોતો નથી માટે તેમને અમધ્ય કહ્યા છે. તેમના બે ભાગ થતા નથી, તે કારણે તેમને (સમયાદિકોને) અપ્રદેશરૂપ (નિરવયવ) કહ્યા છે. જેનો ભાગ ન પડી શકે તેને અવિભાજ્ય કહે છે તેઓ નિરવયવ હોવાથી જ અવિભાજ્ય અથવા અવિભાગિમ છે. વિભાગમાંથી જે બને છે તેને વિભાગિમ કહે છે સમયાદિક એવાં વિભાગિમ નહીં હોવાથી તેમને અવિભાગિમ કહેલ છે સમયાદિ પૂર્વોકત ત્રણુ પદાર્થો પૂર્વોક્ત વિશેષણોથી સંપન્ન છે ॥ સૂ. ૪૧ ॥

पूर्वतरसूत्रोक्तास्त्रसस्थावराः प्राणिनो दुःखभीरव इति प्राणिनां दुःखस्वरूपं भगवान् वर्णयति—

मूलम्–अज्जो-त्ति समणे भगवं महावीरे गोयमाई समणे णिग्गंथे-आमंतेत्ता एवं वयासी–किं भया पाणा? समणाउसो! गोयमाई समणा णिग्गंथा समणं भगवं महावीरं उवसंकमंति, उवसंकमित्ता वंदंति नमंसंति, वंदित्ता नमंसित्ता एवं वयासी-णो खलु वयं देवाणुप्पिया! एयमट्ठं जाणासो वा पासामो वा, तं जइ णं देवाणुप्पिया एयमट्ठं णो गिलायंति परिकहित्तए तं इच्छामो णं देवाणुप्पियाणं अंतिए एयमट्ठं जाणित्तए। अज्जो त्ति समणे भगवं महावीरे गोयमाई समणे णिग्गंथे आमंतेत्ता एवं वयासी--दुक्खभया पाणा समणाउसो १। से णं भंते! दुक्खे केण कडे? जीवेणं कडे पमाएणं २। से णं भंते! दुक्खे कहं वेइज्जइ? अप्पमाएणं ३ ॥ सू० ४२ ॥

छाया—आर्याः इति श्रमणो भगवान् महावीरः गौतमादीन् श्रमणान् निर्ग्रन्थान् आमन्त्र्य एवमवादीत्–किं भयाः प्राणाः? । श्रमणा आयुष्मन्तः । गौतमा-

ये सूत्रोक्त त्रस और स्थावर जीव दुःखभीरु (दुःख से डरनेवाले) होते हैं अतः सूत्रकार अब प्राणियों के दुःख के स्वरूप का वर्णन करते हैं

(अज्जो–त्ति समणे भगवं महावीरे) इत्यादि।

सूत्रार्थ–हे आर्यो! इस प्रकारसे गौतमादिक श्रमण निर्ग्रन्थोंको सम्बोधित करके श्रमण भगवान् महावीर ने उनसे ऐसा कहा–हे आयुष्मन्त श्रमणो! प्राणियों को भय कहां से होता है? कहो–तब गौतमादिक

પહેલાના સૂત્રમાં જેનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તે ત્રસજીવો અને સ્થાવર જીવો દુઃખભીરુ (દુઃખથી ડરનારા) હોય છે. તેથી સૂત્રકાર હવે જીવોના દુઃખના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે "अज्जो! त्ति समणे भगवं महावीरे" ઇત્યાદિ

સૂત્રાર્થ–"હે આર્યો!" આ પ્રમાણે સંબોધન કરીને શ્રમણ ભગવાન મહાવીર ગૌતમાદિક શ્રમણ નિર્ગ્રંથોને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછયો–"હે આયુષ્મન્ત શ્રમણો! પ્રાણીઓને (જીવોને) કયો ભય હોય છે?"

दयः श्रमणा निर्ग्रन्थाः श्रमणं भगवन्तं महावीरमुपसंक्रामन्ति, उपसंक्रम्य वन्दन्ते नमस्यन्ति, वन्दित्वा नमस्यित्वा एवमवादिषुः—नो खलु वयं देवानुप्रियाः। एतमर्थं जानीमो वा पश्यामो वा, तद् यदि खलु देवानुप्रिया एतमर्थं नो ग्लायन्ति परिकथयितुं तद् इच्छाम खलु देवानुप्रियाणामन्तिके एतमर्थं ज्ञातुम्। आर्याः। इति श्रमणो भगवान् महावीरः गौतमादीन् श्रमणान् निर्ग्रन्थान् आमन्त्य एवमवादीत्-दुःखभयाः प्राणाः श्रमणा आयुष्मन्!१। तद् खलु भदन्त!दुःखं केन कृतम्?जीवेन कृतं प्रमादेन २। तत् खलु भदन्त। दुःखं कथं वेद्यते ? अप्रमादेन ३। ॥सू० ४२॥

श्रमण निर्ग्रन्थ श्रमण भगवान् महावीर के पास आये—वहां आकर उन्हों ने वंदना की, और नमस्कार किया, वंदना नमस्कार कर फिर वे इस प्रकार कहने लगे—हे देवानुप्रिय! हम इस अर्थ को नहीं जानते हैं और न हम लोगों ने ऐसा देखा ही है अतः यदि आप देवानुप्रिय! इस अर्थ को समझाने के लिये परिश्रमशील नहीं होते हैं तो हम लोग आप देवानुप्रिय के पास इस अर्थ को सुनना चाहते हैं तब हे आर्यो! इस प्रकार से सम्बोधित करके श्रमण भगवान् महावीर ने उन गौतमादि श्रमण निर्ग्रन्थों से ऐसा कहा—हे आयुष्मन्त श्रमणो! समस्त प्राणी मरणादि रूप भयवाले हैं तब गौतमादिकने पुनः ऐसा पूछा—हे भदन्त! वह दुःख किसके द्वारा किया गया है? क्या जीव के द्वारा किया गया है? या प्रमाद के द्वारा किया गया है? उत्तर में प्रभु ने कहा—हे गौतम! दुःख का कारण भूत वह कर्म अज्ञानादिबन्ध के हेतु-

ત્યારે ગૌતમાદિક શ્રમણ નિર્ગ્રંથો મહાવીર પ્રભુની પાસે આવ્યા. ત્યાં આવીને તેમણે તેમને વંદણા કરી અને નમસ્કાર કર્યાં. વંદણા નમસ્કાર કરીને તેમણે તેમને આ પ્રમાણે કહ્યું–" હે દેવાનુપ્રિય! આ અર્થને (વાતને) અમે જાણતા નથી અને અમે એવું દેખ્યુ પણ નથી. તો હે દેવાનુપ્રિય! આપ કૃપા કરીને આ વિષય અમને સમજાવો."

ત્યારે " હે આર્યો! " એવું સંબોધન કરીને શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે તેમને આ પ્રમાણે કહ્યું–" હે આયુષ્મન્ત શ્રમણો! સમસ્ત પ્રાણીઓને મરણાદિનો ભય લાગે છે." ત્યારે ગૌતમાદિ શ્રમણોએ તેમને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછયો–" હે પ્રભો! તે દુઃખ કોના દ્વારા કરાયું છે? શું જીવના દ્વારા કરાયું છે કે પ્રમાદ દ્વારા કરાયું છે?

મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર—" હે ગૌતમ! દુઃખના કારણભૂત તે કર્મ અજ્ઞાનાદિ બન્ધના હેતુભૂત પ્રમાદથી યુક્ત થયેલા જીવ દ્વારા કરાયું હોય છે.

टीका—'अज्जोत्ति' इत्यादि—सुगमम्। नवरम्-'अज्जोत्ति' आर्या इति, हे आर्याः। आरात्-सर्वहेयधर्मेभ्यो याताः-बहिर्भूता इत्यार्याः, तत्सम्बुद्धौ हे आर्याः। इति-एवमभिलापेनाऽऽमन्त्र्य श्रमणो भगवान् महावीरः गौतमादीन् श्रमणान् एवं-वक्ष्यमाणप्रकारेणावादीत्। किमवादीत्' इत्याह—'किं भया' इत्यादि, कस्माद् भयं येषां ते किं भयाः कुतो बिभ्यतीत्यर्थः, प्राणाः-प्राणिनः, 'समणाउसो' इति-हे श्रमणा! आयुष्मन्तः! इति गौतमादीनामामन्त्रणम्। भगवतोऽयं प्रश्नः शिष्याणां व्युत्पादनार्थं एव। अनेन च-'अपृच्छतोऽपि शिष्यस्य हिताय तत्त्वमाख्येयम्' इति सूचयति, उक्तश्च—

भूत प्रमाद से युक्त हुए जीव के द्वारा किया गया है अर्थात् प्रमाद वशवर्ती हुए जीव के द्वारा वह कर्म किया गया है अर्थात् दुःख से प्राणी डरते हैं हे भदन्त! वह दुःख किस उपाय से नष्ट किया जाता है? तब प्रभु ने कहा-हे गौतम! वह दुःख बन्ध हेतु के प्रतिपक्षभूत ज्ञानादिक से नष्ट किया जाता है।

टीकार्थ-समस्त हेयधर्मोंसे जो दूर हैं वे आर्य हैं अर्थात् सब त्याज्य धर्म को छोड़ने वाले वे आर्य हैं हे आर्यो! इस प्रकार के सम्बोधन से श्रमण भगवान् महावीर ने गौतमादिकों को सम्बोधित किया है और इस प्रकार से सम्बोधित कर फिर उन्हें समझाने के अभिप्राय से उनसे ही ऐसा पूछा है कि हे श्रमणों! कहो, प्राणियों को भय किससे है? इस प्रकार के प्रभु के पूछने से यहां ऐसा निष्कर्ष निकलता है कि गुरु से

એટલે કે પ્રમાદને અધીન થયેલા જીવ દ્વારા તે કર્મ કરાયુ છે. અને તે કર્મ-જનિત દુઃખથી જીવો ડરતાં હોય છે.

પ્રશ્ન—હે ભગવન્! તે દુઃખનો નાશ કયા ઉપાયોથી કરી શકાય છે?

મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર—હે ગૌતમ! બન્ધહેતુના પ્રતિપક્ષભૂત જ્ઞાનાદિકથી તે દુઃખનો નાશ કરી શકાય છે.

ટીકાર્થ-સમસ્ત હેય (ત્યાજ્ય) ધર્મોનો ત્યાગ કરનારને આર્ય કહે છે. "હે આર્યો!" આ પ્રકારના સંબોધનથી શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે ગૌતમાદિ શ્રમણ નિર્ગ્રંથોને સંબોધિત કર્યા છે. તેમને ધર્મતત્વ સમજાવવાના આશયથી આ પ્રકારનું સંબોધન કરીને તેમણે તેમને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછયો છે—

"હે શ્રમણો! કહો, પ્રાણીઓને કોનો ભય હોય છે?" મહાવીર પ્રભુના આ પ્રકારના પ્રશ્નનો એવો નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે શિષ્યો પૂછે કે ન પૂછે તોપણ ગુરુજનોએ તેમના હિતનો વિચાર કરીને તેમને ધર્મતત્વ સમ-

"कत्थइ पुच्छइ सीसो, कहिंचिडपुट्ठा वयंति आयरिया।
सीसाणं तु हियट्ठा, विउलतरागं तु पुच्छाए ॥ १ ॥" इति।
छाया—कथयति पृच्छति शिष्यः कुत्रचिदपृष्टा वदन्त्याचार्याः।
शिष्याणां तु हितार्थं विपुलतरकं तु पृच्छायाम् ॥

ततश्च ते गौतमादयः श्रमणा निर्ग्रन्था भगवन्तं महावीरम् उपसंक्रामन्ति—उपगच्छन्ति, भगवतः समीपमागच्छन्तीत्यर्थः। इह च तत्कालापेक्षया क्रियाया वर्त्तमाननिर्देशो न दुष्टः। उपसंक्रम्य च वन्दन्ते स्तुत्या, नमस्यन्ति प्रणामतः, वन्दित्वा नमस्यित्वा च एवम् वक्ष्यमाणप्रकारेण अवादिषुः—उक्तवन्तः—हे देवानुप्रियाः! वयं नो जानीमो विशेषतः नो पश्यामः—सामान्यतो नो जानीमः इति तत्तस्माद् यदि एतमर्थं "किं भयाः प्राणाः" इत्येवंरूपमर्थं परिकथयितुं—प्रतिपादयितुं देवानुप्रियाः—भगवन्तः नो ग्लायन्ति—न श्राम्यन्ति तत्—तर्हि वयं देवानुप्रियाणां—भगवताम् अन्तिके—समीपे एतमर्थं ज्ञातुमिच्छामि० इति। ततो भगवान् गौतमादीन् श्रमणान् आमन्त्र्यैवमवादीत्—हे श्रमणाः! आयुष्मन्तः! दुःखाद्—मरणादिरूपाद् भयमेषामितिदुःखभयाः प्राणाः—प्राणिनः सन्ति?। पुनश्च गौतमादयः पृच्छन्ति—हे भदन्त! तद् दुःखं केन कृत? मिति। भगवानाह—दुःखकारणभूतकर्मतो जीवेन तद्दुःखं कृतम्। कथं कृतमित्याह—प्रमादेन—अज्ञानादिना बन्धहेतुना करणभूतेन प्रमादवशवर्त्तिना जीवेन कृतमित्यर्थः। प्रमादश्चाष्टविधः, उक्तञ्च—

शिष्य न भी पूछे तब भी शिष्यजन की हितकामना से गुरु को तत्व कहना चाहिये कहा भी है—"कत्थइ पुच्छइ" इत्यादि। "उपसंक्रामन्ति" इस प्रकार से जो यहां वर्तमान कालिक क्रिया का निर्देश किया है वह तत्काल की अपेक्षा से किया है, कर्म का कर्ता जीव ही है परन्तु ऐसा कर्म जीव ही करता है जो प्रमाद के वशवर्ती होना है अतः इस कथन से सूत्रकार ने ऐसा समझाया है"कि मिथ्यादर्शन, अविरति, प्रमाद, कषाय और योग से रहित हुआ जीव कर्म नहीं करता है।

આવવું જ જોઇએ. કહ્યુ પણ છે કે–"कत्थइ पुच्छइ" ઈત્યાદિ.

"उपसंक्रामन्ति" આ 'વર્તમાનકાલિક ક્રિયાનો અહીં જે નિર્દેશ થયો છે તે તત્કાલની અપેક્ષાએ જ કર્યો છે. કર્મનો કર્તા જીવ જ છે, પરન્તુ પ્રમાદને અધીન થયેલો જીવ જ એવું કર્મ કરે છે. આ કથન દ્વારા સૂત્રકારે એ વાત પ્રકટ કરી છે કે મિથ્યાદર્શન, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગથી રહિત હોય એવો જીવ કર્મ કરતો નથી. પ્રમાદના આઠ પ્રકારના છે કહ્યું પણ

"पमाओ य मुणि देहिं, भणिओ अट्ठभेयओ।
अन्नाणं १ संसओ २ चेव, मिच्छाणाणं ३ तहेव य ॥१॥
रागो ४ दोसो ५ मइब्भंसो ६, धम्मम्मि य अणायरो ७।
जोगाणं दुप्पणीहाणं ८, अट्ठहा वज्जियव्वओ ॥ २ ॥" इति।

छाया—प्रमादश्च मुनीन्द्रै र्भणितोऽष्टभेदकः।
अज्ञानं १ संशय २ श्चैव, मिथ्याज्ञानं ३ तथैव च ॥ १ ॥
रागो ४ द्वेषो ५ मतिभ्रंशः ६ धर्मेचानादरः ७।
योगानां दुष्प्रणिधानम् ८, अष्टधा वर्जितव्यः ॥ २ ॥

पुनर्गौतमादयः पृच्छन्ति-हे भदन्त! यद्येवं तर्हि तद्दुःखं कथं केनोपायेन वेद्यते-क्षिप्यते ? । उत्तरमाह—अप्रमादेन बन्धहेतुप्रतिपक्षभूतेन ज्ञानादिना तद्दुःखं क्षिप्यते इति ३। अत्र सूत्रे त्रिस्थानकावतारत्वं कथमित्याह—अस्य सूत्रस्य "दुक्खभयापाणा १ जीवेणं कडे दुक्खे पमाएणं २ अप्पमाएणं वेइज्जइ ३" इत्येवंरूपं प्रश्नोत्तरत्रयोपेतत्वात् त्रिस्थानकावतारत्वं विज्ञेयमिति ॥ सू० ४२ ॥

पूर्वं 'जीवेन कृतं दुःखम्' इत्युक्तम्, साम्प्रतं परमतं निरस्यैतदेव समर्थयन्नाह—

मूलम्-अण्ण उत्थियाणं भंते! एवं आइक्खंति, एवं भासंति, एवं पन्नवेंति, एवं परूवेंति-कहण्णं समणाणं निग्गंथाणं किरिया

प्रमाद आठ प्रकार का है-कहा भी है-"पमाओ य" इत्यादि। अज्ञान १, संशय २, मिथ्याज्ञान ३, राग ४, द्वेष ५, मतिभ्रंश ६, धर्मानादर ७, और योगों का दुष्प्रणिधान ८, इस सूत्र में त्रिस्थानक की अवतारता इस प्रकार से है-"दुक्खभया पाणा १, जीवेणं कडे दुक्खे पमाएणं २, अप्पाएणं वेइज्जइ ३" ये यहां प्रश्नोत्तर तीन हैं इससे यहां त्रिस्थानकावतारता जानी जाती है ॥ सू०४२ ॥

છે "पमाओ य" ઇત્યાદિ (૧) અજ્ઞાન, (૨) સંશય, (૩) મિથ્યાજ્ઞાન, (૪) રાગ, (૫) દ્વેષ, (૬) મતિભ્રંશ, (૭) ધર્માનાદર, અને (૮) યોગોનું દુષ્પ્રણિધાન. કહ્યું પણ છે કે—"पमाओय" ઇત્યાદિ.

ત્રિસ્થાનકના પ્રકરણમાં આ સૂત્રનો સમાવેશ કરવાનું કારણ એ છે કે અહીં નીચેના ત્રણ પ્રશ્નોત્તરોનું નિરૂપણ કરાયું છે-"दुक्खभयापाणा१, जीवेणं कडे दुक्खे पमाएणं२, अप्पमाएणं वेइज्जइ३" આ રીતે ત્રિસ્થાનકોના અધિકારમાં આ સૂત્રનો સમાવેશ કરવામાં કોઈ બાધ નથી. ॥ સૂ. ૪૨ ॥

कज्जइ ? तत्थ जा सा कडा कज्जइ नो तं पुच्छंति, तत्थ जा सा कडा नो कज्जइ, नो तं पुच्छंति, तत्थ जा सा अकडा नो कज्जइ नो तं पुच्छंति, तत्थ जा सा अकडा कज्जइ तं पुच्छंति, से एवं वत्तव्वं सिया? अकिच्चं दुक्खं, अप्फुस्सं दुक्खं, अकज्जमाणकडं दुक्खं अकट्टु अकट्टु पाणा भूया जीवा सत्ता वेयणं वेदेंति-त्ति वत्तव्वं। जे ते एवमाहंसु मिच्छा ते एवमाहंसु, अहं पुणएवमाइक्खामि, एवं भासामि, एवं पन्नवेमि, एवं परूवेमि --किच्चं दुक्खं, फुस्सं दुक्खं, कज्जमाणकडं दुक्खं, कट्टु कट्टु पाणा भूया जीवा सत्ता वेयणं वेदेंति-त्ति वत्तव्वं सिया॥ सू० ४३॥

॥ तइयट्ठाणस्स बीओ उद्देसओ समत्तो ॥ ३-२ ॥

छाया—अन्ययूथिकाः खलु भदन्त ! एवमाख्यान्ति, एवं भाषन्ते, एवं प्रज्ञापयन्ति, एवं प्ररूपयन्ति-कथं खलु श्रमणानां निर्ग्रन्थानां क्रिया क्रियते ? तत्र या सा कृता क्रियते नो तां पृच्छन्ति १, तत्र या सा कृता नो क्रियते, नो तां पृच्छन्ति २, तत्र या सा अकृता नो क्रियते नो तां पृच्छन्ति ३, तत्र या सा अकृता क्रियते तां पृच्छन्ति ४, तदेवं वक्तव्यं स्यात् ?। अकृत्यं दुःखं, अस्पृश्यं दुःखम्, अक्रियमाणकृतं दुःखम् अकृत्वा अकृत्वा प्राणा भूता जीवाः सत्त्वा वेदनां वेदयन्ति, इति वक्तव्यम्। ये ते एवमाहुः मिथ्या ते एवमाहुः। अहं पुनरेवमाख्यामि, एवं भाषे, एवं प्रज्ञापयामि, एवं प्ररूपयामि-कृत्यं दुःखं, स्पृश्यं दुःखं, क्रियमाणकृतं दुःखं, कृत्वा प्राणा भूता जीवाः सत्त्वा वेदनां वेदयन्तीति वक्तव्यं स्यात्॥ सू० ४३॥

॥ तृतीयस्थानस्य द्वितीय उद्देशकः समाप्तः ॥ ३-२ ॥

प्रमादवशवर्ती हुए जीव के द्वारा दुःख किया जाता है ऐसा कहा अब सूत्रकार परमत का निराकरण करके इसी विषय का समर्थन करने के निमित्त ऐसा कहते हैं-" अन्न उत्थियाणं भंते !" इत्यादि।

પ્રમાદને વશ થયેલા જીવ દ્વારા દુઃખ કરાય છે, આ પ્રકારનું પ્રતિપાદન કરીને હવે સૂત્રકાર પરમતનું ખંડન કરવાને માટે અને જૈનસિદ્ધાંતનું સમર્થન કરવા નિમિત્તે આ સૂત્રનું કથન કરે છે-" अन्न उत्थियाणं भंते !" ઇત્યાદિ—

टीका—'अण्ण उत्थियाणं' इत्यादि । जैनयूथाद् अन्यो यूथः संघः अन्ययूथः सः अस्ति येषां ते—अन्ययूथिकाः—चरकपरिव्राजकशाक्यादयः परतीर्थिकाः खलु, इह च अन्ययूथिकशब्देन विभङ्गज्ञानवन्तस्तापसागृह्यन्ते, एवं-वक्ष्यमाण प्रकारेण आख्यान्ति सामान्यतः, भाषन्ते विशेषतः, एवं क्रमेणैतदेव प्रज्ञापयन्ति—बोधयन्ति, प्ररूपयन्ति—भेदानुभेदेन कथयन्ति । किं तदित्याह—श्रमणानां निर्ग्रन्थानां जैनमतानुयायिनामित्यर्थः, मते इति शेषः, कथं—केन प्रकारेण क्रिया—क्रियत इति क्रिया कर्म सा क्रियते—कृतं कर्म, कथं दुःखाय भवतीति विवक्षया-प्रश्नः । अस्मिन् प्रश्ने चत्वारो भङ्गा वर्त्तन्ते, तथाहि—कृता क्रियते १, कृता नो क्रियते २, अकृता नो क्रियते ३, अकृता क्रियते ४ इति । तत्र प्रथमं द्वितीयं

टीकार्थ—हे भदन्त ! अन्ययूथिक जन ऐसा कहते हैं, ऐसा भाषण करते हैं, ऐसी प्रज्ञापना करते हैं, ऐसी प्ररूपणा करते हैं कि श्रमण निर्ग्रन्थों के यहां क्रिया कैसी की जाती है जैनधर्म से अन्यधर्म—संघ का नाम अन्ययूथ है यह अन्ययूथ जिनका है वे अन्ययूथिक है ऐसे अन्ययूथिक चरक, परिव्राजक, शाक्य आदि परतीर्थिकजन हैं यहां अन्यूथिक शब्द से विभङ्गज्ञानवाले तापसजन गृहीत हुए हैं वे सामान्यरूप और विशेषरूप से इसी प्रकार से कहते है इसी प्रकार से समझाते हैं और भेदानुभेद पूर्वक इसी प्रकार से पुष्ट करते हैं कि जो जैनमतानुयायी श्रमण निर्ग्रन्थ हैं उनके यहां कृतकर्म जीव को दुःख के लिये कैसे होता है ? यहां क्रिया शब्द से कर्म लिया गया है अर्थात् कृतकर्म जीव के लिये दुःख कैसे देता है ? इस प्रश्न में चार भङ्ग हैं—वे इस प्रकार से हैं—

ટીકાર્થ—હે ભગવન્ ! અન્યયૂથિકો (અન્ય મતવાદીઓ) એવું કહે છે, એવું ભાષણ કરે છે, એવી પ્રજ્ઞાપના કરે છે અને એવી પ્રરૂપણા કરે છે કે શ્રમણ નિર્ગ્રંથોને ત્યાં ક્રિયા કેવી કરાય છે ? જૈન સિવાયના અન્ય ધર્મ સંઘોને અન્યયૂથ કહે છે. આ અન્યયૂથને માનનારા લોકોને અન્યયૂથિકો કહે છે એવાં અન્યયૂથિકોમાં ચરક, પરિવ્રાજક, શાકય આદિ પરતિર્થિકોનો સમાવેશ થાય છે. અહીં અન્યયૂથિક શબ્દ દ્વારા વિભંગ જ્ઞાનવાળા તાપસજન ગૃહીત થયા છે. તેઓ સામાન્ય રૂપે અને વિશિષ્ટ રૂપે એવું કહે છે, એવું સમજાવે છે, અને ભેદાનુભેદપૂર્વક એવું સમર્થન કરે છે કે જે જૈનનમતાનુયાયી શ્રમણ નિર્ગ્રંથો છે તેમની એવી જે માન્યતા છે કે "કૃતકર્મ જીવને માટે દુઃખના કારણરૂપ બને છે." તે માન્યતાનો સ્વીકાર કેવી રીતે કરી શકાય ? અહીં 'ક્રિયા' શબ્દ દ્વારા 'કર્મ' ગૃહીત થયુ છે એટલે કે કૃતકર્મ જીવને દુઃખ કેવી રીતે દે છે ? આ પ્રશ્નના ચાર ભાંગા છે—" (૧) कृता क्रियते, (२) कृता नो क्रियते,

तृतीयं च न पृच्छन्ति एतत्त्रयस्याऽत्यन्तरुचेरविषयकतया तेषां तद्विषयकप्रश्नेऽप्यप्रवृत्तेः। तत्र या सा कृता क्रियते यत्तत्कर्म कृतं भवति दुःखायेति नो तत्ते पृच्छन्ति, पूर्वकालकृतत्वस्याप्रत्यक्षतया असत्त्वेन जैनदर्शनसंमतत्वेन च तेषामसंमतत्वादिति १। 'तत्र या सा कृता नो क्रियते' इति, तत्र-तेषु भङ्गकेषु मध्ये यत्तत्कर्म, कृतं न भवति नो तत्पृच्छन्ति, 'कृतं' 'न भवति' इत्यनयोरत्यन्तविरोधेनाऽसम्भवात्, विरोधो यथा-कृतं चेत् कर्म कथं 'न भवति' इत्यु-

---

"कृता क्रियते १, कृता नो क्रियते २, अकृता नो क्रियते ३, अकृता क्रियते ४" इनमें प्रथम, द्वितीय, और तृतीय भंग को उन्हों ने नहीं पूछा है क्यों कि ये तीन रुचि के अत्यन्त-बिलकुल अविषय हैं अतः तद्विषयक प्रश्न में भी उनकी प्रवृत्ति नहीं हुई है "कृता क्रियते" जो कर्म कृत होता है वह दुःख के लिये होता है ऐसा जो वे नहीं पूछ रहे हैं उसका कारण ऐसा है कि जो पूर्वकाल में कृत होता है वह अप्रत्यक्ष होता है अतः उसकी सत्ता सिद्ध नहीं होती है यद्यपि जैनदर्शन उनकी इस बात को नहीं मानता है पर वे तो ऐसा मानते हैं इसीलिये उन्हों ने ऐसा नहीं पूछा है "या सा कृता नो क्रियते" ऐसा भी उन्हों ने जो नहीं पूछा है-उसका कारण ऐसा है कि जो "कृतं" होता है वह "न भवति" ऐसा नहीं होता है क्यों कि "कृतं" में और "न भवति" में परस्पर में अत्यन्त विरोध आता है अतः यह बात असंभव है विरोध इस तरह से है यदि वह कर्म कृत है तो "न भवति"

---

(૩) अकृता नो क्रियते, (૪) अकृता क्रियते" આ ચાર ભાંગામાંથી પહેલો, બીજો, અને ત્રીજો ભાંગો તેમણે પૂછયો નથી, કારણ કે ત્રણ રુચિના બિલકુલ અવિષયભૂત છે; તેથી તે વિષેના પ્રશ્નોમાં તેમની પ્રવૃત્તિ થઇ નથી. "कृता क्रियते" "જે કર્મ કૃત હોય છે તે દુઃખના નિમિત્ત રૂપ બને છે" આ પ્રકારનો પ્રશ્ન તેઓ પૂછતા નથી કારણ કે જે પૂર્વકાળમાં કૃત હોય છે તે અપ્રત્યક્ષ હોય છે, તેથી તેની સત્તા સિદ્ધ થતી નથી. જો કે જૈનદર્શન તેમની આ વાતને માનતું નથી, પરન્તુ તેઓ તો એવું માને છે, તેથી તેમણે એવો પ્રશ્ન કર્યો નથી.

"या सा कृता नो क्रियते" આ પ્રકારનો પ્રશ્ન પણ તેમણે પૂછયો નથી કારણ કે "कृतं" હોય છે તે "न भवति" એવું હોતું નથી કારણ કે "कृतं" અને "भवति" આ બન્ને વચ્ચે પરસ્પરમાં અત્યન્ત વિરોધ છે, તેથી આ વાત અસંભવિત છે. વિરોધ આ પ્રમાણે છે-જો તે કર્મકૃત હોય

ध्यते ? न भवति चेत् कथं तत् 'कृत'-मिति, कृतस्य कर्मणोऽभवनाभावात् २ तत्र तेषु मध्ये 'या सा अकृता नो क्रियते। यत्तत् कृतं कर्म न भवति नो तत् पृच्छन्ति, अकृतस्यासतश्च कर्मणः खरविषाणकल्पत्वादिति। अमुमेव च भङ्गत्रयनिषेधमाश्रित्यास्य सूत्रस्य त्रिस्थानकावतारत्वमिति संभाव्यते। चतुर्थभङ्गकस्तु तेषां संमत इति तं पृच्छन्तीत्याह—'तत्थे'-त्यादि 'तत्र या सा अकृता क्रियते' यदकृतं-पूर्वमविहितं कर्म तत् क्रियते-भवति-दुःखाय संपद्यत इत्यर्थः, तत् पृच्छन्ति, पूर्वकालकृतत्वस्याप्रत्यक्षतया असत्त्वेन दुःखानुभूतेश्च प्रत्यक्षतया

ऐसा कैसा कहा जा सकता है, तथा "न भवति" यदि वह नहीं है तो "कृतं" ऐसा वह कैसे हो सकता है क्यों कि कृत कर्म में अभवन् का अभाव है अर्थात् जो कृत होता है वह सत्त्वयुक्त होता है असत्त्व युक्त नहीं होता है तथा "अकृता नो क्रियते" ऐसा जो नहीं पूछा है उसका कारण ऐसा है कि जो अकृत होता है वह 'खरविषाण' (शशाला का शृंग) की तरह असत् होता है इस प्रकार से इन भङ्गत्रय के निषेध को लेकर इस सूत्र में त्रिस्थानकता का अवतार है ऐसा संभवित होता है चतुर्थभंग उन्हें संमत है इसी लिये उसे उन्हों ने पूछा है -यही बात सूत्रकार ने-"तत्थ जा सा अकडा" इत्यादि सूत्रपाठ द्वारा प्रकट की है इसमें यह कहा गया है कि जो कर्म पूर्व में अविहित होता है, वह दुःख के लिये होता है तात्पर्य इसका ऐसा है कि पूर्वकाल कृत कर्म अप्रत्यक्ष होता है अतः वह असत्त्वरूप होता है, परन्तु दुःखानु-

---

તો "न भवति" એવું કેવી રીતે કહી શકાય છે? તથા "न भवति" જો તે નથી તો 'कृतं' કેવી રીતે હોઈ શકે છે? કારણ કે કૃતકર્મમાં અભવનનો અભાવ હોય છે. એટલે કે જે કૃત હોય છે તે સત્વયુક્ત હોય છે-અસત્વયુક્ત હોતું નથી. તથા "अकृता नो क्रियते" એવું જે પૂછયું નથી તેનું કારણ એ નથી કે "જે અકૃત" હોય છે તે સસલા અથવા ગધેડાના શિંગડાં જેવું અસત્ (અવિદ્યમાન, અસંભવિત) હોય છે. આ પ્રકારે આ ત્રણ ભંગના નિષેધને કારણે આ સૂત્રમાં ત્રિસ્થાનકતા સંભવી શકે છે. ચોથા ભંગ સાથે તેઓ સંમત થાય છે, તેથી જ તેમણે ચોથા ભંગ વિષયક પ્રશ્ન પૂછયો છે. એ જ વાત સૂત્રકારે "तत्थ जा सा अकडा" ઇત્યાદિ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરી છે. તેમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે જે કર્મ પૂર્વે અવિહિત હોય છે, તે દુઃખને માટે હોય છે. આ કથનનો ભાવાર્થ એવો છે કે-પૂર્વ કાળકૃત કર્મ અપ્રત્યક્ષ હોય છે, તેથી તે અસત્વરૂપ હોય છે, પરન્તુ દુઃખાનુભૂતિ પ્રત્યક્ષ

सत्त्वेनाकृतकर्मभवनपक्षस्य सम्मतत्वादिति । प्रश्नकर्तृणामभिप्रायमाह- यदि श्रमणा निर्ग्रन्था अपि-'अकृतमेव कर्म देहिनां दुःखाय भवतीति प्रतिपद्यन्ते ततः शोभनं स्यात्, अस्मत्समानबोधत्वादत आद्यान् त्रीन् भङ्गकान अपृच्छन्तश्चतुर्थमेव भङ्गकं पृच्छन्तीति । 'से' इत्यादि, से-अथ पुनस्तेषामकृतकर्माभ्युपगमवताम् एवं-वक्ष्यमाणप्रकारेण वक्तव्यम्-समुल्लापःस्यात् । यद्वा-ते एवं वक्ष्यमाणं कथयन्ति परान् प्रति, यद्दुत-अथैवं वक्तव्यं-प्ररूपणीयं तत्त्वादिनां स्यात्-भवेत् । किं तदित्याह-' अकिच्चं ' इत्यादि, अकृते सति कर्मणि दुःखाभावाद् अकृत्यम्-अकरणीयम्, अबन्धनीयम्-अमाक्षव्यमनागते काले जीवानामिति भावः, किम्? दुःखं-

भूति प्रत्यक्ष होती है अतः उसके सत्त्व से अकृतकर्मभवनपक्ष संमत हुआ है प्रश्नकर्ता ने यहां ऐसा अपना अभिप्राय प्रकट किया है-यदि श्रमण निर्ग्रन्थ भी " अकृत ही कर्म देहधारियों को दुःख के लिये होता है " ऐसा स्वीकार कर लेते हैं तो यह बड़ी अच्छी बात है क्यों कि हमारी और उनकी मान्यता में समानता आ जाती है इसी कारण आद्य तीन भङ्गकों नहीं पूछते हुए उन्हों ने इस चौथे भङ्ग को पूछा है इसी लिये अकृत कर्म को स्वीकार करने वाले उसका ऐसा समुल्लाप है इसी प्रकार से वे दूसरों के प्रति प्रतिपादन करते हैं, कि " अकृत्यं दुःखं, अस्पृश्यं दुःखम्, अक्रियमाणकृतं दुःखम्, अकृत्वा २ प्राणा २ भूता जीवाः सत्त्वा वेदनां वेदयन्ति " कर्म अकृत्य है-कर्म के कृत नहीं होने पर दुःख के सद्भाव से वह अकृत्य-अकरणीय है-अबन्धनीय है अनागत (भविष्यत्) काल में जीवों के द्वारा वह अप्राप्तव्य

હોય છે તેથી તેના સત્વથી અકૃત કર્મભવન પક્ષ સંમત થયો છે. પ્રશ્નકર્તાએ અહીં પોતાનો એવો અભિપ્રાય પ્રકટ કર્યો છે કે-" જો શ્રમણ નિર્ગ્રંથો પણ એ વાતનો સ્વીકાર કરતા હોય કે અકૃત કર્મ જ દેહધારીઓના દુઃખનું કારણ બને છે, તો અમારી અને તેમની માન્યતા વચ્ચે સમાનતા આવી જાય છે. " તે કારણે શરૂઆતના ત્રણ ભાંગાઓ (વિકલ્પો) તેમણે પૂછયા નથી પણ ચોથો વિકલ્પ જ પૂછયો છે તેથી જ અકૃત કર્મનો સ્વીકાર કરનારા એવા તેમનો આ પ્રકારનો સમુલ્લાપ (મત-માન્યતા) છે. એજ પ્રકારનું તેઓ અન્યની સમીપે પ્રતિપાદન કરે છે. તેઓ કહે છે કે-" अकृत्यं दुःखं, अस्पृश्यं दुःखम्, अक्रियमाणकृत दुःखं, अकृत्वा२, प्राणा भूता जीवा सत्वा वेदनां वेदयन्ति " કર્મ અકૃત્ય છે-કર્મ કૃત નહીં હોવાથી દુઃખના સદ્ભાવથી તે અકૃત્ય-અકરણીય છે-અબન્ધનીય છે-અનાગત (ભવિષ્ય) કાળમાં તે જીવો દ્વારા અપ્રાપ્તવ્ય છે.

कर्म दुःखहेतुकत्वात् । तथा–अस्पृश्यम्–अश्लिष्टं जीवेन सह दुःखं कर्म अकृतत्वा देव । तथा अक्रियमाणकृतं–क्रियमाणं च वर्त्तमानकाले वध्यमानं, कृतं चातीतकाले बद्धं क्रियमाणकृतं, द्वन्द्वैकत्वं, कर्मधारयो वा, न क्रियमाणकृतम्–अक्रियमाणकृतं–वध्यमानं बद्धं चेत्यर्थः, दुःखं–कर्म । अनेन किम् ? इत्याह–'अकट्टु' इत्यादि, अकृत्वा अकृत्वा कर्म प्राणाः–द्वीन्द्रियादयः, भूताः–वनस्पतयः, जीवाः–पञ्चेन्द्रियाः, सत्त्वाः–पृथिव्यादयः वेदनां–पीडां वेदयन्तीति तेषां वक्तव्यम्–उल्लापः ।एतद् वा ते विभङ्गज्ञानवन्तः अज्ञानोपहतबुद्धयः परान् प्रति भाषन्ते-यदुत-एवं वक्तव्यं स्यादिति । एवमन्यतीर्थिकमतमुपदर्श्य तं निराकुर्वन्नाह—'जे ते' इत्यादि, य एते–अन्यतीर्थिका यद् एवं–पूर्वोक्तप्रकारम् 'आहंसु' त्ति अवोचन्–कथितवन्तः तत्ते–अन्यतीर्थिकाः मिथ्या–असम्यक् एवमुक्तवन्तः, अकृतायाः

है अकृत होने से ही वह अस्पृश्य जीव के साथ अश्लिष्ट है अक्रियमाणकृत–वर्तमानकाल में बद्ध्यमान का नाम क्रियमाण है, और अतीतकाल में जो बद्ध है वह कृत है, जो ऐसा नहीं है वह अक्रियमाणकृत है ।अर्थात् कर्म न वध्यमान है और न बद्ध है अतः कर्म को नहीं करके द्वीन्द्रियादिक रूप प्राण, वनस्पतिरूप भूत, पंचेन्द्रियरूप जीव और पृथिव्यादिक रूप सत्त्व ये सब पीडा को भोगते रहते हैं ऐसा उनका उल्लाप–मत है अर्थात् अज्ञानोपहत बुद्धि वाले वे विभङ्गज्ञानी दूसरों के प्रति ऐसा कहते हैं इस प्रकार से यहांतक अन्यतीर्थिकों का मत प्रदर्शित करके अब सूत्रकार उसका निराकरण करने के अभिप्राय से ऐसा कहते हैं–"जे तं" इत्यादि–जो इन अन्यतीर्थिकों ने इस प्रकार से कहा है–वह उन का कथन सर्वथा मिथ्या है क्यों कि जो अकृत

અકૃત હોવાથી જ તે જીવની સાથે અસ્પૃષ્ટ (અશ્લિષ્ટ) છે. અક્રિયમાણકૃત છે–વર્તમાનકાળમાં બદ્ધ્યમાનનું નામ ક્રિયમાણ છે, અને ભૂતકાળમાં જે બદ્ધ છે તેનું નામ કૃત છે, જે એવું નથી તે અક્રિયમાણકૃત છે. એટલે કે કર્મ બધ્યમાન પણ નથી અને બદ્ધ પણ નથી. તેથી તે કર્મ નહીં કરીને (નહીં કરવાને કારણે) દ્વીન્દ્રિય આદિ રૂપ પ્રાણ, વનસ્પતિરૂપ ભૂત, પંચેન્દ્રિયરૂપ જીવ અને પૃથ્વીકાય આદિ રૂપ સત્વ પીડા ભોગવ્યા કરે છે, એવો તેમનો ઉલ્લાપ (મત) છે એટલે કે અજ્ઞાનોપહત બુદ્ધિવાળા તે વિભંગજ્ઞાની લોકોની પાસે ઉપર્યુક્ત મતનું પ્રતિપાદન કરે છે. અહીં સુધીમાં અન્ય તીર્થિકોનો મત પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે હવે તેમના તે મતનું ખંડન કરવામાં આવે છે— "जे तं" ઇત્યાદિ.

તે અન્યતીર્થિકો આ પ્રમાણે જે કહે છે, તે તેમનું કથન બિલકુલ અસત્ય છે, કારણ કે જે અકૃત હોય છે તેને ક્રિયા જ કહી શકાતી નથી.

क्रियायाः क्रियात्वानुपपत्तेः, ' क्रियते ' इतिहि क्रियेति कथ्यते, यस्यास्तु कथञ्चनापि करणं नास्ति सा क्रियेति कथमुच्यते ?, यद्यकृतकर्मभवनं मन्यते तदा बद्ध-मुक्त-सुखित-दुःखितादि नियतव्यवहारोऽपि न प्रसज्येतेति । अथ भगवान् स्वमतमाविष्कुर्वन्नाह—' अहं पुण ' इत्यादि, अहमेव नान्यतीर्थिकाः पुनः शब्दः पूर्ववाक्यादुत्तरवाक्यार्थस्य विलक्षणतासूचकः, एवं-वक्ष्यमाणप्रकारेण आख्यामि, एवं भाषे, एवं प्रज्ञापयामि, एवं प्ररूपयामि, व्याख्या पूर्ववत् । किं तदित्याह—

होती है वह क्रिया ही नहीं कहलाती है-अर्थात् अकृतक्रिया में क्रियापन ही नहीं आ सकता है। जो कि जाती है वह क्रिया कहलाती है जिसका किसी भी तरह से करना नहीं होता है वह यह "क्रिया है" ऐसा कैसे कहा जा सकता है यदि "अकृत कर्म का अनुभव होता है" ऐसा माना जावे तो यह बद्ध है, यह मुक्त है, यह सुखित (सुखी) है, यह दुःखित (दुःखी) है ऐसा जो नियत व्यवहार होता है वह भी नहीं हो सकेगा इसी बात को भगवान् अपने मत के अनुसार प्रकट करते हुए कहते हैं-" अहं पुण इत्यादि- यहां जो "पुनः" यह शब्द आया है वह पूर्वकथन की अपेक्षा उत्तर कथन में विलक्षणता की सूचना के निमित्त आया है-अतः प्रभु कहते हैं कि हे गौतम ! मैं तो ऐसा कहता हूं, ऐसा भाषण करता हूं, ऐसी प्रज्ञापना करता हूं, ऐसी प्ररूपणा करता हूं कि अनागत काल में दुःख का हेतु होने से कर्म जीव

એટલે કે અકૃત ક્રિયામાં ક્રિયાપણું (ક્રિયત્વ) જ સંભવી શકતું નથી. જે કરાય છે તેનું નામ જ ક્રિયા છે. જે કોઈ પણ રીતે કરવામાં જ ન આવે તેને ક્રિયા કેવી રીતે કહી શકાય ? " અકૃતકર્મનું અનુભવન થાય છે, " આ વાતને જો માનવામાં આવે, તો આ બદ્ધ છે, આ મુક્ત છે, આ સુખિત (સુખી) છે, આ દુઃખિત છે, એવો જે નિયત વ્યવહાર થાય છે તે પણ થઈ શકે નહીં. એજ વાતને પોતાના મત અનુસાર પ્રકટ કરતાં મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે-" अहं पुण " ઈત્યાદિ—

અહીં ' पुनः ' શબ્દનો પ્રયોગ કરવાનું કારણ એ છે કે અન્યયૂથિકોની માન્યતા કરતા જૈન ધર્મની માન્યતામાં રહેલો તફાવત મહાવીર પ્રભુના નીચેના કથન દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે—

મહાવીર પ્રભુ ગૌતમાદિ નિર્ગ્રંથોને કહે છે કે...હું તો એવું કહું છું, એવું ભાષણ (વિશેષ કથન-પ્રતિપાદન) કરૂં છું, એવી પ્રજ્ઞાપના કરૂં છું અને એવી પ્રરૂપણા કરૂં છું કે અનાગત (ભવિષ્ય) કાળમાં દુઃખના હેતુ

'किच्चं' इत्यादि, कृत्यं–करणीयमनागतकाले दुःखं–दुःखहेतुत्वात् कर्म, स्पृश्यं–स्पृष्टलक्षणबन्धावस्थायोग्यं दुःखं–कर्म, क्रियमाणकृतं–क्रियमाणं वर्त्तमानकाले, कृतमतीतकाले–वध्यमानं बद्धं च दुःखं–कर्म, कथञ्चनापि कर्मणोऽकरणं नास्तीति भावः, अनेन किम्?–इत्याह—'कट्टु' इत्यादि, कृत्वा कृत्वेति कर्म बद्ध्वैव प्राणादयो वेदनां–कर्मकृत शुभाशुभानुभूतिं वेदयन्ति–अनुभवन्तीति वक्तव्यं स्यात् सम्यग्वादिनामिति ॥ सू० ४३ ॥

इति श्री–विश्वविख्यात–जगद्वल्लभ–प्रसिद्धवाचकपञ्चदशभाषाकलितललितकलापालापक–प्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक–वादिमानमर्दक–श्रीशाहूच्छत्रपतिकोल्हापुरराजप्रदत्त–'जैनशास्त्राचार्य' पदभूषित–कोल्हापुरराजगुरु–बालब्रह्मचारि–जैनाचार्य–जैनधर्मदिवाकर पूज्यश्री–घासीलालव्रतिविरचितायां 'स्थानाङ्ग' सूत्रस्य सुधाख्यायां व्याख्यायां तृतीयस्थानस्य द्वितीयोद्देशकः समाप्तः ॥३–२॥

के द्वारा करणीय कहा गया है अर्थात् जीव आगामी काल में दुःख भोगते हैं अतः वह कर्म जीव के द्वारा करणीय हुआ है–ऐसा मानना चाहिये यदि वह करणीय नहीं होता तो जीव उसे नहीं करता और न वह उसके लिये भविष्यत् काल में अपने उदय में दुःख का ही हेतु होता, अतः जब वह भविष्यत् काल में उसे दुःख का हेतु होता है तो यह मानना ही चाहिये कि दुःख का हेतुभूत वह कर्म जीव के द्वारा करणीय है करणीय होने पर भी यदि वह स्पृश्य नहीं है बन्धावस्था के योग्य नहीं है तो वह उसे दुःख का हेतु भी नहीं होता है और जब वह उसे दुःख का हेतु है तो इससे यह भी मानना चाहिये कि करणीय हुआ भी वह बन्धअवस्थाकेयोग्य है, यह बन्धावस्था की योग्यता भी उसमें जीव के परिणामानुसार कृतक हुई है इसी तरह वर्तमान

(કારણ) રૂપ હોવાથી જીવના દ્વારા કર્મને કરણીય કહ્યુ છે. એટલે કે જીવ આગામી કાળમાં દુઃખ ભોગવે છે, તેથી તે કર્મ જીવના દ્વારા કરણીય થયું છે, એવું માનવું જોઇએ જો તે કરણીય ન હોત તો જીવ તેને કરત નહીં અને ભવિષ્યકાળમાં તેના ઉદય કાળે તે જીવના દુઃખનું કારણ પણ બનત નહીં. જો તે ભવિષ્યકાળમાં તેના દુઃખનું કારણ બને છે, તો એ માનવું જ જોઇએ કે દુઃખના હેતુભૂત તે કર્મ જીવના દ્વારા કરણીય છે કરણીય હોવા છતાં પણ જો તે સ્પૃશ્ય નથી–બન્ધાવસ્થાને યોગ્ય નથી–તો તે તેના દુઃખનું કારણ પણ બનતું નથી. પરન્તુ જો તે તેના દુઃખના કારણરૂપ બનતું હોય તો એ વાત પણ માનવી જ જોઇએ કે કરણીય હોવા છતાં પણ તે બન્ધાવસ્થાયોગ્ય છે. આ બન્ધાવસ્થાની યોગ્યતા પણ તેમાં જીવના પરિણામાનુસાર કૃતક થઈ છે.

काल में भी जब वह कर्म बध्यमान है और अतीत काल में वह बद्ध हुआ है, तो फिर कर्म अकरणरूप है यह बात कैसे मानी जा सकती है अतः यह कथन ऐसा है कि जैसे कोई यह है कि "माता मे वन्ध्या पुरुषसंयोगे प्यगर्भवत्वात्" मेरी माता वंध्य है क्योंकी पुरष संयोग होने पर भी अगर्भवाती होने से। इसलिये कर्म में किसी तरह से किसी भी काल में अकरणता नहीं आती है इसी लिये प्राण से लेकर सत्त्वान्त तक के सब जीव उस कर्म को बांध बांध करके वेदना को उस कर्म कृत शुभ अशुभ अनुभूति का वेदन करते रहते हैं ऐसा यह कथन जो सम्यग्वादी है उनका है ॥ सू०४३ ॥

श्री जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री घासीलाल व्रतिविरचित स्थानाङ्गसूत्रकी सुधाख्य टीकाके तीसरे स्थानकका दूसरा उद्देशक समाप्त ॥ ३-२ ॥

એજ પ્રમાણે વર્તમાનકાળમાં પણ જો તે કર્મ બધ્યમાન છે અને અતીત (ભૂત) કાળમાં તે બદ્ધ થયેલુ છે, તો એ વાત કેવી રીતે માની શકાય કે કર્મ અકરણરૂપ છે? આ કથન તો "माता मे वन्ध्या पुरुषसंयोगे प्यगर्भवत्वात्" મારી મા વન્ધ્યા છે કારણ કે તે પુરુષ સંયોગ થવા છતાં પણ અગર્ભવતી હોવાથી આ કથનના જેવું અસંભવિત છે.

તેથી કર્મમાં કોઇ પણ રીતે કોઇ પણ કાળે અકરણતા સંભવતી નથી. તેથી સમસ્ત પ્રાણ, ભૂત, જીવ અને સત્વ તે કર્મને બાંધતા રહે છે અને તે કર્મકૃત વેદનાનું-તે કર્મકૃત શુભ અશુભ અનુભૂતિનુ-વેદન કરતાં રહે છે, એવું આ જે કથન છે તે સમ્યગ્વાદીઓનું કથન છે. ॥ સૂ ૪૩ ॥

શ્રી જૈનાચાર્ય-જૈનધર્મદિવાકર-પૂજ્ય શ્રી ઘાસીલાલ મુનિવિરચિત સ્થાનાંગસૂત્રની સુધા નામની ટીકાર્થના ત્રીજા સ્થાનકનો બીજો ઉદ્દેશક સમાપ્ત ॥ ૩-૨ ॥

अथ तृतीयोद्देशकः प्रारभ्यते—

उक्तो द्वितीय उद्देशकः, साम्प्रतं तृतीयः प्रारभ्यते, अस्य च पूर्वोद्देशकेन सहायमभिसम्बन्धः–इहानन्तरोद्देशके विचित्रा जीवधर्माः प्रतिपादिताः, इहापि त एव प्ररूप्यन्ते, इत्यनेन सम्बन्धेनायातस्यास्योद्देशकस्येदमादिमं सूत्रत्रयम्,— 'तीहिं ठाणेहिं' इत्यादि।

अस्यादिसूत्रस्य च पूर्वसूत्रेण सहायं सम्बन्धः–पूर्वं द्वितीयोद्देशकान्तिमसूत्रे मिथ्यादर्शनवतामन्ययूथिकानामसमञ्जसता प्रोक्ता, इह तु कषायवतां माया प्ररूप्यते, इत्येव सम्बन्धेन संबद्धमिदमादिसूत्रत्रयमाह—

मूलम्–तीहिं ठाणेहिं मायी मायं कट्टु णो आलोएज्जा, णो पडिक्कमेज्जा, णो णिंदिज्जा, णो गरहिज्जा, णो विउट्टेज्जा,

---

तीसरे स्थानका तीसरा उद्देशा

दूसरा उद्देशक कहा अब तीसरा उद्देशक प्रारंभ होता है इसका पूर्व उद्देशक के साथ ऐसा सम्बन्ध है कि द्वितीय उद्देशक में विचित्र जीव धर्मो का प्रतिपादन हुआ है यहां पर भी उन्हीं का प्रतिपादन होता है, इस उद्देशे के आदिम सूत्र का पूर्व उद्देशक के अन्तिम सूत्र के साथ ऐसा सम्बन्ध है कि उसमें मिथ्यादर्शनवाले अन्ययूथिकों (अन्यधर्मियों) की असमञ्जसता (उलट प्ररूपणा) प्रकट की गई है –यहां जो कषाय वाले जीव हैं उनकी माया की प्ररूपणा की जाती है अतः इसी सम्बन्ध से सम्बद्ध हुए इस तीन सूत्रों को सूत्रकार ने कहा है–(तीहिं ठाणेहिं मायी मायं कट्टु णो आलोएज्जा) इत्यादि।

ત્રીજા સ્થાનનો ત્રીજો ઉદ્દેશક ૩

બીજો ઉદ્દેશક પૂરો થયો. હવે ત્રીજા ઉદ્દેશકનો પ્રારંભ થાય છે. બીજા ઉદ્દેશક સાથે આ ઉદ્દેશકનો આ પ્રકારનો સંબંધ છે. બીજા ઉદ્દેશકમાં વિવિધ જીવધર્મોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યુ છે, આ ઉદ્દેશકમાં પણ તેમનું જ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉદ્દેષકના પ્રથમ સૂત્રનો પૂર્વઉદ્દેશકના છેલ્લા સૂત્ર સાથે એવો સંબધ છે કે ત્યાં મિથ્યાદર્શનવાળા અન્યયૂથિકો (અન્ય ધર્મને માનનારાઓ) ની વિપરીત પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે, ત્યારે અહીં કષાયયુક્ત જીવોની માયાની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે. તો આ પ્રકારનો સંબંધ ધરાવતા આ ત્રણ સૂત્રોની અહીં પ્રરૂપણા કરવામાં આવે છે.

" तीहिं ठाणेहिं मायी मायं कट्टु णो आलोएज्जा " ઈત્યાદિ—

णो विसोहेज्जा, णो अकरणयाए अब्भुट्ठेज्जा, णो अहारिहं पायच्छित्तं तवोकम्मं पडिवज्जेज्जा, तं जहा अकरिंसु वाऽहं, करेमि वाऽहं, करिस्सामि वाऽहं १। तीहिं ठाणेहिं मायी मायं कट्टु णो आलोएज्जा, णो पडिक्कमिज्जा जाव णो पडिवज्जेज्जा, तं जहा–अकित्ति वा मे सिया, अवण्णे वा मे सिया अविणए वा मे सिया२। तीहिं ठाणेहिं मायी मायं कट्टु णो आलोएज्जा जाव नो पडिवज्जेज्जा, तं जहा–कित्ती वा मे परिहाइस्सइ जसो वा मे परिहाइस्सइ, पूयासक्कारे वा मे परिहाइस्सइ३ ॥सू०४४॥

छाया—त्रिभिः स्थानैर्मायी मायां कृत्वा नो आलोचयति, नो प्रतिक्रामति, नो निन्दति, नो गर्हते, नो विकुट्टयति, नो विशोधयति, नो अकरणतयाऽभ्युत्तिष्ठते, नो यथार्हं प्रायश्चित्तं तपः कर्म प्रतिपद्यते, तद्यथा–अकार्षं वाऽहं करोमि वाऽहं, करिष्यामि वाऽहम् १। त्रिभिः स्थानैर्मायी मायां कृत्वा नो आलोचयति, नो प्रतिक्रामति, यावत् नो प्रतिपद्यते, तद्यथा–अकीर्तिर्वा मे स्यात्, अवर्णो वा मे स्यात्, अविनयो वा मे स्यात् २। त्रिभिः स्थानैर्मायी मायां कृत्वा नो आलोचयति यावत् नो प्रतिपद्यते, तद्यथा–कीर्त्तिर्वा मे परिहास्यति, यशो वा मे परिहास्यति, यशो वा मे परिहास्यति, पूजासत्कारं वा मे परिहास्यति ३ ॥सू० ४४॥

टीका—'तीहिं ठाणेहिं' इत्यादि। त्रिभिः–त्रिसंख्यकैः स्थानैः–वक्ष्यमाणभूतवर्त्तमानभविष्यत्कालविषयैर्मायी–गुरुकर्मामायावान् मायां मायाविषयं गोपनीयमकार्यं प्रच्छन्नं कृत्वा नो आलोचयति प्रायश्चित्तार्थं स्वकृतमायां गुरोः पुरस्तान्न प्रकाशयति। एवं नो प्रतिक्रामति–मिथ्यादुष्कृतदानादि पूर्वकं पापान्नो

टीकार्थ–भूत, वर्तमान, और भविष्यत् काल विषयवाले इन तीन स्थानों को लेकर मायी गुरुकर्मवाला मायी जीव–माया के विषयभूत बने हुए –गोपनीय अकार्य को गुप्त रूप से करके उसकी आलोचना नहीं करता है–प्रायश्चित्त लेने के लिये स्वकृत माया को गुरु के समक्ष प्रकाशित

ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળ જેનો વિષય છે એવા ત્રણ સ્થાનો (કારણો) ની અપેક્ષાએ માયી (ભારે કર્મી માયી જીવ) કપટને કારણે સેવાયેલા ગોપનીય અકાર્યને (દુષ્કૃત્યને પાપ) ગુપ્ત રીતે કરીને તેની આલોચના કરતો નથી, પ્રાયશ્ચિત લેવા માટે પોતાની તે માયાને ગુરુ સમક્ષ જાહેર કરતો

निवर्त्तते । नो निंदति आत्मसाक्षिकं पापनिन्दां न करोति, नो गर्हते-गुरुसाक्षिकं स्वापराधगर्हां न करोति । नो विउट्टयति-तदध्यवसाय न विछिनत्ति । न विशोधयति-पापप्रायश्चित्तपूर्वकमात्मनश्चारित्रस्य चातीचारमलक्षालनेनात्मशुद्धिं न करोति । अकरणतया-पुनरकरणप्रतिज्ञया नो-नैव अभ्युत्तिष्ठते-प्रयतते न सज्जो भवतीत्यर्थः । तथा यथार्ह-यथायोग्यं पापानुरूपमित्यर्थः, प्रायश्चित्तं-पापप्रणाशकं तपःकर्म-तपोऽनुष्ठानमनशनादिकं निर्विकृतिकादिकं वा न प्रतिपद्यते-न स्वीकुरुते, तद्यथा-तान्येवस्थानानि दर्शयति-अकार्षं वाऽहम्-' इदममुकं कार्यं भूतकालेऽहं कृतवान् अतः कथमिदं निन्द्यम् ? अपि तु नैव निन्द्यं, किमर्थमालोचयामि, एवंकरणे स्वमाहात्म्यहानि र्जायते, इत्येवमभिमानान्नो आलोचयति नो प्रतिक्रामतीत्यादि प्रकारः' १। तथा करोमि वाऽहं-वर्त्तमानकालेऽप्याचरामीदंकार्य-

---

नहीं करता है, उसका प्रतिक्रमण नहीं करता है-मिथ्यादुष्कृतदानादिपूर्वक पाप से पीछे नहीं हटता है उसकी निन्दा नहीं करता है-आत्मसाक्षीपूर्वक पाप की निन्दा नहीं करता है उसकी गर्हा नहीं करता है-गुरु साक्षी पूर्वक अपने अपराध की गर्हा नहीं करता है उसकी विकुट्टना नहीं करता है उस कार्य करने के अध्यवसाय को नहीं छोड़ता है, उसकी विशोधना नहीं करता है-पाप के प्रायश्चित्त करण पूर्वक अपने और चारित्र में लगे हुए अतीचार रूप मल की सफाई करने से आत्मशुद्धि नहीं करता है भविष्य में मैं ऐसा नहीं करूंगा इस प्रकार की अकरण-प्रतिज्ञा से वह अपने आप को तैयार नहीं करता है और न वह पापानुरूप प्रायश्चित्त को पापप्रणाशक तपः कर्म को-अनशनादिरूप या निर्विकृतिकादिरूप तप को-स्वीकार करता है वे तीन स्थान इस प्रकार से हैं-" अकार्षं वाऽहम् " " करोमि वाऽहम् " " करिष्यामि वाऽहम् "

નથી, તેનું પ્રતિક્રમણ કરતો નથી-મિથ્યાદુષ્કૃત દાનાદિપૂર્વક પાપમાર્ગથી પાછો વળતો નથી, તેની નિન્દા કરતો નથી-આત્મસાક્ષીપૂર્વક પોતાના પાપની નિન્દા કરતો નથી, તેની ગર્હા કરતો નથી, ગુરુસાક્ષીપૂર્વક પોતાના દોષની ગર્હા કરતો નથી, તેની વિકુટ્ટના કરતો નથી એટલે કે એ કાર્ય કરવાનો અધ્યવસાય છોડતો નથી, તેની વિશોધના કરતો નથી એટલે કે પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને, પોતાના ચારિત્રને લાગેલા અતિચારરૂપ મળની સફાઇ કરીને આત્મશુદ્ધિ કરતો નથી, ભવિષ્યમાં એવું નહિ કરૂ એવી અકરણ પ્રતિજ્ઞાથી તે પોતાની જાતને તૈયાર કરતો નથી, અને પાપને અનુરૂપ પ્રાયશ્ચિત્તનો તે સ્વીકાર કરતો નથી એટલે કે પાપનાશક તપઃકર્મનો-અનશનાદિરૂપ કે નિર્વિકૃતિકાદિરૂપ તપનો સ્વીકાર કરતો નથી. તે ત્રણ સ્થાન (કારણો) નીચે પ્રમાણે છે-" अकार्षं वाऽहम् "

मिति 'कथमिदमसाधु' इति कथयामीति नालोचयति न प्रतिक्रामतीत्यादि २। करिष्यामि वाऽहं-करिष्यामि-समाचरिष्यामि वाऽहमनागतकालेऽपीदं तर्हि प्रायश्चित्तं कथं प्रतिपद्य इति कृत्वा नो आलोचयति नो प्रतिक्रामतीत्यादि ३। १। 'तीहिं' इत्यादि, त्रिभिः स्थानैः कारणैरकीर्त्याद्यपवादभयरूपैः मायी मायां

इस अमुक कार्य को मैं भूतकाल में कर चुका हूं अतः यह निंद्य कैसे हो सकता है-अर्थात् नहीं हो सकता है तो फिर मैं इसकी आलोचना क्यों करूं यदि मैं ऐसा करता हूं तो इसमें मेरे माहात्म्य की हानि होती है अतः वह इस प्रकार के अभिमान से उसकी आलोचना नहीं करता है उसका प्रतिक्रमण नहीं करता है, इत्यादि १ तथा वर्तमान काल में भी मैं इस कार्य को करता हूं, अतः यह अप्रशस्त है ऐसा मैं कैसे कहूं ऐसा ख्याल करके भी वह उसकी आलोचना प्रतिक्रमण आदि नहीं करताहै तथा भविष्यत्काल में भी मैं इस कार्यको करूंगा तब फिर प्रायश्चित्त कैसे लूं इस प्रकारका विचार करके वह आलोचना आदि नहीं करता है यावत् वह यथार्ह प्रायश्चित्तरूप तपः कर्म को स्वीकार नहीं करताहै १ "तीहिं" इत्यादि-इन तीन स्थानों को लेकर भी मायी माया

"करोमि वाऽहम्" करिष्यामि वाऽहम्" (१) ते એવો વિચાર કરે છે કે ભૂતકાળમાં મેં અમુક કાર્ય કર્યું છે, તે નિંદ્ય કેવી રીતે હોઇ શકે! એટલે કે નિંદ્ય હોઈ શકે જ નહીં. તો પછી મારે શા માટે તેની આલોચના કરવી જોઇએ? જો હુ આલોચના કરૂ તો મારા માહાત્મ્યની હાનિ થાય. આ પ્રકારના પોતાના અભિપ્રાયને કારણે તે ભૂતકાળમાં કરેલા દુષ્કૃત્યની આલોચના કરતો નથી. અને પ્રતિક્રમણ, નિંદા, ગર્હા આદિ પણ કરતો નથી.

તે એવો વિચાર કરે છે કે વર્તમાનકાળમાં પણ હુ આ કાર્ય કરૂં છું. તે કાર્ય અપ્રશસ્ત હોવાનું મારાથી કેવી રીતે કહી શકાય! આ પ્રકારના વિચારથી પ્રેરાયેલો તે તેની આલોચના આદિ કરતો નથી. (૩) ભવિષ્યકાળમાં પણ હું આ કાર્ય કરવાનો જ છું, તો મારે શા માટે તેની આલોચના, પ્રતિક્રમણ, નિંદા, ગર્હા વગેરે કરવા જોઇએ! આ પ્રકારની વિચારધારાથી ગેર રસ્તે દોરવાયેલો તે પોતાના પાપકૃત્યોની આલોચના આદિ કરતો નથી. અહીં "આદિ" પદથી પાપને અનુરૂપ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ તપ:કર્મનો સ્વીકાર કરતો નથી," ત્યા સુધીનો પૂર્વોક્ત સૂત્રપાઠ ગ્રહણ કરવો જોઇએ. "તીહિં" ઈત્યાદિ.

कृत्वा नो आलोचयति, इत्यादि-यावत् नो यथार्हं प्रायश्चित्तं तपःकर्म प्रतिपद्यते, तद्यथा-तानि त्रीणि स्थानानि यथा-अकीर्त्तिर्वा मे स्यात्-कीर्त्तिः-सर्वदिग्गामिनी प्रसिद्धिः, न कीर्त्तिरकीर्त्तिः सर्वदिग्व्यापिनी निन्दा स्यात्-'अयं मायावान्' इत्यादिरूपाऽपकीर्त्तिः प्रसरेत्, इति कृत्वाऽसौ नो आलोचयति नो प्रतिक्रामतीत्यादि १। अवर्णो वा मे स्यात्-अवर्णः-एकदिग्गामिचापयशः, आलोचनादिकरणे 'लोका मां निन्दिष्यन्तीति कृत्वा नो आलोचयति नो प्रतिक्रामतीत्यादि २। अविनयो वा मे स्यात्-विनयः-देशकालाद्यपेक्षया यथोचितप्रतिपत्तिरूपः, न विनयः-अविनयः-आलोचनाद्यङ्गीकारेऽन्ये मुनयो मम 'विनयं न करि-

करके उस की आलोचना नहीं करता है इत्यादि वे तीन स्थान इस प्रकार से हैं-अकीर्ति मेरी होगी, अवर्ण अयश मेरा होगा, अविनय मेरा होगा, सर्वदिग्गामिनी प्रसिद्धि का नाम कीर्ति है। यदि मैं माया करके उसकी आलोचना करता हूं, प्रतिक्रमण करता हूं, यावत् यथार्ह प्रायश्चित्त लेता हूं तो मेरी चारों दिशाओं में निन्दा हो जावेगी-"यह मायावान् है" इत्यादि रूप से मेरी अपकीर्ति फैल जावेगी ऐसा ख्याल करके वह न आलोचना करता है और न प्रतिक्रमण आदि करता है? एक देश से अपयश का फैलना अवर्ण है, यदि मैं आलोचना आदि करता हूं तो लोक मेरी निन्दा करेंगे इस प्रकार के अभिप्राय से वह आलोचन आदि नहीं करता है देश काल आदि की अपेक्षा से यथोचित प्रतिपत्तिका नाम विनय है। इससे विपरीत अविनय है आलोचना आदि के अङ्गीकार करने पर अन्य मुनिजन मेरा विनय नहीं करेंगे ऐसे

નીચે દર્શાવેલા ત્રણ સ્થાનો (કારણો) ને લીધે પણ માયી જીવ માયા કરીને તેની આલોચના આદિ કરતો નથી-(૧) જો માયા કરીને હુ તેની આલોચના કરીશ, તેનું પ્રતિક્રમણ કરીશ, નિંદા, ગર્હા, પ્રાયશ્ચિત આદિ કરીશ તો મારી અકીર્તિ થશે. એટલે કે "આ માણસ માયાવાન્ છે," એવી મારી અપકીર્તિ ચારે દિશામાં ફેલાઈ જશે. આ પ્રકારનો વિચાર કરીને તે પોતાના પાપકૃત્યની આલોચના આદિ કરતો નથી (ચારે દિશામાં અપશયનો ફેલાવો થવો તેનું નામ અકીર્તિ છે) (૨) તેને એવો વિચાર આવે છે કે મારા પાપકર્મોની આલોચના આદિ કરવાથી મારો અવર્ણ (અપશય) થશે. (એક દેશની અપેક્ષાએ અપશયનો ફેલાવો થવો તેનુ નામ અવર્ણ છે) લોકો મારી નિંદા કરશે, એવા ખ્યાલથી તે આલોચના કરતો નથી (૧) તેને એવો વિચાર આવે છે કે પાપકર્મોની આલોચના કરવાથી મારો અવિનય થશે-અન્ય મુનિજન તથા લોકો મારો વિનય નહીં કરે. આ પ્રકારના વિચારથી પ્રેરિત થઈને

ष्यन्ति ' इति कृत्वा नो आलोचयति नो प्रतिक्रामतीत्यादि ३। २। इदं च सूत्रमप्राप्तप्रसिद्धिपुरुषापेक्षम् । सामान्यजनस्यैवापकीर्त्तिसद्भावात् । ' तीहिं ' इत्यादि, त्रिभिः स्थानैः-कारणैः-कीर्त्यादिहानिरूपैर्मायावी मायां कृत्वा नो आलोचयति यावत् नो प्रतिपद्यते । तानि स्थानान्याह— कीर्त्तिर्वा मे परिहास्यति-कीर्त्तिः-पूर्वकालोपार्जिता प्रसिद्धिः परिहास्यति-हीना भविष्यति, यशो वा मे परिहास्यति-यशः-लोकप्रसृतं प्रशंसारूपं तन्मे परिहास्यति नष्टं भविष्यति २। पूजासत्कारं वा मे परिहास्यति-पूजासत्कारमित्येकपदम् । तत्र-पूजा-वस्त्रादिना, सत्कारः-अभ्युत्थानादिना, तदुभयं मे परिहास्यति ३। इदं तु सूत्रं प्राप्तप्रसिद्धिपुरुषापेक्षं समुपार्जितप्रसिद्धिकस्यैव कीर्त्यादि हानि सद्भावात्॥सू.४४॥

अभिप्राय से वह आलोचना आदि नहीं करता है यह सूत्र अप्राप्तप्रसिद्धि वाले पुरुष की अपेक्षा से है, क्यों कि सामान्यजन की ही अपकीर्ति का सद्भाव होता है ।

इन स्थानों को लेकर भी मायी माया को करके उसकी आलोचना नहीं करता है यावत् वह यथार्थ प्रायश्चित्त नहीं लेता है वे तीन स्थान इस प्रकार से हैं-" कीर्ति र्वा मे परिहास्यति " सब दिशा में यशका फैलना उसका नाम कीर्ति है यदि मैं आलोचना आदि करता हूं तो मेरी वह कीर्ति हीन हो जावेगी, अथवा मेरा यश कम हो जावेगा यहां यश से लोक में फैली हुई प्रशंसा गृहीत हुई है अथवा लोक में जो मेरा पूजा सत्कार होता है वह भी नष्ट हो जावेगा यहां " पूजासत्कार " यह एकपद हैं वस्त्र आदि की प्राप्ति हो जाना इसका नाम पूजा है, और मुझे देखकर जो अन्यजन खड़े आदि हो जाते हैं

પણ તે આલોચના આદિ કરતો નથી. આ સૂત્ર અપ્રાપ્ત પ્રસિદ્ધવાળી વ્યક્તિની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવ્યુ છે, કારણ કે સામાન્ય માણસની જ અપકીર્તિનો સદ્ભાવ સંભવી શકે છે.

નીચેના ત્રણ સ્થાનો (કારણો) ને લીધે માયીજીવ માયા કરીને તેની આલોચના, તેનું પ્રતિક્રમણ, નિંદા, ગર્હા, પ્રાયશ્ચિત આદિ કરતો નથી, कीर्तिर्वा मे परिहास्यति " જો હુ આલોચના આદિ કરીશ તો પૂર્વકાલોપાર્જિત મારી કીર્તિનો લોપ થશે. (૨) અથવા મારો યશ ઓછો થશે અહીં "યશ" પદ દ્વારા લોકોમાં વ્યાપેલી કીર્તિ અથવા પ્રશંસાની ભાવના ગ્રહણ કરવી જોઇએ. (૩) " पूजासत्कार " લોકોમાં જે મારો પૂજાસત્કાર થાય છે તે પણ બંધ પડી જશે. વસ્ત્રાદિ પ્રાપ્તિ થવી તેનુ નામ પૂજા છે, ઊભા થઇને માન આપવું વગેરેને સત્કાર કહે છે. આ પ્રકારના વિચારથી પ્રેરાઇને તે દુષ્કૃત્યની

अथैतद्विपर्ययमालोचनादि कर्तृकविषय सूत्रत्रयमाह—

मूलम्--तीहिं ठाणेहिं मायी मायं कट्टु आलोएज्जा पडिक्कमेज्जा जाव पडिवज्जेज्जा, तं जहा-मायिस्स णं अस्सिं लोगे गरहिए भवइ, उववाए गरहिए भवइ, आयाई गरहिया भवइ ।१। तीहिं ठाणेहिं मायी मायं कट्टु आलोएज्जा जाव पडिवज्जेज्जा, तं जहा--अमायिस्स णं अस्सिं लोगे पसत्थे भवइ, उववाए पसत्थे भवइ, आयाई पसत्था भवइ ।२। तीहिं ठाणेहिं मायी मायं कट्टु आलोएज्जा जाव पडिवज्जेज्जा, तं जहा--णाणट्ठयाए, दंसणट्ठयाए, चरित्तट्ठयाए ३ ॥ सू० ४५ ॥

छाया—त्रिभिः स्थानैर्मायी मायां कृत्वा-आलोचयति, प्रतिक्रामति, यावत् प्रतिपद्यते, तद्यथा—मायिनः खलु असौ लोको गर्हितो भवति, उपपातो गर्हितो

वह मेरा सत्कार है ये दोनों बातें मेरी कम हो जावेंगी ३ इस अभिप्राय से भी वह आलोचना आदि नहीं लेता है यह सूत्र प्राप्तप्रसिद्धि वाले पुरुषकी अपेक्षा से कहा गया है क्यों कि जिसने प्रसिद्धि उपार्जित कर ली है ऐसे पुरुष का ही यश आदि की हानि होने के सद्भाव होता है ॥ सू०४४ ॥

अब सूत्रकार इस पूर्वोक्त कथन से विपरीत हुए पुरुष के विषय में अर्थात् आलोचना आदि करनेवाले के विषय में तीन सूत्र का कथन करते हैं—' तीहिं ठाणेहिं मायी मायं कट्टु ' इत्यादि ।

सूत्रार्थ-तीन स्थानको लेकर मायी माया करके उसकी आलोचना करता है। प्रतिक्रमण करताहै यावत् यथार्ह प्रायश्चित्त करताहै, क्योंकि वह ऐसा

આલોચના આદિ કરતો નથી. આ સૂત્ર પ્રાપ્તપ્રસિદ્ધિવાળા પુરુષને અનુલક્ષીને કહેવામાં આવ્યું છે, કારણ કે જેણે પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી લીધી હોય એવા માણુસની કીર્તિ આદિની હાની થવાની વાત સંભવી શકે છે. ॥ સૂ. ૪૪ ॥

હવે સૂત્રકાર પૂવસૂત્રમાં જેનુ પ્રતિપાદન કરાયું એવા પુરુષ કરતા વિપરીત પુરુષનું એટલે કે આલોચના આદિ કરનારનું ત્રણ સૂત્રો દ્વારા કથન કરે છે—" તીહિં ઠાણેહિં માયી માયં કટ્ટુ " ઈત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ-ત્રણ સ્થાનો (કારણો) ને લીધે માયી માયા કરીને તેની આલોચના કરે છે, પ્રતિક્રમણ કરે છે, પાપને અનુરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત પર્યન્તની પૂર્વોક્ત

भवति, आयतिर्गर्हिता भवति, त्रिभिः स्थानैर्मायी मायां कृत्वा-आलोचयति यावत् प्रतिपद्यते, तद्यथा अमायिनः खलु असौ लोकः प्रशस्तो भवति उपपातः प्रशस्तो भवति, आयतिः प्रशस्ता भवति ।२। त्रिभिः स्थानैर्मायी मायां कृत्वा आलोचयति यावत् प्रतिपद्यते, तद्यथा-ज्ञानार्थतया, दर्शनार्थतया, चारित्रार्थतया ३ सू०४५॥

टीका—' तीहिं ' इत्यादि, सूत्रत्रयं प्रायो व्याख्यातपूर्वम् । नवरम् मायी-मायावान्, यद्यपि मायी तथापि लघुकर्मा आलोचनाद्यङ्गीकारात्, मायां कृत्वा आलोचयति । अयं हि मायी अकृत्यकरणकाल एव, आलोचनादिकाले तु-अमा-

---

जानताहै कि मायीका यह लोक गर्हित होता है, उपपात गर्हित होताहै, और आयतिगर्हित होती है । इन अन्य तीन स्थानोंको ले कर मायी माया करके उसकी आलोचना करता है यावत् यथार्ह प्रायश्चित्त करता है । वे तीन स्थान इस प्रकारसे हैं । एक अमायी का यह लोक प्रशस्त होता है इस ख्यालसे, दूसरा उसका उपपात प्रशस्त होता है इस ख्यालसे तथा तीसरा उसकी आयति प्रशस्त होती है तथा इन स्थानोंको लेकर मायी माया करके आलोचना करता है यावत् यथार्ह प्रायश्चित करता है इन में एक स्थान है ज्ञान की प्राप्ति करने का, दूसरा स्थान है दर्शन की प्राप्ति करने का और तीसरा स्थान है चारित्र की प्राप्ति करने का।

टीकार्थ-यहां मायी शब्दसे लघुकर्मा (हलुकर्मी) यावत् जीव लिया गया है । क्यों कि ऐसा ही जीव आलोचना आदि को करता है । मायावान् दीर्घकर्मा जीव नहीं, यह मायी जीव अकृत्य करणकालमें ही मायावान्

વિધિઓ કરે છે તે ત્રણ સ્થાનો નીચે પ્રમાણે છે-(૧) તે એ વાત સમજે છે કે માયી જીવનો આલોક ગર્હિત બને છે, (૨) ઉપપાત પણ ગર્હિત હોય છે અને આયતિ પણ ગર્હિત હોય છે. નીચેના ત્રણ કારણોને લીધે પણ માયી જીવ માયા કરીને તેની આલોચના આદિ કરે છે-(૧) તે એ વાત સમજે છે કે અમાયીનો આલોક પ્રશસ્ત હોય છે, (૨) અમાયીનો ઉપપાત પ્રશસ્ત હોય છે અને તેની આયતિ પ્રશસ્ત હોય છે. નીચેના ત્રણ કારણોને લીધે પણ માયી જીવ માયા કરીને તેની આલોચના, પ્રતિક્રમણ, ગર્હા, નિંદા, પ્રાય-શ્ચિત્ત આદિ કરે છે-(૧) જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવાના હેતુથી, (૨) દર્શનની પ્રાપ્તિ કરવાના હેતુથી અને (૩) ચારિત્રની પ્રાપ્તિ કરવાના હેતુથી

અહીં માયી પદથી લઘુકર્મા આદિ જીવ ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. હલુકર્મી જીવ જ આલોચના આદિ કરે છે, માયાવાન્ દીર્ઘકર્મા જીવ આલો-ચના આદિ કરતો નથી. તે માયી જીવ અકૃત્યકરણકાળમાં જ માયાવાન્ રહે

स्यैव, अन्यथाऽऽलोचनाद्यनुपपत्तेरिति । मायाविनः ' अस्सि ' इति,- विभक्तिपरिणामादयं लोकः - इदं जन्म अयं लोको गर्हितो भवति, मायाप्रादुर्भावे निन्दादिसद्भावात् । उपपातो-गर्हितो भवति, मायाविनः किल्विषिकादि देवेषु नारकादिषु च जन्मसंभवात् । आयतिः-देव नारकभवादागमनं, साऽपि तस्य गर्हिता भवति, मायाविनः कुमानुषत्व तिर्यक्त्वजन्मभावात् । लघुकर्मा मायावी मायां कृत्वाऽपि इहलोकपरलोकादिभयादा-

रहता है । आलोचना आदि करने के काल में मायावान् नहीं होता है, उस समय तो वह अमायी ही रहता है । यदि उस समय वह अमायी न हो तो उसके द्वारा आलोचना आदि करना नहीं बन सकता है । मायावान् बन कर पुनः मायाचारी से आलोचना करनेवाले की आलोचना सच्ची आलोचना नहीं कहलाती है, वह तो एक ढोंग मात्र है जो उल्टी कर्म की गाढतर बन्ध करानेवाली होती है । आलोचना वह इसी अभिप्रायसे करताहै कि मायावी जीवका यह लोक गर्हित (निंदित) होता है, क्यों कि माया का प्रगट होने पर मायावी की निन्दा आदि के होने का सद्भाव होता है । उपपात मायावी का इसलिये गर्हित होता है कि उसका जन्म किल्विषिक आदि देवों में और नारकादि जीवों में होता है तथा आयति उसकी इसलिये गर्हित होती है कि देव एवं नारकभव से आकर उसका जन्म कुमानुष में या तिर्यञ्चों में होता है । तात्पर्य इस कथन का ऐसा है लघुकर्मा मायावी माया करके भी इहलोक और

છે-આલોચના આદિ કરવાને કાળે માયાવાન્ હોતો નથી, તે સમયે તો તે અમાયી જ રહે છે. જો તે સમયે અમાયી ન હોય તો તેના દ્વારા આલોચના આદિ કરવાનું સંભવી શકે જ નહીં માયાવાન્ બનીને માયાચારીથી આલોચના કરનારની આલોચનાને સાચી આલોચના કહેવાતી નથી, તે તો માત્ર ઢોંગરૂપ જ હોય છે અને એવી આલોચનાથી તો કર્મનો બંધ ગાઢતર બને છે. તે એવું સમજીને આલોચના કરે છે કે માયાવી જીવનો આલોક ગર્હિત બને છે, કારણ કે માયાનો પ્રાદુર્ભાવ થાય ત્યારે માયાવીની નિન્દા આદિ થવાનો સદ્ભાવ રહે છે તેનો ઉપપાત ગર્હિત બનવાનું કારણ એ છે કે તેનો ઉપપાત કિલ્વિષિક આદિ દેવોમાં તથા નારકાદિ જીવોમાં થાય છે. તેની આયતિ (ભાવજન્મ) ગર્હિત બનવાનું કારણ એ છે કે દેવ અને નારકોમાંથી આયુકાળ પૂરો કરીને તેઓ કુમાનુષમાં અથવા તિર્યંચોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે લઘુકર્મા માયી જીવ માયા કરીને પણ આલોક અને પરલોક આદિના

लोचनादि करोतीति भावः। अमायिन इहलोक परलोकादयः प्रशस्ता भवन्ति, यत आलोचनादिना संजातनिरतिचारस्य मम ज्ञानादीनि स्वस्वभावं लभन्तेऽतो हममायी भूत्वाऽऽलोचनादिकं करोमीति मनसि निधाय लघुकर्मा जीव आलोचनादि करोतीति भावः ॥ सू० ४५ ॥

पूर्वं शुद्धिरुक्ता, साम्प्रतं तत्कारिणामाभ्यंतरसम्पदं बाह्यसंपदं च प्ररूपयन् सूत्रत्रयमाह—

मूलम्—तओ पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा – सुत्तधरे अत्थधरे तदुभयधरे १। कप्पइ णिग्गंथाण वा णिग्गंथीण वा तओ वत्थाइं धरित्तए वा परिहरित्तए वा, तं जहा–जंगिए भंगिए खोमिए २। कप्पइ णिग्गंथीण वा तओ पायाइं धारित्तए वा परिहरित्तए वा, तं जहा–लाउयपाए वा दारुपाए वा मट्टियापाए वा ॥ सू० ४६ ॥

परलोक आदि के भय से आलोचना आदि करता है। इसीसे अमायी के इहलोक और परलोक आदि प्रशस्त होते हैं। क्यों कि वह ऐसा जानता है कि आलोचित आदिसे निरतिचार हुए मेरे ज्ञान आदि अपने २ स्वभाव को प्राप्त कर लेते हैं अर्थात् ज्ञानादि निर्मल हो जाते हैं इसलिये मुझे अमायी होकर आलोचना आदि करना चाहिये। इस प्रकार समझकर वह लघुकर्मा जीव आलोचना करनेमें निरत होता है ॥सू.४५॥

अब सूत्रकार उक्त शुद्धि करनेवालोंकी अभ्यन्तर और बाह्य सम्पदा की प्ररूपणा तीन सूत्र से करते हैं–'तओ पुरिस जाया पण्णत्ता' इ०

ભયથી આલોચના આદિ કરે છે, અને તેથી જ તેના આલોક અને પરલોક પ્રશસ્ત હોય છે, કારણ કે તે એટલુ સમજી શકે છે કે આલોચના આદિ કરવાથી નિરતિચાર બનેલાં મારા જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર પોતાના મૂળ સ્વભાવને પ્રાપ્ત કરી લેશે એટલે કે નિર્મળ બની જશે, તેથી જ તે આલોચના આદિ કરે છે આ રીતે આલોચના આદિ કરવાથી તેનો આલોક પ્રશસ્ત બનેછે, ઉપપાત પ્રશસ્ત બને છે અને આયતિ (ભાવીજન્મ) પણ પ્રશસ્ત બને છે. ।।સૂ.૪૫।।

હવે સૂત્રકાર પૂર્વોક્ત શુદ્ધિ કરનારા જીવોની આભ્યન્તર અને બાહ્ય સમ્પદાની પ્રરૂપણા કરે છે—"तओ पुरिसजाया पण्णत्ता" ઈત્યાદિ—

छाया:—त्रीणि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—सूत्रधरः, अर्थधरः, तदुभयधरः ।१। कल्पते निर्ग्रन्थानां वा निर्ग्रन्थीनां वा त्रीणि वस्त्राणि धारयितुं वा परिहर्तुं वा, तद्यथा—जाङ्गमिकं, भाङ्गिकं, क्षौमिकम् ।२। कल्पते निर्ग्रन्थानां वा त्रीणि पात्राणि धारयितुं वा परिहर्तुं वा, तद्यथा—अलाबुपात्रं वा, दारुपात्रं वा, मृत्तिकापात्रं वा ॥ सू० ४६ ॥

टीका—'तओ' इत्यादि, सुगमम् । नवरम्—सूत्रधरार्थधरतदुभयधराणां मध्ये यथोत्तरं प्रधाना इति ।१। वाह्यसम्पदमाह—'कप्पइ' इत्यादि, सुगमम् । नवरम्—धर्तुं—परिग्रहीतुं, परिहर्तुं—परिभोक्तुमिति । त्रीणि वस्त्राण्याह—'जंगियं' इत्यादि, जाङ्गमिकं—जङ्गमजीवोद्भवमौर्णिकादि, भाङ्गिकं—भङ्कत्वा—कुट्टयित्वा

सूत्रार्थ—तीन प्रकारके पुरुष कहे गये हैं—जैसे—सूत्रधर १, अर्थधर २, और तीसरा तदुभयधर ३, निर्ग्रन्थों अथवा निर्ग्रन्थियोंको तीन प्रकार के वस्त्र लेना और उनका परिभोग करना कल्पित कहा गया है—एक जाङ्गमिक, दूसरा भाङ्गिक, तीसरा क्षौमिक ।

निर्ग्रन्थों को अथवा निर्ग्रन्थियों को तीन प्रकार के पात्र धारण करनेयोग्य कहे गये हैं—जैसे—तूंवे का पात्र, लकड़ीका बना पात्र अथवा मृत्तिका का पात्र (इससे अतिरिक्तपात्र कल्पता नहीं है, सूत्रधर की अपेक्षा अर्थधर और अर्थधर की अपेक्षा तदुभयधर इस तरह से इनमें उत्तरोत्तर प्रधान कहे गये हैं । बाह्य सम्पदा का कथन करने के लिये सूत्रकार ने "कप्पइ" इत्यादि सूत्र कहा है—जङ्गम जीवों के बालों से उनसे जो वस्त्र बनता है वह जाङ्गमिक वस्त्र है जैसे ऊनी कम्बल वगैरह, कूटकर जिनके रेशों से वस्त्र बनाया जाता है वह भाङ्गिकवस्त्र है जैसे अलसी आदि के डोरों से बना हुआ वस्त्र;

સૂત્રાર્થ—ત્રણ પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે—(૧) સૂત્રધર, (૨) અર્થધર અને (૩) તદુભયધર. નિર્ગ્રંથો (સાધુઓ) અને નિર્ગ્રંથીઓને (સાધ્વીઓને) ત્રણ પ્રકારનાં વસ્ત્રો લેવાનું અને તેમનો ઉપભોગ કરવાનું કલ્પે છે—(૧) જાંગમિક, (૨) ભાંગિક અને (૩) ક્ષૌમિક. નિર્ગ્રંથો અને નિર્ગ્રંથીઓને ત્રણ પ્રકારનાં પાત્ર કલ્પે છે એટલે કે ત્રણ પ્રકારનાં પાત્ર તેમણે ધારણ કરવા યોગ્ય ગણાય છે—(૧) તૂંબી પાત્ર, (૨) કાષ્ઠ નિર્મિત પાત્ર અને (૩) માટીના પાત્ર એ સીવાયના પ્લાસ્ટીક આદીના પાત્રો કલ્પતા નથી સૂત્રધર કરતાં અર્થધરમાં અને અર્થધર કરતાં તદુભયધરમાં (સૂત્ર અને અર્થ બન્નેને ધારણ કરનાર) ઉત્તરોત્તર પ્રધાનતા સમજવી. બાહ્ય સમ્પદાનું પ્રતિપાદન કરવા નિમિત્તે સૂત્રકારે "कप्पइ" ઈત્યાદિ સૂત્ર કહ્યાં છે. ઘેટા આદિ જંગમ જીવોના વાળમાંથી જે વસ્ત્રો બને છે તેને જાંગમિક વસ્ત્રો કહે છે, જેમકે ઉનની કામળ વગેરે. શણ, અળસી આદિને કૂટીને તેના રેસામાંથી બનાવેલાં વસ્ત્રોને ભાંગિક

यत्क्रियते तद् अतसीमयम्, क्षौमिकं-कार्पासिकमिति । पात्रविषयं सूत्रमाह- 'कप्पइ' इत्यादि स्पष्टं, नवरम्-अलाबुपात्रं-तुम्बकं, दारुपात्रं काष्ठनिर्मितं, मृत्तिकापात्रं-मृण्मयम् ॥ सू० ४६ ॥

अथ वस्त्रप्रस्तावाद् वस्त्रग्रहणकारणान्याह—

मूलम्-तीहिं ठाणेहिं वत्थे धरेज्जा, तं जहा--हिरिवत्तियं, दुगुंछावत्तियं, परिसहवत्तियं ॥ सू० ४७ ॥

छाया—त्रीभिः स्थानैर्वस्त्रं धारयति, तद्यथा-ह्रीप्रत्ययिकं, जुगुप्साप्रत्ययिकं, परीषहप्रत्ययिकम् ॥ सू० ४७ ॥

टीका—'तीहिं' इत्यादि । त्रिभिः स्थानैः-कारणैः कारणत्रयमाश्रित्येत्यर्थः, वस्त्रं धारयति, तान्येवाह-'हिरिवत्तियं' इत्यादि, ह्रीप्रत्ययिकं ह्रीः-लज्जा

कपास से जो वस्त्र बनता है वह क्षौमिक वस्त्र है-जैसे सूती चादर वगैरह इसी प्रकार से जो तीन प्रकार के पात्र हैं उनका नाम सूत्रकार ने प्रकट ही कर दिया है ॥ सू०४६ ॥

अब सूत्रकार वस्त्र के प्रकरण से वस्त्रग्रहण करने के कारणों का कथन करते हैं—'तीहिं ठाणेहिं वत्थं धरेज्जा' इत्यादि ।

टीकार्थ-निर्ग्रन्थ अथवा निर्ग्रन्थीसे जो वस्त्र धारण करते हैं उसमें ये तीन कारण हैं-लज्जा और संयम की रक्षा करना, प्रवचन की हीलना का वारण करना और शीत आदि परीषह का निवारण करना सूत्र में जो "ह्री प्रत्ययिकं, जुगुप्सा प्रत्ययिकं, परीषहप्रत्ययिकं" ऐसा कहा है- उसका तात्पर्य ऐसा है कि जिसे धारण करने का निमित्त ह्री-लज्जा

વસ્ત્રો કહે છે કપાસમાંથી જે વસ્ત્રો બને છે તેમને ક્ષૌમિક વસ્ત્રો કહે છે જેમકે સૂતરાઉ ચાદર વગેરે. એ જ પ્રમાણે ત્રણે પ્રકારનાં પાત્રોના નામો સૂત્રકારે પ્રકટ કરેલા જ છે ॥ સૂ. ૪૬ ॥

વસ્ત્ર વિષે વાત કરીને હવે સૂત્રકાર વસ્ત્રગ્રહણ કરવાના કારણોનું નિરૂપણ કરે છે-"तीहिं ठाणेहिं वत्थं धरेज्जा" ઇત્યાદિ—

નિર્ગ્રંથ અને નિર્ગ્રંથી નીચે દર્શાવેલાં ત્રણ કારણોને લીધે વસ્ત્રો ધારણ કરે છે-(૧) લજ્જા કે સંયમની રક્ષા કરવાને માટે, (૨) પ્રવચન જુગુપ્સાનું વારણ કરવા માટે અને (૩) શીત આદિ પરીષહોનું નિવારણ કરવા માટે. સૂત્રમાં જે "ह्री प्रत्ययिकं, जुगुप्साप्रत्ययिकं, परीषहप्रत्ययिकं" આ પ્રમાણે કહ્યું છે તેનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-હ્રી પ્રત્યયિક એટલે લજ્જા મર્યાદાના

संयमो वा, स प्रत्ययो-निमित्तं यस्य धारणस्य तत्तथा लज्जासंयमरक्षार्थमित्यर्थः १। जुगुप्साप्रत्ययिकं-जुगुप्सा-निन्दा 'विकृताङ्गदर्शनेन लोके प्रवचनजुगुप्सा मा भूत्' इत्येवं प्रत्ययोनिमित्तं यत्र तत्तथा प्रवचनलनावारणामित्यर्थः २। परीषह-प्रत्ययिकं-परीषहाः-शीतोष्णदंशमशकादि जनिताः, ते प्रत्ययो निमित्तं यत्र तत्तथा शीतादिपरीषहनिवारणार्थमित्यर्थः ३ ॥ सू० ४७ ॥

निर्ग्रन्थप्रस्तावान्निर्ग्रन्थानेवानुष्ठानतो वर्णयन् सप्तसूत्रीमाह—

मूलम्—तओ आयरक्खा पण्णत्ता, तं जहा--धम्मियाए पडिचोयणाए पडिचोएत्ता भवइ, तुसिणीओ वा सिया, उट्टित्ता वा आयाए एगंतमंतमवक्कमेज्जा १ । निग्गंथस्स णं गिलायमाणस्स कप्पंति तओ वियडदत्तीओ पडिगाहित्तए, तं जहा-- उक्कोसा, मज्झिमा, जहन्ना २ । तीहिं ठाणेहिं समणे निग्गंथे साहम्मियं संभोगियं विसंभोगियं करेमाणे णाइक्कमइ, तं जहा- सयं वा दट्ठुं, सड्ढस्स वा निसम्म, तच्चं मोसं आउट्टइ चउत्थं नो आउट्टइ ३ । तिविहा अणुन्ना पण्णत्ता, तं जहा-आयरियत्ताए, उवज्झायत्ताए, गणित्ताए ४ । तिविहा समणुन्ना पण्णत्ता, तं जहा-आयरियत्ताए, उवज्झायत्ताए, गणित्ताए ५। एवं उवसंपया ६। एवं विजहणा ७ ॥ सू० ४८ ॥

या संयम है वह ही प्रत्ययिक है विकृताङ्ग के देखने से लोकमें प्रवचन जुगुप्सा-निन्दा लघुता न हो इस प्रकार का निमित्त जिस धारण करने का है वह जुगुप्सा प्रत्ययिक है, शीत उष्ण दंशमशक आदि से जनित जो परीषह हैं वे जिस धारण करनेके निमित्त हैं वह परीषह प्रत्ययिक है॥ ॥ सू० ४७ ॥

રક્ષણુ નિમિત્તે જુગુપ્સા પ્રત્યયિક એટલે લોકોમાં જુગુપ્સા-ઘૃણા ન થાય તે કારણે વિકૃતાંગ અથવા નગ્નતા લોકોમાં જુગુપ્સા પેદા કરે છે, અને નિન્દા થાય છે તેના નિવારણુ નિમિત્તે સાધુઓ વસ્ત્ર ધારણુ કરે છે. શીત, ઉષ્ણુ, દંશમશક આદિ જન્ય પરીષહોના નિવારણુ નિમિત્તે પણુ નિર્ગ્રંથો વસ્ત્ર ધારણુ કરે છે. ॥ સૂ. ૪૭ ॥

छाया— त्रय आत्मरक्षकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-धार्मिकया प्रतिनोदनया प्रतिनोदयिता भवति, तूष्णीको वा स्यात्, उत्थाय वा आत्मना एकान्तमवक्रामेत् ।१। निर्ग्रन्थस्य खलु ग्लायतः कल्पन्ते तिस्रो विकृतदत्तयः प्रतिग्रहीतुं, तद्यथा-उत्कर्षा, मध्यमा, जघन्या ।२। त्रिभिः स्थानैः श्रमणो निर्ग्रन्थः साधर्मिकं साम्भोगिकं विसाम्भोगिकं कुर्वन् नातिक्रामति, तद्यथा-स्वयं वा दृष्ट्वा, श्राद्धस्य वा निशम्य, तृतीयं मृषा आवर्त्तते चतुर्थं नो आवर्त्तते ।३। त्रिविधा अनुज्ञा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-आचार्यतया, उपाध्यायतया, गणितया ।४। त्रिविधा समनुज्ञा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-आचार्यतया, उपाध्यायतया, गणितया ।५।एवमुपसंपत् ।६। एवं विहाना।७।सू.४८

टीका—' तओ ' इत्यादि । त्रयः आत्मरक्षाः, आत्मानं प्रतिकूलोपसर्गकारिपुरुषात्, रागद्वेषादेरकृत्याद् भवकूपाद्वा रक्षन्तीत्यात्मरक्षाः प्रज्ञप्ताः । तानेवाह-धार्मिकया-धर्मसम्बन्धिन्या नोदनया-प्रेरणया उपदेशेनेत्यर्थः, प्रतिनोदयिता-प्रेरयिता-उपदेष्टा भवति, प्रतिकूलोपसर्गकारिण उपदेशदानात्स उपसर्गकरणान्निवर्त्तते, इत्येव न, प्रत्युत सोऽनुकूलो भवति, ततोऽनाचरणीयाचरणं न

निर्ग्रंथ के प्रकरण से अब सूत्रकार निर्ग्रंथों का ही अनुष्ठान की अपेक्षा वर्णन सात सूत्रों से करते हैं-' तओ आयरक्खा पण्णत्ता ' इ०

टीकार्थ-तीन आत्मरक्ष कहे गये हैं-जैसे-धार्मिक उपदेशसे प्रेरणा करनेवाला १, दूसरा तूष्णीक-उपेक्षक और तीसरा उस स्थानसे स्वयं उठकर दूसरे एकान्त स्थान में चले, जानेवाला प्रतिकूल उपसर्गकारी पुरुष से अथवा रागद्वेषरूपी अकृत्य से अथवा भवकूपसे अपनी जो रक्षा करते हैं वे आत्मरक्षक हैं । इनमें जो धर्मसम्बन्धी उपदेश से अन्य को प्रेरित करता है ऐसा उपदेष्टा प्रथम आत्मरक्षक है । यह आत्मरक्षक प्रतिकूल उपसर्गकारी को उपदेश देकर उसे उपसर्ग करने से हटा देता है

નિર્ગ્રંથોનો અધિકાર ચાલી રહ્યો છે, તેથી હવે સૂત્રકાર તેમના અનુષ્ઠાનનું વર્ણન કરતાં સાત સૂત્રો કહે છે-" तओ आयरक्खा पण्णत्ता " ઇત્યાદિ.

ત્રણ આત્મરક્ષક કહ્યાં છે-(૧) ધાર્મિક ઉપદેશથી પ્રેરણા દેનાર, (૨) તૂષ્ણીક (મૌન રાખનાર) ઉપેક્ષક અને (૩) તે સ્થાનેથી ઉઠીને જાતે જ એકાન્ત સ્થળે ચાલ્યા જનાર. પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગકારી પુરુષથી અથવા રાગદ્વેષરૂપી અકૃત્યથી અથવા ભવકૂપથી પોતાની રક્ષા કરનાર જીવને આત્મરક્ષક કહે છે. તે આત્મરક્ષકના ત્રણ પ્રકાર છે-જે નિર્ગ્રંથ ધર્મોપદેશથી અન્યને પ્રેરણા આપે છે એવા ઉપદેષ્ટાને પહેલા પ્રકારનો આત્મરક્ષક કહે છે. આ પ્રકારનો આત્મરક્ષક પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગ કરનારને ઉપદેશ આપીને ઉપસર્ગ કરતો વારે છે. પોતાને પ્રતિકૂળ થઇ પડે

भवेदित्यत आत्मा रक्षितो भवतीति १। यद्येवं कर्तुमशक्तस्तर्हि किं कुर्यात् ? इत्याह-तूष्णीको वा मौनावलम्बनादुपेक्षकः स्यादिति २। उपेक्षणाऽसामर्थ्ये च यत्कुर्यात्तदाह-आत्मना-स्वयंभू उत्थाय-ततः स्थानादपसृत्य एकान्तं-विजनम् अन्तं-भूभागम् अवक्रामेत्-गच्छेत् ३ ।१। 'णिग्गंथस्स णं' इत्यादि, निर्ग्रन्थस्य-बाह्याभ्यन्तरग्रन्थिरहितस्य मुनेः ग्लायतः-तृड्वेदनादिनाऽभिभूयमानस्य कल्पन्ते

अर्थात् अपने प्रतिकूलवर्ती के साथ वह प्रतिकूल आचरण नहीं करता है प्रत्युत उसे धार्मिक उपदेश देता है, प्रतिकूल के प्रति भी आत्मा में अशुभ चिन्तवन के अभाव से वह अपनी आत्मा की रक्षा करता है। क्यों कि इस अवस्था में वह उसके अनुकूल हो जाता है। अतः उससे उसके प्रति अनाचरणीय आचरण नहीं हो पाता है। यदि वह इस प्रकार से करने में असमर्थ है तो वह मौन को धारण कर लेता है मौन के धारण करने से बातचीत में उत्तर प्रत्युत्तर नहीं होता है-इस तरह से भाषासमिति के पालन हो जाने से भी वह आत्मरक्षक हो जाता है यदि वह ऐसा भी नहीं कर सकता है तो उसे उस स्थान से किसी एकान्त स्थान में चले जाना चाहिये, इस से भी अशुभ संकल्प विकल्पों की धारा निमित्त के असान्निध्य से रुक जाती है-अतः इस प्रकार से भी वह आत्मरक्षक हो जाता है।

जो निर्ग्रन्थ--बाह्य और आभ्यन्तर ग्रन्थि से रहित मुनि तृष्णा आदिकी वेदनासे अभिभूयमान हो रहा है उसे ये तीन विकृतदत्तियां

એવું આચરણ કરનારની સાથે તે પ્રતિકૂલ આચરણ કરતો નથી, પરન્તુ તેને ધાર્મિક ઉપદેશ દે છે. આ રીતે પ્રતિકૂળ પ્રત્યે પણ તે ક્ષમાભાવ રાખે છે-પોતાના અંતઃકરણમાં તેનું અહિત ઈચ્છતો નથી. પ્રતિકૂળ પુરુષનું પણ અશુભ ચિન્તવન નહીં કરીને તે પોતાના આત્માની રક્ષા કરે છે, કારણ કે આ અવસ્થામાં તે તેને અનુકૂળ થઇ જાય છે, તેથી તેના દ્વારા તેના પ્રત્યે અનાચરણીય આચરણ થઇ જતું નથી જો તે આમ કરવાને અસમર્થ હોય, તો મૌન ધારણ કરે છે. મૌન ધારણ કરવાથી વાતચીતમાં ઉત્તર પ્રત્યુત્તર થતા નથી, આ રીતે ભાષાસમિતિનું પાલન થઈ જવાથી તે આત્મરક્ષક થઈ જાય છે. જો તે એમ કરવાને પણ અસમર્થ હોય તો તેણે તે સ્થાન છોડી કોઈ એકાન્ત સ્થાને ચાલ્યા જવું જોઈએ આ પ્રમાણે કરવાથી અશુભ સંકલ્પ વિકલ્પોની ધારા, તેમના નિમિત્ત રૂપ પ્રતિકૂળ વ્યક્તિ આદિથી દૂર જવાથી, અટકી જાય છે. તેથી આ રીતે પણ તે આત્મરક્ષક બની શકે છે

જે નિર્ગ્રંથ-(બાહ્ય અને આભ્યન્તર ગ્રન્થિથી રહિત મુનિ) તૃષ્ણા આદિ

तिस्रः विकृतदत्तयः-विकृतस्य प्रासुकपानकस्य दत्तयः-एकवारप्रक्षेपदानरूपाः प्रतिग्रहीतुं वेदनोपशमाय आदातुम् । ता आह-उत्कर्षा-उत्कृष्टा प्रचुरपानलक्षणा, मध्यमा-ततो हीना । जघन्या अल्पप्रमाणा यथा सकृदेव तृष्णा विनश्यति निर्वाहमात्रं वा लभते । अथवा दत्तीनामुत्कृष्टमध्यमजघन्यत्वं पानकविशेषादपि विज्ञेयम् तथाहि-कलमकाञ्जिकावस्रावणादेः द्राक्षाखर्जूरिकादेर्वा-उत्कृष्टा, षष्ठिक तन्दुलादिकाञ्जिकादि पानकस्य मध्यमा, तृणधान्यकाञ्जिकादेरुष्णोदकस्य वा जघन्येति । ।२। 'तीहिं 'इत्यादि, त्रिभिःस्थानैः-कारणैः श्रमणो निर्ग्रन्थः साधर्मिकं

ग्रहण करनेयोग्य कही गई हैं । विकृत नाम प्रासुक पानका है और इस प्रासुक पानका एक बार दाता के द्वारा पात्रमें प्रक्षेप करना और मुनि को अपनी वेदना के उपशमन के लिये उसे ग्रहण करना इसी का नाम विकृतदत्तियों का ग्रहण करना है । ये विकृतदत्तियां उत्कृष्ट, मध्यम और जघन्य रूपसे तीन प्रकारकी कही गई हैं । इससे हीन जो विकृत दत्ति है वह मध्यम विकृतदत्ति है । तथा अल्पप्रमाणवाली जो विकृत दत्ति है वह जघन्य विकृतदत्ति है-या उससे उसका निर्वाह हो जाता है अथवा दत्तियों में उत्कृष्टता, मध्यमता, और जघन्यता पानक विशेषसे भी होती है, जैसे-कलमकाञ्जिक, ओसामण आदि रूप पानककी अथवा द्राक्षा, खर्जूरिका से पानक आदि की दत्ति उत्कृष्ट दत्ति है । षष्ठिक तन्दुल (साठ दिनमें पकनेवाला धान्य विशेष) आदि के काञ्जिक आदि का पानककी दत्ति मध्यमदत्ति है, तृण धान्यके काञ्जिक आदिकी अथवा उष्णोदककी दत्ति जघन्य दत्ति है । इसी प्रकार के पानक में उत्कृष्टता

વેદનાનો અનુભવ કરી રહ્યો હોય, તેણે આ ત્રણ વિકૃત દત્તિયો ગ્રહણ કરવા યોગ્ય કહી છે. પ્રાસુક પાનને (પીણાને) વિકૃત કહે છે તે વિકૃતનો (પ્રાસુક પાનનો) દાતા દ્વારા એકવાર પાત્રમાં નિક્ષેપ થવો અને પોતાની વેદનાનું શમન કરવા માટે સાધુ દ્વારા તેને ગ્રહણ કરાવવું તેને વિકૃત દત્તિયોનું ગ્રહણ કહે છે તે વિકૃત દત્તિયોના ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ અને જઘન્યરૂપ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. ઉત્કૃષ્ટ વિકૃતદત્તિ કરતાં હીન વિકૃતદત્તિને મધ્યમ વિકૃતદત્તિ કહે છે, તથા અલ્પ પ્રમાણવાળી જે વિકૃતદત્તિ છે તેને જઘન્ય વિકૃતદત્તિ કહે છે આ પ્રકારની વિકૃત દત્તિયોથી તેનો નિર્વાહ થઈ જાય છે. અથવા પાનક વિશેષ (વિશિષ્ટ પીણા) ની અપેક્ષાએ પણ તેમાં ઉત્કૃષ્ટતા, મધ્યમતા અને જઘન્યતા સંભવી શકે છે જેમકે ચોખાની કાંજી, ઓસામણ આદિ રૂપ પાનકની અથવા દ્રાક્ષ, ખજૂર આદિના પાનકની દત્તિને ઉત્કૃષ્ટ દત્તિ કહે છે, ષષ્ઠિક તન્દુક આદિને પાનકની મધ્યમ દત્તિ કહે છે. તૃણધાન્યની (જારની) કાંજી આદિ પાનકને તથા ગરમ પાણીની દત્તિને જઘન્ય દત્તિ કહે છે. એ જ પ્રમાણે પાન-

समानेन धर्मेण वर्त्तत इति साधर्मिकस्तम्। सम्-एकत्र भोगो भोजनं सम्भोगः समानसामाचारीकृतया साधूनां परस्परमाहारोपध्यादिदानग्रहणसंव्यवहारलक्षणः, स विद्यते यस्य स साम्भोगिकस्तं, विसाम्भोगिक विसम्भोगः-आहारोपध्यादिदानग्रहणयोरसंव्यवहारः स यस्यास्तीति विसाम्भोगिकस्तं कुर्वन् नाति क्रामति-भगवदाज्ञां नोल्लङ्घयति विहितकारित्वादिति। तान्येव स्थानान्याह—स्वयमा-

आदि देश काल और अपनी रुचिके विशेष से भी होती है ऐसा जानना चाहिये २।

इन तीन कारणों से श्रमणनिर्ग्रन्थ साधर्मिक सांभोगिक को असांभोगिक करता हुआ भगवदाज्ञाका उल्लंघन नहीं करता है-वे ३ तीन कारण इस प्रकार से हैं-स्वयं देखना, किसी दूसरे मुनिजन से सुनना, तीन बार के मृषावादकी आलोचना आदि देने पर चौथी बार के मृषावाद की आलोचना आदि नहीं देना, जो समान धर्मवाला होता है वह साधर्मिक है तथा समान सामाचारीवाले होने के कारण साधुओं का परस्पर में जो आहार उपधि आदिका आदान प्रदानरूप व्यवहार होता है उसका नाम संभोग है यह संभोग जिसको है वह सांभोगिक है तथा ऐसे ऐसे आहार उपधि आदिके आदान प्रदानरूप व्यवहार का नहीं होना इसका नाम विसंभोग है, यह विसंभोग जिस के साथ हो वह विसांभोगिक है, साधर्मिक सांभोगिक को विसांभोगिक

કમાં ઉત્કૃષ્ટતા આદિ દેશકાળ અને પોતાની રુચિવિશેષની અપેક્ષાએ પણ સંભવી શકે છે, એમ સમજવું જોઇએ ૨

આ ત્રણ કારણોથી શ્રમણ નિર્ગ્રંથ સાધર્મિક સાંભોગિકને વિસાંભોગિક કરતો હોય તો ભગવદાજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી-તે ત્રણ કારણો નીચે પ્રમાણે છે-(૧) જાતે જ જોવું, (૨) કોઈ મુનિ પાસે સાંભળવું, અને (૩) મૃષાવાદ આદિની ત્રણવાર આલોચના કરાવ્યા બાદ ચોથીવારના મૃષાવાદ આદિની આલોચના નહીં દેવાથી. જેઓ સમાન ધર્મવાળા હોય છે તેમને સાધર્મિક કહે છે તથા સમાન સમાચારીવાળા હોવાને કારણે સાધુઓમાં પરસ્પરને જે આહાર, ઉપધિ આદિનુ આદાન પ્રદાન થાય છે તે આદાન પ્રદાનરૂપ વ્યવહારને સંભોગ કહે છે. આ સંભોગ જેમની વચ્ચે ચાલે છે તેને સાંભોગિક કહે છે. તથા એવા આદાનપ્રદાનરૂપ વ્યવહારનો અભાવ હોવો તેનું નામ વિસંભોગ છે. આ વિસંભોગ જેની સાથે હોય છે તેને વિસાંભોગિક કહે છે.

હવે સૂત્રકાર એ વાતનું પ્રતિપાદન કરે છે કે સાધર્મિક સાંભોગિકને

त्मना साक्षाद् दृष्ट्वा असाम्भोगिकेन सह क्रियमाणां सम्भोगरूपामसामाचारी-मन्यं वा दोषम्, १, वा—तथा श्राद्धस्य, श्रद्धा—श्रद्धानं यस्मिन् अस्ति स श्रद्धः—श्रद्धेयवचनः कोऽप्यन्यो मुनिस्तस्य सकाशात् निशम्य—दोषमाचरतो मुनेर्वार्त्ता हृद्यवधार्य २। तथा—'तच्चं' ति तृतीयम् एकं द्वितीयं यावत् तृतीयं 'मोसं' ति मृषा—मृषावादम् अकल्प्यग्रहणं पार्श्वस्थदानादिभिः सावद्यविषयप्रतिज्ञाभङ्गल-क्षणम् आवर्त्तते—आलोचयति प्रायश्चित्तदानादिना विशोधयतीत्यर्थः, वारत्रयस्या-

करनेवाला श्रमण निर्ग्रन्थ भगवदाज्ञा का उल्लंघन करनेवाला इसलिये नहीं माना गया है कि इस प्रकारसे कर देने की स्वयं भगवान् की आज्ञा है। अतः उसके अनुसार वह प्रवृत्ति करता है, यदि वह स्वयं साधर्मिक सांभोगिक साधु को किसी अन्य असांभोगिक साधु के साथ संभोगरूप सामाचारी को करते हुए देख लेता है या अन्य किसी दोष को करते हुए देख लेता है तो ऐसी स्थिति में वह उसे असांभोगिक कर सकता है ऐसा करने से वह भगवदाज्ञा का उल्लंघनकर्ता नहीं बनता है। जिसके ऊपर उसे विश्वास है, जिसका वचन उसे श्रद्धेय है ऐसे श्रद्धा शील से—किसी अन्य मुनिजनसे यदि वह इस बातको सुन लेता है कि यह मुनि अमुक दोष का सेवन कर रहा था तो श्रमण निर्ग्रन्थ उस साधर्मिक सांभोगिक साधु को असांभोगिक कर देता है, इसी प्रकारसे यदि वह मृषावाद का सेवन कर लेता है—जो उसे अकल्प्य है उसे ग्रहण कर लेता है, या पार्श्वस्थ के दान आदि को लेकर सावद्यविषयक प्रतिज्ञा

विसांभोगिक करनार श्रमण निर्ग्रंथने कया कया संजोगोमां भगवदाज्ञानुं उल्लंघन करनारो मनातो नथी—

(१) जो ते पोते साधर्मिक सांभोगिक साधुने कोई अन्य सांभोगिक साथे संभोगरूप समाचारी करतो जोइ जाय छे, अथवा अन्य कोइ दोष करतो जोइ जाय छे, तो एवी परिस्थितिमां तेने असांभोगिक करी शके छे. आम करवामां ते भगवदाज्ञानो उल्लंघनकर्ता बनतो नथी. (२) जेना उपर तेने विश्वास छे, जेनां वचनने ते श्रद्धा मूकवापात्र गणे छे, एवा कोइ मुनिजन तेने एवी वात करे के अमुक मुनि अमुक दोषनुं सेवन करतो हतो, तो ते श्रमण निर्ग्रंथ ते दोषित साधर्मिक सांभोगिक साधुने असांभोगिक जाहेर करी शके छे. (३) एज प्रमाणे जो ते साधर्मिक सांभोगिक साधु मृषावादनुं सेवन करे—तेने कल्पे नहीं एवी वस्तुने ग्रहण करे, अथवा पार्श्वस्थना दान आदिने स्वीकारीने सावद्य विषयक प्रतिज्ञानो भंग करे, अने आ

नाभोगतोऽपि सद्भावात् । किन्तु चतुर्थं-चतुर्थवारं सेवितं मृषावादं नो आवर्त्तते, नो आलोचयति-आलोचनां न ददाति, तस्य चतुर्थवारसेवितमृषावादस्य दर्प-कर्तृकत्वादिति, चतुर्थवारसालोचनेऽपि प्रायश्चित्तदानानधिकारान्नासौ प्रायश्चित्तार्ह इत्यतश्चतुर्थासम्भोगकारणभूतपापाचारसेविनं साम्भोगिकमपि विसाम्भोगिकं कुर्वन्नातिक्रामतीति भावः ।

उक्तं च-" एगं व दोवतिन्नि व आउट्टं तस्स होइ पच्छित्तं ।
आउट्टं तेऽवि तओ, परिणे तिण्हं विसंभोगो " ॥१॥

छाया—एकं वा द्वौ वा त्रीन् वा (वारान्) आवर्त्तमानस्य भवति प्रायश्चित्तम् ।
आवर्त्तमानेऽपि ततः परतस्त्रयाणां विसम्भोगः ॥१॥

का भंग कर लेता है और इस प्रकार से यह तीन बार कर लेता है और फिर प्रायश्चित्त आदि द्वारा उसकी विशोधना भी कर लेता है परन्तु इतना होने पर भी यदि यह साधर्मिक सांभोगिक साधु चौथी बार भी उस मृषावाद का सेवन करता है तो ऐसी स्थिति में यह आलोचना नहीं करताहै, क्योंकि उसने जो चौथीबार मृषावादका सेवन किया है वह उसने दर्प (अहंकार) का वशवर्ती हो कर किया है अतः चतुर्थवार वह आलोचना करे भी तो भी वह प्रायश्चित्त आदिका अधिकारी नहीं रहता है । इसलिये यह प्रायश्चित्तार्ह (प्रायश्चित्त के योग्य) नहीं होने के कारण विसांभोगिक कर दिया जाता है । क्यों कि असंभोग का कारण पापाचारका उसने चतुर्थ बार सेवन किया है, अतः ऐसी अवस्था में उस सांभोगिक को असांभोगिक करने वाला श्रमण निर्ग्रन्थ

પ્રકારનું મૃષાવાદી આચરણ તે ત્રણવાર કરે અને પ્રાયશ્ચિત આદિ દ્વારા તેની વિશુદ્ધિ પણ કરી લે. ત્યારબાદ જો તે સાધર્મિક સાંભોગિક સાધુ ચોથીવાર પણ મૃષાવાદનું સેવન કરે, તો તેને તે દુષ્કૃત્યની આલોચના દઈ શકાતી નથી, કારણ કે ચોથીવાર જે મૃષાવાદનું સેવન કર્યું હોય તે દર્પ (અહંકાર) ને અધીન થઈને કર્યું હોય છે, તેથી ચોથીવાર જો તે તેની આલોચના કરે તો પણ તે પ્રાયશ્ચિત્ત આદિનો અધિકારી રહેતો નથી આ રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને પાત્ર નહીં હોવાથી તેને વિસંભોગિક જાહેર કરવામાં આવે છે. આમ કરવાનું કારણ એ છે કે તેને અસંભોગિક જાહેર કરી શકાય એવા પાપાચારનું તેણે ચોથીવાર સેવન કર્યું હોય છે. આ પ્રકારના દોષને કારણે સાધર્મિક સાંભોગિકને વિસાંભોગિક જાહેર કરનાર શ્રમણ નિર્ગ્રંથ પ્રભુની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરતો ગણાતો નથી, કારણ કે એમ કરીને તે ભગવદાજ્ઞાનું જ પાલન

अत्रायमाशय.-अशुद्धमाहारादिकं गृह्णन् साम्भोगिकोऽन्यमुनिना प्रेरितो भणति-भवतां सम्यक् प्रेरणा ' मिच्छामि दुक्कडं ' (मिथ्यामे दुष्कृतं) न पुनरेवं करिष्यामि, एवमालोचयन् यथार्ह प्रायश्चित्तं दत्त्वा साम्भोगिक एव क्रियते। एवं द्वितीयवारं तृतीयवारमपि कुर्यात् ततः परं चतुर्थवारं तमेवातिचारमुपसेव्य यद्यालोचयति तथाऽपि तस्मै आलोचनामदत्त्वा विसाम्भोगिक एव कर्तव्य इति भावः। इह च दृष्ट श्रुतं चेति द्वयं स्थानं गुरुतरदोपाश्रयवतो विसम्भोगः क्रियते।

प्रभुकी आज्ञा का अतिक्रमण कर्ता नहीं बनता है। कहा भी है—' एगं व दो व तिन्नि व ' इत्यादि।

तात्पर्य इस कथनका ऐसा है कि कोई सांभोगिक साधु यदि अशुद्ध आहारादिक सेवन करता है और उसे अन्य मुनिजन ऐसा करने से मना करता है तो वह कह देता है कि आपका यह कथन ठीक है मैं " मिच्छामि दुक्कडं " करता हूं, अब आगे मैं पुनः ऐसा नहीं करूगा, इस प्रकार से वह अपने दोषकी आलोचना कर लेता है तो वह प्रायश्चित्त देकर सांभोगिक ही बना लिया जाता है इसी प्रकार से यदि वह दुबारा भी कर लेता है या तृतीय बार भी कर लेता है तो भी उसे प्रायश्चित्त देकर सांभोगिक कर लिया जाता है, परन्तु यदि वह चौथी बार भी उसी अतिचार का सेवन करके आलोचना नहीं करता है तो उसकी आलोचना नहीं करनेवाले उस साधुको विसांभोगिक ही कर दिया जाता है। दृष्ट (देखा हुआ) और श्रुत (सुना हुआ) ये दो स्थान

કરતો હોય છે. કહ્યુ પણ છે કે—" एग व दोव तिन्नि व " ઇત્યાદિ—

આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-કોઈ સાંભોગિક સાધુ જ્યારે અશુદ્ધ આહારાદિકનું સેવન કરે છે અને અન્ય મુનિજન તેને તેમ ન કરવાની સલાહ આપે છે, ત્યારે તે તેમને એમ કહે છે કે આપની વાત સાચી છે. હું " મિચ્છામિ દુક્કડં " કરૂ છું, હવે ફરીથી હુ આ પ્રકારનો દોષ નહીં કરૂં. આ પ્રકારે તે પોતાના દોષની આલોચના કરી લે છે આવા સંજોગોમાં તેને પ્રાયશ્ચિત્ત આપીને સાંભોગિક સાધુ તરીકે ચાલુ રાખી શકાય છે. બીજીવાર અને ત્રીજીવાર પણ જો તે દોષ કરે તો તેને પ્રાયશ્ચિત્ત દઈને સાંભોગિક સાધુ તરીકે ચાલુ રાખી શકાય છે પરન્તુ ચોથીવાર પણ જો તે સાધુ એ જ અતિચારનું (દોષનું) સેવન કરે, તો તેને આલોચના કરાવી શકાતી નથી એવા સાધુને તો વિસંભોગિક જ જાહેર કરવાની ભગવાનની આજ્ઞા છે દૃષ્ટ (દેખેલાં) અને શ્રુત (સાંભળેલા), આ બે સ્થાન ગુરુત્તર દોષાશ્રયવાળા સાંભોગિક સાધુમાં

तृतीयं तु स्थानं स्वल्पतरदोषाश्रयवतस्तत्र चतुर्थवारं दोषाचरणे विसम्भोगो विधीयते इति ३। 'तिविहा अणुन्ना' इत्यादि, त्रिविधा अनुज्ञा, अनुज्ञानमनुज्ञा-अधिकारदानम् । ता एवाह—आचार्यतया, आ-र्यते-मर्यादावृत्तितया सेव्यते इत्याचार्यः पञ्चप्रकारे वाऽऽचारे साधुरित्याचार्यः,

उक्तंच—" पंचविहं आयारं, आयरमाणा तहा पयासंता ।
आयारं दंसेंता, आयरिया तेण वुच्चंति ॥१॥ "

किञ्च—" सुत्तत्थविऊ लक्खणजुत्तो गच्छस्स मेढिभूओ य ।
गणतत्तिविप्पमुक्को, अत्थं वाएइ आयरिओ ॥२॥ "

छाया—पञ्चविधमाचारमाचरन्तस्तथा प्रकाशयन्तः ।
आचारं दर्शयन्त आचार्यास्तेन उच्यन्ते ॥१॥

गुरुतर (बडा प्रायश्चित्त) दोषाश्रयवाले सांभोगिक साधुमें विसंभोग करते हैं तथा तृतीयस्थान स्वल्पतर दोषवाले सांभोगिक साधु में विसंभोग करता है परन्तु चतुर्थ बार के दोषाचरण में तो उसमें विसंभोग का विधान ही कर दिया जाता है ३ "तिविहा अणुन्ना" इत्यादि। अनुज्ञान का नाम अनुज्ञा है अर्थात् अधिकार देने का नाम अनुज्ञा है-यह अधिकाररूप अनुज्ञा आचार्यरूप से, उपाध्याय रूप से, और गणि रूपसे दी जाने के कारण तीन प्रकार की कही गई है-जिसके द्वारा यह अनुज्ञा मर्यादावृत्तिरूप से सेवित की जाती है वह आचार्य है अथवा-जो पांच प्रकार के आचारमें साधु है वह आचार्य है। कहा भी है—'पंचविहं आयार' इत्यादि ।

अर्थात—जो पांच प्रकार के आचार का पालन करते हैं तथा प्रकाशित करते हैं और पांच प्रकार के आचार का उपदेश करते हैं वे आ-

---

વિસંભોગ કરે છે, તથા તૃતીય સ્થાન સ્વલ્પતર દોષવાળા સાંભોગિક સાધુમાં વિસંભોગ કરે છે, પરન્તુ ચોથીવારના દોષાચરણમાં તો તેને વિસંભોગિક જાહેર કરવાનું વિધાન જ કરવામાં આવ્યું છે. "तिविहा अणुन्ना" ઈત્યાદિ—

અનુજ્ઞાનને અનુજ્ઞા કહે છે. અથવા અધિકાર દેવો તેનું નામ અનુજ્ઞા છે તે અધિકારરૂપ અનુજ્ઞા આચાર્યરૂપે, ઉપાધ્યાયરૂપે અને ગણિરૂપે અપાતી હોવાને કારણે ત્રણ પ્રકારની કહી છે. જેના દ્વારા આ અનુજ્ઞા મર્યાદાવૃત્તિરૂપે સેવાય છે તે આચાર્ય કહેવાય છે. અથવા જે પાંચ પ્રકારના આચારમાં સાધુ છે તેને આચાર્ય કહે છે. કહ્યુ પણ છે–"પંચવિહં આયારં" ઈત્યાદિ.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે પાંચ પ્રકારના આચારનું પાલન કરે છે, તથા પાંચ પ્રકારના આચારને પ્રકાશિત (પ્રકટ) કરે છે અને તેનો ઉપદેશ

तथा—सूत्रार्थविद् लक्षणयुक्तः गच्छस्य मेधीभूतश्च ।
गणतप्तिविप्रमुक्तः, अर्थं वाचयति आचार्यः ॥२॥

तद्भावस्तत्ता—आचार्यता, तया, अग्रे गणाचार्यग्रहणाद् अनुयोगाचार्यतये-त्यर्थः=अनुयोगाचार्यस्यौत्सर्गिकगुणा यथा—

" तम्हा वयसंपन्ना कालोचिय गहियसयलसुत्तत्था ।
अणुजोगाणुण्णाए, जोग्गा भणिया जिणिंदेहिं ॥१॥
इयरहा मोसावाओ, पवयणखिंसा य होइ लोयम्मि ।
सेसाणवि गुणहाणी, तित्थुच्छेओ य भावेणं ॥२॥ "

छाया—तस्माद् व्रतसंपन्नाः कालोचितगृहीतसकलसूत्रार्थाः ।
अनुयोगानुज्ञाया योग्या भणिता जिनेन्द्रैः ॥१॥

चार्य कहलाते हैं ॥ १ ॥ तथा जो सूत्र और अर्थ को जाननेवाले हों शास्त्रोक्त लक्षणों से युक्त हों, तथा गच्छ में मेढीभूत अर्थात् आधार-भूत हों, तथा गणकी चिन्ता से विप्रमुक्त-रहित हों, तथा सूत्रों के अर्थ की वाचना करते हों वे आचार्य कहलाते हैं ॥ २ ॥

इस आचार्य का जो भाव है वह आचार्यता है, आगे गणाचार्य का ग्रहण हुआ है इसलिये यहां आचार्यता से अनुयोगाचार्यता गृहीत हुई है । अनुयोगाचार्य के स्वाभाविक गुण इस प्रकार से हैं—

'तम्हा वय संपन्ना' इत्यादि ।

अर्थात् व्रतसंपन्नता कालोचित समस्त सूत्रार्थका ग्रहण करना ये अनुयोगकी अनुज्ञा (आज्ञा) के योग्य हैं ऐसा जिनेन्द्र भगवानने कहा है। ऐसा न होने पर मृषावाद का दोष लगता है, लोक में प्रवचन की

આપે છે તેને આચાર્ય કહે છે ॥ ૧ ॥ તથા જે સૂત્ર અને અર્થને જાણનારા હોય, શાસ્ત્રોક્ત લક્ષણોથી યુક્ત હોય, ગચ્છના આધારરૂપ હોય, ગણની ચિન્તાથી રહિત હોય, તથા સૂત્રોના અર્થની વાચના કરતા હોય, તેમને આચાર્ય કહે છે ॥ ૨ ॥ આ આચાર્યનો જે ભાવ તેનું નામ આચાર્યતા છે. આગળ ગણાચાર્ય ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે, તેથી અહીં આચાર્યતાથી અનુયોગા-ચાર્યતા ગૃહીત થઇ છે. અનુયોગાચાર્યના સ્વાભાવિક ગુણ આ પ્રમાણે છે—

" तम्हा वय संपन्ना " ઇત્યાદિ—

એટલે કે વ્રતસંપન્નતા, કાલોચિત સમસ્ત સૂત્રાર્થને ગ્રહણ કરવો તે અનુયોગની અનુજ્ઞા (આજ્ઞા) ના યોગ જિનેન્દ્ર ભગવાને કહ્યા છે. એવું ન થાય તો મૃષાવાદનો દોષ લાગે છે, લોકમાં પ્રવચનની હીલના (નિન્દા) થાય

इतरथा मृषावादः प्रवचनखिंसा च भवति लोके ।
शेषाणामपि गुणहानिः तीर्थोच्छेदश्च भावेन ॥२॥

तथा-उपाध्यायतया - उप-समीपे गत्वाऽधीयते यस्मात्स उपाध्यायः, उक्तश्च—" सम्मत्तनाणदंसणजुत्तो सुत्तत्थ तदुभयविहिन्नू । आयरियठाण जोग्गो, सुत्तं वाएइ उवज्झाओ ॥१॥

छाया—सम्यक्त्वज्ञानदर्शनयुक्तः सूत्रार्थतदुभयविधिज्ञः ।
आचार्यस्थानयोग्यः सूत्रं वाचयत्युपाध्यायः ॥१॥

तद्भावस्तत्ता-उपाध्यायता, तया । तथा-गणितया-गणः-साधुसमुदायः, सोऽस्यास्ति स्व स्वामि सम्बन्धेनेति गणी-गणाचार्य, अस्यौत्सर्गिकगुणा यथा—

" सुत्तत्थे निम्माओ, पियदढधम्मोऽणुवत्तणाकुसलो ।
जाईकुलसंपन्नो, गंभीरो लद्धिमंतो य ॥ १ ॥
संगहुवग्गहनिरओ, कयकरणो पवयणाणुरागीय ।
एवं विहोउ भणिओ गणसामी जिणवरिंदेहिं ॥ २ ॥

हीलना (निन्दा) होती है, ऐसा करने से शेष अन्य साधुओं में गुणों की हानि होती है, यहांतक कि भाव से तीर्थ का उच्छेद (नाश)भी हो जाता है ॥ १ ॥ २ ॥

जिसके पास जा कर मुनिजन पढ़ते हैं उसका नाम उपाध्याय है। कहा भी है-' सम्मत्तनाणदंसणजुत्तो ' इत्यादि । अर्थात् जो सम्यक्त्व ज्ञानदर्शन से युक्त हों, सूत्र अर्थ और तदुभयकी विधि के जानने वाले हों, भविष्य में आचार्यपदके योग्य हों, सूत्र की वाचना देनेवाले हों वे उपाध्याय कहलाते हैं ॥ उपाध्याय का जो भाव है वह उपाध्यायता है-साधु समुदाय का नाम गण है । यह गण जिसका होता है उसका नाम गणी है-गणाचार्य है । इसके स्वाभाविक गुण इस प्रकार

છે, અન્ય સાધુઓમાં ગુણોનો હ્રાસ થાય છે, અને ભાવની અપેક્ષાએ તીર્થનો ઉચ્છેદ થવાની પરિસ્થિતિ પણ સર્જાય છે. ॥ ૧ ॥ ૨ ॥

જેની પાસે જઈને મુનિઓ અધ્યયન કરે છે તે વ્યક્તિને ઉપાધ્યાય કહે છે. કહ્યુ પણ છે કે-" सम्मत्त नाणदंसणजुत्तो " ઈત્યાદિ. એટલે કે જે સમ્યકત્વ જ્ઞાનદર્શનથી યુક્ત હોય, સૂત્ર, અર્થ અને તદુભય (તે બન્ને) ની વિધિને જાણનારા હોય, ભવિષ્યમાં આચાર્યપદને માટે યોગ્ય હોય, સૂત્રની વાચના દેનારા હોય તેમને ઉપાધ્યાય કહે છે

ઉપાધ્યાયનો જે ભાવ તેનું નામ ઉપાધ્યાયતા છે સાધુસમુદાયને ગણુ કહે છે, તે ગણુ જેને અધીન હોય છે તેને ગણી કે ગણાચાર્ય કહે છે.

छाया—सूत्रार्थयो निर्माता प्रियदृढधर्मानुवर्त्तनाकुशलः ।
जातिकुलसंपन्नो गम्भीरो लब्धिमांश्च ॥१॥
संग्रहोपग्रहनिरतः, कृतकरणः प्रवचनानुरागी च ।
एवं विधस्तु भणितो गणस्वामीजिनवरेन्द्रैः ॥२॥

तद्भावस्तत्ता-गणिता, तथा गणनायक तयेत्यर्थः ।४। 'तिविहा-समणुन्ना' इत्यादि, त्रिविधा समनुज्ञा, समिति सङ्गता औत्सर्गिकगुणयुक्तत्वेनोचित आचार्यादितया अनुज्ञा समनुज्ञा-विशेषतयाऽधिकारप्रदानम् । सा-आचार्यादिभेदैस्त्रिविधा-

से हैं—'सुत्तत्थे निम्माओ' इत्यादि । जो सूत्रों के अर्थका निश्चय करनेवाले हों, प्रियधर्मा दृढधर्मी हों अर्थात् जिनका धर्म में प्रेम और दृढता हो ऐसे, तथा जो अनुवर्त्तना अर्थात् शास्त्रानुकूल प्रवृत्ति में कुशल हों तथा जाति (मातृवंश) और कुल (पितृवंश) से सम्पन्न हों, स्वभाव के गंभीर और लब्धिधारी हों, तथा संग्रहोपग्रह-अर्थात् गण के योग्य वस्त्रपात्रादि की व्यवस्था करनेवाले तथा यथायोग्य गणके साधुओं को यथावसर वस्त्र पात्रादि के देनेमें कुशल हों, कृतकरण-हेयोपादेयके यथायोग अभ्यासी तथा प्रवचनानुरागी हों, इस प्रकारके मुनि गणस्वामी-गणी होते हैं ऐसा जिनेन्द्र भगवानने फरमाया है ॥१॥१॥

इस गणाचार्य का जो भाव है वह गणिता है, यह गणी स्वस्वामि सम्बन्ध से अपने गण का नायक होते हैं। समनुज्ञा तीन प्रकारकी कही

ગણીના સ્વાભાવિક ગુણો નીચે પ્રમાણે છે-"सुत्तत्थे निम्माओ" ઇત્યાદિ—જેઓ સૂત્રના અર્થનો નિર્ણય કરનારા હોય, ધર્મપ્રેમી, અને ધર્મના વિષયમાં દૃઢતાવાળા હોય છે, તથા જેઓ અનુવર્તનામાં (શાસ્ત્રાનુકૂળ પ્રવૃત્તિમાં) કુશળ હોય, તથા જાતિ (માતૃવંશ) અને કુળ (પિતૃવંશ) થી સંપન્ન હોય, સ્વભાવે ગંભીર અને લબ્ધિધારી હોય, તથા સંગ્રહોપગ્રહ-એટલે કે ગણુને યોગ્ય વસ્ત્રપાત્રાદિની વ્યવસ્થા કરનારા હોય તથા યથાયોગ્ય ગણુના સાધુઓને અવસર પ્રમાણે વસ્ત્રપાત્રાદિ દેવામાં કુશળ હોય, કૃતકરણ એટલે કે હેયોપાદેયના યથાયોગ્ય અભ્યાસી તથા પ્રવચનાનુરાગી હોય, આ પ્રકારના મુનિને ગણિ (ગણુના અધીશ) કહી શકાય છે, એવું જિનેશ્વર ભગવાનનું ફરમાન છે. ॥ ૧ ॥ ૨ ॥

આ ગણાચાર્યનો જે ભાવ છે તેને ગણિતા કહે છે. તે ગણી સ્વસ્વામિ સંબંધથી પોતાના ગણુના નાયક હોય છે. સમનુજ્ઞા ત્રણ પ્રકારની કહી છે.

अथाचार्य-स्यैवंविधगुणाभावेऽनुज्ञाया अप्यभावः समापद्यते तर्हि कथं समनुज्ञायाः सम्भवः ? अत्रोच्यते-उक्तगुणानां मध्यादन्यतमगुणाभावेऽपि कदाचित् कारण-विशेषादाचार्यः संभवत्येव, अन्यथा—

" जेयावि मंदत्तिगुरुं विइत्ता, डहरे इमे अप्पसुए-त्ति नच्चा ।
हीलंति मिच्छं पडिवज्जमाणा, करेंति आसायण ते गुरूणं ॥१॥"

इति दशवैकालिकसूत्रोक्तं व्यर्थं भवेदिति, अतः केषाञ्चित् गुणानामभावेऽप्यनुज्ञा, समग्रगुणानां सद्भावे तु समनुज्ञेति निष्कर्षः । अथवा 'समणुण्णा' इत्यस्य 'स्वमनोज्ञाः' इति 'समनोज्ञाः' इतिवा छाया, तत्र-स्वस्य मनोज्ञाः

गई है औत्सर्गिक गुणों से युक्त होने के कारण आचार्यादिरूप से जो उचित विशेष अधिकार दिया जाता है वही समनुज्ञा है, यह आचार्यादि के भेद से तीन प्रकार की कही गई हैं ।

शंका—आचार्य को यदि इस प्रकार के गुणों का अभाव हो तो फिर अनुज्ञा का भी अभाव हो सकता है । अतः समनुज्ञा का सद्भाव कैसे माना जा सकता है ।

उ०-उक्त गुणों के मध्यमें से अन्यतम गुणों के अभाव में भी कारण विशेष को लेकर कदाचित् आचार्य तो होता है नहीं तो फिर "जे यावि मंदत्ति गुरुं विइत्ता इत्यादि"। ऐसा यह दशवैकालिक सूत्र का कथन व्यर्थ हो जावेगा । इसलिये कितनेक गुणों के अभाव में भी अनुज्ञा संभवित होती है और जब समग्र गुणों का सद्भाव होता है वहां समनुज्ञा बन जाती है अथवा "समणुण्णा" इस

ઔત્સર્ગિક ગુણોથી યુક્ત હોવાને કારણે આચાર્યાદિ રૂપે જે ઉચિત વિશેષ અધિકાર આપવામાં આવે છે, તેનું નામ જ સમનુજ્ઞા છે તે સમનુજ્ઞા આચાર્ય આદિના ભેદથી ત્રણ પ્રકારની કહી છે.

શંકા—આચાર્યમાં જો આ પ્રકારના ગુણોનો અભાવ હોય, તો અનુજ્ઞાનો પણ અભાવ હોઇ શકે છે. તો એવી પરિસ્થિતિમાં સમનુજ્ઞાનો સદ્ભાવ કેવી રીતે માની શકાય ?

ઉત્તર—ઉપર્યુક્ત ગુણોમાંથી અન્યતમ ગુણોના અભાવમાં પણ કારણ વિશેષને લીધે કયારેક આચાર્યતા તો સંભવી શકે છે. જો આ વાતને સ્વીકારવામાં ન આવે તો દશવૈકાલિક સૂત્રનું "जे यावि मंदत्ति गुरू विइत्ता ઇત્યાદિ.

આ કથન વ્યર્થ બની જાય છે. તેથી કેટલાક ગુણોના અભાવમાં પણ અનુજ્ઞા સંભવિત હોય છે અને જ્યાં સમગ્ર ગુણોનો સદ્ભાવ હોય ત્યાં સમનુજ્ઞા સંભવી શકે છે. અથવા "समणुण्णा" આ પદની સંસ્કૃત છાયા

समानसामाचारीकतयाऽभिरुचिताः स्वमनोज्ञाः, सहवा मनोज्ञैर्ज्ञानादिभिरिति समनोज्ञाः-एक साम्भोगिकाः साधवस्ते त्रिविधाः। तानेवाह-आचार्यतयेत्यादि। एषां प्रवर्तकगणावच्छेदकादयोऽन्येऽपि भेदा भवन्ति किन्त्वत्र त्रिस्थानकाधिकारात्ते न विवक्षिता इति।

'एवं उवसंपया' इत्यादि, एवम्-यथा-आचार्यत्वादिभेदत्रयभिन्ना समनुज्ञा तथा उपसंपदाऽपि वाच्या। तत्र-उपसंपत्तिरुपसम्पत्-ज्ञानाद्यर्थं 'भवदीयोऽहं' मित्यभ्युपगमः, यथाकश्चित् स्वाचार्यादिसमनुज्ञातो मुनिः सम्यक् श्रुतग्रन्थानां जिनप्रवचनप्रभावकशास्त्राणां वा सूत्रार्थयोर्ग्रहण-स्थिरीकरण-विस्मृतसन्धानार्थं,

---

पदकी छाया "स्वमनोज्ञाः" या "समनोज्ञाः" ऐसी भी होती है, इस में जो समान समाचारीरूप से अपने को अभिरुचित हों वे स्वमनोज्ञ अथवा मनोज्ञ-ज्ञानादिकों से सहित हों वे समनोज्ञ हैं ऐसा अर्थ होता है। ऐसे समनोज्ञ एक सांभोगिक साधु होते हैं। ये सांभोगिक साधु तीन प्रकारके होते हैं-आचार्यरूप से दूसरे उपाध्यायरूपसे और तीसरे गणिरूपसे यद्यपि इनके प्रवर्त्तक गणावच्छेदक आदि और भी अनेक भेद होते हैं परंतु यहां पर त्रिस्थानकका अधिकार चल रहा है इसलिये इनकी विवक्षा नहीं हुई है-"एवं संपया" इत्यादि। जिस प्रकार आचार्यत्वादि के भेदसे समनुज्ञा तीन प्रकारकी कही गई है उसी प्रकार से उपसम्पदा भी तीन प्रकारकी कही है। उपसम्पत्ति का नाम उपसंपत् है। ज्ञानादिक प्राप्ति के निमित्त "भवदीयोऽहं" मैं आपका ही हूं ऐसा अपने को प्रकट करना या मानना इसका नाम उपसम्पदा है। जैसे

"स्वमनोज्ञा" अथवा "समनोज्ञा" पण थाय छे. समान समाचारी रूपे पोताने अभिरुचित होय तेमने स्वमनोज्ञ कहे छे अथवा जेओ मनोज्ञ कहे छे अथवा जेओ मनोज्ञ ज्ञानादिथी युक्त होय छे, तेओ समनोज्ञ गणाय छे, आ प्रकारनो ते संस्कृत छायानो अर्थ थाय छे. एवां समनोज्ञ मात्र सांभोगिक साधु ज होय छे. ते सांभोगिक साधु त्रण प्रकारनां होय छे-(१) आचार्य रूप, (२) उपाध्याय रूप अने (३) गणिरूप. जो के तेमना प्रवर्तक, गणावच्छेदक आदि बीजां पण अनेक भेद छे, परन्तु अहीं त्रण स्थानकोनो अधिकार चालतो होवाथी तेमनो उल्लेख करायो नथी. "एव. उपसंपया" ईत्यादि.

जेम आचार्यत्व आदिना भेदथी समनुज्ञा त्रण प्रकारनी कही छे, एज प्रमाणे उपसंपदा पण त्रण प्रकारनी कही छे. उपसंपत्तिने उपसंपत् कहे छे. ज्ञानादिकनी प्राप्ति निमित्ते "भवदीयो ऽहं" "हुं आपनो ज छुं" ए रीते पोताने प्रकट करवो के मानवुं तेनुं नाम उपसंपदा छे. जेमके कोई मुनि

तथा चारित्रविशेषभूताय वैयावृत्त्याय क्षपणाय वा समादिष्टमाचार्यान्तरं यदुपसंपद्यते सोपसम्पत्, उक्तञ्च—

" उवसंपया य तिविहा, णाणे तह दंसणे चारित्ते य ।
दंसणणाणे तिविहा, दुविहा य चरित्त अट्ठाए ॥१॥ "

छाया—उपसम्पच्च त्रिविधा, ज्ञाने तथा दर्शने चारित्रे च ।
दर्शनज्ञाने त्रिविधा, द्विविधा च चारित्रार्थतया ॥१॥

सेयमाचार्योपसम्पत् । एवमुपाध्यायस्य गणिनोऽपीति । तथा–' एवं विजहणा ' इति, एवं–पूर्वोक्तप्रकारेण विहानिः–परित्यागः बोध्या । सा च शिष्ये-

---

कोई मुनि अपने आचार्य से समनुज्ञात हुआ सम्यक् श्रुत शास्त्रों के अथवा जिनप्रवचन प्रभावक शास्त्रों के सूत्र और अर्थ को ग्रहण करने के लिये, स्थिर करने के लिये, भूले हुए को पुनः याद करने के लिये तथा चारित्र विशेषभूत वैयावृत्य के लिये अथवा क्षपण करने के लिये समादिष्ट हुए अन्य आचार्य के पास जो जाता है वह उपसंपत् है । कहा भी है—" उवसंपया य ' इत्यादि ।

अर्थात्—उपसंपदा तीन प्रकार की होती है, ज्ञान के लिये, दर्शन के लिये, चारित्र के लिये, उनमें ज्ञान और दर्शन की उपसंपदा तीन तीन प्रकार की है उसमें ज्ञानोपसंपदा के तीन प्रकार ये हैं–सूत्रार्थ का ग्रहण करना १, ग्रहण किये हुए को स्थिर करना २, और विस्मृत का अनुसंधान ३ । दर्शन के दो प्रकार ये हैं–वैयावृत्य और क्षपण–मासक्षपणादितपस्या २ ॥ १ ॥ इसी प्रकार से उपाध्यायसंपत् और गणि-

---

પોતાના આચાર્ય દ્વારા સમનુજ્ઞાત થયેલા સમ્યક્ શ્રતશાસ્ત્રોના અથવા જિન પ્રવચન પ્રભાવક શાસ્ત્રોના સૂત્ર અને અર્થને ગ્રહણ કરવાને માટે, ભૂલી જવાયેલાને ફરી યાદ કરવા માટે તથા ચારિત્ર વિશેષરૂપ વૈયાવૃત્યને માટે અથવા ક્ષપણને માટે, સમદિષ્ટ થયેલા અન્ય આચાર્યની પાસે જે જાય છે, તે ઉપસંપત્ છે. કહ્યું પણ છે કે–" उवसंपया य " ઇત્યાદિ—

એટલે કે ઉપસંપદા ત્રણ પ્રકારની છે–(૧) જ્ઞાનને માટે, (૨) દર્શનને માટે અને (૩) ચારિત્રને માટે જ્ઞાન અને દર્શનની ઉપસંપદા ત્રણ ત્રણ પ્રકારની છે. જ્ઞાનોપસંપદાના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર છે–(૧) સૂત્રાર્થને ગ્રહણ કરવો, (૨) ગ્રહણ કરાયેલને સ્થિર કરવું, અને (૩) વિસ્મૃતનું અનુસંધાન. દર્શનના બે પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે–(૧) વૈયાવૃત્ય અને ક્ષપણ–માસક્ષપણાદિ તપસ્યા. ॥ ૧ ॥ આ પ્રકારની આ આચાર્ય ઉપસંપત્ છે. એ જ પ્રકારની ઉપાધ્યાયસંપત્ અને ગણિસંપત્ પણ હોય છે.

णकृत आचार्यस्य परित्यागः, स च स्वकीयस्याचार्यस्य प्रमाददोषमाश्रित्य वैयावृत्त्य क्षपणार्थमाचार्यान्तरोपसम्पत्त्या भवतीति, उक्तंच—

" नियगच्छादन्नम्मि उ सीयणदोसाइणाहोइ । "

छाया—निजगच्छादन्यस्मिंस्तु सीदन् दोषादिना (आचार्यादेः परित्यागः) भवति । अथवा—आचार्येण कृतः शिष्यस्य परित्यागः, यथा—आचार्यो ज्ञानाद्यर्थमुपसम्पन्नं किन्तु तमर्थमननुतिष्ठन्तं ज्ञानाद्यनुष्ठानेन सिद्धप्रयोजनं वा मुनिं यद् विजहाति सा—आचार्यविहानिः, उक्तञ्च—

संपत् भी है। " एवं विजहणा " इसी प्रकार से विहानि—परित्याग के सम्बन्ध में भी कथन जान लेना चाहिये यह परित्यागरूप विहानि शिष्य द्वारा आचार्य का परित्याग कर देने रूप होती है, अर्थात् अपने आचार्य के प्रमाद रूप दोष को लेकर वैयावृत्य एवं क्षपणा (तपस्या) के लिये शिष्य का अन्य आचार्य के पास चले जाना यह विहानि है। कहा भी है " नियगच्छादन्नम्मि उ सीयणदोसाइणा होइ " ॥

अर्थात्—निजगच्छ से दूसरे गच्छ में संयम सीदन दोष आदि से होती है। अथवा—यह विहानि आचार्य द्वारा शिष्य के परित्याग कर देने रूप भी होती है। जैसे—कोई आचार्य ज्ञानादि अर्थ के लिये अपने पास आये तथा जो जिस अर्थ के लिये आया है उस अर्थ का अनुष्ठान—आचरण नहीं करने वाले मुनि को अथवा ज्ञानादिक के अनुष्ठान से

" एवंविजहणा " એજ પ્રમાણે વિહાનિ (પરિત્યાગ) ના વિષયમાં પણ કથન ગ્રહણ કરવું જોઇએ. આ પરિત્યાગરૂપ વિહાનિ શિષ્ય દ્વારા આચાર્યના પરિત્યાગ કરવારૂપ હોય છે. એટલે કે પોતાના આચાર્યના પ્રમાદ રૂપ દોષને લીધે વૈયાવૃત્ય અને ક્ષપણા (તપસ્યા) ને માટે શિષ્યનું અન્ય આચાર્ય પાસે ચાલ્યા જવું તેનું નામ વિહાનિ છે. કહ્યું પણ છે કે—

" नियगच्छादन्नम्मि उ सीयणदोसाइणा होइ "

એટલે કે પોતાના ગચ્છમાંથી બીજા ગચ્છમાં જવારૂપ વિહાનિ સંયમ સીદન (દોષ) આદિને લીધે થાય છે. અથવા આચાર્ય દ્વારા શિષ્યોના પરિત્યાગ કરાવારૂપ પણ તે વિહાનિ હોઈ શકે છે. જેમકે—પોતાની પાસે જ્ઞાનાદિની પ્રાપ્તિ અર્થે આવેલા મુનિને નીચેના બે કારણોથી આચાર્ય પોતાની પાસેથી રજા આપી દે છે, તેનું નામ વિહાનિ છે. જે નિમિત્તે તે મુનિ તેમની પાસે આવ્યો છે તે અર્થનું અનુષ્ઠાન (આચરણ) ન કરનાર મુનિનો આચાર્ય પરિત્યાગ કરે છે. (૨) જે નિમિત્તે તે મુનિ તેમની પાસે આવેલ છે, તે જ્ઞાનાદિ

" उवसंपन्नो जं कारणं तु तं कारणं अपूरिंतो ।
अहवा समाणियम्मी, सारणया वा विसग्गो वा ॥१॥ "

छाया—उपसंपन्नो यत्कारणं तु तत्कारणम् अपूरयन् ।
अथवा समानीते सारणता च विसर्गो वा ॥१॥

एवमुपाध्यायस्य गणिनोऽपीति ॥ सू० ४८ ॥

पूर्वं विशिष्टा साधुकायचेष्टा त्रिस्थानकावतारेण प्रोक्ता, साम्प्रतं वचनमनसी तन्निषेधौ च त्रिस्थानकेऽवतारयन् सूत्रचतुष्टयमाह—

मूलम्—तिविहे वयणे पण्णत्ते, तं जहा--तव्वयणे तदन्नवयणे णो अवयणे १ । तिविहे अवयणे पण्णत्ते, तं जहा--णो तव्वयणे, णो तदन्नवयणे अवयणे २। तिविहे मणे पण्णत्ते, तं जहा-तम्मणे तदन्नमणे णो अमणे ३ । तिविहे अमणे पण्णत्ते, तं जहा-णो तम्मणे, णो तदन्नमणे अमणे ४ ॥ सू० ४९ ॥

सिद्धप्रयोजन वाले बने हुए मुनि को जो छोड़ देता है वह आचार्यविहानि है। कहा भी है—उवसंपन्नो जं कारणं इत्यादि ।

अर्थात्—जिस कारण को लेकर जो मुनि आया है उसको नहीं पूरा करते हुए का अथवा सारणा द्वारा उस कारण को पूरा किये हुए का जो त्यागनो पीछा भेजना वह आचार्य विहानि है ॥ १ ॥

इसी प्रकार से उपाध्यायविहानि और गणिविहानि के संबंध में भी कथन करना चाहिये ॥ सू०४८ ॥

विशिष्ट साधुकी कायचेष्टा त्रिस्थानक के प्रकरण से कह दी गई है अब सूत्रकार वचन मन को और इनके निषेध को तीन भेद से कहते

પ્રાપ્તિરૂપ કાર્ય સિદ્ધ થઇ જાય ત્યારે પણ આચાર્ય તેને પોતાની પાસેથી જવા દે છે, તેનું નામ પણ વિહાનિ જ છે. કહ્યું પણ છે કે—उवसंपन्नो ज कारणं इत्यादि

" જે કારણે મુનિ તેમની પાસે આવેલ છે, તે કારણ પૂરૂં નહીં કરવાથી અથવા તેને અનુરૂપ આચરણ નહીં કરવાથી, અથવા સારણા દ્વારા તે કારણને પૂર્ણ કરનારનો જે ત્યાગ કરવો. તેને પાછા જવાની રજા આપવી. તેનું નામ આચાર્ય વિહાની છે ઉપાધ્યાય વિહાનિ અને ગણિવિહાની વિષે પણ આ પ્રકારનું જ કથન સમજવું ॥ સૂ. ૪૮ ॥

વિશિષ્ટ સાધુની કાયચેષ્ટાનું ત્રિસ્થાનકને આધારે પ્રતિપાદન થઈ ગયું. હવે સૂત્રકાર વચન, મન અને તેમના નિષેધનું ત્રણ ભેદની અપેક્ષાએ પ્રતિ-

छाया—त्रिविधं वचनं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—तद्वचनं, तदन्यवचनं, नो अवचनम् १। त्रिविधमवचनं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—नोतद्वचनं, नोतदन्यवचनं, अवचनम् २। त्रिविधंमनः प्रज्ञप्तं, तद्यथा—तन्मनः, तदन्यमनः, नो अमनः ३। त्रिविधममनः प्रज्ञप्तं, तद्यथा नोतन्मनः नोतदन्यमनः, अमनः ४ ॥ सू० ४९ ॥

टीका—' तिविहे वयणे ' इत्यादि, सूत्र चतुष्टयस्य संक्षिप्ता व्याख्या—त्रिविध वचनम्। तदेवाह—तद्ववचनम्—तस्य विवक्षितार्थस्य घटादेर्वचनं—भणनं तद्वचनं घटार्थापेक्षया घटवचनवत्। तदन्यवचनम्—तस्माद् विवक्षितघटादेरन्यः पटादिः, तस्य वचनं तदन्यवचनम्, घटापेक्षया पटवचनवत्। नो अवचनम्—अभणननिवृत्तिर्वचनमात्रं डित्यादिवदिति। [अथवा सः—शब्दव्युत्पत्तिनिमित्त—धर्म-

---

हुए चारसूत्र का कथन करते हैं–(तिविहे वयणे पण्णत्ते) इत्यादि।

सूत्रार्थ—वचन तीन प्रकारका कहा गयाहै जैसे—तद्वचन, तदन्यवचन और नो अवचन, अवचन भी तीन प्रकारका कहा गया है—जैसे—नो तद्व- चन, नो तदन्यवचन और अवचन, मन भी तीन प्रकार का कहा गया है जैसे तन्मन, तदन्य मन और नोअमन, अमन भी तीन प्रकार का कहा गया है—जैसे नोतन्मन, नोतदन्यमन और अमन।

टीकार्थ—इस सूत्रकी संक्षिप्त व्याख्या इस प्रकारसे है—घटादिरूप विव- क्षित अर्थ का कहनेवाला वचन तद्वचन है जैसे घटादि अर्थ की अपेक्षा घटवचन तद्वचन होता है विवक्षित घटादि से अन्य जो पटादि है वह अन्य है उनका कहने वाला वचन तदन्यवचन है जैसे घटापेक्षा से पटवचन तदन्यवचन होता है, वचनमात्र का नाम नो अवचन है यह नो

પાદન કરતાં ચાર સૂત્રોનું કથન કરે છે–" तिविहे वयणे पण्णत्ते " ઇત્યાદિ—

વચન ત્રણ પ્રકારનાં કહ્યાં છે–(૧) તદ્વચન, (૨) તદન્યવચન અને (૩) નોઅવચન, અવચનના પણ નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર છે–(૧) નોતદ્વચન, (૨) નોતદન્યવચન, અને (૩) અવચન. મન પણ ત્રણ પ્રકારનું કહ્યુ છે–(૧) તન્મન, (૨) તદન્યમન, અને (૩) નોઅમન. અમન પણ ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે–(૧) નો તન્મન, (૨) નો તદન્યમન અને (૩) અમન.

આ સૂત્રનું સંક્ષિપ્ત વિવેચન આ પ્રમાણે છે–(૧) ઘટાદિરૂપ અમુક અર્થને કહેનારા વચનને તદ્વચન કહે છે જેમકે ઘટાદિ અર્થની અપેક્ષાએ ઘટરૂપ વચનને તદ્વવચન કહેવાય છે. વિવક્ષિત (અમુક) ઘટાદિ સિવાયના જે પટાદિ છે, તે અન્ય પદાર્થરૂપ હોવાથી તેમનું કથન કરનાર વચનને તદન્ય વચન કહે છે. જેમકે ઘટની અપેક્ષાએ પટરૂપ વચન તદન્ય વચન ગણાય છે.

विशिष्टोऽर्थोऽनेनोच्यत इति तद्वचनं-यथार्थनामेत्यर्थः, ज्वलनतपनादिवत् । तथा तस्मात्- शब्दव्युत्पत्तिनिमित्तधर्मविशिष्टादन्यः-शब्दप्रवृत्तिनिमित्तधर्मविशिष्टोऽर्थ उच्यतेऽनेनेति तदन्यवचनम्, अयथार्थमित्यर्थः, मण्डनादिवत् । तथा उभयव्यतिरिक्तं नो अवचनं, निरर्थकमित्यर्थः, डित्थादिवत् । (अथवा-तस्य-

अवचन अभणन की निवृत्तिरूप होता है अथवा-"सोऽर्थोऽनेन उच्यते इति तद्वचनम्" इस व्युत्पत्ति के अनुसार शब्द की व्युत्पत्ति के निमित्तभूत धर्म से विशिष्ट अर्थ जिसके द्वारा कहा जाता है वह तद्वचन है तात्पर्य इसका ऐसा है कि जैसा अर्थ है उसको उसी रूप से कहने वाला वचन तद्वचन है। यह तद्वचन ज्वलनतपनादि की तरह यथार्थनामरूप है, ज्वलन में ज्वलन (अग्नि) इस शब्द की व्युत्पत्ति का निमित्त जलानारूप धर्म है अतः इस धर्म से विशिष्ट वह ज्वलनपदार्थ है और ज्वलन पदार्थ को कहने वाला ज्वलनशब्द तद्वचन है इसी प्रकार से अन्यत्र भी समझना चाहिये (तस्मात् अन्यः अर्थः उच्यतेऽनेन इति तदन्यवचनम्) इस व्युत्पत्ति के अनुसार शब्द की व्युत्पत्ति का निमित्त भूत जो धर्म है उस धर्म से विशिष्ट जो पदार्थ है उस पदार्थ को उस शब्द द्वारा न कहकर अन्य शब्द द्वारा कहने वाले का वचन तदन्यवचन है जैसे सीप को चांदी कहने वाला वचन तथा जो वचन डित्थादि वचन की तरह निरर्थक होता है वह नोअवचन है अथवा तद्वचन

વચનમાત્રનું નામ નોઅવચન છે, તેનો વચન અભણની નિવૃત્તિરૂપ હોય છે. અથવા સોઽર્થોનેન ઉચ્યતે इति तद्वचनम्" આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર શબ્દની વ્યુત્પત્તિના નિમિત્તભૂત ધર્મથી વિશિષ્ટ અર્થ જેના દ્વારા કહેવામાં આવે છે, તે તદ્વચન છે. આ કથનનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે-જેવો અર્થ (પદાર્થ) છે, એવાં જ રૂપે તેને કહેનારા વચનને તદ્વચન કહે છે. આ તદ્વચન, જ્વલન, તપન આદિની જેમ યથાર્થ નામરૂપ હોય છે. જ્વલનમાં જ્વલન (અગ્નિ) આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિના નિમિત્તરૂપ બાળવા રૂપધર્મ છે. તેથી આ ધર્મથી યુક્ત તે જ્વલન પદાર્થ છે અને જ્વલન પદાર્થને કહેનારો જ્વલન શબ્દ તદ્વચન છે. એ જ પ્રમાણે તપન આદિ વિષે પણ સમજવું. "तस्मात् अन्यः अर्थः उच्यतेऽनेन इति तदन्यवचनम्" આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર શબ્દની વ્યુત્પત્તિના નિમિત્તભૂત જે ધર્મ છે, તે ધર્મથી યુક્ત જે પદાર્થ છે, તે પદાર્થને તે શબ્દ દ્વારા કહેવાને બદલે અન્ય શબ્દ દ્વારા તેનું કથન કરનાર વચનને તદન્ય વચન કહે છે જે વચન "ડિત્થ" આદિ વચનની જેમ નિરર્થક હોય છે તેને નોઅવચન કહે છે.

आचार्यादेर्वचनं तद्वचनम्। तद्व्यतिरिक्तवचनं तदन्यवचनम्–अविवक्षितप्रणेतृ विशेषम्। नो अवचनं वचनमात्रमित्यर्थः।१।

'तिविहे अवयणे इत्यादि, त्रिविधवचनप्रतिषेधस्त्ववचनं, तत्त्रिविधं, तथाहि–नो तद्वचनं घटापेक्षया पटवचनवत्, नोतदन्यवचनं घटे घटवचनवत्, अवचनं वचननिवृत्तिमात्रमिति। एवं व्याख्यान्तरापेक्षयाऽपि विज्ञेयम्।२।

'तिविहे मणे' इत्यादि, त्रिविधं मनस्तथाहि–तस्य जिनदत्तादेः, तस्मिन्वा घटपटादौ मनस्तन्मनः तत्–तस्माद्-जिनदत्ताद् अन्यस्य ऋषभदत्तादेर्घटादन्यस्मिन् पटादौ वा मनस्तदन्यमनः अविवक्षितस्वजनविशेषं तु मनोमात्रं नो अमनइति।३।

आदि शब्द का अर्थ इस प्रकार से भी होता है (तस्य वचनम् तद्वचनम्) आचार्य आदि का जो वचन है वह तद्वचन है इनसे भिन्न का जो वचन है वह तदन्यवचन है और वचनमात्र का नाम नो अवचन है (तिविहे अवयणे) इत्यादि पूर्वोक्त त्रिविधवचन का प्रतिषेधरूप अवचन होता है यह अवचन भी तीन प्रकार का कहा गया है जैसे नो तद्वचन? यह नो तद्वचन घटादि की अपेक्षा पटवचन रूप होता है। अर्थात् घटवचन से पटवचन नो तद्वचन है। घट में घटवचन की तरह जो वचन है वह नो तदन्यवचन है तथा वचन की निवृत्तिमात्र अवचन है इसी तरह से यहां अन्य व्याख्या की अपेक्षा भी कथन कर लेना चाहिये।

"तिविहे मणे" इत्यादि जिनदत्त आदि का जो मन है वह अथवा घट पटादि में लगा हुआ जो मन है वह तन्मन है जिनदत्त के सिवाय अन्य ऋषभादि का जो मन है वह अथवा घटादि से अन्य पटादि में

અથવા તદ્વચન આદિ શબ્દોનો આ પ્રકારનો અર્થ પણ થાય છે–" तस्य वचनम् तद्वचनम् " આચાર્ય આદિનું જે વચન તે તદ્વચન કહેવાય છે. તેમનાથી ભિન્ન વ્યક્તિના વચનને તદન્યવચન કહે છે, અને વચનમાત્રનું નામ નો અવચન છે. " तिविहे अवयणे " ઇત્યાદિ—

પૂર્વોક્ત ત્રણ પ્રકારના વચનના પ્રતિષેધરૂપ અવચન હોય છે. આ અવચનના પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) નોતદ્વચન આ નોતદ્વચન ઘટાદિની અપેક્ષાએ પટવચનરૂપ હોય છે. એટલે કે ઘટવચનની અપેક્ષાએ પટવચન નોતદ્વચન છે ઘટમાં ઘટવચનની જેમ જે વચન છે તે તદન્યવચન છે, તથા વચનમાત્રની નિવૃત્તિનું નામ અવચન છે. એ જ પ્રમાણે અહીં અન્ય વ્યાખ્યાની અપેક્ષાએ પણ કથન સમજી લેવું જોઈએ. " तिविहे मणे " ઇત્યાદિ—

જિનદત્ત આદિનું જે મન છે તેને, અથવા ઘટપટાદિમાં લાગેલું જે મન છે તેને તન્મન કહે છે. જિનદત્ત સિવાયના જે ઋષભાદિનું મન છે તેને

'तिविहे अमणे' इत्यादि, त्रिविधममनः, तद् अवचनवद् व्याख्येयम् ।६। । सू० ४९ ॥

पूर्वं संयतमनुष्यादि व्यापारा उक्ताः, साम्प्रतं तु प्रायो देवव्यापारान् प्ररूपयन् प्रथमं वृष्टिकायप्ररूपणां सूत्रद्वयेनाह—

मूलम्--तीहिं ठाणेहिं अप्पवुट्ठिकाए सिया, तं जहा-तस्सिं च णं देसंसि वा पएसंसि वा णो बहवे उदगजोणिया जीवा य पोग्गला य उदगयाए वक्कमंति विउक्कमंति चयंति उववज्जंति १, देवा णागा जक्खा भूया णो सम्मसाराहिया भवंति, तत्थ समुट्ठियं उदगपोग्गलं परिणयं वासिउकामं अन्नं देसं साहरंति २। अब्भवद्दलगं च णं समुट्ठियं परिणयं वासिउकामं वाउकाए विधुणइ ४। इच्चएहिं तीहिं ठाणेहिं अप्पवुट्ठिकाए सिया १। तीहिं ठाणेहिं महावुट्ठिकाए सिया, तं जहा—तंसि च णं देसंसि वा पएसंसि वा बहवे उदगजोणिया जीवा य पोग्गला य उदगयाए वक्कमंति विउक्कमंति चयंति उववज्जंति १, देवा नागा जक्खा भूया सम्मसाराहिया, भवंति अन्नत्थ समुट्ठियं उदगपोग्गलं परिणयं वासिउकामं तं देसं साहरंति २ अब्भवद्दलगं च णं समुट्ठियं परिणयं वासिउकामं णो वाउकाओ विधुणइ४। इच्चेएहिं तीहिं ठाणेहिं महावुट्ठिकाए सिया २॥५०॥

संलग्न जो मन है वह तदन्यमन है मनोमात्र का नाम नो अमन है त्रिविध अमन अवचन की तरह व्याख्यात कर लेना चाहिये ॥ सू०४९ ॥

અથવા ઘટાદિ સિવાયના પટાદિમાં લીન થયેલુ જે મન છે તેને તદન્યમન કહે છે મનોમાત્રનુ' નામ નો અમન છે. ત્રિવિધ અમનની વ્યાખ્યા પણ અવચનના જેવી જ સમજવી. ॥ સૂ. ૪૯ ॥

छाया-त्रिभिः स्थानैरल्पवृष्टिकायः स्यात्, तद्यथा-तस्मिंश्च खलु देशेवा प्रदेशे वा नो बहव उदकयोनिका जीवाश्च पुद्गलाश्च उदकतयाऽवक्रामन्ति, व्युत्क्रामन्ति, च्यवन्ते, उपपद्यन्ते १, देवा नागा यक्षाभूता नो सम्यगाराधिता भवन्ति, तत्र समुत्थितमुदकपौद्गलं परिणतं वर्षितुकाममन्यं देशं संहरन्ति २, अभ्रवार्दलकं च खलु समुत्थितं परिणतं वर्षितुकामं वायुकायो विधुनोति ३, इत्येतैस्त्रिभिः स्थानैरल्पवृष्टिकायः स्यात् ॥१॥ त्रिभि- स्थानैर्महावृष्टिकायः स्यात्, तद्यथा-तस्मिंश्च खलु देशे वा प्रदेशे वा बहव उदकयोनिका जीवाश्च पुद्गलाश्च उदकतयाऽवक्रामन्ति व्युत्क्रामन्ति च्यवन्ते उपपद्यन्ते १, देवा नागा यक्षा भूताः सम्यगाराधिता भवन्ति, अन्यत्र समुत्थितमुदकपौद्गलं परिणतं वर्षितुकामं तं देशं संहरन्ति २, अभ्रवार्दलकं च खलु समुत्थितं परिणतं वर्षितुकामं नो वायुकायो विधुनोति ३ इत्येतैस्त्रिभिः स्थानैर्महावृष्टिकायः स्यात् ॥२॥ सू० ५० ॥

टीका—' तीहिं ' इत्यादि । त्रिभिः स्थानैः-कारणैर्लोकेऽल्पवृष्टिकायः-अल्पः-स्तोकः अविद्यमानो वा वर्षणं-वृष्टिः-अपामधः पतनम्, तत्प्रधानः कायः-जीवनिकायो व्योमनिपतदप्काय इत्यर्थः, अथवा वर्षणधर्मयुक्तमुदकं वृष्टिः, तस्याः कायो-राशिर्वृष्टिकायः, अल्पश्चासौ वृष्टिकायश्चेति-अल्पवृष्टिकायः, स स्यात्-

---

पहिले संयतमनुष्य आदि के व्यापार कहे जा चुके हैं, अब सूत्रकार प्रायः देव व्यापारों की प्ररूपणा करने के निमित्त प्रथम वृष्टिकाय की प्ररूपणा दो सूत्रसे करते हैं-(तीहिं ठाणेहिं अप्पवुट्ठिकाए)इत्यादि ।

टीकार्थ-तीन कारणोंसे लोकमें अल्पवृष्टिकाय होता है यहां अल्प शब्द का अर्थ स्तोक अथवा नहीं होता है । वृष्टि शब्दका अर्थ वर्षा-ऊपर से पानी का नीचे पड़ना ऐसा है, और काय शब्द का अर्थ जीवनिकाय अथवा राशि है लोक में जो अप्कायिक जीवों का अल्पमात्रा में नीचे गिरना होता है या नहीं वरसना होता है अर्थात् जो अल्पवर्षा होती

સંયત મનુષ્ય આદિની પ્રવૃત્તિનું કથન આગળ કરવામાં આવ્યું છે. હવે સૂત્રકાર સામાન્ય રીતે દેવવ્યાપારોની પ્રરૂપણા કરવા નિમિત્તે પહેલાં તો વૃષ્ટિકાયની પ્રરૂપણા બે સૂત્રો દ્વારા કરે છે-" तीहिं ठाणेहिं अप्पवुट्ठिकाए " ઇત્યાદિ.

ટીકાર્થ-ત્રણ કારણોને લીધે લોકમાં અલ્પવૃષ્ટિકાય થાય છે. અહીં 'અલ્પ' એટલે 'સ્તોક' (ઓછો) અથવા "બિલકુલ નહીં" અર્થ થાય છે વૃષ્ટિ એટલે વરસાદ અથવા ઉપરથી પાણી નીચે પડવું તે અને 'કાય' શબ્દનો અર્થ જીવનિકાય અથવા રાશિ થાય છે લોકમાં જે અપ્કાયિક જીવો અલ્પ પ્રમાણમાં નીચે પડવાનુ-એટલે કે અલ્પવૃષ્ટિ અથવા અનાવૃષ્ટિ થાય છે, તેના

भवेत्, तद्यथा–तानि कारणानि यथा–तस्मिन् प्रसिद्धे च शब्दः कारणान्तरसमुच्चयार्थः णमिति वाक्यालङ्कारे, देशे–मगधादौ वा–अथवा प्रदेशे–तस्यैवैकदेशे नो–नैव बहवः–बहुलाः उदकयोनिकाः–उदकस्य–जलस्य योनयः–परिणामककारणभूता उदकयोनयस्तएव तथा–उदकोत्पादनस्वभावाः के ? इत्याह–जीवाः–अप्कायप्राणिनः तथा पुद्गलाः–अप्कायोत्पादका पुद्गलस्कन्धा उदकतया–उदकरूपेण–नो–अवक्रामन्ति–सामान्यतः नो उत्पद्यन्ते नो व्युत्क्रामन्ति–विशेषतः नो उत्पद्यन्ते, नो च्यवन्ते–उदकतयोत्पत्तितुमन्ययोनितो नो निस्सरन्ति, नो उपपद्यन्ते–क्षेत्रस्वभावादुत्पन्ना नो भवन्तीति प्रथमं स्थानम् १, तथा देवाः–वैमानिका–ज्योतिष्काश्च, नागाः–नागकुमाराः–भवनपतिविशेषाः, यक्षा–भूताश्च व्यन्तरविशेषाः, एतद् ग्रहणं चैषां प्रायस्तथाविधकर्मणि प्रवृत्तिसद्भावादिति, एते नो सम्यगाराधिता भवन्ति, तस्मात्कारणात्ते देवादयः तत्र–मगधादौ समुत्थितम्–उत्पन्नम् उदक-

है या वर्षा नहीं होती है वह अल्पवृष्टि है, उसके तीन कारण हैं–इनमें प्रथम कारण ऐसा है कि उस देश में–मगधादि देश में अथवा उसके एक भाग में उदक के परिणाम कारणभूत–उदक उत्पादन स्वभावरूप अनेक अप्कायिक प्राणी तथा अप्कायोत्पादक पुद्गलस्कन्ध उदकरूप से उत्पन्न नहीं होते हैं अन्ययोनि से उदकरूप में बनने के लिये निकले नहीं हैं, या क्षेत्रस्वभाव से वहां उत्पन्न नहीं हुए हैं, द्वितीय कारण इस प्रकार से है–देव वैमानिक और ज्योतिष्क तथा नाग–नागकुमार भवनपतिविशेष और यक्षभूत व्यन्तर विशेष ये वहां पर सम्यक् रूप से आराधित नहीं हुए हैं क्यों कि वृष्टिरूप कार्यके करने में इनकी प्रवृत्तिका सद्भाव माना जाता है, अतः जब ये वहां सम्यक् रूप से आराधित नहीं होते हैं तो ये देवादिक मगधादि देश में बरसने को उद्यत हुए उदक-

ત્રણ કારણો નીચે પ્રમાણે છે–(૧) તે દેશમાં–મગધાદિ દેશમાં કે તેના એક ભાગમાં ઉદક (પાણી) ના પરિણામ કારણભૂત–ઉદક ઉત્પાદન સ્વભાવરૂપ અનેક અપ્કાયિક જીવો તથા અપ્કાયોત્પાદક પુદ્ગલ સ્કન્ધ ઉદક રૂપે ઉત્પન્ન થતા નથી, અન્ય યોનિમાંથી ઉદક રૂપમાં આવવાને માટે નીકળ્યા હોતા નથી, અથવા ક્ષેત્રસ્વભાવથી ત્યાં ઉત્પન્ન થયા નથી. (૧) વૈમાનિકો, જ્યોતિષ્કો, નાગકુમારાદિ ભવનપતિઓ, યક્ષરૂપ વ્યન્તર વિશેષ વગેરેની ત્યાં સારી રીતે આરાધના હોતી નથી વરસાદ વરસાવવામાં આ દેવોની પ્રવૃત્તિનો સદ્ભાવ જરૂરી ગણાય છે. જો મગધાદિ દેશમાં તેમની આરાધના સારી રીતે ન થતી હોય તો આ દેવો મગધાદિ દેશમાં વરસવાને પ્રવૃત્ત થયેલા ઉદકપ્રધાન પુદ્ગલ સમૂહને–મેઘને ત્યાંથી ખંગાળા, અંગદેશ આદિ દેશોમાં લઈ જાય છે. મેઘોને, ચમકતી વિજળીને અને મેઘોની

पौद्गलम्-उदकप्रधानः पुद्गलसमूह-उदक पौद्गलो मेघ इत्यर्थस्तं, तथा परि-णतम्-उदकवर्षणावस्थां प्राप्तमत एव विद्युद्गर्जनादिकरणाद् वर्षितुकामम्, अन्यं देशमङ्गवङ्गादिकं संहरन्ति नयन्तीति द्वितीयं कारणम् २। अभ्रवार्दलकम्-अभ्रे-आकाशे समागतं वार्दलकं-मेघं, वायुकायः-प्रचण्डकायः विधुनोति दिशि-दिशि विकरतीति तृतीयं कारणम् ३। इत्येतैस्त्रिभिः कारणैरल्पवृष्टिकायः स्यादिति ॥१॥ अथ महावृष्टिकायसूत्रमाह-'तीहिं' इत्यादि सुगमं नवरं-महान्-पुष्कलः-वृष्टिकायो महावृष्टिकायः पुष्कलाब्जीवनिकायः अत्र देवादयः सम्यगाराधिताः-सन्तः अन्यत्र-अन्यदेशे अङ्ग वङ्गादौ समुत्थितमुदकपौद्गलं परिणतं वर्षितुकामं

प्रधान पुद्गल समूह को-मेघ को कि जिसमें बिजली चमकती है, बड़े जोर की गर्जना होती है और इससे ऐसा आभास होने लगता है कि पानी अब बरसने वाला ही है, अन्यदेश में अङ्ग बङ्ग आदि देश में वहां से ले जाते हैं। तृतीय कारण-आकाश में वर्षा उत्पन्न करने वाले बादलों का प्रचण्डपवन से इधर उधर हरएक दिशा में बिखेर देना है। इन तीन कारणों को लेकर अल्पवृष्टिकाय होता है। महावृष्टिकाय सूत्र-"तीहिं" इत्यादि रूप है इसका अर्थ अल्पवृष्टिकाय के सूत्र से बिलकुल विपरीत है अर्थात् वहां जो कारण अल्पवृष्टिकाय के लिये कहे गये हैं-वे ही कारण यहां विपरीत रूप में कहे गये हैं। पुष्कल वृष्टिकाय का नाम महावृष्टिकाय है इस महावृष्टिकाय में पुष्कल अप् जीवनिकाय रहता है यहां सम्यक्रूप से आराधित हुए देवादिक

ગર્જનાને સાંભળીને લોકો એવા ભ્રમમાં પડે છે કે હમણાં જ વરસાદ વરસવા માંડશે, પણ ઉપર્યુક્ત કારણે તેમની તે માન્યતા ઠગારી નિવડે છે. કેટલીકવાર પ્રચંડ પ્રવચનને લીધે વરસાદ વરસાવનારાં વાદળાઓ આમ તેમ વિખરાઇ જવાને લીધે પણ વરસાદ પડતો નથી. આ પ્રકારના ત્રણ કારણોને લીધે અલ્પવૃષ્ટિકાય (ઓછો વરસાદ અથવા અનાવૃષ્ટિ) થાય છે. મહાવૃષ્ટિકાયસૂત્ર "तीहिं" ઇત્યાદિ રૂપ છે. અલ્પવૃષ્ટિકાયના સૂત્ર કરતાં આ સૂત્ર બિલકુલ વિપરીત અર્થ-વાળું છે. ત્યાં અલ્પવૃષ્ટિના જે ત્રણ કારણો કહ્યાં છે, તેમના કરતાં મહાવૃષ્ટિનાં વિપરીત કારણો કહ્યા છે. પુષ્કળ માત્રામાં વરસતા વૃષ્ટિકાયને મહાવૃષ્ટિકાય કહે છે. મહાવૃષ્ટિકાયમાં પુષ્કળ અપ્જીવનિકાય રહે છે. મહાવૃષ્ટિ ક્યારે થાય છે? ઉપર્યુક્ત દેવોની જ્યારે સમ્યક્ આરાધના કરવામાં આવે છે, ત્યારે અન્ય દેશમાં જવાને પ્રવૃત્ત થયેલા મેઘને તેઓ પોતાની જ્યાં સમ્યક્ આરાધના

तं देशं मगधादिकं संहरन्ति–आनयन्ति ।२। नो वायुकायस्तं विधुनोति । शेषं पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ सू० ५० ॥

देवव्यापारानेव प्ररूपयन् अधुनोपपन्नदेवप्ररूपणं सूत्रद्वयेनाह—

मूलम्–तीहिं ठाणेहिं अहुणोववन्ने देवे देवलोगेसु इच्छेज्जा माणुस्सं लोगं हव्वमागच्छित्तए, णो चेव णं संचाएइ हव्वमागच्छित्तए, तं जहा--अहुणोववन्ने देवे देवलोएसु दिव्वेसु कामभोगेसु मुच्छिए गिद्धे गढिए अज्झोववन्ने, से णं माणुस्सए कामभोगे णो आढाइ णो परियाणाइ णो अट्ठं बंधइ णो नियाणं पगरेइ णो ठिइपकप्पं पकरेइ १ । अहुणोववन्ने देवे देवलोएसु दिव्वेसु कामभोएसु मुच्छिए गिद्धे गढिए अज्झोववन्ने, तस्स णं माणुस्सए पेम्मेवोच्छिण्णे दिव्वे संकंते भवइ २ । अहुणोववन्ने देवे देवलोएसु दिव्वेसु कामभोएसु मुच्छिए जाव अज्झोववन्ने तस्स णं एवं भवइ–इयण्हिं न गच्छं मुहुत्तं गच्छं, तेणं कालेणं अप्पाउया मणुस्सा कालधम्मुणा संजुत्ता भवंति ३ । इच्चेएहिं तीहिं ठाणेहिं अहुणोववन्ने देवे देवलोएसु इच्छेज्जा माणुस्सलोगं हव्वमागच्छित्तए, णो चेव णं संचाएइ हव्वमागच्छित्तए ॥१॥ तीहिं ठाणेहिं अहुणोववन्ने देवे देवलोएसु इच्छेज्जा माणुस्सं लोगं हव्वमागच्छित्तए, संचाएइ हव्वमागच्छित्तए, तं

अन्यत्र देश में समुत्थित मेघ को विवक्षित देश में वर्षाने के लिये ले आते हैं। वायुकाय इन अभ्रवार्दलिकों को एक स्थान से दूसरे स्थान में उड़ाकर नहीं ले जाता है ॥ सू०५० ॥

થતી હોય એવા દેશમાં લઇ જઇને વરસાવે છે. વળી વાયુકાયરૂપ પ્રચંડ પવન તે વાદળાઓને બીજે સ્થાને લઈ જવાને બદલે ત્યાં જ રહેવા દઇને પુષ્કળ વરસાદ વરસાવવામાં મદદરૂપ બને છે. ॥ સૂ. ૫૦ ॥

जहा–अहुणोववन्ने देवे देवलोएसु दिव्वेसु कामभोएसु अमुच्छिए अगिद्धे अगढिए अणज्झोववन्ने तस्स णमेवं भवइ—अत्थि णं मम माणुस्सए भवे आयरिएइ वा उवज्झाएइ वा पवत्तएइ वा थेरेइ वा गणीइ वा गणहरेइ वा गणावच्छेदएइ वा, जेसिं पभावेणं मए इमा एयारूवा दिव्वा देविड्डी दिव्वा देवजुई दिव्वे देवाणुभावे लद्धे पत्ते अभिसमन्नागए, तं गच्छामि णं ते भगवंते वंदामि णमंसामि सक्कारेमि सम्माणेमि कल्लाणं मंगलं देवयं चेइयं पज्जुवासामि १, अहुणोववन्ने देवे देवलोएसु दिव्वेसु कामभोएसु अमुच्छिए जाव अणज्झोववन्ने तस्स णं एवं भवइ एस णं माणुस्सए भवे णाणीइ वा तवस्सीइ वा अइदुक्कर दुक्करकारए, तं गच्छामि णं भगवंतं वंदामि णमंसामि जाव पज्जुवासामि २, आहुणोववन्ने देवे देवलोएसु जाव अणज्झोववन्ने तस्स णमेवं भवइ-अत्थि णं मम माणुस्सए भवे मायाइ वा पियाइ वा भज्जाइ वा, भायाइ वा, भगिणीइ वा, पुत्ताइ वा, धूयाइ वा, सुण्हाइ वा, तं गच्छामि णं तेसिंमंतियं पाउब्भवामि पासंतु ता मे इमं एयारूवं दिव्वं देविड्ढिं दिव्वं देवजुइं दिव्वं देवाणुभावं लद्धं पत्तं अभिसमन्नागयं ३, इच्चेएहिं तीहिं ठाणेहिं अहुणोववन्ने देवे देवलोएसु इच्छेज्जा माणुस्सं लोगं हव्वमागच्छित्तए संचाएइ हव्वमागच्छित्तए ॥ २ ॥ सू० ॥ ५१ ॥

छाया—त्रिभिः स्थानैरधुनोपपन्नो देवो देवलोकेषु इच्छति मानुष्यं लोकं हव्यमागन्तुं, नो चैव खलु शक्नोति हव्यमागन्तुम्, तद्यथा—अधुनोपपन्नो देवो

देवलोकेषु दिव्येषु कामभोगेषु मूर्च्छितो गृद्धः ग्रथितः अध्युपपन्नः, स खलु मानुष्यकान् कामभोगान् नो आद्रियते नो परिजानाति, नो अर्थं बध्नाति, नो निदानं प्रकरोति, नो स्थिति प्रकल्पं प्रकरोति १। अधुनोपपन्नो देवो देवलोकेषु दिव्येषु कामभोगेषु मूर्च्छितो गृद्धो ग्रथितः अध्युपपन्नः, तस्य खलु मानुष्यकं प्रेमव्युच्छिन्नं दिव्यं संक्रान्तं भवति २। अधुनोपपन्नो देवो देवलोकेषु दिव्येषु कामभोगेषु मूर्च्छितो यावत्-अध्युपपन्नः, तस्य खलु एवं भवति-इदानीं न गच्छामि, मुहूर्त्तं गमिष्यामि, तेन कालेनाल्पायुष्का मनुष्याः कालधर्मेण संयुक्ता भवन्ति ३। इत्येतैस्त्रिभिः स्थानैरधुनोपपन्नो देवो देवलोकेषु इच्छति मानुष्यलोकं हव्यमागन्तु नो चैव खलु शक्नोति हव्यमान्तुम्॥ १॥ त्रिभिः स्थानैरधुनोपपन्नो देवो देवलोकेषु इच्छति मानुष्यं लोक हव्यमागन्तुं शक्नोति हव्यमागन्तुं, तद्यथा-अधुनोपपन्नो देवो देवलोकेषु दिव्येषु कामभोगेषु अमूर्च्छितः अगृद्धः अग्रथितः अनध्युपपन्नः, तस्य खल्वेवं भवति-अस्ति खलु मम मानुष्यके भवे आचार्य इति वा, उपाध्याय इति वा, प्रवर्त्तक इति वा, स्थविर इति वा, गणीति वा, गणधर इति वा, गणावच्छेदक इति वा, येषां प्रभावेण मया इयमेतद्रूपा दिव्या देवर्द्धिः, दिव्या देवद्युतिः, दिव्यो देवानुभावो लब्धः प्राप्तः अभिसमन्वागतः, तद् गच्छामि खलु तान् भगवतो वन्दे नमस्यामि सत्करोमि संमानयामि, कल्याणं मङ्गलं दैवत चैत्यं पर्युपासे १, अधुनोपपन्नो देवो देवलोकेषु दिव्येषु कामभोगेषु अमूर्च्छितो यावत् अनध्युपपन्नः, तस्य खल्वेवं भवति-एष खलु मानुष्यके भवे ज्ञानीति वा तपस्वीति वा अतिदुष्करदुष्करकारकः, तद् गच्छामि तं भगवन्तं वन्दे नमस्यामि यावत् पर्युपासे२, अधुनोपपन्नो देवो देवलोकेषु यावत् अनध्युपपन्नः, तस्य खल्वेवं भवति अस्ति खलु मम मानुष्यके भवे मातेति वा, पितेति वा भार्येति वा, भ्रातेति वा, भगिनीति वा, पुत्र इति वा दुहितर इति वा स्नुषेति वा, तद् गच्छामि खलु तेषामन्तिकं प्रादुर्भवामि, पश्यन्तु तावत् मे इमामेतद्रूपां दिव्यां देवर्द्धिं दिव्यां देवद्युतिं दिव्यं देवानुभावं लब्धं प्राप्तमभिसमन्वागतम् ३, इत्येतैस्त्रिभिः स्थानैरधुनोपपन्नो देवो देवलोकेषु इच्छति मानुष्यं लोकं हव्यमागन्तुं, शक्नोति हव्यमागन्तुम् ।२।सू०५१।

देवव्यापारों की प्ररूपणा करते हुए सूत्रकार अधुनोपपन्नक देव की प्ररूपणा दो सूत्र से करते हैं-(तीहिं ठाणेहिं अहुणोववन्ने देवे) इत्यादि।

દેવવ્યાપારોની પ્રરૂપણા ચાલી રહી છે, તેથી હવે સૂત્રકાર અધુનોપપન્ન દેવની (તત્કાલ દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયેલા દેવની) બે સૂત્રો દ્વારા પ્રરૂપણા

टीका—'तीहिं' इत्यादि, सुगमं, नवरं—अधुना—तत्कालम् उपपन्नः—उपपातं प्राप्तः—अधुनोपपन्नः तत्क्षणदेवभवं प्राप्त इत्यर्थः देवः, क्व ? इत्याह—देवलोकेषु देवलोकानां मध्ये क्वचिद्देवलोक इत्यर्थः। 'देवलोकेषु' इति बहुवचनमेकार्थवाचकमेकस्यैकदाऽनेकेषूत्पादासम्भवात्, अथवा बहुवचनं देवलोकस्यानेकत्वोपदर्शनार्थम्। इच्छति—अभिलषति पूर्वसांगतिकदर्शनाद्यर्थं मानुष्यं—मनुष्याणामयं मानुष्यः४। मनुष्यसम्बन्धी, तं—लोकं मनुष्यलोकमित्यर्थः हव्यमिति शीघ्रम् आगन्तुं वैक्रियलब्ध्या, किन्तु नो—नैव न स शक्नोति—समर्थो भवति मनुष्यलोकमागन्तुमिति प्रक्रमः। तान्येव कारणान्याह – अधुनोपपन्नो देवस्तत्र देवलोके

टीकार्थ-देवलोकोंमेंसे किसी एक देवलोकों में अधुनोपपन्नदेव-तत्काल उत्पन्न हुआ-उसी क्षण में देवभव को प्राप्त हुआ-देव मनुष्यलोक में शीघ्र ही आने की इच्छा करता है-अर्थात् देवलोक में उत्पन्न हुआ नवीन देव यह चाहता है कि मैं इसी समय अपनी वैक्रिय लब्धि से मनुष्यलोक में चला जाऊं-परन्तु वह मनुष्यलोक में आने के लिये जो वहां से समर्थ नहीं होता है, इसके तीन कारण हैं "देवलोकेषु" ऐसा जो यहां बहुवचन का निर्देश किया गया है सो उसका तात्पर्य ऐसा हैं कि देवलोकों में से किसी एक देवलोक में "अधुनोपपन्नदेव" तत्क्षणदेवभव को प्राप्त हुआ देव इस तरह यहां बहुवचन एकार्थवाचक है क्यों कि एक का एक काल में अनेक देवलोकों में उत्पत्ति नहीं हो सकती है। अथवा देवलोक अनेक हैं-इस बात को दिखाने के लिये यह बहु-

કરે છે-" तीहिं ठाणेहिं अहुणोववन्ने देवे " ઈત્યાદિ—

ટીકાર્થ—દેવલોકોમાંના કોઈપણ એક દેવલોકમાં અધુનોપપન્નક દેવ-હમણાં જ ઉત્પન્ન થયેલો દેવ-આ ક્ષણે જ જેણે દેવભવ પ્રાપ્ત કર્યો છે એવો દેવ-મનુષ્ય લોકમાં તુરત જ આવવાની ઇચ્છા કરે છે, એટલે કે દેવલોકમાં દેવની પર્યાયે ઉત્પન્ન થયેલો નવીન દેવ એવું ચાહે છે કે હુ અત્યારે જ મારી વૈક્રિયલબ્ધિ વડે મનુષ્યલોકમાં ચાલ્યો જઉં. પરન્તુ નીચે દર્શાવેલા ત્રણ કારણોને લીધે તે મનુષ્યલોકમાં આવવાને સમર્થ થતો નથી-" देवलोकेषु " આ પદ દ્વારા અહીં જે બહુવચનનો પ્રયોગ થયો છે તેના દ્વારા એ સૂચિત થાય છે કે જે દેવલોકો છે તેમાંના કોઇ પણ એક દેવલોકમાં ' अधुनोपपन्नदेव " આ ક્ષણે જ દેવની પર્યાયે ઉત્પન્ન થયેલા દેવની અહીં વાત કરવામાં આવી છે, આ રીતે અહીં બહુવચન એકાર્થવાચક છે, કારણ કે એક દેવની એક જ કાળે અનેક દેવલોકોમાં ઉત્પત્તિ થઇ શકતી નથી. અથવા દેવલોક અનેક છે એ વાતને પ્રકટ કરવા માટે અહીં બહુવચન વપરાયુ છે. તે મનુષ્યલોકમાં આવવાની ઈચ્છા

दिवि भवा दिव्या देवसम्बन्धिनस्तेषु दिव्येषु कामभोगेषु, तत्र कामाः-शब्दरूपलक्षणाः, भोगाः-गन्धरसस्पर्शलक्षणाः कामभोगास्तेषु, अथवा काम्यन्ते-अभिलष्यन्त इति कामाः-मनोज्ञाः, भुज्यन्ते-भोगविषयीक्रियन्त इति भोगाः शब्दादयः, कामाश्च ते भोगाश्चेति कामभोगास्तेषु मूर्च्छित इव मूर्च्छितः, तत्स्वरूपस्यानित्यत्वादेरवबोधाक्षमत्वात्, गृद्धः-तदाकाङ्क्षातिशयवान् अतृप्त इत्यर्थः, ग्रथित इव ग्रथितः तद्विषयस्नेहरज्जुभिः संदर्भितः, अध्युपपन्नः-तदध्यवसायातिशयवशाद्धाधिक्येनासक्तः, अत्यन्ततन्मना इत्यर्थ, एतादृशः स देवो मनुष्यसम्बन्धिनः कामभोगान् नो आद्रियते-न तान् आदरभावेन चिन्तयति न तेष्वादरवान् भवतीत्यर्थः, नो परिजानाति-तान् वस्तुत्वेन नो मन्यते, नो-नैव तेषु अर्थ-प्रयोजनं बध्नाति-'एतैर्मम प्रयोजनम्' इति न निश्चिनोति, तथा नो-नैव तत्प्राप्त्यर्थं

वचन प्रयुक्त हुआ है। वह मनुष्यलोक में इसलिये आने की कामना करता है कि वह इसके पूर्व में यहां रहा है सो पूर्वसांगतिक (पूर्वपरिचित) को देखने की उसे कामना रहती है इस बात को प्रकट करने के लिये सूत्रकार ने ऐसा कहा है। वह यहां जो आना चाहता है सो वैक्रियलब्धि से ही आना चाहता है यह अनुक्त बात यहां जाननी चाहिये क्यों कि देव मूलशरीर से नहीं आता है। परन्तु आने की कामना वाला भी वह यहां जो नहीं आ पाता है सो उसके ये तीन कारण हैं- इनमें पहिला कारण ऐसा है कि वह अधुनोपपन्न देव देवलोक में जो दिव्य कामभोग हैं उनमें मूर्च्छित, गृद्ध, ग्रथित और अध्युपपन्न हो जाता है अतः मनुष्यसंबंधी कामभोगों के प्रति उसका आदरभाव नहीं रहता है वह उन्हें अच्छा नहीं मानता है उन्हें अपने काम को नहीं

એ કારણે ઇચ્છા કરે છે કે પૂર્વભવનો આયુકાળ તેણે ત્યાં પસાર કરેલો છે, પૂર્વપરિચિત સ્નેહીઓને દેખવાની તેને કામના રહે છે, આ વાતને પ્રકટ કરવા માટે સૂત્રકારે અહીં આ પ્રમાણે કહ્યું છે—

તે અધુનોપપન્નક દેવ, અહીં આવવા ચાહે છે તે વૈક્રિયલબ્ધિથી જ આવવા ચાહે છે, તે વાતને અયુક્ત માનવા જેવી નથી, કારણ કે પોતાના મૂળ શરીરે અહીં આવતો નથી. આ મનુષ્યલોકમાં આવવાની કામનાવાળો દેવ પણ અહીં જે આવી શકતો નથી તેના ત્રણ કારણો નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) અધુનોપપન્નક દેવ (આ ક્ષણે જ દેવની પર્યાયે ઉત્પન્ન થયેલો દેવ) દેવલોકના દિવ્ય કામભોગોમાં એવો મૂર્છિત, ગૃદ્ધ (લુબ્ધ), ગ્રથિત (જકડાયેલો) અને અધ્યુપપન્ન (તલ્લીન) થઈ જાય છે કે મનુષ્યસંબંધી કામભોગો પ્રત્યે તેને આદરભાવ રહેતો નથી-તેની નજરે મનુષ્યના કામભોગો તો તુચ્છ

समझता है उनमें निदान से नहीं बंधता है ये मुझे सदा मिलें ऐसा उनमें संकल्प नहीं करता है शब्द और रूप कामशब्द से, गंध, रस, और स्पर्श ये भोग शब्द से यहां लिये गये हैं अथवा–" काम्यन्ते इति कामाः " इस व्युत्पत्ति के अनुसार जो अभिलषित होते हैं वे काम हैं –मनोज्ञ और " भुज्यन्ते इति भोगाः " जो भोगे जाते हैं वे भोग हैं ऐसे भोग शब्दादि रूप होते हैं इस तरह मनोज्ञ जो शब्दादिक हैं वे कामभोग हैं ऐसा अर्थ कामभोग शब्द का हो जाता है इन कामभोगों में वह मूर्च्छित हुए की तरह मूर्च्छित हो जाता है क्यों कि वह इस बात के जानने में असमर्थ होता है कि इनका स्वरूप अनित्यादिरूप से बंधा हुआ है इसलिये वह उनमें गृद्ध हो जाता है उनकी अधिक से अधिक आकांक्षा वाला बन जाता है–अतृप्त रहता है उनमें उसको इतना प्रबल स्नेह हो जाता है कि जैसे कोई रस्सी से जकड़ा हुआ होता है वैसा वह उस स्नेह से उनमें जकड़ जाता है अतः वह उनमें तन्मय

લાગે છે. તે કામભોગોને તે સારા ગણુતો નથી, તેમને તે પોતાના કામના માનતો નથી, તે કામભોગોમાં તે નિદાનથી બંધાતો નથી એટલે કે તે કામ· ભોગોની પોતાને પ્રાપ્તિ થાય એવો સંકલ્પ કરતો નથી અહીં ' કામ ' પદથી શબ્દ અને રૂપ ગ્રહણ કરવા જોઇએ અને ' ભોગ ' પદથી ગંધ, રસ અને સ્પર્શ ગ્રહણ કરવા જોઇએ. અથવા " काम्यन्ते इति कामाः " આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર જે અભિલષિત (ઇચ્છિત) હોય છે તેનું નામ કામ છે. " भुज्यन्ते इति भोगा· " જે ભોગવવામાં આવે છે તેને ભોગ કહે છે, એવાં ભોગ શબ્દાદિ રૂપ હોય છે. આ રીતે મનોજ્ઞ શબ્દાદિકને કામભોગ કહે છે, એમ સમજવું.

તે નવીન દેવ આ કામભોગોમા મૂર્ચ્છિત થઈ જાય છે. જેમ મૂર્ચ્છિત વ્યક્તિને આજુબાજુનું ભાન રહેતું નથી, તેમ તે નવા ઉત્પન્ન થયેલા દેવને પણ તે કામભોગોમાં લીન થઈ જવાને લીધે બીજું કોઈ ભાન રહેતું નથી. તે કામભોગોમાં તે ગૃદ્ધ (લોલુપ) થઇ જાય છે કારણ કે તે એ વાતને સમજવાને અસમર્થ બને છે કે તેનું સ્વરૂપ અનિત્ય આદિ લક્ષણોવાળું છે. તે આ કામભોગોની અધિકમાં અધિક આકાંક્ષાવાળો બની જાય છે અને તેનાથી તૃપ્ત થતો જ નથી આ કામભોગો પ્રત્યે તેને એટલો બધો સ્નેહ બંધાય છે કે દોરીથી જકડાયેલા માણુસની જેમ તે આ સ્નેહના બંધનથી જકડાયેલો માણુસની જેમ તે આ સ્નેહના બંધનથી જકડાયેલો રહે છે, અને તે કારણે

निदानं-अप्राप्तवस्तुप्राप्त्यभिलापरूपं प्रकरोति 'एते मेऽनागतकाले भूयासुः' इति न चिन्तयतीत्यर्थः। तथा नो-नैव स्थितिप्रकल्पं, स्थितौ-अवस्थाने प्रकल्पः—संकल्पः स्थिति प्रकल्पः-अवस्थान विकल्पः, 'एतेष्वहं तिष्ठेयम्' एते वा मम तिष्ठन्तु-स्थिरीभवन्तु' इत्येवं रूपस्तम्, अथवा विशिष्टः प्रकल्पः-विप्रकल्पः—आचार आसेवेत्यर्थः, स्थित्या-मर्यादया विप्रकल्पः स्थितिविप्रकल्पस्तं प्रकरोति-कर्त्तुमारभते। एतद् अधुनोपपन्नदेवस्य दिव्यविषयप्रसक्तिरूपमेकं कारणम् १। अथ द्वितीयं कारणमाह—अधुनोपपन्नो देवो यतो दिव्यकामभोगेषु मूर्छितादि विशेषणविशिष्टो भवति ततः कारणात्तस्य मानुष्यकं-मनुष्यभवसम्बन्धि प्रेम-स्नेहः

हो जाता है इस तरह की परिस्थिति में संपन्न हुआ वह देव मनुष्य संबंधी कामभोगों को आदर की दृष्टि से नहीं देखता है उन्हें वह वस्तुरूप से यथार्थरूप से नहीं मानता है, इनसे मेरा प्रयोजन सध जावेगा ऐसा नहीं निश्चित करता है, ये मुझे अनागतकालमें भी प्राप्त हों। ऐसी भावना उनमें नहीं रखता है अप्राप्त वस्तु की प्राप्ति की अभिलाषा का नाम निदान है ऐसा निदान वह उनमें नहीं करता है यथा वह उनमें ऐसा भी भाव नहीं रखता है कि ये मेरे साथ रहें तथा मैं इनके साथ रहूं। इस तरह का यह दिव्य विशेषों में प्रसक्ति होने रूप प्रथम कारण है कि जिसकी वजह से वह अधुनोपपन्नदेव मनुष्यलोक में आने की कामना वाला होने पर भी नहीं आसकता है। द्वितीय कारण ऐसा है कि वह अधुनोपपन्न देव दिव्यकामभोगों में जब मूर्च्छित आदि विशेषणोंवाला हो जाता है-तब इस कारण उसका मनुष्यभव संबंधी स्नेह

તે તેમાં તન્મય થઇ જાય છે. આ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં મૂકાયેલો તે દેવ મનુષ્યભવ સંબંધી કામભોગોને તુચ્છ ગણતો થઈ જાય છે, તેમને તે યથાર્થ રૂપે માનતો નથી, તે કામભોગોથી પોતાનું પ્રયોજન સાધી શકાશે, એવું તેને લાગતું નથી, ભવિષ્યકાળમાં પણ તેમને પ્રાપ્ત કરવાની ભાવના રાખતો નથી. અપ્રાપ્ત વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા કરવી તેનું નામ નિદાન (નિયાણું) છે, એવું નિયાણું તે બાંધતો નથી. વળી તે એવી પણ ભાવના રાખતો નથી કે તે (કામભોગો) મારી સાથે રહે અને હુ તેમની સાથે રહું. આ રીતે દિવ્ય વિષયોમાં પ્રસક્તિ (આસક્તિ) હોવા રૂપ પહેલા કારણને લીધે, તે અધુનોપપન્ન દેવ મનુષ્યલોકમાં આવવાની કામનાવાળો હોવા છતાં પણ આવી શકતો નથી હવે બીજું કારણ પ્રકટ કરવામાં આવે છે-તે અધુનોપપન્ન દેવ જ્યારે દિવ્ય કામભોગોમાં મૂર્ચ્છિત, લુબ્ધ આદિ વિશેષણોવાળો થાય છે, ત્યારે તેનો

यदवलम्ब्य मनुष्यलोके आगच्छति तद् व्यवच्छिन्नं-नष्टं दिव्यं-देवलोकविषयं प्रेम तु संक्रान्तं-प्रविष्टमिति दिव्यप्रेमसंक्रान्तिरूपं द्वितीयं कारणम् २। अथ तृतीयं कारणमाह—यतस्तस्य दिव्यकामभोगेषु मूर्छितादि विशेषणविशिष्टस्य दिव्यप्रेमप्रतिबन्धान्मनसि एवं वक्ष्यमाणो विचारः स जायते-उत्पद्यते-' इयण्हिं ' इति-इदानीं-किञ्चित्कालं न गच्छामि-दिव्यभोगानुभवमनस्कत्वात् किन्तु मुहूर्त्ते—मुहूर्त्तानन्तरं गमिष्यामि, यत्तदोनित्यसम्बन्धात् येन-यावताकालेन मनुष्यलोकागमनशक्तो भवति तेन—तावताकालेन गतेन तस्मिन् काले गते सतीत्यर्थः मनुष्याः-मातापित्रादयः यद्दर्शनार्थं स आजिगमिषति ते स्वभावादेव-अल्पायुष्काः मनुष्याणामायुषोऽल्पत्वात् कालधर्मेण-मृत्युना संयुक्ताः-मरणप्राप्ता भवन्ति तेन

कि जिसको लेकर वह मनुष्यलोक में आने का अभिलाषी होता है वह उसका नष्ट हो जाता है, और देवलोक संबंधी प्रेम उसमें प्रविष्ट हो जाता है इस तरह से यह दिव्यप्रेमसंक्रान्तिरूप द्वितीय कारण है २। तृतीय कारण इस प्रकार से है-दिव्यकामभोगों में मूर्च्छित आदि विशेषणों से विशिष्ट हुए उस देव के दिव्यप्रेम द्वारा बंध जाने के कारण मन में ऐसा विचार उठने लगता है कि मैं अभी दिव्यकामभोगों में तल्लीन मन होने के कारण कुछ समयतक तो नहीं जा सकता हूं-बाद में थोड़ी देर में चला जाऊंगा ऐसा विचार आते २ ही ज्यों ही वह मनुष्य लोक में आने का विचार ही विचार करता रहता है त्यों २ उसका समय निकलता रहता है-इतने में ही जिनके देखने की अभिलाषा से वह यहां मनुष्यलोक में आने की इच्छा करता था, वे स्वभावतः अल्पायुवाले उसके माता पिता आदि मृत्यु के वशवर्ती हो जाते

મનુષ્યભવ સંબંધી સ્નેહ-(જે સ્નેહને લીધે તે મનુષ્યલોકમાં આવવાની અભિલાષા કરતો હતો,) જ નષ્ટ થઈ જાય છે, અને તેની જગ્યા દેવલોક સંબંધી પ્રેમ લઇ લે છે. આ રીતે દિવ્ય પ્રેમ સંક્રાન્તિરૂપ આ બીજું કારણુ સમજવું હવે ત્રીજું કારણુ પ્રકટ કરવામાં આવે છે-દિવ્ય કામભોગોમાં મૂર્છાભાવ આદિથી થયેલો દેવ તે દિવ્ય કામભોગોમાં એવો તો જકડાઇ જાય છે કે તેના મનમાં એવો વિચાર આવે છે કે હમણાં થોડીવાર તો આ ભોગો ભોગવી લઉં, ત્યારબાદ થોડીવારમાં જ મનુષ્યલોકમાં જ ચાલ્યો જઇશ. આ પ્રમાણે તે વિચાર કરતો જ રહે છે અને વિચારમાં ને વિચારમાં સમય પસાર થતો જ રહે છે. આ રીતે એટલો દીર્ઘકાળ વ્યતીત થઈ જાય છે કે જ્યારે તે મનુષ્યલોકમાં આવવાને પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે તેને ખબર પડે છે કે જેમને હું મળવા માગું છું તે માતા, પિતા આદિ તો કયારનાય મૃત્યુ પામી ચુકયાં છે. હવે

कस्य दर्शनार्थं स आगच्छतु इत्यसमाप्तकर्त्तव्यतारूपं तृतीयं कारणमिति ३ । इत्येतैस्त्रिभिः कारणैरित्यादि स्पष्टम् ॥ १ ॥

गता दिव्यभोगेषु मूर्छितादिविशेषणविशिष्टस्याऽधुनोपपन्नदेवस्य वक्तव्यता, साम्प्रतममूर्च्छितादि विशेषणस्य तस्य तामाह–' तीहिं ' इत्यादि । अधुनोपपन्नः कश्चिदमूर्च्छितादिविशेषणयुक्तो भवति स त्रिभिः कारणैर्मानुष्यं लोकं हव्यमागन्तुमिच्छति, शक्नोति च स हव्यमागन्तुम् । तान्येवाह–यो दिव्यकामभोगेषु मूर्च्छादि

हैं इससे वह अब किसके दर्शन के लिये यहां आवे इस तरह से असमाप्तकर्तव्यतारूप यह तृतीय कारण है इस प्रकार के इन तीन कारणों को लेकर वह अधुनोपपन्नदेव मनुष्यलोक में आने का अभिलाषी होता हुआ भी नहीं आ सकता है।

वृद्धसंप्रदाय ऐसा है कि देवता का एक मुहूर्त्त के नाटक में अपने यहां दो हजार वर्ष व्यतीत हो जाते हैं, और दो हजार वर्ष में अल्पायु अपने मातापितादि परलोकवासी हो जाते हैं फिर विचार करता है मातापितादि तो हैं नहीं फिर कहां जाऊं इसलिये मनुष्य लोक में नहीं आता है।

अब सूत्रकार यह समझाते हैं कि जो अधुनोपपन्नदेव दिव्यकामभोगों में अमूर्च्छित आदि विशेषणों वाला होता है, वह इन तीन कारणों को लेकर देवलोक से इस मनुष्यलोक में आना चाहता है और जल्दी आ भी सकता है वे तीन कारण इस प्रकार से हैं–पहिला कारण

કોને મળવાને માટે ત્યાં જવાનું રહે છે! આ રીતે અસમાપ્ત કર્તવ્યતારૂપ આ ત્રીજા કારણને લીધે તે અધુનોપપન્ન દેવ મનુષ્યલોકમાં આવવાની કામનાવાળો હોવા છતાં પણ આવવાને અસમર્થ બને છે.

વૃદ્ધસંપ્રદાય એવો છે કે દેવતાઓના એક મુહૂર્ત્તના નાટકમાં આ મનુષ્યલોકનો બે હજાર વર્ષનો કાળ વ્યતીત થઈ જાય છે. તે બે હજાર વર્ષમાં તો અલ્પાયુસંપન્ન તેના માતાપિતા આદિ સગાંસંબંધીઓ પરલોક સિધાવી ગયાં હોય છે. આ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં અહીં તે કોને મળવા માટે આવે? આ કારણે તે મનુષ્યલોકમાં આવતો નથી.

હવે સૂત્રકાર એ સમજાવે છે કે જે અધુનોપપન્ન દેવ દિવ્યકામભોગોમાં અમૂર્ચ્છિત, અલુબ્ધ આદિ વિશેષણોવાળો હોય છે તે નીચેનાં ત્રણ કારણોને લીધે આ મનુષ્યલોકમાં આવવાનું ઇચ્છે છે અને જલ્દી આવી પણ શકે છે. (૧) તેને એવો વિચાર આવે છે કે મને પ્રતિબોધ કરનારા અને પ્રવ્રજ્યા

रहितस्तत्कालोत्पन्नो देवो भवति तस्य एवं भवति–मनस्येवं विचारः समुत्पद्यते। तदेवाह–अस्ति मम मानुष्यके भवे आचार्य इति वा, आचार्यः–प्रतिबोधकप्रव्रज्यादायकादिः, अनुयोगाचार्यो वा, 'इति वे'–ति सर्वत्र वाक्यालङ्कारे । उपाध्यायः–सूत्रपाठकः, प्रवर्त्तयति संयोजयति–साधूनां चार्योपदिष्टेषु विनयवैयावृत्यादिकार्येष्विति प्रवर्त्तकः, उक्तञ्च—

"तवसंजमजोगेसुं, जो जोगो तत्थ तं पवत्तेइ ।
असहं नियत्तेई, गणतत्तिल्लो पवत्ती उ" ॥ १ ॥

छाया—तपः संयमयोगेषु यो योगस्तत्र तं प्रवर्त्तयति ।
असहं च निवर्त्तयति गणचिन्ताकरः प्रवर्त्तितु ॥ १ ॥

तथा प्रवर्त्तकप्रवर्त्तितान् संयमयोगेषु सीदतो मुनीन् स्थिरीकरोतीति स्थविरः, उक्तञ्च—

"थिरकरणा पुण थेरो, पवत्तिवावारिएसु अत्थेसु ।
जो जत्थ सीयइ जई, संतबलो तं थिरं कुणइ ॥१॥ इति ॥

छाया—स्थिरकरणात्पुनः स्थविरः प्रवर्तिव्यापारितेष्वर्थेषु ।
यो यत्र सीदति यतिः सद्बलस्तं स्थिरं करोति ॥ १ ॥

तथा गणोऽस्यास्तीति गणी–गणाचार्यः, गणधरः–गुर्वादिष्ट गृहीतकतिपय साधुसमूहधारकः ।

ऐसा है कि उसके मन में ऐसा विचार आता है कि मुझे प्रतिबोध करने वाले एवं प्रव्रज्या आदि देनेवाले आचार्यपरमेष्ठि हैं, अथवा अनुयोगाचार्य हैं सूत्रपाठक उपाध्याय हैं, साधुजनों को आचार्योपदिष्ट विनय वैयावृत्य आदि कार्यों में प्रवृत्त करने वाले प्रवर्त्तक हैं। कहा भी है–(तवसंजमजोगे सुं) इत्यादि। तथा–प्रवर्त्तकों को प्रवर्तित करने वाले संयम योगों में शिथिल होते हुए मुनिजनों को स्थिर करने वाले स्थविर हैं। कहा भी है–"थिरकरणा पुण थेरो" इत्यादि।

આદિ દેનારા આચાર્યપરમેષ્ઠિ છે, અથવા અનુયોગાચાર્ય છે, સૂત્રપાઠક ઉપાધ્યાય છે, અને સાધુઓને આચાર્યોપદિષ્ટ વિનય, વૈયાવૃત્ય આદિ કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત કરનારા પ્રવર્ત્તકો છે. કહ્યું પણ છે કે–"तवसंजमजोगेसुं" ઇત્યાદિ.

તથા પ્રવર્ત્તકોને પ્રવર્તિત કરનારા–સંયમયોગોમાં શિથિલ થયેલા મુનિઓને સંયમમાં સ્થિર કરનારા સ્થવિરો છે. કહ્યુ પણ છે–"थिर करणा पुण थेरो" ઇત્યાદિ.

उक्तञ्च—" पियधम्मे दढधम्मे, संविग्गो उज्जुओ य तेयसी ।
संगहुवग्गहकुसलो सुत्तत्थविऊ गणाहिवई ॥ १ ॥ इति ।

छाया—प्रियधर्मा दृढधर्मा संविग्न ऋजुरुश्च तेजस्वी ।
संग्रहोपग्रहकुशलः सूत्रार्थविद् गणाधिपतिः ॥ १ ॥

गणस्यावच्छेदो—विभागोंऽशोऽस्यास्तीति गणावच्छेदकः, यो हि गणांशं गृहीत्वा गच्छोपष्टम्भाय वस्त्रपात्राद्युपधिमार्गणानिमित्तं विहरति सः,

उक्तञ्च—" उब्भावणप्पभावणखेत्तोवहिमग्गणासु अविसाई ।
सुत्तत्थ तदुभयविऊ, गणवच्छो एरिसो होइ ॥ १ ॥ इति ।

छाया—उद्भावन प्रभावनक्षेत्रोपधिमार्गणासु-अविषादी ।
सूत्रार्थ तदुभयविद् गणावच्छेदक ईदृशो भवति ॥ १ ॥

तथा गणाचार्य हैं, गणधर हैं एवं गणावच्छेदक हैं जिनका गण होता है वे गणाचार्य, तथा गुरु से आदिष्ट होकर जो कितनेक साधुसमूह को अपने साथ में रखते हैं वे गणधर हैं। कहा भी है- (पियधम्मे दढधम्मे) इत्यादि ।

गण का-अवच्छेद-विभाग अंश जिनका होता है वे गणावच्छेदक हैं ये गणांश को लेकर गच्छके उपष्टम्भके लिये वस्त्र पात्र आदि उपधि का मार्गणा के निमित्त विहार करते हैं। कहा भी है-' उब्भावणप्पभावण ' इत्यादि । इनके प्रभाव से ही मैंने यह इस रूपवाली दिव्य देवर्द्धि, दिव्य देवद्युति, दिव्य देवानुभाव लब्ध किया है प्राप्त

વળી ત્યાં ગણાચાર્ય છે, ગણધર છે, અને ગણાવચ્છેદક છે. જેમનું જે ગણ હોય છે તે ગણના આચાર્યને તે ગણના ગણાચાર્ય કહે છે. ગુરુનો આદેશ થતાં જે સાધુ કેટલાક સાધુસમૂહને પોતાની સાથે રાખે છે તેને ગણધર કહે છે કહ્યું પણ છે-" पियधम्मे दढधम्मे " ઈત્યાદિ—

જેમને આધીન ગણનો અવચ્છેદ (વિભાગ, અંશ) હોય છે તેમને ગણાવચ્છેદક કહે છે તેઓ ગણાંશને લઇને ગચ્છના ઉપષ્ટંભને-આધાર માટે પાત્ર આદિ ઉપધિની માર્ગણાને નિમિત્તે વિહાર કરે છે. કહ્યું પણ છે કે—

" उब्भावणप्पभावण " ઈત્યાદિ—

ઉપર્યુક્ત આચાર્ય આદિના પ્રભાવથી જ મેં આ પ્રકારની દિવ્ય દેવર્ધિ, દિવ્ય દેવદ્યુતિ, અને દિવ્ય દેવાનુભાવ લબ્ધ કર્યો છે, પ્રાપ્ત કર્યો છે, અભિ-

येषां पूर्वोक्तानामाचार्यादीनां प्रभावेण मया 'इम'-त्ति-इय प्रत्यक्षा-आसन्ना च एतदेव रूपं यस्या न स्वल्पकालेन रूपान्तरभाग् भवति सा एतद्रूपा दिव्या-देवलोकसम्भूता प्रधाना वा देवर्द्धिः-देवसमृद्धिः विमानरत्नादि संपत्तिः, तथा दिव्या द्युतिः-शरीराभरणादि समुद्भवा. अथवा दिव्या देवयुतिः-इष्टपरिवारादि संयोगरूपा, दिव्यो देवानुभावः-वैक्रियकरणादिरूपोऽचिन्त्यसामर्थ्यं लब्धः-उपार्जितः जन्मान्तरे शुभक्रियाकरणेन, प्राप्तः-इदानीमुपनतः, अभिसम-

किया है, उसे अभिसमन्वागत किया है, अतः मै चलूं और उन भगवन्तोंके लिये वन्दन करूँ, नमस्कार करूं, उनका सत्कार करूं, सन्मानकरूं, क्योंकि वे मेरे लिये कल्याणरूप हुएहैं, मंगलरूप हुएहैं, दैवतरूप हुए हैं और चैत्यरूप अर्थात् ज्ञानरूप हुए हैं अतः उनकी सविधि सेवा करूं। यह अधुनोपपन्न देव के यहां आने का प्रथम कारण है. ये जो "इमत्ति" आदि पद हैं-उनसे यहां यह प्रकट किया गया है कि जिन महाऋद्धि आदि की प्राप्ति इसे हुई है वह सब इसके प्रत्यक्षभूत और आसन्न है, तथा स्वल्पकाल में रूपान्तर को प्राप्त करने वाली-बदल जाने वाली नहीं है ऐसी यह देवलोक संबंधी विमानरत्नादिरूप संपत्ति है तथा दिव्य वह शरीराभरणादि की द्युति है। अथवा "दिव्या देवयुतिः" ऐसी जब इसकी संस्कृत छाया होगी तो इस पक्ष में यह दिव्य इष्ट परिवारादि संयोगरूप देवयुति है ऐसा अर्थ हो जायगा तथा दिव्य यह वैक्रिय

સમન્વાગત કર્યો છે-(તેનાપર મારો અધિકાર જમાવ્યો છે) તો મારે તેમની પાસે જવું જોઈએ, તે ભગવન્તોને વંદણા કરવી જોઈએ, તેમને નમસ્કાર કરવા જોઈએ, તેમનો મારે સત્કાર કરવો જોઈએ, સન્માન કરવું જોઈએ, કારણ કે તેઓ મારે માટે કલ્યાણરૂપ છે, મંગળરૂપ છે, દૈવતરૂપ છે, અને ચૈત્યરૂપ-જ્ઞાન સ્વરૂપ છે તેથી મારે તેમની વિધિસહિત પર્યુપાસના કરવી જોઈએ આ પ્રકારની વિચારધારાને કારણે તે અધુનોપપન્ન-તત્કાલ ઉત્પન્ન થયેલો દેવ આ મનુષ્યલોકમાં જલ્દી આવવાને સમર્થ થાય છે

એ જ વાત સૂત્રકારે અહીં "इमति" આદિ પદોથી પ્રકટ કરી છે. તે દેવ એવું માને છે કે આ જે મહાઋદ્ધિ આદિની મને પ્રાપ્તિ થઈ છે તે તેમના પ્રભાવથી પ્રાપ્ત થયેલી છે. આ મહાઋદ્ધિ આદિ સ્વલ્પકાળમાં રૂપાન્તર પામે એવી નથી-બદલાઈ જાય એવી નથી. એવી આ દેવલોકની વિમાન, રત્ન આદિરૂપ સંપત્તિ છે અને શરીરાભરણ આદિની દ્યુતિ છે અથવા "दिव्या देवयुति." આ પ્રકારની તેની સંસ્કૃત છાયા લેવામાં આવે, "તો દિવ્ય ઇષ્ટ પરિવાર આદિના સંયોગરૂપ દેવયુતિ" એવો પણ તેનો અર્થ થાય છે. વળી

न्वागतः–भोग्यरूपेणोपस्थितः तत्–तस्मात्कारणात् गच्छामि तथा तान्–मदुपकारिणः भगवतः पूज्यान् वन्दे–वाचा स्तौमि नमस्यामि–प्रणमामि कायेन नम्री भवामीत्यर्थः, सत्करोमि–अभ्युत्थानादिना, संमानयामि–उचितविनयादिप्रतिपत्त्या तथा कल्याणं–कल्याणस्वरूपान् मङ्गलं–मङ्गलस्वरूपान् दैवतं–धर्मदेवस्वरूपान् चैत्यं–ज्ञानस्वरूपान्, कल्याणादि शब्देष्वेकवचनमार्षत्वात्, एषां विशेषव्याख्याऽऽवश्यकसूत्रस्य मत्कृतायां मुनितोषिणी टीकायामवलोकनीया। तान् पर्युपासे–सविधि सेवे। इति धर्माचार्यादिवन्दनविषयकं कारणम् १।

अथ द्वितीयं कारणं प्रदर्शयति 'अहुणोववन्ने' इत्यादि-योऽधुनोपपन्नो देवो देवलोकेषु दिव्यकामभोगेषु–अमूर्च्छितादिविशेषणयुक्तो भवति तस्यैव विचारः संजायते।

करने आदि रूप अचिन्त्य सामर्थ्य है सो ये सब मैंने उन्हीं के प्रभाव से पूर्वभव में कृतशुभ क्रिया करने द्वारा उपार्जित किया है, और अब इस भव में उसे प्राप्त कर लिया है। तथा भोग्यरूप से वह सब मेरे समक्ष उपस्थित भी हो चुका है। अतः मैं अब जाऊं और उन्हीं मेरे उपकारी पूजनीयों को वन्दना करूं वचन से स्तुति करूं, शरीर से उनके समक्ष विनम्र हो जाऊं, अभ्युत्थान आदि द्वारा उनका सत्कार करूं, उचित विनयादि की प्रतिपत्ति से उनका सम्मान करूं, तथा कल्याणस्वरूप, मंगलस्वरूप, धर्मदेवस्वरूप और ज्ञानस्वरूप उनकी सविधि पर्युपासना करूं। इनकी विशेष व्याख्या आवश्यकसूत्र की जो मुनितोषिणी टीका है उसमें की गई है अतः वहां से इसे देखना चाहिये। इस प्रकार का यह धर्माचार्यादि की वन्दनाविषयक प्रथम कारण है। द्वितीयकारण इस प्रकार से है–(अहुणोववन्ने) इत्यादि।

વૈક્રિય આદિ કરવારૂપ જે અચિન્ત્ય સામર્થ્યની મને પ્રાપ્તિ થઈ છે તે તેમના જ ઉપદેશને લીધે પૂર્વભવમાં કરેલાં શુભ કર્મોના પ્રભાવથી ઉપાર્જિત કરેલુ છે, અને આ ભવમાં મને તેની પ્રાપ્તિ થયેલી છે, તથા ભોગ્યરૂપે તે સઘળી સામગ્રી મારી સામે ઉપસ્થિત પણ થઈ ચુકેલી છે. તો અત્યારે જ હું મનુષ્યલોકમાં જઉં, તે ઉપકારી પુરુષોને વંદણા કરૂ–વચનથી તેમની સ્તુતિ કરૂ, શરીર નમાવીને વિનમ્રતાપૂર્વક તેમને નમસ્કાર કરૂ, ઉચિત વિનયાદિની પ્રતિપત્તિથી તેમનું સન્માન કરૂં, તથા કલ્યાણસ્વરૂપ, મંગળસ્વરૂપ, ધર્મદેવસ્વરૂપ, અને જ્ઞાનસ્વરૂપ તે ભગવન્તોની વિધિસહિત પર્યુપાસના કરૂં. આ પદોનું વિશેષ વિવરણ આવશ્યકસૂત્રની મુનિતોષિણી ટીકામાં આપ્યું છે, તો ત્યાંથી વાંચી લેવું. આ પ્રકારનું ધર્માચાર્ય વગેરેની વન્દનાવિષયક પ્રથમ કારણ છે. બીજું કારણ આ પ્રમાણે છે–" अहुणोववन्ने " ઇત્યાદિ—

तदेव दर्शयति-एषः-अवधिना प्रत्यक्षीकृतः मानुष्यके भवे वर्त्तमानो मनुष्यः-ज्ञानी-अवध्यादिज्ञानवान्, तपस्वी-अनशनादिद्वादशविधतपोविधायकः, अनेन किम्? इत्याह—एवम्-अतिदुष्करदुष्करकारकः-दुष्करं=दुश्चरं-षष्ठ षष्ठ तपोरूपम्, अतिशयेन दुष्करम्-अतिदुष्करम् आतिशय्यं च पारणकदिने आचामाम्लकरणात्। तत्रापि दुष्करं पारणकेऽपि संसृष्टहस्तादि प्रदत्तस्योज्झितधर्मिकस्य आहारस्य ग्रहणरूपं, तत्करोतीति-अतिदुष्करदुष्करकारकः। धन्यनामानगारवत्, अस्ति, तत्-तस्मात्कारणात् गच्छामि तथा णं-तं भगवन्तं तपः संयमैश्वर्यादियुक्तं

जो अधुनोपपन्न देव देवलोक में दिव्य कामभोगों में अमूर्च्छित आदि विशेषणों वाला होता है उसको इस द्वितीय कारण में ऐसा विचार होता है-कि इस मनुष्यलोक में जो ये मेरे अवधिज्ञान का विषयभूत मनुष्यभव में वर्तमान ज्ञानी अवधि आदि ज्ञानवाला जीव है, तथा अनशनादिरूप १२ प्रकार के तपों का आचारण कर्त्ता जो यह तपस्वीजन है-कि जो षष्ठ षष्ठ तपोरूप दुश्चर तपस्याओं को करता रहता है और पारणा के दिन भी जो आचाम्ल की तपस्या करता है तथा उस पारणा में भी जो संसृष्ट हस्तादि प्रदत्त (।) एवं उज्झितधर्मवाला (।) आहार का ग्रहण करता है ऐसे अतिदुष्कर दुष्करतपस्या को, जो धन्य नाम अनगार के समान करते हैं, अतः ऐसे उन तप संयमरूप ऐश्वर्यादि से संपन्न तपस्वी भगवन्तों की वन्दनादि करने के लिये म जाऊं, इस प्रकार का ऐसा यह उसका ज्ञानि तपस्विजन की परिचर्या करने की

દેવલોકના દિવ્ય કામભોગોમાં મુર્च્छાભાવ આદિથી રહિત હોય એવા અધુનોપપન્ન દેવના મનમાં એવો વિચાર આવે છે કે “ આ મનુષ્યલોકમાં મારા અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત મનુષ્યભવમાં અવધિ આદિ જ્ઞાનસંપન્ન જીવો છે, અનશનાદિ ૧૨ પ્રકારના તપનું આચરણ કરનારા તપસ્વી જીવો છે, જે છટ્ઠ છટ્ઠના તપરૂપ દુષ્કર તપસ્યાઓ કરતા રહે છે અને પારણાને દિવસે પણ આયંબિલની તપસ્યા કરે છે તથા તે પારણાને નિમિત્તે પણ જે સંસૃષ્ટહસ્તાદિ (ભરેલા હાથે) પ્રદત્ત અને ઉજ્ઝિતધાર્મિક (નાખવાના સ્વભાવવાલો) આહારને ગ્રહણ કરે છે, જેઓ ધન્ય નામના અણુગારની જેમ દુષ્કરમાં દુષ્કર તપસ્યા કરનારા છે, એવાં તપસંયમરૂપ ઐશ્વર્યાદિથી સંપન્ન એવા તપસ્વી ભગવન્તોને વંદણા આદિ કરવાને માટે મારે જવું જોઇએ. આ પ્રકારનું જ્ઞાની તપસ્વી મુનિઓની પર્યુપાસના કરવાની અભિલાષારૂપ બીજું કારણ છે. હવે ત્રીજું કારણ પ્રકટ કરવામાં આવે છે.

वन्दे नमस्यामि यावत् पर्युपासे,–व्याख्या पूर्ववत् । इति ज्ञानितपस्विपर्युपासनाभिलाषरूपं द्वितीयं कारणम् २। अथ तृतीयं कारणमाह—'अहुणोववन्ने' इत्यादि, अधुनोपपन्नो देवो दिव्यकामभोगेषु अमूर्च्छितो यावत् अनध्युपपन्नो भवति तस्यैवं विचारः संजायते । एतदेवाह-अस्ति खलु मम मानुष्यके भवे 'मायाइवा' इत्यादि, तत्र-माता,-पिता,-भार्या,-भ्राता,-भगिनी, पुत्रः,-दुहितरः,-स्नुषा-पुत्रभार्या वा वर्त्तन्ते तत्-तस्मात्कारणात् गच्छामि तेषामन्तिके-समीपे प्रादुर्भवामि । किमर्थमित्याह-'पासंतु' इत्यादि, पश्यन्तु तावत्-ते मात्रादयो मे-मम इमामेतद्रूपां दिव्यां देवर्द्धिम्, इत्यादि पूर्ववत् । इति मात्रादीनामन्तिके प्रादुर्भवनरूपं तृतीयं कारणम् ३। इत्येतैस्त्रिभिः स्थानैरित्यादि सर्वं व्याख्यातपूर्वम् ॥२॥ सू० ५१ ॥

अथ देवव्यापारानेव सूत्रचतुष्टयेनाह—

मूलम्—तओ ठाणाइं देवे पीहेज्जा, तं जहा—माणुस्सं भवं १, आरिए खेत्ते जम्मं २, सुकुलपच्चायाइं ३ ॥ १ ॥ तीहिं ठाणेहिं देवे परितप्पेज्जा, तं जहा—अहो णं मए संते बले संते वीरिए संते पुरिसक्कारपरक्कमे खेमंसि सुभिक्खंसि आयरियउवज्झाएहिं विज-

---

अभिलाषारूप द्वितीय कारण है अथ तृतीयकारण इस प्रकार से है-(अहुणोववन्ने) इत्यादि-देवलोक में अधुनोपपन्नदेव जो दिव्यकामभोगों में अमूर्च्छित आदि विशेषणों वाला होता है उसका ऐसा विचार होता है-कि मेरे पूर्वभव के ये मनुष्यलोक में माता, पिता, भार्या, भ्राता, भगिनी, पुत्र, एवं पुत्रवधू आदि हैं सो मैं उनके पास जाकर प्रकट हो जाऊं-ताकि वे मेरी इस प्रकार की इस दिव्य देवर्द्धि आदि को अपनी आंखों से देखले, इस प्रकार का यह माता आदि के पास में प्रादुर्भवनरूप तृतीय कारण है ३ ॥ सू०५१ ॥

"अहुणोववन्ने" ઇત્યાદિ—

દિવ્ય કામભોગોમાં અમૂર્च्छाભાવ આદિ વિશેષણોવાળો તે અધુનોપપન્ન દેવ એવો વિચાર કરે છે કે મારા પૂર્વભવના માતા, પિતા, પત્ની, ભાઇ, બહેને, પુત્રો, પુત્રીઓ, પુત્રવધૂ આદિ સૌ સગાંસંબંધી મનુષ્યલોકમાં રહે છે. તો હું તેમની પાસે જઇને પ્રકટ થઉં અને મારી આ પ્રકારની દિવ્ય દેવર્દ્ધિ આદિને તેઓ પ્રત્યક્ષ જોઈ લે આ પ્રકારનું માતાપિતા આદિની સમક્ષના પ્રાદુર્ભવનરૂપ ત્રીજું કારણ છે. ॥ સૂ. ૫૧ ॥

माणेहिं कल्लसरीरेणं णो बहुए सुए अहीए १, अहो णं मए इहलोगपडिबद्धेणं परलोगपरंमुहेणं विसयतिसिएणं णो दीहे सामण्णपरियाए अणुपालिए २, अहो णं मए इड्डिरससायगुरुएणं भोगामिसगिद्धेणं णो विसुद्धे चरित्ते फासिए ३। इच्चेएहिं तीहिं ठाणेहिं देवे परितापेज्जा ॥ २॥ तीहिं ठाणेहिं देवे चइस्सामि -त्ति जाणाइ, तं जहा—विमाणाभरणाइं णिप्पभाइं पासित्ता १, कप्परुक्खगं मिलायमाणं पासित्ता२, अप्पणो तेयलेस्सं परिहायमाणिं जाणित्ता ३, इच्चेएहिं तीहिं ठाणेहिं देवे परितप्पेज्जा ॥ ३ ॥ तीहिं ठाणेहिं देवे उव्वेगमागच्छेज्जा, तं जहा—अहो णं मए इमाओ एयारूवाओ दिव्वाओ देवड्ढीओ, दिव्वाओ देवजुईओ, दिव्वा देवाणुभावा लद्धा पत्ता अभिसमण्णागया चइयव्वं भविस्सइ १, अहो णं मए माउओयं पिउसुक्कं तं तदुभयसंसट्ठं तप्पढमयाए आहारो आहारेयव्वो भविस्सइ२, अहो णं मए कलमलजंबालए असुइयाए उव्वेयणिज्जाए भीमाए गब्भवसहीए वसियव्वं भविस्सइ ३ । इच्चेएहिं तीहिं ठाणेहिं देवे उव्वेगमागच्छेज्जा ॥ ४ ॥ सू० ५२ ॥

छाया—त्रीणि स्थानानि देवः स्पृहयति, तद्यथा—मानुष्यं भवम् १, आर्ये क्षेत्रे जन्म २, सुकुलप्रत्यायातिम् ३ ॥१॥ त्रिभिः स्थानैर्देवः परितपति, तद्यथा—अहो ! खलु मया सति बले सति वीर्ये सति पुरुषाकारपराक्रमे क्षेमे सुभिक्षे आचार्योपाध्यायेषु विद्यमानेषु कल्पशरीरेण नो बहुकं श्रुतमधीतम् १, अहो खलु मया इहलोकप्रतिबद्धेन परलोकपराङ्मुखेन विषयतृषितेन नो दीर्घः श्रामण्यपर्यायोऽनुपालितः २, अहो ! खलु मया ऋद्धिरससातगुरुकेण भोगामिषगृद्धेन नो विशुद्धं चारित्रं स्पृष्टम् ३। इत्येतैस्त्रिभिः स्थानैः देवः परितपति ॥२॥ त्रिभिः

स्थाने देवः 'च्यविष्ये' इति जानाति, तद्यथा-विमानाभरणानि निष्प्रभाणि दृष्ट्वा १, कल्पवृक्षकं म्लायन्तं दृष्ट्वा २, आत्मनस्तेजोलेश्यां परिहीयमानां ज्ञात्वा ३। इत्येतैस्त्रिभिः स्थानैर्देवः 'च्यविष्ये' इति जानाति ।३।। त्रिभिः स्थानैर्देव उद्वेगमागच्छति, तद्यथा-अहो ! खलु मया इमा एतद्रूपा दिव्या देवर्द्धयः, दिव्या-देवद्युतयः, दिव्या देवानुभावा लब्धाः प्राप्ताः अभिसमन्वागताः, च्यवितव्यं भविष्यति १, अहो खलु मया मातुरोजः, पितुः शुक्रं, तत्तदुभयसंसृष्टं तत्प्रथमतायां आहार आहर्त्तव्यो भविष्यति २, अहो ! खलु मया कलमलजम्बालायामशुचि कायामुद्वेजनीयायां भीमायां गर्भवसत्यां वस्तव्यं भविष्यति ३। इत्येतैस्त्रिभिः स्थानैर्देव उद्वेगमागच्छति ॥ ४ ॥ सू० ५२ ॥

टीका—'तओ' इत्यादि । त्रीणि स्थानानि-वस्तूनि देवः स्पृहयति-अभिलषति, तान्येवाह-मानुष्यं भवम् १, आर्यं क्षेत्रं च सार्द्धपञ्चविंशतिदेशात्मकं मगधादि तस्मिन् जन्म २, सुकुले-ऐक्ष्वाकादौ प्रत्यायातिः-देवलोकात्प्रत्यागमनं सुकुलप्रत्यायातिस्तां स्पृहयतीति प्रक्रमः ॥१॥ 'तीहिं' इत्यादि, त्रिभिः स्थानैर्देवः परितपति-पश्चात्तापं करोतीत्यर्थः । तान्येवाह—'अहो' इत्याश्चर्ये-आश्चर्यमेतद् यन्मया सति विद्यमाने बले-शारीरे, वीर्ये-आत्मोल्लासरूपे पुरुषाकारपराक्रमे-पुरुषाकारः-पुरुषत्वाभिमानः, पराक्रमं-निष्पादितस्वविपयउत्साहः,

---

अब सूत्रकार चार सूत्रों द्वारा देव व्यापारों का कथन करते हैं-(तओ ठाणाइं देवे पीहेज्जा) इत्यादि ।

टीकार्थ-देव तीन स्थानों की चाहना करता है-जैसे-मनुष्यभव की १, आर्यक्षेत्र में जन्म ग्रहण करने की २ और देवलोक से चव कर सुकुल में उत्पन्न होने की ३। इन तीन स्थानों को लेकर देव पश्चात्ताप करता है -जैसे शारीरिक बल के होने पर, आत्मोल्लासरूप वीर्य के होने पर, पुरुषाकारपराक्रम-पुरुषार्थ और उत्साह के होने पर, उपद्रवाभावरूप

હવે સૂત્રકાર નીચેના ચાર સૂત્રો દ્વારા દેવવ્યાપારોનું કથન કરે છે—"तओ ठाणाइं देवे पीहेज्जा" ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—નીચે દર્શાવેલાં ત્રણ સ્થાનોની દેવો ચાહના કરે છે-(૧) મનુષ્યભવની, (૨) આર્યક્ષેત્રમાં જન્મ લેવાની, અને (૩) દેવલોકમાંથી ચ્યવીને સુકુલમાં ઉત્પન્ન થવાની. આ ત્રણ કારણોને લીધે દેવ પશ્ચાત્તાપ કરે છે-(૧) શારીરિક બળ આત્મોલ્લાસ રૂપ વીર્ય, પુરુષકાર પરાક્રમ આત્મબળ-પુરુષાર્થ અને ઉત્સાહ, ઉપદ્રવના અભાવરૂપ ક્ષેમ સુકાલ થાય ત્યારે આચાર્ય ને ઉપાધ્યાયનો સદ્ભાવ થતા

तयोः समाहारे पुरुषाकारपराक्रमं, तस्मिन्, 'सति' इति सर्वत्र संयोज्यम्। सति-विद्यमाने क्षेमे-उपद्रवाभावे, सुभिक्षे-सुकाले सति, तथा आचार्योपाध्यायेषु सत्सु सतिकल्यशरीरे-नीरोगदेहे च, एवंविध सामग्रीसद्भावेऽपि नो बहुकं श्रुतमधीतं मयेति पूर्वेण सम्बन्धः इति श्रुतानधीतविषयमेकं स्थानम् १। अथ द्वितीयमाह-'अहो' इत्यादि, अहो! मया इहलोकप्रतिबद्धेन-भोजनवस्त्रादिनिर्वाहमात्रार्थिना परलोकपराङ्मुखेन-परलोकवाञ्छारहितेन विषयतृषितेन-विषयलोलुपेन सता नो दीर्घः-बहुकालपरिमितः श्रामण्यपर्यायः-दीक्षापर्यायः अनुपालितः-परिपालितः। इति दीर्घकालश्रामण्यपरिपालनपरिवर्जनरूपं द्वितीयं स्थानम् २। अथतृतीयमाह—'अहो' इत्यादि, ऋद्धिरससातगुरुकेण-ऋद्धिः-आचार्यत्वाद्य-

क्षेम के होने पर सुकाल के होने पर, आचार्य एवं उपाध्याय के होने पर तथा नीरोग शरीर के होने पर-इस प्रकार की यह सब सामग्री के होने पर भी-जो मैं ने बहुतश्रुतका अध्ययन नही किया-ऐसा यह श्रुत अनधीतविषयक प्रथम पश्चात्ताप करने का स्थान है द्वितीयस्थान इस प्रकार से है-"अहो खलु मया इहलोक प्रतिबद्धेन" इत्यादि मैं भोजन वस्त्र आदिकों द्वारा ही केवल अपना निर्वाह करने का अभिलाषी बना रहा, परलोक सुधारने की मैंने कोई परवाह नहीं की, विषयों में ही मेरी लोलुपता रही अतः बहुत समयतक मैं श्रामण्य पर्याय का पालन नहीं कर पाया, इस प्रकार का यह दीर्घकाल श्रामण्यपर्यायपरिपालन-परिवर्जनरूप द्वितीय कारण है तृतीय कारण इस प्रकार से है-मैं ऋद्धि

નીરોગી શરીર આટલી આટલી સામગ્રીનો સદ્‌ભાવ હોવા છતાં પણ મેં બહુતશ્રુતનું અધ્યયન જ ન કર્યું. અર્થાત્ શાસ્ત્ર ભણ્યો નથી. આ પ્રકારનું આ શ્રુત ન જાણવા રૂપ વિષયક પશ્ચાત્તાપ કરવાનું પ્રથમ સ્થાન છે

બીજું સ્થાન (કારણ) આ પ્રમાણે છે-"अहो खलु मया इहलोक प्रतिबद्धेन" ઈત્યાદિ-હું ભોજન, વસ્ત્ર, આદિની પ્રાપ્તિ દ્વારા જ મારો નિર્વાહ ચલાવવામાં રચ્યોપચ્યો રહ્યો, પરલોક સુધારવાની મેં બિલકુલ પરવા ન કરી, હું વિષયોમાં જ લોલુપ રહ્યો, અને તે કારણે દીર્ઘ સમય (ઘણા કાલ) સુધી હું શ્રામણ્ય પર્યાયનું પાલન કરી શક્યો નહીં, આ પ્રકારનું દીર્ઘકાળ શ્રામણ્યપર્યાય નહીં પાળવા રૂપ પરિવર્જન રૂપ, પશ્ચાત્તાપનું આ બીજું કારણ છે.

હવે તેના પશ્ચાત્તાપનું ત્રીજું કારણ પ્રકટ કરવામાં આવે છે-ઋદ્ધિ, આચાર્યપદ પ્રાપ્તિ આદિ અવસ્થામાં નરેન્દ્રાદિકો દ્વારા મારી પૂજા થતી રહે એવી મનોકામનાથી યુક્ત અને મનોજ્ઞ રસોની કામનાથી યુક્ત રહ્યો તથા

वस्थायां नरेन्द्रादि प्राप्तपूजारूपा, 'रसाः-मधुरादयो मनोज्ञाः, सातं-शरीरादि सुखम्, एतानि गुरूणि-आदरविषया यस्य सोऽयम्-ऋद्धिरससातगुरुकोकस्तेन, अथवा, एतैः पूर्वोक्तैर्गुरुकः-तत्प्राप्तावभिमानवशात्, अप्राप्तौ च तत्प्रार्थनातोऽशुभभावोपात्त कर्मभारतया गुरुपरिणामस्तेन, भोगामिषगृद्धेन, भोगाः-मनोज्ञशब्दादयः आमिषमिवामिषमत्यन्तगृद्धिहेतुत्वेनेति भोगामिषं, तत्र गृद्धः-आसक्तः-भोगामिषगृद्धस्तेन नो विशुद्धम्-अनतिचारं चारित्रं स्पृष्टं-समाचरितमिति विशुद्धचारित्रानाचरणरूपं तृतीयं स्थानम् ३। इत्येतैस्त्रिभिरित्यादि सुगमम् ॥२॥

'तीहिं' इत्यादि, त्रिभि. स्थानैर्देवः 'च्यविष्ये-स्वर्गाच्चुतो भविष्यामि' इति-

---

आचार्य प्राप्ति आदि की अवस्था में नरेन्द्रादि द्वारा प्राप्त पूजा की अधिक वाञ्छावाला बना रहा, मधुरादिक मनोज्ञ रसों की कामना करता रहा, तथा शारीरिक सुख प्राप्ति की ओर ही अधिक मेरा उस अवस्था में ध्यान रहा इससे मैं बहुत गुरु भारी बना उनकी प्राप्ति के अभियान के वश से तथा उनकी अप्राप्ति में उनकी प्रार्थना-चाहना से अर्जित अशुभ भावों के सम्बन्ध में जायमान कर्मों के भार से भारी तथा आमिष की तरह अत्यन्त गृद्धि के हेतुभूत होने के कारण भोग रूप-मनोज्ञ शब्दादिरूप आमिष में अत्यन्त आसक्त रहा इस कारण मैंने विशुद्ध अतिचार रहित-चारित्र का पालन नहीं किया इस प्रकार का यह विशुद्ध चारित्र का अनाचरणरूप तृतीयस्थान है इस प्रकार के इन तीन स्थानों को लेकर देव पश्चात्ताप करता है।

तीन स्थानों को लेकर देव यह जान लेता है कि मैं यहां से-स्वर्ग से चवुंगा जैसे-जब वह अपने विमानों को एवं आभरणों को

શારીરિક સુખપ્રાપ્તિ તરફ જ મારૂં અધિક ધ્યાન રહ્યું. તે કારણે હું બહુ જ ગુરુકર્મા ભારે કર્મવાળો થતો ગયો. તે વસ્તુઓની પ્રાપ્તિના અભિયાનને (કર્મના યોગથી) આધીન થઇને અને તેમની અપ્રાપ્તિમાં તેમની ચાહનાને કારણે ઉપાર્જિત અશુભ ભાવોના સંબંધથી ઉત્પન્ન થયેલા કર્મોના ભારથી હું ભારે બન્યો, ભોગરૂપ-મનોજ્ઞ શબ્દાદિરૂપ આમિષમાં અત્યન્ત આસક્ત રહ્યો, અને તે કારણે મેં વિશુદ્ધ (અતિચાર રહિત) ચારિત્રનું પાલન કર્યું નહીં. આ પ્રકારે વિશુદ્ધ ચારિત્રના અનાચરણ (આચરણ ન કરવા રૂપ) રૂપ, આ ત્રીજું કારણ સમજવું. ઉપર્યુક્ત ત્રણ કારણોને લીધે દેવ પશ્ચાત્તાપ કરે છે.

ત્રણ કારણોને લીધે દેવ એ વાત જાણી લે છે કે અહીંથી (દેવલોકમાંથી) મારૂં ચ્યવન થવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે-(૧) પોતાના વિમાનો તથા

एवं जानाति, तद्यथा-तानि स्थानानि यथा-स्वस्य विमानाभरणानि निष्प्रभाणि-कान्ति रहितानि दृष्ट्वा, निष्प्रभत्वं चैषामौत्पातिकं तच्चक्षुर्विभ्रमरूपं वा न तु वास्तविकम् १। कल्पवृक्षं म्लायन्तं-निस्तेजोभवन्त दृष्ट्वा २। तथा-आत्मनः-स्वस्य तेजोलेश्यां शरीरदीप्तिं परिहीयमानां-क्षीयमाणां दृष्ट्वा देवः स्वच्यवनं जानाति, देवानां च्यवनकाले तथाविधचिह्नसद्भावात्, उक्तञ्च—"माल्यम्लानिः कल्पवृक्षमकम्पः श्री ह्री नाशो वाससां-चोपरागः। दैन्यं तंद्रा कामरागाङ्गभङ्गौ, दृष्टिभ्रान्ति वेपथुश्चारतिश्च ॥१॥" इति। इत्येतैस्त्रिभिः स्थानैरित्यादि निगमनम् ॥३॥ 'तीहिं' इत्यादि, त्रिभिः स्थानै देव उद्वेगं-मनोमालिन्यम् आगच्छति-

कान्तिरहित देखता है तो वह यह जाना जाता है कि मैं यहां से चवुंगा, इनमें निष्प्रभता औत्पातिक होती है अथवा चक्षु में विभ्रम के आने रूप होती है परन्तु वह निष्प्रभता उनमें वास्तविक नहीं होती है यह प्रथम कारण है, द्वितीयकारण काल्पवृक्षों को म्लान होते हुए देखना है तथा तृतीय कारण है अपनी शरीर दीप्तिरूप तेजोलेश्या को नष्ट हो रही देखना इस प्रकार के ये चिह्न देवों को च्यवनकाल में हो जाते हैं इससे वह वहां अपने होने वाले च्यवन को जान लेता है। कहा भी है-"माल्यम्लानिः" इत्यादि। इन्हीं तीनों स्थानों को लेकर देव परितप्त होता है।

इन तीन कारणों को लेकर देव उद्वेग को मनोमालिन्य को प्राप्त होता है जैसे-वह यह सोचता है कि यह कितने आश्चर्य की बात है जो मैंने इस प्रत्यक्ष रही हुई तथा मेरे समीप वर्तमान दिव्य देवर्द्धि को

આભરણોને જ્યારે તે કાન્તિરહિત થયેલા ભાળે છે, ત્યારે તેને સમજણ પડી જાય છે કે હવે અહીંથી મારૂં ચ્યવન થશે. તેમાં નિષ્પ્રભતા ઔત્પાતિક હોય છે અથવા ચક્ષુમાં વિભ્રમ થવાને કારણે દેખાય છે. તે વિમાનો વગેરેમાં તે નિષ્પ્રભતા સ્વાભાવિક હોતી નથી. (૨) કલ્પવૃક્ષો મ્લાન થતાં દેખાય છે અને (૩) પોતાની શરીર-દીપ્તિરૂપ તેજોલેશ્યા તેને નષ્ટ પામતી દેખાય છે. આ ત્રણે પ્રકારનાં ચિહ્નોનો દેવોના ચ્યવનકાળે સદ્ભાવ રહે છે. તે કારણે પોતાનું જે ચ્યવન થવાનું છે તેને દેવ જાણી જાય છે કહ્યું પણ છે કે-'माल्यम्लानि" ઈત્યાદિ. એ જ ત્રણ કારણોને લીધે દેવો પરિતપ્ત (સંતાપયુક્ત) થાય છે.

નીચે દર્શાવેલાં ત્રણ કારણોને લીધે દેવ ઉદ્વિગ્ન-મનોમાલિન્ય યુક્ત થાય થાય છે. તેને એવો વિચાર આવે છે કે "આ કેવા આશ્ચર્યની વાત છે કે આ પ્રત્યક્ષ રહેલી તથા મારી સમીપે વર્તમાન (વિદ્યમાન) એવી જે દિવ્ય

प्राप्नोति । तान्येवस्थानान्याह–अहो ! इत्याश्चर्ये–आश्चर्यमेतद् यन्मया इमा एत-द्रूपाः प्रत्यक्षमासन्ना दिव्या देवर्द्धयः, देवद्युतयः देवानुभावाः लब्धाः प्राप्ताः अभिसमन्वागताः स्वायत्तीकृताः सम्प्रत्येतत्सर्वमुक्त्वा च्यवितव्यं मम च्यवनं भवि-ष्यतीत्येकम् १। अथ द्वितीयं स्थानमाह—'अहोणं' इत्यादि, अहो ! तिर्य-ग्लोकं गच्छता मया मातुरोजः–आर्तवं, पितुःशुक्रं, तत् तथाविधं किमपि विली-नानामतिविलीनं तदुभयसंसृष्टं–तयोः–ओजः–शुक्रयोरुभयं–द्वयं तदुभयं, तेन संसृष्टं संश्लिष्टं परस्परमेकीभूतं तदुभयसंसृष्टं, तदुभयसंश्लिष्टं वा, एवम्भूतो य आहारः सः, तत्प्रथमतया–तस्य–गर्भावासकालस्य प्रथमता–तत्प्रथमता, तस्यां प्रथमसमय एवेत्यर्थः आहर्त्तव्यः–शरीरनिर्माणनिमित्तमभ्यवहार्यो भविष्यतीति-द्वितीयम् २। तृतीयं स्थानमाह—'अहोणं' इत्यादि, अहो ! मया कलमलजम्बा-

---

देवद्युति को, दिव्य देवानुभाव को लब्ध किया है, प्राप्त किया है और उसे अभिसमन्वागत स्वाधीन किया है, यह उद्वेग होने का प्रथम स्थान है, क्यों कि उसे इसलिये उद्वेग होता है कि वह यह जब विचारता है कि मैं इस सब दिव्य देवर्द्धि आदिको छोड कर यहां से चवुंगा उद्वेग होने का द्वितीय स्थान इस प्रकार से है–ओह ! तिर्यग्लोक को जाते हुए जब मैं किसी माता के गर्भ में अवतरित होऊंगा तो वहां मुझे गर्भ में माता के आर्तव (रज) और पिता के शुक्र को तथा इन दोनों से संसृष्ट या संश्लिष्ट–एकीभूत हुए आहार को सर्व प्रथम–प्रथम समय में ही शरीर निर्माणनिमित्त ग्रहण करना होगा। उद्वेग होने का तृतीय कारण ऐसा है–'अहो णं' इत्यादि। अरे ! मुझे उस

દેવર્દ્ધિ, દિવ્ય દેવદ્યુતિ, દિવ્ય દેવપ્રભાવ આદિને મેં લબ્ધ કર્યાં છે, પ્રાપ્ત કર્યા છે અને અભિસમન્વાગત (સ્વાધીન) કર્યા છે. તેમને છોડીને મારે આ દેવલોકમાંથી અને આ દેવપર્યાયમાંથી ચ્યુત થવું પડશે. ”

દેવના ઉદ્વેગનું બીજું કારણ આ પ્રમાણે છે–તેને એવો વિચાર આવે છે કે “ અરે ! આ કેવા દુઃખની વાત છે કે અહીંથી તિર્યગ્લોકમાં જઇને મારે કોઈ તિર્યગ્માતાના ગર્ભમાં રહેવું પડશે. ત્યાં મારે ગર્ભમાં માતાના આર્તવ (રજ) અને પિતાના શુક્રનો તથા એ બન્નેની સાથે સંસૃષ્ટ–સંશ્લિષ્ટ (એક રૂપ થયેલા) અશુચીરૂપ આહારને સર્વ પ્રથમ (પ્રથમ સમયમાં જ) શરીરનિર્માણ નિમિત્તે ગ્રહણ કરવો પડશે. ”

તે દેવના ઉદ્વેગનું ત્રીજું કારણ નીચે પ્રમાણે છે–“ અહો णं ” ઈત્યાદિ—

लायां, कलमलः - उदरगतशोणिताद्यशुचिद्रव्यसमूहः, सएव वा जम्बालः-कर्दमो यस्यां सा तथा तस्याम्, अतएव-अशुचिकायाम्-अशुचिरूपायाम्, उद्वेजनीयायाम् - उद्वेगोत्पादिकायां, भीमायां - भयङ्करायां गर्भवसत्यां -गर्भएव वसतिः-निवासस्थानं गर्भवसतिः-गर्भावासस्तत्र वस्तव्यं भविष्यतीति तृतीयं स्थानम् ३। अत्रार्थे गाथाद्वयम्—

" देवा वि देवलोए, दिव्वाभरणाणुरंजियसरीरा ।
जं परिवडंति तत्तो, तं दुक्खं दारुणं तेसिं ॥ १ ॥
तं सुरविमाणविभवं, चिंतिय चयणं च देवलोगाओ ।
अइवलियं चिय जं नवि, फुट्टइ सयसकरं हिययं ॥ २ ॥ " इति ।

छाया—देवा अपि देवलोके दिव्याभरणानुरञ्जितशरीराः ।
यत्परिपतन्ति ततस्तद् दुःखं दारुणं तेषाम् ॥ १ ॥
तं सुरविमानविभवं, चिन्तयित्वा च्यवनं च देवलोकात् ।
अतिवलिकं चैव यन्नापि स्फुटति शतशर्करं हृदयम् ? ॥२॥

इत्येतैस्त्रिभि स्थानैरित्यादि स्पष्टम् ॥ ४ ॥ सू० ५२ ॥

उक्ता देववक्तव्यता, साम्प्रतं तदाश्रयविमानवक्तव्यतां सूत्रत्रयेणाह—

मूलम्—ति संठिया विमाणा पण्णत्ता, तं जहा—वट्टा तंसा चउरंसा । तत्थ णं जं ते वट्टा विमाणा तेणं पुक्खरकण्णिया संठाणसंठिया सव्वओ समंता पागारपरिक्खित्ता एगदुवारा

भयंकर गर्भस्थानरूप वसति में कि जो जननी के उदरगत शोणित आदि अशुचि द्रव्य समूहरूप कलमलरूपकीचड़से भरी हुईहै और इसी कारण जो सर्वथा अपवित्र बनी हुई है । एक समय भी जहां रहनेको जी नहीं करता है, रहना होगा इस विषयमें ये दो गाथाए हैं—' देवा वि देवलोए ' इत्यादि । इस तरह के इन तीन स्थानोंको लेकर देवको उद्वेग होता है ॥ सू०५२ ॥

તેને એવો વિચાર આવે છે કે "મારે જનનીના ઉદરગત શોણિત આદિ અશુચિ દ્રવ્યના સમૂહરૂપ કલમલ રૂપકાદવથી ભરેલી એવી ગર્ભસ્થાનરૂપ જગ્યામાં, કે જે બિલકુલ અપવિત્ર થયેલી છે અને જ્યાં એક સમય પણ રહેવાનું ન ગમે એવી છે, ત્યાં રહેવું પડશે. આ વિષયને અનુલક્ષીને બે ગાથાઓ આપી છે-"દેવા વિ દેવલોએ" ઇત્યાદિ. આ પ્રકારનાં ત્રણ કારણોને લીધે દેવને ઉદ્વેગ થાય છે. ॥ સૂ. ૫૨॥

पन्नत्ता। तत्थ णं जे ते तंसा विमाणा तेणं सिंघाडगसंठाण-संठिया दुहओ पागारपरिक्खित्ता, एगओ वेइया परिक्खित्ता ति दुवारा पण्णत्ता। तत्थ णं जे ते चउरंसा विमाणा तेणं अक्खाडगसंठाणसंठिया, सव्वओ समंता वेइयापरिक्खित्ता, चउ-दुवारा पण्णत्ता ॥१॥ तिपइट्ठिया विमाणा पण्णत्ता, तं जहा-घणोदहिपइट्ठिया, घणवायपइट्ठिया, ओवासंतरपइट्ठिया ॥ २ ॥ तिविहा विमाणा पण्णत्ता तं जहा-अवट्ठिया, वेउव्विया, परिजाणिया ॥ ३ ॥ सू० ५३ ॥

छाया—त्रिसंस्थितानि विमानानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-वृत्तानि, त्र्यस्राणि, चतुरस्राणि। तत्र खलु यानि तानि वृत्तानि विमानानि तानि खलु पुष्करकर्णिका संस्थानसंस्थितानि सर्वतः समन्तात् प्राकारपरिक्षिप्तानि एकद्वाराणि प्रज्ञप्तानि। तत्र खलु यानि तानि त्र्यस्राणि विमानानि तानि खलु श्रृङ्गाटकसंस्थानसंस्थितानि द्विधातः प्राकारपरिक्षिप्तानि, एकतो वेदिकापरिक्षिप्तानि त्रिद्वाराणि प्रज्ञप्तानि। तत्र खलु यानि तानि चतुरस्राणि विमानानि तानि खलु अक्षाटकसंस्थानसंस्थितानि सर्वतः समन्ताद् वेदिकापरिक्षिप्तानि चतुर्द्वाराणि प्रज्ञप्तानि ॥१॥ त्रिप्रतिष्ठितानि विमानानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-घनोदधिप्रतिष्ठितानि घनवातप्रतिष्ठितानि अवकाशान्तरप्रतिष्ठितानि ॥२॥ त्रिविधानि विमानानि प्रज्ञप्तानि तद्यथा-अवस्थितानि वैक्रियाणि पारियाणिकानि ॥ ३ ॥ सू० ५३ ॥

टीका—' ति संठिया ' इत्यादि सूत्रत्रयं सुगमं, नवरं-त्रिसंस्थितानि-त्रीणि-संस्थितानि-संस्थानानि येषां तानि त्रिभिर्वा प्रकारैः संस्थितानि तानि तथा।

इस प्रकार से देववक्तव्यता का कथन करके अब सूत्रकार इनके आश्रयभूत विमानों की वक्तव्यता तीन सूत्रों द्वारा कहते हैं—' तिसंठिया विमाणा पण्णत्ता ' इत्यादि।

टीकार्थ-तीन प्रकारके आकारवाले विमान कहे गये हैं-अथवा तीन प्रकारोंसे संस्थित विमान कहेगये हैं जैसे-एक वृत्त-वलयाकार (गोलाकार)

આ પ્રમાણે દેવસંબંધી પ્રરૂપણા કરીને હવે સૂત્રકાર તેમના આશ્રયસ્થાન રૂપ વિમાનોનું વર્ણન કરે છે-" तिसंठिया विमाणा पण्णत्ता " ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ-ત્રણ પ્રકારના આકારવાળાં દેવવિમાનો કહ્યાં છે. અથવા ત્રણ પ્રકારે સંસ્થિત વિમાનો કહ્યાં છે-(૧) વૃત્ત-વલયાકારવાળાં, (૨) ત્ર્યસ્ર-ત્રણ ખૂણાવાળાં,

तत्र-वृत्तानि-वलयाकाराणि, त्र्यस्राणि-त्रिकोणानि चतुरस्राणि-चतुष्कोणानि। 'तत्थणं' इति तत्र खलु तेषु तेषां मध्ये इत्यर्थः, यानि तानि वृत्तानि विमानानि तानि खलु पुष्करकर्णिका संस्थानसंस्थितानि-पुष्कराणि कमलानि तेषां कर्णिका-मध्यभागः, सा हि वृत्ता समोपरिभागा च भवतीति तद्ग्रहणम्, तत्संस्थानेन-तदाकारेण संस्थितानि-युक्तानि यानि तानि तथा। तेषु यानि तानि त्र्यस्राणि विमानानि तानि खलु शृङ्गाटकसंस्थानसंस्थितानि-शृङ्गाटकानि 'सिंघाडा' इति प्रसिद्धानि तत्संस्थानसंस्थितानि-तदाकाराणि 'दुहओ' इति द्विधातः उभयपार्श्वतः इत्यर्थः। एकतः एकपार्श्वतः-एकस्यां दिशि यस्यां वृत्तविमानानि सन्ति तस्यां दिशीत्यर्थः वेदिकापरिक्षिप्तानि-वेदिका-मुण्डाप्राकारलक्षणा, तया परिक्षिप्तानि-परिवेष्टितानि। तेषु यानि चतुरस्राणि विमानानि तानि

वाले, दूसरे त्र्यस्र-तीन कोनेवाले और तीसरे-चतुष्कोण-चार कोनेवाले 'तत्थणं' इत्यादि इनमें जो विमान वृत्त-(गोल) है-वे पुष्कर-कमल की कर्णिका-मध्यभाग का जैसा आकार होता हैं वैसे आकार-वाले हैं और सब ओर चारों दिशाओं में प्राकार से परिक्षिप्त हैं. तथा एक एक द्वार वाले हैं तथा जो त्र्यस्र विमान हैं वे शृंगाटक के संस्थान जैसे संस्थानवाले हैं अर्थात् सिंघाडे का जैसा आकार होता है वैसा ही इनका आकार है. ये अपने दो पार्श्वभाग में-एक २ दिशा में जहां वृत्त-(गोल) विमान है-उसमें एक दिशा में तो ये दोनों ओर प्राकार से परिक्षिप्त हैं और एक दिशा में वेदिका से परिक्षिप्त है तथा इनके तीन २ दरवाजे हैं। शुण्डादण्ड के जैसा जो प्राकार होता है उसका नाम यहां वेदिका कहा गया है तथा जो चतुरस्र विमान हैं वे अक्षाटक

અને (૩) ચતુષ્કોણ-ચાર ખૂણાવાળા. "तत्थ णं" ઇત્યાદિ—

તેમાંથી વૃત્ત અથવા ગોળાકારના જે વિમાનો છે, તેઓ કમળની કર્ણિકા (મધ્યભાગ) ના જેવા આકારવાળા હોય છે, અને બધી તરફ-ચારે દિશાઓમાં પ્રાકાર (કોટ) થી ઘેરાયેલાં છે, તેમને એક એક દ્વાર હોય છે. જે જે ત્ર્યસ્ર વિમાનો છે તેઓ શ્રૃંગાટકના સંસ્થાનવાળા એટલે કે શિંગોડા જેવા આકારવાળા હોય છે. તે વિમાનો પોતાના બે પાર્શ્વભાગમાં-પ્રત્યેક દિશામાં જ્યાં વૃત્ત (ગોળ) વિમાન છે-તે દિશામાં તો તેઓ બન્ને તરફ પ્રાકારથી પરિક્ષિપ્ત (ઘેરાયેલાં) છે, અને એક દિશામાં વેદિકાથી પરિક્ષિપ્ત છે, તથા તેમને ત્રણ ત્રણ દરવાજા છે. શુંડાદંડના જેવો જે પ્રાકાર હોય છે, તેનું નામ અહીં વેદિકા કહ્યું છે. જે ચતુરસ્ર (ચાર ખૂણાવાળાં) વિમાનો છે, તેઓ

अक्षाटकसंस्थानसंस्थितानि–अक्षाटकं 'अक्खाडा' इति भाषाप्रसिद्धं चतुष्कोण मल्लयुद्धस्थानं तत्संस्थानसंस्थितानि तदाकाराणीत्यर्थः, तानि सर्वतः समन्तात् चतसृष्वपि दिक्ष्वित्यर्थः वेदिकापरिक्षिप्तानि सन्ति । एतानि चैवंक्रमाण्येवाऽऽव-लिकाप्रविष्टानि भवन्ति, पुष्पावकीर्णानि विमानानि त्वन्यथाऽपि भवन्ति तेषा-मनेकविधरूपसंस्थानवत्त्वादिति । सन्ति चात्रार्थे गाथाः—

" सव्वेसु पत्थडेसुं, मज्झे वट्टं अणंतरे तंसं ।
एयंतरचउरंसं, पुणो वि वट्टं पुणो तंसं ॥ १ ॥
वट्टं वट्टस्सुवरिं, तंसं तंसस्स उव्वरिं होइ ।
चउरंसे चउरंसं, उड्ढं तु विमाणसेढीओ ॥ २ ॥
वट्टं च वलयगं पिव, तंसं सिंघाडगं पिव विमाणं ।
चउरंसविमाणं पि य, अक्खाडगसंठियं भणियं ॥३॥
सव्वे वट्टविमाणा, एगदुवारा हवंति विन्नेया ।
तिन्नि य तंसविमाणे, चत्तारि य होंति चउरंसे ॥ ४ ॥
पागारपरिक्खित्ता, वट्टविमाणा हवंति सव्वेवि ।
चउरंसविमाणाणं, चउद्दिसिं वेइया होंति ॥ ५ ॥
जत्तो वट्टविमाणं, तत्तो तंसस्स वेइया होइ ।
पागारो बोद्धव्वो, अवसेसेहिं तु पासेहिं ॥६॥

के जैसे आकारवाले हैं. अक्षाटक–अखाडा–चौकोर होता है. इसी प्रकार का इनका आकार है. ये चारों दिशाओं में वेदिका से परिक्षिप्त हैं । और चार २ द्वारों वाले हैं । तथा जो पुष्पावकीर्ण विमान हैं वे अन्य प्रकार से भी हैं. क्यों कि इनका संस्थान विविधरूप वाला होता है, अतः पुष्पावकीर्णक विमान आवलिका प्रविष्ट नहीं हैं ये वृत्त (गोल) आदि संस्थानवाले विमान ही आवलिका प्रविष्ट हैं । इस विषय में गाथाएँ इस प्रकार से हैं—' सव्वेसु पत्थडे सुं ' इत्यादि ।

અક્ષાટક (અખાડા) ના જેવાં આકારવાળાં હોય છે. અક્ષાટક (અખાડો) ચાર ખૂણાવાળો અથવા ચોકોર હોય છે, અખાડાના જેવો જ તેમનો આકાર છે. તેમની ચારે દિશામાં વેદિકાઓ આવેલી છે, તે વિમાનોને ચાર ચાર દરવાજા હોય છે. તથા જે પુષ્પાવકીર્ણ વિમાનો છે, તેઓ અન્ય પ્રકારનાં પણ છે, કારણ કે તેમના આકાર વિવિધ પ્રકારના હોય છે, તેથી પુષ્પાવકીર્ણક વિમાન આવલિકા પ્રવિષ્ટ હોતાં નથી, વૃત્ત (ગોળ) આદિ આકારવાળાં વિમાનો જ આવલિકા પ્રવિષ્ટ હોય છે. આ વિષયને અનુલક્ષીને નીચે પ્રમાણે ગાથાઓ છે–" સવ્વેસુ પત્થડેસું " ઇત્યાદિ—

आवलियासु विमाणा, वट्टा तंसा तहेव चउरंसा ।
पुप्फावगिन्नया पुण, अणेगविहरूवसंठाणा ॥७॥ इति ।

छाया—सर्वेषु प्रस्तटेषु, मध्ये वृत्तमनन्तरे त्र्यस्रम् ।
एतदनन्तरं चतुरस्रं पुनरपि वृत्तं पुनस्त्र्यस्रम् ॥१॥
वृत्तं वृत्तस्योपरि, त्र्यस्रं त्र्यस्रस्योपरि भवति ।
चतुरस्रे चतुरस्रं, ऊर्ध्वं तु विमानश्रेयसः ॥२॥
वृत्तं च वलयकमिव, त्र्यस्रं शृङ्गाटकमिव विमानम् ।
चतुरस्रविमानमपि च, अक्षाटकसंस्थितं भणितम् ॥३॥
सर्वाणि वृत्तविमानानि, एकद्वाराणि भवन्ति विज्ञेयानि ।
त्रीणि च (द्वाराणि) त्र्यस्रविमाने, चत्वारिच भवन्ति चतुरस्रे ॥४॥
प्राकारपरिक्षिप्तानि, वृत्तविमानानि भवन्ति सर्वाण्यपि ।
चतुरस्रविमानानां चतुर्दिशं वेदिका भवन्ति ॥५॥
यतो वृत्तविमानं, ततस्त्र्यस्रस्य वेदिका भवन्ति ।
प्राकारो बोद्धव्योऽवशेषेषु तु पार्श्वेषु ॥ ६ ॥
आवलिकासु विमानानि वृत्तानि त्र्यस्राणि तथैव चतुरस्राणि ।
पुष्पावकीर्णकानि पुनरनेकविधरूपसंस्थानानि ॥७॥१॥

अथ प्रतिष्ठानसूत्रमाह—'तिपइट्ठिया' इत्यादि, सुगमं नवरं–त्रिप्रतिष्ठितानि–त्रिषु–घनोदधि–घनवाता – ऽवकाशान्तररूपेषु प्रतिष्ठितानि–अवस्थितानि यानि तानि तथा । तान्येवाह–घनोदधिप्रतिष्ठितानि – घनोदध्युपरिस्थितानि, एतानि द्वयोराद्ययोर्देवलोकयोः सन्ति १। घनवातप्रतिष्ठितानि–घनवाताश्रयावस्थितानि, एतानि तृतीयचतुर्थपञ्चमदेवलोकेषु सन्ति । तदुपरि त्रिषु षष्ठसप्तमाष्टमदेवलोकेषु घनोदधिघनवातोभयसंस्थितानि सन्ति, तानि त्वत्र त्रिस्थानका-

"ति पइट्ठिया" इत्यादि । ये विमान घनोदधि, घनवात और अवकाशान्तर इन तीनों पर अवस्थित हैं । इनमें घनोदधि के ऊपर स्थित ये विमान आदि दो देवलोकों में स्थित हैं । घनवात के आश्रय स्थित ये विमान तृतीय, चतुर्थ और पंचम देवलोक में हैं । छठे, सातवें, और आठवें देवलोकों में ये विमान घनोदधि और घन-

"ति पइट्ठिया" ઇત્યાદિ–તે વિમાનો ઘનોદધિ, ઘનવાત અને અવકાશાન્તર, આ ત્રણુપર અવસ્થિત (રહેલાં) છે. શરૂઆતના દેવલોકના વિમાનો ઘનોદધિના ઉપર અવસ્થિત છે. ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમાં દેવલોકનાં વિમાનો ઘનવાતને આધારે રહેલાં છે. છઠ્ઠા, સાતમા અને આઠમા દેવલોકના વિમાનો

नुरोधान्न गृहीतानि ३। अवकाशान्तरप्रतिष्ठितानि–आकाशमात्राधाराणि अष्टम देवलोकादूर्ध्वं च सर्वाणि विमानानि–आकाशप्रतिष्ठितान्येव सन्तीति ३। उक्तंच—

" घणउदहि पइट्ठाणा, सुरभवणा होंति दोसु कप्पेसु ।
तिसु वाउपइट्ठाणा, तदुभयसुपइट्ठिया तिसु ॥ १ ॥
तेण परं उवरिमगा, आगासंतरपइट्ठिया सव्वे । " इति ।

छाया—घनोदधिप्रतिष्ठानि सुरभवनानि भवन्ति द्वयोः कल्पयोः ।
त्रिषु वायुप्रतिष्ठानि, तदुभयसुप्रतिष्ठानि त्रिषु ॥१॥
तेन परमुपरिगानि, आकाशान्तरप्रतिष्ठितानि सर्वाणि ॥ "

अथ तृतीयं सूत्रमाह—' तिविहा ' इत्यादि, त्रिविधानि विमानानि, तान्येवाह—अवस्थितानि–अनादिकालतः स्थितिरूपेण, शाश्वतानीत्यर्थः, वैक्रियाणि–भोगाद्यर्थं वैक्रियलब्ध्या निष्पादितानि, भगवतीसूत्रोक्त–शक्रेन्द्रनिष्पादितवत् २, पारियानिकानि–परियानं–तीर्थंकरजन्माद्यवसरे तिर्यग्लोकावतरणादि, तदेव प्रयोजनं येषां तानि तथा पालक–पुष्पकादीनि वक्ष्यमाणानीति ॥३॥ सू० ५३ ॥

वात इन दोनों के सहारे स्थित हैं परन्तु ये यहां त्रिस्थानक के अनुरोध से गृहीत नहीं हुए हैं २। केवल अवकाशान्तर प्रतिष्ठित ये सब विमान अष्टमदेवलोक से ऊपर हैं३। कहा भी है–"घण उदहि पइट्ठाण।' इत्यादि । ' तिविहा" इत्यादि–विमान तीन प्रकार के कहे गये हैं–अवस्थित, वैक्रिय पारियानिक, जो विमान शाश्वत हैं–अनादिकाल से स्थित है–वे अवस्थित विमान हैं भोगादि निमित्त के वश होकर जो देवों द्वारा अपनी वैक्रियलब्धि से निष्पादित होते हैं वे वैक्रियविमान हैं तीर्थंकर के जन्म के अवसर पर जिनमें बैठ कर तिर्यग्लोक में जाया

ઘનોદધિ અને ઘનવાત, એ બન્નેને આધારે રહેલાં છે, પરન્તુ ત્રિસ્થાનકનો અહીં અધિકાર ચાલતો હોવાથી અહીં તેમને ગ્રહણ કરવામાં આવેલ નથી. માત્ર અવકાશાન્તરને સહારે સ્થિત વિમાનો આઠમા દેવલોકથી ઉપરના દેવલોકોમાં જ છે કહ્યું પણ છે કે—" घणउदहि पइट्ठाणा " ઇત્યાદિ.

" तिविहा " ઇત્યાદિ—વિમાનોના ત્રણ પ્રકાર કહ્યાં છે-(૧) અવસ્થિત, (૨) વૈક્રિય, અને (૩) પારિયાનિક. જે વિમાનો શાશ્વત છે-અનાદિકાળથી સ્થિત છે તેમને અવસ્થિત વિમાનો કહે છે. ભોગાદિ નિમિત્તે દેવો દ્વારા પોતાની વૈક્રિયલબ્ધિથી નિર્મિત વિમાનોને વૈક્રિય વિમાનો કહે છે. તિર્થંકરના જન્મના અવસરે જે વિમાનોમાં બેસીને દેવો તિર્યગ્લોકમાં આવે છે, તે પાલક,

पूर्वतरसूत्रेषु देवा वर्णिताः, साम्प्रतं वैक्रियादि साधर्म्यान्नारकादि दृष्टि निरूपणपूर्वकं गतिवक्तव्यतां प्ररूपयन् सूत्रपञ्चकमाह—

मूलम्--तिविहा नेरइया पण्णत्ता, तं जहा-सम्मादिट्ठी, मिच्छादिट्ठी, सम्मामिच्छादिट्ठी । एवं विगलिंदियवज्जं जाव वेमाणियाणं ॥ १ ॥ तओ दुग्गइओ पण्णत्ताओ, तं जहा-णेरइय दुग्गई तिरिक्खजोणियदुग्गई, मणुस्सदुग्गई॥२॥ तओ सुगईओ पण्णत्ताओ, तं जहा--सिद्धिसुगई, देवसुगई, मणुस्ससुगई॥३॥ तओ दुग्गया पण्णत्ता, तं जहा--णेरइय दुग्गया, तिरिक्खजोणियदुग्गया, मणुस्सदुग्गया ॥ ४ ॥ तओ सुगया पण्णत्ता, तं जहा--सिद्धसुगया, देवसुगया, मणुस्ससुगया ॥५॥ ५४ ॥

छाया-त्रिविधा नैरयिकाः प्रज्ञप्ताः तद्यथा-सम्यग्दृष्टयः मिथ्यादृष्टयः, सम्यग्मिथ्यादृष्टयः । एवं विकलेन्द्रियवर्जं यावद् वैमानिकानाम् । तिस्रो दुर्गतयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-नैरयिकदुर्गतिः तिर्यग्योनिकदुर्गतिः, मनुष्यदुर्गतिः ॥२॥ तिस्रः सुगतयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-सिद्धि सुगतयः, देवसुगतयः, मनुष्यसुगतयः, ॥३॥ त्रयो दुर्गताः प्रज्ञप्ताः तद्यथा-नैरयिकदुर्गताः, तिर्यग्योनिकदुर्गताः, मनुष्यदुर्गताः ॥४॥ त्रयः सुगताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-सिद्धसुगताः, देवसुगताः मनुष्यसुगताः ॥५॥ सू० ५४ ॥

जाता है वे पालक, पुष्पक आदि विमान पारियानिक विमान हैं । शास्त्रकार इन्हें स्वयं आगे चलकर कहेंगे ३, ॥ सू० ५३ ॥

देवों का वर्णन करके अब सूत्रकार वैक्रिय आदि के साधर्म्य से नारकादि दृष्टि के निरूपणपूर्वक पांच सूत्र गति वक्तव्यता की प्ररूपणा के लिये कहते हैं—' तिविहा नेरइया पण्णत्ता ' इत्यादि ।

પુષ્પક આદિ વિમાનોને પારિયાનિક વિમાનો કહે છે. શાસ્ત્રકાર પોતે જ તેમનું નિરૂપણ આગળ કરવાના છે. ॥ સૂ. ૫૩ ॥

દેવોનું વર્ણન કરીને હવે સૂત્રકાર વૈક્રિય આદિના સાધર્મ્યને લીધે નારકાદિ જીવોની દૃષ્ટિના નિરૂપણપૂર્વક ગતિવક્તવ્યતાની પ્રરૂપણા કરવા નિમિત્તે પાંચ સૂત્રનું કથન કરે છે–" तिविहा नेरइया पण्णत्ता " ઇત્યાદિ—

टीका—'तिविहा' इत्यादि सुगमं, नवरं–नारका दृष्टितः सम्यङ्–मिथ्या-मिश्रेति त्रिविधदृष्टिसंपन्ना भवन्ति, तत्र केचित् सम्यग्दृष्टयः, केचिन्मिथ्यादृष्टयः, इति। शेषजीवानतिदेशत आह–'एवं' इत्यादि एवं–नैरयिकवत् विकलेन्द्रिय-वर्जं ? एकेन्द्रियविकलेन्द्रियान् वर्जयित्वेत्यर्थः, यतः पृथिव्यादीनां मिथ्यात्व-स्यैव सद्भावात्, द्वित्रिचतुरिन्द्रियाणां तु मिश्रत्वाभावान्नैषां तिस्रो दृष्टय इति 'विकलेन्द्रियवर्जम्' इत्युक्तम्। कियदवधि ? इत्याह—'जाव' इत्यादि, यावद् वैमानिकानां–वैमानिकपर्यन्तमित्यर्थः विज्ञेयमिति ॥१॥ त्रिविधदर्शनवन्तश्च दुर्गति–सुगतियोगाद् दुर्गताः सुगताश्च भवन्तीति दुर्गत्यादिकं प्रदर्शयन् सूत्रचतु-

टीकार्थ-नैरयिक तीन प्रकारके कहेगये हैं–जैसे–सम्यग्दृष्टि, मिथ्या दृष्टि और सम्यग्मिथ्यादृष्टि अर्थात् दृष्टिकी अपेक्षा नारक सम्यक्दृष्टि मिथ्यादृष्टि और मिश्र दृष्टि से संपन्न होने के कारण तीन प्रकार के होते हैं इनमें कितनेक मिथ्यादृष्टि से संपन्न होने के कारण मिथ्यादृष्टि होते हैं, कितनेक सम्यक् दृष्टि से संपन्न होने के कारण सम्यग्दृष्टि होते हैं और कितनेक दोनों प्रकार की दृष्टि से युक्त होने के कारण मिश्र दृष्टि होते हैं। इसी प्रकार से इन दृष्टियों से संपन्न होने का कथन एकेन्द्रिय और विकलेन्द्रियों को छोड़कर वैमानिक तक के जीवों में कर लेना चाहिये–एकेन्द्रिय जीवों में केवल मिथ्यात्व–मिथ्यादृष्टि ही होता है तथा विकलेन्द्रियों में–दोइन्द्रिय, तेइन्द्रिय और चौइन्द्रिय–इनमें मिश्रदृष्टि का अभाव रहता है–अतः इनमें तीनों दृष्टियों का सद्भाव नहीं होता है इसलिये इनका परिवर्जन यहां कहा है. त्रिवध दर्शनवाले जीव दुर्गति और सुगति के योग से दुर्गत और सुगत होते

ટીકાર્થ–દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ નારકો ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે–(૧) સમ્યગ્દૃષ્ટિ મિથ્યાદૃષ્ટિ અને (૩) સમ્યગ્ મિથ્યાદૃષ્ટિ (મિશ્રદૃષ્ટિ). કેટલાક નારકો મિથ્યા-દૃષ્ટિવાળા હોય છે, તેથી તેમને મિથ્યાદૃષ્ટિ કહે છે કેટલાક નારકો સમ્યક્ દૃષ્ટિવાળા હોય છે, તેથી તેમને સમ્યગ્દૃષ્ટિ કહે છે. કેટલાક નારકો બન્ને પ્રકારની દૃષ્ટિથી યુક્ત હોય છે, તેથી તેમને મિશ્રદૃષ્ટિ કહે છે. એકેન્દ્રિયો અને વિક-લેન્દ્રિયો સિવાયના વૈમાનિક પર્યન્તના સમસ્ત જીવો પણ આ ત્રણે પ્રકારની દૃષ્ટિઓવાળા હોય છે. એકેન્દ્રિયોમાં માત્ર મિથ્યાત્વ–મિથ્યા દૃષ્ટિનો જ સદ્-ભાવ હોય છે. વિકલેન્દ્રિયોમાં (દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોમાં) મિશ્રદૃષ્ટિનો ભાવ હોય છે. આ રીતે એકેન્દ્રિયો અને વિકલેન્દ્રિયોમાં ત્રણે ત્રણ દૃષ્ટિઓનો સદ્ભાવ નહીં હોવાને કારણે ઉપરના કથનમાં તેમનું પાર-

एयमाह—'तओ' इत्यादि, तिस्रो दुर-दुष्टा दुःखरूपा गतयो दुर्गतयः। ता आह-नैरयिकदुर्गतयः, तत्र दुःखस्यैव सद्भावात्, तिर्यग्योनिकदुर्गतयः, तत्र वधबन्धनछविच्छेदातिभारादिसद्भावात्, मनुष्यदुर्गतय अत्रापि प्रायः शारीरिक-मानसिकाद्यनेकविध दुःख सद्भावादिति।२॥ 'तओ सुगइओ' इत्यादि, तिस्रः सुगतयः प्रज्ञप्तास्तथाहि—सिद्धिसुगतयः, तत्रानन्तज्ञानदर्शनचारित्रसुखवीर्यादि-सद्भावात्, देवसुगतयः, तत्र दिव्यदेवर्द्ध्यादिसद्भावात्, मनुष्यसुगतयः, अत्र

हैं इसलिये सूत्रकार दुर्गति आदि की प्ररूपणा करनेके निमित्त कहते हैं-'तओ' इत्यादि-दुर्गतियां-दुःखरूप गतियाँ तीन कही गई हैं-नैरयिक दुर्गति, तिर्यञ्च दुर्गति और मनुष्य दुर्गति. नैरयिक दुर्गति में दुःख का ही सद्भाव है. तिर्यञ्च दुर्गति में वध, बंधन और छविच्छेदन तथा अतिभारारोपण आदिका दुःख है, मनुष्य दुर्गति में प्रायः शारीरिक मानसिक आदि अनेक प्रकार के दुःखों का सद्भाव है। "तओ सुगइओ" इत्यादि-सुगतियां तीन कही गई हैं जैसे-सिद्धि सुगति-इसमें अनन्त ज्ञान, दर्शन आदिका सद्भाव रहता है, देवसुगति इनमें दिव्यदेवर्द्धि आदि का सद्भाव रहता है. मनुष्य सुगति-इसमें पूर्व-पुण्यके उदयसे प्रायः शारीरिक मानसिक कौटुम्बिक आदि सुखके अनुभवका सद्भाव रहता है तथा देवादि मोक्षपर्यन्त के सुख की प्राप्ति का यह कारण होता है. "तओ दुग्गया पण्णत्ता" तथा "तओ सुगया

वर्जन करवानुं कह्युं छे. त्रिविध दर्शनवाळा जीवो दुर्गति अने सुगतिना योगथी दुर्गत अने सुगत थाय छे, ते कारणे सूत्रकार हवे दुर्गति अने सुगतिनी प्ररूपणा करे छे-"तओ" इत्यादि—

दुर्गति-दुःखरूप गति-त्रण कही छे-(१) नैरयिक दुर्गति, (२) तिर्यंच दुर्गति अने (३) मनुष्य दुर्गति नैरयिक दुर्गतिमां मात्र दुःखनो ज सद्भाव होय छे तिर्यंच दुर्गतिमा वध, बंधन, शरीरछेदन, अतिभारारोपण आदि दुःख भोगववुं पडे छे. मनुष्य दुर्गतिमां सामान्य रीते शारीरिक, मानसिक आदि अनेक प्रकारना दुःखोनो सद्भाव होय छे. "तओ सुगइओ" इत्यादि.

सुगति पण त्रण ज कही छे-(१) सिद्धि सुगति-तेमां अनंत ज्ञान, दर्शन आदिनो सद्भाव रहे छे (२) देव सुगति-तेमा दिव्य देवर्द्धि आदिनो सद्भाव रहे छे मनुष्य सुगति-तेमा पूर्व पुण्यना उदयथी सामान्य रीते शारीरिक, मानसिक, कौटुंबिक आदि सुखानुभवनो सद्भाव रहे छे. तथा देवादि मोक्ष पर्यन्तना सुखनी प्राप्तिना कारणरूप आ गति होय छे.

"तओ दुग्गया पण्णत्ता" तथा तओ सुगया पण्णत्ता" आ बे सूत्रनो

प्रायः पूर्वपुण्येन शारीरमानसकौटुम्बिकादिसुखानुभवसद्भावात्, देवादि मोक्ष-पर्यन्तसुखप्राप्तिकारणत्वाच्च ॥३॥ 'तओ दुग्गया' इत्यादि, सूत्रद्वयं स्पष्टं, नवरं दुर्गताः दुःस्थाः ॥४॥ सुगताः-सुस्था इति ॥५॥ सू०५४ ॥

सिद्धादिसुगताश्च तपस्विनः सन्तो भवन्तीति तेषां कर्त्तव्य-परिहर्त्तव्यविशेषं निरूपयन् निर्ग्रन्थानगाराचारप्ररूपणं सूत्रचतुर्दशकेनाह—

मूलम्--चउत्थभत्तियस्स णं भिक्खुस्स कप्पंति तओ पाणगाइं पडिगाहित्तए, तं जहा--उस्सेइमे, संसेइमे, चाउलधोवणे१। छट्ठभत्तियस्स णं भिक्खुस्स कप्पंति तओ पाणगाइं पडिगाहित्तए, तं जहा--तिलोदए, तुसोदए, जवोदए२, अट्ठमभत्तियस्स णं भिक्खुस्स कप्पंति तओ पाणगाइं पडिगाहित्तए, तं जहा--आयामए, सोवीरए, सुद्धवियडे ३। तिविहे उवहडे पण्णत्ते, तं जहा-फलिओवहडे, सुद्धोवहडे, संसट्ठोवहडे ४। तिविहे उग्गहिए, पण्णत्ते, तं जहा-जं च ओगिण्हइ जं च साहरइ जं च आसगंसि पक्खिवइ ५। तिविहा ओमोयरिया पण्णत्ता, तं जहा-उवगरणोमोयरिया, भत्तपाणोमोयरिया, भावोमोयरिया६। उवगरणोमोयरिया तिविहा पण्णत्ता, तं जहा—एगे वत्थे, एगे पाए, चियत्तोवहिसाइज्जणया ७। तओ ठाणा णिग्गंथीणं वा अहियाए असुहाए अक्खमाए अणिस्सेयसाए अणाणुगामियत्ताए भवंति, तं जहा—कूयणया कक्करणया अवज्झाणया ८। तओ ठाणा

पन्नत्ता" इन दो सूत्रों का अर्थ स्पष्ट है. यहां सुगति से दुःखमय अवस्था जीव की जहां होती है ऐसे स्थान लिये गये हैं और सुगतसे सुखमय अवस्था जीवकी जहां होती है ऐसे स्थान लिये गये हैं॥सू०५४॥

અર્થ સ્પષ્ટ છે. અહીં દુર્ગતિ પદ દ્વારા એવાં સ્થાનોની વાત કરવામાં આવી કે જ્યાં જીવની અવસ્થા દુઃખમય હોય છે, અને સુગતિથી એવાં સ્થાનોને ગ્રહણ કરવામાં આવ્યાં છે કે જ્યાં જીવની અવસ્થા સુખમય હોય છે ॥ સૂ. ૫૪ ॥

णिग्गंथीण वा हियाए सुहाए खमाए णिस्सेयसाए आणुगामियाए भवंति, तं जहा–अकूयणया, अकक्करणया, अणवज्झाणया ९। तओ सल्ला पण्णत्ता, तं जहा–मायासल्ले, नियाणसल्ले, मिच्छादंसणसल्ले १०। तीहिं ठाणेहिं समणे णिग्गंथे संखित्तविउलतेउलेस्से भवइ, तं जहा–आयावणाए, खंतिखमाए, अपाणएणं तवो कम्मेणं ११। तिमासियं णं भिक्खुपडिमं पडिवन्नस्स अणगारस्स कप्पंति तओ दत्तीओ भोयणस्स पडिगाहेत्तए तओ पाणगस्स१२। एगराइयं भिक्खुपडिमं सम्मं अणणुपालेमाणस्स अणगारस्स इमे तओ ठाणा अहियाए असुहाए अक्खमाए अणिस्सेयसाए अणाणुगामियाए भवंति, तं जहा—उम्मायं वा लभिज्जा, दीहकालियं वा रोगायंकं पाउणेज्जा, केवलिपन्नत्ताओ वा धम्माओ भंसेज्जा १३। एगराइयं भिक्खुपडिमं सम्मं अणुपालेमाणस्स अणगारस्स तओ ठाणा हियाए सुहाए खमाए णिस्सेयसाए आणुगामियाए भवंति, तं जहा–ओहिणाणे वा से समुप्पज्जेज्जा, मणपज्जवनाणे वा से समुप्पज्जेज्जा केवलणाणे वा से समुप्पज्जेज्जा १४॥ सू० ५५॥

छाया—चतुर्थभक्तिकस्य खलु भिक्षोः कल्पन्ते त्रीणि पानकानि प्रतिग्रहीतुं, तद्यथा–उत्स्वेदिमं, संसेकिमं, तन्दुलधावनम् १। षष्ठभक्तिकस्य खलु भिक्षोः कल्पन्ते त्रीणि पानकानि प्रतिग्रहीतुं, तद्यथा–तिलोदकं, तुषोदकं, यवोदकम् २। अष्टमभक्तिकस्य खलु भिक्षोः कल्पन्ते त्रीणि पानकानि प्रतिग्रहीतुं, तद्यथा–आयामकं, सौवीरकं, शुद्धविकटम् ३। त्रिविधमुपहृतं प्रज्ञप्तं तद्यथा–फलिकोपहृतं, शुद्धोपहृतं, संसृष्टोपहृतम् ४। त्रिविधमवगृहीतं प्रज्ञप्तं, तद्यथा–यच्चावगृह्णाति, यच्च संहरति, यच्च आस्यके प्रक्षिपति ५। त्रिविधा अवमोदरिका प्रज्ञप्ता, तद्यथा–उपकरणावमोदरिका, भक्तपानावमोदरिका, भावावमोदरिका ६। उपकरणावमोदरिका त्रिविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा–एकं वस्त्रम्, एकं पात्रम्, त्यक्तोपधिस्वादनता

७। त्रीणि स्थानानि निर्ग्रन्थानां वा निर्ग्रन्थीनां वा-अहिताय अशुभाय अक्षमाय अनिःश्रेयसाय अनानुगामिकतायै भवन्ति, तद्यथा-कूजनता, कर्करणता, अपध्यानता ८। त्रीणि स्थानानि निर्ग्रन्थानां वा निर्ग्रन्थीनां वा हिताय, सुखाय, क्षमाय निःश्रेयसाय आनुगामिकतायै भवन्ति, तद्यथा-अकूजनता, अकर्करणता, अनपध्यानता ९। त्रीणि शल्यानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-मायाशल्यं, निदानशल्यं, मिथ्यादर्शनशल्यम् १०। त्रिभिः स्थानैः श्रमणो निर्ग्रन्थः संक्षिप्तविपुलतेजोलेश्यो भवति, तद्यथा-आतापनया, क्षान्तिक्षमया, अपानकेन तपःकर्मणा ११। त्रैमासिकीं खलु भिक्षुप्रतिमां प्रतिपन्नस्यानगारस्य कल्पन्ते तिस्रो दत्तयो भोजनस्य प्रतिग्रहीतुं तिस्रः पानकस्य १२। एकरात्रिकीं भिक्षुप्रतिमां सम्यक् अननुपाल्यमानस्याऽनगारस्य इमानि त्रीणि स्थानानि अहिताय, असुखाय, अक्षमाय, अनिःश्रेयसाय अनानुगामिकतायै भवन्ति, तद्यथा-उन्मादं वा लभेत, दीर्घकालिकं वा रोगातङ्कं प्राप्नुयात्, केवलिप्रज्ञप्ताद् वा धर्माद् भ्रश्येत् १३। एकरात्रिकीं भिक्षुप्रतिमां सम्यग् अनुपालयमानस्याऽनगारस्य त्रीणि स्थानानि हिताय सुखाय क्षमाय निःश्रेयसाय आनुगामिकतायै भवन्ति, तद्यथाअवधिज्ञानं वा तस्य समुत्पद्येत, मनःपर्यवज्ञानं वा तस्य समुत्पद्येत, केवलज्ञानं वा तस्य समुत्पद्येत १४॥सू.५५॥

टीका—'चउत्थभत्तियस्स' इत्यादि सुगमं, नवरं-पूर्वदिने एकं, प्रतिज्ञातदिने द्वे, पारणकदिने एकमिति चतुर्थम्, एवचतुष्टयं भक्तंभोजनं परिहरति

जीव सिद्धादि अवस्थावाले तथा सुखमय अवस्थावाले तपस्या करने के कारण से ही होते हैं-इसलिये सूत्रकार अब उन तपस्याशाली जीवों के कर्तव्यविशेषों का और परिहर्तव्य (त्याग के योग्य) विशेषों का निरूपण करते हुए निर्ग्रन्थ अनगार के आचार की प्ररूपणा १४ सूत्रों से करते हैं—'चउत्थ भत्तियस्स णं भिक्खुस्स कप्पंति' इत्यादि।

टीकार्थ-जिसने एक उपवास किया है ऐसे भिक्षुको तीन पानक (तीन जात का पानी) स्वीकार करना कल्पता है, चतुर्थ भक्तका तात्पर्य ऐसा

તપસ્યા કરવાને કારણે જ જીવ સિદ્ધાદિ અવસ્થાવાળો તથા સુખમય અવસ્થાવાળો થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર તે તપસ્યાવાન્ જીવોના કર્તવ્ય-વિશેષોની, અને પરિહર્તવ્ય વિશેષોની (ત્યાગ કરવા યોગ્ય વસ્તુઓની) પ્રરૂપણા કરવા નિમિત્તે નિર્ગ્રંથ અણગારના આચારનું પ્રતિપાદન કરતાં ૧૪ સૂત્રોનું કથન કરે છે—"चउत्थ भत्तियस्स णं भिक्खुस्स कप्पंति" ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ-જેણે ચતુર્થભક્ત (એક ઉપવાસ) કરેલો છે એવાં ભિક્ષુને ત્રણ પાનક (ત્રણ જાતના પાણી) નો સ્વીકાર કરવાનું કલ્પે છે. ચતુર્થભક્તમાં ઉપવાસના

यत्र तत्-चतुर्थभक्तम्-उपवासः, तद्यस्याऽस्ति स चतुर्थभक्तिकस्तस्य कृतैकोपवासस्येत्यर्थः एवमन्यत्रापि भिक्षोःक्षुध्यति- बुभुक्षते भोक्तुमिच्छति चतुर्गतिकमपि संसारं यस्मादिति क्षुत्-संपदादित्वात्सिद्धिः-अष्टप्रकारं कर्मेत्यर्थः, तां तपःप्रभृतिभिर्भिनत्तीति भिक्षुः, पृषोदरादित्वात्सिद्धिः, तपस्वीत्यर्थः, तस्य कल्पन्ते त्रीणि पानकानि-पानाहाराः प्रतिग्रहीतुं-स्वीकर्त्तुम्। तद्यथा-तान्येवाह-उत्स्वेदिमम्-उत्स्वेदेन निर्वृत्तं उत्स्विन्नं वाष्पितं यत् गोधूमतिलादि तत् येन जलेन उत्सिच्यते धाव्यते तत् गोधूमादि पिष्टस्थालीधावनजलं वा। संसेकिमं-ससेकेन निर्वृत्तम्-

है-पहिले दिनका एक बार का भोजन, तथा उपवास के दिन का दो बार का भोजन और पारणा के दिन का एक बार का भोजन जिस में छोड़ा जाता है वह चतुर्थभक्त है-अर्थात् एक उपवास का चतुर्थभक्त है यह चतुर्थभक्त जिसने किया है वह चतुर्थभक्तिक है "क्षुध" नाम अष्ट प्रकार के कर्म का है। क्यों कि इसके प्रभाव से ही जीव चतुर्गतिक संसार को भोगनेकी इच्छा करता है-'सम्पदादित्वात् सिद्धिः।" इसकी व्युत्पत्ति इस प्रकार से है-क्षुध्यति-बुभुक्षते-भोक्तुं इच्छति-चतुर्गतिकमपि संसारं यस्मात् इति क्षुधः" इस क्षुत् को अष्ट प्रकार कर्म को जो तप आदि के द्वारा नष्ट कर देता है उसका नाम भिक्षु है. तपस्वी है ऐसे भिक्षु को ये तीन पानक लेना कल्प्य हैं। जैसे-उत्सेदिम १, संसेकिम२ और तंदुलधावन३ उत्स्वेद से जो निर्वृत्त होता है है वह उत्सेदिम पानक है-अर्थात् बाफे हुए गेहूं तिल आदि जिस पानीसे

આગલા દિવસના એક ટંકના ભોજનનો, ઉપવાસના દિનના બન્ને વારના ભોજનનો અને પારણાંના દિવસના એકવારના ભોજનનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે, એટલે કે એક ઉપવાસનું નામ જ ચતુર્થભક્ત છે. આ ઉપવાસ જેણે કર્યો હોય છે તેને ચતુર્થભક્તિક કહે છે. આઠ પ્રકારનાં કર્મોનું નામ જ "ક્ષુધ" છે, કારણ કે તેના પ્રભાવથી જ જીવ ચાર ગતિવાળા સંસારને ભોગવવાની ઇચ્છા કરે છે-"संपदादित्वात् सिद्धिः" આ 'ક્ષુધ' પદની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે-"क्षुध्यति बुभुक्षते-भोक्तुं इच्छति-चतुर्गतिकमपि संसारं यस्मात् इति क्षुत्" આ ક્ષુધાને-આઠ પ્રકારનાં કર્મોને જે તપ આદિ દ્વારા નષ્ટ કરી નાખે છે, તેનું નામ ભિક્ષુ તપસ્વી છે. એવા ભિક્ષુને આ ત્રણ પ્રકારના પાનક (પાણી) કલ્પે છે-(૧) ઉત્સેદિમ, (૨) સંસેકિમ અને (૩) તંદુલધાવન ઉત્સ્વેદથી જે પાનક નિષ્પાદિત થાય છે તે પાનકને ઉત્સેદિમ પાનક કહે છે. એટલે કે બાફેલાં ઘઉં, તલ આદિને જે પાણીથી ધોયા હોય તે પાણી, અથવા

उत्कालितवास्तुकतन्दुलीयकादि-पत्रशाकं येन जलेन संसिच्यते तत्। तन्दुलोदकं-तन्दुलधावनजलं प्रसिद्धमेव १। 'छट्ठे' इत्यादि, षष्ठभक्तिकस्य कृतोपवासद्वयस्य वक्ष्यमाणानि त्रीणि पानकानि प्रतिग्रहीतुं कल्पन्ते, तान्याह-तिलोदकं तुषोदकं यवोदकमितित्रयं तत्तत्प्रक्षालनजलं नवरं-तुषोदकं-व्रीह्युदकमिति २। 'अट्ठमे'त्यादि, अष्टमभक्तिकस्य-उपवासत्रययुक्तस्य कल्पन्ते त्रीणि पानकानीमानि-आयामकं-तन्दुलमुद्गादीनामवस्रावणं 'ओसामण' इति प्रसिद्धं, सौवीरकं=काञ्जिकं, शुद्धविकटम्-उष्णोदकम् ३। 'तिविहे उवहडे' इत्यादि, उपहृतम्-

धोये जाएँ वह पानी अथवा गेहूं आदिके पिष्ट (आँटा) की थाली(कठौती) का धोन-धावनजल, तथा संसेक से जो निर्वृत्त बनता होता है वह संसेकिम पानक है-जैसे-उकाला हुआ वास्तुक-तन्दुलीयक मेथी दाना आदिका पत्र साक जिस जलसे धोया जाता है वह जल, तथा चावलोंका धोवनजल यह तंदुलधावन पानक है। "छट्ठे" इत्यादि। जिसने दो उपवास किये हैं ऐसे भिक्षुको ये तीन पानक लेना कल्प्य हैं-जैसे-तिलोदक१, तुषोदक२ और यवोदक३, तिलके धावनजलका नाम तिलोदक है तुषोदक व्रीहिका धावनजल है और यवका-जौंका धावनजल यवोदक है। 'अट्ठमभत्तियस्स' इत्यादि-जिस भिक्षुने तीन उपवास किये हैं-उसके लिये ये तीन पानक लेना कल्प्य हैं-आयामक, सौवीरक और शुद्ध-

ઘઉ આદિના લોટની કણેક જે કથરોટ આદિ પાત્રમાં બાંધી હોય, તે કથરોટ આદિના ધોવણના પાણીને ઉત્સેદિમ પાનક કહે તથા છે. જે પાણી સંસેક દ્વારા નિર્વૃત થાય છે તે પાણીને સંસેકિમ પાનક કહે છે. જેમકે બાફેલા તંદુલીયક (તાંજળજો), મેથીદાણા વગેરે પાંદડાંવાળા શાકને જે પાણીથી ધોવામાં આવે છે, તે પાણી તથા ચોખાના ધોવણજળને તંદુલધાવન પાનક કહેવાય છે. "छट्ठे" ઇત્યાદિ.

જેણે બે ઉપવાસ કર્યા છે એવા ભિક્ષુને આ ત્રણ પ્રકારના પાનક (પાણી) લેવાનું કલ્પે છે-(૧) તિલોદક, (૨) તુષોદક અને (૩) યવોદક. તલના ધોવણ જળને તિલોદક કહે છે. વ્રીહિ (એક પ્રકારના ચોખા) ના ધોવણજળને તુષોદક કહે છે અને જવના ધોવણજળને યવોદક કહે છે. "अट्ठमभत्तियस्स" ઇત્યાદિ

જે ભિક્ષુએ ત્રણ ઉપવાસ કર્યા છે તેને નીચેના ત્રણ પાનક લેવા કલ્પે છે-(૧) આયામક, (૨) સૌવીરક અને (૩) શુદ્ધવિકટ. મગ આદિના ઓસા-

उपहितं वा भोजनस्थाने आनीतं भक्तमिति भावः, तत्रिविधं, तथाहि-फलिकोपहृतं, तत्र फलिकं-प्रहेणकं भोजनोपायनं यद् उत्सवादि संपादित भोज्यपदार्थानामन्यगृहादौ प्रेषणं 'लहाणी' अथवा 'परोसा' इति भाषा प्रसिद्धं, तच्च तद् उपहृतं फलिकोपहृतम्-इदमवगृहीताभिधपञ्चमपिण्डैषणा विषयभूतमिति।

उक्तञ्च—" फलियं पहेणगाई, वंजणभक्खेहिं वाऽविरहियं जं।
भोत्तुमणस्सोवहियं, पंचमपिंडेसणा एसा ॥ १ ॥ इति।

छाया—फलिकं प्रहेणकादि व्यञ्जनभक्ष्यैर्वा अविरहितं यत्।
भोक्तुमनस उपहृतं, पञ्चमपिण्डैषणा एषा ॥ १ ॥

व्यञ्जनभक्ष्यैरविरहितं व्यञ्जनादिभिर्युक्तमित्यर्थः। शुद्धोपहृतं, शुद्धम्-अलेपकृतं शुद्धोदनं च तच्च तद् उपहृतं शुद्धोपहृतम्, एतच्चाल्पलेपाभिधचतुर्थ-

---

विकट. तन्दुक, मुद्‌ग आदि का जो ओसामण है उसका नाम आयामक है काञ्जिक का नाम सौवीरक है तथा उष्णोदक का नाम शुद्ध विकट है. "तिविहे उवहणे पण्णत्ते" तीन प्रकार का उपहृत-अथवा उपहित कहा गया है-भोजन स्थान में आनीत भक्त का नाम उपहित अथवा उपहृत है. उसके तीन प्रकार ये हैं-जैसे-फलिकोपहृत, शुद्धोपहृत और संसृष्टोपहृत. उत्सव आदि के समय सम्पादित भोज्यपदार्थों का अन्य गृह आदि में जो भेजना होता है इस का नाम फलिकोपहृत है। भाषामें इसे लहाणी या परोसा कहते हैं। यह फलिकोपहृत अवगृहीता नामकी जो पंचमपिण्डैषणा है उसका विषयभूत होता है। कहा भी है-' फलियं पहेणगाई ' इत्यादि।

यह व्यञ्जनादिकों से युक्त होता है, अलेपकृत अथवा शुद्ध ओदन को नाम शुद्धोपहृत है यह शुद्धोपहृत अल्पलेपा नामकी चौथी एषणा

મણને આયામક કહે છે. કાંજિક (કાંજી) ને સૌવીરક કહે છે અને ગરમ પાણીને શુદ્ધવિકટ કહે છે. "तिविहे उवहणे पण्णत्ते"

ત્રણ પ્રકારના ઉપહૃત અથવા ઉપહિત કહ્યા છે. ભોજન સ્થાનમાં આનીત (લાવવામાં આવેલા) ભક્તનું (આહારનું) નામ ઉપહિત અથવા ઉપહૃત છે. તેના ત્રણ પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે-(૧) ફલિકોપહૃત, (૨) શુદ્ધોપહૃત, અને સંસૃષ્ટોપહૃત. ઉત્સવ આદિને નિમિત્તે સમ્પાદિત ભોજ્ય પદાર્થોને અન્ય ગૃહ આદિમાં જે મોકલવામાં આવે છે તેને ફલિકોપહૃત કહે છે. ગુજરાતી ભાષામાં તેને લહાણી અથવા પિરસણું કહે છે. આ ફલિકોપહૃત અવગૃહીતા નામની જે પંચમપિંડૈષણા છે તેના વિષયભૂત હોય છે. કહ્યું પણ છે કે—

" फलियं पहेणगाई " ઈત્યાદિ.

તે વ્યંજનાદિકોથી યુક્ત હોય છે. અલેપકૃત અથવા શુદ્ધ ઓદનનું નામ શુદ્ધોપહૃત છે. આ શુદ્ધોપહૃત અલ્પલેપા નામની ચોથી એષણાના વિષયભૂત છે. ખાનારો જ્યાં સુધી ગૃહીત ભક્તમાં (અન્નમાં) હાથ નાખતો નથી, ત્યાં

षणाविषयभूतमिति । तथा–संसृष्टोपहृतं, संसृष्टं नाम–भोक्तुकामेन गृहीतकूरादौ हस्तःक्षिप्तो न तावत्तत्कूरादिकं मुखे क्षिपति, तच्च लेपालेपकरणस्वभावमिति, तदेवम्भूतमुपहृतं संसृष्टोपहृतम्, इदं चतुर्थैषणात्वेन भजनीयं लेपालेपकृतादि-रूपत्वादस्येति । उक्तञ्च—

" सुद्धं च अलेवकडं, [1]अहवण सुद्धोदणो भवेसुद्धं ।
संसट्ठं आउत्तं लेवाडमलेवडं वावि ॥ १ ॥ "

१ 'अहवण' अथवा, इत्यर्थः ।

छाया—शुद्धं चाऽलेपकृतम्, अथवा शुद्धौदनं भवेत् शुद्धम् ।
संसृष्टमायुक्तं (भोक्तुमारब्धमित्यर्थः) लेपकृतमलेपकृतं वाऽपि ॥१॥

इह च त्रिके एकद्वित्रिसंयोगैः सप्ताभिग्रहवन्तः साधवो भवन्तीति ४ । 'तिविहे उग्गहिए' इत्यादि, त्रिविधमवगृहीतम्, अवगृहीतं नाम केनचित् प्रकारेण दायकेन गृहीतं भक्तादि । तत् त्रिविधं, तदेव दर्शयति–यच्चावगृह्णाति—दायकोऽवगृहीतं भक्तादि हस्तेन–आदत्ते तदेकम् । एतच्च षष्ठी पिण्डैषणेति ।

का विषयभूत है खानेवाला जब तक गृहीत भक्तमें हाथ नहीं डालता है, तब तक वह मुख में नहीं रखा जाता है इसलिये यह संसृष्टोपहृत लेपालेपकरण स्वभाववाला होता है । इस तरह का उपहृत संसृष्टोपहृत है । यह चौथी एषणा में भजना कहा गया है । क्यों कि यह लेप अलेपकृतादि रूप होता है । कहा भी है–" सुद्धं च अलेवकडं' इत्यादि

यहां त्रिक में एक दो तीन संयोगों से सात अवग्रहवाले साधु होते हैं ४ " तिविहे उग्गहिए " इत्यादि–अवगृहीत तीन प्रकार का है, किसी भी प्रकार से दाता के द्वारा गृहीत भक्तादि वस्तु का नाम अवगृहीत है । इसके तीन प्रकार ये हैं–दाता जिस भक्तादि को देने के लिये हाथ से लेता है एक वह, यह छठी पिण्डैषणा है । इस पर वृद्ध

સુધી તેને મુખમાં મૂકી શકાતું નથી, તેથી તે સંસૃષ્ટોપહૃત હોય છે. આ ચોથી એષણામાં ભજના (વૈકલ્પિક સ્વીકાર) કહી છે, કારણ કે તે લેપ અલેપ કૃતાદિરૂપ હોય છે. કહ્યું પણ છે કે–" सुद्धं च अलेवकड " ઇત્યાદિ—

અહીં ત્રિકસંયોગની અપેક્ષાએ એક, બે અને ત્રણના સંયોગથી સાત અવગ્રહવાળા સાધુ હોય છે । ૧ । " तिविहे उग्गहिए " ઇત્યાદિ—

અવગૃહીત ત્રણ પ્રકારનું હોય છે કોઈપણ પ્રકારે દાતા દ્વારા ગૃહીત ભક્તાદિ વસ્તુનું નામ અવગૃહીત છે તેના ત્રણ પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે— (૧) દાતા જે ભક્તાદિનું દાન દેવાને માટે હાથ વડે લે છે તે આ છઠ્ઠી પિંડૈષણા છે. તેને અનુલક્ષીને વૃદ્ધ વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે–પિરસનાર (દાતા)

वृद्धव्याख्या चैवम्—परिवेषकः-परिवेषणपात्राद् ओदनादि गृहीत्वा यस्मै दातुकामस्तद्भाजने क्षेप्तुमवस्थितः, तेन च 'मा देही'-ति भणितम्, अत्रावसरे भिक्षार्थं समागतं मुनिं दृष्ट्वा परिवेषकः कथयति-' प्रसार्यतां मुने ! पात्रम् ' ततः साधुना प्रसारिते पात्रे परिवेषकेण क्षिप्तमोदनम् । इह च संयतप्रयोजने गृहस्थेन हस्तएवैकतोऽन्यत्र परिवर्त्तितः किन्तु नान्यद् गमनादिकृतमिति जघन्योपहृतजातमिति । उक्तञ्च—

" भुंजमाणस्स उक्खित्तं, पडिसिद्धं तं च तेण उ ।
जहन्नोवहडं तं तु, हत्थस्स परिवत्तणा ॥ १ ॥ "

छाया—भुञ्जानायोत्क्षिप्तं, प्रतिषिद्धं तच्च तेन तु ।
जघन्योपहृतं (प्रथममवगृहीतमित्यर्थः) तत्तु, हस्तस्य परिवर्त्तना ॥

व्याख्या ऐसी है-परोसने वाला दाता परोसनेके पात्रसे ओदनादिक जिस पात्रमें रखा हुआ है—उस थाली आदिसे ओदनादिको लेकर जिसकेलिये देना चाहता है परोसना चाहता है उसके पात्रमें उसे देनेके लिये उपस्थित हो गया हो, परन्तु गृहीता (लेनेवाला) " मा देही " मत दीजिये ऐसा कहता है । और इसी अवसरपर भिक्षा के लिये कोई मुनिजन आ जाता है तो आये हुए मुनि को देखकर परिवेषक उस मुनि से कहता है कि मुने ! आप अपना पात्र रखिये । इस प्रकार दाता के कहने पर मुनि अपना पात्र उसके समक्ष रख देता है, दाता उसमें ओदनादिक भोज्य वस्तु दे देता है । इस अवस्था में संयत का प्रयोजन सध जाने पर गृहस्थने अपने हाथ को एक ओर से दूसरी ओर ही किया है वहां से उसने गमनादि नहीं किया है । यह जघन्योपहृत है । कहा भी

પિરસવાના પાત્રમાંથી–ઓદનાદિ–ભાત વિગેરે જે પાત્રમાં રાખેલ છે તે થાળી આદિ પાત્રમાંથી ઓદનાદિ લઇને જેને અર્પણ કરવા ઇચ્છે છે (પિરસવા માગે છે) તેના પાત્રમાં તે ઓદનાદિ આપવાને માટે ઉપસ્થિત થઇ ગયો છે, પરન્તુ લેનાર " मा देहि " ' મને તે આપશો મા ' એવું કહે છે, અને એજ વખતે ભિક્ષા પ્રાપ્તિ નિમિત્તે નીકળેલા કોઇ મુનિજન ત્યાં આવી જાય છે. હવે ત્યાં પધારેલા તે મુનિને જોઇને પરિવેષક (દાતા) તે મુનિને કહે છે " હે મુને ! આપ આપનું પાત્ર અહીં મૂકો, દાતાના આવા વચનો સાંભળીને મુનિ પોતાનું પાત્ર તેની સમક્ષ મૂકી દે છે, દાતા તેમાં ઓદનાદિક ભોજ્ય વસ્તુ દઇ દે છે. આ અવસ્થામાં સંયતનું પ્રયોજન પૂર્ણ કરવામાં ગૃહસ્થે પોતાના હાથને એક તરફથી બીજી તરફ જ કર્યો છે, ત્યાંથી તેણે ગમનાદિ

इति प्रथमम् १। यच्च संहरति–यच्च भक्तादि परिवेषकः स्थानादविचलन् तत्र स्थित एव संहरति–भक्तभाजनाद् भोजनभाजनेषु क्षिपति तत्। उक्तञ्च

"अह साहीरमाणं तु, वट्टंतो जो उदायओ।
दलेज्जाऽविचलो तत्तो, छट्ठा एसात्ति एसणा ॥ १ ॥ इति।

छाया—अथ संह्रियमाणं तु वर्त्तयन्। परिवेषयन्नित्यर्थः) यस्तुदायकः।
दद्यादविचलस्ततः षष्ठी एषाऽप्येषणा ॥ इति द्वितीयमवगृहीतम् २।

यच्चास्यके प्रक्षिपति—यच्च भक्तादिकम् आस्यके–स्थाल्यादिमुखे प्रक्षिपतीति। एवं चात्रवृद्धव्याख्या–ओदनं तद्‌गतपानीयनिस्सारणार्थं शीतलकरणार्थं वा विशालोत्तानरूपे वंशनिर्मितबृहद्भाजने क्षिप्तं, पश्चात्ततो णिःसार्य भोक्तुकामेभ्यो दत्तं, पश्चात्तत्पात्रेऽवशिष्टं यद् भूयः प्रकाशमुखे पिठरके क्षिपन्ती दायिका दद्या-

---

है–'भुंजमाणस्स उक्खित्तं' इत्यादि।

"यच्च संहरति" परिवेषक जिस भक्तादि को अपने स्थान से चलायमान नहीं होता हुआ–वहीं पर रहता हुआ ही भक्त भाजन से भोजनपात्र में रख लेता है यह द्वितीय अवगृहीत है। कहा भी है—'अह साहीरमाणं तु' इत्यादि। "यच्चास्यके क्षिपति" जो भक्तादिक थाली आदिमें रखा जाता है यह तृतीय अवगृहीत है, इस पर वृद्धव्याख्या ऐसी है–भात में से उसके पानीको निकालनेके लिये मांडको दूर करने के लिये–या उसे ठण्डा करने के लिये किसी एक छवले आदिमें रख देना और बाद में उसमें से उसे लेकर खानेवालों के लिये परोस देना इस क्रिया के बाद जो बाकी भात उस में बचा है उस भात को पिठ-

---

કર્યું નથી, આનું નામ જઘન્યોપહૃત છે. કહ્યુ પણ છે "भुंजमाणस्स उक्खित्तं" ઇત્યાદિ

"यच्च संहरति" પરિવેષક (દાતા) ભક્તાદિને (ભોજ્ય પદાર્થોને) પોતાને સ્થાનેથી ચલાયમાન થયા વિના (પોતાને સ્થાને જ રહીને) ભક્ત ભાજનમાંથી (ભોજ્ય પદાર્થ જેમાં રાંધેલો છે તે પાત્રમાંથી) ભોજનપાત્રમાં મૂકી દે છે, તેનું નામ દ્વિતીય અવગૃહીત છે. કહ્યું પણ છે કે—

"अह साहीरमाणं तु" ઇત્યાદિ—

"यच्चास्यके क्षिपति" જે ભક્તાદિકને થાલી આદિમાં નાખવામાં આવે છે, તેને તૃતીય અવગૃહીત કહે છે. તેને વિષે નીચે પ્રમાણે વૃદ્ધવ્યાખ્યા છે. ભાતમાંથી પાણીને અલગ કરવાને માટે–ઓસામણને જુદુ પાડવા માટે, અથવા તેને ઠંડા પાડવા માટે કોઈ એક તાસ આદિમાં રાખીને તેમાંથી લઈને ખાનારને પિરસ્યા બાદ જે ભાત વધ્યા હોય તેને પાંજરા આદિમાં રાખનારી ગૃહસ્થ સ્ત્રી જો કોઈને આપી દે છે, તો તેનું નામ તૃતીય અવગૃહીત છે.

तत् तृतीयमवगृहीतम् ५। ' तिविहा ओमोयरिया ' इत्यादि, अवमोदरिका-अवमम् ऊनम् उदरं-अवमोदरं-तदेवावमोदरिका, सा त्रिविधा, तथाहि-उपकरणावमोदरिका-अल्पोपकरणता। भक्तपानावमोदरिका-आत्मीयकुक्षिपूराहारपानपरिमाणतो न्यूनभोजनम्। भावावमोदरिका क्रोधादिकषायाणामनुदिनं त्यागः उक्तञ्च-

" कोहाईणमणुदिणं, चाओ जिणवयणभावणाओ उ।
भावेणोमोयरिया पन्नत्ता वीयरागेहिं ॥१॥ १॥ "

छाया—क्रोधादीनामनुदिनं त्यागो जिनवचनभावनातस्तु।
भावेनावमोदरिका प्रज्ञप्ता वीतरागैः ॥ १ ॥ ६।

उपकरणावमोदरिकाया भेदान् प्ररूपयन्नाह—' उवगरणोमोयरिया ' इत्यादि, उपकरणावमोदरिका त्रिविधा भवति, तथाहि-एकं वस्त्रम्, एकं पात्रम्, त्यक्तोप-

---

रकमें रखनेवाली गृहस्थ स्त्री यदि दे देती है तो यह तृतीय अवगृहीत है " तिविहा ओमोयरिया " इत्यादि। अवमोदरिका तीन प्रकारकी होती है-ऊन उदरका नाम अवमोदरिका है-पेट का पूरा नहीं भरना-अर्थात् भूखसे कम खाना, यही अवमोदरिका या अवमौदर्य है, इसके तीन प्रकार ऐसे हैं-एक उपकरणावमोदरिका, दूसरी भक्तपानावमोदरिका और तीसरी भावावमोदरिका उपकरणों को अल्प रखना इसका नाम उपकरणावमोदरिका है, जितनी भूख लगी है उस से कम आहार पान करना इसका नाम भक्तपानावमोदरिका है। तथा क्रोधादि कषायों का प्रतिदिन त्याग करना इसका नाम भावावमोदरिका है। कहा भी है— " कोहाईणमणुदिणं " इत्यादि।

" उवगरणोमोयरिया " इत्यादि। उपकरणावमोदरिका एक वस्त्र, एक पात्र और त्यक्तोपधिस्वादनता के भेदसे तीन प्रकारकी है। अन्य

" तिविहा ओमोयरिया " ઇત્યાદિ—

અવમોદરિકા ત્રણ પ્રકારની હોય છે. ઊણોદરી (એટલે કે ભૂખ કરતાં પણ ઓછું ખાવું તે) નું નામ અવમોદરિકા અથવા અવમૌદર્ય છે. તેના ત્રણ પ્રકાર છે-(૧) ઉપકરણ અવમોદરિકા, (૨) ભક્તપાનાવ મોદરિકા, (૩) ભાવાવ મોદરિકા. ઓછા પ્રમાણમાં ઉપકરણો રાખવા તેનું નામ ઉપકરણાવમોદરિકા છે. જેટલી ભૂખ લાગી હોય તેના કરતાં ન્યૂન આહારપાણી લેવા તેનું નામ ભક્તપાનાવમોદરિકા છે. ક્રોધાદિ કષાયોનો પ્રતિદિન ત્યાગ કરવો તેનું નામ ભાવાવમોદરિકા છે. કહ્યું પણ છે કે-" कोहाईणमणुदिणं " ઇત્યાદિ—

" उवगरणोमोयरिया " ઇત્યાદિ-ઉપકરણ અવમોદરિકાના ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) એક વસ્ત્ર, (૨) એક પાત્ર, અને (૩) ત્યક્તોપધિ સ્વાદનતા. અન્ય મુનિ-

धिस्वादनता–त्यक्तस्य–अन्यमुनिना व्यापृत्य–प्रदत्तस्योपधेः–वस्त्रपात्रादेः स्वादनः –सेवयिता त्यक्तोपधिस्वादनः, तस्य भावस्तत्ता–'संयमोपकारकोऽय'–मितिमत्वा जीर्णमलिनाद्युपधेर्मध्यस्थभावेन धारणमित्यर्थः ७। अथाऽहितहितमपेक्ष्य निर्ग्रन्थ-वक्तव्यतामाह—' तओ' इत्यादि, त्रीणि स्थानानि निर्ग्रन्थानां–निर्गता ग्रन्थिः–द्रव्यतो मर्यादातिरिक्तवस्त्रपात्रादिरूपा, भावतो रागद्वेषादिरूपा तेषां ते तथा, तेषां निष्परिग्रहमुनीनां निर्ग्रन्थीनां–साध्वीनां वा अहिताय–अनिष्टाय, असुखाय–दुःखाय, अक्षमाय-अयुक्तत्वाय, अनिःश्रेयसाय–अकल्याणाय, अनानुगामिकतायै–अनुगच्छति कालान्तरमुपकारित्वेनाऽनुयाति यत्तद् आनुगामिकं तस्य भावः

मुनिजन द्वारा अपने काम में लेने के बाद दिये गये वस्त्रपात्र आदिका सेवन करना यह त्यक्तोपधि स्वादनता है। यह संयम का उपकारक है ऐसा मान कर जीर्ण मलिन आदि उपधिका माध्यस्थ्यभावसे धारण करना इसका निष्कर्षार्थ है। अब सूत्रकार अहितहितकी अपेक्षा लेकर निर्ग्रन्थ के सम्बन्ध में वक्तव्यता का कथन करते हैं—

"तओ" इत्यादि—जिन्हों ने मर्यादा के अतिरिक्त वस्त्रपात्रादि रूप द्रव्यग्रन्थिका तथा रागद्वेषादिरूप भावग्रन्थिका त्याग कर दिया है वे निर्ग्रन्थ हैं ऐसे निर्ग्रन्थ मुनिजनों को और साध्वीजनों को तीन ३ स्थान अहित के लिये–अनिष्टके लिये, असुख–दुःख के लिये, अक्षम–अयुक्तके लिये, अनिःश्रेयस–अकल्याणके लिये, और अननुगामिकता के लिये–अशुभानुबन्धके लिये हैं। उपकारीरूप से जो कालान्तर में साथ जाता है वह आनुगामिक है इससे विपरीत अनानुगामिक है, ऐसा

જનો દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાયેલા વસ્ત્ર, પાત્ર આદિનો જ ઉપયોગ કરવો તેનુ નામ ત્યકતોપધિ-સ્વાદનતા છે. આ પ્રકારના વસ્ત્ર આદિને ધારણ કરવું તે સંયમ પાલનમાં ધારણ કરવા જોઈએ, એ આ કથનથી ફલિત થાય છે. હવે સૂત્રકાર અહિત હિતની અપેક્ષાએ નિર્ગ્રંથના સંબંધમાં વક્તવ્યતાનું કથન કરે છે-" तओ " ઇત્યાદિ—

જેમણે મર્યાદાથી અધિક વસ્ત્રપાત્રાદિ રૂપ દ્રવ્યગ્રંથિનો તથા રાગદ્વેષાદિ રૂપ ભાવગ્રંથિનો ત્યાગ કરી નાખ્યો હોય છે, તેમને નિર્ગ્રંથ કહે છે. એવા નિર્ગ્રંથ મુનિજનો અને સાધ્વીઓને માટે ત્રણ સ્થાનો અહિતકર્તા, અનિષ્ટકર્તા, અસુખ (દુઃખ) કર્તા, અક્ષમ (અયુક્ત), અનિઃશ્રેયસ (અકલ્યાણ) કારક, અનનુગામિકતા (અશુભાનુબન્ધ) ના કર્તા ગણાય છે. ઉપકારી રૂપે જે કાલાન્તરે સાથે જાય છે, તેને આનુગામિક કહે છે, અને તેનાથી વિપરીત

आनुगामिकता तन्निषेधाद् अनानुगामिकता, तस्यै अशुभानुबन्धायेत्यर्थः। तान्येवाह—कूजनता—आर्त्तनादकरणम् , कर्करणता—वसत्युपध्यादिदोषप्रकटनपूर्वकं प्रलपनम्, अपध्यानता—आर्त्तरौद्रध्यानध्यायित्वमिति ८। उक्तविपर्ययसूत्रं तद्विपर्ययेण व्याख्येयम् ९। अथ निर्ग्रन्थानामेव परिहर्त्तव्यत्रयमाह—'तओ सल्ला' इत्यादि, शल्यते—बाध्यते=पीडयतेऽनेनेति शल्यं, तद्द्विविधं-द्रव्यतो भावतश्च, तत्र द्रव्यतस्तोमरादिक, भावतस्तत्रिविधं, तदेवाह—मायाशल्यं—मायैव—शल्यवद्बाधकत्वात् शल्यम् । निदानम्—अनिन्द्यानशनब्रह्मचर्यादितपोविधानेन देवद्ध्यादि प्रार्थनं, तदेव शल्यं निदानशल्यम् । मिथ्या—विपरीतदर्शनं—दृष्टिर्मिथ्यादर्शनं, तदेव शल्यं

अनानुगामिक अशुभानुबन्ध होता है। वे तीन स्थान इस प्रकारसे हैं—एक कूजनता—आर्त्तनाद करना, दूसरा—कर्करणता वसति उपधि आदिके दोषों को प्रकट न करते हुए प्रलपन करना और तीसरा अपध्यानता—आर्त्तरौद्रध्यान करना। इन तीन स्थानों से विपरीत वृत्ति रखना निर्ग्रन्थों को हित के लिये, सुखके लिये, क्षमाके लिये, निःश्रेयस के लिये और आनुगामिकता के लिये होता है। "तओ सल्ला" इत्यादि। निर्ग्रन्थों के लिये ये तीन शल्य छोड़ने योग्य हैं। जिस से जीव को बाधा पहुँचती है उसका नाम शल्य है, यह शल्य द्रव्य और भावके भेद से दो प्रकार का कहा गया है। तोमर—बाण आदि द्रव्य शल्य है भावकी अपेक्षा—माया, निदान और मिथ्यात्व के भेदसे तीन प्रकारका शल्य है, (शल्य—टूटा हुआ—बाण के अग्र भाग) की तरह बाधक होने से मिथ्या—मिथ्यादर्शन को शल्य कहा गया है। अनिन्द्य

અનનુગામિક અશુભાનુબંધ હોય છે.) હવે તે અહિતકારી સ્થાનોના ત્રણ પ્રકાર પ્રકટ કરવામાં આવે છે-(૧) કૂજનતા (આર્ત્તનાદ કરવો તે), (૨) કર્કરણતા-વસનાટનું સ્થાન, ઉપધિ આદિના દોષોને પ્રકટ કરતો બકવાદ કરવો તેનું નામ કર્કરણતા છે. અને (૩) અપધ્યાનતા-આર્ત્તરૌદ્રધ્યાન કરવું તેનું નામ અપધ્યાનતા છે. પરન્તુ આ ત્રણ સ્થાનો કરતાં વિપરીત વૃત્તિ રાખવાથી નિર્ગ્રંથોનું હિત થાય છે, તેમને સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમના ક્ષમાગુણની વૃદ્ધિ થાય છે, તેમનું શ્રેય (કલ્યાણ) થાય છે, અને અનુગામિકતા (શુભાનુબન્ધ) રૂપે કાલાન્તરે તે તેમની સાથે જાય છે. "તઓ સલ્લા" ઇત્યાદિ—

નિર્ગ્રંથોએ આ ત્રણ શલ્યનો પરિત્યાગ કરવો જોઇએ-જેના દ્વારા જીવને હાનિ (તકલીફ) પહોંચે છે તેનું નામ શલ્ય છે આ શલ્યના દ્રવ્ય અને ભાવની અપેક્ષાએ બે ભેદ કહ્યા છે. બાણ આદિને દ્રવ્ય-શલ્ય કહે છે, અને ભાવની અપેક્ષાએ માયા, નિદાન અને મિથ્યાત્વના ભેદથી ત્રણ પ્રકારના શલ્ય છે. શલ્યની જેમ (છોડવામાં આવેલા બાણના અગ્રભાગની જેમ) બાધક

मिथ्यादर्शनशल्यमिति १०। निर्ग्रन्थानामेव लब्धिप्राप्तौ कारणत्रयमाह—'तीहिं' इत्यादि, त्रिभिः स्थानैः-कारणैः क्रियाविशेषाचरणरूपैः श्राम्यति-विश्राम्यति-शब्दादि विषयेभ्यो यः, यद्वा-श्राम्यति-तपस्यतीति श्रमणः,-मुनिः कीदृशः ? इत्याह-निर्ग्रन्थः-द्रव्यभावग्रन्थिरहितः संक्षिप्तविपुलतेजोलेश्यः-विपुला विस्तीर्णा-

अनशन ब्रह्मचर्य आदि तप का सेवन करते हुए देवर्द्धि आदिकी प्राप्ति की कामना करनी यह निदान है। यह निदान भी जीव को शल्य की तरह दुःखदायक होता है। मिथ्यादर्शन भी जीवकी परिणति सुधरने नहीं देता है-आत्मस्थ नहीं होने देता है-यथार्थ श्रद्धा को रोकता है-अतः वह भी शल्य की तरह सदा जीव को दुःखदायक होने से मिथ्यादर्शन शल्य कहा गया है। अब सूत्रकार निर्ग्रन्थों को ही लब्धि की जो प्राप्ति होती है। उसमें कारणत्रय का कथन करते हैं-"तीहिं ठाणेहिं समणे' इत्यादि। शब्दादिक विषयों से जो विश्राम-विराम प्राप्त कर लेता है, अथवा तपस्या करता है-उसका नाम श्रमण मुनि है। श्रमण इन तीन क्रिया विशेषाचरणरूप कारणों से संक्षिप्त विपुल तेजोलेश्यावाला होता है अर्थात् अपनेमें छिपाकर रखता है। यहां श्रमण के साथ निर्ग्रन्थ ऐसा जो पद रक्खा गया है वह यह प्रकट करता है कि जो श्रमण द्रव्यग्रन्थि और भावग्रन्थि से रहित होता है वही सच्चा श्रमण कहलाता है ऐसा श्रमण

(પીડાકારક) હોવાને કારણે મિથ્યાદર્શનને શલ્યરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે. અનિંદ્ય, અનશન, બ્રહ્મચર્ય આદિ તપનું સેવન કરતાં કરતાં દેવર્દ્ધિ આદિની પ્રાપ્તિની કામના કરવી તેનું નામ નિદાન છે. આ નિદાન પણ જીવને શલ્યની જેમ દુઃખદાયક નિવડે છે. મિથ્યાદર્શન પણ જીવની પરિણતિને સુધરવા દેતું નથી-આત્મસ્થ થવા દેતું નથી-યથાર્થ શ્રદ્ધાને રોકે છે, તેથી તે પણ શલ્યની જેમ જીવને માટે સદા દુઃખદાયક જ હોવાથી તેને મિથ્યાદર્શન શલ્ય કહેવામાં આવ્યું છે. નિર્ગ્રંથોને જે કારણોને લીધે લબ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે ત્રણ કારણોનું હવે સૂત્રકાર કથન કરે છે-"तीहिं ठाणेहिं" ઇત્યાદિ—

શબ્દાદિક વિષયોમાંથી જે વિશ્રામ (વિરામ) પ્રાપ્ત કરે છે એટલે કે શબ્દાદિક વિષયોનો જે પરિત્યાગ કરે છે, અથવા તપસ્યા કરે છે તેને મુનિ કહે છે. શ્રમણ નિર્ગ્રંથ આ ત્રણ ક્રિયાવિશેષાચરણરૂપ કારણોને લીધે સંક્ષિપ્ત-વિપુલ તેજોલેશ્યાવાળો હોય છે. અહીં શ્રમણની સાથે જે નિર્ગ્રંથપદનો પ્રયોગ કરાયો છે તે એ વાતને પ્રકટ કરે છે કે જે શ્રમણ દ્રવ્યગ્રંથિ અને ભાવગ્રંથિથી રહિત હોય છે, તેને જ સાચો શ્રમણ કહેવાય છે. એવો શ્રમણ

अनेकयोजनपरिमितक्षेत्रगतवस्तुजातदहनसमर्थत्वाद्विशाला तेजोलेश्या – विशिष्ट-तपसाऽऽविर्भूतलब्धिविशेषसमुद्भूता तेजोज्वाला, सा संक्षिप्ता–शान्त्युद्रेकेण शरीरान्तर्लीना ह्रस्वतां वा गता यस्य स तथोक्तः शरीरान्तर्भूततेजोज्वालायुक्त इत्यर्थः, अन्यथा स तस्य प्रभावेणादित्यविम्ववद्दुर्दर्शः अनेकप्राणिसंतापोत्पादकश्च स्यादिति, भवति–जायते । तान्येव करणान्याह—आतापनया–आतापना–

विशिष्ट तपस्या के बल ऐसी तेजोलेश्या को प्राप्त कर लेता है जो अनेक योजन परिमित क्षेत्र तककी वस्तुओं को भस्मसात् करने में समर्थ होती है–यह तेजोलेश्या विशिष्ट तपस्याके प्रभाव से आविर्भूत लब्धिविशेष से जन्य होती है। जिस महर्षि श्रमण निर्ग्रन्थ को यह तेजोलेश्या होती है वह उसके प्रभाव से सूर्यबिम्ब की तरह दुर्दर्श होता है और अनेक प्राणियों को सन्ताप का कारण होता है परन्तु इस विशिष्ट प्रभावशालिनी तेजोलेश्या को प्राप्त किये हुए वह श्रमण निर्ग्रन्थ जो इस परिस्थितिवाला नहीं बनता है उसको कारण प्राप्त हुई उस तेजोलेश्या को वह अपने भीतर ही संक्षिप्त करके रखता है क्यों कि शान्ति का उद्रेक उसके पास इतना अधिक होता है कि जिसके कारण वह तेजोलेश्या उसके शरीर के भीतर ही या तो लीन हो जाती है या ह्रस्वता को प्राप्त हो जाती है, ऐसा न हो तो वह जैसा की ऊपर कहा गया है सूर्य के बिम्ब की तरह दुर्दर्शनीय और अनेक प्राणिगणों को सन्तापकारक हो जाय। जिन कारणों से प्राप्त तेजोलेश्या

વિશિષ્ટ તપસ્યાના પ્રભાવથી એવી તેજોલેશ્યાને પ્રાપ્ત કરી લે છે કે જે અનેક યોજન પરિમિત ક્ષેત્રમાં રહેલી વસ્તુઓને બાળીને ભસ્મ કરી નાખવાને સમર્થ હોય છે. તે તેજોલેશ્યા વિશિષ્ટ તપસ્યાના પ્રભાવથી આવિર્ભૂત, લબ્ધિવિશેષ દ્વારા પેદા થઇ હોય છે. જે મહર્ષિ શ્રમણ નિર્ગ્રંથને આ તેજોલેશ્યાની પ્રાપ્તિ થઇ હોય છે તે તેના પ્રભાવથી સૂર્યબિંબની જેમ દુર્દર્શ (જેની સામે જોવામાં પણ તકલીફ પડે એવો) હોય છે, અને અનેક જીવોમાં સંતાપનો ઉત્પાદક થાય છે. પરન્તુ આ વિશિષ્ટ પ્રભાવશાલિની તેજોલેશ્યાને પ્રાપ્ત કરનાર શ્રમણ નિર્ગ્રંથની બાબતમાં એવું બનતું નથી, કારણ કે પોતે પ્રાપ્ત કરેલી તેજોલેશ્યાને તે પોતાની અંદર જ સંક્ષિપ્ત કરીને રાખે છે, કારણ કે શાન્તિનો ઉદ્રેગ તેની અંદર એટલો અધિક હોય છે કે જેના કારણે તે તેજોલેશ્યા તેના શરીરની અંદર કાંતો લીન થઇ જાય છે, અથવા તો હ્રસ્વતા પ્રાપ્ત કરે છે જો એવું થતું ન હોત તો તે સૂર્યના બિંબની જેમ, દુર્દર્શનીય અને અનેક પ્રાણીગણો માટે સંતાપકારક થઈ પડત. જે કારણોને લીધે પ્રાપ્ત થયેલી તેજોલેશ્યાને સંક્ષિપ્ત

ग्रीष्मकाले सूर्याभिमुखमूर्ध्वबाहुर्भूत्वाऽऽतापस्य सेवनं, हेमन्ते प्रावरणराहित्यं, वर्षासु-इन्द्रियकषाययोगान् संगोप्य विविक्तशय्यासनसेवित्वं च, तया । क्षान्ति-क्षमया-क्षान्त्या-क्रोधनिग्रहेण नत्वशक्तत्वेन क्षमा-अन्यापराधस्य सहनं क्षान्तिः-क्षमा, तया । तथा-अपानकेन तपः कर्मणा, तत्रापानकेन-पारणककालादन्यत्र-पानीयवर्जितस्तेन तपः कर्मणा-निरन्तरं षण्मासान् यावत् षष्ठषष्ठादिरूपेण मुनिः संक्षिप्तविपुलतेजोलेश्यो भवतीति प्रक्रमः । उक्ता निर्ग्रन्थव्यापारवक्तव्यता, साम्प्रतं भिक्षुप्रतिमावक्तव्यतामाह-' तिमासियं णं ' इत्यादि, त्रैमासिकीं मास-त्रयप्रतिबद्धां भिक्षुप्रतिमां-भिक्षोः-साधोः प्रतिमा प्रतिज्ञा-अभिग्रहविशेष इत्यर्थः,

---

संक्षिप्त कर दी जाती है-सूत्रकार उन्हीं ३ तीन कारणों को यहां प्रकट कर रहे हैं—उनमें एक कारण है आतापना जब ग्रीष्मकाल का समय होता है उस समय सूर्य के अभिमुख हो कर और उर्ध्वबाहु होकर सेवन करना, हेमन्त में प्रावरण (मुखवस्त्रिका चोलपट्टक के सिवाय और शरीर के सब वस्त्र को हटा देना) रहित होना वर्षाकाल में इन्द्रिय कषाय और योगों को रोक कर विविक्तस्थान में शय्यासन का सेवन करना यह आतापना है । क्रोधादि का निग्रह करते हुए आसक्त होते हुए नहीं अन्य व्यक्तियों द्वारा कृत अपराधको सहन करना यह क्षान्ति क्षमा है तथा-पारणकाल के सिवाय अन्य समय में पानी को वर्जनेवाले तपःकर्म से निरन्तर छह मास तक षष्ठषष्ठादि रूप तपस्या करना यह अपानक तपःकर्म है । इस तरह के इन आतापना क्षान्ति क्षमा और

કરી લેવામાં આવે છે.

તે ત્રણ કારણો હવે પ્રકટ કરવામાં આવે છે-(૧) આતાપના-જ્યારે ગ્રીષ્મ ઋતુ ચાલતી હોય ત્યારે સૂર્યની તરફ મુખ રાખીને અને બન્ને ભુજાઓ ઊંચી રાખીને આતાપનાનું સેવન કરવું, હેમન્ત ઋતુમાં પ્રાવરણ રહિત થવું એટલે કે મુહપત્તિ અને ચોલપટ્ટક સિવાયના બધાં કપડાં ઉતારી નાખવા; અને વર્ષાકાળમા ઇન્દ્રિય, કષાય અને યોગોને રોકીને વિવિક્ત સ્થાનમાં શય્યા-સનનું સેવન કરવું તેનું નામ આતાપના છે. (૨) ક્રોધાદિનો નિગ્રહ કરીને-નહીં કે અશક્ત હોવાને લીધે-અન્ય વ્યક્તિઓ દ્વારા કરાયેલા અપરાધને સહન કરવો તેનું નામ ક્ષાન્તિક્ષમા છે. (૩) પારણાના સમય સિવાયના અન્ય સમય દરમિયાન પાણીના વર્જન (ત્યાગ) વાળી છટ્ઠ છટ્ઠાદિ રૂપ તપસ્યા નિરન્તર છ માસ પર્યન્ત કરવી તેનું નામ અપાનક તપઃકર્મ છે. આ પ્રકારના આતા-પના, ક્ષાન્તિક્ષમા અને અપાનક તપઃકર્મરૂપ ત્રણ કારણોને લીધે તેજોલેશ્યાની

ताश्चैकमासिक्यादयो द्वादश भवन्ति,

उक्तञ्च—" मासाईसत्तंता ७, पढमा १ बिइ २ तइय ३ सत्तराइंदिणा १०।
अहराइ ११ एगराई १२, भिक्खूपडिमाण बारसगं ।।१।। "

अत्रायं भावः—एकमासिक्यादयो मासोत्तराः सप्तप्रतिमाः, ७ तिस्रः—अष्टमी-नवमी-दशमीरूपाः प्रत्येकं सप्तरात्रिन्दिवप्रमाणा भवन्ति १०, पश्चाद् एका-एकादशीप्रतिमा अहोरात्रिकी भवति ११, एका च द्वादशी प्रतिमा—एकरात्रि॰

अपानक तपःकर्मरूप तीन कारणों से तेजोलेश्या की लब्धि उत्पन्न होती है उसको संक्षिप्त करके रखते हैं।

तीन मासकी अवधिवाली भिक्षु प्रतिमा को धारण किये हुए अनगार को भोजन एवं पानकी तीन दत्तियां लेनी कल्प्य है। वैसे भिक्षु प्रतिमाएँ १२ बारह होती है। कहा भी है—" मासाई सत्तंता " इत्यादि

इसका भाव ऐसा है—पहिली भिक्षु प्रतिमा एक १ मासकी है, दूसरी भिक्षु प्रतिमा २ दो मास की है, तीसरी ३ भिक्षुप्रतिमा ३ मास की है, चौथी भिक्षु प्रतिमा चार ४ मास की है, पांचवीं भिक्षु प्रतिमा ५ मास की है, छठी भिक्षु प्रतिमा छह ६ मासकी है और सातवीं भिक्षु प्रतिमा ७ मास की है। इस तरह एक से लेकर सात तककी भिक्षु प्रतिमाएँ एक २ मास की उत्तरोत्तर वृद्धिवाली हैं। तीन प्रतिमाएँ आठवीं नवमीं और दशवीं ये प्रत्येक सात सात दिन रात की प्रमाण वाली हैं। ग्यारहवीं भिक्षु प्रतिमा एक अहोरात की है १२ वीं भिक्षु

લબ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને શ્રમણ નિર્ગ્રંથ તેને સંક્ષિપ્ત કરીને શરીરની અંદર જ રાખે છે.

ત્રણ માસની અવધિ (સમય મર્યાદા) વાળી ભિક્ષુપ્રતિમાને ધારણ કરનાર અણગારને ભોજન અને પાનની ત્રણ દત્તિઓ લેવી કલ્પે છે, જો કે ભિક્ષુપ્રતિમાઓ તો ૧૨ પ્રકારની હોય છે. કહ્યું પણ છે કે "मासाई सत्तंता" ઇત્યાદિ.

તેનો ભાવ આ પ્રમાણે છે—પહેલી ભિક્ષુપ્રતિમા એક માસની છે, બીજી ભિક્ષુપ્રતિમા બે માસની છે, ત્રીજી ભિક્ષુપ્રતિમા ત્રણ માસની છે, ચોથી ભિક્ષુ પ્રતિમા ચાર માસની છે, પાંચમી ભિક્ષુપ્રતિમા પાંચ માસની છે, છઠ્ઠી ભિક્ષુ-પ્રતિમા છ માસની છે અને સાતમી ભિક્ષુપ્રતિમા સાત માસની છે. આ રીતે એકથી લઇને સાત સુધીની ભિક્ષુપ્રતિમાઓ ઉત્તરોત્તર એક એક માસની વૃદ્ધિવાળી છે. ત્રણ પ્રતિમાઓ એટલે કે આઠમી, નવમી અને દસમી ભિક્ષુ-પ્રતિમાઓ સાત સાત દિનરાતના પ્રમાણુવાળી છે. અગિયારમી ભિક્ષુપ્રતિમા એક અહોરાતની (દિવસરાતની અવધિવાળી) છે અને બારમી ભિક્ષુપ્રતિમા

कीति द्वादशेति । अत्र तु त्रिस्थानकानुरोधाद् दत्तित्रयग्रहणविषया त्रैमासिकी भिक्षुप्रतिमा गृहीता । तां भिक्षुप्रतिमां प्रतिपन्नस्य—अङ्गीकृतस्य अनगारस्य—न अगारं—गृहं यस्य सोऽनगारस्तस्य भिक्षोरित्यर्थः कल्पन्ते—युज्यन्ते तिस्रो दत्तयः—एकवारपतिताहारादिद्रव्यरूपाः भोजनस्य—तिस्र एव पानकस्य—पानकद्रव्यस्य प्रतिग्रहीतुमिति १२। अथैकरात्रिकी प्रतिमायाः सम्यक्तयाऽननुपालनतोऽनुपालनतश्च यद् भवति तदाह—' एगराइयं ' इत्यादि, एकरात्रिकीं द्वादशीत्यर्थः, तां प्रतिमां सम्यक्—शास्त्रोक्तप्रकारेण अननुपालयतः—अनाराधयतोऽनगारस्य इमानि—वक्ष्यमाणानि त्रीणि स्थानानि अहिताय यावत्—अननुगामिकतायै भवन्ति, तान्येवाह—उन्मादः—चित्तविभ्रमस्तं लभेत । वा—अथवा दीर्घकालिकं—चिरकालस्थायि—कष्टसाध्यमसाध्यं वा रोगातङ्कं, तत्र-रोगः-कुष्ठादिः, आतङ्कः-सद्योघातीमस्तकशूलविसू-

---

प्रतिमा केवल एक रात की है, परन्तु यहां त्रिस्थानक के अनुरोध से दत्तित्रय ग्रहण करनेरूप विषयवाली त्रैमासिकी भिक्षुप्रतिमा गृहीत हुई है, इस भिक्षु प्रतिमाको अङ्गीकार करनेवाले अनगारको गृहत्यागी भिक्षु को एक बार में पड़ी हुई आहारादि द्रव्यरूप भोजनदत्तियां तीन और पानक दत्तियां ३ तीन ही लेनी कल्पती हैं ।

अब सूत्रकार यह प्रकट करते है कि एक रात्रिकी प्रतिमाको सम्यक्रूपसे नहीं पालने से और पालने से क्या होता है और क्या नहीं होता है 'एगराइयं' इत्यादि । १२वीं जो भिक्षुप्रतिमा है उसे शास्त्रोक्त विधि के अनुसार आराधित नहीं करनेवाले अनगार को ये तीन स्थान अहित के लिये यावत् अननुगामिकता के लिये होते हैं—वे तीन स्थान इस प्रकार से हैं—उन्माद का प्राप्त होना, दीर्घकालिक रोगातङ्क का प्राप्त

માત્ર એક રાતની જ અવધિવાળી છે. પરન્તુ અહીં ત્રિસ્થાનકને અધિકાર ચાલતો હોવાથી ત્રણ દત્તિયો ગ્રહણ કરવારૂપ ત્રૈમાસિકી ભિક્ષુપ્રતિમાનું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રતિમાને અંગીકાર કરનાર અણગારને ગૃહત્યાગી ભિક્ષુને—એક વારમાં પડેલી આહારાદિ દ્રવ્યરૂપ ત્રણ ભોજન દત્તિયો અને ત્રણ પાનક દત્તિયો જ લેવી કલ્પે છે.

હવે સૂત્રકાર એ પ્રકટ કરે છે કે એક રાત્રિની પ્રતિમાને સમ્યક્ રીતે નહીં પાળવાથી શું થાય છે અને શું નથી થતું, તથા સમ્યક્ રીતે પાળવાથી શું થાય છે અને શું નથી થતું—" एगराइयं " ઇત્યાદિ—

બારમી ભિક્ષુપ્રતિમાની શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અનુસાર આરાધના નહીં કરનાર અણગારના ત્રણ સ્થાન અહિતથી લઈને અનનુગામિકતા પર્યન્તના હેતુરૂપ બને છે. તે ત્રણ સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે-(૧) ઉન્માદની પ્રાપ્તિ થાય છે, (૨) દીર્ઘ-

चिकादिः, तयोः समाहारे रोगातङ्कं तत् प्राप्नुयात् । वा-अथवा केवलिप्रज्ञप्तात्-जिनप्रणीतात् धर्मात्-श्रुतचारित्ररूपात्. धर्मात् भ्रश्येत् भ्रष्टो भवेत्, अनेन सम्यक्त्वस्यापि हानिर्भवेदिति ? ३। एतद्विपर्ययसूत्रमाह-'एगराइयं'इत्यादि, एकरात्रिकीं द्वादशीं भिक्षुप्रतिमां सम्यक्तया अनुपालयतः-समाचरतस्त्रीणि स्थानानि हिताय यावद् अनुगामिकतायैं भवन्ति । तान्येवाह—तस्य-एकरात्रिकीं भिक्षुप्रतिमां सम्यगनुपालयतः अवधिज्ञानं से 'तस्य' समुत्पद्येत। वा-अथवा मनःपर्यवज्ञानं तस्य समुत्पद्येत । एतावदेव न, केवलज्ञानं वा तस्य समुत्पद्येत। एकरात्रिक्या भिक्षुप्रतिमायाः

होना और केवलिप्रज्ञप्त धर्मसे भ्रष्ट पतित हो जाना चित्त में विभ्रमका आ जाना इसका नाम उन्माद है. इस उन्माद को यदि वह प्राप्त हो जाता है, तो वह उसके अहित आदि के लिये हो जाता है इसी प्रकार कष्टसाध्य या असाध्य रोग-कुष्ठादि और सद्यः प्राणहर शूल, विसूचिका आदि आतङ्क उसे प्राप्त हो जाते हैं तो वे भी उसके अहित आदिके लिये हो जाते हैं, इसी प्रकार से यदि वह जिनप्रणीत धर्मसे श्रुतचारित्ररूप धर्म से पतित हो जाता है तो इससे सम्यक्त्व की भी हानि हो जाने के कारण वह उसके अहित आदि के लिये हो जाता है ।

यदि वह एक रात्रि की भिक्षुप्रतिमा का पालन सम्यक्रूपसे करने में लगा रहता है-तो उसके लिये ये तीन स्थान हितकारक, सुखकारक क्षमाकारक, मङ्गलकारक और अनुगामिताकारक होते हैं-वे तीन स्थान में हैं—जैसे अवधिज्ञान, मनःपर्यवज्ञान अथवा केवलज्ञान तात्पर्य यह

કાલિક રોગાંતકની પ્રાપ્તિ થાય છે અને (૩) કેવલિપ્રજ્ઞપ્ત ધર્મમાંથી ચ્યુત (પતિત) થઈ જાય છે. ચિત્તમાં વિભ્રમ થવો તેનું નામ ઉન્માદ છે. જો તેને તે ઉન્માદની પ્રાપ્તિ થાય છે તો તેને કારણે તેનું અહિત આદિ થાય છે. કષ્ટસાધ્ય અથવા અસાધ્ય રોગનો પણ તે ભોગ બને છે. કોઢ આદિ અસાધ્ય રોગો છે અને તુરત જ પ્રાણ હરી લેનારૂ હૃદયશૂલ (હાર્ટ ફેલ), વિસૂચિકા (કોલેરા) આદિ આતંક પણ તેને માટે અહિત આદિનું કારણ બને છે. એ જ પ્રમાણે જો તે જિનપ્રણીત ધર્મથી (શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મથી) ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે, તો સમ્યકત્વની પણ હાનિ થાય છે અને તે પણ તેનું અહિત આદિ કરવામાં કારણભૂત બને છે જો તે એક રાત્રિની ભિક્ષુપ્રતિમાનું સમ્યક્ રીતે પાલન કરવામાં લીન રહે છે, તો તેને માટે ત્રણ સ્થાન હિતકારક, સુખકારક, ક્ષમાકારક, મંગલકારક અને અનુગામિતાકારક (શુભ બંધ કરનારા) થઇ પડે છે તે ત્રણ સ્થાન નીચે પ્રમાણે સમજવા-(૧) અવધિજ્ઞાન, (૨) મનઃપર્યવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન. આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે એક રાત્રિની અવધિવાળી

सम्यगनाराधनत उन्माद–रोगातङ्क–धर्मभ्रंशरूपा अहिताद्यर्थाः भवन्ति, तस्याः सम्यगाराधनतश्चावधिमनःपर्यवकेवलज्ञानप्राप्तिरूपा हिताद्यर्था भवन्तीति त्रयोदशचतुर्दशसूत्रयोस्तत्वमिति १४ ॥ सू० ५५ ॥

पूर्वोक्तानि मुनीनामनुष्ठानानि कर्मभूमिष्वेव भवन्तीति तन्निरूपणाय पञ्चसूत्रीमाह—

मूलम्–जंबुद्दीवे दीवे तओ कम्मभूमीओ पण्णत्ताओ, तं जहा–भरहे एरवए महाविदेहे १। एवं धायईसंडे दीवे पुरत्थिमद्धे जाव पुक्खरवरदीवड्ढपच्चत्थिमद्धे ५ ॥सू०५६ ॥

है–शास्त्रोक्त विधि अनुसार एक रात्रि की १२ वीं भिक्षुप्रतिमा का यथावत् पालन करनेवाला अनगार या तो अवधिज्ञानको प्राप्त कर लेता है या मनःपर्ययज्ञान को प्राप्त कर लेता है, या केवलज्ञानको प्राप्त कर लेता है, तेरहवें सूत्र सम्यक्तया भिक्षुप्रतिमा नहीं पालनेवाला और चौदहवे सूत्र सम्यक्तया भिक्षुप्रतिमा पालनेवाला सूत्रोंका निष्कर्षार्थ यही है कि एक रात्रि की भिक्षुप्रतिमा को सम्यक्रूप से आराधित नहीं करनेवाले भिक्षुको उन्माद, रोगातङ्क और धर्म से भ्रष्टतारूप अहितादि विधायक अर्थ प्राप्त होते हैं और इसका सम्यक्रूपसे पालन करनेवाले भिक्षु को अवधिज्ञान, मनःपर्यवज्ञान और केवलज्ञान इन तीन ज्ञान में से कोई भी ज्ञान प्राप्त हो जाता है, जो इसका हित आदि कारक होता है १४ ॥ सू० ५५ ॥

બારમી ભિક્ષુપ્રતિમાની શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અનુસાર આરાધના કરનાર અણુગારને કાં તો અવધિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને કાં તો કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૩ માં સૂત્રમાં સમ્યક્ રીતે આ પ્રતિમાની આરાધના નહીં કરનારના શા હાલ થાય છે તે પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં એવું કહ્યુ છે કે એક રાત્રિની બારમી ભિક્ષુપ્રતિમાની સમ્યક્ રૂપે આરાધના ન કરનાર અણુગારને ઉન્માદ, રોગાતંક અને ધર્મભ્રષ્ટ થવા રૂપ અહિતાદિ વિધાયક અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૪ માં સૂત્રમાં એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે બારમી ભિક્ષુપ્રતિમાનું સમ્યક્ રૂપે પાલન કરનાર અણુગારને અવધિજ્ઞાન અથવા મનઃપર્યવજ્ઞાન અથવા કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈજાય છે, જે તેનું હિતકારક, સુખકારક આદિ થઈ પડે છે. ॥ સૂ. ૫૫ ॥

छाया—जम्बूद्वीपे द्वीपे तिस्रः कर्मभूमयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-भरतम्, ऐरवतं, महाविदेहः। एवं धातकीखण्डे द्वीपे पौरस्त्यार्धे यावत् पुष्करवरद्वीपार्द्धे पश्चिमार्द्धे ५॥ सू० ५६ ॥

टीका—'जंबुदीवे' इत्यादि, सूत्राणि पञ्चापि सुगमान्येव, नवरं-जम्बूद्वीपे भरतैरवतमहाविदेहरूपाणि त्रीणि क्षेत्राणि कर्मभूमयः सन्ति। असिमषीकृषितपः संयमानुष्ठानादिकर्मप्रधानाः भूमयः कर्मभूमयः। ताः पञ्चदश भवन्ति, जम्बूद्वीपधातकीखण्डपूर्वार्द्धतत्पश्चिमार्द्धपुष्करवरद्वीपपूर्वार्द्धतत्पश्चिमार्द्धरूपेषु पञ्चसु प्रत्येकं भरतादि त्रयसद्भावात् ५ ॥ सू० ५६ ॥

ये मुनियों के पूर्वोक्त अनुष्ठान कर्मभूमि में ही होते हैं-अतः कर्मभूमियों के निरूपण के लिये सूत्रकार पचसूत्र कहते हैं—'जंबूद्दीवे दीवे तओ कम्मभूमीओ' इत्यादि।

टीकार्थ-जम्बूद्वीप नामके द्वीपमें तीन कर्मभूमियां कही गई हैं-जैसे एक भरतक्षेत्र दूसरा ऐरवत क्षेत्र और महाविदेह क्षेत्र। इसी तरहका कथन पूर्वार्द्ध धातकीखण्ड द्वीपमें भी कर लेना चाहिये और इसी तरह का कथन यावत् पश्चिमार्ध पुष्करवरद्वीपार्ध में कर लेना चाहिये।

जो भूमियां असि, मषी, कृषि और तपःसंयमानुष्ठानादिरूप कर्म प्रधान होती हैं वे कर्मभूमियां हैं, ऐसे ये कर्मभूमियां जम्बूद्वीपमें भरत ऐरवत और महाविदेहरूप हैं। ये कर्मभूमियां ढाई द्वीपमें कुल१५ हैं। जम्बूद्वीपमें तीन धातकीखण्डमें पूर्वार्द्ध और पश्चिमार्द्धमें ६और पुष्करवर द्वीपार्द्धके पूर्वार्द्ध पश्चिमार्धमें६ इस प्रकारसे ये १५ हो जातीहैं ॥५६॥

મુનિઓનાં પૂર્વોક્ત અનુષ્ઠાન કર્મભૂમિઓમાં જ થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર કર્મભૂમિઓનું નિરૂપણ પાંચ સૂત્રો દ્વારા કરે છે—

"जंबूद्दीवे दीवे तओ कम्मभूमिओ" ઈત્યાદિ—

ટીકાર્થ-જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં નીચે પ્રમાણે ત્રણ કર્મભૂમિઓ કહી છે (૧) ભરતક્ષેત્ર, (૨) ઐરવતક્ષેત્ર, અને (૩) મહાવિદેહક્ષેત્ર. આ પ્રકારનું ધાતકીખંડ દ્વીપમાં પણ સમજી લેવું. એ જ પ્રકારનુ કથન પશ્ચિમાર્ધ પુષ્કરવર દ્વીપાર્ધ પર્યન્તના વિષયમાં પણ સમજવું.

જે ભૂમિઓ અસિ, મષી, કૃષિ અને તપઃસંયમાનુષ્ઠાન આદિ રૂપ કર્મપ્રધાન હોય છે, તે ભૂમિઓને કર્મભૂમિઓ કહે છે. એવી તે કર્મભૂમિઓ ભરતક્ષેત્ર, ઐરવતક્ષેત્ર અને મહાવિદેહક્ષેત્ર રૂપ છે. અઢી દ્વીપમાં કુલ ૧૫ કર્મભૂમિઓ છે-જંબૂદ્વીપમાં ૩, ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધમાં મળીને કુલ ૬, અને પુષ્કરવર દ્વીપાર્ધના પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધમાં મળીને કુલ ૬. આ રીતે એકંદરે ૩+૬+૬=૧૫ કર્મભૂમિઓ છે. ॥ સૂ. ૫૬ ॥

उक्ताः कर्मभूमयः, सम्प्रतं तद्गतमनुष्यधर्मनिरूपणायैकादशसूत्राण्याह—

मूलम्—तिविहे दंसणे पण्णत्ते, तं जहा—सम्मदंसणे, मिच्छदंसणे सम्मामिच्छदंसणे १। तिविहा रुई पण्णत्ता, तं जहा-सम्मारुई मिच्छारुई सम्मामिच्छारुई २। तिविहे पओगे पण्णत्ते तं जहा-सम्मापओगे, मिच्छप्पओगे, सम्मामिच्छप्पओगे ३। तिविहे ववसाए पण्णत्ते, तं जहा:धम्मिए ववसाए, अधम्मिए ववसाए, धम्मियाधम्मिए ववसाए ४। अहवा तिविहे ववसाए पण्णत्ते, तं जहा-पच्चक्खे, पच्चइए, आणुगामिए ५। अहवा तिविहे ववसाए पण्णत्ते, तं जहा—इहलोइए, परलोइए इहलोइयपरलोइए ६। इहलोइए ववसाए तिविहे पण्णत्ते, तं जहा-लोइए, वेइए, समाइए ७। लोइए ववसाए तिविहे पण्णत्ते, तं जहा-अत्थे धम्मे कामे ८। वेइए ववसाए तिविहे पण्णत्ते, तं जहा-रिउव्वेए, जउव्वेए, सामवेए ९। सामाइए, ववसाए तिविहे पण्णत्ते, तं जहा-णाणे दंसणे चरित्ते १०। तिविहा अत्थजोणी पण्णत्ता, तं जहा-सामे दंडे भेए ११॥ सू० ५७॥

छाया—त्रिविधं दर्शनं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—सम्यग्दर्शनं, मिथ्यादर्शनं, सम्यङ्मिथ्यादर्शनम् १। त्रिविधा रुचिः प्रज्ञप्ता, तद्यथा—सम्यग्रुचिः, मिथ्यारुचिः

कर्मभूमियों का निरूपण करके अब सूत्रकार तद्गत मनुष्यधर्म का निरूपण करने के लिये ११ सूत्र कहते हैं—'तिविहे दंसणे पण्णत्ते' इ०

सूत्रार्थ—दर्शन तीन प्रकारका कहा गया है—जैसे—सम्यग्दर्शन, मिथ्यादर्शन और सम्यग्मिथ्यादर्शन, रुचि तीन प्रकारकी कही गई है। जैसे

કર્મભૂમિઓનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર તેમાં રહેલા મનુષ્યોના ધર્મોનું નિરૂપણ કરે છે-" तिविहे दंसणे पण्णत्ते " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—દર્શનના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) સમ્યગ્ દર્શન, (૨) મિથ્યાદર્શન અને (૩) સમ્યગ્ મિથ્યાદર્શન. રુચિ ત્રણ પ્રકારની કહી છે-(૧) સમ્યગ્ રુચિ,

सम्यङ्मिथ्यारुचिः २। त्रिविधः प्रयोगः प्रज्ञप्तः, तद्यथा सम्यक्प्रयोगः, मिथ्याप्रयोगः, सम्यङ्मिथ्याप्रयोगः ३। त्रिविधो व्यवसायः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–धार्मिको व्यवसायः, अधार्मिको व्यवसायः, धार्मिकाधार्मिको व्यवसायः ४। अथवा त्रिविधो व्यवसायः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–प्रत्यक्षः प्रात्ययिकः आनुगामिकः ५। अथवा त्रिविधो व्यवसायः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–ऐहलौकिकः, पारलौकिकः, ऐहलौकिकपारलौकिकः ६। ऐहलौकिको व्यवसायस्त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा लौकिकः, वैदिकः, सामयिकः ७। लौकिको व्यवसायस्त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–अर्थो धर्मः कामः ८। वैदिको व्यवसायस्त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः ९। सामयिको व्यवसायस्त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–ज्ञानं, दर्शनं, चारित्रम् १०। त्रिविधाऽर्थयोनिः प्रज्ञप्ता, तद्यथा–साम, दण्डः, भेदः ११ ॥सू० ५७॥

–सम्यग्रुचि, मिथ्यारुचि और सम्यक्मिथ्यारुचि, प्रयोग तीन प्रकारका कहा गया है–जैसे–सम्यक् प्रयोग, मिथ्याप्रयोग और सम्यक् मिथ्याप्रयोग, व्यवसाय तीन प्रकारका कहा गया है जैसे–धार्मिक व्यवसाय, अधार्मिक व्यवसाय, और धार्मिकाधार्मिक व्यवसाय–अथवा इस तरह से भी व्यवसाय के तीन भेद कहे गये हैं–एक प्रत्यक्ष, दूसरा प्रात्यिक और तीसरा आनुगामिक अथवा–ऐहिलौकिक, पारलौकिक और ऐहलौकिक पारलौकिक, इनमें ऐहलौकिक व्यवसाय तीन प्रकारका कहा गया है –जैसे लौकिक, वैदिक सामायिक, इनमें लौकिक व्यवसाय तीन प्रकार का कहा गया है–जैसे–अर्थ, धर्म और काम, वैदिक व्यवसाय तीन प्रकारका कहा गया है। जैसे–ऋग्वेद, यजुर्वेद और सामवेद, सामयिक व्यवसाय भी तीन प्रकार का कहा गया है। जैसे–

---

(૨) મિથ્યારુચિ અને (૩) સમ્યક્ મિથ્યારુચિ. પ્રયોગ ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે (૧) સમ્યક્ પ્રયોગ, (૨) મિથ્યાપ્રયોગ અને (૩) સમ્યક્ મિથ્યાપ્રયોગ. વ્યવસાય ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે–(૧) ધાર્મિક વ્યવસાય, (૨) અધાર્મિક વ્યવસાય અને (૩) ધાર્મિકાધાર્મિક વ્યવસાય. અથવા વ્યવસાયના આ પ્રમાણે ત્રણ ભેદ પણ પડે છે–(૧) પ્રત્યક્ષ, પ્રાત્યયિક અને (૩) આનુગામિક. અથવા (૧) ઐહલૌકિક (૨) પારલૌકિક અને (૩) ઐહલૌકિક પારલૌકિક તેમાંના ઐહલૌકિક વ્યવસાયના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) લૌકિક, (૨) વૈદિક અને (૩) સામયિક. વળી લૌકિક વ્યવસાયના પણ નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) અર્થ, (૨) ધર્મ અને (૩) કામ. વૈદિક વ્યવસાયના પણ આ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) ઋગ્વેદ, (૨) સામવેદ અને (૩) યજુર્વેદ. સામયિક વ્યવસાયના પણ નીચે

टीका—'तिविहे' इत्याद्येकादशापि सूत्राणि सुगमानि, नवरं-दर्शनं-दर्शनमोहनीयं, तथाविधदर्शनहेतुत्वात्, तत्-सम्यङ् मिथ्या-मिश्रभेदात् त्रिविधम् १। रुचिः-तत्त्वानां श्रद्धानम्, साऽपि दर्शनत्रयसंपाद्या पूर्वोक्तभेदात् त्रिविधा २। प्रयोगः-मनःप्रभृतिव्यापारः औषधादि व्यापारो वा। स त्रिविधः-सम्यङ् मिथ्यामिश्ररूपः-उचितानुचित तदुभयात्मको वेति ३। व्यवसायः-वस्तुनिर्णयः, पुरुषार्थ-सिद्ध्यर्थमनुष्ठानं वा। सच धार्मिकाधार्मिकतदुभयभेदात् त्रिविधः। त्रिविधोऽयं व्यवसायः संयताऽसंयतदेशविरतानां क्रमेण भवति। यद्वा-धार्मिको व्यवसायः संयमरूपः, अधार्मिकोऽसंयमरूपः, धार्मिकाधार्मिको-देशसंयमलक्षण इति ४। व्यवसायः-निश्चयः, स त्रिविधस्तथाहि-प्रत्यक्षः-अवधि-मनः पर्यव-

ज्ञान, दर्शन और चारित्र, अर्थयोनि तीन प्रकार की कही गई है—जैसे-साम, दण्ड और भेद।

टीकार्थ-यहां दर्शन शब्दसे दर्शनमोहनीयका तथाविध दर्शनका हेतु होने से ग्रहण हुआ है यह दर्शनमोहनीयकर्म सम्यक् प्रकृति मिथ्यात्व प्रकृति और मिश्रप्रकृति के भेद से तीन प्रकारका है, तत्त्वों को श्रद्धान करना इसका नाम रुचि है-यह रुचि भी दर्शनत्रयसंपाद्य होती है इस लिये पूर्वोक्त भेद से तीन प्रकार की है। मनः आदि के व्यापारका नाम प्रयोग है। अथवा औषधादि व्यापार का नाम प्रयोग है। यह प्रयोग भी सम्यक्, मिथ्या और मिश्रप्रयोग के भेद से तीन प्रकारका कहा गया है। अथवा—उचित, अनुचित और उचितानुचित के भेद से भी प्रयोग तीन प्रकार का कहा गया है, वस्तुके निर्णय का नाम व्यवसाय है। अथवा—पुरुषार्थ सिद्धिके निमित्त किया गया अनुष्ठान का नाम

મુજબ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) જ્ઞાન, (૨) દર્શન અને (૩) ચારિત્ર. અર્થ-યોનિ ત્રણ પ્રકારની કહી છે-(૧) સામ, (૨) દંડ અને (૩) ભેદ.

ટીકાર્થ-અહીં દર્શન શબ્દથી દર્શનમોહનીય ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે તે તથાવિધ દર્શનના હેતુ (કારણ) રૂપ હોય છે આ દર્શનમોહનીય કર્મના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર છે-સમ્યક્ પ્રકૃતિ, મિથ્યાત્વ પ્રકૃતિ અને મિશ્ર પ્રકૃતિ. તત્ત્વો પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખવી તેનું નામ રુચિ છે. તે રુચિ પણ દર્શનત્રયસંપાદ્ય હોય છે, તેથી તેના પણ પૂર્વોક્ત ત્રણ ભેદ જ પડે છે. મન આદિના વ્યાપારનુ (પ્રવૃત્તિનું) નામ પ્રયોગ છે, અથવા ઔષધાદિ વ્યાપારનું નામ પ્રયોગ છે. આ પ્રયોગ પણ સમ્યક્, મિથ્યા અને મિશ્ર પ્રયોગના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે અથવા ઉચિત, અનુચિત, અને ઉચિતાનુચિતના ભેદથી પણ પ્રયોગ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે. વસ્તુના નિર્ણયનું નામ વ્યવસાય છે,

केवलज्ञानजनितः। प्रात्ययिकः–प्रत्ययजन्यः–इन्द्रिय–नोइन्द्रियरूपनिमित्ताज्जात इत्यर्थः। आनुगामिकः–अनुगच्छति–साध्यमग्न्यादिकं, साध्याभावे च न भवति यो धूमादि हेतुः सोऽनुगामी, ततो जातम् आनुगामिकम्–अनुमानं, तद्रूपो यः स आनुगामिकः–अनुमानरूप इत्यर्थः। यद्वा–प्रत्यक्षः–स्वयंदर्शनलक्षणः प्रात्य-

---

भी व्यवसाय है। यह धार्मिकादि के भेद से तीन प्रकारका प्रकट किया किया है, यह त्रिविध व्यवसाय क्रमशः संयत, असंयत और देशविरतों के होता है अथवा–संयमरूप व्यवसाय का नाम धार्मिक व्यवसाय है, असंयमरूप व्यवसाय का नाम अधार्मिक व्यवसाय है और जो देश· संयम है वह धार्मिक अधार्मिक दोनों व्यवसायरूप है। अथवा व्यव· साय का अर्थ निश्चय है। यह निश्चयरूप व्यवसाय अवधिज्ञान मनः पर्ययज्ञान और केवलज्ञानजनित जब होता है तब वह प्रत्यक्षरूप व्यव- साय कहलाता है। इन्द्रिय और नोइन्द्रियरूप निमित्त से जन्य जो व्यवसाय है वह प्रात्ययिक व्यवसाय है, तथा अनुमानरूप जो व्यवसाय होता है वह आनुगामिक व्यवसाय है जो अपने साध्य के अभाव में नहीं होता है ऐसा धूमादिक हेतु अनुगामी है। इस अनुगामी से जो व्यवसाय उत्पन्न होता है वह आनुगामिक व्यवसाय है, ऐसा आनुगा· मिक व्यवसाय अनुमानरूप होता है अथवा स्वयं देखना यह प्रत्यक्ष

અથવા પુરુષાર્થસિદ્ધિને નિમિત્તે કરાયેલા અનુષ્ઠાનને પણ વ્યવસાય કહે છે. તે ધાર્મિકાદિના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો પ્રકટ કર્યો છે.

આ ત્રણ પ્રકારના વ્યવસાયોનો સદ્‌ભાવ અનુક્રમે સંયત, અસંયત અને દેશવિરતોમાં હોય છે અથવા સંયમરૂપ વ્યવસાયને ધાર્મિક વ્યવસાય કહે છે, અસંયમરૂપ વ્યવસાયને અધાર્મિક વ્યવસાય કહે છે અને દેશસંયમરૂપ વ્યવ- સાયને ધાર્મિકાધાર્મિક વ્યવસાય કહે છે અથવા વ્યવસાયનો અર્થ નિશ્ચય પણ થાય છે. આ નિશ્ચયરૂપ વ્યવસાય જ્યારે અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યયજ્ઞાન અથવા કેવળજ્ઞાનથી જનિત હોય છે, ત્યારે તેને પ્રત્યક્ષ વ્યવસાય કહે છે. ઇન્દ્રિય અને નોઇન્દ્રિયરૂપ નિમિત્ત દ્વારા જન્ય જે નિશ્ચય હોય છે, તેને પ્રાત્યયિક વ્યવસાય કહે છે. અનુમાનરૂપ જે વ્યવસાય હોય છે, તેને આનુગામિક વ્યવ· સાય કહે છે. જે પોતાના સાધ્યના અભાવમાં ઉદ્‌ભવતું નથી એવાં ધૂમાદિક હેતુને અનુગામી કહે છે આ અનુગામિ દ્વારા જે વ્યવસાય (નિશ્ચય) ઉત્પન્ન થાય છે, તેને આનુગામિક વ્યવસાય કહે છે. દા. ત. ધુમાડાને જોઈને અગ્નિના અસ્તિત્વનો જે નિશ્ચય થાય છે તેને આનુગામિક વ્યવસાય કહે છે. એવો આનુગામિક વ્યવસાય અનુમાનરૂપ હોય છે, અથવા જાતે જ જોવું તેનું નામ

यिकः-आप्तवचनप्रभवः, तृतीयस्तद्रूप एवेति ५। तथा व्यवसायः-निश्चयोऽनुष्ठानं वा। स त्रिविधस्तथाहि—ऐहलौकिकः-इहलोकसम्बन्धी, पारलौकिकः-परलोकसम्बन्धी, ऐहलौकिकपारलौकिकः-य इह परत्र च भवति सः, उभयलोकसम्बन्धीत्यर्थः ६। ऐहलौकिको व्यवसायस्त्रिविधस्तथाहि-लौकिकः, वैदिक, सामयिकः। तत्र-लौकिकः-सामान्यलोकाश्रितः, वैदिकः-ऋगादि वेदाश्रितः, समयः-सांख्यादिसिद्धान्तः, तदाश्रितो यः स सामयिकः।७। इमे लौकिकादयो-व्यवसायाः प्रत्येकं त्रिविधाः, तेषु प्रथमं लौकिकव्यवसायभेदानाह—'लोइए-

रूप व्यवसाय है, आप्त के वचन से उत्पन्न हुआ जो ज्ञान है वह प्रात्ययिक व्यवसाय है। तथा अनुमानरूप जो व्यवसाय है वह आनुगामिक व्यवसाय है तथा ऐहलौकिक, पारलौकिक और ऐहलौकिक और पारलौकिक के भेद से भी व्यवसाय तीन प्रकारका है-इहलोक सम्बन्धी जो व्यवसाय है वह ऐहलौकिक व्यवसाय है, परलोक सम्बन्धी जो व्यवसाय है वह पारलौकिक व्यवसाय है तथा इस लोक और परलोक के सम्बन्ध में जो व्यवसाय है वह ऐहलौकिक पारलौकिक व्यवसाय है। इनमें जो ऐहलौकिक व्यवसाय तीन प्रकारका कहा गया है। उस सम्बन्ध में ऐसा जानना चाहिये कि सामान्य लोकके आश्रित जो व्यवसाय है वह लौकिक व्यवसाय है। ऋग्वेद आदि वेदों के आश्रित जो व्यवसाय है तथा सांख्य सिद्धान्त आदि के आश्रित जो व्यवसाय है वह सामयिक व्यवसाय है, ऐहलौकिक व्यवसाय के जो ये तीन भेद कहे हैं सो इन भेदों के भी प्रत्येक के ३-३ भेद कहे गये हैं। इन में

પ્રત્યક્ષ વ્યવસાયછે. આપ્તનાં વચનોદ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનને પ્રાત્યયિક વ્યવસાય કહે છે, તથા અનુમાન રૂપ જે વ્યવસાય છે તેને આનુગામિક વ્યવસાય કહે છે.

તથા ઐહલૌકિક, પારલૌકિક અને ઐહલૌકિકપારલૌકિકના વ્યવસાયના ત્રણ પ્રકાર પડે છે-ઈહ લોક (આ લોક) સંબંધી જે વ્યવસાય છે, તેને ઐહલૌકિક વ્યવસાય કહે છે, પરલોક સંબંધી જે વ્યવસાય છે તેને પારલૌકિક વ્યવસાય કહે છે, તથા આલોક અને પરલોક સંબંધી જે વ્યવસાય છે તેને ઐહલૌકિકપારલૌકિક વ્યવસાય કહે છે. ઐહલૌકિક વ્યવસાયના પણ ત્રણ ભેદ પડે છે-લૌકિક, વૈદિક અને સામયિક. સામાન્ય લોકને આશ્રિત જે વ્યવહાર છે તેને લૌકિક વ્યવસાય કહે છે, ઋગ્વેદ આદિ વેદોને આશ્રિત જે વ્યવસાય છે તેને વૈદિક વ્યવસાય કહે છે, અને સાંખ્ય સિદ્ધાંત આદિને આશ્રિત જે વ્યવસાય છે તેને સામયિક વ્યવસાય કહે છે. ઐહલૌકિક વ્યવસાયના જે ત્રણ ભેદ કહ્યા છે, તે પ્રત્યેક ભેદના પણ ત્રણ ત્રણ પ્રકાર પડે છે

ववसाए ' इत्यादि, लौकिको व्यवसायस्त्रिविधो यथा-अर्थो, धर्मः-काम इति, अर्थविषयोधर्मविषयः कामविषयश्च निर्णयः इत्यर्थः । स यथा—

" अर्थस्य मूलं निकृतिः क्षमा च, धर्मस्य दानं च दया दमश्च ।
कामस्य वित्तं च वपुर्वयश्च, मोक्षस्य सर्वोपरमः क्रियासु ॥१॥"

इत्यादिरूपः, तदर्थमनुष्ठानं वाऽर्थादिरेव व्यवसाय उच्यते ८। वैदिको व्यवसायः-ऋग्वेदाद्याहितो निर्णयो व्यापारो वा ऋग्वेदादिरेव व्यवसाय इति ९। सामयिको व्यवसायः ज्ञानदर्शनचारित्ररूपः, तत्र ज्ञानं व्यवसाय एव पर्याय-शब्दत्वात् । दर्शनमपि श्रद्धानलक्षणं व्यवसायः, व्यवसायांशत्वात्तस्य । चरित्रमपि

लौकिक व्यवसाय अर्थ, धर्म और काम के भेद से तीन भेदवाला है । अर्थविषयक, धर्मविषयक और कामविषय जो निर्णय है वही अर्थरूप, धर्मरूप और कामरूप लौकिक व्यवसाय है । जैसे-' अर्थस्य मूलं ' इ०

अर्थ का मूल निकृति-छलकपट पूर्ण व्यवहाररूप परवंचन, धर्मका मूल क्षमा, दया, दान और दम, कामका मूल वित्त, शरीर, यौवनावस्था और मोक्षका मूल समस्त शुभाशुभ क्रियाओंसे विरक्ति है सो इत्यादि रूप ही यह अर्थादि व्यवसाय हैं-वैदिक व्यवसाय भी ऋग्वेद यजुर्वेद, सामवेदद्वारा किया गया निर्णयरूप होता है । तथा सामयिक व्यवसाय भी ज्ञानदर्शन और चारित्ररूप होता है । ज्ञानको जो यहां व्यवसायरूप कहा गया है सो उसका कारण व्यवसाय को उसका पर्याय शब्द होने के कारण कहा गया है । तथा दर्शन को जो व्यवसायरूप कहा गया

લૌકિક વ્યવસાયના અર્થ, ધર્મ અને કામ, આ ત્રણ ભેદો છે. અર્થવિષયક, ધર્મવિષયક અને અને કામવિષક જે નિર્ણય છે તેને અનુક્રમે અર્થરૂપ અને કામરૂપ લૌકિક વ્યવસાય કહે છે જેમકે-" अर्थस्य मूल " ઇત્યાદિ—

અર્થનું મૂળ નિકૃતિ—છળકપટપૂર્ણ વ્યવહારરૂપ પરવંચના, ધર્મનું મૂળ ક્ષમા, દયા, દાન અને દમ, કામનું મૂળ ધન શરીર, યૌવનાવસ્થા અને મોક્ષનું મૂળ સમસ્ત શુભાશુભ ક્રિયાઓમાંથી વિરક્તિ છે. અર્થાદિ ત્રણે વ્યવસાયોનું સ્વરૂપ આ ગાથા દ્વારા સ્પષ્ટ થઇ જાય છે. વૈદિક વ્યવસાય પણ ઋગ્વેદ આદિને આધારે કરેલા નિર્ણયરૂપ હોય છે. તથા સામયિક વ્યવસાય જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ હોય છે. જ્ઞાનને અહીં જે વ્યવસાયરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે વ્યવસાય તેનો પર્યાયી શબ્દ છે, તથા દર્શનને જે વ્યવસાય રૂપ કહ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે શ્રદ્ધારૂપ દર્શન પણ વ્યવસાય રૂપ જ હોય

समभावलक्षणो व्यवसाय एव, बोधस्वभावस्यात्मनः परिणतिविशेषत्वात्, यच्चोच्यते—

"सच्चरणमणुट्ठाणं विहपडिसेहाणुगं तत्थ" इति ।

छाया—सच्चरणमनुष्ठानं विधिप्रतिषेधानुगं तत्र ॥

तत्र तद् बाह्य चारित्रापेक्षमवगन्तव्यमिति । अथवा ज्ञानादौ विषये यो व्यवसायो-बोधोऽनुष्ठानं वा, स विषयभेदात् त्रिविध इति । सामयिकता चास्य सम्यङ्-मिथ्याशब्दविशेषितस्य ज्ञानादित्रयस्य सर्वसमयेष्वपि भावादिति १० । 'तिविहा अत्थजोणी' इत्यादि, अर्थस्य राजलक्ष्म्यादिरूपस्य योनिः—उपायः, अर्थयोनिः, सा त्रिविधा—सामप्रियवचनादि दण्डः—वधादिरूपः परनिग्रहः, भेदः—जिगीषित-

है सो श्रद्धानरूप दर्शन भी व्यवसायरूप ही होता है इसलिये कहा गया है क्यों कि दर्शन व्यवसाय का एक अंशरूप होता है, तथा समभाव चारित्र है वह भी व्यवसायरूप ही होता है। क्योंकि वह बोधस्वभाव-रूप आत्मा को एक परिणतिविशेषरूप होता है। तथा ऐसा जो कहा गया है कि—"सच्चरणमणुट्ठाणं विहपडि संहणाणुगं तत्थ" सो यह बाह्यचारित्र की अपेक्षा से कहा गया है ऐसा जानना चाहिये। अथवा ज्ञानादिकके विषय में जो व्यवसाय-बोध अथवा अनुष्ठान है वह विषय के भेद से तीन प्रकार का हो गया है, ऐसा जानना चाहिये। इनमें जो सामायिकता कही गई है वह सम्यक् एवं मिथ्या शब्दों से विशेषित हो कर इस ज्ञानादित्रय को समस्त समयों में भी सद्भाव होनेके कारण से कही गई है। राजलक्ष्मी आदिरूप अर्थ की जो योनि है वह अर्थ-योनि है-योनि शब्दका वाच्य यहां उपाय लिया गया है। राजलक्ष्मी आदिरूप अर्थप्राप्ति के उपाय जो साम, दण्ड, और भेद कहे गये हैं सो

છે, અને દર્શન વ્યવસાયના એક અંશરૂપ હોય છે. તથા સમભાવરૂપ જે ચારિત્ર છે તે પણ વ્યવસાયરૂપ જ હોય છે, કારણ કે તે બોધ સ્વભાવરૂપ આત્માને માટે, એક પરિણતિ વિશેષરૂપ હોય છે. તથા એવું જે કહેવામાં આવ્યું છે કે "सच्चरणमणुट्ठाणं विहपडिसंहणाणुगं तत्थ" તે બાહ્યચારિત્રની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવ્યું છે, એમ સમજવું. અથવા જ્ઞાનાદિકના વિષયમાં જે વ્યવસાય-બોધ અથવા અનુષ્ઠાન છે તે વિષયના ભેદથી ત્રણ પ્રકારના થઈ ગયા છે, એમ સમજવું. તેમનામાં જે સામાયિકતા કહેવામાં આવી છે તે તે સમ્યક્ અને મિથ્યા શબ્દોથી વિશેષિત (યુક્ત) થઈને આ જ્ઞાનાદિત્રયનો સમસ્ત સમયોમાં સદ્ભાવ હોવાને કારણે કહેલી છે. રાજલક્ષ્મી આદિરૂપ અર્થની જે યોનિ છે તેનું નામ અર્થયોનિ છે-અહીં યોનિ શબ્દનો વાચ્યાર્થ 'ઉપાય' સમજવો જોઈએ. રાજલક્ષ્મી આદિરૂપ અર્થપ્રાપ્તિના ઉપાય

परपक्षस्य स्वाम्यादितः स्नेहापनयनादिसम्पादनम् । तथाहि-तल्लक्षणानि—

" परस्परोपकाराणां, दर्शनं १ गुणकीर्त्तनम् २ ।
सम्बन्धस्य समाख्यान ३,-मायत्याः संप्रकाशनम् ४ ॥१॥
(अस्मिन्नेवं कृते इदमावयोर्भविष्यती 'त्याशाजननम् आयतिसंप्रकाशनम्)
वाचा पेशलया साधु, तवाहमिति चार्पणम् ५ ।
इति सामप्रयोगज्ञैः, सामपञ्चविधं स्मृतम् ॥ १ ॥
वधश्चैव १ परिक्लेशो २, धनस्य हरणं तथा ३ ।
इति दण्डविधानज्ञै,-र्दण्डोऽपि त्रिविधः स्मृतः ॥ २ ॥
स्नेहरागापनयनं १, संघर्षोत्पादनं २ तथा ।
संतर्जनं ३ च भेदज्ञै,-र्भेदस्तु त्रिविधः स्मृतः ॥ ३ ॥" इति ।

तत्र संघर्षः—स्पर्धा, सन्तर्जनं च-' अस्यास्मन्मित्रविग्रहस्य परित्राणं मत्तो भविष्यती '-त्यादि राज्यव्यवहार्यरूपमिति ११ ॥ सू० ५७ ॥

उनका अर्थ ऐसा है कि प्रियवचन आदिरूप साम है, बधादिरूप जो पर का निग्रह है वह दण्ड है तथा जिगीषित-जीतने की इच्छावाले परपक्षके ऊपर से स्वामी आदिका स्नेह हटा देना-उनमें भिन्नता कर देना यह भेद है-सो ही कहा है—' परस्परोपकाराणां ' इत्यादि ।

ऐसा करने पर इस विषयमें हम दोनों को ऐसा होगा ऐसी आशा करना इसका नाम आयति संप्रकाशन है । ' वाचा पेशलया साधु "इ०

यहां स्पर्धा का नाम संघर्ष है, इस मेरे मित्रविग्रह का परित्राण मुझ से होगा इत्यादि राज्यव्यवहार्यरूप संतर्जन है ११-५७ ॥

સામ, દંડ અને ભેદ કહ્યા છે. પ્રિયવચન આદિરૂપ સામ હોય છે, વધાદિરૂપ જે પરનો નિગ્રહ છે તેને દંડ કહે છે, તથા જીતવાની ઇચ્છાવાળા પરપક્ષના માણસોમાં ભેદ પડાવવા-સ્વામી આદિ પરથી તેમનો સ્નેહ તોડી પડાવવો તેનું નામ ભેદ છે. એ જ વાત " परस्परोपकाराणां " ઇત્યાદિ સૂત્ર દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવી છે.

આ વિષયમાં આ પ્રમાણે કરવાથી આપણને બન્નેને આ પ્રમાણે લાભ થશે, એવી આશા કરવી તેનું નામ આયતિસંપ્રકાશન છે. " वाचा पेशलया साधु " ઇત્યાદિ—

અહીં સ્પર્ધાનું નામ સંઘર્ષ છે. આ મારા મિત્રવિગ્રહનું પરિત્રાણ મને થશે, ઇત્યાદિ રાજ્યવ્યવહાર્યરૂપ સંતર્જન છે. (૧૧) ॥ સૂ. ૫૭ ॥

पूर्वं जीवा धर्मतो निरूपिताः, साम्प्रतं तथैव पुद्गलान् तदनु तत्प्रस्तावाद् विस्रसापरिणतपुद्गलरूपान् नरकावासांश्च निरूपयन्नाह—

मूलम्—तिविहा पोग्गला पण्णत्ता, तं जहा-पओगपरिणया मीसापरिणया वीससापरिणया १। तिपइट्ठिया णरगा पण्णत्ता, तं जहा-पुढविपइट्ठिया, आगासपइट्ठिया, आयपइट्ठिया२। णेगम-संगहववहाराणं पुढविपइट्ठिया, उज्जुसुयस्स आगासपइट्ठिया, तिण्हं सद्दणयाणं आयपइट्ठिया ३ ॥ सू० ५८ ॥

छाया—त्रिविधाः पुद्गलाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-प्रयोगपरिणताः, मिश्रपरिणताः, विस्रसापरिणिताः १। त्रिप्रतिष्ठिता नरकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—पृथिवीप्रतिष्ठिताः आकाशप्रतिष्ठिताः, आत्मप्रतिष्ठिताः। नैगमसंग्रहव्यवहारा पृथिवीप्रतिष्ठिताः, ऋजुश्रुतसूत्रस्य आकाशप्रतिष्ठिताः, त्रयाणां शब्दनयानाम् आत्मप्रतिष्ठिताः॥सू.५८॥

टीका—'तिविहा' इत्यादि। त्रिविधाः पुद्गलाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-ते यथा -प्रयोगपरिणताः, प्रयोगेण-जीवव्यापारेण परिणताः-तथाविधपरिणतिमुपनीताः,

---

पहिले जीव धर्मकी अपेक्षा लेकर निरूपित किये। अब सूत्रकार पुद्गलों का और विस्रसा परिणत पुद्गलरूप नरकावासों का वर्णन करते है-'तिविहा पोग्गला पण्णत्ता' इत्यादि।

सूत्रार्थ-पुद्गल तीन प्रकारके कहे गये हैं-जैसे-प्रयोगपरिणत मिश्रपरिणत और विस्रसापरिणत। नरकावास तीनमें प्रतिष्ठित कहेगये हैं-जैसे पृथिवी प्रतिष्ठित, आकाश प्रतिष्ठित, और आत्मप्रतिष्ठित, नैगम, संग्रह और व्यवहार ये पृथिवीप्रतिष्ठित हैं। ऋजुश्रुत आकाशप्रतिष्ठित है तीन शब्दनय आत्मप्रतिष्ठित हैं।

આગલા સૂત્રમાં જીવધર્મોની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી. હવે સૂત્રકાર પુદ્ગલોનું અને વિસ્રસાપરિણત પુદ્ગલરૂપ નરકાવાસોનું વર્ણન કરે છે—

"तिविहा पोग्गला पण्णत्ता" ઈત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ-પુદ્ગલ ત્રણ પ્રકારનાં કહ્યાં છે-(૧) પ્રયોગપરિણત, (૨) મિશ્રપરિણત (૩) વિસ્રસાપરિણત. નરકાવાસ ત્રણ સ્થાનોમાં પ્રતિષ્ઠિત (રહેલા) છે-(૧) પૃથ્વી પ્રતિષ્ઠિત, (૨) આકાશ પ્રતિષ્ઠિત અને આત્મપ્રતિષ્ઠિત, નૈગમ સંગ્રહ અને વ્યવહાર, એ પૃથ્વીપ્રતિષ્ઠિત છે. ઋજુશ્રુત આકાશપ્રતિષ્ઠિત છે ત્રણ શબ્દ નય આત્મપ્રતિષ્ઠિત છે.

यथा घटपटादिषु ज्ञानावरणीयादि कर्मसु वा १। 'मीसा' इति मिश्रतया— प्रयोगविस्रसाभ्यां-जीवव्यापारेण स्वभावेन चेत्यर्थः परिणताः – परिणामान्तरं प्राप्ताः मिश्रपरिणताः, यथा पटपुद्गलाः, ते च प्रयोगेण पटतया परिणताः २। विस्रसापरिणामेन चाभोगेऽपि पुराणतया परिणताः। विस्रसाः-स्वभावः तत्परिणता विस्रसापरिणताः, इन्द्रधनुरादिवदिति ३ (१)। पुद्गलप्रस्तावान्नरकावासनिरूपणायाह—'तिपइट्ठिया' इत्यादि, त्रिषु प्रतिष्ठिता ये ते त्रिप्रष्ठिताः नरकाः

टीकार्थ–पुद्गल जो प्रयोग परिणत आदिके भेदसे तीन प्रकारके कहे गयेहैं उनका भाव ऐसा है–जो पुद्गल जीवके व्यापारसे तथाविध परिणमन को प्राप्त करते हैं वे प्रयोगपरिणत पुद्गल हैं–जैसे घटपटादिकों में अथवा ज्ञानावरणीय आदि कर्मों में जीव के व्यापार से गृहीत पुद्गल घटपटादिरूप परिणति को अथवा ज्ञानावरणीयादिरूप परिणति को प्राप्त करते रहते हैं। जो पुद्गल जीव के व्यापारसे और स्वभावसे दोनों से परिणामान्तर को प्राप्त होते हैं वे पुद्गलमिश्र परिणत हैं। जैसे–पटपुद्गल–पटपुद्गल प्रयोग से पटरूप में परिणम जाते हैं और विस्रसापरिणाम से वस्त्र को अपने काममें नहीं लेने पर भी वह पुराने आदिरूप में परिणत होता रहता है। इन्द्रधनुष आदि की तरह जो पुद्गल स्वभावतः परिणमते रहते हैं वे विस्रसापरिणतपुद्गल हैं।

अब सूत्रकार पुद्गल के प्रकरण को लेकर नरकावासों की निरूपणा करने के लिये कहते हैं–'तिपइट्ठिया' जो तीन में प्रतिष्ठित होते हैं

ટીકાર્થ–પુદ્ગલના જે પ્રયોગપરિણત આદિ ત્રણ ભેદ કહ્યા છે તેનો ભાવાર્થ આ પ્રકારનો છે–જે પુદ્ગલો જીવના વ્યાપારથી તથાવિધ (તે પ્રકારના) પરિણમનને પ્રાપ્ત કરે છે, તેમને પ્રયોગપરિણત પુદ્ગલો કહે છે. જેમકે ઘટપટાદિકોમાં અથવા જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોમાં જીવના વ્યાપારથી ગૃહીત પુદ્ગલો ઘટપટાદિ રૂપ પરિણતિને અથવા જ્ઞાનાવરણીય આદિ રૂપ પરિણતિને પ્રાપ્ત કરતાં રહે છે. જે પુદ્ગલો જીવના વ્યાપારથી અને સ્વભાવથી, આ બન્ને રીતે અન્ય પરિણામને પ્રાપ્ત કરતાં રહે છે, તે પુદ્ગલોને મિશ્રપરિણત કહે છે. જેમકે પટપુદ્ગલ–પટપુદ્ગલ પ્રયોગથી પટરૂપે પરિણમી જાય છે અને વિસ્રસા પરિણામથી વસ્ત્રને પોતાના ઉપયોગમાં નહીં લેવા છતાં પણ પુરાણા આદિરૂપે પરિણત થતું રહે છે. ઈન્દ્રધનુષ આદિની જેમ જે પુદ્ગલો સ્વભાવથી જ પરિણમતા રહે છે તેમને વિસ્રસાપરિણત પુદ્ગલો કહે છે. હવે સૂત્રકાર પુદ્ગલ પ્રકરણની અપેક્ષાએ નરકાવાસોની પ્રરૂપણા કરવા નિમિત્તે કહે છે કે–"तिपइट्ठिया" ઈત્યાદિ.

જે ત્રણમાં પ્રતિષ્ઠિત હોય છે તેને ત્રિપ્રતિષ્ઠિત કહે છે. અહીં નરકાવાસોને

–नरकावासाः प्रज्ञप्ताः । तानेवाह—पृथिवीप्रतिष्ठिताः–रत्नप्रभाशर्कराप्रभादि-पृथिवीसमाश्रिताः १, आकाशप्रतिष्ठिताः–आकाशाश्रिताः २, आत्मप्रतिष्ठिताः–स्वस्वरूपप्रतिष्ठिताः ३ (२)। सम्प्रति तत्प्रतिष्ठानं नयानाश्रित्याह—' णेगमे ' इत्यादि । नैकेन सामान्यविशेषग्राहकत्वादस्यानेकेन ज्ञानेनेत्यर्थः मिनोति—परिच्छिनत्तीति नैगमः, अथवा नैकः–अनेकः गमः—अर्थमार्गो यस्य स नैगमः, पृषोदरादित्वात्कलोपः । यद्वा—निगमेषु–निश्चितार्थबोधेषु कुशलो नैगमः, यद्वा–

वे त्रिप्रतिष्ठित नरकावास कहे गये हैं । पृथिवीप्रतिष्ठित से यह समझाया गया है कि ये नरकावास रत्नप्रभा, शर्कराप्रभा आदि सातों नरक पृथिवियों के आश्रित हैं, आकाश प्रतिष्ठित पदसे वह समझाया गया है कि ये नरकावास आकाश से आश्रित है तथा ये सब नरकावास पृथिव्यादि प्रतिष्ठित होने पर भी अपने निजरूपमें आश्रित हैं।

अब सूत्रकार इनका प्रतिष्ठान नयों को आश्रित करके कहते हैं–' णेगमसंगह ' इत्यादि–नैगम, संग्रह और व्यवहार इन तीन नयों की मान्यतानुसार नरकावास पृथिवी प्रतिष्ठित हैं । जो नय अनेक ज्ञानसे–अनेक प्रकारसे–पदार्थका परिच्छेदक होता है वह नैगमनय है अर्थात् नैगमनयका वह विचार है जो लौकिकरूढि अथवा लौकिक संसार के अनुसरण में से पैदा होता है क्यों कि वह नय सामान्य और विशेष दोनों का ग्राहक होता है इसीलिये इस नय का एक गम बोधमार्ग नहीं है, किन्तु अनेक गम हैं–अनेक तरह से वस्तु को समझाने का मार्ग है

ત્રિપ્રતિષ્ઠિત કહ્યા છે. પૃથ્વીપ્રતિષ્ઠિત પદના પ્રયોગ દ્વારા એ સમજાવવામાં આવ્યું છે કે તે નરકાવાસ રત્નપ્રભા, શર્કરાપ્રભા વગેરે સાતે નરકપૃથ્વીઓને આશ્રિત છે. આકાશ પ્રતિષ્ઠિત પદ દ્વારા એ સમજાવવામાં આવ્યું છે કે તે નરકાવાસો આકાશને આશ્રિત છે, તથા તે નરકાવાસો પૃથ્વી આદિ પ્રતિષ્ઠિત હોવા છતાં પણ પોતાના નિજરૂપે આશ્રિત છે. હવે સૂત્રકાર તેમનું પ્રતિષ્ઠાન નયોને આશ્રિત કરીને કહે છે–" णेगमसंगह " ઇત્યાદિ—

નૈગમ, સંગ્રહ અને વ્યવહાર, આ ત્રણ નયોની માન્યતા અનુસાર નરકાવાસ પૃથ્વીપ્રતિષ્ઠિત છે. જે નય અનેક પ્રકારે પદાર્થનો પરિચ્છેદક નિર્ણય કરનાર હોય છે, તે નયનું નામ નૈગમ નય છે એટલે કે નૈગમ નયમાં એ વિચાર કરે છે કે જે લૌકિક રૂઢિ અથવા લૌકિક સંસારના અનુસરણમાંથી પેદા થાય છે, કારણ કે તે નય સામાન્ય અને વિશેષ, બન્નેનો ગ્રાહક હોય છે. તેથી આ નયનો એક ગમ (બોધમાર્ગ) નથી પણ અનેક ગમ છે–અનેક પ્રકારે વસ્તુને સમજવાના માર્ગ છે. " नैके गमः नैगमः "–આ નય તેની વ્યુત્પત્તિ છે. અથવા

निगमेषु भवो नैगमः १। संग्रहणं-भेदानामेकत्रीकरणं संग्रहः, यद्वा - संगृह्णाति भेदानिति संग्रहः, अथवा-संगृह्यन्ते भेदा येन स संग्रहः। सामान्यमात्राभ्युपगमपरोनय इति२। व्यवहरणं व्यवहारः, व्यवह्रियते वा व्यवहारः, यद्वा वि विशेषेण सामान्यम् अवह्रियते-निराक्रियतेऽनेनेति व्यवहारः, लोकव्यवहारपरो वा व्यवहारः-विशेषमात्राभ्युपगमपरो नयः३। एतेषां त्रयाणां नयानां मतेन नरकावासाः पृथिवीप्रतिष्ठिताः सन्ति। ऋजु-अवक्रमभिमुखं श्रुतं-श्रुतज्ञानं यस्येति ऋजुश्रुतः, यद्वा—अतीतानागतरूपवक्रपरित्यागाद् 'ऋजु' इति वर्त्तमानं वस्तु, तत् सूत्रयति-गमयतीति ऋजुसूत्रः-प्रत्येकं वस्तु स्वकीयं वर्त्तमानकालीनं च नान्यत् इत्यभ्युपगमपरो नयः, तस्य मतेन नरकावासा आकाशप्रतिष्ठिताः सन्ति। शब्द्यते-

"नैके गमः नैगमः" जिसको समझाने का एक गम-मार्ग नहीं है वे नैगम हैं ऐसी इसकी व्युत्पत्ति है। अथवा निगमों में निश्चित अर्थबोधों को कराने में यह नय कुशल होता है। इस लिये भी यह नैगम कहा गया है। अथवा जहां जैसा व्यवहार होता है उसके अनुसार जो बोध कराता है वह नैगम है, भेदों का एक२ करके कथन करना इसका नाम संग्रह है यह नैगमनयकी तरह सामान्य विशेष का ग्राहक नहीं होता है किन्तु केवल सामान्य का ही ग्राहक होता है। जो नय लोकव्यवहार के अनुसार प्रवृत्ति करता है वह व्यवहारनय है, इस नयका विषय भेदप्रधान होता है अर्थात् यह नय विशेषग्राहक ही होता है। ऋजुसूत्र अथवा ऋजुश्रुत नय के अभिप्राय से नरकावास आकाश प्रतिष्ठित हैं। जो नय अतीत अनागतरूप वक्रता का परिहार कर के केवल वर्तमानकालवर्ती पर्यायको ही बताता है-- या प्रतिपादन करता है वह ऋजुसूत्रनय है। तथा शब्द समभिरूढ

નિગમોમાં-નિશ્ચિત અર્થ બોધો કરાવવામાં-આ નય કુશળ હોય છે, તેથી પણ તેને નૈગમ કહે છે અથવા જ્યાં જેવો વ્યવહાર થાય છે તેને અનુરૂપ જે બોધ કરાય છે તેને નૈગમ કહે છે૧. ભેદોને એક કરીને તેમનું કથન કરવું તેનું નામ સંગ્રહ છે. તે નૈગમ નયની જેમ સામાન્યે વિશેષનો ગ્રાહક હોતો નથી, પરન્તુ કેવળ સામાન્યનો જ ગ્રાહક હોય છે૨. જે નય લોકવ્યવહાર અનુસાર પ્રવૃત્તિ કરે છે તેને વ્યવહાર નય કહે છે આ નયનો વિષય ભેદપ્રધાન હોય છે એટલે કે આ નય વિશેષગ્રાહક જ હોય છે૩. અથવા ઋજુસૂત્ર ઋજુશ્રુત નયની માન્યતા પ્રમાણે નરકાવાસ આકાશ પ્રતિષ્ઠિત છે જે નય અતીત (ભૂતકાલિન) અનાગત (ભવિષ્યકાલિન) રૂપ વક્રતાનો પરિહાર કરીને માત્ર વર્તમાનકાળની પર્યાયને જ બતાવે છે-એટલે કે તેનું પ્રતિપાદન કરે છે, તે નયનું નામ ઋજુસૂત્ર નય છે૪. તથા શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂતનયોની માન્યતા અનુસાર નરકાવાસ આત્મપ્રતિષ્ઠિત છે. શબ્દપ્રધાન નય ત્રણ છે-(૧)

अभिधीयतेऽनेनेति शब्दः-वाचको ध्वनिः, तत्प्रधाना नयाः शब्दनयाः, ते च त्रयः-शब्द-समभिरूढै-वम्भूताख्याः तत्र शब्दनम्-अभिधानं, शब्द्यते यः येन वा वस्तु स शब्दः, शब्दाभिधेयविमर्शपरो नयोऽपि शब्द एवेति, स च भावनिक्षेपरूपं वर्त्तमानमभिन्नलिङ्गवाचकं बहुपर्यायमपि च वस्त्वभ्युपगच्छतीति १। समभिरोहयति-वाचकं वाचकं (शब्दं शब्दं) प्रति वाच्य (अर्थ) भेदम् समाश्रयति यः स समभिरूढः, अयं हि-अनन्तरोक्त विशेषणविशिष्टस्य वस्तुनः शक्रपुरन्दरादिवाचक (शब्द) भेदेन भेदमभ्युपगच्छति घटपटादिवदिति, शब्दार्थौ यथा—घटते-चेष्टत इति घटः, इत्यादि लक्षणः २। एवम्भूतः—तथा भूतः

और एवंभूतनयों की अपेक्षा से नरकावास आत्मप्रतिष्ठित है शब्द प्रधाननय तीन हैं--शब्दनय, समभिरूढनयं और एवंभूतनय-इनमें जो नयलिङ्ग संख्याकारक आदि के भेद से अर्थ में भेद मानता है वह शब्दनय है। यह नय भावनिक्षेपरूप वस्तु को ही वास्तविक मानता है, वर्तमानकालवर्त्ती पर्याय को ही पर्याय मानता है। भूत भविष्यत्काल को यह वास्तविक नहीं मानता है। तथा जिन शब्दों का लिङ्ग अभिन्न है उनका अर्थ भी एक है ऐसा मानता है. समभिरूढ नय एक लिङ्गवाले शब्दों का भी अर्थ भिन्न २ है ऐसा मानता है जब कि शब्दनय शक्र, पुरन्दर, इन्द्र आदि एक लिङ्गवाले शब्दों का अर्थ एक मानता है तब यह नय पुरन्दर, शक्र और इन्द्र इन शब्दों के अभिधेय को घटपटादि शब्दों के अभिधेय की तरह भिन्न २ मानता है। इस तरह जितने भी एकार्थक शब्द हैं उन सब के अर्थ

શબ્દનય, (૨) સમભિરૂઢનય અને (૩) એવંભૂતનય. જે નય લિંગ, સંખ્યા, કારક આદિના ભેદથી અર્થમાં ભેદ માને છે તે નયને શબ્દનય કહે છે. આ નય ભાવનિક્ષેપરૂપ વસ્તુને જ વાસ્તવિક માને છે, વર્તમાનકાળવર્તી પર્યાયને જ પર્યાય માને છે, ભૂત ભવિષ્યકાળને તે વાસ્તવિક માનતો નથી, તથા જે શબ્દોનું લિંગ (જાતિ) અભિન્ન છે તેમનો અર્થ પણ એક છે એવું માને છે.

સમભિરૂઢ નય એક લિંગવાળા શબ્દોનો અર્થ પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, એમ માને છે, તથા જ્યારે શબ્દ નય શક્ર, પુરન્દર, ઇન્દ્ર આદિ એક લિંગ વાળા શબ્દોનો અર્થ એક માને છે, ત્યારે આ નય (સમભિરૂઢ નય) પુરન્દર, શક્ર અને ઇન્દ્ર આ શબ્દોના અભિધેયને ઘટપટાદિ શબ્દોના અભિધેયની જેમ ભિન્ન ભિન્ન માને છે. આ રીતે જેટલા એકાર્થક શબ્દો છે, તે બધાનો અર્થ ભિન્ન ભિન્ન જ હોય છે એવી આ નયની માન્યતા છે. જો કે કોઇ કોઇ વખત એક જ શબ્દના અનેક અર્થ પણ થાય છે, પરન્તુ આ નય એ વાતને સ્વીકારતા નથી. એ તો એમ જ કહે છે કે જેમ શક્ર, પુરન્દર આદિ

'सत्यो घटादिरर्थो नान्यथे' त्येवमभ्युपगमपर एवम्भूतः, अयं हि भावनिक्षेपादिविशेषणोपेतं व्युत्पत्त्यर्थाविष्टमेवार्थमिच्छति, जलाहरणादि चेष्टावन्तं घटमिवेति ३। इत्येतेषां त्रयाणां शब्दनयानां-शब्दसमभिरूढैवम्भूताभिधानानां मतेन नरकावासा आत्मप्रतिष्ठिता भवन्तीति ३। एषु सप्तसु नयेष्वाद्यत्रयस्याशुद्धत्वात्

भिन्न २ ही हैं ऐसा विचार इस नयका है यद्यपि कहीं २ एक शब्द के अनेक अर्थ होते हैं. परन्तु यह नय इस बात को नहीं कहता है। यह तो यही कहता है कि जिस प्रकार शक्र, पुरन्दर आदि अनेक शब्दोंका एक अर्थ नहीं होता उसी प्रकार से एक शब्द के भी अनेक अर्थ नहीं होते हैं। इस प्रकार शब्दके भेदके अनुसार अर्थभेद करनेवाला विचार समभिरूढ नय कहा गया है।

एवं भूत नय इस नय के विचार से भी आगे बढ जाता है। यह नय यह कहता है कि भले ही अनेक शब्दों के अनेक अर्थ हों-परन्तु वह अर्थ उस शब्द का वाच्य तभी माना जा सकता है कि जब उस शब्द की प्रवृत्ति की निमित्तभूत व्युत्पत्ति उसमें घटित होती हो इस तरह व्युत्पत्त्यर्थ घटित होने पर ही उस शब्द का वह अर्थ लिया जा सकता है। यद्यपि इस नय का विषय भावनिक्षेप होता है। परन्तु फिर भी वह भावनिक्षेप उसका विषय तभी हो सकता है कि जब वह व्युत्पत्त्यर्थ से विशिष्ट हो घट जब जलाहरण क्रिया को कर रहा हो तभी वह घट है अन्य समय में इस क्रिया से रहित वह घट नहीं है ऐसा इस नय का विचार है-अतः इन तीन नयों के कथन के अनुसार नरकावास आत्मप्रष्ठित हैं-स्वस्वरूपाश्रित हैं ऐसा कहा गया है।

અનેક શબ્દોનો એક અર્થ થતો નથી, એ જ પ્રમાણે એક શબ્દના પણ અનેક અર્થ થતા નથી. આ પ્રમાણે શબ્દના ભેદ અનુસાર અર્થભેદ કરનારા વિચારને સમભિરૂઢ નય કહેવાય છે.

એવંભૂત નય આ નયના વિચારથી પણ આગળ જાય છે. આ નય એમ બતાવે છે કે ભલેને અનેક શબ્દોના અનેક અર્થ હોય, પરન્તુ તે અર્થને તે શબ્દનો વાચ્ય ત્યારે જ માની શકાય કે જ્યારે તે શબ્દની પ્રવૃત્તિના નિમિત્ત વ્યુત્પત્તિ તેમાં ઘટાવી શકાતી હોય એટલે કે સંભવિત હોય. આ રીતે વ્યુત્પત્તિ અર્થ ઘટાવી શકાતો હોય તો જ તે શબ્દનો તે અર્થ લઇ શકાય છે. જો કે આ નયનો વિષય ભાવનિક્ષેપ હોય છે, પરંતુ તે ભાવનિક્ષેપ તેનો વિષય ત્યારે જ સંભવી શકે છે કે જ્યારે તે વ્યુત્પત્તિ અર્થથી વિશિષ્ટ (યુક્ત) હોય. જેમકે જ્યારે ઘડો પાણી લઇ જવાની ક્રિયા કરી રહ્યો હોય ત્યારે જ તેને ઘડો કહેવાય છે, પણ જ્યારે તે આ ક્રિયાથી રહિત હોય છે ત્યારે તેને

प्रायो लोकव्यवहारपरत्वाच्च पृथिवीप्रतिष्ठितत्वं नरकाणामिति । चतुर्थस्य ऋजुसूत्रनयस्य शुद्धत्वात्, आकाशस्य च गच्छतां तिष्ठतां वा सर्वभावानामैकान्तिकाधारत्वात्, ध्रुवोऽनैकान्तिकत्वाच्चाकाशप्रतिष्ठितत्वमिति । त्रयाणां शब्दसमभिरूढैवम्भूताख्यानां नयानां शुद्धतरत्वात् सर्वभावानां स्वभावलक्षणाधिकरणस्यान्तरङ्गत्वादव्यभिचारित्वाच्च–आत्मप्रतिष्ठितत्वमिति । नहि स्वस्वभावं विहाय परस्वभावाधिकरणाभावाः कदाचनापि भवन्तीति अमुमेवार्थमाह—

" वत्थुं वसइ सहावे, सत्ताओ चेयणव्व जीवम्मि ।
न विलक्खणत्तणाओ, भिन्ने छाया तवे चेव ॥ १ ॥ " इति ।

इन नैगम, संग्रह, व्यवहार, शब्द, समभिरूढ एवं एवंभूत सात नयों में आदि के तीन नय अशुद्ध होने से एवं लौकिक व्यवहार के अनुसार प्रवृत्ति करनेवाले होनेसे नारकावासों को पृथिवी के ये आश्रित हैं ऐसा घोषित करते हैं, तथा ऋजुसूत्र नय शुद्ध होने से उन्हें आकाशप्रतिष्ठित ये हैं ऐसा कहता है क्योंकि संसार में जितने भी पदार्थ हैं चाहे वे स्थिर हों या अस्थिर हो उन सब का एकान्तरूप से आधार आकाश का ही है पृथिवी इस प्रकारकी आधारभूत नहीं है । तथा शब्द समभिरूढ और एवं भूत नय शुद्धतर हैं अतः ये नय समस्त भाव किसी अन्य दूसरे के आश्रित नहीं होते हैं किन्तु अपने ही स्वरूप के आश्रित रहते हैं ऐसा कथन करते हैं क्यों कि निज स्वरूप ही प्रत्येक पदार्थ का अव्यभिचरित अन्तरंग आश्रयस्थान हैं इसी विचारधारा से

ઘડો કહી શકાય નહીં, એવી આ નયની માન્યતા છે. તેથી આ ત્રણે નયોની માન્યતા અનુસાર નરકાવાસ આત્મપ્રતિષ્ઠિત – સ્વસ્વરૂપાશ્રિત છે, એમ પહેલાં કહેવામાં આવ્યુ છે.

આ નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત રૂપ સાત નયોમાંથી પહેલા ત્રણ નય અશુદ્ધ હોવાથી અને લૌકિકવ્યવહાર અનુસાર પ્રવૃત્તિ કરનારા હોવાથી એવું જાહેર કરે છે કે નરકાવાસો પૃથ્વીને આશ્રિત છે. ઋજુસૂત્ર નય શુદ્ધ હોવાથી તેમને આકાશ પ્રતિષ્ઠિત કહે છે, કારણ કે સંસારમાં જેટલા પદાર્થો છે, ભલે તે સ્થિર હોય કે અસ્થિર હોય પણ તે સૌનો એકાન્તરૂપે (સંપૂર્ણ રૂપે) આધાર આકાશ જ છે, પૃથ્વી આ પ્રકારે આધારભૂત નથી. તથા શબ્દ સમભિરૂઢ અને એવંભૂત નય શુદ્ધતર (વધારે શુદ્ધ) છે. તેથી તે નયની માન્યતા એવી છે કે સમસ્ત ભાવ કોઇ અન્ય વસ્તુને આશ્રિત હોતા નથી, પણ પોતાના જ સ્વરૂપને આશ્રિત રહે છે, કારણ કે નિજસ્વરૂપ જ પ્રત્યેક પદાર્થનું અવ્યભિચરિત અન્તરંગ આશ્રયસ્થાન છે. આ વિચારધારાને અનુસરીને આ ત્રણે નય તેમને (નરકાવાસોને) આત્મપ્રતિષ્ઠિત

छाया—वस्तु वसति स्वभावे सत्तातश्चेतनेव जीवे ।
न विलक्षणताया भिन्नौ छायातपाविव ॥ १ ॥

अयमर्थः—वस्तु, जीवे चेतनेव स्वभावे--आत्मभावे वसति--तिष्ठति, सत्वात्, न तु भिन्नौ छायातपाविव वैलक्षण्याद् भेदतस्तिष्ठतीति ॥ सू० ५८ ॥

पूर्वं नरकाः, प्ररूपिताः, तेषु च मिथ्यात्वाद् गतिर्भवति जन्तूनामिति, यद्वा अन्यनिरपेक्षानया मिथ्यादृष्टयो भवन्तीति सम्बन्धान्मिथ्यात्वस्वरूपं निरूपयन् सप्तसूत्रीमाह—

मूलम्—तिविहे मिच्छत्ते पण्णत्ते तं जहा-अकिरिया, अविणए, अन्नाणे १ । अकिरिया तिविहा पण्णत्ता, तं जहा—पओगकिरिया, समुदाणकिरिया, अन्नाणकिरिया २। पओगकिरिया तिविहा पण्णत्ता, तं जहा-मणप्पओगकिरिया, वइपओगकिरिया, कायप्पयोगकिरिया ३ । समुदाणकिरिया तिविहा पण्णत्ता, तं जहा-अणंतरसमुदाणकिरिया, परंपरसमुदाणकिरिया, तदुभय-समुदाणकिरिया ४ । अन्नाणकिरिया तिविहा पण्णत्ता तं जहा -मइअन्नाणकिरिया, सुयअन्नाणकिरिया, विभंग अन्नाणकिरिया अविणए तिविहे पण्णत्ते, तं जहा--देसच्चाई, निरालंबणया,

---

ये नय उन्हें आत्मप्रतिष्ठित कहते हैं। सो ही कहा है—" वत्थुं वसइ सहावे ' इत्यादि ।

जीव जिस प्रकार अपने चेतन स्वभाव में वसता है उसी प्रकार से प्रत्येक वस्तु अपने २ स्वभाव में वसती है, क्यों कि सबकी सत्ता निज स्वभाव से ही कही गई है। छाया और आतप जिस प्रकार एक दूसरे के आश्रित नहीं होते हैं उसी प्रकार कोई भी वस्तु किसी दूसरी वस्तु के आश्रित नहीं होती है ॥ सू० ५८ ॥

કહે છે. એ જ વાત આ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરી છે–" वत्थुं वसइसहावे " ઇત્યાદિ વસ્તુ વસતી સ્વભાવે અર્થાત્ વસ્તુ પોતાના સ્વભાવમાં રહે છે.

જીવ જે પ્રકારે પોતાના ચેતન સ્વભાવમાં વસે છે, એ જ પ્રમાણે પ્રત્યેક વસ્તુ પણ પોતપોતાના સ્વભાવમાં વસે છે, કારણ કે સૌની સત્તા (અસ્તિત્વ) નિજસ્વભાવથીજ હોય છે. કહ્યુ છે. જેમ છાયડો અને તડકો એકબીજાના આશ્રિત હોતા નથી, એ જ પ્રમાણે કોઈ પણ વસ્તુ બીજી કોઈ વસ્તુને આશ્રિત હોતી નથી. ॥ સૂ. ૫૮ ॥

नाणापेज्जदोसे ६ । अन्नाणे तिविहे पण्णत्ते, तं जहा–देसण्णाणे सव्वण्णाणे, भावण्णाणे७ ॥ सू० ५९ ॥

छाया—त्रिविधं मिथ्यात्वं प्रज्ञप्तं तद्यथा–अक्रिया, अविनयः, अज्ञानम् १ । अक्रिया त्रिविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा–प्रयोगक्रिया, समुदानक्रिया, अज्ञानक्रिया २ । प्रयोगक्रिया, त्रिविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा–मनःप्रयोगक्रिया, वाक्प्रयोगक्रिया, कायप्रयोगक्रिया ३ । समुदानक्रिया, त्रिविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा–अनन्तरसमुदानक्रिया, परम्परासमुदानक्रिया, तदुभयसमुदानक्रिया ४ । अज्ञानक्रिया त्रिविधा प्रज्ञप्ता,

पूर्व में नरक प्ररूपित किये अब सूत्रकार यह प्रकट करते हैं कि इन नरकों में जीव की गति मिथ्यात्व से होती है । अथवा नय जब अन्य नय की अपेक्षा से रहित हो जाते हैं तब वे मिथ्यादृष्टिवाले हो जाते हैं–सो इसी सम्बन्ध को लेकर अब सूत्रकार मिथ्यात्व के स्वरूप का प्ररूपण करते हैं—' तिविहे मिच्छत्ते पण्णत्ते ' इत्यादि ।

सूत्रार्थ–मिथ्यात्व तीन प्रकारका कहा गया है–जैसे अक्रिया, अविनय और अज्ञान१, इनमें अक्रिया तीन प्रकारकी कही गई है । जैसे–प्रयोग क्रिया समुदानक्रिया, और अज्ञानक्रिया२, प्रयोगक्रिया भी तीन प्रकारकी कही है–जैसे–मनःप्रयोग क्रिया, वचनप्रयोग क्रिया और कायप्रयोग क्रिया ३, समुदान क्रिया–कर्मोंको प्रकृतिस्थित्यादिरूपसे व्यवस्थित करनेवाली क्रिया अथवा भिक्षा–अनन्तर समुदान क्रिया, परम्परासमुदान क्रिया, और तदुभय समुदानक्रिया ४, इस प्रकार से तीन भेदवाली कही गई

પહેલા સૂત્રમાં નરકોની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી. હવે સૂત્રકાર એ વાત પ્રકટ કરે છે કે મિથ્યાત્વને કારણે જીવને તે નરકોમાં જવું પડે છે. અથવા નય જ્યારે અન્ય નયની અપેક્ષાથી રહિત થઈ જાય છે, ત્યારે તેઓ મિથ્યાદૃષ્ટિવાળા થઈ જાય છે. આ સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર મિથ્યાત્વના સ્વરૂપની પ્રરૂપણા કરે છે–" तिविहे मिच्छत्ते पण्णत्ते " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ–મિથ્યાત્વ ત્રણ પ્રકારનું કહ્યુંછે–(૧) અક્રિયા, (૨) અવિનય અને (૩) અજ્ઞાન. તેમાંથી અક્રિયાના પણ ત્રણ પ્રકાર છે–(૧) પ્રયોગક્રિયા, (૨) સમુદાનક્રિયા અને (૩) અજ્ઞાનક્રિયા. પ્રયોગક્રિયાના પણ ત્રણ પ્રકાર છે–(૧) મનઃ પ્રયોગ ક્રિયા, (૨) વાક્પ્રયોગ ક્રિયા, અને (૩) કાયપ્રયોગ ક્રિયા. સમુદાનક્રિયાના કર્મોને પ્રકૃતિ સ્થિતિ આદિરૂપે વ્યવસ્થિત કરવાવાળી ક્રિયા પણ નીચે પ્રમાણે ત્રણ ભેદ કહ્યા છે–(૧) અનન્તર સમુદાનક્રિયા, (૨) પરમ્પરા સમુદાનક્રિયા અને (૩) તદુભય સમુદાનક્રિયા. અજ્ઞાન ક્રિયાના પણ નીચે

तद्यथा–मत्यज्ञानक्रिया, श्रुताज्ञानक्रिया, विभङ्गाज्ञानक्रिया५ । अविनयस्त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—देशत्यागी, निरालम्बनता, नानाप्रेमद्वेषम् ६ । अज्ञानं त्रिविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा–देशज्ञानं, सर्वाज्ञानं, भावाज्ञानम् ॥ सू० ५९ ॥

टीका—'तिविहे' इत्यादि, मिथ्यात्वम्। अत्र–विपर्यस्तश्रद्धानरूपं मिथ्यात्वं न विवक्ष्यते, वक्ष्यमाणानां प्रयोगक्रियादि तद्भेदानामसम्बन्ध्यमानत्वात्, अतोऽत्र मिथ्यात्वमिति–क्रियादीनामसम्यग्रूपता, दुष्टत्वमशोभनत्वमिति भावः । तत्त्रिविधम्–अक्रिया, अविनयः, अज्ञानम् । तत्र 'अक्रिया' इत्यत्र नञ्–दुःशब्दार्थः,

---

है, अज्ञानक्रिया–मत्यज्ञानक्रिया, श्रुतज्ञानक्रिया और विभंगाज्ञानक्रिया के भेद से तीन भेद वाली कही गई है अविनय तीन प्रकार का कहा गया है–जैसे देशत्यागी, निरालम्बनता और नानाप्रेमद्वेष, अज्ञान भी तीन प्रकार का कहा गया है जैसे–देशाज्ञान, सर्वाज्ञान, और भावाज्ञान,

टीकार्थ–यहां मिथ्यात्वसे विपर्यस्तश्रद्धानरूप मिथ्यात्व विवक्षित नहीं हुआ है क्यों कि कही जानेवाली प्रयोगक्रिया आदिकों के साथ इसका संबंध नहीं बैठता है इसलिये यहां क्रियापदों की जो असम्यक्रूपता है, उनकी दुष्टता है, अशोभनता है वह मिथ्यात्व है ऐसा जानना चाहिये वह मिथ्यात्व अक्रिया आदि के भेद से जो तीन प्रकार का कहा गया है उसका तात्पर्य ऐसा है कि मिथ्यात्व आदि से उपहत हुए व्यक्ति का जो संसारवृद्धिसाधक अनुष्ठान है वह अक्रिया है अक्रिया में जो नञ् का प्रयोग हुआ है वह दुःशब्दार्थ में हुआ है जैसे आशीलापद में।

પ્રમાણે ત્રણ ભેદ કહ્યા છે–(૧) મત્યજ્ઞાન ક્રિયા, (૨) શ્રુતજ્ઞાન ક્રિયા અને (૩) વિભંગાજ્ઞાન ક્રિયા. અવિનયના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) દેશત્યાગી, (૨) નિરાલમ્બનતા અને (૩) નાનાપ્રેમદ્વેષ. અજ્ઞાનના પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) દેશાજ્ઞાન, (૨) સર્વાજ્ઞાન અને (૩) ભાવાજ્ઞાન.

ટીકાર્થ–અહીં મિથ્યાત્વ પદ દ્વારા વિપર્યસ્ત શ્રદ્ધારૂપ મિથ્યાત્વનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું નથી, કારણ કે પ્રયોગક્રિયા આદિની સાથે તેનો સંબંધ સંભવી શકતો નથી. ક્રિયાદિકોની અસમ્યક્રૂપતા, તેમની દુષ્ટતા, અને અશોભનતાને જ અહીં મિથ્યાત્વરૂપે ઓળખાવવામાં આવેલ છે, એમ સમજવું તે મિથ્યાત્વને અક્રિયા આદિના ભેદથી જે ત્રણ પ્રકારનું પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે મિથ્યાત્વથી ઉપહત (સંપન્ન) થયેલી વ્યક્તિનું જે સંસારવૃદ્ધિ સાધક અનુષ્ઠાન છે તે અક્રિયા છે. અક્રિયામાં જે નકારવાચક 'अ'નો પ્રયોગ

यथा–अशीला–दुःशीलेत्यर्थः, ततश्च–अक्रिया – दुष्टक्रिया–मिथ्यात्वाद्युपहतस्य संसारवृद्धिसाधकमनुष्ठानं, यथा मिथ्यादृष्टेर्ज्ञानमपि अज्ञानमेवेति । अविनयः–अविनयरूपमिथ्यात्वमप्येवमेव व्याख्येयमिति । अज्ञानम्–असम्यग्ज्ञानमिति १ । 'अकिरिया' इत्यादि, अक्रिया त्रिविधा, तत्त्रैविध्यमाह–प्रयोगक्रिया, प्रयुज्यते –वीर्यान्तरायक्षयोपशमसमुद्भूतवीर्येणात्मना व्यापार्यते यः स प्रयोगः–मनोवाकायरूपः, तस्य क्रिया–करणं–व्यापार इति । अथवा प्रयोगैः—मनःप्रभृतिभिः

यहां अशीला का तात्पर्य दुष्ट स्वभाववाली कन्या से है अतः दुष्टक्रिया अक्रिया है। ऐसी अक्रिया मिथ्यादृष्टि जीव की होती है क्यों कि उसकी क्रिया से उसका संसार बढता है अतः संसार की वृद्धि का साधक जितना भी मिथ्यादृष्टि का अनुष्ठान है वह सब अक्रिया दुष्टक्रिया रूप है। मिथ्यादृष्टि का ज्ञान भी अज्ञानरूप ही होता है इसी तरह से अविनय भी मिथ्यात्वरूप ही होता है अज्ञान से ज्ञानाभाव नहीं लिया गया है किन्तु असम्यग्ज्ञान लिया गया है। १। (अकिरिया) इत्यादि मिथ्यात्व की प्रथमभेदरूप जो अक्रिया कही गई है और उसके तीन भेद जो प्रयोग क्रिया आदि कहे गये हैं उनका भाव ऐसा है–वीर्यान्तराय के क्षयोपशम से उत्पन्नवीर्यवाले आत्मा के द्वारा जो व्यापार किया जाता है उसका नाम प्रयोग है यह प्रयोग मन, वचन और कायरूप है इस प्रयोग का जो करना है वही प्रयोगक्रिया है अथवा

થયો છે તે દુઃશબ્દાર્થમાં થયો છે જેમકે અશીલા. અહીં અશીલા કન્યાએટલે દુષ્ટ સ્વભાવવાળી કન્યા. તેથી અક્રિયાને અહીં દુષ્ક્રિયારૂપ ગ્રહણ કરવી જોઇએ. એવી અક્રિયા મિથ્યાદષ્ટિ જીવ જ કરે છે, કારણ કે તેની ક્રિયાથી તેનો સંસાર વધે છે. તે કારણે સંસારની વૃદ્ધિનું સાધક જે જે અનુષ્ઠાન મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ કરે છે, તે:તે અનુષ્ઠાન દુષ્ટ ક્રિયા અથવા અક્રિયારૂપજ હોય છે મિથ્યાદષ્ટિજીવથી કરે છે, તેને અનુષ્ઠાન દુષ્ટ ક્રિયા અથવા અક્રિયા રૂપ જ હોય છે. મિથ્યાદષ્ટિ જીવનું જ્ઞાન પણ અજ્ઞાનરૂપ જ હોય છે તેનો અવિનય પણ મિથ્યાત્વરૂપ જ હોય છે. અહીં "અજ્ઞાન" પદ વડે જ્ઞાનાભાવ ગ્રહણ કરાયો નથી પણ અસમ્યગ્ જ્ઞાન જ ગ્રહણ કરાયું છે ॥ ૧ ॥ "अकिरिया" ઇત્યાદિ—

મિથ્યાત્વના પ્રથમ ભેદરૂપ જે અક્રિયા કહી છે, તેના પ્રયોગક્રિયા આદિ ત્રણ ભેદનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે–વીર્યાન્તરાયના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન વીર્યવાળા આત્મા દ્વારા જે વ્યાપાર (પ્રવૃત્તિ) કરવામાં આવે છે તેને પ્રયોગ કહે છે. તે પ્રયોગ મન, વચન અને કાયરૂપ છે. આ પ્રયોગ કરવાની

क्रियते-बध्यत इति प्रयोगक्रिया-कर्मेत्यर्थः । सा च दुष्टत्वादक्रिया । अक्रिया च मिथ्यात्वमिति सर्वत्र प्रक्रमः । समुदानक्रिया-सम्-सम्यक्प्रयोग क्रियाद्वारा एकरूपतया गृहीतानां कर्मवर्गणानां प्रकृतिबन्धादिभेदेन, देशसर्वोपघातिरूपतया च आदानं स्वीकरणं समुदानं, तदेव क्रिया-कर्मेति समुदानक्रिया । 'समुदान-मितिनिपातनात् सिद्धिः । तथा या अज्ञानात् चेष्टाकर्म वा सा अज्ञानक्रियेति२, प्रयोगक्रिया त्रिविधा मनोवाक्कायभेदाद् व्याख्यातपूर्वा३। समुदानक्रिया त्रिविधा -अनन्तरपरम्परतदुभयभेदात् । तत्र नास्त्यन्तरं-व्यवधानं यस्याः क्रियायाः

प्रयोगों द्वारा-मन, वचन और काय इनके द्वारा जो किया जाता है बांधा जाता है वह प्रयोगक्रिया है ऐसी वह प्रयोगक्रिया कर्मरूप है यह दुष्ट होने से अक्रिया रूप कही गई है और जो अक्रियारूप होता है, वह मिथ्यात्व होता है समुदानक्रिया का तात्पर्य ऐसा है कि सम्यक् प्रयोगक्रिया द्वारा एकरूप से गृहीत हुई कर्मवर्गणाओं का जो प्रकृतिबन्ध आदि के भेदरूप से और देशघाती तथा सर्वघातीरूप से जो आदान परिणमन होना है यह समुदान है, इस समुदानरूप जो क्रिया है वह समुदानक्रिया है, यह समुदानक्रिया भी कर्मरूप ही है "समुदान" शब्द की सिद्धिनिपात से हुई है। तथा अज्ञान से जो चेष्टा या कर्म होता-बंधता है वह अज्ञानक्रिया है। मनोवाक्काय के भेद से जो प्रयोगक्रिया तीन प्रकार की कही गई है उसके विषय में कथन पहिले किया जा चुका है। समुदानक्रिया जो तीन प्रकार की कही गई है उसका भाव

જે ક્રિયા છે તેનું નામ પ્રયોગક્રિયા છે અથવા પ્રયોગો દ્વારા (મન, વચન અને કાયાદ્વારા) જે કરાય છે (જે કર્મબંધ બંધાય છે) તેનું નામ પ્રયોગ-ક્રિયા કર્મરૂપ હોય છે. તે દુષ્ટ હોવાથી અક્રિયારૂપ ગણાય છે અને અક્રિયા રૂપ હોવાને લીધે તેને મિથ્યાત્વરૂપ પ્રકટ કરેલ છે.

હવે સમુદાન ક્રિયાનો અર્થ સમજાવવામાં આવે છે-સમ્યક્ પ્રયોગક્રિયા દ્વારા એકરૂપે ગૃહીત થયેલી કર્મવર્ગણાઓનું જે પ્રકૃતિબંધ આદિના ભેદરૂપે અને દેશઘાતિ તથા સર્વઘાતિ રૂપે જે આદાન (પરિણમન) થાય છે તેનું નામ સમુદાન છે. આ સમુદાન રૂપ જે ક્રિયા છે તેનું નામ સમુદાનક્રિયા છે. આ સમુદાનક્રિયા પણ કર્મરૂપ જ હોય છે "સમુદાન" શબ્દની સિદ્ધિ નિપાતથી થઈ છે. અજ્ઞાનથી જે ચેષ્ટા થાય છે અથવા કર્મ બંધાય છે તેને અજ્ઞાનક્રિયા કહે છે. મનપ્રયોગ, વચનપ્રયોગ અને કાયપ્રયોગના ભેદથી પ્રયોગ ક્રિયા ત્રણ પ્રકારની કહી છે. તેને વિષે આગળ સ્પષ્ટતા થઈ ચુકી છે. સમુદાન ક્રિયાના ત્રણ ભેદો હવે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે-જે સમુદાન ક્રિયામાં વ્યવધાન

साऽनन्तरा, सा चासौ समुदानक्रिया चेति अनन्तरसमुदानक्रिया-प्रथमसमयवर्त्तिनी क्रियेत्यर्थः। परम्परसमुदानक्रिया-द्वितीयादि समयवर्त्तिनी। तदुभयसमुदानक्रिया-प्रथमाऽप्रथमोभयसमयवर्त्तिनीति ४। अज्ञानक्रिया-मत्यज्ञान-श्रुताज्ञान-विभङ्गाज्ञानभेदात्रिविधा। तत्र-मत्यज्ञानं-मिथ्यादृष्टेर्मतिः, तस्मात् क्रिया मत्यज्ञानक्रिया-श्रुताज्ञानं-मिथ्यादृष्टेः श्रुतं तस्मात्क्रिया-श्रुताज्ञानक्रिया। विभङ्गः-मिथ्यादृष्टेरवधिः, स एवाज्ञानं विभङ्गाज्ञानं, तस्मात्क्रिया-विभङ्गज्ञान क्रियेति ५। इदमक्रियामिथ्यात्वं प्रोक्तं, साम्प्रतमविनयमिथ्यात्वं व्याख्यायते—'अविणए' इत्यादि, विशिष्टो नयो-विनयः-प्रतिपत्तिविशेषः, न विनयोऽविनयः, स त्रिविध-

ऐसा है जिस समुदायक्रिया का व्यवधान नहीं होता है ऐसी वह अनन्तरा समुदानक्रिया है अर्थात् एक समयवर्तिनी समुदानक्रिया अनन्तरसमुदानक्रिया है द्वितीयादिसमयवर्तिनी समुदानक्रिया परम्परसमुदानक्रिया है तथा प्रथम अप्रथम दोनों समयवर्तिनी जो समुदानक्रिया है वह तदुभयसमुदानक्रिया है, अज्ञानक्रिया मत्यज्ञान आदि के भेद से जो तीन प्रकार की कही गई है उसका तात्पर्य ऐसा है कि मिथ्यादृष्टि की मति से जो क्रिया होती है वह मत्यज्ञानक्रिया है। मिथ्यादृष्टिके श्रुत से जो क्रिया होती है वह श्रुताज्ञानक्रिया है, मिथ्यादृष्टि की जो अवधि है वही विभंगज्ञान है इस विभंगज्ञान से जो क्रिया होती है वह विभंगाज्ञानक्रिया है। यहांतक अक्रिया मिथ्यात्वका कथनकिया गया है अब अविनय मिथ्यात्व का कथन सूत्रकार (अविणए) इत्यादि सूत्र द्वारा करते हैं-विशिष्ट नय का नाम विनय है-यह विनय प्रतिपत्तिविशेषरूप

(આંતરો) પડતું નથી, તે સમુદાનક્રિયાને અનન્તરા સમુદાન ક્રિયા કહે છે. એટલે કે એક સમયવર્ત્તિની સમુદાન ક્રિયાને અનન્તર સમુદાન ક્રિયા કહે છે. દ્વિતીયાદિ સમયવર્ત્તિની ક્રિયાને પરમ્પર સમુદાન ક્રિયા કહે છે. તથા પ્રથમ, અપ્રથમ બન્ને સમયવર્ત્તિની જે સમુદાન ક્રિયા છે તેને તદુભય સમુદાન ક્રિયા કહે છે હવે અજ્ઞાન ક્રિયાના મત્યજ્ઞાન આદિ ત્રણ ભેદોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે-મિથ્યાદૃષ્ટિની મતિથી જે ક્રિયા થાય છે તેને મતિજ્ઞાન કહે છે, મિથ્યાદૃષ્ટિના શ્રુતથી જે ક્રિયા થાય છે તેને શ્રુતજ્ઞાન ક્રિયા કહે છે. મિથ્યાદૃષ્ટિની જે અવધિ છે એજ વિભંગાજ્ઞાન છે. આ વિભંગજ્ઞાનથી જે ક્રિયા થાય છે તેને વિભંગાજ્ઞાન ક્રિયા કહે છે. આ સૂત્રમાં અહીં સુધી અક્રિયા મિથ્યાત્વનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. હવે સૂત્રકાર અવિનય મિથ્યાત્વનું કથન કરે છે-" अविणए " ઇત્યાદિ—

વિશિષ્ટ નયનું નામ વિનય છે. તે વિનય પ્રતિપત્તિ સેવા વિશેષરૂપ હોય

स्तथाहि-देशत्यागी,-देशस्य-जन्मभूम्यादेस्त्यागः-ततो निस्सरणं देशत्यागः, स यस्मिन्नविनये-स्वामि गालीप्रदानादिरूपेऽस्ति स देशत्यागी । अनेन गाली-प्रदानादि रूपेणाविनयेन रुष्टे स्वामिनि तदाज्ञया देशत्यागो भवतीति भावः १ । निरालम्बनता-निर्गत आलम्बनाद्-आश्रयणीयगच्छकुटुम्बादि रूपादिति निरा-लम्बनः, तद्भावस्तत्ता-आश्रयणीयापेक्षाराहित्यमित्यर्थः २ । नानाप्रेमद्वेषः-प्रेम च द्वेषश्चेति प्रेमद्वेषं, नाना-नानाप्रकारं क्रमरहितं प्रेमद्वेषं यत्र स नानाप्रेमद्वेषः, यत्र स्वाम्यादौ स्वाम्यादिसंमते वा प्रेमकरणीयं तत्र द्वेषः क्रियते, यत्र च स्वाम्याद्य-संमते द्वेषः करणीयस्तत्र प्रेम क्रियत इति भावः । एतद्रूपोऽविनयः नानाप्रेमद्वेषा-

है इस विनय का नहीं होना इसका नाम अविनय है यह अविनय तीन प्रकार का जो कहा गया है उसका भाव ऐसा है-स्वामी को गाली देनारूप अविनय जिस देशत्याग में होता है वह देशत्यागी अविनय है जन्मभूमि आदि का नाम देश है इस देश का त्याग-वहां से निक-लना यह देशत्याग है यह देशत्याग जिस अविनय में होता है वह देशत्यागी है क्योंकि स्वामी जब गाली आदि के देनेरूप अविनय रूप हो जाता है तब वह उस व्यक्ति को अपने देश से बाहर निकाल देता है अतः जो अविनय देशत्याग कराने में कारण होता है वह देश-त्यागी अविनय है १ । तथा जिस अविनय से अविनयकर्त्ता आलम्बन से आश्रयणीय गच्छ कुटुम्बादिरूप सहारे से निर्गतरहित हो जाता है वह निरालम्बनता अविनय है तथा स्वामी आदि में या स्वाम्यादि

છે. વિનય ન હોવો તેનું નામ અવિનય છે. હવે તેના ત્રણ પ્રકારો સમજાવવામાં આવે છે-(૧) દેશત્યાગી અવિનય-સ્વામીને ગાળ દેવા રૂપ અવિનય જે દેશ-ત્યાગમાં કારણભૂત બને છે, તે અવિનયને દેશત્યાગી અવિનય કહે છે. જન્મ-ભૂમિ આદિનું નામ દેશ છે. આ દેશમાંથી નીકળવાની કે દેશનો ત્યાગ કરવાની ક્રિયાને દેશત્યાગ કહે છે. જે અવિનયને કારણે દેશત્યાગ કરવાની પરિસ્થિતિ પેદા થાય છે તે અવિનયને દેશત્યાગી અવિનય કહે છે, કારણ કે સ્વામી જ્યારે ગાળ આદિ દેવારૂપ અવિનયથી કોપાયમાન થાય છે, ત્યારે તેના દ્વારા તે વ્યક્તિને દેશમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવે છે. આ રીતે જે અવિનય દેશત્યાગ કરાવવામાં કારણભૂત બને છે, તે અવિનયને દેશત્યાગી અવિનય કહે છે. (૨) જે અવિનયને કારણે અવિનયકર્ત્તાને અવલંબનથી-આશ્રયસ્થાન રૂપ ગચ્છ, કુટુંબ આદિ રૂપ સહારાથી-રહિત કરવામાં આવે છે-એટલે કે ગચ્છ અથવા કુટુંબમાંથી અલગ કરવામા આવે છે, તે અવિનયને નિરાલંબનતા અવિનય કહે છે. (૩) સ્વામી આદિ પ્રત્યે અથવા સ્વામ્યાદિ સંમત પ્રતિ પ્રેમ કરવાને

भिधानोऽविनयः प्रोच्यते अनियतविषयत्वादिति । ६ । अथाज्ञानमिथ्यात्वमाह–'अन्नाणे' इत्यादि । ज्ञानं द्रव्यपर्यायविषयो बोधः, तन्निषेधाद्–अज्ञानं तत्त्रिविधं तथाहि–देशज्ञानं, देशतो विवक्षितद्रव्यस्यानभिज्ञत्वम् १ । एवं सर्वतोऽज्ञानं सर्वाज्ञानम्२। भावाज्ञानं–वस्तुनो विवक्षितपर्यायतोऽनभिज्ञत्वमिति३ ।७।।सू०५९।।

पूर्वं मिथ्यात्वं वर्णितं, तच्चाधर्म इत्यधुना तद्विपर्ययंधर्मं प्ररूपयन् नवसूत्रीमाह–

मूलम्—तिविहे धम्मे पण्णत्ते, तं जहा-सुयधम्मे, चरित्तधम्मे, अत्थिकायधम्मे १ । तिविहे उवक्कमे पण्णत्ते, तं जहा–धम्मिए उवक्कमे, अधम्मिए उवक्कमे, धम्मियाधम्मिए उवक्कमे २ । अहवा तिविहे उवक्कमे पण्णत्ते, तं जहा-आओवक्कमे,

---

संमतमें प्रेम करनेकी जगह द्वेष करना और उनसे असंमतमें द्वेष करने की जगह प्रेम करना यह नानाप्रेमद्वेष अविनय है ऐसा अविनय नाना प्रेमद्वेषरूप नामसे इसलिये कहा गया है कि यह अविनयविषयवाला है।

अब सूत्रकार अज्ञानमिथ्यात्व के विषय में कहते हैं—(अन्नाणे तिविहे पण्णत्ते) अज्ञान तीन प्रकार का कहा गया है — द्रव्य और पर्याय विषयक जो बोध है उसका नाम ज्ञान है, ऐसा जो ज्ञान नहीं है वह अज्ञान है विवक्षित द्रव्य की एकदेश से जो अनभिज्ञता होती है वह देशाज्ञान है तथा सर्वरूप से विवक्षित द्रव्य का ज्ञान नहीं होना इसका नाम सर्वाज्ञान है और वस्तु की विवक्षितपर्याय का ज्ञान नहीं होना इसका नाम भावाज्ञान है ।।सू०५९ ।।

બદલે દ્વેષ કરવાથી અથવા તેમના દ્વારા અસંમત હોય એવા પદાર્થ કે માન્યતા પ્રત્યે દ્વેષ કરવાને બદલે પ્રેમ કરવો તેનું નામ નાનાપ્રેમદ્વેષરૂપ અવિનય છે. એવા અવિનયને નાનાપ્રેમદ્વેષરૂપ નામથી ઓળખવાનું કારણ એ છે કે તે અવિનય વિષયવાળો છે. હવે સૂત્રકાર અજ્ઞાન મિથ્યાત્વનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.

"अन्नाणे तिविहे पण्णत्ते" ઇત્યાદિ—

અજ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે દ્રવ્ય અને પર્યાય વિષયક બોધનું નામ જ્ઞાન છે. એવું જે જ્ઞાન નથી તેને અજ્ઞાન કહે છે. વિવક્ષિત (અમુક) દ્રવ્યની એક દેશથી જે અનભિજ્ઞતા હોય છે તેનું નામ દેશાજ્ઞાન છે. વિવક્ષિત દ્રવ્યનું સર્વરૂપે જ્ઞાન ન હોવું તેનું નામ સર્વજ્ઞાન છે, અને વસ્તુની વિવક્ષિત પર્યાયનું જ્ઞાન ન હોવું તેનું નામ ભાવાજ્ઞાન છે. ।। સૂ. ૫૯ ।।

परोवक्कमे, तदुभयोवक्कमे ३ । एवं वैयावच्चे४, अणुग्गहे ५, अणुसिट्ठी ६, उवालंभे ७ । एवमेक्केक्के तिन्नि तिन्नि आलावगा जहेव उवक्कमे । तिविहा कहा पण्णत्ता, तं जहा - अत्थकहा, धम्मकहा, कामकहा ८ । तिविहे विणिच्छए पण्णत्ते, तं जहा- अत्थविणिच्छए, धम्मविणिच्छए, कामविणिच्छए९ ॥सू०६० ॥

छाया—त्रिविधो धर्मः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-श्रुतधर्मः, चारित्रधर्मः, अस्तिकायधर्मः १ । त्रिविध उपक्रमः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-धार्मिक उपक्रमः, अधार्मिक उपक्रमः, धार्मिकाधार्मिक उपक्रमः १ । अथवा त्रिविध उपक्रमः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-आत्मोपक्रमः, परोपक्रमः, तदुभयोपक्रमः २ । एवं वैयावृत्त्यम्३, अनुग्रहः४, अनुशिष्टिः ५, उपालम्भः ६ । एवमेकैकस्मिन् त्रयस्त्रय आलापका यथैवोपक्रमे । त्रिविधाकथा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-अर्थकथा, धर्मकथा, कामकथा ८ । त्रिविधो विनिश्चयः प्रज्ञप्तः,

---

पहिले मिथ्यात्व का वर्णन किया और उसमें यह कहा गया कि यह मिथ्यात्व अधर्म है अब सूत्रकार उसके विपरीत जो धर्म है उसकी प्ररूपणा करते हुए नौ सूत्रों को कहते हैं-(तिविहे धम्मे पण्णत्ते) इत्यादि।

सूत्रार्थ-धर्म तीन प्रकारका कहा गया है-जैसे श्रुतधर्म, चारित्रधर्म, और अस्तिकायधर्म उपक्रम तीन प्रकारका कहा गया है-जैसे धार्मिक उपक्रम अधार्मिक उपक्रम और धार्मिकाधार्मिक उपक्रम अथवा इस प्रकार से भी उपक्रम तीन प्रकार का कहा गया है-जैसे आत्मोपक्रम, परोपक्रम और तदुभयोपक्रम इसी प्रकार के वैयावृत्य के, अनुग्रह के, अनुशिष्टि और उपालम्भ के संबंध में तीन २ आलापक उपक्रम के आलापक के अनुसार कहना चाहिये कथा तीन प्रकार की कही गई है-जैसे अर्थ-

---

પહેલાના સૂત્રમાં મિથ્યાત્વનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું અને ત્યાં મિથ્યાત્વને અધર્મ રૂપે પ્રકટ કરાયુ છે. હવે સૂત્રકાર અધર્મથી વિપરીત એવા ધર્મનું નવ સૂત્રો દ્વારા વર્ણન કરે છે—

સૂત્રાર્થ—ધર્મ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે-(૧) શ્રુતધર્મ, (૨) ચારિત્રધર્મ અને (૩) અસ્તિકાય ધર્મ. ઉપક્રમ ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે-(૧) ધાર્મિક ઉપક્રમ, (૨) અધાર્મિક ઉપક્રમ અને (૩) ધાર્મિકાધાર્મિક ઉપક્રમ. અથવા ઉપક્રમના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પણ કહ્યા છે-(૧) આત્મોપક્રમ, (૨) પરોપક્રમ અને (૩) તદુભયોપક્રમ. વૈયાવૃત્ય, અનુગ્રહ, અનુશિષ્ટ અને ઉપાલંભના પણ ત્રણ ત્રણ પ્રકારો ઉપક્રમના પ્રકારો પ્રમાણે જ સમજી લેવા. કથા ત્રણ પ્રકારની કહી

तद्यथा-अर्थविनिश्चयः, धर्मविनिश्चयः, कामविनिश्चयः ९ ॥ सू० ६० ॥

टीका—' तिविहे ' इत्यादि । धर्मस्त्रिविधः । तमेवाह-श्रुतमेवधर्मः श्रुतधर्मः-स्वाध्यायः, चारित्रधर्मः-क्षान्त्यादि दशविधः श्रमणधर्म', श्रुतचारित्ररूपो द्विविधोऽपि धर्मो भावधर्मउक्तः, उक्तञ्च—

" दुविहो उ भावधम्मो सुयधम्मो खलु चरित्तधम्मो य ।
सुयधम्मो सज्झाओ चरित्तधम्मो समणधम्मो ॥ १ ॥

छाया—द्विविधस्तु भावधर्मः, श्रुतधर्मः खलु चारित्रधर्मश्च ।
श्रुतक्ष्मः स्वाध्यायः, चारित्रधर्मः श्रमणधर्मः ॥१॥ " इति ।

अस्तिकायधर्मः, अस्तिशब्देनात्र प्रदेशा उच्यन्ते, तेषां कायोराशिरस्तिकायः स चासौ संज्ञया धर्मश्चेत्यस्तिकायधर्मः-गत्युपष्टम्भलक्षणो धर्मास्तिकाय इत्यर्थः।

कथा, धर्मकथा और कामकथा विनिश्चय तीन प्रकार का कहा गया है जैसे अर्थविनिश्चय, धर्मविनिश्चय और कामविनिश्चय ।

टीकार्थ-धर्मके जो तीन प्रकार कहेगये हैं-उनका तात्पर्य ऐसा है श्रुतरूप जो धर्म है वह श्रुतधर्म है श्रुतधर्म स्वाध्यायरूप है तथा उत्तमक्षमा आदि रूप जो दश प्रकार का श्रमणधर्म है वह चारित्रधर्म है यह श्रुत-चारित्ररूप जो दोनों प्रकार का धर्म है वह भावधर्म कहा गया है। कहा भी है-" दुविहोउ भावधम्मो " इत्यादि ।

अस्तिकाय धर्म में अस्ति शब्द है उससे प्रदेश कहे गये हैं तथा काय से इन की राशि कथित हुई है संज्ञा से जो अस्तिकायरूप धर्म है वह अस्तिकायधर्म है ऐसा अस्तिकायरूप धर्म गतिक्रिया में सहायता पहुँचानेरूप लक्षणवाला धर्मास्तिकाय है यह द्रव्यधर्म है।

છે-(૧) અર્થકથા, (૨) ધર્મકથા અને (૩) કામકથા. વિનિશ્ચય ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે-(૧) અર્થવિનિશ્ચય, (૨) ધર્મવિનિશ્ચય અને (૩) કામવિનિશ્ચય.

ટીકાર્થ—હવે ધર્મના જે ત્રણ પ્રકારો કહ્યા છે તેનુ સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે-શ્રુતરૂપ-શાસ્ત્રરૂપ જે ધર્મ છે તેને શ્રુતધર્મ કહે છે શ્રુતધર્મ સ્વાધ્યાયરૂપ છે. ઉત્તમ ક્ષમા આદિ જે દસ પ્રકારના શ્રમણુધર્મ છે તેનું નામ ચારિત્રધર્મ છે. આ શ્રુતચારિત્રરૂપ બન્ને પ્રકારનો જે ધર્મ છે તેને ભાવધર્મ કહ્યો છે. કહ્યું પણુ છે કે-" દુવિહોઉ ભાવધમ્મો " ઈત્યાદિ—

અસ્તિકાય ધર્મમાં અસ્તિ પદથી તેના પ્રદેશો ગ્રહણુ કરાયા છે, તથા કાય પદથી તેમની રાશિ ગ્રહણુ થઈ છે સંજ્ઞાની અપેક્ષાએ જે અસ્તિકાયરૂપ ધર્મ છે, તેનું નામ અસ્તિકાય ધર્મ છે. ગતિક્રિયામાં સહાયભૂત થવાના લક્ષણુવાળું ધર્માસ્તિકાય છે. આ દ્રવ્યધર્મ છે.

अयं च द्रव्यधर्म इति १ । उक्तौ श्रुतचारित्रधर्मौ, साम्प्रतं तद्विशेषानाह–' तिविहे उवक्कमे ' इत्यादि सूत्राण्यष्टौ । त्रिविध उपक्रम', उपक्रमणमुपक्रमः–उपायपूर्वक-आरम्भः । उपक्रमत्रैविध्यमाह– धार्मिकः, धर्मे–श्रुतचारित्ररूपे भवः, स वा प्रयोजनमस्येति स तथा, एवमधार्मिकः असंयमार्थः, धार्मिकाधार्मिकः, तत्र धार्मिको-देशतः संयमरूपत्वात्, अधार्मिक, तथैवासंयमरूपत्वात्, उभयात्मक आरम्भः देशविरत्यारम्भ इत्यर्थः । अथवा उपक्रमो नामस्थापनाद्रव्यक्षेत्रकालभावभेदात् षड्विधोऽपि भवति किन्त्वत्र त्रिस्थानकानुरोधात्त्रिविध एवोपात्तः। अस्य षड्विध-स्योपक्रमस्य व्याख्यानमनुयोगद्वारसूत्रस्य मत्कृतायामनुयोगचन्द्रिकाटीकायामव-

---

अब सूत्रकार त्रिविध उपक्रम का कथन करते हैं–यहां ये आठ सूत्र हैं–उपक्रमणका नाम उपक्रम है अर्थात् आरंभ का नाम उपक्रम है यह उपक्रम धार्मिक आदि के भेद से जो तीन प्रकार का प्रकट किया गया है–उसका तात्पर्य इस प्रकार से है–श्रुतचारित्ररूप धर्म में जो होता है, अथवा श्रुतचारित्ररूप धर्म जिसका प्रयोजन है वह धार्मिक है असंय-मरूप जो आरंभ है वह अधार्मिक उपक्रम है देशतः संयमरूप होने से धार्मिक और देशतः असंयमरूप होने से अधार्मिक ऐसा जो उभया-त्मक आरंभ है देशविरत्यारंभ है वह धार्मिकाधार्मिक उपक्रम है अथवा–नाम उपक्रम, स्थापना उपक्रम, द्रव्यउपक्रम, क्षेत्र उपक्रम, काल उपक्रम और भाव उपक्रम के भेद से उपक्रम छ प्रकार का भी होता है किन्तु यहां त्रिस्थानक का कथन होने से तीन प्रकार का उपक्रम ही गृहीत हुआ है इस ६ प्रकार के उपक्रम का व्याख्यान अनुयोगद्वारसूत्र

હવે સૂત્રકાર ત્રણ પ્રકારના ઉપક્રમનું કથન કરે છે–તેને અનુલક્ષીને સૂત્રકારે આઠ સૂત્રો કહ્યાં છે. ઉપક્રમણનું નામ ઉપક્રમ છે, એટલે કે વસ્તુના આરંભને ઉપક્રમ કહે છે.

હવે તેના ધાર્મિક આદિ ભેદોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે–શ્રુતચારિત્ર રૂપ ધર્મને નિમિત્તે જે થાય છે તેનું નામ ધાર્મિક ઉપક્રમ છે. અસંયમ રૂપ જે આરંભ છે તેનું નામ અધાર્મિક ઉપક્રમ છે. દેશતઃ સંયમરૂપ હોવાને લીધે દેશતઃ ધાર્મિક અને દેશતઃ અસંયમરૂપ હોવાને લીધે દેશતઃ અધાર્મિક એવો જે ઉભયાત્મક આરંભ છે તેને એટલે કે દેશવિરતિરૂપ આરંભને ધાર્મિકા-ધાર્મિક ઉપક્રમ કહે છે. અથવા નામ ઉપક્રમ, સ્થાપના ઉપક્રમ, દ્રવ્ય ઉપક્રમ, ક્ષેત્ર ઉપક્રમ, કાળ ઉપક્રમ અને ભાવ ઉપક્રમના ભેદથી ઉપક્રમ છ પ્રકારનો હોય છે. પરન્તુ અહીં ત્રણ સ્થાનકોનું જ કથન ચાલુ હોવાથી ત્રણ પ્રકારના ઉપક્રમ જ ગૃહીત થયા છે. આ છ પ્રકારના ઉપક્રમનું વર્ણન અનુયોગ દ્વાર

लोकनीयम् । तत्र धार्मिकस्य संयतस्य यश्चारित्राद्यर्थं द्रव्यक्षेत्रकालभावानामुपक्रम उक्तस्वरूपः स धार्मिकः, स एवोपक्रमः धार्मिकोपक्रमः। एवम्-अधार्मिकस्य-असंयतस्यासंयमार्थं यः सोऽधार्मिकः, स एव उपक्रमः-अधार्मिकोपक्रमः । धार्मिकाधार्मिकस्य-देशविरतस्य यः स धार्मिकाधार्मिकः, स एवोपक्रमः-धार्मिकाधार्मिकोपक्रम इति ।२। अथ स्वाभ्यन्तरभेदेनोपक्रममेव त्रिधा वर्णयति-' अहवा तिविहे उवक्कमे ' इत्यादि, अथवा-प्रकारान्तरेण उपक्रमस्त्रिविधस्तथाहि-आत्मोपक्रमः । परोपक्रमः, तदुभयोपक्रमः । तत्र आत्मनः-स्वस्यानुकूलोपसर्गादौ शीलरक्षणनि-

की अनुयोगचन्द्रिका नाम की टीका में मैंने किया है अतः वहां से इसे जाना जा सकता है धार्मिक संयत का जो चारित्र आदि के निमित्त द्रव्य, क्षेत्र, काल और भावों का उक्त स्वरूपवाला उपक्रम है वह धार्मिक उपक्रम है तथा असंयत का जो असंयत के लिये उपक्रम है वह अधार्मिक उपक्रम है तथा धार्मिकाधार्मिक का देशविरतिवाले का जो धार्मिकाधार्मिक उपक्रम है वह धार्मिकाधार्मिक उपक्रम है अथवा प्रकारान्तर से भी उपक्रम आत्मोपक्रम आदि के भेद से तीन तरह का कहा गया है-अपने अनुकूल उपसर्गादिक के आ जाने पर शील रक्षण के निमित्त जो वैहायस (अधर लटक कर मरना) आदि विनाश करना अथवा परिकर्म करना, अथवा आत्मार्थ अन्य वस्तुका उपक्रम करना यह आत्मोपक्रम है इसी तरह परार्थ उपक्रम करना यह परोपक्रम है आत्मार्थ और परार्थ दोनों के निमित्त उपक्रम करना

સૂત્રની અનુયોગચન્દ્રિકા નામની મેં લખેલી ટીકામાં આપવામાં આવ્યું છે, તો ત્યાંથી વાંચી લેવું.

ધાર્મિક સંયતનો જે ચારિત્ર આદિને નિમિત્તે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવોના ઉક્ત સ્વરૂપવાળો જે ઉપક્રમ છે તેનું નામ ધાર્મિક ઉપક્રમ છે, તથા અસંયતનો જે અસંયમને નિમિત્તે ઉપક્રમ છે તેનું નામ અધાર્મિક ઉપક્રમ છે. તથા ધાર્મિકાધાર્મિકનો (દેશવિરતિવાળાનો) જે ધાર્મિકાધાર્મિક ઉપક્રમ છે તેનું નામ ધાર્મિકાધાર્મિક ઉપક્રમ છે. બીજી રીતે પણ ઉપક્રમના ત્રણ પ્રકાર પડે છે-(૧) આત્મોપક્રમ-પોતાને અનુકૂળ એવાં ઉપસર્ગો વગેરે આવી પડે ત્યારે શીલરક્ષણને નિમિત્તે જે વૈહાયસ (ઊંચે લટકીને ફાંસો ખાઇને મરવાની ક્રિયા) આદિ દ્વારા પોતાનો વિનાશ કરવામાં આવે છે અથવા પરિકર્મ કરવામાં આવે છે અથવા આત્માર્થે અન્ય વસ્તુનો જે ઉપક્રમ કરવામાં આવે છે તેને આત્મોપક્રમ કહે છે. એ જ પ્રમાણે અન્યને નિમિત્તે ઉપક્રમ

मित्तमुपक्रमः-वैहानसादिना विनाशः परिकर्म वा, यद्वा-आत्मार्थमन्यस्य वस्तुन उपक्रम आत्मोपक्रमः। एवं परस्य परार्थं वोपक्रमः। तदुभयस्य-आत्मपररूपस्य तदुभयार्थंवोपक्रमस्तदुभयोपक्रम इति ३। एवम्-उपक्रमसूत्रवद् आत्मपरतदुभय-भेदेन वैयावृत्त्या४ऽनुग्रहा५ऽनुशिष्ट्यु ६ पालम्भ७ सूत्राणि बोध्यानि। एवम्-उपक्रम सूत्रवत् एकैकस्मिन् वैयावृत्त्यादिसूत्रे त्रयस्त्रयः-आत्मपरतदुभयरूपास्त्रित्रि-संख्यका आलापका वाच्या यथैव येनैव प्रकारेण उपक्रमे-उपक्रमसूत्रेऽभवन् तथैवा-त्रापीति भावः। नवरं- व्यावृत्तस्य भावः कर्म वा वैयावृत्त्यं-भक्तादिभिःशुश्रूषणम्। तत्र-आत्मवैयावृत्त्य गच्छनिर्गतस्य जिनकल्पिकादेरेव, परवैयावृत्त्यं ग्लानादि शुश्रूषकस्य, तदुभयवैयावृत्त्यं गच्छगतस्येति ।४। अनुग्रहः-ज्ञानाद्युपकारः, तत्र-आत्मानुग्रहोऽध्ययनादि प्रवृत्तस्य, परानुग्रहो वाचनादि प्रवृत्तस्य, तदुभयानुग्रहः

यह तदुभय उपक्रम है उपक्रम सूत्र की तरह आत्म, पर और तदुभय के भेद से वैयावृत्य, अनुग्रह, अनुशिष्टि और उपालंभ विषयक सूत्र भी कहना चाहिये अर्थात् उपक्रमसूत्र की तरह एक २ वैयावृ-त्त्यादिसूत्र संबंधी आत्मवैयावृत्यादि के भेद से तीन २ आलापक कहना चाहिये भक्त आदि जो गुर्वादिजनों की सेवा करना है उसका नाम वैयावृत्त्य है गच्छ से निर्गत जिनकल्पिक आदि के ही आत्मवैयावृत्त्य होता है ग्लानादि की शुश्रूषा करने वाले के पर वैयावृत्त्य होता है तथा गच्छगत के तदुभयवैयावृत्त्य होता है ज्ञानादि के उपार्जन में उपकार करना इसका नाम अनुग्रह है स्वयं अध्ययन करना यह आत्मानुग्रह है, वाचनादि में प्रवृत्त होना यह परानुग्रह है तथा शास्त्र का व्याख्यान

કરવો તેનું નામ પરોપક્રમ છે. આત્માને માટે અને અન્યને માટે ઉપક્રમ કરવો તેનું નામ તદુભય ઉપક્રમ છે. ઉપક્રમના જેવા ત્રણ ભેદ બતાવ્યા છે એવાં જ ત્રણ ભેદ વૈયાવૃત્ય, અનુગ્રહ, અનુશિષ્ટ અને ઉપાલંભના વિષયમાં પણ સમજવા. જેમકે વૈય વૃત્યના આત્મવૈયાવૃત્ય, પરવૈયાવૃત્યઅને તદુભય વૈયાવૃત્ય નામનાત્રણ ભેદ પડે છે એ જ પ્રમાણે અનુગ્રહ આદિના પણ આત્માનુગ્રહ પરાનુગ્રહ અને તદુભયાનુગ્રહ ત્રણ ભેદ સમજવા. શિષ્ય, ભક્ત આદિ દ્વારા ગુરુજનોની જે સેવા કરવામાં આવે છે તેનું નામ વૈયાવૃત્ય છે. ગચ્છમાંથી નિર્ગત (નીકળી ગયેલા) જિનકલ્પિક આદિ દ્વારા આત્મવૈયાવૃત્ય થાય છે. ગ્લાન (બીમાર, અશક્ત) આદિની શુશ્રૂષા કરનાર પરવૈયાવૃત્ય થાય છે, તથા ગચ્છગત શ્રમણાદિ દ્વારા તદુભયવૈયાવૃત્ય થાય છે. જ્ઞાનાદિના ઉપાર્જન નિમિત્તે ઉપકાર કરવો તેનું નામ અનુગ્રહ છે. પોતે જ અધ્યયન કરે તેનું નામ આત્માનુગ્રહ છે, વાચનાદિમાં પ્રવૃત્ત થવું અને શિષ્ય જનોને સૂત્રાર્થ

शास्त्रव्याख्यानशिष्यसंग्रहादिप्रवृत्तस्येति । ५ । अनुशिष्टिः — अनुशासनम् । तत्रात्मानुशिष्टिः-स्वात्मानं प्रत्यनुशासनं, यथा—

" बायालीसे सणसंकडम्मि गहणंमि जीव ! न हु छलिओ ।
इण्हिं जह न छलिज्जसि, भुंजंतो रागदोसेहिं ॥ १ ॥ "

छाया—द्विचत्वारिंशदेषणासंकटे गहने जीव ! नैव छलितः ।
इदानीं यथा न छल्यसे भुञ्जानो रागद्वेषाभ्यां (तथा विधेयम्) इति ॥१॥

परानुशिष्टिः-परं प्रत्यनुशासनं, यथा—

" ता तंसि भाववेज्जो, भवदुक्खनिपीडिया तुहं एए ।
हंदि सरणं पपन्ना, मोएयव्वा पयत्तेणं ॥ १ ॥ "

छाया—तावत्त्वमसि भाववैद्यो भवदुःखनिपीडितास्तवैते ।
हंदि ! शरणं प्रपन्ना मोक्तव्याः प्रयत्नेन ॥ १ ॥

करना एवं शिष्यजन के संग्रहादि करने में प्रवृत्ति करना यह तदुभयानुग्रह है अनुशासन का नाम अनुशिष्टि है अपनी आत्मा के प्रति अनुशासन रखना यह आत्मानुशिष्टि है । जैसे-" बायालीसेसण संकडम्मि" इत्यादि अर्थात्-हे जीव ! जैसे आहारग्रहण के बयालीस दोषों के गहन संकट में नहीं ठगाया तो लाये हुए शुद्ध आहार को भोगता हुआ सब रागद्वेष से न ठगाना अर्थात् मांडले के पांच दोषों से बचना ।

दूसरों के प्रति अनुशासन रखना यह परानुशिष्टि है जैसे-" ता तंसि भाववेज्जो " इत्यादि । अर्थात्-जब तूं भाववैद्य है तो भवदुःख से पीडित हुए ये प्राणी तेरे शरण आये हुए हैं तो इनको भी यत्नपूर्वक भवदुःख से छुडाना चाहिये ॥

આદિ સમજાવવું તેનું નામ પરાનુગ્રહ છે. શાસ્ત્રનું વ્યાખ્યાન કરવું અને શિષ્યજનના સંગ્રહાદિ કરવામાં પ્રવૃત્ત થવું તેનું નામ તદુભયાનુગ્રહ છે. અનુશાસનને અનુશિષ્ટિ કહે છે. પોતાના આત્માનું અનુશાસન કરવું તેનું નામ આત્માનુશિષ્ટિ છે. જેમકે " बायालीसे सणसंकडम्मि " ઈત્યાદિ—

" હે જીવ ! આહાર ગ્રહણના બેંતાલીસ દોષોના સંકટમાં તું ઠગાયો નહીં, તો પ્રાપ્ત આહારનો ઉપભોગ કરતાં, રાગદ્વેષથી તું રખે ઠગાતો ! " એટલે કે માંડલાના પાંચ દોષોથી બચવું. આ રીતે પોતાના આત્માનું અનુશાસન કરવાની ક્રિયાને આત્માનુશિષ્ટિ કે આત્માનુશાસન કહે છે. બીજાની પ્રત્યે અનુશાસન રાખવું તેનું નામ પરાનુશિષ્ટિ છે. જેમકે-" ता तंसि भाववेज्जो " ઈત્યાદિ. જેમકે " જો તું ભાવવૈદ્ય છે, તો ભવદુઃખથી પીડાતા જે જીવો તારે શરણે આવ્યા છે, તેમને યત્નપૂર્વક તારે ભવદુઃખમાંથી છોડાવવા જોઈએ, "

तदुभयानुशिष्टिः—स्वपरोभयं प्रत्यनुशासनं, यथा—

" कहकहऽवि माणुसत्ताइं पावियं चरण पवररयणं च।
ता भो! एत्थ पमाओ कइयावि न जुज्जाए अम्हं ॥ १ ॥

छाया—कथं कथमपि मानुषत्वादि प्राप्तं चरणं प्रवररत्न च।
तस्मात् भो! अत्र प्रमादः कदापि न युज्यतेऽस्माकम् ॥ १ ॥ " इति ।६।

उपालम्भः–अनौचित्यप्रवृत्तिप्रतिपादनगर्भाऽनुशिष्टिरेव, तत्र–आत्मोपालम्भः आत्मानं प्रत्यनौचित्यप्रवृत्तिकथनं, यथा—

" चोल्लगदिट्ठं तेणं, दुलहं लहिऊण माणुसं जम्मं।
जं न कुणसि जिणधम्मं, अप्पा किं वेरिओ तुज्झ ? ॥ १ ॥

छाया—चोल्लक (चक्रवर्तिभोजन) दृष्टान्तेन दुर्लभं लब्ध्वा मानुष्यं जन्म।
यन्नकरोषि जिनधर्मम्, आत्मा किं वैरिकस्तव ? ॥ १ ॥ इति।

अपने और पर दोनों के प्रति अनुशासन रखना इसका नाम स्वपरानुशिष्टि है। जैसे–(कह कहऽवि माणुसत्ताइं) इत्यादि। हमने किसी किसी प्रकार से मनुष्य जन्म आदि सामग्री प्राप्त की है, उसमें भी फिर चारित्ररूप प्रवररत्न पाया है तो अब यहां हम को इसमें प्रमाद करना कदापि युक्त नहीं है॥

यह तुम्हारी प्रवृत्ति अनुचित है इस प्रकार के प्रतिपादनरूपवाली अनुशिष्टि ही उपालभ है इसमें आत्मा के प्रति अनुचितप्रवृत्ति करते समय ऐसा उलाहना देना कि हे आत्मन्! यह तेरी प्रवृत्ति ठीक नहीं है यह आत्मोपालंभ है। जैसे–(चोल्लगदिट्ठं तेणं इत्यादि।

चोल्लकदृष्टान्त से अर्थात् चक्रवर्ती के भोजन के दृष्टान्त से दुर्लभ

આ પ્રકારની ભાવનાથી પરાનુશિષ્ટિ (પરનું અનુશાસન) થાય છે પોતાનું અને પરનું અનુશાસન કરવું તેનું નામ સ્વપરાનુશિષ્ટિ છે. જેમકે–" कह कह ऽवि माणुसत्ताइं " ઇત્યાદિ. " અમે કેવા કેવા પ્રયત્નોથી મનુષ્યજન્મ આદિ સામગ્રી પ્રાપ્ત કરી છે, વળી તે મનુષ્યજન્મમાં ચારિત્રરૂપી ઉત્તમ રત્ન પામ્યા છીએ, તો હવે આ મનુષ્યજન્મ પ્રમાદ કરીને એળે જવા દેવો જોઇએ નહીં. "

" આ તમારી પ્રવૃત્તિ અનુચિત છે, " આ પ્રકારના પ્રતિપાદન દ્વારા જે અનુશાસન કરાય છે તેનુ નામ જ ઉપાલંભ છે. તથા કોઈ અનુચિત પ્રવૃત્તિ થઈ જતાં પોતાના આત્માને જ આ પ્રકારનો ઠપકો આપવો કે " હે આત્મન્! આ તારી પ્રવૃત્તિ ઠીક નથી. " તેનું નામ જ આત્મોપાલંભ છે. જેમકે—" चोल्लगदिट्ठंतेणं " ઈત્યાદિ—

परोपालम्भः-परं प्रत्ययनौचित्यप्रवृत्तिकथनं, यथा—

" उत्तमकुलसंभूओ, उत्तमगुरुदिक्खिओ तुमं वच्छ ! ।
उत्तमनाणगुणड्ढो, कह सहसा ववसिओ एवं ? ॥ १ ॥

छाया—उत्तमकुलसंभूतः, उत्तमगुरुदीक्षितस्त्वं वत्स ! ।
उत्तमज्ञानगुणाढ्यः, कथं सहसा व्यवसित एवम् ? ॥ इति ।

तदुभयोपालम्भः स्वपरं प्रत्यनौचित्यप्रवृत्तिप्रकटनं, यथा—

" एगस्स कए नियजीवियस्स बहुयाओ जीवकोडीओ ।
दुक्खे ठवंति जे केवि ताण किं सासयं जीयं ? ॥ १ ॥ "

छाया—एकस्य कृते निज जीवितस्य बहुका जीवकोटीः ।
दुःखे स्थापयन्ति ये केऽपि तेषां किं शाश्वतं जीवितम् ? । १ ॥" इति

मनुष्य जन्म पाकर यदि जिनधर्म का पालन नहीं करता है तो तेरी आत्मा का तूं क्या दुश्मन है ? अर्थात् आत्मा का दुश्मन मत बन ॥

तुम अनुचित प्रवृत्ति करते हो इस प्रकार से दूसरों की अनुचित प्रवृत्ति के प्रति उपालंभ देना इसका नाम परोपालंभ है। जैसे-(उत्तम कुलसंभूओ) इत्यादि। हे वत्स ! हे जीव ! तू उत्तमकुल में जनमा है, उत्तम गुरु से दीक्षित हुआ है और उत्तम गुणों से तूं युक्त है, ऐसी सामग्री मिलने पर भी तूं इस प्रकार से पापव्यवसाय में अचानक कैसे लग गया है ॥

अपनी प्रवृत्ति के प्रति और पर की प्रवृत्ति के प्रति अनौचित्य का कथन करना यह तदुभयोपालंभ है। जैसे-(एगस्स कए नियजीवियस्स)

ચોલ્લકના દૃષ્ટાંતથી એટલે કે ચક્રવર્તીના દૃષ્ટાંતથી આ વાત સમજાવી છે. " દુર્લભ મનુષ્યજન્મ પામીને જો જિનધર્મનું પાલન કરતો નથી, તો શું તું તારા આત્માનો દુશ્મન છે. " આ રીતે આત્માનો દુશ્મન ન બન, એવું પ્રતિપાદન અહીં કરવામાં આવ્યુ છે. " તું અનુચિત પ્રવૃત્તિ કરે છે, " આ પ્રમાણે અન્યની અનુચિત્ત પ્રવૃત્તિનો ઉપાલંભ કરવો તેનું નામ પરોપાલંભ છે. જેમકે-" उत्तमकुलसंभूओ " ઈત્યાદિ. " હે વત્સ ! હે જીવ ! તું ઉત્તમ કુળમાં જન્મ્યો છે, ઉત્તમ ગુરુ પાસે તેં દીક્ષા લીધી છે, તું ઉત્તમ ગુણોથી યુક્ત છે, આ પરિસ્થિતિ હોવા છતાં તું આ પ્રકારની પાપપ્રવૃત્તિમાં અચાનક કેવી રીતે પડી ગયો ? "

પોતાની અને અન્યની પ્રવૃત્તિ અનુચિત હોવાનું કથન કરવું તેનું નામ તદુભયોપાલંભ છે. જેમકે " एगस्स कए निय जीवियस्स " ઈત્યાદિ. " શું

एवम्—अनेन पूर्वोक्तेन प्रकारेणैकैकस्मिन् पदे त्रयस्त्रय आलापका विज्ञेया यथैवोपक्रमे, इति पूर्वं व्याख्यातमिति ।७। अथ श्रुतभेदा विवियन्ते–' तिविहा कहा ' इत्यादि । कथा उपायप्रतिपादनपरावाक्यप्रबन्धरूपा, सा त्रिविधा, तथाहि –अर्थकथा, धर्मकथा, कामकथा । तत्र अर्थस्य–धनस्य कथा–अर्थकथा–अर्थोत्पादकधातुवादकृष्यादिप्रतिपादिका । उक्तञ्च—

" सामादिधातुवादादि कृष्यादि प्रतिपादिका ।
अर्थोपादानपरमा कथाऽर्थस्य प्रकीर्तिता ॥ १ ॥ "

इयं कामन्दकाद्यर्थशास्त्ररूपा । एवं धर्मोपायप्रतिपादनपरा धर्मकथा, उक्तञ्च–

इत्यादि । जो कोई व्यक्ति इस एक अपने जीवन के लिये बहुत से करोड़ों जीवों को दुःख में स्थापित करते हैं अर्थात् दुःख पहुँचाते हैं तो क्या उनका जीवन शाश्वत अविनाशी है ? अर्थात् नहीं ॥ इस पूर्वोक्त प्रकार से एक २ पद में उपक्रम की तरह तीन २ आलापक जानना चाहिये । अब सूत्रकार श्रुत भेदों का कथन करते हैं " तिविहा कहा " इत्यादि–उपाय के प्रतिपादन करने में तत्पर जो वाक्यप्रबंधरूप रचना है उसका नाम कथा है वह जो तीन प्रकार की कही गई है उसका तात्पर्य ऐसा है–धन की जो कथा है वह अर्थ कथा है अर्थात् अर्थोपार्जन के या अर्थोत्पाद के कारणभूत सुवर्ण आदि की कथा या खेतीवाड़ी की कथा अर्थकथा है । कहा भी है–"सामादि धातुवादादि" इत्यादि। यह कथा कामन्दकाद्यर्थशास्त्ररूप है, इसी प्रकारसे धर्मके उपायों के प्रतिपादन करने में तत्परा जो कथा है वह धर्मकथा है । कहा भी है

કોઈ પણ જીવ પોતાના જીવનને માટે અનેક જીવોને દુઃખ પહોંચાડે, તો શું તેનું પોતાનું જીવન શાશ્વત (અવિનાશી) છે ? એટલે કે મારે અને તમારે જરૂર એકવાર તો મરવાનું જ છે, તો શા માટે એવી પ્રવૃત્તિ કરવી જોઇએ ? "

આ પૂર્વોક્ત પ્રકારે પ્રત્યેક પદમાં ઉપક્રમની જેમ ત્રણ ત્રણ આલાપક સમજવા. હવે સૂત્રકાર કથાના ભેદોનું નિરૂપણ કરે છે-" तिविहा कहा " ઇત્યાદિ આય (આવક) નું પ્રતિપાદન કરવામાં તત્પર જે વાકયપ્રબંધ રૂપ રચના છે તેને કથા કહે છે. તેના ત્રણ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે. (૧) ધનની જે કથા છે તેને અર્થકથા કહે છે. એટલે કે અર્થોપાર્જન અથવા અર્થોત્પાદનના કારણ રૂપ સુવર્ણ આદિની કથાને કે ખેતીવાડીની કથાને અર્થકથા કહે છે. કહ્યું પણ છે કે " सामादि धातुवादादि " ઇત્યાદિ. આ કથા કામન્દકાદ્યર્થશાસ્ત્રરૂપ છે. (૨) ધર્મના ઉપાયોનું પ્રતિપાદન કરનારી જે કથા છે તેને ધર્મકથા કહે છે.

"दयादानक्षमाद्येषु, धर्माङ्गेषु प्रतिष्ठिता ।

इयमुत्तराध्ययनादिरूपा, एवं कामगुणप्राप्तकथा, कामकथा ।

उक्तश्च–" कामोपादानगर्भा च, वयोदाक्षिण्यसूचिका ।

अनुरागेङ्गिताद्युत्था, कथा कामस्य वर्णिता ॥ १ ॥ " इति ।

इयं वात्स्यायनादि प्रणीतकामसूत्रादिरूपा ।७। 'तिविहे विणिच्छए' इत्यादि, वि–विशिष्टो निश्चयः–विनिश्चयः–स्वरूपपरिज्ञानं, सोऽर्थ धर्म–कामभेदात्त्रिविधः । तत्रार्थ विनिश्चयः–अर्थस्य स्वरूपपरिज्ञानं ।

यथा—अर्थानामर्जने दुःख,–मर्जितानां च रक्षणे ।

नाशे दुःखं व्यये दुःखं, धिगर्थं दुःखकारणम् ॥ १ ॥इत्यादि ।

धर्मविनिश्चयः—धर्मस्वरूपपरिज्ञानं, तथाहि—

" धनदो धनार्थिनां धर्मः, कामदः सर्वकामिनाम् ।

धर्म एवापवर्गस्य, पारम्पर्येण साधकः ॥ १ ॥ इत्यादि ।

–"दयादानक्षमाद्येषु" इत्यादि । यह धर्मकथा उत्तराध्ययन आदिरूप है । काम को बढानेवाली कथा काम कथा है । कहा भी है–"कामोपादान-गर्भा च" इत्यादि । यह कथा वात्स्यायनादि प्रणीत कामसूत्रादिरूप है ॥

"तिविहे विणिच्छए" इत्यादि–विशिष्ट निश्चय का नाम विनि-श्चय है अर्थात् स्वरूप के परिज्ञान का नाम विनिश्चय है यह विनिश्चय अर्थ धर्म और काम के भेद से तीन प्रकार का है–अर्थ के स्वरूप का परिज्ञान होना इसका नाम अर्थविनिश्चय है जैसे–"अर्थानामर्जने दुःखं" इत्यादि । धर्मस्वरूपका परिज्ञान होना इसका नाम धर्मविनिश्चय है जैसे (धनदो धनार्थिनां धर्मः) इत्यादि । कामके स्वरूपको परिज्ञान होना इसका

કહ્યુ પણ છે કે–" दयादानक्षमाद्येषु " ઇત્યાદિ. આ ધર્મકથા ઉત્તરાધ્યયન આદિ સૂત્ર રૂપ છે. (૩) કામ (વાસના) ને વધારનારી જે કથા છે તેને કામકથા કહે છે. કહ્યું પણ છે કે–" कामोपादानगर्भाच " ઇત્યાદિ. વાત્સ્યાયન આદિ પ્રણીત કામસૂત્રને કામકથારૂપ ગણી શકાય છે.

" तिविहे विणिच्छए " ઇત્યાદિ વિશિષ્ટ નિશ્ચયનું નામ વિનિશ્ચય છે, એટલે કે સ્વરૂપના પરિજ્ઞાનનું નામ વિનિશ્ચય છે. તેના પણ અર્થ, ધર્મ અને કામરૂપ ત્રણ ભેદ પડે છે. (૧) અર્થના સ્વરૂપનું પરિજ્ઞાન થવું તેનું નામ અર્થવિનિશ્ચય છે. જેમકે–" अर्थानामर्जने दुःख " ઇત્યાદિ. (૨) ધર્મના સ્વરૂપનું પરિજ્ઞાન થવું તેનું નામ ધર્મવિનિશ્ચય છે. જેમકે " धनदो धनार्थिनां धर्मः " ઇત્યાદિ. (૩) કામના સ્વરૂપનું પરિજ્ઞાન કરવું તેનું નામ કામવિનિશ્ચય

कामविनिश्चयः-कामस्वरूपपरिज्ञानम् , आह च-

" सल्लं कामा विसंकामा, कामा आसी विसोवमा ।
कामे पत्थेमाणा, अकामा जंति दुग्गइं ॥ १ ॥

छाया-शल्यं कामा विष कामाः, कामा आशीविषोपमाः ।
कामान् प्रार्थयन्तः, अकामा यान्ति दुर्गतिम् । इत्यादि स्वरूपा अर्थादि वि-निश्चया बोध्या इति ॥ सू० ६० ॥

पूर्वमर्थादि विनिश्चय उक्त इति तत्कारणफलपरम्परां त्रिस्थानकानवतारिणी-मपि प्रसङ्गतो भगवत्प्रश्नोत्तरद्वारेण निरूपयन्नाह-

मूलम्——तहारूवं णं भंते ! समणं वा माहणं वा पज्जुवा-समाणस्स किं फला पज्जुवासणा ? सवणफला । से णं भंते ! सवणे किं फले ? णाणफले। से णं भंते! णाणे किं फले ? विण्णाणफले । एवमेतेणं अभिलावेणं इमा गाहा अणुगंतव्वा- "सवणे णाणे य विन्नाणे, पच्चक्खाणे य संजमे। अणण्हए तवे चेव, वोदाणे अकिरियनिव्वाणे ॥ १॥" जाव से णं भंते! अकिरिया किं फला ? निव्वाणफला । से णं भंते निव्वाणे किं फले? सिद्धिगइगमणपज्जवसाणफले पन्नत्ते समणाउसो ! ॥सू०६१॥

॥ तइयस्स तीओ उद्देसो समत्तो ॥ ३-३ ॥

नाम कामविनिश्चय है, कहा भी है-"सल्लं कामा, विसं कामा"इत्यादि। इस पूर्वोक्त प्रकार से अर्थादि का विनिश्चय जानना चाहिये ॥ सू०६०॥

इस प्रकार अर्थादि का विनिश्चय कह कर अब सूत्रकार उसके कारण एवं फल की परम्परा को जो कि तीन स्थान में अनवतारिणी है -तीन स्थान में उनका समावेश नहीं हो सकता है तो भी प्रसङ्गतः

છે. કહ્યું પણ છે કે-" सल्लं कामा, विसं कामा " આ પ્રમાણે અર્થાદિનું નિરૂપણ અહીં પૂરૂ થાય છે. ॥ સૂ. ૬૦ ॥

પહેલાના સૂત્રમાં અર્થાદિના વિનિશ્ચયની પ્રરૂપણા કરીને હવે સૂત્રકાર તેના કારણો અને ફળની પરમ્પરાનું કથન કરે છે. જો કે ત્રણ સ્થાનમાં તેમનો સમાવેશ થતો નથી, છતાં પણ પ્રસંગતઃ ભગવત્પ્રશ્નોત્તર રૂપે અહીં તેમનું

छाया–तथारूपं खलु भदन्त ! श्रमणं वा माहनं वा पर्युपासीनस्य किं फला पर्युपासना ? श्रवणफला । तत् खलु भदन्त ! श्रवणं किं फलम् ? ज्ञानफलम् । तत् खलु भदन्त ! ज्ञानं किं फलम् ? विज्ञानफलम् । एवमेतेनाभिलापेनेयं गाथाऽनुगन्तव्या "श्रवणे ज्ञाने च विज्ञाने प्रत्याख्याने च संयमे । अनास्रवरतपश्चैव, व्यवदानमक्रिया निर्वाणम् ॥ १ ॥" यावत् सा खलु भदन्त ! अक्रिया किम्फला ? निर्वाणफला । तत् खलु भदन्त ! निर्वाणं किम्फलम् ? सिद्धिगतिगमनपर्यवसानफलं प्रज्ञप्तं श्रमणायुष्मन् ! ॥ सू० ६१ ॥

॥ तृतीयस्थानस्य तृतीय उद्देशक समाप्तः ॥ ३–३ ॥

भगवत्प्रश्नोत्तरद्वार से निरूपित करते हैं–(तहारूवं णं भंते ! समणं वा माहणं वा) इत्यादि ।

सूत्रार्थ–हे भदन्त ! तथारूपवाले श्रमण अथवा माहणकी पर्युपासना करनेवाले पुरुषकी पर्युपासना किस फलवाली होती है ? उसकी वह पर्युपासना श्रवण फलवाली होती है । हे भदन्त ! वह श्रवण किस फलवाला होता है ? उसका वह श्रवण ज्ञानफलवाला होता है, हे भदन्त ! उसका वह ज्ञान किस फलवाला होता है ? उसका वह ज्ञान विज्ञानरूप फल वाला होता है, इस प्रकार इस अभिप्राय से यह गाथा जानना चाहिये "सवणे णाणे य विन्नाणे" इत्यादि । यावत् हे भदन्त ! वह अक्रिया किस फलवाली होती है ? वह अक्रिया निर्वाणफलवाली होती है । हे

નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે–" तहारूवं णं भंते ! समणं वा माहणं वा " ઈત્યાદિ

સૂત્રાર્થ—પ્રશ્ન–હે ભગવન્ તથારૂપવાળા શ્રમણ અથવા માહણની પર્યુપાસના કરનારા પુરુષની પર્યુપાસના કયું ફળ દેનારી હોય છે ?

ઉત્તર—તેની તે પર્યુપાસના શ્રવણ ફલવાળી હોય છે.

પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! તે શ્રવણ કયા ફળવાળું હોય છે ?

ઉત્તર—તેનું તે શ્રવણ જ્ઞાન ફળવાળું હોય છે.

પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! તેનું તે જ્ઞાન કયા ફળવાળું હોય છે ?

ઉત્તર—તેનું તે જ્ઞાન વિજ્ઞાનરૂપ ફળવાળું હોય છે. આ પ્રમાણે આ અભિલાપથી આ ગાથા સમજવી જોઈએ. " सवणे णाणे य विन्नाणे " ઈત્યાદિ.

" હે ભગવન્ ! તે અક્રિયા કયા ફળવાળી હોય છે ? " આ પ્રશ્ન પર્યન્તના પ્રશ્નો અહીં ' यावत् ' પદથી ગ્રહણ થયા છે.

ઉત્તર—તે અક્રિયા નિર્વાણ ફળવાળી હોય છે.

પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! તે નિર્વાણ કયા ફળવાળું હોય છે ?

टीका--' तहारूवं ' इत्यादि । भदन्त ! हे भगवन् ! तथारूपम्-शास्त्रोक्त-क्रियाकारकं श्रमणं वा तपस्विनं मुनिं माहनं-स्वयं सावद्यव्यापारविरतः सन् परं प्रति ' माहन ' इत्युपदिशति यः स माहनस्तं वा पर्युपासीनस्य-तत्पर्युपासनां कुर्वतो जनस्य पर्युपासना किम्फला-कीदृक्फलदात्री भवति ? इति प्रश्नः । उत्तरमाह-' सवणे '-त्यादि, सा पर्युपासना श्रवणफला सिद्धान्तश्रवणफला भवति, तथारूपश्रमणमाहनपर्युपासनया श्रुतचारित्ररूपधर्मस्य श्रवणं प्राप्यत इति

भदन्त ! वह निर्वाण किस फलवाला होता है ? वह निर्वाण सिद्धिगतिगमन फलवाला होता है ऐसा हे श्रमण ! आयुष्यमन् ! तीर्थंकरों ने कहा है ।

टीकार्थ-तथारूप पद इस बातको प्रकट करता है कि जो श्रमण शास्त्रोक्तक्रिया को करते हैं ऐसे तपस्वी मुनिकी, तथा जो स्वयं सावद्यव्यापार से विरति हुए दूसरे को " माहन मत मारो " इस प्रकार का उपदेश देते हैं ऐसे माहन की जो पुरुष पर्युपासना करता है उसकी वह पर्युपासना उसे किस फल को देनेवाली होती है ? इस प्रकार के इस प्रश्न के उत्तर में प्रभु कहते हैं उसकी वह पर्युपासना उसे सिद्धान्तश्रवणरूप फल दाता होती है अर्थात् तथारूप श्रमण की एवं माहन की पर्युपासना करने से वह पर्युपासक जन श्रुतचारित्ररूप धर्म के श्रवण को पा लेता है तथारूप श्रमण के एवं माहन के समीप सिद्धान्त का श्रवणकर्त्ता श्रुतज्ञानरूपफलवाला होता है क्यों कि सिद्धान्त श्रवण श्रोता को श्रुतज्ञान के लाभ में हेतु होता है इसलिये वह सिद्धान्त-

---

ઉત્તર—હે શ્રમણ ! હે આયુષ્મન્ ! તે નિર્વાણ સિદ્ધિગતિગમન ફળવાળું હોય છે, એવું તિર્થંકરોએ કહ્યુ છે

ટીકાર્થ—" તથારૂપ " પદ એ વાતને પ્રકટ કરે છે કે જે શ્રમણ શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયા કરે છે, એવા તપસ્વી મુનિની તથા જે પોતે જ સાવદ્ય વ્યાપારથી નિવૃત્ત થયેલા છે અને અન્યને " મા હણો, મા હણો " એવો ઉપદેશ આપે છે એવા માહણની જે પુરુષ પર્યુપાસના કરે છે, તે પુરુષને તે પર્યુપાસના વડે કયા ફળની પ્રાપ્તિ થય છે ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે " તેની તે પર્યુપાસના તેને સિદ્ધાન્ત શ્રવણરૂપ ફલદાતા થાય છે એટલે કે તથારૂપ શ્રમણ કે માહણની પર્યુપાસના કરવાથી તે પર્યુપાસક વ્યક્તિ શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મને શ્રવણ કરવારૂપ ફળ પ્રાપ્ત કરે છે. તથારૂપ શ્રમણ અને માહણની સમીપે સિદ્ધાન્તનું શ્રવણ કરવાથી શ્રવણ કરનારને શ્રુતજ્ઞાનરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે,

भावः। तत्-श्रवणं-तत्समीपे सिद्धान्त श्रवणं ज्ञानफलं श्रुतज्ञानफलं भवति, श्रवणेन ज्ञानं लभ्यते सिद्धान्तश्रवणस्य श्रुतज्ञानलाभहेतुत्वात्। ज्ञानं-श्रुतज्ञानं विज्ञानफलं - विशिष्टज्ञानफलं-श्रुतेन विशिष्टज्ञानलाभो भवतीत्यर्थः, श्रुतज्ञानस्य हेयोपादेयविवेचकविज्ञानोत्पादकत्वात्। विज्ञानं-प्रत्याख्यानफलं-प्रत्याख्यानं-त्यागवाक्येन प्रतिज्ञाकरणमित्यर्थः, तत्फलं - विनिवृत्तिफलं भवति हेयोपादेयविवेचकविज्ञानेन पापप्रत्याख्यानस्य सद्भावात्। प्रत्याख्यानं-संयमफलं, संयमः-प्राणातिपातादेर्विरमणम्। उक्तञ्च--

" पञ्चास्रवाद्विरमणं, पञ्चेन्द्रियनिग्रहः कषायजयः।
दण्डत्रयविरतिश्चेति संयमः सप्तदशभेदः ॥ १ ॥ " इति।

तत्फलं संयमजनकमित्यर्थः, कृतप्रत्याख्यानस्यैव संयमसद्भावात्। संयमः

श्रवण से ज्ञान प्राप्त करता है। श्रुतज्ञान विज्ञानफल वाला होता है क्यों कि विशिष्ट ज्ञानरूप फल श्रोता को श्रुत से ही प्राप्त होता है हेय और उपादेय भूत पदार्थों का विवेचनरूप विशिष्टज्ञान श्रुतज्ञान से ही लभ्य है अन्य से नहीं क्यों कि वही उस विज्ञान का उत्पादक होता है जीव जब विज्ञान प्राप्त कर लेता है तब वह प्रत्याख्यान करता है प्रत्याख्यान करने का तात्पर्य त्यागवाक्य से प्रतिज्ञा करना है, प्रत्याख्यान का फल निवृत्तिरूप होता है क्यों कि हेय और उपादेय के विवेचक विज्ञान से पापप्रत्याख्यान का सद्भाव होता है प्रत्याख्यान संयमफलवाला होता है प्राणातिपात आदि से विरमण होने का नाम संयम है। कहा भी है-" पञ्चास्रवाद्विरमणं " इत्यादि। प्रत्याख्यान संयमरूपफलवाला होता है इसका तात्पर्य ऐसा है कि कृतप्रत्याख्यानवाले जीव

કારણ કે સિદ્ધાન્તનું શ્રવણ શ્રોતાને શ્રુતજ્ઞાનનો લાભ આપવામાં કારણભૂત બને છે, તેથી તે સિદ્ધાન્તશ્રવણ દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. શ્રુતજ્ઞાન વિજ્ઞાન ફળવાળું હોય છે, કારણ કે વિશિષ્ટ જ્ઞાનરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ શ્રોતાને શ્રુતદ્વારા જ થાય છે. હેય અને ઉપાદેય ભૂત પદાર્થોના વિવેચનરૂપ વિશિષ્ટ જ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાનથી જ લભ્ય બને છે-અન્યજ્ઞાનથી લભ્ય થતું નથી, કારણ કે તે શ્રુતજ્ઞાન જ વિજ્ઞાનનું ઉત્પાદક બની શકે છે. જીવ જ્યારે વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લે છે, ત્યારે તે પ્રત્યાખ્યાન કરે છે. પ્રત્યાખ્યાન કરવા એટલે ત્યાગવાક્ય દ્વારા વસ્તુને છોડવી. પ્રત્યાખ્યાનનું ફલ નિવૃત્તિરૂપ હોય છે, કારણ કે હેય અને ઉપાદેયના વિવેચક વિજ્ઞાન દ્વારા પાપપ્રત્યાખ્યાનનો સદ્ભાવ થાય છે પ્રત્યાખ્યાન સંયમરૂપ ફલવાળા હોય છે. પ્રાણાતિપાત આદિ ક્રિયા કરતા વિરમવું તેનું નામ સંયમ છે. કહ્યુ પણ છે કે—" પઞ્ચાસ્રવાદ્વિરમણં " ઇત્યાદિ—

अनास्रवफलः, अनास्रवः—आत्मन्यागच्छत्कर्मकलापनिरोधः, तत्फलः संयमेनात्मनि नूतनकर्माणि न प्रविशन्तीत्यर्थः, तस्य नूतनकर्मानुपादानस्वभावत्वात्। अनास्रवः—आस्रवराहित्यं तपः फलः—तपोजनको भवति, तेन तपसः सद्भावात् अनास्रवो लघुकर्मत्वेन तपस्वी जायत इति भावः। तपो व्यवदानफलं भवति, तत्र व्यवदानं पूर्वकृतकर्मवनलवनं कर्मकचवरपरिशोधनं वा, कर्मनिर्जरणमित्यर्थः, 'तपसा-क्षीयते कर्म' इति वचनात्, तत्फलं भवति तपसः संचितकर्मनाशकत्वात्। व्यवदानम्

को ही संयम का सद्भाव होता है संयम अनास्रवफलवाला होता है अर्थात् आत्मा में आते हुए कर्मसमूह का निरोध कराने वाला होता है आत्मा में जो नूतनकर्म आनेवाले होते हैं वे संयम के प्रभाव से आत्मा के पास नहीं आते हैं उनका आना रुक जाता है क्यों कि संयम का स्वभाव ही ऐसा होता है कि वह अपने आराधक नूतनकर्मों के उपादान करने से बचाता रहता है आस्रव से रहित होना यह तपरूपफल वाला होना है अर्थात् तपजनक होता है क्यों कि जहां अनास्रवस्थिति होती है वहां तप का सद्भाव होना है अनास्रव जीव लघुकर्मा होने से तपस्वी हो जाता है पूर्वकृत कर्म का लवन (नाश) होना इसका नाम व्यवदान है कर्म की निर्जरा होनी यही कर्मरूपी कचरे की सफाई होना है क्यों कि—"तपसा क्षीयते कर्मः" ऐसा आगम का वचन है इस व्यवदानफलवाला तप होता है तप से संचित कर्मों का नाश होता है इसलिये तप को व्यवदानफलवाला कहा गया है व्यवदान का फल

'પ્રત્યાખ્યાન' સંયમરૂપ ફલવાળું હોય છે' આ કથનનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે–જેણે પ્રત્યાખ્યાન કર્યા છે એવા જીવમાં જ સંયમનો સદ્‌ભાવ હોય છે. સંયમ અનાસ્રવ ફળવાળો હોય છે–એટલે કે તે આત્મામાં પ્રવેશતાં કર્મ-સમૂહનો નિરોધ કરનારો હોય છે. સંયમના પ્રભાવથી નવા કર્મો આત્માની પાસે આવી શકતા નથી–તેમનું આગમન જ અટકી જાય છે, કારણ કે સંયમનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તે પોતાના આરાધકને નૂતન કર્મોનું ઉપાદાન કરવામાંથી બચાવી લે છે આસ્રવથી રહિત થવાથી તપરૂપ ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે, કારણ કે જ્યાં અનાસ્રવની સ્થિતિ હોય છે, ત્યાં તપનો પણ સદ્‌ભાવ હોય છે. અનાસ્રવયુક્ત જીવ હળુકર્મી હોવાથી તપસ્વી બની શકે છે. પૂર્વકૃત કર્મોનું જ્વલન (નાશ) થવો તેનું નામ વ્યવદાન છે. કર્મની નિર્જરા થવી એટલે કર્મરૂપી કચરાની સફાઇ થવી, એવો અર્થ થાય છે, કારણ કે " તપસા ક્ષીયતે કર્મ " તપથી કર્મોનો ક્ષય થાય છે, " એવું આગમવચન છે. આ વ્યવદાનરૂપ ફલવાળું તપ હોય છે. તપના પ્રભાવથી સંચિત કર્મોનો નાશ થાય છે, તેથી જ

-अक्रिया-फलम् , अक्रिया-मनोवाक्काययोगनिरोधः, तत्फलं कर्मनिर्जरानन्तरमयोगिकेवलिगुणस्थानसद्भावात् । अक्रिया निर्वाणफला निर्वाणं-सर्वथा-कर्मविकाराभावः, तत्फला निष्क्रियत्वेन कर्मकृतविकाररराहित्यात्। निर्वाणं च सिद्धिगतिगमनपर्यवसानफलं, तत्र-सिद्धिः-लोकाग्रभागरूपा, सैव गम्यमानत्वात् गतिः तस्यां गमनं, तदेव पर्यवसानं-सर्वान्तिमफलं-प्रयोजनं यस्य निर्वाणस्य तत्तथोक्तं भवति, कर्मविकारस्य सर्वथा विनाशादात्मा सर्वान्तिमं सिद्धिगतिप्राप्तिरूपं फलं

अक्रिया होती है मन वचन और काय का निरोध होना इसका नाम अक्रिया है व्यवदान अक्रिया फल वाला इसलिये कहा गया है कि कर्मनिर्जरा के बाद ही अयोगिकेवली गुणस्थान का सद्भाव हो जाता है जीव में अक्रिया आते ही उसे निर्वाण की प्राप्ति हो जाती है इसलिये अक्रिया का फल निर्वाण कहा गया है। सर्वथा कर्म का अभाव होना इसका नाम निर्वाण है जीव जब निष्क्रिय हो जाता है तब वह कर्मकृतविकार से रहित हो जाता है निर्वाण का फल सिद्धिगति में जीव का पहुँच जाना है यह सिद्धिगति लोक के अग्रभाग में है जीव को गम्यमान होने से सिद्धि को गतिरूप कहा गया है उस गति में जीव का गमन होना यही सर्व अन्तिम प्रयोजन निर्वाण का है अतः जब आत्मा से कर्म सर्वथा विनष्ट हो जाते हैं तब वह सर्वान्तिम सिद्धिगति की प्राप्ति रूप

તપને વ્યવદાન ફલવાળું કહ્યુ છે. વ્યવદાન અક્રિયારૂપ ફલવાળું હોય છે. મન, વચન અને કાયનો નિરોધ થવો તેનું નામ જ અક્રિયા છે. વ્યવદાનને અક્રિયારૂપ ફલવાળું કહેવાનું કારણ એ છે કે કર્મનિર્જરા થયા બાદ જ અયોગિ કેવલિ ગુણસ્થાનનો સદ્‌ભાવ સંભવી શકે છે. જીવમાં અક્રિયાનો સદ્‌ભાવ થતાં તેને નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે, તેથી અક્રિયાને નિર્વાણ ફલવાળી કહી છે. કર્મોનો સર્વથા અભાવ થવો તેનું નામ જ નિર્વાણ છે. જીવ જ્યારે નિષ્ક્રિય થઈ જાય છે, ત્યારે તે કર્મકૃત વિકારથી રહિત થઈ જાય છે. નિર્વાણના ફલસ્વરૂપે સિદ્ધિગતિમાં પહોંચી જાય છે. આ સિદ્ધિગતિ લોકના અગ્રભાગમાં છે. ત્યાં જીવોનું ગમન થતું હોય છે. સિદ્ધિને ગતિરૂપ કહેલ છે, તે ગતિમાં જીવનું ગમન થવું, એ જ નિર્વાણનું સર્વ અન્તિમ પ્રયોજન છે. આ રીતે આત્મામાંથી જ્યારે કર્મોનો સંપૂર્ણતઃ નાશ થઈ જાય છે, ત્યારે જીવ સર્વાન્તિમ

प्राप्नोतीति भावः, प्रज्ञप्तं–प्ररूपितं हे श्रमणायुष्मन्तः ! हे गौतमादयः ! मया, अन्यैश्च केवलिभिरिति गौतमादि शिष्यान् प्रति भगवत आमन्त्रणवाक्यमिति॥सू०६१

इतिश्रीविश्वविख्यात–जगद्वल्लभ–प्रसिद्धवाचक–पञ्चदशभाषाकलित-
ललितकलापालापक–प्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक–वादिमा-
नमर्दक श्रीशाहूछत्रपति कोल्हापुरराजप्रदत्त 'जैनशास्त्राचार्य'पद-
भूषित-कोल्हापुरराजगुरु-बालब्रह्मचारि जैनाचार्य– जैनधर्म–
दिवाकर–पूज्यश्री--घासीलालव्रतिविरचितायां
स्थानाङ्गसूत्रस्य सुधाख्यायां व्याख्यायां
तृतीयस्थानस्य तृतीयोद्देशकः समाप्तः ॥३–३॥

फल को प्राप्त कर लेता है ऐसा कथन हे श्रमणायुष्मन् ! गौतमादिक ! मैंने तथा अन्य केवलियों ने किया है ऐसा गौतमादिक शिष्यों के प्रति भगवान् का यह आमंत्रण वाक्य है ॥सू०६१॥

श्री जैनाचार्य–जैनधर्मदिवाकर–पूज्यश्री घासीलाल व्रतिविरचित
स्थानाङ्गसूत्रकी सुधाख्य टीका के तीसरे स्थानकका तीसरा
उद्देशक समाप्त ॥ ३–३ ॥

સિદ્ધિગતિ પ્રાપ્તિરૂપ ફળને પ્રાપ્ત કરી લે છે. " હે શ્રમણાયુષ્મન્ ! હે ગૌતમાદિક શ્રમણો ! આ પ્રમાણે અન્ય કેવલીઓએ પણ કહ્યુ છે અને હું પણ કહુ છું. " ॥ સૂ. ૬૧ ॥

શ્રી જૈનાચાર્ય–જૈનધર્મદિવાકર–પૂજ્ય શ્રી ઘાસીલાલ મુનિવિરચિત સ્થાનાંગસૂત્રની
સુધા નામની ટીકાર્થના ત્રીજા સ્થાનકનો ત્રીજો ઉદ્દેશક સમાપ્ત. ॥ ૩–૩ ॥

अथ चतुर्थोद्देशकः प्रारभ्यते—

व्याख्यातस्तृतीय उद्देशकः, अथ चतुर्थः प्रारभ्यते, अस्य पूर्वोद्देशकेन सहा-यमभिसम्बन्धः—तृतीयोद्देशके पुद्गलजीवधर्मास्त्रिस्थानकेनोक्ताः, अत्रापि त एव त्रिस्थानकेन प्रोच्यन्ते। इत्यनेन सम्बन्धेनायातस्यास्येदमादिसूत्रम्–' पडिमाप-डिवन्नस्स ' इत्यादि सूत्रषट्कम्। अस्यादि सूत्रस्य पूर्वसूत्रेण सहायं सम्बन्धः-पूर्व-सूत्रे श्रमणमाहनस्य पर्युपासनायाः फलपरम्परा प्रोक्ता, श्रमणमाहनाश्चानगारा एवेत्यत्रानगारस्य कल्पविधिमाह—

मूलम्—पडिमापडिवन्नस्स अणगारस्स कप्पंति तओ उव-स्सया पडिलेहित्तए, तं जहा–अहं आरामगिहंसि वा, अहे

तीसरे स्थानकना चौथा उद्देशक प्रारम्भ—

तृतीय उद्देशा व्याख्यात हो चुका–अब चौथा उद्देशा प्रारंभ होता है इसका तृतीय उद्देशाके साथ संबंध ऐसा है कि तृतीय उद्देशामें पुद्गल और जीव के धर्म तीन स्थान से कहे गये हैं इस उद्देशा में भी वे तीन स्थान से ही कहे जावेंगे इसी संबंध से आये हुए इस उद्देशा का यह "पडिमापडिवन्नस्स" इत्योदि प्रथम सूत्र छहसूत्रों से युक्त कहा गया है इस आदि के सूत्र का भी पूर्वसूत्र के साथ ऐसा संबंध है कि तृतीय उद्देशा के अन्तिमसूत्र में श्रमण–माहन की पर्युपासना की फलपरम्परा प्रकट की गई है ये श्रमण माहन अनगार ही होते हैं इसलिये यहां सूत्रकार ने अनगार की कल्पविधि कही है–(पडिमापडिवन्नस्स अणगा-रस्स) इत्यादि।

ત્રીજા સ્થાનના ચોથા ઉદ્દેશકનો પ્રારંભ

ત્રીજો ઉદ્દેશક પૂરો થયો. હવે ચોથા ઉદ્દેશાનો પ્રારંભ થાય છે. આ ચોથા ઉદ્દેશાનો ત્રીજા ઉદ્દેશા સાથે આ પ્રમાણે સંબંધ છે–ત્રીજા ઉદ્દેશામાં પુદ્ગલ અને જીવના ધર્મ ત્રણ સ્થાનોની અપેક્ષાએ પ્રરૂપિત કરવામાં આવ્યા છે. આ ઉદ્દેશામાં પણ તેમનું વિશેષ કથન ત્રણ સ્થાનોને આધારેજ કરવામાં આવશે. આ પ્રકારના સંબંધવાળા આ ઉદ્દેશાના છ સૂત્રોમાંનું સર્વપ્રથમ સૂત્ર આ પ્રમાણે છે–" પડિમાપડિવન્નસ્સ " ઇત્યાદિ—

वियडगिहंसि वा, अहे रुक्खमूलगिहंसि वा १। एवं अणुन्नवित्तए२। उवाइणित्तए३। पडिमापडिवन्नस्स अणगारस्स कप्पंति तओ संथारगा पडिलेहित्तए, तं जहा—पुढविसिला, कट्ठसिला, अहा संथडमेव ४। एवं अणुण्णवित्तए ५ । उवाइणित्तए६।सू. ६२॥

छाया—प्रतिमाप्रतिपन्नस्य अनगारस्य कल्पन्ते त्रय उपाश्रयाः प्रतिलेखयितुम्, तद्यथा—अध आरामगृहे वा, अधो विवृतगृहे वा, अधो वृक्षमूलगृहे वा१। एवम्—अनुज्ञापयितुम् २ । उपादातुम् ३ । प्रतिमाप्रतिपन्नस्य अनगारस्य कल्पन्ते त्रयः संस्तारकाः प्रतिलेखयितुम्, तद्यथा—पृथिवीशिला, काष्ठशिला, यथा संस्तृतमेव । ४ । एवम्—अनुज्ञापयितुम् । ५ । उपादातुम् । ६ ॥ सू० ६२ ॥

टीका—'पडिमापडिवन्नस्स' इत्यादि । प्रतिमा—मासिक्यादि भिक्षुप्रतिज्ञा लक्षणां प्रतिपन्नस्य—स्वीकृतस्य—प्रतिपन्नमासिक्यादि प्रतिमस्येत्यर्थः अनगारस्य=

टीकार्थ—प्रतिमा (अभिग्रहविशेष) प्रतिपन्न अनगारको तीन उपाश्रय गवेषणा करने के लिये कल्पते हैं जैसे—एक अधः आरामगृह (बगीचा में बने हुए घर) में, दूसरा अधो विवृतगृह (ऊपर से ढका हुआ और चारों ओर से खुला) में, और तीसरा अधोवृक्षमूल में, तात्पर्य इस कथन का ऐसा है कि जिस भिक्षु ने मासिकी आदि प्रमाणवाली भिक्षुप्रतिमा स्वीकार—धारण करली है ऐसे उस अनगार भिक्षु को धर्मध्यान

આ સૂત્રનો પૂર્વસૂત્રની સાથે આ પ્રકારનો સંબંધ છે—પહેલા સૂત્રમાં શ્રમણ અને માહનની પર્યુપાસનાની ફલપરમ્પરા પ્રકટ કરવામાં આવી છે. તે શ્રમણ કે માહન અણગાર જ હોય છે આ સંબંધને અનુલક્ષીને સૂત્રકારે અહીં અણુગારની કલ્પવિધિનું નિરૂપણ કર્યું છે.

" પડિમાપડિવન્નસ્સ અણગારસ્સ " ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—પ્રતિમા (અભિગ્રહ વિશેષ) ધારણ કરનાર અણગારને નીચેના ત્રણ ઉપાશ્રય (આશ્રયસ્થાનો) ગવેષણા કરવા નિમિત્તે કલ્પે છે-(૧) અધઃઆરામ ગૃહ (બગીચામાં બનાવેલાં ઘર), (૨) અધોવિવૃત ગૃહ (ઉપરથી આચ્છાદિત પણ ચારે તરફ ખુલ્લું આશ્રયસ્થાન) (૩) અધોવૃક્ષ મૂળ. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—જે ભિક્ષુએ માસિકી આદિ અવધિવાળી પ્રતિમાની આરાધના

कल्पन्ते त्रय उपाश्रयाः, उपाश्रीयन्ते—आश्रीयन्ते धर्मध्यानार्थं वेति उपाश्रयाः, वसतयः, तान् प्रतिलेखयितुं—गवेषयितुं निवासार्थं याचितुमित्यर्थः। तानेवाह—अध आरामगृहे—यः अधः—अधोभागभूत उपाश्रयस्तदेकदेशः—उपाश्रयत्वेन प्रतिलेखयितुं कल्पत इति भावः। एवमग्रेऽपि वोध्यम्। तथा अधो विवृतगृहे—अधः—अधोभागे चतुर्दिक्षु विवृतम्—भित्यादिरहितम्, उपरिसमाच्छादितमित्यर्थः, यद् गृहं—स्थानं, तस्मिन् यो भूभागः। तथा—अधोवृक्षमूले, तत्र वृक्षस्य वटादेर्मूलं—मूलभागः, तदेवगृहं वृक्षमूलगृहं तस्मिन् अधः—तदेकदेशः।१। उपाश्रया अनुज्ञां विना न कल्पन्ते, इत्यनुज्ञासूत्रमाह—एवम्—पूर्वोक्तालापकवत्, स यथा—"पडिमा पडिवन्नस्स अणगारस्स कप्पंति तओ उवस्सया—अणुन्नवित्तए" इति। पूर्वप्रति-

---

करने के निमित्त ये तीन स्थान उपाश्रयरूप से कल्पित कहे गये हैं—अर्थात् इन तीन स्थानों में रहकर धर्मध्यान कर सकता है धर्मध्यान करने के निमित्त जहां पर रहा जाता है वही उपाश्रय है आराम वाटिकास्थान में कोई एक स्थान पर रह कर वह धर्मध्यान कर सकता है अथवा भित्यादि से रहित किन्तु ऊपर से आच्छादित ऐसे चारों ओर से खुले स्थान में रहकर वह धर्मध्यान कर सकता है तथा वट वृक्ष के नीचे रहकर वह धर्मध्यान कर सकता है उपाश्रय अनुज्ञा प्राप्त किये विना कल्प्य नहीं होते हैं अतः इसी बात को दिखाने के लिये सूत्रकार ने "एवं अणुन्नवित्तए" ऐसा सूत्र कहा है इसका पूर्व सूत्र के साथ इस प्रकार से संबंध कहना चाहिये "पडिमापडिवन्नस्स अणगारस्स कप्पंति तओ उवस्सया अणुन्नवित्तए" पूर्वोक्त स्वरूपवाले तीन उपाश्रय

શરૂ કરી છે, એવા તે અણગાર ભિક્ષુને ધર્મધ્યાન કરવા નિમિત્તે આ ત્રણ સ્થાન ઉપાશ્રયસ્થાન રૂપે કલ્પે છે-એટલે કે આ ત્રણ સ્થાનોમાં રહીને તે ધર્મધ્યાન કરી શકે છે. ધર્મધ્યાન કરવાને માટે જ્યાં રહેવામાં આવે છે તે સ્થાનને જ ઉપાશ્રય કહે છે. (૧) આરામગૃહ (વાટિકાગૃહ) માં કોઇ પણ એક સ્થાને રહીને તે ધર્મધ્યાન કરી શકે છે. (૨) દીવાલઆદિથી રહિત પણ ઉપરથી આચ્છાદિત એવા ચારે દિશામાં ખુલ્લા સ્થાનમાં રહીને પણ તે ધર્મધ્યાન કરી શકે છે, અને (૩) વડવૃક્ષની નીચે રહીને પણ તે ધર્મધ્યાન કરી શકે છે.

"एवं अणुन्नवित्तए" આ સૂત્ર દ્વારા એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે તે અણગારને તે ઉપાશ્રયભૂત સ્થાનો તેમને (તે સ્થાનોના) માલિકની આજ્ઞા વિના કલ્પતા નથી-આ સૂત્રનો પૂર્વસૂત્રની સાથે આ પ્રકારનો સંબંધ ગ્રહણ કરવો-"पडिमापडिवन्नस्स अणगारस्स कप्पंति तओ उवस्सया अणुन्नवित्तए"

पादितस्वरूपास्त्रय उपाश्रया अनुज्ञापयितुं-तत्र निवसनाय तत्स्वामिनिदेशं ग्रहीतुं कल्पन्त इति । २ । तत्स्वामिनाऽनुज्ञाते सत्युपादानं भवतीत्युपादानसूत्रमप्येवमेव वाच्यम् । तत्र-उपादातुं-ग्रहीतुं प्रवेष्टुं कल्पन्त इति । ३ । उपाश्रये प्रवेशानन्तरं संस्तारकः कर्तुं युज्यत इति संस्तारकसूत्रमाह—' पडिमापडिवन्नस्स ' इत्यादि । प्रतिमाधारिणोऽनगारस्य त्रयः संस्तारका प्रतिलेखयितुं कल्पन्ते, ते यथा-पृथिवी-

---

में रहने के लिये उनके स्वामी की आज्ञा प्राप्त करना उस प्रतिमाप्रतिपन्न भिक्षु अनगार के लिये आवश्यक है अतः अब उन स्थानों का स्वामी आज्ञा दे देता है तभी वहां पर रह सकता है उसे धर्मध्यान करने के लिये स्वीकार किया जा सकता है यही बात (उवाइणित्तए) उपयोग में लेने के लिये इस तृतीय सूत्र द्वारा सूत्रकार ने प्रकट की है, प्रतिमा निभाने के निमित्त पूर्वोक्त स्थानों को चुनने के बाद उनमें रहने की उनके स्वामियों से आज्ञा प्राप्त करना और बाद में उनमें रहना यही क्रम भिक्षु के लिये कल्प्य है उपाश्रय में प्रवेश करने के बाद उस प्रतिमा प्रतिपन्न साधु को संस्तारक करना युक्त है-यही बात अब सूत्रकार ने " पडिमापडिवन्नस्स अणगारस्स कप्पंति तओ संथारगा पडिलेहित्तए " इस सूत्र द्वारा प्रकट की है इसमें उन्होंने यह कहा है कि प्रतिमाप्रतिपन्न अनगार को ये तीन संस्तारक की प्रतिलेखना करना

પૂર્વોક્ત સ્વરૂપવાળા ત્રણ ઉપાશ્રયમાં રહેવાને માટે તે સ્થાનોના માલિકની અનુજ્ઞા પ્રાપ્ત કરવાનુ તે પ્રતિમાધારક ભિક્ષુ અણુગારને માટે આવશ્યક કહ્યુ છે. તેથી તે સ્થાનોના સ્વામી ત્યાં રહેવાની તેમને રજા આપે, તો જ તે અણુગાર ત્યાં રહી શકે છે-તો જ ધર્મધ્યાન કરવા નિમિત્તે તે સ્થાનનો સ્વીકાર થઈ શકે છે. એ જ વાત ' उवाइणित्तए " આ સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકારે પ્રકટ કરી છે.

આ સૂત્રમાં એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે પ્રતિમાની આરાધના કરવા નિમિત્તે પૂર્વોક્ત જે સ્થાનને પસંદ કરવામાં આવ્યુ હોય, તે સ્થાનના સ્વામીની ત્યાં રહેવા માટે આજ્ઞા પ્રાપ્ત કર્યા બાદ જ તે અણુગારે તે સ્થાનમાં પ્રવેશ કરવો જોઇએ ઉપાશ્રયમાં પ્રવેશ કર્યા બાદ આજ્ઞા મેળવવી તે યુક્ત નથી.

ઉપાશ્રયમાં પ્રવેશ કર્યા બાદ તે પ્રતિમાધારક સાધુને સંસ્તારક (પાથરણું) કરવું કલ્પે છે. એ જ વાત સૂત્રકારે " पडिमापडिवन्नस्स अणगारस्स कप्पंति तओ सथारगा पडिलेहित्तए " આ સૂત્ર દ્વારા પ્રકટ કરી છે. આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે એવું કહ્યુ છે કે-પ્રતિમાપ્રતિપન્ન અણુગારને આ ત્રણ સંસ્તારકની પ્રતિલેખના

शिला-शिलारूपा पृथिवी, काष्ठशिला - स्वाभाविककाष्ठरूपा न तु घटिता शिलेवायामविस्ताराभ्यां शिला सा काष्ठशिला, तथा-यथा संस्कृतमेवयत्तृणादि यथोपभोगार्हं भवति तथैव यल्लभ्यते तत् कल्पते४। एवं पूर्वोक्तालापकवत् , त्रयः पूर्वप्रतिपादिताः संस्तारका अनुज्ञापयितुम्५। उपादातुं च कल्पन्त इति६॥सू०६२॥

प्रतिमाश्च नियतकाला भवन्तीति कालप्ररूपणां तत्प्रस्तावाद् वचनप्ररूपणां चाह-

मूलम्—तिविहे काले पण्णत्ते, तं जहा-तीए, पडुप्पण्णे, अणागए। तिविहे समए पण्णत्ते, तं जहा-तीए, पडुप्पन्ने अणागए। एवं आवलिया, आणापाणू, थोवे, खणे, लवे, मुहुत्ते अहोरत्ते जाव वाससयसहस्से, वासकोडी, पुव्वंगे पुव्वे जाव ओसप्पिणी। तिविहे पोग्गले परियट्टे पण्णत्ते, तं जहा-तीए

कल्प्य हैं जैसे-१ शिलारूपपृथिवी २ काष्ठशिला-विना बना हुआ काष्ठ का पटिया वगैरह इसे शिला जैसे आयाम विस्तार को लेकर शिला कह दिया गया है और ३ यथासंस्तृत जो तृण आदि उपभोग के योग्य जिस प्रकार से होते हैं उसी प्रकार से वे यदि मिलते हैं-प्राप्त हो जाते हैं तो संस्तारक के योग्य कल्प्य हैं। ये तीन वस्तुएँ संस्तारक के लिये इनके स्वामी की आज्ञा प्राप्त किये विना लिये नहीं जा सकते हैं अतः इन्हें प्राप्त करने निमित्त इनके स्वामियों की आज्ञा प्राप्त करना और फिर उन्हें संस्तारक के काम में यह सब कथन उपाश्रय के प्रकरण में जैसा कहा जा चुका है-वैसा ही यहां पर भी कहना चाहिये ॥सू०६२॥

કરવી કલ્પ્ય ગણાય છે-(૧) શિલારૂપ પૃથ્વી, કાષ્ઠશિલા,-ઘડયા વિનાનું લાકડાનુ પાટિયું વગેરે. શિલા જેવા આયામ અને વિસ્તારને લીધે તેને અહીં કાષ્ઠશિલા કહેલ છે. (૩) તૃણુ આદિ ઉપભોગને પાત્ર પદાર્થો-જે પ્રકારે હોય એ જ પ્રકારે જો પ્રાપ્ત થાય તો સંસ્તારકને યોગ્ય ગણી તેમને માટે કલ્પ્ય બને છે. સંસ્તારકને નિમિત્તે જરૂરી એવી આ ત્રણુ વસ્તુઓ તેના માલિકની આજ્ઞા લીધા વિના લઈ શકાતી નથી. તેથી તેમને પ્રાપ્ત કરવા નિમિત્તે તેમની આજ્ઞા પહેલાં પ્રાપ્ત કરવી અને ત્યારબાદ તેમનો સંસ્તારકના કામમાં ઉપયોગ કરવો જોઈએ ઉપાશ્રયના વિષયમાં આજ્ઞા પ્રાપ્તિ વિષયક જેવું કથન આગળ કરાયુ છે એવું જ સમસ્ત કથન સંસ્તારક વિષે પણુ અહીં ગ્રહણુ કરવું જોઈએ. ॥ સૂ. ૬૨ ॥

पडुप्पन्ने अणागए। तिविहे वयणे पण्णत्ते, तं जहा-एगवयणे दुवयणे बहुवयणे, अहवा तिविहे वयणे पण्णत्ते तं जहा-इत्थिवयणे, पुंवयणे, नपुंसगवयणे। अहवा तिविहे वयणे पण्णत्ते, तं जहा-तीयवयणे पडुपन्नवयणे अणागयवयणे ॥ सू० ६३॥

छाया—त्रिविधः कालः प्रज्ञप्तः, तद्यथा, अतीतः, प्रत्युत्पन्नः, अनागतः। त्रिविधः समयः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—अतीतः प्रत्युत्पन्नः अनागतः। एवमावलिका, आनप्राणः, स्तोकः, क्षणः, लवः, मुहूर्त्तः, अहोरात्रं—यावद् वर्षशतसहस्रं, वर्षकोटिः पूर्वाङ्गं, पूर्वं, यावत्-अवसर्पिणी। त्रिविधः पुद्गलपरिवर्त्तः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—अतीतः प्रत्युत्पन्नः, अनागतः। त्रिविधं वचनं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—एकवचनं, द्विवचनं, बहुवचनम्।

प्रतिमाएँ नियतकालवाली होती हैं इसलिये अब सूत्रकार काल की प्ररूपणा को और इसके प्रकरण से वचन की प्ररूपणा को कहते हैं —(तिविहे काले पण्णत्ते) इत्यादि।

सूत्रार्थ—काल तीन प्रकारका कहा गया है जैसे—अतीतकाल, वर्तमानकाल और अनागतकाल, समय भी तीन प्रकार का कहा गया है जैसे अतीतसमय, वर्तमानसमय और भविष्यत् समय, इसी प्रकार से आवलिका, श्वासोच्छ्वास, स्तोक, क्षण, लव, मुहूर्त्त, अहोरात्र, यावत् वर्षशतसहस्र, वर्षकोटि, पूर्वाङ्ग, पूर्व और यावत् अवसर्पिणी के विषय में भी कथन जानना चाहिये पुद्गलपरिवर्त्त तीन प्रकार का कहा गया है जैसे अतीत पुद्गलपरावर्त्त, वर्तमानपुद्गलपरावर्त्त और भविष्यत्पुद्गलपरावर्त्त, वचन भी तीन प्रकार का कहा गया है—एकवचन द्विवचन और बहु

પ્રતિમાઓ નિયત કાળવાળી હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર કાળની પ્રરૂપણા કરે છે. અને ત્યારબાદ તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા વચનની પ્રરૂપણા કરે છે.

" तिविहे काले पण्णत्ते " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—કાળ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે-(૧) અતીતકાળ (ભૂતકાળ), (૨) વર્તમાનકાળ અને (૩) અનાગતકાળ (ભવિષ્યકાળ). એ જ પ્રમાણે સમયના પણ ત્રણ પ્રકાર છે-(૧) અતીત સમય, (૨) વર્તમાન સમય અને (૩) અનાગત સમય. એ જ પ્રમાણે આવલિકા શ્વાસોચ્છ્વાસ, સ્તોક, ક્ષણ, લવ, મુહૂર્ત, અહોરાત્ર, આદિથી લઈને વર્ષશતસહસ્ર, વર્ષકોટિ, પૂર્વાંગ, પૂર્વ વગેરેથી લઇને અવસર્પિણી પર્યન્તના પણ ઉપર્યુક્ત ત્રણ ત્રણ પ્રકાર સમજવા. પુદ્ગલ પરિવર્ત ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે-(૧) અતીત પુદ્ગલ પરાવર્ત, (૨) વર્તમાન પુદ્ગલ પરાવર્ત (૩) અનાગત પુદ્ગલ પરાવર્ત. વચન પણ ત્રણ પ્રકારના કહ્યાં છે-(૧) એકવચન

अथवा त्रिविधं वचनं प्रज्ञप्तं तद्यथा–स्त्रीवचनं, पुंवचनं, नपुंसकवचनम् । अथवा त्रिविधं वचनं प्रज्ञप्तं, तद्यथा–अतीतवचनं, प्रत्युत्पन्नवचनं अनागतवचनम्॥सू० ६२॥

टीका–' तिविहे काले ' इत्यादि । कलनं कालः परिच्छेदः । यद्वा–कल्यते–परिच्छिद्यते वस्त्वनेनेति कालः । स त्रिविधस्तथाहि–अतीतः, अतीतः, अतिशयेन इतः–गतः–अतीतः – व्यतीतः वर्त्तमानत्वमतिक्रान्त इत्यर्थः । प्रति–सम्प्रति उत्पन्नः प्रत्युत्पन्नः–वर्तमान इत्यर्थः । अनागतः–न आगतः–अनागतः–वर्त्तमानत्वमप्राप्तः भविष्यन्नित्यर्थः । कालसामान्यं त्रिधात्वेन प्रोच्य साम्प्रतं

वचन, अथवा इस रूप से भी वचन तीन प्रकार का कहा गया है–स्त्रीवचन, पुंवचन और नपुंसकवचन अथवा–अतीतवचन, वर्तमानवचन और अनागतवचन के भेद से भी वचन तीन प्रकार का कहा गया है द्रव्यों के रूप के परिवर्त्तन कराने में जो निमित्त कारण होता है वह व्यवहार काल है और वर्तमानलक्षण जिसका होता है वह निश्चय काल है । कहा भी है–" दव्वपरिवट्टरूवो " इत्यादि ।

टीकार्थ–यही बात टीकाकारने "कलनं कालः परिच्छेदः यद्वा कल्यते परिच्छिद्यते वस्तु अनेन इति कालः" इस व्युत्पत्तिसे प्रदर्शित की है जो काल वर्तमानता को अतिक्रान्त कर चुका है उस काल का नाम अतीत –भूत काल है, जो वर्त्त रहा है वह वर्तमान काल है तथा जो वर्तमानता को अप्राप्त है वह भविष्यत् काल है इस तरह से काल सामान्य के भेदों का कथन करके अब सूत्रकार उनके भेदों के भेदों का कथन करते

---

(२) द्विवचन અને (૩) બહુવચન અથવા વચનના આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પણ પડે છે=(૧) સ્ત્રીવચન, (૨) પુંવચન અને (૩) નપુંસક વચન અથવા (૧) અતીત વચન (૨) વર્તમાન વચન અને અનાગત વચનના ભેદથી પણ વચનના ત્રણ પ્રકાર કહ્યાં છે. દ્રવ્યોના રૂપમાં પરિવર્તન કરાવવામાં જે નિમિત્ત કારણ હોય છે, તેનું નામ વ્યવહાર કાળ છે અને વર્તમાન ક્ષણજેની હોય છે એવા કાળને નિશ્ચયકાળ કહે છે. કહ્યું પણ છે કે—

" दव्वपरिवट्टरूवो " ઈત્યાદિ

ટીકાર્થ–એ જ વાત ટીકાકારે " कलनं कालः परिच्छेदः यद्वा–कल्यते परिच्छिद्यते वस्तु अनेन इति काल. " આ વ્યુત્પત્તિ દ્વારા પ્રકટ કરી છે. જે કાળ વર્તમાનતાને કરી ચુકયો છે–વ્યતીત કરી ચુકયો છે તે કાળને અતીતકાળ અથવા ભૂતકાળ કહે છે. જે કાળ વર્તી (ચાલી) રહ્યો છે તેને વર્તમાનકાળ કહે છે, તથા જે વર્તમાનતાને અપ્રાપ્ત છે એવા કાળને અનાગત અથવા ભવિષ્યકાળ

तद्भेदांस्त्रिधा विभजमानआह—' तिविहे समए ' इत्यादि समयादयोऽवसर्पिणी-पर्यन्ताः कालभेदा अत्रत्य-द्विस्थान चतुर्थोद्देशकगतसप्तत्रिंशत्तमसूत्रवद् व्याख्येया। अथावसर्पिण्या अप्युपरि यः कालभेदस्त प्ररूपयन्नाह-' तिविहे-पोग्गलपरियट्टे ' इत्यादि, पुद्गलानां-रूपि द्रव्याणामाहारकवर्जितानामौदारिकादिप्रकारेण ग्रहणात् एकजीवापेक्षया परिवर्त्तनं सामस्त्येन स्पर्शः पुद्गलपरिवर्त्तः, स च यावता कालेन भवति स कालोऽपि पुद्गलपरिवर्त्तः । अयं चानन्तोत्सर्पिण्यवसर्पिणीरूप इति। पुद्गलपरिवर्त्तस्य विस्तरतो विवरणमनुत्तरोपपातिकसूत्रस्य मत्कृतायामर्थ-

हुए कहते हैं-" तिविहे समए " इत्यादि-समय से लेकर अवसर्पिणी तक के कालभेद यहां के द्विस्थानक के चौथे उद्देशक के २७ वें सूत्र में कहे गये अनुसार समझना चाहिये।

अब सूत्रकार यह कहते हैं कि अवसर्पिणी के ऊपर भी काल का भेद है-जो इस प्रकार से है—" तिविहे पोग्गलपरियट्टे " इत्यादि, आहारवर्जित रूपि द्रव्यों का औदारिक आदि प्रकार से एक जीव द्वारा जो क्रमशः ग्रहण होते २ जब सम्पूर्णरूप से ग्रहण हो लेता है वह पुद्गल परावर्त्त है इसमें गृहीत रूपिद्रव्य का ग्रहण गिनती में नहीं आता है इस तरह से होते २, जितने काल में यह हो जाता है उतने काल का नाम एक पुद्गलपरावर्त्त है यह पुद्गल परावर्त्त अनन्त उत्सर्पिणी और अनन्त अवसर्पिणीरूप होता है पुद्गलपरावर्त्त का विस्तार से स्वरूप जानने वालों को अनुत्तरोपपातिक सूत्र की अर्थ

કહે છે. આ રીતે કાળ સામાન્યનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર તેમના ઉપ-ભેદોનું કથન કરે છે-" तिविहे समए " ઈત્યાદિ—

સમયથી લઈને અવસર્પિણી પર્યન્તના કાળભેદોનુ નિરૂપણુ દ્વિસ્થાનકના ચોથા ઉદ્દેશાના ૨૭ મા સૂત્રમાં આપ્યા અનુસાર અહીં પણુ સમજી લેવુ.

હવે સૂત્રકાર એ વાત પ્રકટ કરે છે કે અવસર્પિણીની ઉપર પણુ પુદ્ગલ પરાવર્ત નામનો કાળભેદ છે. હવે તે કાળભેદની પ્રરૂપણા કરવામાં આવે છે.

" तिविहे पोग्गलपरियट्टे " ઈત્યાદિ—

આહારક સિવાયના રૂપિદ્રવ્યોનું ઔદારિક આદિ પ્રકારે એક જીવ દ્વારા ક્રમશઃ ગ્રહણુ કરાતા જ્યારે સંપૂર્ણરૂપે ગ્રહણુ થઇ જાય છે, એટલા કાળનુ નામ પુદ્ગલ પરાવર્ત છે. તેમાં ગૃહીત રૂપી દ્રવ્યનું ગ્રહણુ ગણતરીમાં આવતું નથી. આ પ્રમાણે થતાં થતાં જેટલા કાળમાં તે થઈ જાય છે એટલા કાળનું નામ એક પુદ્ગલ પરાવર્ત છે. તે પુદ્ગલ પરાવર્ત અનંત ઉત્સર્પિણી અને અનંત અવસર્પિણી રૂપ હોય છે અનુત્તરોપપાતિક સૂત્રની અર્થબોધિની ટીકામાં પુદ્ગલ

बोधिनी टीकायामवलोकनीयम् । एते च समयादयः पुद्गलपरिवर्त्तान्ताः स्वरूपेण बहवोऽपि तत्सामान्यलक्षणमेकमर्थमाश्रित्यैकवचनान्ततयोक्ताः । भवन्ति चैकादिष्वर्थेष्वेकवचनादीनीत्येकवचनादि प्ररूपणामाह–' तिविहे ' इत्यादि, त्रिविधं–त्रिप्रकारं वचनं प्रज्ञप्त, तदेवाह–एकवचनम् एकोऽर्थ उच्यतेऽनेनेत्येकवचनम्, एका–उक्तिर्वा एकवचनं, यद्वा–एकस्यार्थस्य वचनमेकवचनम् । एवं द्विवचनं, बहुवचनं चापि व्याख्येयम् । तदुदाहरणं यथा–संयतः, संयतौ, संयताः । " अथवेत्यादि सूत्रगतस्त्र्यादिवचनोदाहरणं, तत्र स्त्रीवचनं यथा–' क्षमा, दया, अहिंसा इत्यादि, पुंवचनं यथा–धर्मः, त्यागः, पुरुषः, इत्यादि, नपुंसकवचनं यथा

बोधिनी टीका देखनी चाहिये वहां इस विषय का मैंने विस्तृतरूप से विवेचन किया है समय से लगाकर पुद्गल परिवर्त्तक के काल यद्यपि स्वरूप से बहुत हैं–तो भी सामान्यरूप एक अर्थ को आश्रित करके यहां सूत्रकार ने इन सब में एकवचन का प्रयोग किया है एक आदि अर्थों में एकवचन आदि का प्रयोग होता है अतः इसी विचार को लेकर अब सूत्रकार एकवचन आदि की प्ररूपणा करते हैं–(तिविहे) इत्यादि जिस वचन से एक अर्थ कहा जाता है वह एकवचन है अथवा एक उक्ति का नाम एकवचन है अथवा एक अर्थ का कहना एकवचन है इसी प्रकार से द्विवचन और बहुवचन के संबंध में भी जानना चाहिये जैसे " संयत " यह एकवचन है " संयतौ " यह द्विवचन है और " संयताः " यह बहुवचन है अथवा स्त्रीलिङ्ग के शब्दों का प्रयोग करना यह स्त्रीवचन है जैसे क्षमा, दया, अहिंसा आदि वचन पुल्लिङ्ग शब्दों

પરાવર્તનું સ્વરૂપ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવામા આવ્યું છે, તો જિજ્ઞાસુ પાઠકોએ ત્યાંથી તે વાંચી લેવું. સમયથી લઈને પુદ્ગલ પરાવર્ત પર્યન્તના અનેક કાળભેદે હોવા છતાં, સામાન્ય રૂપે એક અર્થને આશ્રિત કરીને અહીં સૂત્રકારે તે બધામાં એકવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે એક આદિ અર્થોમાં એક વચન આદિનો પ્રયોગ થાય છે, તે સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર વચનની પ્રરૂપણા કરે છે–" तिविहे " ઇત્યાદિ—

જે વચનથી એક અર્થ (વસ્તુ) નું કથન થાય છે તે વચનનું નામ એકવચન છે. અથવા એક ઉક્તિનું નામ એકવચન છે. અથવા એક વસ્તુનો નિર્દેશ કરનારૂ એકવચન છે. એ જ પ્રમાણે દ્વિવચન અને બહુવચન વિષે પણ સમજવું. જેમકે " संयत " એકવચન છે, " संयतौ " દ્વિવચન છે અને " संयताः " એ બહુવચન છે અથવા સ્ત્રીલિંગવાળા શબ્દોનો પ્રયોગ કરવો તે સ્ત્રીવચન છે, જેમકે ક્ષમા, દયા, અહિંસા આદિ વચન.' પુલ્લિંગ (નરજાતિના) શબ્દોનો

'ज्ञानं, ध्यानं, दानम्' इत्यादि, तथा-अतीतादिरूपं वचनत्रयं यथा-अभूत्, भवति, भविष्यतीति ॥ सू०६३ ॥

वचनं हि जीवपर्यायः, तदधिकारात् तत्पर्यायान्तराणि त्रिस्थानकेऽवतारयन्नेकोनविंशति सूत्राण्याह—

मूलम्—तिविहा पण्णवणा पण्णत्ता, तं जहा-णाणपण्णवणा, दंसणपण्णवणा, चरित्तपण्णवणा १। तिविहे सम्मे पण्णत्ते, तं जहा-णाणसम्मे, दंसणसम्मे, चरित्तसम्मे२। तिविहे उवघाए पण्णत्ते, तं जहा—उग्गमोवघाए, उप्पायणोवघाए, एसणोवघाए ३। एवं विसोही ४। तिविहा आराहणा पण्णत्ता, तं जहा-णाणाराहणा, दंसणाराहणा, चरित्ताराहणा ५। णाणाराहणा तिविहा पण्णत्ता, तं जहा-उक्कोसा, मज्झिमा, जहन्ना ६। एवं दंसणाराहणा वि७। चरित्ताराहणा वि ८। तिविहे संकिलेसे पण्णत्ते, तं जहा-णाणसंकिलेसे, दंसणसंकिलेसे, चरित्तसंकिलेसे ९, एवं असंकिलेसे वि १०। एवमइक्कमेवि ११, वइक्कमे वि १२, अइयारे वि१३, अणायारे वि १४। तिण्हं अइक्कमाणं आलो-

---

का प्रयोग करना यह पुंवचन है जैसे धर्मत्याग, पुरुष आदि वचन नपुंसकलिङ्ग शब्दों को प्रयोग करना यह नपुंसकवचन है जैसे ज्ञान, ध्यान, दान इत्यादि शब्द इस प्रकार लिङ्गादिक के भेद से भी वचन ३ प्रकार के कहे गये है तथा "अभूत् भवति, भविष्यति" इत्यादिरूप से अतीतादि क्रिया के प्रतिपादक होने से अतीतादिवचन तीन प्रकार के कहे गये हैं ॥ सू० ६३ ॥

પ્રયોગ કરવો તે પુંવચન છે. જેમકે ધર્મ, ત્યાગ, પુરુષ આદિ શબ્દો. નપુંસકલિંગના શબ્દોનો પ્રયોગ કરવો તે નપુંસક વચન છે જેમકે જ્ઞાન, ધ્યાન દાન વગેરે શબ્દો. આ રીતે લિંગાદિકના ભેદની અપેક્ષાએ વચનના ત્રણ ભેદ કહ્યા છે. એ જ પ્રમાણે "अभूत्, भवति, भविष्यति" ઈત્યાદિ રૂપે અતીતાદિ ક્રિયાના પ્રતિપાદક હોવાથી અતીત વચન, વર્તમાન વચન, અને અનાગત વચનના ભેદથી પણ ત્રણ પ્રકારનાં વચન કહ્યાં છે. ॥ સૂ. ૬૩ ॥

एज्जा, पडिक्कमेज्जा, निंदिज्जा, गरहिज्जा जाव पडिवज्जिज्जा, तं जहा-णाणाइक्कमस्स, दंसणाइक्कमस्स, चरित्ताइक्कमस्स१५। एवं वइक्कमस्स वि १६, अइयारस्स वि १७ , अणायारस्स वि १८। तिविहे पायच्छित्ते पण्णत्ते, तं जहा-आलोयणारिहे, पडिक्कमणारिहे, तदुभयारिहे १९ ॥ सू० ६४ ॥

छाया–त्रिविधा प्रज्ञापना प्रज्ञप्ता, तद्यथा–ज्ञानप्रज्ञापना, दर्शनप्रज्ञापना, चारित्र प्रज्ञापना१। त्रिविधं सम्यक् प्रज्ञप्तं, तद्यथा–ज्ञानसम्यक् दर्शनसम्यक्, चारित्रसम्यक् २। त्रिविध उपधातः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–उद्गमोपघातः, उत्पादनोपघातः एषणोपघातः ३। एवं विशोधिः ४। त्रिविधा आराधना प्रज्ञप्ता–तद्यथा–ज्ञानाराधना, दर्शनाराधना चारित्राराधना ५। ज्ञानाराधना त्रिविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा–उत्कृष्टा, मध्यमा, जघन्या ६। एवं दर्शनाराधनाऽपि ७। चारित्राराधनाऽपि ८। त्रिविधः संक्लेशः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-ज्ञानसंक्लेशः, दर्शनसंक्लेशः, चारित्रसंक्लेश ९। एवमसंक्लेशोऽपि १०। एवमतिक्रमोऽपि ११, व्यतिक्रमोऽपि १२, अतिचारोऽपि १३, अनाचारोऽपि १४। त्रीन् अतिक्रमान् आलोचयेत्, प्रतिक्रमेत्, निन्देत्, गर्हेत् यावत् प्रतिपद्येत, तद्यथा–ज्ञानातिक्रमं दर्शनातिक्रमं, चारित्रातिक्रमम् १५। एवं व्यतिक्रममपि १६, अतिचारमपि १७ अनाचारमपि १८। त्रिविधं प्रायश्चित्तं प्रज्ञप्तं, तद्यथा–आलोचनार्हं, प्रतिक्रमणार्हं, तदुभयार्हम् १९ ॥ सू० ६४ ॥

टीका—'तिविहा' इत्यादि, सूत्रैकोनविंशतिः सुगमा। नवरं–प्रज्ञापना-भेदादि कथनम्। सा त्रिविधा–ज्ञानप्रज्ञापना–आभिनिबोधिकादिज्ञानभेदपञ्चक

वचन जीव की पर्यायरूप है इसलिये इस बात को लेकर अब सूत्रकार उसके पर्यायान्तरों को त्रिस्थानक में उतारते हुए १९ सूत्रों को कहते हैं-(तिविहा पण्णवणा पण्णत्ता) इत्यादि।

सूत्रार्थ–प्रज्ञापना तीन प्रकार की कही गई है जैसे ज्ञानप्रज्ञापना, दर्शनप्रज्ञापना और चारित्रप्रज्ञापना, इनमें आभिनिबोधिक आदि पांच

વચન જીવની પર્યાયરૂપ છે, તેથી એ વાતનો આશ્રય લઈને હવે સૂત્રકાર તેના પર્યાયાન્તરોનું ત્રિસ્થાનકમાં પ્રતિપાદન કરનારા ૧૯ સૂત્રો કહે છે—

"તિવિહા પણ્ણવણા પણ્ણત્તા" ઈત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ–પ્રજ્ઞાપના ત્રણ પ્રકારની કહી છે-(૧) જ્ઞાન પ્રજ્ઞાપના, (૨) દર્શન પ્રજ્ઞાપના અને (૩) ચારિત્ર પ્રજ્ઞાપના. આભિનિબોધિક આદિ પાચ જ્ઞાનોનું પ્રતિપાદન

प्रतिपादनम्, दर्शनप्रज्ञापना १। चक्षुरादिदर्शन - चतुष्ककथनम्। चारित्रप्रज्ञापना-सामायिकादि चारित्रपञ्चक-प्ररूपणम् 'तिविहे सम्मे' इत्यादि। सम्यक् -सम्-अञ्चतीति सम्यक्-अविपरीतं मोक्षसिद्धिं प्रतिप्रतीत्यानुगुणमित्यर्थः, तत्त्रिविधम्- ज्ञानदर्शनचारित्ररूपम् २। उपहननमुपघातः - आहारशय्यासनादीनामकल्पनीयत्ता, स त्रिविधः -उद्गमोपघातः, उत्पादनोपघातः, एषणोपघातः। तत्र-उद्गमनम्-उद्गमः पिण्डाद्युत्पाद, तस्याधाकर्मौद्देशिकादया षोडशदोषाः शास्त्रप्रसिद्धा। अत्र चाभेदविवक्षया -- उद्गमदोषा एवोद्गमशब्देन कथिताः अतस्तेनोद्गमेन उपघातः-आहारादेरकल्पनीयताकरणम् एवमन्यावपि द्वौ भेदौ

ज्ञानोंका प्रतिपादन करना यह ज्ञानप्रज्ञापना है चक्षुरादि चार दर्शन का कथन करना यह दर्शनप्रज्ञापना है सामायिक आदि चारित्रपञ्चक का कथन करना यह चारित्रप्रज्ञापना है (तिविहे सम्मे) इत्यादि-सम्यक् तीन प्रकार का कहा गया है अर्थात् मोक्षसिद्धि के प्रति अनुकूल जो होता है वह सम्यक्त्व है, ऐसा वह सम्यक्त्व ज्ञान दर्शन एवं चारित्र रूप कहा गया है, उपघात आहार, शय्यासन आदि की जो अकल्पनीयता है तद्रूप होता है यह उपघात उद्गमोपघात, उत्पादनोपघात, और एषणोपघात के भेद से तीन प्रकार का होता है पिण्डादि के उत्पाद का नाम उद्गम है इस के आधाकर्म औद्देशिक आदि १६ दोष शास्त्रप्रसिद्ध हैं। यहां अभेद विवक्षा से उद्गमदोष ही उद्गम शब्द से कहा गया है इस उद्गम से जिस आहारक का उपघात हो वह उद्गमोपघात कहा गया है अर्थात् आहारादिक में अकल्पनीयता इस उद्ग-

---

કરવું તેનું નામ જ્ઞાનપ્રજ્ઞાપના છે ચક્ષુ આદિ પાંચ દર્શનોનું પ્રતિપાદન કરવું તેનું નામ દર્શન પ્રજ્ઞાપના છે. સામાયિક આદિ પાંચ ચારિત્રનું કથન કરવું તેનું નામ ચારિત્ર પ્રજ્ઞાપના છે. "तिविहे सम्मे" ઇત્યાદિ—

સમ્યક્ ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે (મોક્ષસિદ્ધિમાં જે અનુકૂળ થાય છે તેને સમ્યકત્વ કહે છે એવુ સમ્યકત્ત્વ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ કહ્યું છે. ઉપઘાત-આહાર, શય્યાસન આદિની અકલ્પનીયતા રૂપ ઉપઘાત હોય છે તે ઉપઘાતના ત્રણ ભેદ નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે—

(૧) ઉદ્ગમોપઘાત, (૨) ઉત્પાદનોપઘાત, અને (૩) એષણોપઘાત પિંડાદિના ઉત્પાદનું નામ ઉદ્ગમ છે તેના આધાકર્મ, ઔદ્દેશિક આદિ ૧૬ દોષ શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ છે અહીં અભેદની અપેક્ષાએ ઉદ્ગમ પદથી ઉદ્ગમદોષોને જ ગ્રહણ કરવા જોઈએ. આ ઉદ્ગમપૂર્વક જે આહારાદિનો ઉપઘાત થાય છે તેને ઉદ્ગમોપઘાત

विज्ञेयौ, नवरं–उत्पादनमुत्पादना–संपादनं गृहस्थादाहारादेरुपार्जनम्, उत्पादना-दोपरूपा तया–उपघातः धात्रीत्वादिदोषैर्दुष्टता–उत्पादनोपघातः। उत्पादनादोषाः षोडशशास्त्रप्रसिद्धाः। एषणा–दात्रा दीयमानाहारादेर्ग्रहणम्। एषणाशब्देन तद्विषया दोषा गृह्यन्ते, ते शङ्कितादय उभयसमुत्थाः शास्त्रप्रसिद्धा दश, तद्रूपैष-णया उपघातः-दुष्टता–एषणोपघातः ३। एवं पूर्वोक्तालापकवद् विशोधिरपि विज्ञेया। तत्र विशोधिः उद्गमादिदोषैः तेषामविद्यमानतया वा विशुद्धिः–निर्दोषता। सा उद्गमोत्पादनैषणाभेदात्रिविधा ४। सा च ज्ञानाद्याराधनया भवतीत्याराधना

दोष से आती है इसी प्रकार से अन्य दो भी भेद इसके जानना चाहिये उत्पादनका नाम उत्पादना है अर्थात् गृहस्थसे आहार आदिका उपार्जन करना उत्पादना है यह उत्पादना दोषरूप होती है इस दोषरूप उत्पादनासे जो उपघात है वह उपघात दोष है धात्रीत्व आदि दोषोंसे जो दुष्टता है वह उत्पादनोपघात है उत्पादनादोष शास्त्रमें १६ कहे गये हैं जो प्रसिद्ध हैं। दाता के द्वारा दीयमान आहारादि वस्तुका ग्रहण एषणा है एषणाशब्दसे यहां तद्विषयक दोष गृहीत हुए हैं ये शङ्कित आदिरूप होते हैं और उभय समुत्थ होते हैं ये संख्या में १० हैं शास्त्रों में लिखे हुए हैं। इस एषणा से जो उपघात है दुष्टता है, वह एषणोपघात है इसी तरह पूर्वोक्त आलापक की तरह विशोधि भी तीन प्रकार की जाननी चाहिये अर्थात् उद्गमादि दोषों की अविद्यमानता से जो आहारादिक की विशुद्धि-निर्दोषता है वह विशोधि है यह विशोधि भी उद्गम, उत्पादना और एषणा की विशुद्धि से उद्गमविशोधि, उत्पादनाविशोधि और एष-

કહે છે. એટલે કે આ ઉદ્‌ગમદોષોને લીધે આહારાદિકમાં અકલ્પનીયતા આવી જાય છે. એજ પ્રમાણે તેના અન્ય બે ભેદ વિષે પણ સમજવું. ઉત્પાદનને ઉત્પાદના કહે છે, એટલે કે ગૃહસ્થ પાસેથી આહારાદિનું ઉપાર્જન કરવું તેનું નામ ઉત્પાદના છે. આ ઉત્પાદના દોષરૂપ પણ હોઈ શકે છે ધાત્રીત્વ આદિ ૧૬ પ્રકારના ઉત્પાદના દોષ શાસ્ત્રમાં કહ્યાં છે. આ ધાત્રીત્વ આદિ દોષોને લીધે આહારાદિકોમાં જે દૂષિતપણું આવે છે તેને ઉત્પાદનોપઘાત કહે છે. આ ઉત્પાદના દોષોવાળો આહાર પણ સાધુઓને કલ્પતો નથી. દાતાના દ્વારા અપાતી આહા-રાદિ વસ્તુના ગ્રહણને એષણા કહે છે. એષણા પદ દ્વારા અહીં એષણા સંબંધી દોષો ગ્રહણ કરાયા છે શાસ્ત્રોમાં તેના શંકિત આદિ ૧૦ ભેદ કહ્યા છે. આ એષણાપૂર્વકનો જે ઉપઘાત (દુષ્ટતા) છે તેનું નામ એષણોપઘાત છે એ જ પ્રમાણે વિશોધિ (વિશુદ્ધિ) પણ ત્રણ પ્રકારની કહી છે. ઉદ્‌ગમાદિ દોષોનો સદ્‌ભાવ ન હોવાથી આહારાદિકમાં જે નિર્દોષતા જળવાય છે તેને વિશોધિ

सूत्रचतुष्टयमाह—' तिविहा आराहणा ' इत्यादि, आराधना त्रिविधा ज्ञानदर्शन-चारित्ररूपा । तत्र-ज्ञानस्य-श्रुतस्य आराधना – कालाध्ययनादिष्वष्टस्वाचारेषु प्रवृत्त्या निरतिचारतया परिपालना ज्ञानाराधना, एवं दर्शनस्य आराधना-निःशङ्किताद्याचारेषु प्रवृत्या निरतिचारपरिपालना दर्शनाराधना, चारित्रस्य आराधना-समितिगुप्त्याद्याचारप्रवृत्त्या निरतिचारपरिपालना चारित्राराधना ५ । ज्ञानाराधना-उत्कृष्ट मध्यमजघन्यभेदेन त्रिविधा ६ । एवम् अनेनैव उत्कृष्ट-मध्यम-

णाविशोधि इस तरह से तीन प्रकार की है यह विशोधि ज्ञानादि की आराधना से होती है अतः अब सूत्रकार आराधना संबंधी सूत्रचतुष्टय का कथन करते हैं—(तिविहा आराहणा) इत्यादि ज्ञान, दर्शन और चारित्र के भेद से आराधना तीन प्रकार की है इनमें ज्ञान की श्रुतज्ञान की जो आराधना है वह ज्ञानाराधना है यह ज्ञानाराधना कालाध्ययन, विनय आदिरूप आठ आचारों में निरतिचार पूर्वक प्रवृत्ति करने से पालित होती है इसी तरह से निःशंकित आदि आठ आचारों में निरतिचार पूर्वक प्रवृत्ति करना इसका नाम दर्शनाराधना है। दर्शन की आराधना निःशंकित, निष्कांक्षित आदि जो आठ अंगरूप आचार कहे गये हैं उनमें प्रवृत्ति करने से उनकी अतिचार रहित पालन करने से होती है चारित्र की आराधना समिति, गुप्ति आदि आचारों में निरतिचारपूर्वक प्रवृत्ति करने से होती है ५ ज्ञानाराधना उत्कृष्ट मध्यम और जघन्य के भेद से तीन प्रकार की होती है६

કહે છે. ઉદ્‌ગમ, ઉત્પાદના અને એષણાની વિશુદ્ધિની અપેક્ષાએ તેના ત્રણ પ્રકાર પડે છે-(૧) ઉદ્‌ગમ વિશોધિ, (૨) ઉત્પાદના વિશોધિ અને (૩) એષણા વિશોધિ. આ વિશોધિ જ્ઞાનાદિની આરાધનાથી સંભવિત બને છે. તેથી હવે સૂત્રકાર આરાધના સંબંધી સૂત્રચતુષ્ટયનું કથન કરે છે-" तिविहा आराहणा " ઈત્યાદિ—

જ્ઞાનની, દર્શનની, અને ચારિત્રની, એમ ત્રણ પ્રકારની આરાધના કહી છે. શ્રુતજ્ઞાનની જે આરાધના છે તેને જ્ઞાનારાધના કહે છે. કાલાધ્યયન, વિનય આદિ રૂપ આઠ આચારોની નિરતિચારપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવાથી જ્ઞાનારાધનાનું પાલન થાય છે. એ જ પ્રમાણે નિઃશંકિત આદિ આઠ આચારોમાં નિરતિચાર પૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી તેનુ નામ દર્શનારાધના છે. નિઃશંકિત, નિકાંક્ષિત આદિ જે આઠ અંગરૂપ આચાર કહ્યા છે, તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી-તેમનુ નિરતિચાર-પૂર્વક પાલન કરવાથી દર્શનારાધના થઇ શકે છે. સમિતિ, ગુપ્તિ આદિ આચારોમાં નિરતિચારપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવાથી ચારિત્રની આરાધના થાય છે. ॥ ૫ ॥ જ્ઞાનારાધના ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ અને જઘન્યના ભેદથી ત્રણ પ્રકારની હોય છે૬, એજ

जघन्यभेदेन दर्शनाराधनाऽपि त्रिविधा ७। चारित्राराधनाऽपि त्रिविधा ८। संक्लेशसूत्रम्-'तिविहे संकिलेसे' इत्यादि, संक्लेशः-प्रतिपतनलक्षणः संक्लिश्यमानपरिणामनिबन्धनः ज्ञानदर्शनचारित्रभेदेन त्रिविधः९। एवम्-संक्लेशसूत्रवत् असंक्लेशः-ज्ञानदर्शनचारित्रशुद्धिलक्षणो विशुध्यमानपरिणामहेतुकः १०। एवम्-अनेनैव प्रकारेण ज्ञानदर्शनचारित्रभेदेन अतिक्रमोऽपि११, व्यतिक्रमोऽपि१२, अतिचारोऽपि१३, अनाचारोऽपि प्रत्येकं त्रिविधः। तत्राधाकर्माश्रित्यातिक्रमादीनां चतुर्णां

इसी प्रकार से दर्शनाराधना भी उत्कृष्ट, मध्यम और जघन्य के भेद से तीन प्रकारकी होती है, चारित्राराधना भी इसी तरह से तीन प्रकार की होती है ८, "तिविहे संकिलेसे" इत्यादि-संक्लिश्यमान परिणाम है कारण जिसका ऐसा है जो ज्ञान, दर्शन और चारित्र जीव का पतन है वह संक्लेश है यह संक्लेश ज्ञानसंक्लेश, दर्शनसंक्लेश और चारित्रसंक्लेश के भेद से तीन प्रकार का कहा गया है इसी तरह से असंक्लेश भी-ज्ञान, दर्शन और चारित्र की शुद्धिरूप होता है तथा यह असंक्लेश विशुद्ध्यमान परिणाम हेतुक होता है अर्थात् असंक्लेश के हेतु क्षण २ में विशुद्ध होते हुए परिणाम होते हैं। इसी तरह से ज्ञानातिक्रम, दर्शनातिक्रम और चारित्रातिक्रम, के भेदसे अतिक्रम भी तीन प्रकार का होता है ज्ञान का अतिक्रम ज्ञानातिक्रम है इसी प्रकार से दर्शनातिक्रम और चारित्रातिक्रम को भी जानना चाहिये व्यतिक्रम भी तीन प्रकार का है अतिचार भी तीन प्रकार का है और अनाचार भी तीन प्रकार का है आधाकर्म को आश्रित करके अतिक्रम आदि

પ્રમાણે દર્શનારાધના પણ ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ અને જઘન્યના ભેદથી ત્રણ પ્રકારની કહી છે એ જ પ્રમાણે ચારિત્રારાધનાના પણ ત્રણ ભેદ સમજવા.

"तिविहे संकिलेसे" ઇત્યાદિ.

સંકિલશ્યમાન પરિણામ જેના કારણરૂપ છે એવાં જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રમાથી જીવનું જે પતન થાય છે તેનુ નામ સંક્લેશ છે. તે સંક્લેશના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર છે-જ્ઞાન સંક્લેશ, દર્શન સંક્લેશ અને ચારિત્ર સંક્લેશ. એ જ પ્રમાણે અસંક્લેશના પણ ત્રણ પ્રકાર પડે છે અસંક્લેશ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની શુદ્ધિરૂપ હોય છે, તથા તે અસંક્લેશ વિશુદ્ધમાન પરિણામ-હેતુક હોય છે, એટલે કે અસંક્લેશના હેતુ (કારણો) ક્ષણે ક્ષણે વિશુદ્ધ પરિણામને પ્રાપ્ત કરતાં રહે છે એ જ પ્રમાણે જ્ઞાનાતિક્રમ, દર્શનાતિક્રમ અને ચારિત્રાતિક્રમના ભેદથી અતિક્રમ પણ ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે જ્ઞાનના અતિક્રમને જ્ઞાનાતિક્રમ કહે છે. એ જ પ્રમાણે દર્શનાતિક્રમ અને ચારિત્રાતિક્રમ વિષે પણ સમજવું. વ્યતિક્રમ પણ ત્રણ પ્રકારના છે, અતિચાર પણ ત્રણ પ્રકારના છે અને અનાચાર પણ ત્રણ પ્રકારના છે. આધાકર્મને આશ્રિત કરીને અતિક્રમ

स्वरूपं यथा-आधाकर्माहाराद्यामन्त्रणस्य स्वीकरणेऽतिचारः१, तद्ग्रहणार्थं गमने व्यतिक्रमः २, तद्ग्रहणेऽतिचारः ३, तस्य गिलने चानाचारो ४ भवति । उक्तञ्च

"अहाकम्मामंतण,-पडिसुणमाणे अइक्कमो होइ १ ।
पयभेयाइ वइक्कम २, गहिए तइ ३ एयरो गिलिए ४ ॥ १ ॥

छाया—आधाकर्मामन्त्रण प्रतिश्रवणेऽतिक्रमो भवति ।
पदभेदादौ व्यतिक्रमः गृहीते तृतीयः इतरो गिलिते" ॥१॥ इति।

इत्थमेवोत्तरगुणरूपचारित्रस्य चत्वारोऽपि वाच्याः । एतदुद्देशेन ज्ञानदर्शनयोस्तदुपग्रहकारिद्रव्याणां भण्डोपकरणादीनां मुनिवेषस्य चोपघाताय मिथ्यादृष्टीनां प्रभावनार्थं वा निमन्त्रणप्रतिश्रवणादिभिश्चतुर्भिरतिक्रमादयश्चत्वारोऽप्यायोजनीया इति१४। 'तिण्हं अइक्कमाणं' इत्यादि, अत्र प्राकृतत्वाद्द्वितीयार्थे षष्ठी, एवमग्रेऽपि।

चारों का स्वरूप इस प्रकार से समझना चाहिये-आधाकर्म दोष से दूषित आहारादिक का आमन्त्रण स्वीकार करना इसमें अतिक्रम लगता है उसे लाने के लिये गमन करने में व्यतिक्रम दोष लगता है उसे ग्रहण करने में अतिचार लगता है और उसे खालेने में अनाचार दोष लगता हैं। कहा भी है-(आहाकम्मामंतण) इत्यादि ।

इसी तरह से उत्तर गुणरूप चारित्र के संबंध में भी ये चार कहना चाहिये। इस उद्देश से ज्ञान और दर्शन के उपकारी द्रव्यरूप भाण्ड उपकरण आदिकों के और मुनिवेष के उपघात करने के लिये अथवा मिथ्यादृष्टियों की प्रभावना करने के लिये निमंत्रण स्वीकार करने आदि रूप चारों कर्मों से अतिक्रम आदि चारों लगते हैं ऐसा लगाना चाहिये १४।

"तिण्हं अइक्कमाणं" इत्यादि-अतः तीन अतिक्रमों की आलोचना

આદિ ચારેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે સમજવું. આધાકર્મ દોષથી દૂષિત થયેલા આહારાદિકનુ આમંત્રણ સ્વીકારવાથી અતિક્રમ લાગે છે. તેને લેવા માટે ગમન કરવામાં વ્યતિક્રમ દોષ લાગે છે, તેને ગ્રહણ કરવામાં અતિચાર લાગે છે અને તેને ખાઇ લેવાથી અનાચાર દોષ લાગે છે. કહ્યુ પણ છે કે "आहाकम्मामतण" ઇત્યાદિ

એજ પ્રમાણે ઉત્તર ગુણરૂપ ચારિત્રના સંબંધમાં પણ આ ચારેનું કથન થવું જોઇએ. આ ઉદ્દેશથી જ્ઞાન અને દર્શનમાં ઉપકારી દ્રવ્યરૂપ ભાંડ, ઉપકરણ આદિનો અને મુનિવેષનો ઉપઘાત કરવા નિમિત્તે અથવા મિથ્યાદૃષ્ટિઓની પ્રભાવના કરવાને માટે નિમંત્રણના સ્વીકાર આદિ રૂપ ચારે કામોથી અતિક્રમ આદિ ચારે દોષ લાગે છે, એમ સમજવું. ॥ ૧૪ ॥

"तिण्ह अइक्कमाण" ઇત્યાદિ—

तेन त्रीन् अतिक्रमानित्यर्थः, आलोचयेत्–गुरवे निवेदयेत्, प्रतिक्रामेत्–मिथ्यादुष्कृतदानादिपूर्वकं ततो निवर्तेत, निन्देत् स्वसाक्षिकं, गर्हेत गुरुसाक्षिकम्, 'जाव' इति यावच्छब्देन–विउट्टेज्जा, विसोहेज्जा, अकरणताए अब्भुट्टेज्जा, आहारिह तवोकम्मं पायच्छित्तं' इति संग्राह्यम्।

छाया—विकुट्टयेत्, विशोधयेत् अकरणतयाऽभ्युत्तिष्ठेत, यथार्हं तपः कर्म प्रायश्चित्तम्। तत्र विकुट्टयेत्–तदध्यवसायं छिन्द्यात्, विशोधयेत्–अतिक्रमादिजन्य पापप्रायश्चित्तपूर्वकमात्मनश्चारित्रस्य चातिचारमलक्षालनेनात्मशुद्धिं कुर्यात्, अकरणतया–पुनरकरणप्रतिज्ञया अभ्युत्तिष्ठेत–प्रयतेत, तथा यथार्हं–यथायोग्यं पापा-

करना चाहिये ऐसा यहां अर्थ करना चाहिये आलोचना का अर्थ गुरु से निवेदन करना अर्थात् अतिक्रमों को गुरु के समक्ष कहना–मिथ्यादुष्कृतदानादिपूर्वक उनसे हट जाना अपनी साक्षी से उनकी निन्दा करना और गुरु की साक्षी से उनकी गर्हा करनी यह लगे हुए अतिक्रमादिकों को टालने का साधन है। "यावत् प्रतिपद्येत" में आये हुए यावत् शब्द से "विउट्टेज्जा, विसोहेज्जा, अकरणयाए अब्भुट्टेज्जा, आहारियं तवोकम्मं प्रायश्चित्तं" यह पाठ संगृहीत हुआ है। अतिक्रम आदि के अध्यवसाय का छेदन करना विकुट्टन है, अतिक्रम आदि जन्य पापों के प्रायश्चित्त करने पूर्वक अपने चारित्र के अतिचाररूप मल के प्रक्षालन से आत्मशुद्धि करना विशोधना है, "अब पुनः मैं ऐसा नहीं करूंगा" इस तरह से पुनः अकरण की प्रतिज्ञा करना अकरणता है तथा पाप के अनुरूप अनशन आदिरूप अथवा निर्विकृति आदि रूप

તેથી ત્રણે પ્રકારના અતિક્રમોની આલોચના કરવી જોઇએ. આલોચના એટલે ગુરુની સમક્ષ અતિક્રમઆદિનું નિવેદન કરવું તે–મિથ્યાદુષ્કૃતદાનાદિપૂર્વક તે દોષોથી મુક્ત થવું, પોતાની સાક્ષીએ તે અતિક્રમની નિન્દા કરવી, ગુરુની સાક્ષીએ તે અતિક્રમોની ગર્હા કરવી, એ જ અનિક્રમાદિકોમાંથી છુટવાના સાધનો છે "यावत् प्रतिपद्येत्" આ સૂત્રમાં વપરાયેલા "यावत् (પર્યન્ત) પદથી અહીં "विउट्टेज्जा, विसोहेज्जा, अकरणयाए अब्भुट्टेज्जा, आहारियं तवोकम्मं पायच्छित्तं" આ પાઠ સંગૃહીત થયો છે.

અતિક્રમ આદિના અધ્યવસાયનું છેદન કરવુ તેનું નામ વિકુટ્ટન છે. અતિક્રમ આદિ જન્ય પાપોના પ્રાયશ્ચિતપૂર્વક, પોતાના ચારિત્રના અતિચાર રૂપ મળના પ્રક્ષાલન દ્વારા આત્મશુદ્ધિ કરવી તેનું નામ વિશોધના (વિશુદ્ધિ) છે. "હવે ફરી હુ એવું નહીં કરૂ" આ પ્રમાણે પુન. અકરણની પ્રતિજ્ઞા કરવી તેનું નામ અકરણુતા છે પાપને અનુરૂપ અનશન આદિરૂપ અથવા નિર્વિકૃતિ

नुरूपमित्यर्थः, तपः कर्म-तपोऽनुष्ठानमनशनादिकं निर्विकृतिकादिकं वा—प्रायश्चित्तं-पापप्रणाशकमनुष्ठानरूपं प्रतिपद्येत-स्वीकुर्वीत । तानेवाह-ज्ञानातिक्रमं चारित्रातिक्रमम् १५ । एवम्-अनेनैवालापकेन व्यतिक्रममपि १६, अतिचारमपि १७ । अनाचारमपि आलोचयेत् यावत् प्रायश्चित्तं प्रतिपद्येत १८ । पापच्छेदकत्वात् प्रायश्चित्तविशोधकत्वाद्वा, प्रायश्चित्तम् , उक्तञ्च—

" प्रायः पाप विजानीयात् , चित्तं तस्य विशोधनम् ॥ " इति ।

अनेन प्रायश्चित्तमिति शुद्धिरुच्यते, अत्र तद्विषयः शोधनीयातिचारोऽपि प्राय-

प्रायश्चित्त करना यह यथार्ह तपः कर्मप्रायश्चित्त है इन क्रियाओं के करने से भी अतिक्रम आदि से जायमान दोषों की शुद्धि होती है इस तरह ज्ञानातिक्रम, दर्शनातिक्रम और चारित्रातिक्रम के भेद से अतिक्रम तीन प्रकार का हो जाता है, इसी तरह से ज्ञानव्यतिक्रम, दर्शनव्यतिक्रम, और चारित्रव्यतिक्रमके भेदसे व्यतिक्रमतीन प्रकारका हो जाता है, ज्ञानातिचार, दर्शनातिचार और चारित्रातिचारके भेदसे अतिचार तीन प्रकार का हो जाता है इनके विषय में हुए अनाचार से अनाचार भी तीन प्रकार का हो जाता है इन सब की आलोचना यावत् प्रायश्चित्त करने से गृहीत व्रतों की या दर्शन, ज्ञान चारित्र की शुद्धि होती है प्रायश्चित्त पाप का छेदक होता है तथा विशोधक होता है। कहा भी है-" प्रायः पापं विजानीयात् " इत्यादि। प्रायः नाम पाप का है और चित्त नाम शोधन का है इस पाप की शुद्धि जिससे होती है वह

આદિરૂપ પ્રાયશ્ચિત કરવું તેનું નામ " યથાર્હ તપઃકર્મ પ્રાયશ્ચિત્ત " છે. આ ક્રિયાઓ કરવાથી પણ અતિક્રમ આદિ જન્ય દોષોની શુદ્ધિ થાય છે આ રીતે જ્ઞાનાતિક્રમ, દર્શનાતિક્રમ અને ચારિત્રાતિક્રમના ભેદથી અતિક્રમના ત્રણ પ્રકાર પડે છે. એ જ પ્રમાણે વ્યતિક્રમના પણ નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પડે છે, જ્ઞાનવ્યતિક્રમ, દર્શનવ્યતિક્રમ અને ચારિત્ર વ્યતિક્રમ. એજ પ્રમાણે અતિચારના પણ આ ત્રણ પ્રકાર પડે છે-જ્ઞાનાતિચાર, દર્શનાતિચાર અને ચારિત્રાતિચાર. અનાચારના પણ ત્રણ પ્રકાર પડે છે-જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર અને ચારિત્રાનાચાર આ બધાં દોષોની આલોચના આદિ કરવાથી ગૃહીત વ્રતોની અથવા જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની શુદ્ધિ થાય છે. પ્રાયશ્ચિત્ત પાપનુ છેદક તથા વિશોધક હોય છે કહ્યુ પણ છે કે-" प्रायः पापं विजानीयात् " ઇત્યાદિ—

પ્રાય એટલે પાપ અને ચિત્ત એટલે શોધન એટલે કે પાપની શુદ્ધિ જેના દ્વારા થાય છે તેને પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે, એવો પ્રાયશ્ચિત્તનો આ નિરુકત્યર્થ

श्चित्तमिति । तत्त्रिविधं तथाहि—आलोचनार्हं, प्रतिक्रमणार्हं, तदुभयार्हम् । तत्र आलोचनमालोचना-गुरवे पापप्ररूपणं तां शुद्धिभूतामर्हति, तथैव शुध्यति यदतिचारजातं भिक्षाचर्यादि समुत्थं तद् आलोचनार्हमिति । एवं प्रतिक्रमणं - पापात् पृथग् भवनार्थं मिथ्यादुष्कृतं, तदर्हं प्रतिक्रमणार्हं सहसा असमितत्वरूपोऽगुप्तत्वरूपश्चातिचार इति । तदुभयं-पूर्वोक्तालोचना प्रतिक्रमणेतिद्वयरूपम् अर्हति यत्तत् तदुभयार्हं-मनसा रागद्वेषगमनादिकरणमिति १९ ॥ सू० ६४ ॥

प्रायश्चित्त है-ऐसा यह प्रायश्चित्त का निरुक्त्यर्थ है प्रायश्चित्त यह शुद्धि है तथा शोधनीय जो अतिचार आदि है-वह भी प्रायश्चित्त है यह तीन प्रकार का होता है आलोचनार्ह, प्रतिक्रमणार्ह, तदुभयार्ह गुरु के समक्ष पाप का कथन करना इसका नाम आलोचना है इस आलोचना से जिसकी शुद्धि हो जाती है वह आलोचनार्ह प्रायश्चित्त है जो अतिचार भिक्षाचर्या आदि के समय लग जाते हैं वे आलोचनार्ह होते हैं पाप से पृथक् होने के लिये जो मिथ्यादुष्कृत किया जाता है वह प्रतिक्रमण है इस प्रतिक्रमण से जिसकी शुद्धि हो जाती है वह प्रतिक्रमणार्ह प्रायश्चित्त है प्रतिक्रमणार्ह प्रायश्चित्त असमितत्वरूप और अगुप्तत्वरूप होता है आलोचना और प्रतिक्रमण इन दोनों से जिस अतिचार की शुद्धि होती है वह अतिचार आलोचना प्रतिक्रमणार्ह है आलोचनाप्रतिक्रमणार्ह अतिचार मन से रागद्वेष करने पर और गमनादि करने पर होते हैं । १९-॥ सू०६४ ॥

છે. પ્રયશ્ચિત્ત એ શુદ્ધિ છે તથા શોધનીય જે અતિચાર આદિ છે, તે પણ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ છે. તે ત્રણ પ્રકારનું છે-(૧) આલોચનાર્હ, (૨) પ્રતિક્રમણાર્હ અને (૩) તદુભયાર્હ ગુરુની સમક્ષ પાપને પ્રકટ કરવું તેનુ નામ આલોચના છે. તે આલોચના વડે જેની શુદ્ધિ થઈ જાય છે તેને આલોચનાર્હ પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે. જે અતિચાર ભિક્ષાચર્યા આદિ સમયે લાગી જાય છે, તે આલોચનાર્હ હોય છે. પાપથી છુટવા માટે જે મિથ્યાદુષ્કૃત્ય કરવામાં આવે છે તેને પ્રતિક્રમણ કહે છે. આ પ્રતિક્રમણ વડે જેની શુદ્ધિ થઈ જાય છે તેને પ્રતિક્રમણાર્હ પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે. પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિના પાલનમાં જે દોષો લાગી ગયા હોય છે તે અસમિતત્વરૂપ અને અગુપ્તત્વરૂપ દોષો પ્રતિક્રમણાર્હ હોય છે. જે અતિચારની આલોચના અને પ્રતિક્રમણ આ બન્ને વડે શુદ્ધિ થતી હોય છે, તે અતિચારને તદુભયાર્હ (આલોચના અને પ્રતિક્રમણાર્હ) કહે છે મનથી રાગદ્વેષ કરવાથી અને ગમનાદિ કરવાથી આલોચના પ્રતિક્રમણાર્હ અતિચાર લાગે છે. ॥ ૧૯ ॥ ॥ સૂ. ૬૪ ॥

एते च प्रज्ञापनादयो धर्माः प्रायो मनुष्यक्षेत्र एव भवन्तीति तद्वक्तव्यतामाह—

मूलम्—जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेणं तओ अकम्मभूमीओ पण्णत्ताओ, तं जहा—हेमवए हरिवासे देवकुरा १। जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरेणं तओ अकम्मभूमीओ पण्णत्ताओ, तं जहा-उत्तरकुरा, रम्मगवासे, एरण्णवए२। जंबू मंदरस्स दाहिणेणं तओ वासा पण्णत्ता, तं जहा-भरहे, हेमवए, हरिवासे३। जंबू मंदरस्स उत्तरेणं तओ वासा पण्णत्ता, तं जहा-रम्मगवासे, हेरण्णवए, एरवए ४। जंबू मंदरदाहिणेणं तओ वासहरपव्वया पण्णत्ता, तं जहा-चुल्लहिमवंते, महाहिमवंते, णिसढे ५। जंबू मंदरस्स उत्तरेणं तओ वासहरपव्वया पण्णत्ता, तं जहा—णीलवंते, रुप्पी, सिहरी ६। जंबूमंदरदाहिणेणं तओ महादहा पण्णत्ता, तं जहा-पउमद्दहे, महापउमद्दहे, तिगिंछद्दहे, तत्थ णं तओ देवयाओ महिड्ढियाओ जाव पलिओवट्ठिइयाओ परिवसंति, तं जहा-सिरी, हिरी, धिई ७। एवं उत्तरेणवि, णवरं—केसरिद्दहे, महापोंडरीयद्दहे, पोंडरीयद्दहे, देवयाओ-कित्ती, बुद्धी, लच्छी ८। जंबूमंदरदाहिणेणं चुल्लहिमवंताओ वासहरपव्वयाओ, पउमद्दहाओ महाद्दहाओ तओ महाणईओ पवहंति, तं जहा गंगा, सिंधू, रोहितंसा९। जंबूमंदर उत्तरेण सिहरीओ वासहरपव्वयाओ पोंडरीयद्दहाओ महादहाओ तओ महानईओ पवहंति, तं जहा-सुवन्नकूला, रत्ता, रत्तवई१०। जंबूमंदरपुरत्थिमेणं सीयाए महाणईए उत्तरेणं तओ अंतरण-

इओ पण्णत्ताओ, तं जहा—गाहावई, दहवई, पंकवई ११। जंबू मंदरपुरत्थिमेणं सीयाए महाणईए दाहिणेणं तओ अंतरणइओ पण्णत्ताओ, तं जहा—तत्तजला, मत्तजला, उम्मत्तजला १२। जंबूमंदरपच्चत्थिमेणं सीओदाए महाणईए दाहिणेणं तओ अंतरणईओ पण्णत्ताओ, तं जहा-खीरोदा, सीयसोया, अंतोवाहिणी १३। जंबूमंदरपच्चत्थिमेणं सीओदाए महाणईए, उत्तरेणं तओ अंतरणईओ पण्णत्ताओ, तं जहा-उम्मिमालिणी फेणमालिणी, गंभीरमालिणी १४। एवं धायईसंडे दीवे पुरत्थिमद्धेवि अकम्मभूमीओ आढवेत्ता जाव अंतरणईओत्ति णिरवसेसं भाणियव्वं १४, जाव पुक्खरवरदीवड्ढपच्चत्थिमद्धे तहेव निरवसेसं भाणियव्वं १४ (४२) ॥ सू० ६५ ॥

छाया—जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य दक्षिणस्यां तिस्रोऽकर्मभूमयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—हैमवतं, हरिवर्षं, देवकुरवः १। जम्बूद्वीपे द्वीपे मंदरस्य पर्वतस्य उत्तरस्यां तिस्रोऽकर्मभूमयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—उत्तरकुरवः, रम्यकवर्षं, ऐरण्यवतम् २

ये प्रज्ञापनादिक धर्म प्रायः मनुष्यक्षेत्र में ही होते हैं—अतः इस विषय में सूत्रकार अब कथन करते हैं-(जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स) इत्यादि।

सूत्रार्थ—जम्बूद्वीप नामके द्वीपमें मन्दर पर्वतकी दक्षिण दिशामें तीन अकर्म भूमियां कही गई हैं—जैसे हैमवत, हरिवर्ष और देवकुरु। जम्बूद्वीप नामके द्वीपमें मन्दरपर्वतकी उत्तरदिशामें तीन अकर्मभूमियां कही

આ પ્રજ્ઞાપના આદિનો સદ્ભાવ મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં જ હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર તે વિષયને અનુલક્ષીને કથન કરે છે—

" જંબુદ્દીવે દીવે મંદરસ્સ પવ્વયસ્સ " ઇત્યાદિ—

જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમા મન્દર પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં ત્રણ અકર્મભૂમિઓ કહી છે-(૧) હૈમવત, (૨) હરિવર્ષ અને (૩) દેવકુરુ. જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં મન્દર પર્વતની ઉત્તર દિશામાં ત્રણ અકર્મભૂમિઓ કહી છે.

जम्बूमंदरस्य दक्षिणस्यां त्रीणि वर्षाणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-भरतं, हैमवतं, हरिवर्षम् ३ जम्बू मन्दरस्य उत्तरस्यां त्रीणि वर्षाणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-रम्यकवर्षं, हैरण्यवतं, ऐरवतम् ४ । जम्बू मन्दरदक्षिणस्यां त्रयो वर्षधरपर्वताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-चुल्लहिमवान्, महाहिमवान्, निषधः ५ । जम्बूमन्दरोत्तरस्यां त्रयो वर्षधरपर्वताः प्रज्ञप्ताः तद्यथा-नीलवान्, रुक्मी, शिखरी ६ । जम्बूमन्दरदक्षिणस्यां त्रयो महाह्रदाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-पद्मह्रदः, महापद्मह्रदः, तिगिच्छह्रदः, तत्र खलु तिस्रो देवता महर्द्धिका यावत् पल्योपमस्थितिकाः परिवसन्ति, तद्यथा-श्रीः, ह्रीः, धृतिः ७ । एवमुत्तरस्यामपि, नवर-केसरिह्रदः, महापुण्डरीकह्रदः, पुण्डरीकह्रदः, देवताः-

गई हैं जैसे उत्तरकुरु, रम्यकवर्ष और ऐरण्यवतवर्ष, । जम्बूद्वीप नामके द्वीपमें मन्दर पर्वतकी दक्षिणदिशामें तीन वर्ष कहे गये हैं-जैसे भरत, हैमवत, और हरिवर्ष। जम्बूद्वीप नामके द्वीप में उत्तरदिशा में तीन वर्ष कहे गये हैं जैसे रम्यकवर्ष, हैरण्यवत और ऐरवत। जम्बूद्वीप नामके द्वीप में मन्दरपर्वत की दाहिनी और दक्षिणदिशा में तीन वर्षधरपर्वत कहे गये हैं जैसे क्षुल्लहिमवान्, महाहिमवान् और निषध ५। जम्बूद्वीप नामके द्वीप में मन्दरपर्वत की उत्तरदिशा में तीन वर्षधर पर्वत कहे गये हैं-जैसे नीलवान्, रुक्मी और शिखरी ६। जम्बूद्वीप नामके द्वीप में मन्दरपर्वत की दक्षिण दिशा में तीन महाहृद द्रह कहे गये हैं जैसे पद्महूद, महापद्महूद और तिगिच्छहूद यहां महर्द्धिक-(महाऋद्धिवाली) तीन देवियां रहती है इनकी यावत् एकपल्योपम की स्थिति है इनके नाम श्रीदेवी, ह्रीदेवी और धृतिदेवी है इसी तरह

(૧) ઉત્તરકુરુ, (૨) રમ્યક વર્ષ અને (૩) ઐરણ્યેવત વર્ષ. જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં મન્દર પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં ત્રણ વર્ષક્ષેત્ર કહ્યાં છે-(૧) ભરત (૨) હૈમવત અને (૩) હરિવર્ષ. જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં મન્દર પર્વતની ઉત્તરે ત્રણ વર્ષ કહ્યાં છે-(૧) રમ્યકવર્ષ, (૨) હૈરણ્યવત અને (૩) ઐરવત. જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં મન્દર પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં ત્રણ વર્ષધર પર્વત કહ્યાં છે. (૧) ક્ષુદ્ર હિમવાન્, (૨) મહા હિમવાન્ અને (૩) નિષધ ॥ ૫ ॥ જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં મન્દર પર્વતની ઉત્તર દિશામાં ત્રણ વર્ષધર પર્વત કહ્યા છે. (૧) નીલવાન્, (૨) રુકમી અને (૩) શિખરી. જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં મન્દર પર્વતની દક્ષિણ દિશામા ત્રણ મહાહ્રદ (દ્રહ) કહ્યાં છે-પદ્મહ્રદ, મહાપદ્મહ્રદ, અને તિગિચ્છહ્રદ તેમાં મહર્દ્ધિક આદિ વિશેષણોવાળી ત્રણ દેવીઓ રહે છે તેમની એક પલ્યોપમની સ્થિતિ કહી છે. તેમનાં નામ શ્રીદેવી, હ્રીદેવી અને ધૃતિદેવી છે એ જ પ્રમાણે મન્દર પર્વતની ઉત્તર દિશામાં પણ ત્રણ

कीर्त्तिः, बुद्धिः, लक्ष्मीः ८, जम्बूमन्दरदक्षिणस्यां चुल्लहिमवतो वर्षधरपर्वतात् पद्महृदान्महाह्रदात् तिस्रो महानद्यः प्रवहन्ति, तद्यथा–गङ्गा, सिन्धुः, रोहितांशा९ जम्बूमन्दरोत्तरस्यां शिखरितो वर्षधरपर्वतात् पुण्डरीकहृदान्महाह्रदात् तिस्रो महानद्यः प्रवहन्ति, तद्यथा–सुवर्णकूला, रक्ता, रक्तवती १० । जम्बूमन्दरपूर्वस्यां शीताया महानद्या उत्तरस्यां तिस्रोऽन्तरनद्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–ग्राहावती, ह्रदवती, पङ्कवती ११ । जम्बूमन्दरपूर्वस्यां शीताया महानद्या दक्षिणस्यां तिस्रोऽन्त-

---

से मन्दरपर्वत की उत्तरदिशा में भी जानना चाहिये यहां केसरिहूद (द्रह), महापुण्डरीकहृद (द्रह) और पुण्डरीकहृद (द्रह) हैं यहां जो महर्द्धिक आदि विशेषणों वाली तीन देवियां रहती हैं उनके नाम इस प्रकार से हैं–कीर्तिदेवी, बुद्धिदेवी और लक्ष्मीदेवी। जम्बूद्वीप नाम के द्वीप में मन्दरपर्वत की दक्षिणदिशा में क्षुल्लहिमवान् पर्वत है और इस पर्वत के ऊपर जो पद्महूद है उससे गंगा, सिन्धु और रोहितांशा ये तीन महानदियां निकली हैं। ९। जम्बूद्वीप नामके द्वीप में मन्दरपर्वत की उत्तरदिशा में जो शिखरिपर्वत है और इस शिखरीपर्वत पर जो पुण्डरीक नाम का महाहूद है उससे भी ये तीन महानदियां निकली हैं–जिनके नाम इस प्रकार से हैं–सुवर्णकूला १, रक्ता २, और रक्तवती ३। जम्बूद्वीप नामके द्वीप में मन्दरपर्वत की पूर्वदिशा में स्थित शीता महानदी की उत्तर दिशा में तीन अन्तर नदियां हैं इनके नाम इस प्रकार से हैं–ग्राहावती, हूदवती और पङ्कवती ११। जम्बूद्वीप नाम के द्वीप में मन्दरपर्वत की पूर्वदिशा में स्थित शीतामहानदी की दक्षिणदिशा

મહાહ્રદ નીચે પ્રમાણે છે–કેસરી હ્રદ, મહાપુંડરિક હ્રદ અને પુંડરીક હ્રદ. ત્યાં જે મહર્દ્ધિક આદિ વિશેષણોવાળી ત્રણ દેવીઓ રહે છે, તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે–કીર્તિદેવી, બુદ્ધિદેવી અને લક્ષ્મીદેવી. જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં મન્દર પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં જે ક્ષુદ્રહિમવાન્ પર્વત છે, અને તે પર્વતપર જે પદ્મહ્રદ છે, તેમાંથી ગંગા, સિંધુ અને રોહિતાંશા નામની ત્રણ મહાનદીઓ નીકળે છે. જંબૂદ્વીપ નામના મન્દર પર્વતની ઉત્તર દિશામાં જે શિખરી પર્વત પર જે પુંડરીક નામનું મહાહ્રદ છે, તેમાંથી સુવર્ણકૂલા, રકતા અને રકતવતી નામની ત્રણ મહાનદીઓ નીકળે છે. જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં મન્દર પર્વતની પૂર્વ દિશામાં આવેલી શીતા નામની મહાનદીની ઉત્તર દિશામાં ત્રણ અન્તર નદીઓ વહે છે, તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે–ગ્રાહાવતી, હ્રદવતી અને પંકવતી. । ૧૧ । જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં મન્દર પર્વતની પૂર્વ દિશામાં આવેલી શીતા મહાનદીની દક્ષિણ દિશામાં જે ત્રણ અન્તર નદીઓ કહી છે તેમના નામ આ

रनद्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–तप्तजला, महाजला, उन्मत्तजला १२। जम्बूमंदरपश्चिमायां शीतोदाया महानद्या दक्षिणस्यां तिस्रोऽन्तरनद्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–क्षीरोदा, शीतस्रोताः, अन्तर्वाहिनी १३। जम्बूमन्दरपश्चिमायां शीतोदाया महानद्या उत्तरस्यां तिस्रोऽन्तरनद्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–ऊर्मिमालिनी, फेनमालिनी, गम्भीरमालिनी १४। एवं धातकीषण्डे द्वीपे पूर्वार्द्धेऽपि अकर्मभूमीरावेष्ट्य यावत् – अन्तरनद्य इति निरवशेषं भणितव्यं १४। यावत् – पुष्करवरद्वीपार्द्धपश्चिमार्द्धे तथैव निरवशेषं भणितव्यम् १४ (४२)" ॥ सू० ६५ ॥

टीका—'जम्बूद्दीवे' इत्यादि। सुगमम् ॥सू०६५॥

पूर्वं मनुष्यक्षेत्रलक्षणक्षितिखण्डप्ररूपणा प्रोक्ता, साम्प्रतं भङ्ग्यन्तरेण सामान्यपृथिवीदेशप्ररूपणामाह—

मूलम्–तीहिं ठाणेहिं देसे पुढवीए चलेज्जा, तं जहा–अहे णं इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए उराला पोग्गला णिवएज्जा,

---

में तीन अन्तर महानदियां कही गई हैं–उनके नाम इस प्रकार से हैं–तप्तजला, मत्तजला, और उन्मत्तजला १२। जम्बूद्वीप नाम के द्वीप में मन्दरपर्वत की पश्चिमदिशा में स्थित शीतोदा महानदी की दक्षिणदिशा में तीन अन्तर महानदियां हैं उनके नाम इस प्रकार से हैं–क्षीरोदा, शीतस्रोता और अन्तरवाहिनी १३। जम्बूद्वीप नामके द्वीप में मन्दरपर्वत की पश्चिमदिशा में स्थितशीतोदा महानदी की उत्तरदिशा में तीन अन्तर महानदियां हैं–उनके नाम इस प्रकार से हैं–ऊर्मिमालिनी, फेनमालिनी और गंभीरमालिनी १४। इसी प्रकार का कथन पूर्वार्ध धातकीखण्डद्वीप में भी अकर्मभूमि से लेकर यावत् अन्तरनदियों तक का सम्पूर्णरूप से कहना चाहिये यावत् पुष्करवरद्वीपार्ध के पश्चिमार्ध में भी इसी तरह का सम्पूर्ण कथन कर लेना चाहिये १४–(४२) ॥सू०६५॥

પ્રમાણે છે–તપ્તજલા, મહાજલા અને ઉન્મત્તજલા. ૧૨. જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમા મન્દર પર્વતની પશ્ચિમ દિશામા આવેલી શીતોદા મહાનદીની દક્ષિણ દિશામાં ત્રણ અન્તર મહાનદીઓ છે. તેમના નામ આ પ્રમાણે છે–ક્ષીરોદા, શીતસ્રોતા અને અન્તરવાહિની. ૧૩. જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં મન્દર પર્વતની પશ્ચિમ દિશામાં આવેલી શીતોદા મહાનદીની ઉત્તર દિશામાં ત્રણ મહાનદીઓ છે, તેમના નામ આ પ્રમાણે છે–ઉર્મિમાલિની ફેનમાલિની અને ગંભીરમાલિની આ પ્રકારનુંજ અકર્મભૂમિઓથી લઇને અન્તર નદીઓ સુધીનુંસમસ્ત કથન પૂર્વાર્ધ ધાતકીખંડ દ્વીપમાં પણ સમજવું. પુષ્કરવર દ્વીપાર્ધના પશ્ચિમાર્ધ પર્યન્તના દ્વીપોમા પણ આ પ્રકારનુ જ કથન સમજી લેવું. ૧૪. ૪૨. સૂ.૬૫.

तएणं उराला पोग्गला णिवयमाणा देसं पुढवीए चलेज्जा १, महोरए वा महिड्ढीए जाव महेसक्खे इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए अहे उम्मज्जणिमज्जियं करेमाणे देसं पुढवीए चलेज्जा २, णागसुवन्नाण वा संगामंसि वट्टमाणंसि देसे पुढवीए चलेज्जा ३। तीहिं ठाणेहिं केवलकप्पा पुढवी चलेज्जा, तं जहा—अहेणं इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए घणवाए गुप्पेज्जा, तएणं से घणवाए गुविए समाणे घणोदहिमेएज्जा, तएणं से घणोदही एइए समाणे केवलकप्पं पुढविं चालेज्जा१, देवे वा महिड्ढीए जाव महेसक्खे तहारूवस्स समणस्स वा माहणस्स वा इड्ढिं जुइं बलं वीरियं पुरिसक्कारपरक्कमं उवदंसमाणे केवलकप्पं पुढविं चालेज्जा२, देवासुरसंगामंसि वा वट्टमाणंसि केवलकप्पा पुढवी चलेज्जा ३, इच्चेएहिं तीहिं ठाणेहिं केवलकप्पा पुढवी चलेज्जा २ ॥ सू० ६६ ॥

छाया—त्रिभिः स्थानैर्देशः पृथिव्याश्चलति, तद्यथा—अधःखलु अस्या रत्नप्रभायाः पृथिव्या उदाराः पुद्गला निपतेयुः, ततः खलु उदारा पुद्गला निपतन्तो

इस प्रकार से मनुष्यक्षेत्ररूप भूमिखण्ड की प्ररूपणा करके अब सूत्रकार दूसरी शैली से सामान्यपृथिवी देश की प्ररूपणा करते हैं—

तीहिं ठाणेहिं देसे पुढवीए चलेज्जा) इत्यादि ।

सूत्रार्थ—तीन कारणों को लेकर पृथिवीका एकदेश चलायमान होता है वे कारण इस प्रकार हैं—इस रत्नप्रभा पृथिवी के अधोभागमें जब बादर पुद्गल विस्रसा परिणाम से अपने स्थान से उछलते हैं अथवा दूसरे

આ પ્રકારે મનુષ્યક્ષેત્રરૂપ ભૂમિખંડની પ્રરૂપણા કરીને હવે સૂત્રકાર બીજી શૈલીથી સામાન્ય પૃથ્વીદેશની પ્રરૂપણા કરે છે—

" तीहिं ठाणेहिं देसे पुढवीए चलेज्जा " ઈત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—આ ત્રણ કારણોને લીધે પૃથ્વીનો એક દેશ (હિસ્સો) કંપાયમાન થાય છે–(૧) રત્નપ્રભા પૃથ્વીના અધોભાગમાં જ્યારે બાદર પુદ્ગલ વિસ્રસા પરિણામ દ્વારા પોતાના સ્થાનમાંથી ઉછળે છે, અથવા બીજે સ્થાનેથી આવીને પડે છે,

देशं पृथिव्या चालयन्ति १, महोरगो वा महर्द्धिको यावत् महेशाख्यः, अस्याः रत्नप्रभायाः पृथिव्या अधउन्मज्जननिमज्जिकां कुर्वन् देशं पृथिव्याश्चालयति २, नागसुवर्णानां वा संग्रामे वर्त्तमाने देशः पृथिव्याश्चलति ३, त्रिभिः स्थानैः केवलकल्पा पृथिवीचलति, तद्यथा – अधः खलु अस्या रत्नप्रभायाः पृथिव्या घनवातो गुप्येत्, ततः खलु स घनवातो गुप्तः सन् घनोदधिमेजयेत्, ततः खलु स घनोदधिरेजितः सन् केवलकल्पां पृथिवीं चाल-

---

स्थानसे आकर उत्पन्न होते हैं, तब वे पृथिवी के एकदेशको कम्पित कर देते हैं, यह प्रथम कारण हैं। द्वितीय कारण इस प्रकार से है महर्द्धिक यावत् महेश्वर रूप से प्रसिद्ध कोई महोरग व्यन्तरविशेष इस रत्न प्रभापृथिवी के अधोभाग में उत्पतन निपतन करता है तब पृथिवी का एकदेश चलायमान होता है अथवा तीसरा कारण इस प्रकार से है नागकुमार और सुवर्णकुमार इन दोनों का जब आपस में संग्राम छिड़ जाता है तब उस समय भी पृथिवीका एकदेश चलायमान होता है इस प्रकार के इन तीन कारणों से पृथिवी का एकदेश चलायमान होता है।

इन तीन कारणों से केवलकप्पा सम्पूर्ण पृथिवी चलायमान होती है वे तीन कारण इस प्रकार से हैं जब रत्नप्रभापृथिवी के अधोभाग में रहा हुआ घनवात कारण विशेष से व्याकुल क्षुभित होता है तब वह व्याकुल होता हुआ घनवात घनोदधि को कम्पित कर देता है घनोदधि के कम्पित होने से सम्पूर्णपृथिवी कंपित हो जाती है–अर्थात् कंपित

ત્યારે તેઓ પૃથ્વીના એક દેશને કંપાવી નાખે છે. (૨) બીજું કારણ નીચે પ્રમાણે સમજવું, કેઈ મહર્દ્ધિક આદિ વિશેષણોવાળો, મહેશ્વરરૂપે પ્રસિદ્ધ એવો કોઇ મહોરગ વ્યન્તરવિશેષ જ્યારે આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના અધોભાગમાં ઉત્પતન નિપતન (ઉંચે કૂદવું અને નીચે પડવું એવી ક્રિયા) કરે છે, ત્યારે પૃથ્વીનો એકદેશ ચલાયમાન થાય છે. હવે ત્રીજું કારણ પ્રકટ કરવામાં આવે છે–જ્યારે નાગકુમાર અને સુવર્ણકુમાર વચ્ચે સગ્રામ મચે છે, ત્યારે પણ પૃથ્વીનો એકદેશ ચલાયમાન થઇ જાય છે. આ પ્રકારના ત્રણ કારણોને લીધે પૃથ્વીનો એકદેશ (અંશ) ચલાયમાન થાય છે.

હવે જે ત્રણ કારણોને લીધે આખી પૃથ્વી ચલાયમાન થાય છે, તે કારણોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે–(૧) રત્નપ્રભા પૃથ્વીના અધોભાગમાં રહેલો ઘનવાત જ્યારે કોઇ વિશિષ્ટ કારણને લીધે ક્ષુભિત થાય છે, ત્યારે તે ક્ષુબ્ધ ઘનવાત ઘનોદધિને કમ્પાયમાન કરી નાખે છે, અને ઘનોદધિ કંપિત થવાથી

यति १, देवो वा महर्द्धिको यावत्-महेशाख्यः तथारूपाय श्रमणाय वा माहनाय वा ऋद्धिं द्युतिं बलं वीर्यं पुरुषाकारपराक्रममुपदर्शयन् केवलकल्पां पृथिवीं चालयति २, देवासुरसंग्रामे वा वर्त्तमाने केवलकल्पा पृथिवीचलति ३, इत्येतैस्त्रिभि स्थानैः केवलकल्पा पृथिवी चलति २ ॥ सू० ६६ ॥

टीका—' तीहिं ' इत्यादि, सूत्रद्वयं प्रायः सुगमम्, नवरं-त्रिभिः स्थानैः कारणैः पृथिव्या देशः-भागः चलति, तद्यथा-तान्येव कारणान्याह-अस्या रत्नप्रभायाः पृथिव्याः-प्रथम नरकपृथिव्या अधः-अधोभागे उदाराः-बादराः पुद्गलाः

हुआ घनोदधि सम्पूर्ण पृथिवी को कंपित कर देता है यह संपूर्ण पृथिवी को कंपित होने का प्रथम कारण है, द्वितीय कारण इस प्रकार से है- महाऋद्धि वाला यावत् महेश्वररूप से प्रसिद्ध हुआ कोई महोरग नाम का व्यन्तरविशेष तथारूपवाले श्रमण को अथवा माहन को अपनी ऋद्धि, द्युति, यश, बल, वीर्य, और पराक्रम को दिखाता है तब वह पूरी पृथिवी को कम्पित कर देता है, तीसरा कारण इस प्रकार से है- जब वैमानिक और भवनपतियों का आपस में संग्राम छिड़ जाता है तब उस समय भी यह सपूर्ण पृथिवी कम्पित हो उठती है इस प्रकार से ये तीन कारण केवलकल्पा संपूर्ण पृथिवी के कंपित होने के हैं।

टीकार्थ-पृथिवी के एकदेश को कम्पित होने में जो यहां तीन कारण कहे गये हैं उनमें प्रथम कारण ऐसा है कि इस प्रथम नरक पृथिवी के अधोभाग में जो उदार बादर पुद्गल हैं वे जब विस्रसापरिणाम को

આખી પૃથ્વી કમ્પાયમાન થાય છે એટલે કે કંપિત થયેલો ઘનોદધિ આખી પૃથ્વીને પણ કંપિત કરી નાખે છે.

સંપૂર્ણ પૃથ્વીને કંપિત કરનારૂ બીજું કારણ આ પ્રમાણે છે-મહર્દ્ધિક આદિ વિશેષણોવાળો અને મહેશ્વર રૂપે પ્રસિદ્ધ એવો કોઇ મહોરગ નામનો વ્યન્તરવિશેષ તથારૂપ શ્રમણને અથવા માહનને જ્યારે પોતાની ઋદ્ધિ, દ્યુતિ, બલ, વીર્ય અને પરાક્રમ બતાવે છે, ત્યારે તે આખી પૃથ્વીને કંપાવી નાખે છે હવે ત્રીજું કારણ પ્રકટ કરવામાં આવે છે-જ્યારે વૈમાનિક અને ભવનપતિઓ વચ્ચે સંગ્રામ મચે છે, ત્યારે પણ આખી પૃથ્વી કંપી ઉઠે છે. આ પ્રકારના ત્રણ કારણોને લીધે કેવલકલ્પા (સંપૂર્ણ) પૃથ્વી કંપિત થાય છે.

ટીકાર્થ-પૃથ્વીના એક દેશને ચલાયમાન કરનારા ત્રણ કારણોનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ. પહેલું કારણ એવું છે કે રત્નપ્રભા નામની પહેલી નરકપૃથ્વીના અધોભાગમાં જે ઉદાર બાદર પુદ્ગલ છે તેઓ જ્યારે વિસ્રસા પરિણામને લીધે તે સ્થાનેથી

निपतेयुः-विस्रसापरिणामात्ततः स्थानादुच्छलेयुः, अन्यस्थानाद्वा समागत्य यन्त्रोन्मुक्तमहोपलवत्तत्र संपतेयुः, ततः खलु ते बादराः पुद्गला निपतन्तः सन्तः पृथिव्या देशम्-एकदेशं चालयन्ति-कम्पयन्तीत्यर्थः, पूर्वोक्तकारणमाश्रित्य पृथिवी देशश्चलतीति भावः १, वा-अथवा महोरगः-कोऽपि व्यन्तरविशेषः, स कीदृशः ? इत्याह—'महिड्ढिए' इत्यादि, महर्द्धिकः-परिवारादिऋद्धिसम्पन्नः 'जावे'-ति यावत्करणात्-'महज्जुइए,, महाबले, महाणुभागे' इति सग्राह्यम्, तत्र महाद्युतिकः-शरीरादिदीप्तिसम्पन्नः महाबलः-बलसम्पन्नः, महानुभागः-वैक्रियादि प्रभावसम्पन्नः, महेशाख्यः-महेश्वरत्वेन प्रसिद्धः, स अस्या रत्नप्रभायाः पृथिव्या अधः-अधोभागे उन्मज्जनिमज्जिकां-उत्पतननिपतनं कुर्वन् पृथिव्या देशं चालयति २, वा-अथवा नागसुपर्णानां-नागकुमाराणां सुपर्णकुमाराणां च भवनपति विशेषाणां परस्परं संग्रामे वर्त्तमाने-जायमाने सति पृथिव्या देशश्चलति

लेकर उस स्थान से उछलते हैं या अन्य स्थान से आकर वे यंत्रोन्मुक्त महोपल (यंत्र के द्वारा छोड़े गये पत्थर) की तरह वहां गिरते हैं तब गिरते हुए वे बादर पुद्गल पृथिवी के एकदेश को कम्पित कर देते हैं तात्पर्य कहने का यह है कि इस प्रथम कारण को लेकर पृथिवी का एक देश चलायमान हो जाता है अथवा-परिवार आदि रूप ऋद्धि से संपन्न हुआ यावत् शरीरादि की दीप्ति से संपन्न हुआ, बलसम्पन्न हुआ वैक्रियादि रूप प्रभाव से संपन्न हुआ एवं महेश्वर रूप से प्रसिद्ध हुआ कोई महोरग नाम का व्यन्तरविशेष जब रत्नप्रभा पृथिवी के अधोभाग में नीचे से ऊपर को और ऊपर से नीचे को उछलता है तब भी पृथिवी का एकदेश चंचल हो उठता है तृतीय कारण पृथिवी के एकदेश के चंचल होने में नागकुमार और सुपर्णकुमारों का आपस में संग्राम का

ઉછળે છે, અથવા અન્ય સ્થાનેથી આવીને, યંત્રની દ્વારા ફેંકાયેલા પથ્થરની જેમ ત્યાં પડે છે, ત્યારે પતન પામતાં તે બાદર પુદ્ગલો પૃથ્વીના એકદેશને કંપાવી નાખે છે. એટલે કે આ પ્રથમ કારણને લીધે પૃથ્વીનો એકદેશ ચલાયમાન થઈ જાય છે બીજા કારણનું સ્પષ્ટીકરણ-પરિવાર આદિ રૂપ ઋદ્ધિથી સંપન્ન, શરીરાદિની દીપ્તિથી સંપન્ન, બલસંપન્ન, વૈક્રિયાદિરૂપ પ્રભાવથી સંપન્ન હોય એવો અને મહેશ્વર રૂપે પ્રસિદ્ધ થયેલો હોય એવો કોઈ મહોરગ નામનો વ્યન્તરવિશેષ જ્યારે રત્નપ્રભા પૃથ્વીના અધોભાગમાં નીચેથી ઉપર અને ઉપરથી નીચે કૂદાકૂદ મચાવે છે, ત્યારે પણ પૃથ્વીનો એકદેશ કંપાયમાન થવા માંડે છે.

હવે ત્રીજા કારણનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે-જ્યારે નાગકુમાર અને સુવર્ણકુમાર વચ્ચે સંગ્રામ મચી જાય છે, ત્યારે પણ પૃથ્વીનો એકદેશ ચલા-

३, इत्येतैः-पूर्वोक्तैस्त्रिभिः कारणैः पृथिव्या देशचलनमुपवर्ण्य संप्रति तस्याः सर्वतश्चलनमाह—' तीहिं ' इत्यादि, त्रिभिः स्थानै केवलकल्पा-केवलैव परिपूर्णेत्यर्थः ईषदूनताचेह न विवक्ष्यते परिपूर्ण प्राया वा पृथिवी चलति, तद्यथा-तान्येवाह—अस्या रत्नप्रभायाः पृथिव्या अधः-अधोभागवर्त्ती घनवातः-स्त्यानवायुः गुप्येत्-कारणविशेषाद् व्याकुलो भवेत्-क्षुभ्येदित्यर्थः, ' गुप व्याकुलत्वे ' इति दिवादि गणगतः परस्मैपदी धातुः, ततः स घनवातः गुप्तः-क्षुब्धः सन् घनोदधिं-घनवातोपरिस्थितं कठिनजलसमूहं एजयेत्-कम्पयेत्, ततः घनवातेन एजितः-कम्पितः स घनोदधिः केवलकल्पां-सम्पूर्णां पृथिवीं चालयति १, वा-अथवा महर्द्धिकः यावत् - महेशाख्यो देवः तथा रूपाय - उत्तमगुणयुक्ताय श्रमणाय--अनगाराय, माहनाय--अहिंसादि महागुणसम्पन्नाय-ऋद्धिपरिवारा-

छिड़ जाना है नागकुमार और सुपर्णकुमार ये भवनपतिदेव हैं यह तो कहा पृथिवी के एकदेश को कंपित होने का कारण अब समस्त पृथिवी को कंपित होने का क्या कारण है यह कहा जाता है-" केवलकल्प " शब्द से यहां " पूर्ण " ऐसा अर्थ लिया गया है कुछ कम नहीं अर्थात् इन तीन कारणों से पूरी की पूरी पृथिवीं कंपित होती है-थोड़ी बहुत कम नहीं पूरी पृथिवी के कंपित होने में यह प्रथम कारण ऐसा है कि -इस रत्नप्रभा पृथिवी के अधोभाग में घनवात-स्त्यानवायु है वह जब कारणविशेष से व्याकुल-क्षुभित हो उठता है तो ऐसी स्थिति में घनवात के ऊपर स्थिति में घनवात के ऊपर स्थित कठित जलसमूहरूप घनोदधि कंपित हो उठता है इससे यह संपूर्ण पृथिवी चंचल हो उठती है अथवा महेश नामका कोई देव उत्तरगुणयुक्त श्रमणके लिये अनगारके लिये या माहनके लिये अपनी परिवार आदि रूप ऋद्धिको, शरीरादि की

યમાન થાય છે. નાગકુમાર અને સુવર્ણકુમાર ભવનપતિનિકાયના દેવો છે.

હવે સમસ્ત પૃથ્વીને કંપાયમાન કરનારા કારણોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે-સૂત્રમાં જે " કેવલ કલ્પ " શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે તેનો અર્થ ' સંપૂર્ણ ' સમજવો. એટલે કે સંપૂર્ણ પૃથ્વીને કંપિત કરવામાં આ ત્રણ કારણો નિમિત્તરૂપ બને છે—

પહેલું કારણ-આ રત્નપ્રભા પૃથ્વીના અધોભાગમાં ઘનવાત-સ્ત્યાનવાયુ રહેલો છે. તે ઘનવાત જ્યારે કોઇ વિશિષ્ટ કારણને લીધે વ્યાકુલ (ક્ષુભિત) થઇ જાય છે, ત્યારે ઘનવાતની ઉપર રહેલો કઠિન જળસમૂહ રૂપ ઘનોદધિ પણ કંપિત થઇ ઉઠે છે અને તે ઘનોદધિ કંપિત થવાને લીધે આ સંપૂર્ણ પૃથ્વી પણ કંપિત થઈ ઉઠે છે.

હવે ત્રીજા કારણનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે-મહેશ નામનો કોઇ દેવ ઉત્તર ગુણયુક્ત કોઇ શ્રમણને (અણગારને) અથવા માહનને, અહિંસાદિ

दिरूपां, द्युतिं – शरीरादिकान्तिं, यशः — पराक्रमोपार्जितां ख्यातिं, बलं –शारीरिकशक्तिं – वीर्यम् – आत्मबलं पुरुषकारं–स्वाभिमानगर्भितं व्यवसायं, पराक्रमं–निष्पन्नफलं व्यवसायम्–उपदर्शयन् पृथिव्यादिचालनेनैव बलवीर्याद्युपदर्शनं भवतीति तद्दर्शयन् केवलकल्पां पृथिवीं चालयति २, वा – अथवा देवासुरसंग्रामे, देवाः वैमानिकाः, असुराः–भवनपतयः, तेषां संग्रामे, किं तेषां संग्राम कारणम् ? इति, प्रश्ने भवप्रत्ययिकमेव तेषां वैरं भवति, आह—" किं पत्तियं णं भंते ! असुरकुमारा देवा सोहम्मं कप्पं गया य गमिस्संति य ? गोयमा ! तेसिणं देवाणं भवपच्चए–वेराणुबंधे " (भगवती) छाया—किं प्रत्ययिकं खलु

कान्तिको, पराक्रमोपार्जित ख्यातिको, शारीरिक शक्तिरूप बलको, आत्मबलरूप वीर्यको, स्वाभिमानगर्भित व्यवसायरूप पुरुषकार को, निष्पन्नफल वाले व्यवसायरूप पराक्रम को दिखाता है तब वह पूरी की पूरी पृथिवी को कंपित कर देता है क्यों कि पृथिवी आदि के कम्पित कर देने से ही कंपाने वाले के बलवीर्यादि का उपदर्शन होता है अथवा जब देवों वैमानिक देवों का और असुरों का–भवनपतियों का–संग्राम होता है तब भी यह पूरी पृथिवी कंपित हो उठती है। इनके संग्राम का क्या कारण है ? इनके संग्राम का कारण वैर है और यह वैर इनमें भवप्रत्ययिक होता है। ऐसा ही कहा है–" किं पत्तियं णं भंते ! असुरकुमारा देवा सोहम्मं गया य गमिस्संस्ति य ? गोयमा ! तेसिं णं देवाणं भवपच्चइए वेराणुबंधे " तात्पर्य इसका ऐसा है कि यहां प्रभु

રૂપ ઋદ્ધિ, શરીરાદિની કાન્તિ, પરાક્રમોપાર્જિત ખ્યાતિ, શારીરિક શક્તિરૂપ બળ, આત્મબળરૂપ વીર્ય, સ્વાભિમાનગર્ભિત વ્યવસાયરૂપ પુરુષકાર, અને નિષ્પન્ન ફલવાળા વ્યવસાયરૂપ પરાક્રમ બતાવે છે, ત્યારે તે પૂરેપૂરી પૃથ્વીને કંપાયમાન કરી નાખે છે, કારણ કે પૃથ્વી આદિને કંપાવી નાખવાથી જ કંપવનારના બળ, વીર્ય આદિનું ઉપદર્શન થાય છે.

ત્રિજા કારણનું નિરૂપણ—જ્યારે વૈમાનિક દેવો અને (ભવનપતિ દેવો) વચ્ચે સંગ્રામ મચે છે, ત્યારે પણ આખી પૃથ્વી કંપાયમાન થઈ જાય છે. તેમની વચ્ચેના સંગ્રામનું કારણ નીચે પ્રમાણે હોય છે-તેમની વચ્ચે વેર હોય છે, અને તેમનું તે વેર ભવપ્રત્યયિક હોય છે. કહ્યું પણ છે કે–" किं पत्तियं णं भंते ! असुरकुमारा देवा सोहम्मं गया य गमिस्संति य ? गोयमा ! तेसिं णं देवाणं भवपच्चइए वेराणुबंधे " આ સૂત્રનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે-ગૌતમ સ્વામીનો

भदन्त ! असुरकुमारा देवाः सौधर्मं कल्पं गताश्च गमिष्यन्ति च ? गौतम ! तेषां खलु देवानां भवप्रत्ययिको वैरानुबन्धः, इति, ततश्च संग्रामो भवति, तस्मिन् संग्रामे वर्त्तमाने सति केवलकल्पा-सम्पूर्णा पृथिवी चलति ३, इत्येतैः पूर्वोक्तैः कारणैः केवलकल्पा पृथिवी चलतीति । २ ॥ सू० ६६ ॥

पूर्वं संग्रामकारितया देवासुराः प्रोक्ताः, ते चेन्द्रादिभेदेन दशविधा इति तन्मध्यवर्तिनस्त्रिस्थानकावतारिणः किल्बिषिकाः सन्तीति तानभिधित्सुराह—

मूलम्—तिविहा देवकिब्विसिया पण्णत्ता, तं जहा-तिपलिओवमट्ठिइया १, तिसागरोवमट्ठिइया २, तेरससागरोवमट्ठिइया ३ । १ । कहि णं भंते ! तिपलिओवमट्ठिइया देवकिब्विसिया परिवसंति ? उप्पिं जोइसियाणं हिट्ठिं सोहम्मीसाणेसु कप्पेसु एत्थणं तिपलिओवमट्ठिइया देवकिब्विसिया परिवसंति । १ । कहि णं भंते ! तिसागरोवमट्ठिइया देवकिब्विसिया परिवसंति १, उप्पिं सोहम्मीसाणाणं कप्पाणं हेट्ठिं सणंकुमारमाहिंदेसु कप्पेसु एत्थ णं तिसागरोवमट्ठिइया देवकिब्विसिया परिवसंति । २ । कहि णं भंते ! तेरससागरोवमट्ठिइया देवकिब्विसिया परिवसंति ? उप्पिं बंभलोगस्स कप्पस्स हिट्ठिं लंतगे कप्पे एत्थ णं तेरससागरोवमट्ठिइया देवकिब्विसिया परिवसंति । ३ । सू० ६७ ॥

से ऐसा पूछा गया है-हे भदन्त ! असुरकुमार देव सौधर्मकल्प में पहिले क्यों गये और आगे भी क्यों जावेंगे ? उत्तर में प्रभु कहते हैं हे गौतम ! उन देवों का वैरानुबंध भवप्रत्ययिक होता है इससे संग्राम होता है इस संग्राम के होने पर संपूर्ण पृथिवी कंपित हो उठती है इस प्रकार के इन तीन कारणों को लेकर संपूर्ण पृथिवी चलायमान होती है । २ ॥ ६६ ॥

પ્રશ્ન-" હે ભગવન્ ! અસુરકુમાર દેવો સૌધર્મકલ્પમાં ભૂતકાળમાં શા કારણે ગયા હતા અને ભવિષ્યમાં શા કારણે જશે ? "

મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર—હે ગૌતમ ! તે દેવોનો વૈરાનુબંધ ભવપ્રત્યયિક હોય છે તે કારણે તેમની વચ્ચે સંગ્રામ થયે છે, અને તે સંગ્રામ થાય ત્યારે આખી પૃથ્વી કંપી ઉઠે છે આ પ્રકારના ત્રણ કારણોને લીધે આખી પૃથ્વી ચલાયમાન થાય છે. । ૨ । ॥ સૂ. ૬૬ ॥

छाया—त्रिविधाः देव किल्विषिकाः प्रज्ञप्ताः तद्यथा-त्रिपल्योपमस्थितिकाः १, त्रिसागरोपमस्थितिकाः २, त्रयोदशसागरोपमस्थितिकाः ३ । १ । कुत्र खलु भदन्त ! त्रिपल्योपमस्थितिका देवकिल्विषिकाः परिवसन्ति?, उपरिज्योतिष्काणाम् , अधः सौधर्मेशानयोः कल्पयोः अत्र खलु त्रिपल्योपमस्थितिका देवकिल्विषिकाः परिवसन्ति । १ । कुत्र खलु भदन्त ! त्रिसागरोपमस्थितिका देवकिल्विषिका परिवसन्ति ? उपरि सौधर्मेशानयोः कल्पयोः अधः सनत्कुमारमहेन्द्रयोः कल्पयोः, अत्र खलु त्रिसागरोपमस्थितिका देवकिल्विषिकाः परिवसन्ति । २ । कुत्र खलु भदन्त ! त्रयोदशसागरोपमस्थितिका देवकिल्विषिकाः परिवसन्ति ?, उपरिब्रह्मलोकस्य कल्पस्य, अधोलान्तकास्य कल्पस्य अत्र खलु त्रयोदशसागरोपमस्थितिका देवकिल्विषिकाः परिवसन्ति ३ ॥ सू० ६७ ॥

टीका-'तिविहा' इत्यादि । त्रिविधाः-त्रिप्रकाराः देवकिल्विषिकाः प्रज्ञप्ताः किल्विषं-किल्विषिकाभावनोपात्तं पापमुदये विद्यते येषां ते किल्विषिकाः, सा भावना चेत्थम्—

"नाणस्स केवलीणं धम्मायरियस्स संघसाहूणं ।
माई अवन्नवाई किब्बिसियं भावणं कुणइ ॥ १ ॥

छाया—ज्ञानस्य केवलिनां धर्माचार्यस्य संघसाधूनाम् ।
मायी अवर्णवादी किल्विषिकीं भावनां करोति ॥ १ ॥" इति ।

देवानां मध्ये किल्विषिकाः-पापा मनुष्येषु चाण्डाला इवा स्पृश्या देवा देवकिल्विषिकाः । ते यथा-त्रिपल्योपमस्थितिकाः १, त्रिसागरोपमस्थितिकाः २,

देव और असुर आपस में संग्रामकारी होते हैं यह कहा है, तथा ये इन्द्रादिक के भेद से १० प्रकार के होते हैं, इन १० प्रकारों में एक किल्विषिकों का भी है अतः अब सूत्रकार त्रिस्थानक के अवतारी इन किल्विषिकों का कथन करते हैं-"तिविहा देवकिब्बिसिया-" इत्यादि सूत्र में जो किल्विषिक हैं-वे तीन प्रकार के कहे गये हैं, जैसे-एक तीन पल्योपम की स्थितिवाले, दूसरे तीन सागरोपम की स्थितिवाले, और तीसरे १३ सागरोपम की स्थिति वाले ।

આગલા સૂત્રમાં એવો ઉલ્લેખ થયો છે કે દેવો અને અસુરો વચ્ચે કોઈ કોઈ વખત સંગ્રામ મચી જાય છે ઇન્દ્રાદિકના ભેદથી તે દેવોના ૧૦ પ્રકાર કહ્યા છે. તે દસ પ્રકારના દેવોમાં એક પ્રકાર કિલ્બિષિકોનો પણ છે. તેથી હવે સૂત્રકાર ત્રિસ્થાનકને આધારે તે કિલ્બિષિકોનું કથન કરે છે—

"तिविहा देवकिब्बिसिया" ઇત્યાદિ—

કિલ્બિષિક દેવોના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે(૧) ત્રણ પલ્યોપમની સ્થિતિવાળા (૨) ત્રણ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા અને (૩) ૧૩ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા,

त्रयोदशसागरोपमस्थितिका३श्चेति । प्रस्तावात्तेषां निवासस्थानानि प्रश्नोत्तरद्वारेण प्राह—' कहि णं भंते ' इत्यादि—त्रिपल्योपमस्थितिकाः पल्योपमत्रयस्थितिमन्तः किल्विपिकादेवा कुत्र परिवसन्ति ? भगवानाह-गौतम किल्विपिकादेवा ज्योतिरुपरि ज्योतिष्काणामुपरि सौधर्मेशानयोः प्रथमद्वितीयकल्पयोरधस्तात् परिवसन्ति १ । सूत्रे षष्ठ्यर्थे सप्तमी प्राकृतत्वात् , एवमग्रेऽपि । त्रिसागरोपमस्थितिका देवकिल्विपिकाः सौधर्मेशानयोः कल्पयोरुपरि सनत्कुमारमाहेन्द्रयोस्तृतीयचतुर्थकल्पयोरधः परिवसन्ति २ । त्रयोदशसागरोपमस्थितिकाः किल्वि-

प्र०—हे भदन्त ! तीन पल्योपम की स्थितिवाले देवकिल्विषिक कहां रहते हैं ?

उ०—वे देवकिल्विषिक ,जिन्की स्थिति तीन पल्योपम की होती है ज्योतिष्क मण्डल से ऊपर और सौधर्म ईशान कल्पों के नीचे रहते हैं !

प्र०—हे भदन्त ! जिन देवकिल्विषिकों की स्थिति तीन सागरोपम की होती है वे कहां रहते हैं ?

उ०—तीन सागरोपम की स्थितिवाले किल्विषिक देव सौधर्म ईशान कल्पों के ऊपर और सनत्कुमार माहेन्द्र कल्पों के नीचे रहते हैं।

प्र०—हे भदन्त ! जिन किल्विपिकों की स्थिति १३ सागरोपम की होती है वे कहां पर रहते हैं ?

उ०—१३ सागरोपम की स्थितिवाले किल्विषिक ब्रह्मलोक कल्प के ऊपर और लान्तक कल्प के नीचे रहते हैं। देव किल्विषिक का तात्पर्य उन देवों से है कि जो देवों के बीच में मनुष्यों के बीच में

પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! ત્રણ પલ્યોપમની સ્થિતિવાળા દેવો ક્યાં રહે છે ?

ઉત્તર—ત્રણ પલ્યોપમની સ્થિતિવાળા કિલ્બિષિક દેવો જ્યોતિપ મંડળની ઉપર અને સૌધર્મ તથા ઇશાન કલ્પોની નીચે રહે છે.

પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! ત્રણ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા કિલ્બિષિક દેવો ક્યાં રહે છે ?

ઉત્તર—ત્રણ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા કિલ્બિષિક દેવો સૌધર્મ અને ઇશાન કલ્પોની ઉપર તથા સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર કલ્પોની નીચે રહે છે.

પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! તેર સાગરોપમની સ્થિતિવાળા કિલ્બિષિક દેવો ક્યાં રહે છે ?

ઉત્તર—તેઓ બ્રહ્મલોક કલ્પની ઉપર અને લાન્તક કલ્પની નીચે રહે છે.

पिका देवाश्च ब्रह्मलोकस्य कल्पस्य पञ्चमदेवलोकस्योपरिलान्तकस्य कल्पस्य षष्ठ देवलोकस्याऽधस्तात् परिवसन्तीति ॥ सू० ६७ ॥

अथ देवाधिकारादिन्द्रपरिषद्वक्तव्यतां प्ररूपयन् सूत्रत्रयमाह—

मूलम्—सक्कस्स णं देविंदस्स देवरण्णो बाहिरपरिसाए देवाणं तिन्निपलिओवमाइं ठिईपन्नत्ता १ । सक्कस्स णं देविंदस्स देवरन्नो अब्भिंतरपरिसाए देवाणं तिन्नि पलिओवमाइं ठिई पन्नत्ता २ । ईसाणस्स णं देविंदस्स देवरन्नो बाहिरपरिसाए देवाणं तिन्नि पलिओवमाइं ठिई पन्नत्ता ३ ॥ सू० ६८ ॥

छाया—शक्रस्य खलु देवेन्द्रस्य देवराजस्य बाह्यपरिषदो देवानां त्रीणि पल्योपमानि स्थितिः प्रज्ञप्ता । १ । शक्रस्य खलु देवेन्द्रस्य देवराजस्य आभ्यन्तरपरिषदो देवानां त्रीणि पल्योपमानि स्थितिः प्रज्ञप्ता । २ । ईशानस्य खलु देवेन्द्रस्य देवराजस्य बाह्यपरिषदो देवानां त्रीणि पल्योपमानि स्थितिः प्रज्ञप्ता ३॥सू०६८॥

चाण्डाल आदि के समान अस्पृश्य होते हैं। ये देवकिल्विषिक किल्विषि की भावना से उपात्त पाप के उदयवाले होते हैं। वह भावना इस प्रकार से है—"नाणस्स केवलीणं—" इत्यादि, जो ज्ञान का केवलियों का धर्माचार्य का—संघ का एव साधु का अवर्णवाद करता है, तथा—स्वयं जो मायी है वह मनुष्य किल्विषिकी भावना वाला बनता है, ये तीनों प्रकार के देवकिल्विषिक कहां रहते हैं यह सब ऊपर प्रकट कर दिया है। ६७॥

હવે એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવે છે કે દેવોમાં આ કિલ્બિષિકોનું સ્થાન કેવું છે–જેમ મનુષ્યોમાં ચાંડાળ આદિને અસ્પૃશ્ય ગણવામાં આવે છે તેમ દેવોમાં કિલ્બિષિકોને પણ અસ્પૃશ્ય ગણવામાં આવે છે તે કિલ્બિષિકો કિલ્બિષિકી ભાવનાથી ઉપાત્ત પાપના ઉદયવાળા હોય છે તે ભાવના આ પ્રકારની છે–" नाणस्स केवलीणं " ઇત્યાદિ—

જે જ્ઞાનનો કેવલીઓનો, ધર્માચાર્યનો, સંઘનો અને સાધુનો અવર્ણવાદ કરે છે, તથા જે પોતે માયી (માયાયુક્ત) હોય છે, એવો મનુષ્ય કિલ્બિષિકી ભાવનાવાળો બને છે આ ત્રણે પ્રકારના કિલ્બિષિક દેવો ક્યાં રહે છે તે ઉપર પ્રકટ કરવામાં આવ્યુ છે. ॥ સૂ. ૬૭ ॥

टीका–'सक्कस्स णं' इत्यादि। सूत्रत्रयमपि सुगमं, नवरं शक्रेन्द्रस्य बाह्यपरिषद्गतदेवानाम् (१) आभ्यन्तरपरिषद्गतदेवानां च स्थितिः पल्योपमत्रयपरिमितोक्ता। २। ईशानेन्द्रस्य च बाह्यपरिषद्गतदेवानां त्रिपल्योपमपरिमिता स्थितिरुक्तेति। ३॥ सू० ६८॥

पूर्वं देवानां स्थितिः प्रोक्ता, देवत्वं च पूर्वभवे स प्रायश्चित्तव्रतानुष्ठानात् प्राप्नोतीति प्रायश्चित्तव्रतां च प्ररूपणां सूत्रचतुष्टयेनाह––

मूलम्––तिविहे पायच्छित्ते पण्णत्ते, तं जहा–णाणपायच्छित्ते, दंसणपायच्छित्ते, चरित्तपायच्छित्ते १। तओ अणुग्घाइमा पण्णत्ता, तं जहा–हत्थकम्मं करेमाणे, मेहुणं सेवमाणे, राइभोयणं भुंजमाणे २। तओ पारंचिया पण्णत्ता, तं जहा–दुट्ठपारंचिए, पमत्तपारंचिए, अन्नमन्नं करेमाणे पारंचिए ३। तओ अणवट्ठप्पा पण्णत्ता, तं जहा–साहम्मियाणं तेणं करेमाणे, अन्नधम्मियाणं तेणं करेमाणे, हत्थातालं दलयमाणे४॥सू०६९॥

अब सूत्रकार देवाधिकार को लेकर इन्द्रपरिषद् सम्बन्धी वक्तव्यता की प्ररूपणा करने के लिये कहते हैं–"सक्कस्स णं देविंदस्स देवरण्णो" इत्यादि सूत्र।

देवेन्द्र–देवराज शक्र की बाह्यपरिषदा के देवों की तीन पल्योपम की स्थिति कही गई है। देवेन्द्र–देवराज शक्र की आभ्यन्तर परिषदा के देवों की तीन पल्योपम की स्थिति कही गई है। देवेन्द्र-देवराज ईशानेन्द्र की बाह्य परिषदा की देवों की तीन पल्योपम की स्थिति कही गई है, इन तीनों सूत्रों की व्याख्या सुगम है ॥सू०६८॥

દેવાધિકાર ચાલી રહ્યો છે, તેથી હવે સૂત્રકાર ઇન્દ્રપરિષદ સંબંધી વક્તવ્યતાનું નિરૂપણ કરે છે—" सक्कस्स णं देविंदस्स देवरण्णो " ઇત્યાદિ—

દેવેન્દ્ર, દેવરાજ શક્રની બાહ્યપરિષદના દેવોની સ્થિતિ ત્રણ પલ્યોપમની કહી છે. દેવેન્દ્ર, દેવરાજ શક્રની આભ્યન્તર પરિષદના દેવોની સ્થિતિ ત્રણ પલ્યોપમની કહી છે. દેવેન્દ્ર, દેવરાજ ઈશાનેન્દ્રની બાહ્યપરિષદની દેવોની સ્થિતિ ત્રણ પલ્યોપમની કહી છે આ ત્રણે સૂત્રો સરળ હોવાથી વધુ સ્પષ્ટીકરણની જરૂર રહેતી નથી. ॥ સૂ. ૬૮ ॥

छाया-त्रिविधं प्रायश्चित्तं प्रज्ञप्त, तद्यथा-ज्ञानप्रायश्चित्तं, दर्शनप्रायश्चित्तं, चारित्रप्रायश्चित्तम् १। त्रयः अनुद्घातिमाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा - हस्तकर्मकुर्वाणः, मैथुनं सेवमानः, रात्रिभोजनं भुञ्जानः ।२। त्रयः पाराञ्चिकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-दुष्टपाराञ्चिकः, प्रमत्तपाराञ्चिकः, अन्योन्यं कुर्वन् पाराञ्चिकः ३। त्रयोऽनवस्थाप्याः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-साधर्मिकाणां स्तैन्यं कुर्वाणः, अन्यधार्मिकाणां स्तैन्यं कुर्वाणः, हस्तातालं ददत् ४ ॥ सू० ६९ ॥

देवो की स्थिति कही इस देवपद की प्राप्ति जीव को पूर्व भवमें प्रायश्चित्त सहित अनुष्ठानसे होती है अतः अब सूत्रकार प्रायश्चित्तवालों की प्ररूपणा सूत्रचतुष्टय से करते हैं-" तिविहे पायच्छित्ते पण्णत्ते " इत्यादि

सूत्रार्थ — प्रायश्चित्त तीन प्रकार का कहा गया है जैसे-ज्ञान प्रायश्चित्त दर्शन प्रायश्चित्त, और चारित्रप्रायश्चित्त ? अनुद्घातिमा-तीन प्रकार के कहे गये हैं, जैसे-हस्तकर्म करनेवाले, मैथुन सेवन करनेवाले, और रात्रि भोजन करनेवाले २, पाराञ्चिक तीन प्रकार के कहे गये हैं, जैसे-दुष्ट पाराञ्चिक, प्रमत्तपाराञ्चिक, और परस्पर में मैथुन करनेवाला पाराञ्चिक-३ अनवस्थाप्य तीन कहे गये हैं, जैसे-साधर्मिकों की चोरी करने वाला, अन्यधार्मिकों की चोरी करने वाला, और हाथ से ताल ताडन करने वाला प्रहार करने वाला ४।

પહેલાના સૂત્રમાં દેવોની સ્થિતિ પ્રકટ કરવામાં આવી. પૂર્વભવમાં પ્રાયશ્ચિત્ત સહિત અનુષ્ઠાન કરવાથી જીવને દેવ પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર પ્રાયશ્ચિત્તવાળા જીવોની પ્રરૂપણા સૂત્ર ચતુષ્ટય (ચાર સૂત્રો) દ્વારા પ્રકટ કરે છે—' तिविहे पायच्छित्ते पण्णत्ते " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ–પ્રાયશ્ચિત્તના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) જ્ઞાન પ્રાયશ્ચિત્ત, (૨) દર્શન પ્રાયશ્ચિત્ત અને (૩) ચારિત્ર પ્રાયશ્ચિત્ત । ૧ ।

અનુદ્ઘાતિમાના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) હસ્તકર્મ કરનારા, (૨) મૈથુન સેવન કરનારા અને (૩) રાત્રિભોજન કરનારા । ૨ ।

પારાચિત ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે-(૧) દુષ્ટ પારાંચિક, (૨) પ્રમત્ત પારાચિક અને (૩) પરસ્પરમા મૈથુન કરનાર પારાંચિક । ૩ ।

અનવસ્થાપ્ય ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે-(૧) સાધર્મિકોને ત્યાં ચોરી કરનાર (૨) અન્ય ધાર્મિકોને ત્યાં ચોરી કરનાર અને (૩) હાથથી તાડક (પ્રહાર) કરનાર ।૪।

टीका–' तिविहे पायच्छित्ते ' इत्यादि । सूत्रचतुष्टयं सुगमं, नवरं–अतिचार-शुद्धयर्थं यदालोचनादि तत्प्रायश्चित्तं कथ्यते तत् ज्ञानदर्शनचारित्रभेदात्त्रिविधं, तत्र ज्ञानप्रायश्चित्तं–ज्ञानातिचारशुद्धयर्थं यदालोचनादिकरणम् । यद्वा–प्रायश्चित्तशब्दोऽतिचार–वाचकस्तेन ज्ञानस्य प्रायश्चित्तमतिचारो ज्ञानप्रायश्चित्तम् । १ । एवं दर्शनचारित्रयोरपि विज्ञेयम् । तत्र ज्ञानस्याकालाध्ययनादयोऽष्टावतिचाराः, दर्शनस्य शङ्किताकाङ्क्षितादयोऽष्टौ, चारित्रस्य त्वतिचाराः, मूलोत्तरगुणविराधना-रूपा अनेकविधा इति । ' तओ अणुग्घाइमा ' इत्यादि, अनुद्घातिमाः, उद्घातः––भागपातस्तेन निर्वृत्तम् उद्घातिमं लघुप्रायश्चित्तं–न उद्घातिमम्, अनुद्घा-

टीकार्थ—अतिचारों की शुद्धि के लिये जो आलोचनादि किये जाते हैं वे सब प्रायश्चित्त कहलाते हैं, वह प्रायश्चित्त ज्ञानदर्शन–और चारित्र के भेद से तीन प्रकार का जो कहा गया है उसका तात्पर्य ऐसा है कि ज्ञान में लगे हुवे अतिचारों की शुद्धि के लिये जो आलोचना आदि करना होता है वह ज्ञानप्रायश्चित्त है अथवा –प्रायश्चित्त शब्द अतिचार का वाचक है इससे यह अर्थ निकलता है कि–ज्ञान का जो प्रायश्चित्त अतिचार है वह ज्ञानप्रायश्चित्त है ? इसी तरह का कथन दर्शन और चारित्र के विषय में भी जानना चाहिये अकाल अध्ययन आदि आठ अतिचार ज्ञान के और शंकित कांक्षित आदि आठ अतिचार दर्शन के तथा–मूलोत्तर गुणों की विराधना रूप अनेक विध अतिचार चारित्र के हैं। " तओ अणुग्घाइमा " इत्यादि भागपात का नाम उद्घात है इस भागपात से जो निर्दिष्ट होता है वह

ટીકાર્થ–હવે આ ચાર સૂત્રોનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે–અતિચારોની શુદ્ધિનિમિત્તે જે આલોચના વગેરે કરવામા આવે છે તેનું નામ પ્રાયશ્ચિત્ત છે તે પ્રાયશ્ચિત્ત જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનુ કહ્યું છે. જ્ઞાનમાં લાગેલા અતિચારોની શુદ્ધિને નિમિત્તે જે આલોચના આદિ કરવામાં આવે છે, તેને જ્ઞાન પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે. અથવા–પ્રાયશ્ચિત્ત શબ્દ અતિચારનો વાચક છે, તેથી એવો અર્થ નીકળે છે કે જ્ઞાનનું જે પ્રાયશ્ચિત્ત-અતિચાર છે, તેનું નામ જ્ઞાનપ્રાયશ્ચિત્ત છે. એ જ પ્રકારનુ કથન દર્શન અને ચારિત્રના વિષયમાં પણ સમજવું અકાલ અધ્યયન આદિ આઠ અતિચાર જ્ઞાનના કહ્યા છે. શંકિત, કાંક્ષિત આદિ આઠ અતિચાર દર્શનના કહ્યા છે, તથા મૂલોત્તર ગુણોની વિરાધના રૂપ અનેક અતિચાર ચારિત્રના કહ્યા છે । ૧ ।

" तओ अणुग्घाइमा " ઈત્યાદિ—

ભાગપાતનું (પ્રાયશ્ચિત્તના વિભાગ) નામ ઉદ્ઘાત છે. તે ભાગપાતથી જે

तिमं-गुरु प्रायश्चित्तमित्यर्थः, गुणगुणिनोरभेदात् साधवोऽप्यनुद्धातिमाः-गुरुप्रायश्चित्तयोग्या इत्यर्थः, ते त्रयः प्रज्ञप्ताः, तथाहि-हस्तकर्म-आगमप्रसिद्धं, तत्कुर्वाणः तदाचरन् अन्यद्वयं प्रसिद्धम् । २ । 'तओ पारंचिया' इत्यादि, त्रयः पाराञ्चिकाः पारं-तीरं तपसाऽपराधस्य अञ्चति-गच्छति ततो दीक्ष्यते यः स पाराञ्ची, स एव पाराञ्चिकः, तस्य यदनुष्ठानं तत् पाराञ्चिकं दशमं प्रायश्चित्तं लिङ्गक्षेत्रकाल-

उद्घातिम है, उद्घातिम शब्द का अर्थ लघुप्रायश्चित्त है ऐसा जो प्रायश्चित्त नहीं होता है-अर्थात् जो गुरु प्रायश्चित्त होता है वह अनुद्घातिम है यहां गुण और गुणी के अभेद सम्बन्ध से साधुजन भी "उद्घातिम" शब्द के वाच्यार्थ हो जाते हैं इसलिये जो गुरुप्रायश्चित्त के योग्य होते हैं वे अनुद्घातिम होते हैं, ऐसे अनुद्घातिम साधु तीन प्रकार के जो कहे गये हैं उनका तात्पर्य ऐसा है-कि आगम प्रसिद्ध हस्तकर्म को जो साधु करता है, वह तथा मैथुनसेवन जो करता है, वह-और जो रात्रि भोजन करता है, वह महाप्रायश्चित्त का पात्र होता है, "तओ पारंचिया" इत्यादि-इस सूत्रके द्वारा जो पाराञ्चिक तीन प्रकार के कहे गये हैं उनका तात्पर्य ऐसा है जो साधु तपस्याद्वारा अपराधके तीर (अन्तिम अवस्था) को प्राप्त कर लेता है, बाद में पुनः दीक्षित किया जाता है, ऐसा वह साधु पाराञ्ची है पाराञ्ची ही पाराञ्चिक है उसका जो अनुष्ठान है वह

નિર્દિષ્ટ થાય છે તે ઉદ્ઘાતિમ છે. ઉદ્ઘાતિમ એટલે લઘુપ્રાયશ્ચિત્ત, અને અનુદ્ઘાતિમ એટલે ગુરુપ્રાયશ્ચિત્ત જે પ્રાયશ્ચિત્ત લઘુ હોતું નથી પણ ગુરુ હોય છે, તે પ્રાયશ્ચિત્તને અનુદ્ઘાતિમ કહે છે ગુણ અને ગુણીમાં અભેદ સંબંધની અપેક્ષાએ અહીં સાધુજન પણ 'ઉદ્ઘાતિમ' પદના વાચ્યાર્થ રૂપે ગ્રહણ કરી શકાય છે. તેથી ગુરુપ્રાયશ્ચિત્તને પાત્ર હોય એવા સાધુને અનુદ્ઘાતિમ કહે છે એવા અનુદ્ઘાતિમ સાધુઓના જે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે, તેનુ સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) આગમ પ્રસિદ્ધ હસ્તકર્મ કરનાર જે સાધુ હોય છે, તે મહાપ્રાયશ્ચિત્તને પાત્ર ગણાય છે, (૨) મૈથુન (અબ્રહ્મ) નુ સેવન કરનાર સાધુ પણ મહાપ્રાયશ્ચિત્તને પાત્ર ગણાય છે. (૩) રાત્રિભોજન કરનાર સાધુ પણ મહાપ્રાયશ્ચિત્તને પાત્ર ગણાય છે. "तओ पारंचिया" ઈત્યાદિ—

પહેલાં તો આ સૂત્રમાં વપરાયેલા 'પારાંચિક' પદનો અર્થ સમજાવવામાં આવે છે-જે સાધુ તપસ્યા દ્વારા અપરાધના તીરને પ્રાપ્ત કરી લે છે, ત્યારબાદ ફરીથી દીક્ષિત કરવામાં આવે છે, એવા તે સાધુને પારાંચી કહે છે. પારાંચી જ પારાંચિક ગણાય છે. તે પારાંચિકનું જે અનુષ્ઠાન છે તેને પારાંચિક

तपोभिर्बहिष्करणमितिभावः, तद्योगात्साधुरपि पाराञ्चिकः। स संक्षेपेण द्विविधः आशातना पाराञ्चिकः, प्रतिसेवनापाराञ्चिकश्च। तत्र स प्रत्येकं स चारित्राचरित्रभेदेन द्विविधः, तथाहि—सचरित्र अशातनापाराञ्चिकः, अचरित्र आशातना पाराञ्चिको वा। एवं सचरित्रः प्रतिसेवनापाराञ्चिकः, अचरित्रः प्रतिसेवनापाराञ्चिको वा। परिणाममपराधं चाश्रित्य कुत्रचित् केनाऽपि प्रतिसेवितेन पदेन सर्वं चारित्रं भ्रश्यति, कुत्रचिद्देशतो भ्रश्यति। एवं कुत्रचित्तुल्येऽपराधेऽपि परिणामवशान्नानाप्रकारेण प्रायश्चित्तदानं भवति, कुत्रचित्तुल्ये परिणामेऽपि अपराधनानात्वं

पाराञ्चिक है, "पाराञ्चिक" यह दशवां प्रायश्चित्त है इसमें लिङ्ग क्षेत्र-काल-तप इनसे पाराञ्चीको बाहर करना होता है इस कारण इस प्रायश्चित्त के सम्बन्ध से साधु को भी पाराञ्चिक कह दिया गया है, यह संक्षेप से दो प्रकार का होता है-एक आशातना पाराञ्चिक, और दूसरा -प्रतिसेवना पाराञ्चिक, इनमें प्रत्येक के भी दो दो भेद हैं, जैसे-सचरित्र आशातना पाराञ्चिक, और अचरित्र आशातना पाराञ्चिक, सचरित्र प्रतिसेवना पाराञ्चिक, और-अचरित्र प्रतिसेवना पाराञ्चिक, परिणाम और अपराध की अपेक्षा के अनुसार कहीं पर किसी भी प्रतिसेवित हुए पद से सम्पूर्ण चारित्र से भ्रष्ट हो जाता है और कहीं पर देशतः चारित्र भ्रष्ट होता है इसी तरह कहीं पर तुल्य अपराध के होने पर भी परिणाम के अनुसार नाना प्रकार से प्रायश्चित्त दिया जाता है तथा -कहीं पर तुल्य परिणाम के होने पर भी अपराध में भिन्नता अनेकता

અનુષ્ઠાન કહે છે. "પારાંચિક" આ દશમું પ્રાયશ્ચિત્ત છે. તેમાં લિંગ, ક્ષેત્ર, કાળ અને તપથી પારાંચિકને વારવાનો હોય છે તે કારણે આ પ્રાયશ્ચિત્તના સંબંધને અનુલક્ષીને સાધુને પણ પારાંચિક કહી દેવામાં આવ્યો છે. તે પારાંચિકના બે પ્રકાર પડે છે-(૧) આશાતના પારાંચિક અને (૨) પ્રતિસેવના પારાંચિક આ દરેકના પણ બબ્બે ભેદ કહ્યા છે-સચરિત્ર આશાતના પારાંચિક અને અચરિત્ર આશાતના પારાંચિક, આ બે ભેદો આશાતના પારાંચિકના સમજવા. પ્રતિસેવના પારાંચિકના પણ નીચે પ્રમાણે બે ભેદ કહ્યા છે-(૧) સચરિત્ર પ્રતિસેવના પારાંચિક અને (૨) અચરિત્ર પ્રતિસેવના પારાંચિક.

પરિણામ અને અપરાધની અપેક્ષાએ કયારેક કોઇપણ પ્રતિસેવિત થયેલા પદથી સંપૂર્ણ ચારિત્રભ્રષ્ટ થઈ જાય છે, અને કયારેક દેશતઃ (અંશતઃ) ચારિત્ર ભ્રષ્ટ થઇ જાય છે. આ રીતે કયારેક તુલ્ય અપરાધનો સદ્ભાવ હોવા છતાં પણ પરિણામાનુસાર વિવિધ પ્રકારે પ્રાયશ્ચિત્ત આપવામાં આવે છે, તથા કયારેક તુલ્યપરિણામનો સદ્ભાવ હોવા છતા પણ અપરાધમાં ભિન્નતા દેખાતી

भवति। तीर्थंकर-प्रवचनश्रुता-ऽऽचार्य-गणधरमहर्द्धिकानामाशातनाकारक आशातनापाराश्चिको भवति।

उक्तश्च—" सव्वे आसायंते पावइ पारंचियं ठाणं "

छाया—सर्वान् आशातयन् प्राप्नोति पाराश्चिकं स्थानम्, इति।

प्रतिसेवनापाराश्चिकस्त्रिविधः-दुष्टपाराश्चिकः प्रमत्तपाराश्चिकः, अन्योन्यपाराश्चिकश्चेति, उक्तश्च—

" पडिसेवणपारंची, तिविहो सो होइ आणुपुव्वीए।
दुट्ठे य पमत्ते य, नायव्वो अन्नमन्ने य॥ १॥

छाया—प्रतिसेवनापाराश्चिकस्त्रिविधः स भवति आनुपूर्व्या।
दुष्टश्च प्रमत्तश्च, ज्ञातव्योऽन्योऽन्यश्चेति॥ १॥ इति।

पारश्चिकत्रैविध्यमाह—दुष्टपाराश्चिकः, दुष्टो-दोषवान् पाराश्चिकः। प्रमत्तपाराश्चिकः, प्रमत्तः-पञ्चमनिद्राप्रमादवान्, स एव पाराश्चिकः। अन्योन्यं कुर्वन् पाराश्चिकः, अन्योन्यं-परस्परं मैथुनं पाराश्चिकः पुरुषयुग्मरूप इत्यर्थः। तत्र-

आती है तीर्थंकर प्रवचन श्रुत-आचार्य गणधर और महर्द्धिक इनकी आशातना करने वाला जीव आशातना पाराश्चिक होता है, कहा भी है-" सव्व आसायंते पावइ पारंचियं ठाणं-" प्रतिसेवना पाराश्चिक तीन प्रकार का होता है, एक दुष्टपाराश्चिक दूसरा प्रमत्तपाराश्चिक, और तीसरा अन्योन्यपाराश्चिक, कहा भी है-" पडिसेवणपारंची तिविहो-" इत्यादि, जो दुष्ट दोषवाला होता है वह दुष्टपारांचिक है, जो पांचवां निद्रारूप प्रमादवाला होता है वह प्रमत्तपाराश्चिकहै, तथा-परस्परमें मैथुन करता है वह-अन्योन्यपाराश्चिक है। इनमें जो दुष्ट पाराश्चिक है वह कषाय विषय की अपेक्षा से दो प्रकार का है, तथा-कषायदुष्टपाराश्चिक

હોય છે તીર્થંકર-પ્રવચન, શ્રુત, ગણધર, આચાર્ય અને મહર્દ્ધિકની આશાતના કરનારો જીવ આશાતના પારાંચિક હોય છે કહ્યુ પણ છે કે—

" सव्व आसायंते पावइ पारंचियं ठाणं " ઇત્યાદિ

પ્રતિસેવના પારાંચિક ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે-(૧) દુષ્ટ પારાંચિક (૨) પ્રમત્ત પારાંચિક અને (૩) અન્યોન્ય પારાંચિક કહ્યું પણ છે કે—

" पडिसेवणपारंची तिविहो " ઇત્યાદિ—

જે દુષ્ટ (દોષવાળો) હોય છે તેને દુષ્ટ પારાંચિક કહે છે. જે પંચમ નિદ્રારૂપ પ્રમાદવાળો હોય છે તેને પ્રમત્ત પારાંચિક કહે છે, તથા જે પરસ્પરમાં મૈથુન (અબ્રહ્મ) નુ સેવન કરે છે તેને અન્યોન્ય પારાંચિક કહે છે. આ ત્રણ પ્રકારના પારાંચિકોમાંથી જે દુષ્ટ પારાંચિક છે તે કષાય-વિષયની અપેક્ષાએ બે પ્રકારનો છે-(૧) કષાય દુષ્ટ પારાંચિક અને (૨) વિષય દુષ્ટ પારાંચિક.

दुष्टपाराञ्चिको–कषायतो विषयतश्चेति द्विविधः, पुनरेकैकः सपक्षविपक्षभेदा द्विविधः, उक्तञ्च—

" दुविहो य होइ दुट्ठो, कसायदुट्ठो य विसयदुट्ठो य ।
दुविहो कसायदुट्ठो सपक्खपरपक्ख चउभंगो ॥ १ ॥

छाया–द्विविधश्च भवति दुष्टः कषायदुष्टश्च विषयदुष्टश्च ।
द्विविधः कषायदुष्टः सपक्षपरपक्षयोश्चतुर्भङ्गी " ॥ इति ।

तत्र–स्वपक्षकषायदुष्टो यथा–सर्षपनालिकाशाकभर्जिकाग्रहणकुपितो मृताचार्यदन्तभञ्जको मुनिः । विषयदुष्टस्तु साध्वीगामी साध्व्या सह कामभोगाभिलाषुक इत्यर्थः, एकसाध्व्या आशातनाकारकेण मुनिना सर्वजिनानामार्याः आशातिताः सङ्घोऽप्याशातितो भवति, तथा चोक्तम्—

" लिंगेण लिंगिणीए, संपत्तिं जोणिगच्छई पावो ।
सव्वजिणाणऽज्जाओ संघो वाऽऽसाइओ तेणं ॥ १ ॥

छाया—लिङ्गेन (मुनिवेषेण सहितो मुनिः) लिङ्गिन्या (मुनिवेषवत्याः

और विषयदुष्टपाराञ्चिक, ये दोनों भी सपक्ष और विपक्ष के भेद से दो दो प्रकार के होते हैं । कहा भी है–' दुविहो होइ दुट्ठो–" इत्यादि, सर्षपनालिका की शाकभाजी को ग्रहण करने से कुपित हुवा ऐसा मृताचार्य के दांतों को उखाडनेवाला मुनि स्वपक्ष कषाय दुष्टपाराञ्चिक कहा गया है तथा–विषयदुष्टपाराञ्चिक वह है जो साध्वी के साथ भोग करने का अभिलाषी होता है जो एक साध्वी की अशातना करने वाला होता है ऐसा वह मुनि समस्त जिन भगवानों की आर्याओं की आशातना कारक होता है और श्रीसंघ की भी आशातना कारक होता है । कहा भी है–" लिंगेण लिंगिणीए–" मुनिवेष सहित जो मुनि मुनिवेष

તે દરેકના પણ સપક્ષ અને વિપક્ષના ભેદથી બબ્બે પ્રકાર પડે છે. કહ્યું પણ છે કે–" दुविहो होइ दुट्ठो " ઇત્યાદિ—

સર્ષપનાલિકાની શાકભાજી ગ્રહણ કરવાથી કોપાયમાન થયેલા મૃતાચાર્યના દાંતને ઉખેડી નાખનાર મુનિને સ્વપક્ષ કષાય દુષ્ટ પારાંચિક કહેવામાં આવેલ છે

સાધ્વીની સાથે વિષયભોગ સેવવાની અભિલાષા કરનાર સાધુને વિષય દુષ્ટ પારાંચિક કહે છે. એક સાધ્વીની અશાતના કરનાર મુનિ જિન ભગવાનની સમસ્ત આર્યાઓની (સાધ્વીઓની) અશાતના કરનારો હોય છે, એટલું જ નહીં પણ શ્રીસંઘની પણ અશાતના કરનારો હોય છે. કહ્યુ પણ છે કે—

" लिंगेण लिंगिणीए " ઇત્યાદિ—

साध्व्याः) संमार्गि यो निगच्छति पापः । सर्वजिनानामार्याः संघो वा आशातितस्तेन ॥१॥ इति । एतादृशो मुनिर्द्रष्टुमप्ययोग्यः अनन्तसंसारभ्रमणहेतुकर्मकारित्वात् , उक्तञ्च—

" पावाण पावयरो दिट्ठिप्फासेवि सो न कप्पइ उ ।
जो जिण पुंगववेसं नमिऊण तमेव धरिसेइ ॥ १ ॥
संसारसणवयग्गं, जाइजरामरणवेयणाय उरं ।
पावमलपडलछन्ना, भमंति मुद्दाधरिसणेणं ॥

छाया—पापानां पापतरो दृष्टिस्पर्शेऽपि स न कल्पते तु ।
यो जिनपुङ्गववेषं, नत्वा तमेव धर्षति ॥ १ ॥
संसारमनवदग्रं जातिजरामरणवेदनाप्रचुरम् ।
पापमलपटलच्छन्ना भ्रमन्ति मुद्रा (वेष) घर्षणेन ॥ २॥ इति ।

परपक्षकषायदुष्टः—राजमारकः, परपक्षविषयदुष्टः राजाग्रमहिषीगामी राजाग्रमहीष्या सह कामभोगाभिलाषुक इत्यर्थः । प्रमत्तपाराञ्चिको यथा—पञ्चमनिद्रा

वाली आर्या के साथ मैथुन करता है वह मुनि पापी है और—ऐसे उस मुनि के द्वारा सर्व जिनेन्द्रों की आर्याएँ आशातित की हुई मानी जाती हैं, तथा संघ भी उससे आशातित हुवा समझा जाता है ऐसा मुनि देखने के योग्य भी नहीं रहता है क्यों कि—अनन्त संसार में भ्रमण कराने वाले कर्म का वह कर्ता बन गया होता है। कहा भी है—"पावाण पावयरो—" इत्यादि, जो मुनि राज मारक होता है वह परपक्षकषाय दुष्ट है तथा—परपक्षविषय दुष्ट वह है जो राजा की पट्टरानी के साथ विषयभोग करने का अभिलाषी होता है, प्रमत्तपाराञ्चिक वह मुनि है जो स्त्यानर्द्धिनिद्रावाला मांसाशी होता है ऐसा वह मुनि सद्गुणोज्वल

મુનિવેષધારી જે મુનિ મુનિવેષધારી આર્યા (સાધ્વી) ની સાથે મૈથુન કરે છે, તે મુનિ પાપી છે. એવા મુનિ દ્વારા જિનેન્દ્રોની સઘળી આર્યાઓની આશાતના કરવામાં આવી છે, એવું માનવામાં આવે છે એટલું જ નહીં પણ તેના દ્વારા સંઘની પણ આશાતના થઇ ગણાય છે. એવો મુનિ દર્શન કરવાને પાત્ર પણ ગણાતો નથી, કારણ કે અનંત સંસારમાં ભ્રમણ કરાવનાર કર્મનો કર્તા તે બની ગયો હોય છે કહ્યું પણ છે કે—" पावाण पावयरो " ઇત્યાદિ.

જે મુનિ રાજભારક હોય છે તેને પરપક્ષ કષાય દુષ્ટ કહે છે. જે મુનિ રાજાની પટ્ટરાણીની સાથે વિષયભોગ સેવવાનો અભિલાષી હોય છે, તેને પરપક્ષ વિષય દુષ્ટ કહે છે.

प्रमादवान् मांसाशिप्रव्रजितमुनिः, अयं च सद्गुणोऽपि त्याज्य एव । अन्योन्यं कुर्वन् पाराञ्चिकः अन्योन्यं पुरुषः पुरुषेण सह मुखपायुप्रयोगतः अनङ्गे वा मैथुनं कुर्वन् पाराञ्चिको भवति । अस्य दीक्षादाने विवेकः कार्यः, उक्तश्चात्र—

"आसयपोसयसेवी, केवि मणूसा दुवेयगा होंति ।
तेसिं वेसविवेगो" छाया—आस्यकपोषकसेविनः केऽपि मनुष्या द्विवेदका भवन्ति तेषां वेषविवेकः (कार्यः) इति । ३ । 'तओ अणवट्टप्पा' इत्यादि । त्रयः अनवस्थाप्याः, अवस्थापयितुं महाव्रतेषु स्थापयितुं योग्या अवस्थाप्याः, न अवस्थाप्या अनवस्थाप्याः–आसेवितातिचारविशेषाः सन्तोऽनाचरिततपोविशेषास्तद्दोषोपरता अपि महाव्रतेषु नावस्थाप्यन्ते, आचरित-

होने पर भी त्याज्यकोटि में ही कहा गया है, अन्योन्यपाराञ्चिक वह होता है जो दूसरे पुरुष के साथ मुख में पायु–गुदा में कामक्रीडा करता है, अथवा जो कामसेवन के अङ्ग नहीं हैं उनमें कामसेवन करता है ऐसे को तो दीक्षा देने में विवेक कर्तव्य कहा गया है । कहा भी है– "आसयपोसय सेवी–" इत्यादि, "तओ अणवट्टप्पा–" इत्यादि, जो महाव्रतों में स्थापना के योग्य होते हैं वे अवस्थाप्य हैं, और जो ऐसे नहीं होते हैं–वे अनवस्थाप्य हैं, ये अनवस्थाप्य अतिचार विशेषों का आसेवन करते रहते हैं और तपोविशेष को आचरण करने की ओर ध्यान से रहित होते हैं ऐसे ये जीव यदि अतिचाररूप दोषों से उपरत हो भी जावें तो भी महाव्रतों में ये अवस्थापित नहीं किये जाते हैं,

પાંચમી નિદ્રા પ્રમત્ત માંસ ભક્ષી મુનિનેપ્રમત્ત પારાંચિક કહે છે. એવો મુનિ સદ્‌ગુણોજ્જવલ હોવા છતા પણ ત્યાજ્ય કોટિમાં જ મૂકી શકાય છે. કામસેવનના અંગો ન હોય એવાં અંગોમાં અન્ય પુરુષની સાથે કામસેવન કરનાર મુનિને અન્યોન્ય પારાંચિક કહે છે. એવા મુનિને પણ દીક્ષા દેવામાં પણ વિવેક રાખવાનું કહ્યું છે. કહ્યુ પણ છે કે–" आसय पोसयसेवी " ઈત્યાદિ.

" तओ अणवट्ठप्पा " ઈત્યાદિ—

જે મુનિઓ મહાવ્રતોમાં સ્થાપનાને યોગ્ય હોય છે, તેમને અવસ્થાપ્ય કહે છે, પરન્તુ જે મુનિઓ એવા હોતા નથી તેમને અનવસ્થાપ્ય કહે છે. એ અનવસ્થાપ્ય મુનિઓ અતિચાર વિશેષોનું સેવન કરતા રહે છે અને તપો-વિશેષનું આચરણ કરવા પ્રત્યે ધ્યાન રાખવાથી રહિત હોય છે. એવા તે સાધુઓ અતિચાર રૂપ દોષોથી ઉપરત (તે પ્રકારના દોષોનું સેવન કરતા અટકી જવું તે) થઇ જાય તો પણ મહાવ્રતોમાં તેમને અવસ્થાપિત કરી

तपोविशेषात्तु पुनर्दीक्षायोग्या भवन्तीति भावः। तानेवाह-साधर्मिकाणां स्तैन्यं कुर्वन् साधर्मिकाः-एकमाण्डलिकाः साम्भोगिकामुनयः तेषां तत्सत्कोत्कृष्टोपधेः शिष्यादेर्वाचौर्यं कुर्वन्, तान् प्रति प्रद्विष्टचित्तो वा। अन्यधार्मिकाणां स्तैन्यं कुर्वन् अन्यसाधर्मिका-शाक्यादयो गृहस्था वा तेषां तत्सत्कोपध्यादेश्चौर्यं कुर्वन्। तथा-हस्तातालं ददत्, हस्तेनाऽऽतालनमाताडनं हस्तातालस्तं ददत्-यष्टिमुष्टि-लकुटादिभिर्मरणादिनिरपेक्षः स्वस्य परस्य वा प्रहरन् घोरपरिणामइत्यर्थः अनव-स्थाप्यो भवतीति प्रक्रमः ४ ॥ सू० ६९ ॥

परन्तु जब ये तपोविशेष को आचरित करने लगते हैं तो ही ये पुनः दीक्षा के योग्य हो जाते हैं इसी बात को सूत्रकार ने इस प्रकार से कहा है जो एक माण्डलिक साम्भोगिक मुनि हैं, वे साधर्मिक कहे गये हैं-ऐसे साधर्मिक मुनिजनों की उत्कृष्ट उपधिकों अथवा-उनके शिष्या-दिकों को चुराने वाला अथवा उनके प्रति प्रद्विष्टचित्त रखने वाला मुनि साधर्मिकों की चोरी करने वाला अनवस्थाप्य कहा गया है। अन्य साधर्मिक से यहां शाक्य आदि अथवा-गृहस्थजन गृहीत हुवे हैं सो इनकी जिस वस्तु पर सत्ता है उस वस्तु को उपधि आदि को चुराने वाला मुनि अनवस्थाप्य के द्वितीय भेद में परिगणित हुवा है हस्तताल को देनेवाला, अर्थात्-यष्टि से मुष्टि से, लकुट (लकडी) आदि से अपने

શકાતા નથી. પરંતુ જ્યારે તેઓ તપોવિશેષને આચરવા માંડે છે, ત્યારે જ તેમને ફરીથી દીક્ષા આપવાને યોગ્ય ગણી શકાય છે. એ જ વાતને સૂત્રકારે આ રીતે કહી છે.

હવે અનવસ્થાપ્યના ત્રણ પ્રકારનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—જે સાધુઓ એક જ મંડળમાં (સમૂહમાં) સાંભોગિક મુનિરૂપે રહે છે તેમને સાધર્મિક કહે છે એવાં સાધર્મિક મુનિજનોની ઉત્કૃષ્ટ ઉપધિ (પાત્ર, વસ્ત્ર આદિ) ની ચોરી કરનારા, અથવા તેમના શિષ્યાદિકોની ચોરી કરાવનારા, અથવા તેમના પ્રત્યે પ્રદ્વિષ્ટ ચિત્ત રાખનારા મુનિને સાધર્મિકોની ચોરી કર-નારો અનવસ્થાપ્ય કહ્યો છે

અન્ય સાધર્મિક પદથી અહીં શાક્ય આદિ અથવા ગૃહસ્થજન ગૃહીત થયેલ છે. આ પ્રકારના અન્ય સાધર્મિકની માલિકીની જે વસ્તુ છે તેની ચોરી કરનાર સાધુને અહીં અનવસ્થાપ્યના બીજા ભેદ રૂપે પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે

(૩) અનવસ્થાપ્યનો ત્રીજો ભેદ—હાથથી તાડન કરનાર, સોટી, લાકડી, મુઠી આદિ વડે-મરણની પરવા કર્યા વિના-પોતાની ઉપર કે અન્ય વ્યક્તિની

पूर्वोक्तानि प्रायश्चित्तानि प्रव्रज्यादायकानां भवन्ति। प्रव्रज्यादानं चायोग्यान्निरस्य योग्यानां विधेयमिति तदयोग्यान् सूत्रषट्केन निरूपयति—

मूलम्–तओ णो कप्पंति पव्वावेत्तए, तं जहा-पंडए, वाइए (वाहिए) कीवे १। एवं मुंडावित्तए२, सिक्खावित्तए३, उवट्ठावित्तए ४, संभुंजित्तए ५, संवासित्तए ६ ॥ सू० ७० ॥

छाया–त्रयो नो कल्पन्ते प्रव्राजयितुं, तद्यथा–पण्डकः, वातिकः, (व्याधितः) क्लीवः। १। एवं मुण्डयितुं २, शिक्षयितुं ३, उपस्थापयितु ४, संभोजयितुं ५, संवासयितुम् ६ ॥ सू० ७० ॥

मरणकी परवाह नहीं करता हुवा अपने ऊपर या परके ऊपर प्रहार करने वाला अनवस्थाप्य के तृतीय भेद में परिगन किया गया है ऐसा व्यक्ति घोर परिणामों वाला होता है ॥सू०६९॥

ये पूर्वोक्त प्रायश्चित्त प्रव्रज्यादायकों को होते हैं, अतः प्रव्रज्यादान अयोग्यों को छोडकर योग्यों को दिया जाता है इसलिये सूत्रकार सूत्र षट्क से अयोग्यों का निरूपण करते हैं "तओ णो कप्पंति पव्वावेत्तए–" इत्यादि

सूत्रार्थ–ये तीन प्रव्रज्या देने के योग्य नहीं होते हैं, जैसे–एक पण्डक द्वितीय वातिक और तृतीय व्याधित, इसी प्रकार से ये मुण्डित करने के लिये, शिक्षा ग्रहण करने के लिये, महाव्रतों में व्यवस्थापित करने के लिये, उपधि–आहार आदि से साथ में संभोग करने के लिये और –अपने पास रखने के लिये योग्य नहीं होते हैं।

ઉપર પ્રહાર કરનાર સાધુને અનવસ્થાપ્યના ત્રીજા ભેદમાં મૂકી શકાય છે, એવો સાધુ ઘોર પરિણામોવાળો હોય છે. ॥ સૂ. ૬૯ ॥

સૂત્રાર્થ–પ્રવ્રજ્યાદાયકોને આ પૂર્વોક્ત પ્રાયશ્ચિત્ત લાગે છે. તેથી અયોગ્ય વ્યક્તિઓને પ્રવ્રજ્યા અપાતી નથી પણ યોગ્ય વ્યક્તિઓને જ પ્રવ્રજ્યા અપાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર નીચેનાં ૬ સૂત્રો દ્વારા એવી અયોગ્ય વ્યક્તિઓનું નિરૂપણુ કરે છે–" तओ णो कप्पंति पव्वावेत्तए " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ–નીચે બતાવેલી ત્રણ પ્રકારની વ્યક્તિઓ પ્રવ્રજ્યા દેવાને પાત્ર ગણાતી નથી–(૧) પંડક, (૨) વાતિક, (૩) વ્યાધીત. આ ત્રણે પ્રકારના મનુષ્યો મુંડિત કરવાને યોગ્ય ગણાતા નથી, શિક્ષાગ્રહણ કરવાને યોગ્ય ગણાતા નથી, મહાવ્રતોમાં સ્થાપિત કરવાને યોગ્ય ગણાતા નથી, ઉપધિ–આહાર આદિની અપેક્ષાએ સાંભોગિક કરવાને યોગ્ય ગણાતા નથી અને પોતાની સાથે રાખવાને યોગ્ય પણ ગણાતા નથી.

टीका—'तओ' इत्यादि । सूत्रपट्कं सुगमं, नवरं-त्रयः प्रव्राजनयोग्या न भवन्ति । तानेवाह — पण्डकः — पण्डकलक्षणपट्कयुक्तो नपुंसकविशेषः, तल्लक्षणानि यथा—

"महिलासहावो १ सरवन्नभेओ २, मेंढ महंतं ३ मउई य वाया४ ।
ससद्दगं मुत्त ५ मफेणगं ६ य, एयाणि छप्पंडगलक्खणाणि ॥१॥"

छाया—महिलास्वभावः १ स्वरवर्णभेदः२, मेढ्रं महत् ३ मृद्वी च वाचा ४ ।
सशब्दकं मूत्र ५ मफेनकं ६ च, एतानि षट् पण्डकलक्षणानि ॥ १ ॥ इति ।

इत्यादि लक्षणैर्विज्ञाय पण्डकः परिहर्त्तव्यः । वातोऽस्यास्तीति वातिकः-वातप्रकृतिकः, अयं स्वपररूपेण केनापि निमित्तेन वेदोदयं धर्तुं न शक्नोति

टीकार्थ-सूत्रकार ने "ये तीन प्रव्राजना प्रव्रज्या योग्य नहीं होते हैं" ऐसा जो कहा है इसी बात को यहां स्पष्ट किया गया है, पाण्डक-एक जाति का नपुंसकविशेष होता है इसके ६ लक्षण इस प्रकार से कहे गये हैं-"महिलासहावो" इत्यादि, इसका स्वभाव स्त्री के स्वभाव जैसा होता है स्वर में और वर्ण में इसको भेद होता है इसका लिङ्ग बडा होता है इसकी वाणी पतली होती है पेशाब करते समय इसकी पेशाब में से शब्द निकलता है, और-इसकी पेशाब में फेन नहीं उठता है ये पण्डक के ६ लक्षण हैं। इन लक्षणों से पण्डक को जानकर उसे दीक्षा नहीं देनी चाहिये ? वात जिसको होता है वह वातिक वात प्रकृतिवाला है, वह वातिक स्व पर रूप से किसी निमित्त से वेदोदय को धारण करने में समर्थ नहीं हो

ટીકાર્થ—"આ ત્રણ પ્રકારના મનુષ્યો પ્રવ્રજ્યા આપવા યોગ્ય ગણાતા નથી, એવું સૂત્રકારે જે વિધાન કર્યું છે, તેનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—(૧) પંડકને પ્રવ્રજ્યા આપવા યોગ્ય ગણ્યો નથી. પંડક એક જાતને નપુંસક વિશેષ હોય છે, તેના છ લક્ષણ નીચે પ્રમાણે કહ્યાં છે—

"महिला सहावो" ઇત્યાદિ—

તેનો સ્વભાવ સ્ત્રી જેવો હોય છે, તેના સ્વરમાં અને વર્ણમાં ભેદ હોય છે, તેનું લિંગ મોટું હોય છે, તેની વાણી પાતળી હોય છે, પેશાબ કરતી વખતે તેના પેશાબમાંથી વિશિષ્ટ અવાજ નીકળે છે અને તેના પેશાબમાં ફીણ વળતાં નથી આ છ લક્ષણોથી પંડકને ઓળખી શકાય છે, અને આ લક્ષણોથી તેને ઓળખી લઇને તેને પ્રવ્રજ્યા આપવી જોઇએ નહીં.

(૨) વાતિકને પણ દીક્ષા આપવાનો નિષેધ ફરમાવ્યો છે. વાત-વાયુથી પીડાતી વ્યક્તિને વાતિક કહે છે આ વાતપ્રકૃતિવાળો મનુષ્ય જ્યાં સુધી તેની પ્રતિસેવા કરી લેતો નથી, ત્યાં સુધી સ્વ-પર રૂપ કોઈ પણ નિમિત્તે

यावत्तस्य प्रतिसेवा कृता न स्यात्, निरुद्धवेदोऽसौ नपुंसकतया परिणमति, एतादृशः पुरुषो वातिकः कथ्यते। यद्वा–'व्याधितः' इति पक्षेव्याधियुक्तः, चिरकालिक राजयक्ष्मादि व्याधिसम्पन्न इत्यर्थः, क्लीव.–स्त्रियं सेवितुमसमर्थः, स चतुर्विधः–दृष्टिक्लीवः, शब्दक्लीवः, आदिग्धक्लीवः, निमन्त्रणक्लीवश्चेति। तत्र यो विवस्त्राद्यवस्थां स्त्री दृष्ट्वै स्खलति स दृष्टिक्लीवः १। यः कस्यापि युग्मस्य सुरतसमयसमुद्भूतसीत्कारादि शब्द–श्रवणमात्रेण स्खलति स शब्दक्लीवः २।

सकता है, जब तक कि वह उसकी प्रतिलेखन न करले यदि यह निरुद्ध वेदवाला हो जाता है तो यह नपुंसकरूप से परिणम जाता है ऐसा पुरुष वातिक कहा गया है, यह भी दीक्षा देने को योग्य नहीं माना गया है। यद्वा–"वाइए वाहिए" की संस्कृतछाया व्याधित भी हो सकती है, इस पक्ष में जो व्याधि से चिरकालिक राजयक्ष्मा आदि व्याधि से सम्पन्न होता है वह व्याधित है, ऐसा व्याधित भी दीक्षा देने योग्य नहीं माना गया है–२ जो स्त्री को सेवन करने में असमर्थ होता है वह क्लीव है, यह क्लीव चार प्रकार का होता है, एक दृष्टिक्लीव, दूसरा शब्दक्लीव, तीसरा आदिग्धक्लीव, और चौथा निमिन्त्रणक्लीव इनमें जो नग्न अवस्थावाली वस्त्र से रहित स्त्री को देखते ही स्खलित हो जाता है वह दृष्टिक्लीव है १ जो सुरतक्रिया में लवलीन स्त्री पुरुष के सुरत समय के सीत्कार आदि शब्द को सुनते ही स्खलित हो जाता है, वह शब्दक्लीव है २ जो स्त्री को आलिङ्गन करते ही स्खलित हो

કરીને વેદોદયને ધારણ કરવાને સમર્થ હોઈ શકતો નથી. જો તે નિરૂદ્ધ વેદવાળો થઈ જાય છે, તો તે નપુંસક રૂપે પરિણમી જાય છે. એવા પુરુષને વાતિક કહ્યો છે, અને તેને દીક્ષા દેવાને યોગ્ય ગણ્યો નથી

અથવા—"वाइए-वाहिए" આ પદની સંસ્કૃત છાયા વ્યાધિત પણ થઈ શકે છે. જે ચિરકાળથી ક્ષયરોગ આદિ વ્યાધીથી પીડાતો હોય તેને વ્યાધિત કહે છે, એવી વ્યાધીત વ્યક્તિને પણ દીક્ષા આપવાને પાત્ર ગણાવી નથી.

ક્લીબને પણ દીક્ષા આપવાનો નિષેધ છે જે મનુષ્ય સ્ત્રીનું સેવન કરવાને અસમર્થ હોય છે, તેને ક્લીબ કહે છે. તે ક્લીબ ચાર પ્રકારના કહ્યા છે–(૧) દૃષ્ટિ ક્લીબ, (૨) શબ્દ ક્લીબ, (૩) આદિગ્ધ ક્લીબ અને (૪) નિમંત્રિત ક્લીબ. નગ્ન અવસ્થાવાળી (વસ્ત્રરહિત) સ્ત્રીને દેખતાંની સાથે જ જેના વીર્યનુ સ્ખલન થઈ જાય છે તેને દૃષ્ટિ ક્લીબ કહે છે. કામક્રીડામાં રત થયેલા સ્ત્રી–પુરુષોના સીત્કાર આદિ શબ્દોને સાંભળતાં જ જેના વીર્યનું સ્ખલન થઈ

यः स्त्रिया-आलिङ्गनमात्रेण स्खलति स आदिग्धक्लीबः ३ । यः स्त्रीजनस्य निमन्त्रणमात्रेण स्खलति स निमन्त्रितक्लीब इति ४ । चतुर्विधोऽप्ययं वेदनिरोधेन नपुंसकत्वं प्राप्नोतीत्यतः क्लीबत्वेन कथ्यते, वातिकक्लीबयोस्तु परिज्ञानं तन्मित्रादीनां समीपे श्रवणादेव भवतीति । किमर्थमेते प्रव्राजनयोग्या न सन्ति ' इति चेदाह-एते चोत्कटवेदवत्त्वात् निर्वलमनोवृत्तिकत्वाच्च व्रतपालनासमर्था भवन्ति, प्रव्रज्या प्रदातुरप्याज्ञाभङ्गदोषप्रसङ्ग इति प्रव्राजयितुं न कल्पन्ते, उक्तञ्च-

" जिणवयणे पडिकुट्ठ, जो पव्वावेइ लोभदोसेणं ।
चरणट्ठिओ तवस्सी, लोवेइ तमेव उ चरित्तं ॥ १ ॥ "

छाया-जिनवचने प्रतिकुष्टं (निषिद्धं) यः प्रव्राजयति लोभदोषेण ।
चरणस्थितस्तपस्वी, लोपयति तदेव चारित्रम् ॥ १ ॥ इति ।

जाता है, वह आदिग्धक्लीब है ३ तथा जो स्त्री के बुलाने मात्र से ही स्खलित हो जाता है, वह निमन्त्रितक्लीब है ४ चारों प्रकार के ये क्लीब वेदनिरोधन से नपुंसकता को प्राप्त हो जाते हैं। अतः ये क्लीब रूप से कह दिये गये हैं। वातिक और क्लीब का परिज्ञान उनके मित्रादिकों के पास में सुनने से ही हो जाता है तो फिर ये क्यों प्रव्रज्या के योग्य नहीं हैं ? तो इसका उत्तर ऐसा है कि ये उत्कटवेद वाले होते हैं अतः इनकी मनोवृत्ति निर्बल होने के कारण ये व्रतपालन करने में असमर्थ रहते हैं, तथा ऐसों को प्रव्रज्या देने की आज्ञा भी नहीं है, अतः जो इन्हे प्रव्रज्या देगा, उसे भी आज्ञाभंग करने का दोष लगेगा, इसीलिये ये प्रव्रज्या देने के योग्य नहीं कहे गये हैं। कहा भी है-" जिणवयणे पडिकुट्ठं " इत्यादि, तात्पर्य कहने का यह है कि जिन वचन में जिन्हें

જાય છે તેને શબ્દ ક્લીબ કહે છે સ્ત્રીને આલિંગન કરતાં જ જેના વીર્યનું સ્ખલન થઇ જાય છે તેને આદિગ્ધ ક્લીબ કહે છે કોઈ સ્ત્રીના નિમંત્રણુ બોલાવવા માત્રથી જેનું સ્ખલન થઈ જાય છે તેને નિમંત્રિત ક્લીબ કહે છે. ઉપર્યુક્ત ચારે પ્રકારના ક્લીબ વેદનિરોધનથી નપુંસકતા પ્રાપ્ત કરી લે છે, તેથી તેમને ક્લીબરૂપે પ્રતિપાદિત કરવામાંઆવ્યા છે.

પ્રશ્ન—વાતિક અને ક્લીબનું પરિજ્ઞાન તેમના મિત્રાદિકો દ્વારા પણુ થઈ શકે છે તેમને શા કારણે પ્રવ્રજ્યા આપવા યોગ્ય ગણ્યા નથી ?

ઉત્તર—તેઓ ઉત્કટ વેદવાળા હોય છે, તેથી તેમની મનોવૃત્તિ નિર્બળ હોય છે. નિર્બળ મનોવૃત્તિને કારણે તેઓ વ્રતપાલન કરવાને સમર્થ હોતા નથી તથા એવાં મનુષ્યોને પ્રવ્રજ્યા દેનારને પણ શાસ્ત્રાજ્ઞાનો ભંગ કરવાનો દોષ લાગે છે, તેથી તેમને પ્રવ્રજ્યા દેવી જોઇએ નહીં. કહ્યુ પણ છે કે—

" जिणवयणे पडिकुट्ठं " ઈત્યાદિ—

अत्र त्रिस्थानकानुरोधात्त्रय एव गृह्यन्ते, अन्यथा तु-विंशति-संख्यका जना प्रव्राजयितुमयोग्या भवन्ति, तथाहि--

"वाले ण वुड्ढे२ नपुंसे ३ य, जड्डे४ कीवे ५ वाइए ६ (वाहिए)।
तेणे ७ रायावगारी ८ य, उम्मत्ते ९ य अदंसणे १० ॥ १ ॥
दासे ११ दुट्ठे १२ य मूढे १३ य, अणत्त १४ जुंगिए१५ इयं।
उब्बद्धए १६ य १७, भयए सेहणिप्फेडिया १८ इयं ॥ २ ॥
गुव्विणी १९ वालवच्छा२० य, पव्वावेउं न कप्पइ।

छाया-वालो वृद्धो नपुंसकश्च, जडः क्लीवश्च वातिकः (व्याधितः)।
स्तेनो राजापकारी य, उन्मत्तश्चा दर्शनः ॥ १ ॥
दासो दुष्टश्च मूढश्च, ऋणार्त्तो जुङ्गित इति च।
उद्बद्धकश्च भृतकः शैक्ष निष्फेटित इति च ॥ २ ॥
गुर्विणी वालवत्सा च, प्रव्राजयितुं न कल्पते ॥ इति।

तत्र-वालः-अष्टवर्षान्न्यूनः १। वृद्धः षष्टिवर्षादधिकः २। नपुंसकः-प्रसिद्धः ३। जड़ः-स्थूलः स त्रिविधः, भाषा-शरीर-क्रिया भेदात्। भाषाजड़-

दीक्षा देना निषिद्ध किया गया है, उन्हें जो शिष्य बनाने के लोभ रूप दोष से दीक्षा देता है ऐसा वह चरणस्थित तपस्वी चारित्र धर्म का लोप करता है। यहां त्रिस्थानक के अनुरोध से ये तीन ही गृहीत हुवे हैं, नहीं तो प्रव्रज्या देने के लिये २० पुरुष अयोग्य कहे गये हैं, जैसे -"बाले वुड्ढे नपुंसे-" इत्यादि, आठ वर्ष से जो न्यून है वह बाल माना गया है-१, ६० वर्ष से जो अधिक है वह वृद्ध माना गया है २ नपुंसक प्रसिद्ध है, स्थूल का नाम जड़ है, यह तीन प्रकार को होता है भाषा

આ કથનનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે-જિનેન્દ્ર ભગવાને જેમને દીક્ષા દેવાનો નિષેધ કર્યો છે, તેમને શિષ્ય બનાવવાના લોભરૂપ દોષથી જે દીક્ષા આપે છે, એવો ચરણસ્થિત તપસ્વી ચારિત્રધર્મનો લોપ કરે છે. અહીં ત્રિસ્થાનકનું પ્રકરણ ચાલુ હોવાથી આ ત્રણનું જ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. આમ તો નીચે ગણાવેલા ૨૦ પ્રકારના પુરુષોને પ્રવ્રજ્યા આપવાને માટે અયોગ્ય ગણાવ્યા છે જેમકે—"वाले वुड्ढे नपुंसे" ઇત્યાદિ—

આઠ વર્ષથી ઓછી ઉમરવાળાને બાળક કહ્યો છે. (૨) ૬૦ વર્ષથી વધુ ઉમરવાળાને વૃદ્ધ કહ્યો છે. (૩) નપુંસક-આ શબ્દ જાણીતો હોવાથી તેનું વિવેચન કર્યું નથી. (૪) સ્થૂલ-જે માણસ જડ જેવો હોય છે તેને સ્થૂલ કહે છે. તેના ત્રણ પ્રકાર છે-(૧) ભાષાની અપેક્ષાએ જડ, (૨) શરીરની અપેક્ષાએ જડ અને (૩) ક્રિયાની અપેક્ષાએ જડ.

श्चतुर्विधः–जलमूकः १, मन्मनमूकः २, एलकमूकः ३, दुर्मेधश्च ४। जलमग्न इव वुडवुडायमानो यो वक्ति स जलमूकः १। यस्य वदतः खच्यमानमिव वचनं स्खलति स मन्मनमूकः 'तोतला' 'बोबडा' इति प्रसिद्धः २। यश्चैलक इव मूकतया शब्दमात्रमेव करोति न तु व्यक्तवाचा वक्तुं शक्नोति स एलकमूकः ३। दुर्मेधः–धारणाविकलः, अस्य पुनः पुनः पाठनेऽपि न किञ्चिदपि स्मृतिपथे समायाति, विस्मरणस्वभावत्वात् ४ ।१। भाषाजडश्चतुर्विधोऽपि ज्ञानग्रहणेऽसमर्थत्वान्न प्रव्रज्यायोग्यः१। शरीरजड–शरीरेण स्थूलः, यो विहारे पथि, भिक्षाचर्यायामटने, वन्दनादिषु चातीवस्थूलतयाचाऽशक्तो भवति२। क्रियाजडः–करणं–

से शरीर से और क्रिया से, इनमें भाषाजड चार प्रकार का होता है–जलमूक १ मन्मनमूक २ एलकमूक ३ और दुर्मेध ४ जल में मग्न हुवे की तरह बुडवुड जैसा होकर बोलता है वह जलमूक है, बोलते समय जिसके वचन बीच २ में रुककर निकलते हैं वह मन्मनमूक है, इसे भाषा में "तोतला" तथा गुजरात में "बोबडा" कहते हैं। मूक होने के कारण एलक [बकरा] की तरह शब्दमात्र ही करता है बोलता है, स्पष्ट वाणी नहीं बोल सकता है वह एलकमूक है। धारणा से जो विकल होता है वह दुर्मेध है बार २ पढाने पर भी इनकी स्मृति में कुछ भी नहीं जमता है क्यों कि इसका स्वभाव विस्मरणवाला होता है–४ चार प्रकार का यह भाषाजड ज्ञान के ग्रहण में असमर्थ होने के कारण प्रव्रज्या के अयोग्य कहा गया है १। शरीरजड वह है जो शरीर से स्थूल होता है ऐसा शरीरजड विहारमार्ग में, भिक्षाचर्या करने में, और

ભાષાજડના પણ ચાર પ્રકાર પડે છે–(૧) જલમૂક, મન્મનમૂક, (૩) એલકમૂક અને (૪) દુર્મેધ. જળમાં મગ્ન થયેલાની જેમ 'બુડબુડ' જેવો અવાજ કરનારને જલમૂક કહે છે બોલતી વખતે વચ્ચે વચ્ચે અટકીને જેના શબ્દો નીકળે છે તેને મન્મનમૂક અથવા બોબડો કહે છે. જે માણુસ મૂગો હોવાથી બકરાની જેમ "બેં બેં" જેવી અસ્પષ્ટ વાણી જ બોલી શકે છે તેને એલકમૂક કહે છે (એલક એટલે બોકડો). ધારણાથી જે વિકલ (રહિત) હોય છે તેને દુર્મેધ કહે છે. વારંવાર સમજાવવા છતાં પણ તેના મગજમાં કંઇપણ ઉતરતું નથી, કારણ કે તેનો સ્વભાવ જ વિસ્મરણશીલ હોય છે. આ ચારે પ્રકારના ભાષાજડ માણુસો જ્ઞાનને ગ્રહણ કરવામાં અસમર્થ હોય છે, તે કારણે તેમને પ્રવ્રજ્યા આપવા યોગ્ય ગણ્યા નથી

જેનું શરીર ખૂબ જ સ્થૂલ હોય છે તેને શરીરજડ કહે છે એવો માણુસ વિહાર માર્ગમાં, ભિક્ષાચર્યા કરવામાં અને વન્દણાદિ ક્રિયાઓ કરવામાં અસ-

क्रिया, तस्यां जड़ः—अलस इत्यर्थः, समिति-गुप्ति-प्रतिलेखनादि क्रियां पुनः पुनरुपदिश्यमानामप्यतीवजड़तया यः कर्त्तुं न शक्नोति सः ३। क्लीवः ५, वातिकः (व्याधित) प्रोक्तलक्षणः ६। स्तेनः—चौरः ७, राजापकारी—राजापराधी ८, उन्मत्तः—प्रसिद्धः ९। अदर्शनः—दृष्टिहीनः, अन्ध इत्यर्थः १०। दासः ११, दुष्टः १२, मूढः १३ एते प्रसिद्धाः। ऋणार्त्तः—ऋणपीडितः १४, जुङ्गिकः व्यङ्गितः हीन इत्यर्थः अयं जाति-कर्म-शिल्प-शरीरभेदा-चतुर्विधः। तत्र जातिजुङ्गिकाः—जात्या जुङ्गिकाः—हीनाः। ते चत्वारः—पाणा', डोम्बा· किणिकाः श्वपचाश्च। तत्र पाणाः—ये ग्रामनगरादेर्वहिराकाशेऽनावृतस्थाने वसन्ति, डोम्बाः—

वन्दनादिक्रिया में अतीतस्थूल होने के कारण अशक्त होता है २। जो क्रिया करने में अलस (आलसी) होता है वह क्रियाजड़ है, ऐसा यह क्रियाजड़ समिति गुप्ति प्रतिलेखना आदि क्रियाओं को वार वार समझाने पर भी अतीव जड़ होने के कारण यथावत् कर नहीं सकता है—३। क्लीव और वातिक (व्याधित) इनका लक्षण तो कह ही दिया गया है ६ स्तेन चोर ७ राजापकारी राजापराधी ८ उन्मत्त पागल ९ अदर्शन दृष्टिहीन (अन्धा) १०, दास ११ दुष्ट १२ मूढ १३ ऋणार्त ऋण से पीडित १४ एवम्-जुङ्गिक व्यङ्गित अङ्गहीन, ये सब दीक्षा देने के अयोग्य कहे गये हैं। यह जुङ्गिक—जाति, कर्म, शिल्प, और शरीर के भेद से चार प्रकार का कहा गया है जो जाति से हीन होता है वह जातिजुङ्गिक है। जातिजुङ्गिक भी चार प्रकार के होते हैं—पाण, डोम्ब,

---

મર્થ નિવડે છે, માટે તેને પ્રવ્રજ્યા દેવાને યોગ્ય કહ્યો નથી. જે માણુસ ક્રિયા કરવામાં આળસ કરનારો હોય છે, તેને ક્રિયાજડ કહે છે એવો ક્રિયાજડ માણુસ વારંવાર સમજાવવા છતાં પણ સમિતિ, ગુપ્તિ, પ્રતિલેખના આદિ ક્રિયાઓ, પોતાની જડતાને કારણે યોગ્ય રીતે કરી શકતો નથી (૫) કલીબ અને (૬) વાતિક (વ્યાધિત), આ બન્નેનાં લક્ષણો તો આ સૂત્રમાં જ પહેલાં બતાવવામાં આવેલ છે (૭) સ્તેન (ચોર), (૮) રાજાપકારી એટલે કે રાજાપરાધી, (૯) ઉન્મત્ત (પાગલ-ગાંડો), (૧૦) અદર્શન-દૃષ્ટિહીન-અંધ, (૧૧) દાસ, (૧૨) દુષ્ટ, (૧૩) મૂઢ-મૂર્ખ (૧૪) (૧૫) ઋણાર્ત-દેવાદાર, તથા જુંગિક, વ્યંગિત અને અંગહીનને પણ દીક્ષા દેવા યોગ્ય કહ્યા નથી.

જુંગિક મનુષ્યના જાતિ, કર્મ, શિલ્પ અને શરીરના ભેદથી ચાર પ્રકાર કહ્યા છે. જે જાતિની અપેક્ષાએ હીન હોય છે, તેને જાતિજુંગિક કહે છે જાતિજુંગિક પણ ચાર પ્રકારના હોય છે-પાણ, ડોમ્બ, કિણિક અને શ્વપચ.

ये गृहनिवासिनो गीत च गायन्ति। किणिकाः-ये वादित्राणि परिणह्यन्ति-मण्ड-यन्तीत्यर्थः, श्वपचाश्चाण्डालाः । उपलक्षणादन्येऽप्येतादृगाधिग्जातीयाः वरूडादयो ग्राह्याः। एते जातिजुङ्गिकाः १ । कर्मजुङ्गिकाः-कर्मणा जुङ्गिकाः-हीनाः, तेऽष्टविधाः-पोषक-संवर-नट-लख-व्याध-मत्स्यबन्ध-रजक-वागुरिकभेदात् । तत्र पोषकाः ये स्त्री कुक्कुट-मयूरान् जीविका निमित्त पोषयन्ति १, संवराः-तिरस्करणिकाकारकाः, ये तृणविशेषेण कुड्यादिकमाच्छादयन्ति २, नटाः—ये नाटकानि नर्त्तयन्ति ३। लंखाः-ये वंशादेरुपरिस्थित्वा स्वकलां दर्शयन्ति ४।

किणिक, और श्वपच, इनमें जो ग्राम नगर आदि के बाहर बिलकुल खुले हुवे मैदान में रहते हैं, वे पाणजातिजुङ्गिक हैं जो घर बना कर रहते हैं और गीत गाते हैं, वे डोम्ब हैं। जो वादित्रों को मढते हैं, वे किणिक हैं, और जो चाण्डाल हैं वे श्वपच हैं। उपलक्षण से और भी इसी तरह के नीच जाति के वरुड आदि जातिजुङ्गिक जानना चाहिये। जो कर्म से जुङ्गिक हीन होते हैं वे कर्मजुङ्गिक हैं, वे कर्मजुङ्गिक आठ प्रकार के होते हैं, पोषक १ संवर २ नट ३ लंख ४ व्याध ५ मत्स्यबन्ध ६ रजक धोबी ७ और वागुरिक ८। इनमें जो स्त्री, कुक्कुट, एवं मयूरों को अपनी आजीविका के निमित्त पालते हैं वे पोषक हैं १ जो तृण-विशेषों से दीवाल वगैरह को आच्छादित करते हैं, अर्थात् जो कनात वगैरह बनाते हैं वे संवर हैं २ जो नाटकों को करते हैं उनमें नाचते हैं वे नट हैं-३ जो वांस आदि के ऊपर खेलकर अपनी कला का प्रदर्शन

જેઓ ગામ, નગર આદિની બહાર તદ્દન ખુલ્લા મેદાનમાં રહે છે તેમને પણ જાતિજુંગિક કહે છે જેઓ ઘર બનાવીને રહે છે અને ગીત ગાવાનો ધંધો કરે છે, તેમને ડોમ્બ કહે છે જે લોકો વાજિંત્રોને મઢવાનો ધંધો કરે છે તેમને કિણિક કહે છે, અને ચાંડાલને શ્વપચ કહે છે ઉપલક્ષણની અપેક્ષાએ એ જ પ્રકારની વરુડ આદિ અન્ય નીચ જાતિના મનુષ્યોને પણ જાતિજુગિક સમજવા જોઇએ જે લોકો કર્મની અપેક્ષાએ જુંગિક (હીન) હોય છે, તેમને કર્મજુગિક કહે છે તે કર્મજુગિક આઠ પ્રકારના હોય છે-(૧) પોષક, (૨) સંવર, (૩) નટ, (૪) લંખ, (૫) વ્યાધ, (૬) મત્સ્યબન્ધ, (૭) રજક (ધોબી) અને (૮) વાગુરિક જે લોકો કૂકડા, મરઘી, મોર, સ્ત્રી આદિને પોતાની આજીવિકાને નિમિત્તે પાળે છે, તેમને પોષક કહે છે (૨) જે લોકો તૃણવિશેષોથી દીવાલ વગેરેને આચ્છાદિત કરે છે અથવા જે લોકો કનાત વગેરે બનાવે છે તેમને સંવર કહે છે (૩) જે લોકો નાટકો ખેલે છે અને તેમાં નાચે છે તેમને નટ કહે છે. (૪) જે વાસ, દોરડા આદિ ઉપર ખેલ કરીને

व्याधाः–लुब्धकाः ५ । मत्स्यबन्धाः–धीवराः ६ । रजकाः–वस्त्रप्रक्षालकाः ७ । वागुरिकाः–मृगजालिकाः ८ । शिल्पेन जुङ्गिकाः–ये पटकाराः 'वणकर' इति प्रसिद्धाः नापितादयो वा ३ । शरीरजुङ्गिकाः–शरीरेण हीनाः–ये हस्तपादकर्ण-नासिकोष्ठवर्जिताः, वामनकाः–लघुहस्तपादाद्यवयवाः, कुब्जाः–बहिर्निस्सृतपीठ-हृदयास्थिकाः, कुष्ठव्याध्युपहताः, काणाः, प्रसिद्धाः पङ्गवः–पादगमनशक्तिविकलाः

करते हैं वे लङ्ख हैं ४ लुब्धक–शिकारी जो होते हैं वे व्याध हैं–५ मछलियों को पकडने वाले धीवर मत्स्यबन्ध हैं ६ कपडों को धोने वाले धोबी रजक हैं ७ मृगों को जालडालकर जो पकडते वे वागुरिक हैं ८। पटकार बुनकर, अथवा–नापित नाई आदि शिल्पजुङ्गिक हैं ३ शरीर से अङ्गोपाङ्ग से जो हीन होते हैं. वे शरीरजुङ्गिक हैं, जैसे–कोई हाथसे हीन होता है, कोई चरण से हीन होता है, कोई कर्ण से तो कोई नासिका से हीन होता है, और कोई ओष्ठ से हीन होता है. ऐसे ये सब शरीर जुङ्गिक कहे गये हैं, तथा वामनक वे होते हैं–जो शरीर से बौने होते हैं लघु हस्तपाद आदि अवयवों वाले होते हैं, वे कुबक–कूबडे होते हैं, जिसकी पीठ की, अथवा हृदय की हड्डी बाहर निकल आती है तथा –कुष्ठ से जिनके हाथ पग आदि अवयव गल जाते हैं, वे तथा–जो काने होते हैं वे, तथा जो पंगु होते हैं वे, चलने फिरने में जो चरणों की शक्ति

પોતાની કલાનું પ્રદર્શન કરે છે, તેમને લંખ (બજાણીયા) કહે છે. (૫) શિકારીને વ્યાધ કહે છે. (૬) માછલાં પકડવાનો ધંધો કરનાર ધીવરને (માછીમારને) મત્સ્યબંધ કહે છે (૭) કપડા ધોવાનો ધંધો કરનારને રજક ધોબી કહે છે. (૮) જાળ નાખીને મૃગોને પકડનાર માણુસને વાગુરિક કહે છે.

પટકાર (વણુકર) અથવા નાઈ આદિને શિલ્પજુંગિક કહે છે. જે લોકો શારીરિક ખોડ–ખાપણુવાળા હોય છે તેમને શરીરજુંગિક કહે છે જેમકે કોઈ લૂલા હોય છે, તો કોઈ ઠુંઠા હોય છે, તો કોઈ નકટા (નાક છેદાયલા) હોય છે, કોઈ કર્ણુહીન હોય છે, તો કોઇ હોઠ વિનાના હોય છે, એ બધાં મનુષ્યોને શરીરજુંગિક કહ્યા છે.

તથા જેઓ વામનરૂપ (ઠીંગુજી) હોય છે,–લઘુ હાથપગ આદિ અવયવોવાળા હોય છે. જે કૂબડા હોય છે, જેના વાંસાના અથવા છાતીના હાડકાં બહાર નીકળી આવ્યા હોય છે, જેના હાથપગ આદિ અવયવો કોઢને લીધે ગળી ગયાં હોય છે, તથા જે લોકો એક આંખે કાણુા હોય છે, તથા જે લૂલા હોય છે, હાલવા ચાલવારૂપ ચરણોની શક્તિથી જે રહિત હોય છે, એવાં

इत्यादयः शरीरजुङ्गिकाः। एते सर्वे दीक्षयितुं न योग्याः१५॥ उद्बद्धकः-शिक्षणादिनिमित्तेन नियतकालं यावद् बद्धः सेवाभावेन-आयत्तीभूतः, यद्वा केनचित् मूल्यग्रहणेन नियतावधिं यावद् बद्धः-वचनबद्धः कृतः स्वाधीनीकृत इत्यर्थः, एतावत्कालं यावद्भवत्पार्श्वे स्थास्यामि, यद्वा-त्वयैतावत्कालं यावन्ममपार्श्वेऽवश्यं स्थातव्यमित्यादिरूपेण स्वपरतोवचनबद्धः-उद्बद्धः स एव-उद्बद्धः। स कर्म-शिल्प-विद्या-मन्त्रयोगभेदेन पञ्चविधः। तत्र कर्म-अनुपदेशपूर्वकं गृहकार्यक्षेत्रकर्षणादिकम् १। शिल्प-आचार्योपदेशपूर्वकचित्रकर्मादिरूपः२। एवं विद्या-लेखादिका शकुनरुतपर्यवसाना ३। मन्त्रः-विद्वेषणवशीकरणादिरूपः ४। योगः-चूर्णादि

से रहित होते हैं इत्यादि वे सब, ऐसे मनुष्य शरीरजुङ्गिक कहे गये हैं। ये सब दीक्षा के अयोग्य कहे गये हैं। शिक्षण आदि के निमित्त से जो नियमितकाल तक सेवाभाव से बद्ध हो, अथवा-मूल्य देकर किसीने जिसे नियत समयतक वचनबद्ध करलिया हो, अपने अधीन बना लिया हो कि इतने समयतक तुम्हें (झे) मेरे पास रहना होगा, अथवा इतने समयतक मैं तुम्हारे पास रहूंगा, इस प्रकार से जो स्व पर से वचनबद्ध हो गया हो वह उद्बद्ध है उद्बद्ध ही उद्बद्धक है यह उद्बद्धककर्म, शिल्प विद्या मन्त्र और योग के भेद से पांच प्रकार का होता है अनुपदेश पूर्वक गृहकार्य क्षेत्रकर्षण आदि से जो बद्ध होता है वह कर्म उद्बद्ध है आचार्योपदेश पूर्वक त्रिकर्म आदिरूप शिल्प से जो बद्ध होता है वह शिल्प उद्बद्ध है लेखनकला से लेकर पक्षी के

મનુષ્યોને શરીરજુંગિક કહે છે. તે દરેક પ્રકારના શરીરજુંગિકોને દીક્ષા આપવાને યોગ્ય ગણ્યા નથી

શિક્ષણ આદિને નિમિત્તે જે લોકો નિયમિત કાળપર્યન્ત સેવાભાવથી બંધાયેલા હોય, અથવા વેતન આપીને જેને કોઇએ નિયત સમય સુધી કામ કરવાને માટે વચનબદ્ધ કરી લીધા હોય-એટલે કે "આટલા સમય સુધી તમારે મારી પાસે રહેવુ પડશે અથવા આટલા સમય સુધી હું તમારી સાથે રહીશ," આ પ્રકારે જે પોતે અન્યની સાથે વચનથી બંધાયેલો હોય તેને ઉદ્બદ્ધ કહે છે, એવા ઉદ્બદ્ધને જ ઉદ્બદ્ધક કહે છે આ ઉદ્બદ્ધકના કર્મ, શિલ્પ, વિદ્યા, મંત્ર અને યોગના ભેદથી પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે-અનુપદેશપૂર્વક જે ગૃહકાર્ય, કૃષીકર્મ આદિ કરવાને બંધાય છે તેને કર્મઉદ્બદ્ધક કહે છે. આચાર્યોપદેશ પૂર્વક જે ચિત્રકાર્ય આદિ રૂપ શિલ્પ કરવાને બધાયેલો હોય છે તેને શિલ્પઉદ્બદ્ધક કહે છે લેખનકલાથી લઇને પક્ષીની બોલીને જાણવા પર્યન્તની

प्रयोगः ५। पञ्चविधोऽप्येष दीक्षयितुं न कल्पते। उक्तञ्च—

"कम्मे १ सिप्पे २ विज्जा ३, मंते जोगे य होइ उवयरओ।
उव्वद्धओ उ एसो, न कप्पए तारिसे दिक्खा॥ १॥"

छाया—कर्मणि १ शिल्पे २ विद्यायां ३ मन्त्रे ४ योगे ५ च भवत्युपचरकः।
उद्‌वद्धकस्त्वेष न कल्पते तादृशे दीक्षा॥ इति १६।

भृतकः—भृत्यः—प्रसिद्धः १७। शैक्षनिष्फेटित—निष्फेटितः शैक्ष इत्यर्थः, यो गृहकलहादिकारणमाश्रित्य मातापित्रोरननुज्ञात एव दीक्षां ग्रहीतुमिच्छति सः, यद्वा—अन्यतः कश्चिद्दीक्षाभिलाषी दीक्षितो वा पलाय्य समागतः सोऽपि दीक्षयितुं न कल्पत इति १८। गुर्विणी—सगर्भा १९। वालवत्सा—लघुवालमाता २०

शब्दों जानने तक की कलाओं में जो निपुण होता है वह विद्याउद्‌वद्ध है, विद्वेषण उच्चाटन मारण ताडन, एवं वशीकरणरूप मन्त्र विद्या में जो निपुण होता है, वह मन्त्रउद्‌वद्ध है, और चूर्णादिप्रयोग करने में जो चतुर होता है वह योग उद्‌वद्ध है ये पांचो प्रकार के उद्‌वद्ध भी दीक्षा देने के योग्य नहीं कहे गये हैं। कहा भी है-"कम्मे सिप्पे विज्जा" इत्यादि, जो दूसरों के यहां आजीविका के निमित्त नोकरी करता है वह भृतक है, वह तथा-गृहकलह आदिरूप कारण को लेकर जो मातापिताकी आज्ञा प्राप्त किये विना ही दीक्षा को उद्यत होताहै ऐसा वह निष्फेटित शैक्ष कहाते हैं। अथवा दीक्षाभिलाषी वना हुवा, या दीक्षित हुवा जो दूसरी जगह से भगकर आया हो, वह भी दीक्षा देने के योग्य नहीं कहा गया है १८, जो गर्भवती है ऐसी गुर्विणी स्त्री, तथा जिसका

કલાઓમાં જે નિપુણ હોય છે, તેને વિદ્યાઉદ્‌બદ્ધ કહે છે. વિદ્વેષણ-ઉચ્ચાટન, મારણ-તાડન અને વશીકરણ રૂપ મંત્રવિદ્યામાં જે નિપુણ હોય છે તેને મંત્ર-ઉદ્‌બદ્ધ કહે છે અને ચૂર્ણાદિ પ્રયોગ-રસાયણ પ્રયોગ કરવામાં જે નિપુણ હોય છે તેને યોગઉદ્‌બદ્ધ કહે છે. આ પાંચે પ્રકારના ઉદ્‌બદ્ધકને દીક્ષા આપવાને યોગ્ય કહ્યા નથી કહ્યું પણ છે કે-"कम्मे सिप्पे विज्जा" ઈત્યાદિ—

જે આજીવિકા નિમિત્તે બીજાને ત્યાં નોકરી કરે છે તેને ભૃતક કહે છે, તેને પણ દીક્ષા આપવા યોગ્ય કહ્યો નથી. ગૃહકલહ આદિ કારણોને લીધે માતાપિતાની આજ્ઞા લીધા વિના દીક્ષા લેવાને તૈયાર થયેલ વ્યક્તિને પણ દીક્ષા આપવા યોગ્ય ગણેલ નથી એ પ્રકારના દીક્ષાર્થીને "નિષ્ફેટિત શૈક્ષ" કહે છે અથવા દીક્ષાભિલાષી બનીને બીજી જગ્યાએથી ભાગી આવેલને, અને એક વાર દીક્ષા લઈને ત્યાંથી ભાગીને આવેલા માણસને પણ દીક્ષા આપવાને

'एव' मिति एवं – यथा पूर्वोक्ता एते प्रव्राजयितुं न कल्पन्ते तथैव एव कथञ्चिच्छलनादिना प्रव्राजिता अपि सन्तो मुण्डयितु–शिर केशान् लुञ्चयितुम्, शिक्षयितुं–ग्रहणासेवनी शिक्षां ग्राहयितुम् ३, उपस्थापयितुं–महाव्रतेषु व्यवस्थापयितुम् ४, संभोक्तुम्–उपध्याहारादिना तेन सह सम्भोगं कर्तुम् ५, तथा यद्यनाभोगेन संभोगविषयीकृता भवेयुस्तदा संवासयितुम्–आत्मसमीपे स्थापयितुं न कल्पन्त एवेति ॥ सू० ७० ॥

पूर्वं प्रव्राजनाद्ययोग्याः प्रोक्ताः, साम्प्रतं तत्प्रसङ्गाद् वाचनादिविषयेऽयोग्ययोग्यान् कथयन् सूत्रचतुष्टयमाह—

मूलम्–तओ आवायणिज्जा पण्णत्ता, तं जहा–अविणीए, विगइपडिवद्धे, अविओसियपाहुडे । १ । तओ कप्पंति वाइत्तए, तं जहा-विणीए अविगइ पडिबद्धे, विओसिय पाहुडे।२। तओ दुस्सन्नप्पा पण्णत्ता, तं जहा–दुट्ठे मूढे वुग्गाहिए।३। तओ सुसन्नप्पा पण्णत्ता, तं जहा--अदुट्ठे, अमूढे, अवुग्गाहिए । ४ ॥ सू० ७१ ॥

बच्चा अभी छोटा है, ऐसी बालवत्सा स्त्री भी दीक्षा देने के योग्य नहीं कही गई है। तो जिस प्रकार से ये सब दीक्षा देने के योग्य नहीं कहे गये हैं उसी प्रकार से ये कथञ्चित् छलना आदि से प्रव्राजित हो जाने पर भी शिर के केशों का लुञ्चन करवाने योग्य तथा ग्रहण, शिक्षा और आसेविनी शिक्षा को ग्रहण कराने योग्य शिक्षित महाव्रतों में इन्हें व्यवस्थापित करना उपधि और आहारादि का इनके साथ संबन्ध रखना, और इन्हे अपने पास रखना ये सब बातें भी इनके साथ किसी भी तरह से (करनी) योग्य नहीं हैं ॥सू० ७०॥

યોગ્ય ગણાવેલ નથી. ગર્ભવતી સ્ત્રી તથા બાલવત્સા સ્ત્રી–જેનું બાળક નાનું હોય એવી સ્ત્રીને પણ દીક્ષા આપવાને યોગ્ય કહી નથી.

ઉપર્યુક્ત ૨૦ પ્રકારના માણસોને દીક્ષા આપવાને યોગ્ય કહ્યા નથી, એટલુ જ નહીં પણ કોઈ પ્રકારના છળથી તેઓ દીક્ષિત થઈ ગયા હોય તો પણ તેમના શિરના કેશોનો લોચ કરવા તે યોગ્ય નથી, તથા ગ્રહણ–શિક્ષા આસેવિની શિક્ષાને ગ્રહણ કરાવવા યોગ્ય નથી મહાવ્રતોમાં સ્થાપિત કરવા યોગ્ય પણ નથી અને ઉપધિ–(આહારાદિ) નો તેમની સાથે સબંધ રાખવા યોગ્ય પણ નથી, અને પોતાની સાથે રાખવા યોગ્ય પણ નથી. ॥ સૂ. ૭૦ ॥

छाया—त्रयः अवाचनीयाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–अविनीतः, विकृतिप्रतिबद्धः, अव्यवसितप्राभृतः । १ । त्रयः कल्पन्ते वाचयितुं, तद्यथा–विनीतः, अविकृतिप्रतिबद्धः, व्यवसितप्राभृतः २ । त्रयो दुस्सञ्ज्ञाप्याः प्रज्ञप्ताः तद्यथा–दुष्टः, मूढो, व्युद्ग्राहितः ३ । त्रयः सुसञ्ज्ञाप्याः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा — अदुष्टः, अमूढः, अव्युद्ग्राहितः ४ । सू० ७१ ॥

टीका—' तओ अवायणिज्जा ' इत्यादि । त्रयः अवाचनीयाः–वाचयितुं–सूत्रं पाठयितुं न योग्याः, अत एवार्थमपि श्रावयितुं न योग्याः, सूत्रादर्थस्य मह-

इस प्रकार प्रव्राजना (प्रव्रज्या) आदि के अयोग्यों का कथन करके अब सूत्रकार उसी प्रसङ्ग से वाचना आदि के विषय में जो अयोग्य हैं उनके सम्बन्ध में और जो योग्य हैं उनके सम्बन्ध में कथन करने के लिये चार सूत्र कहते हैं–" तओ अवायणिज्जा पण्णत्ता " इत्यादि, ।

सूत्रार्थ–ये तीन अवाचनीय (वांचना देनेके योग्य नहीं) कहे गये हैं, जैसे अविनीत, विकृतिप्रतिबद्ध, और अव्यवसितप्राभृत । ये तीन वाचना के योग्य कहे गये हैं, जैसे–विनीत अविकृतिप्रतिबद्ध और व्यवसितप्राभृत ! ये तीन दुःसंज्ञाप्य कहे गये हैं, जैसे–दुष्ट मूढ और व्युद्ग्राहित ये तीन सुसञ्ज्ञाप्य कहे गये हैं, जैसे–अदुष्ट अमूढ और अव्युद्ग्राहित, तात्पर्य इन सूत्रों का इस प्रकार से है जो सूत्र और अर्थ का अपने को अध्ययन कराने वाले हैं, या जो अपनी अपेक्षा सम्यग्दर्शन ज्ञान और

સૂત્રાર્થ–પ્રવ્રજ્યા આદિને માટે અયોગ્ય મનુષ્યોનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર વાચના આદિના વિષયમાં અયોગ્ય અને યોગ્ય મનુષ્યોનુ નીચેના ચાર સૂત્રો દ્વારા કથન કરે છે–" तओ अवायणिज्जा पण्णत्ता " ઈત્યાદિ—

નીચે દર્શાવેલા ત્રણ પ્રકારના માણસોને અવાચનીય (વિદ્યા આપવાને માટે અપાત્ર) કહ્યા છે–(૧) અવિનીત, (૨) વિકૃતિ પ્રતિબદ્ધ અને (૩) અવ્યવસિત-પ્રાભૃત. નીચે દર્શાવેલા ત્રણ પ્રકારના માણસોને વાચનીય (વાચના દેવાને યોગ્ય,) કહ્યા છે–(૧) વિનીત, (૨) અવિકૃતિ પ્રતિબદ્ધ અને (૩) વ્યવસિતપ્રાભૃત. નીચે દર્શાવેલા ત્રણ પ્રકારના માણસોને દુ સંજ્ઞાપ્ય કહ્યા છે–(૧) દુષ્ટ, (૨) મૂઢ અને (૩) વ્યુદ્ગ્રાહિત. નીચે દર્શાવેલા ત્રણ પ્રકારના માણસોને સુસંજ્ઞાપ્ય કહ્યા છે–(૧) અદુષ્ટ, (૨) અમૂઢ અને (૩) અવ્યુદ્ગ્રાહિત.

આ સૂત્રોનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે–જે સૂત્ર અને અર્થનું અધ્યયન કરાવનાર હોય છે, તથા જેઓ પોતાના કરતાં સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર-

त्वात्। तानेवाह—अविनीतः—सूत्रार्थदायकस्य रत्नाधिकस्य वा वन्दनादिविनयविकलः तस्मैदत्ता विद्या न फलदा भवति।

यत उक्तम्—"विणया हीज्जाविज्जा देइफलं इह परे य लोगम्मि।
न फलंतऽविणयगहिया, सस्साणि व तोयहीणाइं॥ १॥

छाया—विनयाधीता विद्या ददाति फलमिह परस्मिंश्च लोके।
न फलन्त्यविनयगृहीताः सस्यानीवतोयहीनानि॥ १॥

विकृतिप्रतिबद्धः—दुग्धादिरसगृद्धः, अयं हि—वाचनाग्रहणेऽसमर्थो भवति। रसास्वादैकदत्तचित्तत्वात्। अव्यवसितप्राभृतः, अव्यवसितम्—अनुपशान्तं (उपहार) प्राभृतमिव प्राभृतं—नरकपालकौशलिकं परमक्रोध- इत्यर्थः, यस्य सः अव्यवसित-अनन्तानुबन्धिक्रोधयुक्त इत्यर्थः, यः क्षामितोऽप्यक्षान्त इत्येव न प्रत्युत बहुशः

चारित्र रूपरत्न से अधिक हैं उनकी वन्दना आदि करने रूप विनय से जो रहित होते हैं, ऐसे जीव अविनीत कहे जाते हैं ऐसे अविनीतों को दी गई विद्या फलप्रद नहीं होती है। कहा भी है—"वियणाहीयाविज्जा" इत्यादि, जिस प्रकार जलहीन सस्य (अनाज) फलित नहीं होता है, उसी प्रकार अविनय संगृहीत विद्या भी फलित नहीं होती है। क्यों कि—विनयाधीन विद्या ही फलित होती कही गई है, जो दुग्धादिरसों में गृद्ध होता है वह विकृतिप्रतिबद्ध है यह विकृतिप्रतिबद्ध वाचना ग्रहण करने में असमर्थ होता है, क्यों कि—इसका चित्त रसास्वाद में ही मग्न बना रहता है तथा जो अनन्तानुबन्धी क्रोध से युक्त होता है वह अव्यवसित प्राभृत है। अव्यवसित शब्द का अर्थ अनुपशान्त है,

રૂપ ત્રિરત્નની અપેક્ષાએ ચડિયાતા છે, તેમને વંદણા આદિ કરવારૂપ વિનયથી જે જીવ રહિત હોય છે તેને અવિનીત કહે છે એવા અવિનીતોને જે વિદ્યાદાન દેવામાં આવે છે તે વ્યર્થ જાય છે કહ્યું પણ છે કે—"विणया हिया विज्जा" ઇત્યાદિ

જેમ પાણી ન મળે તો અનાજ પાકતું નથી એ જ પ્રમાણે અવિનય સંગૃહીત વિદ્યા પણ ફળદાયી નિવડતી નથી, કારણ કે વિનયથી જ વિદ્યા શોભે છે—વિનયાધીન વિદ્યા જ ફલિત થાય છે, એવું આગમવાક્ય છે.

દૂધ આદિ રસોમાં જે લોલુપ (ગૃદ્ધ) હોય છે તેને વિકૃતિ પ્રતિબદ્ધ કહે છે એવા વિકૃતિ પ્રતિબદ્ધ જીવો વાચના ગ્રહણ કરવાને અસમર્થ હોય છે, કારણ કે તેમનું ચિત્ત રસાસ્વાદમાં જ લીન રહ્યા કરે છે.

જે મનુષ્ય અનન્તાનુબંધી ક્રોધથી યુક્ત હોય છે તેને અવ્યવસિત પ્રાભૃત કહે છે 'અવ્યવસિત' એટલે "અનુપશાન્ત," અને "પ્રાભૃત" એટલે 'ઉપહાર' તેથી પ્રાભતની જેમ (પરમાધાર્મિકની જેમ) જીવ અતિશય ક્રોધી

क्रोधमुदीरयति सः,

उक्तं च-" अप्पेवि पारमाणि अवराहे वयइ खामियं तं च ।
बहुसो उदीरयंतो, अविओसिय पाहुडो स खलु ॥ १ ॥

छाया-अल्पेऽपि पारमाणि (परमक्रोध समुद्घात) अपराधे व्रजति क्षामितं तं च ।
बहुश उदीरयन् अव्यवसित प्राभृतः स खलु ॥ १ ॥ " इति ।

एतस्य वाचनादाने लोकद्वयहानिः, तत्रेहलोकहानिस्तत्प्रेरणायां कलहसंभवात् परलोकहानिः-दत्तस्य श्रुतस्य ऊपरक्षिप्तबीजवन्निष्फलत्वात् क्रोधावेशेन भगवद्वचनस्याऽनादरकरणाच्चेति १ । एतद्विपरीतसूत्रमाह-' तओ कप्पंति ' इत्यादि ।

और प्राभृत शब्द का अर्थ उपहार है. अतः प्राभृत की तरह प्राभृत-परधार्मिक की तरह परमक्रोधी है वह अव्यवस्थित प्राभृत है, ऐसा अव्यवसित प्राभृतवाला जो अनन्तानुबन्धी क्रोधवाला होता है वही होता है, क्यों कि-इससे क्षमा मांगने पर भी यह उल्टा अधिक अशांत ही बनता है, अधिक से अधिक क्रोध को प्रकट करता है। कहा भी है -" अप्पेविपारमाणि-" इत्यादि, इसको वाचना देने में उभयलोक की हानि होती है देनेवाले की इहलोक सम्बन्धी हानि उसे प्रेरणा करने पर कलह होने की संभावना भी होती है, तथा परलोक की हानि दिये गये श्रुत को ऊषरभूमि में डाले गये बीज की तरह निष्फल हो जाने से होती है। क्यों कि-वह क्रोधावेश से भगवान के वचनों का आदर कारक नहीं होता है इसलिये ये सूत्र पढाने के योग्य नहीं कहे गये हैं, जब ये सूत्र पढाने के भी लायक नहीं कहे गये हैं, तो इन्हें अर्थ सुनाना

હોય છે તેને અવ્યવસિત પ્રાભૃત કહે છે એવો અવ્યવસિત પ્રાભૃત જીવ અનન્તાનુબંધી ક્રોધવાળો જીવ જ હોઇ શકે છે, કારણ કે તેની પાસે ક્ષમા માગવા છતાં પણ તે ઉલટો અધિક અશાન્ત બને છે અને વધારેને વધારે ક્રોધ પ્રકટ કરે છે. કહ્યું પણ છે કે-" अप्पेविपारमाणि " ઈત્યાદિ—

તેને વાચના દેવાથી હાનિ થાય છે-તેને વાચના દેનારના આલોક સંબંધી હાનિ આ રીતે થાય છે-તેને પ્રેરણા કરવાથી કલહ થવાનો સંભવ રહે છે, એ રીતે વાચના દેનારના આલોકની હાનિ થાય છે. જેમ ઉપર (સારહીન) ભૂમિમાં બીજ વાવવાથી ફળની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેમ એવા માણસને શ્રુતજ્ઞાન આપવાથી તેનું કોઈ સારૂ પરિણામ આવતું નથી, આ રીતે તેના પરલોકની પણ હાનિ જ થાય છે, કારણ કે એવો માણુસ ક્રોધને વશ થઇને ભગવાનનાં વચનોનો પણ આદર કરતો નથી, તેથી તેને સૂત્રનો અભ્યાસ કરાવવો તે યોગ્ય નથી. જ્યારે તેમને સૂત્રનો અભ્યાસ કરાવવાને પણ યોગ્ય કહ્યા નથી,

त्रयः-एतद्विपरीता विनीतादयो वाचयितुं कल्पन्ते । शेषं स्पष्टम् । २ । पूर्वं श्रुतदानायोग्यावर्णिताः, साम्प्रतमयोग्यप्रस्तावात्सम्यक्त्वस्याप्ययोग्यान् वर्णयति- 'तओ दुस्सन्नप्पा ' इत्यादि । सुगमं, नवरं-दुःदुःखेन कष्टेन संज्ञाप्यन्ते=प्रज्ञाप्यन्ते बोधविषयी क्रियन्त इति दुस्संज्ञाप्याः - अप्रज्ञापनीया इत्यर्थः । ते त्रयः प्रज्ञप्ताः, तथाहि-दुष्टः, द्विष्टो वा तत्त्वं प्रति तत्त्वप्रज्ञापकं प्रति वा । अयं चा-प्रज्ञापनीयः यतोऽस्य द्वेषेण दुष्टत्वेन चोपदेशस्य सफलता न जायत इति १ । मूढः-मूर्खः-

---

कदापि योग्य नहीं है। क्यों कि सूत्र की अपेक्षा अर्थ का महत्त्व होता है इन पूर्वोक्त अविनीत आदिकोंसे जो विपरीत हैं वे विनीत आदिक सूत्र पढाने के और अर्थ सुनाने के योग्य होते हैं, यह बात अब सूत्रकार कहते हैं इसमें यह कहा गया है कि जो विनीत, अविकृतिप्रतिबद्ध और व्यवसितप्राभृत होते हैं ये वाचना देने के योग्य कहे गये हैं। अयोग्य का प्रकरण होने से जो सम्यक्त्व के भी अयोग्य हैं, उन्हें-सूत्रकार-" तओ दुस्सन्नप्पा पण्णत्ता " इत्यादि, इस सूत्र द्वारा कहते हैं-जो बडी मुश्किल से बोध के विषयभूत किये जाते हैं ऐसे वे दुःसञ्ज्ञाप्य अप्रज्ञापनीय तीन कहे गये हैं, एक दुष्ट, अथवा द्विष्ट, दूसरा मूढ, और तीसरा व्युद्ग्राहित, इनमें जो तत्त्व के प्रति अथवा-तत्त्वप्रज्ञापक के प्रति द्वेष रखता हो या दुष्टप्रकृति संपन्न बना रहता हो वह प्रथम नम्बर का अप्रज्ञापनीय है इसे अप्रज्ञापनीय इसलिये कहा गया

તો અર્થ સંભળાવવાનું તો કુની રીતે યોગ્ય હોઇ શકે ! સૂત્ર કરતાં અર્થનું મહત્વ વિશેષ હોય છે, એટલે અર્થ સમજાવવાનું તો એથી પણ વધારે અયોગ્ય ગણી શકાય. પૂર્વોક્ત અવિનીત આદિથી વિપરીત એવા વિનીત આદિ ગુણો-વાળા શિષ્યો જ સૂત્ર શીખવવાને અને અર્થ સભળાવવાને યોગ્ય હોય છે, એ જ વાત હવે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે

વિનીત, અવિકૃતિ પ્રતિબદ્ધ અને વ્યવસિત પ્રાભૃત ક્રોધને વશ રાખનાર શિષ્યો જ વાચના દેવાને યોગ્ય કહ્યા છે. અયોગ્યનું પ્રકરણ હોવાથી હવે સૂત્ર-કાર સમ્યકત્વની પ્રાપ્તિ માટે જેઓ અયોગ્ય છે તેનું કથન કરે છે—

" तओ दुस्सन्नप्पा पण्णत्ता " ઇત્યાદિ—

જેઓ મહા મુશ્કેલીથી બોધને પ્રાપ્ત કરી શકે છે તેમને દુઃસંજ્ઞાપ્ય (અપ્રજ્ઞાપનીય) કહ્યા છે. એવા દુઃસંજ્ઞાપ્ય ત્રણ કહ્યા છે-(૨) દુષ્ટ અથવા દ્વિષ્ટ, (૨) મૂઢ અને (૩) વ્યુગ્દ્રાહિત. જે તત્વ પ્રત્યે અથવા તત્વપ્રજ્ઞાપક પ્રત્યે દ્વેષ રાખે છે અથવા દુષ્ટ પ્રકૃતિસંપન્ન જ ચાલુ રહે છે તેને દુષ્ટ અપ્રજ્ઞાપનીય

अयं हेयोपादेयविवेकविकलत्वेन उपदेशग्रहणासमर्थत्वात् प्रज्ञापयितुं न योग्यः व्युद्ग्राहितः–विमोहितमतिकः–कुगुरु दृढीकृतविपर्यास इत्यर्थः। एषोऽप्युपदेष्टुं न योग्यः ३। एतद्विपरीतादुष्टादिविशेषणविशिष्टाः, सु–सुखेन–अनायासेन संज्ञाप्यन्ते–बोध्यन्त इति सुसञ्ज्ञाप्या भवन्ति। शेषं स्पष्टम्। ४॥ सू. ७१॥

पूर्वं प्रज्ञापनार्हाः पुरुषा वर्णिताः, सम्प्रति तत्प्रज्ञापनीयवस्तूनि त्रिस्थानकावतारयोग्यान्याह––

मूलम्––तओ मंडलिया पव्वया, पण्णत्ता, तं जहा–माणुसुत्तरे, कुंडलवरे, रुयगवरे॥१॥ तओ महाइमहालया पण्णत्ता, तं जहा-जंबुद्दीवे मंदरे मंदरेसु १, सयंभुरमणे समुद्दे समुद्देसु २, बंभलोए कप्पे कप्पेसु॥ सू० ७२॥

है कि दुष्ट होता है, अथवा द्वेष रखनेवाला होता है, इस लिये दियो गया तत्त्वोपदेश इसमें सफलताशाली नहीं होता है। मूढ–मूर्ख जो होता है वह इसलिये अप्रज्ञापनीय कहा गया है कि वह हेयोपादेय विवेक से विकल होता है, अतः–उपदेश ग्रहण करने में असमर्थ बना रहता है तथा जो व्युद्ग्राहित होता है विमोहित मतिवाला होता है अर्थात् कुगुरु की शिक्षा से जिसका विपर्यास मजबूत कर दिया गया होता है ऐसा वह व्युद्ग्राहित मतिवाला पुरुष भी उपदेश देने के योग्य नहीं कहा गया है, किन्तु–इनसे विपरीत जो होते हैं अर्थात्–अदुष्टादि विशेषण से विशिष्ट जो मनुष्य होते हैं वे विना किसी आयास के सुख पूर्वक समझाये जा सकते हैं, इसलिये उन्हें सूत्रकारों ने सुसंज्ञाप्य कहा है अवशिष्ट स्पष्ट है–॥ सू०७१॥

કહે છે. તેને અપ્રજ્ઞાપનીય કહેવાનું કારણ એ છે કે તે દુષ્ટ હોય છે, અથવા દ્વેષ રાખનારો હોય છે, તેથી તેને જે તત્વોપદેશ આપવામાં આવે છે તે વ્યર્થ જાય છે. મૂઢને (મૂર્ખને) અપ્રજ્ઞાપનીય કહેવાનું કારણ એ છે કે તે હેયોપાદેયના વિવેકથી વિહીન હોય છે, તેથી ઉપદેશ ગ્રહણ કરવાને અસમર્થ જ હોય છે. વિમોહિત મતિવાળાને વ્યુદ્ગ્રાહિત કહે છે એટલે કે કુગુરુના ઉપદેશથી જેનો વિપર્યાસ મજબૂત રીતે થઈ ગયો હોય છે એવા વ્યુદ્ગ્રાહિત મતિવાળા પુરુષને પણ ઉપદેશ દેવાને પાત્ર કહ્યો નથી. પરંતુ તેના કરતાં વિપરીત અદુષ્ટ, અમૂઢ અને અવ્યુદ્ગ્રાહિત આદિ વિશેષણોવાળો મનુષ્ય સુસંજ્ઞાપ્ય હોય છે, કારણ કે તેને તત્વોપદેશ સહેલાઈથી સમજાવી શકાય છે, ત્યાં ઉપદેશ દાતાનો ઉપદેશ નિષ્ફળ જતો નથી. ॥ સૂ. ૭૧ ॥

छाया—त्रयो माण्डलिकाः पर्वताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—मानुषोत्तरः, कुण्डलवरः रुचकवरः ॥ १ ॥ त्रयो महातिमहालयाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—जम्बूद्वीपे मन्दरो मन्दरेषु १, स्वयम्भूरमणः समुद्रः समुद्रेषु२, ब्रह्मलोकः कल्पः कल्पेषु३ ।सू०७२॥

टीका—' तओ मडलिया' इत्यादि। माण्डलिकाः, मण्डलं—चक्रवालं, तदस्ति येषां ते माण्डलिकाः प्राकारवलयवदवस्थिताः पर्वतास्त्रयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—ते यथा—मानुषोत्तरः, मानुषेभ्यो मानुषक्षेत्राद्वा उत्तरः परतोवर्त्ती यो मानुषलोकविभाजकः

इस प्रकार प्रज्ञापनार्ह पुरुषों का वर्णन करके अब सूत्रकार त्रिस्थानावतरण योग्य तत्त्वप्रज्ञापनीय वस्तुओं को कहते हैं "तओ मंडलिया पव्वया पण्णत्ता" इत्यादि,

सूत्रार्थ — तीन माण्डलिक पर्वत कहे गये हैं, जैसे—मानुषोत्तर १ कुण्डलवर २ और रुचकवर ३ ये तीन सब से बहुत बड़े कहे गये हैं, जैसे जम्बूद्वीप अन्य मन्दरोंके बीचमें मन्दर पर्वत १ समुद्रों के बीच में स्वयम्भूरमण २ और कल्पों के बीच में ब्रह्मलोक कल्प ३

टीकार्थ—इस सूत्रका विस्तृत अर्थ ऐसा है—मण्डल नाम चक्रवाल का है यह चक्रवाल जिनको है वे माण्डलिक हैं, प्राकार की तरह जो गोल रूप में अवस्थित होते हैं वे माण्डलिक कहलाते हैं ऐसे माण्डलिक पर्वत तीन कहे गये हैं,—एक मानुषोत्तर पर्वत यह मानुषोत्तर पर्वत पुष्करवर द्वीप के बीच में हैं इसके आगे मनुष्य नहीं हैं इसके पहले २ मनुष्य हैं इसलिये इसका नाम मानुषोत्तर है। अथवा—मनुष्यक्षेत्र अढाई द्वीप

પ્રજ્ઞાપનીય પુરુષોનુ પ્રતિપાદન કરીને હવે સૂત્રકાર ત્રિસ્થાનકનો આશ્રય લઈને પ્રજ્ઞાપનીય વસ્તુઓનું વર્ણન કરે છે—

" तओ मंडलिया पव्वया पण्णत्ता " ઈત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—ત્રણ મંડલિક પર્વત કહ્યા છે—(૧) માનુષોત્તર, (૨) કુંડલવર અને (૩) રુચકવર. આ ત્રણેને સૌથી મોટા કહ્યા છે—બધા મન્દર પર્વતોમાંથી જંબૂદ્વીપમાં આવેલો મન્દર પર્વત સૌથી મોટો છે. (૨) સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર બધા સમુદ્રો કરતાં મોટો છે. (૩) બ્રહ્મલોક કલ્પ બધા કલ્પોમાં સૌથી મોટું છે.

ટીકાર્થ—હવે આ સૂત્રનો વિશેષાર્થ પ્રકટ કરવામાં આવે છે—મંડલ એટલે ચક્રવાલ. આ ચક્રવાલ (ગોળાકાર) થી યુક્ત જે હોય છે તેને મંડલિક કહે છે. પ્રાકાર (કોટ) ની જેમ જે પર્વતો ગોળાકારે અવસ્થિત હોય છે તેમને મંડલિક પર્વતો કહે છે. એવા મંડલિક પર્વત ત્રણ કહ્યા છે—(૧) માનુષોત્તર પર્વત. આ પર્વત પુષ્કરવર દ્વીપની મધ્યમાં છે, ત્યાંથી આગળ જતાં મનુષ્યોનો સદ્‌ભાવ નથી, પરન્તુ તે પર્વતની પહેલા મનુષ્યોનો સદ્‌ભાવ છે, તેથી તેનું નામ માનુષોત્તર પર્વત છે. અથવા મનુષ્યક્ષેત્ર—અઢી દ્વીપનો તે વિભાગ કરે

स तथा । कुण्डलवरः-एकादशे कुण्डलवरनाम्नि द्वीपे स्थितः प्राकारकुण्डलाकृतिकः कुण्डलद्वीपं विभजमानः पर्वतः । रुचकवरः-त्रयोदशे रुचकवरे द्वीपे वर्त्तमानः कुण्डलाकृतिकः रुचकद्वीपं विभजमानः पर्वतविशेषः । तत्र प्रथममानुषोत्तरपर्वतस्वरूपं यथा—

"पुक्खरवर दीवड्ढं, परिखिवइ माणुसुत्तरो सेलो ।
पायारसरिसरूवो, विभजंतो माणुसं लोगं ॥ १ ॥
सत्तरस एगवीसाइ जोयण सयाइ सो समुव्विद्धो ।
चत्तारि य तीसाइं मूले कोस च ओगाढो ॥ २ ॥
दसबावीसाइ अहे, विच्छिन्नो होइ जोयणसयाइं ।
सत्तय तेवीसाइं, विच्छिन्नो होइ मज्झम्मि ॥ ३ ॥
चत्तारि य चउवीसे, वित्थारो होइ उवरि सेलस्स ।
अड्ढाइज्जे दीवे, दो य समुद्दे अणुपरीइ ॥ ४ ॥

छाया—पुष्करवरद्वीपार्धं परिक्षिपति मानुषोत्तरः शैलः ।
प्राकारसदृशरूपो विभजमानो मानुषं लोकम् ॥ १ ॥

सप्तदश एकविंशत्या (अधिकानि) योजनशतानि (एकविंशत्यधिकसप्तदशयोजनशतानीत्यर्थः) समुद्विद्धाः । चत्वारि च त्रिंशत् (त्रिंशदधिकचतुश्शतानीत्यर्थः) क्रोशं चावगाढः ॥ २ ॥

का यह विभाग करता है इसलिये भी इसका नाम मानुषोत्तर पर्वत है ११ वां द्वीप जो कुण्डलवर है उस द्वीप में यह पर्वत है और इसकी आकृति कुण्डल के जैसी गोल है यह पर्वत कुण्डलद्वीप का विभाग करता है। रुचकवर यह पर्वत तेरहवां जो रुचकवर द्वीप है उसमें वर्तमान है, यह भी कुण्डल की आकृति जैसा गोल है, और रुचकवर द्वीप का विभाग करता है इनमें मानुषोत्तर पर्वत का स्वरूप इस प्रकार से है-"पुक्खरवरदीवड्ढं" इत्यादि, तात्पर्य इन गाथाओं का इस ७

છે તેથી પણ તેનું નામ માનુષોત્તર પર્વત પડયું છે. (૨) કુંડલવર પર્વત કુંડલવર નામના અગિયારમાં દ્વીપમાં આવેલો છે. તે કુંડલના જેવા ગોળ આકારવાળો છે અને તે પર્વત કુંડલદ્વીપનો વિભાગ કરે છે. (૩) રુચકવર પર્વત ૧૩ માં રુચકવર દ્વીપમાં આવેલો છે, તેનો આકાર પણ કુંડલના જેવો ગોળ છે, આ પર્વત રુચકવર દ્વીપના વિભાગ કરે છે. હવે માનુષોત્તર પર્વતના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે-"પુક્ખરવરદીવડ્ઢં" ઈત્યાદિ—

दशद्वाविंशतिः अधो विस्तीर्णो भवति योजनशतानि (द्वाविंशत्यधिकदश-योजनशतानीत्यर्थः) सप्त च त्रयोविंशतिः (त्रयोविंशत्यधिकसप्तशतानीत्यर्थः) विस्तीर्णो भवति मध्ये ॥ ३ ॥

चत्वारि च चतुर्विंशतिः (चतुर्विंशत्यधिकचतुःशतानीत्यर्थः) विस्तारो भवति उपरि शैलस्य । सार्धद्वयद्वीपान् द्वौ समुद्रावनुपर्यैति ॥ ४ ॥ इति ।

षोडशद्वीपेषु कुण्डलवरद्वीपस्यैकादशत्वे क्रममाह—

"जंबुद्दीवो १ धायइ २, पुक्खरदीवो ३ य वारुणिवरो ४ ।
खीरवरोऽवि ५ य दीवो, घयवरदीवो ६ य खोयवरो ७ ॥ १ ॥
नंदीसरो ८ य अरुणो ९, अरुणोवाओ १० य कुण्डलवरो ११ य ।
तह संख१२ रुयग १३ भुयवर१४ कुस१५ कुंचवरो१६ तओ दीवो"॥२॥

छाया—जम्बूद्वीपो १ धातकी २ पुष्करद्वीपश्च ३ वारुणीवरश्च ४ ।
क्षीरवरोऽपि ५ च द्वीपो, घृतवरद्वीपश्च ६ क्षोदवरः ७ ॥ १ ॥
नन्दीश्वरश्च ८ अरुणः ९ अरुणोपपातश्च १० कुण्डलवरश्च ११ ।

प्रकार से है-यह मानुषोत्तरपर्वत भीतर की ओर १७२१ योजन ऊंचा है ४३० कोशतक नीचे जमीन के भीतर ईसका अवगाढ (गहराई) है जमीन पर इसकी चौडाई १ हजार बाईस योजन की है मध्य में ७२३ योजन की है और ऊपर में ४२४ योजन की यह अढाई द्वीप का विभाग करता है सोलह द्वीपों में कुण्डलवर द्वीप को जो ११ वां द्वीप कहा गया है उसमें यह प्रमाण है "जंबुद्दीवो धायइ" इत्यादि, जम्बूद्वीप यह प्रथम द्वीप है धातकीखण्ड यह द्वितीय द्वीप है पुष्करवरद्वीप यह तृतीय द्वीप है वारुणिवर यह चौथा द्वीप है क्षीरवर यह पांचवां द्वीप है घृत-वरद्वीप यह छट्ठा द्वीप है क्षोदवर इक्षुरस यह सातवां द्वीप है नन्दीश्वर

આ ગાથાઓનું તાત્પર્ય આ પ્રકારનું છે-આ માનુષોત્તર પર્વત બાજુએ ૧૭૨૧ યોજન ઊંચો છે, જમીનની નીચે ૪૩૦ કોશ પર્યન્તની તેની ઊંડાઈ છે, જમીનપર તેની પહોળાઈ એક હજાર યોજનની છે, મધ્યમાં તેની પહોળાઈ ૭૨૩ યોજનની છે અને સૌથી ઉપરની બાજુએ તેની પહોળાઈ ૪૨૪ યોજનની છે. આ પર્વત અઢી દ્વીપનો વિભાગ કરે છે ૧૬ દ્વીપોમાં કુંડલવર દ્વીપને જે અગિયારમો દ્વીપ કહ્યો છે, તેનું પ્રમાણ નીચે મુજબ છે.

"जबूद्दीवो-धायइ" ઇત્યાદિ

પહેલો દ્વીપ જંબૂદ્વીપ છે, બીજો દ્વીપ ધાતકીખંડ દ્વીપ છે, ત્રીજો પુષ્કરવર દ્વીપ, ચોથો વારુણિવર દ્વીપ છે, પાંચમો ક્ષીરવર દ્વીપ છે, છઠ્ઠો ઘૃતવર દ્વીપ છે, ક્ષોદવર-ઇક્ષુરસ સાતમો દ્વીપ છે, આઠમો નન્દીશ્વર દ્વીપ છે, નવમો

तथा शङ्खः १२ रुचकः १३ भुजगवरः १४ कुशः १५ क्रौञ्चवरः १६ स्ततो द्वीपः ॥ २ ॥ इति । कुण्डलवरपर्वतस्वरूपं यथा—

" कुण्डलवरस्स मज्झे णगुत्तमो होइ कुण्डलो सेलो ।
पागारसरिसरूवो, विभयंतो कुण्डलं दीवं ॥ १ ॥
बायालीससहस्से, उव्विद्धो कुण्डलो हवइ सेलो ।
एगं चेव सहस्सं, धरणियलमहे समोगाढो ॥ २ ॥
दस चेव जोयणसए, बावीसे वित्थडो य मूलम्मि ।
सत्तेव जोयणसए, बावीसे वित्थडो मज्झे ॥ ३ ॥
चत्तारि जोयणसए, चउवीसे वित्थडो उसिहरतले ॥ "

छाया–कुण्डलवरस्य मध्ये, नगोत्तमो भवति कुण्डलः शैलः ।
प्राकारसदृशरूपो विभजमानः कुण्डलं द्वीपम् ॥ १ ॥

द्विचत्वारिंशत्सहस्राणि (द्विचत्वारिंशत्सहस्रयोजनानीत्यर्थः) उद्विद्धः कुण्डलो भवति शैलः । एकं चैव सहस्रं धरणितलमधः समवगाढः ॥ २ ॥

दश चैव योजनशतानि द्वाविंशतिः (द्वाविंशत्यधिकानीत्यर्थः) विस्तृतश्च मूले । सप्तैव योजनशतानि द्वाविंशतिः(द्वाविंशत्यधिकानीत्यर्थः) विस्तृतो मध्ये॥३॥

यह ८ वां द्वीप है अरुणवर यह नौवा द्वीप है अरुणोपपात यह १० वां द्वीप है कुण्डलवर यह ११ वां द्वीप है शङ्ख यह १२ वां द्वीप है रुचक यह तेरहवां द्वीप है भुजगवर यह १४ वां द्वीप है कुश यह १५ वां द्वीप है और क्रौंचवर यह १६ वां द्वीप है, कुण्डलवर पर्वत का स्वरूप इस प्रकार से है–" कुंडलवरस्स मज्झे–" इत्यादि, तात्पर्य इन गाथाओं का ऐसा है–कुण्डलवर पर्वत कुण्डलवर द्वीपके मध्य में है प्राकार कोट के जैसा इसका आकार है कुण्डलवर द्वीप का यह विभाग करता है इसका उद्वेग ऊंचाई ४२ हजार योजन का है पृथिवी के भीतर नीचे १ हजार योजन तक यह है १०२२ एक हजार बावीस योजन की जमीन

અરુણવર દ્વીપ છે, દસમો અરુણોપપતિ દ્વીપ છે, ૧૧ મો કુંડલવર દ્વીપ છે, બારમો શંખ દ્વીપ છે, તેરમો રુચક દ્વીપ છે, ૧૪ મો ભુજગવર દ્વીપ છે, ૧૫ મો કુશ દ્વીપ છે, અને ૧૬ મો ક્રૌંચવર દ્વીપ છે. કુંડલવર પર્વતનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે–કુંડલવરસ્સ મજ્ઝે " ઇત્યાદિ—

આ ગાથાઓના ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે–કુંડલવર પર્વત કુંડલવર દ્વીપની મધ્યમાં છે પ્રાકાર (કોટ) જેવો તેનો આકાર છે–આ પર્વત કુડલવર દ્વીપનો વિભાગ કરે છે. તેનો ઉદ્વેધ (ઉંચાઇ) ૪૨૦૦૦ બેંતાલીસ હજાર યોજનની છે, જમીનની નીચે ૧૦૦૦ એક હજાર યોજનની ઊંડાઇ સુધી તે વ્યાપેલો છે. જમીનપર તેની પહોળાઈ

चत्वारि योजनशतानि चतुर्विंशतिः (चतुर्विंशत्यधिकानीत्यर्थः) विस्तृतस्तु शिखरतले ॥ इति ।

त्रयोदशतमरुचकवरद्वीपस्थितस्य रुचकवरपर्वतस्य स्वरूपं ।

यथा—" रुयगवरस्स उ मज्झे, नगुत्तमो होइ पव्वओ रुयगो ।
पागारसरिसरूवो, रुयगं दीवं विभयमाणो ॥ १ ॥
रुयगस्स उ उस्सेहो, चउरासीइं भवे सहस्साइं ।
एगं चेव सहस्सं, धरणियलमहे समोगाढो ॥ २ ॥
दस चेव सहस्सा खलु, बावीसा जोयणाण बोद्धव्वो ।
मूलम्मि उ विक्खंभो, साहिओ रुयगसेलस्स " ॥ ३ ॥

छाया—रुचकवरस्य तु मध्ये, नगोत्तमो भवति पर्वतो रुचकः ।
प्राकारसदृशरूपः, रुचकं द्वीपं विभजमानः ॥ १ ॥
रुचकस्य तु उत्सेधः, चतुरशीतिर्भवेत् सहस्राणि ।
एकं चैव सहस्रं धरणितलमधः समवगाढ ॥ २ ॥

दश चव सहस्राणि खलु द्वाविंशतिः (द्वाविंशत्यधिक दशयोजनशतानीत्यर्थः) बोद्धव्यः । मूले तु विष्कम्भः साधिको रुचक शैलस्य ॥ ३ ॥ इति ।

अस्य रुचकवरपर्वतस्य मध्यविस्तारो द्वाविंशत्यधिकानि सप्तसहस्रयोजनानि, उपरिविस्तरतस्तु चतुर्विंशत्यधिकानि योजनसहस्राणीति ॥ १ ॥

पर इसकी चौडाई है, मध्य में ७२२ योजन विस्तीर्ण है और ४२४ योजन ऊपर है। तेरहवां जो रुचकद्वीप है उस द्वीप में स्थित जो रुचकवरपर्वत है उसका स्वरूप इस प्रकार से है—" रुचगवरस्स उ मज्झे " इत्यादि। यह पर्वतों में श्रेष्ठ रुचकवर पर्वत रुचकवर द्वीप के मध्य में है इसका आकार भी प्राकार–कोटके जैसा है यह रुचकवरद्वीपका विभाग करता है, इसका उत्सेध ऊंचाई ८४ हजार योजन की है तथा १ हजार योजन यह पृथिवी के अन्दर है दश हजार २२ योजन से कुछ अधिक इसकी मूल में चौडाई है मध्य में इसका विस्तार ७ हजार २२ योजन

૧૦૨૨ યોજનની છે, મધ્યમાં ૭૨૨ યોજનને તેના વિસ્તાર છે અને ઊંચે ૪૨૪ યોજનને વિસ્તાર છે ૧૩ માં રુચકવર દ્વીપમાં આવેલા રુચકવર પર્વતના સ્વરૂપનું હવે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે–" रुयगवरस्स उ मज्झे " ઇત્યાદિ— પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ એવો રુચકવર પર્વત રુચકવર દ્વીપની મધ્યમાં છે. તેનો આકાર પ્રાકાર (કોટ) ના જેવો છે, તે રુચકવર દ્વીપને વિભાગ કરે છે તેને ઉત્સેધ ઉંચાઇ ૮૪ હજાર યોજનની છે, તે પૃથ્વીની અંદર એક હજાર યોજન સુધી ફેલાયેલો છે, જમીનપરનો તેને વિસ્તાર દસ હજાર બાવીસ યોજન કરતાં

मानुषोत्तरादयो महान्त उक्ता इति महत्तमसङ्गादति महतः पदार्थानाह— 'तओ महइ०' इत्यादि, अतिमहान्तश्च ते आलयाश्च आश्रया इति-अतिमहालयाः, महान्तश्च तेऽतिमहालयाश्चेति महातिमहालयाः। महच्छब्दस्य द्विरुच्चारणं मन्दरादीनां सर्वगुरुत्वख्यापनार्थं, तेन-अन्येभ्यः स्वस्वजातीयेभ्योऽति महान्त इत्यर्थः, ते त्रयः प्रज्ञप्ताः, तानेवाह-मन्दरेषु-पञ्चानां मन्दरपर्वतानां मध्ये इत्यर्थः, जम्बूद्वीपे यो मन्दरः मध्यजम्बूद्वीपस्थमेरुपर्वतः स महान् वर्तते यतोऽयं लक्षयोजनपरिमितः, शेषाश्चत्वारो मन्दराः सातिरेकपञ्चाशीतियोजनसहस्रप्रमाणा

का है, और ऊपर में इसका विस्तार १ हजार २४ योजन का है। ये मानुषोत्तर पर्वत महान् हैं ऐसा कहा, अब सूत्रकार इनमें भी जो और अधिक महान् हैं उन्हें प्रगट करते हैं-" तओ मएइ " इत्यादि, यहां जो ' महत् ' शब्द का दो वार प्रयोग किया गया है वह इस बात को ख्यापन करने के लिये किया गया है, कि ये मन्दरादि पदार्थ सब से महान् हैं, इनसे महान् और कोई नहीं हैं, अर्थात्-अपनी जाति के जो पदार्थ हैं उनमें ये अति महान् हैं, इन अति महानों के बीच में पांच मन्दर पर्वतों के बीच में जो जम्बूद्वीप में मन्दरपर्वत है वह महान् है क्यों कि-इसका विस्तार १ लाख योजन का कहा गया है और बाकी के जो चार मन्दर पर्वत हैं-धातकीखण्ड के दो, और पुष्करवर द्वीपार्ध के दो-इसका विस्तार केवल ८५ हजार योजन का ही

પણ વધારે છે, મધ્યમા તેનો વિસ્તાર ૭૦૨૨ યોજનનો છે અને સૌથી ઉપર તેનો વિસ્તાર ૧૦૨૪ યોજનનો છે.

આ માનુષોત્તર પર્વતો મહાન છે, એવું કહ્યું. હવે સૂત્રકાર એ વાત પ્રકટ કરે છે કે સૌથી મહાન પર્વત કયો છે–" तओ मएइ " ઇત્યાદિ

આ સૂત્રમાં જે " महत्त् મહાન " શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે એ વાતને પ્રતિપાદિત કરવાને માટે કરાયો છે કે—

આ મન્દરાદિ પદાર્થ સૌથી મહાન છે-તેમનાથી અધિક મહાન બીજો કોઇ પદાર્થ નથી. એટલે કે પોતાની જાતિના જે પદાર્થો છે તેમનામાં તે અતિ મહાન છે, વળી તે પાંચ પર્વત અતિ મહાન મન્દર પર્વતોમાં પણ સૌથી મહાન પર્વત તો જંબૂદ્વીપમાં આવેલો મન્દર પર્વત જ છે. ધાતકીખંડના બે મન્દર પર્વતોનો અને પુષ્કરવર દ્વીપાર્ધના બે મન્દર પર્વતોનો વિસ્તાર કેવલ ૮૫૦૦૦ યોજનનો જ કહ્યો છે, પરન્તુ જંબૂદ્વીપના મન્દર પર્વતનો વિસ્તાર તો એક લાખ યોજનનો કહ્યો છે.

एव सन्तीति । समुद्रेषु-सर्वसमुद्राणां मध्ये इत्यर्थः, स्वयम्भूरमणः समुद्रो महान् वर्त्तते तस्य शेषसर्वद्वीपसमुद्रेभ्यः समधिकप्रमाणत्वात् । कल्पेषु-सर्वदेवलोकेषु मध्ये ब्रह्मलोकः कल्पः-पञ्चमदेवलोको महान् अस्ति, तत्प्रदेशे लोकविस्तरस्य पञ्चरज्जुप्रमाणत्वात्, तत्प्रमाणतया च ब्रह्मलोकस्य विवक्षितत्वादिति ॥सू०७२॥

अनन्तरं ब्रह्मलोककल्प उक्त इति कल्पशब्दसाधर्म्यात् कल्पस्थितिं सूत्रद्वयेनाह-

मूलम्-तिविहा कप्पट्ठिई पण्णत्ता, तं जहा-सामाइयकप्पट्ठिई, छेदोवट्ठावणियकप्पट्ठिई, निव्विसमाणकप्पट्ठिई ।१। अहवा तिविहा कप्पट्ठिई पण्णत्ता, तं जहा-णिव्विट्ठकप्पट्ठिई, जिणकप्पट्ठिई, थेरकप्पट्ठिई ।२॥ सू० ७३ ॥

छाया—त्रिविधा कल्पस्थितिः प्रज्ञप्ता, तद्यथा सामायिककल्पस्थितिः, छेदोपस्थापनीयकल्पस्थितिः, निर्विशमानकल्पस्थितिः ।१। अथवा त्रिविधा कल्पस्थितिः

कहा गया है समुद्रों में स्वयम्भूरमण समुद्र है वह सब से बडा कहा गया है, क्यों कि-सब द्वीपों और समुद्रों से इसका प्रमाण अधिक है, कल्पों में ब्रह्मलोक कल्प हैं पांचवां देवलोक है-वह सब से बडा कल्प है, क्यों कि-इसके प्रदेश में लोक विस्तार पांच राजू का कहा गया है सो इतने ही बडे प्रमाणवाला यह ब्रह्मलोक भी कहा गया है ॥ सू०७२

ब्रह्मलोक कल्पगत कल्प शब्द के साधर्म्य को लेकर अब सूत्रकार कल्पस्थिति का कथन दो सूत्र से करते हैं-" तिविहा कप्पट्ठिई पण्णत्ता " इत्यादि,

सूत्रार्थ-कल्पस्थिति तीन प्रकारकी कही गई है जैसे-सामायिककल्प-

---

બધા સમુદ્રોમાં સૌથી મોટો સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર છે, કારણ કે સઘળા દ્વીપો અને સમુદ્રો કરતાં તેનું પ્રમાણ અધિક કહ્યું છે.

બધાં કલ્પોમાં બ્રહ્મલોક કલ્પ સૌથી મોટું છે, બ્રહ્મલોક કલ્પ પાંચમું દેવલોક છે તેને સૌથી મોટું કલ્પ કહ્યું છે કારણ કે તેના પ્રદેશમાં લોકવિસ્તાર પાંચ રાજૂપ્રમાણ કહ્યો છે. આ બ્રહ્મલોક કલ્પ પણ પાંચ રાજુપ્રમાણ વિસ્તારવાળું કહ્યું છે. ॥ સૂ. ૭૨ ॥

બ્રહ્મલોક કલ્પગત કલ્પ શબ્દના સાધર્મ્યને હવે સૂત્રકાર કલ્પસ્થિતિનું કથન કરવા નિમિત્તે બે સૂત્રો કહે છે—

" तिविहा कप्पट्ठिई पण्णत्ता " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ–કલ્પસ્થિતિ ત્રણ પ્રકારની કહી છે-(૧) સામાયિક કલ્પસ્થિતિ, (૨) છેદોપસ્થાપનીય કલ્પસ્થિતિ, અને (૩) નિર્વિશમાન કલ્પસ્થિતિ.

प्रज्ञप्ता, तद्यथा–निर्विष्टकल्पस्थितिः, जिनकल्पस्थितिः, स्थविरकल्पस्थितिः ॥ २॥ सू० ७३ ॥

टीका—'तिविहा' इत्यादि, सूत्रद्वयम् । कल्पः–करणमाचारः, तस्य तत्र वा स्थितिः–मर्यादाकल्पस्थितिः । सा त्रिविधा, तद्यथा–तथाहि–सामायिककल्प-स्थितिः, समानि–ज्ञानादीनि तेषामायो लाभः समायः, स एव सामायिकं–संयम विशेषः, तस्य तदेव वा कल्पः सामायिककल्पः अयं च प्रथमचरमतीर्थयोः साधूनां स्वल्पकालिकः, छेदोपस्थापनीयस्य सद्भावात्, मध्यतीर्थेषु महाविदेहेषु च

स्थिति छेदोप स्थापनीयकल्पस्थिति, और निर्विशमानकल्पस्थिति, अथवा इस तरह से भी कल्पस्थिति तीन प्रकार की कही गई है जैसे–निर्वि-ष्टकल्पस्थिति, जिनकल्पस्थिति और स्थविरकल्पस्थिति।

टीकार्थ–कल्प नाम-करण आचार का है उसमें, या उसकी जो स्थिति–मर्यादा है वह कल्पस्थिति है यह कल्पस्थिति जो तीन प्रकार की कही गई है, सो उसका तात्पर्य ऐसा है, अर्थात् सामायिक कल्प स्थिति में जो सामायिकपद है वह ज्ञानादिकों के लाभरूप है अर्थात् सम शब्द का अर्थ ज्ञानादिरूप है इस ज्ञानादिकों का जो लाभ है वह समाय है यह समाय ही सामायिक है सामायिक एक संयमविशेष कहा गया है इस सामायिक का जो कल्प है वह सामायिक कल्प है अथवा–सामायिक रूप जो कल्प है वह सामायिककल्प है, ऐसा इसका वाच्यार्थ होताहै यह सामायिक कल्प प्रथम और चरम तीर्थंकरके साधुओं का अल्पकालिकहै।क्यों कि–उस समय छेदोपस्थापनीयका सद्भावहै मध्य

અથવા આ પ્રમાણે પણ કલ્પસ્થિતિ ત્રણ પ્રકારની કહી છે–(૧) નિર્વિષ્ટ કલ્પસ્થિતિ, (૨) જિન કલ્પસ્થિતિ અને (૩) સ્થવિર કલ્પસ્થિતિ.

ટીકાર્થ–કલ્પ નામ કરણ–આચારનું છે. તેમાં અથવા તેની જે સ્થિતિ (મર્યાદા) હોય છે તેનું નામ કલ્પસ્થિતિ છે. તે કલ્પસ્થિતિ ત્રણ પ્રકારની કહી છે. (૧) સામાયિક કલ્પસ્થિતિનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

સામાયિક કલ્પસ્થિતિમાં જે 'સામાયિક' પદ છે તે જ્ઞાનાદિકોના લાભ-રૂપ છે, એટલે કે સમ શબ્દનો અર્થ જ્ઞાનાદિરૂપ છે. આ જ્ઞાનાદિકનો જે લાભ છે તેનું નામ 'સમાય' છે તે સમાય જ સામાયિકરૂપ છે, સામાયિકને એક સંયમવિશેષ કહ્યો છે. આ સામાયિકનો જે કલ્પ છે (આચાર છે) તેને સામાયિક કલ્પ કહે છે અથવા–સામાયિક રૂપ જે કલ્પ છે તેનું નામ સામાયિક કલ્પ છે, એવો તેનો વાચ્યાર્થ થાય છે. તે સામાયિક કલ્પ પ્રથમ અને ચરમ તીર્થંકરના સાધુઓનું કલ્પકાલિક છે, કારણ કે તે સમયે છેદોપ-

यावत्कथिकः तत्र छेदोपस्थापनीयाभावात्, तस्य तत्र वा स्थितिः सामायिककल्पस्थितिः। सा च मध्यद्वाविंशतितीर्थसाधूनां महाविदेहस्थसाधूनां च शय्यातरपिण्डपरिहारे चतुर्यामपालने पुरुषज्येष्ठत्वे बृहत्पर्यायस्येतरेण वन्दनकदाने च नियमलक्षणा, शुक्लप्रमाणोपेतवस्त्रापेक्षया यदचेलत्वं तत्र१, तथा-औद्देशिकभक्तादिग्रहणे २, राजपिण्डग्रहणे ३, प्रतिक्रमणकरणे ४, मासकल्पकरणे ५, पर्युपणकल्पकरणे ६, चानियमलक्षणाचेति, उक्तं चात्र—

"सिज्जायरपिंडे य १, चाउज्जामे य २, पुरिसजेट्ठे य ३।
किइकम्मस्स य करणे ४, चत्तारि अवट्ठिया कप्पा॥ १॥
आचेलुक्कु १ द्देसिय२ सपडिक्कमणे ३ य रायपिंडे ४ य।
मासं ५ पज्जोसवणा ६, छप्पे अणवट्ठिया कप्पा॥ २॥"

छाया-शय्यातरपिण्डे १ च, चातुर्यामे २ च पुरुषज्येष्ठे च ३।
कृतिकर्मणश्च करणे ४ च चत्वारोऽवस्थिताः कल्पाः॥ १॥
आचेलक्य१ मौद्देशिकं २ सप्रतिक्रमणश्च ३ राजपिण्डश्च ४।
मासः ५ पर्युषणा ६ षडप्येतेऽनवस्थिताः कल्पाः॥ २॥

अचेलकत्वं चैवम्—

के तीर्थंकरों में और महाविदेहों में यह यावत्कथिक है, क्यों कि-वहां छेदोपस्थापनीय का अभाव है, उस सामायिककल्प की अथवा-सामायिक कल्प में जो स्थिति है वह सामायिककल्पस्थिति है यह मध्य के २२ तीर्थंकरों के साधुओं की और महाविदेहस्थ साधुओं की शय्यातर के पिण्ड परिहार में, चातुर्यामपालन में, और पुरुष के ज्येष्ठत्व में, उसकी वन्दना में विनयरूप है, और-शुक्लप्रमाणोपेत वस्त्र की अपेक्षा से जो अचेलकता है १ उसमें, तथा-औद्देशिकभक्तादि ग्रहण में २ राजपिण्डग्रहण में ३ प्रतिक्रमण करनें में ४ मासकल्प करने में ५ और पर्यूषणकल्प करने में अनिवार्यरूप है। कहा भी है "सिज्जायरपिंडे य"

સ્થાપનીયનો સદ્‌ભાવ છે મધ્યના તિર્થંકરોમાં અને મહાવિદેહોમા તે યાવત્કથિક છે, કારણ કે ત્યાં છેદોપસ્થાપનીયનો અભાવ છે તે સામાયિક કલ્પની અથવા સામાયિક કલ્પમાં જે સ્થિતિ છે, તેને સામાયિક કલ્પસ્થિતિ કહે છે. તે મધ્યના ૨૨ તિર્થંકરોના સાધુઓની અને મહાવિદેહસ્થ સાધુઓની શય્યાતરના પિંડના પરિહારમાં, ચતુર્યામ પાળવામાં અને પુરુષના જ્યેષ્ઠત્વમાં તેની વન્દનામાં વિનયરૂપ છે, અને શુક્લ પ્રમાણોપેત વસ્ત્રની અપેક્ષાએ જે અચેલકતા છે તેમાં ઔદ્દેશિક ભક્તાદિ ગ્રહણમાં, (૩) રાજપિંડ ગ્રહણમાં, (૪) પ્રતિક્રમણ કરવામાં, (૫) માસકલ્પ કરવામાં, અને (૬) પર્યુષણ કલ્પ

" दुविहो होइ अचेलो, असंतचेलो य संतचेलो य ।
तत्थ असंतेहिं जिणा, संतचेला भवे सेसा ॥ १ ॥
सीसावेढियपोतं, नइउत्तरणम्मि नग्गयं वेंति ।
जुन्नेहिं नग्गियम्हि तुर सालिय ! देहि मे पोत्तिं ॥ २ ॥
जुन्नेहिं खंडिएहिं, असव्व तणुयाउएहिं ण य णिच्चं ।
संतेहि वि णिग्गंथा अचेलया होंति चेलेहिं ॥ ३ ॥ "

छाया—द्विविधो भवत्यचेलोऽसच्चेलश्च सच्चेलश्च ।
तत्राऽसद्भिः (वस्त्रैः) जिनाः, सदचेला भवन्ति शेषाः ॥१॥
शीर्षावेष्टितपोतं नद्युत्तरणे नग्नकं ब्रुवन्ति ।
जीर्णैः (वस्त्रैः) नग्नकोऽस्मि त्वरितं शालिक ! देहिमे पोतीम्
(शाटिकां) ॥ २ ॥

जीर्णैः खण्डितैः असर्वतनुप्रावृतैर्न च नित्यम् ।
सद्भिरपि (वस्त्रैः) निर्ग्रन्था अचेलका भवन्ति चेलैः ॥३ ॥ " इति ।

एवं जीर्णखण्डितप्रमाणोपेतवस्त्रेषु सत्स्वपि अचेलत्वेन लोके व्यवहारो दृश्यते १ । छेदोपस्थापनीयकल्पस्थितिः, छेदेन – पूर्वपर्यायच्छेदेन उपस्थापनीयम्- आरोपणीयं छेदोपस्थापनीयं व्यक्तितो महाव्रतारोपणमित्यर्थः, तच्च प्रथमचर-

इत्यादि,। अचेलकता इस प्रकार से है " दुविहो होइ अचेलो " इत्यादि, इस तरह जीर्ण खण्डित एवं प्रमाणोपेत वस्त्रों के होने पर भी, रखने पर भी, अचेलतारूप से लोक में व्यवहार देखा जाता है १ छेदोपस्थापनीय कल्पस्थिति पूर्वपर्याय के छेद से जो पुनः आरोपणीय होता है वह छेदोपस्थापनीय है, यह अन्यव्यक्ति में जो आरोप की अपेक्षा महाव्रतारोपणरूप होता है। यह छेदोपस्थापनीय प्रथम तीर्थंकर और अन्तिम

કરવામાં અનિવાર્યરૂપ છે. કહ્યું પણ છે કે-" सिज्जायरपिंडे य " ઇત્યાદિ. અચેલકતા આ પ્રકારે હોય છે-" दुविहो होइ अचेलो " ઇત્યાદિ—

આ રીતે જીર્ણ-ખંડિત અને પ્રમાણોપેત વસ્ત્રો હોવા છતાં પણ, રાખવા છતાં પણ, અચેલતારૂપ વ્યવહાર લોકમાં જોવામાં આવે છે.

હવે છેદોપસ્થાપનીય કલ્પસ્થિતિનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે-પૂર્વ પર્યાયના છેદથી જે પુનઃ આરોપણીય થાય છે તેનું નામ છેદોપસ્થાપનીય છે. તે અન્ય વ્યક્તિમાં આરોપની અપેક્ષાએ વ્રતારોપણરૂપ હોય છે. આ છેદોપસ્થાપનીયનો સદ્ભાવ પહેલા અને છેલ્લા તીર્થંકરના સમયમાં જ કહ્યો છે.

मतीर्थयोरेव। तस्य तदेव वा कल्पः तस्य स्थितिः-मर्यादा सा तथोक्ता, इयं च दशसु स्थानकेष्ववश्यं पालनरूपेति। उक्तञ्च—

" दसठाणठिओ कप्पो, पुरिमस्स य पच्छिमस्स जिणस्स।
एसो धुयरयकप्पो, दसठाणपइट्ठिओ होइ ॥ १ ॥

छाया—दशस्थानस्थितः कल्पः पूर्वस्य पश्चिमस्य च जिनस्य।
एष धूतरजःकल्पो दशस्थानप्रतिष्ठितो भवति ॥ १ ॥ इति।

तानि दश स्थानानि यथा—

" आचेलक्कु १ देसिय २ सिज्जायर ३ रायपिंड४ किइकम्मे ५।
वय ६ जेट्ठ ७ पडिक्कमणे ८, मासं ९ पज्जोसवणकप्पे १० ॥१॥

छाया—आचेलक्यौ १ देशिक-शय्यातर-राजपिण्ड ३-४ कृतिकर्माणि ५।
व्रत६ ज्येष्ठ ७ प्रतिक्रमणानि ८ मास पर्युषणकल्पः ९-१० ॥ १ ॥

तत्र—आचेलक्यं असत्सद् भेदेन द्विविधम्, सर्वथा वस्त्राभावरूपमसदचेलत्वं

तीर्थंकर के समय में ही कहा गया है, इस छेदोपस्थापनीय का जो कल्प है वह छेदोपस्थापनीय कल्प है अथवा-छेदोपस्थापनीयरूप जो कल्प है वह छेदोपस्थापनीय कल्प है, इसकी जो स्थितिरूप मर्यादा है वह छेदोपस्थापनीय कल्प है, यह दश स्थानकों में अवश्य पालनरूप कही गई है। कहा भी है-" दसठाणठिओ कप्पो " इत्यादि, यह दश स्थान स्थितकल्प पूर्व और पश्चिम जिनमे की है यह पापरूप रजको नष्ट करने वाला कल्प दश स्थान प्रतिष्ठित होता है १ वे दश स्थान इस प्रकार से हैं-" आचेलक्कुदेसिय " इत्यादि, इनमें आचेलक्य असत् और सत् के भेद से दो प्रकार का कहा गया है सर्वथा-वस्त्राभावरूप असत् अचेलता जिन तीर्थंकरों को होती है और जीर्ण, खण्डित एवं प्रमाणो-

---

આ છેદોપસ્થાપનીયનો જે કલ્પ છે (આચાર છે) તેનું નામ છેદોપસ્થાપનીય કલ્પ છે. અથવા-છેદોપસ્થાપનીયરૂપ જે કલ્પ છે, તે છેદોપસ્થાપનીય કલ્પ છે, અને તેની જે સ્થિતિ (મર્યાદા) છે, તે છેદોપસ્થાપનીય કલ્પસ્થિતિ છે. તે દસ સ્થાનકોમાં અવશ્ય પાલનરૂપ કહી છે. કહ્યું પણ છે કે—

" दसठाणठिओ कप्पो " ઈત્યાદિ.

આ દસ સ્થાનસ્થિતિનો કલ્પનો સદ્ભાવ પહેલા અને છેલ્લા જિનમાં કહ્યો છે-આ પાપરૂપ રજને નષ્ટ કરનાર કલ્પ જે દસ સ્થાન પ્રતિષ્ઠિત છે, તે દસ સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે-" आचेलक्कुदेसिय " ઈત્યાદિ-તેમાંથી (૧) આચેલક્ય સત્ અને અસત્‌ના ભેદથી બે પ્રકારનું કહ્યું છે. સર્વથા વસ્ત્રાભાવરૂપ

जिनानां, जीर्णखण्डितप्रमाणोपेतवस्त्ररूपं सदचेलत्वं शेषमुनीनां भवति १। औद्देशिकपिण्ड-शय्यातरपिण्ड-राजपिण्डग्रहणरूपं त्रयं प्रसिद्धम् ४। कृतिकर्म-रत्नाधिकमर्यादया वन्दनव्यवहारः ५। व्रतानि-पञ्चमहाव्रतानि६, ज्येष्ठः-पुरुषज्येष्ठो-धर्मः, प्रतिक्रमणं-सातिचारत्वे-निरतिचारत्वेऽपि प्रतिक्रमणकरणम् ८। मासः-मासकल्पःशेषकाले मासं यावदेकत्रवसनम् ९। पर्युषणकल्पः-पर्युषणपर्वाराधना१०। एते दश कल्पाः प्रथमचरमतीर्थकरयोस्तीर्थे भवन्ति न मध्यम द्वाविंशतितीर्थकराणामिति २।

तथा निर्विशमानकल्पस्थितिः-निर्विशमानाः-परिहारविशुद्धितपोऽनुचारकाः परिहारका इत्यर्थः, तेषां कल्पे या स्थितिः सा तथोक्ता। स च कल्पो यथा-

पेत वस्त्र रखने रूप सत् अचेलता शेष मुनियों को होती है १ औद्देशिकपिण्ड, शय्यातरपिण्ड, राजपिण्ड इनको ग्रहण करने रूप ३ स्थान प्रसिद्ध हैं ४ रत्नाधिक की मर्यादानुसार वन्दना करने का जो व्यवहार है वह कृतिकर्म है ५ पांच महाव्रत ये व्रत हैं ज्येष्ठ पुरुषश्रेष्ठ धर्म हैं, सातिचार अवस्था में और निरतिचार अवस्था में भी प्रतिक्रमण करना यह प्रतिक्रमण है ८ मास से यहां मासकल्प लिया गया है शेषकाल में एक मास तक एक जगह रहना ९ यह इसका तात्पर्य है, तथा-पर्यूषण पर्व की आराधना करना लिया गया है १० ये १० कल्प प्रथम और अन्तिम तीर्थंकर के तीर्थ में होते हैं, बीच के २२ तीर्थंकरों के तीर्थ में नहीं होते हैं। निर्विशमानकल्पस्थिति परिहारविशुद्ध तप का

અસત્ અચેલતા જિનતીર્થંકરોમાં હોય છે, અને જીર્ણ, ખંડિત અને પ્રમાણોપેત વસ્ત્ર રાખવારૂપ સત્ અચેલતા બાકીના મુનિઓમાં હોય છે. (૧) ઔદ્દેશિક પિંડ, (૨) શય્યાતર પિંડ અને (૩) રાજપિંડ ગ્રહણ કરવા રૂપ ત્રણ સ્થાન તો જાણીતા છે, તેથી અહીં તેમનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું નથી. (૪) રત્નાધિકની મર્યાદા અનુસાર વંદણા કરવાનો જે વ્યવહાર છે તેનું નામ કૃતિકર્મ છે. (૫) પાંચ મહાવ્રતને વ્રત શબ્દથી ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે. (૬) જ્યેષ્ઠ-પુરુષ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે (૭) સાતિચાર અવસ્થામાં અને નિરતિચાર અવસ્થામાં પણ પ્રતિક્રમણ કરવું તેનું નામ પ્રતિક્રમણ છે. (૮) માસ પદથી અહીં માસકલ્પ ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. શેષકાળમાં એક માસ સુધી એક જગ્યાએ રહેવું તેનું નામ માસકલ્પ છે (૯) પર્યુષણ પર્વની આરાધના કરવી (૧૦) આ દસ કલ્પ (આચાર) નો સદ્ભાવ પહેલા અને છેલ્લા તીર્થંકરના તીર્થમાં હોય છે-વચ્ચેના ૨૨ તીર્થંકરોના તીર્થમાં તેમનો સદ્ભાવ હોતો નથી.

ग्रीष्म-शीत-वर्षाकालेषु क्रमेण जघन्यमध्यमोत्कृष्टरूपं तपो भवति, तत्र ग्रीष्मकाले जघन्यं चतुर्थषष्ठाष्टमरूपम्, शीतकाले मध्यमं षष्ठाष्टमदशमरूपम्, वर्षाकाले उत्कृष्टमष्टमदशमद्वादशरूपमिति, पारणमाचामाम्लेनैव, पिण्डैषणासप्तके च प्रथमद्वितीययोरभिग्रह एव, शेषासु तृतीयादि पञ्चसु पिण्डैषणासु पुनरेकया भक्तमेकया च पानमित्येवं द्वयोरभिग्रह इति, उक्तञ्च—

"बारस १ दस २ अट्ठ ३ दस दस १ ट्ठ २ छट्ठ ३ अट्ठेव १ छट्ठ २ चउरो३ य।
उक्कोसमज्झिमजहन्नगा उ वासासिसिर गिम्हे १ ॥ १ ॥
पारणगे आयामं पचसु गहो दोसऽभिगाहो भिक्खा" इति।

छाया—द्वादशं१ दशमं २ अष्टमं ३ दशमं १ अष्टमं २ षष्ठं ३ अष्टममेव१ षष्ठं-चतुर्थं च। उत्कृष्टमध्यमजघन्यकावर्षा शिशिरग्रीष्मेषु ॥ २ ॥
पारणके आचामाम्लं पञ्चसु ग्रहो द्वयोरभिग्रहो भिक्षायाम् ॥ इति।

पालन करने वाले परिहारों का जो कल्प है उस कल्प में जो उनकी स्थिति है, वह निर्विश्यमान कल्पस्थिति है, उनका वह कल्प इस प्रकार से है ग्रीष्मऋतु से, शीतऋतु में, और वर्षाऋतु में इनका क्रमशः जघन्य मध्यम और उत्कृष्टरूप तप होता है, ग्रीष्मकाल में जघन्यतप चतुर्थ षष्ट अष्टमरूप और शीतकाल में षष्ठ अष्टम और दशम रूप होता है तथा - वर्षाकाल में उत्कृष्ट तप अष्टम, दशम, और द्वादशरूप होता है, तथा-पारणा आयंबिल से ही होता है, पिण्डैषणा सप्तक में प्रथम द्वितीय पिण्डैषणाओं में अभिग्रह ही होता है, तथा-पिण्डैषणाओं में-तीसरी से लेकर सातवीं पिण्डैषणा तक में एक भक्त एक पान इस प्रकार से दो का अभिग्रह होता है। कहा भी है-"बारस दस अट्ठ-" इत्यादि। अब सूत्रकार प्रकारान्तर से भी

હવે નિર્વિશમાન કલ્પસ્થિતિનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે-પરિહાર વિશુદ્ધિ તપનું પાલન કરનાર પરિહારિકોના આચારરૂપ જે કલ્પ છે, અને તે કલ્પમાં તેની જે સ્થિતિ છે, તેનું નામ નિર્વિશ્યમાન કલ્પસ્થિતિ છે. તેનો તે કલ્પ (આચાર) આ પ્રમાણે હોય છે-તેઓ ગ્રીષ્મ ઋતુમાં, શીત ઋતુમાં અને વર્ષા ઋતુમાં અનુક્રમે જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ તપ કરે છે. ગ્રીષ્મકાળમાં તપની જઘન્યતા ચાતુર્થ ષષ્ઠ અને અષ્ઠમ રૂપે અને શીતકાલમાં છટ્ઠ (બે ઉપવાસ), અટ્ઠમ (ત્રણ ઉપવાસ) અને દસ ઉપવાસરૂપ હોય છે. વર્ષાકાળમાં ઉત્કૃષ્ટ તપ અષ્ટમ દશમ અને દ્વાદશ રૂપ હોય છે, તથા આયંબિલથી જ તેના પારણાં કરવામાં આવે છે પિંડૈષણા સપ્તકમાંની પહેલી અને બીજી પિંડૈષણાઓમા અભિગ્રહ જ કરાય છે. ત્રીજીથી લઈને સાતમી પર્યન્તની પાંચ પિંડૈષણાઓમાં એક ભક્ત (આહાર) અને એક પાન (પીણું), એમ બે વસ્તુનો જ અભિગ્રહ થાય છે. કહ્યું પણ છે કે-"બારસ દસ અટ્ઠ" ઈત્યાદિ—

अथ प्रकारान्तरेण कल्पस्थितिमाह—' अहवा ' इत्यादि ।

अथवेति प्रकारान्तरेण कल्पस्थितिस्त्रिविधा, तथा निर्विष्टकल्पस्थितिः, जिनकल्पस्थितिः, स्थविरकल्पस्थितिश्चेति । तत्र–निर्विष्टा–आसेवितविवक्षितचारित्रा अनुपहारिका इत्यर्थः, तेषां कल्पः–आचारस्तस्य स्थितिः–मर्यादा निर्विष्टकल्पस्थितिः, यथा प्रतिदिनमाचाम्लमात्रं तपः, भिक्षा पूर्वोक्तप्रकारैवेति । उक्तञ्च

" कप्पट्ठियावि पइदिणं, करंति एमेव चायामं " इति ।

छाया–कल्पस्थिता अपि प्रतिदिन कुर्वन्ति एवमेव चाचामाम्लम् ।

एते पूर्वसूत्रोक्ता निर्विशमानका निर्विष्टाश्च परिहारविशुद्धिका उच्यन्ते, तेषां च नवको गणो भवति, तेच्चैवं विधा भवन्ति—

" सव्वे चरित्तवंतो उ, दंसणे परिनिट्ठिया ।
नवपुव्विया जहन्नेणं, उक्कोसा दसपुव्विया ॥ १ ॥
पंचविहे ववहारे, कप्पंमि दुविहंमि य ।
दसविहेय पच्छित्ते, सव्वे ते परिनिट्ठिया ॥२॥ "

कल्पस्थिति का कथन करते हैं–" अहवा–" इत्यादि, अथवा कल्पस्थिति इस प्रकारान्तर से तीन प्रकार की है, जैसे–निर्विष्टकल्पस्थिति, जिनकल्पस्थिति, और स्थविरकल्पस्थिति, निर्विष्टों का आसेवित विवक्षित चारित्रवालों का अनुपरिहारिकों का जो कल्प है आचार है, उस आचार की जो स्थिति है–मर्यादा है, वह निर्विष्ट कल्पस्थिति है, जैसे–प्रतिदिन आचाम्ल मात्र तप करना, और पूर्वोक्त प्रकार की ही भिक्षा करना, । कहा भी है–" कप्पट्ठिया वि पइदिणं–" इत्यादि, पूर्वसूत्रोक्त निर्विशमानक, और ये निर्विष्ट दोनों परिहार विशुद्धिक कहलाते हैं, इनका गण ९ नौ का होता है ये इस प्रकार से होते हैं–" सव्वे चरित्तवंतो–"

હવે સૂત્રકાર બીજી રીતે કલ્પસ્થિતિની પ્રરૂપણા કરે છે–" अहवा " ઈત્યાદિ–અથવા કલ્પસ્થિતિના આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પણ પડે છે–(૧) નિર્વિષ્ટ કલ્પસ્થિતિ, (૨) જિન કલ્પસ્થિતિ અને (૩) સ્થવિરકલ્પસ્થિતિ.

નિર્વિષ્ટોના–આસેવિત વિવક્ષિત ચારિત્રવાળાના–અનુપરિહારિકોના જે કલ્પ (આચાર) છે, તે આચારની જે સ્થિતિ છે, મર્યાદા છે તેને નિર્વિષ્ટ કલ્પસ્થિતિ કહે છે. જેમકે પ્રતિદિન આચામ્લ માત્ર તપ કરવું, અને પૂર્વોક્ત પ્રકારની જ ભિક્ષા ગ્રહણ કરવી. કહ્યુ પણ છે કે–" कप्पट्ठियावि पइदिणं " ઈત્યાદિ

પૂર્વ સૂત્રોક્ત નિર્વિશમાનક અને આ નિર્વિષ્ટ, બન્નેને પરિહાર વિશુદ્ધિક કહે છે, તેમના ગણુનાયક હોય છે. તેઓ આ પ્રકારના હોય છે–" सव्वे चरित्तवंतो " ઈત્યાદિ–તેઓ ચારિત્રશાળી હોય છે, દર્શન પરનિષ્ઠિત (પરિપૂર્ણ)

छाया—सर्वे चारित्रवन्तस्तु, दर्शने परिनिष्ठिताः ।
नवपूर्विका जघन्येन, उत्कृष्टा दशपूर्विकाः ॥ १ ॥

पञ्चविधो व्यवहारः, कल्पे द्विविधे च (जिनकल्पे स्थविरकल्पेचेत्यर्थः) दशविधे च प्रायश्चित्ते, सर्वे ते परिनिष्ठिताः ॥२॥ इत्यादि १। जिनकल्पस्थितिः, जिनाः-गच्छनिर्गतसाधुविशेषा, तेषां कल्पस्थितिः । जिनकल्पस्वरूपमुत्तराध्ययनसूत्रस्य मत्कृतायां प्रियदर्शिनीटीकायां द्वितीयेऽध्ययनेऽचेलपरीषहस्वरूपेऽवलोकनीयम् ।२।

स्थविरकल्पस्थितिः-स्थविराः-गच्छप्रतिबद्धा आचार्यादयः, तेषां कल्पस्थितिः । तत्स्वरूपं यथा —

" पव्वज्जा सिक्खावय मत्थग्गहणं च अनियओ वासो ।
निष्फत्तीय विहारो, समायारी ठिई चेव ॥१॥ इति ।

इत्यादि, । ये सब चारित्रशाली होते हैं दर्शन में परिनिष्ठित परिपूर्ण होते हैं कम से कम ये ९ नव पूर्वतक के पाठी होते हैं और उत्कृष्ट से १० पूर्वतक के पाठी होते हैं, इनका व्यवहार पांच प्रकार का होता है जिनकल्प और स्थविरकल्प में और दश प्रकार के प्रायश्चित्त में ये सब परिनिष्ठित होते हैं। जिनकल्पस्थिति-गच्छ से निर्गत जो साधु होते हैं वे जिन हैं, इन जिनों के कल्प की जो मर्यादा है वह जिनकल्पस्थिति है। जिनकल्प का स्वरूप उत्तराध्ययन सूत्र की प्रियदर्शिनी टीका में मैंने द्वितीय अध्ययन में अचेल परीषह के स्वरूप में चर्चित किया है, अतः वहां से देख लेना चाहिये। स्थविरकल्पस्थिति गच्छप्रतिबद्ध आचार्य आदि स्थविर है इनके कल्प की जो स्थितिरूप मर्यादा है वह स्थविर

હોય છે, ઓછામા ઓછા નવ પૂર્વના પાઠી હોય છે, અને વધારેમાં વધારે દસ પૂર્વના પાઠી હોય છે તેમનો વ્યવહાર આગમાદિ પાંચ પ્રકારનો હોય છે. તેઓ જિનકલ્પ અને સ્થવિરકલ્પમા અને દસ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તોમા પરિનિષ્ઠિત (પરિપૂર્ણ) હોય છે

હવે જિનકલ્પસ્થિતિનુ નિરૂપણ કરવામા આવે છે-ગચ્છમાંથી નિર્ગત જે સાધુઓ હોય છે તેમને જિન કહે છે તે જિનોના કલ્પ (આચાર) ની જે મર્યાદા છે તેને જિનકલ્પસ્થિતિ કહે છે જિનકલ્પનુ સ્વરૂપ મેં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની પ્રિયદર્શની ટીકાના બીજા અધ્યયનમા અચેલપરીષહના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં, સ્પષ્ટરૂપે પ્રકટ કર્યું છે, તો જિજ્ઞાસુ પાઠકોએ તે ત્યાંથી વાંચી લેવું.

હવે સ્થવિર કલ્પસ્થિતિની પ્રરૂપણા કરવામા આવે છે-ગચ્છ પ્રતિબદ્ધ આચાર્ય આદિને સ્થવિર કહે છે તેમના કલ્પ (આચાર) ની સ્થિતિરૂપ જે મર્યાદા છે, તેને સ્થવિર કલ્પસ્થિતિ કહે છે તેનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે—

छाया—प्रव्रज्या शिक्षाव्रतानि अर्थग्रहणं चानियतो वासः ।
निष्पत्तिश्च विहारः, सामाचारी स्थितिश्चैव ॥१॥

इत्यादिरूपा स्थविरकल्पस्थितिरिति ३। इहच सूत्रद्वयेऽयं क्रमोपन्यासः सामायिके सति छेदोपस्थापनीयं भवति, तस्मिंश्च सति परिहारविशुद्धिकभेदरूपं निर्विशमानकं, तदनन्तरं निर्विष्टकायिकं, तत्पश्चाज्जिनकल्पः स्थविरकल्पो वा भवतीति सामायिककल्पस्थित्यादीनां क्रम इति ॥ सू० ७३ ॥

पूर्वोक्तकल्पस्थितीनां व्यतिक्रमविपरीतविधायका नारकादि शरीरिणो भवन्तीति नारकादिशरीरनिरूपणमाह—

मूलम्--नेरइयाणं तओ सरीरगा पण्णत्ता, तं जहा-वेउव्विए तेयए, कम्मए । असुरकुमाराणं तओ सरीरगा पण्णत्ता, तं जहा-एवं चेव । एवं सव्वेसिं देवाणं । पुढवीकाइयाणं तओ सरीरगा पण्णत्ता, तं जहा-ओरालिए तेयए कम्मए । एवं वाउकाइयावज्जाणं जाव चउरिंदियाणं ॥ सू० ७४ ॥

कल्पस्थिति है इसका स्वरूप इस प्रकार है-" पव्वज्जा सिक्खावय " इत्यादि, इत्यादिरूप यह स्थविरकल्पस्थिति है ३ यहां दो सूत्रों में यह क्रमोपन्यास है-सामायिक के होने पर छेदोपस्थापनीय होता है, छेदोपस्थापनीय के होने पर परिहार विशुद्धिक का भेदरूप निर्विशमानक होता है, बाद में-निर्विष्टकायिक होता है इसके बाद जिनकल्प होता है, अथवा स्थविरकल्प होता है, इस प्रकार से यह सामायिक कल्पस्थिति आदिकों का क्रम है। सू० ७३।

इन पूर्वोक्त कल्पस्थितियों का व्यतिक्रम विपरीत करनेवाले नारकादि शरीरवाले होते हैं, अतः अब सूत्रकार नारकादि शरीर का निरूपण करते हैं-

---

" पव्वज्जा सिक्खावय " ઈત્યાદિ રૂપ આ સ્થવિર કલ્પસ્થિતિ હોય છે અહીં બે સૂત્રોમાં ક્રમોપન્યાસ (ઉલટો ક્રમ) છે-સામાયિકના સદ્‌ભાવમાં છેદોપસ્થાપનીય થાય છે, છેદોપસ્થાપનીયના સદ્‌ભાવમાં પરિહાર વિશુદ્ધિક ભેદરૂપ નિર્વિશમાનક થાય છે, ત્યારબાદ નિર્વિષ્ટકાયિક થાય છે, ત્યારબાદ જિનકલ્પ થાય છે, અથવા સ્થવિરકલ્પ થાય છે આ પ્રમાણે આ સામાયિક સ્થિતિ આદિનો ક્રમ છે. ॥ સૂ. ૭૩ ॥

આ પૂર્વોક્ત કલ્પસ્થિતિયોના વ્યતિક્રમ (વિપરીતતા) કરનારા નારકાદિ શરીરવાળા હોય છે તેથી હવે સૂત્રકાર નારકાદિના શરીરનું નિરૂપણ કરે છે.

" तओ सरीरगा पण्णत्ता " ઈત્યાદિ—

छाया—नैरयिकाणां त्रीणि शरीराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-वैक्रियं, तैजसं, कार्मणम् १। असुरकुमाराणां त्रीणि शरीराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—एवमेव २। एवं सर्वेषां देवानाम् ३। पृथिवीकायिकानां त्रीणि शरीराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—औदारिकं, तैजसं, कार्मणम् ४। एवं वायुकायिकवर्जानां यावच्चतुरिन्द्रियाणाम् ५॥सू.७४॥

टीका—'नेरइयाणं' इत्यादि सूत्रपञ्चकं सुगमं, नवरं-नैरयिकाणां वैक्रियतैजसकार्मणरूपाणि त्रीणि शरीराणि भवन्ति।१। असुरकुमाराणामपि 'एवं चेवे' ति एवमेव-एतान्येव पूर्वोक्तानि वैक्रियादीनि त्रीणि शरीराणि सन्तीति २। एवम्-यथा नैरयिकाणामसुरकुमाराणां च वैक्रियादीनि त्रीणि शरीराणि तथा सर्वेषां नाग-

---

टीकार्थ-"तओ सरीरगा पण्णत्ता-" इत्यादि, ये पांच सूत्र हैं-इनका अर्थ सुगम है, फिर भी सूत्रकार ने इनमें यह प्रकट किया है कि नैरयिकों के तीन शरीर होते हैं वैक्रिय तैजस और कार्मण तैजस कार्मण इन दो शरीरों का सम्बन्ध तो प्रत्येक जीव को होता ही है, उसके साथ नैरयिक जीवों को वैक्रिय शरीर होता है, असुरकुमारों को भी ये ही ३ शरीर होते हैं। इसी तरह से-नागकुमार आदि भवनपतियों को, व्यन्तर देवों को, ज्योतिष्क देवों को और वैमानिक देवों को, कल्पोपपन्न कल्पातीतों को भी ये ही ३ शरीर होते हैं। पृथिवीकायिक, अप्कायिक, तैजसकायिक और वनस्पतिकायिक, इन एकेन्द्रिय स्थविर जीवों को औदारिक तैजस एवं कार्मण शरीर होते हैं, दोइन्द्रिय तेइन्द्रिय और चौइन्द्रिय जीवों को भी ये ही तीन शरीर होते हैं। वायुकायिक,

---

ટીકાર્થ–પાંચ સૂત્રો દ્વારા નારકાદિ જીવોનાં શરીરોનુ સૂત્રકારે નિરૂપણ કર્યું છે. આ સૂત્રોનો અર્થ સુગમ છે, છતાં અહીં સક્ષિપ્તમાં તેમનો ભાવાર્થ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે-નારકોને ત્રણ શરીર હોય છે-(૧) વૈક્રિય, (૨) તૈજસ અને (૩) કાર્મણ તૈજસ અને કાર્મણ, આ બે શરીરનો સંબંધ તો પ્રત્યેક જીવને હોય છે, અસુરકુમારોમાં પણ એ જ ત્રણ શરીરનો સદ્ભાવ હોય છે. એ જ પ્રમાણે નાગકુમાર આદિ ભવનપતિ દેવોમાં, વ્યન્તર દેવોમાં, વૈમાનિકોમાં કલ્પોપપન્ન અને કલ્પાતીતોમા પણ એ જ ત્રણ શરીરનો સદ્ભાવ હોય છે. પૃથ્વીકાયિક, અપ્કાયિક, તૈજસકાયિક અને વનસ્પતિકાયિક, આ એકેન્દ્રિય સ્થવિર જીવોમાં ઔદારિક, તૈજસ અને કાર્મણ શરીરનો સદ્ભાવ હોય છે. દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોમાં પણ એ જ ત્રણ શરીરોનો સદ્-

कुमारादि भवनपति-व्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकदेवानामपि विज्ञेयानि ३। पृथिवीकायिकानामौदारिकतैजसकार्मणरूपाणि त्रीणि शरीराणि भवन्ति ४। एवं-यथा-पृथिवीकायिकानामौदारिकादीनि शरीराणि भवन्ति तथा वायुकायिकवर्जानां वायुकायिकान् वर्जयित्वेत्यर्थः 'जाव' इति यावत्, यावच्छब्देन-'अप्काय-तेजस्काय - वनस्पतिकाय-द्वीन्द्रिय-त्रीन्द्रियाणाम्' इति ग्राह्यम्, चतुरिन्द्रियाणां चौदारिकतैजसकार्मणरूपाणि त्रीणि शरीराणि सन्ति। वायुकायिकानां पञ्चेन्द्रियतिरश्चां चाहारकवर्जशरीरचतुष्टयं मनुष्याणां तु शरीरपञ्चकं भवतीति त्रिस्थानकानुरोधात्तानि नात्र दर्शितानि ॥ सू० ७४ ॥

कल्पस्थितिव्यतिक्रामकाश्च प्रत्यनीका अपि भवन्तीति प्रत्यनीकसूत्रषट्कमाह-

मूलम्--गुरुं पडुच्च तओ पडिणीया पण्णत्ता, तं जहा-आयरियपडिणीए, उवज्झायपडिणीए, थेरपडिणीए १। गइं पडुच्च तओ पडिणीया पण्णत्ता, तं जहा इहलोगपडिणीए, परलोगपडिणीए दुहओ लोगपडिणीए२। समूहं पडुच्च तओ पडिणीया पण्णत्ता, तं जहा-कुलपडिणीए, गणपडिणीए, संघपडिणीए ३। अणुकंपं पडुच्च तओ पडिणीया पण्णत्ता, तं जहा-तवस्सिपडिणीए, गिलाणपडिणीए, सेह पडिणीए४। भावं पडुच्च तओ पडिणीया पण्णत्ता, तं जहा-णाणपडिणीए, दंसणपडिणीए, चरित्तपडिणीए ५। सुयं पडुच्च तओ पडिणीया पण्णत्ता, तं जहा-सुत्तपडिणीए, अत्थपडिणीए, तदुभयपडिणीए ६ ॥ सू० ७५ ॥

और पञ्चेन्द्रिय तिर्यञ्च इनको औदारिक, वैक्रिय, तैजस और कार्मण ये चार शरीर तक भी हो सकते हैं, आहारक शरीर नहीं होता है तथा-मनुष्यों को तो पांच शरीर तक भी हो सकते हैं, परन्तु यहां पर त्रिस्थानक का प्रकरण होने से उन्हें यहां नहीं कहा गया है ॥सू०७४॥

ભાવ હોય છે. વાયુકાયિક અને પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાં ઔદારિક, વૈક્રિય, તૈજસ અને કાર્મણ એ ચાર શરીરનો સદ્ભાવ હોઈ શકે છે-પણ આહારક શરીર હોતું નથી. મનુષ્યોમાં તો પાંચ શરીરોનો સદ્ભાવ પણ હોઈ શકે છે, પરન્તુ અહીં ત્રિસ્થાનકનો અધિકાર ચાલતો હોવાથી તેમની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી નથી ॥ સૂ. ૭૪ ॥

छाया—गुरुं प्रतीत्य त्रयः प्रत्यनीकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–आचार्यप्रत्यनीकः, उपाध्यायप्रत्यनीकः, स्थविरप्रत्यनीकः ।१। गतिं प्रतीत्य त्रयः प्रत्यनीकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–इहलोकप्रत्यनीकः, परलोकप्रत्यनीकः, द्विधातोलोकप्रत्यनीकः ।२। समूहं प्रतीत्य त्रयः प्रत्यनीकाः प्रज्ञप्ताः तद्यथा–कुलप्रत्यनीकः, गणप्रत्यनीकः, संघप्रत्यनीकः ।३। अनुकम्पां प्रतीत्य त्रयः प्रत्यनीका प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–तपस्विप्रत्यनीकः, ग्लानप्रत्यनीकः, शैक्षप्रत्यनीकः ।४। भावं प्रतीत्य त्रयः प्रत्यनीकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा ज्ञानप्रत्यनीकः, दर्शनप्रत्यनीकः, चारित्रप्रत्यनीकः ।५। श्रुतं प्रतीत्य त्रयः प्रत्यनीकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-सूत्रप्रत्यनीकः, अर्थप्रत्यनीकः, तदुभयप्रत्यनीकः।६।सू०७५॥

टीका—' गुरुं ' इत्यादि सूत्रषट्कं सुगमं, नवरं–' गुरु '–मिति, गृणाति–अभिधत्ते तत्त्वमिति गुरुस्तं प्रतीत्य–आश्रित्य–प्रत्यनीकाः–प्रतिकूलाः ते आचार्योपाध्यायस्थविरभेदेन त्रयः प्रज्ञप्ताः । तत्राचार्योपाध्यायप्रत्यनीकौ तदवर्णवादिनौ । स्थविरो जात्यादिभि र्भवति तस्य प्रत्यनीकः–प्रतिकूलः । स्थविरप्रत्य-

---

कल्पस्थिति व्यतिक्रमात्मक प्रत्यनीक (प्रतिकूल) भी होते हैं, अतः अब सूत्रकार प्रत्यनीक प्रतिकूल रहने वालों के छह सूत्रों का कथन करते हैं–" गुरुं पडुच्च तओ पडिणीया–" इत्यादि

टीकार्थ–ये ६ सूत्र हैं, इनका अर्थ सुगम है फिर भी सूत्रकार ने इनमें यह प्रकट किया है–गुरु को लेकर प्रत्यनीक तीन होते हैं, जो तत्त्व का कथन करता है वह " गृणाति तत्त्वमितिगुरुः " तत्त्व समझाने वालेको गुरु कहते है । इस व्युत्पत्तिके अनुसार गुरु कहा गयाहै प्रत्यनीक शब्द का अर्थ प्रतिकूल रहना है ऐसे गुरुप्रत्यनीक आचार्यप्रत्यनीक उपाध्यायप्रत्यनीक और स्थविरप्रत्यनीक के भेद से ३ तीन प्रकार के कहे गये हैं। आचार्य और उपाध्याय का जो अवर्णवाद करता है वह

કલ્પસ્થિતિ વ્યતિક્રામક પ્રત્યનીકો (પ્રતિકૂળ માણસો) પણ હોઇ શકે છે. તેથી હવે સૂત્રકાર પ્રત્યનીક (પ્રતિકૂળ રહેનારા) ને અનુલક્ષીને છ સૂત્રોનું કથન કરે છે–" गुरुं पडुच्च तओ पडिणीया " ઇત્યાદિ—

આ સૂત્રોનો અર્થ સુગમ છે, છતાં અહીં આ સૂત્રોનો ભાવાર્થ પ્રકટ કરવામાં આવે છે–ગુરુની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રત્યનીક હોય છે " गृणाति तत्त्व-मिति गुरुः " આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર જે તત્ત્વનું કથન કરે છે તેને ગુરુ કહે છે પ્રતિકૂળ રહેનારને પ્રત્યનીક કહે છે. ગુરુ પ્રત્યનીકના નીચે પ્રમાણે ત્રણ ભેદ કહ્યા છે–(૧) આચાર્ય પ્રત્યનીક, (૨) ઉપાધ્યાય પ્રત્યનીક અને (૩) સ્થવિર પ્રત્યનીક આચાર્યનો અવર્ણવાદ કરનાર જીવને આચાર્ય પ્રત્યનીક કહે છે અને ઉપાધ્યાયનો અવર્ણવાદ કરનાર જીવને ઉપાધ્યાય પ્રત્યનીક

नीकः–यो जात्यादिकमाश्रित्य स्थविरस्यावर्णवादं वदति छिद्रान्वेषी च भवति सः। उक्तञ्च—

"जच्चाईहि अवन्नं, विभासइवट्टइ न यावि उववाए।
अहिओ छिद्दप्पेही, पगासवाई अणणुलोमो ॥ १ ॥
अहवावि वए एवं, उवएसं परस्सदेंति एवं तु।
दसविहवेयावच्चं, कायव्व सयं न कुव्वंति ॥२॥" इति।

छाया—जात्यादिभिरवर्णं विभाषते नोपपातेऽपि वर्त्तते।
अहितः छिद्रप्रेक्षी प्रकटवादी अननुलोमः ॥१॥
अथवाऽपि (स प्रत्यनीकः,) वदेदेवं, (एते आचार्यादयः) परस्योपदेशं ददति, एवमेव दशविधं वैयावृत्त्यं कर्त्तव्यं परं स्वयं न कुर्वन्ति ॥ २ ॥

इत्थमवर्णवादकरणे गुरुप्रत्यनीकता भवति ॥१॥ गतिः मानुषत्वादिका, तां प्रतीत्य प्रत्यनीकः, स त्रिविधः–इहलोकपरलोकोभयलोकभेदात्। तत्र–इहलोक

आचार्य प्रत्यनीक, और उपाध्यायप्रत्यनीक है, जाति आदि की अपेक्षा स्थविर होता है, ऐसे स्थविर का जो प्रत्यनीक प्रतिकूल होता है वह स्थविरप्रत्यनीक है स्थविरप्रत्यनीक वह है जो जाति आदि को लेकर स्थविर का अवर्णवाद कहता है और उनके छिद्रों का अन्वेषी होता है। कहा भी है–"जच्चाईहि अवन्नं–" इत्यादि, ये आचार्यादिक दश प्रकार के वैयावृत्त्य का उपदेश देते हैं, परन्तु–स्वयं आचरण नहीं करते हैं ऐसा बोलनेवाला अवर्णवादी है। इस प्रकार से अवर्णवाद करने पर गुरुप्रत्यनीकता होती है–१ मानुषत्वादिक जाति को आश्रित करके प्रत्यनीक तीन प्रकार का होता है, जैसे–इहलोकप्रत्यनीक परलोकप्रत्यनीक और उभयलोकप्रत्यनीक इनमें इहलोकप्रत्यनीक वह है जो मनुष्यत्वरूप पर्यायका प्रत्यनीक है ऐसा वह जीव कृत्रिमनपुंसक आदि की

કહે છે. જાતિ આદિની અપેક્ષાએ જેઓ સ્થવિર છે, તેમના પ્રત્યનીકને સ્થવિર પ્રત્યનીક કહે છે. જે માણસ જાતિ આદિની અપેક્ષાએ સ્થવિરનો અવર્ણવાદ કરે છે અને તેમનાં છિદ્રો શોધ્યા કરે છે તે માણસને સ્થવિર પ્રત્યનીક કહે છે. કહ્યું પણ છે કે–"जचाई हि अवन्न" ઇત્યાદિ—

"આ આચાર્ય આદિ દસ પ્રકારના વૈયાવૃત્યનો ઉપદેશ આપે છે, પરંતુ પોતે તો તે પ્રમાણે આચરણ કરતા નથી," આ પ્રકારે બોલનાર અવર્ણવાદી ગણાય છે. આ પ્રમાણે અવર્ણવાદ કરનારમાં ગુરુ પ્રત્યનીકતાનો સદ્ભાવ સમજવો ૧

મનુષ્ય આદિ ગતિને આધારે ત્રણ પ્રકારના પ્રત્યનીક સંભવી શકે છે—(૧) ઇહલોક પ્રત્યનીક, (૨) પરલોક પ્રત્યનીક અને (૩) ઉભયલોક પ્રત્યનીક. મનુષ્યત્વ રૂપ પર્યાયનો જે પ્રત્યનીક (પ્રતિકૂળ) હોય છે તેને ઇહલોક પ્રત્યનીક કહે છે. એવો તે પ્રત્યનીક જીવ કુત્રિમનપુંસક આદિની જેમ ઇન્દ્રિયાર્થ પ્રતિકૂળ

प्रत्यनीकः-इहलोकस्य-मनुष्यत्वरूपपर्यायस्य प्रत्यनीकः इन्द्रियार्थप्रतिकूलविधायकत्वात् कृत्रिमनपुंसकादिवत् । परलोकप्रत्यनीकः-जन्मान्तरप्रतिकूलइन्द्रियार्थतत्परत्वाच्चार्वाकवत् । द्विधातोलोकप्रत्यनीकः-उभयलोकप्रत्यनीकः-भोगसाधनतत्परत्वाद् द्रव्यलिङ्गिवत् । यद्वा-चौर्यादिभिरिन्द्रियार्थसाधनतत्परउभयलोकप्रत्यनीकः । इति गतिप्रत्यनीकता ॥ २ ॥ अथ समूहप्रत्यनीकमाह—

समूहः-कुलगणसंघरूपः, तं प्रतीत्य प्रत्यनीकः, तत्र कुलप्रत्यनीकः-कुलम्-एकगुरुकशिष्यसमुदायरूपम्, गणः-अनेककुलानां समूहरूपः, सङ्घः-अनेकगणानां समूहरूपः, एतेषामवर्णवादकः प्रत्यनीको भवति । इयं समूहप्रत्यनीकतेति ।३।

तरह इन्द्रियार्थ प्रतिकूल विधायक होता है। परलोकप्रत्यनीक वह है जो इन्द्रियार्थ में तत्पर होने के कारण चार्वाक आदि की तरह जन्मान्तर का प्रतिकूल होता है,। तथा-उभयलोक प्रत्यनीक वह है जो भोग सम्बन्ध में तत्पर होने के कारण द्रव्यलिङ्गी की तरह दोनों लोक का प्रतिकूल होता है, अथवा-चौर्य आदि कुकृत्यों द्वारा जो इन्द्रियार्थ के साधन में तत्परबना है वह-उभयलोक प्रत्यनीक है-२ यह गति की अपेक्षा प्रत्यनीकता प्रगट की है। समूह को लेकर कुल, गण, और संघ को आश्रित कर प्रत्यनीकता इस प्रकार से है-एक गुरु का जो शिष्य समुदाय होता है, वह कुल है अनेक कुलों का समुदाय गण है, और-अनेक गणों का समुदाय संघ है, इनका अवर्णवाद करनेवाला समूह प्रत्यनीक कहा गया है-३ अनुकंपा प्रत्यनीक इस प्रकार से कहा

વિધાયક હોય છે. જે જીવ ઇન્દ્રિયોના સુખમાં લીન થઇને-ચાર્વાકના મત પ્રમાણે ભોગવિલાસમય જીવન જીવ્યા કરે છે તેને પરલોક પ્રત્યનીક કહે છે. કારણ કે એવો જીવ પોતાના પરલોકને બગાડે છે તથા ઉભયલોક પ્રત્યનીક એ છે કે જે ભોગ સંબંધમાં પ્રવૃત્ત જ રહેવાને કારણે દ્રવ્યલિંગીની જેમ બન્ને લોકને માટે પ્રતિકૂળ એવું આચરણ કરે છે. અથવા જે માણુસ ચોરી આદિ કુકૃત્યો દ્વારા ઇન્દ્રિયાર્થના સાધનમાં તત્પર રહ્યા કરે છે, તેને ઉભયલોક પ્રત્યનીક કહે છે. આ રીતે ગતિની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રકારની પ્રત્યનીકતાને પ્રકટ કરવામાં આવી છે । ૨ ।

સમૂહની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રકારના પ્રત્યનીક કહ્યા છે-(૧) કુલ પ્રત્યનીક, (૨) ગણ પ્રત્યનીક અને (૩) સંઘ પ્રત્યનીક.

એક ગુરુના શિષ્ય સમુદાયને કુલ કહે છે, અને કુલોના સમુદાયને ગણ કહે છે અને અનેક ગણોના સમુદાયને સંઘ કહે છે તેમનો અવર્ણવાદ કરનારને સમૂહ પ્રત્યનીક કહે છે. અનુકંપા પ્રત્યનીક પણ ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે.

अथानुकम्पाप्रत्यनीकमाह-अनुकम्पां प्रतीत्य-आश्रित्य त्रयः प्रत्यनीका भवन्ति, तथाहि-तपस्विप्रत्यनीकः, ग्लानप्रत्यनीकः, शैक्षप्रत्यनीकः । तत्र तपस्वी-द्वादशविधतपोविधायकः, ग्लानः-रोगादिकारणवशादशक्तः, शैक्षः-नवदीक्षितः । एते हि अनुकम्पायोग्या भवन्तीत्येतेषामनुकम्पाया अकरणेन, अन्यद्वाराऽनुकम्पाया अकरणेन च प्रत्यनीकता भवति । एतेऽनुकम्पामाश्रित्य तपस्व्यादीनां प्रत्यनीका भवन्तीति ।४। सम्प्रति भावप्रत्यनीकतामाह-भावः-जीवाजीवगतः पर्यायः, तत्र जीवस्य प्रशस्तोऽप्रशस्तश्च भावो भवति । तत्र जीवस्य प्रशस्तो भावः क्षायिकादिः, अप्रशस्तो विवक्षामाश्रित्यौदयिकः । क्षायिकादिश्च ज्ञानादिरूपस्तेन भावं-ज्ञानदर्शनचारित्ररूपं प्रतीत्य प्रत्येकं प्रत्यनीकाः ज्ञानदर्शनचारित्राणामन्यथा

गया है-जो अनुकम्पा को आश्रित करके अवर्णवाद होता है वह भी तीन प्रकार का होता है एक तपस्विप्रत्यनीक, दूसरा ग्लानप्रत्यनीक, और तीसरा शैक्षप्रत्यनीक इनमें अनशनादि १२ प्रकार के तपों का जो अनुष्ठान करनेवाला होता है वह तपस्वी होता है, रोगादि कारण के वश से जो अशक्त होता है वह ग्लान है, नये दीक्षित का नाम शैक्ष है, ये सब अनुकम्पा के योग्य होते हैं, सो इनके प्रति अनुकम्पा नहीं करना अन्य द्वारा भी इनके प्रति अनुकम्पा नहीं करवाना यही उनकी और प्रत्यनीकता है, यही बात तपस्विप्रत्यनीक, ग्लानप्रत्यनीक, और शैक्षप्रत्यनीक इन पदों द्वारा प्रकट की गई है । भाव की अपेक्षा लेकर तीन प्रत्यनीक इस प्रकार से प्रकट किये गये हैं-एक ज्ञानप्रत्यनीक, १ दर्शनप्रत्यनीक २ और तीसरा चारित्रप्रत्यनीक ३ जीव और अजीव-

---

અનુકંપા બતાવવા યોગ્ય જીવો પ્રત્યે સ્વયં અનુકંપા (દયા) નહીં રાખનાર અને બીજાને અનુકંપા રાખવા નહીં દેનાર વ્યક્તિને અનુકંપા પ્રત્યનીક કહે છે. તેના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) તપસ્વી પ્રત્યનીક, (૨) ગ્લાન પ્રત્યનીક, (૩) શૈક્ષ પ્રત્યનીક અનશનાદિ ૧૨ પ્રકારના તપનું અનુષ્ઠાન કરનારને તપસ્વી કહે છે. રોગાદિ કારણોને લીધે જે સાધુ અશક્ત હોય છે, તેને ગ્લાન કહે છે નવદીક્ષિત સાધુને શૈક્ષ કહે છે. તપસ્વી, ગ્લાન અને શૈક્ષ અનુકંપાને પાત્ર હોય છે. તેમના પ્રત્યે અનુકંપા નહીં રાખનાર અને અનુકંપા રાખનારને પણ અનુકંપા નહીં રાખવાનું કહેનારને અનુકંપા પ્રત્યનીક કહે છે આ રીતે તપસ્વી પ્રત્યે અનુકંપા નહીં રાખનારને તપસ્વી પ્રત્યનીક, ગ્લાન પ્રત્યે અનુકંપા નહીં રાખનારને ગ્લાન પ્રત્યનીક અને નવદીક્ષિત પ્રત્યે અનુકંપા નહીં રાખનારને શૈક્ષ પ્રત્યનીક કહે છે ભાવની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રત્યનીક કહ્યા છે-(૧) જ્ઞાન પ્રત્યનીક, (૨) દર્શન પ્રત્યનીક અને (૩) ચારિત્ર પ્રત્યનીક

प्ररूपणतस्तद्दूषणतो वा भवन्ति, यथा-

" पाययसुत्तनिबद्धं, कोवा जाणइ पणीय केणेयं ? ।
किंवा चरणेणं तु, दाणेण विणा उ किं हवइ ॥ १ ॥ " इति ।

छाया—प्राकृतसूत्रनिबद्धं को वा जानाति प्रणीतं केनेदम् ? ।
किं वा चरणेन तु दानेन विना तु किं भवति ॥१॥

तत्र ज्ञानविषयाऽन्यथाप्ररूपणा यथा-सूत्रमिदं प्राकृतभाषानिबद्धं-न तु संस्कृतभाषानिबद्धमित्यादि । दर्शनविषयाऽन्यथाप्ररूपणा यथा-को जानातीदं शास्त्रं केन भगवताऽन्येन वा केनचित् प्रणीतमिति न श्रद्धेयमित्यादि । चारित्रविषया-

गत पर्याय का नाम भाव है जीव को प्रशस्त भाव, और अप्रशस्त भाव, दोनों प्रकार भी भाव होता है, क्षायिकादि का होना यह प्रशस्त भाव है तथा विवक्षा की अपेक्षा से औदयिक आदि भाव अप्रशस्त भाव है क्षायिकभाव सामादिरूप होता है इस कारण यहां ज्ञानदर्शन और चारित्ररूप अप्रशस्त भाव को लेकर ये प्रत्येक के प्रत्यनीक प्रकट किये गये हैं ज्ञानदर्शन और चारित्र में अन्यथा प्ररूपणा करने से, या उनमें दूषण लगाने से ये प्रत्यनीक होते हैं। जैसे-" पावयसुत्तनिबद्धं " इत्यादि, यह सूत्र प्राकृत भाषा में निबद्ध है-संस्कृत में निबद्ध नहीं है इत्यादिरूप से गर्हित विचारधारा पूर्वक कहना यह ज्ञानविषयक अन्यथा प्ररूपणा है कौन जानता है यह शास्त्र भगवानने उपदिष्ट किया है, या इसे अन्य दूसरे किसीने उपदिष्ट कियाहै ? भगवानने उपदिष्ट कियाहै रचाहै

જીવ અને અજીવગત પર્યાયનુ નામ ભાવ છે જીવમાં પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત, આ બન્ને પ્રકારના ભાવ હોય છે ક્ષાયિકાદિ ભાવને પ્રશસ્ત ભાવ કહે છે અને ઔદયિક આદિ ભાવને અપ્રશસ્ત ભાવ કહે છે ક્ષાયિક ભાવ સામાદિ (જ્ઞાનાદિ) રૂપ હોય છે, તે કારણે અહીં જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર રૂપ અપ્રશસ્ત ભાવની અપેક્ષાએ તે પ્રત્યેકના પ્રત્યનીક પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે. જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર વિષયક વિપરીત પ્રરૂપણા કરવાથી અથવા તેમાં દૂષણનું આરોપણ કરવાથી, તેઓમાં પ્રત્યનીકતા આવી જાય છે જેમકે—

पावय सुत्तनिबद्ध " ઇત્યાદિ—

આ સૂત્ર પ્રાકૃત ભાષામાં નિબદ્ધ છે, સંસ્કૃતમાં નિબદ્ધ નથી " ઇત્યાદિ રૂપે ગર્હિત વિચારધારાપૂર્વક કહેવું તેને જ્ઞાનવિષયક વિપરીત પ્રરૂપણા કહેવાય છે. તથા " શી ખબર, આ શાસ્ત્ર ભગવાને રચ્યું છે કે અન્ય કોઇએ રચ્યુ છે !" ભગવાને જ રચ્યુ છે તેનું પ્રમાણ શું છે ? એવા કોઈ પ્રમાણને અભાવે તેમાં

ऽन्यथा प्ररूपणा यथा—चारित्रेण—चारित्रग्रहणेन किम्—को लाभः, यत् चारित्री ज्ञानं दातुं न शक्नोति, ज्ञानेन विना किं भवति, लोके ज्ञानं हि सर्वश्रेष्ठं वर्त्तते नान्यत्किमपीति ।५। श्रुतप्रत्यनीकता यथा—श्रुतम्—आगमं प्रतीत्य सूत्रार्थ—तदुभय-भेदेन त्रयः प्रत्यनीका भवन्ति । तत्र सूत्रम्—आचाराङ्गादिकम्, अर्थः—तद्व्याख्यानं, तदुभयं—सूत्रार्थरूप द्वितयमपि । तेषां प्रत्यनीकता—दूषणोद्भावनं यथा—

" जीवा य अजीवा य, वया पमाया तहा य अपमाया ।
एयाणि पसिद्धाणि य, किमेत्थ सुत्तत्थभणणेणं ॥१॥ " इति ।

छाया—जीवाश्चाजीवाश्च व्रतानि प्रमादास्तथा चाप्रमादाः ।
एतानि प्रसिद्धानि च, किमत्र सूत्रार्थभणनेन ॥१॥ इत्यादि ।६॥सू० ७५॥

इसमें प्रमाण क्या है ? अतः—यह श्रद्धेय नहीं है ऐसा कथन करना यह दर्शनविषयक अन्यथा प्ररूपणा है। चारित्र ग्रहण से क्या लाभ है ? क्यों कि—चारित्री ज्ञान तो दे नहीं सकता है, और ज्ञान के विना कुछ होता नहीं है, लोक में ज्ञान सर्वश्रेष्ठ कहा गया है, और कुछ सर्वश्रेष्ठ नहीं कहा गया है इस प्रकार का कथन चारित्रविषयक अन्यथा प्ररूपणा रूप होती है। श्रुत को आश्रित करके तीन प्रत्यनीक कहे गये हैं, जैसे—सूत्रप्रत्यनीक अर्थप्रत्यनीक और तदुभयप्रत्यनीक, आचाराङ्ग आदि सूत्ररूप आगम है इनका व्याख्यान अर्थरूप आगम हैं, सूत्र और अर्थ यह उभयरूप आगम है इनमें दूषणों का उद्भावन करना यह उनकी प्रत्यनीकता है। जैसे " जीवा य अजीवा य " इत्यादि। जीव अजीवव्रत अप्रमाद ये तो प्रसिद्ध ही हैं, फिर सूत्र, अर्थ पढने से प्रयोजन क्या है, अर्थात् कुछ भी नहीं। सू० ७५ ॥

पहले जो कल्पस्थिति कही गई है वह गर्भज मनुष्यों को ही होती

શ્રદ્ધા શા માટે રાખવી જોઇએ ! " આ પ્રકારનું કથન કરનારને દર્શન પ્રત્યનીક કહે છે. " ચારિત્ર ગ્રહણ કરવામાં શો લાભ છે ? ચારિત્રશાળી જીવ જ્ઞાન તો આપી શકતો નથી, અને જ્ઞાન વિના કોઈ લાભ થતો જ નથી લોકમાં જ્ઞાનને જ શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે, બીજું કંઈ પણ તેનાથી ઉત્તમ નથી આ પ્રકારની વિપરીત પરૂપણા કરનારને ચારિત્ર પ્રત્યનીક કહે છે. શ્રુતની અપેક્ષાએ પણ ત્રણ પ્રત્યનીક કહ્યા છે-(૧) સૂત્ર પ્રત્યનીક (૨) અર્થ પ્રત્યનીક અને (૩) તદુભય પ્રત્યનીક

આચારાંગ આદિ સૂત્રરૂપ આગમ છે. તેનું વ્યાખ્યાન તે અર્થરૂપ આગમ છે સૂત્ર અને અર્થ એ બન્ને ઉભયરૂપ આગમ છે તેમાં દૂષણોનું આરોપણ કરવું, એ જ તેમના પ્રત્યેની પ્રત્યનીકતા છે જેમકે-" जीवा य अजीवा य ". ઇત્યાદિ " જીવ, અજીવ, વ્રત, અપ્રમાદ, આ તો જાણીતાં તત્વો છે. તો સૂત્ર, અર્થ આદિ વાંચવાની જરૂર જ શી છે ? " આ પ્રમાણે કહેનારને શ્રુત પ્રત્યનીક કહે છે. ॥ સૂ. ૭૫ ॥

पूर्वं कल्पस्थितिरुक्ता, सा च गर्भजमनुष्याणामेव भवति, तेषां शरीरं च मातापितृहेतुकमिति तच्छरीरे, मातापित्रोरङ्गविभागं प्ररूपयन् सूत्रद्वयमाह—

मूलम्--तओ पिइयंगा पण्णत्ता, तं जहा-अट्ठी, अट्ठिमिंजा, केसमंसुरोमनहे १। तओ माउयंगा पण्णत्ता, तं जहा-मंसे, सोणिए, मत्थुलिंगे ॥ सू० ७६ ॥

छाया—त्रीणि पित्रङ्गानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-अस्थि, अस्थिमिञ्जा, केशश्मश्रुरोमनखम् ।१। त्रीणि मात्रङ्गानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—मांसं, शोणितं, मस्तुलिङ्गम् । २ ॥ सू० ७६ ॥

टीका—'तओ पिइयंगा' इत्यादि । त्रीणि-त्रिसंख्यकानि पित्रङ्गानि-पितृसम्बन्धीनि-अङ्गानि प्रायः शुक्रपरिणतानीत्यर्थः । तद्यथा-तान्येवाह अस्थि-प्रसिद्धम्, अस्थिमिञ्जा-अस्थिमध्यगतो रसः, केशश्मश्रुरोमनखम्, तत्र केशाः-प्रसिद्धाः, श्मश्रु-कूर्चः, दाढी इतिभाषा प्रसिद्धं रोमाणि-कक्षादिजातानि, नखाश्चेति समाहारे केशश्मश्रुरोमनखम्, एतदेकाङ्गत्वेन विवक्षितं प्रायः समानत्वा-

है, तथा गर्भज मनुष्यों का शरीर मातापिताओं के संयोग से होता है अतः उनके शरीर में मातापिता के अङ्ग का विभाग सूत्रकार प्ररूपित करते हैं-" तओ पिइअगा पण्णत्ता " इत्यादि,

टीकार्थ-पित्रङ्ग तीन कहे गये हैं जैसे अस्थि-अस्थिमज्जा और केश श्मश्रु रोम नख, तीन माताके अङ्ग कहे गये हैं, जैसे-मांस शोणित मस्तुलिङ्ग। गर्भजन्मवालों के शरीर में पिता सम्बन्धी जो तीन अङ्ग कहे गये हैं, वे प्रायः शुक्र के परिणाम रूप होते हैं, अस्थि हड्डी अस्थिमिज्जा श्मश्रु दाढी के बाल, और कक्ष आदि के बाल तथा नख यह पद एकाङ्ग रूप

પહેલાં જે કલ્પસ્થિતિની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી, તેનો સદ્ભાવ મનુષ્યોમાં જ હોય છે. તથા ગર્ભજ મનુષ્યના શરીરનું નિર્માણ માતાપિતાના સંયોગથી જ થાય છે તેથી તેના શરીરમાં માતાપિતાના કયા કયા અંગો હોય છે, તે હવે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે–" तओ पिइअंगा पण्णत्ता " ઇત્યાદિ.

ટીકાર્થ–તેના શરીરમાં ત્રણ પિતૃ અંગ હોય છે-(૧) અસ્થિ–અસ્થિમજ્જા, (૨) કેશ, શ્મશ્રુ, રોમ અને (૩) નખ તેના શરીરમાં માતાના નીચે પ્રમાણે ત્રણ અંગ હોય છે(૧) માંસ, (૨) શોણિત અને (૩) મગજ. ગર્ભજન્મવાળા મનુષ્યના શરીરમા પિતાના ત્રણ અંગોનો જે સદ્ભાવ કહ્યો છે તે પ્રાયઃ (સામાન્ય રીતે) શુક્રના પરિણામ રૂપ હોય છે.

અસ્થિ એટલે હાડકા અને અસ્થિમજ્જા તથા 'શ્મશ્રુ' એટલે દાઢી, બગલ આદિના વાળ. મનુષ્યના આ ત્રણ અંગો (અસ્થિ, શ્મશ્રુ અને નખ) સામાન્ય

दिति ।१। 'तओ माउयंगा' इत्यादि-मात्रङ्गानि-मातृसम्बन्धीनि-आर्तवमायप-रिणतानीत्यर्थः, अङ्गानि तानि त्रीणि यथा-मांसं-प्रतीतं, शोणितं-रक्तं, मास्तु-लिङ्गं-पित्रङ्गावशिष्टं सर्वमङ्गं मेदः क्लिप्फिसादिकम्, यद्वा-कपालमध्यवर्त्ति भेज्ज-कमिति ।२। ॥ सू० ७६ ॥

पूर्वं शरीरे मातापित्रोरङ्गानि प्रदर्शितानि, तदङ्गजातश्च कोऽपि पूर्वपुण्योदयेन श्रामण्यं प्राप्नोतीति तत्प्रतिपन्नस्य विशिष्टनिर्जरा कारणानि निरूपयन् सूत्रद्वयमाह-

मूलम् -तीहिं ठाणेहिं समणे णिग्गंथे महानिज्जरे महापज्ज-वसाणे भवइ, तं जहा-कया णं अहं अप्पं वा बहुयं वा सुयं अहिज्जिस्सामि १, कया णं अहं एकल्लविहारपडिमं उवसंपज्जित्ता णं विहरिस्सामि २, कया णं अहं अपच्छिममारणंतियसंलेहणाझू-सणाझूसिए भत्तपाणपडियाइक्खिए पाओवगए कालं अणवकं-खमाणे विहरिस्सामि३। एवं समणसा सवयसा सकायसा पहारे-माणे समणे निग्गंथे महानिज्जरे महापज्जवसाणे भवइ ॥ १ ॥

तीहिं ठाणेहिं समणोवासए महानिज्जरे महापज्जवसाणे भवइ तं जहा-कया णं अहं अप्पं वा बहुयं वा परिग्गहं परिच-इस्सामि १, कया णं अहं मुंडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वइस्सामि २,कया णं अहं अपच्छिममारणंतियसंलेहणाझूसणा-

से प्रायः समान होने के कारण विवक्षित हुवा है-१ माता के अङ्ग कौन २ से उसमें होते हैं, इस बात को सूत्रकार ने-"तओ माउअंगा-" इस सूत्र द्वारा प्रकट किया है ये अङ्ग आर्तव के परिणामरूप होते हैं, जैसे-मांस शोणित रक्त, और मस्तुलिङ्ग मस्तष्क=मगज। पित्रङ्ग विशिष्ट सर्व अङ्ग मेद फुफ्फुस आदि, अथवा-कपाल के मध्यवर्ती भेजा-॥सू.७६॥

રીતે પિતાના તે અંગો જેવાં જ હોય છે, તેથી અહીં તે અંગોમાં પિતૃઅંગ (પિત્રંગ) સાથે સમાનતા પ્રકટ કરી છે-"તઓ માઉઅગા" આ સૂત્ર દ્વારા એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે ગર્ભજ મનુષ્યમાં માંસ, રક્ત અને મસ્તુલિંગ (મગજ) માતાના તે અંગો જેવા હોય છે, તે અંગ આર્તવના પરિણામરૂપ હોય છે. ॥ સૂ. ૭૬ ॥

झूसिए भत्तपाणपडियाइक्खिए पाओवगए कालं अणवकंखमाणे विहरिस्सामि ३ । एवं समणसा सवयसा सकायसा पागडेमाणे समणोवासए महानिज्जरे महापज्जवसाणे भवइ २॥सू० ७७॥

छाया—त्रिभिः स्थानैः श्रमणो निग्रन्थो महानिर्जरो महापर्यवसानो भवति, तद्यथा-कदा खलु अहम् अल्पं वा बहुकं वा श्रुतम् अध्येष्ये १, कदा खलु अहम् एकाकिविहार प्रतिमाम् उपसंपद्य खलु विहरिष्यामि २। कदा खलु अहम् अपश्चिममारणान्तिकसंलेखना जोषणा जोषितो भक्तपानप्रत्याख्यातः पादपोपगतः कालम् अनवकाङ्क्षन् विहरिष्यामि ३। एवं स्वमनसा स्ववचसा स्वकायेन प्रधारयत् श्रमणो निर्ग्रन्थो महानिर्जरो महापर्यवसानो भवति ।१॥

त्रिभिः स्थानैः श्रमणोपासको महानिर्जरः महापर्यवसानो भवति, तद्यथा-कदा खलु अहम् अल्पं वा बहुकं वा परिग्रहं परित्यक्ष्यामि ? १, कदा खलु अहं मुण्डो भूत्वा अगारात् अनगारितां प्रव्रजिष्यामि ? २, कदा खलु अहम् अपश्चिममारणान्तिकसंलेखनाजोषणाजोषितो भक्तपानप्रत्याख्यातः पादपोपगतः कालम् अनवकाङ्क्षन् विहरिष्यामि ? ३। एवं स्वमनसा स्ववचसा स्वकायेन प्रकटयन् श्रमणोपासको महानिर्जरो महापर्यवसानो भवति ।२॥ सू० ७७ ॥

टीका—'तीहिं' इत्यादि। त्रिभिः स्थानैः-कारणैः श्रमणः-तपस्वी निर्ग्रन्थः-द्रव्यभावग्रन्थिरहितो मुनिः महानिर्जरः महती निर्जरा-कर्मक्षयरूपा यस्य स

इस प्रकारसे शरीर में मातापिता सम्बन्धी अङ्गोंको दिखाया उनके अङ्गों से उत्पन्न हुवा कोई भी पूर्वपुण्य के उदय से श्रामण्य को प्राप्त कर लेता है सो श्रामण्य पर्याय को प्राप्त हुवा वह जीव जिन जिन कारणों से विशिष्ठ निर्जरा करता है अब उन कारणों को सूत्रकार दो सूत्रों से प्रकट करते हैं-"तीहिं ठाणेहिं समणे निग्गंथे-" इत्यादि

टीकार्थ-तीन कारणोंसे श्रमण निर्ग्रन्थ कर्मक्षयरूप निर्जरावाला होता है और तद्भव से उसी भव में मोक्षगामी होता है जो द्रव्यग्रन्थि, और

ઉપરના સૂત્રમા ગર્ભજ મનુષ્યના શરીરમાં માતાપિતાના કયા કયા અંગો હોય છે તે પ્રકટ કરવામાં આવ્યુ. ગર્ભજ જન્મથી ઉત્પન્ન થયેલો કોઇ પણ મનુષ્ય પૂર્વ પુણ્યના ઉદયથી શ્રામણ્ય પર્યાયની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે આ રીતે જેણે શ્રામણ્ય પર્યાય પ્રાપ્ત કરી છે એવો જીવ જે જે કારણોને લીધે વિશિષ્ટ નિર્જરા કરે છે, તે તે કારણોનું હવે નિરૂપણ કરવા નિમિત્તે સૂત્રકાર નીચેના બે સૂત્રોનુ કથન કરે છે-"तीहिं ठाणेहिं समणे निग्गंथे" ઈત્યાદિ—

ટીકાર્થ—નીચેના ત્રણ કારણોના સદ્ભાવમાં શ્રમણ નિર્ગ્રંથ કર્મક્ષપણરૂપ નિર્જરાવાળો હોય છે, અને એ જ ભવમાથી મોક્ષગામી થાય છે. તે દ્રવ્યગ્રંથિ અને

तथा—सर्वतः कर्मक्षयकारीत्यर्थः, अतएव—महापर्यवसानः—महत्—आत्यन्तिकं पर्यवसानम्, अन्तो भवान्तो यस्य स तथा—तद्भवसिद्धिगामीत्यर्थः, भवति। तद्यथा—तान्येव स्थानानि यथा—' कयाणं ' अहं इत्यादि, कदा खलु अहम् इत्यादि सुगमम्। ' अपच्छिमे '-त्यादि, अपश्चिममारणान्तिकसंलेखनाजोषणाजोषित', तत्र—न विद्यते पश्चिमो यस्या सा अपश्चिमा—सर्वान्तिमा, यद्वा—पश्चिमैवामङ्गलपरिहारार्थमपश्चिमा, मरणं—सर्वायुष्कक्षयलक्षणं प्रतिक्षणजायमानाऽऽवीचीमरणाग्रहणात्, तदेवान्तः—मरणान्तः, तत्र भवा मारणान्तिकी, संलिख्यते—कृशीक्रियते शरीरकषायादि यया सा संलेखना—तपोविशेषलक्षणा, अपश्चिममारणान्तिकसंलेखना, तस्या जोषणा—सेवना अपश्चिममारणान्तिक—संलेखना जोषणा, तया जोषितः—सेवितः स तथा—अपश्चिममारणान्तिकसंलेखनाख्येन तपसा क्षीणीकृतदेह-

---

भावग्रन्थि से रहित होता है वही तपस्वी निर्ग्रन्थ होता है, ऐसा वह तपस्वी निर्ग्रन्थ मुनि सर्वतः कर्मक्षय करने वाला होता है इसीलिये वह आत्यन्तिकरूप से भव का अन्त करने वाला होता है अर्थात्—उसी भव में मोक्षगामी होता है। वे तीन स्थान इस प्रकार से हैं—" कयाइं अहं—" इत्यादि, मैं कब थोडेवो बहुत श्रुत का अध्ययन करूंगा १ कब मैं एकाकी विहार प्रतिमा को प्राप्त कर विहार करूंगा २ और कब मैं सर्वान्तिम मारणान्तिक सलेखना से सेवित होता हुवा भक्तपान के प्रत्याख्यान से मृत्यु की आकांक्षा नहीं करता हुवा पादपोपगमन संथारा को धारण करूंगा ३ इस प्रकार से अपने मन से अपने वचन से और अपने काय से विचार करता हुवा श्रमण निर्ग्रन्थ महानिर्जरावाल होकर महापर्यवसान होता है, इन तीन स्थानों द्वारा श्रमणोपासका महानिर्ज-

---

ભાવગ્રંથિથી રહિત હોય છે, તેને જ તપસ્વી નિર્ગ્રંથ કહેવાય છે. એવો તે તપસ્વી નિર્ગ્રંથ સર્વ પ્રકારે કર્મક્ષય કરનારો હોય છે, તેથી તે આત્યંતિક રૂપે ભવનો ક્ષય કરનારો—એટલે કે એ જ ભવમાંથી મોક્ષગમન કરનારો હોય છે. તે ત્રણ સ્થાન (કારણો) નીચે પ્રમાણે છે—" कया इं अहं " ઇત્યાદિ—

" (૧) ક્યારે હું થોડા અથવા વધારે શ્રુતનું અધ્યયન કરનારો બનીશ ? (૨) ક્યારે હું એકાકી વિહાર પ્રતિમાને પ્રાપ્ત કરીને વિચરીશ ? ક્યારે હું સર્વાન્તિમ મારણાન્તિક સંલેખનાનું સેવન કરીને, ભક્તપાનના પ્રત્યાખ્યાનપૂર્વક મૃત્યુની આકાંક્ષા કર્યા વિના પાદપોપગમન સંથારો ધારણ કરીશ ? " આ પ્રકારની મન, વચન અને કાયાથી ભાવના ભાવતો શ્રમણ નિર્ગ્રંથ મહાનિર્જરાવાળો થઈને મહાપર્યવસાનવાળો થાય છે.

इत्यर्थः, तथा भक्तपानप्रत्याख्यातः-भक्तं च पानं चेति भक्तपाने, ते प्रत्याख्यायेते येन स तथा-(क्तान्तस्य परनिपातः) अनशनकारीत्यर्थः पादपोपगतः-पादपोपगमनसंस्तारकं प्राप्तः कालं-मृत्युम् अनवकाङ्क्षन्-अनशनकष्टेन-मरणमनिच्छन् कदाहं विहरिष्यामीति। एवं-अनेन प्रकारेण 'समणसा' इति स्वमनसा

रावाला होकर महापर्यवसानवाला होता है,। अर्थात् संसार का अंत करनेवाला होता है। वे तीन स्थान इस प्रकार से हैं-कब मैं थोडे, बहुत परिग्रह का परित्याग करूंगा १ कब मैं मुण्डित होकर अगारावस्था से अनगाराऽवस्था प्राप्त करूंगा २ तथा-कब मैं अपश्चिम मारणान्तिक संलेखना के सेवन से सेवित हुवा भक्तपान के प्रत्याख्यान से काल-मृत्यु की आकांक्षा नहीं करता हुवा पादपोपगमन को धारण करूंगा ३ इस प्रकार से अपने मन, अपने वचन, और अपने काय से प्रकट करता हुवा श्रमणोपासक महानिर्जरावाला होकर महापर्यवसानवाला होता है यहां जो-"अपश्चिम मारणान्तिक संलेखना जोषणाजोषितषः-" ऐसा पद कहा है, उसका तात्पर्य इस प्रकार से है -जिसका पश्चिम नहीं वह अपश्चिम है, अर्थात्-जो सर्वान्तिम है वह अपश्चिम है, क्यों कि संलेखना मरण के अन्त में ही धारण की जाती है, अथवा यह अमङ्गल परिहार के लिये की जाती है इसलिये यह पश्चिम होकर भी अपश्चिम है प्रतिक्षण जायमान अवीचि मरण के अग्रहण से यहां मरण शब्द से सर्वायुष्क क्षयरूप मरण ही गृहीत हुवा है यह मरण ही मरणान्त है इस मरणान्त में जो होती है वह

હવે શ્રમણોપાસકની અપેક્ષાએ ત્રણ સ્થાનોની પ્રરૂપણા કરવામાં આવે છે. (૧) ક્યારે હું થોડા કે વધારે પરિગ્રહનો ત્યાગ કરનારો બનીશ ? (૨) ક્યારે હું મુંડિત થઈને ગૃહસ્થાવસ્થાના પરિત્યાગપૂર્વક અણુગારાવસ્થા અંગીકાર કરીશ ? (૩) તથા ક્યારે હું અપશ્ચિમ મારણાન્તિક સંલેખનાની આરાધના કરવાને તત્પર થઈને, આહારપાણીના પ્રત્યાખ્યાનપૂર્વક, મૃત્યુની આકાંક્ષા નહીં રાખતો થકો, પાદપોપગમન સંથારો ધારણ કરીશ ?" આ પ્રકારની ભાવના પોતાના મન, વચન અને કાયાથી પ્રકટ કરતો થકો શ્રમણોપાસક મહાનિર્જરાવાળો થઈને મહ પર્યવસાનવાળો થાય છે. અહીં જે "अपश्चिममारणान्तिक-संलेखना जोषणाजोषितः" આ સૂત્રપાઠ આપ્યો છે, તેનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-જેના કરતાં અન્ય કોઈ અન્તિમ હોય નહીં તેને અપશ્ચિમ કહે છે. એટલે કે સર્વાન્તિમને અપશ્ચિમ કહે છે, કારણ કે સંલેખના મરણના અંતે જ (અન્તકાળે જ) ધારણ કરવામાં આવે છે, અથવા તે અમંગલ પરિહાર નિમિત્તે જ કરવામાં આવે છે, તેથી તે પશ્ચિમરૂપ હોવા છતાં પણ અપશ્ચિમ જ છે. પ્રતિક્ષણ જાયમાન આવીચી મરણના અગ્રહણથી અહીં મરણ શબ્દ દ્વારા સર્વાયુષ્ક ક્ષયરૂપ મરણ જ ગૃહીત થયેલ છે, આ મરણને જ મરણાન્ત કહે છે. આ મરણાન્તમાં જે આરાધિત થાય છે તેને મારણાન્તિકી કહે છે. જેના દ્વારા

मारणान्तिकी है जिसके द्वारा शरीर और कषाय आदि कृश किये जाते है वह संलेखना है यह संलेखना विशिष्ट तपोरूप होती है इस संलेखना का जो प्रीति पूर्वक सेवन किया जाता है वह अपश्चिम मारणांतिक संलेखना जोषणा है, इस जोषणा से जो सेवित होता है वह "अपश्चिम मारणान्तिक संलेखना जोषणा जोषित" है अर्थात्-इस अपश्चिम मारणान्तिक संलेखना नामके तप से जिसका देह क्षीण हो गया है ऐसा तपस्वी मुनि श्रमण निर्ग्रन्थ ही "अपश्चिम मारणान्तिक संलेखना जोषणा जोषित-" पदवाला होता है इसका अर्थ "अनशनकारी" ऐसा है "पादपोपगतः" का तात्पर्य पादपोपगमन संस्तारक को प्राप्त हुवे सो है "कालं अनवकाङ्क्षन्" 'मृत्यु की इच्छा किये विना' यह पद यह कहता है कि - जिसने संथारा धारण किया है वह अनशनकारी होकर अनशन के कष्ट से मरण की चाहना करे इस प्रकार से अपश्चिम मारणान्तिक संलेखना जोषणा से जुषित होने का जो वह विचार करना है सो उस विचारमें किसी अन्य की प्रेरणा नहीं होनी चाहिये, यही बात "स्वमनसा"

શરીર અને કષાય આદિને કૃશ (દુર્બલ) કરવામાં આવે છે તેનું નામ સંલેખના છે. આ સલેખના વિશિષ્ટ તપોરૂપ હોય છે. આ સંલેખનાનું જે પ્રીતિપૂર્વક સેવન કરવામાં આવે છે, તેને "અપશ્ચિમ મારણાન્તિક સંલેખના જોષણા" કહે છે. અથવા આ અપશ્ચિમ મારણાન્તિક સંલેખના નામના તપથી જેનો દેહ ક્ષીણ થઈ ગયો છે, એવો 'તપસ્વી શ્રમણ નિર્ગ્રંથ જ' "અપશ્ચિમ મારણાન્તિક સંલેખના જોષણા જોષિત" વિશેષણવાળો હોય છે તેનો "અનશનકારી" એવો અર્થ થાય છે. "पादपोपगतः" આ પદનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

પાદપોપગમન સંથારો જેણે ધારણ કર્યો છે એવા જીવને "પાદપોપગતઃ" કહે છે. "कालं अनवकाङ्क्षन्" આ પદનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-જેણે સલેખના ધારણ કરેલી છે એવા અનશનકારી જીવે અનશનના કષ્ટથી મુંઝાઈને મરણની ઈચ્છા કરવી જોઈએ નહીં. આ પ્રકારનો અપશ્ચિમ મારણાન્તિક સંલેખના જોષણાથી જુષિત થવાનો જે વિચાર તેના દ્વારા કરાય છે, તે વિચારમાં અન્ય કોઈની પ્રેરણા હોવી જોઈએ નહીં, એ જ વાતનું "स्वमनसा"

स्ववचसा स्वकायेन नत्वन्यजनप्रेरणया प्रधारयन्-पर्यालोचयन् श्रमणो निर्ग्रन्थो महानिर्जरो महापर्यवसानो भवतीति ।१॥ अथ श्रावकविषयं सूत्रमाह—' तीहिं ' इत्यादि, त्रिभिः स्थानैः श्रमणोपासको महानिर्जरो महापर्यवसानो भवति । तान्येवस्थानान्याह-' कयाणं ' इत्यादि, कदा खलु अहम् अल्पं वा बहुं वा परिग्रहं, परिगृह्यते-आदीयतेऽस्मादिति, परिग्रहणं वा परिग्रहः-धनधान्यद्विपद-चतुष्पदादि संग्रहः, तं परित्यक्ष्यामि-पृथक्करिष्यामि ।१। अन्यत् स्थानद्वयं सुगमम् ।सू०७७॥

अनन्तरं कर्मनिर्जरा प्रोक्ता, कर्माणि च पुद्गलरूपाणीति पुद्गलानां परिणामविशेषमभिधित्सुराह—

मूलम्—तिविहे पोग्गलपडिघाए पण्णत्ते, तं जहा—परमाणुपोग्गले परमाणुपोग्गलं पप्प पडिहन्निज्जा, लुक्खत्ताए वा पडिहन्निज्जा, लोगंते वा पडिहन्निज्जा ॥ सू० ७८ ॥

आदि पदों द्वारा समर्थित की गई है इस प्रकार की विचार धारा का यह परिणाम निकलता है कि वह विचार महती निर्जरा का अधिपति बनकर तद्भव सिद्धिगामी होता है इस प्रकार का भाव प्रथमसूत्र का है। इसी तरह से जो श्रमणोपासक श्रावक होता है वह भी जब पूर्वोक्त तीन कारणों वाला होता है, अर्थात्-वह ऐसा विचारता है कि मेरे जीवन में ऐसा वह समय कब आयेगा जब कि मैं थोडे बहुत रूप में परिग्रह का धनधान्य द्विपदचतुष्पद आदि का परित्याग कर दूंगा, इत्यादि, इस प्रकार की विचारधारा श्रमणोपासक श्रावक महानिर्जरा का पात्र बनकर महापर्यवसानवाला होता है ॥ सू०७७ ॥

" પોતાના મન, વચન અને કાયાથી " આ પદોના પ્રયોગ દ્વારા સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રકારની વિચારધારાનું એ પરિણામ આવે છે કે આ વિચાર મહતી નિર્જરાનો અધિપતિ બનીને જીવને તદ્‌ભવ-સિદ્ધિગામી કરે છે, આ પ્રકારનો ભાવ પ્રથમ સૂત્રનો છે એ જ પ્રમાણે જે શ્રમણોપાસક શ્રાવક હોય છે, એવો જીવ પણ પૂર્વોક્ત ત્રણ કારણોને લીધે એ જ ભવમાંથી મોક્ષગામી થાય છે-એટલે કે તે એવો વિચાર છે કરે કે મારા જીવનમાં એવો અવસર ક્યારે આવશે કે જ્યારે હુ પણ અલ્પ કે અધિકરૂપે પરિગ્રહનો ધન, ધાન્ય, દ્વિપદ, ચતુષ્પદ આદિનો પરિત્યાગ કરી નાખીશ. ઈત્યાદિ પૂર્વોક્ત વિચારધારાવાળો શ્રમણોપાસક શ્રાવક મહાનિર્જરાને પાત્ર બનીને મહાપર્યવસાનવાળો થાય છે ।। સૂ. ૭૭ ।।

तिविहे चक्खू पण्णत्ते तं जहा—एगचक्खू बिचक्खू तिचक्खू छउमत्थे णं मणुस्से एगचक्खू, देवे बिचक्खू, तहारूवे समणे वा माहणे वा उप्पन्ननाणदंसणधरे से णं तिचक्खूत्ति वत्तव्वं सिया॥ सू० ७९ ॥

तिविहे अभिसमागमे पण्णत्ते, तं जहा—उड्ढं अहं तिरियं। जया णं तहारूवस्स समणस्स वा माहणस्स वा आइसेसे नाण-दंसणे समुप्पज्जइ से णं तप्पढमयाए उड्ढं अभिसमेइ, तओ तिरियं, तओ पच्छा अहे अहोलोगे णं दुरभिगमे पण्णत्ते समणाउसो ॥ सू० ८० ॥

छाया—त्रिविधः पुद्गलप्रतिघातः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-परमाणुपुद्गलः, परमाणु पुद्गलं प्राप्य प्रतिहन्यते रूक्षतया वा प्रतिहन्यते, लोकान्ते वा प्रतिहन्यते। ॥ सू० ७८ ॥

त्रिविधश्चक्षुः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—एकचक्षुः, द्विचक्षुः, त्रिचक्षुः। छद्मस्थः खलु मनुष्य एकचक्षुः, देवो द्विचक्षुः, तथारूपः श्रमणो वा माहनो वा उत्पन्नज्ञान-दर्शनधरः, स खलु त्रिचक्षुरिति वक्तव्यं स्यात् ॥ सू० ७९ ॥

इस प्रकार से कर्मनिर्जरा होने का कथन किया ये कर्म पुद्गलरूप होते हैं इसलिये अब सूत्रकार पुद्गलों के परिणाम विशेष का कथन करने की इच्छा से कहते हैं—" तिविहे पोग्गलपडिघाए पण्णत्ते—" इत्यादि, पुद्गल प्रतिघात तीन प्रकार का कहा गया है, जैसे—परमाणुपुद्गल, परमाणुपुद्गल को प्राप्त करके प्रतिघातवाला होता है रूक्षता से वह प्रतिघात वाला होता है लोकान्त में वह प्रतिघात वाला होता है ॥सू ७८॥

આ પ્રમાણે કર્મનિર્જરાનું કથન પૂરૂ થયુ તે કર્મ પુદ્ગલરૂપ હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર પુદ્ગલોના પરિણામ વિશેષનું કથન કરવા નિમિત્તે નીચેના સૂત્રનું કથન કરે છે–"तिविहे पोग्गलपडिघाए पण्णत्ते" ઈત્યાદિ—

પુદ્ગલ પ્રતિઘાત ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે-(૧) પરમાણુ પુદ્ગલ, પરમાણુ પુદ્ગલને પ્રાપ્ત કરીને પ્રતિઘાતવાળું થાય છે (૨) રૂક્ષતાને લીધે તે પ્રતિઘાત-વાળું થાય છે અને (૩) લોકાન્તમાં તે પ્રતિઘાતવાળું થાય છે. ॥ સૂ. ૭૮ ॥

त्रिविधः अभिसमागमः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—ऊर्ध्वम् , अधः, तिर्यक्, यदा खलु तथारूपस्य श्रमणस्य वा माहनस्य वा अतिशेषे ज्ञानदर्शने समुत्पद्येते स खलु तत्प्रथमतायां ऊर्ध्वमभिसमेति, ततस्तिर्यक्, ततः पश्चाद् अधः अधोलोकः खलु दुरभिगमः प्रज्ञप्तः श्रमणायुष्मन् ! सू० ८० ॥

टीका—'तिविहे पोग्गल०' इत्यादि। पुद्गलानाम्—अण्वादीनां प्रतिघातः—गतिस्खलनं पुद्गलप्रतिघातः, स त्रिविधस्तथाहि—परमाणुश्चासौ पुद्गलश्च पर-

चक्षुवाला तीन प्रकार का कहा गया है, एक चक्षुवाला १ दो चक्षुओं-वाला २ तीन चक्षुओंवाला ३। उनमें छद्मस्थ मनुष्य एक चक्षुवाला कहा गया है-१ देव द्विचक्षुवाला कहा गया है-२ तथा उत्पन्न ज्ञान दर्शन धारी श्रमण, अथवा-माहन तीन चक्षुवाला कहा गया है ॥ सू.७९॥

अभिसमागम तीन प्रकार का कहा गया है, एक ऊर्ध्वाभिसमागम १ दूसरा-अधोऽभिसमागम २ और तीसरा-तिर्यगभिसमागम-३ जिस समय तथारूपवाले श्रमण को, या-माहन को अतिशय ज्ञान दर्शन उत्पन्न होते हैं वह तत्प्रथमता में उर्ध्वलोक के पदार्थों का परि-च्छेद करता है, उसके बाद तिर्यग्लोक के पदार्थों का परिच्छेद करता है, बाद में अधोलोक के पदार्थों का परिच्छेद करता है, हे श्रमणायु-ष्मन् ! अधोलोक दुरभिगम कहा गया है ॥ सू.८०॥

टीकार्थ-इन तीन सूत्रों का तात्पर्य ऐसा है, अणुआदिकोंकी गतिका जो स्खलन होता है वह पुद्गलप्रतिघात है, ऐसा यह पुद्गलप्रतिघात तीन

ચક્ષુવાળાના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) એક ચક્ષુવાળો, (૨) બે ચક્ષુવાળો અને (૩) ત્રણ ચક્ષુવાળો છદ્મસ્થ મનુષ્યને એક ચક્ષુવાળો કહ્યો છે, દેવોને બે ચક્ષુવાળા કહ્યા છે અને ઉત્પન્નજ્ઞાનદર્શનધારી શ્રમણ અથવા માહનને ત્રણ ચક્ષુવાળા કહ્યા છે. ॥ સૂ. ૭૯ ॥

અભિસમાગમ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે-(૧) ઊર્ધ્વાભિસમાગમ, (૨) અધો અભિસમાગમ અને (૩) તિર્યગભિસમાગમ. જ્યારે તથારૂપ (શાસ્ત્રોક્ત નિય-મોનું પાલન કરનારા) શ્રમણ કે માહનને અતિશય જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે પ્રથમ તો તે ઊર્ધ્વલોકના પદાર્થોનો પરિચ્છેદ કરે છે, ત્યારબાદ તિર્યગ્લોકના પદાર્થોનો પરિચ્છેદ કરે છે અને ત્યારબાદ અધોલોકના પદાર્થોનો પરિચ્છેદ કરે છે. હે શ્રમણાયુષ્મન્ ! અધોલોકને દુરભિગમ્ય કહ્યો છે ॥ સૂ. ૮૦ ॥

ટીકાર્થ-૭૮ થી ૮૦ સુધીના સૂત્રોનો ભાવાર્થ હવે પ્રકટ કરવામા આવે છે— પરમાણુ આદિકોની ગતિનું જે સ્ખલન (રુકાવટ) થાય છે, તેનું નામ પુદ્ગલ પ્રતિઘાત છે એવા તે પુદ્ગલ પ્રતિઘાતને ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે-પહેલો પ્રકાર-

माणुपुद्गल', सोऽन्यं परमाणुपुद्गलं प्राप्य प्रतिहन्यते–प्रतिस्खलति–गतेः प्रतिघातमापद्यत इत्यर्थः, रूक्षतया–स्नेहाभावेन तथाविधपरिणामान्तराद् गतिप्रतिघातो भवति, लोकान्ते वा गत्वा प्रतिहन्यते तत्र गतिसहायकधर्मास्तिकायस्याभावादिति ॥ सू० ७८ ॥

पुद्गलप्रतिघातंच सचक्षुरेव जानातीति तदाह–' तिविहे चक्खू ' इत्यादि,

प्रकार का कहा गया है । प्रथम प्रकार में परमाणुरूप पुद्गल अन्यपरमाणुरूप पुद्गल को प्राप्त करके गतिक्रियाके प्रतिघातको प्राप्त करताहै, अर्थात् रुकजाताहै द्वितीय प्रकारमें स्नेहके अभावसे वह तथाविध परिणामान्तर को लेकर गतिक्रियाके प्रतिघातको प्राप्त करताहै, तृतीय प्रकार मे लोकान्त में जाकर वह गतिक्रिया में सहायक धर्मास्ति के अभाव से गतिक्रिया के प्रतिघात को प्राप्त करता है एक पुद्गल परमाणु जब द्वितीय पुद्गल परमाणु के साथ टकराता है तब वह वहीं रुक जाता है आगे नहीं जाता है, गतिक्रिया में सहायक स्नेह गुण भी होता है–जब परमाणु स्नेहगुण से रहित होता है तब वह खुरदरा होने के कारण गतिक्रिया का प्रतिघातवाला हो जाता है, अर्थात् गतिक्रिया नहीं कर पाता है लोक के अन्त मे जाकर वह आगे अलोक में जो नहीं जा पाता है उसका कारण आगे गतिसहायक धर्मद्रव्य का अभाव है, ७८

पुद्गलप्रतिघात को सचक्षु ही जानता है, अतः–अब चक्षु के विषय

પરમાણુ રૂપ પુદ્‌ગલ અન્ય પરમાણુ રૂપ પુદ્‌ગલને પ્રાપ્ત કરીને ગતિક્રિયાનો પ્રતિઘાત પ્રાપ્ત કરે છે. બીજો પ્રકાર–સ્નેહના અભાવે કરીને (રૂક્ષતાના સદ્‌ભાવે કરીને) તે તથાવિધ પરિણામાન્તરની અપેક્ષાએ ગતિક્રિયાનો પ્રતિઘાત પ્રાપ્ત કરે છે. ત્રીજો પ્રકાર–લોકાન્તમાં જઈને ગતિક્રિયામાં સહાયક એવા ધર્માસ્તિકાયને અભાવે તે ગતિક્રિયાના પ્રતિઘાતને પ્રાપ્ત કરે છે. એક પુદ્‌ગલ પરમાણુ જ્યારે બીજા પુદ્‌ગલ પરમાણુ સાથે અથડાય છે, ત્યારે તે ત્યાં જ અટકી જાય છે–આગળ જતું નથી. સ્નેહ ગુણ (સ્નિગ્ધતા) પણ ગતિક્રિયામાં સહાયક બને છે. જ્યારે પરમાણુ સ્નેહગુણથી રહિત બને છે ત્યારે તે ખરબચડું થઈ જવાને કારણે ગતિક્રિયા કરી શકતું નથી એટલે કે રૂક્ષતાને કારણે પરમાણુની ગતિ અટકી જાય છે. લોકના અન્ત ભાગ સુધી પહોંચીને તે અલોકમાં ગતિ કરી શકતું નથી, કારણ કે ગતિમાં સહાયભૂત થનારા ધર્માસ્તિકાયનો ત્યાં અભાવ હોય છે. આ રીતે ૭૮ માં પ્રતિઘાત સૂત્રનો ભાવાર્થ સમજાવવામાં આવ્યો.

૭૯ માં સૂત્રનો ભાવાર્થ–પુદ્‌ગલ પ્રતિઘાતને સચક્ષુ જીવ જ જાણી શકે

त्रिविधः चक्षुः, चक्षुरिति द्रव्यतो लोचनं, भावतो ज्ञानं, तद् यस्यास्तीति तद्यो-गाच्चक्षुरिति चक्षुष्मानित्यर्थः, स च त्रिविधः-चक्षुः संख्याभेदात्। तत्रैकचक्षुः-एकचक्षुष्मान्। एवं द्वि चक्षुरिति द्विचक्षुष्मान्, त्रिचक्षुरिति त्रिचक्षुष्मानिति। तत्र-छादयतीति छद्म-नानावरणादि, तत्र तिष्ठतीति छद्मस्थः, एतादृशो यद्यपि-अनुत्पन्नकेवलज्ञानः सर्वएवोच्यते तथापीह सातिशयश्रुतज्ञानादिवर्जितो विवक्ष्यते इत्यत एकचक्षुश्चक्षुरिन्द्रियमपेक्ष्य बोद्धव्यः। देवो द्विचक्षुः-चक्षुरिन्द्रियावधिज्ञाना-

---

में सूत्रकार कहते हैं कि-पुद्गलप्रतिघात को जाननेवाला चक्षु चक्षुवाला प्राणी-तीन प्रकार का होता है, एक एक चक्षुवाला दूसरा दो चक्षुओं वाला और तीसरा तीन चक्षुओंवाला। चक्षु द्रव्यचक्षु और भावचक्षु के भेद से दो प्रकार का कहा गया है, द्रव्यचक्षु लोचनरूप होता है, और भावचक्षु ज्ञानरूप होता है, वह चक्षु जिसको होता है वह उसके योग से चक्षु चक्षुवाला कहा गया है। जो ज्ञानादि गुणों का छादन करता है वह छद्म है इस छद्म में जो रहता है वह छद्मस्थ यद्यपि अनुत्पन्न ज्ञान-वाले जितने हैं वे सब ही प्राणी हैं परन्तु ऐसा छद्मस्थ यहां विवक्षित नहीं हुवा है, यहां तो ऐसा ही छद्मस्थ विवक्षित हुवा है जो सातिशय श्रुतज्ञानादि से रहित है इसलिये जिसकी चक्षुरिन्द्रिय है वह एक चक्षुवाला है, तथा-देवों के दो चक्षु होते हैं ऐसा जो कहा गया है उसका तात्पर्य ऐसा है कि-देवों को चक्षु इन्द्रिय होती है और अवधिज्ञान

છે. તેથી હવે સૂત્રકાર ચક્ષુના વિષયનું નિરૂપણ કરે છે. પુદ્ગલ પ્રતિઘાતને જાણનારા ચક્ષુયુક્ત જીવો ત્રણ પ્રકારના છે(૧) એક ચક્ષુવાળા, (૨) બે ચક્ષુ-વાળા અને (૩) ત્રણ ચક્ષુવાળા.

ચક્ષુના આમ તો બે પ્રકાર જ કહ્યા છે-(૧) દ્રવ્યચક્ષુ અને (૨) ભાવ-ચક્ષુ દ્રવ્યચક્ષુ લોચન (નેત્ર) રૂપ હોય છે અને ભાવચક્ષુ જ્ઞાનરૂપ હોય છે. આ ચક્ષુ જેને હોય છે તે તેના યોગથી ચક્ષુવાળો કહેવાય છે. જે જ્ઞાનાદિ ગુણોનું છેદન કરનાર હોય છે તેને છદ્મ કહે છે. આ પ્રકારની છદ્મ અવસ્થા-વાળા જીવને છદ્મસ્થ કહે છે. જો કે અનુત્પન્ન જ્ઞાનવાળા જેટલા જીવો છે તેમને છદ્મસ્થ જ કહે છે, પરન્તુ અહીં એવા છદ્મસ્થની વાત કરવામાં આવી નથી અહીં તો એવા છદ્મસ્થની વાત કરવામાં આવી છે કે જે સાતિશય શ્રુતજ્ઞાનાદિથી રહિત છે તેથી જેને ચક્ષુરિન્દ્રિય (આંખો) નો સદ્ભાવ હોય છે, તેને એક ચક્ષુવાળો કહે છે. 'દેવોને બે ચક્ષુ હોય છે' આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-દેવોને ચક્ષુઇન્દ્રિય પણ હોય છે અને તેઓ અવધિ-

भ्याम्। त्रिचक्षुश्च-उत्पन्नज्ञानदर्शनधरः, तत्र उत्पन्नम्-आवरणक्षयोपशमेन प्रकटीभूतं ज्ञानं-श्रुतावधिरूपं, दर्शनम्-अवधिदर्शनरूपं धारयति वहतीति सतथा, एतादृशो यः श्रमणो वा माहनो वा भवति स खलु त्रिचक्षुः चक्षुरिन्द्रिय-परमश्रुत-परमावधिमत्त्वात् इति-पूर्वोक्तप्रकारेण वक्तव्यं कथनीयं स्यात्। अयं हि हेयोपादेयानि समस्तवस्तूनि साक्षादिवावलोकयतीति त्रिचक्षुष्मत्त्वमस्य विवक्षितम्। ननु केवलिनश्चक्षुरिन्द्रिय-केवलज्ञान-केवलदर्शन वत्त्वात्त्रिचक्षुष्मत्त्वेनापि स किं न विवक्षितः ? इत्यत्राह-चक्षुरिन्द्रियलक्षणचक्षुष उपयोगाभावेन तस्य चक्षुरिन्द्रिया विवक्षणात्, द्रव्येन्द्रियापेक्षया तु सोऽपि न विरुध्यत इति ॥ सू० ७९ ॥

होता है, तथा-जिनको आवरण के क्षयोपशम से नज्ञान अवधिज्ञान और अवधिदर्शन ये प्रकट हो चुके हैं ऐसा जो ण अथवा माहन है वह तीन चक्षुवाला कहा गया है क्यों कि-वह चक्षुरिन्द्रिय परमश्रुत और परमावधिवाला है। त्रिचक्षुवाला जीव हेय और उपादेयरूप समस्त वस्तुओं को साक्षात्-हुई की तरह देखता है यदि यहां पर ऐसी आशङ्का की जावे कि-यहां केवली भी त्रिचक्षुवालों के रूप में गृहीत होना चाहिये। क्यों कि उनके पास भी चक्षुरिन्द्रिय केवलज्ञान और केवलदर्शन रहता है, अर्थात्-केवली द्रव्येन्द्रियरूप चक्षु से तथा भावेन्द्रियरूप केवलज्ञान, और केवलदर्शन से सम्पन्न होते हैं तब इन्हें क्यों नहीं त्रिचक्षुष्मान् के रूप में गृहीत किया गया है ? तो इसका उत्तर ऐसा है कि-उन्हें चक्षुरिन्द्रियवाला इसलिये नहीं कहा गया है कि-उनमें चक्षुरिन्द्रिय जन्य उपयोग का अभाव रहता है द्रव्येन्द्रिय की

જ્ઞાન સંપન્ન પણ હોય છે તથા જેમને આવરણના ક્ષયોપશમથી શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન અને અવધિદર્શન પ્રકટ થઈ ચુકયા હોય છે એવા શ્રમણ અથવા માહનને ત્રણ ચક્ષુવાળો કહ્યો છે, કારણ કે તે ચક્ષુરિન્દ્રિય, પરમશ્રુત અને પરમાવધિવાળો હોય છે ત્રિચક્ષુવાળો જીવ હેય અને ઉપાદેયરૂપ સમસ્ત વસ્તુઓને સામે જ હોય એવી રીતે (પ્રત્યક્ષની જેમ) જોઈ શકે છે

પ્રશ્ન—કેવલીનો પણ ત્રણ ચક્ષુવાળામાં સમાવેશ થવો જોઈએ, કારણ કે તેમની પાસે પણ ચક્ષુરિન્દ્રિય, કેવળજ્ઞાન અને કેવળ દર્શનનો સદ્‌ભાવ હોય છે એટલે કે કેવલી દ્રવ્યેન્દ્રિયરૂપ ચક્ષુ વડે અને ભાવેન્દ્રિયરૂપ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનથી સંપન્ન હોય છે તો પછી ત્રણ ચક્ષુવાળા જીવોમાં તેમને કેમ ગણાવ્યા નથી ?

ઉત્તર—કેવલીને ચક્ષુરિન્દ્રિયવાળા નહીં કહેવાનું કારણ એ છે કે તેમ-

पूर्वं चक्षुष्मान् प्रोक्तः, तस्य चाभिसमागम इति वस्तुपरिच्छेदो भवतीति तं दिग्भेदेन विभजते-' तिविहे अभिसमागमे ' इत्यादि । त्रिविधः-त्रिप्रकारः अभिसमागमः, ' अभि ' इत्यर्थाभिमुख्येन न तु विपर्यासरूपतया ' सम् ' इति सम्यक् न संशयतया, ' आ ' इति मर्यादया गमनं ज्ञानं ' ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः ' इति वचनात्, अभिसमागमः-पदार्थ-परिच्छेदः । स त्रिविधस्तद्यथा-ऊर्ध्वम्-

विवक्षा से तो वे भी तीन चक्षुष्मानों में गृहीत हो जावें तो इसमें कोई विरोध नहीं है ।

इस प्रकार से चक्षुष्मान् का कथन करके अब सूत्रकार उसके अभिसमागम का दिग्भेद को लेकर कथन करते हैं-" तिविहे अभिसमागमे-" इत्यादि । अभिसमागम का अर्थ पदार्थ का परिच्छेद होना है, अर्थात् चक्षुष्मान् को जो पदार्थ का परिच्छेद होता है वह अभिसमागम है, अभिसमागम में " अभि " उपसर्ग है इसका अर्थ है विपर्यास (विपरीतता) से रहित होकर गम (ज्ञान का) होना वह अभिगम है साथ में " सम " और " आ " ये दो उपसर्ग और भी हैं, सो इनका अर्थ ऐसा है कि-जैसा वह ज्ञान विपरीतता रहित होता है उसी प्रकार से उसे " सम " सम्यक् रूप भी होना चाहिये, संशयरूप नहीं । और " आ " यह मर्यादा अर्थ में आया है " गम " यह गत्यर्थक गम् धातु से बना है, सो " ये गत्यर्था स्तेज्ञानार्थाः " इस कथन के अनुसार जो

નામાં ચક્ષુરિન્દ્રિય જન્ય ઉપયોગનો અભાવ રહે છે દ્રવ્યેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ તેમને ત્રણ ચક્ષુવાળા કહેવામાં આવે, તો એમાં કોઈ વાંધો નથી.

૮૦ મા સૂત્રના ભાવાર્થનું નિરૂપણ—ચક્ષુષ્માનનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર તેમના અભિસમાગમ (વિપરીતતાથી રહિત જ્ઞાન) નું દિગ્ભેદની અપેક્ષાએ કથન કરે છે-" तिविहे अभिसमागमे " ઈત્યાદિ—

અભિસમાગમ એટલે કે પદાર્થનો પરિચ્છેદ થવો તે અભિસમાગમમાં ' અભિ ' ઉપસર્ગ છે તેનો અર્થ ' વિપર્યાસ (વિપરીતતા) થી રહિત ' થાય છે. અને ' ગમ ' એટલે ' જ્ઞાન ' " વિપર્યાસથી રહિત એવા જ્ઞાનને ' અભિગમ ' કહે છે " અભિગમ પદની સાથે " સમ " અને " આ " ઉપસર્ગો પણ આવેલા છે તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે-જેમ તે જ્ઞાન વિપરીતતાથી રહિત હોય છે, એ જ પ્રમાણે સમ્યક્રૂપ પણ હોવું જોઈએ-સંશયરૂપ હોવું જોઈએ નહીં " आ " ઉપસર્ગ મર્યાદા અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે. " गम " આ પદ ગત્યર્થક ' गम् ' ધાતુમાંથી બન્યુ છે. " ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः " આ

ऊर्ध्वाभिगमः, अधः-अधोऽभिगमः, तिर्यक्-तिर्यगभिगम । अत्रैव ज्ञानभेदं कथयति-' जया ण ' मित्यादि, यदा खलु तथारूपस्य तथाप्रकारस्य विशिष्टप्रकारस्य श्रमणस्य-तपस्विनः, वा-अथवा माहनस्य-हिंसादिनिवृत्तस्य अतिशेषेशेषाणि-छद्मस्थज्ञानानि, तान्यतिक्रान्ते अतिशेषे तथाविधे रूपे संभाव्येते, ते समुत्पद्येते, स खलु तत्प्रथमतायां केवलस्य न क्रमेणोपयोगो येन तत्प्रथमतयेत्याद्युक्तमनवद्यंस्यादिति, तस्य-ज्ञानादेरुत्पादस्य प्रथमता, तस्याः तत्प्रथमसमये इत्यर्थः ऊर्ध्वम्-ऊर्ध्वलोकमभिसमेति-तत्रत्य पदार्थपरिच्छेदं करोति, ततः-तत्पश्चात् तिर्यक्-तिर्यग्लोकं, ततः पश्चाद् अधः-अध इत्यधोलोकमभिसमेति । अधोलोकः

धातु गत्यर्थक होते हैं वे ज्ञानार्थक भी होते हैं, अतः-विपर्यय और संशय दोष से रहित होकर जो ज्ञान मर्यादा के अनुसार होता है वह अभिसमागम है ऐसा इसका निष्कर्ष अर्थ है। यह अभिसमागम तीन प्रकार का कहा गया है जो इस प्रकार से है-एक ऊर्ध्वाभिसमागम, दूसरा अधोऽभिसमागम, और तीसरा तिर्यगभिसमागम, जब तथा प्रकार के विशिष्ट प्रकार के श्रमण के, अथवा माहन के हिंसादि क्रिया से निरस्त हुवे के-अतिशेष छद्मस्थ के ज्ञानों को अतिक्रम करने वाले ऐसे ज्ञानदर्शन-संभावना से परमावधिरूप ज्ञान दर्शन उत्पन्न होते हैं तब वह उनके ज्ञानादिकों के उत्पाद के प्रथम समय में उर्ध्वलोक का उर्ध्वलोक गतपदार्थों का परिच्छेद करता है बाद में तिर्यग्लोकगतपदार्थों का परिच्छेद करता है बाद में अधोलोकगतपदार्थों का परिच्छेद (निर्णय) करता है हे श्रमणायुष्मन्? अधोलोक दुरभिगम कहा गया है। "ज्ञानद-

---

કથન અનુસાર જે ધાતુ ગત્યર્થક હોય છે, તે જ્ઞાનાર્થક પણ હોય છે. તેથી "વિપર્યય (વિપરીતતા) અને સંશય દોષથી રહિત એવું જે જ્ઞાન મર્યાદા નુસાર થાય છે તેને અભિસમાગમ કહે છે," આ પ્રકારનો તેનો અર્થ ફલિત થાય છે. આ અભિસમાગમના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) ઊર્ધ્વાભિસમાગમ, (૨) અધો અભિસમાગમ અને (૩) તિર્યગભિસમાગમ જ્યારે તથારૂપ (વિશિષ્ટ પ્રકારના) કોઇ શ્રમણને અથવા માહનને-હિંસાદિ ક્રિયાથી નિરસ્ત થયેલા શ્રમણ કે માહનને અતિશેષ-છદ્મસ્થના જ્ઞાનોને અતિક્રમ કરનારૂ એવું જ્ઞાનદર્શન સંભાવનાની અપેક્ષાએ પરમાવધિરૂપ જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તે તેમના (જ્ઞાનાદિકના) ઉત્પાદના પ્રથમ સમયમાં ઊર્ધ્વલોક ગત પદાર્થોનો પરિચ્છેદ કરે છે, ત્યારબાદ તિર્યગ્લોક ગત પદાર્થોનો પરિચ્છેદ કરે છે અને ત્યારબાદ અધોલોક ગત પદાર્થોનો પરિચ્છેદ કરે છે. "હે શ્રમણાયુષ્મન્!

खलु दुरभिगमः प्रज्ञप्तः, एवं च सामर्थ्यात्प्राप्तं क्रमेण पर्यन्ताभिगम्यत्वात्, हे श्रमणायुष्मन्! शिष्यामन्त्रणमेतदिति ॥ सू० ८० ॥

पूर्वमभिसमागमः प्रोक्तः, स च ज्ञानमेव ज्ञानं च ऋद्धिरूपमिति सभेदाम् ऋद्धिं प्ररूपयन् सप्तसूत्रीमाह—

मूलम्—तिविहा इड्ढी पण्णत्ता, तं जहा–देवड्ढी रायड्ढी गणिड्ढी ।१। देविड्ढी तिविहा पण्णत्ता, तं जहा-विमाणिड्ढी विउव्वणिड्ढी परियारणिड्ढी ।२। अहवा देविड्ढी तिविहा पण्णत्ता, तं जहा-सचित्ता अचित्ता मीसिया ।३। राइड्ढी तिविहा पण्णत्ता, तं जहा रन्नो अइयाणिड्ढी, रन्नो निज्जाणिड्ढी, रण्णो बलवाहणकोसकोट्ठागारिड्ढी । ४ । अहवा राइड्ढी तिविहा पण्णत्ता, तं जहा-सचित्ता अचित्ता मीसिया ।५। गणिड्ढी तिविहा पण्णत्ता, तं जहा-णाणड्ढी दंसणिड्ढी चरित्तिड्ढी । ६ । अहवा गणिड्ढी तिविहा पण्णत्ता, तं जहा-सचित्ता अचित्ता मीसिया।७।सू०८१॥

र्शन" पद से यहां केवलज्ञान केवलदर्शन इन दो का ग्रहण नहीं हुवा है, क्यों कि–" तत्प्रथमतायां " इत्यादिरूप जो कथन है उससे यही सिद्ध होता है कि केवलज्ञान तथा केवलदर्शन के होने पर आत्मा में इस प्रकार से उपयोग क्रमता नहीं होती है कि पहले वह उर्ध्वलोक के पदार्थों को जाने–बाद में तिर्यग्लोक के पदार्थों को जाने और फिर बाद में अधोलोकगत पदार्थों को जाने, कारण कि उनसे युगपत् त्रिकालगत तीन लोकगत पदार्थों का बोध होता है ॥ सू ८० ॥

અધોલોક દુરભિગમ કહેલ છે. " 'જ્ઞાનદર્શન' પદ " અહીં કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન ગ્રહણ કરાયેલ નથી, કારણ કે " તત્પ્રથમતાયાં " ઇત્યાદિ— રૂપ જે કથન છે તેના દ્વારા એજ સિદ્ધ થાય છે કે કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન ઉત્પન્ન થાય ત્યારે આત્મામાં આ પ્રકારે ઉપયોગક્રમતા હોતી નથી. એટલે કે પહેલાં ઊર્ધ્વલોકના પદાર્થોને જાણે, ત્યારબાદ તિર્યગ્લોકના પદાર્થોને જાણે અને ત્યારબાદ અધોલોકના પદાર્થોને જાણે, એવું બનતું નથી. પરન્તુ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન સંપન્ન જીવ તો ત્રણે કાળગત અને ત્રણે લોકગત પદાર્થોને એક સાથે જાણી શકે છે અને દેખી શકે છે. ॥ સૂ. ૮૦ ॥

छाया—त्रिविधा ऋद्धिः प्रज्ञप्ता, तद्यथा—देवर्द्धिः, राजर्द्धिः, गणिऋद्धिः । १ । देवर्द्धिस्त्रिविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-विमानर्द्धिः, विकुर्वणर्द्धिः, परिचारणर्द्धिः । २ । अथवा देवर्द्धिस्त्रिविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-सचित्ता, अचित्ता मिश्रिता । ३ । राजर्द्धिस्त्रिविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-राज्ञोऽतियानर्द्धिः, राज्ञो निर्याणर्द्धिः, राज्ञो बलवाहनकोपकोष्ठागारर्द्धिः । ४ । अथवा राजर्द्धिस्त्रिविधा प्रज्ञप्ता-तद्यथा-सचित्ता अचित्ता मिश्रिता । ५ । गणिऋद्धिस्त्रिविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-ज्ञानर्द्धिः, दर्शनर्द्धिः, चारित्रर्द्धिः । ६ । अथवा गणिऋद्धिस्त्रिविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा — सचित्ता, अचित्ता मिश्रिता । ७ । सू० ८१ ॥

इस प्रकारसे अभिसमागमके सम्बन्धमें कथन किया यह अभिसमागम ज्ञानरूप ही होता है, और ज्ञान ऋद्धिरूप होता है, अतः अब सूत्रकार सभेद ऋद्धि की प्ररूपणा सात सूत्रों द्वारा करते हैं " तिविहा इड्ढी पण्णत्ता " इत्यादि ।

सूत्रार्थ — ऋद्धि तीन प्रकार की कही गई है जैसे-देवर्द्धि राजर्द्धि और गणिऋद्धि, इनमें भी जो देवर्द्धि है वह भी तीन प्रकार की कही गई है, जैसे-विमानर्द्धि विकुर्वणर्द्धि, और परिचारणर्द्धि, अथवा-इस तरह से भी देवऋद्धि के तीन भेद है, सचित्त-अचित्त और मिश्रित ३ राजर्द्धि के भी तीन भेद कहे गये हैं, जैसे-राजा की अतियानर्द्धि राजा की निर्याणर्द्धि, राजा की बलवाहन कोष कोष्टागारर्द्धि ४ अथवा इस प्रकार से राजर्द्धि के तीन भेद कहे गये हैं, जैसे-सचित्त अचित्त और मिश्रित ५ गणिऋद्धि भी तीन प्रकार की कही गई है, जैसे ज्ञानर्द्धि दर्शनर्द्धि और चारित्रर्द्धि ६ अथवा इस प्रकार से भी

આ પ્રમાણે અભિસમાગમનું નિરૂપણ થયું તે અભિસમાગમ જ્ઞાન રૂપ જ હોય છે અને જ્ઞાન ઋદ્ધિરૂપ હોય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર સાત સૂત્રો દ્વારા ઋદ્ધિના ભેદોની પ્રરૂપણા કરે છે. " तिविहा इड्ढी पण्णत्ता " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ-ઋદ્ધિ ત્રણ પ્રકારની કહી છે-(૧) દેવર્દ્ધિ, રાજર્દ્ધિ અને (૩) ગણિઋદ્ધિ તેમાંની જે દેવર્દ્ધિ છે તેના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પડે છે-(૧) વિમાનરૂપ ઋદ્ધિ, (૨) વિકુર્વણા ઋદ્ધિ અને (૩) પરિચારણા ઋદ્ધિ.

દેવર્દ્ધિના આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પણ પડે છે-(૧) સચિત્ત, (૨) અચિત્ત અને (૩) મિશ્રિત.

રાજર્દ્ધિના પણ નીચે પ્રમાણે ત્રણ ભેદ કહ્યા છે-(૧) રાજાની અતિયાનર્દ્ધિ, (૨) રાજાની નિર્યાણર્દ્ધિ, (૩) રાજાની બલવાહન કોષ્ઠાગારર્દ્ધિ. અથવા રાજર્દ્ધિના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પણ પડે છે-(૧) સચિત્ત, (૨) અચિત્ત અને (૩) મિશ્રિત.

टीका—' तिविहा इड्ढी ' इत्यादि । ऋद्धिः-ऐश्वर्यम्, सा त्रिविधा तथाहि-देवस्य-इन्द्रादेः ऋद्धिः-ऐश्वर्यम् देवर्द्धिः, राज्ञः-चक्रवर्त्यादेः ऋद्धिः राजर्द्धिः, गणिनः - गणाधिपतेराचार्यस्य ऋद्धिः-गणिऋद्धिः ।१। तत्र देवर्द्धिस्त्रिविधा, तथाहि-विमानानां विमानविषया वा ऋद्धिः-समृद्धिः विमानर्द्धिः । सा च द्वात्रिंशल्लक्षादिसंख्यारूपा, बाहुल्य-महत्त्वरत्नादिरमणीयत्वरूपा वा । सौधर्मादि देवलोकेषु विमानसंख्या यथा-सौधर्मदेवलोके द्वात्रिंशल्लक्षाणि विमानानि १, ईशानेऽष्टाविंशतिलक्षाणि २, सनत्कुमारे द्वादशलक्षाणि ३, माहेन्द्रेऽष्टलक्षाणि ४,

---

गणिऋद्धि के तीन भेद कहे गये हैं, जैसे-सचित अचित्त और मिश्रित

टीकार्थ-७ इस सूत्रोंका भावार्थ इस प्रकारसे है ऐश्वर्यका नाम ऋद्धि है यह जो तीन प्रकारकी कही गईहै, देवर्द्धि आदिके भेदसे-सो देव इन्द्र आदि की जो ऐश्वर्यरूप ऋद्धि है वह देवर्द्धि है, तथा-चक्रवर्ती आदि राजाओं की जो ऋद्धि हैं वह राजर्द्धि है, तथा गणी, गणाधिपति आचार्य की जो ऋद्धि है वह गणिऋद्धि १ इनमें जो देवर्द्धि है वह तीन प्रकार की जो कही गई है, उसमें जो विमानों की ऋद्धि है, अथवा विमान विषयक ऋद्धि है समृद्धि है वह विमानर्द्धि है यह विमानर्द्धि ३२ लाख की संख्यादि रूप होती है अथवा बाहुल्यरूप महत्त्वरूप या रत्नादिकों की रमणीयतारूप होती है सौधर्मादि देवलोकों में विमान संख्या इस प्रकार से प्रकट की गई है, सौधर्म देवलोक में ३२ लाख, ईशान देव-

---

ગણિઋદ્ધિ પણ ત્રણ પ્રકારની કહી છે-(૧) જ્ઞાનર્દ્ધિ, (૨) દર્શનર્દ્ધિ અને (૩) ચારિત્રર્દ્ધિ. અથવા ગણિઋદ્ધિના આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) સચિત્ત, (૨) અચિત્ત અને (૩) મિશ્રિત.

ટીકાર્થ-હવે આ સાત સૂત્રોનો ભાવાર્થ પ્રકટ કરવામાં આવે છે-ઐશ્વર્યનું નામ ઋદ્ધિ છે. તેના દેવર્દ્ધિ આદિ ત્રણ ભેદ કહ્યા છે. ઇન્દ્ર આદિના ઐશ્વર્યરૂપ જે ઋદ્ધિ હોય છે તેને દેવર્દ્ધિ કહે છે. ચક્રવર્તી આદિ રાજાઓની જે ઋદ્ધિ હોય છે તેને રાજર્દ્ધિ કહે છે, તથા ગણીગણાધિપતિ-આચાર્યની જે ઋદ્ધિ હોય છે તેને ગણિઋદ્ધિ કહે છે.

હવે દેવર્દ્ધિના ત્રણ પ્રકારોનું વિવેચન કરવામાં આવે છે-ઈન્દ્રાદિ દેવોની વિમાનોની જે ઋદ્ધિ છે, અથવા વિમાન વિષયક જે સમૃદ્ધિ છે, તેને વિમાનર્દ્ધિ કહે છે. તે વિમાનર્દ્ધિ ૩૨ લાખની સંખ્યાદિરૂપ હોય છે, અથવા બાહુલ્યરૂપ, મહત્વરૂપ કે રત્નાદિકોની રમણીયતા રૂપ હોય છે. સૌધર્મ આદિ દેવલોકમાં વિમાનોની સંખ્યા આ પ્રમાણે કહી છે-સૌધર્મ દેવલોકમાં ૩૨ લાખ, ઈશાન દેવલોકમાં ૨૮ લાખ, સનત્કુમાર દેવલોકમાં ૧૨ લાખ, મહેન્દ્ર દેવલોકમાં ૮

ब्रह्मलोके च चत्वारि लक्षाणि विमानानि सन्ति ५, एवं लान्तके पञ्चाशत्सहस्राणि ६, शुक्रे चत्वारिंशत्सहस्राणि, ७ सहस्रारे षट् सहस्राणि-विमानानि सन्ति ८। आनतप्राणतयोर्देवलोकयोः प्रत्येकं चत्वारि चत्वारि शतानि ९-१०, आरणाच्युतयोस्त्रीणि शतानि विमानानां विद्यन्ते ११-१२। नवग्रैवेयकेष्वधस्तने एकादशोत्तरं शतमेकं, मध्यमे सप्तोत्तरं शतम्, उपरितने चैकं शतं विमानानामस्ति १३। पञ्च चानुत्तरविमानानि सन्ति १४ इत्येवं सर्वाणि चतुरशीतिलक्षाणि सप्तनवति सहस्राणि त्रयोविंशत्यधिकसप्तशतानि च विमानानि भवन्तीति।

उक्तञ्च—" बत्तीस अट्ठवीसा, बारस अट्ठ चउरो सयसहस्सा।
आरेण बंभलोगा, विमाणसंखा भवे एसा ॥१॥
पंचास चत्त छच्चेव सहस्सा लंतसुक्क सहस्सारे।
सयचउरो आणय पाणएसु तिन्नारणच्चुयए ॥२॥
एक्कारसुत्तरहेट्ठिमेसु सत्तुत्तरं च मज्झिमए।
सयमेगं उवरिमए पंचेव अणुत्तरविमाणा ॥३॥ इति।

लोक में २८ लाख, सनत्कुमार देवलोक में १२ लाख, महेन्द्र देवलोक में ८ लाख, ब्रह्मलोकदेवलोक में ४ लाख, लान्तकदेवलोक में ५० हजार, शुक्रदेवलोक में ४० हजार, सहस्रार देवलोक में ६ हजार, और आनत प्राणत देवलोक में ४-४ सौ, तथा आरण और अच्युत में ३०० तीन सौ विमान हैं, नव ग्रैवेयकों में अधस्तन में १११ विमान है, मध्यम ग्रैवेयक में १०७ और उपरितन ग्रैवेयक में १०० विमान हैं, तथा पांच अनुत्तरों में ५ अनुत्तर विमान हैं, इस तरह विमानों की कुल संख्या ८४ लाख ९७ वे हजार ७ सौ २३ होती है। कहा भी है-" बत्तीस अट्ठवीसा " इत्यादि। देवर्द्धि पद भवन और नगरों का उपलक्षण है, अर्थात्-इस पद से भवन एवं नगररूप ऋद्धि का भी ग्रहण हुवा है।

લાખ, બ્રહ્મલોક દેવલોકમાં ૪ લાખ, લાન્તક દેવલોકમાં ૫૦ હજાર, શુક્ર દેવલોકમાં ૪૦ હજાર, સહસ્રાર દેવલોકમાં ૬ હજાર, આનત-પ્રાણુત દેવલોકમાં ૪૦૦-૪૦૦, તથા આરણુ અને અચ્યુતમાં ૩૦૦-૩૦૦ વિમાન છે. નવ ગ્રૈવેયકોના અધઃસ્તરમાં ૧૧૧, મધ્યસ્તરમાં ૧૦૭ અને ઉપરિતન ગ્રૈવેયકોમાં ૧૦૦ વિમાન છે. તથા પાંચ અનુત્તરોમાં પાંચ અનુત્તર વિમાનો છે. આ રીતે વિમાનોની કુલ સંખ્યા ૮૪૯૭૭૨૩ (ચોર્યાશી લાખ, સત્તાણુ હજાર સાતસો તેવીસ) થાય છે. કહ્યુ પણુ છે કે-" बत्तीस अट्ठविसा " ઈત્યાદિ. દેવર્દ્ધિ પદ ભવન અને નગરોનું પણુ ઉપલક્ષક છે. એટલે કે આ પદના પ્રયોગ દ્વારા ભવન અને નગરરૂપ ઋદ્ધિને પણુ ગ્રહણુ કરવી જોઇએ.

छाया— द्वात्रिंशदष्टाविंशतिर्द्वादशाष्ट च चत्वारि शतसहस्राणि ।
आराद् ब्रह्मलोकाद् विमानसंख्यैषा भवेत् ॥१॥
पञ्चाशच्चत्वारिंशत् षट् चैव सहस्राणि लान्तकशुक्रसहस्रारेषु ।
चत्वारि शतान्यानतप्राणतयो स्त्रीण्यारणाच्युतयोः ॥२॥
एकादशोत्तरमधस्तने, सप्तोत्तरं च मध्यमके ।
शतमेकमुपरितने पञ्चैवानुत्तरविमानानि ॥३॥

उपलक्षणं चैतद् भवननगराणामिति । विकुर्वणर्द्धिः—विकुर्वणलक्षणा ऋद्धिः । अस्या ऋद्धयाः प्रभावेण देवो वैक्रियशरीरैर्जम्बूद्वीपद्वयम् असंख्यातान् वा द्वीपसमुद्रान् पूरयति, उक्तं च व्याख्याप्रज्ञप्त्याम् —

" चमरे णं भंते ! के महिड्ढिए जाव केवइयं च णं पभू विउव्वित्तए ? गोयमा ! चमरेणं जाव पभू णं केवलकप्पं जबुद्दीवं दीवं बहूहिं असुरकुमारेहिं देवेहि य देवीहिय आइन्नं जाव करेत्तए, अदुत्तरं च णं गोयमा । पभू चमरे जाव तिरियमसंखेज्जे दीवसमुद्दे बहूहिं असुरकुमारेहिं आइन्ने जाव करित्तए, एस णं गोयमा । चमरस्स देविंदस्स देवरायस्स अयमेयारूवे विसयमेत्ते वुइए, नो चेव णं संपत्तीए विउव्विसु ३। एवं सक्केऽवि दो केवलकप्पे जंबुद्दावे दीवे जाव आइन्ने करेज्जा । " इति ।

विकुर्वणारूप जो ऋद्धि है वह विकुर्वणर्द्धि, इस ऋद्धि के प्रभाव से देव दो जम्बूद्वीपोंको अथवा असंख्यात द्वीपसमुद्रोंको भर सकताहै, अर्थात्— व्याप्त कर सकता है, व्याख्या प्रज्ञप्ति (भगवती) में ऐसा ही कहा गया है —" चरमे णं भंते ! महिड्ढिए जाव केवइ य च णं पभू विउव्वित्तए ३ गोयमा ! चमरेणं जाव पभू णं केवलकप्पं जंबुद्दीवं दीवं बहूहिं असुरकुमारेहिं देवेहिय देवीहिय आइन्नं जाव करे त्तइ अदुत्तरं च णं गोयमा ! पभू चमरे जाव तिरियमसंखेज्जे दीव समुद्दे बहूहिं असुरकुमारेहिं आइन्ने जाव करित्तए एसणं गोयमा ! चमरस्स ३ अयमेयारूवे विसयमेत्ते वुइए, नो चेवणं संपत्तीए विउव्विसु ३। एवं सक्के वि दो केवल

વિકુર્વણા રૂપ જે ઋદ્ધિ છે તેને વિકુર્વણુદ્ધિ કહે છે આ ઋદ્ધિના પ્રભાવથી દેવ બે જબૂદ્વીપોને અથવા અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્રોને વ્યાપ્ત કરી શકે છે. વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞપ્તિ (ભગવતી) માં આ વિષયને અનુલક્ષીને એવુ કહ્યું છે કે—

" चमरेणं भंते ! महिड्ढिए जाव केवइ यं च णं पभू विउव्वित्तए ? गोयमा ! चमरे णं जाव पभू णं केवलकप्पं जबुद्दीव दीवं बहूहि असुरकुमारेहिं देवेहि य देवीहिय आइन्न जाव करेत्तइ अदुत्तरं च णं गोयमा ! पभू चमरे जाव तिरियमसंखेज्जे दीवसमुद्दे बहूहिं असुरकुमारेहिं आइन्ने जाव करित्तए । एसणं गोयमा !

छाया—चमरः खलु भदन्त ! कियन्महर्द्धिको यावत् कियच्च खलु प्रभुः विकुर्वितुम् ? गौतम ! चमरः खलु यावत् प्रभुः खलु केवलकल्पं जम्बूद्वीपं द्वीपं बहुभिरसुरकुमारै देवैश्च देवीभिश्चाकीर्णं यावत् कर्त्तुम्, अथोत्तरं च खलु गौतम ! प्रभुश्चमरो यावत् तिर्यगसंख्येयान् द्वीपसमुद्रान् बहुभिरसुरकुमारैराकीर्णान् यावत् कर्त्तुम् । एष खलु गौतम ! चमरस्य देवेन्द्रस्य देवराजस्य अयमेतद्रूपो विषयमात्र उक्तः, नो चैव खलु संपत्त्या व्यकार्षीत्, विकुर्वति, विकुर्विष्यति । एवं शक्रोऽपि द्वौ केवलकल्पौ जम्बूद्वीपौ द्वीपौ आकीर्णौ यावत् कुर्यात् ॥

परिचारणर्द्धिः, परिचारणा-कामसेवा, तद्विषया ऋद्धिः परिचारणर्द्धिः एतदर्द्धिमान् देवोऽन्यान् देवान्, अन्यसत्का देवीः, स्वकीया देवीः, अभियुज्याऽऽत्मानं च विकुर्वित्वा परिचारयतीत्येवंरूपेति ।२। अथवा-प्रकारान्तरेण देवर्द्धिः, सचित्ताचित्तमिश्रितभेदात्रिविधा । तत्र सचित्ता-स्वशरीररूपा, स्वपरिवारभूताग्रमहिष्यादि सचेतनवस्तुरूपा संपत्, अचित्ता-वस्त्राभरणादिरूपा, मिश्रिता-वस्त्रा-

कप्पे जंबुद्दीवे जाव आइन्ने करेज्जा" इति, परिचारणा का अर्थ विषय सेवन है इस विषयवाली जो ऋद्धि है वह परिचारणर्द्धि । इस ऋद्धिवाला देव अन्यदेवों को, अन्यदेवों की देवियों को अपनी देवियों को पकड कर बलात् ग्रहण कर और स्वयं विकुर्वणा कर उनके साथ कामसेवा करता है, इस प्रकार की यह परिचारणार्द्धि होती है अथवा-सचित्त अचित्त और मिश्रित के भेद से देवर्द्धि तीन प्रकार की होती है । इनमे अपने शरीररूप, तथा-स्वपरिवारभूत जो अग्रमहिषी आदि सचेतन वस्तु रूप संपत् है वह सब सम्पत्ति सचित्त देवर्द्धि है । वस्त्राभरणादिरूप जो

चमरस्स देविंदस्स-देवरायस्स अयमेयारूवे विसयमेत्तेवुइए नो चेव णं संपत्तिए विउव्विंसु । एवं सक्के वि दो केवलकप्पे जंबुद्दीवे जाव आइन्ने करेज्जा" ईत्यादि—

આ સૂત્રપાઠ દ્વારા ચમરેન્દ્ર, શક્ર આદિની પૂર્વ કથિત વિકુર્વણા શક્તિનું જ સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે.

પરિચારણા ઋદ્ધિ-પરિચારણા એટલે વિષય સેવન. આ વિષયવાળી જે ઋદ્ધિ છે તેને પરિચારણર્દ્ધિ કહે છે આ ઋદ્ધિવાળો દેવ અન્ય દેવોને, અન્ય દેવોની દેવીઓને, અને પોતાની દેવીઓને પકડીને, પકડીને, બળજબરીથી પકડી લાવીને અને પોતે વિકુર્વણા કરીને તેમની સાથે વિષયસેવન કરે છે.

દેવર્દ્ધિના સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્રિત એવા ત્રણ ભેદ પણ કહ્યા છે. હવે આ ત્રણ ભેદોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે-શરીરરૂપ, સ્વપરિવારભૂત અગ્રમહિષીઓ આદિ સચેતન વસ્તુરૂપ જે સંપત્તિ છે તે સંપત્તિને સચિત્ત દેવર્દ્ધિ કહે છે.

भरणादि समलङ्कृतदेव्यादिरूपा ।३। अथ देवर्द्धिवर्णनानन्तरं राजर्द्धिमाह- 'राइड्डी' इत्यादि, राजर्द्धिस्त्रिविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-राजः अतियानर्द्धिः अतियानं-नगरप्रवेशः, तत्र ऋद्धिः-नगरशोभाजनकतोरणहट्टसमलंकरणजनसंमर्दादिरूपा । राज्ञो निर्याणर्द्धिः, निर्याणं-नगरान्निर्गमनं, तत्र ऋद्धिः-हस्त्यश्वसामन्तपरिवारादिरूपा । राज्ञो बलवाहनकोशकोष्ठागारर्द्धिः, तत्र-बलं-चतुरङ्गसैन्यरूपं,

---

देवर्द्धि है वह अचेतन देवर्द्धि है, तथा-वस्त्रभरणादि से समलंकृत जो देवी आदिरूप देवर्द्धि है वह मिश्रित देवर्द्धि है ३। "राइड्ढि" इत्यादि राजा की अतियानर्द्धि आदि के भेद से राजर्द्धि तीन प्रकार की जो कही गई है सो उसका अभिप्राय ऐसा है-अतियान नाम राजा के नगर में प्रवेश करने का है इस समय जो उसकी शोभा करने के लिये उसमें तोरण बनाये जाते हैं, छोटी तोरण ध्वजाएँ लटकाई जाती हैं, दूसरों को विविध उपकरणों से सज्जित किया जाता है, बाजार को सुशोभित हो जाता है, मनुष्यों की मेदिनी एकत्रित हो जाती है सो यह सब राजा की अतियानर्द्धि है। राजा का नगर से निकलना इसका नाम राजा की निर्याणर्द्धि है जब राजा नगर से बाहर निकलता है तब जो उसके साथ हस्ति-अश्व सामन्त इत्यादिकों का परिवार होता है वह सब निर्याणर्द्धि है। तृतीयऋद्धि जो राजा की बल वाहन आदिरूप कही

વસ્ત્ર, આભૂષણ આદિ રૂપ જે દેવઋદ્ધિ છે તેને અચેતન દેવર્દ્ધિ કહે છે. વસ્ત્રાભરણ આદિથી વિભૂષિત દેવી આદિ રૂપ જે દેવર્દ્ધિ છે, તેને મિશ્રિત દેવર્દ્ધિ કહે છે. "राइड्ढो" ઇત્યાદિ—

હવે રાજાની ત્રણ પ્રકારની ઋદ્ધિનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે—પહેલો પ્રકાર અતિયાનર્દ્ધિ છે. રાજાના નગરપ્રવેશનું નામ અતિયાન છે. તે વખતે નગરની શોભા વધારવા માટે તેમાં તોરણો લટકાવવામાં આવે છે, ધજા પતાકાઓ વડે રસ્તા શણગારવામાં આવે છે, બજારોને શણગારવામાં આવે છે, રાજસેવકો આદિને વિવિધ ઉપકરણોથી સુસજ્જિત કરવામાં આવે છે, મનુષ્યોની ખાસ્સી ભીડ એક ચિત્ત થઇને રાજાના આગમનની પ્રતીક્ષા કરે છે. આ બધી સામગ્રીને રાજાની અતિયાન ઋદ્ધિરૂપે અહીં પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. (૨) રાજાની નિર્યાણર્દ્ધિ રાજાનુ નગરમાંથી બહાર જે પ્રયાણ થાય છે તેને 'નિર્યાણ' કહે છે રાજા જ્યારે નગરની બહાર પ્રયાણ કરે છે, ત્યારે તેની સાથે જે હાથી, ઘોડા, રથ, પાયદળ સામંતો આદિનો પરિવાર હોય છે તેને જ રાજાની

वाहनानि - वेसरादीनि, खच्चर इतिभाषा प्रसिद्धानि कोशः-भाण्डागारं, कोष्ठागारं - धान्यगृहम्, तद्रूपा ऋद्धिर्या सा तथा । ४ । प्रकारान्तरेण राजर्द्धिमाह - 'अहवा' इत्यादि, अथवा - पुनरप्यन्यप्रकारेण राजर्द्धि त्रिविधा, सचित्ताचित्तमिश्रभेदात्, तत्र सचित्ता-हस्त्यश्वपदातिरूपा, अचित्ता प्रासादखङ्गतोमरशतघ्न्यादिरूपा, मिश्रिता-सालङ्काराग्रमहिष्यादिरूपा, सशस्त्रसैन्यादिरूपा वा ५। गणिऋद्धिस्त्रिविधाः, तदेवदर्शयति-ज्ञानर्द्धिः-विशिष्टश्रुतरूपा, दर्शनर्द्धिः-प्रवचनविषये निश्शङ्कितादित्वरूपा, प्रवचनप्रभावनाप्रतिपादकशास्त्रसम्पद्रूपा वा, चारित्रर्द्धिः-चारित्रविषयकनिरतिचारतारूपा ।६।

गईहै, सो-चतुरङ्ग सैन्यरूप, बल, वेसरादिरूप (खच्चर) वाहन भाण्डादिरूपकोष और धान्यागाररूप कोष्ठागार ये सब इस ऋद्धि में गृहीत हुवेहैं। प्रकारान्तर से भी राजऋद्धि तीन प्रकार की होती है वे उसके प्रकारान्तर सचित्त, अचित्त, और मिश्रित हैं, हस्ति अश्व और पदाति ये सब सचित्त राजर्द्धि में परिणत हुवे हैं, प्रासाद खङ्ग तोमर-बन्दूक आदि अस्त्र अचित्त राजर्द्धि में परिणत हुवे हैं, तथा अलङ्कारों से विभूषित पट्टरानियाँ वगैरह, अथवा-सशस्त्र सैन्य वगैरह ये सब मिश्रित राजर्द्धि में परिगणित हुवे हैं। ज्ञानर्द्धि आदि के भेद से जो गणिऋद्धि के भेद कहे गये हैं उसका तात्पर्य ऐसा है कि विशिष्ट श्रुतरूप ज्ञानर्द्धि है। प्रवचन के विषय में निःशङ्कित आदि रूप होना यह दर्शनर्द्धि है, अथवा -प्रवचन की प्रभावना प्रकट करने वाले जो शास्त्र हैं उनका संग्रह करना

निर्याणुद्धि કહે છે. (૩) રાજાની બલવાહન આદિ રૂપ ઋદ્ધિનું હવે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે-ચતુરંગ સેનારૂપ બલ, હાથી, ઘોડાં, રથ આદિરૂપ વાહન, ભાંડાદિ (પાત્રાદિ) રૂપ કોષ, ધાન્યાગાર રૂપ કોઠાર, ઈત્યાદિ વસ્તુઓને આ પ્રકારની ઋદ્ધિમાં ગણાવી શકાય છે.

હવે રાજર્દ્ધિના જે સચિત્ત અચિત્ત અને મિશ્રિતરૂપ અન્ય ત્રણ પ્રકારો કહ્યા છે, તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. હાથી, ઘોડા, પાયદળ આદિને રાજાની સચિત્ત ઋદ્ધિમાં ગણાવી શકાય છે. પ્રાસાદ, તલવાર, ભાલા, બાણ આદિને રાજાની અચિત્ત ઋદ્ધિ કહેવાય છે તથા અલંકારોથી વિભૂષિત રાણીઓ, સશસ્ત્ર સૈનિકો વગેરેને રાજાની મિશ્રિત ઋદ્ધિમાં ગણાવી શકાય છે.

હવે ગણિઋદ્ધિના જ્ઞાનર્દ્ધિ આદિ ભેદોને સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે— વિશિષ્ટ શ્રુતરૂપ જ્ઞાનર્દ્ધિને કહી છે, પ્રવચનના વિષયમાં શંકા આદિથી રહિત હોવું તેનું નામ દર્શનર્દ્ધિ છે. અથવા પ્રવચનની પ્રભાવના પ્રકટ કરનારાં જે શાસ્ત્રો છે તેમનું અધ્યયન કરવું-તે શાસ્ત્રાનુસાર પ્રવચનની પ્રભાવના કરવી,

प्रकारान्तरेण गणिऋद्धिस्त्रिविधा सचित्तादिरूपा, तत्र सचित्ता – शिष्यादिरूपा, अचित्ता – वस्त्रादिरूपा, मिश्रा – वस्त्राद्यलङ्कृतशिष्यादिरूपेति । ७ । एताश्च विकुर्वणादिरूपा ऋद्धयोऽन्येषामपि भवितुमर्हन्ति, तथापि यद् देवादीनामेव ऋद्धित्वेन प्रोक्ताः ताः केवलं देवादीनां विशेषवत्यो भवन्तीति तेषामेवोक्ता इति । ॥ सू० ८१ ॥

ऋद्धौ सत्यां गौरवं भवतीति गौरवभेदानाह —

मूलम्—तओ गारवा पण्णत्ता, तं जहा-इड्डीगारवे, रसगारवे, सायागारवे ॥ सू० ८२ ॥

अध्ययन करना उनके अनुसार प्रवचन की प्रभावना करना, यह दर्शनर्द्धि है। तथा चारित्र की आराधना अतिचार रहित करना यह चारित्रर्द्धि है, अथवा–सचित्त अचित्त मिश्रित रूप से भी गणि ऋद्धि तीन प्रकार की जो कही गई है सो उसमें शिष्यादिरूप सचित्त गणिऋद्धि है। वस्त्रादिरूप धर्म के साधन भूत वस्त्रादिकों का रखना यह अचित्तगणिऋद्धि है, और वस्त्रादिकों से सहित शिष्यादिरूप मिश्रित गणिऋद्धि है यद्यपि ये विकुर्वणादि रूप ऋद्धियां अन्य को भी हो सकती है फिर भी यहां जो देवादिकों को ही ऋद्धिमत्त्व रूप से कहा गया है, सो उसका कारण ऐसा है कि ये देवादिकों में विशिष्टरूप से होती है ऐसी विशेषणता लिये हुवे ये ऋद्धियां वहां होती है वैसी अन्यत्र नहीं होती है इसलिये ये उनकी ही कही गई हैं ॥ सू०८१ ॥

તેનું નામ દર્શનર્દ્ધિ છે. નિરતિચારપૂર્વક ચારિત્રની આરાધના કરવી તેનું નામ ચારિત્રર્દ્ધિ છે. ગણિઋદ્ધિના સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્રિત, આ ત્રણ પ્રકાર પણ કહ્યા છે. શિષ્યાદિ રૂપ સચિત્ત ગણિઋદ્ધિ સમજવી, ધર્મના સાધનો રૂપ વસ્ત્રાદિકોને અચિત્ત ગણિઋદ્ધિ કહે છે. અને વસ્ત્રાદિ સહિત શિષ્યાદિને મિશ્રિત ગણિઋદ્ધિ રૂપ ગ્રહણ કરવા જોઈએ.

જો કે આ વિકુર્વણાદિ રૂપ ઋદ્ધિઓનો અન્ય જીવોમાં પણ સદ્ભાવ હોઇ શકે છે, છતાં પણ અહીં દેવાદિકોને જ ઋદ્ધિસંપન્ન કહ્યા છે તેનું કારણ એ છે કે દેવાદિકોમાં તે વિશિષ્ટરૂપે હોય છે. જેવી વિશિષ્ટતાપૂર્વક આ ઋદ્ધિઓનો દેવાદિકોમાં સદ્ભાવ હોય છે, એવી વિશિષ્ટતા પૂર્વક અન્ય જીવોમાં તેમનો સદ્ભાવ હોતો નથી. તેથી અહીં દેવાદિકોને જ આ ઋદ્ધિઓથી સંપન્ન કહ્યા છે. ॥ સૂ. ૮૧ ॥

तिविहे करणे पण्णत्ते, तं जहा-धम्मिए करणे, अधम्मिए करणे, धम्मियाधम्मिए करणे ॥ सू० ८३ ॥

तिविहे भगवया धम्मे पण्णत्ते, तं जहा-सुअहिज्जिए, सुज्झाइए, सुतवस्सिए । जया सुअहिज्जियं भवइ तया सुज्झाइयं भवइ, जया सुज्झाइयं भवइ तया सुतवस्सियं भवइ, से-सुअहिज्जिए सुज्झाइए सुतवस्सिए सुअक्खाए णं भगवया धम्मे पण्णत्ते ॥ सू० ८४ ॥

छाया—त्रीणि गौरवाणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा - ऋद्धिगौरवं, रसगौरवं, सातगौरवम् ॥ सू० ८२ ॥

त्रिविधं करणं प्रज्ञप्तं, तद्यथा–धार्मिकं करणं, अधार्मिकं करणं, धार्मिकाधार्मिकं करणम् ॥ सू० ८३ ॥

त्रिविधो भगवता धर्मः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–स्वधीतः, सुध्यातः, सुतपस्यितः । यदा (श्रुतं) स्वधीतं भवति तदा सुध्यातं भवति, यदा सुध्यातं भवति तदा सुतपस्यितं भवति । स स्वधीतः सुध्यातः सुतपस्यितः स्वाख्यातः खलु भगवता धर्मः प्रज्ञप्तः ॥ सू० ८४ ॥

ऋद्धि के होने पर गौरव होता है इसलिये सूत्रकार गौरव के भेदों का कथन करते हैं-तओ गारवा पण्णत्ता-इत्यादि,

सूत्रार्थ-गौरव तीन कहे गये हैं, जैसे-ऋद्धिगौरव, रसगौरव, और शाता गौरव, करण तीन कहे गये हैं, जैसे-धार्मिककरण, अधार्मिककरण, और धार्मिकाधार्मिककरण। भगवान् ने धर्म तीन प्रकार का कहा है जैसे-स्वधीतधर्म, सुध्यातधर्म, और सुतपस्यितधर्म ३ जब श्रुत स्वधीत होता है तब वह सुध्यात होता है और जब वह सुध्यात होता

ઋદ્ધિના સદ્‌ભાવમાં જ ગૌરવનો સદ્‌ભાવ હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર ગૌરવનું નિરૂપણ કરે છે-" तओ गारवा पण्णत्ता " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—ગૌરવ ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે-(૧) ઋદ્ધિ ગૌરવ, (૨) રસગૌરવ, અને (૩) જ્ઞાન ગૌરવ. કરણ (ક્રિયાનું સાધન) પણ ત્રણ કહ્યા છે-ધાર્મિક કરણ, અધાર્મિક કરણ અને ધાર્મિકાધાર્મિક કરણ. ભગવાને ધર્મ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે-(૧) સ્વધીત ધર્મ, (૨) સુધ્યાત ધર્મ, અને (૩) સુતપસ્યિત ધર્મ. જ્યારે શ્રુત સ્વધીત હોય છે, ત્યારે તે સુધ્યાત હોય છે, અને જ્યારે તે સુધ્યાત હોય છે, ત્યારે

टीका—' तओ गारवा ' इत्यादि । त्रीणि गौरवाणि प्रज्ञप्तानि, गुरोर्भावः कर्मवेति गौरवं, तद् द्रव्यभावभेदाद् द्विविधं, तत्र द्रव्यतो वज्रादेर्गौरवं, भावत आत्मनोऽभिमानलोभादिलक्षणा शुभसायत्त्वं, तत्र-गौरवाणि भावगौरवाणि त्रीणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-ऋद्धिगौरवं, ऋद्धया-नरेन्द्रादि लक्षणया आचार्यत्वादि लक्षणया वाऽभिमानादिद्वारेण गौरवम्, ऋद्धिप्राप्त्यभिमाना प्राप्ततत्प्रार्थनाद्वारेणाऽशुभभावो भावगौरवमित्यर्थः, रसो-रसनेन्द्रियार्थो मधुरादिः, तत्प्राप्त्यभिमाना-प्राप्तप्रार्थनादिनाऽऽत्मनोऽशुभभावः, एवं सातगौरवमिति ॥ सू० ८२ ॥

है तब वह सुतपस्थित होता है, वह स्वधीत सुध्यात और सुतपस्थित धर्म सम्यग्ज्ञान क्रियारूप होने से सत्यधर्म कहा गया है, और यह धर्म भगवान् महावीर ने कहा है।

टीकार्थ — गुरु का भाव, अथवा-कर्म, गौरव है (अहंकार) वह गौरव द्रव्य और भावके भेदसे दो प्रकारका कहा गया है वज्रादिकों में जो गुरुता-भारिपन है वह द्रव्य गौरव है । तथा-आत्मा में अभिमानरूप, लोभादिकषायरूप, अशुभ भावोंसे युक्तताहै वह भावगौरव है। यह भावगौरव ही ऋद्धि गौरवादिके भेदसे तीन प्रकारका कहा गया है, नरेन्द्रादिरूप अथवा आचार्यादिरूप ऋद्धि के प्राप्ति से आत्मा में जो अभिमान की मात्रा आ जाती है, और इस अभिमान की मात्रा द्वारा जो अशुभ भाव होता है, वह भावगौरव है तात्पर्य यह है कि जब नरेन्द्रादिरूप, या आचार्य आदिरूप विशिष्टपद जीव को प्राप्त हो जाता है, तब उसकी प्राप्ति से उसे एक प्रकार का अहंकार आदिरूप अशुभ भाव आ जाता है उस भाव के आ जाने पर वह अप्राप्त वस्तु को चाहना आदि करने लगता है, सो यह सब इस प्रकार का भाव ही भावगौरव है । क्यों कि-आत्मा में इस प्रकार के अशुभ

ते सुतपस्थित હોય છે. તે સ્વધીત, સુધ્યાત અને સુતપસ્થિત ધર્મ સમ્યગ્જ્ઞાન ક્રિયા રૂપ હોવાથી તેને સાચો ધર્મ કહ્યો છે, અને આ ધર્મ ભગવાન મહાવીરે કહ્યો છે.

ટીકાર્થ—ગુરુનો ભાવ અથવા કર્મ ગૌરવ છે. તે ગૌરવ દ્રવ્ય અને ભાવના ભેદથી બે પ્રકારનું કહ્યુ છે. વજ્રાદિકોમાં જે ગુરુતા છે, તે દ્રવ્ય ગૌરવ રૂપ છે, તથા આત્મામાં અભિમાનરૂપ, લોભાદિ કષાયરૂપ, અશુભ ભાવોથી યુક્તતા હોવા રૂપ, જે ગૌરવ છે તેને ભાવગૌરવ કહે છે. તે ભાવ ગૌરવને જ ઋદ્ધિ આદિના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનુ કહ્યુ છે નરેન્દ્રાદિ રૂપ અથવા આચાર્યાદિ રૂપ ઋદ્ધિની પ્રાપ્તિ થવાથી આત્મામાં જે અભિમાનની માત્રા આવી જાય છે અને તે અભિમાનની માત્રા દ્વારા જે અશુભ ભાવ પેદા થાય છે તેનુ નામ જ ભાવગૌરવ છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે નરેન્દ્રાદિ રૂપ અથવા આચાર્યાદિ

अनन्तरं चारित्रविषया ऋद्धिः प्रोक्ताः, चारित्रं च करणेन भवतीति करणभेदानाह—' तिविहे करणे ' इत्यादि ।

क्रियते चरणस्य पुष्टिरनेनेति करणम्–उत्तरगुणरूपम्, यद्वा–करणं–पिण्डविशुद्ध्यादि एतदपि सप्ततिसंख्यकम् । उक्तञ्च—

" पिण्डविसोही[४] समिई[५], भावण[१२] पडिमा[१२] य इंदियनिरोहो ।
पडिलेहण[२५] गुत्तीओ[३] अभिग्गहा[४] चेव करणे[७०] तु ॥ १ ॥

छाया—पिण्डविशुद्धिः समितिः, भावना प्रतिमा च इन्द्रियनिरोधः ।
प्रतिलेखना गुप्तयः अभिग्रहाश्चैव करणं तु ॥ १ ॥ इति ॥

भाव से कर्मबन्धजन्यगुरुता ही है लघुता नहीं आती है, रसनेन्द्रिय का जो विषय है वह रस है । यह रस मधुर रस आदि के भेद से ५ प्रकार का होता है इस रस की प्राप्ति से जो आत्मा में अभिमान आता है और फिर उसी प्रकार के रस को प्राप्त करने की पुनः चाहना जगती है यह चाहनारूप अशुभ भाव रसगौरव है इसी प्रकार का ज्ञातागौरव है, चारित्रऋद्धि कही गई है–सो चारित्र करण द्वारा होता है इसी बात को लेकर सूत्रकार ने चरण के भेदों का कथन किया है–" तिविहे करणे " इत्योदि । करण की जिस से पुष्टि की जाती है वह कारण है, यह करण उत्तरगुणरूप होता है अथवा–पिण्डविशुद्धि आदि का नाम करण है, यह विशुद्धि आदिरूप करण ७०प्रकार का है । कहा भी है

રૂપ વિશિષ્ટ પદની જ્યારે પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારે તેની પ્રાપ્તિને લીધે જીવમાં અહંકાર આદિ રૂપ અશુભ ભાવો ઉત્પન્ન થાય છે, તે ભાવ ઉત્પન્ન થવાને લીધે તે અપ્રાપ્ત વસ્તુની અભિલાષા કરવા લાગી જાય છે. તેના આ પ્રકારના ભાવને જ ભાવગૌરવ કહે છે, કારણ કે આત્મામાં આ પ્રકારના અશુભ ભાવ જાગવાથી કર્મબન્ધજન્ય ગુરુતા જ ઉત્પન્ન થાય છે-લઘુતા ઉત્પન્ન થતી નથી.

રસનેન્દ્રિયનો જે વિષય છે તેનું નામ રસ છે. તે રસ મધુર આદિ પાંચ પ્રકારનો કહ્યો છે. આ રસની પ્રાપ્તિથી આત્મામાં જે અભિમાન આવે છે, અને એ જ પ્રકારનો રસ ફરી પ્રાપ્ત કરવાની જે તૃષ્ણા જાગે છે, તે તૃષ્ણા (ચાહના) રૂપ અશુભ ભાવનું નામ રસગૌરવ છે, એ જ પ્રકારનું જ્ઞાનગૌરવ પણ સમજવું જે ચારિત્રઋદ્ધિની વાત કરી છે તેની હવે પ્રરૂપણા કરવામાં આવે છે-ચારિત્રકરણ દ્વારા સંભવે છે, તેથી સૂત્રકાર હવે કરણના ભેદોનું કથન કરે છે-" तिविहे करणे " ઇત્યાદિ—

ચરણની જેના દ્વારા પુષ્ટિ કરાય છે તે કરણ છે. તે કરણ ઉત્તરગુણ રૂપ હોય છે. અથવા પિંડ વિશુદ્ધિ આદિનું નામ કરણ છે. તે વિશુદ્ધિ આદિ રૂપ

करणमित्यनुष्ठानं, तच्च धार्मिकादि स्वामिभेदेन त्रिविधं, तत्र धार्मिकस्य-संयतस्येदं धार्मिकं करणमनुष्ठानमिति, तद्विपरीतमधार्मिकम् असंयतसम्बन्धि करणमिति, तृतीयं धार्मिकाधार्मिकं-देशसंयतसम्बन्धि करणमिति ॥ सू. ८५ ॥

अनन्तरं धार्मिककरणमुक्तं, तच्चधर्म एवेति धर्मभेदानाह-' तिविहे धम्मे ' इत्यादि, धर्मः-श्रुतचारित्ररूपः, स भगवता त्रिविधः प्रज्ञप्तः, न तु मयेति श्री सुधर्मा स्वामी जम्बूस्वामिनं प्रति प्राहेति । तानेव दर्शयति—स्वधीतः, सुध्यातः सुतपस्यितः । त्रयाणामप्येषामुत्तरोत्तरतोऽविनाभावं दर्शयति-' जया ' इत्यादि,

---

" पिंड विसोही सेसई " इत्यादि, आहार, वस्त्र, पात्र वसति रूप पिंड विशुद्धि ४ समिति ५ भावना १२ और १२ प्रतिमा इन्द्रियनिरोधके ५ और प्रतिलेखनारूप गुप्ति ३ अभिग्रह ४ करण यह अनुष्ठानरूप होताहै यह धार्मिक आदि स्वामि भेदसे तीन प्रकारका होताहै । संयतका जो अनुष्ठान है वह धार्मिक करण है, तथा असंयत सम्बन्धी जो अनुष्ठान है वह अधार्मिक करण है तथा देशसंयत सम्बन्धी जो अनुष्ठान है वह धार्मिकाधार्मिक करण है । धार्मिक करण धर्मरूप ही होता है इस भाव को लेकर ही यहां सूत्रकार ने धर्मभेद कहा है-" तिविहे धम्मे " इत्यादि, धर्म श्रुतचारित्र रूप होता है भगवान् ने यह धर्म तीन प्रकार का कहा है, सुधर्मास्वामी ने ऐसा यह जम्बूस्वामी से कहा ही है कि, मैंने ऐसा ही कहा है कि धर्म तीन प्रकार का है, ऐसा कथन तो भगवान् ने किया है कि धर्म तीन प्रकार का होता है धर्म के वे तीन प्रकार ये हैं स्वधीत, सुध्यात, और सुतपस्यित ३ इन तीनों का सूत्रकार

કરણના ૭૦ પ્રકાર છે. કહ્યું પણ છે કે-' पिंडविसोही सेसई " ઇત્યાદિ—કરણ અનુષ્ઠાનરૂપ હોય છે, તે ધાર્મિક આદિ સ્વામિભેદની અપેક્ષાએ ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે. સંયતનું જે અનુષ્ઠાન હોય છે તેને ધાર્મિક કરણ કહે છે, અસંયતના અનુષ્ઠાનને અધાર્મિક કરણ કહે છે, તથા દેશસંયતના અનુષ્ઠાનને ધાર્મિકાધાર્મિક કરણ કહે છે. ધાર્મિક કરણ ધર્મરૂપ જ હોય છે, તે ભાવને અનુલક્ષીને જ સૂત્રકારે અહીં ધર્મભેદનું કથન કર્યું છે-" तिविहे धम्मे " ઇત્યાદિ ધર્મ શ્રુત ચારિત્રરૂપ હોય છે. ભગવાને આ ધર્મ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે—સુધર્મા સ્વામીએ જંબૂ સ્વામીને એવું કહ્યું છે કે-" ધર્મ ત્રણ પ્રકારના હોય છે એવું સ્વયં મહાવીર ભગવાને કહ્યું છે-હુ ધર્મના જે ત્રણ પ્રકાર કહું છું તે મારૂં પોતાનું કથન નથી પણ ભગવાન મહાવીરનું જ કથન છે. "

ધર્મના તે ત્રણ પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે-(૧) સ્વધીત, (૨) સુધ્યાત અને (૩) સુતપસ્યિત આ ત્રણેનો ઉત્તરોત્તર અવિનાભાવી એકવાર બીજાનું નહોવાપણું સંબંધ

अत्र श्रुतमितिगम्यं तेन यदा श्रुतं स्वधीतं, सु–सुष्ठु कालविनयाद्याराधनयाऽधीतं गुरुसकाशात्सूत्रतः पठितं तत्तथा, तथा सुध्यातं, सु–सुष्ठुविधिना गुरुसकाशादेव व्याख्यानेनार्थतः श्रुत्वा ध्यातम्–अनुपेक्षितम् , अनुपेक्षणाया अभावे तत्त्वानवगमेनाध्ययनश्रवणयोः प्रायोऽकृतार्थत्वादिति। अनेन भेदद्वयेन श्रुतधर्मो विवक्षितः तथा सुतपस्यितं, सु–सुष्ठु इहलोकाद्याशंसारहितत्वेन तपस्यितं–तपस्यानुष्ठानम्। अनेन च चारित्रधर्मः प्रोक्त इति। एवं यदा श्रुतं स्वधीतं भवति तदा सुध्यातं भवति, निर्दोषाध्ययनं विना श्रुतार्थाप्रतीतेः सुध्यातस्याऽसद्भावात् , यदा सुध्यातं

उत्तरोत्तर अविनाभाव सम्बन्ध दिखाने के निमित्त–"जया" इत्यादि, सूत्र का कथन करते हैं–वहां श्रुत ऐसा पद लगा लेना चाहिये। अतः जब श्रुत कालविनय आदि की आराधना पूर्वक गुरु से सूत्र के रूप में अधीत होता है तब वह श्रुत स्वधीत कहा जाता है और जब वह गुरु से व्याख्या द्वारा सार्थक हुवा सुनकर बार २ विचारित होता है तब वह श्रुत सुध्यात होता है। क्यों कि अनुपेक्षा बार बार विचार किये विना तत्त्व का अवगम नहीं होता है इन दो भेदों से श्रुतधर्म विवक्षित हुवा है, और सुतपस्यित पद से चारित्र धर्म कहा गया है। इस लोक आदि की आशंसा से रहित होकर जो तपस्या का अनुष्ठान है वह सुतपस्यित है। इस तरह श्रुत जब स्वधीत होता है तब वह सुध्यात होता है, क्यों कि–निर्दोष अध्ययन किये विना जीव को श्रुतार्थ की प्रतीति नहीं होती है उसकी प्रतीति के अभाव में वह सुध्यात नहीं

બતાવવાને માટે સૂત્રકાર "जया" ઈત્યાદિ સૂત્રોનું કથન કરે છે–ત્યાં "શ્રુત" એવું પદ લગાવી લેવું જોઇએ. જ્યારે શ્રુત કાલવિનય આદિની આરાધનાપૂર્વક ગુરુ પાસેથી સૂત્રના રૂપમાં અધીન થાય છે, ત્યારે તે શ્રુતને સ્વધીત શ્રુત કહે છે. અને જ્યારે ગુરુની સમીપે વ્યાખ્યાન દ્વારા સાર્થક શ્રવણ કરીને જ્યારે તેના પર વારંવાર વિચાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે શ્રુત સુધ્યાત થાય છે, કારણ કે વારંવાર વિચાર કર્યા વિના તત્ત્વનો અવગમ (બોધ) થતો નથી. આ બે ભેદોની અપેક્ષાએ અહીં શ્રુતધર્મનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને 'સુતપસ્યિત' પદથી ચારિત્ર ધર્મનું કથન કરાયું છે. આલોક આદિની આશંસા (કામના) થી રહિત થઇને જે તપસ્યાનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે છે તેને 'સુતપસ્યિત' કહે છે. આ રીતે શ્રુત જ્યારે સ્વધીત હોય છે, ત્યારે જ સુધ્યાત હોઈ શકે છે, કારણ કે નિર્દોષ અધ્યયન કર્યા વિના જીવને શ્રુતાર્થની પ્રતીતિ થતી નથી, અને તેની પ્રતીતિના અભાવમાં તે સુધ્યાત થઈ શકતું

भवति तदा सुतपस्यितं भवति, तदभावे च ज्ञानविकलतया सुतपस्यितस्याभावादिति। 'से' इति सः स्वधीतादित्रयरूपो धर्मः। स्वाख्यातः-सुष्ठूक्तः सम्यग्ज्ञान-क्रियारूपत्वात्, ज्ञानक्रिययोश्चैकान्तिकात्यन्तिकसुखावन्ध्योपायत्वेन निरुपचरितधर्मत्वात्, मज्ञसः-मरूपितः, केनेत्याह—भगवता श्रीमहावीरेणेति। सुगतिधारणाद्धि धर्मः, उक्तञ्च—

"नाणं पयासयं सोहओ तवो संजमो य गुत्तिकरो।
तिण्हंपि समाओगे, मोक्खो जिणसासणे भणिओ ॥ १ ॥"

छाया—ज्ञानं प्रकाशकं शोधकं तपः संयमश्च गुप्तिकरः।
त्रयाणामपि समायोगे मोक्षो जिनशासने भणितः ॥ १ ॥ इति। सू. ८४॥

हो सकता है, जब वह सुध्यात होता है तब वह सुतस्यित होता है, सुध्यात के अभाव में ज्ञान विकल होने के कारण उसमें सुतपस्यित का अभाव आता है। इस प्रकार स्वधीतादि त्रयरूप धर्म सम्यग्ज्ञान क्रियारूप होने से स्वाख्यात हुवा है अच्छी तरह से कथित हुवा है। अर्थात् ज्ञान एवं क्रिया में ऐकान्तिक एवं आध्यात्मिक सुख का सकल उपाय होने से वह श्रुत चारित्ररूप धर्म निरुपचारित धर्मरूप से वास्तविक सच्चे धर्मरूप से कहा गया है ऐसा कथन भगवान् महावीर ने किया है तात्पर्य इसका ऐसा है कि जीव को जो संसारिक दुःखों से छुडाकर सुगति में प्राप्त करा देता है वही सच्चा धर्म है, ऐसा सच्चा धर्म श्रुतचारित्र रूप ही हो सकता है अन्य नहीं। कहा भी है-"नाणं पयासयं-" इत्यादि, ज्ञान प्रकाशक होता है तप शोधक होता है और संयम

નથી. જ્યારે તે સુધ્યાત થાય છે, ત્યારે જ સુતપસ્યિત પણ થઇ શકે છે. સુધ્યાતના અભાવમાં જ્ઞાનવિકલ હોવાને કારણે તેનામાં સુતપસ્યિતતાનો અભાવ રહે છે. આ પ્રકારનો સ્વધીતાદિત્રય રૂપ (સ્વધીત, સુધ્યાત, સુતપસ્યિત) ધર્મ સમ્યગ્જ્ઞાન ક્રિયા રૂપ હોવાથી તેને સાચા ધર્મ રૂપે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યો છે. એટલે કે "જ્ઞાન અને ક્રિયામા એકાન્તિક અને આધ્યાત્મિક સુખનો સફલ ઉપાય હોવાથી શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મને નિરુપચરિત ધર્મ રૂપે વાસ્તવિક સાચા ધર્મ રૂપે પ્રતિપાદિત કરાયો છે." આ પ્રકારનું કથન મહાવીર ભગવાને જ કરેલુ છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે જીવને જે સાંસારિક દુઃખોમાંથી છોડાવીને સુગતિ પ્રાપ્ત કરાવે છે, એ જ સાચો ધર્મ છે એવો સાચો ધર્મ શ્રુતચારિત્ર રૂપ જ હોઇ શકે છે-અન્ય નહીં. કહ્યું પણ છે કે—

"नाणं पयासयं" ઈત્યાદિ—

पूर्वं श्रुतपस्थितमित्यनेन चारित्रं प्रोक्तं, तच्च प्राणातिपातादिनिवृत्तिरूपमिति तस्या भेदानाह—

मूलम्--तिविहा वावत्ती पण्णत्ता, तं जहा-जाणू, अजाणू, वितिगिच्छा, एवं अज्झोववज्जणा परियावज्जणा ॥ सू०८५ ॥

तिविहे अंते पण्णत्ते, तं जहा-लोयंते, वेयंते, समयंते सू०८६॥

तओ जिणा पण्णत्ता, तं जहा—ओहिणाणजिणे, मणपज्जवणाणजिणे, केवलणाणजिणे १ । तओ केवली पण्णत्ता, तं जहा-ओहिणाणकेवली, मणपज्जवणाणकेवली, केवलणाणकेवली २ । तओ अरहा पण्णत्ता, तं जहा-ओहिनाणअरहा, मणपज्जवनाण अरहा, केवलनाण अरहा ३ ॥ सू० ८७ ॥

छाया-त्रिविधा व्यावृत्तिः प्रज्ञप्ता, तद्यथा—ज्ञायिका, आज्ञायिका, विचिकित्सा । एवम् अध्युपपादना, पर्यापादना ॥ सू० ८५ ॥

रक्षक होता है, और जब इन तीनों का एक ही आत्मा में योग मिल जाता है—तब उस आत्मा की मुक्ति हो जाती है ऐसा जिन शासन में कहा गया है ॥ सू०८४ ॥

"श्रुततपस्थित" इस पद से चारित्र कथन हुवा है यह चारित्र प्राणाऽतिपात आदि की निवृत्तिरूप होता है, अतः अब सूत्रकार उस निवृत्ति के भेदों का कथन करते हैं—"तिविहा वावत्ती पण्णत्ता" इत्यादि,

व्यावृत्ति तीन प्रकारकी कही गईहै जैसे—ज्ञायिका १ अज्ञायिका २

"જ્ઞાન પ્રકાશક હોય છે, તપ શોધક હોય છે અને સંયમ રક્ષક હોય છે, અને જ્યારે આ ત્રણેનો એક જ આત્મામાં સમન્વય (યોગ) થઈ જાય છે, ત્યારે તે આત્માની મુક્તિ થઈ જાય છે." એવું જિનશાસનમાં કહ્યું છે. સૂ. ૮૨ થી ૮૪ ॥

"શ્રુતતપસ્થિત" આ પદ દ્વારા ચારિત્રની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી. તે ચારિત્ર પ્રાણાતિપાત આદિની નિવૃત્તિ રૂપ હોય છે તેથી હવે સૂત્રકાર આ નિવૃત્તિના ભેદોનું કથન કરે છે—"तिविहा वावत्ति पण्णत्ता" ઈત્યાદિ—

વ્યાવૃત્તિ ત્રણ પ્રકારની કહી છે. જેમકે (૧) જ્ઞાયિકા, (૨) અજ્ઞાયિકા

त्रिविधः अन्तः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—लोकान्तः, वेदान्तः, समयान्तः ॥सू०८६॥

त्रयो जिनाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—अवधिज्ञानजिनः, मनःपर्यवज्ञानजिनः, केवलज्ञानजिनः १। त्रयः केवलिनः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—अवधिज्ञानकेवली, मनःपर्यवज्ञानकेवली, केवलज्ञानकेवली २। त्रयः अर्हन्तः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—अवधिज्ञानार्हन् मनः पर्यवज्ञानार्हन्, केवलज्ञानार्हन् ३ ॥ सू० ८७ ॥

टीका—'तिविहा वावत्ती' इत्यादि।

व्यावर्त्तनं-व्यावृत्तिः हिंसादेः कियदवधिनिवर्त्तनं, सा त्रिविधा तथाहि-ज्ञायिका-ज्ञस्य हिंसादीनां हेतुस्वरूपफलज्ञायकस्य ज्ञानपूर्विका व्यावृत्तिः, साऽपि

और विचिकित्सा ३। इस प्रकार अध्युपपादना और पर्यापादना भी तीन तीन प्रकार की कही गई है ॥ सू०८५ ॥

अन्त तीन प्रकार का कहा गया है जैसे लोकान्त वेदान्त और समयान्त ॥ सू०८६ ।

जिन तीन प्रकार के कहे गये हैं, जैसे अवधिज्ञानजिन मनःपर्यवज्ञानजिन और केवलज्ञानजिन। १ केवली तीन प्रकार के कहे गये हैं, जैसे-अवधिज्ञानकेवली मनः पर्यवज्ञानकेवली और केवलज्ञानकेवली। २ अर्हन्त तीन प्रकार के कहे गये है, जैसे-अवधिज्ञानार्हन्त, मनः पर्यवज्ञानार्हन्त और केवलज्ञानार्हन्त ३

भावार्थ — इन ८५ - ८६ और ८७ सूत्रों का भावार्थ इस प्रकार से है हिंसादि पापों का कितनी अवधि तक निवर्तन होना इसका नाम व्यावर्तन है, तात्पर्य इसका यह है कि हिंसादिक पापों से एकदेश निवर्तन होना इसका नाम देशनिवर्तन है। और

અને (૩) વિચિકિત્સા. એ જ પ્રમાણે અધ્યુપપાદના અને પર્યાપાદના પણ ત્રણ ત્રણ પ્રકારની કહી છે. ॥ સૂ. ૮૫ ॥

અન્ત ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) લોકાન્ત, વેદાન્ત અને (૩) સમયાન્ત. ॥ સૂ. ૮૬ ॥

જિન ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) અવધિજ્ઞાન જિન, (૨) મનઃપર્યવજ્ઞાન જિન અને (૩) કેવલજ્ઞાન જિન. । ૧ ।

કેવલી ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) અવધિજ્ઞાન કેવલી, (૨) મનઃપર્યવજ્ઞાન કેવલી અને (૩) કેવળજ્ઞાન કેવલી. । ૨ ।

અહઁત ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) અવધિજ્ઞાનાર્હન્ત, (૨) મનઃપર્યવજ્ઞાનાર્હન્ત અને (૩) કેવળજ્ઞાનાર્હન્ત. । ૩ । ॥ સૂ. ૮૭ ॥

હવે ૮૫, ૮૬ અને ૮૭ માં સૂત્રનો ભાવાર્થ પ્રકટ કરવામાં આવે છે—હિંસાદિ પાપોનું અમુક મર્યાદામાં નિવર્તન થવું તેનું નામ વ્યાવર્તન છે.

तदभेदाद् ज्ञायिका प्रोच्यते। अज्ञायिका तद्विपरीता। या तु विचिकित्सातः-संशयात् निमित्तनिमित्तिनोरभेदाद् विचिकित्सेत्यभिहिता। व्यावृत्तिरित्यनेन पूर्वं

मन वचन काय से हिंसादिक पापों का सर्वदेश से त्याग करना उस से निवर्तन होना, इसका नाम सर्वदेश निवर्तन है। यह निवर्तनरूप व्यावृत्ति तीन प्रकार की कही गई है। उसमें प्रथम प्रकार में जो हिंसादिकों के हेतु का, उनके स्वरूप का, और उनके फल का ज्ञाता होकर उनका निवर्तन करता है सो वह निवर्तनरूप व्यावर्तन उसका ज्ञान पूर्वक होनेके कारण "ज्ञायिका व्यावृत्ति" हिंसादिकर्मसे निव्रतहोना इसका नाम व्याव्रत्ति है. वे तीन प्रकारकी हैं ऐसा कहा जाताहै "ज्ञस्य व्यावृत्तिः" "ज्ञायिका व्यावृत्तिः" इसके अनुसार ज्ञायक (ज्ञाता) की जो आवृत्ति है वह ज्ञायिका आवृत्ति है,। इस तरह से जो यहां व्यावृत्ति को ज्ञायिका कहा गया है वह अभेद सम्बन्ध से कहा गया है,। अर्थात्-ज्ञायक ने जो पापादिकों की व्यावृत्ति की है वह अपने ज्ञान से की है, अतः-वह ज्ञायक के ज्ञान का कार्य है, परन्तु इस कार्य को जो "ज्ञायिका" पद से कहा गया है वह उसकी व्यावृत्ति करने वाले आत्मा में और की गई उस व्यावृत्ति में अभेद मानकर कहा गया

આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-હિંસાદિક પાપોમાંથી દેશતઃ (અંશતઃ) નિવર્તન થવું તેનું નામ દેશનિવર્તન છે, અને મન, વચન અને કાયાથી હિંસાદિક પાપોનો સર્વદેશથી (સંપૂર્ણતઃ) ત્યાગ કરવો તે પાપોમાંથી નિવૃત્ત થવું તેનું નામ સર્વદેશ નિવર્તન છે તે નિવર્તન રૂપ વ્યાવૃત્તિ ત્રણ પ્રકારની કહી છે. નો હિંસાદિકોના હેતુનો, તેમના સ્વરૂપનો, અને તેમના ફલનો જ્ઞાતા થઈને જ્યારે જીવ તેમનો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે જીવના તે ત્યાગ (નિવર્ત) રૂપ વ્યાવર્તન જ્ઞાનપૂર્વક થતું હોવાને કારણે તેને "જ્ઞાયિકા વ્યાવૃત્તિ" કહે છે. "ज्ञस्य व्याघृत्तिः ज्ञायिका व्यावृत्तिः" આ કથન અનુસાર જ્ઞાયક (જ્ઞાતા) ની જે વ્યાવૃત્તિ છે તેનુ નામ જ "જ્ઞાયિકા વ્યાવૃત્તિ" છે આ રીતે અહીં જે વ્યાવૃત્તિને જ્ઞાયિકા કહેવામાં આવેલ છે, તે અભેદ સંબંધની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવેલ છે એટલે કે જ્ઞાયકે (જ્ઞાતાએ) જે પાપાદિકોની વ્યાવૃત્તિ (નિવૃત્તિ કરી છે, તે પોતાના જ્ઞાનથી જ કરી છે, તેથી તે જ્ઞાયકના જ્ઞાનના કાર્યરૂપ છે, પરંતુ તે કાર્યને જે "જ્ઞાયિકા" પદથી પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે, તે તેની વ્યાવૃત્તિ કરનારા આત્મામાં અને કરવામાં આવેલી તે વ્યાવૃત્તિમાં અભેદ માનીને કહેવામાં આવ્યુ છે.

चारित्रं प्रोक्तं, तद्विपक्षभूते चाशुभाध्यवसायानुष्ठाने इति तयोर्भेदानतिदेशेनाह- 'एव'-मित्यादि। एवं-व्यावृत्तिवत् अध्युपपादना पर्यापादनाऽपि विज्ञेया, तत्र- अध्युपपादनम् अध्युपपादना इन्द्रियार्थेष्वासक्तिः, तत्र विषयजन्यमनर्थं जानतोऽपि तत्राध्युपपत्तिः सा 'जाणू' इति, ज्ञायिकाऽध्युपपादना। या त्वजानतस्तत्राध्युपपत्तिः सा 'अजाणू' इति अज्ञायिका। या तु संशयवतो विषयेष्वध्युपपत्तिः सा विचिकित्साध्युपपादना। एवं पर्यापादन पर्यापादना-पर्यापादना-पर्यापत्तिरासे

है। तथा-अज्ञानी आत्मा की जो इनके स्वरूप फल और हेतु को जाने विना इनसे व्यावृत्ति होती है वह अज्ञानिका व्यावृत्ति है। तथा जो हिंसादिक से व्यावृत्ति संशय से होती है वह व्यावृत्ति विचिकित्सा व्यावृत्ति है यहां निमित्त और निमित्ती में अभेद सम्बन्ध मानकर विचिकित्साको "व्यावृत्ति" कहा गया है। इन्द्रियोंके अर्थोंमें जो आसक्ति है वह अध्युपपादना है यह अध्युपपादना आसक्ति भी व्यावृत्तिकी तरह ज्ञायिका अज्ञायिका और विचिकित्सा के भेद से तीन प्रकार की है इनमें विषयजन्य अनर्थ को जानते हुवे भी जो उनमें आत्मा की आसक्ति है वह ज्ञायिका अध्युपपादना है। तथा-जो अज्ञान से विषयादिकों में आसक्ति होती है वह अज्ञायिकी अध्युपपादना है। तथा जो संशयवाले आत्मा की विषयों में आसक्ति है, वह विचिकित्सा अध्युपपादना है,

અજ્ઞાની આત્મામાં, તેમના સ્વરૂપ (હિંસાદિકોનું સ્વરૂપ), તેમનું ફલ અને તેમના હેતુઓને જાણ્યા વિના, તે હિંસાદિક પાપોમાંથી જે વ્યાવૃત્તિ (નિવર્તન) થાય છે તેને અજ્ઞાનિકા વ્યાવૃત્તિ કહે છે. તથા સંશયથી આત્મા હિંસાદિકોનો જે ત્યાગ કરે છે, તે ત્યાગરૂપ વ્યાવૃત્તિને 'વિચિકિત્સા વ્યાવૃત્તિ' કહે છે. અહીં નિમિત્ત અને નિમિત્તીમાં અભેદ સંબંધ માનીને વિચિકિત્સાને 'વ્યાવૃત્તિ' કહેવામાં આવેલ છે

ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં જે આસક્તિ હોય છે તેને અધ્યુપપાદના કહે છે. તે અધ્યુપપાદનાના પણ વ્યાવૃત્તિની જેમ જ્ઞાયિકા, અજ્ઞાયિકા અને વિચિકિત્સા રૂપ ત્રણ ભેદ કહ્યા છે. વિષયજન્ય(વિષયોથી થનારા) અનર્થને જાણવા છતાં પણ તેમાં આત્માની જે આસક્તિ હોય છે તેને 'જ્ઞાયિકા અધ્યુપપાદના' કહે છે, તથા અજ્ઞાનને કારણે વિષયાદિકોમાં આત્માની જે આસક્તિ હોય છે તેને 'અજ્ઞાયિકા અધ્યુપપાદના' કહે છે સંશયવાળા આત્માની વિષયોમાં જે આસક્તિ હોય છે તેને 'વિચિકિત્સા અધ્યુપપાદના' કહે છે.

આસેવનાને પર્યાપાદના કહે છે. તે પર્યાપાદના પણ જ્ઞાયિકા, અજ્ઞાયિકા અને વિચિકિત્સાના ભેદથી ત્રણ પ્રકારની કહી છે. વિષયજન્ય અનર્થને જાણવા

वनेत्यर्थः, साऽपि ज्ञायिकाऽज्ञायिका – विचिकित्सा भेदेन त्रिविधा पूर्ववद् व्याख्येया ॥ सू० ८५ ॥

'जाणू'–त्ति ज्ञः–विद्वान्, स च ज्ञानाद् भवतीत्युक्तं, ज्ञानं चातीन्द्रियार्थेषु प्रायः शास्त्राद् भवतीति शास्त्रभेदेन तद् भेदानाह–'तिविहे अंते' इत्यादि, अन्तः–निर्णयः स त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तथाहि–लोकान्तः १, वेदान्तः २, समयान्तः ३। तत्र–लोकान्तः, अत्र लोकशब्देन लोकशास्त्रं गृह्यते, तच्च–अर्थशास्त्रादि, तस्माद् अन्तः–अर्थादिरूपो निर्णय इति लोकान्तः। एवं वेदान्तः समयान्तश्च विज्ञेयः,

---

आसेवना का नाम पर्यापादना है यह आसेवना भी ज्ञायिका अज्ञायिका और विचिकित्सा के भेद से तीन प्रकार की होती है इनमें जो विषयजन्य अनर्थ को जानकर भी उनका सेवन करता है वह ज्ञायिका पर्यापादना है। तथा–अज्ञान से जो उनका सेवन करता है वह अज्ञायिका पर्यापादना है, और–जो संशयवालों की विषयों में सेवन रूप पर्यापादना है वह विचिकित्सा पर्यापादना है ॥ ८५ ॥

"जाणु" त्ति" ज्ञ नाम विद्वान का है आत्मा ज्ञ ज्ञान से होता है यह पहले कहा जा चुका है अतीन्द्रिय पदार्थों में ज्ञान प्रायः शास्त्र से होता है अतः–अब सूत्रकार शास्त्र भेदसे उसके भेदों का कथन करते हैं–"तिविहे अंतो" अन्त नाम निर्णय का है यह निर्णय लोकान्त वेदान्त और समयान्त के भेद से तीन प्रकार का कहा गया है यहां लोकान्त शब्द से लोक शास्त्र गृहीत हुवा है यह लोकशास्त्र अर्थशा-

---

છતાં પણ તેનું જો સેવન કરવામાં આવતું હોય તો એવા સેવનને 'જ્ઞાયિકા પર્યાપાદના' કહે છે, જો અજ્ઞાનથી તેનું સેવન કરાતું હોય તો તેને 'અજ્ઞાયિકા પર્યાપાદના કહે છે. સંશયવાળા જીવોની વિષયોના સેવન રૂપ જે પર્યાપાદના છે તેનું નામ "વિચિકિત્સા પર્યાપાદના" છે. ॥ સૂ. ૮૫ ॥

૮૬ માં સૂત્રનો ભાવાર્થ—"जाणु त्ति" 'ज्ञ' એટલે જાણનાર અથવા વિદ્વાન. જ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી જ આત્મા 'ज्ञ' (વિદ્વાન) થાય છે, આ વાત પહેલાં પ્રકટ થઈ ચુકી છે. અતીન્દ્રિય પદાર્થોમાં જ્ઞાન પ્રાયઃ શાસ્ત્રો દ્વારા જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર શાસ્ત્રના ભેદોની અપેક્ષાએ તેનું કથન કરે છે.

"तिविहे अंतो" ઈત્યાદિ—

'અન્ત' એટલે નિર્ણય. આ નિર્ણયના ત્રણ ભેદ કહ્યા છે–"લોકાન્ત, વેદાન્ત, અને સમયાન્ત." અહીં "લોકાન્ત" પદથી લોકશાસ્ત્ર ગૃહીત થયેલ છે. અર્થશાસ્ત્ર આદિને લોકશાસ્ત્ર કહે છે. તે લોકશાસ્ત્રને આધારે જે અર્થાદિ

तत्र— वेदा ऋग्यजुः सामाथर्वरूपाश्चत्वारः। समयाः—जैनसिद्धान्ता आचाराङ्गादयः॥ सू० ८६॥

पूर्वं समयान्तः मोक्तः, समयश्च जिनकेवल्यर्हच्छब्दवाच्यैराप्तपुरुषैः प्ररूपितः एव सम्यग् भवतीति जिनादिशब्दवाच्यभेदान् प्ररूपयितुं सूत्रत्रयमाह–तत्र प्रथमजिनसूत्रमाह–'तओ जिणा इत्यादि, रागद्वेष मोहान् जयन्तीति जिनाः–सर्वज्ञाः

उक्तञ्च—" रागो द्वेषस्तथा मोहो, जितो येन जिनो ह्यसौ।
अस्त्रीशस्त्राक्षमालत्वादर्हन्नेवानुमीयते "॥ १॥ इति।

स्त्रादिरूप कहा गया है इससे जो अर्थादिरूप निर्णय होता है वह लोकान्त है इसी प्रकार से ऋग्वेद यजुर्वेद सामवेद और अथर्ववेद ४ इस चार वेदों से जो अर्थादि निर्णय होता है वह वेदान्त है, तथा जैन सिद्धान्तरूप आचाराङ्गादिकोंसे जो अर्थादिरूप निर्णय होता है वह समयांत है॥सू ८६॥

समयान्त का जो कथन किया जाता है सो वह समय जिन केवली अर्हन्त शब्दवाच्य आप्त पुरुषों द्वारा प्रणीत होने पर ही सम्यक् सत्य होता है इसलिये सूत्रकार अब जिनादि शब्दवाच्य भेदों की प्ररूपणा करने के लिये तीन सूत्र कहते हैं–" तओ जिणा " इत्यादि, जो राग द्वेष एवं मोहरूपी शत्रुओं को जीत लेते हैं वे जिन हैं सर्वज्ञ है। कहा भी है " रागो द्वेषस्तथा मोहः " इत्यादि, इन्द्रियरूपी शस्त्रों के मोजूद होने पर भी जो अस्त्री विषयवासना रहित हैं वे अर्हन्त हैं। ये जिन तीन होते हैं, जैसे–अवधिजिन–अवधिज्ञान की प्रधानतावाले जिन,

રૂપ નિર્ણય થાય છે તેને લોકાન્ત કહે છે. એ જ પ્રમાણે ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ અને અથર્વવેદને આધારે જે અર્થાદિ રૂપ નિર્ણય થાય છે તેને વેદાન્ત કહે છે. આચારાંગાદિ રૂપ જૈન સિદ્ધાન્તને આધારે જે અર્થાદિ રૂપ નિર્ણય થાય છે તેને સમયાન્ત કહે છે ॥ સૂ. ૮૬ ॥

૮૭ માં સૂત્રનો ભાવાર્થ—સમયાન્તનું કથન પહેલાના સૂત્રમાં કરવામાં આવ્યુ. તે સમય જિન, કેવલી, અર્હન્ત, શબ્દવાચ્ય આપ્તપુરુષો દ્વારા પ્રણીત હોવાથી સમ્યક્ સત્ય હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર જિનાદિ શબ્દવાચ્ય ભેદોનું નિરૂપણ કરવા નિમિત્તે ત્રણ સૂત્રો કહે છે-" तओ जिणा " ઇત્યાદિ—

જેમણે રાગ, દ્વેષ અને મોહરૂપી શત્રુઓને જીતી લીધાં છે, તેમને જિન-સર્વજ્ઞ કહે છે. કહ્યું પણ છે કે-" रागो द्वेषस्तथा मोहः " ઇત્યાદિ—

ઇન્દ્રિયો રૂપી શસ્ત્રો મોજૂદ હોવા છતાં પણ જેઓ વિષયવાસનાથી રહિત હોય છે તેમને અર્હન્ત કહે છે.

ते त्रयो यथा अवधिज्ञानप्रधानो जिनोऽवधिज्ञानजिनः, मनः पर्यवज्ञानप्रधानो जिनो मनःपर्यवज्ञानजिनः, एतौ द्वौ निश्चयप्रत्यक्ष–ज्ञानवत्त्व् तया जिनाविवजिनो इत्युपचारगम्यौ स्तः। तृतीयः केवलज्ञानजिनः, एष निरुपचारः सर्वज्ञत्वात्—

मनः पर्यवज्ञानजिन–मनः पर्यवज्ञानप्रधानतावाले जिन, और केवलज्ञानजिन–केवलज्ञान की प्रधानतावाले जिन, इनमें अवधिज्ञानजिन और मनः पर्यवज्ञानजिन ये दो यथार्थ में केवलज्ञानजिन की तरह जिन नहीं हैं। क्यों कि इनका जो ज्ञान है वह विकल देशप्रत्यक्ष है जब कि–केवलज्ञानजिन का प्रत्यक्ष सकल प्रत्यक्ष है परन्तु–फिर भी केवलज्ञानजिन का प्रत्यक्ष जैसा अपने विषय में पूर्णरूप से विशद होता है उसी प्रकार से इन दोनों जिनों का ज्ञान भी अपने अपने विषय में पूर्णरूप से विशद होता है। जैसा उनका प्रत्यक्ष अतीन्द्रिय होता है उसी प्रकार से ये दोनों ज्ञान भी अतिन्द्रिय होते हैं। इनके उनके प्रत्यक्ष में सङ्कलना और विकलता यह विषयोपाधिजन्य है, इसलिये निश्चय प्रत्यक्ष ज्ञानवाले होने से ये दोनों जिनके भगवान् जैसे जिन माने गये हैं, यह कथन उपचार से किया गया जानना चाहिये। वास्तव में जिन तो केवलज्ञानवाला जो होता है वही है। केवलज्ञान वालों में "जिन" ऐसा

જિન ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે–(૧) અવધિજિન–અવધિજ્ઞાનની પ્રધાનતાવાળો જિન, (૨) મનઃપર્યવજ્ઞાન જિન–એટલે કે મનઃપર્યવજ્ઞાનની પ્રધાનતા વાળો જિન, અને (૩) કેવળજ્ઞાન જિન–એટલે કે કેવળજ્ઞાનની પ્રધાનતાવાળો જિન. આ ત્રણ પ્રકારના જે જિન કહ્યા છે તેમાંના અવધિજ્ઞાન જિન અને મનઃપર્યવજ્ઞાન જિન, આ બે કેવળજ્ઞાન જિનની જેમ યથાર્થ રૂપે જિન નથી, કારણ કે તેમનું જે જ્ઞાન હોય છે તે વિકલ (દેશપ્રત્યક્ષ) હોય છે, પરન્તુ કેવળજ્ઞાન જિનનું જ્ઞાન સકળ પ્રત્યક્ષ હોય છે, છતાં પણ કેવળજ્ઞાન જિનનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન જેમ પોતાના વિષયમાં પૂર્ણરૂપે વિશદ હોય છે, એ જ પ્રમાણે અવધિજ્ઞાન જિન અને મનઃપર્યવજ્ઞાન જિનોનાં જ્ઞાન પણ પોતપોતાના વિષયમાં પૂર્ણરૂપે વિશદ હોય છે. જેવી રીતે તેમનું પ્રત્યક્ષ અતીન્દ્રિય હોય છે, એ જ પ્રમાણે તે બન્ને જ્ઞાન પણ અતીન્દ્રિય હોય છે. તેમના પ્રત્યક્ષમા સંકલતા અને વિકલતા તે વિષયોપાધિજન્ય છે, તેથી નિશ્ચય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનવાળા હોવાથી તે બન્ને જિનને ભગવાન જેવાં જ જિન માનવામાં આવ્યા છે, આ કથનને ઔપચારિક કથન જ સમજવું જોઇએ. વાસ્તવમાં કેવળજ્ઞાની જીવને જ ખરા જિન કહી શકાય છે. કેવળજ્ઞાની જીવોને "જિન" કહેવાનું કારણ એ

अथ केवलिसूत्रमाह-' तओ केवली ' इत्यादि, केवलम्-एकमनन्तं पूर्णं वा ज्ञानादिकं येषामस्तीति केवलिनः, उक्तञ्च—

" कसिणं केवलकप्पं, लोगं जाणंति तह य पासंति ।
केवलचरित्तणाणी, तम्हा ते केवली होंति ॥ १ ॥ "

छाया-कृत्स्नं केवलकल्पं, लोकं जानन्ति तथा च पश्यन्ति ।
केवलचारित्रज्ञानिनः, तस्मात्ते केवलिनो भवन्ति ॥ १ ॥

ते - अवधिमनःपर्यवकेवलज्ञानभेदात्त्रयः । तत्रावधिज्ञानकेवलीमनः-पर्यवज्ञानकेवलीत्येतौ द्वौ जिनवन्निश्चयप्रत्यक्षज्ञानवत्त्वादुपचारात्केवलिपदवाच्यौ स्तः, तृतीयः केवलज्ञानकेवली निरुपचारः सर्वभावानां साक्षाद्दर्शकत्वात् ।२।

व्यवहार उनको सर्वज्ञ होने से निरुपचरित है। केवल शब्द का अर्थ एक अनन्त, अथवा पूर्ण है जिनको ज्ञानादिक एक अथवा अनन्त, या पूर्ण होता है वह केवली है। कहा भी है-" कसिणं केवलकप्पं " इत्यादि, ये केवली भी अवधिज्ञानी मनः पर्यवज्ञानी और केवलज्ञानी के भेद से तीन प्रकार के कहे गये हैं। इनमें अवधिज्ञानी केवली, और मनः पर्यवज्ञानी केवली ये दो, जिनकी तरह निश्चय प्रत्यक्षज्ञानवाले होने के कारण उपचार से केवली कहे गये हैं। और तीसरा जो केवलज्ञानी केवली है वह निरुपचरित केवली कहा गया है। क्यों कि वह रूपी और अरूपी समस्त भावों का साक्षात् देखने वाला होता है, तात्पर्य यह है कि-अवधिज्ञानी, और मनः पर्यवज्ञानी केवली रूपीमात्र पदार्थ को ही

છે કે તેઓ સર્વજ્ઞ હોય છે. કેવળ પદનો અર્થ એક,- અનન્ત અથવા પૂર્ણ થાય છે. જેમના જ્ઞાનાદિક એક અથવા અનન્ત અથવા પૂર્ણ હોય છે તેમને કેવલી કહે છે. કહ્યુ પણ છે કે-" कसिणं केवलकप्पं " ઈત્યાદિ—

તે કેવલીના પણ અવધિજ્ઞાની, મનઃપર્યવજ્ઞાની અને કેવળજ્ઞાની, એ ત્રણ ભેદ કહ્યા છે. અવધિજ્ઞાની કેવલી અને મનઃપર્યવજ્ઞાની કેવલિ, આ બન્ને જિનની જેમ નિશ્ચય (નિયત) પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનવાળા હોય છે, તેથી તેમને ઔપચારિક રીતે જ કેવલી કહેવામાં આવેલ છે, અને ત્રીજા જે કેવળજ્ઞાની કેવળી છે તેમને નિરુપચરિત કેવળી કહેવામાં આવ્યા છે, કારણ કે તેઓ રૂપી, અરૂપી સમસ્ત ભાવોને સાક્ષાત્ જોઈ શકનારા હોય છે. આ કથનનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—

અવધિજ્ઞાની અને મન પર્યવજ્ઞાની કેવળી માત્ર રૂપી પદાર્થોને જ દ્રવ્ય ક્ષેત્રાદિની મર્યાદામાં રહીને સાક્ષાત્ જાણી દેખી શકે છે-તેઓ અરૂપી પદાર્થોને

अथ तृतीयमर्हत्सूत्रमाह–' तओ अरहा ' इत्यादि, अर्हन्तिदेवकृताष्टमहाप्रातिहार्यरूपमतिशयमित्यर्हन्तः । ते त्रयः शेष व्याख्या जिनवद् विज्ञेया ३॥सू०८७॥

एते च सलेश्या अपि भवन्तीति चतुर्दशसूत्रैर्लेश्या प्रकरणमाह—

मूलम्—तओ लेसाओ दुब्भिगंधाओ पण्णत्ताओ, तं जहा कण्हलेसा, णीललेसा काउलेसा ।१। तओ लेसाओ सुब्भिगंधाओ पण्णत्ताओ तं जहा–तेऊलेसा, पम्हलेसा, सुक्कलेसा ।२। एवं दोग्गइगामिणीओ ३, सोग्गइगामिणीओ४, संकिलिट्ठाओ ५, असंकिलिट्ठाओ ६, अमणुण्णाओ ७, मणुण्णाओ

द्रव्यक्षेत्रादि की मर्यादा लेकर साक्षात् जानते हैं, अरूपी पदार्थों को नहीं। परन्तु–जो केवलज्ञान से केवली होता है केवलज्ञानवाला होता है वह रूपी अरूपी समस्त पदार्थों को जानता है, परन्तु अपने विषय को जानने में इन तीनों केवलियों को ज्ञान में वैशद्य का अन्तर नहीं है यही कथन निश्चय प्रत्यक्ष ज्ञानवान् निश्चय प्रत्यक्ष से कहा गया है। अर्हन्त सूत्र की प्ररूपणा करते हुवे सूत्रकार अब कहते हैं–जो देवकृत अष्ट महाप्रातिहार्यरूप अतिशयवाले होते हैं ऐसे अर्हन्त अवधिज्ञानअर्हन्त आदि के भेद से तीन प्रकार के जो कहे गये हैं सो इन पदों की व्याख्या जिन व्याख्या की तरह जाननी चाहिये ॥ सू०८७

જાણી–દેખી શકતા નથી પરન્તુ જે કેવળજ્ઞાનવાળા કેવળી હોય છે, તેઓ રૂપી અરૂપી સમસ્ત પદાર્થોને જાણી દેખી શકે છે, અમુક મર્યાદામાં રહેલા પદાર્થોને જ તેઓ જોઈ શકે છે, એવું નથી, પરન્તુ ત્રિકાળવર્તી અને ત્રણે લોકમાં રહેલા સમસ્ત દ્રવ્યોને "હાથમાં રહેલા આમળાની જેમ" જાણી–દેખી શકે છે. પરન્તુ પોતપોતાના વિષયમાં તે ત્રણે કેવલીઓના જ્ઞાનમાં પૂર્ણરૂપે વિશદતા જ હોય છે. એ જ વાત નિશ્ચય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનવાન્–નિશ્ચય પ્રત્યક્ષથી પ્રકટ કરવામાં આવી છે.

હવે સૂત્રકાર અર્હંત સૂત્રની પ્રરૂપણા કરે છે–જેઓ દેવકૃત અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્યરૂપ અતિશયવાળા હોય છે, એવા અર્હંતોના પણ ત્રણ પ્રકાર છે— (૧) અવધિજ્ઞાન અર્હંત, (૨) મનઃપર્યવજ્ઞાન અર્હંત અને કેવળજ્ઞાન અર્હંત. અવધિજ્ઞાન જિન આદિ પદોના જેવી જ આ પદોની વ્યાખ્યા સમજવી. ॥ સૂ. ૮૭ ॥

८, अविसुद्धाओ ९, विसुद्धाओ १०, अप्पसत्थाओ ११, पसत्थाओ १२, सीयलुक्खाओ १३, णिद्धुण्हाओ १४ ॥ सू०८८॥

छाया–तिस्रो लेश्या दुरभिगन्धाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–कृष्णलेश्या, नीललेश्या, कापोतलेश्या । १ । तिस्रोलेश्याः सुरभिगन्धाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–तेजोलेश्या, पद्मलेश्या, शुक्ललेश्या ।२। एव दुर्गतिगामिन्यः३, सुगतिगामिन्यः ४, संक्लिष्टाः ५, असंक्लिष्टाः ६, अमनोज्ञाः ७, मनोज्ञाः ८, अविशुद्धाः ९, विशुद्धाः १०, अप्रशस्ताः ११, प्रशस्ता १२, शीतरूक्षाः १३, स्निग्धोष्णाः १४ ॥ सू० ८८॥

ये लेश्या सहित भी होते हैं, अतः अब सूत्रकार १४ सूत्रों द्वारा लेश्या प्रकरण कहते हैं–" तओ लेस्साओ दुब्भिगंधाओ इत्यादि ।

सूत्रार्थ–तीन लेश्याएँ दुर्गन्धवाली कही गईहैं, जैसे कृष्णलेश्या १ नीललेश्या २ और कापोतलेश्या ३।१। तीन लेश्याएँ सुभिगन्धवाली कही गईहैं, जैसे–तेजोलेश्या १ पद्मलेश्या २ और शुक्ललेश्या ३ । २ । इसी प्रकार से तीन लेश्याएँ जीव को दुर्गति में ले जानेवाली कही गई हैं ३ और तीन लेश्याएँ जीव को सुगति में ले जानेवाली कही गई हैं ४ इसी प्रकार से तीन लेश्याएँ संक्लिष्ट (अशुभ) परिणामों का हेतु होने से संक्लिष्ट कही गई हैं ५ और तीन लेश्याएँ संक्लिष्ट परिणामों का हेतु नहीं होने से असंक्लिष्ट कही गई है ६ इसी प्रकार से तीन लेश्याएँ असनोज्ञ कही गई हैं ७ और तीन लेश्याएँ मनोज्ञ कही गई हैं ८ इसी प्रकार से तीन लेश्याएँ अविशुद्ध ९ और तीन लेश्याएँ विशुद्ध १०

તેઓ લેશ્યાસહિત પણ હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર ૧૪ સૂત્રો દ્વારા લેશ્યાઓનું કથન કરે છે–" तओ लेस्साओ दुब्भिगधाओ " ઈત્યાદિ—

(૧) ત્રણ લેશ્યાઓને દુર્ગંધવાળી કહી છે-કૃષ્ણ લેશ્યા, નીલ લેશ્યા અને કાપોત લેશ્યા. (૨) ત્રણ લેશ્યાઓને સુરભિ ગંધવાળી કહી છે–તેજો લેશ્યા પદ્મ લેશ્યા અને શુકલ લેશ્યા (૩) એ જ પ્રમાણે ત્રણ લેશ્યાઓને જીવને દુર્ગતિ અપાવનારી કહી છે. (૪) એ જ પ્રમાણે ત્રણ લેશ્યાઓને જીવને સુગતિમાં લઇ જનારી કહી છે (૫) એ જ પ્રમાણે ત્રણ લેશ્યાઓ સંકિલષ્ટ (મલીન) પરિણામોના હેતુ (કારણ) રૂપ હોવાથી તેમને સંકિલષ્ટ કહી છે, અને (૬) ત્રણ લેશ્યાઓ સંકલિષ્ટ પરિણામોના કારણરૂપ નહી હોવાથી તેમને અસંકિલષ્ટ કહી છે. (૭) એ જ પ્રમાણે ત્રણ લેશ્યાઓને અમનોજ્ઞ કહી છે, અને (૮) ત્રણ લેશ્યાઓને મનોજ્ઞ કહી છે (૯) એ જ પ્રમાણે ત્રણ લેશ્યાઓને અવિશુદ્ધ કહી

टीका—' तओ लेसाओ ' इत्यादि। तिस्र पट्सु त्रिसंख्यकाः लेश्याः दुरभिगन्धाः दुर्गन्धवत्यः प्रज्ञप्ताः, दुरभिगन्धत्वं च तासां पुद्गलात्मकत्वात्, पुद्गलेषु च गन्धादीनामवश्यम्भावात्, उक्तञ्च—

" जह गोमडस्स गंधो, सुणगमडस्स व जहा अहिमडस्स।
एत्तो वि अणंतगुणो, लेसाणं अप्पसत्थाणं ॥ १ ॥ "

छाया—यथा गोमृतस्य गन्धः, शुनकमृतस्य यथाऽहिमृतस्य।
इतोऽप्यनन्तगुणो लेश्यानामप्रशस्तानाम् ॥ १ ॥

ताः दर्शयति-कृष्णलेश्या, नीललेश्या, कापोतलेश्या। वर्णश्चासां नामानुसारी विज्ञेयस्तेन कृष्णलेश्या-कृष्णवर्णा, नीललेश्या-नीलवर्णा, कापोतलेश्या-

---

कही गई हैं। इसी प्रकार से तीन लेश्याएँ प्रशस्त कही गई हैं ११ और तीन लेश्याएँ अप्रशस्त कही गई हैं-१२। इसी प्रकार से तीन लेश्याऐं शीत-रूक्ष कही गईहैं-१३ और-तीन लेश्याएँ स्निग्ध-उष्ण कही गईहैं-१४।

इन सूत्रों का तात्पर्यार्थ इस प्रकार से है-लेश्या-६ प्रकार की कही गई हैं कृष्णलेश्या-नीललेश्या-कापोतलेश्या-तेजोलेश्या-पद्मलेश्या -और-शुक्ललेश्या-६। इन में आदि की जो ३ लेश्याएँ हैं-कृष्णलेश्या नीललेश्या, और-कापोतलेश्या-३ ये दुरभिगन्धवाली इसलिये कही गई हैं कि-ये दुरभिगन्धवाले पुद्गलों वाली होती हैं, क्यों कि-पुद्गलों में गन्धादिक गुण अवश्य होते है। कहा भी है-" जहगोमडस्स गंधो " इत्यादि-जैसीगोके मृतक शरीर की, कुत्ते के मरे शरीर की, अथवा-जैसी सर्पके मरे शरीर की, दुर्गन्ध होती है इस से भी अनन्तगुणें

છે, અને (૧૦) ત્રણ લેશ્યાઓને વિશુદ્ધ કહી છે (૧૧) એ જ પ્રમાણે ત્રણ લેશ્યાઓને અપ્રશસ્ત કહી છે અને (૧૨) ત્રણ લેશ્યાઓને પ્રશસ્ત કહી છે. (૧૩) એ જ પ્રમાણે ત્રણ લેશ્યાઓને શીત-રૂક્ષ કહી છે, અને (૧૪) ત્રણ લેશ્યાઓને સ્નિગ્ધ-ઉષ્ણ કહી છે

હવે આ ૧૪ સૂત્રોનો ભાવાર્થ પ્રકટ કરવામાં આવે છે-લેશ્યાના નીચે પ્રમાણે ૬ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) કૃષ્ણ લેશ્યા, (૨) નીલ લેશ્યા, (૩) કાપોત લેશ્યા (૪) તેજો લેશ્યા, (૫) પદ્મ લેશ્યા અને (૬) શુકલ લેશ્યા આ ૬ લેશ્યાઓમાંથી પહેલી ત્રણ લેશ્યાએને દુરભિ ગન્ધવાળી કહેવાનું કારણ એ છે કે તે ત્રણે લેશ્યાઓ દુરભિ ગંધવાળા પુદ્ગલોવાળી હોય છે, કારણ કે પુદ્ગલોમાં ગંધાદિક ગુણ અવશ્ય હોય છે. કહ્યુ પણ છે કે-" जह गोमडस्स गंधो " ઇત્યાદિ " ગાયના મૃત કલેવરની, કૂતરાના મૃત કલેવરની અને સાપના મૃત શરીરની

कपोतवर्णा धूम्रवर्णेत्यर्थः । १ । ' तओ ' इत्यादि, तिस्रोलेश्याः सुरभिगन्धाः-सुगन्धवत्यः प्रज्ञप्ताः आह चात्रार्थे--

" जह सुरभिकुसुमगंधो, गधोवासाण पिस्समाणाणं ।
एत्तो वि अणंतगुणो, पसत्थलेसाण तिण्हंपि ॥ १ ॥

छाया-यथा सुरभिकुसुमगन्धः, गन्धोवासानां पिष्यमाणानाम् ।
इतोऽप्यनन्तगुणः (गन्धः) प्रशस्तलेश्यानां तिसृणामपि ॥ १ ॥

ता एवाह—तेजो-वह्निः, तद्वर्णालेश्या तेजोलेश्या लोहितवर्णेत्यर्थः, पद्म-

---

अधिकगन्ध कृष्ण-नील-एवं-कापोत इन तीन अप्रशस्त लेश्याओं की होती है [उत्त. अ. ३४ गा. १६] । " जह सुरहि कुसुमगंधो-" इत्यादि । जैसी सुगन्धित फूलों की सुगन्ध होती है, अथवा-जैसे-सुगन्ध पीसे जाते हुवे सुगन्धित द्रव्यों से आती है, इन से भी अनन्तगुण अधिक सुगन्धि पीत-पद्म-एवं शुक्ल, इन तीन प्रशस्त लेश्याओं की होती है [उत्तर-अ ३४ गा. १७] इन में वर्ण इन के नामानुसार होता है-इसलिये-कृष्णलेश्या कृष्णवर्ण वाली होती है, नीललेश्या नीलवर्णवाली होती है, एवम्-कापोतलेश्या धूम्रवर्णवाली होती है-१ " तओ-" इत्यादि, तीन लेश्याएँ-तेज, पद्म, और-शुक्ल, ये तीन लेश्याएँ जो-सुरभिगन्धि वाली कही गई हैं सो ये-सुरभिगन्धवाले पुद्गलोंवाली होती हैं । कहा भी है-" जह सुरभि कुसुमगंधो-" इत्यादि, वर्ण इन

જેવી દુર્ગંધ હોય છે, તેના કરતાં પણ અનન્તગણી અધિક દુર્ગંધ કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોત, આ ત્રણ અપ્રશસ્ત લેશ્યાઓની હોય છે." ઉ. સૂ. ના ૩૪ માં અધ્યયનની ૧૬ મી ગાથામાં આ વાતનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યુ છે.

" जह सुरहिकुसुमगन्धो " ઈત્યાદિ—

જેવી સુગંધીદાર ફૂલોની સુગંધ હોય છે, જેવી લસોટેલા સુગંધી દ્રવ્યોની સુગંધ હોય છે, તેના કરતાં પણ અનતગણી સુગન્ધ તેજોલેશ્યા, પદ્મલેશ્યા અને શુક્લ લેશ્યાની હોય છે. (ઉત્તર અ. ૩૪ ગાથા ૧૭)

આ છએ લેશ્યાઓનાં વર્ણ તેમના નામાનુસાર હોય છે. જેમકે કૃષ્ણ લેશ્યા શ્યામ વર્ણવાળી, નીલલેશ્યા નીલ વર્ણવાળી, કાપોત લેશ્યા ધૂમ્ર વર્ણવાળી હોય છે. " तओ " ઈત્યાદિ—

તેજોલેશ્યા, પદ્મલેશ્યા અને શુક્લ લેશ્યાને સુરભિ ગંધવાળી કહી છે. કારણ કે તેઓ સુરભિ ગંધવાળા પુદ્ગલોવાળી હોય છે. કહ્યું પણ છે કે—

" जह सुरभि कुसुमगंधो " ઈત્યાદિ—

लेश्या-पद्मगर्भवर्णा कमलगर्भसदृशपीतवर्णेत्यर्थः, शुक्लवर्णा लेश्या शुक्ललेश्या । २ । एवं-प्रथम-द्वितीयसूत्रवत् तिस्रस्तिस्रो लेश्याः अशुभशुभरूपा दुर्गतिगामिनी सुगतिगामिन्यादि विशेषणविशिष्टाश्चतुर्दशसूत्रे व्याख्येयाः । तत्र दुर्गतिं-नरकतिर्यग्रूपां गमयन्ति प्राणिनमिति दुर्गतिगामिन्यः ३, सुगतिं-मनुष्यदेवगतिरूपां गमयन्ति प्राणिनमिति सुगतिगामिन्यः ४ । एवं संक्लिष्टाः संक्लेशहेतुत्वात् ५, एतद्विपरीता असंक्लिष्टाः । एवं विपर्ययः सर्वत्र विज्ञेयः, स तु

में इनके नामानुसार होता है, जैसे-तेजोलेश्या लोहितवर्णवाली होती है क्यो कि-तेज नाम अग्निका है-अग्निका वर्ण लोहित होता है, अतः-यह लेश्या भी उसी के वर्ण जैसी कही गई है । पद्मलेश्या-पीतवर्णवाली होती है, क्यों कि-पद्मगर्भ पीतवर्णवाला होता है । पद्मशब्द से यहां पद्म का गर्भ लिया गया है । शुक्लवर्णवाली शुक्ललेश्या होती है प्रथम द्वितीय सूत्र के प्रतिपादन की तरह तीन-२ लेश्याएँ अशुभरूप और शुभरूप, दुर्गति में लेजानेवाली-और सुगति में लेजानेवाली-संक्लिष्ट हेतुवाली-और असंक्लिष्ट हेतुवाली तथा-अमनोज्ञ एवं-मनोज्ञ आदि विशेषणोंवाली होती है । ऐसा-प्रतिपादन इन दो सूत्रों से आगे के १२ सूत्रों द्वारा प्रतिपादन किया गया है-जो प्राणी को मनुष्य गतिरूप और-देवगतिरूप शुभगतिमें लेजातीहैं, वे लेश्याएँ सुगतिगामिनी और-जो जीव को नरक एवं-तिर्यग्गति में लेजाती हैं वे दुर्गतिगामिनी हैं । अशुभ-

આ ત્રણ લેશ્યાઓનાં વર્ણ પણ તેમનાં નામાનુસાર જ હોય છે. જેમકે તેજ નામ અગ્નિનું છે. અગ્નિનો વર્ણ લોહિત (લાલ) હોય છે, તેથી આ લેશ્યાને પણ લોહિત વર્ણવાળી કહી છે. પદ્મલેશ્યા પીળા વર્ણની હોય છે, પદ્મગર્ભ (કમળનો ગર્ભ) પીળા વર્ણવાળો હોય છે "પદ્મ" પદથી અહીં પદ્મનો ગર્ભ ગૃહીત થયો છે શુકલ લેશ્યા સફેદ (શુકલ) વર્ણવાળી હોય છે. પહેલી ત્રણ લેશ્યાઓ અશુભ રૂપ દુર્ગતિમાં લઇ જનારી છે અને છેલ્લી ત્રણ લેશ્યાઓ શુભરૂપ સુગતિમાં લઇ જનારી છે. જે લેશ્યાઓ જીવને નરક અને તિર્યંચ ગતિમાં લઇ જાય છે, તે લેશ્યાઓને દુર્ગતિ ગામિની કહે છે, અને જે લેશ્યાઓ જીવને મનુષ્યગતિ અને દેવગતિ રૂપ શુભગતિમાં લઇ જાય છે, તે લેશ્યાઓને સુગતિ ગામિની કહે છે. પહેલી ત્રણ અશુભ લેશ્યાઓ જીવના સંકિલષ્ટ પરિણામના હેતુભૂત થાય છે, તેથી તેમને સંકિલષ્ટ લેશ્યાઓ કહી છે અને છેલ્લી ત્રણ શુભ લેશ્યાઓ (તેજો, પદ્મ અને શુકલ લેશ્યાઓ) જીવના સંકિલષ્ટ પરિણામના હેતુભૂત થતી નથી, તેથી તેમને અસંકિલષ્ટ લેશ્યાઓ કહે છે.

सुबोध एव ६, अमनोज्ञाः-अमनोज्ञरसोपेतपुद्गलमयत्वात् ७-८। अति शुद्धा वर्णतः-९-१०। अप्रशस्ताः-अश्रेयस्योऽनादेया इत्यर्थः ११-१२। तथा-शीत रूक्षाः १३, स्निग्धोष्णाः १४, एते द्वे अपि स्पर्शत एवेति ॥ सू० ८८ ॥

पूर्वं लेश्यावर्णिताः, साम्प्रतं लेश्या विशिष्टमेव मरणं भवतीति मरणनिरूपणाय सूत्रचतुष्टयमाह-

मूलम्--तिविहे मरणे पण्णत्ते, तं जहा-बालमरणे, पंडियमरणे, बालपंडियमरणे १। बालमरणे तिविहे पण्णत्ते, तं जहा

लेश्याएँ जीवको संक्लिष्ट परिणाम का हेतुभूत होती है और-शुभलेश्याएँ असक्लिष्ट परिणाम का हेतुभूत नहीं होती है। अमनोज्ञ और मनोज्ञ इन्हें इस कारण कहा गया है-कि अमनोज्ञ रसोपेत पुद्गलमय होती है और ये मनोज्ञ रसोपेत पुद्गलमय होती हैं। अविशुद्धता-और-विशुद्धता, इनमें वर्ण की अपेक्षा जाननी चाहिये। अप्रशस्तता-और-प्रशस्तता-इनमें-अश्रेयसी और-श्रेयसी होने के कारण हैं। अर्थात्-पूर्व की कृष्णादि ३ अनादेय-[त्याज्य] हैं, और उत्तर की तीन तेजोलेश्या आदि आदेय उपादेय हैं। शीतरूक्षता और स्निग्धउष्णता इनमें स्पर्श की अपेक्षा से कही गई जाननी चाहिये ॥ सू०८८ ॥

એ જ પ્રમાણે પહેલી ત્રણ અશુભ લેશ્યાઓ અમનોજ્ઞ, અવિશુદ્ધ અને અપ્રશસ્ત હોય છે જ્યારે છેલ્લી ત્રણ લેશ્યાઓ મનોજ્ઞ, વિશુદ્ધ અને પ્રશસ્ત હોય છે. પહેલી ત્રણ અશુભ લેશ્યાઓને અમનોજ્ઞ કહેવાનું કારણ એ છે કે તે ત્રણે લેશ્યાઓ અમનોજ્ઞ રસોપેત પુદ્ગલમય હોય છે, અને છેલ્લી ત્રણ શુભ લેશ્યાઓ મનોજ્ઞ રસોપેત પુદ્ગલમય હોવાને કારણે તેમને મનોજ્ઞ કહી છે.

પહેલી ત્રણ અશુભ લેશ્યાઓમાં વર્ણની અપેક્ષાએ અવિશુદ્ધતા સમજવી અને છેલ્લી ત્રણ શુભ લેશ્યાઓમાં વર્ણની અપેક્ષાએ વિશુદ્ધતા સમજવી. પહેલી ત્રણ લેશ્યાઓમાં અપ્રશસ્તા કહી છે અને છેલ્લી ત્રણ લેશ્યાઓમાં પ્રશસ્તતા કહી છે પહેલી ત્રણ લેશ્યાઓ એ શ્રેયસી હોવાથી એટલે કે કૃષ્ણાદિ ત્રણ લેશ્યાઓ અનાદેય (ત્યાજ્ય) હોવાથી તેમને અપ્રશસ્ત કહી છે અને તેજો લેશ્યા, પદ્મ લેશ્યા અને શુક્લ લેશ્યા આદિ લેશ્યાઓ આદેય-ઉપાદેય હોવાથી તેમને પ્રશસ્ત કહેવામાં આવેલ છે.

પહેલી ત્રણ લેશ્યાઓમાં શીત રૂક્ષતા અને છેલ્લી ત્રણ લેશ્યાઓમાં સ્નિગ્ધ ઉષ્ણતા સ્પર્શની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવેલ છે. ॥ સૂ. ૮૮ ॥

ठियलेसे, संकिलिट्ठलेसे पज्जवजायलेसे ।२। पंडियमरणे तिविहे पण्णत्ते, तं जहा-ठियलेसे, असंकिलिट्ठलेसे, पज्जवजायलेसे ।३। बालपंडियमरणे तिविहे पण्णत्ते, तं जहा-ठियलेसे, असंकिलिट्ठलेसे अपज्जवजायलेसे । ४ ॥ सू० ८९ ॥

छाया–त्रिविधं मरणं प्रज्ञप्तं, तद्यथा–बालमरणं, पंडितमरणं, बालपण्डितमरणम् । १ । बालमरणं त्रिविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा–स्थितलेश्यं संक्लिष्टलेश्यं, पर्यवजातलेश्यम् । २ । पण्डितमरणं त्रिविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा–स्थितलेश्यं, असंक्लिष्ट लेश्यम् पर्यवजातलेश्यम् । ३ । बालपण्डितमरणं त्रिविध प्रज्ञप्तं, तद्यथा–स्थितलेश्यं, असंक्लिष्टलेश्यं, अपर्यवजातलेश्यम् ४ ॥ सू० ८९ ॥

अब सूत्रकार लेश्या वर्णनके बाद मरण का निरूपण करते हैं। क्यों कि–मरण लेश्या विशिष्ट ही होता है " तिविहे मरणे पण्णत्ते " इत्यादि,

सूत्रार्थ–मरण तीन प्रकारका कहा गयाहै जैसे बाल मरण, पण्डित मरण, और बालपण्डित मरण, १ इनमें बालमरण भी तीन प्रकार का कहा गया है, जैसे स्थितिलेश्य, संक्लिष्टलेश्य, और पर्यवजातलेश्य २ पण्डितमरण भी तीन प्रकार का होता है, जैसे स्थितिलेश्य, असंक्लिष्ट लेश्य, और पर्यवजातलेश्य। बालपण्डित मरण भी तीन प्रकार का कहा गया है, स्थितिलेश्य असंक्लिष्टलेश्य और अपर्यवजातलेश्य।

લેશ્યાઓનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર મરણનુ નિરૂપણ કરે છે. મરણ લેશ્યાવિશિષ્ટ જ હોય છે, આ સંબંધને અનુલક્ષીને લેશ્યાનુ નિરૂપણ કર્યા બાદ હવે મરણનું નિરૂપણ ચાર સૂત્રો દ્વારા કરવામાં આવે છે

" तिविहे मरणे पण्णत्ते " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ–મરણ ત્રણ પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) બાલ મરણ, (૨) પંડિત મરણ અને (૩) બાલ પંડિત મરણ.

બાલ મરણના પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) સ્થિતિ લેશ્ય, (૨) સંક્લિષ્ટ લેશ્ય અને (૩) પર્યવજાત લેશ્ય

પંડિત મરણના પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) સ્થિતિ લેશ્ય, (૨) અસંક્લિષ્ટ લેશ્ય અને (૩) પર્યવજાત લેશ્ય.

બાલ પંડિત મરણના પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) સ્થિતિ લેશ્ય, (૨) અસંક્લિષ્ટ લેશ્ય અને (૩) અપર્યવજાત લેશ્ય.

टीका--' तिविहे मरणे ' इत्यादि । मरणं, त्रिविधं, तदेवाह-बालमरणं, बालः-अज्ञस्तद्वद् यो वर्त्तते विरतिसाधकविवेकविकलत्वात् स बालः असंयत इत्यर्थः, तस्य मरणं बालमरण अस्मिन् मरणे व्रतप्रत्याख्यानादिकं न भवति। पण्डितमरणं, पण्डितः-सदसद्विवेकवान् विरतिफलेन फलवद्विज्ञानवत्त्वात् ज्ञाततत्त्वः संयत इत्यर्थः, तस्य मरणं पण्डितमरणम्, इदं व्रतप्रत्याख्यानादि सद्भावाच्छद्मस्थ-यतीनां भवति । बालपण्डितमरणं, बालः-अविरतः, पण्डितः-विरतः, उभयरूप-

टीकार्थ-इस मरणके प्रतिपादक ४ सूत्रहैं, बाल शब्दसे यहां अज्ञानी लिया गयाहै इस अज्ञानी जैसा जो होताहै वह मरणहै । अर्थात् जीव जबतक विरति साधक विवेकसे रहित बना रहताहै तब तक बाल असंयत रहताहै और इसीसे उसे अज्ञानी कहा गया है। इस अज्ञ अवस्था का बाल-दशा का जो मरण है वह बालमरण है, इस मरण में अज्ञानी जीव के व्रत प्रत्याख्यान आदि नहीं होते हैं। विरतिरूप फल से फलवाला होता है पण्डितमरण सत् असत् का विवेक जिसे होता है वह पण्डित है इसका ज्ञान पण्डित का ज्ञान विरतिरूप फल से सफल होता है, तत्त्वों का इसे ज्ञान हो जाता है अतः-यह संयतावस्था से युक्त हो जाता है ऐसे संयतरूप पण्डित का जो मरण है वह पण्डित मरण है। यह पण्डित मरण व्रत, प्रत्याख्यान आदि के सद्भाव से छद्मस्थ मुनियों को होता है तथा-बालपण्डित मरण देशविरति श्रावक को होता है,

ટીકાર્થ—મરણનું પ્રતિપાદન કરતાં ચાર સૂત્રો અહીં આપ્યા છે. બાલ શબ્દથી અજ્ઞાની જીવ ગૃહીત થયો છે આ અજ્ઞાન અવસ્થા યુક્ત જીવના મરણને બાલ-મરણ કહે છે. આ કથનનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—

જીવ જ્યાં સુધી વિરતિસાધક વિવેકથી રહિત જ રહે છે, ત્યાંસુધી તે બાલ (અસંયત)જ રહે છે, અને તે કારણે જ તેને અજ્ઞાની કહ્યો છે આ અજ્ઞ (જ્ઞાન રહિત) અવસ્થા રૂપ બાલદશા સંપન્ન જીવનું જે મરણ છે તેને બાલમરણ કહે છે. આ મરણથી મોતને ભેટતા એવા અજ્ઞાની જીવ દ્વારા વ્રત, પ્રત્યાખ્યાન આદિની આરાધના થતી નથી. વિરતિ રૂપ ફલ દ્વારા જે મરણ થાય છે, તે મરણને પંડિત મરણ કહે છે જે માણસમાં સારાં નરસાંનો વિવેક હોય છે, તેને પંડિત કહે છે. તે પંડિતનું જ્ઞાન વિરતિરૂપ ફળથી સફળ બને છે તે તત્વોનુ જ્ઞાન થઈ જાય છે, તેથી તે સંયતાવસ્થાથી યુક્ત થઇ જાય છે એવા સંયતરૂપ પંડિતનું જે મરણ છે તેને પંડિત મરણ કહે છે. વ્રત, પ્રત્યાખ્યાન આદિના સદ્ભાવમાં છદ્મસ્થ મુનિઓ આ પ્રકારનું પંડિત મરણ પ્રાપ્ત કરે છે. દેશવિરત શ્રાવકના મરણને બાલ પંડિત મરણ કહે છે. તે દેશવિરત

त्वाद् बालपण्डितः-संयतासंयतः देशविरतिश्रावक इत्यर्थः तस्य मरणं बालपण्डितमरणम्। यद्वा-बालं सर्वविरतिपरिणामाभावात्, पण्डितं स्थूलप्राणातिपातादि विरमणात्, बालं च तत् पण्डितं चेति बालपण्डितं, तद् योगात् मरणं बालपण्डितमरणम्। इदं देशविरतिमतः श्रावकस्य भवतीति ।१।

अथ बालमरणं कथयति-'बालमरणे इत्यादि, बालमरणं त्रिविधं, तदेवाह-स्थितलेश्यम्, स्थिता अवस्थिता अविशुध्यमाना असंक्लिश्यमाना च लेश्या कृष्णादिर्यस्मिन् तत्तथोक्तम्१। संक्लिष्टलेश्यं, संक्लिष्टा-संक्लिश्यमाना संक्लेशमागच्छन्ती लेश्या यस्मिन् मरणे तत्तथोक्तम्२। पर्यवजातलेश्यं, पर्यवाः-परिशेष्याद्-विशुद्धिविशेषाःजाताः

देशविरत श्रावक स्थावर हिंसा से अविरत होता है और त्रसहिंसा से विरत होता है। इसीलिये विरताविरत की अपेक्षा लेकर देशविरत श्रावक का मरण बालपण्डित मरण कहा गया है, अथवा-देशविरति श्रावक में सर्व विरति का अभाव रहता है, अतः इस अपेक्षा वह बाल है तथा-स्थूलप्राणातिपात आदि से विरमण रहता है इसलिये-वह पण्डित है बाल होकर भी इस तरह वह पण्डित है, इस बाल पण्डित के योग से मरण को भी बालपण्डित मरण कह दिया गया है १ बालमरण के प्रकारों को दिखाते हुवे सूत्रकार कहते हैं कि-स्थितिलेश्य आदि जो तीन भेद बालमरण के कहे गये हैं उनका तात्पर्य इस प्रकार से है-जिस मरण में कृष्णादिलेश्या अविशुध्यमान और असंक्लिश्यमान होती है ऐसा वह मरण स्थितलेश्य बालमरण है २ जिस मरण में लेश्यासंक्लेश भाव को प्राप्त करती रहती है ऐसा वह मरण

શ્રાવક સ્થાવર હિંસાથી અવિરત હોય છે અને ત્રસહિંસાથી વિરત હોય છે, તે કારણે વિરતાવિરતની અપેક્ષાએ દેશવિરત શ્રાવકના મરણને બાલપંડિત મરણ કહે છે. અથવા દેશવિરતિ યુક્ત શ્રાવકમાં સર્વ વિરતિનો અભાવ રહે છે, તેથી આ અપેક્ષાએ વિચારવામાં આવે તો તે બાલ જ છે. પરન્તુ સ્થૂલ પ્રાણાતિપાત આદિ તે કરતો નથી, તેથી તે પંડિત છે-બાલ હોવા છતાં પણ આ રીતે તે પંડિત છે. આ બાલ-પંડિતના યોગથી તેના મરણને પણ બાલ પંડિત મરણ કહ્યું છે ।૧।

હવે બાલ મરણના સ્થિતિ લેશ્ય આદિ ત્રણ ભેદોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે-જે મરણમાં કૃષ્ણાદિ લેશ્યા અવિશુધ્યમાન અને અસંકિલશ્યમાન હોય છે, તે મરણને "સ્થિતિ લેશ્ય બાલમરણ" કહે છે. ।૨।

જે મરણમાં લેશ્યા સંકલેશ ભાવને પ્રાપ્ત કરતી રહે છે, એવા મરણને "સંકિલષ્ટ લેશ્ય બાલમરણ" કહે છે. જે મરણમાં પ્રતિ સમય લેશ્યાની

प्रतिसमयमुत्पन्ना यस्यां सा पर्यवजाता विशुद्धया वर्धमानेत्यर्थः, तथाविधा लेश्या यस्मिंस्तत्तथोक्तम् ३। अत्रायं भावः-कृष्णादिलेश्यः सन् यदा कृष्णादिलेश्येष नारकादिषूत्पद्यते तदा प्रथमं स्थितलेश्याभिधं बालमरणं भवति १। यदा नीलादिलेश्यः सन् कृष्णादिलेश्येषूत्पद्यते तदा द्वितीयं संक्लिष्टलेश्याभिधं बालमरणं भवति २। यदा पुनः कृष्णलेश्यादिः सन् नीलकापोतलेश्येषूत्पद्यते तदा तृतीयं पर्यवजातलेश्याभिधं बालमरणं भवति, उक्तं चान्त्यद्वयसंवादि भगवत्याम्, यदुत-

संक्लिष्टलेश्या बालमरण है २ जिस मरण में प्रतिसमय विशुद्ध विशेष उत्पन्न हुवे हों ऐसा वह मरण पर्यवज्ञानलेश्य बालमरण है यह पर्यव शब्द से विशुद्धि विशेष गृहीत हुवे हैं। तात्पर्य ऐसा है कि जिस मरण में तथाविधलेश्या विशुद्धि से वर्धमान है, ऐसा वह मरण पर्यवसान बालमरण है ३ यहां भाव ऐसा है-कृष्णादि लेश्यावाला हुवा कोई जीव जब कृष्णादि लेश्यावाले ही नारकादिकों में उत्पन्न होता है, तब उसका वह मरण प्रथम स्थितलेश्य नामवाला बालमरण कहलाता है १-जब नीलादि लेश्या वाला हुवा कोई जीव कृष्णादिलेश्यावालों में उत्पन्न होता है तब उसका वह मरण द्वितीय संक्लिष्ट लेश्य नाम का बालमरण कहलाता है २ और जब पुनः कृष्णादि लेश्यावाला हुवा नील एवम् कापोत लेश्यावालों में उत्पन्न होता है, तब उसका वह मरण तृतीय पर्यवजातलेश्य नामक बालमरण कहलोता है। भगवती में ऐसा

વિશુદ્ધિ વિશેષ ઉત્પન્ન થતી રહે છે, એવા મરણને "પર્યવજાત લેશ્ય બાલમરણ" કહે છે. આ પર્યવ શબ્દથી વિશુદ્ધિ વિશેષ ગૃહીત થયેલ છે આ કથનનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે-જે મરણમાં તથાવિધ લેશ્યા વિશુદ્ધિની તરફ વર્ધમાન થતી જ રહે છે, એવા મરણને "પર્યવસાન બાલમરણ" કહે છે. ।૩।

આ વાતને સૂત્રકાર હવે દૃષ્ટાન્તો દ્વારા સમજાવે છે-(૧) કૃષ્ણાદિ લેશ્યાથી યુક્ત એવો કોઇ જીવ જ્યારે કૃષ્ણાદિ લેશ્યાવાળા નારકાદિકોમા ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તેના તે મરણને "સ્થિતિ લેશ્ય બાલમરણ" કહે છે. (૨) જ્યારે નીલાદિ લેશ્યાથી યુક્ત થયેલો કોઈ જીવ કૃષ્ણાદિ લેશ્યાવાળાઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તેના મરણને 'સંક્લિષ્ટ લેશ્ય બાલમરણ' કહે છે. (૩) જ્યારે કૃષ્ણાદિ લેશ્યાથી યુક્ત થયેલો જીવ નીલ અને કાપોત લેશ્યાઓવાળામાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તેના તે મરણને 'પર્યવજાત લેશ્ય બાલમરણ' કહે છે.

ભગવતી સૂત્રમાં આ વિષયને અનુલક્ષીને એવું જ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યુ છે. સૂત્રકાર અહીં સંવાદ રૂપે તે વાત પ્રકટ કરે છે—

" से नूणं भंते ! कण्हलेसे नीललेसे जाव सुक्कलेसे भवित्ता काउलेसेसु नेरइएसु उववज्जइ ? हंता गोयमा ! से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ ? गोयमा ! लेसाठाणेसु संकिलिस्समाणेसु वा विसुज्झमाणेसु वा काउलेस्सं परिणमइ, परिणमित्ता काउलेस्सेसु नेरइएसु उववज्जइ " इति ।

छाया—अथ नूनं भदन्त! कृष्णलेश्यो नीललेश्यो यावत् शुक्ललेश्यो भूत्वा कपोतलेश्येषु नैरयिकेषूत्पद्यते ? हन्त ! गौतम ! तत् केनार्थेन भदन्त ! एवमुच्यते ? गौतम ! लेश्यास्थानेषु संक्लिश्यमानेषु वा विशुध्यमानेषु वा कापोतलेश्यं (मरणं) परिणमति, परिणम्य कापोतलेश्येषु नैरयिकेषूत्पद्यते ॥ एतदनुसारेण पण्डितमरण–बालपण्डितमरणरूप सूत्रयोरपि स्थितलेश्यादिविभागो विज्ञेय इति । तत्र पण्डितमरणे लेश्यायाः संक्लिश्यमानता नास्ति संयतत्वादेवेत्ययं बालमरणात् पण्डितमरणे विशेषः । बालपण्डितमरणे तु लेश्यायाः संक्लिश्यमानता विशुध्यमानता च नास्ति मिश्रत्वादेवेत्ययं मरणद्वयाद्विशेषः । किमुक्तं

ही कहा है–" से णूणं भंते ! कण्हलेसे नीललेसे जाव सुक्कलेसे भवित्ता काउलेसेसु नेरइएसु उववज्जइ हंता ? गोयमा ? से केणट्ठेणं भंते ? एवं वुच्चइ २ गोयमा ? लेसाठाणेसु संकिलिस्समाणेसु वा विसुज्झमाणेसु वा काउलेस्सं परिणमइ परिणमित्ता काउलेस्सेसु नेरइएसु उववज्जइ " इति । इस कथन के अनुसार पण्डितमरण और बालमरण एवं पण्डिमरण के सूत्रों में स्थितलेश्य आदि विभाग किया गया जानना चाहिये बालमरण की अपेक्षा पण्डितमरण में लेश्या की संक्लिश्य मानता नहीं है। क्यों कि यह मरण संयत को ही होता है, अतः बालमरण से पण्डितमरण में विशेषता है। बालपण्डितमरण में तो लेश्या की संक्लिश्यमानता और–विशुध्यमानता नहीं है, क्यों कि–वह

" सेणूणं भंते ! कण्हलेसे नीललेसे जाव सुक्कलेसे भवित्ता काउलेसेसु नेरइएसु उववज्जइ ? हंता, गोयमा ! से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ ? गोयमा ! लेसाठाणेसु संकिलिस्समाणेसु वा विसुज्झमाणेसु वा काउलेस्सं परिणमइ परिणमित्ता काउलेस्सेसु नेरइएसु उववज्जइ " ॥

આ કથન અનુસાર પંડિત મરણ અને 'બાલમરણ અને પંડિતમરણ' (બાલ પંડિત મરણ) ના સૂત્રોમાં સ્થિતલેશ્ય આદિ પ્રકારોનું કથન પણ સમજવું. બાલમરણમાં લેશ્યાની સંકિલશ્યમાનતા કહી છે, પરન્તુ પંડિતમરણમાં લેશ્યાની સંકિલશ્યમાનતા નથી, કારણ કે સંયત જીવ જ પંડિત મરણ પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી બાલમરણ કરતાં પંડિત મરણમાં આ પ્રકારની વિશિષ્ટતા કહી છે.

બાલપંડિત મરણમાં તો લેશ્યાની સંકિલશ્યમાનતા અને વિશુધ્યમાનતા હોતી નથી, કારણ કે તે મરણ મિશ્રરૂપ હોય છે. ઉપર્યુક્ત બે મરણ કરતાં

भवति ? बालपण्डितमरणं तु संयतासंयतस्य श्रावकस्य भवति, तेन तस्मिन् देश संयतत्वेन संक्लिश्यमानलेश्याया अभावः, असंयतत्वेन च विशुध्यमानलेश्याया अभावो भवति मिश्रत्वादित्ययं बालमरणात् पण्डितमरणाच्चात्र विशेष इति४॥सू.८९॥

पूर्वं मरणं प्रोक्तं, मृतस्य त्वपरजन्मनि यादृशस्य यद्वस्तुत्रिकं यस्मै निष्पद्यते तस्य तद्वस्तुत्रयं तस्मै तदर्थं सम्पद्यमानं दर्शयितुं सूत्रद्वयमाह—

मूलम्--तओ ठाणा अव्ववसियस्स अहियाए असुहाए अक्खमाए अणिस्सेयसाए अणाणुगामियत्ताए भवंति, तं जहा --से णं मुंडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वइए णिग्गंथे पावयणे संकिए कंखिए वितिगिच्छिए भेयसमावन्ने कलुससमावन्ने निग्गंथं पावयणं णो सद्दहइ णो पत्तियइ णो रोएइ तं परिस्सहा अभिजुंजिय२ अभिभवंति, णो से परिस्सहे अभिजुंजिय २ अभिभवइ १ । से णं मुंडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वइए पंचहिं महव्वएहिं संकिए जाव कलुससमावन्ने पंचमहव्वयाइं नो सद्दहइ जाव णो से परिस्सहे अभिजुंजिय २

मरण मिश्ररूप होता है यही इसमें दो मरणों से विशेषता है। तात्पर्य कहने का ऐसा है कि यह बालपण्डितमरण संयतासंयत (श्रावक) को होता है, इसलिये-इस मरण में देशसंयत के होने के कारण संक्लिश्यमान लेश्या का अभाव रहता है, और असंयत होने के कारण विशुध्यमान लेश्या का अभाव रहता है अतः मिश्ररूप होने से इसमें बालमरण और पण्डितमरण से विशेषता है-॥ ४ ॥ सू०८९ ॥

આ મરણમાં એટલી જ વિશેષતા છે. આ કથનનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે— સંયતાસંયત શ્રાવકનું મરણ જ બાલપંડિત મરણરૂપ હોય છે. આ મરણથી મરનાર વ્યક્તિમાં દેશસંયતતા હોવાને લીધે સંક્લિશ્યમાન લેશ્યાનો અભાવ રહે છે અને અસંયતતા હોવાને કારણે વિશુદ્ધ્યમાન લેશ્યાનો અભાવ રહે છે આ રીતે તે મિશ્રરૂપ હોવાથી તેમાં બાલમરણ અને પંડિતમરણ કરતાં વિશેષતા હોય છે. ॥ સૂ. ૮૯ ॥

अभिभवइ। से णं मुंडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वइए छहिं जीवनिकाएहिं जाव अभिभवइ ३ ॥१॥

तओ ठाणा विवसियस्स हियाए जाव आणुगामियत्ताए भवंति, तं जहा--से णं मुंडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वइए णिग्गंथे पावयणे णिस्संकिए णिक्कंखिए जाव नो कलुससमावन्ने णिग्गंथं पावयणं सद्दहइ पत्तियइ रोएइ से परिस्सहे अभिजुंजिय २ अभिभवइ, नो तं परिस्सहा अभिजुंजिय २ अभिभवंति १। से णं मुंडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वइए समाणे पंचहिं महव्वएहिं णिस्संकिए णिक्कंखिए जाव परिस्सहे अभिजुंजिय २ अभिभवइ, नो तं परिस्सहा अभिजुंजिय २ अभिभवंति २ से णं मुंडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वइए छहिं जीवनिकाएहिं णिस्संकिए जाव परिस्सहे अभिजुंजिय २ अभिभवइ, नो तं परिस्सहा अभिजुंजिय २ अभिभवंति ३ ॥ सू० ९० ॥

छाया—त्रीणि स्थानानि अव्यवसितस्य अहिताय असुखाय अक्षमाय अनिश्रेयसाय अनानुगामिकतायै भवन्ति, तद्यथा स खलु मुण्डो भूत्वा अगारात् अन-

---

इस प्रकार से मरण के सम्बन्ध में कथन किया अब सूत्रकार इस नव्वे ९० सूत्र में कथित तीन स्थान किनके लिये अहित कर आदि विशेषणोंवाले होते हैं और किनकेलिये हितकर आदि विशेषणों वाले होते हैं ऐसा कथन करते हैं "तओ ठाणा अव्ववसियस्स अहियाए असुहाए" इत्यादि।

सूत्रार्थ–तीन स्थान अव्यवसित – उद्यमहीन जीव को अहित

મરણનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. આ નેવુંમાં સૂત્રમાં પ્રતિપાદિત ત્રણ સ્થાનો કોને માટે અહિતકર હોય છે અને કોને માટે હિતકર હોય છે તેનું કથન કરે છે-" तओ ठाणा अव्ववसियस्स अहियाए असुहाए " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ–નીચે જેનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે એવાં ત્રણ સ્થાન (કારણો) અવ્યવસિત (ઉદ્યમહીન) જીવનું અહિત કરનારા, અસુખ કરનારા, અસમ-

गारितां प्रव्रजितो नैर्ग्रन्थे प्रावचने शङ्कितः काङ्क्षितः विचिकित्सितः। भेदसमापन्नः कलुषसमापन्नः नैर्ग्रन्थं प्रवचनं नो श्रद्दधाति नो प्रत्येति नो रोचयति तं परीषहा अभियुज्य२ अभिभवन्ति, (किन्तु) नो स परीषहान् अभियुज्य २ अभिभवति १। स खलु मुण्डो भूत्वा अगारात् अनगारितां प्रव्रजितः पञ्चसु महाव्रतेषु शङ्कितो यावत् कलुषसमापन्नः पञ्चमहाव्रतानि नो श्रद्दधाति यावत् नो स परीषहान् अभियुज्य२ अभिभवति २। स खलु मुण्डो भूत्वा अगारात् अनगारितां प्रव्रजितः षट्सु जीवनिकायेषु यावद् अभिभवति ३। १।

के लिये, असुख के लिये, असमर्थता के लिये और – अशुभानुबन्ध के लिये होते है। वे तीन स्थान इस प्रकार से हैं–जैसे कोई पुरुष मुण्डित हो करके–अगारावस्था से अनगारावस्था को धारण कर लेता है, परन्तु–वह नैग्रन्थ प्रवचन में शङ्कित है, काङ्क्षित है, विचिकित्सित है, भेदसमापन्न है और निर्ग्रन्थ प्रवचन की श्रद्धा नहीं करता है–उसी प्रतीति में नहीं लाता है–अपनी रुचि का विषय उसे नहीं बनाता है, तो ऐसे अनगार को द्रव्यलिङ्गीसाधु को परीषह उसे आकरके आकुल व्याकुल कर देते हैं ॥ १ ॥ यदि कोई पुरुष मुण्डित होकर अगारावस्था से अनगारावस्था को धारण कर लेता है, परन्तु यदि वह पांच महाव्रतों में शङ्कित यावत् कलुषसमापन्न है और पांच महाव्रतों को श्रद्धा की दृष्टि से नहीं देखता है यावत् उन्हें अपनी रुचिका विषय नहीं बनाता है, तो ऐसे उस अनगार को द्रव्यलिङ्गी साधुको परीषह आ आ करके आकुलव्याकुल कर देते हैं २ उसी प्रकार से मुण्डित अगारावस्था से अनगारावस्था में प्रव्रजित हुवा कोई पुरुष षड्जीव निकाय के विषयमें शङ्कित यावत्–कलुष समापन्न है और-उस निकाय

थंता ઉત્પન્ન કરનારા અને અશુભાનુબંધ કરનારા થઇ પડે છે. તે ત્રણ સ્થાન આ પ્રમાણે છે—

કોઇ પુરુષ મુંડિત થઇને અગારાવસ્થાનો પરિત્યાગ કરીને અણગારાવસ્થા ધારણ કરે છે, પરન્તુ નિર્ગ્રંથ પ્રવચન પ્રત્યે શંકિત, કાંક્ષિત, વિચિકિત્સિત, ભેદ સમાપન્ન અને કલુષ સમાપન્ન છે, અને નિર્ગ્રંથ પ્રવચન પ્રત્યે શ્રદ્ધા નથી, તેને પોતાની પ્રતીતિમાં લાવતો નથી અને તેમાં રુચિ રાખતો નથી, તો એવો અણગાર–દ્રવ્યલિંગી સાધુ આવી પડેલા પરીષહોથી આકુલવ્યાકુલ થઇ જાય છે

(૨) કોઈ પુરુષ મુંડિત થઇને–ગૃહસ્થાવસ્થાના ત્યાગપૂર્વક અણગારાવસ્થા ધારણ કરવા છતા પણ પાચ મહાવ્રતોમાં શકિત, કાંક્ષિત, વિચિકિત્સિત ભેદ સમાપન્ન અને કલુષ સમાપન્ન થાય છે, તથા પાચ મહાવ્રતો પ્રત્યે શ્રદ્ધાની નજરે જોતો નથી, તેમને પોતાની પ્રતીતિનો વિષય બનાવતો નથી અને તેમાં રુચિ રાખતો નથી, તો તે અણગાર દ્રવ્યલિંગી સાધુ તેના ઉપર આવી પડતા પરીષહોથી આકુલવ્યાકુલ થઈ જાય છે.

એ જ પ્રકારે ગૃહસ્થાવસ્થાના પરિત્યાગપૂર્વક અણગારાવસ્થામાં પ્રવ્રજિત થયેલ કોઇ સાધુ જ્યારે છકાયના જીવોના વિષયમાં શંકિત, કાંક્ષિત આદિ

त्रीणि स्थानानि व्यवसितस्य हिताय यावत् आनुगामिकतायै भवन्ति, तद्यथा –स खलु मुण्डो भूत्वा अगारात् अनगारितां प्रव्रजितो नैर्ग्रन्थे प्रावचने निश्शङ्कितः निष्काङ्क्षितः यावत् नो कलुपसमापन्नः नैर्ग्रन्थं प्रावचनं श्रद्दधाति प्रत्येति रोचयति स परीपहान् अभियुज्य २ अभिभवति, (किन्तु) नो तं परीपहा अभियुज्य २ अभिभवन्ति १ । स खलु मुण्डो भूत्वा अगारात् अनगारितां प्रव्रजितः सन् पञ्चसु महाव्रतेषु निश्शङ्कितः निष्काङ्क्षितः यावत् परीपहान् अभियुज्य२ अभिवति, नो तं परीपहा अभियुज्य २ अभिभवन्ति२ । स खलु मुण्डो भूत्वा अगारात्

को यदि वह श्रद्धा की दृष्टि से नहीं देखता है, यावत्–उसे अपनी रुचि का विषय नहीं बनाता है, तो ऐसे उस द्रव्यलिङ्गिसाधु को परीषह आआ करके आकुल–व्याकुल कर देते हैं–३–१

तीन स्थान व्यवसित (उद्यमवाले) जीवको हितके लिये यावत्–अनु गामिताके लिये होते हैं, वे तीन स्थान इस प्रकारसे हैं–जैसे कोई मनुष्य मुण्डित हो करके अगारावस्था से अनगारावस्था में प्रव्रजित हो जाता है और–निःशङ्कित आदि विशेषणों से युक्त हुवा निर्ग्रन्थ प्रवचन पर श्रद्धा रखता है, उस पर प्रतीति करता है, उसे अपनी रुचि का विषय बनाता है, तो ऐसे–उस अनगार के पास परीषह आते तो हैं, और उसे आकुल व्याकुल करने की चेष्टा भी करते हैं परन्तु–वह उनसे आकुल व्याकुल नहीं होता है–१ यदि कोई पुरुष मुण्डित हो करके अगारावस्था से अनगारावस्था को धारण करलेता है और–पांच महाव्रतों में निःशङ्कित एवं निष्कांक्षित आदि विशेषणोंवाला होकर यावत् उन के विषय में वह कलुप समापन्न नहीं होता है, और उन्हें–श्रद्धा की दृष्टि से देखता है, यावत्–उन्हें वह अपनी रुचि का विषय बनाता

કલુષ સમાપન્ન પર્યન્તના ભાવોથી યુક્ત થય છે, અને તે ષડ્જીવનિકાયને જો તે શ્રદ્ધાની નજરે જોતો નથી, તેને પોતાની પ્રતીતિનો વિષય બનાવતો નથી, તેમાં રુચિ રાખતો નથી, તો એવા દ્રવ્યલિંગી સાધુને–પરીષહો આવી આવીને આકુલ–વ્યાકુલ કરી નાખે છે.

હવે એ વાતનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે કે કયા ત્રણ સ્થાન વ્યવસિત (ઉદ્યમી) જીવને માટે હિતકારી, સુખકારી, સમર્થતા ઉત્પન્ન કરનારા અને અનુગામિતા (શુભાનુબંધ) કારી હોય છે. તે ત્રણ સ્થાન નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) કોઈ મનુષ્ય મુંડિત થઈને અગારાવસ્થાના પરિત્યાગપૂર્વક અણગારાવસ્થા ધારણ કરે છે. તે નિઃશંકિત આદિ ભાવોથી નિર્ગ્રંથ પ્રવચન પર શ્રદ્ધા રાખે છે, તેની પ્રતીતિ કરે છે અને તેને પોતાની રુચિનો વિષય બનાવે

अनगारितां प्रव्रजितः षट्सु जीवनिकायेषु निश्शङ्कितो यावत् परीषहान् अभियुज्य २ अभिभवति, (किन्तु) नो तं परीषहा अभिभवन्ति ३ ।२। सू० ९० ॥

टीका—' तओ ' इत्यादि । त्रीणि स्थानानि-अनुपदं वक्ष्यमाणानि प्रवचन-महाव्रत-जीवनिकायरूपाणि अव्यवसितस्य-व्यवसितः-निश्चयवान् पराक्रमवान् वा, तन्निषेधाद् अव्यवसितः-अनिश्चयवान् अपराक्रमवानित्यर्थः, तस्य अहिताय-अपथ्याय, असुखाय-दुःखाय, अक्षमाय-असमर्थतत्वाय, अनिःश्रेयसाय-अमोक्षाय

है तो ऐसे उस अनगार को परीषह आने पर भी आकुल व्याकुल नहीं करते हैं इसी तरह मुण्डित होकर जो पुरुष अगारावस्था से अनगारावस्था को धारण करता है और-षड्जीवनिकाय के विषय में निश्शङ्कित आदि विशेषणों वाला बना होकर उसपर श्रद्धा करता है और यावत्-उसे अपनी रुचि का विषय बनाता है तो ऐसे उस अनगारको परीषह बार-२ आकरके भी आकुल व्याकुल नहीं करपाते हैं-३

इन तीन सूत्रों का भावार्थ ऐसा है व्यवसित शब्द का अर्थ निश्चयवाला या " पराक्रमवाला " ऐसा है जो ऐसा नहीं है वह मनुष्य अव्यवसित है। अर्थात् जो निश्चयवाला नहीं है, या-पराक्रमवाला नहीं है उस के लिये ये प्रवचनरूप महाव्रत और-जीवनिकायरूप तीन

છે, તો તે અણુગારને પરીષહનો સામનો કરવો પડે છે. તે પરીષહો તેને આકુલ-વ્યાકુલ કરવાની ચેષ્ટા પણુ કરે છે, પરન્તુ તે તેમનાથી આકુલ-વ્યાકુલ થતો નથી. (૨) કોઇ મનુષ્ય મુંડિત થઇને ગૃહસ્થાવસ્થાના ત્યાગપૂર્વક અણુગારાવસ્થા ધારણુ કરે છે. ત્યારબાદ તે નિઃશંકિત નિઃકાંક્ષિત આદિ ભાવોથી પાંચ મહાવ્રતોમાં શ્રદ્ધા રાખે છે, તે મહાવ્રતોની પ્રતીતિ કરે છે અને તેમાં પોતાની રુચિ રાખે છે, તો એવો તે અણુગાર ગમે તેવા પરીષહો આવી પડે તો પણુ આકુલવ્યાકુલ થતો નથી. (૩) કોઇ મનુષ્ય મુંડિત થઇને ગૃહસ્થાવસ્થાના પરિત્યાગપૂર્વક અણુગારાવસ્થા ધારણુ કરે છે ત્યારબાદ તે નિઃશંકિત આદિ વિશેષણોથી યુક્ત થઇને ષટ્ જીવનિકાય પ્રત્યે શ્રદ્ધાની દૃષ્ટિએ દેખે છે, તેને પોતાની પ્રતીતિનો વિષય બનાવે છે અને તેને પોતાની રુચિનો વિષય બનાવે છે તો એવો તે અણુગાર ગમે તેવા પરીષહો આવી પડવા છતાં પણુ આકુલ-વ્યાકુલ થતો નથી

હવે આ ત્રણે સૂત્રોનો ભાવાર્થ પ્રકટ કરવામાં આવે છે—" વ્યવસિત " એટલે નિશ્ચયવાળો અથવા પરાક્રમવાળો. જે જીવ નિશ્ચયવાળો હોતો નથી અથવા જે જીવમાં પરાક્રમનો અભાવ હોય છે, એવા જીવને ' અવ્યવસિત ' કહે છે. એવા અવ્યવસિત મનુષ્યને માટે પ્રવચન, મહાવ્રત અને જીવનિકાય

अनानुगामिकतायै–अशुभानुबन्धाय भवन्ति, तद्यथा–तानि त्रीणि स्थानानि यथा –' से णं ' इत्यादि यस्य त्रीणि स्थानानि अहितादित्वाय–भवन्ति सः मुण्डो भूत्वा अगारात्–गृहस्थधर्मात् अनगारितां–साधुतां प्रव्रजितः–प्राप्तः सन् नैर्ग्रन्थे-निर्ग्रन्थानामिदं नैर्ग्रन्थम्–आर्हतं, तस्मिन् प्रावचने–प–प्रकर्षेण आ–अभिविधिना उच्यन्ते जीवादयः पदार्था यस्मिन् तत् प्रावचनं जैनेन्द्रशासनमागमो वा तस्मिन् शङ्कितः–देशतः सर्वतो वा संशयवान , कांक्षितः–यो देशतः सर्वतो वा मतान्तरमपि साधुत्वेन मन्यते सः, विचिकित्सितः–फलं प्रति शङ्कोपेतः, अतएव भेदसमापन्नः–द्वैधीभावं संप्राप्तः ' इदमेवं किन्तु नैतदेवम् ' इति मतिसम्पन्नः, कलुषसमापन्नः–' एतदेवं ने'–ति प्रतिपत्तिमान् सन् नैर्ग्रन्थं प्रावचनं न श्रद्धाति—

स्थान अहित के लिये, अपथ्य के लिये, असुख–दुःख के लिये, और अक्षम–असमर्थता के लिये, अनिःश्रेयस–अमोक्ष के लिये और अशुभानुबन्धरूप अननुगामिकता के लिये होते हैं " णिग्गंथपावयणे " निर्ग्रन्थों के द्वारा जो कहा गया होता है वह नैर्ग्रन्थ है और–अच्छी तरह अभिविधि पूर्वक जीवादिक पदार्थ जिस में कहे गये हैं वह प्रवचन है, ऐसा वह प्रवचन जैनेन्द्रशासन–अथवा–आगमरूप होता है, " शंकितः " जिनेन्द्र प्रवचन में देशतः–वा सर्वतः जो संशयशील होता है उसका नाम शङ्कित है । काङ्क्षित–देशतः या–सर्वतः जो सर्वज्ञ प्रणीत मतान्तरों को भी साधुरूप–सचाईरूप में मानता है वह कांक्षित है । फलके प्रति शङ्का वाला जो होता है, वह विचिकित्स है । भेदसमापन्न द्वैधीभावको जो प्राप्त होता है वह भेदसमापन्न है, यह ऐसा नहीं है इस

ત્રણ સ્થાન અહિતકારી, અપથ્યકારી, અસુખકારી (દુઃખકારી), અક્ષમ (અસમર્થતા) કારી, અનિઃશ્રેયસ (અમોક્ષ) કારી અને અશુભાનુબન્ધ રૂપ અનનુગામિકતાકારી થઈ પડે છે.

" णिग्गंथपावयणे " નિર્ગ્રંથો (તિર્થંકર) દ્વારા જે કહેવામાં આવ્યું છે તેને નૈર્ગ્રંથ કહે છે, અને સારી રીતે, અભિવિધિપૂર્વક જીવાદિક પદાર્થની જેમાં પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે, તેને પ્રવચન કહે છે એવું તે પ્રવચન જૈનેન્દ્ર શાસન રૂપ અથવા આગમ રૂપ હોય છે

" शंकित " જિનેન્દ્ર પ્રવચનમાં જે દેશતઃ અથવા સર્વતઃ સંશયશીલ હોય છે તેને શંકિત કહે છે " कांक्षित " જે અસર્વજ્ઞ (સર્વજ્ઞ ન હોય એવી વ્યક્તિ) પ્રણીત મતાન્તરોને પણ દેશતઃ અથવા સર્વતઃ સાચા માને છે તેને કાંક્ષિત કહે છે. ફલની બાબતમાં શંકા રાખનારને વિચિકિત્સિત કહે છે. " भेद समापन्न " દ્વિધા ભાવથી યુક્ત વ્યક્તિને ભેદ સમાપન્ન કહે છે. " આ

सामान्यतो न तत्र श्रद्धां करोति, नो प्रत्येति-न सर्वथा प्रीतिविषयी करोति, नो रोचयति-न तदाराधनेच्छाविषयी करोति, तमिति य एवम्भूतो भवति तं साध्वाभासं परिषह्यन्ते निर्जरार्थमिति परीषहाः-क्षुधादयो द्वाविंशतिसंख्यकाः अभियुज्य २ सम्बन्धमुपगत्य प्रतिस्पर्ध्य अभिभवन्ति-व्याकुलीकुर्वन्ति किन्तु स-पूर्वोक्तः साध्वाभासस्तान् परीषहान्-अभियुज्य२ नो अभिभवति न जयतीत्यर्थः, आर्हतवचने शङ्कादीनां सद्भावेन श्रद्धादीनामसद्भावात्स तान् जेतुं न शक्नोतीति भावः

तरहकी प्रतिपत्ति (श्रद्धा) वाला जो होताहै वह कलुषसमापन्न है, " न श्रद्धाति " पद से यह प्रकट किया गया है कि-वह सामान्यरूप से भी यहां श्रद्धाशील नहीं होता है " नो पत्तेति " उसे अपनी प्रतीति में भी वह सर्वथा नहीं लेता है और-न वह उस के आराधन की इच्छा ही करता है-यह बात " नो रोचति " क्रियापद से प्रकट की गई है जो निर्जरा के लिये सहन की जाती है उस का नाम परीषह है ये परीषह क्षुधा आदि के भेद से २२-बाइस होते हैं। अर्थात्-जो साधु के लक्षण से रहित होता है और-साधु जैसा प्रतीत होता है वह द्रव्यलिङ्गीसाधु है द्रव्यलिङ्गीसाधु परीषहों द्वारा इसलिये पराजित हो जाता है कि आर्हत वचन में शङ्कादिकों के सद्भाव से उस में श्रद्धादिक का अभाव रहता है अतः-वह उनपर विजय नहीं पासकता है-इसी तरह से पंच

વાત આ પ્રમાણે નથી, " આ પ્રકારની પ્રતિપત્તિવાળા જીવને કલુષ સમાપન્ન કહે છે. " न श्रद्दधाति " પદ દ્વારા એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે તે સામાન્ય રૂપે પણ નિર્ગ્રંથ પ્રવચન આદિ પ્રત્યે શ્રદ્ધાશીલ હોતો નથી " नो प्रत्येति " આ પદ દ્વારા એ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે કે તે નિર્ગ્રંથ પ્રવચન આદિને પોતાની પ્રતીતિનો વિષય પણ બનાવતો નથી " नो रोचति " આ ક્રિયાપદના પ્રયોગ દ્વારા એ પ્રકટ કરવામાં આવ્યુ છે કે તે નિર્ગ્રંથ પ્રવચન આદિની આરાધનાની ઇચ્છા પણ કરતો નથી.

નિર્જરા નિમિત્તે જે સહન કરવામાં આવે છે, તેનુ નામ પરીષહ છે ક્ષુધા આદિના ભેદથી પરીષહ ૨૨ પ્રકારના કહ્યા છે

" દ્રવ્યલિંગી સાધુ "—સાધુના લક્ષણોથી રહિત હોવા છતાં પણ જે વેષ આદિને કારણે સાધુ જેવો લાગે છે, તેને દ્રવ્યલિંગી સાધુ કહે છે એવો દ્રવ્યલિંગી સાધુ પરીષહો દ્વારા પરાજિત થઇ જાય છે તેનુ કારણ નીચે પ્રમાણે છે-એવો સાધુ આર્હત પ્રવચનમાં શંકાદિકોથી યુક્ત બને છે અને તે કારણે તે પ્રવચનાદિ પ્રત્યે તે સાધુ શ્રદ્ધા રાખી શકતો નથી તે કારણે તે પરીષહો પર વિજય પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

१। एवमेव पञ्चमहाव्रतविषयं षड्जीवनिकायविषय चेति स्थानद्वयमपि विज्ञेयम्।३। 'तओ ठाणा' इत्यादि। पूर्वोक्तविपर्ययं व्यवसितसूत्रं विपर्ययेण व्याख्येयं, नवरं-हितम्-अदोषकरमिहपरलोके च, आत्मनः परेषां च पथ्याम्रभोजनवत् १, सुखम्-आनन्दः घर्मार्त्तौ तृषाकुलस्य पानकरसपानवत् २, क्षमम्-उचितं तथाविधव्याधिनिवारकौषधपानवत् ३, निःश्रेयसं-निश्चितं श्रेयः-प्रशस्तं भावतः पञ्चनमस्कारकरणमिव, आनुगामिकम्-अनुगमनशीलं, भास्वरद्रव्यजनितच्छायेवेति। शेषं सुगमम्। व्यवसितः पुरुषः प्रव्रजितः सन् परीषहान् अभियुज्य२ अभिभवति किन्तु परीषहास्तं नाभिभवितुं शक्नुवन्तीति सूत्रभावः २ ॥सू० ९०॥

महाव्रतरूप और-षड्जीवनिकायरूप स्थान भी उस को होते हैं ऐसा समझ लेना चाहिये। "तओ ठाणा" इत्यादि जो व्यवसित सूत्र है, वह अव्यवसित सूत्र से विपरीत व्याख्यात हुवा है अतः-इस की व्याख्या अव्यवसित सूत्र से भिन्न ही जाननी चाहिये। तात्पर्य यह है कि-अव्यवसित की जो निर्ग्रन्थ प्रवचन से पञ्चमहाव्रतों में एवं षड् जीवनिकाय में पूर्वोक्तरूप से शङ्का-कांक्षा आदि वाली वृत्ति होती है और-इसी कारण वह श्रद्धा आदि भावना से रहित बना रहता है तब कि यह व्यवसित जीव निर्ग्रन्थ प्रवचन में पञ्चमहाव्रतों में एवं षड् जीव निकाय में पूर्वोक्तरूप निश्शङ्कित आदि वृत्तिवाला बनकर श्रद्धा आदि भावना से सम्पन्न बना रहता है इसीलिये अव्यवसित को परीषह आकुल व्याकुल बनादेते हैं और-व्यवसित को वे आकुल व्याकुल न बनाकर स्वयंही पराजित हो जाते हैं।

અવ્યવસિતને અનુલક્ષીને નિર્ગ્રંથ પ્રવચન રૂપ પ્રથમ સ્થાનની જેવી પ્રરૂપણા કરવામાં આવી, એવી જ પ્રરૂપણા પાંચ મહાવ્રત રૂપ દ્વિતીય અને ષડ્ જીવ નિકાય રૂપ તૃતીય સ્થાનના વિષે પણ સમજી લેવી "तओ ठाणा" ઇત્યાદિ

વ્યવસિત સૂત્રની વ્યાખ્યા અવ્યવસિત સૂત્ર કરતાં વિપરીત સમજવી. એટલે કે....અવ્યવસિતને નિર્ગ્રંથ પ્રવચન, પાંચ મહાવ્રતો અને ષડ્ જીવ નિકાય પ્રત્યે શંકા, કંક્ષા આદિવાળી વૃત્તિ હોય છે અને એ જ કારણે તે આ ત્રણેમાં શ્રદ્ધા આદિ ભાવોથી રહિત જ હોય છે. પરન્તુ આ વ્યવસિત જીવ નિર્ગ્રંથ પ્રવચન, પાંચ મહાવ્રત અને ષડ્જીવનિકાયમાં પૂર્વોક્ત રૂપ નિઃશંકિત, નિઃકાંક્ષિત આદિ વૃત્તિવાળો હોય છે અને તે કારણે તે જીવ તેમાં શ્રદ્ધા, રુચિ આદિ ભાવોથી યુક્ત રહે છે

આ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં અવ્યવસિત દ્રવ્યલિંગી સાધુને પરીષહો આકુલવ્યાકુલ કરી નાખે છે, પરન્તુ વ્યવસિત અણગારને પરીષહો આકુલ

पूर्वोक्त प्रकारो मुनिरिहैव पृथिव्यां विचरतीत्यनेन सम्बन्धेन पृथिवीस्वरूप निरूपयति—

मूलम्—एगमेगा णं पुढवी तोहिं वलएहिं सव्वओ समंता

इस तरह अव्यवसित सूत्र की व्याख्या से व्यवसित सूत्र की व्याख्या विपरीत है। निर्ग्रन्थ प्रवचनादि तीन स्थान व्यवसित के लिये हितकर होते हैं, अर्थात् पथ्यान्न भोजन की तरह अदोष कर होते हैं, इस लोक में और परलोक में वे उस के लिये और पर के लिये हित-कर होते हैं। "सुखं" आनन्ददायक होते हैं,। जैसे-धूप में तृषार्त्तको पानकरस का (शरबत) पान आनन्ददायक होता है,। "क्षमं" उचित रूप होते हैं, जैसे-व्याधि से पीडित हुवे को औषधि का पान उचित होता है। निःश्रेयसरूप होते हैं निश्चितश्रेयस्कार-प्रशस्त होते हैं जैसे भाव पूर्वक किया गया पञ्च नमस्कार श्रेयस्कारक होता है,। आनुगा-मिक होते हैं जैसे-भास्वर द्रव्य से जनित छाया अनुगमनशील होती है बाकी का और सब कथन सुगम है व्यवसित पुरुष प्रव्रजित होकर परीषहों को ही जीत लेता है परीषह उसे नहीं जीत पाते हैं। ऐसा भाव इस सूत्र का है-॥ ॥ सू०९० ॥

વ્યાકુલ કરી શકતા નથી એવા સાધુ આગળ તો પરીષહો પોતે જ પરાજિત થઈ જાય છે આ રીતે અવ્યવસિત સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતાં વ્યવસિત સૂત્રની વ્યાખ્યા વિપરીત છે.

નિર્ગ્રંથ પ્રવચનાદિ ત્રણ સ્થાન વ્યવસિત જીવને માટે હિતકર હોય છે, એટલે કે પથ્યાન્ન ભોજનની જેમ અદોષકર હોય છે, આલોકમાં અને પર-લોકમાં તે તેના માટે તથા અન્યને માટે હિતકર હોય છે, "सुखं" સુખકર અથવા આનંદદાયક હોય છે, જેમ તટસ્થાને સરબતનું પાન આનંદદાયક થઈ પડે છે, તેમ તેને તે આનંદદાયક થઇ પડે છે "क्षमं" જેમ રોગથી પીડાતા જીવને ઔષધિનુ પાન ઉચિત થઇ પડે છે, તેમ તેને ઉચિતરૂપ થઇ પડે છે. તે તેને માટે નિશ્રેયસરૂપ-નિશ્ચિતરૂપે શ્રેયસ્કારક નિવડે છે. જેમ ભાવપૂર્વક કરાયેલાં પંચ નમસ્કાર શ્રેયસ્કારક હોય છે, એમ તે જીવને માટે શ્રેયસ્કારક અને પ્રશસ્ત નિવડે છે જેમ ભાસ્વર (અપારદર્શક) દ્રવ્યથી જનિત છાયા અનુગમનશીલ હોય છે, તેમ તે તેને માટે આનુગામિક નિવડે છે. બાકીનું સમસ્ત કથન સુગમ છે વ્યવસિત પુરુષ પ્રવ્રજિત થઈને પરીષહોને જીતી લે છે-પરિષહો તેને પરાજિત કરી શકતા નથી, એવો આ સૂત્રનો ભાવ છે.॥સૂ ૯૦॥

संपरिक्खित्ता, तं जहा-घणोदहिवलएणं, घणवायवलएणं तणुवायवलएणं ॥ सू० ९१ ॥

छाया—एकैका खलु पृथिवी त्रिभिर्वलयैः सर्वतः समन्तात् संपरिक्षिप्ता, तद्यथा-घनोदधिवलयेन, घनवातवलयेन, तनुवातवलयेन ॥ सू० ९१ ॥

टीका—'एगमेगा' इत्यादि। एकैका-प्रत्येकं पृथिवी रत्नप्रभादिका त्रिभिः-त्रिसंख्यकैः वलयैः-वेष्टनैः सर्वतः समन्तात्-सर्वासु दिक्षु विदिक्षु चेत्यर्थः, संपरिक्षिप्ता-सम्यग् वेष्टिता प्रज्ञप्ता, तद्यथा-घनोदधिवलयेन, घनः-स्त्यानो हिमशिला सदृशः, उदधिः-जलनियचः-घनोदधिः, स एव वलयमिववलयं-वेष्टनं घनोदधिवलयं, तेन १, एवं घनवातवलयेन, तथाविधघनपरिणामोपेतो वातः,

---

पूर्वोक्त प्रकारवाला मुनि यहीं पर विचरण करता है इसी सम्बन्ध को लेकर अब सूत्रकार पृथिवी के स्वरूप का निरूपण करते हैं "एगमेगाणं पुढवी" इत्यादि-

सूत्रार्थ — प्रत्येक पृथिवी तीन वलयों से चारों दिशाओं में और विदिशाओं में अच्छी तरह से वेष्टित हुई कही गई है। वे वलय इस प्रकार से हैं घनोदधिवलय १ घनवातवलय २ और तनुवातवलय ३।

टीकार्थ-इस सूत्र का विस्तृत अर्थ इस प्रकारसे है-प्रत्येक रत्नप्रभा आदि पृथिवी समस्त दिशा और विदिशाओं में अच्छी तरह से पूर्वोक्त घनोदधि आदि तीन वातवलयों से वेष्टित है जिसमें उदधि जल

પહેલાના પ્રકરણમાં જેવા અણુગારની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી, એવા અણુગારો આ પૃથ્વી પર જ વિચરતા હોય છે. આ સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર પૃથ્વીના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે—

"एगमेगाणं पुढवी" ઈત્યાદિ—

પ્રત્યેક પૃથ્વી ત્રણ વલયોથી ચારે દિશાઓમાં અને વિદિશાઓમાં સારી રીતે વેષ્ટિત થયેલી કહી છે. તે ત્રણ વલયનાં નામ આ પ્રમાણે છે-(૧) ઘનોદધિ વલય, (૨) ઘનવાત વલય, અને (૩) તનુવાત વલય. આ સૂત્રનો વિસ્તૃત અર્થ આ પ્રમાણે છે—

રત્નપ્રભા આદિ પૃથ્વી સમસ્ત દિશાઓ અને વિદિશાઓમાં પૂર્વોક્ત ઘનોદધિ આદિ ત્રણ વાતવલયોથી સારી રીતે વેષ્ટિત (વીંટળાયેલી) છે. જેમાં હિમશિલાના જેવો ઉદધિ (જલસમૂહ) ઘન રૂપે જમા થયેલો રહે છે, તેને ઘનોદધિ કહે છે. એ જ વલયના જેવું વલય વેષ્ટન + છે, તેથી તેને

तद्रूपेण वलयेन २, तनुवातवलयेन, तनुवातः-तथाविधतनुपरिणामो वात एव, तद्रूपेण वलयेन वेष्टिता पृथिवी प्रज्ञप्तेति प्रक्रमः। आभ्यन्तरं घनोदधिवलयं, तत्परितः घनवातवलयं, तत्परितश्च तनुवातवलयमिति भावः भवन्ति चात्र गाथाः-

"नवि अ फुसंति अलोगं चउसंपि दिसासु सव्वपुढवीओ ।
संगहिया वलएहिं, विक्खंभं तेसि वोच्छामि ॥१॥
छच्चेव१ अद्धपंचम२ जोयणसद्धं च होइ रयणाए ।
उदही१ घण२ तणुवाया३, जहासंखेण निद्दिट्ठा ॥२॥
ति भागो१ गाउयं चेव२, तिभागो गाउयस्स य ३।
आइधुवे पक्खेवो, अहो अहो जाव सत्तमियं ॥३॥"

छाया—नापि च स्पृशन्ति अलोकं, चतसृष्वपि दिक्षु सर्वाः पृथिव्यः ।
संगृहीता वलयैर्विष्कम्भं तेषां वक्ष्ये ॥ १ ॥
षट्चैव१ अर्धपञ्चमानि२ योजन सार्धं च भवति रत्नायाम् । उदधि१ घन२ तनुवाताः३, यथासंख्येन निर्दिष्टाः ॥ २ ॥
त्रिभागः१ (योजनस्य) गव्यूत चैव२ त्रिभागो गव्यूतस्य च ३।
आदि ध्रुवे प्रक्षेपः, अधः अधः यावत् सप्तमिकाम् ॥३॥ इति ।

असां संक्षेपार्थः-सर्वाः पृथिव्यः चतसृष्वपि दिक्षु अलोकं न स्पृशन्ति, सर्वा अपि वलयैः संगृहीताः-वेष्टिताः सन्ति, तेषां-घनोदधिघनवाततनुवातानां

निचय-हिमशिला के जैसा घन जमा हुवा रहता है वह घनोदधि है, वही वलय के जैसा वलय वेष्टित है इसलिये-इसे घनोदधिवलय कहा है। घनवात वलय में तथाविध घनपरिणामोपेत वात रहता है तनुवात वलय में तथाविध तनुपरिणामोपेत वात रहता है अतः-घनोदधिरूप वलय, घनवातरूप वलय से और तनुवातरूप वलय से वेष्टित प्रत्येक पृथिवी कही गई है। इनमें आभ्यन्तर घनोदधिवलय है, इसके बाद चारों और घनवात वलय है इसके बाद चारों और तनुवात वलय है। कहा भी है "नविअ फुसंति अलोगं-" इत्यादि इन गाथाओं का संक्षिप्त अर्थ इस प्रकार से है-समस्त पृथिवियां चारों भी दिशाओं में अलोक

ઘનોદધિ વલય કહેવામાં આવેલ છે. ઘનવાતવલયમાં તથાવિધ (તે પ્રકારનો) ઘન-પરિણામોપેત વાત રહે છે. તનુવાત વલયમાં તથાવિધ તનુ-પરિણામોપેત વાત રહે છે, તેથી પ્રત્યેક પૃથ્વીને ઘનોદધિરૂપ વલય, ઘનવાતરૂપ વલય અને તનુવાતરૂપ વલયથી વેષ્ટિત કહી છે આ ત્રણે વલયોમાં આભ્યન્તર ઘનોદધિ-વલય છે, ત્યારબાદ ચારે તરફ ઘનવાત વલય છે અને ત્યારબાદ ચારે તરફ તનુવાત વલય છે કહ્યું પણ છે કે-" નવિ અફુસંતિ અલોગં " ઈત્યાદિ—

આ ગાથાઓનો સંક્ષિપ્ત અર્થ આ પ્રમાણે છે-સમસ્ત પૃથ્વીઓ ચારે દિશાઓમાં અલોકનો સ્પર્શ કરતી નથી, સમસ્ત પૃથ્વીઓ વલયોથી

विष्कम्भं-विष्कम्भपरिमाणं वक्ष्ये, इति गाथाकारः कथयति ॥१॥ यथासंख्येनेति यथाक्रमं, तथाहि घनोदधिवलयस्य विष्कम्भपरिमाणं षड्योजनानि, घनवातवलयस्य सार्धचतुर्योजनानि, तनुवातस्य सार्धयोजनमेकं विष्कम्भपरिमाणम् । एतद् रत्नप्रभापृथिवीमाश्रित्योक्तम्। आदिधुवे-आदिवलये घनोदधिलक्षणे योजनस्य त्रिभागः प्रक्षेपणीयः, द्वितीये वलये-घनवातरूपे गव्यूतं प्रक्षेपणीयं, तृतीये वलये तनुवातलक्षणे गव्यूतस्य त्रिभागः प्रक्षेपणीयः । एवं करणेन द्वितीय-पृथिव्या वलयत्रयं संपद्यते, एवं यावत्सप्तमिकां-सप्तमीतमस्तमापृथिवीपर्यन्तं प्रक्षेपणेन सर्वासां पृथिवीनां घनोदधिघनवात-तनुवातरूपस्य वलयत्रिकस्य विष्कम्भपरिमाणं भवतीति गाथात्रयस्य निष्कर्षार्थः ॥ सू० ९१ ॥

को स्पर्श नहीं करती है, समस्तपृथिवियां वलयसे वेष्टित हैं । घनोदधि का विष्कम्भ परिणाम ६ योजनका है घनवातवलयका विष्कम्भ साढे चार योजन का है तनुवात वलय का विष्कम्भ परिणाम १॥ योजन का है घनोदधिरूप प्रथम वलय में योजन के तीन भाग प्रक्षिप्त करने से, घनवातरूप द्वितीय वलय में गव्यूत प्रक्षिप्त करने से तथा-तृतीय तनुवातवलय में गव्यूत के तीन भाग प्रक्षिप्त करने से द्वितीयपृथिवी के तीन वातवलयों का विष्कम्भ परिमाण निकल आता है इसी तरह से सप्तमी तमस्तमा पृथिवी तक प्रक्षेपण करने से बाकी समस्त पृथिवियों के घनोदधि घनवात और तनुवातरूप वलयत्रिक विष्कम्भ परिणाम निकलता है यह तीन गाथाओं का निष्कषार्थ है सू०९१॥

वेष्टित છે. પહેલી પૃથ્વીને વીંટળાયેલા ઘનોદધિનો વિષ્કંભ (વિસ્તાર) ૬ યોજનનો છે, ઘનવાત વલયનો વિષ્કંભ ૪॥ (સાડા ચાર) યોજનનો છે અને તનુવાત વલયનો વિષ્કંભ ૧॥ (દોઢ) યોજનનો છે

ઘનોદધિ રૂપ પ્રથમ વલયના વિષ્કંભ પ્રમાણુમાં યોજનનો ત્રીજો ભાગ ઉમેરવાથી, ઘનવાત રૂપ બીજા વલયના વિષ્કંભ પ્રમાણુમાં ગવ્યૂતિ ઉમેરવાથી અને તનુવાત રૂપ ત્રીજા વલયના વિષ્કભ પરિમાણુમાં ગવ્યૂતિનો ત્રીજો ભાગ ઉમેરવાથી બીજી પૃથ્વીના ત્રણે વાતવલયોના વિષ્કંભનું પરિમાણ આવી જાય છે એ જ પ્રમાણે સાતમી તમસ્તમા પર્યન્તની પૃથ્વીઓમાં ઉપર્યુક્ત પ્રમાણુનો વધારો કરતા જવાથી બાકીની પાંચે પૃથ્વીઓના ઘનોદધિ વલય, ઘનવાત વલય અને તનુવાત વલયનો વિષ્કંભ જાણી શકાય છે, આ પ્રકારનો ત્રણ ગાથાઓનો ભાવાર્થ સમજવો. ॥ સૂ ૯૧ ॥

पूर्वं रत्नप्रभादि पृथिवीनां प्ररूपणा कृताः, एतासु च नारका एवोत्पद्यन्त इति तेषामुत्पत्तिविधिमभिधातुमाह—

मूलम्—नेरइया णं उक्कोसेणं तिसमइएणं विग्गहेणं उववज्जंति, एगिंदियवज्जं जाव वेमाणियाणं ॥ सू० ९२ ॥

छाया— नैरयिकाः खलु उत्कर्षेण त्रिसामयिकेन विग्रहेण उपपद्यन्ते, एकेन्द्रियवर्जं यावद् वैमानिकानाम् ॥ सू० ९२ ॥

टीका—' नेरइयाणं ' इत्यादि सुगमं, नवरं-नैरयिका-उत्कर्षेण त्रिसामयिकेन त्रयाणां समयानां समाहारस्त्रिसमय तत् प्राप्तं यस्य स त्रिसामयिकस्तेन तादृशेन विग्रहेण-वक्रगमनेन उपपद्यन्ते । उत्कर्षेणेति त्रसानां हि त्रसनाडयन्तरुत्पादाद् वक्रद्वयं भवति, तत्र च त्रय एव समयास्तथाहि-जीव आग्नेयदिशातो नैर्ऋतदिशमेकेन समयेन गच्छति, ततो द्वितीयेन समयेन समश्रेण्याऽधो गच्छति,

इस प्रकार रत्नप्रभा आदि पृथिवियों की अब इन पृथिवियों में नारक ही उत्पन्न होते हैं इस बात को कहने के लिये उनकी उत्पत्ति विधि को सूत्रकार कहते हैं-" नेरइयाणं उक्कोसे० " इत्यादि,

टीकार्थ नैरयिक जीव जिसमें उत्कृष्टसे तीन समय प्राप्त हैं ऐसे विग्रहसे वक्रगमनसे उत्पन्न होतेहैं जिसमें एकघुमाव-एकवक्रगति हों उसका काल मान दो समयका, जिसमें दोघुमाव हों उसका कालमान तीन समय का होता है और जिसमें तीन घुमाव हों उसमें कालमान चार समयका है। इस नियम के अनुसार त्रस जीवों का त्रस नाडी के भीतर उत्पाद होने से घुमाव होते हैं अतः वहां तीन ही समय लगते हैं, जैसे-जीव अग्नेय दिशा से नैर्ऋत दिशा तक एक समय में जाता है फिर द्वितीय समय में

રત્નપ્રભા આદિ પૃથ્વીઓને વીંટળાયેલા ત્રણ વાતવલયોનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર તે નરક પૃથ્વીઓમાં ઉત્પન્ન થતાં નારકોની ઉત્પત્તિવિધિનું કથન કરે છે-' नेरइयाणं उक्कोसे " ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ-જેમાં વધારેમાં વધારે ત્રણ સમય લાગે છે એવા વિગ્રહથી-વક્રગમનથી નારક જીવો નરકોમાં ઉત્પન્ન થાય છે જે વિગ્રહગતિમાં એક ઘુમાવ (વળાંક) ને સદ્ભાવ હોય છે, તે વિગ્રહનું કાળમાન બે સમયનું હોય છે જેમાં બે ઘુમાવ હોય તેનુ કાલમાન ચાર સમયનું હોય છે આ નિયમ અનુસાર ત્રસ નાડીની અંદર ત્રસ જીવોના ઉત્પાદ હોવાથી તે જીવોમાં બે ઘુમાવને સદ્ભાવ હોય છે, તેથી ત્યાં ત્રણ જ સમય લાગે છે. જેમકે જીવ અગ્નિ દિશાથી નૈઋત્ય દિશા સુધી એક સમયમાં જાય છે, ત્યારબાદ દ્વિતીય સમયમાં સમશ્રેણીથી

ततस्तृतीयेन समयेन वायव्यदिशि समश्रेण्यैव गच्छतीति त्रयः समया उक्ताः। एवंविध उत्कर्षेण विग्रहस्त्रसानामेव त्रसोत्पत्तौ भवतीत्यत एवाह—' एगिंदियवज्जं ' इत्यादि, एकेन्द्रियान वर्जयित्वेत्यर्थः। एकेन्द्रियास्तु एकेन्द्रियेषु पञ्चसामयिकेन विग्रहेणाप्युत्पद्यन्ते, तेषां बहिस्तात् त्रसनाडीतो बहिरुत्पद्यमानत्वात्, उक्तञ्च —

" विदिसाउ दिसं पढमे, बीए पइसरइलोयनाडीए।
तइए उप्पिं धावइ, चउत्थए नीइ बाहिं तु ॥१॥
पंचमए विदिसीए गंतुं उप्पज्जए उ एगिंदी। " इति।

छाया—विदिशातो दिशं प्रथमे, द्वितीये प्रतिसरति लोकनाडयाम्।
तृतीये उपरि धावति, चतुर्थके नयति बहिस्तु ॥१॥
पञ्चमके विदिशायां गत्वोत्पद्यते तु एकेन्द्रियः॥

सम्भवोऽप्ययम्। भवति तु चतुः सामयिक एव व्याख्याप्रज्ञप्त्यां तथा प्रतिपादितत्वात्, उक्तञ्च—

समश्रेणी से नीचे जाता है उसके बाद तृतीय समय में वायव्य दिशा में समश्रेणी से जाता है इस प्रकार दो घुमावों में ये तीन समय लगते हैं ऐसा कहा गया है। ऐसा उत्कृष्ट से मोडा-विग्रह त्रसों का त्रसोत्पत्ति में होना है इसीलिये यहां " एगिंदियवज्जं " इत्यादि सूत्रकार ने कहा है। क्यों कि-एकेन्द्रिय एकेन्द्रियों में पांच समयवाले विग्रह से भी उत्पन्न होते हैं, क्यों कि-इसका उत्पाद त्रस नाडी से बाहर होता है। कहा भी है-" विदिसाउदिसं पढमे " इत्यादि एकेन्द्रिय जीव का यह पांच समयवाला उत्पाद सम्भव भी होना है परन्तु-व्याख्याप्रज्ञप्ति में चार समयवाला ही इसका उत्पाद कहा है। कहा भी है-

---

નીચે જાય છે, ત્યારબાદ તૃતીય સમયમાં વાયવ્ય દિશામા સમશ્રેણીથી જાય છે. આ પ્રકારે બે ઘુમાવમાં ત્રણ સમય લાગે છે. એ કથન સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રકારનો ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ ત્રસોનો મોડો-વિગ્રહ ત્રસોત્પત્તિમાં થાય છે. તેથી જ અહીં " एगिंदियवज्जं " ઇત્યાદિ કથન સૂત્રકારે કર્યું છે, કારણ કે એકેન્દ્રિયની એકેન્દ્રિયોમાં પાંચ સમયવાળા વિગ્રહથી પણ ઉત્પત્તિ થાય છે, કારણ કે તેનો ઉપાદ ત્રસ નાડીની બહાર થાય છે. કહ્યુ પણ છે કે—

" विदिसाउदिसं पढमे " ઇત્યાદિ—

એકેન્દ્રિય જીવનો આ પાંચ સમયવાળો ઉત્પાદ સંભવી શકે છે ખરો, પરંતુ વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞપ્તિમાં ચાર સમયવાળો જ તેનો ઉત્પાદ કહ્યો છે. કહ્યું પણ

"अपज्जत्तगसुहुमपुढवीकाइएणं भंते । अहोलोगखेत्तनालीए बाहिरिल्ले खेत्ते समोहए समोहणित्ता जे भविए (गच्छइ) उड्ढलोयखेत्तनालीए बाहिरिल्ले खेत्ते अपज्जत्तसुहुमपुढवीकाइयत्ताए उववज्जित्तए, से णं भंते । कइसमइएणं विग्गहेणं उववज्जेज्जा ? गोयमा ! तिसमइएण वा चउसमइएण वा विग्गहेण उववज्जेज्जा " इत्यादि ।

छाया—अपर्याप्तकसूक्ष्मपृथिवीकायिकेन ! भदन्त ! अधोलोकक्षेत्रनाड्या बाह्ये क्षेत्रे समवहतः, समवहत्य यो भविकः (गच्छति) ऊर्ध्वलोकक्षेत्रनाड्या बाह्ये क्षेत्रे अपर्याप्तकसूक्ष्मपृथिवी कायिकतया उपपत्तुं स खलु भदन्त ! कति सामयिकेन विग्रहेण उपपद्यते ? गौतम ! त्रिसामयिकेन वा चतुः सामयिकेन वा विग्रहेण उपपद्यते, इत्यादि । अत एवोक्तम्-' एगिंदियवज्जं '-इति, एकेन्द्रियान् वर्जयित्वा यावद् वैमानिकानां—वैमानिकपर्यन्तानां जीवानामुत्कर्षेण त्रिसामयिको विग्रहो भवतीति भावः ॥ सू० ९२ ॥

पूर्वं मोहवतां त्रिस्थानकमुक्त्वा, साम्प्रतं क्षीणमोहस्य तदाह—

मूलम्—खीणमोहस्स णं अरहओ तओ कम्मंसा जुगवं खिज्जंति, तं जहा—नाणावरणिज्जं, दंसणावरणिज्जं, अंतराइयं ॥९३॥

"अपज्जत्तग सुहुम पुढवी काइएणं भंते ? अहोलोग खेत्तनालीए बाहिरिल्ले खेत्ते समोहए समोहणित्ता जे भविए (गच्छइ) उड्ढलोयखेत्त नालीए बाहिल्ले खेत्ते अपज्जत्तग सुहुमपुढवीकाइत्ताए उववज्जित्तए से णं भंते ? कइ समइएणं विग्गहेणं उववज्जेज्जा गोयमा ? तिसमइएण वा चउसमइएण वा विग्गहेणं उववज्जेज्जा" इत्यादि इसीलिये ऐसा कहा गया है-" एगिंदियवज्जं " इति नारक जीवों की तरह ही एकेन्द्रिय को छोडकर यावत्-वैमानिक तक के समस्त जीवों का उत्कृष्ट से तीन समयवाला विग्रह होता है ॥ ९२

छे के-" अपज्जत्तगसुहुमपुढवीकाइएण भंते ! अहोगखेत्तनालीए बाहिरिल्ले खेत्ते समोहए । समोहणित्ता जे भविए (गच्छइ) उड्ढलोयखेत्तनालिए बाहिरिल्ले खेत्ते अपज्जत्तगसुहुमपुढवीकाइत्ताए उववज्जित्तए से णं भते ! कइ समइएण विग्गहेणं उववज्जेज्जा ? गोयमा ! तिसमइएण वा चउसमइएण वा विग्गहेणं उववज्जेज्जा " ઈત્યાદિ તે કારણે જ ઉપરોક્ત કથન કરવામાં આવ્યું છે. " एगिंदियवज्जं " ઇત્યાદિ-એકેન્દ્રિયો સિવાયના વૈમાનિક પર્યન્તના સમસ્ત જીવોનો નારક જીવોની જેમ ત્રણ સમયવાળો ઉત્કૃષ્ટ વિગ્રહ (વક્રગમન) હોય છે, એમ સમજવુ ॥ સૂ. ૯૨ ॥

अभिईणक्खत्ते तितारे पण्णत्ते १ । एवं सवणो२ अस्सिणी ३, भरणी४, मगसिरे ५, पूसे ६, जेट्ठा७ ॥सू०९४॥

धम्माओ णं अरहाओ संती अरहा तीहिं सागरोवमेहिं तिचउब्भागपलिओवमऊणएहिं वीतिक्कंतेहिं समुप्पन्ने ॥सू०९५॥

समणस्स णं भगवओ महावीरस्स जाव तच्चाओ पुरिसजुगाओ जुंगतकरभूमी ॥ सू० ९६ ॥

मल्ली णं अरहा तीहिं पुरिससएहिं सद्धिं मुंडे भवित्ता जाव पव्वइए १ । एवं पासे वि २ ॥ सू० ९७ ॥

समणस्स णं भगवओ महावीरस्स तिन्निसया चउद्दसपुव्वीणं अजिणाणं जिणसंकासाणं सव्वक्खरसन्निवाईणं जिण इव अवितहवागरमाणाणं उक्कोसिया चउद्दसपुव्विसंपया हुत्था ॥ सू० ९८ ॥

तओ तित्थयरो चक्कवट्टी होत्था, तं जहा--संती १ कुंथू२ अरो ३ ॥ सू० ९९ ॥

छाया—क्षीणमोहस्य खलु अर्हतस्त्रयः कर्मांशा युगपत् क्षीयन्ते, तद्यथा—ज्ञानावरणीयं१, दर्शनावरणीयं२, आन्तरायिकम्३ ॥ सू० ९३ ॥

पहले मोहवाले जीवों के तीन स्थान कहे हैं, अब सूत्रकार क्षीण मोहवाले जीव के तीन स्थान को कहते हैं—खीणमोहस्स णं अरहओ तओ—इत्यादि

सूत्रार्थ—क्षीणमोहवाले अर्हन्त के तीन कर्मांश युगपत् क्षीणहोते हैं, जैसे—ज्ञानावरणीय—१ दर्शनावरणीय—२और अन्तराय ३—॥ ९३

પહેલા મોહવાળા જીવોનાં ત્રણ સ્થાનનું કથન થયું હવે સૂત્રકાર ક્ષીણ મોહવાળા જીવનાં ત્રણ સ્થાનનુંકથન કરે છે—

" खीणमोहस्स ण अरहओ तओ " ઇત્યાદિ—

ક્ષીણ મોહવાળા અર્હંતના ત્રણ કર્માંશો એકી સાથે ક્ષીણ થાય છે. જેમકે (૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨) દર્શનાવરણીય, (૩) અન્તરાય. । ૯૩ ।

अभिजिन्नक्षत्रं त्रितारं प्रज्ञप्तम् १, एवं श्रवणः२, अश्विनी३, भरणी४, मृगशिरः ५, पुष्यम् ६, ज्येष्ठा ७ ॥ सू०-९४ ॥

धर्मात् खलु अर्हत शान्तिरर्हन् त्रिषु सागरोपमेषु, त्रिचतुर्भागपल्योपमोनेषु व्यतिक्रान्तेषु समुत्पन्नः ॥ सू० ९५ ॥

श्रमणस्य खलु भगवतो महावीरस्य यावत्तृतीयं पुरुषयुगं युगान्तकरभूमिः॥९६

अभिजित् नक्षत्र तीन तारों वाला कहा गया है, इसी प्रकार से श्रवणनक्षत्र, अश्विनीनक्षत्र, भरणीनक्षत्र, मृगशिरानक्षत्र, पुष्यनक्षत्र और ज्येष्ठानक्षत्र भी तीन तारों वाले कहे गये हैं ॥ ९४

धर्मनाथ अर्हन्त के बाद शान्तिनाथ अर्हन्त तीन चौथाई भाग पल्योपम से न्यून ३ सागरोपम निकल जाने पर उत्पन्न हुवे अर्थात् पूर्ण तीन सागरोपम और पौन पल बीतनेके बाद-॥ ९५

भगवान महावीर स्वामी के तीर्थ में उनसे लगाकर यावत् जम्बू स्वामी तक निर्माण की प्रवृत्ति रही-बाद में वह प्रवृत्ति विच्छेद हो गई—॥९६

मल्लिनाथ भगवान तीन सौ पुरुष के साथ मुण्डित होकर यावत् प्रव्रजित हुवे हैं उसी प्रकार से पार्श्वनाथ भी ३०० पुरुषों के साथ प्रव्रजित हुवे हैं—॥ ९७

અભિજિત નક્ષત્ર ત્રણ તારાઓવાળુ કહ્યુ છે એ જ પ્રમાણે શ્રવણ નક્ષત્ર, અશ્વિની નક્ષત્ર, ભરણી નક્ષત્ર, મૃગશીર્ષ નક્ષત્ર, પુષ્ય નક્ષત્ર અને જ્યેષ્ઠા નક્ષત્ર પણ ત્રણ ત્રણ તારાઓવાળાં છે. ।૯૪।

ધર્મનાથ અર્હંત થયા પછી ત્રણ સાગરોપમ કરતાં ૩/૪ પલ્યોપમ (અર્થાત ત્રણ સાગરોપમ અને પોણા પલ્યોપમ કાલ પછી) પ્રમાણ ન્યૂન કાળ વ્યતીત થયા બાદ શાન્તિનાથ અર્હંત ઉત્પન્ન થયા હતા. ।૯૫।

ભગવાન મહાવીર સ્વામીના તીર્થમા તેમનાથી શરૂ કરીને જંબૂસ્વામી પર્યન્ત નિર્વાણની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહી હતી ત્યાર બાદ તે પ્રવૃત્તિ વિચ્છેદ (બંધ) થઈ ગઈ॥૯૬॥

મલ્લીનાથભગવાન ૩૦૦ પુરુષોની સાથે મુંડિત થઈને ગૃહસ્થાવસ્થાના પરિત્યાગપૂર્વક પ્રવ્રજિત થયા હતા. એ જ પ્રમાણે પાર્શ્વનાથ ભગવાને પણ ૩૦૦ પુરુષોની સાથે પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર હતી. ।૯૭।

मल्ली खलु अर्हन् त्रिभिः पुरुषशतैः सार्धं मुण्डो भूत्वा यावत् प्रव्रजितः १। एवं पार्श्वोऽपि ॥ सू० ९७ ॥

श्रमणस्य खलु भगवतो महावीरस्य त्रीणि शतानि चतुर्दशपूर्वीणाम् अजितानां जिनसंकाशानां सर्वाक्षरसंनिपातिनां जिन इवाऽवितथव्याग्रृणताम् उत्कर्षिका चतुर्दशपूर्वी संपदाऽऽसीत् ॥ सू० ९८ ॥

त्रयस्तीर्थकराश्चक्रवर्त्तिन आसन्, तद्यथा-शान्तिः १, कुन्थुः २, अरः॥सू०९९

टीका—'खीणमोहस्स' इत्यादि । क्षीणमोहस्य-क्षीणमोहनीयकर्मणोऽर्हतः-जिनस्य त्रयः-कर्मांशाः-कर्मप्रकृतय युगपत्-समकं क्षीयन्ते। तद्यथा-ज्ञानावरणीयं १, दर्शनावरणीयम् २, आन्तरायिकम् ३॥सू० ९३॥

पूर्वमशाश्वतानां त्रिस्थानकमुक्तं, साम्प्रतं शाश्वतानां तदाह-'अभीई' -इत्यादि, अभिजिन्नक्षत्रं त्रितारं-तारकत्रयमयं प्रज्ञप्तम्। शेषं सुगमम् ॥सू०९४॥

परम्परसूत्रे क्षीणमोहस्य त्रिस्थानकमुक्तं, साम्प्रतं प्रसङ्गात्तद्विशेषाणां तीर्थकराणां तदाह—'धम्माओ' इत्यादि, धर्मात्-धर्मनाथाभिधानाद् अर्हतः-धर्मार्हतोऽनन्तरमित्यर्थः, त्रिचतुर्भागपल्योपमोनेषु-त्रिभिः-त्रिसंख्यकैः चतुर्भागैः-पादैः पल्योपमसम्बन्धिभिरूनानि त्रिचतुर्भागपल्योपमोनानि, तेषु तादृशेषु पल्योपमचतुर्थभागत्रयरहितेषु त्रिपु सागरोपमेषु व्यतिक्रान्तेषु सत्सु शान्तिः-शान्तिनाथोऽर्हन् समुत्पन्नः ॥ सू० ९५ ॥

'समणस्से'-त्यादि, श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य यावत्तृतीयं पुरुषयुगम्, युगानि पञ्चवर्षप्रमितानि कालविशेषाः, तानि च क्रमव्यवस्थितानि भवन्तीत्यतः पुरुपाः-गुरुशिष्यक्रमवन्तः पितापुत्रक्रमवन्तो वा, अत्र पुरुषः गुरुशिष्यक्रमवान्, स युगमिव पुरुषयुग पुरुपसिंहवत्समासः, ततश्च तृतीयं पुरुषयुगं यावत्-

---

श्रमण भगवान् महावीर स्वामी के ३०० चतुर्दश पूर्वधारियों चौदह पूर्व धारियों कीउत्कृष्ट चतुर्दश पूर्वी सम्पदाथीं ये चतुर्दश पूर्वधारी अजिन थे-असर्वज्ञ थे-जिनके जैसे थे। क्यों कि-ये सकलसंशय के छेदक थे सकलवाङ्मय के सकलशास्त्र के ज्ञाता थे, एवं तीर्थंकर की तरह तथ्यभाषी थे। ९८

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની ઉત્કૃષ્ટ ચતુર્દશપૂર્વ સંપદા ૩૦૦ ની હતી. એટલે કે તેમના શિષ્ય સમુદાયમાં ૩૦૦ અણુગારો ચૌદ પૂર્વધારી હતા. તે ચૌદ પૂર્વધારી અજિન હતા, અસર્વજ્ઞ હતા અને જિનના સમાન હતા, કારણુ કે તેઓ સકલ સંશયના છેદક હતા, સકલ વાઙ્મયના (સકલ શાસ્ત્રોના) જ્ઞાતા હતા અને તીર્થંકરની જેમ તથ્યભાષી હતા. । ૯૮ ।

जम्बूस्वामिनं यावदित्यर्थः युगान्तकरभूमिः, युगं-पुरुषयुगं-तदपेक्षया अन्तकराणां -भवान्तकारिणां निर्वाणगामिनामित्यर्थः भूमिः-कालः युगान्तकरभूमिरासीदिति। इदमत्र तात्पर्यम्-भगवतः श्रीमहावीरस्वामिनस्तीर्थे तस्मादारभ्य तृतीय पुरुषं जम्बूस्वामिनं यावन्निर्वाणमभूत्, तदुत्तरकाले तद्व्यवच्छेदादिति ॥ सू० ९६ ॥

'मल्ली'-त्यादि सूत्रद्वयम्, मल्ली-मल्लीनाथस्वामी खलु अर्हन् त्रिभिः पुरुषशतैः—त्रिशतसंख्यकपुरुषैः सार्धं मुण्डो भूत्वा 'यावत्' इति अगाराद् अनगारितां प्रव्रजितः-प्राप्तः। 'एवं पासेवि' इति एवं-मल्लीनाथस्वामिवत् पार्श्वोऽपि पार्श्वनाथस्वाम्यर्हन्नपि त्रिशतपुरुषैः सह प्रव्रजितोऽभूदिति भावः ॥ सू० ९७ ॥

त्रिस्थानकत्वाद् भगवतो महावीरस्य चतुर्दशपूर्विसंपत्सूत्रमाह—'समणस्स' इत्यादि, श्रमणस्य खलु भगवतो महावीरस्य चतुर्दशपूर्विणां-चतुर्दशपूर्वधराणाम्, कीदृशानाम्? इति विशेषणकलापमाह—'अजिणाणं' इत्यादि, अजिनानाम्-असर्वज्ञत्वेन, जिन सकाशानां-जिनसदृशानां सकलसंशयच्छेदकत्वेन, सर्वाक्षरसंनिपातिनां, सर्वे-सकलाः अक्षरस निपाताः-अकारादिसंयोगाः-सर्वाक्षरस निपाताः, ते विद्यन्ते येषां ते तथोक्ताः, तेषां विदितसकलवाङ्मयानामित्यर्थः पुनश्च जिन इव अर्हद्वत्, अवितथव्यागृणताम्, अवितथं-यथावस्थितं व्यागृणतां - व्याकुर्वतां, तीर्थंकरवत्तथ्यभाषिणामित्यर्थः, एतद्विशेषणविशिष्टानां चतुर्दशपूर्विणाम् उत्कर्षिका-उत्कृष्टा चतुर्दशपूर्विसम्पत् - एतदभिधानासम्पत् 'होत्था' इति-आसीत् ॥ सू० ९८ ॥

'तओ' इत्यादि, त्रयस्तीर्थंकराः चक्रवर्तिन आसन, तानेवाह-शान्तिः-शान्तिनाथः १, कुन्थुः-कुन्थुनाथः २, अरः-अरनाथः ३ इति ॥ सू० ९९ ॥

पूर्वं तीर्थकरा वर्णिताः, ते च विमानेभ्य आगता भवन्तीति विमानवक्तव्यतां सूत्रचतुष्टयेनाऽऽह—

मूलम्--तओ गेविज्जविमाणपत्थडा पण्णत्ता, तं जहा-हिट्ठिमगेविज्जविमाणपत्थडे १, मज्झिमगेविज्जविमाणपत्थडे२, उवरिमगेविज्जविमाणपत्थडे ३।१। हिट्ठिमगेविज्जविमाणपत्थडे तिविहे पण्णत्ते, तं जहा-हेट्ठिमहेट्ठिमगेविज्जविमाणपत्थडे १,हेट्ठि-

ये तीन तीर्थंकर चक्रवर्ती हुवे हैं-शान्तिनाथ-कुन्थु-अमरनाथ ९९

આ ત્રણ તીર્થંકરોએ ચક્રવર્તીપદ ભોગવ્યુ હતું-(૧) શાન્તિનાથ, (૨) કુન્થુનાથ અને (૩) અરનાથ. ।૯૯।

ममज्झिमगेविज्जविमाणपत्थडे २, हेट्ठिमउवरिमगेविज्जविमाणपत्थडे ३।२। मज्झिमगेविज्जविमाणपत्थडे तिविहे पण्णत्ते, तं जहा-मज्झिमहेट्ठिमगेविज्जविमाणपत्थडे१, मज्झिममज्झिमगेविज्जविमाणपत्थडे२, मज्झिमउवरिमगेविज्जविमाणपत्थडे ३।३। उवरिमगेविज्जविमाणपत्थडे तिविहे पण्णत्ते, तं जहा-उवरिमहेट्ठिमगेविज्जविमाणपत्थडे१, उवरिममज्झिमगेविज्जविमाणपत्थडे२, उवरिमउवरिमगेविज्जविमाणपत्थडे ३। ४॥ सू० १००॥

छाया—त्रयः ग्रैवेयकविमानप्रस्तटाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-अधस्तनग्रैवेयकविमानप्रस्तटः १, मध्यमग्रैवेयकविमानप्रस्तटः २, उपरितन ग्रैवेयकविमानप्रस्तटः ३। १। अधस्तनग्रैवेयकविमानप्रस्तटस्त्रिविधः प्रज्ञप्तः तद्यथा-अधस्तनाधस्तनग्रैवेयविमानप्रस्तटः १, अधस्तनमध्यमग्रैवेयकविमानप्रस्तटः २, अधस्तनोपरितनग्रैवेयकविमानप्रस्तटः ३। २। मध्यमग्रैवेयकविमानप्रस्तटस्त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा

तीर्थंकर विमानोंसे आकर होतेहैं, अतः-अब विमान संबंधी वक्तव्यता सूत्रकार चार सूत्रोंसे करते हैं " तओ गेविज्जविमाणपत्थडा पण्णत्ता " इत्यादि,

टीकार्थ-तीन ग्रैवेयक विमान प्रस्तर कहे गये हैं, जैसे-अधस्तन ग्रैवेयक विमान प्रस्तर-१ मध्यमग्रैवेयकविमान प्रस्तर-२ उपरितन ग्रैवेयक विमान प्रस्तर-३ इनमें-अधस्तन ग्रैवेयक विमान प्रस्तर भी तीन प्रकार के कहे गये हैं, अधस्तनाधस्तन ग्रैवेयक विमान प्रस्तर-१ अधस्तनमध्यम ग्रैवेयक विमान प्रस्तर-२ अधस्तनोपरितन ग्रैवेयक विमान प्रस्तर-३। मध्यम ग्रैवेयक विमानप्रस्तर भी तीन प्रकार का कहा गया

તિર્થંકરો વિમાનોમાંથી આવીને આ મૃત્યુલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર નીચેના ચાર સૂત્રો દ્વારા વિમાનેનું કથન કરે છે—

" तओ गेविज्जविमानपत्थडा पण्णत्ता " ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ-ગ્રૈવેયક વિમાનોનાં ત્રણ પ્રકાર કહ્યાં છે-(૧) અધઃસ્તન ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તર, (૨) મધ્યમ ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તર અને (૩) ઉપરિતન ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તર અધસ્તન ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તરના પણ નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) અધસ્તનાધસ્તન ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તર, (૨) અધસ્તન મધ્યમ ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તર અને (૩) અધસ્તનોપરિતનગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તર.

મધ્યમ ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તરના પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે—

मध्यमाधस्तनग्रैवेयकविमानप्रस्तटः १, मध्यममध्यम – ग्रैवेयकविमानप्रस्तटः २, मध्यमोपरितनग्रैवेयकविमानप्रस्तटः ३ ।३। उपरितनग्रैवेयकविमानप्रस्तटस्त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा- उपरितनाधस्तनग्रैवेयकविमानप्रस्तटः १, उपरितनमध्यमग्रैवेयक-विमानप्रस्तटः २, उपरितनोपरितनग्रैवेयकविमानप्रस्तटः ३ । ४ ॥ सू० १०० ॥

टीका—'तओ गेविज्ज०' इत्यादि सूत्रचतुष्टयं सुगमं, नवरम्–लोक-पुरुषस्य ग्रीवास्थाने भवानि ग्रैवेयकाणि, तानि च तानि विमानानीति ग्रैवेयक विमानानि, तेषां प्रस्तटाः–रचनाविशेषवन्तः समूहा इति ग्रैवेयकविमानप्रस्तटाः–ते त्रयः–त्रिसंख्यकाः प्रज्ञप्ताः–अधस्तन–मध्यमो–परितन ग्रैवेयकप्रस्तटभेदात्, तद्यथा–तानेवाह—'हिट्ठिमगेविज्ज०' इत्यादि । सर्वं स्पष्टम् ॥ सू० १०० ॥

इदं च ग्रैवेयकादिविमानवासित्वं यद् भवति तत् कर्मणः सकाशाद् भवतीति कर्मणस्त्रिस्थानकमाह—

मूलम्—जीवा णं तिट्ठाणणिव्वत्तिए पोग्गले पावकम्मत्ताए चिणिंसु वा चिंणिंति वा चिणिस्संति वा, तं जहा–इत्थिणि-

है–मध्यमाधस्तन ग्रैवेयक विमान प्रस्तर–१ मध्यम मध्यम ग्रैवेयक विमानप्रस्तर–२ मध्यमोपरितन ग्रैवेयक विमान प्रस्तर–३ । उपरितन ग्रैवेयक विमान प्रस्तर भी तीन प्रकार का है, उपरितनाधस्तन ग्रैवेयक विमान प्रस्तर–१ उपरितन मध्यम ग्रैवेयक विमान प्रस्तर–२ उपरितनो परितन ग्रैवेयक विमान प्रस्तर–३ । लोक पुरुष की ग्रीवा के स्थान में होने के कारण ये ग्रैवेयक विमान कहलाते हैं, इनके रचना विशेष से युक्त जो समूह हैं वे प्रस्तर कहलाते हैं । इन के तीन प्रकार, और प्रकारों के भी प्रकार, ये सब ऊपर प्रकट कर दिये गये हैं । १००

૧ મધ્યમાધસ્તન ગ્રૈવેયક વિમાનપ્રસ્તર, ૨ મધ્યમમધ્યમ ગ્રૈવેયક-વિમાન પ્રસ્તર અને ૩ મધ્યમોપરિતન ગ્રૈવેયક વિમાનપ્રસ્તર

ઉપરિતન ગ્રૈવેયક વિમાન પ્રસ્તરના પણ ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે—

૧ ઉપરિતનાધસ્તન ગ્રૈવેયક વિમાનપ્રસ્તર, ૨ ઉપરિતન મધ્યમ ગ્રૈવેયક વિમાનપ્રસ્તર અને ૩ ઉપરિતનોપરિતન ગ્રૈવેયક વિમાનપ્રસ્તર લોકપુરુષની ગ્રીવાના સ્થાનમાં હોવાને કારણે આ વિમાનોને ગ્રૈવેયક વિમાનો કહે છે. રચના વિશેષથી યુક્ત એવા તેમના જે સમૂહ છે તેમને પ્રસ્તર કહે છે. તેના મુખ્ય ત્રણ પ્રકારોનું અને પ્રત્યેક પ્રકારના ત્રણ ત્રણ પ્રકારોનું આ સૂત્રમાં કથન કરવામાં આવ્યું છે ॥ સૂ૦ ૧૦૦ ॥

ठ्वत्तिए, पुरिसणिव्वत्तिए, णपुंसगणिव्वत्तिए १। एवं " चिण-उवचिण-बंध-उदीरण-वेद तह निज्जराचेव " ॥ सू० १०१ ॥

छाया—जीवा खलु त्रिस्थाननिर्वर्तितान् पुद्गलान् पापकर्मतया अचिन्वन् वा, चिन्वन्ति वा, चेष्यन्ति वा, तद्यथा-स्त्रीनिर्वर्तितान्, पुरुषनिर्वर्त्तितान्, नपुंसक निर्वर्त्तितान् ।१। एवं चयोपचयबन्धोदीरणवेदास्तथानिर्जरा चैव ॥ सू० १०१ ॥

टीका—' जीवा ' इत्यादि सूत्रषट्कम् । जीवाः खलु त्रिस्थाननिर्वर्त्तितान्-त्रिभिःस्थानैर्निर्वर्त्तिताः-उपार्जिताः त्रिस्थाननिर्वर्त्तितास्तान् पुद्गलान् पापकर्मतया-अशुभकर्मत्वेन उत्तरोत्तराशुभाध्यवसायवशात् अचिन्वन्-एकत्रीकृतवन्तो भूतकाले, चिन्वन्ति वर्त्तमानकाले, चेष्यन्ति-अनागतकाले। तान्येव त्रिस्थानानि दर्शयति—स्त्रीनिर्वर्त्तितान्-स्त्रीवेदत्वेनाऽर्जितान्, पुरुषनिर्वर्त्तितान्-पुरुषवेदत्वे-

ग्रैवेयक आदि विमानों में जीव की निवासिता कर्मोदय से होती है-इस लिये-अब सूत्रकार कर्म के तीन स्थान प्रकट करते हैं-" जीवा णं तिट्ठाण " इत्यादि

टीकार्थ-जीवोंने तीन स्थानों द्वारा उपार्जित पुद्गलों को उत्तरोत्तर अशुभ अध्यवसाय के वशमें होकर पापकर्मरूप से भूतकाल में संगृहीत किया है वर्तमान में संगृहीत करते हैं और-भविष्यत् काल में संगृहीत करेंगे। वे तीन स्थान इस प्रकार से है-स्त्री वेद, पुरुष वेद, और नपुंसकवेद इनमें रहकर जीवने जिन पुद्गलों को उपार्जित कर पापकर्म से पहिले एकत्रित किया है वर्तमान में एकत्रिक कर रहे हैं और-भविष्यत् काल मे जिन्हें वे एकत्रित करेंगे वे स्त्री वेद निवर्तित पुद्गल हैं। इसी प्रकार पुरुष वेद में रहकर जीव ने जिन पुद्गलों को उपार्जित कर

ગ્રૈવેયક આદિ વિમાનોમા જીવની ઉત્પત્તિ (ઉપપાત) કર્મોદયથી થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર કર્મના ત્રણ સ્થાન પ્રકટ કરે છે—

" जीवाणं तिट्ठाण " ઈત્યાદિ ।

ટીકાર્થ-જીવોએ ત્રણ સ્થાનો દ્વારા ઉપાર્જિત પુદ્ગલોને ઉત્તરોત્તર અશુભ અધ્યવસાયને અધીન થઈને અશુભ કર્મરૂપે ભૂતકાળમાં સંગૃહીત કર્યાં છે વર્તમાનમાં સંગૃહીત કરે છે અને ભવિષ્યમાં સંગૃહીત કરશે. તે ત્રણ સ્થાન આ પ્રમાણે છે—સ્રીવેદ, પુરુષવેદ અને નપુંસકવેદ, સ્રીવેદમા રહીને જીવે જે પુદ્ગલોને ઉપાર્જિત કરીને અશુભકર્મરૂપે પહેલાં (ભૂતકાળમાં) એકત્રિત કર્યાં છે, વર્તમાનમાં એકત્રિત કરી રહ્યો છે અને ભવિષ્યકાળમા પણ જેને તે એકત્રિત કરવાનો છે, તે પુદ્ગલોને સ્રીવેદ નિવર્તિત પુદ્ગલો કહે છે.

नाऽर्जितान्, नपुंसकनिर्वर्त्तितान् नपुंसकवेदत्वेनाऽर्जितान् पुद्गलान् जीवाः कालत्रयेऽपि अचिन्वन्–चिन्वन्ति चेष्यन्तीति प्रक्रमः । १ । ' एव इत्यनेनाकाङ्क्षा वाक्येन चयसंगादुपचयाद्यालापकपञ्चकमपि विज्ञेयम् । एव चयालापकवत् उपाचिन्वन्–परिपोषणत एव २, अबध्नन्–निर्मापणतः ३, उदैरयन्–अध्यवसाय विशे·

पापकर्मरूप से पहले एकत्रित किया है, वर्तमान में वे जिन्हें एकत्रित कर रहे हैं और–भविष्यत् काल मे जिन्हे वे एकत्रित करेंगे वे पुरुषवेद निवर्तित पुद्गल हैं। इसी प्रकार से नपुंसक वेद में रहकर जीवने जिन पुरुषों को उपार्जित कर पापकर्मरूप से पहले एकत्रित किया है वर्तमान मे वे जिन्हें एकत्रित कर रहे हैं और–भविष्यत् काल में वे जिन्हें एकत्रित करेंगे वे नपुंसक वेदनिवर्तित पुद्गल हैं। अर्थात्–स्त्री वेदरूप से अर्जित पुद्गलों को पुरुष वेद रूप से अर्जित पुद्गलों को तथा–नपुंसकवेदरूप से अर्जितपुद्गलों को जीवोंने कालत्रय में अर्जित किया है, अब भी वे करते हैं और–भविष्यत् में भी वे अर्जित करेंगे "एवम्" यह आकांक्षा वाक्य है–इस आकांक्षावाक्य से चय के सम्बन्ध से उपचयबन्ध, उदीरणा आदि बीच के आलापक भी जाननी चाहिये इस तरह इस चय के आलापक की तरह जीव ने उनके परिपोषण से भूत काल में उनका उपचय कियाहै वर्तमान में वे

એ જ પ્રમાણે પુરુષવેદમા રહીને જીવે જે પુદ્ગલોને ઉપાર્જિત કરીને અશુભ કર્મરૂપે પહેલાં એકત્રિત કર્યાં છે, વર્તમાનમાં તે જેમને ઉપાર્જિત કરી રહ્યો છે અને ભવિષ્યકાળમા તે જેમને એકત્રિત કરવાનો છે, તે પુદ્ગલોને પુરુષવેદ નિવર્તિત પુદ્ગલો કહે છે.

એ જ પ્રમાણે નપુસકવેદમાં રહીને જીવે જે પુદ્ગલોને ઉપાર્જિત કરીને પહેલાં અશુભ કર્મરૂપે એકત્રિત કર્યા છે વર્તમાનમાં તે જેમને એકત્રિત કરી રહ્યો છે અને ભવિષ્યમાં પણ તે જેમને એકત્રિન કરવાનો છે, તે પુદ્ગલોને નપુંસકવેદ નિવર્તિત પુદ્ગલો કહે છે. એટલે કે સ્ત્રીવેદરૂપે ઉપાર્જિત પુદ્ગલોને પુરુષવેદરૂપે ઉપાર્જિત પુદ્ગલોને તથા નપુસકવેદરૂપે ઉપાર્જિત પુદ્ગલોને જીવ ત્રણે કાળમાં એકત્રિત કરે છે – ભૂતકાળમાં પણ ઉપાર્જિત કર્યાં છે, વર્તમાનમાં પણ ઉપાર્જિત કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ ઉપાર્જિત કરશે.

"एवम्" ઇત્યાદિ-આ આકાક્ષા વાકય છે. આ આકાંક્ષા વાકય દ્વારા ચયના સંબંધથી ઉપચય બન્ધ, ઉદીરણા આદિ વચ્ચેના આલાપક પણ સમજી લેવા જોઇએ આ રીતે આ ચયના આલાપકની જેમ જીવે પરિપોષણની

षेणानुदीर्णोदयप्रवेशनतः, ४ अवेदयन्–अनुभवकरणतः ५, निरजरयन्–आत्मप्रदेशपरिशाटनतः ६ । एवं वर्त्तमाना–नागतकालयोरपि बोध्यम् । चयाद्याश्रित्य गाथार्धमत्र, तथाहि—" चिण उवचिण० " इत्यादि । अस्यार्थो व्याख्यातपूर्व एवेति ॥ सू० १०१ ॥

उपचय करते हैं और–भविष्यत् में भी वे उनका उपचय करेंगे। इसी प्रकार से अपने भावों के अनुसार उनका निर्माण करने से उनका भूतकाल में बन्ध किया है, वर्तमानकाल में वे उनका बन्ध करते हैं, आगे भी वे उनका बन्ध करेंगे। इसी तरह अध्यवसाय विशेष से अनुदीर्ण को उदय में प्रवेश कराने से जीव ने भूतकाल में उनकी उदीरणा की है वर्तमान में वे उनकी उदीरणा करते हैं और भविष्यत् में वे उनकी उदीरणा करेंगे। इसी तरह से जीव ने उनका अनुभवन करण से उनका भूतकाल में वेदन किया है वर्तमान में वे उनका वेदन करते हैं और भविष्यत् मे वे उनका वेदन करेंगे। इसी प्रकार आत्मप्रदेश से उन्हें हटाने से जीव ने भूतकाल में उनकी निर्जरा की है वर्तमान में वे उनकी निर्जरा करते हैं और भविष्यत् में वे उनकी निर्जरा करेंगे। चयादि को आश्रित करके यह आधी गाथा सूत्रकार ने " एवं चिण उवचिण

અપેક્ષાએ ભૂતકાળમાં પણ તેમનો ઉપચય કર્યો છે, વર્તમાનમાં તે તેમનો ઉપચય કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ તેમનો ઉપચય કરશે

એ જ પ્રમાણે પોતાના ભાવો અનુસાર તેમનું નિર્માણ કરવાની અપેક્ષાએ જીવે ભૂતકાળમાં તેમનો બન્ધ કર્યો છે, વર્તમાનકાળમાં પણ તે તેમનો બન્ધ કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ તે બન્ધ કરશે એ જ પ્રમાણે અધ્યવસાય વિશેષથી અનુદીર્ણને તેમના ઉદયમાં પ્રવેશ કરાવવાની અપેક્ષાએ ભૂતકાળમાં તેમની ઉદીરણા કરી છે. વર્તમાનકાળમાં પણ જીવ તેમની ઉદીરણા કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ જીવ તેની ઉદીરણા કરશે.

એ જ પ્રમાણે જીવે તેમના અનુભવનકરણની અપેક્ષાએ ભૂતકાળમાં તેમનું વેદન કર્યું છે, વર્તમાનકાળમાં પણ જીવ તેમનું વેદન કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ તે તેમનું વેદન કરશે.

એ જ પ્રમાણે આત્મપ્રદેશમાંથી તેમને અલગ કરવાની અપેક્ષાએ જીવે ભૂતકાળમાં તેમની નિર્જરા કરી છે, વર્તમાનકાળમાં પણ જીવ તેમની નિર્જરા કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ જીવ તેમની નિર્જરા કરશે.

ચયાદિને આશ્રિત કરીને આ અર્ધી ગાથા સૂત્રકારે "एवं चिण–उवचिण–बंध–उदीरण–वेद तह निज्जरा चेव" આ પ્રમાણે કહી છે. તેનો અર્થ

कर्म च पुद्गलात्मकमिति त्रिस्थानकेन पुद्गलस्कन्धानाह—

मूलम्—तिपएसिया खंधा अणंता पण्णत्ता । एवं जाव तिगुणलुक्खा पोग्गला अणंता पण्णत्ता ॥ सू० १०२ ॥

॥ तिट्ठाणस्स चउत्थो उद्देसो समत्तो ॥ ३-४ ॥

तिट्ठाणं समत्तं ॥ ३ ॥

छाया—त्रिप्रदेशिकाः स्कन्धा अनन्ताः प्रज्ञप्ताः एवं यावत् त्रिगुणरूक्षाः पुद्गला अनन्ताः प्रज्ञप्ताः ॥ सू० १०२ ॥

॥ तृतीयस्थानस्य चतुर्थ उद्देशः समाप्तः ॥ ३-४ ॥

टीका—'तिपएसिया' इत्यादि सुगमम् ॥ सू० १०२ ॥

इतिश्री विश्वविख्यात-जगद्वल्लभ-प्रसिद्धवाचक-पञ्चदशभाषाकलित-
ललितकलापालापक-प्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक-वादिमा-
नमर्दक श्रीशाहूछत्रपति कोल्हापुरराजप्रदत्त 'जैनशास्त्राचार्य'पद-
भूषित-कोल्हापुरराजगुरु बालब्रह्मचारि-जैनाचार्य-जैनधर्म-
दिवाकर-पूज्यश्री--घासीलालव्रतिविरचितायां
स्थानाङ्गसूत्रस्य सुधाख्यायां व्याख्यायां
चतुरुद्देशात्मकं तृतीयं स्थानं संपूर्णम् ॥ ३-४ ॥

बंध उदीरण वेद तह निज्जरा चेव" इस प्रकार से कही है इसका अर्थ ही यह पूर्वोक्तरूप से प्रकट किया है। तात्पर्य कहने का यही है कि-चय की तरह ही स्त्रीवेद, पुरुषवेद और नपुंसकवेदरूप से अर्जित पुद्गलों का अशुभ रूप से उपचय किया है, बन्ध किया है, उदीरण किया है, वेदन किया है और निर्जरा भी की है इसी तरह का कथन वर्तमान काल और-भविष्यकाल सम्बन्धी उपचयादिकों के आलापकों में भी कर लेना चाहिये ॥ सू ०१०१ ॥

પૂર્વોક્તરૂપે ઉપર પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. આ કથનનુ તાત્પર્ય એ છે કે-

ચયની જેમ જ સ્રીવેદ, પુરુષવેદ, અને નપુંસકવેદરૂપે અર્જિત પુદ્ગલોને જીવે અશુભરૂપે ઉપચય કર્યો છે, બન્ધ કર્યો છે, ઉદીરણ કર્યું છે અને નિર્જરા પણ કરી છે. એ જ પ્રકારનું કથન વર્તમાનકાળ અને ભૂતકાળ સંબંધી ઉપચયાદિકોના આલાપકોમાં પણ સમજી લેવુ જોઇએ ॥ ૧૦૧ ॥

कर्म पुद्गल स्कन्धरूप होते हैं, अतः-सूत्रकार त्रिस्थान को लेकर पुद्गलस्कन्धों का कथन करते है—

" तिपएसिया खंधा अणंता-" इत्यादि। त्रिप्रदेशिक स्कन्ध अनन्त कहे गये हैं इसी तरह से यावत् त्रिगुणरूक्ष पुद्गल भी अनन्त कहे गये हैं ॥ १०२ ॥

श्री जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री घासीलाल व्रतिविरचित स्थानाङ्गसूत्रकी सुधाख्य टीका के चार उद्देशक युक्त तीसरे स्थानक समाप्त ॥ ३-४ ॥

કર્મ પુદ્ગલ સ્કન્ધરૂપ હોય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર ત્રિસ્થાનકોની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ સ્કન્ધોનું કથન કરે છે—

" तिपएसिया खधा अणंता " ઇત્યાદિ ।

ત્રિપ્રદેશિક સ્કન્ધ અનન્ત કહ્યાં છે. એ પ્રમાણે ત્રિગુણરૂક્ષ પર્યન્તનાં પુદ્ગલો પણ અનંત કહ્યાં છે ॥ ૧૦૨ ॥

શ્રી જૈનાચાર્ય-જૈનધર્મદિવાકર-પૂજ્ય શ્રી ઘાસીલાલ મુનિવિરચિત સ્થાનાંગસૂત્રની સુધા નામની ટીકાર્થના ચાર ઉદ્દેશક વાળું ત્રીજું સ્થાનક સમાપ્ત. ॥ ૩-૪ ॥

ॐ

श्रीवीतरागाय नमः ।

अथ चतुर्थं स्थानं प्रारभ्यते

चतुर्थस्थानस्य प्रथमोद्देशः ॥१॥

महावीरं धीरं जितमदनवीरं प्रभुवरं,
कृपापारावारं दलितभवभारं जिनवरम् ॥
त्रिधा वन्दे वन्देलिमपदसरोजं सुरवरै-
स्ततस्तूर्यं स्थानं विवरणपथं मापय इदम् ॥१॥

चौथा स्थानक के पहेला उद्देशक प्रारंभ

मङ्गलाचरणम्—

" महावीरं वीरं " इत्यादि १ ॥

इस श्लोक का संक्षेप में अर्थ इस प्रकार से है-जिन्के वन्दनीय पद कमलों की वन्दना देवेन्द्र करते हैं, जो कृपा के अपार पारावार है, जिन्हों ने अपना भव भार उतार दिया है, ऐसे धीर वीर प्रभुवर महावीर को कि जिन्हों ने मदन-काम जैसे श्रेष्ठ वीर के मद को चूर कर दिया है मैं मन वचन और कायरूप त्रिकरण त्रिभागसे नमस्कार करता हूं, स्थानाङ्ग सूत्र का यह चतुर्थ स्थान अब विवरण युक्त किया जाता है —

ચોથા સ્થાનનો પહેલો ઉદ્દેશક પ્રારંભ

— મંગલાચરણ —

" महावीरं वीरं " ઇત્યાદિ—

આ શ્લોકનો ભાવાર્થ સંક્ષિપ્તમાં પ્રકટ કરવામાં આવે છે-જેમના વન્દનીય ચરણકમલોની વંદણા દેવેન્દ્રો પણ કરે છે, જેમની કૃપા પારાવાર છે, જેમણે પોતાનો ભવભાર ઉતારી નાખ્યો છે, જેમણે મદન (કામ) જેવા મહાવીરના મદને-અહંકારને સર્વથા શકય કરી નાખ્યો છે. એવા ધીર વીર પ્રભુવર મહાવીરને હું મન, વચન અને કાયથી નમન કરું છું.

गतं तृतीयं स्थानं, सम्प्रति क्रमप्राप्तं चतुर्थस्थानं प्रारभ्यते, अस्य च पूर्वेण सहायमभिसम्बन्धः-" तृतीयस्थाने जीवाजीवादिद्रव्यपर्यायाणां वैचित्र्यमभिहितमत्रापि तदेवाभिधीयते " इत्यमुनासम्बन्धेनाऽऽयातस्य चतुरुद्देशकात्मकस्य चतुर्थस्थानस्य प्रथमोद्देशकस्याऽऽद्यं सूत्रमाह—

मूलम्—चत्तारि अंतकिरियाओ पण्णत्ताओ तं जहा—तत्थ खलु पढमा इमा अंतकिरिया-अप्पकम्मपच्चायाए यावि हवइ, से णं मुंडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वइए संयमबहुले संवरबहुले समाहिबहुले लूहे तीरट्ठी उवहाणवं दुक्खक्खवे तवस्सी तस्स णं णो तहप्पगारे तवे हवइ, णो तहप्पगारा वेयणा हवइ तहप्पगारे पुरिसजाए दीहेणं परियाएणं सिज्झइ बुज्झइ मुच्चइ परिणिव्वाइ सव्व दुक्खाणमंतं करेइ, जहा—से भरहे राया चाउरंतचक्कवट्टी, पढमा अंतकिरिया १, अहावरा दोच्चा अंतकिरिया महाकम्मपच्चायाए यावि भवइ,

तृतीय स्थान समाप्त हो चुका, अब क्रम प्राप्त चतुर्थ स्थान प्रारम्भ होता है इस स्थान का पूर्वस्थान के साथ ऐसा सम्बन्ध है-" तृतीय स्थान मे जीवाजीवादि द्रव्यों की पर्यायों का वैचित्र्य विविध प्रकार कहा गया है,-सो यहां पर भी वही कहा जावेगा ' इसी सम्बन्ध से आये हुवे इस चार उद्देशात्मक चतुर्थ स्थानके प्रथम उद्देशकका यह आद्य सूत्र कहा जा रहा है-"चत्तारि अंत किरियाओ पण्णत्ताओ-" इत्यादि

હવે સ્થાનાંગ સૂત્રના ચોથા સ્થાનનું વિવેચન કરવામાં આવે છે— ત્રીજા સ્થાનનું વિવરણ પૂરૂ થયું હવે અનુક્રમ પ્રમાણે ચોથા સ્થાનની પ્રરૂપણા શરૂ થાય છે. આ સ્થાનનો પૂર્વ સ્થાન સાથે આ પ્રકારનો સંબંધ છે— ત્રીજા સ્થાનમાં જીવ, અજીવાદિ દ્રવ્યોની પર્યાયોનું વૈચિત્ર્ય વિવિધ પ્રકારે પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે, અહીં પણ એ જ વિષયને અનુલક્ષીને ચાર સ્થાનની અપેક્ષાએ નિરૂપણ કરવામાં આવશે. ચતુર્થ સ્થાનનું પ્રતિપાદન કરતાં ચાર ઉદ્દેશકો છે, તેમાંથી પહેલા ઉદ્દેશાનું પહેલુ સૂત્ર આ પ્રમાણે છે—

" चत्तारि अंतकिरियाओ पण्णत्ताओ " ઇત્યાદિ—

से णं मुंडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वइए संयमबहुले संवरबहुले जाव उवहाणवं दुक्खक्खवे तवस्सी तस्स णं तहप्पगारे तवे भवइ, तहप्पगारा वेयणा भवइ, तहप्पगारे पुरिसजाए निरुद्धेणं परियाएणं सिज्झइ, जाव अंतं करेइ, जहा-से गयसूमाले अणगारे, दोच्चा अंतकिरिया २, अहावरा तच्चा अंतकिरिया—महाकम्मपच्चायाए यावि भवइ, से णं मुंडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वइए जहा दोच्चा, नवरं दीहेणं परियाएणं सिज्झइ जाव सव्वदुक्खाणमंतं करेइ, जहा-से सणंकुमारे राया चाउरंतचक्कवट्टी, तच्चा अंतकिरिया ३, अहावरा चउत्था अंतकिरिया—अप्पकम्मपच्चायाए यावि भवइ, से णं मुंडे भवित्ता जाव पव्वइए संयमबहुले जाव तस्स णं णो तहप्पगारे तवे भवइ, णो तहप्पगारा वेयणा भवइ, तहप्पगारे पुरिसजाए णिरुद्धेणं परियाएणं सिज्झइ, जाव सव्वदुक्खाणमंतं करेइ, जहा—सा मरुदेवा भगवई, चउत्था अंतकिरिया ४ ॥ सू० १ ॥

छाया—चतस्रोऽन्तक्रियाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—तत्र खलु प्रथमा इयम् अन्तक्रिया—अल्पकर्मप्रत्यायातश्चापि भवति, असौ खलु मुण्डो भूत्वा अगारतोऽनगारितां प्रव्रजितः संयमबहुलः संवरबहुलः, समाधिबहुलः रूक्षः (वा) तीरार्थी तीरस्थायी तीरस्थितिर्वा उपधानवान् दुःखक्षपः तपस्वी, तस्य खलु नो तथाप्रकारं तपो भवति, नो तथाप्रकारा वेदना भवति, तथाप्रकारं पुरुषजातं दीर्घेण पर्यायेण सिध्यति बुध्यते मुच्यते परिनिर्वाति सर्वदुःखानामन्तं करोति, यथा ऽसौ भरतो राजा चातुरन्तचक्रवर्ती, प्रथमाऽन्तक्रिया १, अथापरा द्वितीया अन्तक्रिया—महाकर्मप्रत्यायातश्चापि भवति, असौ खलु मुण्डो भूत्वा अगारतोऽनगारितां प्रव्रजितः संयमबहुलः संवरबहुलः यावत् उपधानवान् दुःखक्षपः तपस्वी, तस्य खलु तथाप्रकारं तपो भवति, तथाप्रकारा वेदना भवति, तथाप्रकारं पुरुष-

जातं निरुद्धेन पर्यायेण सिध्यति यावत् अन्तं करोति, यथा-ऽसौ गजसुकुमारः अनगारः, द्वितीयाऽन्तक्रिया २, अथापरा तृतीयाऽन्तक्रिया-महाकर्म-प्रत्यायात-श्चापि भवति, असौ खलु मुण्डो भूत्वा अगाराद् अनगारितां प्रव्रजितः, यथा द्वितीया, नवरं दीर्घेण पर्यायेण सिध्यति यावत् सर्वदुःखानामन्तं करोति, यथा-ऽसौ सनत्कुमारो राजा चातुरन्तचक्रवर्ती, तृतीयाऽन्तक्रिया ३, अथापरा चतुर्थी अन्तक्रिया-अल्पकर्मप्रत्यायातश्चापि भवति, असौ खलु मुण्डो भूत्वा यावत् प्रव्रजितः संयमबहुलः यावत् तस्य खलु नो तथाप्रकारं तपो भवति, नो तथाप्रकारा वेदना भवति, तथाप्रकारं पुरुषजातं निरुद्धेन पर्यायेण सिध्यति यावत् सर्वदुःखानामन्तं करोति, यथा-सा मरुदेवी भगवती, चतुर्थी अन्तक्रिया ४ ॥ सू० १ ॥

टीका—" चत्तारि " इत्यादि-एतदव्यवहितपूर्वप्रतिपादितोद्देशकस्योपान्त्य सूत्रे कर्मणश्चयादि प्रतिपादितम्, अत्र तु कर्मणस्तत्कार्यस्य भवस्य वाऽन्तक्रिया प्रतिपाद्यते, चतस्त्र=चतुः संख्यकाः, अन्तक्रिया=भवस्यान्तकरणरूपा, प्रज्ञप्ताः= प्रतिपादिताः, तत्र=चतुर्विधान्तक्रियासु, प्रथमा इयम्=अनुपदं वक्ष्यमाणा, अन्त-

टीकार्थ-अन्त क्रियाएँ चार कही गई हैं, इनमें-प्रथम अन्तक्रिया यह है "अल्पकर्म प्रत्यायातश्चापि भवति" पूर्वकृत शुभकर्म के प्रभाव से लघुकर्मा हुवा जो जीव देवलोक से यहां आया हुवा होता है इसके भव का अन्त होना यह प्रथम अन्तक्रिया है अन्तक्रिया वर्णन करने का भाव इस प्रकार से है कि तृतीयस्थान के उपान्त्य सूत्र में जो कर्म के तद्रूप चयादिकोंका कथन किया गया है सो यहां पर कर्मकी और-उसके कार्यभूत भव की अन्तक्रिया कहना है, अतः-उसका यहां प्रतिपादन किया जा रहा है। यह अन्तक्रिया चार प्रकार की कही गई है-उसमें

ટીકાર્થ-અન્તક્રિયાએ ચાર કહી છે તેમાં પ્રથમ અન્તક્રિયા આ છે—" अल्पकर्म प्रत्यायातश्चापि भवति " પૂર્વકૃત શુભકર્મના પ્રભાવથી લઘુકર્મા (હલુકર્મી) બનેલો જે જીવ દેવલોકમાંથી અહીં આવ્યો હોય છે, તેના ભવનો અન્ત થવો તે પ્રથમ અન્તક્રિયા છે.

અહીં અન્તક્રિયાનું વર્ણન કરવાનો હેતુ આ પ્રમાણે છે-ત્રીજા સ્થાનના ઉપાન્ત્ય (છેલ્લા સૂત્ર પહેલાનુ સૂત્ર) સૂત્રમાં કર્મના ચયાદિકોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે, ત્યારે અહીં કર્મની અને તેના કાર્યભૂત ભવની અન્ત ક્રિયાનું કથન કરવાનું છે, આ સંબંધને અનુલક્ષીને અહીં અન્તક્રિયાનું પ્રતિ પાદન કરવામાં આવે છે, તે અન્તક્રિયા ચાર પ્રકારની કહી છે. તેમાં આ

क्रिया-अल्पकर्मप्रत्यायातः=अल्पकर्मा-पूर्वकृतशुभकर्मप्रभावाल्लघुकर्मा सन् प्रत्यायातः=देवलोकादितः समायातो भवति, तस्य भवान्तभवन प्रथमाऽन्तक्रिया भवति, तमेव पुरुषं वर्णयति-' से ' इत्यादि, स=लघुकर्मा खलु मुण्डः=द्रव्यतो लुञ्चितकेशो भावतो दूरीकृतकषायो भूत्वा अगारतः=द्रव्यतो गृहात्, भावतोऽविवेकसदनात्, अनगारिताम्=अगारं-गृहमस्यास्तीत्यगारी-गृही-असंयतः, नागारीत्यनगारी-संयतः, तस्य भावोऽनगारिता, तां=साधुतां, प्रव्रजितः=प्राप्तः, यद्वा-" अनगारियं ' इत्यत्र विभक्ति विपरिणामेनानगारितया, प्रव्रजितः=दीक्षितः। पुनः कीदृशः ? संयमबहुलः=संयमेन-पृथिव्यादिषड्जीवनिकायरक्षणरूपेण सप्तदशविधेन बहुलः=प्रचुरः, पुनः कीदृशः ? संवरबहुलः=संवरेण-आस्रवनिरोधेन,

---

यह प्रथम अन्तक्रिया जिस पुरुष की होती है अब उसके विषय में सूत्रकार कथन करते हैं-लघुकर्मा पुरुष द्रव्य से लुंचित केशवाला होकर और भाव से कषायों से रहित होकर अलगारावस्था से-गृहस्थावस्था से द्रव्य की अपेक्षा घर से, और भाव की अपेक्षा अविवेक रूप से निकल कर अनगारावस्था को संयतावस्था को साधुता को प्राप्त हो जाता है। अथवा-" अनगारियं " पदका ऐसा भी अर्थ हो सकता है-कि यह अनगारीरूप से दीक्षित हो जाता है। संयम बहुलः-पृथिव्यादि षड् जीवनिकाय की रक्षा करने रूप १७ प्रकार के संयम से प्रचुर हो जाता है। संवर बहुलः आस्रव निरोधरूप संवर से, यद्वा इन्द्रिय कषाय निग्रहादिरूप संवर से प्रचुर हो जाता है, अर्थात्

પહેલા પ્રકારની અન્તક્રિયા કરનાર પુરુષના વિષયમાં અહીં સૂત્રકાર નીચે પ્રમાણે કથન કરે છે-લઘુકર્મા પુરુષ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ લુંચિત કેશવાળો થઇને અને ભાવની અપેક્ષાએ કષાયોથી રહિત થઇને અગારાવસ્થાના (ગૃહસ્થાવસ્થાના) પરિત્યાગપૂર્વક અણગારાવસ્થા-સંયતાવસ્થાને (સાધુતાને) પ્રાપ્ત કરે છે આ પ્રમાણે અણગારાવસ્થા ધારણ કરવામાં તે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સાંસારિક ઘરમાંથી અને ભાવની અપેક્ષાએ અવિવેક રૂપ ઘરમાંથી બહાર નીકળીને સંયતાવસ્થાસંપન્ન બને છે અથવા-" अनगारियं " આ પદનો વિભક્તિ એવો અર્થ પણ થઈ શકે છે કે " તે અણગારી રૂપે થઈ જાય છે " " संयमबहुल " તે પૃથ્વીકાય આદિ છ જીવનિકાયની રક્ષા કરવા રૂપ ૧૭ પ્રકારના સંયમથી પ્રચુર (ખૂબ જ યુક્ત) થઈ જાય છે " संवर-बहुल " તે આસ્રવના નિરોધ રૂપ સંવરથી અથવા ઇન્દ્રિય કષાય નિગ્રહાદિ રૂપ સંવરમાં પ્રચુર થઇ જાય છે-એટલે કે કષાય અને ઇન્દ્રિયજય રૂપ સંવૃત

यद्वेन्द्रियकषायनिग्रहादिना, बहुलः, तत्र संयमबहुलत्वविशेषणोपादानं षड्जीवनिकायविराधनाविरमणमुख्यता सूचनार्थं, यतः—

"एक्कंचिय एत्थ वयं निद्दिट्ठं जिणवरेहिं सव्वेहिं ।
पाणाइवायविरमणमवसेसा तस्स रक्खट्ठा" ॥१॥ इति,

छाया—"एकमेवात्र व्रतं निर्दिष्टं जिनवरैः सर्वैः ।
प्राणातिपातविरमणमवशेषाणि तस्य रक्षार्थम् ॥१॥" इति,

एतत्संयमबहुलत्व – संवरबहुलत्वद्वय रागादिरहितचित्तवृत्तेः पुरुषसिंहस्य जायते, अत आह–"समाधिबहुलः" इति, समाधिः–चित्तस्वास्थ्यं, तेन बहुलः, समाधिः तथा रागरहितस्यैव भवतीत्याह–": रूक्ष" द्रव्यतः शरीरे तैलाभ्यङ्गवर्जितत्वेन, भावतः कामादिरहितत्वेन । कथमसौ संयमबहुलत्वादिविशिष्टो भव-

---

कषाय और इन्द्रियजयरूप संवृत जिसका प्रचुर है ऐसा हो जाता है, यहां–"संयमबहुल" इस विशेषण का जो उपादान हुवा है वह षड् जीवनिकाय की विराधना से विरमण होने की मुख्यता सूचना के लिये हुवा है। क्यों कि–"एक्कंचिय एत्थवयं" इत्यादि ऐसा कहा है कि समस्त जिनवरों ने प्राणातिपात विरमणरूप एक ही व्रत कहा है बाकी के जो और और व्रत हैं वे सब इसी की रक्षा के लिये कहे गये हैं। संयम बहुलता और संवर बहुलता ये दो रागादि रहित चित्तवृत्तिवाले पुरुषसिंह को होते हैं। इसीलिये "समाधिबहुल" ऐसा कहा है समाधि-चित्तस्वास्थ्य से जो बहुल हो जाता है रूक्ष हो जाता है, द्रव्य से शरीर में तैलाभ्यङ्ग से वर्जित होने के कारण तथा भाव से कामादि रहित

જેના ઘણા છે, એવો થઈ જાય છે. અહીં "સંયમ બહુલ" આ વિશેષણનો જે પ્રયોગ થયો છે તે ષડ્જીવનિકાયની વિરાધનાથી વિરમણ થવાની મુખ્યતાને પ્રકટ કરવા નિમિત્તે થયો છે, કારણ કે "एक्कं चिय एत्थ वयं" ઇત્યાદિ.

સમસ્ત જિનવરોએ પ્રાણાતિપાત વિરમણરૂપ એક જ વ્રત કહ્યું છે, બાકીનાં જે વ્રતો છે તે તો આ વ્રતની રક્ષા નિમિત્તે જ કહ્યા છે. સંયમ બહુલતા અને સંવર બહુલતા, આ બન્નેનો સદ્ભાવ રાગાદિ રહિત ચિત્ત વૃત્તિવાળા પુરુષસિંહમાં જ હોઈ શકે છે. તેથી જ "સમાધિ બહુલ" આ વિશેષણનો પણ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જેનું ચિત્ત પ્રચુર સ્વાસ્થ્યમાં લીન થઈ જાય છે તેને સમાધિ બહુલ કહે છે. એવો જીવ રૂક્ષ થઈ જાય છે, તેલ-માલિશ આદિના અભાવે તે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ રૂક્ષ થઈ જાય છે, અને

तीत्याह-" तीरट्ठी " " तीरार्थी, तीरस्थायी, तीरस्थितिर्वेति च्छाया। तत्र 'तीरार्थी' तीरं=पार भवसागरस्यार्थयत इत्येवंशील:=संसार समुद्रपाराभिलाषी, तीरस्थायी-भवार्णवतटमधिष्ठायो, तीरस्थिति -तीरे=भवसागरतटे स्थितिरवस्थानं यस्य स संसारसिन्धुतटे स्थित इत्यर्थः, अत एव " उपधानवान् " प्रशस्तमनोवाक्काययोगवान्, अत एव दुःखक्षपः=दु खं-दुःखजनकत्वात् कर्म, तत् क्षपयतीति दु खक्षपः, कर्मक्षपणं च तपोजन्यमित्यत आह-" तपस्वी "-ति, तप आभ्यन्तरिकं कर्मवनभस्मसात्करणहुताशायमानमनशनादिरूप द्वादशविधमस्यास्तीति तप·

होने के कारण रुखा हो जाता, क्यों कि-" तीरट्ठी-" यह तीरार्थी या तीरस्थायी होता है। अथवा तीरस्थितिवाला होता है, भवसागर का पार जाने की कामनावाला होता है, इसलिये तो तीरार्थी या भवसागर के तट पर आकर वह बिलकुल खडा हो जाता है। अतः-जब तीरस्थायी होता है, या भवसागर के तट पर इसकी स्थिति अवस्थान हो जाती है, इसीलिये यह तीरस्थितिवाला हो जाता है। इसी से यह " उपधानवान् " प्रशस्त मन वचन और कायवाला हो जाना है अत एव यह " दुःखक्षयः-" दुःख को दुःखजनक कर्म का क्षय करने लगता है क्यों कि-यह तपस्वी होता है बाह्य तप अनशनादि वाला और-आभ्यन्तर तप प्रायश्चित्त आदिवाला होता है। कारण कि-यह इस बात को अच्छी तरह से समझ चुका होता है कि-बाह्य और आभ्यन्तर तप ही कर्मरूपी वन को भस्मसात् करने से अग्नि का काम देते हैं।

ભાવની અપેક્ષાએ કામાદિથી રહિત થવાને કારણે તે રૂક્ષ થઈ જાય છે, કારણ
કે તે "તીરટ્ઠી" તીરાર્થી અથવા તીરસ્થાયી હોય છે, અથવા તીર સ્થિતિવાળો
હોય છે, ભવસાગરને પાર કરવાની કામનાવાળો હોય છે, તેથી તેને તીરાર્થી
કહ્યો છે. અથવા ભવસાગરને કિનારે આવીને તે ઊભો જ રહી જાય છે તેથી
તેને તીરસ્થાયી કહે છે જ્યારે તે ભવસાગરને કિનારે આવીને ઊભો રહી
જાય છે અથવા ભવસાગરના તટપર તેની સ્થિતિ (અવસ્થાન) થઈ જાય છે
ત્યારે તે તીર સ્થિતિવાળો થઇ જાય છે. તે કારણે જ તે "ઉપધાનવાન્"
એટલે કે પ્રશસ્ત મન, વચન અને કાયવાળો થઈ જાય છે. તેથી જ તે
"દુખઃક્ષયઃ" દુખનો દુઃખજનક કર્મનો ક્ષય કરવા માંડે છે. કેવી રીતે તે
કર્મનો ક્ષય કરે છે તે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે—
તે તપસ્વી હોય છે, અનશનાદિ બાહ્ય તપ અને પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ આભ્ય-
ન્તર તપનો આરાધક હોય છે. તે એ વાતને સંપૂર્ણ રીતે સમજી ગયો હોય
છે કે બાહ્ય અને આભ્યન્તર તપ જ કર્મરૂપી વનને ભસ્મ કરવાને અગ્નિની

स्वी, यः पूर्वोक्तप्रकारकः, तस्य=प्राक्तनविशेषणविशिष्टस्य, ' णं ' वाक्यालङ्कारे, तथाप्रकारं=तादृशम्, अत्यन्तघोरमिति तदर्थः, श्रीवर्द्धमानजिनस्येव, तपो=ऽनशनादिरूपं, नो=न, भवति, एवं तथाप्रकारा=अतिघोरोपसर्गादिजन्या, वेदना=पीडा, नो=न, भवति, यतोऽसावल्पकर्मप्रत्यायातो भवतीति, ततश्च तथाप्रकारम्=तथा-पूर्वोक्ताः, प्रकाराः-अल्पकर्मप्रत्यायातत्वादिरूपा यस्य तादृशं=कश्चित्पुरुष इत्यर्थः, दीर्घेण=चिरकालिकेन, पर्यायेण=प्रव्रज्यारूपेण करणेन सिध्यति=अणिमादियोगेन निष्ठितार्थो वा विशेषतः सिद्धिगमनार्हो वा जायते, सर्वकर्मप्रधानमोहनीयक्षयात्, बुध्यते-घातिकर्मचतुष्टयापगमेन केवली, भवति, मुच्यते=भवोपग्राहिकर्मकलापान्मुक्तो भवति, परिनिर्वाति=सर्वकर्मजन्यविकारसमुदायद्-

---

यद्यपि-इस प्रकार के इन पूर्वोक्त विशेषणों से विशिष्ट अनगार के बाह्य और आभ्यन्तर तप, तथाप्रकार के श्री वर्द्धमान जिनेश्वर के तप की तरह अत्यन्त घोर नहीं होते है "एवं तथा प्रकारा वेदना नो भवति" अति घोरोपसर्गजन्य वेदना पीडा भी उसे नहीं होती है। क्यों कि-यह अल्प कर्म प्रत्यायात हलुकर्मा होता है, अतः-ऐसा अल्प कर्म प्रत्यायातत्वादि प्रकारवाला वह पुरुष चिरकालिक प्रव्रज्यारूप करण द्वारा "सिध्यति" अणिमादियोग से निष्ठित प्रयोजनवाला हो जाता है। अथवा-सिद्धिगति में जाने का योग्य हो जाता है, क्यों कि-इसका सर्व कर्म प्रधान मोहनीय कर्म नष्ट हो जाता है "बुध्यते" चार घातिका (घातिया) कर्मों के अपगम से वह केवली हो जाता है "मुच्यते" भावोपग्राही कर्मकलाप से चार अघातिया कर्मा से मुक्त हो जाता है।

ગરજ સારે છે. જો કે સંયમ બહુલ આદિ વિશેષણોવાળા તે અણુગારના બાહ્ય અને આભ્યન્તર તપ, શ્રી વર્ધમાન જિનેશ્વરના બાહ્ય અને આભ્યન્તર તપ સમાન અત્યન્ત ઘોર હોતા નથી. "एवं तथा प्रकारा वेदना नो भवति" તથા અતિ ઘોર ઉપસર્ગજન્ય વેદના પણ તેમને સહન કરવી પડતી નથી, કારણ કે તે અલ્પ કર્મપ્રત્યયાત (અલ્પ કર્મોને કારણે) હલુકર્મી (લઘુકર્મી) હોય છે. તેથી તે લઘુકર્મી પુરુષ ચિરકાલિક પ્રવ્રજ્યા રૂપ કરણ દ્વારા "सिध्यति" અણિમાદિ યોગથી નિષ્ઠિત પ્રયોજનવાળો થઈ જાય છે, અથવા સિદ્ધિગતિમાં જવાને પાત્ર થઈ જાય છે, કારણ કે સર્વે કર્મોમાં મુખ્ય એવા મોહનીય કર્મના તે ક્ષય કરી નાખે છે. "बुध्यते" ચાર ઘાતિયા કર્મોના ક્ષય કરીને તે કેવલી થઈ જાય છે "मुच्यते" ભવોપગ્રાહી કર્મકલાપથી-ચાર અઘાતિયા કર્મોથી મુક્ત થઈ જાય છે, "परिनिर्वाति" સર્વ કર્મજન્ય વિકાર સમૂહ દૂર

रीकरणेन शीतलीभवति, सर्वदुःखानाम्=कायिकमानसानाम् , अन्तं=क्षय, करोति, तथाविधतपोवेदनाद्यभावतो दीर्घेणापि पर्यायेण कोऽपि सिद्धो भवति नवेति संशयं निराकर्तुमाह–" यथाऽसौ भरतो राजा " यथा–येन प्रकारेण असौ भरतः –तदाख्य ऋषभदेवज्येष्ठपुत्रो राजा, कीदृश इत्याह–' चातुरन्तचक्रवर्ती '– चत्वारोऽन्ताः–पर्यन्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमसागरहिमवद्रूपा यस्याः सा चतुरन्ता पृथिवी, चतुरन्तायाः अयं (स्वामी) चातुरन्तः, स चासौ चक्रवर्ती च चातुरन्तचक्रवर्ती, स हि पूर्वभवे लघूकृतकर्मा सर्वार्थसिद्धविमानाच्च्युत्वा चक्रवर्त्तित्वेन समुत्पद्य राज्यावस्थामेव केवलज्ञानमुपार्ज्य परिपालितपूर्वलक्षदीक्षोऽतथाविधतपोवेदन एव सिद्धिं प्राप्त इति प्रथमाऽन्तक्रिया ॥ सू० १ ॥

" परिनिर्वाति " सर्व कर्मजन्य विकार समूह के दूर हो जाने से शीतलीभूत हो जाता है, और कायिक एवं मानसिक दुःख बिलकुल नष्ट हो जाते हैं। यदि कोई यहां पर ऐसी शङ्का करे कि–तथाविध तप, और वेदना आदि के अभाव से दीर्घपर्याय का पालन करने से भी कोई सिद्ध होता है ? या नहीं होता है ? तो इस संशय मूलक शङ्का को दूर करने के लिये सूत्रकार ने कहा है कि ऐसी बात नहीं है, देखो– " जहा से भरहे राया चाउरंतचक्कवट्टी " ऋषभदेव के ज्येष्ठ पुत्र राजा भरत जो कि–पूर्व दक्षिण पश्चिम सागर और हिमवान् पर्वतरूप चार पर्यन्तवाली भूमि का स्वामी थे चक्रवर्ती थे, अर्थात्–पूर्वभवमें लघुकृत कर्मा होकर जो सर्वार्थसिद्ध विमान से च्युत होकर चक्रवर्तीरूप से उत्पन्न हुवे थे। उन्हों ने राज्यावस्था में ही केवलज्ञान उत्पन्न करके एक

થઇ જવાને લીધે શીતલીભૂત થઇ જાય છે, અને કાયિક અને માનસિક દુઃખ બિલકુલ નષ્ટ થઈ જાય છે.

શંકા—તે પ્રકારનાં તપ અને તે પ્રકારની વેદના આદિના અભાવમાં પણ દીર્ઘ પર્યાયનું (શ્રામણ્ય પર્યાયનું) પાલન કરીને કેટલાક જીવો સિદ્ધ થાય છે પણ ખરાં અને કેટલાક સિદ્ધ નથી પણ થતા, તેનું કારણ શું ?

સમાધાન—" जहा से भरहे राया चाउरंतचक्कवट्टी " ઋષભદેવના જયેષ્ઠ પુત્ર રાજા ભરત, કે જે " ચાતુરન્ત ચક્રવર્તી હતા " (પૂર્વ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ સાગર તથા હિમવાન પર્વત રૂપ ચાર અન્તવાળી ભૂમિના સ્વામી હતા) એટલે કે પૂર્વભવમા લઘુકર્મા થઇને જેઓ સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાંથી ચ્યવીને ચક્રવર્તી રૂપે ઉત્પન્ન થયા હતા, તેમણે રાજ્યાવસ્થામા જ કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરીને એક લાખ પૂર્વ પર્યન્ત દીક્ષા પર્યાયનું પાલન કર્યું હતું અને

अथ द्वितीयाऽन्तक्रिया-२

"अहावरे"-ति-अथ-तदनन्तरम्, अपरा-अन्या पूर्वापेक्षया, द्वितीयाऽन्तक्रिया-महाकर्मेत्यादि-महाकर्मभिर्महाकर्मा सन्नित्यर्थः, प्रत्यायातः=देवलोकात्समायातो यः स तथाभूतः, तस्येति-तस्य=पूर्वोक्तस्य, महाकर्मप्रत्यायातत्वेन तत्क्षपणाय तथाप्रकारं घोरं तपो भवति, एवं वेदनाऽपि देवाद्युपसर्गाणां तथाप्रकारा तथारूपा दुस्सहेत्यर्थः भवति। तथाप्रकारं=तादृशं पुरुषजातं कोऽपि पुरुषः, "निरुद्धेने"-ति-अल्पेन पर्यायेण यथाऽसौ गजसुकुमार=देवलोकच्युतो देवकथा

लाख पूर्वतक दीक्षा पर्याय का पालन, तथाविध तप और-वेदना के अभाव में ही सिद्धिको प्राप्त कियाहै ॥ यह प्रथमान्त क्रिया है ॥सू०१॥

द्वितीया अन्तक्रिया-२

"अहावरे" ति द्वितीय अन्तक्रिया इस प्रकार से है-महाकर्मो से महाकर्मा कोई जीव देवलोक से यहां उत्पन्न हुवा अब वह जीव उन महाकर्मो का क्षपण करने के लिये तथाप्रकार के घोर तप का अनुष्ठान करता है उसमें उसे देवादिकृत उपसर्गजन्य तथारूप दुःसह वेदना भी होती है ऐसा वह पुरुष निरुद्ध अल्प पर्याय से गजसुकुमार मुनि की तरह सिद्धिगत हो जाता है यहां पर प्रथम अन्तक्रिया में कथित "असौ खलु मुण्डो भूत्वा-" से लेकर "दुःखक्षपः तपस्वी" ये सब विशेषण लगा लेना चाहिये, इनकी व्याख्या पूर्वोक्त जैसी ही है, गजसुकुमार

તે પ્રકારનાં તપ અને વેદનાનો અભાવ હોવા છતાં પણ સિદ્ધિ પામ્યા હતા, એટલે આ બાબતમાં જીવનું લઘુકર્માપણું અને ગુરુકર્માપણું પણ વિચારવું પડે છે. પ્રથમ અન્તક્રિયાનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ છે. ॥ સૂ ૧ ॥

— બીજી અન્તક્રિયા —

"अहावरे ति" બીજી અન્તક્રિયાનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે—મહાકર્મા કોઈ જીવ દેવલોકમાંથી ચ્યવીને અહીં ઉત્પન્ન થયો છે. હવે તે જીવ તે મહાકર્મોનું ક્ષપણ કરવાને માટે ઉચિત એવાં ઘોર તપનું અનુષ્ઠાન કરે છે. આ ઘોર તપની આરાધના કરતી વખતે તેને દેવાદિ કૃત ઉપસર્ગજન્ય તથારૂપ દુઃસહ વેદના પણ સહન કરવી પડે છે. એવો તે પુરુષ અલ્પકાળ પર્યન્ત શ્રામણ્ય પર્યાયનું પાલન કરીને, ગજસુકુમાર મુનિની જેમ સિદ્ધગતિમાં પહોંચી જાય છે. અહીં પણ પહેલી અન્તક્રિયામાં કથિત "असौ खलु मुण्डो भूत्वा" થી શરૂ કરીને "दुःखक्षपः तपस्वी" આ સૂત્રપાઠ પર્યન્તના આ બધાં વિશેષણો લગાડવા જોઈએ. તેમની વ્યાખ્યા પહેલાં કહ્યા પ્રમાણે જ સમજવી.

अङ्गजातः कृष्णलघुभ्राता, स हि भगवतः श्रीमतोऽरिष्टनेमिजिनस्य पार्श्वे दीक्षां गृहीत्वा श्मशानभुवि कृतकायोत्सर्गात्मकमहातपा मस्तकन्यस्तजाज्वल्यमानवह्निजन्यातिवेदनो लक्षोनकोटिभवसंचितकठोरकर्माणि विशुद्धाध्यवसायेन क्षपयित्वा ऽल्पीयसैव पर्यायेण सिद्धिं गत इति, शेषं स्पष्टम् ॥ २ ॥

इति द्वितीयाऽन्तक्रिया ॥ २ ॥

अथ तृतीयाऽन्तक्रिया-३

" अहावरा " इत्यादि-तृतीया महाकर्मविषयाऽन्तक्रिया स्पष्टा । यदिऽसौ सनत्कुमार इति, चतुर्थचक्रवर्ती, स हि महातपाः सप्तशतवर्षाणि यावत् षोडशरो-

---

मुनि देवलोक से च्युत हुवे थे और देव की कुक्षि से जन्मे थे, ये कृष्ण के लघुभ्राता थे। इन्हों ने भगवान् अरिष्टनेमि के पास जिन दीक्षा धारण की थी श्मशानभूमि में कायोत्सर्गात्मक महातप इन्हों ने किया था इनके मस्तक ऊपर जलती हुई खैर की अंगारें रखी गई थी उससे इन्हें अतिघोर वेदना हुई थी इससे इन्हों ने एक लाख कम करोड भव के संचित कठोर कर्मो का विशुद्ध अध्यवसाय से क्षय कर दिया था इससे वे अल्प ही पर्याय से सिद्धिगति का स्वामी बन गये, इस प्रकार से यह द्वितीय अन्तक्रिया-२

तृतीय अन्तक्रिया—३

" अहावरा " इत्यादि पूर्वभव के महाकर्मों से महाकर्मवाला बना हुवा कोई जीव देवलोक से यहां उत्पन्न हुवा अब यह मुण्डित होकर

ગજસુકુમાર મુનિની કથા આ પ્રમાણે છે-દેવલોકમાંથી ચ્યવીને તેઓ દેવકીની કૂંખે જન્મ્યા હતા તેઓ કૃષ્ણના નાના ભાઈ હતા. તેમણે ભગવાન અરિષ્ટ નેમિની પાસે જિન દીક્ષા અંગીકાર કરી હતી શ્મશાનભૂમિમાં તેમણે કાયો-ત્સર્ગાત્મક મહાતપ કર્યું હતું તેમના સંસારી સસરા સોમીલ બ્રાહ્મણે તેમના મસ્તક પર સળગતા ખેરના અંગારા મૂકયા હતા તે કારણે તેમને અતિઘોર વેદના થઈ હતી સમભાવપૂર્વક તે વેદના સહન કરીને તેમણે ૯૯ લાખ ભવના સંચિત કર્મોનો વિશુદ્ધ અધ્યવસાયથી ક્ષય કરી નાખ્યો હતો. આ રીતે અલ્પ સમયની શ્રામણ્ય પર્યાયનું પાલન કરીને તેઓ સિદ્ધિગતિના સ્વામી બની ગયા હતા બીજી અન્તક્રિયાનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ સમજવું । ૨ ।

— ત્રીજી અન્તક્રિયા —

" અહાવરા " ઇત્યાદિ—પૂર્વભવના મહાકર્મોથી મહાકર્મવાળો બનેલો કોઈ જીવ દેવલોકમાંથી ચ્યવીને આ મનુષ્યલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે મુંડિત

गातङ्कवत्त्वेन महावेदनश्च दीर्घेण=दीर्घतरेण पर्यायेण सिद्धो जातः, तद्भवे सिद्धश्च भावेन तृतीयदेवलोकाच्च्युत्वा महाविदेहक्षेत्रे सेत्स्यत्त्वादिति ॥ ३ ॥

इति तृतीयाऽन्तक्रिया ३।

अथ चतुर्थ्यन्तक्रिया-४-

" अथापरा " इत्यादि-चतुर्थ्यन्तक्रियाऽल्पकर्मप्रत्यायातविषया, स्पष्टा, यथाऽसौ भगवती मरुदेवी प्रथमजिनमाता, सा हि स्थविरावस्थायामपि क्षीणमा

अगारावस्था से अनगारावस्था में प्रव्रजित हुवा, यहां से आगे का और सब कथन पूर्वोक्तरूप से समझ लेना चाहिये। ऐसा महाकर्मा जीव महातपों का अनुष्ठान करता है, फिर भी सनत्कुमार चतुर्थ चक्रवर्ती की तरह वह दीर्घतर पर्याय से सिद्धिगति को प्राप्त करता है, सनत्कुमार चक्रवर्ती ने ७०० सात सौ वर्षतक महातपों का पालन किया इन्हें सोलह १६ रोगातङ्क हो गये इससे इन्हें महावेदना का सामना करना पडा तद्भव में इन्हें सिद्धिगति प्राप्त नहीं हुई अब ये देवलोक से च्युत होकर महाविदेहक्षेत्र में उत्पन्न होंगे और-वहीं सिद्धिगति को प्राप्त करेंगे इस प्रकार की यह तृतीय अन्तक्रिया है ॥ ३

चतुर्थ अन्तक्रिया—४

" अथापरा " इत्यादि-यह चतुर्थ अन्तक्रिया अल्प कर्म प्रत्यायात विषयवाली होती है इसके विषय का और सब कथन स्पष्ट है यह

થઈને અગારાવસ્થાના પરિત્યાગપૂર્વક અણગારાવસ્થા ધારણ કરે છે ત્યારપછીનું સમસ્ત કથન પૂર્વોક્ત કથન અનુસાર સમજવું એવો મહાકર્મા જીવ મહાતપોનું અનુષ્ઠાન કરે છે, છતાં પણ ચોથા ચક્રવર્તી સનત્કુમારની જેમ અતિ દીર્ઘ કાળ પર્યન્ત શ્રામણ્ય પર્યાયનું પાલન કરીને સિદ્ધિગતિ પ્રાપ્ત કરે છે સનત્કુમાર ચક્રવર્તીએ ૭૦૦ વર્ષ સુધી મહાતપોનું પાલન કર્યું હતું. તેમને ૧૬ રોગાતંકોનું વેદન કરવું પડયું હતું છતાં પણ તેમને એજ ભવમાં સિદ્ધિગતિની પ્રાપ્તિ થઈ નહીં. તેઓ ત્રીજા દેવલોકમાંથી ચ્યવીને મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થશે અને ત્યાંથીજ સિદ્ધિગતિ પ્રાપ્ત કરશે આ પ્રકારની આ ત્રીજી અન્તક્રિયા છે । ૩ ।

— ચોથી અન્તક્રિયા —

" अथापरा " ઇત્યાદિ—આ ચોથી અન્તક્રિયા અલ્પકર્મ પ્રત્યાયાત વિષયવાળી હોય છે. એટલે કે અલ્પ કર્મના ભારથી અલ્પકર્મા બનેલા જીવની આ અન્તક્રિયા સમજવી તેના વિષેનું બાકીનું બધું કથન સ્પષ્ટ છે, તેથી અહીં તેનું અધિક વિવેચન કર્યું નથી. આ ક્રિયા પહેલા જિનની માતા

यकर्मतयाऽल्पकर्मा निस्तपोवेदना च सिद्धिं गता, तस्या गजवराऽऽरूढाया एवाऽऽयुः समाप्तौ सिद्धत्वात् ॥ ४ ॥

एतेषां दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकानामर्थानां सर्वथा साधर्म्यं नान्वेषणीयम्, दृष्टान्तानामेकदेशवर्तित्वात्, यतो मरुदेव्या कतिपयानि 'मुंडे भवित्ता' इत्यादि विशेषणानि न घटन्ते ॥ ४ ॥

इति चतुर्थ्यन्तक्रिया ॥ ४ ॥ सू० १ ॥

इतः पूर्वं पुरुषविशेषाणामन्तक्रिया प्रतिपादिता, सम्प्रति तेषामेव स्वरूपदर्शनार्थं षड्विंशतिं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकसूत्राण्याह—

क्रिया प्रथम जिनकी माता मरुदेवी को प्राप्त हुई है, ये स्थविराऽवस्था में भी क्षीणप्राय कर्मवाली होने के कारण अल्प कर्मवाली थी एवं-तप और वेदना से रहित थी फिर भी सिद्धिगति में गई। जब ये श्रेष्ठ हाथी पर चढी जा रही थीं तभी इनकी आयु समाप्त हो गई और ये सिद्ध हो गई-४

इन दृष्टान्त और दार्ष्टान्तिकों के अर्थों का सर्वथा साधर्म्य नहीं खोजना चाहिये, क्यों कि-दृष्टान्त एकदेशवर्ती होते हैं। इसीलिये मरुदेवी में 'मुंडे भवित्ता-" इत्यादि कई विशेषण घटित नहीं होते हैं इस प्रकार से यह चतुर्थ अन्तक्रिया है ॥ १ ॥

इस प्रकार से पुरुष विशेषों की अन्तक्रिया का प्रतिपादन करके अब सूत्रकार उन्हीं का स्वरूप दिखलाने के लिये २६ दृष्टान्त दार्ष्टान्तिक सूत्रों से कहते हैं—" चत्तारि रुक्खा पण्णत्ता-" इत्यादि—२ सूत्र

મરુદેવીને પ્રાપ્ત થયેલી છે. તેઓ સ્થવિરાવસ્થામાં પણ સામાન્યતઃ ક્ષીણ કર્મવાળા હોવાને લીધે અલ્પ કર્મવાળા હતાં તપ અને વેદનાથી રહિત હોવા છતાં તેઓ સિદ્ધગતિમાં ગયા છે. જ્યારે તેઓ શ્રેષ્ઠ હાથીપર આરોહણ કરી રહ્યાં હતા, ત્યારે તેમનું આયુષ્ય પૂરૂં થઇ ગયું અને તેઓ સિદ્ધ થઈ ગયાં. ।૪।

આ દૃષ્ટાન્તો અને દાર્ષ્ટાન્તિકોના અર્થોમાં સર્વથા સાધર્મ્ય શોધવું જોઈએ નહીં, કારણ કે દૃષ્ટાન્ત એકદેશવર્તી હોય છે તેથી મરુદેવીમાં "मुंडे भवित्ता" "મુંડિત થઇને" ઈત્યાદિ પૂર્વોક્ત વિશેષણો ઘટાવી શકાતાં નથી. આ પ્રકારની આ ચોથી અન્તક્રિયા છે ॥ સૂ. ૧ ॥

આ પ્રમાણે પુરુષ વિશેષોની અન્તક્રિયાનું પ્રતિપાદન કરીને હવે સૂત્રકાર તેમનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરવા નિમિત્તે ૨૬ દૃષ્ટાન્ત-દાર્ષ્ટાન્તિક સૂત્રોનું નિરૂપણ કરે છે—

" चत्तारि रुक्खा पण्णत्ता " ઈત્યાદિ—(સૂ. ૨)

मूलम्—चत्तारि रुक्खा पण्णत्ता, तं जहा–उण्णए नामेगे उण्णए १, उण्णए नामेगे पणए २, पणए नामेगे उण्णए ३, पणए नामेगे पणए ४, १ । एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा–उण्णए नामेगे उण्णए १, तहेव जाव पणए नामेगे पणए २ । चत्तारि रुक्खा पण्णत्ता, तं जहा–उण्णए नामेगे उण्णयपरिणए १, उण्णए नामेगे पणयपरिणए२, पणए नामेगे उण्णयपरिणए ३, पणए नामेगे पणयपरिणए ४, ३ । एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा–उण्णए नामेगे उण्णए परिणए चउभंगो४,४। चत्तारि रुक्खा पण्णत्ता, तं जहा–उण्णए नामेगे उण्णयरूवे तहेव चउभंगो ४, ५ । एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा–उण्णए नामेगे उण्णय-रूवे १, उण्णयनामेगे पणयरूवे २, पणए नामेगे उण्णयरूवे ३, पणए नामेगे पणयरूवे ४, ६। चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा--उण्णए नामेगे उण्णयमणे १, उण्णए नामेगे पणयमणे २, पणए नामेगे उण्णयमणे ३, पणए नामेगे पणयमणे ४, ७ । एवं संकप्पे ८, पन्ने ९, दिट्ठी १०, सीलायारे ११, ववहारे १२, परक्कमे १३, एगे पुरिसजाए पडिवक्खो नत्थि । चत्तारि रुक्खा पण्णत्ता, तं जहा - उज्जू नामेगे उज्जू उज्जू नामेगे वंके, चउभंगो ४, एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा –उज्जू नामेगे ४, एवं जहा–उण्णयपरिणएहिं गमो जहा उज्जुवंकेहिं वि भाणियव्वो, जाव परक्कमे ।२६। ॥ सू० २ ॥

छाया—चत्वारो वृक्षाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–उन्नतो नामैक उन्नतः १, उन्नतो नामैकः प्रणतः २, प्रणतो नामैक उन्नतः ३, प्रणतो नामैकः प्रणतः ४, १। एवमेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि तद्यथा–उन्नतो नामैक उन्नतः, तथैव यावत् प्रणतो नामैकः प्रणतः ४, २। चत्वारो वृक्षाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–उन्नतो नामैकः उन्नतपरिणतः १, उन्नतो नामैकः प्रणतपरिणतः २, प्रणतो नामैक उन्नतपरिणतः ३, प्रणतो नामैकः प्रणतपरिणतः ४, ३। एवमेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–उन्नतो नामैक उन्नतपरिणतः चतुर्भङ्गी ४, ४। चत्वारो वृक्षाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–उन्नतो नामैक उन्नतरूपः तथैव चतुर्भङ्गी ४, ५। एवमेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–उन्नतो नामैकः० ४, ६। चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि तद्यथा–उन्नतो नामैक उन्नतमनाः १, उन्नतो नामैकः प्रणतमनाः २, प्रणतो नामैक उन्नतमनाः ३, प्रणतो नामैकः प्रणतमनाः ४, ७। एवं संकल्पः ८, प्रज्ञा ९, दृष्टिः १०, शीलाऽऽचारः ११, व्यवहारः १२, पराक्रमः १३। एकं पुरुषजातं प्रतिपक्षो नास्ति। चत्वारो वृक्षाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–ऋजुर्नामैक ऋजुः, ऋजुर्नामैको वक्रः चतुर्भङ्गी ४। एवमेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा ऋजुर्नामैकः ४, एवं यथा–उन्नत–परिणताभ्यां गमः, तथा ऋजु–वक्राभ्यामपि भणितव्यः, यावत् पराक्रमः ॥२६॥ सू० २ ॥

टीका—"चत्तारि" इत्यादि–चत्वारः=चतुः संख्याकाः, वृक्षा वृक्षन्ति–समाच्छादयन्ति रक्षन्ति च्छायादिना प्राणिन इति वृक्षाः, प्रज्ञप्ताः तद्यथा–उन्नत

टीकार्थ–चार प्रकारके वृक्ष कहे गये हैं–एक वह जो द्रव्यसे उत्पन्न होता हुवा जात्यादि से उत्पन्न होता है–१ दूसरा वह जो द्रव्य से ही उत्पन्न होता है, परन्तु–जात्यादि से प्रणत हीन होता है–२ तीसरा वह जो प्रणत होता है, परन्तु–जात्यादि से उत्पन्न होता है–३ चौथा वह जो द्रव्य से प्रणत–हीन होता है और–जात्यादि से भी प्रणत हीन होता है इसी तरह पुरुष प्रकार भी चार कहे गये हैं, इस कथन का तात्पर्य ऐसा

ટીકાર્થ–ચાર પ્રકારના વૃક્ષ કહ્યાં છે–એક પ્રકાર એવો છે કે જે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પણ ઉન્નત હોય છે અને જાતિની અપેક્ષાએ પણ ઉન્નત હોય છે. બીજો પ્રકાર એવો છે કે જે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ઉન્નત હોય છે, પણ જાતિની અપેક્ષાએ પ્રણત (હીન) હોય છે. ત્રીજો પ્રકાર એવો છે કે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પ્રણત હોય છે, પણ જાતિની અપેક્ષાએ ઉન્નત હોય છે, અને ચોથો પ્રકાર એવો છે કે જે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પણ પ્રણત હોય છે અને જાતિની અપેક્ષાએ પણ પ્રણત હોય છે. એ જ પ્રમાણે પુરુષોના પ્રકારો પણ ચાર કહ્યા છે. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

उच्चो द्रव्यत्वेन, 'नामे' ति संभावने 'वा' वाक्यालङ्कारे, एकः=कोऽपि वृक्षः, स एव पुनरुन्नतः=तुङ्गो जात्यादितोऽशोकादिः, इति प्रथमो भङ्गः १।

उन्नतः=उच्चो द्रव्यत एव, एकः=इतरः, प्रणतः=प्रकर्षेण नतः=जात्यादिभिर्हीनो निम्बादिः, इति द्वितीयो भङ्गः २॥

प्रणत=प्रागुक्तलक्षणः, एकःकश्चिद् वृक्षो द्रव्यतो ह्रस्वः, स एव पुनरुन्नतो जात्यादिनाऽशोकादिः, इति तृतीयो भङ्गः ॥ ३ ॥

प्रणतः=द्रव्यत्वेन ह्रस्वः, स एव प्रणतः=जात्यादिना हीनः निम्बादिः, इति चतुर्थों भङ्गः ॥ ४ ॥

है-"वृक्षन्ति समाच्छादयन्ति रक्षन्ति छायादिना प्राणिनः इति वृक्षाः" जो प्राणियों की छाया आदि से रक्षा करते हैं वे वृक्ष हैं ये वृक्ष पूर्वोक्तरूप से चार प्रकार के कहे गये हैं। यहां "नाम" सम्भावना में और "वा" वाक्यालङ्कार में प्रयुक्त हुवे हैं। प्रथम प्रकार में कोई एक ऐसा वृक्ष होता है, जो द्रव्यत्व से भी ऊंचा होता है और अपनी जाति से भी उन्नत ऊंचा होता है-१ जैसे अशोकादिवृक्ष। द्वितीय प्रकार में वह वृक्ष लिया गया है जो केवल द्रव्य से ही उन्नत ऊंचा होता है परन्तु-अपनी जाति से प्रणत-हीन होता है २ जैसे-निम्बादि वृक्ष। तृतीय प्रकार में वह वृक्ष लिया गया है जो द्रव्य से ह्रस्व होता है परन्तु-जात्यादि से उन्नत ऊंचा होता है जैसे-अशोक आदिवृक्ष ३ चतुर्थ प्रकार में वह वृक्ष लिया गया है जो द्रव्य से भी ह्रस्व होता है और जाति से भी हीन होता है ४ जैसे-निम्बादि वृक्ष, यद्वा-काल की

"वृक्षन्ति-समाच्छादयन्ति-रक्षन्ति-छायादिना प्राणिनः इति वृक्षाः" જે પ્રાણીઓનું છાયા વગેરે વડે રક્ષણ કરે છે, તેનું નામ વૃક્ષ છે. તે વૃક્ષોના પૂર્વોક્ત ચાર પ્રકાર કહ્યાં છે. અહીં "नाम" સંભાવનાર્થે અને "वा" વાકયાલંકાર રૂપે પ્રયુક્ત થયેલ છે. (૧) પ્રથમ પ્રકારમાં એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે કોઇક વૃક્ષ એવું હોય છે કે જે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પણ ઊંચું હોય છે અને જાતિની અપેક્ષાએ પણ ઊંચું હોય છે. જેમકે અશોકવૃક્ષ. (૨) બીજા પ્રકારમા એવા વૃક્ષનો દાખલો આપવામાં આવ્યો છે કે જે કેવળ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ઊંચું હોય છે, પરન્તુ જાતિની અપેક્ષાએ પ્રણત (હીન) હોય છે જેમકે લીમડો વગેરે. (૩) ત્રીજા પ્રકારમાં એવા વૃક્ષનું દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવ્યુ છે કે જે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પ્રણત (હીન, નીચું) હોય છે પણ જાતિની અપેક્ષાએ ઉન્નત હોય છે. જેમકે અશોકાદિ વૃક્ષ. (૪) ચોથા પ્રકારમાં એવા વૃક્ષનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે કે જે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પણ હીન હોય છે અને જાતિની અપેક્ષાએ પણ હીન હોય છે જેમકે લીમડો વગેરે વૃક્ષો.

यद्वा कालापेक्षया चतुर्भङ्गीमाह उन्नत उन्नतः द्विधा उन्नतः यथा अशोकत्वादिजात्या कालक्रमेण विशालकायत्वेन च १, उन्नतः प्रणतः=अशोकत्वादिजात्या उन्नतः, ह्रस्वकायत्वेन प्रणतः २, प्रणत उन्नतः=निम्बत्वादिजात्या प्रणतः, विशाल कायत्वेन चोन्नतः ३, प्रणतऽप्रणतः-द्विधा प्रणतः-निम्बत्वादिजात्या प्रणतः ह्रस्व कायत्वेन चेति ४। इति दृष्टान्तसूत्रम्।

अथ दार्ष्टान्तिक सूत्रमाह-

"एवामेव" इत्यादि-एवमेव=अनेनैव प्रकारेण वृक्षवदेवेत्यर्थः, चत्वारि-पुरुषजातानि=पुरुषप्रकाराः साधवो गृहिणो वा, प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-उन्नतःकुलैश्वर्य-प्रभृतिभिर्लौकिकैर्गुणै गृहस्थपर्याये, स एव पुनरुन्नतो लोकोत्तरैर्ज्ञानक्रियादिभि-

---

अपेक्षा लेकर सूत्रकार ने "द्विधा उन्नतः" इत्यादिरूप से चतुर्भङ्गी को कहा है, जैसे उन्नत उन्नत, अशोकत्व आदि जाति से उन्नत एवं कालक्रम को लेकर विशाल कायरूप से भी उन्नत-१ उन्नत प्रणत, अशोकत्वादि जाति से उन्नत, और-ह्रस्व कायरूप से प्रणत-२ प्रणत उन्नत निम्बत्वादि जाति से प्रणत और विशाल कायरूप से उन्नत-३ प्रणत प्रणत निम्बत्वादि जाति से प्रणत और ह्रस्व कायरूप से प्रणत ४ इस प्रकार से यह दृष्टान्त सूत्र है।

दार्ष्टान्तिक सूत्र—

"एवामेव" इत्यादि वृक्ष की तरह ही पुरुष के चार प्रकार के साधु अथवा-गृहीत जन के चार प्रकार कहे गये हैं, जैसे उन्नत उन्नत जो गृहस्थ पर्याय में कुल ऐश्वर्य आदि लौकिक गुणों से उन्नत रहता हो २

અથવા કાળની અપેક્ષાએ સૂત્રકારે "द्विधा उन्नत" કાળ સમય અને કામ શરીર "બન્ને પ્રકારે ઉન્નત" ઈત્યાદિ રૂપ ચાર ભાંગા કહ્યા છે. જેમકે....(૧) ઉન્નત-ઉન્નત, અશોકત્વ આદિ જાતિની દૃષ્ટિએ ઉન્નત અને કાલક્રમની અપેક્ષાએ વિશાલ કાયરૂપે પણ ઉન્નત. (૧) ઉન્નત-પ્રણુત-અશોકત્વ આદિ જાતિની અપેક્ષાએ ઉન્નત અને હ્રસ્વકાય રૂપે પ્રણુત, (૩) પ્રણુત-ઉન્નત. નિમ્બત્વ આદિ જાતિની અપેક્ષાએ પ્રણુત અને વિશાળ કાયરૂપે ઉન્નત. (૪) પ્રણુત-પ્રણુત-નિમ્બત્વ આદિ જાતિની અપેક્ષાએ પણ હીન અને લઘુકાય રૂપે પણ પ્રણત (હીન) આ પ્રકારનુ આ દૃષ્ટાન્તસૂત્ર છે આ દૃષ્ટાન્ત જેને લાગુ પડે છે તેનું નામ "દાર્ષ્ટાન્તિક" છે

— દાર્ષ્ટાન્તિક સૂત્ર —

"एवामेव" ઈત્યાદિ-જેમ વૃક્ષના ચાર પ્રકાર પડે છે, તેમ સાધુ અથવા ગૃહસ્થજનના પણ ચાર પ્રકાર પડે છે-(૧) 'ઉન્નત-ઉન્નત' જે મનુષ્ય ગૃહસ્થ પર્યાયમા કુળ, ઐશ્વર્ય આદિ લૌકિક ગુણોથી ઉન્નત રહ્યો હોય, એજ મનુષ્ય

र्गुणैरुत्तमः प्रव्रज्यापर्याये भरतचक्रिवत्, यद्वा–उन्नतः–उत्तमभवत्वेन पुनरप्युन्नतः शुभगतिप्राप्त्या, आनन्द–कामदेवादिवदित्येकः=प्रथमो भङ्गः ॥ १ ॥

तथैव=वृक्षसूत्रवदिदं पुरुषजातसूत्रम्, यावत्=" प्रणतो नामैकः प्रणतः " इति पर्यन्तं बोध्यम्। अयं भावः–उन्नतः प्रणतः–यथा–पूर्वमुन्नत ऋद्ध्यादिना, पश्चाद् प्रणतः–दुर्गतिगमनादिना सुभूमचक्रिवदिति द्वितीयो भङ्गः । २ ।

प्रणत उन्नतः–यथा–पूर्वं जात्या ऋद्ध्यादिना वा प्रणतः=हीन, पश्चाद् उन्नतः–शुभगतिगमनादिना हरिकेशि–मेतार्यवदिति तृतीयो भङ्गः ॥ ३ ॥

वही यदि प्रव्रज्या पर्याय में भरत चक्रवर्ती की तरह लोकोत्तर ज्ञान क्रिया आदि गुणों से उन्नत रहता है, तो वह उन्नत उन्नत पुरुष प्रकार है। अथवा–उत्तम भववाला होने से जो उन्नत हो वही आगे शुभगति की प्राप्ति से आनन्द कामदेव की तरह उन्नत रहता है तो ऐसा वह जीव उन्नत उन्नत प्रथम भङ्गवाला कहा गया है १ उन्नत प्रणत, इस द्वितीय भङ्गवाला वह पुरुष कहा गया है, जो पहिले ऋद्धि आदि से उन्नत रहा हो, पश्चात–दुर्गतिगमनादि से सुभूम चक्रवर्ती की तरह प्रणत हो गया हो–२ प्रणत उन्नत, इस तृतीय भंगवाला वह पुरुष कहा गया है, जो पूर्व में जाति से अथवा–ऋद्धि आदि से प्रणत–हीन रहा हो, पश्चात्–शुभगति में गमनादि में जो हरिकेशी मेतार्य की तरह उन्नत हो गया हो–३ प्रणत प्रणत इस चतुर्थ भङ्ग में वह पुरुष कहा गया है

જો શ્રામણ્ય પર્યાયમાં ભરત ચક્રવર્તિની જેમ લોકોત્તર જ્ઞાન, ક્રિયા આદિ ગુણોની અપેક્ષાએ પણ ઉન્નત રહે તો તેને " ઉન્નત–ઉન્નત " રૂપ પહેલા પ્રકારમાં મૂકી શકાય છે અથવા–ઉન્નત ભવવાળો હોવાથી જે ઉન્નત હોય, અને ત્યારબાદ શુભગતિની પ્રાપ્તિથી આનંદ–કામદેવની જેમ ઉન્નત રહ્યો હોય એવા જીવને પણ " ઉન્નત–ઉન્નત " રૂપ પ્રથમ વિકલ્પમાં મૂકી શકાય છે.

(૨) " ઉન્નત–પ્રણુત " જે પુરુષ પહેલાં ઋદ્ધિ આદિની અપેક્ષાએ ઉન્નત રહ્યો હોય, પણ જે પાછળથી દુર્ગતિગમન આદિની અપેક્ષાએ પ્રણુત થઈ ગયો હોય એવો સુભૂમચક્રવર્તી જેવો જીવ આ બીજા ભાંગામાં ગણાવી શકાય છે.

(૩) " પ્રણુત–ઉન્નત " જે પુરુષ પહેલાં જાતિની અપેક્ષાએ અથવા ઋદ્ધિ આદિની અપેક્ષાએ પ્રણુત રહ્યો હોય પણ પછળથી શુભગતિમાં ગમન થવાને કારણે જે હરિકેશી મેતાર્યની જેમ ઉન્નત થઇ ગયો હોય. આ પ્રકારના પુરુષનો આ ત્રીજા ભાંગામાં સમાવેશ થાય છે.

प्रणतः प्रणतः-यथा पूर्वं प्रणतो जात्यादिना, पश्चादपि प्रणतो नरकगमनादिना कालशौकरिकवदिति चतुर्थो भङ्गः ॥ ४ ॥

इति दार्ष्टान्तिकसूत्रम् ।

एवं दृष्टान्तसूत्रं दार्ष्टान्तिकसूत्रं च सामान्यत उपन्यस्य तद्विशेषसूत्राणि दर्शयति-"चत्तारि रुक्खा" इत्यादि-उन्नतः-जात्यादिना स एव उन्नतपरिणतः उन्नतत्वेन-उत्तमरसत्वेन परिणतः=परिणामं प्राप्त उन्नतपणित, यथाऽऽम्रादिकः

"उण्णए" इति-उन्नतो जात्यादिना, एकः=कश्चित् स एव प्रणतपरिणतः= उन्नतत्वावस्थां विहाय प्रणतत्वेनाऽवनतत्वेन-पूतिगन्धिफलादिमत्त्वेन परिणामं प्राप्तः, यथा शीताऽऽतपादिजनितरोगग्रस्ताऽऽम्रादिका इति द्वितीयो भङ्गः ।२।

जो पहिले जात्यादि से प्रणत-हीन हो, और पश्चात्-भी कालशौकरिक की तरह नरक गमनादि से हीन ही बना रहा हो—४

इस प्रकार से दृष्टान्त सूत्र और दार्ष्टान्तिक सूत्र को सामान्य रूप से कह करके अब सूत्रकार इनके विशेष सूत्रों को दिखलाने के अभिप्राय से ऐसा कहते हैं-कि-"चत्तारि रुक्खा-" इ० वृक्ष चार प्रकार के कहे गये हैं,। एक प्रकार वह है-जो जाति आदि से पहले उन्नत होता है और-आगे चलकर भी वही उत्तम रसरूप से परिणाम को प्राप्त होता है, जैसे-आम्र आदिवृक्ष "उन्नतप्रणतपरिणतः" इस प्रकार में वे वृक्ष आते हैं जो जात्यादिक से उन्नत होने पर भी कारण वश उन्नत अवस्था का परित्याग कर देते हैं-प्रणत परिणाम हो जाते

---

(४) "પ્રણુત-પ્રણુત" જે પુરુષ પહેલાં જાતિ આદિની અપેક્ષાએ પ્રણુત રહ્યો હોય, અને પછી પણ કાલશૌકરિકની જેમ નરકગમનાદિથી હીન જ રહ્યો હોય આ પ્રકારના પુરુષને આ ચોથા ભાંગામાં મૂકી શકાય છે. આ પ્રકારે દૃષ્ટાન્ત સૂત્ર અને દાર્ષ્ટાન્તિક સૂત્રનું સામાન્ય રૂપે કથન કરીને હવે સૂત્રકાર તેમના (તે વૃક્ષોના) વિશેષ સૂત્રોને પ્રકટ કરવા નિમિત્તે આ પ્રમાણે કહે છે-"चत्तारि रुक्खा" ઈત્યાદિ—

વૃક્ષ ચાર પ્રકારનાં કહ્યાં છે-(૧) "ઉન્નત-ઉન્નત પરિણુત" એક પ્રકાર એવો છે કે જે જાતિ આદિની અપેક્ષાએ પહેલાં ઉન્નત હોય છે અને આગળ જતાં એક વૃક્ષ ઉત્તમ રસ રૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે આમ્રાદિ વૃક્ષ.

(૨) "ઉન્નત-પ્રણુત પરિણુત" આ પ્રકારમાં એ વૃક્ષોને મૂકી શકાય છે કે જે જાતિ આદિની અપેક્ષાએ ઉન્નત હોવા છતાં પણ કારણવશ ઉન્નત અવસ્થાનો પરિત્યાગ કરી દે છે અને પ્રણુત રૂપે પરિણુત થઈ જાય છે.

" पणए " इत्यादि-प्रणतः=जात्यादिहीनः कश्चित् स एव उन्नतपरिणतः= उन्नतत्वेन परिणामं प्राप्तः, यथा-योजिताऽऽम्रशाखमधुवृक्षादिक इति तृतीयो भङ्गः ॥ ३ ॥

" पणए नामेगे " इत्यादि प्रणतः=जात्यादि हीनः, प्रणतपरिणत =प्रणतत्वेनैव परिणतः, यथाऽर्कादिवृक्षः, इति चतुर्थो भङ्गः १४ ।

इति दृष्टान्तसूत्रम् ।

अथ दार्ष्टान्तिकसूत्रमाह —

"एवामेव" इत्यादि-एवमेव=वृक्षवदेव, चत्वारि पुरुषजातानि बोध्यानि४,४

हैं, जैसे वही आम्रवृक्ष जब शीत आतपआदि जनित रोग से ग्रस्त हो जाता तब वह पूति (दुर्गन्धित) गन्ध फल आदि सहित हो जाता है। तृतीय प्रकार में-प्रणत उन्नत वृक्ष आते हैं, जैसे-कोई २ वृक्ष ऐसे होते हैं जो पहले जात्यादिक से हीन होते हैं और-बाद में निमित्त मिलने से वे उन्नत रूप से परिणाम को प्राप्त हो जाते हैं, जैसे-मधूक वृक्ष के साथ आम्र की शाखा योजित कर लिया जाय तो वह उन्नत परिणाम को प्राप्त कर लेता है। चतुर्थ प्रकार में प्रणत होकर जो प्रणत ही रहते हैं ऐसे वृक्ष आते हैं, जैसे-अर्कादिवृक्ष " एवामेव " इत्यादि जैसे ये चार प्रकार के वृक्ष कहे गये हैं वैसे ही पुरुष प्रकार भी चार होते हैं-। पुनः दृष्टान्त—

જેમકે એ જ આંબો જ્યારે શીત-ગરમી આદિ જનિત રોગથી ગ્રસ્ત થાય છે ત્યારે દુર્ગન્ધ સડેલાં ફળ આદિથી યુક્ત થઈ જાય છે. (૩) " પ્રણુત-ઉન્નત પરિણુત " આ પ્રકારમાં એ વૃક્ષોને મૂકી શકાય છે કે જે પહેલાં જાતિ આદિની અપેક્ષાએ હીન હોય છે, પણ ત્યારબાદ યોગ્ય નિમિત્ત મળવથી ઉન્નત રૂપે પરિણમે છે. જેમકે કોઈ મીઠા આંબાના થડમાં ડાળી રોપવામાં આવે (આ પ્રકારની ક્રિયાને ખૂંટી કરવાની ક્રિયા કહે છે) તો તે ઉન્નત પરિણામને પ્રાપ્ત કરે છે. (૪) ' પ્રણુત-પ્રણુત ' જે વૃક્ષ પહેલાં પણ જાતિ આદિની અપેક્ષાએ પ્રણુત હોય છે અને કાયમ પ્રણુત જ રહે છે એવા આકડા આદિને આ ચોથા પ્રકારમાં મૂકી શકાય છે " एवामेव " ઇત્યાદિ—

આ ચાર પ્રકારના વૃક્ષોનું જેવું કથન કર્યું છે, એવું જ કથન ચાર પ્રકારના મનુષ્યો વિષે પણ સમજવું. હજી સૂત્રકાર વિશેષ દૃષ્ટાન્ત આપે છે—

अथ पुनर्दृष्टान्तसूत्रं दर्शयति–

" चत्तारि रुक्खा " इत्यादि–चत्वारो वृक्षाः प्रज्ञप्ताः स्पष्टार्था एते शब्दाः तद्यथा–उन्नतः=उन्नतिं प्राप्तः, उन्नतरूपः=उन्नतं रूपं यस्य स उन्नतरूपः सुन्दरसंस्थानावयवः, आकारबोधक्रियापरिणामेष्वाकारमाश्रित्य रूपघटित–सूत्रमिति। तथैव=पूर्ववदेव चतुर्भङ्गी ॥ ५ ॥

" एवमेव " इत्यादि–एवमेव=वृक्षवदेव, ' चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि " इमानि प्रागिव व्याख्येयानि । ६ ।

" चत्तारिरुक्खा " चार वृक्ष कहे गये हैं जैसे उन्नत उन्नतरूप–१ उन्नत प्रणतरूप–२ प्रणत उन्नतरूप–३ और प्रणत प्रणतरूप–४ इनके प्रथम प्रकार में वह वृक्ष आता है जो उन्नति को प्राप्त हों और सुन्दर संस्थानवाला हो, इसी तरह से आकार बोध क्रिया और परिणाम, इनमें –आकार को आश्रित करके रूप घटित यह सूत्र योजित कर लेना चाहिये। द्वितीय प्रकार में–वह वृक्ष आता है जो उन्नति को प्राप्त हो और आकार आदि में हीन हो। तृतीय प्रकार में वह वृक्ष आता है जो आकार आदि से सुन्दर हो, पर–रूप में उन्नतिवाला हो। तथा चतुर्थ प्रकार में वह वृक्ष आता है जो उन्नति को भी प्राप्त न हो, और संस्थान में भी सुन्दर न हो इस प्रकार से यह चतुर्भङ्गी है–५। इसी वृक्ष गदित चतुर्भङ्गी की तरह पुरुष प्रकार भी चार कहे गये हैं–६

" चत्तारि रुक्खा " वृक्ष यार प्रकारना कह्या छे–(१) उन्नत–उन्नतरूप, (२) उन्नत–प्रणुतरूप, (3) प्रणुत–उन्नतरूप अने (४) प्रणुत–प्रणुतरूप.

वृक्षोना पहेला प्रकारमा ओवा वृक्षने गणावी शकाय के जे उन्नति पामेलु होय अने सुंदर संस्थान (आकारवाणुं) होय. आ रीते आकार, बोध, क्रिया अने परिणाम, आ चारमांथी आकारने आधारे रूपघटित आ सूत्र योजवुं जोईओ. (२) बीजा प्रकारमां ओवा वृक्षने गणावी शकाय के जे उन्नत होय पण आकार आदिनी अपेक्षाओ हीन होय (3) त्रीजा प्रकारमां ओ वृक्षने गणावी शकाय के जे उन्नत न होय पण जेनो देखाव सुंदर होय. (४) चोथा प्रकारमां ओवा वृक्षोने गणावी शकाय के जे उन्नत पण न होय अने संस्थानमां पण सुंदर न होय आ प्रकारनी आ चतुर्भंगी छे.

वृक्षनी अपेक्षाओ जेवा चार भांगा (विकल्प) प्रकट करवामां आव्या छे, ओवां ज चार भांगा मनुष्यनी अपेक्षाओ पण समजवा

अथ बोधिपरिणामापेक्षाश्चत्वारो भङ्गाः प्रोच्यन्ते-

"चत्तारि" इत्यादि-चत्वारि=चतुःसंख्यानि, पुरुषजातानि=पुरुषप्रकाराः, प्रज्ञप्तानि तद्यथा-उन्नतो=जात्यादि गुणैरभ्युदितः, एकः,=प्रथमः, उन्नतमनाः, स्वाभाविकौदार्यप्रभृतिगुणयुक्तहृदयो भवति ।१। इति प्रथमो भङ्गः ।१।

अवशिष्टास्त्रयो भङ्गा यथा-उन्नतो नामैक प्रणतमनाः २, प्रणतो नामैक उन्नतमनाः ३, प्रणतो नामैकः प्रणतमनाः ४, इति चतुर्भङ्गी । ७।

अब सूत्रकार बोधि परिणामकी अपेक्षा लेकर चार भङ्ग कहतेहैं पुरुष प्रकार चार संख्यावाले कहे गयेहैं, जैसे-उन्नत उन्नत मनवाला १ उन्नत प्रणत मनवाला २ प्रणत उन्नत मनवाला ३ और प्रणत प्रणत मनवाला-४ इनमें-प्रथम प्रकार का ऐसा तात्पर्य है, जो जाति आदि गुणों से उन्नत होता है-और स्वाभाविक औदार्यादि गुणों से भी युक्त हृदयवाला होता है-१ द्वितीय प्रकार में वह पुरुष आता है जाति आदि गुणों से तो उन्नत होता है, पर-स्वाभाविक औदार्य आदि गुणों से युक्त हृदय-वाला नहीं होता है २ तृतीय प्रकार में वह पुरुष आता है, जो स्वाभा-विक औदार्य आदि गुणोंसे युक्त हृदयवाला तो होतानही है पर उसका मन उन्नत होता है-३ तथा चतुर्थ प्रकार में वह पुरुष आता है जो नतो जाति आदि गुणों से ही उन्नत होता है और न औदार्य आदि गुणों से ही युक्त हृदयवाला होता है-४ इस प्रकार से ये चतुर्भङ्ग हैं ॥ सू०७ ॥

હવે સૂત્રકાર બોધપરિણામની અપેક્ષાએ ચાર ભાંગાનું કથન કરે છે—

પુરુષોના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે-(૧) ઉન્નત ઉન્નત મનવાળો, (૨) ઉન્નત પ્રણુત મનવાળો, (૩) પ્રણુત ઉન્નત મનવાળો અને (૪) પ્રણુત પ્રણુત મનવાળો

પહેલા પ્રકારમાં એ મનુષ્યને મૂકી શકાય કે જે જાતિ આદિની અપેક્ષાએ પણ ઉન્નત હોય છે, અને સ્વાભાવિક ઔદાર્ય આદિ ગુણોથી પણ સંપન્ન હૃદયવાળો હોય છે. બીજા પ્રકારમાં એ મનુષ્યને મૂકી શકાય કે જે જાતિ આદિ ગુણોની અપેક્ષાએ તો ઉત્તમ હોય છે, પણ સ્વાભાવિક ઔદાર્ય આદિ ગુણોથી યુક્ત હૃદયવાળો હોતો નથી. ત્રીજા પ્રકારમાં એવા પુરુષને મૂકી શકાય કે જે જાતિ આદિ ગુણોથી ઉન્નત હોતો નથી પણ સ્વાભાવિક ઔદાર્ય આદિ ગુણોથી યુક્ત હૃદયવાળો હોય છે. ચોથા પ્રકારમાં એ મનુષ્યને મૂકી શકાય છે કે જે જાતિ આદિ ગુણોની અપેક્ષાએ પણ ઉન્નત હોતો નથી અને ઔદાર્ય આદિ ગુણોથી યુક્ત હૃદયવાળો પણ હોતો નથી.

"एवं संकप्पे" इति-एवम्=पूर्ववत्, संकल्प=संकल्पघटितस्तत्तद्भङ्गो मनोघटितभङ्गवद् बोध्यः। तथाहि-उन्नतो नामैक उन्नतसंकल्पः १, उन्नतो नामैकः प्रणतसंकल्पः २, प्रणतो नामैक उन्नतसंकल्पः ३, प्रणतो नामैकः प्रणतसंकल्पः ४। तत्र संकल्पो-मानसं कर्म विचार इत्यर्थः, एवं चोन्नतसंकल्पः' इत्यस्योन्नत-मानसविचार इत्यर्थः। विचारे औन्नत्यं चौदार्यादिगुणयुक्तत्वेन समीचीनार्थविषयत्वेन वा बोध्यम्, तद्वान् पुरुषोऽप्युन्नतोऽभिधीयते । ८।

"पन्ने" इति-प्रज्ञा-ज्ञानं-ज्ञा, प्रकृष्टा चासौ ज्ञा=प्रज्ञा, तद्धटिता अपि भङ्गा मनोघटितभङ्गवद् बोध्या। तथाहि-उन्नतो नामैक उन्नतप्रज्ञः १, उन्नतो नामैकः प्रणत प्रज्ञः २, प्रणतो नामैक उन्नतः प्रज्ञः ३, प्रणतो नामैकः प्रणत-प्रज्ञः ४,९॥

इसी प्रकार से सङ्कल्प को घटित करके भी चतुर्भङ्गी बना लेना चाहिये, जैसे-कि उन्नत उन्नत सङ्कल्पवाला-१ उन्नत प्रणत सङ्कल्पवाला -२ प्रणत उन्नत सङ्कल्पवाला-३ और प्रणत प्रणत सङ्कल्पवाला-४ सङ्कल्प नाम मानसिक विचार का है, विचार में औन्नत्य औदार्य आदि गुणों से युक्त होने से अथवा-समीचीन अर्थ को विषय करने से जानना चाहिये, ऐसे उन्नत मानसिक विचारों से युक्त हुवा पुरुष भी उन्नत कहलाते हैं इस चतुर्थभङ्गी का अर्थ स्पष्ट है ८

"पन्ने" प्रज्ञा नाम ज्ञान का है प्रकृष्ट ज्ञा का नाम प्रज्ञा है इसको लेकर भी चार भङ्ग इस प्रकार से बने हैं-उन्नत उन्नत प्रज्ञावाला -उन्नत प्रणत प्रज्ञावाला-प्रणत उन्नत प्रज्ञावाला-और प्रणत प्रणत प्रज्ञावाला, यह चतुर्भङ्गी भी सरलता से समझी जा सके ऐसी है

એ જ પ્રમાણે સંકલ્પને આધારે પણ ચાર ભાંગા બને છે-જેમકે.... (૧) ઉન્નત ઉન્નત સંકલ્પવાળો, (૨) ઉન્નત પ્રણુત સંકલ્પવાળો, (૩) પ્રણુત ઉન્નત સંકલ્પવાળો અને (૪) પ્રણુત પ્રણુત સંકલ્પવાળો. 'સંકલ્પ' એટલે "માનસિક વિચાર". વિચારમાં ઔદાર્ય આદિ ગુણોથી યુક્તતા હોવાને કારણે ઉન્નતતા સંભવી શકે છે. અથવા સમીચીન અર્થને વિષય કરવાની અપેક્ષાએ પણ સંકલ્પમાં ઉન્નતતા સમજવી જોઇએ એવા માનસિક ઉન્નત વિચારોથી યુક્ત હોય એવા પુરુષને પણ ઉન્નત કહે છે. આ ચતુર્ભંગીનો અર્થ સ્પષ્ટ છે.

"પન્ને" પ્રજ્ઞા એટલે જ્ઞાન-પ્રકૃષ્ટ જ્ઞાનનું નામ પ્રજ્ઞા છે. તે પ્રજ્ઞાની અપેક્ષાએ પણ નીચે પ્રમાણે ચાર ભાંગા બને છે-(૧) ઉન્નત ઉન્નત પ્રજ્ઞાવાળો, (૨) ઉન્નત પ્રણુત પ્રજ્ઞાવાળો, (૩) પ્રણુત ઉન્નત પ્રજ્ઞાવાળો અને (૪) પ્રણુત પ્રણુત પ્રજ્ઞાવાળો, આ ચતુર્ભંગી પણ સરળતાથી સમજી શકાય એવી છે.

"दिट्ठी" इति-दृष्टिः-दर्शनं दृष्टिः-चाक्षुषज्ञानं, यद्वा-दृष्टिः-नयमतं, तद्धटिताश्चत्वारो भङ्गा बोध्याः। तथाहि-उन्नतो नामैक उन्नतदृष्टिः १ उन्नतो नामैकः प्रणतदृष्टिः २, प्रणतोनामैक उन्नतदृष्टिः ३, प्रणतोनामैकः प्रणत-दृष्टिः ४। १०।

अथ क्रियाऽपेक्षाणि त्रीणि सूत्राण्याह-

"सीलायारे" इति-शीलाऽऽचारः=शीलं-समाधिश्चित्तस्वास्थ्यमित्यर्थः, यद्वा-सद्वृत्तं स्वभावो वा तस्याऽऽचारः=आचरणमनुष्ठानमित्यर्थः, यद्वा-" शी-

---

"दिट्ठी" दर्शन का नाम दृष्टि है अर्थात् चक्षु की सहायता से जो ज्ञान होता है वह दृष्टि है। अथवा नयों का जो मत है वह दृष्टि है, इस दृष्टि को लेकर भी चार भङ्ग इस प्रकार से बनते हैं। उन्नत उन्नत दृष्टिवाला १ उन्नत प्रणत दृष्टिवाला-२ प्रणत उन्नत दृष्टिवाला-३ और प्रणत प्रणत दृष्टिवाला-४ इनका तात्पर्य ऐसा है कि-एक उन्नत होकर भी उन्नत दृष्टिवाला-१ एक उन्नत होकर भी प्रणत दृष्टिवाला होता है-२ एक प्रणत होकर भी उन्नत दृष्टिवाला होता है और एक प्रणत होकर भी प्रणत दृष्टिवाला ही होता है—

क्रियापेक्ष तीन सूत्र इस प्रकार से हैं—

"सीलायरे" इति-शील नाम समाधि का है समाधि चित्त स्वा-स्थ्यरूप होती है, अथवा-सद्वृत्त, या स्वभाव का नाम भी शील है इस शील का जो आचार अनुष्ठान है, वह शीलाचार है। अथवा

"दिट्ठी" દર્શનનુ નામ દૃષ્ટિ છે એટલે કે ચક્ષુની સહાયતાથી જે જ્ઞાન થાય છે તેનું નામ દૃષ્ટિ છે. અથવા જુદા જુદા નયનો જે મત હોય છે તેને દૃષ્ટિ કહે છે. આ દૃષ્ટિને અનુલક્ષીને પણ નીચે પ્રમાણે ચાર ભાંગા બને છે. (૧) ઉન્નત ઉન્નત દૃષ્ટિવાળો, (૨) ઉન્નત પ્રણત દૃષ્ટિવાળો, (૩) પ્રણત ઉન્નત દૃષ્ટિવાળો અને (૪) પ્રણત પ્રણત દૃષ્ટિવાળો. આ ચાર પ્રકારનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—(૧) કોઈ પુરુષ જાતિ આદિની અપેક્ષાએ પણ ઉન્નત હોય છે અને ઉન્નત દૃષ્ટિવાળો પણ હોય છે. (૨) કોઈ પુરુષ ઉન્નત હોવા છતાં પ્રણત દૃષ્ટિવાળો હોય છે. (૩) કોઇ પુરુષ પ્રણત હોવા છતાં ઉન્નત દૃષ્ટિવાળો હોય છે. (૪) કોઇ પ્રણત પણ હોય છે અને પ્રણત દૃષ્ટિવાળો પણ હોય છે.

ક્રિયાની અપેક્ષાએ ત્રણ સૂત્ર આ પ્રમાણે છે—

"સીલાયારે" ઇત્યાદિ—શીલ એટલે સમાધિ. સમાધિ ચિત્તની સ્વસ્થતા રૂપ પણ હોય છે. અથવા-સદ્‌વૃત્તિ અથવા સ્વભાવનું નામ પણ શીલ છે. તે

लेनाऽऽचारः शीलाऽऽचारः" इति तृतीयातत्पुरुषः, तेन स्वभावेनाऽऽचार इत्यर्थः एवं च शीलाऽऽचारघटिताअपि चत्वारो भङ्गा बोध्याः। तथाहि-उन्नतो नामैक उन्नतशीलाऽऽचारः १, उन्नतोनामैक प्रणतशीलाऽऽचारः २, प्रणतो नामैक उन्नतशीलाऽऽचारः ३, प्रणतो नामैकः प्रणतशीलाऽऽचारः ४। ११।

"ववहार" इति-व्यवहारः=वर्तनमाचरणं वा, स चानेकविधः, तद्घटिता अपि चत्वारो भङ्गाः कर्तव्याः, तथाहि-उन्नतो नामैक उन्नतव्यवहारः १, उन्नतो नामैकः प्रणतव्यवहारः २, प्रणतो नामैक उन्नतव्यवहारः ३, प्रणतो नामैकः प्रण-

-"शीलेन आचारः" शीलाचार इस तृतीयातत्पुरुष समास को लेकर ऐसा शीलाचार का अर्थ होता है, कि-स्वभाव से जो आचार है वह शीलाचार है, इस शीलाचार को लेकर भी चार भङ्ग बनते हैं-वे इस प्रकार से है-कोई उन्नत होकर भी उन्नत शीलाचारवाला होता है-१ कोई उन्नत होकर भी प्रणत शीलाचारवाला होता है-२ कोई प्रणत होकर भी उन्नत शीलाचोरवाला होता है-३ और कोई प्रणत होकर भी प्रणत शीलाचारवाला ही होता है-११

"ववहार" इति व्यवहार अथवा वर्तमान आचरण का नाम व्यवहार है यह व्यवहार अनेक प्रकार का होता है। इस व्यवहार को लेकर चार भङ्ग इस प्रकार से बनते है, एक कोई उन्नत होकर भी उन्नत व्यवहारवाला होता है-१ कोई उन्नत होकर भी प्रणत व्यवहारवाला होता है-२ कोई प्रणत होकर भी उन्नत व्यवहारवाला होता है-३

શીલનો જે આચાર (અનુષ્ઠાન) છે, તેનું નામ શીલાચાર છે અથવા "शीलेन आचारः" આ પ્રમાણે તૃતીયા તત્પુરુષ સમાસ ગણીને શીલાચારનો આ પ્રમાણે પણ અર્થ થાય છે—"સ્વભાવતઃ" જે આચાર છે તેને શીલાચાર કહે છે." આ શીલાચારની અપેક્ષાએ પણ નીચે પ્રમાણે ચાર ભાંગા બને છે. (૧) કોઈ પુરુષ ઉન્નત પણ હોય છે અને ઉન્નત શીલાચારવાળો પણ હોય છે (૨) કોઇ પુરુષ ઉન્નત હોવા છતાં પણ પ્રણુત શીલાચારવાળો હોય છે. (૩) કોઇ પ્રણુત હોવા છતાં પણ ઉન્નત પ્રણુત શીલાચારવાળો હોય છે. (૪) કોઇ પ્રણુત પણ હોય છે અને પ્રણુત શીલાચારવાળો પણ હોય છે.। ૧૧ ।

"ववहार." ઈત્યાદિ—વર્તમાન આચરણનું નામ વ્યવહાર છે તે વ્યવહાર અનેક પ્રકારનો હોય છે તે વ્યવહારની અપેક્ષાએ પણ નીચે પ્રમાણે ચાર ભાંગા બને છે-(૧) કોઈ જીવ ઉન્નત પણ હોય છે અને ઉન્નત વ્યવહારવાળો પણ હોય છે (૨) કોઈ પુરુષ ઉન્નત હોવા છતાં પણ પ્રણુત વ્યવહારવાળો હોય છે. (૩) કોઇ પ્રણુત હોવા છતાં પણ ઉન્નત વ્યવહારવાળો

तव्यवहारः ४ । तत्र व्यवहारे उन्नतत्वं प्रणतत्वं च प्रशंसनीयत्वाप्रशंसनीयत्वाभ्यां बोध्यम् । १२ ।

"परक्कमे" पराक्रमः—उत्साहः, तद्घटिता अपि चत्वारो भङ्गा बोध्याः। तथाहि—उन्नतो नामैक उन्नतपराक्रमः १, उन्नतो नामैकः प्रणतपराक्रमः २, प्रणतो नामैक उन्नतपराक्रमः ३, प्रणतो नामैकः प्रणतपराक्रमः ४ । तत्र पराक्रमे उन्नतत्वं चाप्रतिहतत्व–समीचीन विषयत्वाभ्यां बोध्यम् । १३ । एषु सर्वेषु भङ्गेषु प्रणतत्वमुन्नतत्वविपरीतं बोध्यम् ।

और–कोई प्रणत होकर भी प्रणत व्यवहारवाला ही होता है–४ व्यवहार में औन्नत्य और प्रणतता प्रशंसनीयता और अप्रशंसनीयता से आती है ऐसा जानना चाहिये—१२

"परक्कमे" उत्साह का नाम पराक्रम है इस पराक्रम के जो चार भङ्ग बनते हैं–वे इस प्रकार से हैं, कोई उन्नत होकर भी उन्नत पराक्रमवाला होता–१ कोइ उन्नत होकर भी प्रणत पराक्रमवाला होता है–२ कोइ प्रणत होकर भी उन्नत पराक्रमवाला होता है–३ और कोई प्रणत होकर प्रणत पराक्रमवाला ही होता है ४ पराक्रम में औन्नत्य अप्रतिहतता और–समीचीनता को लेकर ही होता है ऐसा जानना चाहिये, इन समस्त भङ्गों में प्रणतता औन्नत्य से विपरीत होती है ऐसा समझना चाहिये ।

હોય છે. (૪) કોઇ પુરુષ પ્રણુત પણુ હોય છે અને પ્રણુત વ્યવહારવાળો પણુ હોય છે વ્યવહારમાં ઉન્નતતા અને પ્રણુતતા પ્રશંસનીયતાથી અને અપ્રશંસનીયતાથી આવે છે, એમ સમજવું. । ૧૨ ।

"परक्कमे" ઇત્યાદિ—ઉત્સાહને પરાક્રમ કહે છે. તે પરાક્રમની અપેક્ષાએ નીચે પ્રમાણે ચાર ભાંગા બને છે–(૧) કોઈ પુરુષ ઉન્નત પણુ હોય છે અને ઉન્નત પરાક્રમવાળો પણુ હોય છે. (૨) કોઈ પુરુષ ઉન્નત હોવા છતાં પણુ પ્રણુત પરાક્રમવાળો હોય છે. (૩) કોઇ પુરુષ પ્રણુત હોવા છતાં પણુ ઉન્નત પરાક્રમવાળો હોય છે (૪) કોઇ પુરુષ પ્રણુત પણુ હોય છે અને પ્રણુત પરાક્રમવાળો પણુ હોય છે. પરાક્રમમાં ઉન્નતતા અપ્રતિહતતા અને સમીચીનતાની અપેક્ષાએ જ હોય છે, એમ સમજવું. આ ચારે ભાંગાઓમાં પ્રણુતતા ઉન્નતતાથી વિપરીત હોય છે, એમ સમજવું.

"एगे पुरिसजाए" इत्यादि-एषु मन आदि पराक्रमान्तघटितसप्तचतुर्भङ्गीसूत्रेषु मध्ये एकं=केवलं पुरुषजातं= पुरुषजातपदं योजयित्वा सप्त चतुर्भङ्गीसूत्रपठनं कार्यम्, यतः प्रतिपक्षः=द्वितीयपक्षो दृष्टान्तभूतं वृक्षसूत्रं नास्तीति दृष्टान्ततया वृक्षसूत्रं न पठनीयमिति, यतोऽत्र दृष्टान्तभूतवृक्षेषु मनःप्रभृतयो दार्ष्टान्तिकपुरुषधर्मा न घटन्ते, तेषामसंज्ञित्वात्।

पुनर्दृष्टान्तसूत्रमाह—

"चत्तारि" इत्यादि-चत्वारो वृक्षाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-ऋजुः=सरलः, एकः=कश्चिद् वृक्षः वृक्षे आर्जवं चाविपरीतस्वभावेन समुचितफलपुष्पादिनिष्पादनहेतुत्वाद् बोध्यम्, स एव पूर्वमृजुरधुनाऽपिऋजुः=सरल इति प्रथमो भङ्गः १।

"एगे पुरिसजाए" इत्यादि-मनसे लेकर पराक्रम तक की जो चतुर्भङ्गी के ये सात सूत्र हैं उनमे केवल पुरुषजात पद को योजित करके ही सप्त चतुर्भङ्गी सूत्रों का पठन करना चाहिये। क्यों कि-दृष्टान्तभूत जो वृक्ष सूत्र है वह यहां नहीं पढना चाहिये कारण इसका ऐसा है कि-दृष्टान्तभूत वृक्षों में मन आदि जो दृर्ष्टान्तिक पुरुष धर्म हैं वे घटित नहीं होते हैं, क्यों कि-असंगी होते हैं

"'पुनः दृष्टान्त सूत्र का कथन-"

"चत्तारि" इत्यादि-चार प्रकार के वृक्ष कहे गये हैं, ऋजु-१ सरल -२ ऋजु-३ सरल-४ इस भङ्ग में कोई ऐसा होता है, जो पहिले भी

"एगे पुरिसजाए" ઇત્યાદિ—મનથી લઇને પરાક્રમ સુધીના ચાર ભાંગાવાળા સાત સૂત્રોનું પૂર્વોકત પ્રકારે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યુ. તે સાતે સૂત્રોના ચાર-ચાર ભાંગાઓનું કથન કરતી વખતે દરેક ભાંગામાં માત્ર પુરુષ પદનો પ્રયોગ કરીને સમસ્ત કથન થવું જોઇએ. એટલે કે દૃષ્ટાન્તરૂપ વૃક્ષ પદનો આ ભાંગાઓમાં પ્રયોગ કરવો જોઇએ નહીં. ત્યાં વૃક્ષપદનો પ્રયોગ શા માટે થવો ન જોઇએ? તો તેનો ખુલાસો આ પ્રમાણે સમજવો— દૃષ્ટાન્તભૂત વૃક્ષોમાં મન આદિનો સદ્ભાવ હોતો નથી. એટલે કે જે દાર્ષ્ટાન્તિક પુરુષધર્મો છે તેમને વૃક્ષની સાથે ઘટાવી શકાતા નથી, તે કારણે આ સાત સૂત્રોમાં વૃક્ષપદનો પ્રયોગ અસંગત લાગે છે. તેથી દૃષ્ટાન્તભૂત વૃક્ષોને બદલે દાર્ષ્ટાન્તિક પુરુષનો જ આ ભાંગાઓમાં પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

દૃષ્ટાન્ત સૂત્રનું વિશેષ કથન—

"चत्तारि" ઇત્યાદિ-વૃક્ષોના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે— (૧) ઋજુ-ઋજુ, (૨) ઋજુ-વક્ર, (૩) વક્ર-ઋજુ અને (૪) વક્ર-વક્ર.

ऋजुर्नामैको वक्रः=पूर्वमृजुः पश्चात्, फलपुष्पादि विषये विपरीतः। इति द्वितीयो भङ्गः ।२।

वक्रो नामैक ऋजुः–वक्रः=कुटिलः, ऋजुः=सरलः। इति तृतीयो भङ्गः ।३।

वक्रो नामैको वक्रः–पूर्वं वक्रः पश्चादपि वक्रः, शेषं प्राग्वत्। इति चतुर्थो भङ्गः। ४।

इति दृष्टान्तभूतवृक्षसूत्रम्।

अथ दार्ष्टान्तिकपुरुषजातसूत्रोपन्यासः—

"एवामेव" इत्यादि–एवमेव=दृष्टान्तभूतवृक्षवदेव, चत्वारि=चतुःसंख्यानि

ऋजु होता है–और बाद में भी ऋजु बना रहता है, वृक्ष में ऋजुता अविपरीत स्वभाव को लेकर, या-समुचित फल पुष्पादि को उत्पन्न करने के कारण को लेकर जाननी चाहिये, ऐसा यह ऋजु ऋजु नाम का प्रथम भङ्ग है १ ऋजु वक्र, यह द्वितीय भङ्ग है–२ इसमें पहले ऋजु होकर भी कोई वृक्ष वक्र हो जाता है ऐसा कहा गया है, फल पुष्प आदि के विषय में विपरीत होना इसीका नाम यहां वक्र है। वक्र ऋजु–यह तृतीय भंग है, इसमें पहले वक्र कुटिल हुवा कोई वृक्ष पश्चात् ऋजु सरल हो जाता है यह बतलाया गया है। वक्र वक्र यह चतुर्थ भंग है, इसमें पहिले से भी कोई वृक्ष वक्र रहता है और बाद में भी वह वक्र ही बना रहता है इस प्रकार से ये चार भंग हैं

दार्ष्टान्तिक पुरुषजात

"एवामेव" इत्यादि–दृष्टान्त स्वरूप वृक्ष की तरह चार संख्यावाले

હવે આ ચારે ભાંગાનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે–(૧) કોઇ વૃક્ષ એવું હોય છે કે જે પહેલાં પણ ઋજુ હોય છે અને પછી પણ ઋજુ જ રહે છે. વૃક્ષમાં ઋજુતા (સરળતા) અવિપરીત સ્વભાવની અપેક્ષાએ અથવા સમુચિત ફલ, પુષ્પાદિને ઉત્પન્ન કરવાને કારણે સમજવી (૨) 'ઋજુ-વક્ર' કોઇ વૃક્ષ પહેલા ઋજુ હોવા છતાં પાછળથી વક્ર થઈ જાય છે ફલ-પુષ્પાદિ આપનારૂ વૃક્ષ જ્યારે ફલ-પુષ્પાદિ આપતું બંધ થઈ જાય છે ત્યારે તેમાં વક્રતા આવી ગણાય છે. (૩) 'વક્ર-ઋજુ' કોઈ વૃક્ષ એવું હોય છે કે જે પહેલાં વક્ર હોય છે પણ પાછળથી ઋજુ બની જાય છે (૪) 'વક્ર-વક્ર' કોઈ વૃક્ષ પહેલાં પણ વક્ર હોય છે અને પાછળથી પણ વક્ર જ રહે છે. આ પ્રકારના ચાર ભાંગા અહીં બને છે.

દાર્ષ્ટાન્તિક પુરુષ જાત—

"एवामेव" ઇત્યાદિ—દૃષ્ટાન્તભૂત વૃક્ષની જેમ પુરુષોના પણ ચાર પ્રકાર

पुरुषजातानि=पुरुषप्रकाराः, प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-ऋजुर्नामैक ऋजुः १-ऋजुः= सरलः शरीर-गति-भाषित - चेष्टाप्रभृतिभिर्बहिस्तात्, अन्तरप्येवमृजु=र्निश्चलः सुसाधुवदिति प्रथमो भङ्गः ॥ १ ॥

ऋजुर्नामैको वक्रः २-ऋजुः, एकः=कश्चित्, वक्रः=अन्तर्मायावित्वेन कुटिलः कारणवशात् सरलताधारिदुर्जनवत्, इति द्वितीयोभङ्गः ।२।

वक्रो नामैक ऋजुः ३-वक्रः-कुटिलः शिक्षादिकारणवशादर्गितबहिरुग्रस्व-भावः, ऋजुः=अन्तश्छलरहितः प्रवचन-गुप्ति त्रयादिरक्षकमुनिवत्। इति तृतीयो भङ्गः । ३ ।

वक्रो नामैको वक्रः ४-वक्रः=कुटिलो वहिस्तात्कायचेष्टादिना, स एव वक्रः= अभ्यन्तरेऽपि कुटिलः, कपटजालयुक्तशठवदिति चतुर्थो भङ्गः ४

इति दार्ष्टान्तिकपुरुषजातसूत्रोपन्यासः ।

पुरुष प्रकार कहे गये हैं, इनमें कोई पुरुष सुसाधु की तरह ऐसा होता है जो शरीर गति भाषित एवं चेष्टा आदि में सरल होता है और-भीतर में भी निश्चल होता है, अर्थात्-ऐसा पुरुष बाहर में और भीतर सरलतावाला होता है, यह प्रथम भंग है-१ कोई पुरुष ऐसा होता है जो-पहले तो सरल होता है, बाद में कारण वश वह कुटिल-मायावी हो जाने से सरलताधारी दुर्जन की तरह वक्र हो जाता है यह द्वितीय भग है-कोई पुरुष ऐसा होता है जो पहले वक्र होता है शिक्षादि कारण के वश से बाहर में उग्रस्वभाव का प्रदर्शन करनेवाला होता है, बाद में वह वचन गुप्तित्रय आदि की रक्षा करनेवाले मुनि की तरह भीतर में छलविहीन बन जाता है यह तृतीय भंग है-३ कोई पुरुष ऐसा होता

કહ્યા છે-પહેલો ભાગો-કોઈ પુરુષ સુસાધુની જેમ શરીર, ગતિ, ભાષા, ચેષ્ટા આદિની અપેક્ષાએ પણ સરલ હોય છે અને તેનું અંતઃકરણ પણ નિશ્ચલ હોય છે. એટલે કે તે બહારથી પણ સરલ હોય છે અને અંદરથી પણ સરલ હોય છે. અથવા પહેલાં પણ સરળ હોય છે અને પાછળથી પણ સરલ જ રહે છે. બીજો ભાગો-કોઈ પુરુષ પહેલાં સરલ હોય છે, પરન્તુ પાછળથી કોઈ કારણને લીધે તે માયાવી થઈ જવાથી દુર્જનના જેવો વક્ર (કુટિલ) થઈ જાય છે ત્રીજો ભાંગો-કોઇ પુરુષ પહેલાં વક્ર (કુટિલ) હોય છે, પરન્તુ શિક્ષાદિ કારણોને લીધે પાછળથી સરલ સ્વભાવનો બની જાય છે. અથવા કોઇ માણસ ઉગ્ર સ્વભાવ આદિનું પ્રદર્શન કરનારો હોવા છતાં પણ ગુપ્તિત્રય આદિની રક્ષા કરનારા મુનિની જેમ અંદરથી છલરહિત બની ગયેલો હોય છે ચોથો ભાગો-કોઈ પુરુષ શારીરિક ચેષ્ટા આદિની અપેક્ષાએ બહારથી પણ કુટિલ

"एवं जहा" इत्यादि–एवम्=इत्थम् "ऋजुर्नामैकः ऋजुः" इत्यादिनाऽ-नन्तरोपदर्शितक्रमेण, यथा=येन प्रकारेण परिणतरूपत्वादि नव विशेषण–दानेने-त्यर्थः, उन्नत–परिणताभ्यामन्योऽन्यं प्रतिपक्षभूताभ्यां, गमः=सदृशवाक्यपद्धतिरूपः पाठो विहितः तथा=तेन प्रकारेण अर्थात् परिणत[1]–रूप[2]–मनः[3]–संकल्प[4]–प्रज्ञा[5]–दृष्टि[6] – शीलाऽऽचार[7] – व्यवहार[8] – पराक्रम[9]रूपनवविशेषणयोजिताभ्याम्, ऋजु–वक्राभ्यामपि=ऋजुशब्देन वक्रशब्देन चापि भणितव्यः=गमः पठनीयः, स गमः कियान् भणितव्यः ? इत्यवधिं प्रदर्शयितुमाह–" जाव परक्कमे " इति, ऋजुवक्रवृक्षसूत्रादारभ्य त्रयोदशं सूत्रं यावद् गमो भणितव्य इत्यर्थः ।–तत्र च ऋजु २ ऋजु परिणत २ ऋजुरूप २ लक्षणानि षट् सूत्राणि वृक्षदृष्टान्त पुरुषदार्ष्टा-न्तिकरूपाणि बोध्यानि, तदतिरिक्तानि सप्त मनःप्रभृतिघटितानि दृष्टान्तरहि-

है जो बाहर से शारीरिक चेष्टादि द्वारा कुटिल होता है और–भीतर से भी कपट जाल युक्त शठ की तरह कुटिल होता है यह चतुर्थभंग है–४

"एवं जहा" इत्यादि–इस सूत्र द्वारा अब सूत्रकार यह प्रकट करते हैं कि–जिस प्रकार उन्नत और प्रणत सम्बन्धी सूत्रों के साथ उन्नत प्रणत परिणतरूप जोडकर दृष्टान्त और दार्ष्टान्तिक सम्बन्धी छह ६ सूत्र बनाये हैं, तथा–इनकी उन्नत प्रणत शब्दों के साथ मन सङ्कल्प प्रज्ञा दृष्टि शीलाचार व्यवहार शब्द जोडकर ७ सूत्र वृक्ष दृष्टान्त रहित करके और बनाये गये हैं, इस प्रकार से ये तेरह सूत्र बनाये गये है। जैसे–उन्नत उन्नत–१ उन्नत प्रणत–२ प्रणत उन्नत–३ और प्रणत प्रणत ४ ये चार भंग वृक्ष सम्बन्धी हैं, यह प्रथम १ सूत्र है, और इसी सूत्र को दार्ष्टान्तिक में उन्नत प्रणत को योजित करके द्वितीय सूत्र पुरुष

હોય છે અને અંદરથી પણ કપટ જાળયુક્ત દુર્જનના જેવો કુટિલ જ હોય છે, અથવા તે પહેલાં પણ કુટિલ હોય છે અને પછી પણ કુટિલ જ રહે છે.

"एवं जहा" ઇત્યાદિ—આ સૂત્ર દ્વારા હવે સૂત્રકાર એ પ્રકટ કરે છે કે–જેમ ઉન્નત અને પ્રણત વિષયક સૂત્રોની સાથે ઉન્નત પ્રણત પરિણત રૂપ જોડીને દૃષ્ટાન્ત દાર્ષ્ટાન્તિક સંબંધી ૬ સૂત્રો બનાવવામાં આવ્યા છે, એ જ પ્રમાણે 'ઉન્નત પ્રણત' શબ્દોની સાથે મન, સંકલ્પ, પ્રજ્ઞા, દૃષ્ટિ, શીલાચાર, વ્યવહાર અને પરાક્રમ, આ સાત પદ જોડીને વૃક્ષના દૃષ્ટન્ત રહિત બીજાં સાત સૂત્રો પણ બનાવવામાં આવ્યાં છે. આ પ્રમાણે કુલ ૧૩ સૂત્રો બનાવવામાં આવ્યાં છે જેમકે...(૧) ઉન્નત–ઉન્નત, (૨) ઉન્નત–પ્રણત, (૩) પ્રણત ઉન્નત અને (૪) પ્રણત–પ્રણત, આ ચાર ભાંગા વૃક્ષને અનુલક્ષીને બનાવ્યા છે. આ રીતે વૃક્ષોના દૃષ્ટાન્તવાળું આ પ્રથમ સૂત્ર છે.

तानि मनःप्रभृतीनां धर्माणामसंज्ञिनि वृक्षेऽसम्भवादिति संकलनया त्रयोदश सूत्राणि १३। प्रागपि त्रयोदशेति योजयित्वा २६ षड्विंशतिः सूत्राणि भवन्ति।

तत्र ऋजुवक्रादिघटितत्रयोदशसूत्री यथा—

अथ ऋजुवक्रघटितदृष्टान्तभूतवृक्षसूत्रम्-१

चत्वारो वृक्षाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-ऋजुर्नामैक ऋजुः १, ऋजुर्नामैको वक्रः २, वक्रो नामैको ऋजुः ३, वक्रो नामैको वक्रः ४। ॥१॥ इति

अथ ऋजुवक्रघटितदार्ष्टान्तिकपुरुषजातसूत्रम्-२

एवमेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-ऋजुर्नामैक ऋजुः १, ऋजुर्नामैको वक्रः २, वक्रो नामैक ऋजुः ३, वक्रो नामैको वक्रः ४, २

इति ऋजुवक्र घटितदार्ष्टान्तिकपुरुषजातसूत्रम्। २।

सम्बन्धी बनाया गया है-। उन्नत उन्नत परिणत-१ उन्नत प्रणत परिणत २ प्रणत उन्नत परिणत-३ और प्रणत प्रणत परिणत-४ ये चार भंग उन्नत प्रणत के साथ परिणत को योजित कर तृतीय वृक्ष सम्बन्धी हैं। यह सूत्र है, और-इसी सूत्र को दृष्टान्त में योजित करके चतुर्थ सूत्र बनाया गया है उन्नत उन्नत १ उन्नत प्रणतरूप-२ प्रणत उन्नतरूप-३ और-प्रणत प्रणतरूप ४ ये चार भंग रूप को लेकर वृक्ष सम्बन्धी बनाये गये हैं, यह पांचवां सूत्र है, और-इसी सूत्र को दार्ष्टान्तिक में योजित करके छट्ठा ६ सूत्र बनाया गया है इस तरह से यहां तक तो दृष्टान्त दार्ष्टान्तिक सम्बन्धी ६ सूत्र बनाये गये हैं। परन्तु इनके साथ उन्नत

અને એ જ પ્રમાણે દાર્ષ્ટાન્તિક પુરુષની સાથે ઉન્નત-ઉન્નત, આદિ ચાર ભાંગાને યોજિત કરીને પુરુષ વિષયક બીજું સૂત્ર બનાવ્યુ છે. (૧) ઉન્નત ઉન્નત પરિણત (૨) ઉન્નતપ્રણતપરિણત, (૩) પ્રણતઉન્નતપરિણત અને (૪) પ્રણત પ્રણત પરિણત, આ ચાર ભાંગા ઉન્નત-પ્રણતની સાથે પરિણતને યોજિત કરીને વૃક્ષને અનુલક્ષીને કહ્યા છે. આ રીતે વૃક્ષ વિષયક ત્રીજું સૂત્ર બનાવ્યું છે. અને આ સૂત્રને દૃષ્ટાન્તમાં (દાર્ષ્ટાન્તિક પુરુષમાં) યોજિત કરીને પુરુષ વિષયક ચોથું સૂત્ર બનાવ્યુ છે. પાંચમું સૂત્ર આ પ્રમાણે બનાવ્યુ છે-(૧) ઉન્નત ઉન્નતરૂપ, (૨) ઉન્નત પ્રણતરૂપ, (૩) પ્રણત ઉન્નત રૂપ અને (૪) પ્રણત પ્રણતરૂપ આ ચાર ભાંગા સંસ્થાન (આકાર) ની અપેક્ષાએ વૃક્ષને અનુલક્ષીને કહ્યા છે. આ ચારે ભાંગાને દાર્ષ્ટાન્તિક પુરુષને અનુલક્ષીને યોજિત કરવાથી છઠ્ઠું સૂત્ર બન્યું છે.

अथ ऋजुवक्रपूर्वकपरिणतघटितदृष्टान्तभूतवृक्षसूत्रम्-३

चत्वारो वृक्षाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-ऋजुर्नामैक ऋजुपरिणतः १, ऋजुर्नामैको वक्रपरिणतः २, वक्रो नामैक ऋजुपरिणतः ३, वक्रो नामैको वक्रपरिणतः ॥ ४ ॥ ३ ॥ इति ॥

अथ ऋजुवक्रपूर्वकपरिणतघटितदार्ष्टान्तिकपुरुषसूत्रम्-४

एवमेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-ऋजुर्नामैक ऋजुपरिणतः १, ऋजुर्नामैको वक्रपरिणतः २, वक्रो नामैक ऋजुपरिणतः ३, वक्रो नामैको वक्रपरिणतः ४। इति ऋजुवक्रपूर्वकपरिणतघटितदार्ष्टान्तिकपुरुषजातसूत्रम् ।४।

अथ ऋजुवक्रपूर्वकरूपघटितदृष्टान्तभूतवृक्षसूत्रम्-५

चत्वारो वृक्षाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-ऋजुर्नामैक ऋजुरूपः १, ऋजुर्नामैको वक्ररूपः २, वक्रो नामैक ऋजुरूपः ३, वक्रो नामैको वक्ररूपः ४. इति ५

अथ ऋजुवक्रपूर्वकरूपघटितदार्ष्टान्तिकपुरुषजातसूत्रम्-६

एवमेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-ऋजुर्नामैक ऋजुरूपः १, ऋजुर्नामैको वक्ररूपः २, वक्रो नामैक ऋजुरूपः ३, वक्रो नामैको वक्ररूपः ४। ६॥ इति त्रयोदशसूत्र्याम् सदृष्टान्तिकषट्सूत्री.

प्रणत के साथ मन को लेकर सङ्कल्प को लेकर प्रज्ञा को लेकर दृष्टि को लेकर शीलाचार को लेकर व्यवहार को लेकर, एवं-पराक्रम को लेकर जो चतुर्भङ्गी के सात सूत्र बनाये गये हैं, वे-विना दृष्टान्त के ही बनाये गये हैं। क्यों कि-मन आदि धर्म असंज्ञी वृक्षों में सम्भावित (सम्बद्ध) नहीं होते हैं, विना दृष्टान्त के चतुर्भङ्गी सम्बन्धी वे सात सूत्र इस

આ રીતે પહેલેથી છ સુધીના સૂત્રો તો અનુક્રમે દૃષ્ટાંત અને દાર્ષ્ટાન્તિક પુરુષની અપેક્ષાએ બતાવવામાં આવ્યા છે. પરંતુ ઉન્નત પ્રણતની સાથે (૧) મન, (૨) સંકલ્પ, (૩) પ્રજ્ઞા, (૪) દૃષ્ટિ, (૫) શીલાચાર, (૬) વ્યવહાર અને (૭) પરાક્રમ, આ સાતને યોજિત કરીને જે ચાર ચાર ભાંગાવાળા સાત સૂત્રો બતાવવામાં આવ્યાં છે, તે વિના દૃષ્ટાંત જ બતાવવામાં આવ્યાં છે, કારણ કે મન આદિ ઉપર્યુક્ત સાત ધર્મોનો અસંજ્ઞી વૃક્ષોમાં સદ્‌ભાવ હોઈ શકતો નથી.

આ રીતે દૃષ્ટાંત વિના (એટલે કે માત્ર પુરુષને અનુલક્ષીને) ચાર ચાર ભાંગાવાળા જે સાત સૂત્રો બતાવ્યાં છે, તે નીચે પ્રમાણે સમજવા— એટલે કે સાતમાંથી લઈને ૧૩ માં સુધીના સૂત્રોના ભાંગાનું સ્વરૂપ અહીં પ્રકટ કરવામાં આવે છે.

अथ ऋजुवक्रपूर्वकमनोघटितचतुर्भङ्गी-७

ऋजुर्नामैक ऋजुमनाः १, ऋजुर्नामैको वक्रमनाः २, वक्रो नामैक ऋजुमनाः ३, वक्रो नामैको वक्रमनाः ४। ७॥

अथ ऋजुवक्रपूर्वकसंकल्पघटितचतुर्भङ्गी-८

ऋजुर्नामैक ऋजु संकल्पः १, ऋजुर्नामैको वक्र संकल्पः २, वक्रो नामैक ऋजु संकल्पः ३, वक्रो नामैको वक्रसंकल्पः ४। ८॥

अथ ऋजुवक्रपूर्वक प्रज्ञाघटितचतुर्भङ्गी-९

ऋजुर्नामैक ऋजुप्रज्ञः १, ऋजुर्नामैको वक्रप्रज्ञः २, वक्रो नामैक ऋजुप्रज्ञः ३, वक्रो नामैको वक्रप्रज्ञः ४। ९॥

अथ ऋजुवक्र पूर्वकदृष्टिघटितचतुर्भङ्गी-१०

ऋजुर्नामैक ऋजुदृष्टिः १, ऋजुर्नामैको वक्रदृष्टिः २, वक्रो नामैक ऋजुदृष्टिः ३:, वक्रो नामैको वक्रदृष्टिः। १०॥

प्रकार से हैं-उन्नत उन्नत मन-१ उन्नत प्रणत मन-२ प्रणत उन्नत मन ३ और प्रणत प्रणत मन-४ यह सातवां सूत्र है। ८-आठवां सूत्र इस प्रकार से हैं-उन्नत उन्नत सङ्कल्प-१ उन्नत प्रणत सङ्कल्प-२ प्रणत उन्नत सङ्कल्प-३ और-प्रणत प्रणत सङ्कल्प-४ ९ नवमां चतुर्भङ्गी का सूत्र इस प्रकार से हैं-उन्नत उन्नत प्रज्ञा-१ उन्नत प्रणत प्रज्ञा-२ प्रणत उन्नत प्रज्ञा ३ और प्रणत प्रणत प्रज्ञा-४ १० दशवां चतुर्भङ्गी का सूत्र इस प्रकार से है उन्नत उन्नत दृष्टि-१ उन्नत प्रणत दृष्टि-२ प्रणत उन्नत दृष्टि ३ प्रणत प्रणत दृष्टि-४। ग्यारहवां ११ चतुर्भङ्गी का सूत्र इस प्रकार है-उन्नत उन्नत शीलाचार-१ उन्नत प्रणत शीलाचार-२ प्रणत उन्नत

સાતમાં સૂત્રના ચાર ભાંગા-(૧) ઉન્નત ઉન્નત મન, (૨) ઉન્નત-પ્રણુત મન, (૩) પ્રણુત-ઉન્નત મન અને (૪) પ્રણુત-પ્રણુત મન.

આઠમાં સૂત્રના ચાર ભાંગા-(૧) ઉન્નત-ઉન્નત સંકલ્પ, (૨) ઉન્નત-પ્રણુત સંકલ્પ, (૩) પ્રણુત-ઉન્નત સંકલ્પ અને (૪) પ્રણુત-પ્રણુત સંકલ્પ

નવમા સૂત્રના ચાર ભાંગા-(૧) ઉન્નત-ઉન્નત પ્રજ્ઞા, (૨) ઉન્નત-પ્રણુત પ્રજ્ઞા, (૩) પ્રણુત-ઉન્નત પ્રજ્ઞા અને (૪) પ્રણુત-પ્રણુત પ્રજ્ઞા.

દસમાં સૂત્રના ચાર ભાંગા-(૧) ઉન્નત-ઉન્નત દૃષ્ટિ, (૨) ઉન્નત-પ્રણુત દૃષ્ટિ, (૩) પ્રણુત-ઉન્નત દૃષ્ટિ અને (૪) પ્રણુત-પ્રણુત દૃષ્ટિ.

અગિયારમાં સૂત્રના ચાર ભાંગા-(૧) ઉન્નત-ઉન્નત શીલાચાર, (૨) ઉન્નત

अथ ऋजुवक्रपूर्वकशीलाऽऽचारघटितचतुर्भङ्गी-११

ऋजुर्नामैक ऋजुशीलाऽऽचारः १, ऋजुर्नामैको वक्रशीलाऽऽचारः २, वक्रो नामैक ऋजुशीलाऽऽचारः ३, वक्रो नामैको वक्रशीलाऽऽचारः ४। ११॥

अथ ऋजुवक्रपूर्वकव्यवहारघटितचतुर्भङ्गी-१२

ऋजुर्नामैक ऋजुव्यवहारः १, ऋजुर्नामैको वक्रव्यवहारः २, वक्रो नामैक ऋजुव्यवहारः ३, वक्रो नामैको वक्रव्यवहारः ४। १२॥

अथ ऋजुवक्रपूर्वक पराक्रमघटितचतुर्भङ्गी-१३

ऋजुर्नामैक ऋजुपराक्रमः १, ऋजुर्नामैको वक्रपराक्रमः २, वक्रो नामैक ऋजुपराक्रमः ३, वक्रो नामैको वक्रपराक्रमः ४। १३॥

इति ऋजुवक्रादिघटितत्रयोदश सूत्री १३॥

शीलाचार-३ प्रणत प्रणत शीलाचार-४। १२ वां चतुर्भङ्गी का सूत्र इस प्रकार से है-उन्नत उन्नत व्यवहार १ उन्नत प्रणत व्यवहार-२ प्रणत उन्नत व्यवहार-३ और प्रणत प्रणत व्यवहार-४। १३ वां चतुर्भङ्गी का सूत्र इस प्रकार से है उन्नत उन्नत पराक्रम-१ उन्नत प्रणत पराक्रम-२ प्रणत उन्नत पराक्रम-३ प्रणत प्रणत पराक्रम-४ इस प्रकार से उन्नत प्रणत शब्दों के साथ मन आदि ७ पदों को जोडकर ७ चतुर्भङ्गी के सूत्र बने हैं। अब ऋजु और वक्र पदों के साथ ऋजु वक्र परिणत और रूप पदों को योजित करके दृष्टान्त और दार्ष्टान्तिक सम्बन्धी पहले की तरह ६ सूत्र, और चतुभङ्गीवाले ७ सूत्र विना दृष्टान्त के बनाये गये हैं, वे इस प्रकार से हैं-ऋजु ऋजु-१ ऋजु वक्र २ वक्र ऋजु ३ और

પ્રણુત શીલાચાર, (૩) પ્રણુત ઉન્નત શીલાચાર અને (૪) પ્રણુત-પ્રણુત શીલાચાર

બારમા સૂત્રના ચાર ભાંગા-(૧) ઉન્નત-ઉન્નત વ્યવહાર, (૨) ઉન્નત-પ્રણુત વ્યવહાર, (૩) પ્રણુત-ઉન્નત વ્યવહાર, અને (૪) પ્રણુત-પ્રણુત વ્યવહાર

તેરમાં સૂત્રના ચાર ભાંગા-(૧) ઉન્નત-ઉન્નત પરાક્રમ, (૨) ઉન્નત-પ્રણુત પરાક્રમ, (૩) પ્રણુત-ઉન્નત પરાક્રમ અને (૪) પ્રણુત-પ્રણુત પરાક્રમ.

આ પ્રમાણે ઉન્નત પ્રણુત શબ્દોની સાથે મન આદિ ૭ પદોને જોડીને ચાર ચાર ભાંગાવાળા સાત સૂત્ર બન્યાં છે. હવે ઋજુ (સરળ) અને વક્ર, આ બે પદો સાથે ઋજુ વક્ર પરિણુત અને રૂપ (સંસ્થાન) પદોને યોજિત કરીને દૃષ્ટાન્ત અને દાર્ષ્ટાન્તિક સંબંધી બીજાં ૬ સૂત્રો બને છે (જેનું સ્વરૂપ પહેલા છ સૂત્રો જેવું સમજવું) અને ચાર ભંગ યુક્ત ૭ સૂત્રો વિના દૃષ્ટાન્તના બનાવી શકાય છે (એટલે કે માત્ર પુરુષને જ અનુલક્ષીને બનાવી શકાય છે.) તે સૂત્રોના ભાંગાઓનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું બને છે—

वक्र वक्र ४। यह चतुर्भङ्गी का प्रथम सूत्र वृक्ष दृष्टान्त सम्बन्धी है १ इस चतुर्भङ्गी को जब दार्ष्टान्तिक के साथ योजित करते हैं, तब यह द्वितीय सूत्र बन जाता है-२। ऋजु ऋजु परिणत १ ऋजु वक्र परिणत २ वक्र ऋजु परिणत-३ और वक्र वक्र परिणत यह चतुर्भङ्गी का तृतीय सूत्र वृक्ष दृष्टान्त सम्बन्धी है और-जब इसी चतुर्भङ्गी को दार्ष्टान्तिक के साथ घटित करते हैं तब यह चतुर्थ सूत्र बन जाता है। ऋजु ऋजु रूप १ ऋजु वक्ररूप २ वक्र ऋजुरूप ३ वक्र वक्ररूप ४ यह वृक्ष दृष्टान्त सम्बन्धी ५ वां सूत्र है, जब इसकी योजना दार्ष्टान्तिक के साथ करते हैं—तब यह ६ छट्ठा सूत्र बन जाता है। विना दार्ष्टान्त के जो सात सूत्र ऋजु-वक्रपद के साथ मन-सङ्कल्प प्रज्ञा दृष्टि-शीलाचार व्यवहार और पराक्रम पदों को जोड कर चतुर्भङ्गीके बनते हैं वे इस प्रकारसे हैं।

ऋजुऋजुमन १, ऋजुवक्रमन २, वक्र ऋजुमन ३ वक्रवक्र मन ४। ७ ऋजुऋजु सङ्कल्प १ ऋजुवक्रसंकल्प २ वक्रऋजु सङ्कल्प ३ वक्रवक्र सङ्कल्प ५। ८।

વૃક્ષ દૃષ્ટાન્ત સંબંધી પહેલા સૂત્રના ચાર ભાંગા-(૧) ઋજુ-ઋજુ, (૨) ઋજુ-વક્ર, (૩) વક્ર-ઋજુ અને (૪) વક્ર-વક્ર આ ચતુર્ભંગીને જ્યારે દાર્ષ્ટાન્તિક પુરુષ સાથે યોજિત કરવામાં આવે છે ત્યારે બીજુ સૂત્ર બની જાય છે.

વૃક્ષ દૃષ્ટાન્ત સંબંધી ત્રીજા સૂત્રના ચાર ભાંગા-(૧) ઋજુ-ઋજુ પરિણત (૨) ઋજુ વક્ર પરિણત, (૩) વક્ર-ઋજુ પરિણત અને (૪) વક્ર-વક્ર પરિણત.

ત્રીજા સૂત્રના ચાર ભાંગાને જ્યારે દાર્ષ્ટાન્તિક પુરુષ સાથે યોજિત કરવામાં આવે છે ત્યારે ચોથું સૂત્ર બની જાય છે.

વૃક્ષ દૃષ્ટાંત સંબંધી પાંચમાં સૂત્રના ચાર ભાંગા-(૧) ઋજુ-ઋજુ રૂપ, (૨) ઋજુ-વક્ર રૂપ, (૩) વક્ર-ઋજુ રૂપ અને (૪) વક્ર-વક્ર રૂપ.

પાચમાં સૂત્રના ચાર ભગને જ્યારે દાર્ષ્ટાન્તિક પુરુષ સાથે યોજિત કરવામાં આવે છે, ત્યારે છઠ્ઠું સૂત્ર બની જાય છે.

વિના દૃષ્ટાન્તના (એટલે કે માત્ર પુરુષને અનુલક્ષીને જ) ઋજુ-વક્ર પદની સાથે મન, સંકલ્પ, પ્રજ્ઞા, દૃષ્ટિ, શીલાચાર, વ્યવહાર અને પરાક્રમ, આ સાત પદોને અનુક્રમે જોડીને ચાર ચાર ભાંગાવાળા સાત સૂત્ર નીચે પ્રમાણે બને છે—

સૂત્ર ૭ માંના ચાર ભાંગા-(૧) ઋજુ ઋજુ મન, (૨) ઋજુ-વક્ર મન, (૩) વક્ર-ઋજુ મન, અને (૪) વક્ર-વક્ર મન, હવે આઠમાં સૂત્રના ચાર ભાંગા પ્રકટ કરવામા આવે છે-(૧) ઋજુ ઋજુ સંકલ્પ, (૨) ઋજુ વક્ર સંકલ્પ, (૩) વક્ર ઋજુ સંકલ્પ અને (૪) વક્ર વક્ર સંકલ્પ.

प्रतिमाप्रतिपन्नपुरुषस्य कल्पनीयभापादिक माह—

मूलम्—पडिमापडिवन्नस्स णं अणगारस्स कप्पंति चत्तारि भासाओ भासित्तए, तं जहा—जायणी १, पुच्छणी २, अणुन्नवणी ३, पुट्ठस्स वागरणी ४। चत्तारि भासाजाया पण्णत्ता, तं जहा—सच्चमेगं भासज्जायं १, बीयं मोसं २, तइयं सच्चमोसं ३, चउत्थं असच्चमोसं ४ ॥ सू०३ ॥

ऋजु ऋजु प्रज्ञ १, ऋजुवक्रप्रज्ञ २, वक्रऋजुप्रज्ञ ३ और ४ वक्रवक्र प्रज्ञ। ९। ऋजुऋजुदृष्टि १ ऋजुवक्रदृष्टि २ वक्रऋजुदृष्टि ३ और वक्रवक्रदृष्टि ५। १० ऋजु शीलाचार—१ ऋजुवक्रशीलाचार २ वक्रऋजु शीलाचार ३ और वक्र वक्रशीलाचार ५। ११ ऋजुऋजु व्यवहार १ ऋजुवक्र व्यवहार २ वक्रऋजु व्यवहार ३ वक्रवक्रव्यवहार ६। १२ और ऋजुऋजु पराक्रम १ ऋजुवक्रपराक्रम २। वक्रऋजुपराक्रम ३ वक्रवक्रपराक्रम५, १३ इस प्रकारसे ये ऋजुवक्र पदों के साथ विना दृष्टान्त के मन आदि पदों की योजना से ७ सूत्र बने हैं।

पूर्व के ६, और ७ दोनों मिलकर १३ सूत्र हो जाते हैं। १३ ये, और—पूर्व के उन्नत प्रणत सम्बन्धी१३, सब मिल कर २६ छव्वीस सूत्र हुवे हैं ॥ २ ॥ सूत्रं समाप्तम् ॥

નવમાં સૂત્રના ચાર ભાંગા-(૧) ઋજુ ઋજુ પ્રજ્ઞ, (૨) ઋજુ વક્ર પ્રજ્ઞ, (૩) વક્ર ઋજુ પ્રજ્ઞ અને (૪) વક્ર વક્ર પ્રજ્ઞ.

દસમાં સૂત્રના ચાર ભાંગા-(૧) ઋજુ ઋજુ દૃષ્ટિ, (૨) ઋજુ વક્ર દૃષ્ટિ, (૩) વક્ર ઋજુ દૃષ્ટિ અને (૪) વક્ર વક્ર દૃષ્ટિ. અગિયારમાં સૂત્રના ચાર ભાંગા (૧) ઋજુ ઋજુ શીલાચાર, (૨) ઋજુ વક્ર શીલાચાર, (૩) વક્ર ઋજુ શીલાચાર અને (૪) વક્ર વક્ર શીલાચાર. બારમાં સૂત્રના ચાર ભાંગા-(૧) ઋજુ ઋજુ વ્યવહાર, (૨) ઋજુ વક્ર વ્યવહાર, (૩) વક્ર ઋજુ વ્યવહાર અને (૪) વક્ર વક્ર વ્યવહાર. તેરમાં સૂત્રના ચાર ભાંગા-(૧) ઋજુ ઋજુ પરાક્રમ, (૨) ઋજુ વક્ર પરાક્રમ, (૩) વક્ર ઋજુ પરાક્રમ અને (૩) વક્ર વક્ર પરાક્રમ. આ રીતે ઋજુ વક્ર પદોની સાથે વિના દૃષ્ટાન્તના મન આદિ પદો યોજવાથી ૭ સૂત્ર બને છે.

આ ૧૩ સૂત્રોમાં ઉન્નત-પ્રણત સંબંધી આગલા ૬+૭ એટલે કે ૧૩ સૂત્રો ઉમેરવાથી કુલ ૨૬ સૂત્ર થઈ જાય છે. ॥ સૂ. ૨ સમાસ ॥

छाया—प्रतिमाप्रतिपन्नस्य खलु अनागारस्य कल्पन्ते चतस्रो भाषा भाषितुम्, तद्यथा–याचनी १, प्रच्छनी २, अनुज्ञापनी ३, पृष्टस्य व्याकरणी ४। चत्वारि भाषाजातानि, प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–सत्यमेकं भाषाजाताम् १, द्वितीयं मृषा २, तृतीयं सत्यमृषा ३, चतुर्थमसत्यमृषा ४। (सू० ३)

टीका—" पडिमापडिवन्नस्स " इत्यादि-प्रतिमाः=द्वादशविधा भिक्षुप्रतिमाः, ताः प्रतिपन्नस्य प्रतिमाप्रतिपन्नस्य, अनगारस्य चतस्रः=चतुःसंख्याः, भाषाः भाषितुं कल्पन्ते, तद्यथा–" याचनी "–याच्यते कल्पनीयवस्तु यया–इति याचनी १, " प्रच्छनी "–पृच्छयतेऽनयेति प्रच्छनी=मार्गादीनां प्रयोजनवशात् सूत्रार्थयोर्वा प्रश्नसाधनीभूता २, " अनुज्ञापनी " अनुज्ञाप्यते–बोध्यतेऽन-

---

अब सूत्रकार प्रतिमापन्न पुरुषके कल्पनीय भाषादिकका कथन करते हैं।

" पडिमा पडिवन्नस्स णं अणगारस्स " इत्यादि–३

टीकार्थ–प्रतिमा प्रतिपन्न अनगारको ये चार प्रकारकी भाषाएं बोलना योग्य है, वे चार भाषाएं ये हैं याचनी १ प्रच्छनी २ अनुज्ञापनी ३ और पृष्ट व्याकरणी ४। भाषा चार प्रकार की कही गई है, एक सत्यभाषा द्वितीया मृषाभाषा २ तीसरी सत्यमृषा ३ चौथी असत्यमृषा ४। भिक्षु प्रतिमाएं १२ कही गई है, इन प्रतिमाओं को जो प्रतिपन्न है–पालन कर रहा है–ऐसे उस अनगार को चार भाषाएं बोलना कल्पित है। कल्पनीय वस्तु जिस भाषा के सहारे मांगी जा सके वह याचनी भाषा है। जिस भाषासे मार्गादिकों का, अथवा–प्रयोजनवश सूत्र, और अर्थ का पूछना होता है वह प्रच्छनी भाषा है। जिस भाषा के द्वारा अनु-

---

પ્રતિમાપન્ન પુરુષે (સાધુએ) કેવી ભાષા બોલવી જોઇએ તે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે–" पडिमापडिवन्नस्स णं अणगारस्स " ઇત્યાદિ—

પ્રતિમાપ્રતિપન્ન (પ્રતિમાઓની આરાધના કરતા) અણુગારને માટે આ ચાર ભાષાઓ બોલવા યોગ્ય કહી છે–(૧) યાચની, (૨) પ્રચ્છની, (૩) અનુજ્ઞાપની અને (૪) પૃષ્ટ વ્યાકરણી. ભાષા ચાર પ્રકારની કહી છે–સત્ય ભાષા, (૨) મૃષા ભાષા, (૩) સત્ય મૃષા અને (૪) અસત્ય મૃષા.

ભિક્ષુ પ્રતિમા ૧૨ કહી છે. તે પ્રતિમાઓનું પાલન કરી રહ્યો હોય એવા અણુગારને આ ચાર પ્રકારની ભાષા બોલવી કલ્પે છે—કલ્પનીય વસ્તુ જે ભાષાને સહારે માંગી શકાય છે, તે ભાષાને 'યાચની ભાષા' કહે છે. જે ભાષાને સહારે માર્ગાદિકોની પૃચ્છા કરવામાં આવે છે, અથવા પ્રયોજનવશ સૂત્ર અને અર્થ પૂછવામાં આવે છે, તે ભાષાને 'પ્રચ્છની ભાષા' કહે છે.

येत्यनुज्ञापनी=वसत्यादेरवग्रहग्रहणरूपा ३, " पृष्टस्य व्याकरणी "-पृष्टार्थोत्तरप्रतिपादनी ४ ।

" चत्वारि भाषाजातानि " इति-भाषाजातानि=भाषाप्रकाराः, प्रज्ञप्तानि, तद्यथा- सत्यं=सन्तः-मुनयः, गुणाः पदार्था वा, तेभ्यो हितं सत्यम् , एकं=प्रथमं भाषाजातम् , ' अस्त्यात्मे '-त्यादिवत् १, द्वितीयं-मृषा=मिथ्या, ' नास्त्यात्मे ' -त्यादिवत् २, तृतीयं-सत्यमृषा=सत्यमिथ्यास्वभावम् ' आत्माऽस्त्यकर्ते '-त्यादिवत् ३, चतुर्थम्-असत्यमृषा=उभयस्वभावरहितं ' ग्राम आगत ' इत्यादिवत् ४। इति । (सू० ३)

ज्ञापन किया जाता है-वसति आदि का अवग्रह ग्रहण किया जाता है ऐसी वह भाषा अनुज्ञापनी है। पूछी गई बातका उत्तर देनेरूप जो भाषा है वह पृष्टव्याकरणी है। भाषा के जो चार प्रभेद कहे गये हैं-उनका तात्पर्य ऐसा है सन्त मुनिजनों को, गुणों को अथवा-पदार्थों को हित करनेवाली जो भाषा होती है वह सत्यभाषा है। जैसे-" आत्मा है " ऐसा प्रतिपादन करनेवाली भाषा सत्य है। विद्यमान अर्थ का उत्थापन निषेध करनेवाली जो भाषा है वह मृपाभाषा है, जैसे " आत्मा नहीं है " ऐसा कहनेवाला वचन असत्यवचन है। जो भाषा सत्य मिथ्या स्वभाववाली होती है वह सत्य मृषा है, जैसे आत्मा है और वह अकर्ता है। यहां आत्मा है इतने अंश से तो भाषा में सत्यता है और " वह

જે ભાષા દ્વારા અનુજ્ઞાપના કરવામાં આવે છે-એટલે કે ઉદ્યાન આદિના માલિકની અનુજ્ઞા લેવામાં આવે છે, તે ભાષાને ' અનુજ્ઞાપની ભાષા ' કહે છે. પૂછવામાં આવેલી વાતનો જે ભાષા દ્વારા ઉત્તર દેવામાં આવે છે તે ભાષાને ' પૃષ્ટવ્યાકરણી ભાષા ' કહે છે.

ભાષાના જે ચાર પ્રભેદો કહેવામાં આવ્યા છે, તેનો ભાવાર્થ હવે પ્રકટ કરવામાં આવે છે-સંતોને (મુનિજનોને), ગુણોને અને જીવોને માટે જે હિતકારી ભાષા છે, તેને સત્ય ભાષા કહે છે. જેમકે " આત્મા છે, " આ પ્રકારનું પ્રતિપાદન કરનારી ભાષા સત્યભાષા ગણાય છે. વિદ્યમાન અર્થનું ઉત્પાદન (નિષેધ) કરનારી જે ભાષા છે, તેને મૃષા ભાષા કહે છે. જેમકે.... " આત્મા નથી ", આ પ્રકારનું પ્રતિપાદન કરનારી ભાષાને મૃષા ભાષા કહે છે.

જે ભાષા અંશતઃ સત્ય હોય અને અંશતઃ અસત્ય હોય, એવી ભાષાને સત્ય મૃષા ભાષા કહે છે. જેમકે " આત્મા છે અને તે અકર્તા છે " અહીં " આત્મા છે " આટલું કથન તો સત્ય જ છે; પણ " તે અકર્તા છે " આ

मूलम्—चत्तारि वत्था पण्णत्ता, तं जहा—सुद्धे णामं एगे सुद्धे१, सुद्धे णामं एगे असुद्धे२, असुद्धे णामं एगे सुद्धे३, असुद्धे णामं एगे असुद्धे ४।

एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा—सुद्धे णामं एगे सुद्धे चउभंगो४। एवं परिणयरूवे, वत्था सपडिवक्खा, चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा—सुद्धे णामं एगे सुद्धमणे चउभंगो ४। एवं संकप्पे जाव परक्कमे ॥ सू०४॥

छाया—चत्वारि वस्त्राणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-शुद्धं नामैकं शुद्धम् १, शुद्धं नामैकमशुद्धम् २, अशुद्धं नामैकं शुद्धम् ३, अशुद्धं नामैकमशुद्धम् ४। एवमेव

अकर्ता है" इतने अंश में असत्यता है, क्यों कि-वह कर्ता है। जो भाषा असत्य मृषा स्वभाववाली होती है अर्थात्-उभय स्वभाव से रहित होती है वह भाषा असत्य मृषा है, जैसे-" ग्रामं आगतः " गांव आ गया इत्यादि वचन ऐसा वचन न तो सत्य है और न असत्य, अर्थात् व्यवहार भाषा है ॥ ३ ॥

" चत्तारि वत्था पण्णत्ता " इत्यादि ४

सूत्रार्थ-वस्त्र चार प्रकार के गये हैं, जैसे शुद्ध शुद्ध१ शुद्ध अशुद्ध२ अशुद्ध शुद्ध ३ और-अशुद्ध अशुद्ध। इसी प्रकार चार प्रकार के पुरुष

કથન અસત્ય છે, કારણ કે " આત્મા કર્તા છે, " એ વાત જ સત્ય છે. તેથી આ કથન અંશતઃ સત્ય અને અંશત' અસત્ય હોવાથી, આ પ્રકારની ભાષાને 'સત્ય મૃષા ભાષા' કહે છે. જે ભાષા અસત્ય મૃષા સ્વભાવવાળી હોય છે, એટલે કે બન્ને સ્વભાવથી રહિત હોય છે, તે ભાષાને અસત્ય મૃષા કહે છે. જેમકે " ग्राम आगतः " " ગામ આવી ગયું " ઇત્યાદિ વચન. આ પ્રકારનાં વચન સત્ય પણ નથી અને અસત્ય પણ નથી, કારણ કે ગામ તો જડ વસ્તુ છે-ગામ આવતું નથી પણ આપણે ગામ પાસે જઇએ છીએ છતાં આ પ્રકારનો ભાષા પ્રયોગ થાય છે. આ અસત્ય મૃષાને વ્યવહાર ભાષા પણ કહે છે. ॥ સૂ. ૩ ॥

" चत्तारि वत्था पण्णत्ता " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ-વસ્ત્ર ચાર પ્રકારનાં કહ્યાં છે-(૧) શુદ્ધ શુદ્ધ, (૨) શુદ્ધ અશુદ્ધ, (૩) અશુદ્ધ શુદ્ધ અને (૪) અશુદ્ધ અશુદ્ધ. એ જ પ્રમાણે પુરુષો પણ ચાર પ્રકા-

चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-शुद्धो नामैकः शुद्धः १, चतुर्भङ्गी ४। एवं परिणतरूपः, वस्त्राणि सप्रतिपक्षाणि। चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-शुद्धो नामैकः शुद्धमनाः, चतुर्भङ्गी ४, एवं संकल्पः यावत् पराक्रमः। (सू० ४)

टीका—अथ पुरुषभेदनिरूपणाय त्रयोदशसूत्रीमाह-" चत्तारि वत्था " इत्यादि-शुद्धं=निर्मलतत्त्वादिरचितत्वात् स्फीतं वस्त्रं तदेव पुनरागन्तुक मलाभावाच्छुद्धमिति, यद्वा-पूर्वं शुद्धमासीदधुनाऽपि शुद्धमेव, इति प्रथमो भङ्गः १।

कहे गये हैं, शुद्ध शुद्ध १ शुद्ध अशुद्ध २ अशुद्ध शुद्ध ३ और अशुद्ध अशुद्ध ४। इसी प्रका से शुद्ध अशुद्ध पदों के साथ परिणत और रूप शब्द को जोडकर वस्त्रों में चतुर्विधता कहनी चाहिये। इसी दृष्टान्त के अनुसार पुरुष के भी चार प्रकार होते हैं ऐसा जानना चाहिये। इसी प्रकार शुद्ध और अशुद्ध पदों के साथ मन पद को जोडकर चार भङ्ग करना चाहिये। इसी तरह से सङ्कल्प प्रज्ञा दृष्टि शीलाचार व्यवहार और पराक्रम इन पदों को भी जोडकर चतुर्भङ्गी वनाना चाहिये।

इस सूत्र का विस्तृत अर्थ इस प्रकार से है—

टीकार्थ-'चत्तारि वत्था' इत्यादि यहां जो शुद्ध शुद्ध१ शुद्ध अशुद्ध२ अशुद्ध शुद्ध ३ और अशुद्ध अशुद्ध ४ ऐसे चार भङ्ग कहे गये है सो उसका अभिप्राय ऐसा है जो वस्त्र शुद्ध निर्मल तन्तु आदिकों से रचित निर्मित होने से शुद्ध होता है, और पुनः आगन्तुक मल के अभाव से मैला होने नहीं पाता है ऐसा वह वस्त्र प्रथम भङ्ग के भीतर परिगणित हुवा है। अथवा-जो वस्त्र पहले शुद्ध था, अब भी शुद्ध है ऐसा वस्त्र

રના કહ્યાં છે-(૧) શુદ્ધ શુદ્ધ, (૨) શુદ્ધ અશુદ્ધ, (૩) અશુદ્ધ શુદ્ધ અને (૪) અશુદ્ધ અશુદ્ધ. એ જ પ્રમાણે શુદ્ધ-અશુદ્ધ પદોની સાથે પરિણત અને રૂપ, આ બે પદોને અનુક્રમે યોજિત કરીને વસ્ત્રોમાં ચતુર્વિધતાનુ કથન થવું જોઈએ. આ દૃષ્ટાન્ત અનુસાર પુરુષોના પણ ચાર પ્રકાર પડે છે, એમ સમજવું. એ જ પ્રમાણે શુદ્ધ અને અશુદ્ધ પદોની સાથે મન, સંકલ્પ, પ્રજ્ઞા, દૃષ્ટિ, શીલાચાર, વ્યવહાર અને પરાક્રમ, આ સાત પદોને યોજિત કરીને ચાર ચાર ભાંગાનું કથન કરવું જોઈએ.

હવે આ સૂત્રનો અર્થ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવામાં આવે છે—વસ્ત્રની અપેક્ષાએ જે ચાર ભાંગા કહ્યા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ—(૧) 'શુદ્ધ શુદ્ધ' જે વસ્ત્ર નિર્મળ તન્તુ આદિકો વડે નિર્મિત હોય છે, અને જેમાં મેલના આગમનનો અભાવ હોય છે, એવાં વસ્ત્રને શુદ્ધ શુદ્ધ નામના પહેલા ભાંગામાં

" शुद्धे " इति-शुद्धं=प्राक् शुद्धं, पश्चान्मलादि सम्पर्कादशुद्धं-मलिनम्, इति द्वितीयो भङ्गः । २ ॥

" अशुद्धम् " इति-प्राग्मलिनम् पश्चाच्छुद्धमिति तृतीयो भङ्गः ।३॥

" अशुद्धे " इति-अशुद्धम्=जीर्णशटित तन्त्वादिरचितत्वात्प्रागशुद्धं पश्चादपि मलमलिनत्वादशुद्धम् ॥ इति चतुर्थो भङ्गः ॥ ४ ॥

अथ दार्ष्टान्तिकसूत्रमाह —

" एवामेव " इत्यादि-एवमेव=वस्त्रवदेव, चत्वारि पुरुषजातानि, तथाहि-शुद्धः=जात्यादिना, स एव पुनः शुद्धो=निर्मलज्ञानादिगुणतया, यद्वा-जातिकाला-

---

प्रथम भंग में लिया गया है। जो वस्त्र पहले शुद्ध था, पश्चात् वही वस्त्र मैल आदि के सम्पर्क से अशुद्ध मलिन हो गया हो ऐसा वह वस्त्र द्वितीय भंग में लिया गया है। " अशुद्ध शुद्ध " इस तृतीय भंग में वह वस्त्र लिया गया है जो पहले मलिन हो और बाद में शुद्ध साफ हो गया हो। " अशुद्ध अशुद्ध " इस चतुर्थ भंग में वह वस्त्र गृहीत हुवा है जो जीर्ण शीर्ण तन्तु आदिकों से बनाने के कारण पहले भी अशुद्ध हो, और पीछे भी मैल आदि से मलिन हो गया हो इस प्रकारकी यह चतुर्भङ्गी वस्त्रकी शुद्धता और अशुद्धताको लेकर प्रगट की गईहै।

तो जिस प्रकार से चतुर्भङ्गी वस्त्रों में योजित की गई है, उसी प्रकार से यही चतुर्भङ्गी पुरुष के साथ भी घटित की गई है, अर्थात्-

---

મૂકી શકાય છે અથવા જે વસ્ત્ર પહેલા શુદ્ધ હતું અને હાલમાં પણ શુદ્ધ છે, એવાં વસ્ત્રને શુદ્ધ શુદ્ધ કહે છે. (૨) " શુદ્ધ અશુદ્ધ " જે વસ્ત્ર પહેલાં શુદ્ધ હતું, પણ પછી મેલ આદિના સંપર્કથી અશુદ્ધ થયેલું હોય છે, એવા વસ્ત્રને આ બીજા ભાંગામાં મૂકી શકાય છે (૩) " અશુદ્ધ શુદ્ધ " જે વસ્ત્ર પહેલાં મલિન હોય, પણ ત્યારબાદ શુદ્ધ (નિર્મળ) થઈ ગયું હોય, એવા વસ્ત્રને આ ત્રીજા ભાંગામાં મૂકી શકાય છે. (૪) " અશુદ્ધ અશુદ્ધ " જે વસ્ત્ર જીર્ણ શીર્ણ તન્તુ આદિકોમાથી બનાવેલુ હોવાને કારણે પહેલા પણ અશુદ્ધ હોય અને ત્યારબાદ મેલ આદિના સંપર્કને લીધે અધિક અશુદ્ધ બનેલુ હોય, એવા વસ્ત્રને આ ચોથા ભાંગાના દૃષ્ટાન્ત રૂપે ગણાવી શકાય છે. આ પ્રકારની આ ચતુર્ભંગી (ચાર ભાંગા) વસ્ત્રની શુદ્ધતા અને અશુદ્ધતાની અપેક્ષાએ પ્રકટ કરવામાં આવી છે.

જે રીતે વસ્ત્રોની સાથે આ ચતુર્ભંગીને યોજિત કરવામાં આવી છે, એ જ પ્રમાણે પુરુષોની સાથે પણ આ ચતુર્ભંગીને યોજિત કરીને ચાર પ્રકારના પુરુષોનું હવે પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે—

पेक्षया दूषणरहितः १। अवशिष्टास्त्रयो भङ्गा एवम्-शुद्धो नामैकोऽशुद्धः २, अशुद्धो नामैकः शुद्धः ३, अशुद्धो नामैकोऽशुद्धः ४। इति चतुर्भङ्गी ॥

"एवम्" इत्यादि-एवम्=अनेन प्रकारेण, अर्थाद् यथा शुद्धशब्दानन्तरं शुद्धपदं पठित्वा चतुर्भङ्गानि दार्ष्टान्तिकसहितानि दृष्टान्तभूतवस्त्राणि कृतानि तथा शुद्धपदपूर्वपदे परिणतपदे रूपपदे च, वस्त्राणि चतुर्भङ्गानि सप्रतिपक्षाणि=दार्ष्टान्तिकसहितानि कार्याणि, तथाहि –

चत्वारि वस्त्राणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-शुद्धं नामैकं शुद्ध परिणतम् १, शुद्धं नामैकमशुद्धपरिणतम् २, अशुद्धं नामैकं शुद्धपरिणतम् ३, अशुद्धं नामैकमशुद्धपरिणतम् ४॥ इति दृष्टान्तसूत्रचतुर्भङ्गी ॥

एवं दार्ष्टान्तिकपुरुषजातसूत्रचतुर्भङ्गी । तथाहि —

एवमेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-शुद्धो नामैकः शुद्धपरिणतः

पुरुष भी चार प्रकार के होते हैं शुद्ध शुद्ध १ शुद्ध अशुद्ध २ अशुद्ध शुद्ध ३ अशुद्ध अशुद्ध ४ इस पुरुष की चतुर्भङ्गी में प्रथम भंगवाले वे पुरुष गृहीत हुवे हैं जो पहले भी जात्यादि से शुद्ध होते हैं और निर्मल ज्ञानादि गुणवाले होते है। अथवा जाति कुल की अपेक्षा से दूषण रहित होते हैं। १ द्वितीयभंग वे पुरुष गृहीत हुवे हैं जो जात्यादिक से शुद्ध होकर बाद में किसी निमित्त से अशुद्ध खोटी आदतवाले हो जाते हैं-२ तृतीय भंग में वे पुरुष लिये गये हैं, जो जात्यादि से अशुद्ध होकर भी निमित्त मिलने पर शुद्ध ज्ञानादि से सम्पन्न हो जाते हैं, ३। चतुर्थभंग में वे पुरुष गृहीत हुवे हैं, जो जात्यादिक से अशुद्ध होकर

પુરુષોના ચાર પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે-(૧) શુદ્ધ શુદ્ધ, (૨) શુદ્ધ અશુદ્ધ, (૩) અશુદ્ધ શુદ્ધ અને (૪) અશુદ્ધ અશુદ્ધ.

પહેલા ભાંગાનું સ્પષ્ટીકરણ—જે પુરુષો જાતિ આદિની અપેક્ષાએ પહેલાં પણ શુદ્ધ હોય છે અને ત્યારબાદ નિર્મળ જ્ઞાનાદિ ગુણો પણ જેમણે સંપન્ન કર્યા હોય છે, તેમને "શુદ્ધ શુદ્ધ" રૂપ પહેલા ભાંગામાં સમાવી શકાય છે. અથવા જે પુરુષો જાતિકુળની અપેક્ષાએ દૂષણ રહિત હોય છે, તેમને આ પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે. (૨) 'શુદ્ધ અશુદ્ધ' જે પુરુષો પહેલાં જાતિ આદિની અપેક્ષાએ શુદ્ધ હોય છે, પણ પાછળથી ખોટી આદતો, દુર્ગુણો આદિને લીધે અશુદ્ધ થઈ જાય છે, તેમનેઆ બીજા પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે. (૩) 'અશુદ્ધ શુદ્ધ' જે પુરુષો જાતિ આદિની અપેક્ષાએ અશુદ્ધ હોવા છતાં પણ નિમિત્ત મળવાથી શુદ્ધ જ્ઞાનાદિથી સંપન્ન થઈ જાય છે, તેમને આ આ ત્રીજા પ્રકારમાં મૂકી શકાય છે. (૪) 'અશુદ્ધ અશુદ્ધ' જે પુરુષો જાતિ

१, शुद्धो नामैकोऽशुद्धपरिणतः २, अशुद्धो नामैकः शुद्धपरिणतः ३, अशुद्धो नामैकोऽशुद्धपरिणतः ४॥

अथ दृष्टान्तवस्त्रसूत्रम्—

चत्वारि वस्त्राणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—शुद्धं नामैकं शुद्धरूपम् १, शुद्धं नामैकमशुद्धरूपम् २, अशुद्धं नामैकं शुद्धरूपम् ३, अशुद्धं नामैकमशुद्धरूपम् ४।

अथ दार्ष्टान्तिकरूपघटितपुरुषजातसूत्रम्—

एवमेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि तद्यथा—शुद्धो नामैकः शुद्धरूपः १, शुद्धो नामैकोऽशुद्धरूपः २, अशुद्धो नामैकः शुद्धरूपः ३, अशुद्धो नामैकोऽशुद्धरूपः ४। इति चतुर्भङ्गी।

एषां परिणतरूपघटितदृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकसूत्राणां व्याख्या प्राग्वद् बोध्या॥

भी अशुद्ध ही बने रहते हैं जीवन को शुद्ध नहीं बनाते हैं ४। शुद्ध शुद्धपरिणत आदि जो वस्त्र सम्बन्धी चतुर्भङ्गी कही गई है वह दार्ष्टान्तिक पुरुष में भी इस प्रकार से घटित करनी चाहिये। जैसे—शुद्ध शुद्धपरिणत १ शुद्ध अशुद्ध परिणत २ अशुद्ध शुद्ध परिणत ३ और अशुद्ध अशुद्ध परिणत ४। इसी प्रकार से दृष्टान्तभूत वस्त्र में शुद्धअशुद्ध पदके साथ रूप पदको योजित करके जो चतुर्भङ्गी बनाई गई है, वह दार्ष्टान्तिक पुरुषमें भी इसी प्रकार से घटित करनी चाहिये, जैसे—शुद्ध शुद्धरूप १, शुद्ध अशुद्धरूप २ अशुद्ध शुद्धरूप ३ और अशुद्धअशुद्धरूप४ परिणत और रूपघटित इन दृष्टान्त और दार्ष्टान्तिकों की चतुर्भङ्गी की व्याख्या पहले ही समझ लेना चाहिये।

આદિની અપેક્ષાએ અશુદ્ધ હોય છે, અને જીવનને શુદ્ધ બનાવવાને પ્રયત્નશીલ થતા નથી, આ કારણે જેઓ કાયમ અશુદ્ધ જ રહે છે, તેમને આ ચોથા પ્રકારમા મૂકી શકાય છે.

વસ્ત્રને અનુલક્ષીને શુદ્ધ-અશુદ્ધ, આ પદો સાથે પરિણત પદને યોજવાથી નીચે પ્રમાણે ચાર ભાંગા બને છે—(૧) શુદ્ધ શુદ્ધ પરિણત, (૨) શુદ્ધ અશુદ્ધ પરિણત, (૩) અશુદ્ધ શુદ્ધ પરિણત અને (૪) અશુદ્ધ અશુદ્ધ પરિણત.

દાર્ષ્ટાન્તિક પુરુષને અનુલક્ષીને પણ ચાર ભાંગાઓ ગ્રહણ કરવા જોઇએ. એ જ પ્રમાણે દૃષ્ટાન્તભૂત વસ્ત્રમાં શુદ્ધ અશુદ્ધ પદની સાથે રૂપ પદને યોજીને જે ચાર ભાંગાનુ કથન કરવામાં આવ્યું છે, તે ચાર ભાંગાનું કથન દાર્ષ્ટાન્તિક પુરુષને અનુલક્ષીને પણ થવું જોઈએ. જેમકે (૧) શુદ્ધ શુદ્ધ રૂપ, (૨) શુદ્ધ અશુદ્ધ રૂપ, (૩) અશુદ્ધ શુદ્ધ રૂપ અને (૪) અશુદ્ધ અશુદ્ધ રૂપ.

પરિણત અને રૂપઘટિત આ દૃષ્ટાન્ત અને દાર્ષ્ટાન્તિકોની ચતુર્ભંગીની વ્યાખ્યા સૂત્ર ૩માં આપ્યા અનુસાર જ સમજી લેવી.

इत्थं भङ्गकरणाय रीतिं दर्शयितुमाह—"चत्तारि" इत्यादि। शुद्धः=बहिस्ताद् वचनादिना, शुद्धमनाः पुनरन्तः शुद्धः १, शुद्धो नामैकोऽशुद्धमनाः २, अशुद्धो नामैकः शुद्धमनाः ३, अशुद्धो नामैकोऽशुद्धमनाः ४। इति।

"एवं" इति—अनेन प्रकारेणेत्यर्थः, अर्थाद् यथा मनोघटित चतुर्भङ्गकः सूत्रमुक्तं, तथा, "संकल्पः" इत्यादि—संकल्पपदादारभ्य पराक्रमपदपर्यन्तं दृष्टान्तभूतवस्त्रसूत्रं विहाय पुरुषजातसूत्राणि षड् बोध्यानि॥ तथाहि—

चत्वारि पुरुषजातानि, प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—शुद्धो नामैकः शुद्धसंकल्पः १, शुद्धो नामैकोऽशुद्धसंकल्पः २, अशुद्धो नामैकः शुद्धसंकल्पः ३, अशुद्धो नामैकोऽशुद्धसंकल्पः ४। इति॥

अब भंग करनेको रीतिको दिखाने के निमित्त सुत्रकार कहते हैं—"चत्तारि" इत्यादि "शुद्ध शुद्धमनाः" जो व्यक्ति बाहर में वचन आदि से शुद्ध हो और अन्तरङ्गमें भी शुद्ध हो वह—"शुद्धशुद्ध मनवाला" इस प्रथम भङ्ग में परिणत किया गया है १ आगे के तीन भङ्ग—"शुद्ध अशुद्धमनाः" २ अशुद्धशुद्धमनाः ३ और अशुद्ध अशुद्धमना ४ इस प्रकार से हैं। जिस प्रकार से यह मनोघटित चतुर्भङ्गवाला सूत्र कहा गया है उसी प्रकार से—"सङ्कल्प" पद से लेकर "पराक्रम" तक के पुरुष जात सूत्र भी दृष्टान्तभूत वस्त्र सूत्रको छोडकर कह लेना चाहिये, जैसे —पुरुष जात चार कहे गये हैं। शुद्ध शुद्ध सङ्कल्पवाला१ शुद्ध अशुद्ध सङ्कल्प

હવે મન, આદિ પરાક્રમ પર્યન્તના સાત પદોને શુદ્ધ અશુદ્ધ પદો સાથે યોજીત કરીને જે સાત ચતુર્ભંગીઓ બને છે, તેનું સૂત્રકાર સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.

શુદ્ધ અશુદ્ધ પદો સાથે મનને યોજિત કરવાથી નીચે પ્રમાણે ચાર ભાંગા બને છે-(૧) 'શુદ્ધઃ શુદ્ધ મનાઃ' જે પુરુષ બહારથી વચન આદિની અપેક્ષાએ શુદ્ધ હોય, અને જેનું અંતઃકરણ પણ શુદ્ધ હોય તેને 'શુદ્ધ શુદ્ધ મનવાળો' કહે છે. એવા પુરુષને આ પહેલા પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે.

બીજો ભાંગો-શુદ્ધ અશુદ્ધ મનવાળા, (૩) અશુદ્ધ શુદ્ધ મનવાળા અને (૪) અશુદ્ધ અશુદ્ધ મનવાળા. જેવી રીતે શુદ્ધ અશુદ્ધ પદને મન સાથે યોજિત કરીને ચાર ભાંગાવાળું આ સૂત્ર કહેવામાં આવ્યું છે, એ જ પ્રમાણે સંકલ્પથી લઈને પરાક્રમ સુધીના ઉપર્યુક્ત પદોને પણ શુદ્ધ અશુદ્ધ પદો સાથે યોજીને ચાર ચાર ભાંગાવાળા બીજા છ સૂત્રો પણ પુરુષ જાતને અનુલક્ષીને કહેવા જોઈએ. દૃષ્ટાન્તભૂત વસ્ત્રમાં મન આદિ સાતે વસ્તુનો અભાવ હોવાથી તેને અનુલક્ષીને અહીં સૂત્રો બની શકતા નથી એમ સમજવું.

एवं शुद्धो नामैकः शुद्धप्रज्ञः १, शुद्धो नामैकोऽशुद्धप्रज्ञः २, अशुद्धो नामैकः शुद्धप्रज्ञः ३, अशुद्धो नामैकोऽशुद्धप्रज्ञः ४ इति ।

एवं शुद्धो नामैकः शुद्धदृष्टिः१, शुद्धो नामैकोऽशुद्धदृष्टिः२, अशुद्धो नामैकः शुद्धदृष्टिः ३, अशुद्धो नामैकोऽशुद्धदृष्टिः ४ । इति ॥

एवं शुद्धो नामैकः शुद्धशीलाऽऽचारः १. शुद्धो नामैकोऽशुद्धशीलाऽऽचारः२, अशुद्धो नामैकः शुद्धशीलाऽऽचारः ३, अशुद्धो नामकोऽशुद्धशीलाऽऽचारः ४ इति॥

एवं शुद्धो नामैकः शुद्धव्यवहारः१, शुद्धो नामैकोऽशुद्ध व्यवहारः २, अशुद्धो नामैकः शुद्धव्यवहारः ३, अशुद्धो नामैकोऽशुद्धव्यवहारः ४ । इति ।

वाला २ अशुद्धशुद्ध सङ्कल्पवाला ३ और अशुद्ध अशुद्ध सङ्कल्पवाला ४ इसी प्रकार से शुद्ध शुद्ध प्रज्ञावाला १, शुद्ध अशुद्धप्रज्ञावाला २ अशुद्ध शुद्ध प्रज्ञावाला ३ और अशुद्ध शुद्ध प्रज्ञावाला ४ शुद्ध-शुद्ध दृष्टिवाला १ शुद्ध अशुद्ध दृष्टिवाला २ अशुद्ध अशुद्ध दृष्टिवाला ३ और अशुद्ध अशुद्धदृष्टिवाला ४ । शुद्ध शुद्धशीलाचारवाला १ शुद्ध अशुद्ध शीलाचारवाला २ अशुद्ध शुद्ध शीलाचारवाला ३ और अशुद्ध अशुद्ध शीलाचारवाला ३ शुद्ध शुद्ध व्यवहारवाला १ शुद्ध अशुद्ध व्यवहारवाला २ अशुद्ध शुद्ध व्यवहारवाला३ अशुद्धअशुद्ध व्यवहारवाला४ इसी प्रकार से शुद्ध शुद्ध पराक्रमवाला १ शुद्ध अशुद्ध पराक्रमवाला २ अशुद्ध शुद्ध

સંકલ્પ સાથે શુદ્ધ અશુદ્ધ પદને યોજવાથી નીચે પ્રમાણે પુરુષજાત વિષયક ચાર ભાંગાવાળુ સૂત્ર બનશે-(૧) શુદ્ધ શુદ્ધ સંકલ્પવાળા, (૨) શુદ્ધ અશુદ્ધ સંકલ્પવાળા. (૩) અશુદ્ધ શુદ્ધ સંકલ્પવાળા અને (૪) અશુદ્ધ અશુદ્ધ સંકલ્પવાળા પ્રજ્ઞા પદને યોજવાથી આ ચાર ભાંગા બને છે-(૧) શુદ્ધ શુદ્ધ પ્રજ્ઞાવાળા, (૨) શુદ્ધ અશુદ્ધ પ્રજ્ઞાવાળા, (૩) અશુદ્ધ શુદ્ધ પ્રજ્ઞાવાળા અને (૪) અશુદ્ધ અશુદ્ધ પ્રજ્ઞાવાળા દૃષ્ટિ પદને યોજવાથી આ ચાર ભાંગા બને છે-(૧) શુદ્ધ શુદ્ધ દૃષ્ટિવાળો, (૨) શુદ્ધ અશુદ્ધ દૃષ્ટિવાળો, (૩) અશુદ્ધ શુદ્ધ દૃષ્ટિવાળો અને (૪) અશુદ્ધ અશુદ્ધ દૃષ્ટિવાળો શીલાચાર પદ યોજવાથી આ ચાર ભાંગા બને છે-(૧) શુદ્ધ શુદ્ધ શીલાચારવાળો, (૨) શુદ્ધ અશુદ્ધ શીલાચારવાળો, (૩) અશુદ્ધ શુદ્ધ શીલાચારવાળો અને (૪) અશુદ્ધ અશુદ્ધ શીલાચારવાળો વ્યવહાર પદ યોજવાથી આ પ્રમાણે ચાર ભાંગા બને છે-(૧) શુદ્ધ શુદ્ધ વ્યવહારવાળો, (૨) શુદ્ધ અશુદ્ધ વ્યવહારવાળો, (૩) અશુદ્ધ શુદ્ધ વ્યવહારવાળો અને (૪) અશુદ્ધ અશુદ્ધ વ્યવહારવાળો. પરાક્રમ પદની સાથે આ

एवं शुद्धो नामैकः शुद्धपराक्रमः १, शुद्धो नामैकोऽशुद्धपराक्रमः २, अशुद्धो नामैकः शुद्धपराक्रमः ३, अशुद्धो नामैकोऽशुद्धपराक्रमः ४ ।

एषु भङ्गेषु मनस आरभ्य पराक्रमान्तपुरुषधर्माणां वस्त्रेऽभावाद् दृष्टान्तभूतवस्त्रसूत्रभङ्गा न घटन्ते । अत-एव-" एव " मिति प्रोक्तम् ॥ सू० ४ ॥

पुरुषभेदाधिकार एवेदमाह—

मूलम्—चत्तारि सुया पण्णत्ता, तं जहा–अइजाए अणुजाए अवजाए कुलिंगाले १ । चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा–सच्चे नामं एगे सच्चे १, सच्चे नामं एगे असच्चे चउभंगो ४ ।२ ॥ एवं परिणए जाव परक्कमे११॥ चत्तारि वत्था पण्णत्ता, तं जहा-सुई नामं एगे सुइ, सुई नामं एगे असुई चउभंगो ४। १२॥ एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता–तं जहा सुई णामं एगे सुइ चउभंगो। एवं जहेव सुद्धेणं वत्थेणं भणियं तहेव सुइणावि, जाव परक्कमे २६ । चत्तारि कोरवा पण्णत्ता, तं जहा -अंबपलंब कोरए १, तालपलंबकोरए २, वल्लिपलंबकोरए ३, मेंढविसाणकोरए ४ । २७ ॥ एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा-अंबपलंबकोरवसमाणे १, तालपलंबकोरवसमाणे २, वल्लिपलंबकोरवसमाणे ३, मेंढविसाणपलंबकोरवसमाणे ४ । २८ ॥ सू० ५ ॥

पराक्रमवाला ३ अशुद्ध अशुद्ध पराक्रमवाला ४ इन मनसे लेकर पराक्रम तकके पुरुष चतुर्भङ्गी में जो वस्त्र दृष्टान्त को लागू नहीं किया गया है उसका कारण ऐसा है कि–वस्त्र में इस पुरुषधर्मोंका अभाव है ।।इसी लिये–" एवं " ऐसा कहा गया है ॥ सू०४ ॥

પ્રમાણે ચાર ભાંગા બને છે–(૧) શુદ્ધ શુદ્ધ પરાક્રમવાળો (૨) શુદ્ધ અશુદ્ધ પરાક્રમવાળો, (૩) અશુદ્ધ શુદ્ધ પરાક્રમવાળો અને (૪) અશુદ્ધ અશુદ્ધ પરાક્રમવાળો આ મનથી લઇને પરાક્રમ પર્યન્તની ચતુર્ભંગી પુરુષ જાતને જ લાગુ પાડી શકાય છે, વસ્ત્રને લાગુ પડતી નથી, કારણ કે વસ્ત્રમાં આ પુરુષ ધર્મોના અભાવ હોય છે. એ જ વાત સૂત્રકારે " एवं " ઈત્યાદિ કથન દ્વારા સ્પષ્ટ કરી છે. ॥ સૂ. ૪ ॥

छाया—चत्वारः सुताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—अतिजातः (अतियातः)१, अनुजातः (अनुयातः) अपजातः३, कुलाङ्गारः ४ । १ । चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—सत्यो नामैकः सत्यः १, सत्यो नामैकोऽसत्यः २, चतुर्भङ्गी २ । एवं परिणतो यावत् पराक्रमः ॥ ११ ॥ चत्वारि वस्त्राणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—शुचि नामैकं शुचि १, शुचि नामैकमशुचि २, चतुर्भङ्गी ४ ।१२। एवमेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—शुचिर्नामैकः शुचिः चतुर्भङ्गी ४ ।१३ । एवं यथैव शुद्धेन वस्त्रेण भणितं तथैव शुचिनाऽपि यावत् पराक्रमः ॥२६॥ चत्वारः कोरकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—आम्रप्रलम्बकोरकः१, तालप्रलम्बकोरकः२, वल्लीप्रलम्बकोरकः३ मेण्ढविषाणकोरकः ४ । २७। एवमेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—आम्रप्रलम्बकोरकसमानः १, तालप्रलम्बकोरकसमानः २, वल्लीप्रलम्बकोरकसमानः ३, मेण्ढविषाणप्रलम्बकोरकसमानः । ४ ॥ २८ ॥

पुरुष भेदाधिकारमें ही सूत्रकारने यह कहा है ।

" चत्तारि सुया पण्णत्ता " इत्यादि ५

सूत्रार्थ—पुत्र चार प्रकारके कहे गये हैं, जैसें—अभिजात १ (अतियात) अनुयात २ (अनुयात) अपजात ३ और कुलाङ्गार ४ चार पुरुषजात कहे गहे गये हैं, जैसे—सत्यसत्य १ सत्य असत्य २ असत्य सत्य ३ असत्य असत्य ४। वस्त्र चार प्रकारके कहे गये हैं, जैसे—शुचि शुचि१ शुचि अशुचि २ अशुचि शुचि३ और अशुचि अशुचि ४ ।

इसी प्रकारसे पुरुष भी चार कहे गये हैं, जैसे—शुचि शुचि आदि। जैसे शुद्ध वस्त्रसे कहा गया है । उसी प्रकार से शुचि से भी कह लेना चाहिये, और पराक्रम तक कहना चाहिये ।

માત્ર પુરુષોના પ્રકારો બતાવવા નિમિત્તે જ આ પાંચમું સૂત્ર કહે છે—

" चत्तारि सुया पण्णत्ता " ઈત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—પુત્રના ચાર પ્રકારો કહ્યા છે—(૧) અભિજાત અથવા અતિયાત (૨) અનુજાત, (૩) અપજાત અને (૪) કુલાંગાર પુરુષો ચાર પ્રકારના કહ્યા છે (૧) સત્ય સત્ય, (૨) સત્ય અસત્ય, (૩) અસત્ય સત્ય અને (૪) અસત્ય અસત્ય

વસ્ત્ર ચાર પ્રકારના કહ્યા છે-(૧) શુચિ શુચિ, (૨) શુચિ અશુચિ, (૩) અશુચિ શુચિ અને (૪) અશુચિ અશુચિ એ જ પ્રમાણે પુરુષોના પણ 'શુચિ શુચિ' આદિ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે જે રીતે શુદ્ધ વસ્ત્રનુ કથન પહેલાના સૂત્રમાં કરવામાં આવ્યુ છે, એવુ જ કથન 'શુચિ-અશુચિ'ની અપેક્ષાએ થવુ જોઇએ. પુરુષ જાતમાં શુચિ અશુચિ સાથે મનથી લઇને પરાક્રમ પર્યન્તના સાત પદોને યોજીને ચાર ભાગાવાળા સાત સૂત્રનુ કથન થવુ જોઇએ

टीका—" चत्तारि सुया " इत्यादि—चत्वारः=चतुःसङ्ख्यकाः, सुताः=पुत्राः, प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—अतिजा (या)तः—अति—पितृसम्पदमतिक्रम्य जातः—संवृत्तोऽ-ति जातः, यद्वा—पितृसम्पदमुल्लङ्घ्य यातः प्राप्तो विशिष्टतरसम्पदमित्यतियातो ऽतिशयितसमृद्धिक इत्यर्थः १, ऋषभवत् १ ।

अनुजा (या)तः—अनु=पितुरनुरूपस्तुल्यो जातोऽनुजातः, यद्वा—'अनुयातः' अनुगतः=पितृविभूत्याऽनुयात इति, पितृतुल्य इत्यर्थः, महायशोवत् , आदित्यय-शसा स्वपित्रा सदृशत्वान्महायशसः २ ।

अपजातः—अप—पितृसम्पदोऽपसदो हीनो जातोऽपजातः पित्रपेक्षया किञ्चि-द्धीनगुण इत्यर्थः, आदित्ययशोवत् , भरतापेक्षया तस्येषद्धीनगुणत्वात् ३ ।

कुलाङ्गारः—अङ्गारपदमङ्गारसदृशपरम् , तेन कुलस्य=वंशस्याङ्गार इव कुलाङ्गारः दुराचरणेन कुलदूषकत्वात् परिपीडकत्वाद्वा कुलाङ्गारायमाणः, कण्डरीकवत् । ४ ।

कोरक चार कहे गये हैं, जैसे—आम्र प्रलम्ब कोरक ताल प्रलम्ब कोरक २ वल्ली प्रलम्ब कोरक३ मेण्ढ विषाणप्रलम्ब कोरक समान ४।

इस सूत्र का भावार्थ इस प्रकार से है—पुत्र जो चार प्रकार के कहे गये हैं उनमें प्रथम प्रकार का पुत्र वह है जो पिता की संपत्ति से भी अधिक संपत्तिवाला हो जाता है, जैसे भगवान्ऋषभदेव १ द्वितीय प्रकार का पुत्र वह है जो कि पिता का ही अनुरूप होता है अथवा पिता के जैसी विभूति सम्पत्तिवाला होता है जैसे महायश थे अपने पिता आदित्ययश के समान थे २ तृतीय प्रकार का पुत्र वह है जो पिता की अपेक्षा सम्पत्ति में हीन होता है अर्थात् पिता की अपेक्षा गुणों में कुछ कम होता है जैसे—आदित्ययश थे भरत की अपेक्षा गुणों में हीन थे ३ चतुर्थ प्रकार का वह पुत्र है जो अपने दुराचारों से कुल का दूषक

કોરક ચાર કહ્યાં છે–(૧) આમ્રપ્રલમ્બ કોરક, (૨) તાલપ્રલમ્બ કોરક, વલ્લીપ્રલમ્બ કોરક અને મેઢ વિષાણુ પ્રલમ્મ કોરક.

હવે આ સૂત્રનો ભાવાર્થ પ્રકટ કરવામાં આવે છે–(૧) અભિજાત (અથવા અતિયાત) પુત્ર તેને કહે છે કે જે પિતા કરતાં પણ વધારે સંપ-ત્તિવાળો હોય છે જેમકે ભગવાન ઋષભદેવ (૨) અનુજાત પુત્ર તેને કહે છે કે જે પિતાના જેટલી જ વિભૂતિ (સંપત્તિ) વાળો હોય છે જેમકે મહાયશ. તે તેના પિતા આદિત્યયશના જેટલી જ વિભૂતિવાળો હતો. " અપજાત પુત્ર " અપ-જાત પુત્ર તેને કહે છે કે જે પિતા કરતા ન્યૂન સંપત્તિવાળો હોય અથવા પિતા કરતાં ગુણોમાં હીન હોય. જેમકે આદિત્ય યશ તે તેના પિના ભરત કરતાં ગુણોની અપેક્ષાએ હીન હતો. (૪) કુલાંગાર પુત્ર તેને કહે છે કે જે પોતાના અનાચારોથી

एवं शिष्योऽपि चतुर्विधो बोध्यः, सुतशब्दस्य शिष्यपरताया अपि प्रदर्शनात् । तत्रातिजातः-सिंहगिर्यपेक्षया वज्रस्वामिवत् । अनुजातः-शय्यम्भवापेक्षया यशोभद्रवत् , अपजातो-जम्बूस्वाम्यपेक्षया प्रभवस्वामिवत् , कुलाङ्गारः-कुलवालुकवद् अथवोदायिनृपमारकवदिति । १ ।

हो जाता है पर को पीडा देनेवाला होता है, जैसे-कण्डरीक। यहां अङ्गारपद अंगार सदृश का बोधक है। जिस तरह पुत्रों में चतुर्विधता प्रगट की गई है उसी प्रकार शिष्य में भी चतुर्विधता होती है सुत शब्द शिष्य अर्थ का भी बोधक होता है। जो शिष्य अपने गुरु की अपेक्षा अधिक प्रभावशाली हो जाता है वह अतिजात शिष्य है, जैसे सिंहगिरी की अपेक्षा वज्र स्वामी। जो शिष्य अपने गुरु के जैसा ही गुणी होता है वह शिष्य अनुजात शिष्य है, जैसे शय्यंभव का यशोभद्र। जो शिष्यगुरु के गुणों से हीन गुणवाला होता है वह अपजात शिष्य है, जैसे जम्बूस्वामी की अपेक्षा प्रभवस्वामी। जो शिष्य गुरु का दूषक होता है वह कुलांगार शिष्य है, जैसे कुलवालुक अथवा उदायन राजा को मारनेवाला १

"चत्तारि पुरिसजाया"

सत्य सत्य आदि के भेद से चार पुरुषजात जो कहे गये हैं उनका

કુળને કલંક લગાડે છે, પરને પીડાકારી હોય છે. જેમકે કંડરીક અહીં "અંગાર" પદ "અંગાર સમાનનુ" બોધક છે.

અહીં જે પ્રકારે પુત્રમા ચતુર્વિધતા પ્રકટ કરવામા આવી છે, એ જ પ્રકારે શિષ્યોમાં પણ ચતુર્વિધતા સમજવી, કારણ કે 'સુત' શબ્દ શિષ્યના અર્થનો પણ બોધક છે. (૧) જે શિષ્ય પોતાના ગુરુ કરતા પણ અધિક પ્રભાવશાળી હોય છે તેને અતિજાત શિષ્ય કહે છે. જેમકે સિંહાગિરિ કરતાં વજ્રસ્વામી વધારે પ્રભાવશાળી હતા. (૨) જે શિષ્ય પોતાના ગુરુ સમાન ગુણી હોય છે તેને અનુજાત શિષ્ય કહે છે. જેમકે શય્યંભવનો શિષ્ય પ્રભવસ્વામી.

(૩) જે શિષ્ય ગુરુ કરતાં હીન ગુણોવાળો હોય છે તેને અપજાત શિષ્ય કહે છે, જેમકે જંબૂસ્વામી કરતાં પ્રભવસ્વામી હીન ગુણોવાળા હતા. (૪) જે શિષ્ય ગુરુનો દૂષક હોય છે તેને કુલાંગાર શિષ્ય કહે છે. જેમકે કુલવાલુક અથવા ઉદાયન રાજાને મારનારો

"ચત્તારિ પુરિસજાયા" ઈત્યાદિ—

પુરુષોના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે-(૧) "સત્ય સત્ય"

"चत्तारि पुरिसजाया" इत्यादि–चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा सत्यः=यथावस्थितवस्तुपरिकथनात् प्रतिज्ञातानुसारेण कर्तृत्वाच्च सत्यः पुरुषः, स एव पुनः सत्यः=सद्भ्यो हितः=संयमधारित्वेन जगन्मित्रभूतः, यद्वा–पूर्वं सत्य आसीत् पश्चादपि सत्य एवेति । १ ।

"सत्यो नामैकोऽसत्यः" इति–पूर्वं सत्यः पश्चात्कालक्रमेणासत्योऽयथावद्वस्तुपरिकथनात् प्रतिज्ञातमुल्लङ्घ्य प्रवर्तनाच्च २ । शेषौ भङ्गौ यथा — असत्यो नामैकः सत्यः ३, असत्यो नामैकोऽसत्यः ४ । इति चतुर्भङ्गी ।

अभिप्राय ऐसा है, जो पुरुष यथावस्थित वस्तु का कथन करनेवाला होता है एवं प्रतिज्ञात के अनुसार करनेवाला होता है, वह सत्य पुरुष कहा गया है, ऐसा वह पुरुष आगे चलकर संयम को धारण करके जगत का मित्र (भूत) बन जाता है तो वह सत्य सत्य इस प्रथम भंग में परिगणित होता है । अथवा जो पहले भी सत्य हो और बाद में भी बना रहता हो, वह सत्य सत्य है । सत्य असत्य वह है जो पहले सत्य हो और बाद में कालक्रम से अयथा वस्तु के परिकथन से या प्रतिज्ञात अर्थ का उल्लंघन करने से असत्यरूप बना गया हो मिथ्याभाषी हो गया हो । यहां शेष दो भंग इस प्रकार से हैं–असत्य सत्य, और असत्य असत्य ।

જે પુરુષ યથાવસ્થિત (જેવું હોય એવું જ) વસ્તુનું કથન કરનારો હોય છે અને પ્રતિજ્ઞા અનુસાર જ કરનારો હોય છે, એવા તે પુરુષને સત્ય પુરુષ કહ્યો છે એવો તે પુરુષ આગળ જતાં સંયમ ધારણ કરીને જગતના મિત્રરૂપ બની જાય છે, એવા પુરુષને 'સત્ય સત્ય' નામના પહેલા પ્રકારના પુરુષોમાં ગણાવી શકાય છે. અથવા જે પહેલાં પણ સત્યનો આરાધક હોય અને પાછળથી પણ સત્યનો આરાધક જ ચાલુ રહે છે, તેને 'સત્ય સત્ય' રૂપ પહેલા પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે. (૨) "સત્ય અસત્ય" જે પુરુષ પહેલાં સત્યનો પાલક હોય, પણ પાછળથી અયથાર્થ વસ્તુના પરિકથન દ્વારા અથવા પ્રતિજ્ઞાત અર્થનું ઉલ્લંઘન કરવાને કારણે અસત્ય રૂપ બની ગયો હોય તેને સત્ય અસત્ય પુરુષ કહે છે. બાકીના બે ભાંગા આ પ્રમાણે છે (૩) અસત્ય સત્ય અને (૪) અસત્ય અસત્ય. આ બન્નેનો ભાવાર્થ ઉપરના બે ભાગાના ભાવાર્થને આધારે સમજી લેવો.

"एव" मित्यादि—एवम्-अनेन प्रकारेण, अर्थात् यथा सत्यासत्य घटित चतुर्भङ्गी कृता तथा, "परिणतः" परिणतपदादारभ्य पराक्रमपदपर्यन्तं योजयित्वा तत्तच्चतुर्भङ्गी कार्या । ११ ।

अथ दृष्टान्तभूतवस्त्रसूत्रम्—

"चत्तारि वत्था" इत्यादि— चत्वारि वस्त्राणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-"शुचि

जिस प्रकार से सत्यासत्य पद घटित यह चतुर्भंगी बनी है उसी प्रकार से इन पद के साथ परिणत आदि पदों को घटित करके पराक्रम पद तक ४-४ चतुर्भंगी बनाना चाहिये।

"चत्तारिवत्था" इत्यादि इस सूत्र द्वारा जो शुचि शुचि-शुचि अशुचि-अशुचिशुचि और अशुचि अशुचि वस्त्र के ये चार भंग कहे गये हैं, इसी प्रकार से पुरुष के भी चार प्रकार रूप भंग कहे गये हैं शुचि शुचि १ शुचि अशुचि २ अशुचि शुचि ३ और अशुचि अशुचि इसी प्रकार से इन शुचि अशुचि के साथ परिणत-रूप मन सङ्कल्प प्रज्ञा दृष्टि शीलाचार व्यवहार और पराक्रम पदों को जोडकर ४-४ चतुर्भंगी बना लेनी चाहिये। जो वस्त्र स्वभाव से पवित्र हो और आगे भी वह संस्कार से अथवा कालभेद से पवित्र बना रहा है, जैसा कि शुद्ध वस्त्र के प्रकरण में प्रगट कर दिया गया है तो ऐसा वह वस्त्र

જે પ્રકારે સત્યાસત્ય પદઘટિત આ ચતુર્ભંગી કહેવામાં આવી છે, એ જ પ્રકારે આ પદોની સાથે પરિણુત આદિ પરાક્રમ પર્યન્તના પૂર્વોક્ત પદોને યોજિત કરીને ચાર ચાર ભાંગાવાળા સૂત્રોનું કથન થવું જોઈએ

"ચત્તારિ વત્થા" ઈત્યાદિ—

આ સૂત્ર દ્વારા વસ્ત્રના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહેવામાં આવ્યા છે. (૧) શુચિ શુચિ, (૨) શુચિ અશુચિ, (૩) અશુચિ શુચિ અને (૪) અશુચિ અશુચિ. એ જ પ્રમાણે પુરુષના પણ નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે— (૧) શુચિ શુચિ, (૨) શુચિ અશુચિ, (૩) અશુચિ શુચિ અને (૪) અશુચિ અશુચિ. એ જ પ્રમાણે શુચિ અશુચિ પદની સાથે પરિણુત, રૂપ, મન, સંકલ્પ, પ્રજ્ઞા, દૃષ્ટિ, શીલાચાર, વ્યવહાર અને પરાક્રમ આ પદોને જોડીને ચાર ચાર ભાગાવાળા સૂત્રોનું કથન થવું જોઇએ. જે વસ્ત્ર સ્વભાવથી પવિત્ર હોય અને આગળ જતાં પણ સંસ્કારની અપેક્ષાએ અથવા કાળભેદની અપેક્ષાએ પવિત્ર જ રહે છે, એવા વસ્ત્રને શુચિ શુચિ રૂપ પહેલા પ્રકારમાં મૂકી શકાય છે શુદ્ધ વસ્ત્રના પ્રકરણમાં જેવું કથન કરવામાં આવ્યુ છે, એવું કથન શુચિવસ્ત્ર વિષે

नामैकं शुचि " १ । शुचि=स्वभावेन पवित्रं, तदेव पुनः शुचि=संस्कारेण काल भेदेन वा शुचि १, शुचि=स्वाभाविकशुद्धिमत्, पुनः कालभेदेन अशुचि=अपवित्रम् २, एवम्-अशुचि नामैकं शुचि ३, अशुचि नामैकमशुचि ४ ।

इति चतुर्भङ्गी ।

अथ दार्ष्टान्तिकपुरुषजातसूत्रम्—

"एवामेवे"-त्यादि-एवमेव=दृष्टान्तभूतवस्त्रवदेवेत्यर्थः, चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-शुचिः=स्वभावेन पवित्रः पुरुषः, स एव पुनः शुचिः= सदाचारपालकतया पवित्रः १, शुचिर्नामैकोऽशुचिः २, अशुचिर्नामैकः शुचिः ३, अशुचिर्नामैकोऽशुचिः ४ । इति चतुर्भङ्गी ॥ १२ ॥

शुचि शुचि कहा गया है । स्वभावतः शुद्ध हुवा भी जो आगे चलकर अपवित्र हो गया हो वह शुचि अशुचि भङ्गवाला वस्त्र कहा गया है इसी प्रकार जो वस्त्र अशुचि होकर शुचि बन जाता है और जो अशुचि बना हुवा अशुचि ही बना रहता है वह वस्त्र तृतीय और चतुर्थ भंग वाला है । जिस प्रकार से यह शुचि अशुचि सम्बन्धी चतुर्भंगी वस्त्र में योजित कर प्रगट की गई है, उसी प्रकार से यही चतुर्भंगी पुरुष में भी योजित कर लेना चाहिये, और वह इस प्रकार से है-जो मनुष्य स्वभावतः पवित्र हो और आगे भी सदाचार का पालन करने से पवित्र बना रहता है तो वह "शुचि शुचि" इस प्रथम भंग का अन्तर्गत है-अन्तर्भूत किया गया है । प्रथमतः पवित्र बनकर भी आगे जो वह निमित्त वशात् असदाचार पालन से अपवित्र बन जाता है तो

પણ ગ્રહણ કરવું જોઈએ જે વસ્ત્ર સ્વભાવતઃ શુદ્ધ હોવા છતાં પાછળથી અપવિત્ર થઈ જાય છે, એવા વસ્ત્રને શુચિ અશુચિ રૂપ બીજા પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે જે વસ્ત્ર અશુચિ (અપવિત્ર) હોવા છતાં પાછળથી શુચિ બની જાય છે તેને અશુચિ શુચિ રૂપ ત્રીજા પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે અને જે વસ્ત્ર અશુચિ અવસ્થામાં જ કાયમ ચાલુ રહે છે તેને અશુચિ અશુચિ રૂપ ચોથા પ્રકારમાં મૂકી શકાય છે. વસ્ત્રને અનુલક્ષીને શુચિ અશુચિની અપેક્ષાએ જે ચાર ભાંગાનું કથન કરવામાં આવ્યું છે, એવા જ ચાર ભાંગાનું કથન પુરુષના વિષયમાં પણ થવું જોઈએ-મનુષ્ય વિષયક ચાર ભાંગા આ પ્રમાણે બનશે-(૧) જે મનુષ્ય સ્વભાવતઃ પવિત્ર હોય અને સદાચારનું પાલન કરવાને લીધે પવિત્ર જ રહે છે, તેને "શુચિ શુચિ" રૂપ પહેલા ભાંગામાં મૂકી શકાય છે. (૨) જે પુરુષ પહેલાં પવિત્ર હોય, પણ ભવિષ્યમાં કોઈ કારણને લીધે અસદાચારી બની જાય છે, એવા પુરુષને "શુચિ અશુચિ" રૂપ બીજા

"चत्तारि पुरिसजाया" इत्यादि–चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा सत्यः=यथावस्थितवस्तुपरिकथनात् प्रतिज्ञातानुसारेण कर्तृत्वाच्च सत्यः पुरुषः, स एव पुनः सत्यः=सद्भयो हितः=संयमधारित्वेन जगन्मित्रभूत, यद्वा–पूर्वं सत्य आसीत् पश्चादपि सत्य एवेति । १ ।

"सत्यो नामैकोऽसत्यः" इति–पूर्वं सत्यः पश्चात्कालक्रमेणासत्योऽयथावद्वस्तुपरिकथनात् प्रतिज्ञातमुल्लङ्घ्य प्रवर्तनाच्च २ । शेषौ भङ्गौ यथा — असत्यो नामैकः सत्यः ३, असत्यो नामैकोऽसत्यः ४ । इति चतुर्भङ्गी ।

अभिप्राय ऐसा है, जो पुरुष यथावस्थित वस्तु का कथन करनेवाला होता है एवं प्रतिज्ञात के अनुसार करनेवाला होता है, वह सत्य पुरुष कहा गया है, ऐसा वह पुरुष आगे चलकर संयम को धारण करके जगत का मित्र (भूत) बन जाता है तो वह सत्य सत्य इस प्रथम भंग में परिगणित होता है। अथवा जो पहले भी सत्य हो और बाद में भी बना रहता हो, वह सत्य सत्य है। सत्य असत्य वह है जो पहले सत्य हो और बाद में कालक्रम से अयथा वस्तु के परिकथन से या प्रतिज्ञात अर्थ का उल्लंघन करने से असत्यरूप बना गया हो मिथ्याभाषी हो गया हो। यहां शेष दो भंग इस प्रकार से हैं–असत्य सत्य, और असत्य असत्य।

જે પુરુષ યથાવસ્થિત (જેવું હોય એવું જ) વસ્તુનું કથન કરનારો હોય છે અને પ્રતિજ્ઞા અનુસાર જ કરનારો હોય છે, એવા તે પુરુષને સત્ય પુરુષ કહ્યો છે એવો તે પુરુષ આગળ જતાં સયમ ધારણુ કરીને જગતના મિત્રરૂપ બની જાય છે, એવા પુરુષને 'સત્ય સત્ય' નામના પહેલા પ્રકારના પુરુષોમાં ગણાવી શકાય છે. અથવા જે પહેલાં પણુ સત્યનો આરાધક હોય અને પાછળથી પણુ સત્યનો આરાધક જ ચાલુ રહે છે, તેને 'સત્ય સત્ય' રૂપ પહેલા પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે. (૨) "સત્ય અસત્ય" જે પુરુષ પહેલાં સત્યનો પાલક હોય, પણુ પાછળથી અયથાર્થ વસ્તુના પરિકથન દ્વારા અથવા પ્રતિજ્ઞાત અર્થનુ ઉલ્લંઘન કરવાને કારણે અસત્ય રૂપ બની ગયો હોય તેને સત્ય અસત્ય પુરુષ કહે છે. બાકીના બે ભાંગા આ પ્રમાણે છે (૩) અસત્ય સત્ય અને (૪) અસત્ય અસત્ય. આ બન્નેનો ભાવાર્થ ઉપરના બે ભાગાના ભાવાર્થને આધારે સમજી લેવો.

"एव" मित्यादि—एवम्-अनेन प्रकारेण, अर्थात् यथा सत्यासत्य घटित चतुर्भङ्गी कृता तथा, "परिणतः" परिणतपदादारभ्य पराक्रमपदपर्यन्तं योजयित्वा तत्तच्चतुर्भङ्गी कार्या । ११ ।

अथ दृष्टान्तभूतवस्त्रसूत्रम्—

"चत्तारि वत्था" इत्यादि— चत्वारि वस्त्राणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-"शुचि

जिस प्रकार से सत्यासत्य पद घटित यह चतुर्भंगी बनी है उसी प्रकार से इन पद के साथ परिणत आदि पदों को घटित करके पराक्रम पद तक ४-४ चतुर्भंगी बनाना चाहिये।

"चत्तारिवत्था" इत्यादि इस सूत्र द्वारा जो शुचि शुचि-शुचि अशुचि-अशुचिशुचि और अशुचि अशुचि वस्त्र के ये चार भंग कहे गये हैं, इसी प्रकार से पुरुष के भी चार प्रकार रूप भंग कहे गये हैं शुचि शुचि १ शुचि अशुचि २ अशुचि शुचि ३ और अशुचि अशुचि इसी प्रकार से इन शुचि अशुचि के साथ परिणत-रूप मन सङ्कल्प प्रज्ञा दृष्टि शीलाचार व्यवहार और पराक्रम पदों को जोडकर ४-४ चतुर्भंगी बना लेनी चाहिये। जो वस्त्र स्वभाव से पवित्र हो और आगे भी वह संस्कार से अथवा कालभेद से पवित्र बना रहा है, जैसा कि शुद्ध वस्त्र के प्रकरण में प्रगट कर दिया गया है तो ऐसा वह वस्त्र

જે પ્રકારે સત્યાસત્ય પદઘટિત આ ચતુર્ભંગી કહેવામાં આવી છે, એ જ પ્રકારે આ પદોની સાથે પરિણુત આદિ પરાક્રમ પર્યન્તના પૂર્વોક્ત પદોને યોજિત કરીને ચાર ચાર ભાંગાવાળા સૂત્રોનું કથન થવું જોઈએ

"चत्तारि वत्था" ઇત્યાદિ—

આ સૂત્ર દ્વારા વસ્ત્રના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહેવામાં આવ્યા છે. (૧) શુચિ શુચિ, (૨) શુચિ અશુચિ, (૩) અશુચિ શુચિ અને (૪) અશુચિ અશુચિ. એ જ પ્રમાણે પુરુષના પણ નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) શુચિ શુચિ, (૨) શુચિ અશુચિ, (૩) અશુચિ શુચિ અને (૪) અશુચિ અશુચિ. એ જ પ્રમાણે શુચિ અશુચિ પદની સાથે પરિણુત, રૂપ, મન, સંકલ્પ, પ્રજ્ઞા, દૃષ્ટિ, શીલાચાર, વ્યવહાર અને પરાક્રમ આ પદોને જોડીને ચાર ચાર ભાગાવાળા સૂત્રોનું કથન થવું જોઈએ. જે વસ્ત્ર સ્વભાવથી પવિત્ર હોય અને આગળ જતાં પણ સંસ્કારની અપેક્ષાએ અથવા કાળભેદની અપેક્ષાએ પવિત્રજ રહે છે, એવા વસ્ત્રને શુચિ શુચિ રૂપ પહેલા પ્રકારમાં મૂકી શકાય છે. શુદ્ધ વસ્ત્રના પ્રકરણમાં જેવું કથન કરવામાં આવ્યુ છે, એવું કથન શુચિવસ્ત્ર વિષે

नामैकं शुचि " १ । शुचि=स्वभावेन पवित्रं, तदेव पुनः शुचि=संस्कारेण काल भेदेन वा शुचि १, शुचि=स्वाभाविकशुद्धिमत्, पुनः कालभेदेन अशुचि=अपवित्रम् २, एवम्-अशुचि नामैकं शुचि ३, अशुचि नामैकमशुचि ४ ।

इति चतुर्भङ्गी ।

अथ दार्ष्टान्तिकपुरुषजातसूत्रम्—

"एवामेवे"-त्यादि-एवमेव=दृष्टान्तभूतवस्त्रवदेवेत्यर्थः, चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-शुचिः=स्वभावेन पवित्रः पुरुषः, स एव पुनः शुचिः=सदाचारपालकतया पवित्रः १, शुचिर्नामैकोऽशुचिः २, अशुचिर्नामैकः शुचिः ३, अशुचिर्नामैकोऽशुचिः ४ । इति चतुर्भङ्गी ॥ १२ ॥

शुचि शुचि कहा गया है । स्वभावतः शुद्ध हुवा भी जो आगे चलकर अपवित्र हो गया हो वह शुचि अशुचि भङ्गवाला वस्त्र कहा गया है इसी प्रकार जो वस्त्र अशुचि होकर शुचि बन जाता है और जो अशुचि बना हुवा अशुचि ही बना रहता है वह वस्त्र तृतीय और चतुर्थ भंग वाला है । जिस प्रकार से यह शुचि अशुचि सम्बन्धी चतुर्भंगी वस्त्र में योजित कर प्रगट की गई है, उसी प्रकार से यही चतुर्भ गी पुरुष में भी योजित कर लेना चाहिये, और वह इस प्रकार से है-जो मनुष्य स्वभावतः पवित्र हो और आगे भी सदाचार का पालन करने से पवित्र बना रहता है तो वह " शुचि शुचि " इस प्रथम भंग का अन्तर्गत है-अन्तर्भूत किया गया है । प्रथमतः पवित्र बनकर भी आगे जो वह निमित्त वशात् असदाचार पालन से अपवित्र बन जाता है तो

પણ ગ્રહણ કરવું જોઈએ જે વસ્ત્ર સ્વભાવતઃ શુદ્ધ હોવા છતાં પાછળથી અપવિત્ર થઈ જાય છે, એવા વસ્ત્રને શુચિ અશુચિ રૂપ બીજા પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે જે વસ્ત્ર અશુચિ (અપવિત્ર) હોવા છતાં પાછળથી શુચિ બની જાય છે તેને અશુચિ શુચિ રૂપ ત્રીજા પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે અને જે વસ્ત્ર અશુચિ અવસ્થામાં જ કાયમ ચાલુ રહે છે તેને અશુચિ અશુચિ રૂપ ચોથા પ્રકારમાં મૂકી શકાય છે. વસ્ત્રને અનુલક્ષીને શુચિ અશુચિની અપેક્ષાએ જે ચાર ભાંગાનુ કથન કરવામાં આવ્યું છે, એવા જ ચાર ભાંગાનુ કથન પુરુષના વિષયમાં પણ થવું જોઈએ-મનુષ્ય વિષયક ચાર ભાંગા આ પ્રમાણે બનશે-(૧) જે મનુષ્ય સ્વભાવતઃ પવિત્ર હોય અને સદાચારનું પાલન કરવાને લીધે પવિત્ર જ રહે છે, તેને " શુચિ શુચિ " રૂપ પહેલા ભાંગામાં મૂકી શકાય છે. (૨) જે પુરુષ પહેલાં પવિત્ર હોય, પણ ભવિષ્યમાં કોઈ કારણને લીધે અસદાચારી બની જાય છે, એવા પુરુષને " શુચિ અશુચિ " રૂપ બીજા

"एवं जहेवे"-त्यादि-एवम्=अनेन प्रकारेण, अर्थात् यथा शुच्यशुचिघटिता सदार्ष्टान्तिकदृष्टान्तवस्त्रचतुर्भङ्गी कृता तथा शुचिपूर्वपदकपरिणत-रूप-मनः-संकल्प-प्रज्ञा-दृष्टि-शीलाऽऽचार-व्यवहार-पराक्रमघटिता तत्तच्चतुर्भङ्गी कार्या । तत्र परिणत-रूपघटिततत्तच्चतुर्भङ्गीद्वयं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकसहित कर्तव्यम् मन-आदि पराक्रमान्तसप्तकघटितं तु दृष्टान्तवर्जितमेव चतुर्भङ्गीसप्तकं करणीयम्

ऐसा वह मनुष्य द्वितीयभंग में परिगणित हुवा है इसी तरह स्वभावतः अपवित्र व्यक्ति आगे चलकर सदाचार आदि के पालन से पवित्र बन जाता है तो वह तृतीयभंग में गिना गया है, और जो अशुचि का अशुचि ही बना रहता है तो वह चतुर्थभंग में परिणत हुवा है ।

"एवं जहेव इत्यादि-जिस पद्धति से यह शुचि अशुचि सम्बन्धी दृष्टान्त दार्ष्टान्तिक सहित प्रगट की गई है, उसी प्रकार से शुचि अशुचि पदों के साथ परिणत, रूप, मन, सङ्कल्प आदि पूर्वोक्त पदों को जोडकर ४-४ चतुर्भंगी बना लेना चाहिये। इनमें शुचि अ चि पदों के साथ परिणत और रूप पद घटितकर जो चतुर्भङ्गी बनाई जावे-उसमें वस्त्र का दृष्टान्त देकर दार्ष्टान्तिक के साथ भी वे चतुर्भङ्गी घटित कर लेना चाहिये क्यों कि इन चतुर्भंगों की दोनों में समानता मिल जाती है परन्तु-मन सङ्कल्प प्रज्ञा दृष्टि शीलाचार व्यवहार और पराक्रम इन

પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે. (૩) જે પુરુષ પહેલાં અસદાચારના પાલનને લીધે અપવિત્ર હોય, પણ પાછળથી સદાચાર આદિના પાલનને કારણે પવિત્ર બની ગયો હોય, તેને "અશુચિ શુચિ" રૂપ ત્રીજા પ્રકારમાં સમાવી શકાય છે. (૪) જે પુરુષ પહેલા પણ અસદાચારના પાલનને લીધે અપવિત્ર હોય અને પછી પણ એવો જ અપવિત્ર રહે છે તેને "અશુચિ અશુચિ" રૂપ ચોથા પ્રકારમા મૂકી શકાય છે

"एव जहेव" ઇત્યાદિ-જે પદ્ધતિથી આ શુચિ અશુચિ દૃષ્ટાન્તરૂપ વૃક્ષ અને દાર્ષ્ટાન્તિક પુરુષની અપેક્ષાએ પ્રકટ કરવામાં આવી છે, એ જ પ્રમાણે શુચિ-અશુચિ પદોની સાથે પરિણત રૂપ, મન, સંકલ્પ આદિ પૂર્વોક્ત પદોને જોડીને ચાર ચાર ભાંગાનું પ્રત્યેકમાં કથન થવું જોઇએ શુચિ અશુચિ પદોની સાથે 'પરિણત' અને 'રૂપ' પદને યોજવાથી દૃષ્ટાન્તભૂત વસ્ત્રની અપેક્ષાએ બે ચતુર્ભંગી બનશે અને દાર્ષ્ટાન્તિક પુરુષની અપેક્ષાએ પણ બે ચતુર્ભંગી

मनः प्रभृतीनां पुरुषधर्माणामचेतने वस्त्रेऽसम्भवादित्याशयेनाऽह—"जाव परक्कमे" इति, पराक्रमपदं यावदिति तदर्थः ॥ २६ ॥

अथ दृष्टान्तभूतकोरकसूत्रम्—

"चत्तारि कोरया" इत्यादि—चत्वारः कोरकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—आम्रप्रलम्बकोरकः—आम्रः प्रसिद्धः, तस्य प्रलम्बः—प्रलम्बते—वृन्तेऽवलम्बत इति प्रलम्बः=फलम्, तस्य कोरकः=कलिका, आम्रफलकलिकेत्यर्थः १;

तालप्रलम्बकोरकः=तालफलकलिका २,

वल्लीप्रलम्बकोरकः=वल्लीफलकलिका ३,

पदों को शुद्धि और अशुद्धिपदों के साथ जोडकर जो चार चार भङ्ग इनके सम्बन्ध में बनाये जाते हैं, उनमें वस्त्र का दृष्टान्त नहीं लिया गया है क्यों कि मन आदि जो पुरुषगत धर्म हैं वे अचेतन वस्त्र में नहीं पाये जाते हैं इसी आशय से "जाव परक्कमे" ऐसा पद कहा है। २६

"दृष्टान्तभूत कोरक सूत्र—"

"चत्तारि कोरया" इत्यादि-कोरक जो आम्रफलप्रलम्बकोरक आदि भेद से चार प्रकार के कहे गये हैं, उनका अभिप्राय ऐसा है आम्र के वृन्त में जो लटकता है वह आम्रप्रलम्ब है इस आम्रप्रलम्ब की जो कलिका होती है वह यहां आम्रप्रलम्बकलिका पद से गृहीत हुई है। आम्रप्रलम्ब शब्द का अर्थ है आम का फल इसी प्रकार तालप्रलम्बकोरक का अर्थ है तालफलकलिका और वल्ली प्रलम्ब कोरक

બનશે પણ મન, સંકલ્પ, પ્રજ્ઞા, દૃષ્ટિ, શીલાચાર, વ્યવહાર અને પરાક્રમ આ સાત પદોને અનુક્રમે શુચિ અશુચિ સાથે યોજવાથી માત્ર પુરુષ સંબંધી સાત ચતુર્ભંગી બને છે-વસ્ત્ર સંબંધી સાત ચતુર્ભંગી સંભવી શકતી નથી, કારણ કે અચેતન વસ્ત્રમાં મન આદિ પુરુષ ધર્મોનો સદ્‌ભાવ હોતો નથી. આ વાત "जाव परक्कमे" આ સૂત્રપાઠ દ્વારા સૂચિત થઈ છે

"દૃષ્ટાન્તભૂત કોરક સૂત્ર"

"चत्तारि कोरया" ઈત્યાદિ. "આમ્રફલ પ્રલમ્બ કોરક' આદિના ભેદથી કોરકના જે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે—આંબાના વૃક્ષમાં જે લટકતી વસ્તુ છે તેને આમ્રપ્રલમ્બ કહે છે આ આમ્રપ્રલમ્બની જે કલિકા હોય છે, તે અહીં 'આમ્રપ્રલમ્બ કલિકા' પદથી ગૃહીત થયેલ છે. આમ્રપ્રલમ્બ એટલે આમ્રફળ (કેરી) એ જ પ્રમાણે તાલપ્રલમ્બ કોરક એટલે 'તાડફલ કલિકા' થાય છે, વલ્લી પ્રલમ્બ કોરક એટલે વલ્લી ફલની કલિકા

मेण्ढविषाणप्रलम्बकोरकः=मेषशृङ्गतुल्यफला वनस्पतिजातिः, तस्याः प्रलम्ब कोरकः मेण्ढविषाणा फलकलिकेत्यर्थः ४ ॥ २७ ॥

अथ दार्ष्टान्तिकपुरुषजातसूत्रम्—

"एवामेवे"—त्यादि-एवमेव=दृष्टान्तभूतकोरकवदेवेत्यर्थः, चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—आम्रप्रलम्बकोरकसमानः आम्रप्रलम्बकोरकेण समानः =सदृशः, यथाऽऽम्रप्रलम्बकोरकः सेव्यमानः सन्नुचितसमये समुचितं स्वादुफलं ददाति तथा पुरुषोऽपि परिचर्यमाणउचितकाले समुचितमुपकारफलं जनयतीति स पुरुष आम्रप्रलम्बकोरकसमानो गीयते । १ ॥

तालप्रलम्बकोरकसमानः—यथा तालप्रलम्बकोरकः स्वं चिरं सेवमानस्य पुरु-

का अर्थ है वल्लीकलिका तथा मेण्ढविषाणप्रलम्बकोरक शब्द का अर्थ है मेण्ढविषाणाफलकलिका, । मेषशृङ्गतुल्य फलवाली वनस्पति है इसके प्रलम्ब का फल का जो कोरक होता है वह यहां मेषवृषाण प्रलम्बकोरक से लिया गया है।

अब इन चार प्रकार के कोरकों का साधर्म्य दार्ष्टान्तिकभूत पुरुषों में घटित सूत्रकार ने इस प्रकार से कियाहै-सेवा किया गया जो पुरुष उचित समय में समुचित उपकारफल को देता है वह पुरुष आम्र फल के कोरक के समान है, जैसे – आम्र फल का कोरक सेवित रक्षित किये जाने पर उचित समय में समुचित स्वादवाले फल को देता है १ जो पुरुष चिरकाल तक सेवित होने पर भी कष्ट से पुष्कल उपकार के फल को देता है वह पुरुष तालप्रलम्ब कोरक

અને મેંઢ વિષાણુ પ્રલમ્બ કોરક શબ્દનો અર્થ 'મેંઢ વિષાણુ ફલ કલિકા' થાય છે. ઘેટાના શિંગડાંના આકારના ફલવાળી એક વનસ્પતિ થાય છે (કદાચ ખીજડા માટે આ શબ્દ વપરાતો હોય), તેના પ્રલમ્બનો (ફલનો) જે કોરક (શિંગ) હોય છે તેને અહીં મેષવૃષાણુ પ્રલમ્બ કોરક પદ દ્વારા ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે આ ચાર પ્રકારના કોરકો અને દાર્ષ્ટાન્તિક પુરુષો વચ્ચે શી સમાનતા છે તે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે—

(૧) જેમ આમ્રફલ કોરકનું રક્ષણ કરવામાં આવે તો ઉચિત સમયે સમુચિત સ્વાદવાળાં ફળ આપે છે, તેમ કેટલાક પુરુષો એવા હોય છે કે તેમની સેવા કરવામા આવે તો ઉચિત સમયે સમુચિત ઉપકાર રૂપ ફલનું પ્રદાન કરે છે, એવા પુરુષોને પહેલા પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે. (૨) તાડ પ્રલમ્બ કોરકની દીર્ઘકાળ પર્યન્ત રક્ષા કરવામા આવે, તો મહામુશ્કેલીએ ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે, એ જ પ્રમાણે કેટલાક પુરુષો દીર્ઘકાળ પર્યન્ત સેવિત થયા

पस्य कष्टेन महत्फलं ददाति, तथा पुरुषोऽपि चिरकालसेवनात् कष्टेन पुष्फल-मुपकारफलं सम्पादयतीति स पुरुषस्तत्तुल्योऽभिधीयते ।२॥

वल्लीप्रलम्बकोरकसमानः – लताफलकलिकातुल्यः, यथा वल्लीप्रलम्बकोरको विनाऽपि क्लेश शी ' फलं प्रयच्छति, तथा यः पुरुषोऽक्लेशेन शीघ्रमुपकारफलं ददाति स तथाभूत उदीर्यते । ३ ॥

मेण्ढकविषाणाप्रलम्बकोरकसमानः–मेण्ढविषाणाफलकलिकासदृशः, यथा मेण्ढविषाणाप्रलम्बकोरको जनेन सेव्यमानोऽपि हितकरं फलं न ददाति, अखाद्य-फलदायकत्वात्, तथा यः पुरुषः परिचर्यमाणोऽपि मृदुवचनान्येव वक्ति न तु कञ्चनोपकारफल करोतीति स तत्सदृश उच्यते । ४ । २८ । (सू० ५)

के समान है जैसे तालप्रलम्बकोरक चिरकाल तक अपनी रक्षा करने वाले को कष्ट से महाफल देता है। जो अक्लेश से विना किसी क्लेश का ही शीघ्र उपकार के फल को देता है वह पुरुष–वल्ली प्रलम्बकोरक समान है, जैसे वल्ली प्रलम्ब कोरक विना किसीक्लेश का शीघ्र ही फल देता है। तथा जो पुरुष सेवित हुवा भी अपने सेवक जन के लिये हितकर फल नहीं देता है केवल मीठीर बातें ही बनाता है, मीठा मीठा वचन ही बोलता है उपकार का कुछ भी फल प्रदान नहीं करता है ऐसा वह पुरुष मेण्ढविषाणाप्रलम्बकोरक का समान है जैसे मेण्ढवि-षोणप्रलम्बकोरक जन के द्वारा रक्षित होता हुवा भी हितकर फल नहीं देता है क्यों कि–उसका वह फल विना स्वाद का होता है ।४। २८सू०५॥

બાદ મહામુશ્કેલીએ ઉપકારનું ફલ દેનારા હોય છે, તેમને બીજા પ્રકારમાં મૂકી શકાય છે. (૩) જે પુરુષ વિના મુશ્કેલી જલ્દીમાં જલ્દી ઉપકારનો બદલો વાળી આપે છે, તેને વલ્લી પ્રલમ્બ કોરક સમાન ગણાય છે, કારણ કે વલ્લી-પ્રલમ્બ કોરક થોડા સમય સુધી સેવિત થવા છતાં પણ શીઘ્રતાથી ફલપ્રદાન કરે છે. (૪) જે પુરુષની સેવા કરવા છતાં પણ સેવા કરનાર પુરુષને કોઈ લાભ થતો નથી, માત્ર મીઠાં મીઠાં વચન જ સ ભળાવ્યા કરે છે, એવા પુરુષને મેષ વિષાણુ પ્રલમ્બ કોરક સમાન કહ્યો છે મેષવિષાણુ પ્રલમ્બ કોરકની રક્ષા કરવા છતાં પણ રક્ષકને હિતકર ફળની પ્રાપ્તિ થતી નથી, કારણ કે તેનાં ફળ સ્વાદરહિત હોય છે. આ પ્રમાણે ઉપકારનો બદલો ન વાળી આપનારને આ ચોથા પ્રકારમાં મૂકી શકાય છે. । ૪ । ૨૮ ॥ સૂ ૫ ॥

पुरुषाधिकार एव घुणदृष्टान्त दार्ष्टान्तिक सूत्रमाह —

मूलम्-चत्तारि घुणा पण्णत्ता, तं जहा-तयक्खाए १, छल्लिक्खाए २, कट्ठक्खाए ३, सारक्खाए ४। एवामेव चत्तारि भिक्खागा पण्णत्ता, तं जहा तयक्खायसमाणे जाव सारक्खायसमाणे। तयक्खायसमाणस्स णं भिक्खागस्स सारक्खायसमाणे तवे पण्णत्ते, छल्लिक्खायसमाणस्स णं भिक्खागस्स कट्ठक्खायसमाणे तवे पण्णत्ते, कट्ठक्खायसमाणस्स णं भिक्खागस्स छल्लिक्खायसमाणे तवे पण्णत्ते ॥ सू० ६ ॥

छाया—चत्वारो घुणाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—त्वक्खादः १, छल्लीखादः २, काष्ठखादः ३, सारखादः ४। एवमेव चत्वारो भिक्षाकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—त्वक्खादसमानः १, यावत् सारखादसमानः ४। त्वक्खादसमानस्य खलु भिक्षाकस्य सारखादसमानं तपः प्रज्ञप्तम्, सारखादसमानस्य खलु भिक्षाकस्य त्वक्खादसमानं तपः प्रज्ञप्तम्, छल्लीखादसमानस्य खलु भिक्षाकस्य काष्ठखादसमानं तपः प्रज्ञप्तम्, काष्ठखादसमानस्य खलु भिक्षाकस्य छल्लीखादसमानं तपः प्रज्ञप्तम् (सू० ६)

अब सूत्रकार इस पुरुषाधिकार में ही घुण दृष्टान्त दार्ष्टान्तिक सूत्र कहते हैं-" चत्तारि घुणा पण्णत्ता " इत्यादि।

सूत्रार्थ—घुण चार प्रकार के कहे गये हैं, जैसे-त्वक्खाद १ छल्लीखाद २ काष्ठखाद ३ और सारखाद ४ इसी तरह से चार भिक्षाक कहे गये हैं, जैसे त्वक्खादसमान यावत् सारखाद समान ४ त्वक्खाद समानभिक्षाक का सारखादसमान तप कहा गया है सारखाद समान भिक्षाकका त्वक्खाद समान तप कहा है छल्लीखादसमान भिक्षाक का काष्ठखाद समान तप कहा गया है और काष्ठखादसमान भिक्षाक का छल्लीखाद समान तप कहा गया है

હવે સૂત્રકાર ઘુણ (કીડા) ના દૃષ્ટાન્ત દ્વારા ચાર પ્રકારના પુરુષોનું નિરૂપણ કરે છે-" चत्तारि घुणा पण्णत्ता " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ-ઘુણ એટલે કીડો. ઘુણ ચાર પ્રકારના કહ્યા છે-જેમકે (૧) ત્વક્ ખાદ, (૨) છલ્લી ખાદ, (૩) કાષ્ઠ ખાદ અને (૪) સાર ખાદ. એજ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના ભિક્ષાક (ભિક્ષુક) કહ્યા છે-(૧) ત્વક્ ખાદ સમાન, (૨) છલ્લી ખાદ સમાન, (૩) કાષ્ઠ ખાદ સમાન અને (૪) સાર ખાદ સમાન.

ત્વક્ખાદ સમાન ભિક્ષુકનું તપ સારખાદ સમાન કહ્યુ છે. સારખાદ સમાન

टीका—" चत्तारि घुणा " इत्यादि—चत्वारः=चतुः संख्याः, घुणाः=काष्ठ-वेधकाः कीटविशेषाः, प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—त्वक्खादः—त्वचं खादतीति त्वक्खादी बाह्यच्छल्लीभक्षकः १, छल्लीखादः—छल्लीं खादतीति छल्लीखादः=आभ्यन्तरच्छल्ली-खादकः २, काष्ठखादः=प्रसिद्धः ३, सारखादः=काष्ठमध्यभागखादको वज्रमुखघुण इत्यर्थः । ४ ।

अथ दार्ष्टान्तिकभिक्षाकसूत्रमाह—

" एवामेवे "—त्यादि—एवमेव=घुणवदेवेत्यर्थः, चत्वारो भिक्षाकाः—भिक्षणशीलाः—भिक्षुका इत्यर्थः, प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—त्वक्खादसमानः—' जाव ' इति-

---

इस सूत्र का तात्पर्यार्थ ऐसा है काष्ठवेधक कीटका नाम घुण है ये घुण जो चार प्रकार के कहे गये हैं उसका अभिप्राय ऐसा है—कि जो घुण बाहर की छल्ली का भक्षण करता है वह त्वक्खाद घुण है १ जो घुण भीतर की छल्ली को खाता है वह छल्लीखाद घुण है २ जो घुण केवल काष्ठ को खाता है वह काष्ठखाद घुण है ३ और जो काष्ठ के सार भाग को खाता है वह सारखाद घुण है ४। काष्ठ का जो मध्यभाग होता है उसका नाम सार है। सारखाद का दूसरा नाम वज्रमुख घुण है अब घुण के ये चार दार्ष्टान्तिक भिक्षाक सूत्र के साथ घटित करने के लिये सूत्रकार "एवामेव" इत्यादि सूत्र कहते हैं—इससे वे ऐसा प्रगट करते है—कि जैसे ये घुण के प्रकार बतलाये गये हैं ऐसे ही चार प्रकार भिक्षाक

ભિક્ષુકનું ત્વક્ખાદ સમાન તપ કહ્યું છે, છલ્લીખાદ સમાન ભિક્ષુકનું કાષ્ઠ ખાદ સમાન તપ કહ્યુ છે અને કાષ્ઠખાદ સમાન ભિક્ષુકનું છલ્લીખાદ સમાન તપ કહ્યું છે. આ સૂત્રનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

કાષ્ઠવેધક કીડાને ઘુણ કહે છે તે ઘુણના જે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે-તેનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) જે ઘુણ વૃક્ષની છાલના બહારના ભાગનું ભક્ષણ કરે છે, તેને ત્વક્ખાદ ઘુણ કહે છે. (૨) જે ઘુણ છાલની અંદરના ભાગનું ભક્ષણ કરે છે, તેને છલ્લીખાદ ઘુણ કહે છે. (૩) જે ઘુણ કેવળ કાષ્ઠનું જ ભક્ષણ કરે છે, તેને કાષ્ઠખાદ ઘુણ કહે છે (૪) જે ઘુણ કાષ્ઠના સાર ભાગનું જ ભક્ષણ કરે છે તેને સારખાદ ઘુણ કહે છે. કાષ્ઠના મધ્ય ભાગને તેનો સાર ભાગ કહે છે, સારખાદનું બીજું નામ વજ્રમુખ ઘુણ છે

હવે ઘુણના આ ચારે પ્રકારને દાર્ષ્ટાન્તિક ભિક્ષાક સૂત્ર (ભિક્ષુક સૂત્ર) સાથે ઘટાવવા નિમિત્તે સૂત્રકાર ' एवामेव " ઈત્યાદિ સૂત્રો કહે છે. આ સૂત્ર દ્વારા જે સૂત્રકાર એ વાત પ્રકટ કરે છે કે ઘુણના જેવા ચાર પ્રકાર કહ્યા છે, એવા ચાર પ્રકાર ભિક્ષાકના પણ પડી શકે છે. ભિક્ષુકને ભિક્ષાક પણ કહે છે.

यावच्छब्देन " छल्लीखादसमानः २, काष्ठखादसमानः ३, सारखादसमानः ४ " इति, तत्र त्वक्खादेन घुणेन समानः—सदृशः त्वक्खादसमानः त्वक्खादसादृश्यं च भिक्षुकेऽत्यन्तसन्तोषितयाऽऽचाम्लादितपःकरणात् १, अन्तप्रान्तरूक्षतुच्छारसविरसाद्याहारकत्वाच्च, छल्लीखादसमानः—आभ्यन्तर वल्कभक्षकघुणसदृशः शुष्कनीरसाद्यलेपाऽऽहारकत्वात् २, काष्ठखादसमानः = काष्ठभक्षकतुल्यो निर्विकृतिकाऽऽहारकत्वात् ३, सारखादसमानः=काष्ठमध्यभक्षकसदृशः सर्वकामगुणाऽऽहार कत्वादिति ४ ॥

एषां चतुर्विधभिक्षाकाणां तपोविशेषकथनसूत्रमाह—" तयक्खायसमाणस्से " त्यादि—त्वक्खादसमानस्य—त्वक्सदृशासारभोक्तुर्भिक्षोः, खलु सारखादसमानं—

के भी कहे गये हैं। जैसे—त्वक्खाद समान भिक्षाक १ भिक्षुक का नाम भिक्षाक है यावत् छल्लीखादसमान भिक्षाक २ काष्ठखादसमान भिक्षाक ३ और सारखादसमान भिक्षाक ४ इनमें त्वक्खाद घुण समान वह भिक्षाक है जो अत्यन्त सन्तोषी होने के कारण आचाम्ल आयंबिल (आमिल) आदि तपस्या है, अन्त प्रान्त रूक्ष तुच्छ अरस, और—विरस आहार करता है। छल्लीखाद घुण समान वह भिक्षाक है जो शुष्क नीरस आदि अलेप आहार करता है। काष्ठखाद घुण समान वह भिक्षा है जो निर्विकृतिक (विगय) अर्थात्—दूध दही घृत तेल और मधुर रहित आहार करता है। तथा—सारखाद घुण समान वह भिक्षाक है जो सर्वकाम गुण आहार करता है वह काष्ठके मध्य भक्षक समान भिक्षाक है।

તે ભિક્ષુકના ચાર પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે-(૧) ત્વક્ખાદ સમાન ભિક્ષુક, (૨) છલ્લીખાદ સમાન ભિક્ષુક, (૩) કાષ્ઠખાદ સમાન ભિક્ષુક અને (૪) સારખાદ સમાન ભિક્ષુક. ત્વક્ખાદ ઘુણ સમાન ભિક્ષુક એ છે કે જે અત્યન્ત સંતોષી હોવાને કારણે આયમ્બિલ આદિ તપસ્યાઓ કરે છે, અને અન્ત, પ્રાન્ત, રૂક્ષ, તુચ્છ, અરસ અને વિરસ આહાર જ લે છે. છલ્લીખાદ ઘુણ સમાન ભિક્ષુક એ છે કે જે શુષ્ક, નીરસ આદિ અલેપ આહાર જ કરે છે. કાષ્ઠખાદ ઘુણ સમાન ભિક્ષુક એ છે કે જે નિર્વિકૃતિક (વિગય) એટલે કે દૂધ, દહી, ઘી, તેલ અને મધુરતા રહિત આહાર કરે છે. સારખાદ ઘુણ સમાન ભિક્ષુક એ છે કે જે સર્વકામ ગુણસંપન્ન આહાર કરે છે, તે કાષ્ઠના મધ્ય ભાગનું ભક્ષણ કરનાર ઘુણ સમાન ગણાય છે.

હવે સૂત્રકાર આ ચારે પ્રકારના ભિક્ષુઓના તપોવિશેષનું કથન કરે છે " तयक्खाणसमाणस्स," ઇત્યાદિ—

सारखादो वज्रमुखघुणस्तत्समानं-तत्तुल्यं वज्रसारमतितीव्रं तपो भवतीत्याशयेनोऽऽह-" सारक्खाये "-त्यादि, वज्रसारतपश्च निःसङ्गत्वेन कर्मभेदकत्वाद् बोध्यम्। अयम्भावः-यथा सारखादो घुणः कठिनं काष्ठमध्यं भिनत्ति तथा त्वक्खादो भिक्षुरपि भवानुबन्धि कठिनतरमपि कर्म भिनत्तीति तादृशभिक्षोः सारखादसमानं तपो भवतीति प्रज्ञप्तं=कथितम् । १ ।

" सारक्खायसमाणस्से "-त्यादि - सारखादसमानस्य - काष्ठमध्यभक्षक-घुणसदृशस्य खलु भिक्षाकस्य त्वक्खादसमानं = बाह्यवल्कलखादकघुणसदृशं तपो भवति, अयमाशयः-यथा त्वक्खादो घुणः काष्ठसारभेदने समर्थो न भवति

अब सूत्रकार इन चतुर्विध भिक्षु के तपोविशेष का कथन करने के निमित्त सूत्र कहते हैं-" तयक्खाणसमाणस्स " इत्यादि

जो भिक्षुकत्वक्के जैसे सार पदार्थका भोजन करता है उसका तप वज्र मुख घुण के समान वज्र अतितीव्र होता है, वज्रसार तप निःसङ्ग होने के कारण कर्मभेदक होता है ; तात्पर्य ऐसा है जैसे सारखादघुण कठिन भी काष्ठ मध्य को छिद्रिल कर देता है उसे भेद देता है, उसी प्रकार त्वक्खाद भिक्षुक भी भवानुबन्धि कठिनतर भी कर्मको भेद डालता है, अतः-ऐसे भिक्षुकका तप सारखादके समान होता है ऐसा कहा गया है१

" सारक्खायसमाणस्स " इत्यादि, काष्ठ मध्य भक्षक घुण की समानतावाले भिक्षु का तप "त्वक्खाद समानं" बाह्य वल्कल छालको खानेवाले घुण के समान होता है । इसका आशय ऐसा है जैसे त्वक्खादघुण काष्ठ सार को भेदने में समर्थ नहीं होता है क्यों कि वह तो

જે ભિક્ષુક ત્વક્ના સમાન સાર પદાર્થોનું ભોજન કરે છે, તેનું તપ વજ્ર મુખ ઘુણના જેવું છે. વજ્ર-અતિ તીવ્ર હોય છે, વજ્રસાર તપ નિઃસંગ હોવાને કારણે કર્મભેદક હોય છે. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

જેમ સારખાદ ઘુણ (કાષ્ઠના મધ્ય ભાગનું ભક્ષણ કરનારો કીડો) કઠણમાં કઠણ કાષ્ઠને ભેદીને તેના મધ્ય ભાગમાં પહોંચી જાય છે અને તે મધ્ય ભાગનું જ ભક્ષણ કરે છે, એ જ પ્રમાણે ત્વક્ખાદ ઘુણ સમાન ભિક્ષુક પણ ભવાનુબન્ધી કઠણમાં કઠણ કર્મોને પણ ભેદી નાખે છે, તે કારણે એવા ભિક્ષુકના તપને સારખાદ ઘુણના તપ સાથે સરખાવ્યું છે...૧

" सारक्खायसमाणस्स " કાષ્ઠના મધ્યભાગનું ભક્ષણ કરનાર ઘુણની સમાનતાવાળા ભિક્ષુનું તપ " त्वक्खादसमानं " છાલના બાહ્યભાગનું ભક્ષણ કરનાર ઘુણના સમાન હોય છે આ કથનનો ભાવાર્થ એવો છે કે ત્વક્ખાદ ઘુણ (બાહ્ય ત્વચાનું ભક્ષણ કરનાર કીડો) કાષ્ઠસારને (કાષ્ઠના મધ્ય ભાગને)

त्वक्खादकत्वादेव हेतोः, तथा तादृशस्य भिक्षुकस्य कर्मसारभेदनेऽसमर्थमेव तपो भवति, यतः सर्वकामगुणाऽऽहारकरूपः सारखादसमानो भिक्षुको भवतीति । २ ।

" छल्लिक्खायसमाणस्से "-त्यादि - छल्लीखादसमानस्य=आभ्यन्तरभाग-भक्षकघुणतुल्यस्य भिक्षाकस्य काष्ठखादसमानं=काष्ठभक्षकघुणतुल्यं तपो भवति, अयं भावः-छल्लीखादसमानस्य साधोस्त्वक्खादघुणसमानसंयतापेक्षया किञ्चिद्विशिष्टभोजित्वेन किञ्चित्ससङ्गत्वात्, सारखाद-काष्ठखाद घुणसमानसंयतापेक्षया त्वसारभोजित्वेन निःसङ्गत्वाच्च कर्मभेदने काष्ठखाद घुणसमानं तपो भवति,

त्वक् (छाल) को ही खानेवाला होता है अतः ऐसा जो भिक्षुक होता है उस भिक्षुक तप भी कर्मसार भेदने में समर्थ नहीं होता है किन्तु-असमर्थ ही रहता है, क्यों कि-यह भिक्षुक सारखाद समान भिक्षाक सर्वकाम गुणाहारक होता है—२

" छल्लिक्खायसमाणस्स " इत्यादि जो भिक्षुक आभ्यन्तर भाग का खानेवाला घुण के समान होता है उसका तप काष्ठभक्षक घुण के तुल्य होता है, । इसका भाव ऐसा है-जो भिक्षुक छल्लीखाद समान होता है, ऐसे भिक्षाक का तप त्वक्खाद घुण समान संयत की अपेक्षा किञ्चिद्विशिष्ट भोजी होने के कारण किञ्चित् ससङ्ग होने से तथा सार खाद काष्ठखादघुण समान संयत की अपेक्षा असार भोजी होने के कारण निःसङ्ग होने से कर्म के भेदनमें काष्ठखाद घुण समान होता है। इसका अर्थ ऐसा है-काष्ठखाद घुण जैसा मध्यम का भेदन करता है

ભેદવાને સમર્થ હોતો નથી, પણ માત્ર બાહ્ય છાલને જ ખાનારો હોય છે. એ જ પ્રમાણે ત્વક્ખાદ ભિક્ષુનું તપ પણ કર્મસારને ભેદવાને સમર્થ બની શકતું નથી-પણ અસમર્થ જ રહે છે, કારણ કે તે સારખાદ સમાન ભિક્ષુક સર્વકામ ગુણાહારક હોય છે

" છલ્લિક્ખાયસમાણસ્સ " ઇત્યાદિ—જે ભિક્ષુક છાલના આભ્યન્તર ભાગને ખાનારા કીડા જેવો હોય છે, તેનુ તપ કાષ્ઠભક્ષક કીડાતુલ્ય હોય છે આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—જે ભિક્ષુ છલ્લીખાદસમાન (આભ્યન્તર છાલ ખાનાર કીડા સમાન) હોય છે, તે ભિક્ષુ ત્વક્ખાદ ઘુણ સમાન સંયત કરતાં અમુક અંશે વિશિષ્ટ પ્રકારના આહારનું સેવન કરનારો હોવાથી કેટલેક અંશે સસંગ અથવા અધિક તપને કારણે અધિક કર્મભેદન કરનારો હોવાથી તથા સારખાદ ઘુણ સમાન સંયત કરતાં અસારભોજી હોવાને કારણે નિઃસંગ હોવાથી, કર્મના ભેદનમાં કાષ્ઠખાદ ઘુણ સમાન હોય છે એટલે કે કાષ્ઠ ખાદ

अयमर्थः-काष्ठखादो घुणो यथा मध्यमं भेदनं करोति, तथा तस्य तपो मध्यमं भवति, नातितीव्रं सारखादघुणवत्, नातिमन्दं त्वक्छल्लीखादघुणवदिति ॥३॥

"कट्टखायसमाणस्स"-त्यादि - काष्ठखादसमानस्य=काष्ठभक्षकघुणसदृशस्य भिक्षाकस्य छल्लीखादसमानम्=आभ्यन्तरवल्कभक्षकघुणतुल्यं तपः प्रज्ञप्तम्, अयमर्थः-यथा छल्लीखादो घुणः काष्ठसारभेदने समर्थो न भवति, तथा तादृशो भिक्षुरपि कर्मभेदने समर्थो न भवति, अयं भावः - काष्ठखादसमानस्य भिक्षोः सारखादघुणसमानसाध्वपेक्षयाऽसारभोजित्वेन निःसङ्गत्वात् त्वक्छल्लीखादघुणसमानसाध्वपेक्षया सारतरभोजित्वेन ससङ्गत्वाच्च छल्लीखादघुणवत् तत्तपः

इसलिये-उसका तप मध्यम होता है, क्यों कि-सारखादघुण की तरह वह अतितीव्र नहीं होता है और त्वक् छल्लीखाद घुण की तरह वह अतिमन्द भी नहीं होता है अतः-वह मध्यम होता है—३

"कट्ठखाय समाणस्स-" इत्यादि जो भिक्षुक काष्ठखाद घुण के जैसा होता है उसका तप आभ्यन्तर वल्कलके भक्षक घुण तुल्य होता है इसका अर्थ ऐसा ही है जैसे छल्लीखाद घुण काष्ठसार भेदने में समर्थ नहीं होता है। उसी प्रकार ऐसा भिक्षुक भी कर्मभेदन में समर्थ नहीं होता है इसका भाव यह है-काष्ठखाद भिक्षु का तप साधारण कहा गया है, क्यों कि-सारखाद घुण समान साधु की अपेक्षा यह असारभोजी होने के कारण निःसङ्ग होता है और-त्वक् छल्लीखादघुण समान साधु की अपेक्षा यह सारतर भोजी होने के कारण ससंग होता है।

ઘુણ મધ્યમનો ભેદક હોય છે, અને તે કારણે તેનું તપ પણ મધ્યમ હોય છે, કારણ કે સારખાદ ઘુણની જેમ તે અતિશય તીવ્ર પણ હોતું નથી અને ત્વક્ ખાદ ઘુણની જેમ તે અતિશય મન્દ પણ હોતું નથી તે કારણે તેના તપને મધ્યમ કહ્યું છે...૩

"कट्ठक्खायसमाणस्स" ઇત્યાદિ—જે ભિક્ષુક કાષ્ઠખાદ ઘુણના જેવો હોય છે, તેનું તપ આભ્યન્તર છાલભક્ષક ઘુણના જેવું હોય છે આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—જેમ આભ્યન્તર છાલભક્ષક કીડા કાષ્ઠસારને ભેદવાને અસમર્થ જ હોય છે, એ જ પ્રમાણે એવો ભિક્ષુક પણ કર્મનું ભેદન કરવાને સમર્થ હોતો નથી. એટલે કે કાષ્ઠખાદ ભિક્ષુના તપને સાધારણ કહ્યું છે, કારણ કે સારખાદ ઘુણ સમાન સાધુની અપેક્ષાએ તે અસારભોજી હોવાને કારણે નિઃસંગ હોય છે, અને બાહ્ય છાલ (ત્વક્) ના ભક્ષક ઘુણના જેવા સાધુની અપેક્ષાએ તે સારતરભોજી હોવાને કારણે સસંગ હોય છે. તે કારણે

कर्मभेदने सारखाद–काष्ठखादघुणवन्नातिसमर्थं, त्वक्खादघुणवन्नातिमन्दं किन्तु साधारणं प्रज्ञप्तमिति। एवञ्च प्रथमस्यातितीव्रं प्रधानतरं तपः १, द्वितीयस्याप्रधानतरम् २, तृतीयस्य प्रधानम् ३, चतुर्थस्य भिक्षुकस्याप्रधानमित्युपसंहारः४॥सू०६॥

पूर्वं वनस्पत्यवयवखादका घुणा निरूपिता इति वनस्पतिमेव प्ररूपयन्नाह–

मूलम्–चउव्विहा तणवणस्सइकाइया पण्णत्ता, तं जहा-अग्गबीया १, मूलबीया२, पोरबीया३, खंधबीया ४ ॥ सू०७ ॥

चउहिं ठाणेहिं अहुणोववण्णे णेरइए णेरइयलोगंसि इच्छेज्जा माणुसं लोगं हव्वमागच्छित्तए, णो चेव णं संचाएइ हव्वमागच्छित्तए, तं जहा-अहुणोववण्णे नेरइए णिरयलोगंसि समुब्भूयं वेयणं वेयमाणे इच्छेज्जा माणुसं लोगं हव्वमागच्छित्तए णो चेव णं संचाएइ हव्वमागच्छित्तए १, अहुणोववन्ने णेरइए निरयलोगंसि णिरयपालेहिं भुज्जो२, अहिट्ठिज्जमाणे२ इच्छेज्जा माणुसं लोगं हव्वमागच्छित्तए, णो चेव णं संचाएइ हव्वमाग-

इसलिये छल्लीखाद घुण के समान वह उसका तप कर्मभेदन में सारखाद काष्ठखाद घुण की तरह अति समर्थ नहीं होता है एवं त्वक्खाद घुण की तरह अतिमन्द भी नहीं होता है इसलिये इसे साधारण कहा गया है। इस तरह प्रथम का अतितीव्र प्रधानतर तप होता है १ द्वितीय का अप्रधानतर और तृतीय का प्रधान ३ तथा चतुर्थ भिक्षुक का अप्रधान तप होता है, यही उपसंहार इस कथन का है ४—सू० ६॥

છલ્લી ખાદ ઘુણુ સમાન તેનુ તે તપ કર્મનું ભેદન કરવામા કાષ્ઠખાદ ઘુણુની જેમ અતિ સમર્થ પણુ નીવડતું નથી, અને ત્વક્ખાદ ઘુણુના જેવું અતિ મન્દ પણુ હોતું નથી, તેથી તેના તપને સાધારણુ કહેવામાં આવ્યુ છે. આ રીતે પહેલા પ્રકારના સાધુનું તપ અતિ તીવ્ર અથવા અતિ તીવ્ર પ્રધાનતર હોય છે, બીજા પ્રકારના સાધુનું તપ પ્રધાનતર અથવા મધ્યમ હોય છે, ત્રીજા પ્રકારના સાધુનું તપ પ્રધાન અથવા સાધારણુ હોય છે અને ચોથા પ્રકારના સાધુનુ તપ અપ્રધાન હોય છે. ॥ સૂ. ૬ ॥

च्छित्तए २, अहुणोववन्ने णेरइए णिरयवेयणिज्जंसि कम्मंसि अक्खीणंसि अवेइयंसि अणिज्जिन्नंसि इच्छेज्जा माणुसं लोगं हव्वमागच्छित्तए णो चेव णं संचाएइ हव्वमागच्छित्तए ३। एवं निरयाउयंसि कम्मंसि अक्खिणंसि जाव णो चेव णं संचाएइ हव्वमागच्छित्तए ४, इच्चेएहिं चउहिं ठाणेहिं अहुणोववन्ने नेरइए जाव णो चेव णं संचाएइ हव्वमागच्छित्तए ४॥ सू०७

छाया—चतुर्विधास्तृणवनस्पतिकायिकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—अग्रबीजाः १, मूलबीजाः २, पर्वबीजाः ३, स्कन्धबीजाः ४ (सू० ७)।

चतुर्भिः स्थानैरधुनोपपन्नो नैरयिकः नैरयिकलोके इच्छेद् मानुषं लोकं हव्यमागन्तुम्, नो चैव खलु शक्नोति हव्यमागन्तुम् , तद्यथा—अधुनोपपन्नो नैरयिको निरयलोके समुद्भूतां वेदनां वेदयमानः इच्छेद् मानुषं लोकं हव्यमागन्तुम् १,

इस प्रकार से वनस्पति खादक घुणों का निरूपण करके अब सूत्रकार वनस्पति की प्ररूपणा करते हैं—

" चउव्विहा तणवणस्सइकाइया पण्णत्ता "इत्यादि ७

सूत्रार्थ—तृण वनस्पतिकायिक चार प्रकार के कहे गये हैं, जैसे—अग्रबीज १ मूलबीज २ पर्वबीज ३ स्कन्धबीज ४। चार कारणों से अधुनोपपन्नक तत्काल उत्पन्न हुवे नैरयिक नरक से मनुष्यलोक में आना चाहता है वे चार कारण इस प्रकार से हैं एक कारण इनमें ऐसा है कि नरक में तत्काल उत्पन्न हुवा जो नैरयिक है वह जब उस लोक में उत्पन्न वेदना को भोगता है तब वह मनुष्यलोक में आने की

આ રીતે વનસ્પતિભક્ષક કીડાનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર વનસ્પતિની પ્રરૂપણા કરે છે—" चउव्विहा तणवणस्सइकाइया पण्णत्ता " ઇત્યાદિ—

તૃણુ વનસ્પતિકાયિકના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) અગ્રબીજ (૨) મૂલબીજ, (૩) પર્વબીજ અને (૪) સ્કન્ધબીજ.

અધુનોપપન્નક (તત્કાળ ઉત્પન્ન થયેલો) નારક જીવ નીચેના ચાર કારણોને લીધે નરકમાંથી મનુષ્યલોકમાં આવવા ચાહે છે-(૧) નરકમાં તત્કાળ ઉત્પન્ન થયેલો નૈરયિક (નારક જીવ) જ્યારે તે લોકમાં ઉત્પન્ન થયેલી વેદનાને ભોગવે છે, ત્યારે તેને મનુષ્યલોકમા આવવાની ઈચ્છા થાય છે. (૨) જ્યારે તે

अधुनोपपन्नो नैरयिको निरयलोके निरयपालैः भूयो भूयः अधिष्ठीयमानः २ इच्छेद् मानुषं लोक हव्यमागन्तुम्, नो चैव खलु शक्नोति हव्यमागन्तुम् २, अधुनोपपन्नो नैरयिको निरयवेदनीये कर्मणि अक्षीणे अवेदिते अनिर्जीर्णे इच्छेत् मानुपं लोकं हव्यमागन्तुम्, नो चैव खलु शक्नोति हव्यमागन्तुम् ३, एवं निरयाऽऽयुष्के कर्मणि अक्षीणे यावत् नो चैव खलु शक्नोति हव्यमागन्तुम् ४, इत्येतैश्चतुर्भिः स्थानैरधुनोपपन्नो नैरयिकः यावत् नो चैव खलु शक्नोति हव्यमागन्तुम् ४ (सू० ८)।

कल्पन्ते निर्ग्रन्थीनां चतस्र सङ्घाट्यो धारयितुं वा परिधर्तुम्, तद्यथा एका द्विहस्तविस्तारा १, द्वे त्रिहस्तविस्तारे ३, एका चतुर्हस्तविस्तारा ४ ।(सू० ९)।

चाहना करता है। पर वहां से आ नहीं सकता है। दूसरा कारण ऐसा है कि जब वह अधुनोपपन्नक नैरयिक उस निरयलोक में परमाधार्मिक द्वारा बार २ आक्रम्यमाण हन्यमान होता है तब वह मनुष्यलोक में आने की चाहना करता है पर वहां से आ नहीं सकता है। तृतीय कारण ऐसा है कि अधुनोपपन्नक नैरयिक निरय में ही वेदनीय वेदन करने योग्य जो कर्म है उसे वहां ही जब तक भोग नहीं लेगा, तब तक वह मनुष्यलोक में नहीं आ सकता है। चौथा कारण ऐसा है कि–जब तक निरयायुष्क पूर्ण नहीं हुवा है तब तक वह मनुष्यलोक में आने की चाहना करता हुवा भी नहीं आ सकता है, इस प्रकार से ये चार कारण ऐसे हैं जो मनुष्यलोक में उस अधुनोपपन्नक नैरयिक को आने की चाहना उत्पन्न कराते हैं परन्तु फिर भी वह मनुष्यलोक में नहीं आ सकना है ८। निर्ग्रन्थियों को चार संघाटियां (चादर) धारण करने योग्य

नैरयिकपर परमाधार्मिक नामना असुरकुमार देवो वारंवार आक्रमण करे छे, मार मारे छे, त्यारे पण तेने मनुष्यलोकमां आववानी इच्छा थाय छे, पण ते त्यांथी मनुष्यलोकमा आवी शकतो नथी. (३) नरकमां भोगववा योग्य कर्मोनुं ज्यां सुधी ते अधुनोपपन्नक नारक जीव नरकमा ज रहीने पूरेपूरुं वेदन करी लेतो नथी त्यां सुधी ते आ मनुष्यलोकमां आवी शकतो नथी. (४) ज्यां सुधी ते निरयायुष्क (नरक गति संबंधी आयुष्य) पूरेपूरु भोगवी लेतो नथी–त्यांनी आयुस्थिति पूरी करतो नथी–त्यां सुधी ते चाहना करवा छतां पण मनुष्यलोकमा आवी शकतो नथी आ प्रकारना आ चार कारणोने लीधे ते अधुनोपपन्नक नारक जीव नरकमांथी मनुष्यलोकमां आववानी इच्छा थवा छतां मनुष्यलोकमा आवी शकतो नथी.

निर्ग्रंथीओने माटे चार संघाटीओ (वस्त्र विशेष) धारण करवा योग्य कही छे–,१) बे हाथप्रमाणु विस्तारवाळी एक संघाटी,–चादर(२) त्रण हाथप्रमाणु

टीका—" चउव्विहा " इत्यादि – चतुर्विधा =चतुष्प्रकाराः, तृणवनस्पतिकायिकाः–तृणप्रकारा वनस्पतिकायिकास्तृणवनस्पतिकायिका=तृणरूपा वनस्पतिकायिका बादरा इत्यर्थ मज्ञप्ताः तद्यथा–अग्रबीजाः–अग्रेऽग्रं वा बीजं येषां ते तथाभूता व्रीह्यादयः १, मूलबीजाः–मूलमेव बीजं येषां ते मूलबीजा=कमलकन्दादयः २, पर्वबीजाः–पर्वैव बीजं येषां ते तथाभूता इक्ष्वादयः ३, स्कन्धबीजाः–स्कन्धः–थुडं, स एव बीजं येषां ते तथाभूताः सल्लक्यादयः ४ (सू० ७)।

पूर्वं वनस्पतिकायिकजीवानां चतुःस्थानकं मोक्तं, सम्प्रति तज्जीवत्व–मश्र-

कही गई है, जैसे–एक संघाटी दो हाथ विस्तारवाली१ दो संघाटी तीन हाथ विस्तारवाली २ और चार हाथ विस्तारवाली एक ९।

स्पष्टार्थ—तृणरूप जो बादर वनस्पतिकायिक वे यहां तृणवनस्पतिकायिक शब्द से गृहीत हुये हैं। ये तृणवनस्पतिकायिक जो चार प्रकार के कहे गये प्रगट किये हैं उनका अभिप्राय ऐसा है कि–जिनका आगे का भाग जिनके अग्रभाग में बीज होता है ऐसे व्रीहि आदिक तृण वनस्पतिकायिक अग्रबीज हैं जिनका मूल ही बीज होता है वे मूल बीज हैं। जैसे–कमलकन्द आदि पर्व ही जिनका बीज होता हैं–ऐसे इक्षु आदिक पर्वबीज वनस्पतिकायिक हैं। स्कन्ध थूड वट ही जिनके बीज हैं ऐसे सल्लकी आदिक स्कन्धबीज वनस्पतिकायिक हैं ७

इस प्रकार से वनस्पतिकायिक जीवों के ये चार स्थान कहे गये,

વિસ્તારવાળી બે સંઘાટી અને (૪) ચાર હાથપ્રમાણ વિસ્તારવાળી એક સંઘાટી.

આ સૂત્રનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ—તૃણ રૂપ જે બાદર વનસ્પતિકાયિક છે તે અહીં તૃણ વનસ્પતિકાયિક પદથી ગૃહીત થઈ છે તે તૃણ વનસ્પતિકાયિકના જે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે, તેનું સ્પષ્ટીકરણ હવે કરવામાં આવે છે—

(૧) ' અગ્રબીજ ' જેના અગ્રભાગમાં બીજ હોય છે એવાં ડાંગર આદિ તૃણ વનસ્પતિકાયિકોને આ પ્રકારમાં મૂકી શકાય છે.

(૨) " મૂલબીજ " જેમનાં મૂળ જ બીજરૂપ હોય છે એવા કમલકન્દ આદિને આ પ્રકારમાં મૂકી શકાય છે.

(૩) " પર્વબીજ " પર્વજ જેમના બીજરૂપ હોય છે એવી શેરડી આદિને પર્વબીજ વનસ્પતિકાયિક કહે છે.

(૪) " સ્કન્ધબીજ " જેનું થડ જ બીજરૂપ હોય છે એવી સલ્લકી આદિ વનસ્પતિને સ્કન્ધબીજ વનસ્પતિકાયિક કહે છે.

આ પ્રમાણે વનસ્પતિકાયિક જીવોનાં ચાર સ્થાનનું નિરૂપણ કરીને હવે

द्धानास्तद्विराधकाश्च महाऽऽरम्भमहापरिग्रहत्वेन नरके गच्छन्तीति नारकजीवानाश्रित्य तदाह–" चउहिं " इत्यादि–चतुर्भिः=चतुःसंख्यैः, स्थानैः, अधुनोपपन्नः=तत्कालोपपन्नः, नैरयिकः–अयः–शुभं सुखं, निर्गतमयो यस्मादिति निरयो–नरकस्तत्र भवो नैरयिकः=नारकः, तस्यान्यत्र गमना–सामर्थ्यं दर्शयितुमाह–" णेरइयलोगंमी " – ति नैरयिकलोके=नारकलोके स्थितः सन् मानुषं लोकं ' हव्वं ' इति वाक्यालङ्कारे, आगन्तुम् इच्छेत् किन्तु आगन्तुम् नो चैव=नैव,

---

अब सूत्रकार यह प्रकट करते हैं कि जो जीव इनमें जीव हैं ऐसी बात पर विश्वास नहीं करते हैं तथा–इनकी विराधना करते हैं वे जीव महारम्भ महापरिग्रहवाले होने के कारण नरक में जाते हैं। वहां जाकर वे नारक जीव इस लोक में मनुष्यलोक में किन कारणों से आने की चाहना करते हैं २ यहां मनुष्यलोक में उनके आने की चाहना का कारण ऐसा है कि–जो नया नारक जीव वहां उत्पन्न होता है वह वहां रहता हुवा जो वहां की अतिप्रबल रूप से उत्पन्न असातवेदनीयरूप वेदना को अनुभव करता है, तब–वह यहां मनुष्यलोक में आने की कामना करता है परन्तु–शीत उष्ण आदि तीव्र वेदना से युक्त होने के कारण वह यहां नहीं आ सकता है १ जहां से अय–शुभ–सुख निर्गत हो गया है वह निरय नरक है इस निरय में जो उत्पन्न होता है वह नैरयिक है, यहां सूत्र में " हव्व " यह पद वाक्यालङ्कार में प्रयुक्त हुवा

સૂત્રકાર એ વાત પ્રકટ કરે છે કે—કેટલાક જીવો વનસ્પતિકાયિકોમાં જીવ છે, એ વાતને શ્રદ્ધાની નજરે જોતા નથી. તેઓ તેમની વિરાધના કર્યા કરે છે. એવા જીવો મહારંભ અને મહાપરિગ્રહવાળા હોવાને કારણે નરકમાં જાય છે, ત્યાં ઉત્પન્ન થયા બાદ તે નારક જીવો કયા કયા કારણોને લીધે આ મનુષ્ય લોકમાં આવવાની ઈચ્છા કરે છે, તે વાત હવે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે—

પહેલુ કારણુ આ પ્રમાણે છે–નરકમાં ઉત્પન્ન થયેલો નવો જીવ ત્યાં ઉત્પન્ન થતાંની સાથે જ ત્યાંની અતિ પ્રબલ અસાતાવેદનીય રૂપ વેદનાનો અનુભવ કરે છે આ વેદના સહન નહીં થઈ શકવાને કારણે તે આ મનુષ્ય-લોકમાં આવવાની ઈચ્છા કરે છે, પરન્તુ શીત ઉષ્ણુ આદિ તીવ્ર વેદનાથી અભિભૂત હોવાને કારણે તે અહીં આવી શકતો નથી.

જ્યાંથી અય એટલે કે શુભ–સુખ નિર્ગત થઈ ગયુ હોય છે, એવા સ્થાનનું નામ નિરય (નરક) છે. તે નિરયમાં ઉત્પન્ન થતા જીવને નૈરયિક કહે છે. અહીં સૂત્રમા " हव्व " આ પદ વાકયાલંકાર રૂપે વપરાયુ છે.

शक्नोति=समर्थो भवति, तत्र हेतुमाह-" तं जहेति-तद्यथा "-अधुनोपपन्नः तत्कालोत्पन्नः, नैरयिकः, निरयलोके समुद्भूतां-सम्=अतिप्रबलतया, उद्भूताम् =उत्पन्नां, अनन्ताशातवेदनीयरूपां, वेदयमानः=अनुभवन् मानुषं लोकम् आगन्तुमिच्छेत् किन्तु आगन्तुं नैव शक्नोति, शीतोष्णादितीव्रवेदनाऽभिभूतत्वात् १, तथाऽधुनोपपन्नो नैरयिको निरयलोके निरयपालैः=अम्बाम्बरीपादिभिः परमाधार्मिकैर्भूयो भूयः=पुनः पुनः, अधिष्ठीयमानः=आक्रम्यमाणो हन्यमान इत्यर्थः, मानुषं लोकं हव्यमागन्तुमिच्छेत्, किन्तु आगन्तुं नैव शक्नोति, निरयपालैः प्रतिरुध्यमानत्वात् २,

पुनर्नरकान्मनुष्यलोके नैरयिकस्याऽऽगमनासमर्थत्वे कारणमाह-" अहुणोववन्ने " इत्यादि-अधुनोपपन्नो नैरयिको निरयवेदनीये-वेदितुं योग्यं वेदनीयं, निरये वेदनीयं निरयवेदनीयं=नरकानुभवनीयं, तस्मिन् कर्मणि, अक्षीणे=अनष्टे,

है द्वितीय कारण में जो निरयपाल कहे गये हैं अम्ब अम्बरीष आदि परमाधार्मिक देव हैं और-ये असुरकुमार जाति के देव होते हैं। जब कोई नया नारक नरकलोक में उत्पन्न होता है तो ये उस पर आक्रमण करते रहते हैं मारते हैं आपस में एक दूसरे नारकों को कुत्तों की भांति लडाते हैं, अतः-जब वह वहां की ऐसी स्थिति देखता है तो वह इस मनुष्यलोक में आने की कामना करता है परन्तु जो नहीं आ सकता है उसका यह दूसरा कारण है कि-उसे वे परमाधार्मिक निरयपाल रोक लेते हैं इसलिये उनके द्वारा प्रतिरूद्धमान होने से वह यहां मनुष्यलोक में चाहता हुवा भी नहीं आ पाता है २। तीसरा कारण ऐसा है कि-नरक में भोगने योग्य जिस कर्म का बन्ध जीवने उस नये नारकी ने

બીજા કારણનું નિરૂપણ-તે નરકોના અધિપતિ અમ્બ, અમ્બરીષ આદિ પરમાધાર્મિક દેવો હોય છે. તેઓ અસુરકુમાર જાતિના દેવો છે. જ્યારે કોઈ નવો નારક નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તે પરમાધાર્મિક દેવો તેના ઉપર આક્રમણ કરે છે-તેને મારે છે, તેઓ કૂતરાઓની જેમ નારકોને અંદરોઅંદર લડાવે છે. નરકમાં આ પ્રકારની સ્થિતિ જોઇને તે અધુનોપપન્નક નારકને આ મનુષ્યલોકમાં આવવાની ઇચ્છા થાય છે, પરન્તુ તે અહીં આવી શકતો નથી, તેનું કારણ એ છે કે તેને પરમાધાર્મિક નિરયપાલો રોકી રાખે છે આ રીતે તેમના દ્વારા પ્રતિરૂદ્ધમાન થવાને કારણે તે મનુષ્યલોકમાં આવવાની ઇચ્છા થવા છતાં આવી શકતો નથી.

ત્રીજા કારણનું સ્પષ્ટીકરણ—નરકમાં ભોગવવા યોગ્ય જે કર્મનો બંધ તે નવા નારકે કર્યો હોય છે, તેને જ્યાં સુધી તે પૂર્ણરૂપે ભોગવીને નિર્મૂલ કરી

अवेदिते=अननुभूते अत एव अनिर्जीर्णे=जीवप्रदेशेभ्योऽपरिशटितेऽपृथक्भूते सति मानुषं लोकं हव्यमागन्तुमिच्छेत् परन्तु मानुषं लोकं हव्यमागन्तुं नैव शक्नोति, अवश्यवेदनीयनारककर्मनिगडनिबद्धत्वात् ३।

तथा "एव"-मित्यादि-एवम्=अनेन प्रकारेण, अधुनोपपन्नो नैरयिको निरयायुष्के-निरयो-नरकस्तद्योग्यमायुः=प्राणधारणावधिकालो यस्य तन्निरया-ऽऽयुष्कं तस्मिन् निरयाऽऽयुष्के कर्मणि अक्षीणेऽवेदितेऽनिर्जीर्णे च सति निर-यान्मानुषं लोकमागन्तुमिच्छति, परन्तु मानुषं लोकमागन्तुं नैव शक्नोति, स्वोपा-र्जितकर्मणोऽक्षीणत्वाननुभूत -, त्वान्निर्जीर्णत्वेन बद्धकर्मणोऽवश्यभोग्यत्वादिति परमार्थः ४।

"इच्चेएहिं"-इत्येतैः, चतुर्भिरनन्तरोक्तैः स्थानैः, अधुनोपपन्नो नैरयिको नैरयिकलोके स्थितः सन् मानुषं लोकं हव्यमागन्तुमिच्छेत् परन्तु नैव हव्यमा-गन्तुं शक्नोति, उक्तकारणकलापात् ।

पूर्वं नारकाणां स्वरूपमुक्तं, ते च नारका असंयमजनकपरिग्रह-वशादुत्पद्यन्त इति तद्विपक्षभूत परिग्रहविशेषं वर्जितुं साध्वीनां कल्पनीयवस्त्रविशेष दर्शयितुमाह-

किया है जब तक उसे वह पूर्ण रूप से भोगकर निर्जीर्ण नहीं कर देता है तब तक वह नरकलोक से नहीं निकल सकता है, क्यों कि-वह अवश्य वेदनीय नारक कर्मरूपी निगड बेडी से जकडा रहता है। तथा चतुर्थ कारण ऐसा है कि-जो उस नये नारकी ने वहां की आयु का बन्ध किया है उसे भोगे बिना वह वहां से नहीं निकल सकता है। इस तरह बद्ध कर्म अवश्य भोग्य होने से वह वहीं रहता है वहां से बाहर नहीं आ सकता है। ८

जीव असंयम जनक परिग्रह के वश से नारक रूप से उत्पन्न होते हैं इसलिये परिग्रह रहित साध्वी का कथन सूत्रकार प्रगट करते हैं-
"कप्पंती" इत्यादि—

નાખતો નથી, ત્યાં સુધી તે નરકલોકમાંથી નીકળી શકતો નથી, કારણ કે અવશ્ય વેદનીય નારક કર્મરૂપ બેડીથી તે જકડાયેલો રહે છે.

ચોથા કારણનું નિરૂપણ—તે નવા નારકે નરકાયુનો જે બન્ધ કર્યો હોય છે તેને ભોગવ્યા વિના તે ત્યાંથી નીકળી શકતો નથી આ રીતે બદ્ધ કર્મ અવશ્ય ભોગ્ય હોવાને લીધે તેને ત્યાંજ રહેવું પડે છે-ગમે તેટલી ઇચ્છા કરવા છતાં તે અહીં આવી શકતો નથી

અસંયમજનક પરિગ્રહને કારણે જીવ નારક રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. હવે તેનાથી વિપરીત એવી પરિગ્રહરહિત સાધ્વીનું સૂત્રકાર કથન કરે છે—

" कप्पंती "-त्यादि-" निर्ग्रन्थीनाम् " ग्रन्थो बन्धहेतुः - हिरण्यसुवर्णादिर्मिथ्यात्वादिश्च तस्मान्निष्क्रान्ता निर्ग्रन्थ्यः (शार्ङ्गरवादेराकृतिगणतया ङीन्) तासां निग्रन्थीनां=साध्वीनां, चतस्रः=चतुःसंख्याः, संघाटयः=उत्तरीयवस्त्रविशेषाः, धारयितुं कल्पन्त इत्यन्वयक्रमः, ताश्चतुर्विधाः सङ्घाटीः क्रमेणोपदर्शयितुमाह- " तद्यथे "-त्यादि, एका=प्रथमा संघाटी, द्विहस्तविस्तारा-द्वौ हस्तौ विस्तारः आयामो दैर्घ्यं यस्याः सा तथाभूता, सा कल्पते १, एवं ' दो '-द्वे, " तिहत्थवित्थारा "-त्रिहस्तविस्तारे=त्रिहस्तप्रमाणाऽऽयामे संघाटयौ धारयितुं कल्पेते इत्यर्थः २, " एगाचउहत्थवित्थारा "-एका=अपरा, चतुर्हस्तविस्तारा धारयितुं कल्पते, तत्र प्रथमा द्विहस्तविस्तारा संघाटी-उपाश्रये धारणीया १, द्वितीय-तृतीये-त्रिहस्तविस्तारे द्वे कथिते, तत्रैका भिक्षाटनकाले धार्या, अपराच स्थण्डि-

---

हिरण्य सुवर्ण आदिरूप बाह्य परिग्रह और-मिथ्यात्वादिरूप अन्तरंग परिग्रह इन दोनों प्रकार के परिग्रह से साध्वीजन निष्क्रान्त रहित होते हैं अतः वे निर्ग्रन्थी कहलाती हैं। साध्वीजनों को चार उत्तरीय वस्त्रविशेष चादर कल्पनीय कहे गये हैं। दो हाथ की लम्बाई चौडाई होती है ऐसा जो उत्तरीय वस्त्र-चादर है वह प्रथम सङ्घाटी में लिया गया है। तीन हाथ की जिनकी लम्बाई चौडाई है ऐसे दो वस्त्र द्वितीय और तृतीय सङ्घाटी में लिये गये हैं। चार हाथ जिनकी लम्बाई चौडाई होती है-ऐसा एक वस्त्र चौथी सङ्घाटी में लिया गया है। ये चार चादर साध्वीजनों को धारण करने के योग्य कहे गये हैं, इनमें जो प्रथम प्रकार की सङ्घाटी है वह तो उन्हें उपाश्रय में ही धारण करने योग्य कही गई है। द्वितीय और तृतीय प्रकार की जो सङ्घाटी हैं इन दोनों में एक भिक्षाटन के समय में धारण करने योग्य कही गई

" कप्पंति " ઇત્યાદિ-હિરણ્ય, સુવર્ણ આદિ રૂપ બાહ્ય પરિગ્રહથી અને મિથ્યાત્વ આદિ રૂપ અન્તરંગ પરિગ્રહથી સાધ્વીઓ રહિત હોય છે, તેથી તે સાધ્વીઓને નિર્ગ્રંથીઓ કહેવામાં આવે છે. તે સાધ્વીઓને ચાર ઉત્તરીય વસ્ત્ર-વિશેષ (ચાદર) કલ્પે છે તેમને જે ચાર સંઘાટીઓ (ચાદરો) કલ્પે છે, તેનું સૂત્રકાર હવે નિરૂપણ કરે છે—

(૧) બે હાથની લંબાઇવાળા ઉત્તરીય વસ્ત્રને (ચાદરને) પ્રથમ સંઘાટીમાં પરિગણિત કરવામાં આવ્યું છે. (૨) ત્રણ હાથની લંબાઈના બે વસ્ત્રોને દ્વિતીય અને તૃતીય સંઘાટીમાં ગણાવવામાં આવેલ છે (૩) ચાર હાથની લંબાઇવાળા એક વસ્ત્રને ચોથી સંઘાટીમાં ગણાવવામાં આવેલ છે. આ ચાર પ્રકારની ચાદર સાધ્વીઓને ધારણ કરવા યોગ્ય કહી છે તેમાંથી જે પહેલા પ્રકારની સંઘાટી કહી છે, તે તો તેમને ઉપાશ્રયમાં જ ધારણ કરવા યોગ્ય કહી છે. બીજા અને ત્રીજા પ્રકારની જે બે સંઘાટીઓ કહી છે તેમાંથી એક ભિક્ષા-

लभूमिगमनकाले ३, चतुर्थी चतुर्हस्तविस्तारा समवसरणे धारणीया, तदुक्तं च- " संघाडीओ चउरो, तत्थ दुहत्था उवसयंमि । दुन्नि तिहत्थायामा भिक्खट्ठा एग एग उच्चारे । ओसरणे चउहत्था निसण्णपच्छायणी णेया ।१। " इति, सू.८

छाया-संघाट्यश्चतस्रस्तत्र द्विहस्ता उपाश्रये । द्वे त्रिहस्ताऽऽयाने भिक्षायै एका उच्चारे चैका अवसरणे चतुर्हस्ता निषण्णप्रच्छादनी ज्ञेया ।१। " इति,

नारकत्वं ध्यानविशेषजनितं, तं जनयितुं च सङ्घाट्यादिग्रहणमिति प्रसङ्गाद्ध्यानस्वरूपमाह —

मूलम्-चत्तारि झाणा पण्णत्ता, तं जहा-अट्टे झाणे १, रोद्दे झाणे२, धम्मे झाणे३, सुक्के झाणे४, अट्टे झाणे चउव्विहे पण्णत्ते तं जहा-अमणुन्नसंपओगसंपउत्ते तस्स विप्पओगसइसमण्णागए यावि भवइ १, मणुन्नसंपओगसंपउत्ते तस्स अविप्पओगसइसमण्णागए यावि भवइ२, आयंकसंपओगसंपउत्ते तस्स विप्पओगसइ समण्णागए यावि भवइ३, परिजुसियकामभोगसंपओगसंपउत्ते तस्स अविप्पओगसइसमण्णागए यावि भवइ ४ । अट्टस्स णं झाणस्स चत्तारि लक्खणा पण्णत्ता, तं जहा-कंदणया १, सोयणया२, तिप्पणया३, परिदेवणया४। रुद्दे झाणे चउव्विहे पण्णत्ते, तं जहा-हिंसाणुबंधि १, मोसाणुबंधि २, तेणाणुबंधि३, सारक्खणाणुबंधि ४। रुद्दस्स णं झाणस्स चत्तारि लक्खणा पण्णत्ता, तं जहा-ओसण्णदोसे१, बहुदोसे २, अन्ना-

है और-दूसरी स्थण्डिलभूमि में गमन करने के समय में धारण करने योग्य कही गई है। और चौथी सङ्घाटी समवसरण में धारण करने योग्य कही गई है। उक्तञ्च-" संघाडीओ चउरो तत्थ " इत्यादि ॥ ८ ॥

टनने समये धारणु करवा योग्य कही छे अने बीजी स्थंडिलभूमिमां गमन करती वखते धारणु करवा योग्य कही छे, अने चोथी संघाटी समवसरणुमां धारणु करवा योग्य कही छे कह्युं पणु छे के "संघाडीओ चउरो तत्थ" ईत्यादि-सू. ८

णदोसे३, आमरणंतदोसे ४ । धम्मे झाणे चउव्विहे चउप्पडोयारे पण्णत्ते, तं जहा–आणाविचए १, अवायविचए२, विवागविचए३, संठाणविचए ४ । धम्मस्स णं झाणस्स चत्तारि लक्खणा पण्णत्ता, तं जहा-आणारुई १, निसग्गरुई२, सुत्तरुई ओगाढरुई ४ । धम्मस्स णं झाणस्स चत्तारि आलंबणा पण्णत्ता, तं जहा–वायणा १, पडिपुच्छणा २, परियट्टणा३, अणुप्पेहा४। धम्मस्स णं झाणस्स चत्तारि अणुप्पेहाओ पण्णत्ताओ, तं जहा –एगाणुप्पेहा १, अणिच्चाणुप्पेहा२, असरणाणुप्पेहा३, संसाराणुप्पेहा ४ । सुक्के झाणे चउव्विहे चउप्पडोआरे पण्णत्ते, तं जहा–पुहुत्तवियक्कसवियार १, एगत्तवियक्क अवियार २, सुहुमकिरिय अणियट्टी ३, समुच्छिन्नकिरिय अप्पडिवाई४। सुक्कस्स णं झाणस्स चत्तारि लक्खणा पण्णत्ता, तं जहा – अव्वहे १, असम्मोहे २, विवेगे ३, विउस्सग्गे ४ । सुक्कस्स णं झाणस्स चत्तारि आलंबणा पण्णत्ता, तं जहा--खंती१, मुत्ती२, अज्जवे३, मद्दवे ४ । सुक्कस्स णं झाणस्स चत्तारि अणुप्पेहाओ पण्णत्ताओ, तं जहा--अणंतवत्तियाणुप्पेहा १, विप्परिणामाणुप्पेहा २, असुभाणुप्पेहा ३, अवायाणुप्पेहा ४ ॥ सू० ९ ॥

नारकत्व ध्यानविशेष से जनित होता है अतः उस ध्यानविशेष को उत्पन्न करने के संघाटी आदि में ममता मूर्च्छा रखने से होता है सो इस प्रसंग को लेकर अब सूत्रकार ध्यान का स्वरूप करते हैं—

નારકત્વ ધ્યાનવિશેષથી જનિત હોય છે, અને તે ધ્યાનવિશેષને ઉત્પન્ન કરનાર સંઘાટી (વસ્ત્રવિશેષ) આદિમાં મમતા–મૂર્છા રાખવાથી તે ધ્યાનની ઉત્પતિ થાય છે. આ સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર ધ્યાનના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે—" चत्तारि झाणा पण्णत्ता " ઇત્યાદિ—

छाया—चत्वारि ध्यानानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-आर्तं ध्यानं १ रौद्रं ध्यानं २, धर्म्यं ध्यानं ३, शुक्लं ध्यानम् ४। आर्तं ध्यानं चतुर्विधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-अमनोज्ञसंप्रयोगसंप्रयुक्तः, तस्य विप्रयोगस्मृतिसमन्वागतं चापि भवति १, मनोज्ञसंप्रयोगसम्प्रयुक्तः, तस्य अविप्रयोगस्मृतिसमन्वागतं चापि भवति २, आतङ्कसम्प्रयोगसम्प्रयुक्तः, तस्य विप्रयोगस्मृतिसमन्वागतं चापि भवति ३, परिजुष्टकामभोगसम्प्रयोगसम्प्रयुक्तः, तस्य अविप्रयोगस्मृतिसमन्वागतं चापि भवति ४। आर्तस्य खलु ध्यानस्य चत्वारि लक्षणानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-क्रन्दनता१, शोचनता २, तेपनता३, परिदेवनता४। रौद्रं ध्यानं चतुर्विधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-हिंसाऽनुबन्धि१

"चत्तारि झाणा पण्णत्ता" इत्यादि-१०

सूत्रार्थ-ध्यान चार कहे गये हैं, जैसे आर्तध्यान १ रौद्रध्यान २ धर्मध्यान ३ और शुक्लध्यान ४, इनमें आर्तध्यान चार प्रकार का कहा गया है जैसे अमनोज्ञ वस्तुओं का सम्प्रयोग सम्बन्ध होनेपर जो उसके साथ वियोग के लिये बार २ चिन्तवन होताहै वह आर्तध्यान का प्रथम भेद है १मनोज्ञ वस्तुओंकावियोग न होनेका बार२चिन्तवन करना यह आर्तध्यान का दूसरा भेद है २। आतङ्क से युक्त होने पर उससे वियोग होने का बार २ चिन्तवन करना यह तृतीय कक्षा का आर्तध्यान है ३। प्राप्त हुवे कामभोग को अविनाश की तथा-नहीं प्राप्त हुवे पदार्थों की प्राप्ति के लिये बार २ चिन्तवन करना यह चतुर्थ भेदवाला आर्तध्यान है ४। आर्तध्यान के चार लक्षण कहे गये हैं, जैसे क्रन्दनता १ शोचनता २ तेपनता ३ और परिदेवनता ४। रौद्रध्यान चार प्रकार का कहा गया है, जैसे-

સૂત્રાર્થ-ધ્યાન ચાર પ્રકારનું કહ્યું છે-(૧) આર્તધ્યાન, (૨) રૌદ્રધ્યાન, (૩) ધર્મધ્યાન અને (૪) શુકલધ્યાન. તેમાંથી આર્તધ્યાનના પણ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે. (૧) અમનોજ્ઞ વસ્તુઓનો સંપ્રયોગ અથવા પ્રાપ્તિ થવાથી, તેનાથી વિયોગ થાય (તેનાથી છૂટી જવાય) એવું જે વારવાર ચિન્તવન થયા કરે છે, તે પ્રકારના આર્તધ્યાનને પહેલા પ્રકારમાં મૂકી શકાય છે (૨) મનોજ્ઞ વસ્તુનો કદી વિયોગ ન થાય એવું વારંવાર ચિન્તવન કરવુ તે આર્તધ્યાનનો બીજો ભેદ છે (૩) કોઈ પણ પ્રકારના આતંક (રોગાદિ) થી યુક્ત થયેલો જીવ તેમાંથી છુટવા માટે વારંવાર જે ચિન્તવન કરે છે તેને આર્તધ્યાનના ત્રીજા ભેદમાં મૂકી શકાય છે. (૪) પ્રાપ્ત થયેલા કામભોગોના અવિનાશ માટે અને અપ્રાપ્ત કામભોગોની પ્રાપ્તિ માટે વારંવાર ચિન્તવન કરવું તે આર્તધ્યાનનો ચોથો ભેદ છે આર્તધ્યાનનાં ચાર લક્ષણ કહ્યાં છે-(૧) ક્રન્દનતા, (૨) શોચનતા, (૩) તેપનતા અને (૪) પરિવેદનતા.

मृषाऽनुवन्धि२, स्तेयानुवन्धि३, संरक्षणानुवन्धि ४। रौद्रस्य खलु ध्यानस्य चत्वारि लक्षणानि प्रज्ञानि, तद्यथा-अवसन्नदोषः १, बहुदोषः २, अज्ञानदोषः ३, आमरणान्तदोषः ४। धर्म्यं ध्यानं चतुर्विधं चतुष्प्रत्यवतारं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-आज्ञाविचयं १, अपायविचयं २, विपाकविचयं ३, संस्थानविचयम् ४। धर्म्यस्य खलु ध्यानस्य चत्वारि लक्षणानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-आज्ञारुचिः १, निसर्गरुचिः २, सूत्ररुचिः ३, अवगाढरुचिः ४। धर्म्यस्य खलु ध्यानस्य चत्वार्यालम्बनानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-वाचना १, परिप्रच्छना २, परिवर्तना ३, अनुप्रेक्षा ४। धर्म्यस्य खलु ध्यानस्य चतस्रोऽनुप्रेक्षाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-एकानुप्रेक्षा १, अनित्यानुप्रेक्षा २, अशरणानुप्रेक्षा ३, संसारानुप्रेक्षा ४। शुक्लं ध्यानं चतुर्विधं चतुष्प्रत्यवतारं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-पृथक्त्ववितर्कसविचारं १, एकत्ववितर्काऽविचारं २, सूक्ष्म-

---

हिंसानुबन्धी १ मृषानुबन्धी २ स्तेनानुबन्धी ३ और संरक्षणानुबन्धी ४। इस रौद्रध्यान के चार लक्षण हैं, अवसन्नदोष १ बहुदोष २ अज्ञानदोष ३ और आमरणान्तदोष ४। धर्मध्यान के चार प्रकार कहे गये हैं, आज्ञाविचय १ अपायविचय २ विपाकविचय ३ और संस्थानविचय ४। इस धर्मध्यान के चार लक्षण कहे गये हैं, जैसे-आज्ञारुचि १ निसर्गरुचि २ सूत्ररुचि ३ और-अवगाढरुचि ४। धर्मध्यान के चार अवलम्बन कहे गये हैं, जैसे-वाचना १ परिपृच्छना २ परिवर्तना ३ अनुप्रेक्षा ४। धर्मध्यान की चार अनुप्रेक्षाएँ कही गई हैं, जैसे-एकानुप्रेक्षा १ अनित्यानुप्रेक्षा २ अशरणानुप्रेक्षा ३ और संसारानुप्रेक्षा ४

રૌદ્રધ્યાન પણ ચાર પ્રકારનું કહ્યું છે-(૧) હિંસાનુબંધી, (૨) મૃષાનુબંધી, (૩) સ્તેનાનુબંધી અને (૪) સંરક્ષણાનુબંધી. આ રૌદ્રધ્યાનના ચ ર લક્ષણ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) અવસન્નદોષ, (૨) બહુદોષ, (૩) અજ્ઞાનદોષ અને (૪) (૪) આમરણાન્તદોષ. ધર્મધ્યાનના પણ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) આજ્ઞાવિચય, (૨) અપાયવિચય, (૩) વિપાકવિચય અને (૪) સંસ્થાનવિચય આ ધર્મ-ધ્યાનના નીચે પ્રમાણે ચાર લક્ષણ કહ્યા છે-(૧) આજ્ઞારુચિ, (૨) નિસર્ગરુચિ (૩) સૂત્રરુચિ અને (૪) અવગાઢરુચિ. ધર્મધ્યાનના ચાર અવલંબન (આધાર) કહ્યા છે-(૧) વાચના, (૨) પરિપૃચ્છના, (૩) પરિવર્તના અને (૪) અનુપ્રેક્ષા. ધર્મધ્યાનની ચાર અનુપ્રેક્ષાઓ કહી છે-(૧) એકાનુપ્રેક્ષા, (૨) અનિત્યાનુપ્રેક્ષા (૩) અશરણાનુપ્રેક્ષા અને (૪) સંસારાનુપ્રેક્ષા.-

શુકલધ્યાનના પણ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) પૃથકત્વ વિતર્ક સવિચાર, (૨)

क्रियाऽनिवर्ति ३, समुच्छिन्नक्रियाऽप्रतिपाति ४। शुक्लस्य खलु ध्यानस्य चत्वारि लक्षणानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–अव्यथम् १, असम्मोहं २, विवेकः ३, व्युत्सर्गः ४। शुक्लस्य खलु ध्यानस्य चत्वार्यालम्बनानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–क्षान्तिः १, मुक्तिः २, आर्जवं ३, मार्दवम् ४। शुक्लस्य खलु ध्यानस्य चतस्रोऽनुप्रेक्षाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–अनन्तवर्तिताऽनुप्रेक्षा १, विपरिणामानुप्रेक्षा २, अशुभानुप्रेक्षा ३ अपायानुप्रेक्षा ४। (सू. १०) ॥

"चत्तारि झाणा" इत्यादि–चत्वारि=चतुःसंख्यानि, ध्यानानि ध्यायते–चिन्त्यते वस्तु यैरिति ध्यानानि=अन्तर्मुहूर्तमात्रं कालं चित्तस्थिरतारूपाणि, उक्तं च–" अंतोमुहुत्तमित्तं चित्तावत्थाणमेगवत्थुम्मि। छउमत्थाणं, झाणं जोगनिरोहो जिणाणं तु ।१।" इति,

---

शुक्लध्यान चार प्रकार का कहा गया है, जैसे–पृथक्त्ववितर्क सविचार १ एकत्ववितर्काविचार २ सूक्ष्मक्रियाऽनिवर्ति ३ और समुच्छिनक्रियाऽप्रतिपत्ति ४। इस शुक्लध्यान के चार लक्षण कहे गये हैं, जैसे–अव्यथ १ असम्मोह २ विवेक ३ और व्युत्सर्ग ४। शुक्लध्यान के चार आलम्बन कहे गये हैं, जैसे–क्षान्ति १ मुक्ति २ आर्जव ३ और मार्दव ४। शुक्लध्यान की चार अनुप्रेक्षाएँ कही गई है, जैसे–अनन्तवर्तिताऽनुप्रेक्षा १ विपरिणामाऽनुप्रेक्षा २ अशुभाऽनुप्रेक्षा ३ और अपायाऽनुप्रेक्षा ४।

विशेषार्थ–"ध्यायते वस्तु अनेनेति ध्यानं–" इस व्युत्पत्ति के अनुसार जिसके द्वारा वस्तु का चिन्तन किया जाता है वह ध्यान है ध्यान एक अन्तर्मुहूर्त काल तक चित्त की स्थिरतारूप रहता है। कहा भी है–अंतो मुहुत्तमित्तं इत्यादि

એકત્વ વિતર્કાવિચાર, (૩) સૂક્ષ્મક્રિયા અનિવર્તિ અને (૪) સમુચ્છિન્ન ક્રિયા અપ્રતિપાતિ શુકલધ્યાનના ચાર લક્ષણુ નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે–(૧) અવ્યથ, (૨) અસમોહ (૩) વિવેક અને (૪) વ્યુત્સર્ગ.

શુકલધ્યાનના નીચે પ્રમાણે ચાર અવલંબન કહ્યા છે–(૧) ક્ષાન્તિ, (૨) મુક્તિ, (૩) આર્જવ અને (૪) માર્દવ શુકલધ્યાનની ચાર અનુપ્રેક્ષાઓ કહી છે–(૧) અનંતવર્તિતા અનુપ્રેક્ષા, (૨) વિપરિણામાનુપ્રેક્ષા, (૩) અશુભાનુપ્રેક્ષા અને (૪) અપાયાનુપ્રેક્ષા.

વિશેષાર્થ–" ध्यायते वस्तु अनेन इति ध्यानम् " આ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે જેના દ્વારા વસ્તુનું ચિન્તન કરાય છે, તેનું નામ ધ્યાન છે તે ધ્યાન એક અન્તર્મુહૂર્તકાલ સુધીની ચિત્તની સ્થિરતારૂપ હોય છે.' કહ્યુ પણ છે કે—" अंतो मुहुत्तमित्तं " ઇત્યાદિ—

छाया—अन्तर्मुहूर्तं मात्रं चित्तावस्थानमेकवस्तुनि। छद्मस्थानां ध्यानं, योगनिरोधो जिनानां तु ॥१॥ प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—" अट्टे "-आर्तम्-ऋतं-दुःखम् शरीरं मानसं च, उपचाराद्दुःखनिमित्तं वा, तत्र भवमार्तम्, ध्यानम्-ध्येयविषयेऽविच्छिन्नतैलधारावन्निरन्तरचित्तवृत्तिप्रवाहः १, " रोद्दे "-रोदयत्यपरानिति रुद्रो दुःखहेतुस्तेन कृतं तत्कर्म वा रौद्रं=हिंसाद्यतिक्रौर्यानुगतं ध्यानम् २,

ध्यान जो चार प्रकार का कहा गया है उसमें सर्व प्रथम जो आर्तध्यानरूप पहला भेद बतलाया गया है उसका तात्पर्य ऐसा है कि-जो ध्यान शारीरिक या मानसिक दुःख के समय में, या शारीरिक मानसिक दुःख के निमित्त में होता है वह-आर्तध्यान है। ध्येय पदार्थ के विषय में अविच्छिन्नरूप से तैलधार की तरह जो चित्तवृत्ति का प्रवाह है, वह ध्यान है। यह ध्यान समस्त संसारी जीवों को होता है ध्यान अन्तर्मुहूर्त तक ही है इसके बाद चित्तवृत्ति की धारा बदल जाती है। ऋत नाम दुःख का है जिस ध्यान के होने में दुःख का उद्वेग या तीव्रता निमित्त है वह आर्तध्यान है। रौद्र नाम क्रूर परिणामों को है जो ध्यान क्रूर परिणामों के निमित्त से होता है वह रौद्रध्यान है, यही बात "रोदयति परान् इति रुद्रः दुःखहेतुः, तेन कृतं तत्कर्म वा रौद्र" जो दूसरों को रुलाता है, वह रुद्र है दुःख का हेतु है इससे किया गया अथवा इसका जो कर्म है वह रौद्र है। ऐसा रौद्रध्यान हिंसा आदि अतिक्रूर

ધ્યાનના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે તેમનો આર્તધ્યાન નામનો જે પહેલો પ્રકાર છે તેનું હવે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે-" જે ધ્યાન શારીરિક અથવા માનસિક દુઃખને વખતે-અથવા શારીરિક કે માનસિક દુઃખને નિમિત્તે થાય છે, તે ધ્યાનનું નામ આર્તધ્યાન છે. ધ્યેય પદાર્થના વિષયમાં અતૂટ તેલની ધારા જેવો જે ચિત્તવૃત્તિનો પ્રવાહ છે તેને ધ્યાન કહે છે. આ ધ્યાનનો સદ્ભાવ સમસ્ત સંસારી જીવોમાં હોય છે. તેનો કાળ અન્તર્મુહૂર્ત પર્યન્તનો જ કહ્યો છે, ત્યારબાદ ચિત્તવૃત્તિની ધારા બદલાઈ જાય છે દુઃખને ' ઋત ' કહે છે. જે ધ્યાન થવામાં ઋત (દુઃખ) નો ઉદ્વેગ કે તીવ્રતા નિમિત્તરૂપ છે, તે ધ્યાનનું નામ આર્તધ્યાન છે ક્રૂર પરિણામોને (મનોભાવોને) રૌદ્ર કહે છે. જે ધ્યાન ક્રૂર પરિણામોને નિમિત્તે થાય છે, તે ધ્યાનને રૌદ્ર ધ્યાન કહે છે એ જ વાત નીચેના સૂત્રમાં પ્રકટ કરી છે-" रोदयति परान् इति रुद्रः दुःखहेतुः, तेन कृतं-तत्कर्म वा रौद्र " જે અન્યને રડાવે છે, તે રૂદ્ર છે-દુઃખના કારણરૂપ છે તેના દ્વારા જે કરવામાં આવે છે અથવા તેનું જે કર્મ છે તે રૌદ્ર છે. એવું રૌદ્રધ્યાન હિંસા આદિ અતિક્રૂર પરિણામોના નિમિત્તને લીધે થાય છે.

धर्म्यम्-धर्मादनपेतं=युक्तं धर्म्यं = श्रुतचरणादिधर्मोपेतमित्यर्थः, ध्यानम् शुक्लम्-शोधयत्यष्टप्रकारं कर्ममलं, शुचं-शोकं वा क्लमयत्यपनयतीति निरुक्त्या शुक्लं=मोक्षादिफलसाधकं ध्यानम् ४।

तत्राऽऽर्तं ध्यानं चतुर्विधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-अमनोज्ञसम्प्रयोगसम्प्रयुक्तः-अनिष्टशब्दादि सम्बन्धजनितः सम्प्रयोगः-सम्बन्धस्तेन सम्प्रयुक्तः-सहितो यः पुरुषस्तस्य यत् "विप्पओगे"-त्यादि-विप्रयोगस्मृतिसमन्वागतं-विप्रयोगः-अनिष्टशब्दादिवियोगः, तस्य स्मृतिः-चिन्ता विप्रयोगस्मृतिः, तस्याः समन्वागतं= समन्वागमनं-संप्रापणं भवति तत् "चापि" इति वाक्यालङ्कारे एवं सर्वत्र १

परिणामों के निमित्त से होता है। इस कथन द्वारा व्यक्त की गई है। जो ध्यान शुभराग और सदाचरण का पोषक होता है वह धर्मध्यान है, अर्थात्-श्रुत और चारित्र धर्म से सहित जो ध्यान है वह धर्मध्यान है मन की अत्यन्त निर्मलता होने पर जो एकाग्रता होती है वह शुक्ल-ध्यान है "शुक्लं शोधयति अष्टप्रकारं कर्ममलं शुचं शोकं वा क्लमयति अपनयति शुक्लम्" जो आठ प्रकार के कर्ममल की शुद्धि कर देता है, अथवा-शोक को दूर कर देता है वह शुक्ल है, ऐसा जो ध्यान है वह शुक्लध्यान है यह ध्यान मोक्ष आदि फल का साधक होता है। आर्तध्यान जो चार प्रकार का कहा गया है उसका वाच्यार्थ ऐसा है "अमनोज्ञ संप्रयोगसंप्रयुक्तः" इत्यादि, अमनोज्ञ अनिष्ट जो शब्दादिकका संप्रयोग सम्बन्ध इस सम्बन्ध से सम्प्रयुक्त-सहित जो पुरुष ऐसे पुरुष को दूर करने के लिये जो मन में एक प्रकार की निश्चलता का आना

જે ધ્યાન શુભરાગ અને સદાચરણનું પોષક હોય છે, તે ધ્યાનને ધર્મ-ધ્યાન કહે છે. એટલે કે શ્રુત અને ચારિત્રધર્મથી યુક્ત જે ધ્યાન છે તેનું નામ ધર્મધ્યાન છે. મનની અત્યન્ત નિર્મળતાનો સદ્ભાવ હોય ત્યારે જે એકાગ્રતા થાય છે તેનું નામ શુક્લધ્યાન છે. "शुक्लं-शोधयति-अष्टप्रकारं कर्ममलं-शुचं शोकं वा क्लमयति-अपनयति शुक्लम्" જેના દ્વારા આઠ પ્રકારના કર્મમલની શુદ્ધિ થાય છે, અથવા જેના દ્વારા શોકને દૂર કરાય છે એવા ધ્યાનનું નામ શુક્લધ્યાન છે. તે ધ્યાન મોક્ષ આદિ ફલને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે

હવે આર્તધ્યાનના ચાર પ્રકારોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—

"अमनोज्ञसम्प्रयोगसम्प्रयुक्तः" ઇત્યાદિ—

અમનોજ્ઞ (અનિષ્ટ-અણગમતા) શબ્દાદિકના સંપ્રયોગથી (સંબંધથી) યુક્ત જે પુરુષ હોય, એવા પુરુષના ચિત્તમાં તે અમનોજ્ઞ વસ્તુને દૂર કરવા

अयमर्थः–अमनोज्ञानां–शब्द–स्पर्श–रस–गन्धरूपाणामनिष्टानां सम्प्रयोगे–श्रोत्र–त्वग्रसना–घ्राण–चक्षुरिन्द्रियैः सह सम्बन्धे तद्विप्रयोगाय=अनिष्टशब्दादिविषयदूरीकरणाय यः स्मृतिसमन्वाहारः–स्मर्यत इति स्मृतिर्मनः, तस्याः प्रणिधानरूपायाः समन्वाहारः–समन्वाहरणममनोज्ञशब्दादि विषयापगमोपाये मनसो निश्चलं व्यवस्थापनं केनोपायेन शब्दाद्यनिष्टविषयेभ्यो वियोगः स्यादित्येकतानमनोनिवेशन तदार्तध्यानमिति प्रथमो भेदः १।

एवं मनोज्ञसंप्रयोगसंप्रयुक्तस्य पुरुषस्य मनोज्ञशब्दादेरविप्रयोगस्मृतिसमन्वागतरूपमार्तध्यानं विज्ञेयमिति द्वितीयो भेदः ।२।

" आयंके "–त्यादि–आतङ्कसम्प्रयोगसम्प्रयुक्तः–आतङ्क्यते कष्टेन जीव्यतेऽनेनेत्यातङ्को–रोगः, तस्य सम्प्रयोगः=वातपित्तकफजनितसम्बन्धस्तेन सम्प्रयुक्तः–सहितो यः प्राणी भवति तस्य यत् " विप्रयोगस्मृतिसमन्वागतं "–

होता है (वही तद्विप्रयोगस्मृतिसमन्वाहार है इसमें ऐसा ध्यान होता है) किस प्रकार से अनिष्ट शब्दादिक विषयों से मेरा सम्बन्ध छूटे इसके लिये जो मन में एक प्रकार की एकतानता एकाग्रता आती है वही इस आर्तध्यान का प्रथम भेद है। तात्पर्य केवल इसका ऐसा ही है कि अनिष्ट शब्दादिक का इन्द्रियादि के साथ सम्पर्क हो जाने पर उनके वियोग के लिये चिन्तासातत्य का होना यही प्रथम आर्तध्यान है मनोज्ञ शब्दादिक का वियोग हो जाने पर उनकी प्राप्ति के लिये सतत चिन्ता करते रहना यह दूसरा आर्तध्यान है। वात पित्त कफ जनित रोग से युक्त हुये प्राणी का जो उस को दूर करने के लिये सतत

માટે એક પ્રકારની નિશ્ચલતા આવી જાય છે (એ જ તદ્વિપ્રયોગ સ્મૃતિ સમન્વાહાર છે, તેમાં આ પ્રકારનું ધ્યાન થાય છે) તેના મનમાં એવો વિચાર આવ્યા કરે છે કે કેવી રીતે આ અમનોજ્ઞ શબ્દાદિકોની સાથેનો મારો સંબંધ છૂટી જાય. તેને માટે મનમાં જે એક પ્રકારની એકાગ્રતા આવી જાય છે, એજ આ આર્તધ્યાનનો પહેલો ભેદ છે. આ કથનનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—

અનિષ્ટ શબ્દાદિકનો ઇન્દ્રિયાદિની સાથે સંપર્ક થવાથી તેમના વિયોગને માટે તેમાંથી મુક્ત થવાને માટે ચિત્તમાં એક પ્રકારની ચિન્તવના સતત ચાલ્યા કરે છે, એ જ આર્તધ્યાનના પ્રથમ ભેદરૂપ છે.

આર્તધ્યાનનો બીજો ભેદ—મનોજ્ઞ શબ્દાદિકોનો વિયોગ થવાથી તેમની પ્રાપ્તિને માટે સતત ચિન્તવન કર્યા કરવું, તે આર્તધ્યાનના બીજા ભેદરૂપ સમજવું.

આર્તધ્યાનનો ત્રીજો ભેદ—વાત, પિત્ત અને કફજનિત રોગથી પીડાતો જીવ તેમાંથી મુક્ત થવા માટે જે સતત ચિન્તવન કર્યા કરે છે (મારો આ

विप्रयोगः-कासश्वासाद्यातङ्कस्य परिहारः, तस्मै या स्मृतिः-" ममाऽऽतङ्कस्यायं सम्प्रयोगः कथं नश्ये-" दित्यादिरूपा चिन्ता, तस्याः समन्वागतं=सम्प्रापणं भवति, तत् तृतीयमार्तध्यानम्, अयमर्थः-कासश्वासाद्यातङ्कविषयाणां वियोजने-दूरीकरणे या स्मृतिश्चिन्ता तस्याः समन्वागतं-समन्वाहारः 'केनोपायेनानिष्टकासश्वासाद्यातङ्केभ्यो वियोगः स्या '-दित्येकतानमनोनिवेशनं तत् तृतीयमार्तध्यानमित्यर्थः ३।

" परिजुसिये "-त्यादि-तथा परिजुष्टकामभोगसंप्रयोगसंप्रयुक्तः-काम्यन्ते -प्रार्थ्यन्त इति कामाः=कमनीयाः शब्दादयः परिजुष्टाः=निषेविताश्च ते कामाः परिजुष्टकामास्तेषां भोगः=अनुभवस्तस्य सम्प्रयोगः सम्बन्धस्तेन सम्प्रयुक्तः=सहितः,

यद्वा—काम्येते इति कामौ-शब्दरूपे, तौ च भुज्यन्ते-घ्राणादिविषयीक्रियन्त इति भोगाः=गन्ध-रस-स्पर्शाश्चेति कामभोगाः, परिजुष्टाश्च ते कामभो-

---

चिन्ता करना कि यह रोग अब मेरा कैसे नष्ट होगा यह तृतीय आर्तध्यान है तात्पर्य इसका ऐसा है-कि कास श्वास आदि आतङ्कों के आ जाने पर उनको दूर करने के लिये ऐसा विचार वार २ आता है कि यह रोग किस उपाय से शान्त होगा इस प्रकार से जो मन में एकाग्रता (एकतानता) आती है वह तृतीय आर्तध्यान है। जो पुरुष-निषेवित शब्दादिरूप कामों के अनुभव से सम्बद्ध होता है ऐसे पुरुषों की उनके अनपगम निमित्त जो वार २ विचारधारा आती है वह आर्तध्यान का चौथा भेद है, अथवा-काम शब्द से शब्द और रूप तथा भोग शब्द से गन्ध रस, और स्पर्श इनका ग्रहण हुवा है सो इस

રોગ કેવી રીતે નષ્ટ થશે, હું ક્યારે આ રોગમાંથી છૂટીશ ઇત્યાદિ રૂપ તેની વિચારધારા સમજવી) તેને આ ત્રીજા ભેદમાં મૂકી શકાય છે. એટલે કે દમ, જ્વર આદિ રોગોથી પીડાતી વ્યક્તિના મનમાં એવા વિચારો વારંવાર આવ્યા કરે છે કે " મારો આ રોગ ક્યા ઉપાયથી શાન્ત થશે ", તેના મનમાં આ પ્રકારની એકાગ્રતા આવી જાય છે. મનની આ પ્રકારની એકાગ્રતાને આર્તધ્યાનના ત્રીજા ભેદરૂપે અહીં પ્રકટ કરવામા આવેલ છે.

આર્તધ્યાનનો ચોથો ભેદ—મનોજ્ઞ શબ્દાદિરૂપ કામભોગોથી યુક્ત પુરુષ, તે મનોજ્ઞ કામભોગોનો કદી પણ વિયોગ ન થાય-તે મનોજ્ઞ કામભોગો સાથેનો પોતાનો સંબંધ હંમેશા ચાલુ જ રહે, એવું જે વારંવાર ચિન્તવન કર્યા કરે છે, તેને અહીં આર્તધ્યાનના ચોથા ભેદરૂપે પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે.

અથવા—કામપદથી શબ્દ અને રૂપ ગૃહીત થયેલ છે અને ભોગ શબ્દથી ગંધ, રસ અને સ્પર્શ ગૃહીત થયેલ છે. આ પ્રકારના કામભોગોથી યુક્ત

गाश्चेति परिजुष्टकामभोगास्तेषां सम्प्रयोगः परिजुष्टकामभोगसम्प्रयोगस्तेन सम्प्रयुक्तो यः स तथाभूतः पुरुषस्तस्य यत् " अविप्रयोगस्मृतिसमन्वागतम् " —अविप्रयोगः-कामभोगानामनपगमः संयोग इत्यर्थः, तस्मै या स्मृतिश्चिन्ता, तस्या यत् समन्वागतं-समन्वागमनमिति चतुर्थमार्तध्यानमिति चतुर्थो भेदः ४।

अथाऽऽर्तध्यानस्य लक्षणान्याह—" अट्टस्से "-त्यादि-आर्तस्य खलु ध्यानस्य चत्वारि लक्षणानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-क्रन्दनता-चीत्कारः ' हा मातः ! हा तात ! ' इत्यादिरूपा, दीर्घशब्देन विलपनमित्यर्थः १।

शोचनता-शोचतीति शोचनस्तस्य भावः शोचनता-शोककरणम् २।

तेपनता-अश्रुविमोचनम्, तिपेः क्षरणार्थत्वात् ३।

परिदेवनता-रोदनपूर्वकसंभाषणमिति ४।

एतानि च लक्षणानीष्टवियोगानिष्टसंयोगरोगवेदनाजनितशोकयुक्तस्य पुरुषस्य भवन्ति, यत आह—

" तस्सक्कंदणसोयण-परिदेवण-ताडणाइं लिंगाइं।
इट्ठाणिट्ठवियोगावियोग वियणानिमित्ताइं। १। " इति,

तरह परिजुष्ट काम और भोगों के सम्बन्ध से युक्त मनुष्य का उनसे संयोग निमित्त जो बार २ चिन्तवन करना है वह आर्तध्यान का चौथा भेद है। आर्तध्यान के ये चार लक्षण कहे गये हैं, हा मातः ! हा पितः ! इत्यादिरूप जो चीत्कार है उसका नाम क्रन्दनता है क्रन्दन में दीर्घ शब्द से विलाप होता है। शोक करना इसका नाम शोचनता है यह इसका दूसरा लक्षण है। अश्रुओं (आंसुओं) का वहाना जिसमें होता है उसका नाम तेपनता है। रोते रोते संभाषण करना इसका नाम परि-

---

મનુષ્ય, તેમના સંયોગ નિમિત્તે જે વારંવાર ચિન્તવન કર્યા કરે છે, તે આર્તધ્યાનના ચોથા ભેદમાં પરિગણિત થાય છે.

આર્તધ્યાનના નીચે પ્રમાણે ચાર લક્ષણ કહ્યાં છે-(૧) ' ક્રન્દનતા ' " હે મા ! હે બાપા ! ઇત્યાદિ રૂપ જે ચિત્કાર થાય છે, તેનું નામ ક્રન્દનતા છે. આ ક્રન્દનમાં દીર્ઘ શબ્દથી વિલાપ થતો હોય છે. (૨) ' શોચનતા '-શોચનતા એટલે શોક કરવો તે. આર્તધ્યાનનું બીજું લક્ષણ છે. (૩) ' તેપનતા ' ' તેપના ' એટલે આંસુ સારવાની ક્રિયા. આ આંસુ સારવાની ક્રિયારૂપ તેપનતા આર્તધ્યાનનું ત્રીજું લક્ષણ છે (૪) ' પરિવેદનતા ' રોતાં રોતાં સંભાષણ કરવું તેનું નામ પરિવેદના છે. આ લક્ષણોનો સદ્‌ભાવ ઇષ્ટનો વિયોગ, અનિષ્ટનો

छाया—" तस्याऽऽक्रन्दन-शोचन-परिदेवन-ताडनानि लिङ्गानि ।
इष्टानिष्टवियोगावियोगवेदनानिमित्तानि । १ । इति,

अथ रौद्रध्यानं विभजते-" रोद्दे झाणे " इत्यादि-रौद्रं ध्यानं चतुर्विधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-हिंसाऽनुबन्धि-हिंसामनुबध्नातीत्येवंशीलं हिंसाऽनुबन्धि=प्राणिपीडासततप्रवृत्तिकरणशीलं प्रणिधानमित्यर्थः, यद्वा-अनुबन्धनमनुबन्धः, हिंसाया अनुबन्धः=सम्बन्धः हिंसाऽनुबन्धः सोऽस्त्यस्मिन्निति हिंसाऽनुबन्धि रौद्रध्यानम्,

देवनता है, ये लक्षण चिह्न इष्ट वियोग तथा-अनिष्ट संयोग और रोग वेदना से जनित शोक से युक्त पुरुषको होते है। सो ही कहा गया है- " तस्स क्कंदणसोयण " इत्यादि १

रौद्रध्यान के विषय में कथन " रोद्दे झाणे " इत्यादि

रौद्रध्यान जो हिंसानुबन्धी आदि के भेद से चार प्रकार का कहा गया है सो उनका अभिप्राय ऐसा है जिस प्रकार आर्तध्यान का मुख्य आधार पीडा है यह पीडा अनिष्ट वस्तु का संयोग इष्ट वस्तु का वियोग और प्रतिकूल वेदना आदि कारणों में से किसी एक के निमित्त से हुवा करती है। इसलिये निमित्त से आर्तध्यान के चार भेद कहे गये हैं, इसी प्रकार से रौद्रध्यान का मूल आधार क्रूरता है। जिसका चित्त क्रूर कठोर होता है वह रुद्र है, ऐसा जो ध्यान है वह रौद्रध्यान है। इस क्रूरता को आत्मा में उत्पन्न करनेवाले हिंसा चोरी और विषय संरक्षण ये चार निमित्त लिये गये हैं। इसीलिये रौद्रध्यान के चार भेद हुवे हैं, जिस ध्यान में प्राणियों को पीडा देने में

સયોગ અને રોગવેદનાથી જનિત શોકયુક્ત મનુષ્યમાં હોય છે. એ જ વાત "-तस्सक्कंदणसोयण " ઇત્યાદિ સૂત્રપાઠ દ્વારા વ્યક્ત થઇ છે.

રૌદ્રધ્યાનનું નિરૂપણુ—રૌદ્રધ્યાનના હિંસાનુબંધી આદિ ચાર ભેદ છે. " रोद्दे झाणे " ઇત્યાદિ-જેમ આર્તધ્યાનનો મુખ્ય આધાર પીડા છે અને તે પીડા અનિષ્ટ વસ્તુઓનો સંયોગ, ઇષ્ટ વસ્તુઓનો વિયોગ, અને પ્રતિકૂળ વેદના આદિ કારણોમાંથી કોઇ એક કારણે થયા કરે છે, અને તેથી નિમિત્તભેદની અપેક્ષાએ આર્તધ્યાનના ચાર પ્રકાર કહેવામાં આવ્યા છે, એ જ પ્રમાણે રૌદ્ર ધ્યાનનો મુખ્ય આધાર ક્રૂરતા છે જેનું ચિત્ત ક્રૂર (કઠોર) હોય છે તે રૂદ્ર કહેવાય છે. અને તે પ્રકારના આત્મધ્યાનને રૌદ્રધ્યાન કહે છે. આત્મામાં આ ક્રૂરતા ઉત્પન્ન કરનારા હિંસા, ચોરી, અસત્ય અને વિષય-સંરક્ષણુરૂપ ચાર નિમિત્ત બતાવ્યાં છે. તે કારણે રૌદ્રધ્યાનના ચાર ભેદ પડે છે. જે ધ્યાનમાં જીવોને પીડા પહોચાડવાનો વિચાર (પ્રણિધાન) નિરન્તર ચાલ્યા કરે છે.

उक्तञ्च—" सत्तवहवेहबंधणडहणंकणमारणाइपडिहाणं ।
अइकोहग्गहत्थं णिग्घिणमणसोऽहमविवागं ॥१॥ " इति,
छाया—" सत्त्ववधवेध-बन्धन-दहनाऽङ्कन-मारणादि प्रणिधानम् ।
अतिक्रोधग्रहग्रस्तं निर्घृणमनसोऽधमविपाकम् । १ । " इति ।

" मृषाऽनुबन्धि "—मृषाऽनुबध्नातीत्येवंशीलं=पिशुनाऽसभ्याऽसद्भूतादिभिर्वचनविशेषैरसत्यानुबन्धि प्रणिधानम् , तदाह च—

" पिसुणाऽसब्भासब्भूयघायाइवयणपणिहाणं ।
मायाविणोऽति संधणपरस्स पच्छन्नपावस्स । १ । इति ।
छाया—" पिशुनाऽसभ्याऽसद्भूतघातादि वचनप्रणिधानम् ।
मायाविनोऽतिसन्धानपरस्य प्रच्छन्नपापस्य । १ । " इति ।

" स्तेयानुबन्धि "–स्तेन–चौरस्तस्य भावः कर्म वा स्तेयम् , तदनुबध्नातीत्येवंशीलं तथाभूतम् = तीव्रक्रोधाद्याकुलतया चौर्यानुबन्धनशीलमित्यर्थः, तथा चोक्तम्–

निरन्तर प्रणिधान (विचार) होता है अथवा हिंसा का अनुबन्ध सम्बन्ध जिस ध्यान में होता है, ऐसा वह ध्यान हिंसानुबन्धी रौद्रध्यान है। तात्पर्य यह है कि हिंसा करने में आनन्द मानना यह–हिंसानुबन्धी आर्तध्यान है, कहा भी है—" सत्तवहवेह बंधण " इत्यादि १

पिशुन–असभ्य असद्भूत आदि वचन विशेषों द्वारा असत्यानुबन्धी जो प्रणिधान (चिन्तन) है वह मृषानुबन्धी द्वितीय आर्तध्यान है। कहा भी है–" पिसुणाऽसब्भासब्भूय " इत्यादि १

स्तेयानुबन्धी–स्तेन नाम चोर काहै, इस चोर का जो भाव अथवा-कर्म है वह स्तेयहै इस स्तेय का अनुबन्धवाला जो प्रणिधान-चिन्तनहै वह-स्तेयानु-

---

અથવા જે ધ્યાનમા હિંસાનો અનુબંધ (સંબંધ) સતત ચાલુ રહે છે, તે ધ્યાનને ' હિંસાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન ' કહે છે. આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે હિંસા કરવામાં આનંદ માનવો, તે હિંસાનુબંધી આર્તધ્યાન છે. કહ્યુ પણ છે કે–" सत्तवहवेहबंधण " ઇત્યાદિ....। १ ।

પિશુન–અસભ્ય–અસદ્‌ભૂત આદિ વચનવિશેષો દ્વારા અસત્યાનુબંધી જે પ્રણિધાન (ચિન્તન) થાય છે, તેને મૃષાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન કહે છે. આ રૌદ્રધ્યાનનો બીજો ભેદ સમજવો. કહ્યું પણ છે કે–" पिसुणा ऽ सब्भासब्भूय " ઇત્યાદિ–૩

(૩) સ્તેયાનુબંધી–સ્તેન એટલે ચોર. તે ચોરના કાર્યને સ્તેય કહે છે. આ સ્તેય (ચોરી) ના અનુબંધવાળું જે પ્રણિધાન (ચિન્તન) છે, તેને સ્તેયાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન કહે છે. આ ધ્યાનને રૌદ્રધ્યાનનો ત્રીજો ભેદ સમજવો. કહ્યું પણ છે કે–" तह तिव्वकोहलोहा " ઇત્યાદિ—

" तह तिव्वकोहलोहाउलस्स भूतोवघायणमणज्जं ।
परदव्वहरणचित्तं परलोगावायनिरवेक्ख । १ । इति,
छाया-" तथा तीव्रक्रोधलोभाऽऽकुलस्य भूतोपघातनमनार्यम् ।
परद्रव्यहरणचित्तं परलोकापायनिरपेक्षम् । १ । " इति, ३

" सरक्षणानुवन्धि "-सरक्षणं-सं-सम्यक्'- सर्वोपायैः रक्षणं-परित्राणं, तत्र विषयसाधनधनस्यानुवन्धः संरक्षणानुवन्धः, सोऽस्त्यस्मिन्निति संरक्षणानुवन्धि रौद्रध्यानम् , तदुक्तम्-

" सद्दाइ विसयसाहणधणसंरक्खणपरायणमणिट्ठ ।
सव्वाहिसंकणपरोवघायकलुसाउल चित्तं । १ । " इति ।
छाया—" शब्दादिविषयसाधनधनसंरक्षणपरायणमनिष्टम् ।
सर्वाभिशङ्कनपरोपघातकलुषाऽऽकुल चित्तम् । १ । " इति ४ ।

अथ रौद्रध्यानस्य लक्षणान्याह—" रुद्दस्स णं " इत्यादि — रौद्रस्य खलु ध्यानस्य चत्वारि लक्षणानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-ओसन्नदोषः-' ओसन्नम् ' इति प्रचुरार्थवाचको देशीयशब्दस्तेन हिंसामृषादीनामन्यतमस्मिन् प्रवृत्तेः प्राचुर्यं, तदेव

बन्धी आर्तध्यानका तृतीय भेद है। कहा भी है-" तह तिव्व कोहलोहा " इत्यादि १ तात्पर्य इसका ऐसा है कि तीव्र क्रोध मान माया एवं लोभ से आकुल हुवे पुरुष का जो चोरी करने का अनुबन्धशील प्रणिधान (परिणाम) है वह स्तेयानुबन्धी आर्तध्यान है इस आर्तध्यानवाला प्राणी चोरी करने में ही आनन्द मानता है। जिस ध्यान में विषय साधनभूत धन के संरक्षण करने का अनुबन्ध रहता है ऐसा वह ध्यान संरक्षणानुबन्धी रौद्रध्यान है। कहा भी है-" सद्दाइ विसयसाहण " इत्यादि रौद्रध्यान के लक्षण इस प्रकार से है-" ओसन्न दोषः " हिंसादिक पापों में से किसी एक में प्रवृत्ति की प्रचुरता का होना यह ओसन्न

આ સૂત્રનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—તીવ્ર, ક્રોધ, માન, માયા અને લોભથી આકુળવ્યાકુળ થયેલા પુરુષનું જે ચોરી કરવાના અનુબન્ધશીલ પ્રણિધાન (પરિણામ) છે, તેને સ્તેયાનુબન્ધી રૌદ્રધ્યાન કહે છે. આ રૌદ્રધ્યાનવાળો માણસ ચોરી કરવામાં જ આનંદ માને છે (૪) જે ધ્યાનમાં વિષયસાધનભૂત ધનના સંરક્ષણનો અનુબંધ રહે છે, તે ધ્યાનને સંરક્ષણાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન કહે છે. કહ્યું પણ છે કે-" सद्दाइ विसयसाहण " ઇત્યાદિ—

રૌદ્રધ્યાનનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે-" ओसन्नदोषः " હિંસાદિક પાપોમાંથી કોઈ એકમાં પ્રવૃત્તિની પ્રચુરતા હોવી, તેનું નામ 'ઓસન્નદોષ' છે.

दोषः=दूषणम्=हिंसाद्येकतरस्मिन् प्रवृत्तिरूपो दोष इत्यर्थः १, बहुदोषः–हिंसामृषादिसर्वेषु दोषः–प्रवृत्तिरूपः स तथा२, अज्ञानदोषः–अज्ञानात्–कुशास्त्रसंस्काराद् हिंसामृषादिष्वधर्मस्वरूपेषु नरकादिकारणेषु धर्मबुद्ध्याऽभ्युदयाय प्रवृत्तिस्वरूपोऽज्ञानदोषः, यद्वा — हिंसादिप्रवृत्तिलक्षणमज्ञानमेव दोषोऽज्ञानदोषः ३, "आमरणान्तदोषः–" मरणमेवान्तो मरणान्तः, तमभिव्याप्याऽऽमरणान्तात्–मरणपर्यन्तमित्यर्थः, असमुत्पन्नपश्चात्तापस्य कालसौकरिकादेरिव या हिंसादिषु प्रवृत्तिः सैव दोष आमरणान्तदोषः ४।

अथ धर्म्यध्यानस्वरूपमाह—" धम्मे झाणे " इत्यादि–धर्म्यं ध्यानं चतुर्विधं चतुष्प्रत्यवतारं–चतुर्षु–भेदलक्षणाऽऽलम्बनाऽनुप्रेक्षारूपेषु पदार्थेषु प्रत्यव-

---

दोष है। "ओसन्न" यह प्रचुरतार्थ वाचक देशीय शब्द है,। "बहु दोषः" हिंसादिक समस्त पापों में प्रवृत्ति का होना यह बहुदोष है, "अज्ञानदोषः" अज्ञान से कुशास्त्र के संस्कार से अधर्मरूप तथा–नरकादि गतियों के कारणभूत ऐसे हिंसादिक पापों में धर्म समझ कर अपने अभ्युदय के निवृत्ति प्रवृत्ति का होना यह अज्ञान दोष है, अथवा –हिंसादिकों में जो प्रवृत्ति होती है वही अज्ञानरूप दोष है।

"आमरणान्तदोषः" काल सौकरिक नामके कसाई आदि सदृश असमुत्पन्न पश्चात्तापवालोंका मरण पर्यन्त हिंसादिकोंमें प्रवृत्तिका होते रहना यह आमरणान्तदोष है।

धर्मध्यान का स्वरूप भेद लक्षण आलम्बन और अनुप्रेक्षा इन चार पदार्थों में विचारणीयहोने से चतुष्प्रत्यवतार वाला (चार भेदरूपवाला) कहा है। इसके ये चार भेद हैं आज्ञाविचय,

---

"ओसन्न" આ પદ પ્રચુરતાના અર્થમાં ગામઠી ભાષામાં વપરાય છે. 'बहुदोषः' હિંસાદિક સમસ્ત પાપોમાં પ્રવૃત્ત થવું તેનું નામ 'બહુદોષ' છે. 'अज्ञानदोषः' અજ્ઞાનને કારણે–કુશાસ્ત્રના સંસ્કારના કારણે નરકાદિ ગતિયોના કારણરૂપ હિંસાદિક પાપોને ધર્મ માનીને તેનું આચરણ કરવું–એવા અધર્મરૂપ કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થવુ તેનું નામ અજ્ઞાનદોષ છે. અથવા હિંસાદિકોમાં જે પ્રવૃત્તિ થાય છે તેનું નામ જ અજ્ઞાનદોષ છે. "आमरणान्तदोषः" કાલસૌકરિક આદિની જેમ અસમુત્પન્ન પશ્ચાત્તાપવાળાની (જેમને હિંસાદિ કરવા માટે પશ્ચાત્તાપ જ થતો નથી એવાની) મરણ પર્યન્ત હિંસાદિકોમાં જે પ્રવૃત્તિ રહે છે તેનું નામ આમરણાન્તદોષ છે.

ધર્મધ્યાનનું નિરૂપણ—ધર્મધ્યાનનું સ્વરૂપ ભેદ, લક્ષણ, આલમ્બન અને અનુપ્રેક્ષા, આ ચાર બાબતોની અપેક્ષાએ વિચારણીય હોવાથી તેને ચાર ભેદવાળું પ્રકટ કરવામાં આવ્યુ છે.

तारः=समवतारो विचारणीयत्वेन यस्य तत्तथोक्तं, प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-आज्ञाविचयम्=आ-अभिविधिनाऽर्थो ज्ञायन्तेऽनया, साऽऽज्ञा=सर्वज्ञप्रवचनं, सा विचीयते यस्मिन्नित्याज्ञाविचयं धर्मध्यानम्, "आज्ञा विजयम्" इतिच्छायापक्षे तु-आज्ञा विजीयते-अधिगमद्वारेण परिचीयते यस्मिन्निति तथाभूतम् १,

अपायविचय, विपाकविचय, और संस्थानविचय आज्ञा अपाय विपाक और संस्थान, इनकी विचारणा के निमित्त जो मन को एकाग्र करना होता है वह धर्मध्यान है इन निमित्तों के भेद से ये धर्मध्यान के ४ भेद हुवे हैं। आज्ञाविचय में आ-ज्ञा-विचय ऐसे ये तीन शब्द हैं, आ-अभिविधि अर्थ में प्रयुक्त हुवा है। जिसके द्वारा अभिविधि (विधि पूर्वक) पदार्थ जाने जाते हैं वह आज्ञा है ऐसी वह आज्ञा सर्वज्ञ प्रवचनरूप यहां गृहीत हुई है जिस ध्यान में यह सर्वज्ञ प्रवचनरूप आज्ञा विचारी जाती है ऐसा वह ध्यान आज्ञाविचय नाम का धर्मध्यान है। किसी भी पदार्थ का विचार करते समय ऐसा मनन करना कि इस विषय में जो जिनदेव की आज्ञा है वह प्रमाण है, अथवा ऐसा पता लगाने के लिये कि-वीतराग तथा सर्वज्ञ पुरुष की क्या आज्ञा है २ और कैसी होनी (भी) चाहिये इसकी परीक्षा करने के लिये जो मनोयोग दिया जावेगा वह आज्ञाविचय धर्मध्यान है। ऐसा यह अर्थ "आज्ञा-

ધર્મધ્યાનના ચાર ભેદ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) આજ્ઞાવિચય (૨) અપાયવિચય, (૩) વિપાક વિચય અને (૪) સંસ્થાન વિચય. એટલે કે આજ્ઞા, અપાય, વિપાક અને સંસ્થાનની વિચારણા નિમિત્તે મનને જે એકાગ્ર કરવામાં આવે છે, તે એકાગ્રતાનું નામ જ ધર્મધ્યાન છે, આ નિમિત્તોના ભેદથી તેના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે.

આ + જ્ઞા + વિચય = આજ્ઞાવિચય "આ" અભિવિધિ અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે. 'જ્ઞા' એટલે જાણવું જેના દ્વારા પદાર્થને વિધિપૂર્વક જાણી શકાય છે, તેનું નામ "આજ્ઞા" છે. એવી તે આજ્ઞાને અહીં સર્વજ્ઞપ્રવચન રૂપે ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે જે ધ્યાનમાં આ સર્વજ્ઞપ્રવચન રૂપ આજ્ઞાનો વિચાર કરવામાં આવે છે, એવા ધ્યાનને આજ્ઞાવિચય નામનું ધર્મધ્યાન કહે છે. અથવા-કોઈ પણ પદાર્થનો વિચાર કરતી વખતે એવું મનન કરવું કે આ વિષયમાં જિનદેવની જે આજ્ઞા છે, એ જ પ્રમાણભૂત છે, અથવા તે વિષે સર્વજ્ઞ પુરુષની શી આજ્ઞા છે અથવા શી આજ્ઞા હોવી જોઇએ તેની ખાતરી કરવા માટે મનમાં જે વિચારધારા (પ્રણિધાન) ચાલુ થાય છે તેને જ આજ્ઞા

"अपायविचयम्"-अपायाः-विपदः शरीरमानसानि दुःखानीत्यर्थः, ते विचीयन्ते-पर्यालोच्यन्तेऽस्मिन्नित्यपायविचयम् = प्राणिनां रागद्वेषादिजनितैहिकपारलौकिकानर्थविचाराऽऽश्रयीभूतम् २,

"विपाकविचयम्" -विशिष्टः पाको विपाकः-ज्ञानावरणीयादि कर्मणां फलं, स विचीयतेऽत्रेति तथाभूतम्-कर्मफलविवेचनाऽऽश्रयीभूतमित्यर्थः ३,

---

विजय" इस छाया पक्ष को आश्रित करके किया गया है, शारीरिक एवं मानसिक दुःखों का नाम अपाय है ये अपाय जिसमें पर्यालोचित होते हैं ऐसा वह ध्यान अपायविचय धर्मध्यान है। अर्थात् इन शारीरिक एवं मानसिक कष्टों से छुटकारा कैसे हो इस विचार में मनोयोग देना यह द्वितीय भेद धर्मध्यान का है। तात्पर्य इसका ऐसा है कि जीवों को जो शारीरिक एवं मानसिक दुःखादि होते हैं वे केवल रागद्वेष आदि से होते हैं और ये रागद्वेष आदि सब इस जीव को इस लोक में और परलोक में अनर्थ उत्पादक होते हैं इस प्रकार का विचारवाला धर्मध्यान का द्वितीय भेद होता है। अथवा-जो सन्मार्ग पर न होकर मिथ्यामार्ग पर स्थित है उसका मिथ्यामार्ग से छुटकारा कैसे हो? इस दिशा में सतत विचार करना यह भी उपायविचय धर्मध्यान है। विशिष्ट परिशीलन (विपाक) का नाम विपाक है अर्थात् ज्ञानावरणीय आदि

વિચય ધર્મધ્યાન કહે છે. "આજ્ઞા વિજય" આ પ્રકારની આજ્ઞાવિચયની સંસ્કૃત છાયાને આધારે આ અર્થ નક્કી કરવામાં આવ્યો છે.

શારીરિક અને માનસિક દુઃખોનું નામ 'અપાય' છે. તે અપાયનું જે ધ્યાનમાં પ્રણિધાન (ચિન્તન) કરવામાં આવે છે, તે ધ્યાનને અપાયવિચય ધર્મધ્યાન કહે છે. એટલે કે આ શારીરિક અને માનસિક દુઃખોમાંથી કેવી રીતે મુક્ત થઇ શકાય તેનો વિચાર કરવામાં ચિત્તને એકાગ્ર કરવું તેનું નામ અપાયવિચય ધર્મધ્યાન છે. આ અપાયવિચય ધર્મધ્યાનમાં જીવને એવો વિચાર થયા કરે છે કે "રાગદ્વેષ આદિને કારણે જ આ શારીરિક અને માનસિક દુઃખો ઉત્પન્ન થાય છે. આ રાગદ્વેષ જ આલોક અને પરલોકમાં જીવનું અકલ્યાણ કરે છે. તેને કારણે જ અનેક પ્રકારના અનર્થ પેદા થાય છે." આ પ્રકારનું જે ધ્યાન છે તેને પણ અપાયવિચય ધર્મધ્યાન કહે છે. અથવા-જે જીવ સન્માર્ગને બદલે મિથ્યામાર્ગે ચડેલો હોય, એવો જીવ મિથ્યામાર્ગેથી છૂટવાને માટે મનમાં જે સતત વિચાર કર્યા કરે છે તેને પણ અપાયવિચય ધર્મધ્યાન કહે છે.

"संस्थानविचयम्" इति-संस्थानानि-लोकस्य द्वीपसमुद्राणां चाऽऽकार-विशेषाः, तानि विचीयन्ते-चिन्त्यन्तेऽत्रेति तथाभूतं धर्म्यध्यानम् ४। उक्तं चात्र-

"आप्तवचनं प्रवचनमाज्ञाविचयस्तदर्थनिर्णयम् ।
आश्रवविकथागौरव परिषहाद्यैरपायस्तु । १ ।
अशुभशुभकर्मपाकानुचिन्तनार्थो विपाकविचयः स्यात् ।
द्रव्यक्षेत्राकृत्यनुगमनं संस्थानविचयस्तु । २ ।" इति ।

अथ धर्म्यध्यानलक्षणान्याह—" धम्मस्स इत्यादि-धर्मस्य खलु ध्यानस्य

कर्मों के फल का जिसमें विचार होता है ऐसा वह ध्यान विपाक विचय है तात्पर्य इसका ऐसा है कि अनुभव में आने वाले विपाकों में से कौन कौनसा विपाक किस किस कर्म का फल है, तथा अमुक कर्म का अमुक विपाक संभव है इस प्रकार के विचारार्थ लगाना, अथवा-द्रव्य क्षेत्र काल भव और भाव इनकी अपेक्षा कर्म कैसे कैसे फलों को देते हैं इसका सतत विचार करना यह विपाकविचय है। संस्थानविचय लोक का और द्वीपसमुद्रों का जो आकार विशेष है उसका नाम संस्थान है ये संस्थान जिस ध्यान में सतत विचारे जाते हैं वह ध्यान संस्थान विचय नाम का धर्मध्यान है तात्पर्य यह है कि-लोक आदि का स्वरूप विचार करने में मनोयोग देना इसका नाम संस्थान विचय है। कहा भी है "आप्तवचनम्" इत्यादि, आज्ञारुचि आदि जो इसके चार लक्षण

વિશિષ્ટ પરિશીલન (ફળ) નું નામ વિપાક છે. એટલે કે જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોના ફળને જેમાં વિચાર થાય છે, એવા ધ્યાનને વિપાકવિચય ધર્મ-ધ્યાન કહે છે. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-જે જે વિપાકનો અનુભવ કરવામાં આવે તે તે વિપાકને અનુલક્ષીને એવો વિચાર કરવો કે કયા કર્મના ફલસ્વરૂપે હું આ વિપાક (ફલ) અનુભવી રહ્યો છું, તથા અમુક કર્મનો અમુક વિપાક સંભવી શકે છે, આ પ્રકારના વિચારમાં મનને એકાગ્ર કરવું તેનું નામ વિપાકવિચય ધર્મધ્યાન છે. અથવા-દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ અને ભાવની અપેક્ષાએ કર્મ કેવાં કેવાં ફળ આપે છે તેનો સતત વિચાર કરવો તેનું નામ વિપાકવિચય ધર્મધ્યાન છે. "સંસ્થાનવિચય" લોકનો તથા દ્વીપ સમુદ્રોનો જે આકારવિશેષ છે, તેનું નામ સંસ્થાન છે. જે ધ્યાનમાં તે સંસ્થાનનો સતત વિચાર કરવામાં આવે છે, તે ધ્યાનને સંસ્થાનવિચય ધર્મધ્યાન કહે છે. એટલે કે લોક આદિના સ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં મનને એકાગ્ર કરવું તેનું નામ 'સંસ્થાનવિચય' છે. કહ્યું પણ છે કે-" આપ્તવચનમ્ ' ઇત્યાદિ—

चत्वारि लक्षणानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—आज्ञारुचिः-आज्ञायाम्—अर्थ सूत्रतदुभयव्याख्यानलक्षणायां रुचिः-श्रद्धा=आज्ञारुचिः, यद्वा-आज्ञया रुचिराज्ञारुचिः १।

" निसर्गरुचिः "—निसर्गेण-स्वभावेन रुचिर्निसर्गरुचिः २,

" सूत्ररुचिः "-सूत्रं-सर्वज्ञप्रणीत आगमस्तत्र तस्माद्वा रुचिः सूत्ररुचिः ३,

" अवगाढरुचिः "—अवगाहनमवगाढं=द्वादशाङ्गावगाहनं, तेन रुचिरवगाढरुचिः, यद्वा अवगाढः=साधुप्रत्यासन्नस्तस्य रुचिः=साधूपदेशाच्छ्रद्धा अवगाढरुचिः उक्तश्च—" आगमउवएसेणं, निसग्गओ जं जिणप्पणीयाणं।

भावाणं सद्दहणं, धम्मज्झाणस्स तं लिंगं। १। " इति

छाया—" आगमोपदेशेन निसर्गतो यज्जिनप्रणीतानाम्।

भावानां श्रद्धानं धर्मध्यानस्य तल्लिङ्गम्। " इति ४।

अथ धर्मध्यानस्याऽऽलम्बनान्याह-' धम्मस्स ' इत्यादि—

धर्म्यस्य खलु ध्यानस्य चत्वार्यालम्बनानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-' वाचना '

वाचनं वाचना-विनीतशिष्याय कर्मनिर्जरणार्थं सूत्रोपदेशदानादि १,

" प्रतिप्रच्छना "-प्रतिप्रच्छनं प्रतिप्रच्छना=पूर्वाधीते शङ्किते सूत्रादौ तन्निवारणाय गुरुं प्रति प्रच्छनम् २,

---

कहे गये है उनका अभिप्राय ऐसा है, आज्ञा में अर्थ सूत्र और तदुभय में श्रद्धा रखना, अथवा भगवान् की आज्ञा में रुचि होना यह आज्ञारुचि है १। स्वभावतः जो अर्थ सूत्र आदि में रुचि होती है, वह निसर्गरुचि है २। सर्वज्ञ प्रणीत आगम से, या आगम में जो रुचि होती है वह सूत्र रुचि है ३। साधु के उपदेश से जो रुचि होती है वह अगाढ रुचि है ४। कहा भी है-" आगम उवएसेणं " इत्यादि १ धर्मध्यान के आलम्बन चार हैं, वाचना १ विनीत शिष्य के लिये कर्मनिर्जरार्थ सूत्रोपदेश आदि देना यह वाचना है। पूर्वाधीत सूत्र में शङ्कित स्थल

ધર્મધ્યાનના આજ્ઞા-રુચિ આદિ જે ચાર લક્ષણો કહ્યાં છે તેનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—(૧) અર્થ, સૂત્ર અને તદુભયમાં (તે બન્નેમાં) શ્રદ્ધા રાખવી, અથવા ભગવાનની આજ્ઞામાં રુચિ હોવી તેનું નામ આજ્ઞારુચિ છે. (૨) અર્થ, સૂત્ર આદિમાં સ્વભાવતઃ જે રુચિ હોય છે તેનું નામ નિસર્ગ રુચિ છે. (૩) સર્વજ્ઞ પ્રણીત આગમ પ્રત્યે જે રુચિ હોય છે, તેનું નામ સૂત્ર-રુચિ છે. (૪) સાધુના ઉપદેશ પ્રત્યે જે રુચિ હોય છે, તેનું નામ અગાઢરુચિ છે. કહ્યું પણ છે કે-" आगमउवएसेणं " ઈત્યાદિ—

ધર્મધ્યાનના આલંબન (આધાર) ચાર છે-(૧) " વાચના " વિનીત શિષ્યને કર્મનિર્જરાર્થે સૂત્રોપદેશ આદિ દેવું તેનું નામ વાચના છે. (૨) પહેલાં જેનું અધ્યયન કર્યું હોય એવા સૂત્રમાં જે જે શંકાઓ ઉદ્‌ભવે તે તે શંકાઓ ગુરુ પાસે પ્રશ્નરૂપે પ્રકટ કરીને તેમનું નિવારણ કરવું, તેનું નામ પ્રચ્છના છે. (૩) પૂર્વાધીત સૂત્ર વિસ્મૃત થઈ ન જાય તે માટે ફરી ફરીને તેનું પઠન કરતા રહેવું તેનું નામ પરિવર્તના છે. (૪) સૂત્રાર્થ સંબંધી વિચારને અનુપ્રેક્ષા

"परिवर्तना"-पूर्वाधीतसूत्रादेरविस्मरणार्थमभ्यासः ३,

"अनुप्रेक्षा"-अनु-पश्चात् प्रेक्षणं प्रेक्षा=पर्यालोचनमनुप्रेक्षा=सूत्रार्थानुस्मरणम् ४।

अथानुप्रेक्षायाश्चतुरो भेदानाह-"धम्मस्स" इत्यादि-धर्म्यस्य खलु ध्यानस्य चतस्रोऽनुप्रेक्षाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-एकानुप्रेक्षा-अनन्तरोक्तरीत्याऽऽत्मन एकस्य-एकाकिनोऽसहायस्येत्यर्थः, अनुप्रेक्षा=भावना=एकानुप्रेक्षा, सा चैवम्—

"एगोऽहं नत्थिमे कोई, नाहमन्नस्स कस्सवि ।
न तं पस्सामि जस्साहं, णासू भावीति जो मम ।१।" इति,

छाया—"एकोऽहं नास्ति मे कश्चित्,-नाहमन्यस्य कस्यचित् ।
न तं पश्यामि यस्याह, नासौ भावीति यो मम । १ ।" इति, १,

तथा-"अनित्यानुप्रेक्षा"-अनित्यस्य जीवितादेरनुप्रेक्षा=भावनाऽनित्यानुप्रेक्षा, सा चैवम्—

"कायः सन्निहितापायः, सम्पदः पदमापदाम् ।
समागमाः सापगमाः, सर्वमुत्पादि भङ्गुरम् ।१।" इति, २,

को गुरु से पूछना और उस शङ्का को दूर करना इसका नाम प्रच्छना है २। पूर्वाधीत सूत्र विस्मृत न हो जाय इस निमित्त से पुनः पुनः उसका अभ्यास करना परिवर्तना है (३) सूत्रार्थका पुनः पुनः विचार करते रहना इसका नाम अनुप्रेक्षा ४ है।

इस अनुप्रेक्षा के चार भेद हैं, जैसे-एकानुप्रेक्षा आत्मा एक है असहाय ऐसी भावना रखना इसका नाम एकानुप्रेक्षा है वह एकानुप्रेक्षा इस प्रकारसे है-"एगोऽहं नत्थि मे कोई" इत्यादि संसार के जितने भी पदार्थ हैं वे सब पर्यायदृष्टि से अनित्य है ऐसी भावना का नाम अनित्यानुप्रेक्षा है।

कहा है-"कायः सन्निहिताऽपायः" इत्यादि इस संसार में मेरे

કહે છે. તે અનુપ્રેક્ષાના પણ ચાર ભેદ છે-(૧) એકાનુપ્રેક્ષા-આત્મા એક છે, અસહાય છે એવી ભાવના રાખવી તેનું નામ એકાનુપ્રેક્ષા છે. તે એકાનુપ્રેક્ષા આ પ્રકારની કહી છે-"एगोऽहं नत्थि मे कोई" ઇત્યાદિ-(૨) સંસારના જેટલા પદાર્થો છે તે બધા પર્યાયદૃષ્ટિએ અનિત્ય છે એવી ભાવનાનું નામ અનિત્યાનુપ્રેક્ષા છે. કહ્યુ પણ છે કે-"काय. सन्निहिताऽपायः" ઇત્યાદિ. (૩)

तथा "अशरणानुप्रेक्षा"–अशरणस्य=त्राणरहितस्याऽऽत्मनोऽनुप्रेक्षा=भावनाऽशरणानुप्रेक्षा, सा चैवम्—

"जन्मजरामरणभयैरभिद्रुते व्याधिवेदनाग्रस्ते ।
जिनवरवचनादन्यत्र नास्ति शरणं क्वचिल्लोके ।१।" इति ३,

तथा="संसारानुप्रेक्षा"–संसारः–चतसृषु गतिषु सर्वावस्थासु जीवानां सरणं–गमनं भ्रमणं, तस्यानुप्रेक्षा=भावना संसारानुप्रेक्षा, सा चैवम्—

"माता भूत्वा दुहिता भगिनी भार्या च भवति संसारे।
व्रजति सुतः पितृतां भ्रातृतां पुनः शत्रुतांचैव ।१। " इति ४।

अथ चतुर्विधं शुक्लध्यानमाह–"सुक्के" इत्यादि–शुक्लध्यानं चतुर्विधं चतुष्प्रत्यवतारं–चतुर्षु=भेद–लक्षणा–ऽऽलम्बना–ऽनुप्रेक्षारूपेषु पदार्थेषु प्रत्यवतारः=समवतारो विचारणीयत्वेन यस्य तत्तथोक्तम्, प्रज्ञप्तम्, तद्यथा–" पृथ-

आत्मा का कोई भी रक्षक नहीं है ऐसा विचार करना इसका नाम अशरणानुप्रेक्षा है। कहा भी है–"जन्म जरा" इत्यादि यह जीव कर्मवश होकर चार गतिरूप इस संसार में परिभ्रमण कर रहा है ऐसा विचार करना इसका नाम संसाराऽनुप्रेक्षा है। कहा भी है–"माता भूत्वा" इत्यादि ? ४ संसारानुप्रेक्षा में ऐसा कोई भी पर्याय नहीं बचा है कि–जहां आत्मा का जन्म मरण नहीं हुवा है ऐसा विचार प्रधान रहता है यही बात इस श्लोक में कही है। भेद लक्षण आलम्बन और अनुप्रेक्षा रूप चार पदार्थों में विचारणीयरूप होने से जिसका समवतार हुवा है ऐसा वह शुक्लध्यान भी चार प्रकार का कहा गया है। उसके

આ સંસારમાં આત્માનો કોઇ રક્ષક નથી, એ પ્રકારની ભાવના રાખવી તેનું નામ અશરણનુપ્રેક્ષા છે કહ્યુ પણ છે–"જન્મ જરા" ઇત્યાદિ (૪) આ જીવ કર્મને અધીન રહીને ચાર ગતિવાળા સંસારમાં પરિભ્રમણ કરી રહ્યો છે, એવો વિચાર કરવો તેનું નામ સંસારાનુપ્રેક્ષા છે. કહ્યુ પણ છે કે–"माता भूत्वा" ઇત્યાદિ "એવી કોઈ પણ પર્યાય નથી કે જ્યાં આત્માએ જન્મ–મરણ અનુભવ્યા ન હોય," આ પ્રકારની ભાવના સંસાર અનુપ્રેક્ષામાં પ્રધાન રહે છે. એ જ વાત "माता भूत्वा" ઇત્યાદિ શ્લોકમાં પ્રકટ કરવામાં આવી છે.

હવે શુકલધ્યાનનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે–ભેદ, લક્ષણ, આલમ્બન અને અનુપ્રેક્ષારૂપ ચાર બાબતોની અપેક્ષાએ વિચારણીય હોવાથી તેના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે. શુકલધ્યાનના પૃથકત્વવિતર્ક સવિચાર આદિ ચાર પ્રકારનું હવે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે—

क्त्ववितर्कं सविचारम्" पृथक्-भिन्नम्, तस्य भावः पृथक्त्वम्-भेदोऽनेकत्व-मित्यर्थः, तेन सह गतो वितर्कः=पूर्वगतश्रुताऽऽलम्बनो नानानयानुसरणरूपो विकल्पो यत्र तत् तथा, एवं च "पृथक्त्ववितर्कम्"=एकद्रव्याश्रितानामुत्पाद-व्ययध्रौव्यरूपपर्यायाणामनेकत्वेन विकल्पाश्रयीभूतं च तत्, "सविचारम्"-विचरणं विचारः, स चार्थव्यञ्जनयोगसंक्रान्तिरूपः, तत्रार्थः=परमाण्वादिः, व्यञ्जनं-व्यञ्जयति-अर्थं प्रकटयतीति व्यञ्जनम्=अर्थप्रकाशकं पदं, शब्दो वाचक इति पर्यायाः, योगाः-मनोवाक्कायरूपास्तेषु संक्रान्तिः-संक्रमणम् अन्यतमस्मा दन्यतमस्मिन्नेकद्रव्ये गमनं, तेन सह वर्तत इति सविचारं चेति तथोक्तम् उक्तंच-

"उप्पायठिइभंगाइ पज्जयाणं जमेगदव्वंमि ।
नाणानयानुसरणं पुव्वगयसुयाणुसारेणं । १ ।

वे प्रकार ये हैं पृथक्त्व वितर्क सविचार आदि इस पृथक्त्ववितर्क सविचार में श्रुतज्ञान का आलम्बन लेकर विविध दृष्टियों से विचार किया जाता है इसलिये तो यह पृथक्त्ववितर्क हुवा है ? और इसमें अर्थ व्यञ्जन तथा संक्रमण होता रहता है इसलिये यह विचार सहित हुवा इस प्रकार इस ध्यान का पूरा नाम "पृथक्त्ववितर्कसविचार" पडा है। इसी बात को टीकाकार ने पृथक् भिन्नम् तस्य भावः पृथक्त्वम्, भेदोऽनेकत्वम्, वितर्कः पूर्वगत श्रुतालम्बनः नानानयाऽनुरूपः विकल्पोयत्र तत् तथा, इत्यादि पदों द्वारा प्रगट किया है। वितर्क नाम श्रुत का है और अर्थसंक्रान्ति, व्यञ्जनसंक्रान्ति और योगसंक्रान्ति का नाम विचार है, इस प्रकार विचार और वितर्क का अर्थ समझ कर इन भेदों

આ પૃથકત્વવિતર્ક સવિચારમાં શ્રુતજ્ઞાનનો આધાર લઈને વિવિધ દૃષ્ટિઓથી વિચાર કરવામાં આવે છે, તેથી તેને પૃથકત્વવિતર્ક રૂપે પ્રકટ કર્યું છે. અને તેમાં અર્થ, વ્યંજન આદિની અપેક્ષાએ સંક્રમણ થતું જ રહે છે, તેથી તે 'વિચારસહિત' વિશેષણ લગાડવાને પાત્ર બન્યું છે આ રીતે આ ધ્યાનનું પૂરું નામ 'પૃથકત્વવિતર્ક સવિચાર' પડયું છે. એ જ વાતને સૂત્રકારે આ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરી છે—

"पृथक्-भिन्नम् तस्य भावः पृथक्त्वम् भेदोऽनेकत्वम्, वितर्कः पूर्वगत-श्रुतालम्बन. नानानयाऽनुरूपः-विकल्पो यत्र तत्तथा" ઈત્યાદિ.

વિતર્ક એટલે શ્રુત એટલે અર્થ સંક્રાન્તિ, વ્યંજન સંક્રાન્તિ અને યોગ સંક્રાન્તિનું નામ વિચાર છે. આ પ્રમાણે વિચાર અને વિતર્કનો ભેદ પ્રકટ થવામાં આવે તો આ ભેદોનું સ્પષ્ટીકરણ થઈ જાય છે. કહ્યું પણ છે કે—

सवियारमत्थ वंजण जोगंतरओ तयं पढमसुक्कं ।
होइ पुहुत्तवियक्कं, सवियारमरागभावस्स । २ । " इति,
छाया—" उत्पादस्थितिभङ्गादि पर्यायाणां यदेकद्रव्ये ।
नानानयानुसरणं पूर्वगतश्रुतानुसारेण । १ ।
सविचारमर्थव्यञ्जनयोगान्तरतस्तत् प्रथमशुक्लम् ।
भवति पृथक्त्ववितर्कं सविचार मरागभावस्य । २ । " इति
इति शुक्लध्यानस्य प्रथमो भेदः

का स्पष्टीकरण हो जाता है। उक्तञ्च—" उप्पाय ठिई भंगाई " इत्यादि इस कथन का तात्पर्य यह है—कि जब उपशमश्रेणी या क्षपकश्रेणी पर आरोहण करनेवाला कोई एक पूर्वज्ञानधारी मनुष्य श्रुतज्ञान के बल से किसी भी परमाणु आदि जड या आत्मरूप चेतनद्रव्य का चिन्तन करता है और ऐसा करते हुवे वह उसका द्रव्यार्थिकदृष्टि से या पर्यायार्थिक दृष्टि से चिन्तन करता है। द्रव्यास्तिकदृष्टि से चिन्तन करता हुवा वह पुद्गलादि विविध द्रव्यों में किस दृष्टि से साम्य है और इनके अवान्तर भेद भी किस प्रकार से हो सकते हैं इत्यादि बातों का विचार करता है। पर्यायार्थिकदृष्टि से विचार करता हुवा वह उनकी वर्तमान कालिक विविध अवस्थाओं का विचार करता है। और श्रुतज्ञान के आधार से कभी यह जीव किसी एक द्रव्यरूप अर्थ पर से दूसरे द्रव्यरूप अर्थ पर एक द्रव्यरूप अर्थ पर से किसी एक पर्यायरूप अर्थ पर एक पर्यायरूप अर्थ पर से दूसरे पर्यायरूप अर्थ पर या एक पर्यायरूप

" उप्पाय ठिई भंगाइ " ઇત્યાદિ—

આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—ઉપશમ શ્રેણી ક્ષપક શ્રેણીપર આરોહણ કરનારો કોઈ એક પૂર્વજ્ઞાનધારી મનુષ્ય શ્રુતજ્ઞાનને આધારે કોઈ પણ પરમાણુ આદિ જડનું અથવા આત્મારૂપ ચેતનદ્રવ્યનું ચિન્તન કરે છે અને એવું કરતાં તે મનુષ્ય તેનું દ્રવ્યાર્થિક દૃષ્ટિથી કે પર્યાયાર્થિક દૃષ્ટિથી ચિન્તન કરે છે. દ્રવ્યાર્થિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતી વખતે તે પુદ્ગલાદિ દ્રવ્યોમાં કઈ દૃષ્ટિએ સામ્ય છે અને તેમના અવાન્તર ભેદો (પ્રભેદો) પણ કઈ રીતે થઈ શકે છે, ઇત્યાદિ વાતોનો વિચાર કરે છે. પર્યાયાર્થિક દૃષ્ટિએ જ્યારે તે તેમનો વિચાર કરે છે ત્યારે તે તેમની વર્તમાનકાલિક વિવિધ અવસ્થાઓનો વિચાર કરે છે. અને શ્રુતજ્ઞાનને આધારે તે જીવ ક્યારેક એક દ્રવ્યરૂપ અર્થ પરથી બીજા અર્થ પર, એક દ્રવ્યરૂપ અર્થ પરથી કોઈ એક પર્યાયરૂપ અર્થ પર, એક પર્યાયરૂપ અર્થ પરથી બીજા પર્યાયરૂપ અર્થ પર અથવા એક પર્યાયરૂપ અર્થ પરથી કોઈ

"एगत्तवियक्क" इत्यादि–एकत्ववितर्कऽविचारम्–एकस्य भाव एकत्वं, तेनैकत्वेन=अभेदेनोत्पादव्ययध्रौव्यादि पर्यायाणामन्यतमैकपर्यायाऽऽलम्बनतया, वितर्कः=पूर्वगतश्रुताश्रयो व्यञ्जनरूपो वा यस्य तदेकत्ववितर्कं, तच्च तद् अविचारम्–अविद्यमानो विचार=अर्थव्यञ्जनयोगानामन्यतमस्मादन्यतमस्मिन् संक्रान्तिरूपो निर्वातस्थानस्थित–दीपवद् यस्मिन् तदविचारमिति तत्तथोक्तम्, उक्तं च–

अर्थ पर से किसी एक द्रव्यरूप अर्थ पर ज्ञानधारा को संक्रमित करके चिन्तन के लिये प्रवृत्त होता है। इसी प्रकार कभी अर्थ पर से व्यञ्जन –अर्थ प्रकाशक शब्द पर और शब्द पर से अर्थ पर या–किसी एक शब्द पर से दूसरे शब्द पर चिन्तन के लिये प्रवृत्त होता है तथा–ऐसा करता हुवा यह कभी मनोयोग आदि तीनों में से किसी एक योग का आलम्बन लेताहै और–फिर उसे छोडकर अन्ययोग का आलम्बन लेताहै तब उसको होनेवाला वह ध्यान पृथक्त्ववितर्कसविचार कहा जाता है। "एगत्तवियक्क" इत्यादि जिस ध्यान में पूर्वगत श्रुत के आधार से उत्पात आदि किसी एक पर्याय का या द्रव्य का ही चिन्तवन किया जाता है और चिन्तवन करते समय वह जिस द्रव्य या–पर्याय या शब्द, या योग का आलम्बन किये रहता है वह जिसमें नहीं बदलता है ऐसा यह ध्यान एकत्ववितर्कसविचार कहा गया है। जिस प्रकार निर्वात स्थान में रखा हुवा दीपक अविचलित शिखा होता है उसी प्रकार से

એક દ્રવ્યરૂપ અર્થપર જ્ઞાનધારાને સંક્રમિત કરીને ચિન્તનને માટે પ્રવૃત્ત થાય છે. એ જ પ્રમાણે કયારેક અર્થપરથી વ્યંજન (અર્થ પ્રકાશક શબ્દ) પર, અને શબ્દપરથી અર્થપર, અથવા કોઈ એક શબ્દપરથી બીજા શબ્દ પર ચિન્તનને માટે પ્રવૃત્ત થાય છે. તથા એવું કરતો તે મનુષ્ય ક્યારેક મનોયોગ આદિ ત્રણે યોગોમાંથી કોઈ એક યોગનું આલંબન (અવલંબન–આધાર) લે છે, વળી તેને છોડી દઈને અન્ય યોગનું આલમ્બન લે છે, વળી તેને છોડીને બીજા કોઈ યોગનો આધાર લે છે. ત્યારે તેના દ્વારા જે સતત ચિન્તન કરવામાં આવે છે તેને 'પૃથકત્વ વિતર્ક સવિચાર' કહે છે.

"एगत्त वियक्क" ઈત્યાદિ—

જે ધ્યાનમાં પૂર્વગત શ્રુતને આધારે ઉત્પાત આદિ કોઈ એક પર્યાયનું અથવા દ્રવ્યનું જ ચિન્તવન કરવામાં આવે છે, અને તે ચિન્તવન કરતી વખતે તે જીવે જે દ્રવ્ય કે પર્યાય કે શબ્દ અથવા યોગનું અવલંબન લીધું હોય તે જેમાં બદલાતો નથી, એવા ધ્યાનને 'એકત્વ વિતર્ક અવિચાર' કહે છે. જેવી રીતે નિર્વાત સ્થાનમાં રાખેલા દીપકની જ્યોત અવિચલિત રહે છે, એ જ

"जं पुण सुनिप्पकंपं निवायठाणप्पईवमिव चित्तं ।
उप्पायठिइ भंगाइयाणमेगंमि पज्जाए । १ ।
अवियारमत्थवंजणजोगंतरओ तयं विइयसुक्कं ।
पुव्वगयसुयालंबणमेगत्तवियक्कमवियारं । " इति,

छाया—"यत्पुनः सुनिष्प्रकम्पं निवातस्थानप्रदीप इव चित्तम् ।
उत्पादस्थितिभङ्गादीनामेकस्मिन् पर्याये ।१।
अविचारमर्थव्यञ्जनयोगान्तरतस्तद् द्वितीयं शुक्लम् ।
पूर्वगतश्रुताऽऽलम्बनमेकत्ववितर्कमविचारम् । " इति,
इति शुक्लध्यानस्य द्वितीयो भेदः । २ ।

तथा—"सूक्ष्मक्रियाऽनिवर्त्ति"—सूक्ष्मा—कायिक्युच्छ्वासादिका क्रिया यस्मिंस्तत् सूक्ष्मक्रियम्, एतद् निर्वाणगमनकाले निरुद्धमनोवाग्योगस्यार्द्धनिरुद्धकाय-

---

इसमें ध्यानी का ध्यान एकसी [समान] बहता है। कहा है—"जं पुण सुनिप्पकंपं—" इत्यादि ?

तात्पर्य—इसका ऐसा है कि जब जीव क्षीणमोह गुणस्थान को प्राप्त होकर श्रुतरूप वितर्क के आधार से किसी एक द्रव्य या पर्याय का चिन्तन करता है और—चिन्तवन करते समय जो अर्थ, व्यञ्जन या योग का अवलम्बन लिये था उसमें संक्रमण होना नहीं है इस ध्यान के बलसे यह जीव घातिक कर्मोंकी शेष (संपूर्ण) प्रकृत्तियोंका विनाश कर केवलज्ञान प्राप्त करता है। इस प्रकार से यह द्वितीय शुक्लध्यान का स्वरूप है "सूक्ष्मक्रियाऽनिवर्ति" जिस ध्यान में कायिकी क्रिया उछ्वास आदिक सूक्ष्म रहती है अर्थात् सर्वज्ञ देव योग निरोध करते

પ્રમાણે આ પ્રકારના ધ્યાનીના ધ્યાનની ધારા એક સરખી વહેતી રહે છે. કહ્યું પણ છે કે—"जं पुण सुनिप्पकंपं" ઇત્યાદિ. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

જ્યારે જીવ ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનને પ્રાપ્ત કરીને શ્રુતરૂપ વિતર્કને આધારે કોઇ એક દ્રવ્ય અથવા પર્યાયનું ચિન્તન કરે છે, અને ચિન્તન કરતી વખતે તેણે જે અર્થ, વ્યંજન કે યોગનું અવલમ્બન લીધું હોય તેમાંથી સંક્રમણ કરતો નથી, ત્યારે તેના તે ધ્યાનને "એકત્વ વિતર્ક શુકલ ધ્યાન" કહે છે. આ ધ્યાનના પ્રભાવથી જીવ ઘાતિકર્મોની શેષ પ્રકૃતિઓનો ક્ષય કરીને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. આ પ્રકારના શુકલધ્યાનનું આ બીજા પ્રકારનું સ્વરૂપ છે.

"सूक्ष्मक्रिया ऽ निवर्ति—જે ધ્યાનમાં ઉચ્છ્વાસ આદિ કાયિકીક્રિયા સૂક્ષ્મ રહે છે—એટલે કે સર્વજ્ઞ દેવ યોગનિરોધ કરતી વખતે બીજા બધા યોગોનો

योगस्य केवलिनो भवति, तच्च तद् " अनिवर्ति "–निवर्तत इत्येवं शीलं निवर्ति, न निवर्ति=अनिवर्ति=प्रवर्धमानतरपरिणामादव्यावर्ति चेति तत्तथोक्तम्, उक्तं च–

" निव्वाणगमणकाले, केवलिणो दरनिरुद्धजोगस्स ।
सुहुमकिरियाऽनियट्टिं, तइयं तणुकायकिरियस्स ।१। " इति,

छाया–" निर्वाणगमनकाले, केवलिनोऽर्द्धनिरुद्धयोगस्य ।
सूक्ष्मक्रियाऽनिवर्ति तृतीयं तनु (सूक्ष्म) कायक्रियस्य ।१। " इति,

इति शुक्लध्यानस्य तृतीयो भेदः । ३ ।

" समुच्छिन्नक्रियाऽप्रतिपाति "–समुच्छिन्ना=प्रक्षीणा क्रिया =कायादिव्यापाररूपा शैलेशीकरणे निरुद्धयोगत्वेन यस्मिंस्तत् समुच्छिन्नक्रियं, तच्च तद्

हुवे दूसरे सब योगों का अभाव कर सूक्ष्म काययोग को प्राप्त होते हैं तब सूक्ष्मक्रियाअनिवर्ति ध्यान होता है, तब कायवर्गणाओं के निमित्त आत्म प्रदेशोंका अति सूक्ष्म परिस्पन्द शेष रहताहै इसलिये–इसका नाम सूक्ष्मक्रियाऽनिवर्ति ध्यान है। यह ध्यान निर्वाणगमन काल में मन वचन योग का निरोध हो जाने पर और काययोग का अर्ध निरोध होने पर केवली जीव को होता है। यह ध्यान होकर छूटता नहीं है क्यों कि–इसमें प्रवर्द्धमानतर परिणाम होने से अव्यावर्ति यह अनिवर्तिरूप कहा गया है। उक्तं च–" निव्वाणगमणकाले–" इत्यादि " समुच्छिन्नक्रियाऽप्रतिपाति " शैलेशीकरण में निरुद्ध योग होने के कारण जिस ध्यान में कायिक आदि व्यापाररूप क्रिया समुच्छिन्न बिलकुल क्षीण हो जाती है–और यह ध्यान अप्रतिपाति होता है प्रतिपतन

અભાવ કરીને માત્ર સૂક્ષ્મકાય યોગમાં જ પ્રવૃત્ત રહે છે, ત્યારે સૂક્ષ્મક્રિયા નિવર્તિધ્યાન થાય છે. ત્યારે કાયવર્ગણાઓના નિમિત્તરૂપ આત્મપ્રદેશોના અતિ સૂક્ષ્મ પરિસ્પન્દ જ બાકી રહે છે, તેથી તેનું નામ 'સૂક્ષ્મક્રિયાનિવર્તિધ્યાન' પડયું છે. નિર્વાણુગમન કાળે મનવચન યોગનો નિરોધ થઇ જવાથી અને કાયયોગને અર્ધનિરોધ થઇ જવાથી કેવલીનો જીવ આ પ્રકારના ધ્યાનથી યુક્ત બને છે. આ ધ્યાનની ધારા છૂટતી નથી, કારણ કે તેમાં પ્રવર્દ્ધમાનતર પરિણુામ હોવાથી તે ધ્યાન એકવાર પ્રાપ્ત થયા બાદ છૂટી જતું નથી તે ધ્યાનને અનિવર્તિરૂપ કહ્યું છે—કહ્યું પણ છે કે–" निव्वाण गमणकाले " ઇત્યાદિ—

હવે સમુચ્છિન્ન ક્રિયાતિપાતિ શુકલધ્યાનના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે—શૈલેશીકરણમાં યોગોનો નિરોધ થવાને કારણે જે ધ્યાનમાં કાયિક આદિ વ્યાપારરૂપ ક્રિયા સમુચ્છિન્ન (બિલકુલ ક્ષીણ) થઇ જાય છે, તે ધ્યાનને

"अप्रतिपाति"—प्रतिपततीत्येवंशीलं प्रतिपाति, न प्रतिपात्यप्रतिपाति=प्रतिपतनस्वभावरहितमनुपरति स्वभावमित्यर्थः, चेति तथोक्तम्, उक्तं च—

"तस्सेव सेलेसीगयस्स सेलव्वनिप्पकंपस्स ।
वोच्छिन्नकिरियमप्पडिवाई झाणं परमसुक्कं ।१।" इति,

छाया—"तस्यैव शैलेशीगतस्य शैलवन्निष्प्रकम्पस्य ।
व्युच्छिन्नक्रियमप्रतिपाति ध्यानं परमशुक्लम् ।१।" इति,

इति शुक्लध्यानस्य चतुर्थो भेदः । ४ ।

अस्मिंश्चान्तिमे शुक्लध्यानभेदद्वयेऽयं क्रमः—केवली किलान्तर्मुहूर्तभाविनि परमपदे भवोपग्राहि-वेदनीयाऽऽयुर्नामगोत्राख्येषु चतुर्षु कर्मसु समुद्घाततो निसर्गेण वा समस्थितिकेषु सत्सु योगनिरोधं करोति, तत्र च क्रमः—

"पज्जत्तमेत्तसन्निस्स जत्तियाइं जहन्नजोगिस्स ।
होंति मणोदव्वाइं तव्वावारो य जम्मेत्तो । १ ।
तदसंखगुणविहीणे समए समए निरुंभमाणो सो ।
मणसो सव्वनिरोहं कुणइ असंखेज्जसमएहिं । २ ।

स्वभाव से रहित होता है । सो ही कहा है-"तस्सेव सेलेसी गयस्स" इत्यादि इस ध्यान का उदय होते ही सातावेदनीय कर्म का आस्रव रुक जाता है । और अन्त में शेष सब कर्म क्षीण हो जाने से मोक्ष प्राप्त हो जाता है । इस अन्तिम शुक्लध्यान द्वय में ऐसा क्रम है केवली भगवान् अन्तर्मुहूर्त भावी परमपद के होने पर भवोपग्राहि वेदनीय आयु नाम गोत्र इन चार कर्मों के समुद्घात से, अथवा,-निसर्ग से समस्थितिक हो जाने पर योगनिरोध करते हैं । वहां का क्रम इस प्रकार से है- "पज्जत्तमेत्तसन्निस्स-" इत्यादि

સમુચ્છિન્ન ક્રિયાતિપાતિધ્યાન કહે છે આ ધ્યાન પ્રતિપતનના સ્વભાવથી પણ રહિત હોય છે, તેથી તેને અપ્રતિપાતિધ્યાન કહ્યું છે. એ જ વાત સૂત્રકારે "तस्सेव सेलेसीगयस्स" ઇત્યાદિ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરી છે.

આ ધ્યાનનો ઉદય થતાની સાથે જ સાતાવેદનીય કર્મનો આસ્રવ બંધ થઈ જાય છે, અને આખરે બાકીના સમસ્ત કર્મોનો ક્ષય થઈ જવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. આ છેલ્લા બે શુકલધ્યાનમાં એવો ક્રમ છે કે કેવલી ભગવાન અન્તર્મુહૂર્ત ભાવી પરમપદના સદ્ભાવમાં ભવોપગ્રાહિ-વેદનીય, આયુ, નામ અને ગોત્ર આ ચાર કર્મોનો સમુદ્ઘાત દ્વારા, અથવા નિસર્ગથી (નૈસર્ગિક રીતે) સમસ્થિતિક થઈ જાય ત્યારે યોગનિરોધ કરે છે. તે ક્રમ આ પ્રમાણે છે-"पज्जत्तमेत्त सन्निस्स" ઇત્યાદિ-શૈલ એટલે પર્વત. વિશાળતા ઉંચાઈ

पज्जत्तमेत्तबिंदिय-जहन्नवइजोगपज्जया जे उ ।
तदसंखगुणविहीणे समए समए निरुंभंतो । ३ ।
सव्ववइजोगरोहं संखातीएहिं कुणइ समएहिं ।
तत्तो असुहुमपणगस्स पढमसमओववन्नस्स । ४ ।
जो किर जहन्नजोगो तदसंखेज्जगुणहीणमेक्केके ।
समए निरुंभमाणो देहतिभागं च मुंचंतो । ५ ।
रुंभइ स कायजोगं संखाईएहिं चेव समएहिं ।
तो कयजोगनिरोहो सेलेसीभावणामेइ । ६ ।
ह्रस्सक्खराइं मज्झेण जेण कालेण पंच भन्नंति ।
अच्छइ सेलेसिगओ तत्तियमेत्तं तओ कालं । ७ ।
तणुरोहारंभाओ झायइ सुहुमकिरियाणियट्टिं सो ।
वोच्छिन्नकिरियमप्पडिवाइं सेलेसिकालंमि । ८ । " इति,

छाया—पर्याप्तमात्रसंज्ञिनः यावन्ति जघन्ययोगिनः ।
भवन्ति मनोद्रव्याणि तद्व्यापारश्च यावन्मात्रः । १ ।
तदसंख्यगुणविहीनानि समये समये निरुन्धन् सः ।
मनसः सर्वनिरोधं करोत्यसंख्यातसमयैः । २ ।
पर्याप्तमात्र द्वीन्द्रियस्य जघन्यवाग्योगपर्यया ये तु ।
तदसंख्यगुणविहीनान् समये समये निरुन्धन् । ३ ।
सर्ववाग्योगरोधं संख्यातीतैः करोति समयैः ।
ततश्च सूक्ष्मपनकस्य प्रथमसमयोत्पन्नस्य । ४ ।
यः किल जघन्ययोगस्तदसंख्येय गुणहीनमेकैकस्मिन् ।
समये निरुन्धन् देहत्रिभागं च मुञ्चन् । ५ ।
रुणद्धि स काययोगं संख्यातीतैश्च समयैः ।
ततः कृतयोगनिरोधः शैलेशीभावनामेति । ६ ।
येन मध्येन कालेन पञ्च ह्रस्वाक्षराणि भण्यन्ते ।
तावन्मात्रं कालं ततः शैलेशीगतस्तिष्ठति । ७ ।
तदनुरोधाऽऽरम्भाद् ध्यायति सूक्ष्मक्रियानिवर्त्ति सः ।
व्युच्छिन्नक्रियमप्रतिपाति शैलेशीकाले । ८ । " इति,

शैलाः-पर्वताः, तेषाम् ईशः=स्वामी बृहत्त्वादिगुणवत्त्वात् शैलेशः-मेरुः, तस्येव यन्निष्प्रकम्पत्वं यत्र सा शैलेशी, तद्रूपा भावना-अवस्था शैलेशी भावना, ताम् एति=प्राप्नोतीति तदर्थः ।

अथ शुक्लध्यानस्य लक्षणान्याह–" सुक्कस्स " इत्यादि–शुक्रस्य खलु ध्यानस्य चत्वारि लक्षणानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–" अव्यथम् "–इति-व्यथाया अभावोऽव्यथम्=देवादिकृतोपसर्गादि जनितभय–विचलनाभावः, इति प्रथमः १।

तथा–असम्मोहः–सम्मोहः=मूढता, न सम्मोहोऽसम्मोहः=देवादि–कृतमायाजनितायाः सूक्ष्मपदार्थविषया वा मूढताया अभावः, इति द्वितीयः । २ ।

तथा–" विवेगे " इति–विवेकः=हंसवत् क्षीरनीरन्यायेन स्वबुद्ध्या देहादात्मनः आत्मतः सर्वसंयोगानां वा विवेचनं पृथक्करणमित्यर्थः । इति तृतीयः ३।

शैलनाम पर्वत का है वृहत्त्वादि गुण युक्त होने से जो पर्वतों का स्वामी हो वह शैलेश है ऐसा मेरु है, इस मेरु के समान जिस भावना में निष्प्रकम्पन हो वह शैलेशी भावना है शैलेशी अवस्था है योग से निषेवित सकल व्यापारवाला जीव ही इस शैलेशी अवस्था को प्राप्त करता है। शुक्लध्यान के लक्षण इस प्रकार से है–" अव्यथम् " व्यथा का अभाव हो जाना देवादिकृत जो उपसर्ग वही व्यथा है उस भय से विचलित नहीं होना शुक्लध्यान का पहला लक्षण अव्यथ है–१ " असम्मोहः " मूढता का नाम सम्मोह है इसका अभाव असम्मोह है अर्थात्–देवादिकृत मायाजनित मूढता का या सूक्ष्म पदार्थ विषयक मूढता का अभाव हो जाना इसका नाम असम्मोह है २ " विवेकः " जिस प्रकार हंस पानी से दूध को अलग कर लेता है उसी प्रकार बुद्धि

આદિની અપેક્ષાએ જે સઘળા પર્વતોનો સ્વામી છે–સઘળા પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ છે, તેને શૈલેશ કહે છે. એવો પર્વત મેરુ છે. જે ભાવનામાં (અવસ્થામાં) તે મેરુ સમાન નિષ્પ્રકમ્પન હોય છે, તે ભાવનાને શૈલેશી ભાવના અથવા શૈલેશી અવસ્થા કહે છે. મન, વચન અને કાયના સકળ વ્યાપારોનો જેણે નિરોધ કર્યો હોય છે એવો જીવ જ શૈલેશી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

શુકલધ્યાનના લક્ષણો આ પ્રમાણે છે—(૧) " अव्यथम् " આ ધ્યાન વખતે ધ્યાનીની વ્યથાનો અભાવ થઈ જાય છે. દેવાદિકૃત ઉપસર્ગને જ અહીં વ્યથા સમજવી જોઈએ. તે ભયથી વિચલિત ન થવું તે શુકલધ્યાનનું પહેલું લક્ષણ છે, અહીં તે લક્ષણને " અવ્યથ " પદથી પ્રકટ કર્યું છે.

(૨) " असम्मोहः " મૂઢતાનું નામ સમ્મોહ છે, અને તેના અભાવને અસંમોહ કહે છે. એટલે કે દેવાદિકૃત માયાજનિત મૂઢતાનો અથવા સૂક્ષ્મ પદાર્થ વિષયક મૂઢતાનો અભાવ થઈ જવો તેનું નામ અસંમોહ છે.

" विवेकः " જેમ હંસ પાણીમાંથી દૂધને અલગ કરી નાખે છે, એ જ

तथा=" विउसग्गे " इति-व्युत्सर्गः-वि-विशेषण सर्वविषयनिःसङ्गत्वेन उत्सर्गः=देहोपधीनां त्यागो व्युत्सर्गः । इति चतुर्थः । ४ ।

अत्र गाथेयम्-" चालिज्जइ बीभेइ व धीरो न परीसहोवसग्गेहिं ।
सुहमेसु न संमुज्झइ भावेसु न देवमायासु । १ ।
देहविवित्तं पेच्छइ अप्पाणं तह य सव्वसंजोगे ३।
देहोवहिवुस्सग्गं निस्संगो सव्वहा कुणइ । २ । " इति,

छाया—" चाल्यते बिभेति वा धीरो न परिषहोपसर्गैः ।
सूक्ष्मेष्वपि भावेषु न संमुह्यति न देवमायासु । १ ।
देहविविक्तं प्रेक्षते आत्मानं तथा च सर्वसंयोगान् ३ ।
देहोपधिव्युत्सर्गं निःसङ्गः सर्वथा करोति । २ । " इति,

अथ शुक्लध्यानस्याऽऽलम्बनान्याह-" सुक्कस्स " इत्यादि-शुक्लस्य खलु ध्यानस्य चत्वारि आलम्बनानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-" खंती " इति-क्षान्तिः=क्षमा, १, " मुक्तिः "-निर्लोभता २, " आर्जवं "-सरलता ३, " मार्दवं "-मृदुता ४। इति । अत्र गाथा—

द्वारा देह से आत्मा को एवं आत्मा से सर्व संयोगों को अलग कर रखना विवेक है ३ तथा " विउसग्गे " व्युत्सर्गः-विशेषरूप से सर्व विषयों में निसङ्ग हो जाने के कारण देह और उपधियों का त्यागना व्युत्सर्ग है-४ यहां ऐसी गाथाएँ हैं-" चालिज्जइ बीभेइ वधीरो " इत्यादि शुक्लध्यान के आलम्बन इस प्रकार से हैं-" सुक्कस्स " इत्यादि ५२ ॥ " खंती " क्षान्तिः क्षमा १ मुक्ति निर्लोभता २ " आर्जव " सरलता ३ और " मार्दव मृदुता ४ गाथा " अह खंति मद्दवज्जव " इत्यादि

પ્રમાણે બુદ્ધિ દ્વારા દેહથી આત્માને અલગ કરવો, અને આત્મામાંથી સર્વ સંયોગોને અલગ કરી નાખવા તેનું નામ વિવેક છે.

(૪) " विउसग्गो-વ્યુત્સર્ગ "- વિશેષ રૂપે સર્વ વિષયોમાંથી નિઃસંગ થઈ જવાને કારણે દેહ અને ઉપધિઓનો ત્યાગ કરવો તેનું નામ વ્યુત્સર્ગ છે. અહીં આ પ્રકારની ગાથાઓ છે-" चालिज्जइ वीभेइव धीरो " ઇત્યાદિ.

શુક્લધ્યાનના આ ચાર અવલંબનો કહ્યા છે-" सुक्कस्स " ઇત્યાદિ. (૧) " खंती " ક્ષાન્તિ (ક્ષમા), (૨) મુક્તિ-નિર્લોભતા, (૩) આર્જવ-સરલતા અને (૪) માર્દવ-મૃદુતા. એ જ વાત નીચેની ગાથા દ્વારા સૂત્રકારે પ્રકટ કરી છે-" अहखंति-मद्दव-ज्जव " ઇત્યાદિ—

" अह खंति-मद्दव-ज्जव-मुत्तीओ जिणमयप्पहाणाओ।
आलंबणाइं जेहि उ सुक्कज्झाणं समारूहइ। १।" इति,

छाया—अथ क्षान्ति-मार्दवा-ऽऽर्जव मुक्तयः जिनमतप्रधानाः।
आलम्बनानि यैस्तु शुक्लध्यानं समारोहति। १।" इति।

अथ शुक्लध्यानस्यानुप्रेक्षा आह-" सुक्कस्स " इत्यादि—शुक्लस्य खलु ध्यानस्य चतस्रोऽनुप्रेक्षाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-अनन्तवर्तिताऽनुप्रेक्षा-अनन्तं यथा स्यात्तथा वर्तत इत्येवंशीलोऽनन्तवर्ती भवप्रवाहस्तस्य भावोऽनन्तवर्तिता, तस्यानुप्रेक्षा=भावना=अनन्तवर्तिताऽनुप्रेक्षा,

यद्वा-'अनन्तवृत्तिताऽनुप्रेक्षे'-तिच्छाया, तत्रायमर्थः-अविद्यमानोऽन्तो यस्याः साऽनन्ता, सा वृत्तिर्यस्य भवसन्तानस्य सोऽनन्तवृत्तिस्तस्य भावोऽनन्तवृत्तिता= निरवधिकवर्तनवत्त्वम्, तस्या अनुप्रेक्षा=अनन्तवृत्तितानुऽप्रेक्षा जीवस्य भवभ्रमणानुचिन्तनमित्यर्थः, यथा—

शुक्लध्यान सम्बन्धी अनुप्रेक्षाएँ इस प्रकार हैं-अनन्तवर्तिता १ विपरिणामानुप्रेक्षा २ अशुभानुप्रेक्षा ३ और अपायानुप्रेक्षा ४ अनन्त होकर जो रहता है वह अनन्तवर्ती है ऐसा अनन्तवर्ती भवप्रवाह है इस भव प्रवाह का जो भाव है वह अनन्तवर्तिता है इस अनन्तवर्तिता की जो भावना है वह-अनन्तवर्तितानुप्रेक्षा है। अथवा " अनन्तवृत्तितानुप्रेक्षा " इस छाया पक्ष में ऐसा अर्थ होता है जिसका अन्त अविद्यमान हो वह अनन्त है ऐसी अनन्तरूप वृत्ति जिस भवसन्तान परम्परा की है वह अनन्तवृत्ति है इसका जो भाव है वह अनन्तवृत्तिता है इस अनन्तवृ-

---

શુકલધ્યાન સંબંધી અનુપ્રેક્ષાઓ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) અનંતવર્તિતા, (૨) વિપરિણામાનુપ્રેક્ષા, (૩) અશુભાનુપ્રેક્ષા અને (૪) અપાયાનુપ્રેક્ષા. અનંત થઇને જે રહે છે તે અનંતવર્તી છે. એવો અનંતવર્તી ભવપ્રવાહ છે. તે ભવપ્રવાહનો જે ભાવ છે, તે અનંતવર્તિતા છે. તે અનંતવર્તિતાની જે ભાવના છે તેનું નામ જ અનંતવર્તિતા અનુપ્રેક્ષા છે અથવા " अनन्त वृत्तितानुप्रेक्षा " આ પ્રકારની અનંતવર્તિતા અનુપ્રેક્ષાની સસ્કૃત છાયાની અપેક્ષાએ તેના અર્થનો વિચાર કરવામાં આવે તો તેનો આ પ્રમાણે અર્થ થશે—

જેનો અંત અવિદ્યમાન હોય તેને અનંત કહે છે. એવી અનંત રૂપ જે વૃત્તિ જે ભવસન્તાન પરંપરાની છે, તેનું નામ અનંતવૃત્તિ છે. તેનો જે ભાવ છે તેનું નામ અનંતવૃત્તિતા છે. તે અનંતવૃત્તિતાની જે અનુપ્રેક્ષા છે તેનું નામ " અનંતવૃત્તિતા અનુપ્રેક્ષા " છે. એટલે કે જીવના ભવભ્રમણનો વારંવાર

"एस अणाई जीवो संसारो सागरोव्व दुत्तारो।
नारयतिरियनरामरभवेसु परीहिंडए जीवो ।१।" इति,

छाया—"एष जीवोऽनादिः सागर इव संसारो दुरुत्तारः।
नारक-तिर्यग्-नरा-ऽमरभवेषु परिहिण्डते जीवः ।१।" इति,

इति शुक्लध्यानस्य प्रथमाऽनुप्रेक्षा। १ ॥

"विप्परिणामाणुप्पेहा" इति-परिणमनं – परिणामः = अवस्थाऽन्तरप्राप्तिः, वि-विविधः=अनेकप्रकारः परिणामो विपरिणामः, तस्यानुप्रेक्षा=भावना=विपरिणामानुप्रेक्षा=पदार्थानां प्रतिक्षणविविधपरिणामाऽनुचिन्तनमित्यर्थः। यथा—

"सव्वट्ठाणाइं असासयाइं इह चेव देवलोगे य।
सुरअसुरनराईणं रिद्धिविसेसा सुहाइं च ।१।" इति,

छाया—"सर्वस्थानानि अशाश्वतानि इह चैव देवलोके च।
सुरासुरनरादीनाम् ऋद्धिविशेषाः सुखानि च। १। इति

इति द्वितीयाऽनुप्रेक्षा। २ ॥

त्तिता की जो अनुप्रेक्षा है वह अनन्तवृत्तितानुप्रेक्षा है। इसका तात्पर्य ऐसा है कि-जीव के भवभ्रमण का बार बार विचार करना यही अनन्तवृत्तिता, या-अनन्तवर्तिता अनुप्रेक्षा है। यथा-एस अणाई जीवो" इत्यादि यह जीव अनादि है और यह संसार दुस्तर सागर जैसा है यह जीव अनादिकाल से नारक तिर्यक्-मनुष्य और देवगतियों में चक्कर लगाता है ऐसा विचार ही अनन्तवृत्तितानुप्रेक्षा है।

"विप्परिणामाणुप्पेहा" अवस्थान्तर प्राप्ति का नाम परिणाम है अनेक प्रकारके जो परिणामहैं वे विपरिणामहैं इन विपरिणामोंके पदार्थों की विविध अवस्थाओं का जो कि प्रतिक्षण उनमें हो रही है बार बार विचार करना यह विपरिणामाऽनुप्रेक्षा है। जैसे-"सव्वट्ठाणाइं" इत्यादि

વિચાર કર્યા કરવો એ જ અનંતવૃત્તિતા અથવા અનંતવર્તિતા અનુપ્રેક્ષા છે. જેમકે "एस अणाई जीवो" ઈત્યાદિ-આ જીવ અનાદિ છે, અને આ સંસાર દુસ્તર સાગર જેવો છે. આ જીવ અનાદિકાળથી નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવગતિમાં ભ્રમણ કર્યા કરે છે, આ પ્રકારના વિચારને જ અનંતવૃત્તિતા અનુપ્રેક્ષા કહે છે. આ પ્રમાણે અનુપ્રેક્ષાના પહેલા ભેદનું કથન કરીને હવે બીજા ભેદનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે-"विप्परिणामाणुप्पेहा" વિપરિણામાનુપ્રેક્ષા—

અવસ્થાન્તર પ્રાપ્તિનું નામ પરિણામ છે. અનેક પ્રકારનાં જે પરિણામ છે તેમનું નામ વિપરિણામ છે આ વિપરિણામોની અપેક્ષાએ પદાર્થોની વિવિધ અવસ્થાઓનો-(કે જે પ્રતિક્ષણ તે પદાર્થોમાં થઇ રહી હોય છે) વિચાર કરવો તેનું નામ "વિપરિણામા અનુપ્રેક્ષા" છે. જેમકે "सव्वट्ठाणाइ" ઈત્યાદિ—

"असुहाणुप्पेहा" इति-अशुभानुप्रेक्षा- शुभः=समीचीनः, न शुभोऽशुभः-अशुभत्वमित्यर्थः, अशुभशब्दोऽशुभत्वपरः, तस्यानुप्रेक्षाऽशुभानुप्रेक्षा=संसारस्यासमीचीनत्वभावनेत्यर्थः, यथा—

"धी संसारो जं जुयाणओ परमरूवगव्वियओ ।
मरिऊण जायइ किमी, तत्थेव कडेवरे नियए । १ ।

छाया—"धिक् संसारं यस्मिन् युवा परमरूपगर्वितः ।
मृत्वा जायते कृमिः, तत्रैव कलेवरे निजे । १ ।" इति,

इति तृतीयाऽनुप्रेक्षा । ३ ॥

"अवायाणुप्पेहा" इति-अपायानुप्रेक्षा-अपायः-अपगमः, स च कायवाङ्मनोयोगलक्षणाऽऽस्रवाणां बोध्यः, तस्यानुप्रेक्षा=आस्रवनिवारणाभावनेत्यर्थः, अपायानां=प्राणातिपाताद्यास्रवजनितानर्थानामनुप्रेक्षा = अनुचिन्तनमपायानुप्रेक्षा, यथा—

"कोहो य माणो य अणिग्गहीया, माया य लोभो य पवड्ढमाणा ।
चत्तारि एए कसिणा कसाया, सिंचंति मूलाइं पुणब्भवस्स ।१।" इति,

"असुहाणुप्पेहा" ३-शुभ नाम प्रशस्त का है जो ऐसा नहीं है वह अशुभ है यह अशुभ शब्द अशुभता का वाचक है इसकी जो अनुप्रेक्षा है वह अशुभानुप्रेक्षा है। यथा-"धी संसारो-" इत्यादि, "अवायाणुप्पेहा" ४-मनोयोग वचनयोग और काययोगरूप आस्रवों के अपगमन की जो भावना है वह अपायानुप्रेक्षा है। अथवा प्राणातिपात आदि द्वारा हुवे कर्मास्रवों के अनर्थों का बार बार जो चिन्तन है वह-अपायाऽनुप्रेक्षा है। यथा-"कोहोय माणो य" इत्यादि अर्थात्-क्रोध,

---

"असुहाणुप्पेहा" "અશુભા અનુપ્રેક્ષા" નો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે પ્રશસ્તને શુભ કહે છે. જે એવું પ્રશસ્ત નથી તેને અશુભ કહે છે. તે અશુભ શબ્દ અશુભતાનો વાચક છે. તે અશુભતાની જે અનુપ્રેક્ષા છે તેને 'અશુભા અનુપ્રેક્ષા કહે છે. જેમકે "धी संसारो" ઈત્યાદિ—

હવે ચોથા પ્રકારની અનુપ્રેક્ષા પ્રકટ કરવામાં આવે છે-"अवायाणुप्पेहा" - अपायानुप्रेक्षा-મનોયોગ, વચનયોગ અને કાયયોગ રૂપ આસ્રવોના અપગમનની (નિરોધની) જે ભાવના છે, તે ભાવનાને 'અપાયા અનુપ્રેક્ષા' કહે છે. અથવા-પ્રાણાતિપાત આદિ દ્વારા થયેલા કર્માસ્રવોના અનર્થોનો વારંવાર જે વિચાર કરવામાં આવે છે, તેને અપાયાનુપ્રેક્ષા કહે છે જેમકે "कोहायमाणोय"

छाया—" क्रोधश्च मानश्चानिगृहीतौ, माया च लोभश्च प्रवर्द्धमानौ।
चत्वार एते कृत्स्नाः कषायाः, सिञ्चन्ति मूलानि पुनर्भवस्य।१। इति,
इति चतुर्थ्यनुप्रेक्षा । ४ ॥
इति ध्यानचतुष्टयस्वरूपम् ॥ (सू० ९)

ध्यानाद् देवत्वमपि स्यादतो देवस्थितिं सभेदामाह—

मूलम्—चउव्विहा देवाणं ठिई पण्णत्ता, तं जहा—देवे णाममेगे १, देवसिणाए णाममेगे२, देवपुरोहिए णाममेगे३, देवपज्जलणे णाममेगे ४। चउव्विहे संवासे पण्णत्ते, तं जहा—देवे णाममेगे देवीए सद्धिं संवासं गच्छेज्जा, देवे णाममेगे छवीए सद्धिं संवासं गच्छेज्जा, छवी णाममेगे देवीए सद्धिं संवासं गच्छेज्जा, छवी णाममेगे छवीए सद्धिं संवासं गच्छेज्जा॥सू०१०॥

छाया—चतुर्विधा देवानां स्थितिः प्रज्ञप्ता, तद्यथा—देवो नामैकः १, देवस्नातको नामैकः २, देवपुरोहितो नामैकः ३, देवप्रज्वलनो नामैकः ४। चतु-

---

मान, माया, और लोभ, ये चार कषाय पुनर्भव के मूल को सींचते हैं –४ इस प्रकार से यह ध्यान ध्यान चतुष्टय का स्वरूप है ॥ सू०९ ॥

ध्यान से देवपद की भी प्राप्ति जीव को होती है अतः–अब सूत्रकार सभेद से देवस्थिति का वर्णन करते हैं—

" चउव्विहा देवाणं ठिई पण्णत्ता " इत्यादि

सूत्रार्थ–देवोंकी स्थिति चार प्रकार की कही गईहै, जैसे–देव १ देवस्नातक २ देवपुरोहित ३ और देवप्रज्वलन ४। संवास चार प्रकार का कहा गया

ઈત્યાદિ–એટલે કે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ, આ ચાર કષાયો પુનર્ભવના મૂલનું સિંચન કરે-છે, આ પ્રકારની ભાવનાનું નામ જ અપાયાનુપ્રેક્ષા છે. આ પ્રકારે સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં ચતુર્વિધ ધ્યાનનું નિરૂપણ કર્યું છે. ॥ સૂ. ૯ ॥

ધ્યાનના પ્રભાવથી જીવને દેવપદની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી હવે સૂત્ર કાર દેવસ્થિતિના ભેદોનું નિરૂપણ કરે છે—

" चउव्विहा देवाण ठिई पण्णत्ता " ઈત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ–દેવોની સ્થિતિ ચાર પ્રકારની કહી છે–(૧) દેવ,(૨) દેવસ્નાતક, (૩) દેવપુરોહિત અને (૪) દેવપ્રજ્વલન.

विधः संवासः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-देवो नामैको देव्या सार्द्धं संवासं गच्छेत्, देवो नामैकः छव्या सार्द्धं संवासं गच्छेत्, छविर्नामैको देव्या सार्द्धं संवासं गच्छेत्, छविर्नामैकश्छव्या सार्द्धं संवासं गच्छेत् (सू० १०)।

टीका—" चउव्विहा " इत्यादि-देवानां स्थितिः=मर्यादा, चतुर्विधा प्रज्ञप्ता =कथिता, तद्यथा-' देवे ' इत्यादि-एकः=कश्चित्, देवः=सामान्यः सुरः, " नामे "-ति वाक्यालङ्कारे, एवमग्रेऽपि, १, एकः=कश्चित्, देवस्नातकः= देवश्चासौ स्नातकः=प्रधानो देवस्नातकः, यद्वा-देवानां मध्ये स्नातकः=प्रधानो देवस्नातकः २, एकः=कश्चित्, देवानां पुरोहितः=शान्तिप्रभृतिकर्मकारीति देव पुरोहितः ३, एकः=कश्चित्, देवप्रज्वलनः-प्रज्वलयति-दीपयतीति प्रज्वलनः, देवानां प्रज्वलनो देव प्रज्वलनः=मागधवद् देवस्तुतिपाठकः प्रज्ञप्तः ४।

देवस्थितिप्रस्तावाद्देवविशेषसंवासमाह - " चउव्विहे " इत्यादि, देवो देव्या सार्द्धं संवासं=मैथुनाद्यर्थं सहावस्थानं गच्छेत्=प्राप्नुयात् १, एकः=कश्चित्,

---

है, जैसे-एक देव का एक देवी के साथ संवास १ एक देव का छवि के साथ संवास २ छवि का देवी के साथ संवास-३ और छवि का छवि के साथ संवास ४।

विशेषार्थ-यहां स्थिति शब्द से आयु का ग्रहण नहीं हुवा है किन्तु-मर्यादा का ग्रहण हुवा है देवों की यह मर्यादारूप स्थिति ४ प्रकार की कही गई है जो इस प्रकार है-कोई एक देव सामान्यसुर १ दूसरा कोई देवस्नातक प्रधानदेव २ कोई एक देवों का पुरोहित शान्ति आदि कर्मकारी देव पुरोहित ३ और कोई एक मागध की तरह देवस्तुतिपाठक देव प्रज्वलन-४। देवविशेष

સંવાસ ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે-(૧) એક દેવનો એક દેવીની સાથે સંવાસ, (૨) એક દેવનો છવિની (શરીરયુક્ત નારીની) સાથે સંવાસ. (૩) છવિનો (વૈક્રિય શરીરનો) દેવીની સાથે સંવાસ અને (૪) છવિનો (વૈક્રિય શરીરનો) છવિ સાથે (વૈક્રિય શરીર સાથે) સવાસ.

હવે આ સૂત્રનો ભાવાર્થ પ્રકટ કરવામાં આવે છે—અહીં " સ્થિતિ " પદ આયુના અર્થમાં વપરાયું નથી, પણ મર્યાદાના અર્થમાં વપરાયું છે. દેવોની આ મર્યાદારૂપ સ્થિતિ ચાર પ્રકારની કહી છે. (૧) કોઈ એક સામાન્ય દેવ. અહીં " નામ " પદ વાકયાલંકાર રૂપે વપરાયું છે. એ જ પ્રમાણે આગળ પણ સમજી લેવું. (૨) દેવસ્નાતક એટલે પ્રધાન (મુખ્ય) દેવ. જેમકે ઇન્દ્રાદિને આ પ્રકારમાં મૂકી શકાય. (૩) કોઇક દેવ દેવોનો પુરોહિત પણ હોય છે. શાન્તિ આદિ કર્મકારી દેવપુરોહિત હોય છે. (૪) દેવસ્તુતિ પાઠક દેવને દેવ પ્રજ્વલન કહે છે.

देवः, छव्या=छविः=त्वक्, तद्योगादौदारिकशरीरं, शरीर-शरीरवतोरभेदोपचारा-च्छविरपि च्छविमती नारी तिरश्ची वा, तया सार्द्धं=सह, संवासं गच्छेत् २, एकः=कश्चिद्देवः, छविः=वैक्रियशक्त्यौदारिक-शरीरवान् नरस्तिर्यग्वा भूत्वा देव्या सार्द्धं संवासं गच्छेत् ३, एकः=कश्चिद्देवः, छवि=वैक्रियशक्त्या औदारिकशरीरवान्

संवास देव का देवी के साथ मैथुन कर्म करने के लिये जो सहावस्थान होता है उसका नाम संवास है, यह संवास चार प्रकार का कहा गया है, एक प्रकार को संवास पूर्वोक्तरूप से ही है, अर्थात्-किसी एक देव का देवी के साथ मैथुन आदि सेवन करने निमित्त जो सहावस्थान होता है वह-प्रथम प्रकार का संवास है १ द्वितीय प्रकार का संवास ऐसा है इस संवास में छवि शब्द से शरीर और-शरीरवालों में अभेद सम्बन्ध लेकर छविमती नारी या-तिरश्ची, ली गई है, ऐसे तो छवि शब्द का अर्थ त्वचा है परन्तु-त्वचा के योग से औदारिक शरीर का ग्रहण होता है यह औदारिक शरीर नारी और तिर्यक्स्त्रियों को होता है कोई एक देव नारी, या तिरश्ची [तिर्यग्जाति की स्त्री] के साथ संवास कर सकता है २ तृतीय प्रकार के सवास में कोई एक देव वैक्रिय शक्ति द्वारा औदारिक शरीरवान् नर, या तिर्यञ्च होकर देवी के साथ संवास कर सकता है-३ तथा चतुर्थ प्रकार के संवास में एक कोई देव वैक्रिय

દેવવિશેષના સંવાસનું નિરૂપણ—દેવનુ દેવીની સાથે મૈથુન સેવન કરવા માટે જે સહાવસ્થાન થાય છે, તેનું નામ સંવાસ છે તે સંવાસના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) કોઇ એક દેવનું કોઈ એક દેવી સાથે મૈથુન સેવન કરવા માટે જે સહાવસ્થાન થાય છે તેને પ્રથમ પ્રકારનો સંવાસ કહે છે. હવે બીજા પ્રકારના સંવાસનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે—આ સંવાસમાં "છવિ" પદ શરીરના અર્થમાં વપરાયું છે શરીર અને શરીરવાળાની વચ્ચે અભેદ સંબંધની અપેક્ષાએ 'છવિ' પદનો અર્થ અહીં શરીરવાળી નારી અથવા તિર્યંચિણી સમજવો જોઇએ. આમ તો 'છવિ' પદનો અર્થ ત્વચા ચામડી થાય છે, પરન્તુ ત્વચાના યોગથી અહીં ઔદારિક શરીર જ ગ્રહણ થવું જોઇએ. આ ઔદારિક શરીરનો સદ્ભાવ સ્ત્રી અને તિર્યંચણીમાં જ હોય છે. એટલે બીજા પ્રકારનો સંવાસ આ પ્રકારનો સમજવો—

કોઇક દેવ મનુષ્ય જાતિની સ્ત્રી અથવા તિર્યંચિણી (તિર્યંચ જાતિની સ્ત્રી) સાથે સંવાસ કરે છે. (૩) કોઇક દેવ પોતાથી વૈક્રિય શક્તિથી ઔદારિક શરીરધારી પુરુષ અથવા તિર્યંચનું રૂપ ધારણ કરીને દેવીની સાથે સંવાસ કરી શકે છે. (૪) સંવાસનો ચોથો પ્રકાર-કોઈ એક દેવ વૈક્રિયશક્તિ દ્વારા ઔદા-

नरस्तिर्यग् वा भूत्वा छव्या=वैक्रियशक्त्या विकुर्वितया, तिर्यग्लोकगतया वा औदारिकशरीरवत्या नार्या तिरश्च्या वा सार्द्धं संवासं गच्छेत् ४ (सू० १०)।

इतोऽनन्तरं संवास उक्तः, स च वेदलक्षणमोहोदयाद्भवत्यतः प्रसङ्गान्मोह-विशेषभूतकषायं सभेदं निरूपयितुमाह—

मूलम्—चत्तारि कसाया पण्णत्ता, तं जहा—कोहकसाए १, माणकसाए २, मायाकसाए ३, लोहकसाए ४, एवं णेरइयाणं जाव वेमाणियाणं २४, चउप्पइट्ठिए कोहे पण्णत्ते, तं जहा—आय-पइट्ठिए १, परपइट्ठिए २, तदुभयपइट्ठिए ३, अप्पइट्ठिए ४। एवं णेरइयाणं जाव वेमाणियाणं २४, एवं जाव लोहे जाव वेमाणि-याणं २४। चउहिं ठाणेहिं कोहुप्पत्ती सिया, तं जहा--खेत्तं पडुच्च, वत्थुं पडुच्च, सरीरं पडुच्च, उवहिं पडुच्च। एवं णेरइ-याणं जाव वेमाणियाणं २४, एवं जाव लोहुप्पत्ती वेमाणियाणं २४, चउव्विहे कोहे पण्णत्ते, तं जहा-अणंताणुबंधी कोहे १, अपच्चक्खाणे कोहे २, पच्चक्खाणावरणे कोहे ३, संजलणे कोहे ४। एवं णेरइयाणं जाव वेमाणियाणं २४, एवं जाव लोहे जाव वेमाणियाणं २४। चउव्विहे कोहे पण्णत्ते, तं जहा-आभोगणि-व्वत्तिए १, अणाभोगणिव्वत्तिए २, उवसंते ३, अणुवसंते ४। एवं णेरइयाणं जाव वेमाणियाणं २४। एवं जाव लोहे जाव वेमाणियाणं २४ ॥ सू० ११ ॥

शक्ति द्वारा औदारिक शरीर युक्त मनुष्य या तिर्यञ्च होकर वैक्रिय शक्ति से विकुर्वित हुई के साथ, अथवा तिर्यग्लोक में गत औदारिक शरीर-वाली नारी के साथ, या तिर्यञ्चनीके साथ संवास कर सकताहै ॥ सू० १० ॥

રિક શરીરવાળા મનુષ્ય અથવા તિર્યંચનું રૂપ લઇને વૈક્રિયશક્તિ દ્વારા વિકુર્વિત કરેલી દેવીની સાથે, અથવા તિર્યગ્લોકમાં રહેલી ઔદારિક શરીરવાળી નારીની સાથે અથવા તિર્યંચિણી સાથે સંવાસ કરી શકે છે. ॥ સૂ. ૧૦ ॥

छाया—चत्वारः कषायाः प्रज्ञप्ता, तद्यथा-क्रोधकषायः १, मानकषायः २, मायाकषायः ३, लोभकषायः ४। एवं नैरयिकाणां यावत् वैमानिकानाम् २४। चतुष्प्रतिष्ठितः क्रोधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-आत्मप्रतिष्ठितः १, परप्रतिष्ठितः २, तदुभयप्रतिष्ठितः ३, अप्रतिष्ठितः ४। एवं नैरयिकाणां यावत् वैमानिकानाम् २४। एवं यावत् लोभः यावत् वैमानिकानाम् २४। चतुर्भिः स्थानैः क्रोधोत्पत्तिः स्यात्, तद्यथा-क्षेत्रं प्रतीत्य, वस्तु प्रतीत्य, शरीरं प्रतीत्य, उपधिं प्रतीत्य। एवं नैरयि-

---

संवास जो कहा गया है वह वेदरूप मोह के उदय से होता है, अतः-अब सूत्रकार इसी प्रसङ्ग से मोह के विषयभूत कषाय का भेद सहित कथन करते हैं—" चत्तारि कसया पण्णत्ता " इत्यादि

सूत्रार्थ-कषाय चार कही गई है, जैसे-क्रोध कषाय मान कषाय माया कषाय और लोभ कषाय ये कषाय नारक से लेकर यावत्-वैमानिक तक को होती हैं। क्रोध कषाय चतुष्प्रतिष्ठित कहा गया है जैसे-आत्म प्रतिष्ठित क्रोध परप्रतिष्ठित क्रोध तदुभयप्रतिष्ठित क्रोध और अप्रष्ठित क्रोध, इसी तरह का कथन नैरयिक से लेकर वैमानिक तक के जीवों में जानना चाहिये। इसी तरह से चतुष्प्रतिष्ठित यावत् लोभ कषाय तक कह लेनी चाहिये, और-सब की चतुष्प्रतिष्ठित नारक से लेकर वैमानिक तक में है ऐसा जानना चाहिये,। क्रोध की उत्पत्ति चार कारणों से होती है, जैसे-क्षेत्र को लेकर, वस्तु को लेकर, शरीर को लेकर, और-उपधि को लेकर। इसी प्रकार क्रोध की उत्पत्ति के इन

ઉપરના સૂત્રમાં જે સંવાસનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, તે વેદરૂપ ઉદયથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર મોહના વિષય-ભૂત કષાયના ભેદોનું નિરૂપણ કરે છે—" चत्तारि कसाया पण्णत्ता " ઈત્યાદિ—

કષાયના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) ક્રોધકષાય, (૨) માનકષાય, (૩) માયા કષાય અને (૪) લોભકષાય આ ચારે કષાયોનો સદ્ભાવ નારકથી લઈને વૈમાનિક પર્યન્તના જીવોમાં હોય છે ક્રોધકષાય ચતુષ્પ્રતિષ્ઠિત કહ્યો છે-જેમકે (૧) આત્મપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ, (૨) પરપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ, (૩) તદુભય પ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ અને (૪) અપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ. એ જ પ્રકારનું કથન નારકથી લઈને વૈમાનિકો પર્યન્તના જીવોમાં સમજી લેવું. એ જ પ્રમાણે માનકષાય, માયાકષાય અને લોભકષાયને ચતુષ્પ્રતિષ્ઠિત કહ્યા છે નારકથી લઈને વૈમાનિક પર્યન્તના જીવોમાં આ ચારે કષાયોની ચતુષ્પ્રતિષ્ઠિતતાનો સદ્ભાવ સમજી લેવો જોઈએ

ક્રોધની ઉત્પત્તિ નીચેના ચાર કારણે થાય છે-(૧) ક્ષેત્રને લઈને, (૨) વસ્તુને લીધે, (૩) શરીરને લીધે અને (૪) ઉપધિને લીધે. ક્રોધની ઉત્પત્તિના

काणां यावत् वैमानिकानाम् २४। एवं यावत् लोभोत्पत्तिः वैमानिकानाम् २४। चतुर्विधः क्रोधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–अनन्तानुबन्धी क्रोधः १, अप्रत्याख्यानःक्रोधः २, प्रत्याख्यानावरणः क्रोधः ३, संज्वलनः क्रोधः ४। एवं नैरयिकाणां यावत् वैमानिकानाम् २४। एवं यावत् लोभः वैमानिकानाम् । चतुर्विधः क्रोधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–आभोगनिर्वर्तितः १, अनाभोगनिर्वर्तितः २, उपशान्तः ३, अनुपशान्तः। ४। एवं नैरयिकाणां यावत् वैमानिकानाम् २४। एवं यावत् लोभः यावत् वैमानिकानाम् २४। (सू० १३)

चार कारणों का कथन नैरयिक से लेकर वैमानिक तक के जीवों में कह लेना चाहिये। इसी तरह से लोभोत्पत्ति के सम्बन्ध में भी जानना चाहिये। यावत्–वैमानिक तक जानना चाहिये। क्रोध चार प्रकार का कहा गया है, जैसे–अनन्ताऽनुबन्धी क्रोध १ अप्रत्याख्यानी क्रोध २ प्रत्याख्यानसम्बन्धी क्रोध–३ और संज्वलनसम्बन्धी क्रोध ४। इसी तरह क्रोध की यह चतुष्प्रकारता नैरयिक से लेकर यावत् वैमानिक तक के जीवों में भी जाननी चाहिये, तथा यावत् लोभ तक की चतुष्प्रकारता भी यावत् वैमानिक तक में जाननी चाहिये। क्रोध इस प्रकार से भी चार प्रकार का कहा गया है, जैसे–आभोगनिवर्तित १ अनाभोग निवर्तित २ उपशान्त और अनुपशान्त ४ इसी प्रकार का कथन नैरयिक से लेकर यावत् वैमानिकों तक में जानना चाहिये। इसी तरह से यावत्–लोभ के भी चार भेद हैं, और वे यावत् वैमानिक तक में हैं। २४।

આ ચાર કારણોનું કથન નારકથી લઈને વૈમાનિકો પર્યન્તના જીવોને વિષે પણ ગ્રહણ કરવું જોઈએ. એ જ પ્રમાણે માન, માયા અને લોભની ઉત્પત્તિનાં કારણો પણ સમજવા વૈમાનિક પર્યન્તના જીવોને આ કથન લાગુ પાડી શકાય છે. બીજી રીતે પણ ક્રોધ ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે–(૧) અનન્તાનુબંધી ક્રોધ, (૨) અપ્રત્યાખ્યાની ક્રોધ, (૩) પ્રત્યાખ્યાન સંબંધી ક્રોધ અને (૪) સંજવલન સંબંધી ક્રોધ. એ જ પ્રમાણે માન, માયા અને લોભના પણ ચાર પ્રકાર સમજવા. ક્રોધથી લઈને માન પર્યન્તના કષાયોની આ ચતુષ્પ્રકારતાનો નારકથી લઈને વૈમાનિકો પર્યન્તના જીવોમાં સદ્‌ભાવ સમજવો.

ક્રોધના આ રીતે પણ ચાર પ્રકાર પડે છે–(૧) આભોગનિવર્તિત, (૨) અનાભોગનિવર્તિત, (૩) ઉપશાન્ત અને (૪) અનુપશાન્ત. આ પ્રકારનું કથન નારકની લઈને વૈમાનિકો પર્યન્તના જીવો વિષે પણ સમજવું. એ જ પ્રમાણે માન, માયા અને લોભના પણ ચાર પ્રકાર સમજવા. આ ચતુષ્પ્રકારતાનો સદ્‌ભાવ નારકથી લઈને વૈમાનિકો પર્યન્તના જીવોમાં પણ સમજવો.

टीका—" चत्तारि " इत्यादि–चत्वारः=चतुःसंख्याः, ' कषायाः–कृषन्ति–विलिखन्ति कर्मक्षेत्रं सुखदुःखरूपफलयोग्यं कुर्वन्ति, वा–जीवं कलुषयन्तीति निरुक्त्या कषायाः, उक्तं च–" सुहदुक्खवहुसस्सियं कम्मक्खेत्तं कसंति ते जम्हा। कलुसंति जं च जीवं तेण कसायत्ति वुच्चंति ।१। "

छाया—सुखदुःखबहुसस्यितं कर्मक्षेत्र कुर्वन्ति ते यस्मात्। कलुषयन्ति यच्च जीवं तेन कषाया इति उच्यन्ते ॥ १ ॥ "

यद्वा–कषति–प्राणिनं हिनस्तीति कषं कर्म भवो वा, तस्याऽऽयो लाभः कषायः क्रोधादिभेदः कर्महेतुर्भवहेतुर्वा, कर्मभवान्यतरप्राप्तिलक्षणकषायकार्यं प्रति क्रोधादीनां कारणत्वेन कार्यकारणयोरभेदोपचारात् कषायपदेन क्रोधादिर्गृह्यते, अथवा–कषः कर्म भवो वा तम् आययति प्राणिनः प्रापयन्तीति कषायाः=प्राणिनां कर्मभवप्रापकाः, ते च क्रोधादयो वक्ष्यन्ते, उक्तं च–" कम्मं कसं भवो वा कसमाओसिं जओ कसायाओ। कसमाययति वा जओ गमयंति कसं कसायत्ति ।१। "

जो कर्मरूपी क्षेत्र को सुखदुःखरूप फल के योग्य बनाती है वे कषाय हैं। अथवा–जो जीव को कलुषित मलिन बनाती हैं, वे कषाय हैं। उक्त भी है–" सुहदुक्खबहुसस्सियं " इत्यादि ? अथवा प्राणी की हत्या जो करता हैं वे कषाय हैं। अथवा–कष कर्म या भव का जिससे आय लाभ होता है वे कषाय हैं। ये कषाय क्रोध आदि भेदवाला हैं और–कर्म का, या भव का हेतु हैं। कर्म, और भव इनमें से किसी एक की प्राप्तिकारक कार्य के प्रति क्रोधादिक कारण होते हैं, इसलिये कार्य कारण में अभेदोपचार सम्बन्ध को लेकर कषाय पद से क्रोधादिक गृहीत होते हैं। अथवा–जो जीव को कष कर्म या भव की प्राप्ति करते हैं वे कषाय हैं, ये कषाय क्रोधादिकरूप हैं। कहा भी है–" कम्मं कसं भवो

વિશેષાર્થ—જે કર્મરૂપી ક્ષેત્રને સુખદુઃખ રૂપ ફલને યોગ્ય બનાવે છે, તે કષાય છે. અથવા જે જીવને કલુષિત (મલિન) બનાવે છે, તે કષાય છે. કહ્યુ પણ છે કે–" સહ દુક્ખ વહુસસ્સિય " ઈત્યાદિ. । ૧ ।

અથવા જે પ્રાણીની હત્યા કરે છે, તે કષાય છે. અથવા " કષ " એટલે કર્મ અથવા ભવ અને " આય " એટલે લાભ, આ રીતે કર્મ અથવા ભવનો જેનાથી લાભ થાય છે તેને કષાય કહે છે તે કષાયના ક્રોધાદિ ભેદો છે અને તે કર્મ અથવા ભવના કારણરૂપ છે. કર્મ અને ભવ, આ બન્નેમાંથી કોઈ પ્રાપ્તિકારક કાર્યમાં ક્રોધાદિ કારણભૂત બને છે, તેથી કાર્યકારણમાં અભેદોપચાર સબંધને અનુલક્ષીને કષાય પદથી ક્રોધાદિક ગૃહીત થયેલ છે અથવા જે જીવને કષ (કર્મ અથવા ભવ) ની પ્રાપ્તિ કરાવે છે, તેનું નામ કષાય છે.

इति, छाया–कर्म कषः भवो वा कषः अनयोरायः यतः कषायात्। कषमाययन्ति वा यतो गमयन्ति कषं कषाया इति ।१।" इति, मज्ञप्ताः=कथिताः, तद्यथा–"कोहकसाए"–क्रोधकषायः–क्रोधनं क्रोधः, यद्वा–क्रुध्यत्यनेनेति क्रोधः–क्रोधमोहनीयोदयजनितः स्वपरसन्तापको जीवस्य परिणामविशेष', अथवा–मोहनीयकर्मैव, क्रोधश्चासौ कषायः क्रोधकषायः १,

"माणकसाए"–मानकषायः–मननं मानः='जात्यादिगुणवानह'–मित्यादिरूपोऽहङ्कारः, स चासौ कषायो मानकषायः=मानमोहनीयो–दयजनितोऽन्यापमाननरूप आत्मपरिणामविशेषः २,

"मायाकसाए"–मीयतेऽनयेति माया, सा चासौ कषायः=मया कषायः, माया मोहनीयोदयजनितपरवञ्चनारूपआत्मपरिणामः ३,

---

वा" इत्यादि कषाय के चार भेद, क्रोध १ मान २ माया ३ और लोभ ४ ये हैं। कोप करना इसका नाम क्रोध है। अथवा–आत्मा जिसके द्वारा कोप करता है वह क्रोध है, ऐसा वह क्रोध क्रोध मोहनीय के उदय से जनित हुवा स्व पर सन्तापक जीव का एक परिणाम विशेषरूप होता है। अथवा–मोहनीय कर्म ही क्रोध कषायरूप है १। मैं जात्यादि गुण वाला हूं ऐसा जो एक प्रकार का जीव को अहङ्कार होता है वह मान है यह मानरूप कषाय मान मोहनीय कर्म के उदय से दूसरों का अपमान मूलक आत्मा का परिणाम विशेष है २। माया कषाय यह कषाय माया मोहनीय कर्म के उदय से उत्पन्न परवञ्चनरूप (दूसरे को ठगना) आत्मा का एक प्रकार से परिणाम विशेष होता है तद्रूप है। ३ लोभ

તે કષાય ક્રોધાદિ રૂપ હોય છે. કહ્યું પણ છે કે–" कम्मं कस भवो वा " ઈત્યાદિ.

કષાયના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર છે–(૧) ક્રોધ, (૨) માન, (૩) માયા અને (૪) લોભ. કોપ કરવો તેનું નામ ક્રોધ છે. અથવા આત્મા જેના દ્વારા કોપ કરે છે તેનું નામ ક્રોધ છે. એવો તે ક્રોધ ક્રોધમોહનીયના ઉદયથી જનિત થયેલ સ્વ–પર સંતાપક (પીડક) જીવના એક પરિણામ વિશેષરૂપ હોય છે. અથવા મોહનીય કર્મ જ ક્રોધકષાય રૂપ છે. । ૧ ।

"હું જાતિ આદિ ગુણોથી સંપન્ન છું," આ પ્રકારના જીવને જે અહંકાર થાય છે તેનું નામ માન છે. તે માનમોહનીયના ઉદયથી જનિત એવું અન્યનું અપમાન કરનારૂં આત્માનું પરિણામવિશેષ છે. । ૨ ।

માયાકષાય—તે માયામોહનીય કર્મના ઉદયથી જનિત અન્યને ઠગવારૂપ આત્માનું એક પ્રકારનું પરિણામવિશેષ છે.

" लोहकसाए "-लोभनम्=अभिकाङ्क्षणं लोभः, यद्वा-लुभ्यतेऽनेनेति लोभः, स चासौ कषायो लोभकषायः=लोभमोहनीयोदयजनितो जीवस्यासन्तोषात्मकः परिणामविशेषः ४।

" एव "-मिति-अनेन प्रकारेण अर्थात् यथा सामान्यतश्चत्वारः कषायाः प्रज्ञप्तास्तथा, ' णेरइयाणं ' इति-नैरयिकाणां=नारकाणां यावद्वैमानिकानामिति भवनपतिमारभ्य वैमानिकपर्यन्त चतुर्विंशतिदण्डकोक्तानां विज्ञेयम् २४ ।

" चउप्पइट्ठिए " इत्यादि-चतुष्प्रतिष्ठितः-चतुर्षु प्रतिष्ठितः-आश्रितः=चतुष्प्रतिष्ठितः, क्रोधः = क्रोधरूपः प्रथमकषायः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-आत्मप्रतिष्ठितः-आत्मनि=स्वस्मिन् स्वापराधवशेनैहिकिकपारलौकिकापायप्रदर्शनादुत्पन्नतया प्रतिष्ठितः- प्रविष्टःआत्मप्रतिष्ठितः=आत्मविषय इत्यर्थः १, " परप्रतिष्ठितः "—

कषाय-यह कषाय लोभ मोहनीय कर्म के उदय से जायमान जीव का जो असन्तोषरूप परिणाम होता है तद्रूप है ४। सामान्यरूप से ये चार कषाय जिस प्रकार प्रतिपादित हैं, इसी प्रकार से इन कषायों का सम्बन्ध नैरयिक से लेकर वैमानिक पर्यन्त चौबीस दण्डक में जानना चाहिये। क्रोधरूप जो प्रथम कषाय है वह चतुष्प्रतिष्ठित है उसका तात्पर्य ऐसा है कि यह क्रोधरूप कषाय आत्मप्रतिष्ठित तब होता है कि जब यह जीव अपने अपराध के वश से इहलोक सम्बन्धी अपायों और परलोक सम्बन्धी अपायों को देखता है तब इसे अपने कुत्सित कर्तव्यों के प्रति एक प्रकार की झुंझलाहट सी छूटती है, इस प्रकार से स्व की ओर झुंझलाहट छूटने रूप जो यह क्रोध कषाय है वह आत्मप्रतिष्ठित क्रोधकषाय है। तात्पर्य इस कथन का केवल यही है कि आत्मा जब

લોભકષાય—આ કષાય લોભમોહનીય કર્મના ઉદયથી જનિત જીવના અસંતોષ પરિણામરૂપ હોય છે. આ ચારે પ્રકારના કષાયોનો સદ્‌ભાવ નારકથી લઈને વૈમાનિક પર્યન્તના ૨૪ દંડકના જીવોમાં હોય છે.

ક્રોધરૂપ પ્રથમ કષાય નીચેનાં ચાર સ્થાનોમાં પ્રતિષ્ઠિત થયેલો છે—(૧) આત્મપ્રતિષ્ઠિત-જીવ જ્યારે પોતાના અપરાધને કારણે પેદા થનારા આલોક સંબંધી અપાયોને અને પરલોક સંબંધી અપાયોને સમજી શકે છે, ત્યારે તેને પોતાના દુષ્કૃત્યો પ્રત્યે એક પ્રકારનો અણગમો ઉત્પન્ન થાય છે, આ રીતે પોતાની જાત પ્રત્યે જ તિરસ્કાર થવા રૂપ, અથવા પોતાના આત્માને જ ઠપકો આપવા રૂપ જે ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે તેને આત્મપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ કહે છે. આ કથનનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે—

परेण=अन्येन शापादिनोत्पादिततया प्रतिष्ठितः=परप्रतिष्ठितः परविषय इत्यर्थः २,

"तदुभयप्रतिष्ठितः" उभाववयवौ यस्य स उभयः समुदायः, तयोरात्म-परयोरुभयस्तदुभयस्तत्र प्रतिष्ठितस्तदुभयप्रतिष्ठितः = आत्म - परप्रतिष्ठितः = आत्मपरविषय इत्यर्थः ३,

"अप्रतिष्ठितः"–आक्रोशादिकारणनिरपेक्षः क्रोधमोहनीयोदयमात्रजन्यश्चतुर्थः क्रोधो भवति। यद्यपि–अयं क्रोधस्य चतुर्थो भेदो जीवप्रतिष्ठितो भवति। तथापि आत्मादिविषयेऽनुत्पन्नत्वादप्रतिष्ठित उक्तः, न तु सर्वथा अप्रतिष्ठितः,

---

किसी अकृत्य कार्य की ओर झुकता है या कर देता है तब अपने आपके ऊपर जो एक प्रकार की ऐसी क्रोधभरी परिणति उत्पन्न होती है कि "मैं अब ऐसा नहीं करूंगा" यह मुझे नहीं करना था "मैंने बडा अपराध किया है" इस प्रकार से अपने ऊपर एक प्रकार की क्रोध जैसी परिणति जगती है वही क्रोधकषाय आत्मप्रतिष्ठित है।

परप्रतिष्ठित क्रोधकषाय वह है जो शाप आदि द्वारा पर में उत्पन्न कराई जाती है तथा–जो क्रोधकषाय अपने में, और पर में, दोनों में प्रतिष्ठित होती है वह तदुभयप्रतिष्ठित क्रोध कषाय है–३ तथा अप्रतिष्ठित क्रोध कषाय वह है जो आक्रोश आदि कारणों से निरपेक्ष बनकर केवल क्रोध मोहनीय के उदय से जन्य होती है। यद्यपि–क्रोध का यह चतुर्थ भेद जीव में प्रतिष्ठित होता है तो भी आत्मादि विषय में अनुत्पन्न होने के कारण ही अप्रतिष्ठित कहा गया है सर्वथा रूप से अप्रतिष्ठित नहीं कहा गया है। यदि वह सर्वथा अप्रतिष्ठित होता तो–

આત્મા જ્યારે કોઈ દુષ્કૃત્ય કરવાનું વલણ બતાવે છે, અથવા કોઈ દુષ્કૃત્ય કરી નાખે છે, ત્યારે જીવને પોતાની જાત પ્રત્યે જ એવી ક્રોધભરી પરિણતિ ઉત્પન્ન થાય છે કે "મેં આ શું કર્યું ? આ પ્રકારનું કૃત્ય મને શોભતું નથી." પોતાના આત્મા પ્રત્યેજ આ પ્રકારની ક્રોધભરી પરિણતિ ઉત્પન્ન થવી એનું નામ જ આત્મપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધ છે

પરપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધકષાયનું નિરૂપણ–શાપ આદિ દ્વારા પરમાં જે ક્રોધકષાય ઉત્પન્ન કરાય છે, તેને પરપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધકષાય કહે છે.

જે ક્રોધકષાય પોતાની અંદર અને પરની અંદર, એમ સ્વ–પર બંનેમાં પ્રતિષ્ઠિત હોય છે, તેને તદુભય પ્રતિષ્ઠિત ક્રોધકષાય કહે છે.

જે ક્રોધકષાય આક્રોશ આદિ કારણોની અપેક્ષા રાખ્યા વિના, માત્ર ક્રોધમોહનીયના ઉદયથી જનિત હોય છે, તેને અપ્રતિષ્ઠિત ક્રોધકષાય કહે છે. જો કે ક્રોધનો આ ચતુર્થ ભેદ જીવમાં પ્રતિષ્ઠિત હોય છે, છતાં પણ આત્માદિ વિષયોમાં અનુત્પન્ન હોવાને કારણે જ તેને અપ્રતિષ્ઠિત કહ્યો છે. સર્વથા રૂપે

यदि सर्वथा अप्रतिष्ठितः स्यात्तदा " चतुष्प्रतिष्ठितः क्रोधः " इति प्रतिज्ञावाक्यमसङ्गतं स्यादिति । एकेन्द्रिय-विकलेन्द्रियाणां कोपस्याऽऽत्मादिप्रतिष्ठितत्वं पूर्वभवे क्रोधपरिणामपरिणतमरणेनोत्पन्नानामिति ।

'एवं णेरइयाणं जाव वेमाणियाणं ' इति । एवम् अनेन प्रकारेण क्रोधादि चत्वारः कषाया नैरयिकादारभ्य वैमानिकपर्यन्तं विज्ञेया इति ।

" एवं जाव लोहे वेमाणियाणं " इति-एवम्=अनेन प्रकारेण यथा क्रोधश्चतुष्प्रतिष्ठित उक्तस्तथा मान-माया-लोभा अपि चतुष्प्रतिष्ठिताः, नारकादि वैमानिकपर्यन्तचतुर्विंशतिदण्डकेषु विज्ञेयाः ।

" चतुष्प्रतिष्ठित क्रोधः " ऐसा यह कहना असंगत हो जाता है । एकेन्द्रिय और विकलेन्द्रिय जीवों के कोप में आत्मादि प्रतिष्ठितता उनको क्रोध परिणाम से परिणत हुवे मरण से उत्पन्न होने के कारण से जाननी चाहिये । इसी प्रकार से नैरयिक से लेकर यावत् वैमानिक तक के चतुर्विंशति २४ चोवीस दण्डकों में रहने वाले जीवों के क्रोध में भी चार कारण जानना चाहिये । तथा इन सब में क्रोधादि चार कषायों का सद्भाव जानना चाहिये ।

जिस प्रकार से क्रोध में चार कारण कहा है, उसी प्रकार से-" एवं जाव लोहे वेमाणियाणं " मान माया और लोभ में भी चतुष्प्रतिष्ठितता जाननी चाहिये । और यह चतुष्प्रतिष्ठिता नारकादि वैमानिक पर्यन्त चोवीस दण्डकोंमे रहनेवाले जीवों के मानादिक कषायों में है ऐसा समझना चाहिये ।

અપ્રતિષ્ઠિત કહ્યો નથી. જો તે સર્વથા અપ્રતિષ્ઠિત હોત તો " चतुष्प्रतिष्ठितः क्रोधः " આ કથન અસંગત બની જાત એકેન્દ્રિય અને વિકલેન્દ્રિય જીવોમાં ક્રોધની આત્મપ્રતિષ્ઠિતતા આદિનો સદ્‌ભાવ ક્રોધપરિણામથી પરિણત થયેલા મરણથી ઉત્પન્ન થવાને કારણે સમજવો જોઇએ. એ જ પ્રમાણે નારકથી લઇને વૈમાનિક પર્યન્તના ૨૪ દંડકના જીવોનાં ક્રોધમાં પણ ચતુષ્પ્રતિષ્ઠિતતા સમજવી જોઇએ અને તેઓમાં ક્રોધાદિ ચાર કષાયોનો સદ્‌ભાવ સમજવો જોઇએ.

" एवं जाव लोहे वेमाणियाणं " જે પ્રકારે ક્રોધમાં ચતુષ્પ્રતિષ્ઠિતતા પ્રકટ કરવામાં આવી છે, એ જ પ્રમાણે માન, માયા અને લોભમાં પણ ચતુષ્પ્રતિષ્ઠિતતા સમજવી, અને નારકથી લઇને વૈમાનિક પર્યન્તના જીવોમાં માન, માયા અને લોભરૂપ કષાયોની અપેક્ષાએ પણ તે ચતુષ્પ્રતિષ્ઠિતતાનો સદ્‌ભાવ સમજવો.

क्रोधादयः कषाया उक्तास्तत्र क्रोधः किं किमाश्रित्योत्पद्यते ? इत्याह— “ चउहिं ” इत्यादि—चतुर्भिः स्थानैः क्रोधोत्पत्तिः स्यात्, तद्यथा—क्षेत्रं=नारकादीनां स्थानं=प्रतीत्य=आश्रित्य क्रोधः स्यात् ? ,

वस्तु=सचेतनादि पदार्थम्, प्रतीत्य क्रोधः स्यात्, यद्वा—वास्तु=गृहभूमि प्रतीत्य क्रोधः स्यात् २, शरीरं=कायं दुरवस्थां प्राप्तं विरूपं वा प्रतीत्य क्रोधः स्यात् ३, उपधिम् =उपकरणं प्रतीत्य क्रोधः स्यात् ४ । एकेन्द्रियाणां जीवानां भवान्तरपेक्षया क्रोधोत्पत्तिः स्यात् ।

“ एवं णेरइयाणं ” इत्यादि—अनेन प्रकारेण, नैरयिकाणामित्यारभ्य वैमानिकानामिति चतुर्विंशतिदण्डकपर्यन्तं पठनीयम् ।

अब सूत्रकार यह प्रगट करते है कि—क्रोध किस किस कारण को आश्रित करके उत्पन्न होता है—“ चउहिं ” इत्यादि, वे इस सूत्र द्वारा यह प्रगट कर रहे हैं—कि इन चार कारणों से क्रोध की उत्पत्ति होती है वे चार कारण इस प्रकार से हैं—इनमे एक कारण है क्षेत्र नारकादिकरूप क्षेत्र को आश्रित करके क्रोध हो सकता है १ सचेतनादि पदार्थरूप वस्तु को लेकर क्रोध हो सकता है—२ दुरवस्था को प्राप्त हुवे शरीर को लेकर या विरूपावस्था को प्राप्त हुवे शरीर का लेकर जीव को क्रोध हो सकता है ३ या उपकरण रूप उपधि को लेकर क्रोध हो सकता है ४ एकेन्द्रिय जीवों में क्रोध की उत्पत्ति भवान्तर की अपेक्षा से जाननी चाहिये। “ एवं णेरइयाणं ” इत्यादि, इसी प्रकार से क्रोधोत्पत्ति के कारणों का कथन नैरइक से लेकर वैमानिक तक के चतुर्विशति दण्डकस्थ जीवों में भी जानना चाहिये ।

હવે સૂત્રકાર એ વાતને પ્રકટ કરે છે કે ક્રોધ કયા કયા કારણોને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે—“ चउहिं ” ઈત્યાદિ. નીચેના ચાર કારણોને લીધે ક્રોધની ઉત્પત્તિ થાય છે.

(૧) ક્ષેત્ર–નારકાદિક રૂપ ક્ષેત્રને કારણે ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૨) સચેતનાદિ પદાર્થરૂપ વસ્તુને કારણે પણ ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૩) દુરવસ્થા પામેલા શરીરને કારણે અથવા વિરૂપાવસ્થા પામેલા શરીરને કારણે પણ ક્રોધ ઉત્પન્ન થ.ય છે

(૪) ઉપકરણ રૂપ ઉપધિને કારણે પણ ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે.

એકેન્દ્રિય જીવોમાં ક્રોધની ઉપત્તિ ભવાન્તરની અપેક્ષાએ સમજવી જોઈએ. “ एव णेरइयाणं ” ઈત્યાદિ–ક્રોધોત્પત્તિના આ ચાર કારણોનું કથન નારકથી લઈને વૈમાનિક પર્યન્તના જીવોના વિષયમાં પણ ગ્રહણ થવું જોઈએ.

"एवं जाव लोहे वेमाणियाणं" इति-अनेन प्रकारेण अर्थात् यथा क्षेत्रादिकं प्रतीत्य क्रोधोत्पत्तिः कथिता, तथा मान-माया-लोभा अपि क्षेत्रादिकमाश्रित्य समुत्पद्यन्त इति तैरपि लोभान्तं पदं योजयित्वा वैमानिकानामित्यन्तं तत्तद्दण्डकं पठनीयमित्यर्थः २४।

पुनः क्रोधादि चातुर्विध्यं निरूपयति—"चउव्विहे कोहे" इत्यादि—चतुर्विधः क्रोधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-अनन्तानुबन्धी क्रोधः-अविद्यमानोऽन्तोऽवधिर्यस्य सोऽनन्तः संसारः, तमनुबध्नातीत्येवंशीलोऽनन्तानुबन्धी, स क्रोधोऽनन्तानुबन्धी

"एवं जाव लोहे वेमाणियाणं" जिस प्रकार क्षेत्रादि को आश्रित करके क्रोध की उत्पत्ति हो सकने का कथन किया गया है उसी प्रकार से मान माया और लोभ भी क्षेत्रादिक को आश्रित करके उत्पन्न होते है इसलिये-क्षेत्र को आश्रित करके, वस्तु को आश्रित करके, शरीर को आश्रित करके, और उपधि को आश्रित करके, ऐसे पद उनके साथ जोडकर मान से लेकर लोभ तक की उत्पत्ति हो सकने का कथन कर लेना चाहिये ऐसा यह कथन नारक से लेकर वैमानिक तक के समस्त जीवों के क्रोधादिकों की उत्पत्ति के सम्बन्ध में कर लेना चाहिये।

अब सूत्रकार पुनः क्रोधादिकों में चतुर्विधता का कथन इस प्रकार से करते हैं-"चउव्विहे कोहे" अनन्तानुबन्धी क्रोध आदि "अविद्यमानोऽवधिर्यस्य सोऽनन्तः" जिसकी अवधि विद्यमान नहीं है वह अनन्त है ऐसा अनन्त संसार है ऐसे संसार का सम्बन्ध करने का जिसे स्व-

"एवं जाव लोहे वेमाणियाणं" જે પ્રમાણે ક્ષેત્રાદિકનો આધાર લઈને ક્રોધની ઉત્પત્તિના ચાર કારણોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે, એ જ પ્રમાણે માન, માયા અને લોભની ઉત્પત્તિ પણ ક્ષેત્રાદિક ચાર કારણોને લીધે જ થાય છે એમ સમજવું. એટલે કે માન, માયા અને લોભની ઉત્પત્તિના પણ નીચે પ્રમાણે ચાર કારણો જ સમજવા જોઈએ—(૧) નારકાદિ ક્ષેત્રરૂપ કારણ, (૨) વસ્તુરૂપ કારણ, (૩) શરીરરૂપ કારણ અને (૪) ઉપધિરૂપ કારણ આ કથન નારકથી લઈને વૈમાનિક પર્યન્તના સમસ્ત જીવોના ક્રોધાદિક કષાયોની ઉત્પત્તિના કારણો વિષે ગ્રહણ થવું જોઈએ.

હવે સૂત્રકાર ક્રોધાદિકોમાં ચતુર્વિધતાનું કથન બીજી રીતે કરે છે—"चउव्विहे कोहे" ક્રોધના બીજી રીતે પણ ચાર પ્રકાર પડે છે—

(૧) અનન્તાનુબંધી ક્રોધ—"अविद्यमानोऽवधिर्यस्य सोऽनन्तः" જેની અવધિ વિદ્યમાન નથી તેને અનંત કહે છે. એવો અનંત સંસાર છે. એવા

क्रोधः, यद्वा—अनन्तश्चासावनुबन्धो भवपरम्परारूपोऽनन्तानुबन्धः, सोऽस्त्यस्येत्यनन्तानुबन्धी, स क्रोधोऽनन्तानुबन्धी क्रोधः १,

" अपच्चक्खाणे कोहे " इति-अप्रत्यख्यानः क्रोधः अविद्यमानं प्रत्याख्यानम्=अणुव्रतादिरूपं यस्मिन् सोऽप्रत्याख्यानः=देशविरत्यावरकः, स क्रोधोऽप्रत्यख्यानः क्रोधः २ ।

" पच्चक्खाणा वरणे कोहे " इति-प्रत्याख्यानाऽऽवरणः-प्रत्याख्यानं=सर्वविरतिरूपम् , आ-मर्यादया, वृणोति = आच्छादयतीति प्रत्याख्यानाऽऽवरणः सर्वविरतिनिरोधकः, क्रोधः ३,

भाव होता है वह अनन्ताऽनुबन्धी है, ऐसा अनन्ताऽनुबन्धी जो क्रोध है वह अनन्तानुबन्धी क्रोध है। अथवा-भवपरम्परारूप अनन्तानुबन्ध जिसके कारण से जीव को हो जाता है वह अनन्तानुबन्धी है ऐसा जो अनन्तानुबन्धी क्रोध है वह अनन्तानुबन्धी क्रोध है " अपच्चक्खाणे कोहे " जिसमें अणुव्रतादिरूप प्रत्याख्यान अविद्यमान होता है वह अप्रत्याख्यान है, अर्थात्-जो क्रोध देशविरति का आवारक होता है वह क्रोध अप्रत्याख्यान क्रोध है। " पचक्खाणावरणे कोहे " इति सर्व विरतिरूप प्रत्याख्यान को जो आच्छादित करता है वह प्रत्याख्यानावरण क्रोध है। अर्थात् सर्वविरति का निरोध करनेवाला है। " संजलणे कोहे " जो क्रोध यथाख्यातचारित्र का निरोधक होता है वह संज्वलन

સંસારમાં ભ્રમણ કરાવવાનો જેનો સ્વભાવ છે તેને અનંતાનુબંધી કહે છે. એવો અનંતાનુબંધી જે ક્રોધ છે તેને અનંતાનુબંધી ક્રોધ કહે છે. અથવા ભવપરમ્પરા રૂપ અનંતાનુબંધ જેના કારણે જીવને થઈ જાય છે, તેને અનંતાનુબંધી કહે છે તે અનંતાનુબંધના કારણભૂત જે ક્રોધ છે તેને અનંતાનુબંધી ક્રોધ કહે છે.

(૨) અपच्चक्खाणे कोहे " અપ્રત્યાખ્યાન ક્રોધનું નિરૂપણ—જે જીવમાં અણુવ્રતાદિ પ્રત્યાખ્યાનનો સદ્ભાવ હોતો નથી, તે જીવને અપ્રત્યાખ્યાન કહે છે. એવા જીવના ક્રોધને અપ્રત્યાખ્યાન ક્રોધ કહે છે. એટલે કે જે ક્રોધ દેશવિરતિનો આવારક (નિરોધક) હોય છે, તે ક્રોધને અપ્રત્યાખ્યાન ક્રોધ કહે છે.

(૩) " पचक्खाणावरणे कोहे " પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધ—સર્વવિરતિ રૂપ પ્રત્યાખ્યાનને જે આચ્છાદિત કરે છે, તે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધ છે. એટલે કે સર્વવિરતિનો નિરોધ કરનારો જે ક્રોધ છે તેને પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધ કહે છે.

" संजलणे कोहे " इति—सम्-ईषत्, ज्वलति=दीप्यत इति संज्वलनः= अल्पतरः, क्रोधः=यथाख्यातचारित्राऽऽवारकः कषायविशेष इत्यर्थः ४।

" एवं " इति-एवम्=अनेन प्रकारेण यत् क्रोधस्यानन्तानुबन्धिप्रभृतिभेद-चतुष्टयमुक्तं तत् ' नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं ' इति नैरयिकादारभ्य वैमानिक-पर्यन्तचतुर्विंशति दण्डकेषु विज्ञेयम्।

" एवं जाव लोहे वेमाणियाणं " इति-एवम्=अनेन प्रकारेण अर्थाद् यथा क्रोधस्यानन्तानुबन्धिप्रभृति भेदचतुष्टयमुक्तं तथा मान-माया-लोभानामपि प्रत्येक मनन्तानुबन्ध्यादिभेदचतुष्टयं नैरयिकादि वैमानिकपर्यन्तं पठनीयमिति २४।

अनन्तानुबन्धिप्रभृतीनामियं निरुक्तिः—

" अनन्तान्यनुबध्नन्ति, यतो जन्मानि भूतये। अतोऽनन्तानुबन्ध्याख्या, क्रोधाद्याऽऽद्येषु दर्शिता (सञ्ज्ञा) । १ । नाल्पमप्युत्सहेद्येषां प्रत्याख्यानमिहो-

---

क्रोध है, संज्वलन शब्द का अर्थ अल्पतर है यह क्रोध यथाख्यात चारित्र को नहीं होने देता है। इस प्रकार से चार भेदोंवाले अनन्तानुबन्धी क्रोध " नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं " नैरयिक से लेकर यावत्-वैमानिक तक के चतुर्विंशति दण्डकों में जानना चाहिये, अर्थात्-ये अनन्तानुबन्धी आदि क्रोध के भेद चतुर्विंशति दण्डकस्थ समस्त जीवों में होते हैं। " एवं जाव लोहे वेमाणियाणं " जिस प्रकार से क्रोध के अनन्तानुबन्धी आदि चार भेद कहे गये हैं, उसी प्रकार से मान माया और लोभ के भी चार २ भेद होते हैं, ऐसा कह लेना चाहिये और-ये प्रत्येक कषाय के अनन्तानुबन्धी आदि चार चार भेद नैरयिक से लेकर वैमानिक तक के जीवों में हैं ऐसा जानना चाहिये—२४

---

(४) " संजलणे कोहे " સંજવલન ક્રોધ—જે ક્રોધ યથાખ્યાત ચારિત્રનો નિરોધક હોય છે તેને સંજવલન ક્રોધ કહે છે. " સંજવલન " એટલે " અલ્પતર " આ ક્રોધ યથાખ્યાત ચારિત્રનો સદ્ભાવ થવા દેતો નથી. " नेरइयाणं जाव वेमाणियाणं " આ પ્રકારના અનન્તાનુબંધી આદિ ચાર ભેદ વાળા ક્રોધનો સદ્ભાવ નારકથી લઈને વૈમાનિક પર્યન્તના ૨૪ દંડકના જીવોમાં પણ હોય છે, એમ સમજવું. " एवं जाव लोहे वेमाणियाणं " જેમ ક્રોધના અનન્તાનુબંધી આદિ ચાર ભેદ કહ્યા છે, તેમ માન, માયા અને લોભના પણ અનન્તાનુબંધી આદિ ચાર ચાર ભેદો સમજવા, અને તે પ્રત્યેક કષાયના આ ચારે ભેદોનો સદ્ભાવ નારકથી લઇને વૈમાનિક પર્યન્તના ૨૪ દંડકોના જીવોમાં પણ હોય છે, એમ સમજવું જોઇએ.

दयात्। अप्रत्याख्यानसंज्ञाऽतो द्वितीयेषु निवेशिता ।२। सर्वसावद्यविरतिः प्रत्याख्यानमुदाहृतम्। तदावरणसंज्ञाऽतस्तृतीयेषु निवेशिता ।३। शब्दादीन् विषयान् प्राप्य, संज्वलन्ति यतो मुहुः। अतः संज्वलनाह्वानं चतुर्थानामिहोच्यते ।४।

पुनः क्रोधं विभजते—" चउव्विहे " इत्यादि – चतुर्विधः=चतुष्प्रकारः, क्रोधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–आभोगनिर्वर्तितः–आभोगः=अनुभवो ज्ञानमित्यर्थः, तेन निर्वर्तितः=निष्पादितः, यं क्रोधं प्राणी जानन् करोति सः १।

" अणाभोगणिव्वत्तिए " इति–अनाभोगनिर्वर्तितः–अनाभोगोऽज्ञानम्, तेन निर्वर्तितः=अज्ञानेन कृतः, यं क्रोधमजानन् प्राणी करोति सः २। " उवसंते "

अनन्तानुबन्धी आदिकों की निरुक्ति ऐसी है–" अनन्तान्यनुबन्धन्ति " इत्यादि इन श्लोकों का तात्पर्य स्पष्ट है, अर्थात्–ऊपर में इनके सम्बन्ध में जैसा कहा गया है वैसा ही है जीव जिनके उदय में अपने संसार को अनन्त कर लेता है वह अनन्तानुबन्धी क्रोधादि कषाय है, तथा जिसके उदय में श्रावक का देशविरतिरूप चारित्र नहीं होता है वह अप्रत्याख्यान क्रोधादिकषाय है सर्वविरतिरूप चारित्र को जो होने देता है वह प्रत्याख्यान क्रोधादिकषाय है और जो यथाख्यातचारित्र को होने से रोकता है वह संज्वलन क्रोधादि कषाय हैं।

अब सूत्रकार यह प्रकट करते हैं कि ये क्रोधादि कषाय इस प्रकार से भी चार भेदवाला है " अणाभोगणिव्वत्तिए " इति अनाभोग नाम अज्ञान का है इस अज्ञान से जो क्रोध निर्वर्तित उत्पन्न होता है वह

અનન્તાનુબંધી આદિનું સ્પષ્ટીકરણ કરતી ગાથાઓ નીચે પ્રમાણે છે— " अनन्तान्यनुबध्नन्ति " આ ગાથાઓનો ભાવાર્થ ઉપર સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે. છતાં અહીં તેમનો ભાવાર્થ સંક્ષિપ્તમાં આપવામાં આવે છે-જીવ જેમના ઉદયમાં પોતાના સંસારને અનન્ત કરી નાખે છે, તે અનન્તાનુબંધી ક્રોધાદિ કષાયો જ છે. જેના ઉદયમાં શ્રાવકના દેશવિરતિ રૂપ ચારિત્રનો સદ્‌ભાવ રહેતો નથી, તેનું નામ અપ્રત્યાખ્યાન ક્રોધાદિ કષાયો છે. જેને કારણે શ્રાવકના દેશ વિરતિરૂપ ચારિત્રનો સદ્ભાવ રહેતો નથી તેનું નામ પ્રત્યાખ્યાન ક્રોધાદિ કષાયો છે. જેના કારણે યથાખ્યાત ચારિત્રનો સદ્‌ભાવ રહેતો નથી એવાં સંજવલન ક્રોધાદિ કષાયો છે.

હવે સૂત્રકાર એ વાત પ્રકટ કરે છે કે ક્રોધાદિક કષાયોના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) આભોગનિવર્તિત-" अणाभोगणिव्वत्तिए " ઇત્યાદિ— (૨) અનાભોગ નિવર્તિત ક્રોધ-અનાભોગ એટલે અજ્ઞાન. તે અજ્ઞાનને લીધે જે ક્રોધ નિવર્તિત (ઉત્પન્ન) થાય છે, તે ક્રોધને અનાભોગ નિવર્તિત ક્રોધ

इति-उपशान्तः=अनुदयावस्थः, यश्च बहिर्न प्रकाशतेऽन्तरेव तिष्ठति सः ३ । " अणुवसंते " इति-अनुपशान्तः=उपशान्तोऽनुदयावस्थः, नोपशान्तोऽनुपशान्त उदयावलिका प्रविष्टः, यश्च क्रोधो बहिः प्रकाशते सः ४ । एकेन्द्रियादीनां जीवानामाभोगनिर्वर्तितः क्रोधः संज्ञिपूर्वभवापेक्षया बोध्यः, अनाभोगनिर्वर्तितस्तु तद्भवापेक्षयाऽपि भवितुमर्हति ज्ञानविकलत्वात् । उपशान्तः क्रोधो नारकादीनां जीवानां विशिष्टोदयाभावात् प्रत्येतव्यः, अनुपशान्तः क्रोधो निर्विचार प्राणिष्वेव जायत इति पर्यवसितम् ।

अनाभोग निर्वर्तित क्रोध है इस अनाभोगनिर्वर्तित क्रोध को प्राणी नहीं जानता हुवा करता है। तात्पर्य इसका यही है कि-अज्ञान अवस्था में जो क्रोध होता है वह अनाभोग निर्वर्तितक्रोध है जो क्रोध अनुदय अवस्थावाला होता है वह क्रोध उपशान्त क्रोध है ऐसा यह क्रोध बाहर में नहीं होता है, किन्तु-भीतर में बना रहता है। जो क्रोध उदयावलिका में प्रविष्ट होता है वह अनुपशान्त क्रोध है ऐसा क्रोध बाहर प्रगट हो जाता है। एकेन्द्रिय आदि जीवों में अनाभोगनिर्वर्तितक्रोध संज्ञी पूर्वभव की अपेक्षा से जानना चाहिये तथा अनाभोग निर्वर्तित क्रोध तद्भव की अपेक्षा से जानना चाहिये। क्यों कि-ये ज्ञानविकल होते हैं। उपशान्त क्रोध नारकादि जीवों में विशिष्ट उदय के अभाव से जानना चाहिये। अनुपशान्त क्रोध विचार विहीन प्राणियों में ही होता है यह क्रोध चतुष्टय नैरयिक से लेकर वैमानिक तक में होता

કહે છે. જીવ અજ્ઞાતાવસ્થામાં આ પ્રકારનો ક્રોધ કરે છે. આ રીતે અજ્ઞાતાવસ્થામાં જે ક્રોધ થાય છે તેને અનાભોગ નિવર્તિત ક્રોધ કહે છે.

જે ક્રોધ અનુદય અવસ્થાવાળો હોય છે, એવા ક્રોધને ઉપશાન્ત ક્રોધ કહે છે. એવો ક્રોધ બહાર પ્રકટ થતો નથી પણ અંદરને અંદર જ પડ્યો રહે છે.

જે ક્રોધ ઉદયાવલિકામાં પ્રવિષ્ટ થયેલો હોય છે, તે ક્રોધને અનુપશાન્ત ક્રોધ કહે છે, એવો ક્રોધ બહાર પ્રકટ થઈ જાય છે.

એકેન્દ્રિયાદિક જીવોમાં આભોગનિવર્તિત ક્રોધનો સદ્‌ભાવ સંજ્ઞી પૂર્વભવની અપેક્ષાએ જાણવો જોઈએ. અને અનાભોગ નિવર્તિતનો સદ્‌ભાવ તદ્‌ભવ (એજ ભવ) ની અપેક્ષાએ સમજવો જોઈએ, કારણ કે તેઓ જ્ઞાનરહિત હોય છે. નારકાદિ જીવોમાં ઉપશાન્ત ક્રોધનો સદ્‌ભાવ વિશિષ્ટ ઉદયના અભાવને લીધે સમજવો. અનુપશાન્ત ક્રોધનો સદ્‌ભાવ વિચારવિહીન પ્રાણીઓમાં જ હોય છે. આ ચારે પ્રકારના ક્રોધનો સદ્‌ભાવ નારકથી લઇને વૈમાનિક પર્યં-

"एवं" इति-एवं=क्रोधचतुष्टयं नैरयिकादि वैमानिकपर्यवसितम् ।

"एवम्" इति, एवं=क्रोधवत् मान-माया-लोभविषयं पदत्रयं संयोज्य नैरयिकादि वैमानिकपर्यन्त चतुर्विंशतिदण्डकेषु पठनीयम् ॥ सू०११ ॥

इदानीं कषायाणामेव कालत्रयवर्तिनः फलविशेषानाह—

मूलम्--जीवा णं चउहिं ठाणेहिं अट्ठ कम्मपगडीओ चिणिंसु, तं जहा-कोहेणं १, माणेणं २, मायाए ३, लोभेणं ४। एवं जाव वेमाणियाणं २४, एवं चिणंति एए दंडओ, एवं चिणिस्संति एस दंडओ, एवमेएणं अभिलावेणं तिन्नि दंडगा, एवं उवचिणिंसु उवचिणंति उवचिणिस्संति, बंधिंसु ३ उदीरिंसु ३ वेएंसु ३ निज्जरेंसु णिज्जरेंति निज्जरिस्संति, जाव वेमाणियाणं, एवमेक्केक्के पदे तिन्नि २ दंडगा भाणियव्वा, जाव निज्जरिस्संति ॥ सू० १२ ॥

छाया—जीवाः खलु चतुर्भिः स्थाने अष्ट कर्म प्रकृतीः अचिन्वन्, तद्यथा-क्रोधेन १, मानेन २, मायया, ३, लोभेन ४। एवं यावत् वैमानिकानाम् २४,

---

है। जिस प्रकार क्रोध के ये अनाभोगनिवर्तित आदि चार भेद प्रकट किये गयेहैं उसी प्रकार मान माया लोभ भी चार चार प्रकारके होतेहैं ऐसा जानना चाहिये, और ये अनाभोग आदि मान माया लोभ नैरयिक से लेकर वैमानिक तक समस्त जीवों में होते हैं ऐसा समझना चाहिये ॥ सू०११ ॥

अब सूत्रकार कषायों का ही कालत्रयवर्ती जीव के फल विशेष का कथन करते है—"जीवाणं चउहिं ठाणेहिं-" इत्यादि—

सूत्रार्थ-जीवों ने चार कारणोंसे पहले अष्ट कर्म प्रकृतियोंका उपार्जन

न्तना જીવોમાં હોય છે. જેમ ક્રોધના આભોગનિવર્તિત, અનાભોગનિવર્તિત આદિ ચાર ભેદ કહ્યા છે, એ જ પ્રમાણે માન, માયા અને લોભના પણ ચાર ચાર ભેદ પડે છે. તે આભોગ, અનાભોગ આદિ માન, માયા અને લોભનો પણ નારકથી લઈને વૈમાનિક પર્યન્તના જીવોમાં સદ્ભાવ હોય છે. ॥ સૂ. ૧૨ ॥

હવે સૂત્રકાર કષાયોના કાલત્રયવર્તી ફલવિશેષનું નિરૂપણ કરે છે—
"જીવાણં ચઉહિં ઠાણેહિં" ઇત્યાદિ—

જીવોએ ચાર કારણોને લીધે આઠ કર્મપ્રકૃતિઓનું ઉપાર્જન કર્યું છે.

एवं चिन्वन्ति एतद् दण्डकम्, एवं चेष्यन्ति एतद् दण्डकम्, एवमेतेनाभिलापेन त्रीणि दण्डकानि, एवम् उपाचिन्वन् उपचिन्वन्ति उपचेष्यन्ति, अबध्नन् ३ उदैरयन् ३ अवेदयन् ३ निरजरयन् ३ निर्जरयन्ति निर्जरयिष्यन्ति, यावत् वैमानिकानाम्, एकमेकैकस्मिन् पदे त्रीणि त्रीणि दण्डकानि भणितव्यानि, यावत् निर्जरयिष्यन्ति ॥ सू० १३ ॥

टीका—"जीवा णं" इत्यादि-जीवाः खलु चतुर्भिः-चतुःसंख्यैः स्थानैः= क्रोधादिभि श्चतुर्भिः अष्ट कर्मप्रकृतीः-कर्मणां प्रकृतयः=ज्ञानावरणीयादिरूपाः,

---

किया है वे चार कारण इस प्रकार से हैं-क्रोध १ मान २ माया ३ और लोभ ४ इसी तरह का कथन यावद्वैमानिक जीवों तक कर लेना चाहिये, इन्हीं चार कारणों को लेकर जीव वर्तमान में भी ज्ञानावरणीयादि अष्ट कर्म प्रकृतियों का उपार्जन करते हैं और आगे भी करेंगे। इस तरह इन दोनों वर्तमान भविष्यत् काल सम्बन्धी दण्डकों को जानना चाहिये। इसी तरह जीव पूर्वकाल में भी इन्हीं क्रोधादि चार कारणों से ज्ञानावरणीयादि अष्ट कर्म प्रकृतियों का संचय कर रखा है। इसी तरह जीवों ने इन्हीं चार कारणों को लेकर पूर्व में ज्ञानावरणीयादिक आठ कर्म प्रकृतियों का बन्ध किया है, वर्तमान में भी करते हैं और आगे भी इन्हीं कारणों को लेकर इनका बन्ध करेंगे।

इसी तरह से जीवों ने इन्हीं चार कारणों को लेकर पूर्व में ज्ञानावरणादिक आठ कर्मप्रकृति की उदीरणा की है वर्तमान में भी करते हैं

તે ચાર કારણો આ પ્રમાણે છે-(૧) ક્રોધ, (૨) માન, (૩) માયા અને (૪) લોભ. આ પ્રકારનું કથન વૈમાનિક પર્યન્તના ૨૪ દંડકના જીવો વિષે સમજવું આ ચાર કારણોને લીધે જ જીવો વર્તમાનમાં પણ જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ કર્મપ્રકૃતિઓનું ઉપાર્જન કરે છે. આ ચાર કારણોને લીધે જ જીવ ભવિષ્યમાં પણ આઠ કર્મપ્રકૃતિઓનું ઉપાર્જન કરશે. આ પ્રકારના વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળ સંબંધી દંડકો ઉપચયના વિષયમાં પણ સમજવા. એ જ પ્રમાણે જીવે ભૂતકાળમાં પણ ક્રોધાદિક ચાર કારણોને લીધે જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ કર્મપ્રકૃતિઓનો ઉપચય કરી રાખેલો જ હોય છે.

આ ચાર કારણોને લીધે જ જીવોએ ભૂતકાળમાં જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ કર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ કર્યો છે, વર્તમાનમાં પણ કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ કરશે.

એ જ પ્રમાણે આ ચાર કારણોને લીધે જીવોએ ભૂતકાળમાં જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ કર્મપ્રકૃતિઓની ઉદીરણા કરી છે, વર્તમાનમાં પણ કરે છે અને

ताः, अचिन्वन्=भूतकाले उपार्जयन्, तद्यथा-तान्येव स्थानान्याह-क्रोधेन १, मानेन २, मायया ३, लोभेन ४। एवं यावद् वैमानिकानां विषये विज्ञेयम्। एवं वर्तमाने चिन्वन्ति, भविष्यन्ति च चेष्यन्तीति ।

"एवं चिणंति" इत्यादि-एवम्=अनेन प्रकारेण, अर्थाद् यथा भूतकालिक 'अचिन्वन्' इति पदं घटयित्वा दण्डकमुक्तं तथा 'चिन्वन्ति' इति वर्तमानकालिकं पदं घटयित्वैतद्=अनन्तरोक्तं दण्डकं पठनीयम्, तथा-'चेष्यन्ति' इति

आगे भी करेंगे। इसी प्रकार जीवों ने इन्हीं चार कारणों को लेकर पूर्व में ज्ञानावरणीयादिक आठ कर्मप्रकृतियों का वेदन किया है वर्तमान में भी करते हैं और आगे भी करेंगे। इसी प्रकार जीवों ने इन चार कारणों को लेकर इन कर्मप्रकृतियों की निर्जरा की है अब भी वे करते हैं और आगे भी करेंगे, ऐसा यह कथन यावत् वैमानिक जीवों तक में जानना चाहिये इस प्रकार एक २ पद में तीन २ दण्डक यावत् निर्जरा पद तक कहना चाहिये। विशेषार्थ-नारक से लेकर वैमानिक तक के जीवों ने क्रोध मान माया और लोभ इन चार कारणों को आश्रित करके पहले भूतकाल में उपार्जन किया है ऐसा यह भूतकालिक दण्डक है, क्यों कि-"अचिन्वन्" पद है इस भूतकालिक पद को घटित करके यह दण्डक बनाया गया है। इसी तरह से "चिन्वन्ति" वर्तमानकालिक पद को घटित करके, और "चेष्यन्ति" भविष्यत्कालिक

ભવિષ્યમાં પણ કરશે. આ ચાર કારણોને લીધે જ ભૂતકાળમાં જીવોએ જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ કર્મપ્રકૃતિઓનું વેદન કર્યું છે, વર્તમાનમાં પણ કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ કરશે. ક્રોધાદિક આ ચાર કારણોને લીધે જીવોએ જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ કર્મપ્રકૃતિઓની ભૂતકાળમાં નિર્જરા કરી છે, વર્તમાનમાં પણ કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ કરશે. આ પ્રકારનું કથન વૈમાનિક પર્યન્તના સમસ્ત જીવોમાં પણ સમજવું જોઈએ. આ પ્રકારે પ્રત્યેક પદના ત્રણ ત્રણ દંડક નિર્જરા પર્યન્તના પૂર્વોક્ત પદ સાથે સમજવા જોઈએ.

વિશેષાર્થ—"નારકથી લઈને વૈમાનિક પર્યન્તના જીવોએ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભરૂપ ચાર કારણોને લીધે જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ કર્મપ્રકૃતિઓનું ભૂતકાળમાં ઉપાર્જન કર્યું છે," આ ભૂતકાલિક દંડક છે. કારણ કે "अचिन्वन्" આ ભૂતકાલિક ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કરીને આ દંડક બનાવવામાં આવ્યું છે. એ જ પ્રમાણે "चिन्वन्ति" આ વર્તમાનકાલિક ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કરીને વર્તમાનકાલિક દંડક કહેવું જોઈએ, અને "चेष्यन्ति" આ ભવિષ્ય-

भविष्यत्कालिकं पदं योजयित्वैतद्दण्डकं पठनीयम्। "एवम्"=इत्थम्, 'एतेन' -भूत-वर्तमान-भविष्यत्कालिकपदयोजनात्रयरूपेणाभिलापेन त्रीणि=त्रिसंख्यानि दण्डकानि सम्पद्यन्ते, एवं च क्रोधादि चतुष्टयेन सह भूत-वर्तमान-भविष्यत्प्रयोगघटितदण्डकत्रयस्य चतुर्गुणीकरणेन द्वादश दण्डकानि भवन्ति। "एवं उवचिणिंसु" इत्यादि-एवं=यथा चयनसूत्रमुक्तं, तथोपचयनसूत्रमपि क्रोध-मान-माया-लोभैः सह कालत्रयविषयं दण्डकं बोध्यम्। तत्र चयनं-कषायपरिणत जीवस्य कर्मदलिकग्रहणमात्रम्। उपचयनं तु-चितस्य गृहीतकर्मदलिकस्याबा-

पद को घटित करके वर्तमान कालिक और भविष्यत्कालिक दण्डक कह लेना चाहिये। इस प्रकार भूत वर्तमान और भविष्यत् कालिक तीन पदों की योजनावाले आलापकों से तीन दण्डक बन जाते हैं। क्रोधादि चतुष्टय के साथ इन भूत वर्तमान और भविष्यत् प्रयोग घटित करके दण्डकत्रय को चौगुन करने से १२ दण्डक हो जाते हैं। जिस प्रकार यह चयन सूत्र कहा गया है उसी प्रकार से उपचयन सूत्र भी जानना चाहिये इस उपचयन सूत्र में भी भूत वर्तमान भविष्यवत् कालिक पद योजनात्रय से तीन दण्डक होते हैं, और क्रोधादि चतुष्टय के साथ इन्हें चौगुना करने से कालत्रय विषयक १२ दण्डक होते हैं। कषाय से परिणत हुवे जीव के द्वारा जो कर्मदलिकों का ग्रहण करना मात्र होता है वह-चयन है गृहीत हुवे कर्मदलिक का अबाधाकाल को छोडकर जो

કાલિક ક્રિયાપદનો પ્રયોગ કરીને ભવિષ્યકાલિક દંડક કહેવું જોઇએ. આ પ્રમાણે ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાલિક ક્રિયાપદોનો પ્રયોગ કરવાથી ત્રણ આલાપક રૂપ ત્રણ દંડક બની જાય છે. ક્રોધાદિ ચતુષ્ટય (ચાર) ની સાથે ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળ વિષયક કુલ ૧૨ દંડક થાય છે, કારણ કે ત્રણે કાળની અપેક્ષાએ પ્રત્યેકના ત્રણ ત્રણ દંડક થતા હોવાથી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ આ ચારના કુલ ૩×૪=૧૨ દંડક થાય છે.

જે રીતે આ ચયન સૂત્રનું કથન કરવામાં આવ્યું છે, એ જ પ્રમાણે ઉપચયન સૂત્રનું પણ કથન થવું જોઇએ. આ ઉપચયન સૂત્રમાં પણ ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યકાળ વિષયક ક્રિયાપદ યોજવાથી ક્રોધ આદિ પ્રત્યેકના ત્રણ દંડક થાય છે. ક્રોધાદિ ચાર કષાયો વડે તેને ગુણવાથી ચારે કષાયોના કુલ બાર દંડક થાય છે.

કષાયથી પરિણત થયેલા જીવ દ્વારા જે કર્મદલિકોનું માત્ર ગ્રહણ જ થાય છે, તેને ચયન કહે છે. ગૃહીત થયેલા કર્મદલિકો અબાધાકાળને છોડીને જે જ્ઞાનાવરણાદિ રૂપે પરિણત થાય છે તેને ઉપચયન કહે છે, તેનું નામ જ

धाकालमन्तरेण ज्ञानाऽऽवरणादितया परिणमनम् । तदेव निषेक इत्युच्यते । आद्यवस्थायां जीवाः प्रचुरतरं कर्मदलिकं निषिञ्चन्ति, द्वितीयावस्थायां विशेषहीनम्, एवं यावदुत्कृष्टावस्थायां विशेषहीनं कर्मदलिकं निषिञ्चन्ति, उक्तं च- " मोत्तूण सगमवाहं पढमाइ ठिईए वहुतरं दव्वं । सेसे विसेसहीणं जावुक्कोसंति सव्वेसिं । १ । " इति, छाया-" मुक्त्वा स्वकामवाधां प्रथमायां स्थितौ वहुतरं द्रव्यम् । शेषायां विशेषहीनं यावदुत्कृष्टमिति सर्वासाम् । १ । " इति,

" वंधिंसु ३ "-' अवध्नन् वध्नन्ति भंत्स्यन्ति ' इत्यर्थः, जीवाः क्रोधेन कर्मप्रकृतीः अवध्नन्, वध्नन्ति भंत्स्यन्ति, इति सम्वन्धः । तत्र वन्धनं चित्तस्य कर्मणो ज्ञानावरणीयादितया निषिक्तस्य सतः पुनरपि कषाय-परिणामविशेषान्निकाचनम्, एवं मान-माया-लोभैरपि विज्ञेयम् ।

ज्ञानावरणादिरूप से परिणत होता है वह उपचयन है इसी का नाम निषेक है। जीव आद्य अवस्था में प्रचुरतर कर्मदलिक का निषेक करते हैं और द्वितीय अवस्था में विशेष हीन कर्मदलिक का निषेक उपचयन करते हैं। इस प्रकार वे यावत् उत्कृष्टावस्था में विशेष हीन कर्मदलिक का निषेक करते रहते है। कहा भी है-" मोत्तूण संगमबाहं " इत्यादि "वंधिंसु ३ " जीवों ने पूर्वकाल में कर्मप्रकृतियों का क्रोध से बन्ध किया है, अब भी वे करते हैं और आगे भी वे करेंगे। ज्ञानावरणीयादिरूप से निषिक्त हुवे कर्म का पुनः जो कषायविशेष से निकाचन होता है वह बन्ध है, जिस प्रकार यह बन्ध क्रोध से होता है उसी प्रकार मान माया और लोभ से भी होता है ऐसा जानना चाहिये। " उदीरिंसु ३ "

નિષેક છે. જીવો આદ્ય અવસ્થામાં પ્રચુરતર કર્મદલિકનો નિષેક કરે છે અને દ્વિતીય અવસ્થામાં વિશેષ હીન કર્મદલિકનો નિષેક (ઉપચય) કરે છે. આ રીતે તેઓ (યાવત્) ઉત્કૃષ્ટાવસ્થામાં વિશેષ હીન કર્મદલિકનો નિષેક કરતાં રહે છે. કહ્યું પણ છે કે-" मोत्तूण संगमबाह " ઇત્યાદિ—

" बंधिंसु ३ " ક્રોધને કારણે જીવોએ જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ કર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ કર્યો છે, વર્તમાનમાં પણ કરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ કરશે. જેમ આ બંધ ક્રોધથી થાય છે, એ જ પ્રમાણે માન, માયા અને લોભથી પણ થાય છે. તેથી ક્રોધને બદલે આ ત્રણ પદોનો ક્રમશઃ પ્રયોગ કરીને ત્રણ કાળવિષયક આલાપક બનાવી શકાય છે. જ્ઞાનાવરણીય આદિ રૂપે નિષિક્ત (ઉપચયિત) થયેલાં કર્મનું ફરી જે કષાયવિશેષ વડે નિકાચન થાય છે, તેનું નામ બન્ધ છે.

तथा–" उदीरिंसु "–उदैरयन् उदीरयन्ति उदीरयिष्यन्ति, तत्रोदीरणम्–अनुदयावस्थस्य कर्मणः करणेनाऽऽकृष्योदयावस्थायां प्रक्षेपणम् ।

तथा–" वेएंसु " ३–अवेदयन् वेदयन्ति वेदयिष्यन्तीत्यर्थः, तत्र वेदनम्–स्थितिक्षयादुदयप्राप्तस्य कर्मणोऽनुभवनम्, यद्वा–उदयप्राप्तस्य कर्मण उदीरणाकरणेनोदयावस्थां प्रापितस्य कर्मणोऽनुभवनम् ।

तथा–" निज्जरेंसु " इत्यादि–निरजरयन् निर्जरयन्ति निर्जरयिष्यन्ति, तत्र निर्जरा च–आत्मप्रदेशात् कर्मणः पृथग्भवनम्, इह देशनिर्जरैव ग्राह्या, न तु सर्वनिर्जरा, सर्वनिर्जरायाश्चतुर्विंशतिदण्डकेष्वसम्भवात् ।

अनुदयाऽवस्थ कर्म को करण द्वारा खींचकर उदयावस्था में प्रक्षिप्त करना इसका नाम उदीरणा है, यहां पर भी पहले जैसे ३ आलापक कालत्रय को लेकर बना देना चाहिये। " वेएंसु " ३–स्थिति के क्षय से उदय प्राप्त कर्म का अनुभवन करना वेदन है यहां पर भी ३ तीन आलापक कालत्रय को लेकर बना लेना चाहिये। वेदना का दूसरा अर्थ इस प्रकार से भी है कि–उदय प्राप्त कर्म का उदीरणा करण द्वारा उदयावस्था में प्रापित हुवे कर्म का अनुभवन करना, वेदन है। " निज्जरेसु–" इत्यादि–यहां पर भी " निरजरयन् " " निर्जरयन्ति " और " निर्जरयिष्यन्ति " ऐसे तीन आलापक कालत्रय को लेकर बना लेना चाहिये। आत्मप्रदेशोंसे कर्मका एकदेशसे पृथक् होना निर्जराहै, निर्जरा दो प्रकार की होतीहै देशनिर्जरा १ और सर्व निर्जरा २ यहां–देशनिर्जरा ही गृहीत

" उदीरिंसु ३ " અનુદય પ્રાપ્ત કર્મપુદ્ગલોને કરણ દ્વારા ખેંચીને ઉદયાવસ્થામાં પ્રક્ષિપ્ત કરવા તેનું નામ ઉદીરણા છે. ઉદીરણાના વિષયમાં પણ ત્રણે કાળની અપેક્ષાએ ઉપર કહ્યા મુજબના ત્રણ આલાપકનું કથન થવું જોઈએ.

" वेएंसु ३ " સ્થિતિના ક્ષયથી ઉદય પ્રાપ્ત થયેલા કર્મનું અનુભવન કરવું તેનું નામ વેદન છે. વેદનનો બીજો અર્થ આ પ્રમાણે પણ થાય છે ઉદયપ્રાપ્ત કર્મનું–ઉદીરણાકરણ દ્વારા ઉદયાવસ્થા જેણે પ્રાપ્ત કરી છે એવા કર્મનું અનુભવન કરવું તેનું નામ વેદન છે. વેદનના વિષયમાં પણ કાળત્રયની અપેક્ષાએ ઉપર કહ્યા મુજબના ત્રણ આલાપક બનાવી શકાય છે.

" निज्जरेसु " ઇત્યાદિ–અહીં પણ " निरजरयन्, निर्जरयन्ति, અને निर्जरयिष्यन्ति " આ ત્રણે કાળના ક્રિયાપદના પ્રયોગથી ત્રણ આલાપક બનાવવા જોઈએ. આત્મપ્રદેશોથી કર્મનું અલગ થવું તેનું નામ નિર્જરા છે. નિર્જરા બે પ્રકારની છે–(૧) દેશનિર્જરા અને (૨) સર્વનિર્જરા. અહીં દેશનિર્જરા જ

"जाव वेमाणियाणं" इति-वैमानिकपर्यन्तं तत्तद्दण्डकं पठनीयम्।

"एवमेक्केक्के पदे" इत्यादि-एवम्=उक्तप्रकारेण यथाऽचिन्वन्नादिपदघटितं तत्तद्दण्डकत्रयमुक्तं तथा अवध्नन्नादिपदघटितमपि तत्तद्दण्डकं पठनीयम्, एतदेव स्पष्टयति-"एक्केके पदे" इत्यादिना, एकैकस्मिन्=प्रत्येकम्, इत्यर्थः, अयं भावः-"अवध्नन्" इति पदे योजिते सति त्रीणि दण्डकानि, पुनः 'बध्नन्ति' इति पदे योजिते सति त्रीणि दण्डकानि। तथा 'भंत्स्यन्ति' इति पदे योजिते सति त्रीणि दण्डकानि, अनेन क्रमेण 'उदैरयन्, उदीरयन्ति उदीरयिष्यन्ति' इत्यादि भूतवर्तमानभविष्यत्कालिकतत्तत्प्रयोगयोजनयैकस्मिन्नेकस्मिन् पदे त्रीणि

हुई है, सर्वनिर्जरा नहीं गृहीत हुई है। क्यों कि-चतुर्विंशति दण्डकों में इस निर्जरा का असद्भाव है। "जाव वेमाणियाणं" वैमानिक पर्यन्त वह दण्डक पठनीय है। "एवमेक्केक्के पदे-" जैसे-"अचिन्वन्" आदि पदघटित दण्डकत्रय कहे गये हैं वैसे ही "अबध्नन्" आदि पदघटित भी दण्डकत्रय कल्पना से बनाना चाहिये। इसी का स्पष्टीकरण सूत्रकार अब "एक्के क्के पदे-" इत्यादि सूत्र द्वारा करते हैं, इसमें उन्होंने कहा है कि-"अबध्नन्" इस पद को योजित करने पर मान माया और लोभ सम्बन्धी पद के आधार पर भूतकाल को लेकर ३-३ दण्डक होते हैं। जैसे-जीवों ने मान से भूतकाल में अष्ट प्रकृतियों का बन्ध किया है १ माया से इनका भूतकाल में बन्ध किया है २, और लोभ से इनका बन्ध भूतकाल मे किया है ३। इस प्रकार से "अब-

ગૃહીત થઈ છે, સર્વનિર્જરા ગૃહીત થઈ નથી, કારણ કે ચોવીશ દંડકોના જીવોમાં સર્વનિર્જરાનો સદ્ભાવ નથી.

"जाव वेमाणियाणं" વૈમાનિક પર્યન્તના જીવોમાં આ દંડકોનું કથન થવું જોઈએ. "एवमेक्केक्के पदे" જેમકે "अचिन्वन्" આદિ પદઘટિત ત્રણ દંડક કહેવામાં આવ્યા છે, એવાં જ "अवध्नन्" આદિ પદઘટિત પણ ત્રણ ત્રણ દંડક કલ્પનાથી બનાવી લેવા જોઈએ. એ જ વાતનું સૂત્રકાર હવે "एक्केके पदे" ઈત્યાદિ સૂત્રપાઠ દ્વારા સ્પષ્ટીકરણ કરે છે—

આ સૂત્રપાઠ દ્વારા સૂત્રકાર એમ કહે છે કે "अवध्नन्" આ પદને યોજિત કરીને માન, માયા અને લોભ સંબંધી પદને આધારે ભૂતકાળની અપેક્ષાએ ત્રણ ત્રણ દંડક થાય છે. જેમકે (૧) જીવોએ માનને કારણે ભૂતકાળમાં આઠ કર્મપ્રકૃતિઓનો બન્ધ કર્યો છે. (૨) એ જ પ્રમાણે માયાના કારણે પણ તેમનો ભૂતકાળમાં બન્ધ કર્યો છે, અને (૩) લોભને કારણે પણ ભૂતકાળમાં તેનો બન્ધ કર્યો છે. આ પ્રમાણે "अबन्धन्" આ ભૂતકાળનું રૂપ

त्रीणि दण्डकानि भणितव्यानि । तानि च किम्पदपर्यन्तमिति, दर्शयति-" जाव निज्जरिस्सन्ति " इति, " निर्जरयिष्यन्ति " इतिपदपर्यन्तं त्रीणि त्रीणि दण्ड-कानि प्रत्येकं पदे भणितव्यानीत्यर्थः । (सू. १३ ॥

घ्नन् " पद के तीन दण्डक मान माया और लोभ कषाय को लेकर भूतकाल में होते हैं । उसी प्रकार से " बध्नन्ति " पद को योजित करने पर मान माया और लोभ को लेकर तीन दण्डक होते हैं । अर्थात्-मान कषाय को लेकर तथा माया कषाय को लेकर एवं लोभ कषाय को लेकर जीव वर्तमान मे अष्ट कर्मप्रकृतियों का बन्ध करते हैं । इस प्रकार से " बध्नन्ति " पद को योजित करने पर वर्तमानकाल सम्बन्धी ये तीन दण्डक होते हैं ।

इसी तरह से " भन्त्स्यन्ति " भविष्यत् कालिक पद को योजित करके भी भविष्यत्काल सम्बन्धी तोन दण्डक हो जाते हैं इसी क्रम से "उदेरयन्-" भूतकालिक पद को योजित करने पर मान से भूतकाल में जीवों ने अष्टकर्मप्रकृतियों की उदीरणा की है, माया से उदीरणा की है, और लोभ से उनकी उदीरणा की है इस प्रकार के ये तीन दण्डक भूतकाल सम्बन्धी बन जाते हैं । " उदीरयन्ति-" इस वर्तमान कालिक

વાપરીને માન, માયા અને લોભ, આ ત્રણ કષાયોના ભૂતકાળ સંબંધી ત્રણ દંડક બને છે. એ જ પ્રમાણે " बध्नन्ति " આ વર્તમાનકાળના ક્રિયાપદનું રૂપ વાપરીને માન, માયા અને લોભરૂપ કારણવાળાં ત્રણ દંડક આ પ્રમાણે બને છે. (૧) જીવો માનને કારણે અષ્ટકર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ કરે છે, (૨) માયાના કારણે પણ જીવો અષ્ટકર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ કરે છે. (૩) લોભને કારણે પણ જીવો અષ્ટકર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ કરે છે. એ જ પ્રમાણે ભવિષ્યકાળ સંબંધી ત્રણ દંડક આ પ્રમાણે સમજવા-(૧) માનને કારણે જીવો ભવિષ્યમાં આઠ કર્મ-પ્રકૃતિઓ બંધ કરશે, (૨) માયાને કારણે જીવો આઠ કર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ કરશે અને (૩) લોભને કારણે જીવો આઠ કર્મપ્રકૃતિઓનો બંધ કરશે. ક્રોધના કારણવાળા ત્રણ દંડક તો આગળ આપવામાં આવ્યા છે. આ રીતે ચાર કષાય વિષયક ત્રણે કાળસંબંધી કુલ ૧૨ દંડક " બન્ધ " પદ સાથે બને છે.

ઉદીરણા વિષયક આલાપકો-" उदैरयन् " આ ભૂતકાલિન ક્રિયાપદના પ્રયોગથી આ પ્રમાણે ત્રણ આલાપક બનશે-(૧) ભૂતકાળમાં જીવોએ માનને કારણે આઠ કર્મપ્રકૃતિઓની ઉદીરણા કરી છે, (૨) માયાથી પણ ઉદીરણા કરી છે અને (૩) લોભથી પણ ઉદીરણા કરી છે. આ રીતે ભૂતકાળ સંબંધી ત્રણ

पूर्वं निर्जरोक्ता, सा च प्रतिमाधारणाद्विशिष्टा भवत्यतः प्रतिमां सूत्रत्रयेण दर्शयितुमाह—

मूलम्—चत्तारि पडिमाओ पण्णत्ताओ, तं जहा—समाहिपडिमा १, उवहाण पडिमा २, विवेगपडिमा ३, विउस्सग्गपडिमा४।

चत्तारि पडिमाओ पण्णत्ताओ, तं जहा--भद्दा १, सुभद्दा२, महाभद्दा ३, सव्वओभद्दा ४। चत्तारि पडिमाओ पण्णत्ताओ, तं जहा--खुड्डिया मोयपडिमा १, महल्लिया मोयपडिमा २, जवमज्झा ३, वइरमज्झा ४। सू० १४॥

पद को योजित करने पर तीन दण्डक वर्तमानकाल सम्बन्धी बन जाते हैं, और उदीरयिष्यन्ति इस भविष्यत्कालिक पद को योजित करने पर ३ दण्डक भविष्यकाल सम्बन्धी बन जाते हैं। इस प्रकार से ये तीन दण्डक "जाव निज्जरिस्संति" यावत् निर्जरा करेंगे यहां तक कह लेना चाहिये। इस तरह से प्रत्येक पद में ये तीनों दण्डक भणितव्य बतलाये गये हैं ॥ सू०१३ ॥

निर्जरा जो कही गई हैं वह प्रतिमा धारण करने से विशिष्ट होती हैं, अतः अब सूत्रकार प्रतिमा का कथन सूत्रत्रय से करते हैं—

"चत्तारि पडिमाओ पण्णत्ताओ" इत्यादि–१४

દંડક બની જાય છે. "उदीरयन्ति" "ઉદીરણા કરે છે" આ વર્તમાનકાળનું ક્રિયાપદ યોજવાથી ત્રણ દંડક વર્તમાનકાળ સંબંધી બની જશે અને "उदीरयिष्यन्ति"–"ઉદીરણા કરશે".

આ ભવિષ્યકાળ સંબંન્ધી ક્રિયાપદ યોજવાથી ભવિષ્યકાળ સંબંધી ત્રણ દંડક બની જશે. "जाव निज्जरिस्संति" આ ક્રમને અનુસરીને ચારે કષાયો સંબંધી ત્રિકાળ વિષયક ૧૨–૧૨ દંડક બનાવી શકાશે. નિર્જરા વિષયક છેલ્લા ચાર દંડક આ પ્રમાણે બનશે. જુઓ (૧) ક્રોધને કારણે, (૨) માનને કારણે, (૩) માયાને કારણે અને (૪) લોભને કારણે આઠ કર્મપ્રકૃતિઓની ભવિષ્યમાં પણ નિર્જરા કરશે. આ ચાર દંડક ભવિષ્યકાળની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવ્યા છે. ॥સૂ. ૧૩॥

પહેલાં જે નિર્જરાની વાત કરવામાં આવી, તે પ્રતિમા ધારણ કરવાથી વિશિષ્ટ થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર પ્રતિમાની પ્રરૂપણા કરવા નિમિત્તે ત્રણ સૂત્રોનું કથન કરે છે–"चत्तारि पडिमाओ पण्णत्ताओ" ઈત્યાદિ—

छाया—चतस्रः प्रतिमाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-समाधिप्रतिमा १, उपधान-प्रतिमा २, विवेकप्रतिमा ३, व्युत्सर्गप्रतिमा ४।

चतस्रः प्रतिमाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-भद्रा १, सुभद्रा २, महाभद्रा ३, सर्वतोभद्रा ४। चतस्रः प्रतिमाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-क्षुद्रिकामोकप्रतिमा १, महतिकामोकप्रतिमा २, यवमध्या ३, वज्रमध्या ४ ॥ सू॰ १४ ॥

टीका-"चत्तारि पडिमाओ" इत्यादि-चतस्रः प्रतिमाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-समाधिप्रतिमा-समाधिः-श्रुतं चरित्रं च, तद्विषया प्रतिमा=प्रतिज्ञा अभिग्रहः=समाधिप्रतिमा श्रुतचारित्रविषयकप्रतिज्ञेत्यर्थः १।

" उपप्रधानप्रतिमा "-उपधानं-तीव्रं तपः, तस्य प्रतिमोपधानप्रतिमा तिव्रतपो विषयाभिग्रह इत्यर्थः २।

सूत्रार्थ-प्रतिमा चार कही गई हैं, जैसे-समाधिप्रतिमा १ उपधान-प्रतिमा २ विवेकप्रतिमा ३ और व्युत्सर्गप्रतिमा—४

इस प्रकार से भी चार प्रतिमाएं कही गई हैं, जैसे-भद्रा १ सुभद्रा २ महाभद्रा ३ और सर्वतोभद्रा—४

इस प्रकार से भी प्रतिमा चार कही गई हैं जैसे-क्षुद्रिकामोक प्रतिमा १ महतिकामोकप्रतिमा २ यवमध्या ३ और वज्रमध्या-४

विशेषार्थ—श्रुत और चारित्र का नाम समाधि है इस श्रुतचारित्ररूप समाधि विषयवाली जो प्रतिमा है अभिग्रह है वह समाधि प्रतिमा है, प्रतिमा शब्द का वाच्यार्थ यहां अभिग्रह लिया गया है। इसका तात्पर्य यही है कि श्रुत चारित्र विषयक जो प्रतिमा अभिग्रह है वही समाधि प्रतिमा है १। तीव्रतप का नाम उपधान है इस उपधान-

---

સૂત્રાર્થ-પ્રતિમા ચાર કહી છે—(૧) સમાધિ પ્રતિમા, (૨) ઉપધાન પ્રતિમા, (૩) વિવેક પ્રતિમા અને (૪) વ્યુત્સર્ગ પ્રતિમા. પ્રતિમાના આ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે-(૧) ભદ્રા, (૨) સુભદ્રા (૩) મહાભદ્રા અને (૪) સર્વતોભદ્રા. પ્રતિમાના આ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે-(૧) ક્ષુદ્રિકામોકપ્રતિમા, (૨) મહતિકામોકપ્રતિમા, (૩) યવમધ્યા અને (૪) વજ્રમધ્યા.

વિશેષાર્થ—શ્રુત અને ચારિત્રનું નામ સમાધિ છે. આ શ્રુતચારિત્ર રૂપ સમાધિ વિષયવાળી જે પ્રતિમા (અભિગ્રહ) છે, તેનું નામ સમાધિપ્રતિમા છે. અહીં " પ્રતિમા " પદનો વાચ્યાર્થ " અભિગ્રહ " ગ્રહણ કરવાનો છે. તેનું તાત્પર્ય એ છે કે શ્રુતચારિત્ર વિષયક જે અભિગ્રહ છે, તેનું નામ સમાધિ પ્રતિમા છે. । ૧ ।

તીવ્ર તપને ઉપધાન કહે છે. તે ઉપધાનની જે પ્રતિમા છે-એટલે કે

" विवेकप्रतिमा "-विवेचनं विवेकः=शुद्धाशुद्धकल्पनीयाकल्पनीयभक्त-पानवस्त्रादिमध्यादशुद्धाऽकल्पनीयपरिहारपूर्वकं शुद्धकल्पनीयग्रहणम्, तस्य प्रतिज्ञा=अभिग्रहः ३।

" व्युत्सर्गप्रतिमा "-व्युत्सर्गः - विशेषेण मनोवाङ्निरोधेनानुष्ठेयविषया-तिरिक्ताद्विषयात् कायस्य उत्सर्गः=विमुखीकरणम्, कायोत्सर्ग इत्यर्थः, तद्विषया प्रतिमेति ४।

पुनरपि प्रतिमाचतुष्टयमाह-" चत्तारि पडिमाओ " इत्यादि-चतस्रः प्रतिमाः, प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-भद्रा-पूर्वादिचतुर्दिगभिमुखस्य संयतस्य पूर्वादिदिक्चतुष्टये प्रत्येकं चतुरः प्रहरान् यावत् कायोत्सर्गरूपा, इयं द्वाभ्यामहोरात्राभ्यां सम्पूर्णा भवति १।

की जो प्रतिमा है वह उपधान प्रतिमा है। अर्थात्-तीव्रतप विषयक जो अभिग्रह है वह-उपधान प्रतिमा है-२। शुद्ध अशुद्ध और अकल्पनीय का त्याग कर केवल शुद्ध कल्पनीय भक्त पान आदि को ग्रहण करने की प्रतिज्ञा करना अभिग्रह धारण करना इसका नाम विवेक प्रतिज्ञा है ३ मनोवाक् का निरोध करते हुवे अनुष्ठेय विषय से अतिरिक्त विषय सम्पर्क से काय को विमुख करना इसका नाम कायोत्सर्ग है कायोत्सर्ग विषयक जो प्रतिज्ञा है वह कायोत्सर्ग प्रतिमा है ४

प्रकारान्तर से जो भद्रा आदि प्रतिमाएं कही गई हैं, उनका अभिप्राय ऐसा है-पूर्वादि चारों दिशाओं में संयत को प्रत्येक दिशा में चार २ प्रकार तक कायोत्सर्ग करना इसका नाम भद्राप्रतिमा है। यह दो रात में सम्पूर्ण होती है १ भद्रा प्रतिमा ही प्रवर्धमान परिणाम से

તીવ્ર તપવિષયક જે અભિગ્રહ છે, તેનું નામ ઉપધાન પ્રતિમા છે. । ૨ ।

શુદ્ધ-અશુદ્ધ અને અકલ્પનીયનો ત્યાગ કરીને માત્ર શુદ્ધ કલ્પનીય ભક્તપાન આદિ ગ્રહણ કરવાની જે પ્રતિજ્ઞા (અભિગ્રહ) ધારણ કરવામાં આવે છે. તેનું નામ વિવેકપ્રતિમા છે. । ૩ ।

મનોવાક્‌નો નિરોધ કરીને અનુષ્ઠાનના વિષય સિવાયના વિષયોના સંપર્કથી કાયાને વિમુખ રાખવી તેનું નામ કાયોત્સર્ગ છે, આ કાયોત્સર્ગ વિષયક જે પ્રતિમા છે, તેને કાયોત્સર્ગ પ્રતિમા કહે છે. । ૪ ।

બીજી રીતે પણ પ્રતિમાના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—

(૧) ભદ્રા પ્રતિમા—પૂર્વાદિ ચારે દિશાઓ તરફ મુખ રાખીને પ્રત્યેક દિશામાં ચાર-ચાર પ્રહર પર્યન્ત જે કાયોત્સર્ગ સંયત દ્વારા કરવામાં આવે

"सुभद्रा"–प्रवर्धमानपरिणामेन जायमाना भद्रैवेति २।

"महाभद्रा"–पूर्वादि दिक्चतुष्टयाभिमुखस्य प्रत्येकं दिशि प्रहराष्टकं यावत् कायोत्सर्गलक्षणा, इयं चतुर्भिरहोरात्रैः समाप्या भवति। ३।

"सर्वतोभद्रा"–दशसु दिक्षु प्रत्येकमहोरात्रप्रमाणः कायोत्सर्गः, इयं च दशभिरहोरात्रैः समाप्यते। ४।

पुनः प्रतिमां विभजते–"चत्तारि पडिमाओ" इत्यादि–चतस्र–प्रतिमाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–क्षुद्रिकामोकप्रतिमा १, महतिकामोकप्रतिमा २, अनयोर्व्याख्यानमन्यतोऽवसेयम्। यवमध्या ३, वज्रमध्या ४ चेति। अनयोर्व्याख्या द्वितीयस्थाने गतेति ॥ सू० १४ ॥

जब साधित होती है तो सुभद्राप्रतिमा कही गई है २ महाभद्रा–प्रत्येक दिशा की ओर मुंह करके प्रत्येक दिशा में आठ २ प्रहर तक कायोत्सर्ग करना सो महाभद्राप्रतिमा है। यह चार अहोरात्र दिनरात में समाप्त होती है ३ दश दिशाओं में प्रत्येक दिशा में एक अहोरात्र तक कायोत्सर्ग करना उसका नाम सर्वतोभद्रा प्रतिमा है–४ क्षुद्रिकामोकप्रतिमा आदि के भेद से जो ४ प्रतिमाएँ प्रकारान्तर से बतलाई गई हैं सो–क्षुद्रिकामोक प्रतिमा १ और महतिकाप्रतिमा–२ इन दोनों का व्याख्यान अन्य स्थानों से जानना चाहिये। तथा–यवमध्या और वज्रमध्या ये जो दो प्रतिमाएँ हैं, इसकी व्याख्या द्वितीय स्थान में की जा चुकी है, सो वहां से जान लेनी चाहिये ॥ सू१४ ॥

છે, તેનું નામ ભદ્રા પ્રતિમા છે. (૨) પ્રવર્ધમાન પરિણામ પૂર્વક જ્યારે ભદ્રા પ્રતિમાની સાધના કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેને સુભદ્રા પ્રતિમા કહે છે.

(૩) મહાભદ્રા પ્રતિમા—પ્રત્યેક દિશા તરફ મુખ રાખીને આઠ આઠ પ્રહર પર્યન્ત જે કાયોત્સર્ગ કરવામાં આવે છે તેનું નામ મહાભદ્રા પ્રતિમા છે.

આ પ્રતિમાની આરાધના કરવામાં ચાર દિનરાત જેટલો સમય લાગે છે.

(૪) સર્વતોભદ્રા પ્રતિમા—દસ દિશાઓમાંની પ્રત્યેક દિશા તરફ એક એક અહોરાત્ર (દિન–રાત) પર્યન્ત મુખ રાખીને કાયોત્સર્ગ કરવો તેનું નામ સર્વતોભદ્રા પ્રતિમા છે.

બીજી રીતે પણ પ્રતિમાના ક્ષુદ્રિકામોકપ્રતિમાઆદિ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે. (૧) ક્ષુદ્રિકા મોકપ્રતિમા, (૨) મહતિકા મોકપ્રતિમા, આ બન્નેનું સ્પષ્ટીકરણ અન્ય સ્થાનોમાંથી જાણી લેવું. 'યવમધ્યા અને 'વજ્રમધ્યા' આ બે પ્રતિમાઓનું નિરૂપણ દ્વિતીય સ્થાનમાં કરવામાં આવ્યું છે, તો ત્યાંથી તે વાંચી લેવું. ॥ સૂ. ૧૪ ॥

पूर्वं प्रतिमा प्रोक्ता, सा च जीवास्तिकाये एव सम्भवतीति तद्विपरीताजीवास्तिकायं सभेदं निरूपयति—

मूलम्—चत्तारि अत्थिकाया अजीवकाया पण्णत्ता, तं जहा—धम्मत्थिकाए १, अधम्मत्थिकाए २, आगासत्थिकाए ३, पोग्गलत्थिकाए ४।

चत्तारि अत्थिकाया अरूविकाया पण्णत्ता, तं जहा—धम्मत्थिकाए १, अधम्मत्थिकाए २, आगासत्थिकाए ३, जीवत्थिकाए ४ ॥ सू० १५ ॥

छाया—चत्वारोऽस्तिकायाः अजीवकायाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—धर्मास्तिकायः १, अधर्मास्तिकायः २, आकाशास्तिकायः ३, पुद्गलास्तिकायः ४।

चत्वारः अस्तिकायाः अरूपिकायाः प्रज्ञप्ताः तद्यथा—धर्मास्तिकायः १, अधर्मास्तिकायः २, आकाशास्तिकायः ३, जीवास्तिकायः ४ ॥ सू० १५ ॥

टीका—" चत्तारि अत्थिकाया " इत्यादि—" अस्ति " इति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्, तच्च त्रिकालवाचकम्, तेन " अस्ति " इत्यस्य " अभूवन् भवन्ति

" चत्तारि अत्थिकाया अजीवकाया पण्णत्ता " इत्यादि १५

सूत्रार्थ—चार अस्तिकाय अजीवकाय कहे गये हैं, जैसे—धर्मास्तिकाय—१ अधर्मास्तिकाय २ आकाशास्तिकाय ३ और पुद्गलास्तिकाय—४

चार अस्तिकाय अरूपिकाय कहे गये हैं, जैसे—धर्मास्तिकाय १ अधर्मास्तिकाय २ आकाशास्तिकाय ३ और जीवास्तिकाय ४

इसमें जो हुवे हैं होते हैं और होंगे, वे अस्ति हैं ऐसा अर्थ निकलता है। प्रदेशोंकी राशिका नाम कायहै, भूतकालमें वर्तमानकालमें और-भवि-

---

" चत्तारि अत्थिकाया—अजीवकाया पण्णत्ता " ઈત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—ચાર અસ્તિકાય—અજીવકાય કહ્યાં છે—(૧) ધર્માસ્તિકાય, (૨) અધર્માસ્તિકાય, (૩) આકાશાસ્તિકાય અને (૪) પુદ્ગલાસ્તિકાય.

ચાર અસ્તિકાય અરૂપીકાય કહ્યાં છે—જેમકે (૧) ધર્માસ્તિકાય, (૨) અધર્માસ્તિકાય, (૩) આકાશાસ્તિકાય અને (૨) જીવાસ્તિકાય.

વિશેષાર્થ—" જે થયાં છે, થાય છે અને થશે, તેમનું નામ અસ્તિ છે." પ્રદેશોની રાશિનુ નામ કાય છે. ભૂતકાળમાં જેમાં પ્રદેશોની રાશિ થઇ છે,

भविष्यन्ति " इति विवरणम्, चीयतेऽत्रेति कायाः-राशयः, अस्ति च ते कायाश्च= प्रदेशानां राशयश्च इति अस्तिकायाः=भूतभवद्भविष्यत्प्रदेशराशय इत्यर्थः। क्वचित् अस्तिपदेन प्रदेशा उच्यन्ते, तत्पक्षे-अस्ति-प्रदेशानां काया अस्तिकायाः=प्रदेशराशय इत्यर्थः, तादृशा अजीवकायाः-जीवन्ति-प्राणान् धरन्तीति जीवाः, न जीवा अजीवास्तेषां कायाः=राशयोऽजीवकायाः, चत्वारः=चतुःसंख्याः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-धर्मास्तिकायः १, अधर्मास्तिकायः २, आकाशास्तिकायः ३, पुद्गलास्तिकायः ४, एषां व्याख्या प्रथमस्थाने गता। सू० १५ ॥

ष्यत्काल में जिनमें प्रदेशों की राशि हुई है-होगी, वे अस्तिकाय हैं अर्थात्-जो बहुप्रदेशी हैं वे अस्तिकाय हैं। कहीं कहीं पर " अस्ति " पद से प्रदेश कहे गये हैं, सो उस पक्ष में प्रदेशों का जो काय है वह अस्तिकाय है। इसका भी अर्थ प्रदेशराशि है, ऐसे अस्तिकाय चार ही अजीवकाय कहे गये हैं, अजीव होते हुवे जो बहुप्रदेशी हैं वे अजीवकाय हैं। यद्यपि-जीव भी अस्तिकाय हैं, परन्तु-वह अजीव नहीं हैं, इसलिये-वह भी अजीवकाय नहीं हैं इस प्रकार अजीव होकर जिनमें कायता है वे चार हैं, धर्मास्तिकाय, अधर्मास्तिकाय, आकाशास्तिकाय और पुद्गलास्तिकाय जो प्राणों को धारण करते हैं वे जीव हैं, जो जीव नहीं हैं वे अजीव हैं अजीवों का जो काय है राशि है वह-अजीवकाय है। धर्मास्तिकाय आदि की व्याख्या प्रथम स्थान में की गई है। ये चार

વર્તમાનકાળમાં પણ જેમાં પ્રદેશોની રાશિ થાય છે અને ભવિષ્યમાં પણ જેમાં પ્રદેશોની રાશિ હશે, તેમને અસ્તિકાય કહે છે એટલે કે જે બહુપ્રદેશી છે તેમને અસ્તિકાય કહે છે કોઇ કોઈ જગ્યાએ " અસ્તિ " પદથી " પ્રદેશ " ગૃહીત થયેલ છે આ દૃષ્ટિએ વિચારવામાં આવે તો પ્રદેશોનો જે કાય છે તેનું નામ જ અસ્તિકાય છે તેનો અર્થ પણ ' પ્રદેશરાશિ ' જ થાય છે. એવા અસ્તિકાય રૂપ ચાર અજીવકાયને જ કહ્યા છે. અજીવ હોવા છતાં જે બહુ-પ્રદેશી છે, તેમને અજીવકાય કહે છે. જો કે જીવ પણ અસ્તિકાય છે, પરંતુ તે અજીવ નથી, તેથી તેને અજીવકાય કહેલ નથી આ રીતે અજીવ હોવા છતાં જેમાં કાયતાનો સદ્ભાવ છે એવાં ચાર અજીવકાય નીચે પ્રમાણે છે—(૧) ધર્માસ્તિકાય, (૨) અધર્માસ્તિકાય, (૩)આકાશાસ્તિકાય અને (૪) પુદ્ગલાસ્તિકાય. જે પ્રાણોને ધારણ કરે છે તેમને જીવ કહે છે, અને જે પ્રાણોને ધારણ કરતા નથી તેમને અજીવ કહે છે. અજીવોની જે રાશિ છે તેને અજીવકાય કહે છે ધર્માસ્તિકાય આદિની વ્યાખ્યા પ્રથમ સ્થાનમાં આપવામાં આવી છે. અરૂપી

अनन्तरं जीवास्तिकाय उक्तः, तद्विशेषभूतपुरुषान् फलदृष्टान्त पूर्वकं निरूपयति-

मूलम्-चत्तारि फला पणत्ता, तं जहा-आमे णाममेगे आममहुरे १, आमे णाममेगे पक्कमहुरे २, पक्के णाममेगे आम-महुरे ३, पक्के णाममेगे पक्क महुरे ४।

एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा--आमे णाम-मेगे आममहुरफलसमाणे १, आमे णामेगे पक्कमहुरफलसमाणे २, पक्के णाममेगे आममहुरफलसमाणे ३, पक्के णाममेगे पक्क महुरफलसमाणे ४ ॥ १६ ॥

छाया-चत्वारि फलानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-आमं नाम एकम् आममधुरम् १, आमं नाम एकं पक्वमधुरम् २, पक्वं नाम एकम् आममधुरम् ३, पक्वं नाम एकं पक्वमधुरम् ४।

अस्तिकाय अरूपिकाय हैं, अरूपी होकर जो काय हैं बहुप्रदेशी हैं वे अरूपिकाय हैं, यहां पुद्गलास्तिकाय को जो नहीं लिया गया है उनका कारण उसका रूपी होना है पुद्गलास्तिकाय अरूपी नहीं होता है। जीवास्तिकाय को जो अरूपिकाय में गृहीत कर लिया है वह मूलरूप में उसका अरूपी होना है। धर्मास्तिकाय आदि ये सब अरूपी हैं। इसलिये इन् अस्तिकायों को अरूपीकाय में परिगणित किया गया है ॥ सू.१५ ॥

अब सूत्रकार उक्त जीवास्तिकाय के विशेषभूत पुरुषों का दृष्टान्त पूर्वक निरूपण करते हैं-" चत्तारि फला पणत्ता " इत्यादि १६

सूत्रार्थ-फलचार प्रकारके कहे गये हैं, जैसे-एक वह फल जो अपक्व होता हुवा आमका जैसा किञ्चित् मधुर होताहै १ दूसरा वह जो अपक्व होता हुवा पके फल का जैसा अत्यन्त मधुर होता है २ तीसरा वह जो पका हुवा होकर आम जैसा किञ्चित् मधुर होता है-३ और चौथा वह फल

હોવા છતાં જે બહુપ્રદેશી છે, તેમને અરૂપીકાય કહે છે. એવા અરૂપીકાય ચાર કહ્યાં છે-(૧) ધર્માસ્તિકાય, (૨) અધર્માસ્તિકાય, (૩) આકાશાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય. અહીં પુદ્ગલાસ્તિકાયને અરૂપીકાય નહીં કહેવાનું કારણ એ છે કે તે રૂપી પદાર્થ છે-અરૂપી નથી જીવાસ્તિકાયને અરૂપીકાય કહેવાનું કારણ એ છે કે મૂળરૂપે તે અરૂપી છે. ધર્માસ્તિકાય આદિ આ ચાર પદાર્થો અરૂ-પી જ છે. તેથી આ અસ્તિકાયોને અરૂપીકાયમાં ગણવામાં આવ્યા છે. ॥ સૂ. ૧૫ ॥

હવે સૂત્રકાર પૂર્વોક્ત જીવાસ્તિકાયનું-વિશેષભૂત પુરુષોના દૃષ્ટાન્તપૂર્વક નિરૂપણ કરે છે-" चत्तरि फला पणत्ता " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ-ફ્ળોના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) કાચું હોવા છતાં પણ કેરીના જેવું સહેજ મધુરતાયુક્ત ફળ. (૨) કાચું હોવા છતાં પાકા ફળના

एवमेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-आमो नाम एकः आममधुरफलसमानः १, आमो नामैकः पक्वमधुरफलसमानः २, पक्वो नामैकः आममधुरफलसमानः ३, पक्वो नामैकः पक्वमधुरफलसमानः ४ । सू० १६ ॥

टीका—" चत्तारि फला " इत्यादि-चत्वारि=चतुः संख्यानि, फलानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-आमम्=अपक्वम् सत् आममधुरम्-आममिव किञ्चिन्मधुरम् एकं=किञ्चित्फलं भवति, ' नामे ' ति चतुर्ष्वपि भङ्गेषु वाक्यालङ्कारे १, तथा-आमम्=अपक्वं सत् पक्वमधुरम्=पक्वमिवात्यन्तं मधुरम् , एकं=कश्चित् फलं भवति २, तथा-पक्वं-परिपाकप्राप्तं सत् आममधुरम्=आममिव किञ्चिन्मधुरम् , एकं फलं भवति ३, तथा-पक्वं=परिणतं सत् पक्वमधुर=पक्वमिवोत्कृष्टमधुरमेकं फलं भवति४।

जो पक जाने पर पके हुवे फल का जैसा उत्कृष्ट मधुर होता है ४ इसी प्रकार चार प्रकार के पुरुष कहे गये हैं, एक वह जो आम मधुर फल का समान होता है १ दूसरा वह जो पक्व मधुर फल का समान होता है-२ तीसरा वह जो पक जाने पर भी अपक्व आम फल के समान होता है ३ चौथा वह जो कि- पक्व हुवे पक्व फल का जैसा ही होता है ४ यहां-आम शब्द से अपक्व फल लिया गया है और-पक्व शब्द से पका हुवा फल लिया गया है " नाम " पद सर्वत्र वाक्यालङ्कार में प्रयुक्त हुवा है। एक फल ऐसा होता है जो आम होता हुवा आम जैसा ही मधुर होता है, अर्थात्-किञ्चित् मधुर होता है-१ एक फल ऐसा होता है जो आम होता हुवा भी पके हुवे फल जैसा अत्यन्त

જેવું અત્યન્ત મધુર હોય એવું ફળ (૩) પાકું હોવા છતાં કેરીના જેવું સહેજ મધુર ફળ. (૪) પાકીને ઉત્કૃષ્ટ રૂપે મધુર થયેલુ ફળ. એ જ પ્રમાણે પુરુષોના પણ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) અપકવ કેરીના જેવા (૨) અપકવ હોવા છતાં પકવ મધુર ફળ સમાન, (૩) પકવ હોવા છતાં અપકવ ફળ સમાન અને (૪) પકવ થઇને પકવ ફળસમાન મધુર. આ સૂત્રમાં " આમ "-" કેરી " આ પદ દ્વારા ' ફળ ' ગૃહીત ' થયેલ છે. ' પકવ ' પદથી પાકેલુ ફળ ગૃહીત થયેલ છે. હવે ફળોના ચાર પ્રકારોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—

(૧) કોઇ ફળ એવું હોય છે કે તે જ્યારે અપકવ (કાચું) હોય છે ત્યારે આમ (કેરી) જેવું જ મધુર હોય છે-એટલે કે સહેજ મધુર હોય છે.

(૨) કોઇક ફળ એવું હોય છે કે જે અપકવ હોવા છતાં પણ પકવ ફળના જેવું અત્યંત મધુર હોય છે.

दार्ष्टान्तिकपुरुषजातसूत्रमाह—

" एवामेवे "-त्यादि-एवम्=अनन्तरोक्तदृष्टान्तभूतफलवदेवेत्यर्थः, चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-आमः=अपरिपक्वः-वयः श्रुताभ्या-मव्यक्त इत्यर्थः यश्च न वयोवृद्धो न च ज्ञानवृद्धः स पुरुषः, आममधुरफल-समानः-अपक्व-फलवत्किञ्चिन्मधुरिमयुक्त फल तुल्यः, अर्थाद्यथाऽऽममधुरफलं स्वल्पमाधुर्ययुक्तं भवति तथैकः कश्चित् पुरुषोऽपि स्वल्पमात्रो-पशमादि रूपमाधुर्ययुक्तो भवति किञ्चिदुपशमादिमान् कश्चित्पुरुषो भवतीति पर्यवसितोऽर्थः, " नामे "-ति सर्वत्र

मधुर होता है-२ एक फल ऐसा होता है जो पक जाने पर भी पके हुवे फल जैसा किञ्चित् ही मधुर होतो है-३ तथा-एक फल ऐसा होता है जो पक जाने पर ही पके हुवे फल सदृश बहुत अधिक मधुर होता है ४ इस प्रकार से फल की चतुष्प्रकारता का कथन करके अब सूत्रकार इस चतुष्प्रकारता की समता पुरुषों के साथ घटाने के लिये दार्ष्टान्तिक पुरुषजात सूत्र का कथन कर रहे हैं-इसमें वे यह प्रदर्शित करते हैं कि-दृष्टान्त स्वरूप फल सदृश ही चार पुरुषजात कहे गये हैं इनमें एक वह जो आम मधुर फल का समान होता है अर्थात्-ऐसा वह पुरुष नतो वयोवृद्ध होता है और न ज्ञानवृद्ध होना है १ कोई एक आम मधुर फल अपक्व अवस्था में भी किञ्चित् मधुरिमा युक्त (स्वल्प मधुरिमा से युक्त) होता है, उसी प्रकार कोई एक पुरुष भी स्वल्पमात्रा में उप· शमादिरूप माधुर्य से युक्त होता है-१ अर्थात्-कोई एक पुरुष ऐसा

(૩) કોઈક ફળ એવું હોય છે કે જે પકવ થયા છતાં પણ અત્યન્ત મધુર હોતું નથી પણ સહેજ મધુર હોય છે.

(૪) કોઈક ફળ એવું હોય છે કે જે પાકયું હોય ત્યારે પાકી કેરીના જેવું અત્યંત મધુર હોય છે.

આ રીતે ફળોના ચાર પ્રકારનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર આ ચતુ-ષ્પ્રકારતાની સમાનતા પુરુષોની સાથે ઘટાવવા નિમિત્તે દાર્ષ્ટાન્તિક પુરુષ જાત વિષયક સૂત્રનું નિરૂપણ કરે છે—

દૃષ્ટાંતરૂપ ફળ સરખા ચાર પ્રકારના પુરૂષો કહ્યા છે.

(૧) અપકવ સહેજ મધુર ફળસમાન પુરુષ-જે પુરુષ વયોવૃદ્ધ પણ ન હોય અને જ્ઞાનવૃદ્ધ પણ ન હોય, તેને આ પ્રકારમાં મૂકી શકાય છે. અથવા જેમ કોઈ ફળ (દા. ત. કેરી) અપકવાવસ્થામાં પણ અલ્પ પ્રમાણમાં મધુરતા યુક્ત હોય છે, એ જ પ્રમાણે કોઇ કોઇ પુરુષ અલ્પ માત્રામાં ઉપશમાદિ રૂપ

भङ्गेषु वाक्यालङ्कारे १। तथा-" आम " इत्यादि-एकः=कश्चित् पुरुषः आमः-वयश्रुताभ्यामव्यक्तः सन्नेव पक्वमधुरफलसमानः-परिपक्वफलवत् प्रधानोपशमादिगुणालङ्कृ-तत्वादत्यन्तमधुरस्वभावः २, तथा-" पक्व " इत्यादि-एकः=कश्चित्पुरुषः, पक्वः=वयःश्रुताभ्यां परिणतः सन् आममधुरफलसमानः=स्वल्पमात्रोपशमादिगुणरूपमाधुर्यवान् भवति ३, तथा-" पक्वो नाम " इत्यादि-एकः=कश्चित्पुरुषः पक्वः=वयःश्रुताभ्यां परिणतः पक्वमधुरफलसमानः-प्रधानोपशमादि गुणविभूषितत्वादत्यन्तमधुरस्वभावो भवति । ४ । । सू० १६ ॥

होता है जो कुछ २ उपशम आदि गुणवाला होता है। एक कोई दूसरा पुरुष ऐसा होता है जो-वय और श्रुत इनसे अव्यक्त हुवा वयोवृद्ध ज्ञानवृद्ध नहीं हुवा भी प्रधान उपशमादि गुणों से युक्त होने के कारण अत्यन्त मधुर स्वभाववाला होता है-ऐसा वह पुरुष आम पक्व मधुर फल के समान होता है। कोई एक तीसरे प्रकार का पुरुष ऐसा होता है कि जो वय और श्रुत से परिणत होता हुवा वयोवृद्ध और ज्ञानवृद्ध होता हुवा भी स्वल्पमात्रा में ही उपशमादि गुणरूप माधुर्यवाला होता है ऐसा वह पुरुष पक्व आम मधुर फल के समान होता है-३ और कोई एक चौथे प्रकार का पुरुष ऐसा होता है जो वयोवृद्ध और श्रुत इनसे परिणत होने पर पक्व मधुर फल के समान प्रधान उपशमादि गुण विभूषित होने के कारण अत्यन्त मधुर स्वभाववाला होताहै ४ ॥सू.१६॥

માધુર્યથી યુક્ત હોય છે એટલે કે કોઇ પુરુષ એવો હોય છે કે જે અલ્પ માત્રામાં જ ઉપશમ આદિ ગુણોથી યુક્ત હોય છે.

(૨) અપકવ હોવા છતાં અતિ મધુર ફળ સમાન પુરુષ-કોઇ પુરુષ એવો હોય છે કે વયોવૃદ્ધ અને જ્ઞાનવૃદ્ધ નહીં હોવા છતાં પણ ઉપશમાદિ ગુણોથી યુક્તહોવાને કારણે અત્યન્ત મધુર સ્વભાવવાળો હોય છે, એવા પુરુષને આ પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે.

(૩) પકવ છતાં અલ્પ માત્રામાં માધુર્ય યુક્ત ફળસમાન-કોઇ પુરુષ એવો હોય છે કે જે વયોવૃદ્ધ અને જ્ઞાનવૃદ્ધ હોવા છતાં પણ અલ્પ પ્રમાણમાં ઉપશમાદિ ગુણરૂપ માધુર્યવાળો હોય છે, એવા પુરુષને આ ત્રીજા પ્રકારમાં મૂકી શકાય છે.

(૪) અતિશય માધુર્ય યુક્ત પકવ ફળ સમાન પુરુષ-કોઇ પુરુષ એવો હોય છે કે વયોવૃદ્ધ અને જ્ઞાનવૃદ્ધ (શ્રુત આદિમાં પારંગત) પણ હોય છે અને ઉપશમાદિ પ્રધાન ગુણોથી વિભૂષિત હોવાને કારણે અત્યન્ત મધુર સ્વભાવવાળો હોય છે. ॥ સૂ. ૧૬ ॥

पूर्वं पक्वमधुरउक्तः, स च सत्य गुणयोगाज्जायत इति सत्य तद्विपरीतं च मृषा तथा सत्यासत्यनिमित्तं प्रणिधानं च निरूपयति—

मूलम्—चउव्विहे सच्चे पण्णत्ते, तं जहा--कांउज्जुयया १, भासुज्जुयया २, भावुज्जुयया ३, अविसंवायणाजोगे ४। चउव्विहे मोसे पण्णत्ते, तं जहा-काय अणुज्जुयया १, भास अणुज्जुयया २, भाव अणुज्जुयया ३, विसंवायणाजोगे ४। चउव्विहे पणिहाणे पण्णत्ते, तं जहा--मणपणिहाणे १, वइपणिहाणे २, कायपणिहाणे ३, उवगरणपणिहाणे ४। एवं णेरइयाणं पंचिंदियाणं जाव वेमाणियाणं २४। चउव्विहे सुप्पणिहाणे पण्णत्ते, तं जहा- मणसुप्पणिहाणे १, वइसुप्पणिहाणे २, कायसुप्पणिहाणे ३, उवगरणसुप्पणिहाणे । एवं संजयमणुस्साणवि ।

चउव्विहे दुप्पणिहाणे पण्णत्ते, तं जहा--मणदुप्पणिहाणे १, वइदुप्पणिहाणे २, कायदुप्पणिहाणे ३, उवगरणदुप्पणिहाणे ४। एवं णेरइयाणं पंचिंदियाणं जाव वेमाणियाणं ॥सू० १८ ॥

छाया—चतुर्विधं सत्यं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—कायऋजुकता १,—भाष ऋजुकता २, भाव ऋजुकता ३, अविसंवादनायोगः ४। चतुर्विधं मृषा प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—कायानृजुकता १, भाषाऽनृजुकता २, भावानृजुकता ३, विसंवादनायोगः ४।

"चउव्विहे सच्चे पण्णत्ते-" इत्यादि-१७

सूत्रार्थ—सत्य चार प्रकार का कहा गया है, जैसे – कायऋजुकता १ भाषऋजुकता २ भावऋजुकता ३ और अविसंवादनायोग ४। मृषावाद चार भेदवाला कहा गया है, जैसे कायानृजुकता १ भाषाऽनृजुकना २ भावाऽनृजुकता ३ और विसंवाद-

" चउव्विहे सच्चे पण्णत्ते " ઈત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ–સત્યના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) કાયઋજુકતા, (૨) ભાષઋજુકતા, (૩) ભાવઋજુકતા અને (૪) અવિસંવાદનાયોગ.

મૃષાવાદના ચાર પ્રકારો કહ્યા છે–(૧) કાયાનૃજુકતા, (૨) ભાષા અનૃજુકતા, (૩) ભાવાનૃજુકતા અને વિસંવાદનાયોગ.

चतुर्विधं प्रणिधानं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा–मनःप्रणिधानं १, वाक्प्रणिधानं २, कायप्रणिधानम् ३, उपकरणप्रणिधानम् ४। एवं नैरयिकाणां पञ्चेन्द्रियाणां यावद् वैमानिकानाम् २४। चतुर्विधं सुप्रणिधानं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा–मनःसुप्रणिधानं १, वाक्सुप्रणिधानं २, कायसुप्रणिधानम् ३, उपकरणसुप्रणिधानम् ४। एवं संयतमनुष्याणामेव।

चतुर्विधं दुष्प्रणिधानं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा–मनोदुष्प्रणिधानं १, वाग्दुष्प्रणिधानं २, कायदुष्प्रणिधानम् ३, उपकरणदुष्प्रणिधानम् एवं नैरयिकाणां पञ्चेन्द्रियाणां यावद् वैमानिकानाम् २४। (सू० १८)

टीका–" चउव्विहे " इत्यादि–चतुर्विधं=चतुष्प्रकारं सत्यं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा–कायऋजुकता–ऋजुः–सरलः स एव ऋजुकस्तस्य भावः ऋजुकता, कायस्य ऋजुकता

नायोग ४। प्रणिधान चार प्रकार का कहा गया है, जैसे–मनः प्रणिधान १ वाक् प्रणिधान–२ काय प्रणिधान–३ और उपकरण प्रणिधान ४। इस प्रणिधान का होना नारक पञ्चेन्द्रिय से लेकर यावत् वैमानिक तक समान जानना चाहिये। सुप्रणिधान चार प्रकार का होता है जैसे–मनः सुप्रणिधान १ वाक् सुप्रणिधान २ काय सुप्रणिधान ३ और उपकरण सुप्रणिधान ४ यह सुप्रणिधान संयत मनुष्यों को ही होता है। दुष्प्रणिधान चार प्रकार का कहा गया है, जैसे–मनोदुष्प्रणिधान १ वाग्दुष्प्रणिधान २ कायदुष्प्रणिधान ३ और–उपकरण दुष्प्रणिधान ४ यह दुष्प्रणिधान नैरयिक पञ्चेन्द्रियसे लेकर यावत् वैमानिक तकको होता है।

सत्य कायऋजुकता आदि भेद से चार प्रकार का कहा गया है उसका तात्पर्य ऐसा है–ऋजु नाम सरलता है ऋजु ही ऋजुक है ऋजुक

પ્રણિધાનના પણ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) મનઃપ્રણિધાન, (૨) વાક્પ્રણિધાન, (૩) કાયપ્રણિધાન અને (૪) ઉપકરણ પ્રણિધાન. આ પ્રણિધાનનો નારકથી લઈને વૈમાનિક પર્યન્તના સમસ્ત જીવોમાં સદ્‌ભાવ સમજવો.

સુપ્રણિધાનના પણ નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પડે છે–(૧) મનઃસુપ્રણિધાન, (૨) વાક્ સુપ્રણિધાન, (૩) કાય સુપ્રણિધાન અને (૪) ઉપકરણ સુપ્રણિધાન. આ સુપ્રણિધાનનો સદ્‌ભાવ સંયત મનુષ્યોમાં જ હોય છે.

દુષ્પ્રણિધાનના પણ ચાર પ્રકાર છે–(૧) મનોદુષ્પ્રણિધાન, (૨) વાક્દુષ્પ્રણિધાન, (૩) કાયદુષ્પ્રણિધાન અને (૪) ઉપકરણ દુષ્પ્રણિધાન. આ દુષ્પ્રણિધાનનો સદ્‌ભાવ નારક પંચેન્દ્રિયથી લઈને વૈમાનિક પર્યન્તના જીવોમાં હોય છે.

વિશેષાર્થ—સત્યના ચાર ભેદોનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—'ઋજુ' એટલે સરલ. ઋજુને જ ઋજુક કહે છે, ઋજુકના ભાવને ઋજુકતા કહે છે, કાયાની સાથે જ જેનો સંબંધ છે એવી ઋજુકતાનું નામ કાયઋજુકતા

कायऋजुकता=कुटिलपथान् कायस्य विमुखीकरणेन यथार्थमार्गप्रवृत्तिरिति भावः १, भाष ऋजुकता–सत्यसंभाषणप्रवृत्तिः २, भाव ऋजुकता–भाव्यते–पदार्थश्चिन्त्यतेऽनेनेति भावो मनस्तस्य ऋजुकता=सरलता तथोक्ता=मनसः शुद्धप्रवृत्तिः ३, तथा–अविसंवादनायोगः–अनाभोगादिना गवादिकमश्वादिकं यद्वदति सा विसंवादना, यद्वा–कस्मैचिज्जनाय किञ्चित्स्वीकृत्य यन्न क्रियते सा विसंवादना, न विसंवादना अविसंवादना, तस्या योगः=सम्बन्धः अविसंवादना योगः ४।

"चउव्विहे मोसे" इत्यादि–मृषा चतुर्विधं प्रज्ञप्तमित्यन्वयः, तद्यथा–

का भाव ऋजुकता है काय से सम्बद्ध होना कायऋजुकता है कुटिल मार्ग से शरीर को विमुख करना और उसे यथार्थमार्ग में ले जाना इसका नाम–कायऋजुकता है १। सत्य भाषण में प्रवृत्ति का होना यह भाषाऋजुकता है–२ पदार्थों का चिन्तन जिसके निमित्त से किया जाता है उसका नाम भाव है–मन है इसकी जो ऋजुकता सरलता है वह भावऋजुकता है, यह–भावऋजुकता मन की शुद्ध प्रवृत्तिरूप होती है ३ तथा अनाभोग आदि कारण से जो गाय आदि को अश्वादि कह दिया जाय वह विसंवादना है। अथवा–जिस किसी जन के लिये कुछ करना स्वीकार करके भी जो नहीं किया जाता है वह विसंवादना है ऐसी विसंवादना का नहीं होना यह अविसंवादना है इस अविसंवादना का योग सम्बन्ध अविसंवादना ४। चार प्रकार का जो कायाऽनृजुकता आदि भेद से मृषा कही गई है, उसका तात्पर्य ऐसा है–शरीर की जो

છે "કુટિલ માર્ગથી શરીરને વિમુખ કરવું અને તેને યથાર્થ માર્ગે લઈ જવું તેનું નામ કાયઋજુકતા છે." । ૧ ।

સત્ય ભાષામાં પ્રવૃત્ત થવું–સત્ય બોલવું તેનું નામ ભાષઋજુકતા છે. । ૨ ।

પદાર્થોનું ચિન્તન જેની મદદથી કરવામાં આવે છે તેનું નામ ભાવ (મન) છે. તે ભાવ અથવા મનની જે સરલતા છે તેને ભાવઋજુકતા કહે છે, તે ભાવઋજુકતા મનની શુદ્ધ પ્રવૃત્તિરૂપ હોય છે. । ૩ ।

અનાભોગ (અજ્ઞાન) આદિ કારણોને લીધે ગાય આદિને અશ્વાદિ કહી દેવામાં આવે–આ પ્રકારની વિસંવાદિતાનું નામ વિસંવાદના છે. અથવા કોઈ કાર્ય કરી આપવાનું સ્વીકારીને, તે કાર્ય ન કરી આપવું તેનું નામ વિસંવાદના છે. આ પ્રકારની વિસંવાદનાનો અભાવ હોવો, તેનું નામ અવિસંવાદના છે. આ અવિસંવાદનાના યોગ (સંબંધ) ને અવિસંવાદના યોગ કહે છે. । ૪ ।

कायानृजुकता-कायस्य-शरीरस्य अनृजुकता=असरलतेति कायानृजुकता=शरीरस्यायथावस्थितप्रवृत्तिः १, भाषाऽनृजुकता-वाचोऽयथार्थबोधनार्थी प्रवृत्तिः २, भावानृजुकता-मनसोऽयथार्थपदार्थचिन्तनप्रवर्तना ३, विसंवादनायोगः-प्रतिज्ञातपदार्थाऽकरणसम्बन्धः, कस्मैचित् किञ्चित्प्रतिज्ञाय 'मयेदं न प्रतिज्ञात'-मित्याकारकविसंवादनायोगः ४।

"चउव्विहे पणिहाणे" इत्यादि-प्रणिधानं-प्रणिधिः प्रयोग इत्यर्थः, तच्चतुर्विधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-मनःप्रणिधानं-मनसः=चित्तस्य प्रणिधानम्=आर्त-रौद्र-

---

अनृजुकता असरता है वह कायाऽनृजुकता है इसमें शरीर की अयथावस्थितरूप से प्रवृत्ति रहती है-१ वचन की अयथार्थ को बोधन करने में जो प्रवृत्ति होती है वह भाषाऽनृजुकता है-२ मन की प्रवृत्ति अयथार्थ पदार्थ के चिन्तन करने में जो होती हो वह भावाऽनृजुकता है-३ तथा प्रतिज्ञात अर्थ का नहीं करना यह विसंवादनायोग है "मैं तुम्हारा अमुक कार्य कर दूंगा" ऐसी प्रतिज्ञा करके भी फिर उससे ऐसा कहना कि मैंने ऐसा करना स्वीकार नहीं किया (था) है इत्याकारक यह विसंवादनायोग होता है।

"चउव्विहे पणिहाणे" इत्यादि प्रणिधान शब्द का अर्थ लगाना, उस विषय में उसे जोडना। यह प्रणिधान चार प्रकार का जो कहा गया है उसका अभिप्राय ऐसा है-आर्त, रौद्र, धर्म्य, और शुक्ल ये

હવે મૃષાવાદના ચાર ભેદોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—(૧) કાયાનૃજુકતા—શરીરની જે અનૃજુકતા (અસરલતા) હોય છે તેને કાયાનૃજકતા કહે છે. કુટિલ કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થવું અને શરીરથી અયથાર્થ પ્રવૃત્તિ કરવી તેનું નામ કાયાનૃજકતા છે. (૨) અસત્ય વચનને ભાષા અનૃજુકતા કહે છે-વચનની અયથાર્થનુ બોધન કરવાની જે પ્રવૃત્તિ થાય છે તેનું નામ ભાષા અનૃજુકતા છે. (૩) અયથાર્થ પદાર્થનું ચિન્તન કરવા રૂપ મનની જે પ્રવૃત્તિ થાય છે તેને ભાવ અનૃજુકતા કહે છે (૪) પ્રતિજ્ઞાત અર્થનું પાલન ન કરવું તેનું નામ વિસંવાદનાયોગ છે જેમકે "હું તમારૂ આ કાર્ય કરી દઇશ" આ પ્રકારનુ વચન આપ્યા પછી તે વચનનું પાલન ન કરવું અને "મેં એવી વાત કદી કરી જ નથી," આ પ્રમાણે કહેવું, તે વિસંવાદનાયોગ રૂપ ગણાય છે.

હવે પ્રણિધાનના ચાર પ્રકારોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે—"चउव्विहे पणिहाणे" ઈત્યાદિ-પ્રણિધાન એટલે લગાડવું-પરોવવું, અથવા અમુક વિષયમાં જોડવું. તે પ્રણિધાનના ચાર પ્રકાર નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે—

धर्म्य-शुक्लरूपतया क्वचिद् व्यापृतीकरणम् १, वाक्प्रणिधानम्-वाचः-वचनस्य प्रणिधानम्-आर्तादिरूपतया संभाषणम् २, कायप्रणिधानं-शरीरस्य क्वचिदार्तादिरूपतया संलग्नीकरणम् ३, उपकरणप्रणिधानम्-उपकरणस्य सामान्यविशिष्ट-वस्त्रपात्रप्रभृतेः प्रणिधानं-व्यापरणम् ४।

"एवं" इति-अनेन प्रकारेणेत्यर्थः, अर्थाद् यथा सामान्यतः सर्वसाधारणं प्रणिधानमुक्तं तथा, 'णेरइयाणं' इत्यादि-नैरयिकाणां पञ्चेन्द्रियाणां चतुर्विंशतिदण्डकोक्तानां मध्ये ये पञ्चेन्द्रियाः सन्ति मनुष्यतिर्यञ्चस्तेषां मनआदिप्रणिधानं बोध्यम्। तत् किंपर्यन्तानामिति निर्दिशति-'जाव वेमाणियाणं' इति-यावद् वैमानिकानाम्-वैमानिकपर्यन्तानाम्, एकेन्द्रियविकलेन्द्रियासंज्ञिपञ्चेन्द्रियाणां तु न मनःप्रभृतिप्रणिधानं भवितुमर्हति, तेषां मनोवाक्कायोपकरणप्रणिधानासम्भवात्।

जो चार ध्यान हैं इनमें से किसी एक ध्यान रूपमें मनको व्यापृत करना (लगाना) यह मनःप्रणिधान है आर्त आदिरूप से संभाषण करना यह वाक्यप्रणिधान है शरीर को आर्तादिरूप से किसी काम में लगाना यह कायप्रणिधान है सामान्य या विशिष्ट वस्त्र पात्र आदि का जो व्यापारित करना लगाना है वह उपकरण प्रणिधान है, यह प्रणिधान सामान्यरूप से समस्त जीवों में होता है। परन्तु मनः प्रणिधान आदि तीन प्रणिधान एकेन्द्रिय विकलेन्द्रिय और-असंज्ञी पञ्चेन्द्रिय जीवों को नहीं होते हैं। क्यों कि-मन वचन और-उपकरणों की वहां असम्भवता है नैरयिकों में पञ्चेन्द्रियों में यावत् वैमानिकों में ये सब प्रणिधान

---

(૧) મનઃપ્રણિધાન—આર્ત, રૌદ્ર, ધર્મ અને શુકલ, આ જે ચાર ધ્યાન છે તેમાંથી કોઈ પણ એક ધ્યાનમાં મનને લગાડવું (એકાગ્ર કરવું) તેનું નામ મનઃપ્રણિધાન છે. (૨) આર્ત આદિ રૂપે સંભાષણ કરવું તેનું નામ વાક્પ્રણિધાન છે. (૩) શરીરને આર્તાદિ રૂપે કોઈ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરવું તેનું નામ કાયપ્રણિધાન છે. (૪) સામાન્ય અથવા વિશિષ્ટ પાત્ર આદિ ઉપકરણના પ્રણિધાનનું નામ ઉપકરણ પ્રણિધાન છે. કાયપ્રણિધાનનો સદ્ભાવ સામાન્ય રૂપે સમસ્ત જીવોમાં હોય છે. પરન્તુ મનઃપ્રણિધાન આદિ બાકીના ત્રણ પ્રણિધાનનો સદ્ભાવ એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય અને અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવોમાં હોતો નથી, કારણ કે મન, વચન અને ઉપકરણોની તે જીવોમાં સંભાવના હોતી નથી. નારકોમાં, સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયોમાં અને વૈમાનિકો પર્યન્તના જીવોમાં આ ચારે પ્રણિધાનોનો સદ્ભાવ હોય છે.

" चतुर्विधं सुप्रणिधान "-मित्यादि-सुप्रणिधानं=शोभनप्रयोगः, चतुर्विधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-मनःसुप्रणिधानं-मनसः सुष्ठु प्रयोगः=चित्तस्य धर्मध्यानादिना सुचारुव्यापरणम् । एवं वाक्कायोपकरणसुप्रणिधानानि बोध्यानि ।४।

" एवं संजयमणुस्साणवि " इति-एवम्=ईदृशं सुप्रणिधानचतुष्टयम्, संयतमनुष्याणामेव-संयताश्च ते मनुष्याः संयतमनुष्यास्तेषामेव=धृतसंयममनुष्याणामेव मनःप्रभृतिसुप्रणिधानं भवति नान्येषामित्यर्थः, सुप्रणिधानस्य चारित्रपरिणतिस्वरूपत्वात् ।

" चउव्विहे दुप्पणिहाणे " इत्यादि-दुष्प्रणिधानम्=अशोभनप्रयोगः, तच्च-

होते हैं । " चतुर्विध सुप्रणिधानम् " इत्यादि शोभन प्रयोग का नाम सुप्रणिधान है यह सुप्रणिधानका मनः सुप्रणिधान आदि चार भेद कहा गया है उसका तात्पर्य ऐसा है कि-चित्त को धर्मध्यान आदि द्वारा सुचारुरूप से व्यापृत करना लगाना, यह मन का सुप्रणिधान है इसी प्रकार वाक् सुप्रणिधान काय सुप्रणिधान और उपकरण सुप्रणिधान के सम्बन्ध में भी जानना चाहिये । " एवं संजयमणुस्साणवि-" यह सुप्रणिधान चतुष्टय संयत मनुष्यों को (संयतशीलको) ही होताहै, अन्य मनुष्यों को नहीं । क्योंकि-सुप्रणिधान चारित्र परिणतिरूप होता है ।

" चउव्विहे दुप्पणिहाणे-" इत्यादि अशोभन प्रयोग का नाम दुष्प्रणिधान है यह-मनोदुष्प्रणिधान आदि भेदों से जो चार प्रकार कहा गया है उसका तात्पर्य ऐसा है कि चित्त को आर्त रौद्र आदिरूप से परिणत करना इसका नाम-मनोदुष्प्रणिधान है, इसी प्रकार का कथन

" चतुर्विध सुप्रणिधानम् " ઈત્યાદિ—

શોભન પ્રયોગનું નામ સુપ્રણિધાન છે, તે સુપ્રણિધાનના પણ મનઃસુપ્રણિધાન આદિ ચાર ભેદ કહ્યા છે—(૧) મનઃસુપ્રણિધાન-ચિત્તને ધર્મધ્યાન આદિ શુભ પ્રવૃત્તિમાં લીન કરવું તેનું નામ મનઃસુપ્રણિધાન છે. એ જ પ્રમાણે વાક્સુપ્રણિધાન, કાયસુપ્રણિધાન અને ઉપકરણ સુપ્રણિધાનના અર્થ પણ જાતે જ સમજી શકાય એવા હોવાથી અહીં તેમનુ અધિક સ્પષ્ટીકરણ કર્યું નથી. " एवं संजयमणुस्सा वि " આ ચાર સુપ્રણિધાનનો સદ્‌ભાવ સંયત (સંયમશીલ) મનુષ્યોમાં જ હોય છે-અન્ય અસંયત મનુષ્યોમાં તેમનો સદ્‌ભાવ હોતો નથી, કારણ કે સુપ્રણિધાન ચારિત્ર પરિણતિ રૂપ હોય છે.

" चउव्विहे दुप्पणिहाणे " ઈત્યાદિ અશોભન પ્રયોગનું નામ દુષ્પ્રણિધાન છે. તેના મનોદુષ્પ્રણિધાન આદિ ચાર ભેદ કહ્યા છે.

तुर्विधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा–मनोदुष्प्रणिधानं=चित्तस्याऽऽर्त्तरौद्रादिरूपतया प्रयोगः १, एवं वाक्कायोपकरणदुष्प्रणिधानान्यपि विज्ञेयानि ४।

"एव"–मिति, एवम्=ईदृशं मनःप्रभृतिदुष्प्रणिधानं नैरयिकाणां पञ्चेन्द्रियाणां–संज्ञिमनुष्य तिरश्चां, यावद् वैमानिकानां=वैमानिकपर्यन्तानां भवति, न त्वेकेन्द्रियविकलेन्द्रियासंज्ञिपञ्चेन्द्रियाणाम्, तेषां मनःप्रभृति प्रणिधानासम्भवात्॥सू.१७॥

पुरुषाधिकारादेवान्यप्रकाराणि चतुर्दशपुरुषसूत्राण्याह–

मूलम्–चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा--आवायभद्दए णाममेगे संवासभद्दए १, संवासभद्दए णाममेगे णो आवायभद्दए २, एगे आवायभद्दएवि संवासभद्दएवि ३, एगे णो आवायभद्दए णो वा संवासभद्दए ।४। १ ।

चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा--अप्पणो णाममेगे वज्जं पासइ णो परस्स १, परस्स णाममेगे वज्जं पासइ णो अप्पणो २, अप्पणो णाममेगे वज्जं पासइ परस्सवि ३, अप्पणो णाममेगे वज्जं णो पासइ णो परस्सवि ।४। २।

चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा--अप्पणो णाममेगे वज्जं उदीरेइ णो परस्स ४। ३।

वाग्दुष्प्रणिधान–और कायदुष्प्रणिधान के सम्बन्ध में भी जानना चाहिये, ऐसा यह मनोदुष्प्रणिधान आदि नैरयिकों में पञ्चेन्द्रिय मनुष्य तिर्यञ्चों में यावत् वैमानिकों में होता है। एकेन्द्रिय विकलेन्द्रिय और असंज्ञी पञ्चेन्द्रियों में मनोदुष्प्रणिधान वचनदुष्प्रणिधान आदि नहीं होते। क्यों कि–इनमें इनका अभाव कहा गया है ॥ सू.१७ ॥

ચિત્તને આર્ત, રૌદ્ર આદિ રૂપે પરિણત કરવું તેનું નામ મનોદુષ્પ્રણિધાન છે. એ જ પ્રકારનું કથન કાયદુષ્પ્રણિધાન, વાક્દુષ્પ્રણિધાન અને ઉપકરણ દુષ્પ્રણિધાનના વિષયમાં પણ સમજી લેવું. આ દુષ્પ્રણિધાનોનો સદ્ભાવ નારકોમાં, પંચેન્દ્રિય મનુષ્ય અને તિર્યંચોમાં તથા વૈમાનિક પર્યન્તના જીવોમાં હોય છે. પરંતુ એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય અને અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવોમાં મનોદુષ્પ્રણિધાન, વચનદુષ્પ્રણિધાન આદિનો સદ્ભાવ હોતો નથી, કારણ કે તે જીવોમાં મન, વચન અને ઉપકરણનો અભાવ કહ્યો છે. ॥ સૂ. ૧૭ ॥

अप्पणो णाममेगे वज्जं उवसामेइ णो परस्स० ४। ४।

चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा--अब्भुट्ठेइ णाममेगे णो अब्भुट्ठावेइ ४। ५।

एवं वंदइ णाममेगे णो वंदावेइ ४। ६। एवं सक्कारेइ ७, सम्माणेइ ८, पूएइ ९, वाएइ १०, पुच्छइ ११, पडिपुच्छइ १२, वागरेइ १३, सुत्तधरे णाममेगे णो अत्थधरे १, अत्थधरे णाममेगे णो सुत्तधरे २, सुत्तधरे णाममेगे अत्थधरे वि ३, णो सुत्तधरे णाममेगे णो अत्थधरे वि ४। १४। ॥ सू० १८॥

छाया—चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—आपातभद्रको नामैकः संवासभद्रकः १, संवासभद्रको नामैको नो आपातभद्रकः २, एक आपातभद्रकोऽपि संवासभद्रकोऽपि ३, एको नो आपातभद्रको नो वा संवासभद्रकः ४।१।

चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—आत्मनो नामैकोऽवद्यं पश्यति नो परस्य १, परस्य नामैकोऽवद्यं पश्यति नो आत्मनः २, आत्मनो नामैकोऽवद्यं पश्यति परस्यापि ३, आत्मनो नामैकोऽवद्यं नो पश्यति नो परस्यापि ४। २।

पुरुष अधिकार को लेकर ही अब सूत्रकार अन्य प्रकार से १४ पुरुष सूत्रों का कथन करते हैं-"चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता" इत्यादि-

सूत्रार्थ-पुरुषजात चार कहे गयेहैंजैसे-आपातभद्रक संवासभद्रक १ संवासभद्रक नो आपातभद्रक २ आपातभद्रकभी संवासभद्रकभी ३ और-नो आपातभद्रक नो संवासभद्रक ४। (प्रथम) १ चार पुरुषजात कहे गये हैं, जो अपना अवद्य-पाप देखता है, पर का नहीं-१ जो दूसरों का अवद्य देखता है अपना नहीं-२ जो अपना भी दूसरों का भी अवद्य

પુરુષ અધિકાર ચાલુ છે, તેથી સૂત્રકાર હવે પુરુષ વિષયક ૧૪ સૂત્રોનું નિરૂપણ કરે છે—" चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता " ઈત્યાદિ—

પુરુષોના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) આપાત ભદ્રક—નો સંવાસ ભદ્રક, (૨) સંવાસ ભદ્રક—નો આપાત ભદ્રક, (૩) આપાત ભદ્રક—સંવાસ ભદ્રક અને (૪) નો આપાત ભદ્રક—નો સંવાસ ભદ્રક । ૧ ।

નીચે પ્રમાણે પણ ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે—(૧) પોતાના અવદ્ય (પાપ) ને જોનાર—અન્યના પાપને નહીં જોનાર, (૨) અન્યનું પાપ જોનાર, પોતાનું નહીં જોનાર; (૩) પોતાનું પાપ પણ જોનાર અને અન્યનું પાપ પણ

चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-आत्मनो नामैकोऽवद्यमुदीरयति नो परस्य० ४। ३।

आत्मनो नामैकोऽवद्यमुपशमयति नो परस्य ४। ४।

चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-अभ्युत्तिष्ठते (ति) नामैको नो अभ्युत्थापयति ४। ५। एवं वन्दते नामैको नो वन्दयति ४। ६। एवं सत्कारयति ४। ७। सम्मानयति ४। ८। पूजयति ४। ९। वाचयति ४। १०। पृच्छति ४। ११। परिपृच्छति ४। १२। व्याकरोति ४। १३।

देखता है-३ और चौथा वह जो कि-अपना और दूसरों का अवद्य नहीं देखता है-४ चार पुरुषजात कहे गये हैं, जैसे-जो अपने अवद्य का उदीरण करता है पर के अवद्य को नहीं १-२-३-४। ४-एक वह पुरुष जो अपने अवद्य को उपशमित करता है पर के अवद्य को नहीं १-२-३-४। ५-चार पुरुषजात कहे गये हैं, जैसे-एक वह जो किसी कार्य उत्साह सहित होकर स्वयं प्रवृत्ति करता है दूसरे को उत्थित नहीं करता है-१-२-३-४। ६-इसी प्रकार एक पुरुष ऐसा होता है जो दूसरों को वन्दना करता है स्वयं दूसरों से वन्दित नहीं होना चाहता है १-२-३-४। ७ इसी प्रकार "सत्करोति" के सम्बन्ध में भी जानना चाहिये १-२-३-४। ८ इसी तरह "संमानयति" के सम्बन्ध में भी

જોનાર (૪) પોતાનું પાપ પણ નહીં જોનાર અને અન્યનું પાપ પણ નહીં જોનાર । ૨ ।

નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે—(૧) પોતાના અવદ્યનું ઉદીરણ કરનારો-પણ પરના અવદ્યનું ઉદીરણ નહીં કરનારો. બાકીના ત્રણ ભેદો સૂત્ર બીજામાં બતાવેલા ક્રમ પ્રમાણે સમજી લેવા. । ૩ ।

નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે—(૧) પોતાના અવદ્યને ઉપશમિત કરનારો પણ પરના અવદ્યને ઉપશમિત નહીં કરનારો, ઈત્યાદિ ચાર પ્રકાર અહીં ગ્રહણ કરવા જોઈએ. । ૪ ।

નીચે પ્રમાણે પણ ચાર પુરુષ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) ઉત્સાહપૂર્વક કોઈ કાર્યમાં જાતે જ પ્રવૃત્ત થનારો-પણ અન્યને તે માટે ઉત્સાહ નહીં પ્રેરનારો ઈત્યાદિ ચાર પ્રકાર અહીં ગ્રહણ કરવા જોઈએ. । ૫ ।

પુરુષોના આ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) બીજાને વન્દન કરનારો પણ બીજા પોતાને વન્દન કરે એવી ઈચ્છા નહીં રાખનારો, ઈત્યાદિ ચાર પ્રકાર અહીં ગૃહીત થવા જોઈએ. । ૬ ।

સત્કારને અનુલક્ષીને પણ એવા જ ચાર પ્રકાર સમજવા. । ૭ ।

सूत्रधरो नामैको नो अर्थधरः १, अर्थधरो नामैको नो सूत्रधरः २, सूत्रधरो नामैकः अर्थधरोऽपि ३, नो सूत्रधरो नामैकः नो अर्थधरोऽपि ४। १४। सू० १८॥

टीका-" चत्तारि पुरिसजाया " इत्यादि-पुरुषजातानि=पुरुषप्रकाराः, चत्वारि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-आपातभद्रकः=आपतनमापातः=आकस्मिकसङ्गमः, तत्र भद्रकः= कल्याणकरो दर्शनाऽऽलापादिना सुखसम्पादकत्वात्, " नामे "-ति सर्वत्र वाक्यालङ्कारे, एकः-कश्चित्पुरुषो भवति, किन्तु नो संवासभद्रकः-संवासः=सह-

जानना चाहिये १-२-३-४। ९ ऐसे ही " वाचयति " के सम्बन्ध मे भी जानना चाहिये १-२-३-४ १० पृच्छति ११ परिपृच्छति-१२ व्याकरोति इनके विषय में भी इसी उपर्युक्त प्रकार से जानना चाहिये।

चार पुरुषजात कहे गये हैं, जैसे-कोई एक ऐसा होता है जो सूत्रघर होता है अर्थघर नहीं होता है-१ दूसरा कोई एक ऐसा होता है कि-अर्थधर होता है सूत्रधर नहीं-२ तीसरा वह जो सूत्रधर भी होता है और अर्थधर भी ३ चौथा वह है जो सूत्रधर भी नहीं होता है और अर्थधर भी नहीं ४।

इन सब का स्पष्टीकरण इस प्रकार है - प्रथम सूत्र में जो पुरुषजात पुरुषप्रकार चार कहे गये हैं उनका तात्पर्य ऐसा है कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो " आपातभद्रक-" होता है आकस्मिकसङ्गम में दर्शन आलाप आदि द्वारा सुख सम्पादक होने से

સન્માનને અનુલક્ષીને પણ એવાં જ ચાર પ્રકાર સમજવા. । ૮ ।

પૂજાસત્કારને અનુલક્ષીને પણ એવા જ ચાર પ્રકાર સમજવા. । ૯ ।

" वाचयति " ના સંબંધમાં અથવા વાચનાના સંબંધને અનુલક્ષીને પણ પુરુષોના એવા જ ચાર પ્રકાર સમજવા. । ૧૦ ।

। ૧૧ । પૃચ્છા અને । ૧૨ । પરિપૃચ્છાને અનુલક્ષીને પણ ચાર-ચાર પ્રકાર સમજવા. । ૧૩ । નિર્ણયને અનુલક્ષીને પણ ચાર પ્રકારના પુરુષો સમજી લેવા. । ૧૪ । પુરુષોના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે--(૧) કોઇ પુરુષ સૂત્રધર હોય છે પણ અર્થધર હોતો નથી, (૨) કોઈ પુરુષ અર્થધર હોય છે, પણ સૂત્રધર હોતો નથી, (૩) કોઈ સૂત્રધર પણ હોય છે અને અર્થધર પણ હોય છે. (૪) કોઈ સૂત્રધર પણ નથી હોતો અને અર્થધર પણ નથી હોતો.

વિશેષાર્થ—પહેલા સૂત્રમાં પુરુષોના જે ચાર પ્રકાર બતાવ્યા છે, તેનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—(૧) " આપાત ભદ્રક-નો સંવાસ ભદ્રક " આકસ્મિક સંગમમાં દર્શન, આલાપ આદિ દ્વારા જે પુરુષ સુખદાયક અથવા કલ્યાણકર હોય છે તેને આપાતભદ્રક પુરુષ કહે છે. કોઇક પુરુષ આ પ્રમાણે

वासस्तत्र भद्रकः=कल्याणकारी न भवति, क्रूरत्वात्, संसारकारणनियोजकत्वाद्वा १,

"संवासभद्दए" इत्यादि-संवासभद्रकः-एकः-कश्चित्पुरुषो भवति संवसतामत्यन्तोपकारित्वात्, किन्तु आपातभद्रको न भवति, अनालापरूपाऽऽलापादिना सुखकरो न भवतीति भावः २, एवमन्यभङ्गद्वयमपि विज्ञेयम् ४। १।

"चत्तारि" इत्यादि-पुनश्चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-एकः=कश्चित्पुरुषः, आत्मनः-स्वस्य स्वसम्बन्धीत्यर्थः, प्राकृतत्वाद् 'वज्ज'-मित्यस्य लुप्ताऽकारस्य "अवद्य"-मितिच्छाया भवितुमर्हति, अवद्यं-पापं कर्म पश्यति, यद्वा-वर्ज्यं-वर्जितुं योग्यं वर्ज्यं=सर्वत्याज्यं कर्म पश्यति=दृशेर्ज्ञानसामान्यार्थत्वा-

---

कल्याण करता होता है, किन्तु-जो "संवासभद्रकः" संवासभद्रक नहीं होता है, संवास से सहवास में भद्रक कल्याणकारी नहीं होता है। क्यों कि ऐसा वह पुरुष (प्रायः) क्रूर होता है-और संसार कारण में नियोजक होता है-१ यहां सर्वत्र "नाम" वाक्यालङ्कार में है। १ "संवासभद्दए" इत्यादि कोई एक दूसरा पुरुष ऐसा होता है जो संवास में तो भद्रक होता है पर वह आपातभद्रक नहीं होता है, आलाप आदि द्वारा सुख सम्पादक नहीं होने से कल्याण कर नहीं होता है-२ ऐसे ही अन्य दो भङ्गों के सम्बन्ध में भी समझ लेना चाहिये ४। "चत्तारि" इत्यादि इस द्वितीय सूत्र में जो चार पुरुष प्रकार कहे गये हैं उनका तात्पर्य इस प्रकार है कोई एक पुरुष ऐसा होता हैं जो स्वसम्बन्धी पापकर्म (अवद्य) को, अथवा-सर्वत्याज्य कर्म को, या-हिंसा अनृत आदि पापकर्म को देखता है जानता है। परन्तु-पर के प्रति उदासीन होने से उसके अवद्य को नहीं देखता है नहीं जानता

આપાત ભદ્રક તો હોય છે પરન્તુ સંવાસ (સહવાસ) ભદ્રક હોતો નથી. એટલે કે તેનો સહવાસ સુખદાયક કે કલ્યાણકારક નિવડતો નથી, કારણ કે એવો પુરુષ સામાન્યતઃ ક્રૂર હોય છે, અને સંસાર કારણમાં નિયોજક હોય છે. (૨) "સંવાસ ભદ્રક-નો આપાત ભદ્રક" કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે સંવાસ (સહવાસ) માં તો ભદ્રક (સુખદાયક) હોય છે પણ આલાપ આદિ દ્વારા સુખસમ્પાદક નહીં હોવાથી કલ્યાણકારક હોતો નથી. બાકીના બે પુરુષોનું કથન પણ આ કથનને આધારે સરળતાથી સમજી શકાય એવું છે.

બીજા સૂત્રમાં પુરુષોના જે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે તેનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—(૧) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતાના અવદ્યને પાપકર્મને અથવા ત્યાજ્યકર્મને અથવા હિંસા, અસત્ય આદિ પાપકર્મોને દેખે

ज्जानातीत्यर्थः, किन्तु परस्य=अन्यस्याऽवद्यं वर्ज्यं वा नो पश्यति, यद्वा-वज्र-मितिच्छाया, तदर्थश्च वज्रवद् वज्रं वा गुरुत्वाद् हिंसाऽनृतादि पापं कर्मेति भवति, तत् कश्चित्पुरुषआत्मनः-स्वसम्बन्धि कलहाऽऽदौ पश्चात्तापयुक्तत्वात् पश्यति, नो

है। यहां "वज्ज" पद में प्राकृत होने के कारण "अ" का लोप हो गया है इसलिये इसकी छाया संस्कृत में "अवद्य" हो सकती है, अवद्यनाम पापकर्म का है। यद्वा-"वज्जं" की संस्कृतच्छाया वर्ज्य भी हो सकती है, अतः इस पक्ष में "वर्जितुं योग्यं वर्ज्यं" इस निरुक्ति के अनुसार जो सर्वत्याज्य होता है वह वर्ज्य है, वर्ज्य कर्म है। अथवा "वज्जं" की संस्कृतच्छाया "वज्र" भी होती है इसका अर्थ ऐसा होता है कि अनृत आदि पाप गुरु होने से वज्र जैसे होते हैं। "पश्यति" क्रियापद है इसका भी अर्थ ऐसा हो जाता है कि-कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो स्वसम्बन्धी अवद्य को पापकर्म को ही देखता है परसम्बन्धी पापकर्म को नहीं देखता है। क्यों कि-वह उसके प्रति उदासीन होता है, तथा जब "वर्ज्य" सर्वत्याज्य कर्म इस पक्ष में अर्थ किया जाता है तब कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो अपने सम्बन्धी कर्म को जानता है यहां दृश धातुका अर्थ ज्ञानार्थ परक लिया गयाहै परके वर्ज्य कर्मको

છે (જાણે છે), પરંતુ અન્યના પ્રત્યે ઉદાસીન વૃત્તિવાળો હોવાથી અન્યના પાપકર્મોને દેખતો (જાણતો) નથી અહીં "वज्ज" પ્રાકૃત પદ છે. તેમાં 'अ' નો લોપ થઈ ગયો હોવાથી તેની સંસ્કૃત છાયા 'અવદ્ય' થઈ શકે છે. આ અવદ્ય પદ પાપકર્મ માટે વપરાયું છે. અથવા 'वज्ज' આ પદની સંસ્કૃત છાયા 'वर्ज्य' પણ થઈ શકે છે. આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો "वर्जितुं योग्यं वर्ज्यं" આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર જે સર્વત્યાજ્ય હોય છે તેને વર્જ્ય-વર્જ્યકર્મ કહે છે.

અથવા "वज्जं" આ પદની સંસ્કૃત છાયા "वज्र" પણ થાય છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે-અનૃત આદિ પાપ ગુરુ હોવાથી વજ્ર સમાન હોય છે. "पश्यति" એટલે દેખે છે. કોઇ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતાના અવદ્યને-પાપકર્મને જ દેખે છે, પરન્તુ અન્યના પાપકર્મને દેખતો નથી-અન્યના પાપકર્મ પ્રત્યે ઉદાસીન રહે છે.

જ્યારે "वर्ज्य" એટલે સર્વત્યાજ્ય કર્મ, આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે-"કોઇ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતાના સર્વત્યાજ્ય કર્મને જાણે છે, પણ અન્યના સર્વત્યાજ્ય કર્મને જાણતો નથી. અહીં "दृश्" ધાતુનો અર્થ 'જાણવું' લીધો છે, કારણ કે

परस्य=अन्यसम्बन्धि तन्न पश्यति परं प्रत्युदासीनत्वात् १ एकः=कश्चित्तु परस्या-वद्यं वर्ज्यं वज्रवद् वज्रं वा कर्म पश्यति, नो आत्मनः, साभिमानत्वात् इति द्वितीयो भङ्गः २। एवं शेषभङ्गद्वयमपि विज्ञेयम् ।४ २।

" चत्तारि " इत्यादि–पुनः पुरुषजातानि चत्वारि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–एकः कश्चित्पुरुषः, आत्मनः–स्वसम्बन्धि अवद्यं पापं कर्म, उदीरयति=अनुदीर्णं कर्म लोचतपश्चर्यादिभिरुदयावलिकायां प्रवेशयति, किन्तु परस्य=अन्यसम्बन्धि अवद्यं नो उदीरयति, परं प्रत्युदासीनत्वात् ?, अन्यद् भङ्गत्रयं यथा–" परस्स णाममेगे

नहीं जानताहै। इसी प्रकार कोई पुरुष ऐसा होताहै जो स्वसम्बन्धी वज्र (वर्जनीय कर्म) को गुरु होनेसे हिंसादिक पापकर्मको देखता है, क्यों कि वह उसके प्रति उदासीन होता है यह ऐसा प्रथम भङ्ग हैं–१ द्वितीय भङ्ग इस प्रकार से है कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो परके अवद्य को, या–वर्ज्य को, अथवा–वज्र जैसा वज्र कर्म को देखता है और–अपने अवद्य को, या–वर्ज्य को, या–वज्रवत् वज्र कर्म को नहीं देखता है। इसी प्रकार शेष भङ्गद्वय भी समझने योग्य है ४ । २ । " चत्तारि " इत्यादि रूप जो तृतीय सूत्र कहा गया है उसका तात्पर्य ऐसा है कि–कोई एक पुरुष ऐसा होतो है जो अपने अवद्य पापकर्म को उदीरित करता है अनुदीर्ण हुवे कर्म को लोच, तपश्चर्या आदि द्वारा उदयावलिका में प्रविष्ट करता है। किन्तु अन्य सम्बन्धी अवद्य को-परके प्रति उदासीन

અહીં તે જ્ઞાનાર્થે વપરાયો છે. અથવા ' वज्र ' લેવામાં આવે તો આ પ્રમાણે અર્થ થશે–કોઇ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતાના વજ્રને (હિંસાદિક પાપ કર્મો ગુરુ હોવાથી અહીં વજ્ર રૂપે પ્રકટ કર્યાં છે) જાણે છે પણ અન્યના વજ્રને જાણુતો નથી, કારણુ કે અન્યના વજ્ર પ્રત્યે તો તે ઉદાસીન જ રહે છે.

હવે પુરુષનો બીજો પ્રકાર પ્રકટ કરવામાં આવે છે—કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે અન્યના અવદ્યને, અથવા વર્જ્યને અથવા વજ્ર સમાન ગુરુ કર્મને દેખે છે, પણુ પોતાના અવદ્યને, અથવા વર્જ્યને અથવા વજ્ર સમાન ગુરુ કર્મને દેખતો નથી–પોતાના પાપકર્મો તરફ તો તે ઉદાસીન રહે છે. એ જ પ્રમાણે બાકીના બે ભાંગાઓ પુરુષ પ્રકારોનું કથન પણ સમજી લેવું

હવે સૂત્રનો ભાવાર્થ પ્રકટ કરવામાં આવે છે–" चत्तारि " ઇત્યાદિ—પુરુષોના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણુ કહ્યા છે-(૧) કોઇ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતાના અવદ્ય (પાપકર્મ) ને ઉદીરિત કરે છે-એટલે કે અનુદીર્ણ અવસ્થાવાળા કર્મને લોચ, તપશ્ચર્યા આદિ દ્વારા ઉદયાવલિકામાં પ્રવિષ્ટ કરાવે છે, પરન્તુ અન્યના અવદ્યને ઉદીરિત કરતો નથી, કારણુ કે અન્યના પાપકર્મો

वज्जं उदीरेइ णो अप्पणो २, अप्पणो णाममेगे वज्जं उदीरेइ परस्सवि ३, अप्पणो णाममेगे वज्जं णो उदीरेइ णो परस्सवि " ४।

एकः=कश्चित्पुरुषः, परस्य=अन्यसम्बन्धि अवद्यम् उदीरयति उपदेशादिना, नो आत्मनः, आत्मकल्याणभावना रहितत्वात् २, एकः-कश्चित् स्व-परयोरवद्यम् उदीरयति, स्व-परकल्याणभावनावत्त्वात् ३, एकः=अपरः पुरुष आत्म-परयोरवद्यादि नो उदीरयति विमूढत्वात् ४। ३।

" चत्तारि " इत्यादि-पुनः पुरुषजातानि चत्वारि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-एकः -कश्चित्पुरुषः, आत्मनः-स्वस्य अवद्यं-पापं कर्म उपशमयति=उपशान्तं करोति,

होने से उदीरित नहीं करता है १ इसमें अन्य भङ्गत्रय इसी प्रकार से उद्भावित कर लेना चाहिये "परस्स णाममेगे वज्जं उदीरेइ, णो अप्पणो" २ " अप्पणो णाममेगे वज्जं उदीरेइ परस्स वि-" ३ अप्पणो णाम मेगे वज्जं णो उदीरेइ णो परस्स वि-४। कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो दूसरों के अवद्य को उपदेश आदि द्वारा उदीरित कर देता है पर अपने कर्म को आत्मकल्याण करने की भावना से रहित होने के कारण उदीरित नहीं करता है-२ तथा कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो स्व और पर दोनों के अवद्य को उदीरित करता है। क्यों कि-ऐसा पुरुष स्व और-पर दोनों का कल्याण कामुक होता है ३ एक कोई पुरुष ऐसा होता है जो न अपने अवद्य को उदीरित करता है, और न परके अवद्य को उदीरित करताहै। क्यों कि-वह विमूढ (विवेक विकल) होताहै। ४ ३। "चत्तारि" इत्यादि इस सूत्र द्वारा जो चार प्रकारके पुरुष प्रगट किये गये हैं

પ્રત્યે તે ઉદાસીનવૃત્તિ રાખતો હોય છે. એ જ પ્રમાણે વિચાર કરીને બાકીના ત્રણ પ્રકારોનું પણ અહીં કથન થવું જોઇએ.

તે ત્રણ ભાંગા (પ્રકારો) આ પ્રમાણે છે—" परस्स णाममेगे वज्जं उदीरेइ, णो अप्पणो " (२) કોઈ પુરુષ અન્યના અવદ્યને ઉપદેશ આદિ વડે ઉદીરિત કરે છે, પણ પોતાના અવદ્યને ઉદીરિત કરતો નથી. કારણ કે તેનામાં આત્મકલ્યાણની ભાવનાનો જ અભાવ હોય છે. " अप्पणो णाममेगे वज्जं उदीरेइ, परस्स वि " (૩) કોઈ પોતાના અવદ્યને પણ ઉદીરિત કરે છે અને અન્યના અવદ્યને પણ ઉદીરિત કરે છે, કારણ કે તે સ્વ અને પરનું કલ્યાણ ઇચ્છે છે. " अप्पणो णाममेगे वज्जं णो उदीरेइ, णो परस्स वि " કોઇ પુરુષ પોતાના અવદ્યને પણ ઉદીરિત કરતો નથી અને અન્યના અવદ્યને પણ ઉદીરિત કરતો કરતો નથી, કારણ કે તે વિમૂઢ હોય છે.

परस्स तद् नो उपशमयति, परं प्रत्युदासीनत्वात् १, अपरे त्रयो भङ्गा एवम्- " परस्स णाममेगे वज्जं उवसामेइ णो अप्पणो २, अप्पणो णाममेगे वज्जं उवसामेइ परस्सवि ३, अप्पणो णाममेगे वज्जं णो उवसामेइ णो परस्सवि " ४। तत्र द्वितीयभङ्गस्यायमर्थः-एकः-कश्चित्पुरुषः परस्यावद्यं उपशमयति, नो आत्मनस्तदुपशमयति, आत्महितभावनारहितत्वात् २। एकः पुरुषः आत्मनः परस्यापि अवद्यमुपशमयति, स्वपरहिताभिलाषित्वात् ३। एकः पुरुष आत्मनः परस्यापि अवद्यं नो उपशमयति विमूढत्वात् ।४। ४।

उसका तात्पर्य ऐसा है, कोई एक पुरुष ऐसा होताहै जो-अपने ही अवद्य पाप को उपशान्त करता है, परके प्रति उदासीन होने से उसके अवद्य को उपशान्त नहीं करता है १ इस सम्बन्ध में-अन्य ३ भंग ऐसे हैं "परस्सणाममेगे वज्जं उवसामेइ, णो अप्पणो " २ अप्पणो णाममेगे वज्जं उवसामेइ परस्स वि ३ " अप्पणो णाममेगे वज्जं णो उवसामेइ, णो परस्स वि-" ४ इसका अर्थ ऐसा है दूसरा भंगवाला कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो उपदेश प्रदान आदि द्वारा परके अवद्य पापकर्म को तो शान्त कर देता है, पर आत्महितभावना से रहित होने के कारण अपने अवद्य को उपशमित नहीं करता है-२ तृतीय भङ्गवाला कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो स्व और परके हित का अभिलाषी होने के कारण दोनों के अवद्य पापकर्म को उपशान्त कर देता है-३ तथा-चौथे भंग का कोई पुरुष जो कि-विमूढ होने के कारण न अपने न परके अवद्य को उपशान्त करता है-४-४।

હવે ચોથા સૂત્રને ભાવાર્થ પ્રકટ કરવામાં આવે છે-" चत्तारि " ઇત્યાદિ

આ સૂત્ર દ્વારા પણ નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે—(૧) કોઇ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતાના જ અવદ્યને (પાપકર્મને) ઉપશાન્ત કરે છે, પણ અન્યના તરફ ઉદાસીન હોવાથી અન્યના અવદ્યને ઉપશાન્ત કરતા નથી. આ સિવાયના ત્રણ ભાંગા (વિકલ્પો) નીચે પ્રમાણે છે—

" परस्स णाममेगे वज्जं उवसमेई, णो अप्पणो२, अप्पणो णाममेगे वज्जं उवसामेइ, परस्स वि३, अप्पणो णाममेगे वज्जं णो उवसामेइ, णो परस्स वि४ "

બીજો ભાંગો—કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે ઉપદેશ આદિ દ્વારા પરના અવદ્યને (પાપકર્મને) ઉપશાન્ત કરી નાખે છે, પણ આત્મકલ્યાણુની ભાવનાથી રહિત હોવાને કારણે પોતાના અવદ્યને ઉપશાન્ત કરતો નથી.

ત્રીજો ભાંગો—કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે સ્વ અને પરના હિતની અભિલાષાવાળો હોવાથી પોતાના અને અન્યના અવદ્યને ઉપશમિત કરી નાખે છે.

ચોથો ભાંગો—કોઇ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતાની વિમૂઢતાને

"चत्तारि" इत्यादि-पुनः पुरुषजातानि चत्वारि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-"अब्भुत्तिट्ठे"-एकः-कश्चित्पुरुषः स्वयं कचित्कार्ये अभ्युत्तिष्ठते-उद्यतते सोत्साहत्वात् प्रवर्तत इत्यर्थः, किं तु परं नो उत्थापयति-न प्रवर्तयति परं प्रत्युपदासीनत्वात्, यद्वा-'अब्भुट्ठेइ' इत्यस्य 'अभ्युत्तिष्ठति' इति छाया, तदर्थश्च -अभ्युत्थानं करोतीति, किन्तु परं नो उत्थापयति, एतादृशउत्कृष्टाऽऽचारपक्षपाती लघुपर्यायो वा भवति १, शेपास्त्रयो भङ्गा एवम्-"अब्भुट्ठावेइ णाममेगे णो अब्भुट्ठेइ २, अब्भुट्ठेइ णाममेगे अब्भुट्ठावेइ ३, णो अब्भुट्ठेइ णाममेगे णो अब्भुट्ठावेइ ४।" इति, एषां व्याख्या-एकः-कश्चित्पुरुषः अभ्युत्थापयति शिष्या-

"चत्तारि" इत्यादि इस पञ्चम सूत्र द्वारा जो चार प्रकार के पुरुष कहे गये हैं उस सम्बन्धमें स्पष्टीकरण करते हुवे सूत्रकार कहतेहैं,-कोई एक पुरुष स्वयं ही आत्महित साधक कार्यमें सोत्साह होकर प्रवृत्त होताहै पर प्रति उदासीनता से उत्साह के साथ प्रवृत्त नहीं होता है-१ यद्वा-"अब्भुट्ठेइ" की छाया "अभ्युत्तिष्ठति" है, इसका अर्थ अभ्युत्थान करना है ऐसा पुरुष उत्कृष्ट आचार का पक्षपाती होता है, वा लघुपर्यायवाला होता है। शेष तीन भंग ऐसे हैं-"अब्भुट्ठावेइ णाममेगे णो अब्भुट्ठेइ" २ अब्भुट्ठेइ णाममेगे अब्भुट्ठावेइ ३ णो अब्भुट्ठेइ णाममेगे णो अब्भुट्ठावेइ-४ इसकी व्याख्या इस प्रकार से है द्वितीय भङ्गवाला कोई एक

કારણે પોતાના પાપકર્મને પણ ઉપશમિત કરતો નથી અને પરના પાપકર્મને પણ ઉપશાન્ત કરતો નથી.

હવે પાંચમાં સૂત્રનો ભાવાર્થ પ્રકટ કરવામાં આવે છે. આ સૂત્રમાં પુરુષોના જે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે તેનુ સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) કોઇ પુરુષ એવો હોય છે કે જે આત્મહિતસાધક કાર્યમાં ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લે છે, પરન્તુ અન્ય પ્રત્યે ઉદાસીન હોવાને કારણે અન્યને તે કાર્ય કરવાને ઉત્સાહિત કરતો નથી. અથવા "अब्भुट्ठेइ" ની છાયા "अभ्युत्तिष्ठति" થાય છે. આ દૃષ્ટિએ વિચારવામાં આવે તો તેનો અર્થ "અભ્યુત્થાન કરવું" થાય છે. એવો પુરુષ ઉત્કૃષ્ટ આચારનો પક્ષપાતી હોય છે, અથવા લઘુ પર્યાયવાળો હોય છે. આ દૃષ્ટિએ વિચારતા પહેલો ભાંગો આ પ્રમાણે બને છે—કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતાનું અભ્યુત્થાન કરે છે, પણ અન્યનું અભ્યુત્થાન કરતો નથી. બાકીના ત્રણ ભાંગા નીચે પ્રમાણે બને છે—

"अब्भुट्ठावेइ णाममेगे, णो अब्भुट्ठेइ२, अब्भुट्ठेइ णाममेगे अब्भुट्ठावेइ३, णो अब्भुट्ठेइ णाममेगे णो अब्भुट्ठावेइ४"

दिकं न पुनः स्वयमभ्युत्तिष्ठति गुरुत्वात् २, एकः-कश्चित् स्वयमभ्युत्तिष्ठति परमप्यभ्युत्थापयति, उभयवृत्तित्वात् तीर्थङ्करगणधरादिवत् ३, एकः-कश्चित्पुरुषो न स्वयमभ्युत्तिष्ठति न परमभ्युत्थापयति, तादृशो जिनकल्पिकोऽविनीतो वा पुरुषो ज्ञेयः ४। १। एवं वन्दनादिसूत्रेष्वपि तत्तत्पुरुषा वन्दनादिविधायक विधापका बोध्याः, इत्याह-" एवं वंदइ " इत्यादि-एवम्=अनन्तरोक्ताभ्युत्थानादिसूत्रवत्, " वंदइ " इत्यारभ्य ' वागरेइ ' पर्यन्तान्यष्टसूत्राणि बोध्यानि। तथाहि=" वन्दते नामैकः "-एकः-कश्चित् पुरुषो वन्दते-द्वादशावर्तादिना वन्दनं करोति, किन्तु परेण न वन्दयति ६। शेषा भङ्गाः स्वयमूह्याः । " एवम् "

पुरुष ऐसा होता है जो अपने शिष्य आदि को ही उठता है स्वयं गुरु होने के कारण उठता नहीं है-२ तृतीयभङ्ग का कोई एक पुरुष तीर्थङ्कर गणधर आदि जैसे स्वयं भी उठता है और परको भी उठाता है-३ चौथे भंग का कोई एक ऐसा होता है जो न स्वयं उठता है न दूसरे को उठाता है-४ ऐसा पुरुष जिनकल्पिक वा अविनीत होता है। ५ इसी तरह का भङ्ग कथन वंदनादि सूत्रों के सम्बन्ध में भी कर लेना चाहिये, अर्थात्-वन्दनादिक सूत्रों में भी तत्तत्पुरुष वन्दनादिविधायक और विधापक होते हैं। अतः-" वंदइ " सूत्र से लेकर " वागरेइ " सूत्र तक आठ सूत्रों को अनन्तरोक्त अभ्युत्थान आदि सूत्र समान जानना चाहिये। इस विषय में आलापक इस प्रकार से हैं,-" वंदते नामैकः " एकः कश्चित् पुरुषो वन्दते, द्वादशाऽऽवर्तादिना वन्दनं करोति किन्तु

આ ત્રણ ભાંગાઓની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે સમજવી—

બીજો ભાંગો—કોઇ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતાના શિષ્યાદિકોનું અભ્યુત્થાન કરે છે, પરન્તુ પોતે ગુરુ (દીર્ઘકર્મી) હોવાને કારણે પોતાનું અભ્યુત્થાન કરતો નથી.

ત્રીજો ભાંગો—કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતાનું પણ ઉત્થાન કરે છે અને અન્યનું પણ ઉત્થાન કરે છે જેમકે તીર્થંકર, ગણધર વગેરે.

ચોથો ભાગો—કોઇ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતાનું પણ ઉત્થાન કરતો નથી અને પરનું પણ ઉત્થાન કરતો નથી. એવો પુરુષ જિનકલ્પિક અથવા અવિનીત હોય છે

હવે " वंदइ " થી લઈને " वागरेइ " પર્યન્તના આઠ સૂત્રોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—

છઠ્ઠા સૂત્રનું સ્પષ્ટીકરણ—" वंदते णामैकः "-" एकः कश्चित् पुरुषो द्वादशाऽऽवर्तादिना वन्दनं करोति, किन्तु परेण न वन्दयति "

-अनेन प्रकारेण, "सक्कारेइ"-स्वयं. सत्करोति=वस्त्रपात्रादिदानेन परस्य सत्कारं करोति, किन्तु अन्येन स्वात्मानं नो सत्कारयति १, शेषा भङ्गा ऊहनीयाः ।७।

"सम्माणेइ"—'सम्माणेइ णाममेगे णो सम्माणावेइ'-एकः-कश्चित्पुरुषः परं सम्मानयति-स्तुत्यादिगुणोन्नतिकरणेन, किन्तु परेण स्वात्मान नो सम्मानयति न सम्मानं कारयति १, शेषा भङ्गाः स्वयमूह्याः ४। ८।

"पूएइ"-'पूएइ णाममेगे णो पूयावेइ'-एकः-कश्चित्पुरुषः स्वयमन्यं पूजयति-आदरणीयत्वेन स्वीकरोति किन्तु परेण स्वात्मानं नो पूजयति १, शेषा भङ्गाः स्वयमूहनीयाः ।४। ९।

परेण न वन्दयति ६ कोई एक पुरुष द्वादश आवर्त आदि शास्त्र संकेतित विधान से वन्दना करता है, किन्तु दूसरों से अपनी वन्दना नहीं कराता है १ बाकी तीन भङ्ग अपने आप समझ लेना चाहिये ४। ऐसे ही सत्कार के सम्बन्ध में चार भङ्गों को समझ लेना चाहिये, जैसे "सक्कारेइ" कोई एक पुरुष ऐसा है जो पात्र वस्त्र आदि प्रदान पूर्वक परका सत्कार करता है किन्तु अन्य से अपना सत्कार नहीं करवाता है १ यहां बाकी के ३ भङ्गोंको बना लेना चाहिये ४-७।

८—"सम्माणेइ-सम्माणेइ णामेगे णो सम्माणावेइ" कोई एक पुरुष ऐसा होता है, जो दूसरोंका सम्मान करता है पर-दूसरोंसे अपना सम्मान नहीं कराता है-१ यहांभी अवशिष्ट तीन भङ्गोंकी कल्पना यथावत् कर लेनी चाहिये-४।

---

(૧) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે દ્વાદશ (બાર) આવર્ત આદિ શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક વંદણા કરે છે, પણ પોતે બીજા પાસે પોતાને વંદણા કરાવતો નથી. (૨) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતે શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક વંદણા કરતો નથી પણ અન્યની પાસે એવી વંદણા કરાવે છે.

એ જ પ્રમાણે બાકીના બે ભાંગાઓનું કથન પણ જાતે જ સમજી લેવું વંદણાથી લઈને "વાગરેઇ" 'નિર્ણય કરે છે' પર્યન્તના સૂત્રોના ચાર ભાંગાઓનું કથન પૂર્વોક્ત અભ્યુત્થાન સૂત્ર પ્રમાણે જ સમજી લેવું.

સાતમું સૂત્ર—સત્કારના વિષયમાં પણ એવા જ ચાર ભાંગા સમજી લેવા. જેમકે કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે વસ્ત્ર, પાત્ર આદિના પ્રદાનપૂર્વક અન્યનો સત્કાર કરે છે, પણ અન્યની પાસે પોતાનો સત્કાર કરાવતો નથી. બાકીના ત્રણ ભાંગા જાતે જ સમજી લેવા.

આઠમું સૂત્ર—"सम्माणेइ णामेगे णो सम्माणावेइ" ઇત્યાદિ—કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે અન્યનું સન્માન કરે છે, પણ અન્યની મારફત પોતાનું સન્માન કરાવતો નથી. બાકીના ત્રણ ભાંગાઓ પૂર્વોક્ત ક્રમ અનુસાર સમજી લેવા.

" वाएइ " वाएइ णाममेगे णो वायावेइ ' वाचयति नामैको न वाचयति ' -एकः-कश्चित् पुरुषः स्वयं वाचयति-पाठयति सूत्रादिकं, किन्तु परेणाऽऽत्मानं नो वाचयति-न पाठयति, उपाध्यायादिः १ शेषा भङ्गाः स्वयमूहनीयाः । तत्रोदाहरणानि क्रमेण शिष्यः-१ पठितग्रन्थविशेषः-२ जिनकल्पिको-३ बोध्याः ।१०

" पुच्छइ " पुच्छइ णाममेगे णो पुच्छावेइ ' इति प्रथमभङ्गस्वरूपम्,

---

९—" पूएइ " " पूएइ णाममेगे, णो पूयावेइ " चार प्रकारके पुरुषोमें कोई पुरुष ऐसा होता है जो-दूसरोंकी पूजा-अर्थात् आदारणीयता स्वीकार करता है परन्तु दूसरोंसे अपने आपकी पूजा नहीं कराता है-१ अवशिष्ट तीन भङ्गोंको तर्कसे समझ लेना-४

१०—" वाएइ " चार प्रकारके पुरुष हैं जिनमें-एक वह है जो दूसरोंको सूत्रादि पढाता है परन्तु स्वयं दूसरोंसे नहीं पढता है-१ ऐसा वह उपाध्याय होता है। यहां पर भी ३ और होनेवाले भङ्गोंको बना लेना चाहिये। इनमे उदाहरण क्रमशः शिष्य-पठितग्रन्थ जिनकल्पिकोंको जानना चाहिये-४

११—" पुच्छइ "-" पुच्छइ णाममेगे णो पुच्छावेइ " चार प्रकारके पुरुषोमें कोई एक पुरुष ऐसा होता है, जो-स्वयंही सूत्रादिकों को पूछता है दूसरोंसे नहीं पूछवाता है-१ यह प्रथम भङ्ग है, यहां बाकीके

સૂત્ર નવ—" पूएइ णाममेगे, णो पूयावेइ " ઇત્યાદિ—કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે અન્યની પૂજા કરે છે-એટલે કે અન્યની આદરણીયતાનો સ્વીકાર કરે છે, પરન્તુ અન્યની પાસે પોતાની પૂજા કરાવતો નથી-પોતાની જાતને આદરણીય મનાવતો નથી. બાકીના ત્રણ ભંગોને પૂર્વોક્ત ક્રમ અનુસાર જાતે જ સમજી લેવા.

દસમાં સૂત્રનો ભાવાર્થ—" वाएइ " ઇત્યાદિ-ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે, તેમાંથી પહેલો પ્રકાર આ પ્રમાણે સમજવો-(૧) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે અન્યને સૂત્રાદિ ભણાવે છે, પણ પોતે અન્યની પાસે સૂત્રાદિનું અધ્યયન કરતો નથી. ઉપાધ્યાયને આ પ્રકારના પુરુષમાં ગણાવી શકાય છે. બાકીના ત્રણ ભાંગા પણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ સમજી લેવા.

આ ત્રણ ભાંગાના દૃષ્ટાન્ત રૂપે ક્રમશઃ શિષ્યને પઠિતગ્રન્થને અને જિન કલ્પિકોને ગ્રહણ કરવા જોઈએ.

" पुच्छइ " ઇત્યાદિ-અગિયારમાં સૂત્રનો ભાવાર્થ—" पुच्छइ णाममेगे णो पुच्छावेइ " આ ચાર પ્રકારના પુરુષોમાંથી કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે

तद्विवरणम्—एकः-कश्चित्पुरुषः सूत्रादि पृच्छति=प्रश्नयति, किन्तु परेण नो पृच्छयति-१। शेषा भङ्गाः स्वयमूहनीयाः ४। ११।

"पडिपुच्छइ" इति-'पडिपुच्छइ णाममेगे णो पडिपुच्छावेइ', इति प्रथमभङ्गस्वरूपम्, एकः-कश्चित् सूत्रार्थौ प्रतिपृच्छति=पृष्टप्रश्नं करोति, नो परेण प्रतिपृच्छयति १, शेषा भङ्गाः स्वयमूह्याः ४। १२।

"वागरेइ" 'वागरेइ णाममेगे णो वागरावेइ' इति प्रथमभङ्गस्वरूपम्, अस्यायमर्थः-एकः=कश्चित्पुरुषः सूत्रादिकं स्वयं व्याकरोति=निर्णयति, किन्तु परेण नो व्याकारयति १। शेषा भङ्गाः स्वयमूह्याः ४। १३।

"सुत्तधरे" इत्यादि-एकः-कश्चित्पुरुषः सूत्रधरः-धरतीति धरः सूत्रस्य

---

३ भङ्ग अपने आप उद्भवित कर लेना चाहिये-४। "पडिपुच्छइ" पडिपुच्छइ णाममेगे, णो पडिपुच्छावेइ-पुरुष चार प्रकारके हैं जिनमें एक प्रकारका वह है जो-सूत्रार्थ को स्वयं प्रश्नित करता है पर दूसरोंसे प्रश्नित नहीं करवाता है-१ यहां पर भी आगेके ३ भङ्गोंको बना लेना चाहिये-४/१३ 'वागरेइ" वागरेइ णाममेगे, णो वागरावेइ-पुरुष चार भेदके हैं, इनमें कोई एक तो ऐसा होता है जो स्वयं निर्णय करता है परसे निर्णय नहीं कराता है-१ यह पहला भङ्ग है आगेके तीन भङ्गोंको अपने आप बना लेना-४

१४ सुत्तधरे—इत्यादि पुरुष चार प्रकारके कहे गये है, इनमें कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो केवल सूत्रधर होता है अर्थधर नहीं होता

જે પોતે જ સૂત્રાદિકોનો અર્થ પૂછે છે, અન્યની પાસે પૂછાવતો નથી બાકીના ત્રણ ભાંગા પણ પૂર્વોક્ત ક્રમ અનુસાર બનાવી લેવા.

હવે બારમાં સૂત્રનો ભાવાર્થ પ્રકટ કરવામાં આવે છે-"पडिपुच्छइ" ઇત્યાદિ-"पडिपुच्छइ णाममेगे णो पडिपुच्छावेइ" ચાર પ્રકારના પુરુષોમાંથી પહેલા પ્રકારનો પુરુષ એવો હોય છે કે જે સૂત્રાર્થને પોતે જ પ્રશ્નિત કરે છે, પણ બીજા લોકો પાસે પ્રશ્નિત કરાવતો નથી. અહીં પણ બાકીના ત્રણ ભાંગા પૂર્વોક્ત ક્રમાનુસાર બનાવી લેવા જોઇએ.

તેરમાં સૂત્રનું સ્પષ્ટીકરણ—"वागरेइ" ઇત્યાદિ-"वागरेइ णाममेगे णो, वागरावेइ" પુરુષના ચાર પ્રકાર છે. (૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતે જ નિર્ણય કરે છે, પણ અન્યની પાસે નિર્ણય કરાવતો નથી. આ પહેલો પ્રકાર છે, બાકીના ત્રણ પ્રકાર જાતે જ સમજી લેવા.

હવે ૧૪ માં સૂત્રનો ભાવાર્થ પ્રકટ કરવામાં આવે છે-"सुत्तधरे" ઇત્યાદિ-પુરુષોના ચાર પ્રકાર નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે-(૧) કોઈ એક પુરુષ

धरः सूत्रधरो भवति, किन्तु अर्थधरो न भवति १। एकः-कश्चित् अर्थधरो भवति न तु सूत्रधरः २, सूत्रधरो नामैकोऽर्थधरोऽपि ३, एको नो सूत्रधरो नो अर्थधरः ४। तृतीय-चतुर्थभङ्गयोरुदाहरणद्वयं-मेधावि-जडरूपं भवति ४। १४। ।सू० १८।

पुरुषाधिकारादेव देवविशेष-पुरुषविशेषनिरूपकाणि लोकपालादि-सूत्राण्याह-

मूलम्—चमरस्स णं असुरिंदस्स असुरकुमाररन्नो चत्तारि लोगपाला पण्णत्ता, तं जहा-सोमे १, जमे २, वरुणे ३, वेसमणे ४। एवं बलिस्सवि-सोमे १, जमे २, वेसमणे ३, वरुणे ४। धरणस्स-कालपाले १, कोलपाले २, सेलपाले ३, संखपाले ४। एवं भूयाणंदस्स चत्तारि-कालपाले १, कोलपाले २, संखपाले ३, सेलपाले ४। वेणुदेवस्स-चित्ते १, विचित्ते २, चित्तपक्खे ३, विचित्तपक्खे ४। वेणुदालिस्स-चित्ते १, विचित्ते २, विचित्तपक्खे ३, चित्तपक्खे ४। हरिकंतस्स-पभे १, सुप्पभे २, पभकंते ३, सुप्पभकंते ४। हरिसहस्स--पभे १, सुप्पभे २, सुप्पभकंते ३, पभकंते ४। अग्गिसिहस्स--तेऊ १, तेउसिहे २, तेउकंते ३, तेउप्पभे ४। अग्गिमाणवस्स-तेऊ १, तेउसिहे २, तेउप्पभे ३, तेउकंते ४। पुण्णस्स-रूए १, रूयंसे २, रूयकंते ३, रूयप्पभे ४।

है-१ दूसरा कोई अर्थधर होता है सूत्रधर नहीं होता है-२ कोई एक तीसरा पुरुष ऐसा है जो सूत्रधरभी होता है और अर्थधरभी होता है-३ तथा-चतुर्थ प्रकारका कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो नतो सूत्रधरही होता है न अर्थधरही होता है-४ यहां-तृतीय और चतुर्थ भङ्गके उदाहरण मेधावी और जड पुरुष होते हैं ॥ सू०१८ ॥

એવા હોય છે કે જે માત્ર સૂત્રધર જ હોય છે, પણ અર્થધર હોતા નથી. (૨) કોઈ પુરુષ માત્ર અર્થધર જ હોય છે પણ સૂત્રધર હોતા નથી. (૩) કોઇ પુરુષ સૂત્રધર પણ હોય છે અને અર્થધર પણ હોય છે. જેમકે કોઇ મેધાવી પુરુષ. (૪) કોઇ પુરુષ એવા હોય છે કે જે સૂત્રધર પણ હોતા નથી અને અર્થધર પણ હોતા નથી જેમકે જડ પુરુષ. ॥ સૂ. ૧૮ ॥

एवं विसिट्ठस्स--रूए १, रूयंसे २, रूयप्पभे ३, रूयकंते ४। जलकंतस्सजले१,जलरूए२,जलकंते३, जलप्पभे४। जलप्पहस्स-जले१, जलरूए२, जलप्पहे३, जलकंते ४। अमियगइस्स-तुरियगई १,खिप्पगई २, सीहगई ३, सीहविक्कमगई ४। अमियवाहणस्स-तुरियगई १, खिप्पगई २, सीहविक्कमगई ३ सिंहगई ४। वेलंबस्स-काले १, महाकाले २, अंजणे ३, रिट्ठे ४। पभंजणस्स-काले १, महाकाले २, रिट्ठे ३, अंजणे ४। घोसस्स-आवत्ते १,वियावत्ते २, नंदियावत्ते ३, महाणंदियावत्ते ४। महाघोसस्स-आवत्ते १, वियावत्ते २, महाणंदियावत्ते ३, णंदियावत्ते २०, ४। सक्कस्स—सोमे १, जमे ०, वरुणे ३, वेसमणे ४। ईसाणस्स-सोमे १, जमे २, वेसमणे ३, वरुणे ४। एवं एगंतारिया जावऽच्चुयस्स ।

चउव्विहा वाउकुमारा पण्णत्ता, तं जहा-काले १, महाकाले६, वेलंबे ३, पभंजणे ४।

चउव्विहा देवा पण्णत्ता, तं जहा—भवणवासी १, वाणमंतरा ६, जोइसिया ६, विमाणवासी ५।।सू० १९॥

छाया—चमरस्य खलु असुरेन्द्रस्य असुरकुमारराजस्य चत्वारो लोकपालाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—सोमः १, यमः २, वरुणः ३, वैश्रवणः ४। एवं बलेरपि सोमः

पुरुषाधिकारको लेकर ही अब सूत्रकार देवविशेष–पुरुषविशेष निरूपक लोकपाल आदि सूत्रोंका कथन करते हैं–" चमरस्स णं असुरिंदस्स असुरकुमाररन्नो " इत्यादि—

सूत्रार्थ — असुरेन्द्र असुरकुमारराज चमर के चार

પુરુષાધિકાર ચાલી રહ્યો છે. તેથી હવે સૂત્રકાર દેવવિશેષ–પુરુષવિશેષ નિરૂપક લોકપાલ આદિ વિષયક સૂત્રોનું કથન કરે છે—

" चमरस्स णं असुरिंदस्स असुरकुमाररन्नो " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—અસુરેન્દ્ર, અસુરકુમારરાજ ચમરના ચાર લોકપાલ છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે-(૧) સોમ, (૨) યમ, (૩) વરુણ અને (૪) વૈશ્રવણ.

१, यमः २, वैश्रवणः ३, वरुणः ४। धरणस्य–कालपालः १, कोलपालः २, शैलपालः ३, शङ्खपालः ४। एवं भूतानन्दस्य चत्वारः–कालपालः १, कोलपालः २, शङ्खपालः ३, शैलपालः ४। वेणुदेवस्य–चित्रः १, विचित्रः २, चित्रपक्षः ३, विचित्रपक्षः ४। वेणुदालेः–चित्रः १, विचित्रः २, विचित्रपक्षः ३, चित्रपक्षः।४ हरिकान्तस्य–प्रभः १, सुप्रभः २, प्रभकान्तः ३, सुप्रभकान्तः ४। हरिसहस्य–प्रभः १, सुप्रभः २, सुप्रभकान्तः ३, प्रभकान्तः ४। अग्निशिखस्य तेजाः १, तेजःशिखः २, तेजःकान्तः ३, तेजःप्रभ ४। अग्निमाणवस्य–तेजः: १, तेजःशिखः

लोकपाल होते हैं, जैसे–१ सोम, २ यम, ३ वरुण और ४ वैश्रवण। इसी प्रकार बलिके भी सोम–यम–वरुण–और वैश्रवण ये चार लोकपाल कहे गये हैं–धरणके लोकपालोंमें कालपाल १, कोलपाल २, शैलपाल ३, और शङ्खपाल ४, ये चार कहे गये हैं। इसी तरह भूतानन्दके चार लोकपाल कहे गये है, जैसे–कालपाल–१ कोलपाल–२ शैलपाल–३ और शङ्खपाल–४। वेणुदेवके चित्र–१ विचित्र २ चित्रपक्ष–३ और विचित्रपक्ष–४ ये चार लोकपाल कहे गये हैं। वेणुदालिके चित्र–१ विचित्र २ विचित्रपक्ष–३ और चित्रपक्ष–४ ये चार लोकपाल कहे गये हैं। हरिकान्तके प्रभ–१ सुप्रभ–२ प्रभकान्त–३ और सुप्रभकान्त–४ ये चार लोकपाल कहे गये हैं। हरिसहके प्रभ–१ सुप्रभ–२ सुप्रभकान्त–३ और प्रभकान्त ४ ये चार लोकपाल कहे गये हैं।

એ જ પ્રમાણે બલિના પણ સોમ, યમ, વરુણ અને વૈશ્રવણ નામના ચાર લોકપાલ કહ્યા છે. ધરણના ચાર લોકપાલોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે–– કાલપાલ, (૨) કોલપાલ, (૩) શૈલપાલ અને (૪) શંખપાલ. એ જ પ્રમાણે ભૂતાનન્દના પણ ચાર લોકપાલ કહ્યા છે. તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે–– (૧) કાલપાલ, (૨) કોલપાલ, (૩) શૈલપાલ અને શંખપાલ.

વેણુદેવના ચિત્ર, વિચિત્ર, ચિત્રપક્ષ અને વિચિત્રપક્ષ નામના ચાર લોકપાલો કહ્યા છે. વેણુદાલિકના (૧) ચિત્ર, (૨) વિચિત્ર, (૩) વિચિત્રપક્ષ, અને (૪) ચિત્રપક્ષ, એ નામના ચાર લોકપાલો કહ્યા છે.

હરિકાન્તના ચાર લોકપાલોનાં નામ આ પ્રમાણે છે––(૧) પ્રભ, (૨) સુપ્રભ, (૩) પ્રભકાન્ત અને (૪) સુપ્રભકાન્ત હરિસિંહના ચાર લોકપાલોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) પ્રભ, (૨) સુપ્રભ, (૩) સુપ્રભકાન્ત, અને (૪) પ્રભકાન્ત.

२, तेजःप्रभः ३, तेजःकान्तः ४। पूर्णस्य-रूपः १, रूपांशः २, रूपकान्तः ३, रूपप्रभः ४। एवं विशिष्टस्य-रूपः १, रूपांशः २, रूपप्रभः ३, रूपकान्तः ४। जलकान्तस्य-जलः १, जलरूपः २, जलकान्तः ३, जलप्रभः ४। जलप्रभस्य-जलः १, जलरूपः २, जलप्रभः ३, जलकान्तः ४। अमितगतेः-त्वरितगतिः १, क्षिप्रगतिः २, सिंहगतिः ३, सिंहविक्रमगतिः ४। अमितवाहनस्य-त्वरितगतिः १, क्षिप्रगतिः २, सिंहविक्रमगतिः ३, सिंहगतिः ४। वेलम्बस्य-कालः १, महा-

---

अग्निशिखके तेज-१ तेजशिख-२ तेजःकान्त-३ और तेजः प्रभ-४ ये चार लोकपाल कहे गये हैं। अग्निमाणवकके तेजाः-१ तेजःशिख-२ तेजःप्रभ-३ और तेजःकान्त ४ ये चार लोकपाल कहे गये हैं। पूर्णके रूप-१ रूपांश-२ रूपकान्त-३ एवं रूपप्रभ-४ ये चार लोकपाल कहे गये हैं। वशिष्टके रूप १, रूपांश २, रूपप्रभ ३, और रूपकांत ४ ये चार लोकपाल कहे गये हैं। जलकान्तके जल-१ जलरूप-२ जलकान्त-३ और जलप्रभ-४ ये चार लोकपाल कहे गये हैं।

जलप्रभके जल-१ जलरूप-२ जलप्रभ ३ और जलकान्त ४ ये चार लोकपाल कहे गये हैं। अमितगतिके त्वरितगति-१ क्षिप्रगति-२ सिंह-विक्रमगति-३ और सिंहगति-४ ये चार लोकपाल कहे गये हैं।

અગ્નિશિખના ચાર લોકપાલોનાં નામ આ પ્રમાણે છે--(૧) તેજ, (૨) તેજઃ શિખ, (૩) તેજઃકાન્ત અને (૪) તેજઃપ્રભ.

અગ્નિમાણુવના ચાર લોકપાલોનાં નામ આ પ્રમાણે છે--(૧) તેજ, (૨) તેજઃશિખ, (૩) તેજઃપ્રભ અને (૪) તેજઃકાન્ત.

પૂર્ણના લોકપાલોનાં નામ આ પ્રમાણે છે--(૧) રૂપ, (૨) રૂપાંશ, (૩) રૂપકાન્ત અને (૪) રૂપપ્રભ વશિષ્ઠના ચાર લોકપાલોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે- (૧) રૂપ, (૨) રૂપાંશ, (૩) રૂપપ્રભ અને રૂપકાન્ત. જળકાન્તના ચાર લોક-પાલોનાં નામ આ પ્રમાણે છે-(૧) જલ, (૨) જલરૂપ, (૩) જલકાન્ત અને (૪) જલપ્રભ

જલપ્રભના ચાર લોકપાલોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે--(૧) જલ, (૨) જલરૂપ, (૩) જલપ્રભ અને (૪) જલકાન્ત.

અમિતગતિના ચાર લોકપાલોનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) ત્વરિતગતિ, (૨) ક્ષિપ્રગતિ, (૩) સિંહગતિ, અને (૪) સિંહવિક્રમગતિ. અમિતવાહનના ચાર લોકપાલો ત્વરિતગતિ, ક્ષિપ્રગતિ, સિંહવિક્રમગતિ અને સિંહગતિ છે.

कालः २, अञ्जनः ३, रिष्टः ४। प्रभञ्जनस्य–कालः १, महाकालः २, रिष्टः ४, अञ्जनः ४। घोषस्य–आवर्तः १, व्यावर्त्तः २, नन्दिकावर्तः ३, महानन्दिकावर्तः ४। महाघोषस्य–आवर्त्तः १, व्यावर्तः २, महानन्दिकावर्तः ३, नन्दिकावर्तः २० ४। शक्रस्य–सोमः १, यमः २, वरुणः ३, वैश्रवणः ४। ईशानस्य–सोमः १, यमः २, वैश्रवणः ३, वरुणः ४। एवम् एकन्तरिताः यावद् अच्युतस्य।

चतुर्विधा वायुकुमाराः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा=कालः १, महाकालः २, वेलम्बः ३ ३ प्रभञ्जनः ४।

वेलम्बके काल–१ महाकाल–२ अञ्जन–३ रिष्ट–४ ये चार लोकपाल कहे गये हैं।

प्रभञ्जनके काल–१ महाकाल–२ रिष्ट–३ और अञ्जन–४ ये चार लोकपाल कहे गये हैं। घोषके आवर्त–१ व्यावर्त–२ नन्दिकावर्त–३ और महानन्दिकावर्त–४ ये चार लोकपाल कहे गये हैं। महाघोषके आवर्त–१ व्यावर्त–२ महानन्दिकावर्त–३ नन्दिकावर्त–४ ये चार लोकपाल कहे गये हैं। शक्रके सोम–यम–वरुण–ओर वैश्रवण ये चार लोकपाल कहे गये हैं। ईशानके सोम, यम, वैश्रवण, वरुण लोकपालमें ये चार हैं। इसी तरहसे एकान्तरित करके यावत् अच्युत-तक लोकपाल कह लेना चाहिये।

वायुकुमार चार प्रकारके कहे गये हैं—जैसे काल–१ महाकाल–२ वेलम्ब–३ और प्रभञ्जन–४। देव चार प्रकारके कहे गये हैं—भवन-

---

વેલમ્બના ચાર લોકપાલોનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) કાલ, (૨) મહાકાલ, (૩) અંજન અને (૪) રિષ્ટ.

પ્રભંજનના ચાર લોકપાલોના નામ નીચે પ્રમાણે છે, (૧) કાલ, (૨) મહાકાલ, (૩) અંજન અને (૪) રિષ્ટ

ઘોષના ચાર લોકપાલોનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) આવર્ત (૨) વ્યાવર્ત (૩) નન્દિકાવર્ત અને (૪) મહાનન્દિકાવર્ત. મહાઘોષના ચાર લોકપાલોનાં નામ આ પ્રમાણે છે-(૧) આવર્ત, (૨) વ્યાવર્ત, (૩) મહાનન્દિકાવર્ત, (૪) નન્દિકાવર્ત.

શક્રના સોમ, યમ, વરુણ અને વૈશ્રવણ, એ ચાર લોકપાલો છે. ઈશાનના પણ સોમ, યમ, વૈશ્રવણ અને વરુણ આ નામના ચાર લોકપાલો છે. એ જ પ્રમાણે ક્રમશઃ એકાંતરિત કરીને અચ્યુત પર્યન્તના ઇન્દ્રોના લોકપાલોનું કથન અહીં કરવું જોઈએ.

વાયુકુમાર ચાર પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) કાલ, (૨) મહાકાલ, (૩) વેલમ્બ અને (૪) પ્રભંજન. દેવ ચાર પ્રકારના કહ્યા છે-(૧) ભવનવાસી, (૨) વાનવ્યન્તર, (૩) જ્યોતિષ્ક અને (૪) વૈમાનિક.

चतुर्विधा देवाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-भवनवासिनः १, वानव्यन्तराः २, ज्योतिष्काः ३, विमानवासिनः ४। । सू० १९ ।

टीका—" चमरस्स " इत्यादि-चमरस्य-तदाख्यस्य " खलु " इति वाक्यालङ्कारे, असुरेन्द्रस्य असुरकुमारराजस्य दाक्षिणात्यासुरकुमाराधिपस्य चत्वारः=चतुःसंख्याः, लोकपालाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा--सोमः १, यमः २, वरुणः ३, वैश्रवणः ४।

" एवं बलिस्सवि " इत्यादि- एवं=चमरस्येवेत्यर्थः, बलेरपि--तदाख्यस्यौदीच्यासुरकुमारराजस्यापि चत्वारो लोकपालाः प्रज्ञप्ताः इत्यर्थः, ते च क्रमात्- सोमः १, यमः २, वैश्रवणः ३, वरुणः ४। इति। अत्र चमरेन्द्रस्य यश्चतुर्थो लोकपालः सोऽस्य तृतीयः, योऽस्य तृतीयः स तस्य चतुर्थ इति विशेषः। एवमग्रेऽपि सर्वत्र विज्ञेयम् ।

" धरणस्से "--त्यादि--धरणस्य--तदाख्यस्य दाक्षिणात्यनागकुमारराजस्य

वासी-१ वानव्यन्तर-२ ज्योतिष्क-३ और विमानवासी वैमानिक-४ ।

व्याख्या—असुरेन्द्र असुरकुमारराज चमर दक्षिणार्धका अधिपति है। इसके लोकपालोमें सोम-यम आदिक हैं जो कि-पहलेही सूत्रार्थमें प्रकटित किये गये हैं। बलि असुरेन्द्र उत्तरार्धके अधिपति हैं। इनकेभी चार लोकपाल हैं जो-मूलार्थमें लिखे जा चुके हैं। चमरेन्द्रका चौथा यहां तिसरा लोकपाल है और—यहांका तीसरा वहांका चौथा लोकपाल है। इसी तरह आगेभी सर्वत्र जानना चाहिये।

धरण—और भूतानन्द ये दो इन्द्र नागकुमारोंमें होते हैं, धरण दक्षिणार्धका और भूतानन्द उत्तरार्धका अधिपति हैं इनके लोकपाल वर्णित हो गये हैं। चमर और बलिके लोकपाल जैसेही इनके लोक-

---

વિશેષાર્થ—અસુરેન્દ્ર, અસુરકુમારરાજ ચમર દક્ષિણાર્ધનો અધિપતિ છે. તેના લોકપાલોનાં નામ સોમ, યમ આદિ સૂત્રાર્થમાં લખ્યાનુસાર સમજવા. બલિ અસુરેન્દ્ર ઉત્તરાર્ધનો અધિપતિ છે. તેના ચાર લોકપાલોનાં નામ સૂત્રાર્થમાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યાં છે. ચમરેન્દ્રનો ચોથો લોકપાલ અહીં ત્રીજો લોકપાલ છે અને બલીન્દ્રનો ચોથો લોકપાલ ચમરેન્દ્રનો ત્રીજો લોકપાલ છે-એટલે કે બન્નેના ત્રીજા અને ચોથા લોકપાલનાં નામો ઊલટાસૂલટી સમજવાં. એ જ પ્રમાણે આગળનું કથન પણ સમજવું.

ધરણ અને ભૂતાનન્દ, આ બે નાગકુમારોના ઈન્દ્ર છે. ધરણ દક્ષિણાર્ધનો અને ભૂતાનન્દ ઉત્તરાર્ધનો અધિપતિ છે. તેમનાં લોકપાલોનાં નામ સૂત્રાર્થમાં આપી દીધાં છે. ચમર અને બલિના લોકપાલોમા જેમ ત્રીજા અને ચોથા

'चत्वारो लोकपालाः प्रज्ञप्ताः' इत्यनुवर्तते ते यथा-कालपालः १, कोलपालः २, शैलपालः ३, शङ्खपालः ४। इति।

"एवं भूयाणंदस्से"-त्यादि-एवम्=अनन्तरोक्तधरणेन्द्रस्येव, भूतानन्दस्य =तदाख्यस्यौदीच्यनागकुमारराजस्य, चत्वारो लोकपालाः प्रज्ञप्ताः, ते यथा-कालपालः १ कोलपालः २, शङ्खपालः ३, शैलपालः ४। इति।

"वेणुदेवस्से"-त्यादि-वेणुदेवस्य-तन्नाम्नो दाक्षिणात्यसुपर्णकुमारेन्द्रस्य चत्वारो लोकपालाः प्रज्ञप्ताः ते यथा-चित्रः १, विचित्रः २, चित्रपक्षः ३, विचित्रपक्षः ४। इति।

"वेणुदालिस्से" - त्यादि-वेणुदालेः-तदाख्यस्यौदीच्यसुवर्णकुमारेन्द्रस्य चत्वारो लोकपालाः प्रज्ञप्ताः, ते यथा-चित्रः १, विचित्रः २, विचित्रपक्षः ३, चित्रपक्षः ४। इति।

"हरिकंतस्से"-त्यादि-हरिकान्तस्य-तदाख्यस्य दाक्षिणात्यविद्युत्कुमारेन्द्रस्य चत्वारो लोकपालाः प्रज्ञप्ताः, ते यथा-प्रभः १, सुप्रभः २, प्रभकान्तः ३, सुप्रभकान्तः ४। इति।

पालोमें संख्याका आगे पीछे हुवा है, धरणका तीसरा शैलपाल यहाँ चौथे स्थानपर है और यहांके चौथे स्थानका लोकपाल वहां तीसरे स्थानपर आया है। वेणुदेव-और वेणुदालि ये दो इन्द्र सुपर्णकुमारोंमें होते हैं, दक्षिणार्धके अधिपति वेणुदेवके लोकपालोंमें चित्र-विचित्र चित्रपक्ष-विचित्रपक्ष हैं। तथा वेणुदालि जोकि उत्तरार्धके अधिपति है उसके लोकपाल चित्र-विचित्र-विचित्रपक्ष चित्रपक्ष हैं यहांभी पहेलेका चौथा दूसरेका तीसरा होगया है।

हरिकान्त-और हरिसह यह दो इन्द्र विद्युत्कुमारोंमें हैं, इनके लोकपालोंके नाम प्रभ १, सुप्रभ २, सुप्रभकान्त ३, और प्रभकान्त हैं।

લોકપાલોનાં નામ ઊલટા સૂલટી કરવાનું કહ્યું છે તેમ અહીં પણ કરવું જોઈએ. એટલે કે ધરણનો ત્રીજો લોકપાલ (શૈલપાલ) ભૂતાનંદનો ચોથો લોકપાલ છે અને ધરણનો ચોથો લોકપાલ ભૂતાનંદનો ત્રીજો લોકપાલ છે. વેણુદેવ અને વેણુદાલિ, આ બે સુપર્ણકુમારોના ઈન્દ્રો છે દક્ષિણાર્ધના અધિપતિ વેણુદેવના લોકપાલોનાં નામ ચિત્ર, વિચિત્ર, ચિત્રપક્ષ અને વિચિત્રપક્ષ છે અને ઉત્તરાર્ધના અધિપતિ વેણુદાલિના લોકપાલોનાં નામ આ પ્રમાણે છે-ચિત્ર, વિચિત્ર, વિચિત્રપક્ષ અને ચિત્રપક્ષ. અહીં પણ ત્રીજા અને ચોથા લોકપાલોનાં નામ ઉપર મુજબ ઊલટા સૂલટી સમજવા.

હરિકાન્ત અને હરિસહ, આ બે ઈન્દ્રો વિદ્યુત્કુમારોના છે. હરિકાન્ત દક્ષિણાર્ધનો અધિપતિ છે અને હરિસહ ઉત્તરાર્ધનો અધિપતિ છે. તેમનાં

" हरिस्सहस्से "-त्यादि-हरिसहस्य-तदाख्यस्य औदीच्यविद्युत्कुमारेन्द्रस्य लोकपालाश्चत्वारो ज्ञेयाः, ते यथा-प्रभः १, सुप्रभः २, सुप्रभकान्त ३, प्रभकान्तः ४। इति।

" अग्गिसिहस्से "-त्यादि-अग्निशिखस्य-तदाख्यस्य दाक्षिणात्याग्निकुमारेन्द्रस्य लोकपालाश्चत्वारः प्रज्ञप्ताः, ते यथा-तेजाः १, तेजश्शिखः २, तेजः कान्तः ३, तेजःप्रभः ४। इति।

" अग्गिमाणस्से "-त्यादि - अग्निमाणवस्य-तदाख्यस्यौदीच्याग्निकुमारेन्द्रस्य लोकपालाश्चत्वारः प्रज्ञप्ताः, ते यथा-तेजाः १, तेजःशिखः २, तेजःप्रभः ३, तेजःकान्तः ४। इति।

"पुण्णस्से"-त्यादि-पूर्णस्य-तदाख्यस्य दाक्षिणात्यद्वीपकुमारेन्द्रस्य लोकपालाश्चत्वारः प्रज्ञप्ताः, ते यथा-रूपः १, रूपांशः२, रूपकान्तः ३, रूपप्रभः ४। इति।

हरिकान्त दक्षिणार्धका अधिपति है-और हरिसह उत्तरार्धका। हरिसहके लोकपालोंके भी येही नाम हैं परन्तु प्रभकान्त यहां चौथा है और सुप्रभकान्त तीसरा है। अग्निशिख और अग्निमाणव ये दो इन्द्र अग्निकुमारोंके हैं, इनमें अग्निशिख दक्षिणार्धका और अग्निमाणव उत्तरार्धका अधिपति होते हैं। अग्निशिखके लोकपाल तेजाः-तेजःशिख तेजःकान्त-तेजःप्रभ, येही-अग्निमाणवके भी लोकपाल हैं केवल-पहेलेके चौथे यहांका तीसरा हो जाता हैं और-वहांके तीसरा यहांका चौथा हो जाता हैं और-वहांके तीसरा यहांका चौथा होजाते हैं।

पूर्ण-और वसिष्ठ ये दो इन्द्र द्वीपकुमारोंमें हैं इनमें पहला दक्षिणार्धका, और-द्वितीय उत्तरार्धका अधिपति हैं। पूर्णके चार लोकपाल

લોકપાલોનાં નામ-(૧) પ્રભ, (૨) સુપ્રભ, (૩) સુપ્રભકાન્ત અને (૪) પ્રભકાન્ત છે. બન્નેનાં લોકપાલોનાં નામ સરખાં છે. પણ ત્રીજા અને ચોથા લોકપાલનાં નામો ઉલટાસુલટી છે. હરિકાન્તના ત્રીજા લોકપાલનું નામ પ્રભકાન્ત છે જ્યારે હરિસહના ચોથા લોકપાલનું નામ પ્રભકાન્ત છે હરિકાન્તના ચોથા લોકપાલનું નામ સુપ્રભકાન્ત છે, જ્યારે હરિસહના ત્રીજા લોકપાલનું નામ સુપ્રભકાન્ત છે.

અગ્નિશિખ અને અગ્નિમાણુવ એ અગ્નિકુમારોના ઇન્દ્રો છે. અગ્નિશિખ દક્ષિણાર્ધનો અધિપતિ છે. તેના લોકપાલો (૧) તેજાઃ (૨) તેજઃશિખ, (૩) તેજ કાન્ત અને (૪) તેજ.પ્રભ છે. અગ્નિમાણુવ ઉત્તરાર્ધનો અધિપતિ છે. તેના લોકપાલોનાં નામ (૧) તેજાઃ, (૨) તેજઃશિખ, (૩) તેજઃપ્રભ અને (૪) તેજઃકાન્ત છે.

અહીં પણ ત્રીજા અને ચોથા લોકપાલનો ક્રમાંક ફરી જાય છે. દ્વીપકુમારોના બે ઈન્દ્રોનું નામ પૂર્ણ અને વશિષ્ટ છે. દક્ષિણાર્ધનો અધિપતિ

" एवं वसिट्ठस्से "-त्यादि - एवम्=अनन्तरोक्तपूर्णस्येव, वशिष्ठस्य=तदाख्यस्य औदीच्यदीपकुमारेन्द्रस्य लोकपालाश्चत्वारः प्रज्ञप्ताः ते यथा-रूपः १, रूपांशः २, रूपप्रभः ३, रूपकान्तः ४। इति ।

" जलकंतस्से "-त्यादि-जलकान्तस्य-तन्नामकस्य दाक्षिणात्योदधिकुमारेन्द्रस्य लोकपालाश्चत्वारः प्रज्ञप्ताः, ते यथा-जलः १, जलरूपः २, जलकान्तः ३, जलप्रभः ४। इति ।

" जलप्पहस्से "—त्यादि-जलप्रभस्य-तदाख्यस्यौदीच्योदधि-कुमारेन्द्रस्य लोकपालाश्चत्वारः प्रज्ञप्ताः ते यथा-जलः १, जलरूपः २, जलप्रभः ३, जलकान्तः ४। इति ।

" अमियगइस्से "—त्यादि-अमितगतेः-तदाख्यस्य दाक्षिणात्यस्य दिक्कुमारेन्द्रस्य लोकपालाश्चत्वारः प्रज्ञप्ताः, ते यथा-त्वरितगतिः १, क्षिप्रगतिः २, सिंहगतिः ३, सिंहविक्रमगतिः ४। इति ।

इस प्रकारसे हैं—रूप १, रूपांश २, रूपकान्त ३, और रूपप्रभ ४,। येही-लोकपाल वसिष्ठके हैं, पर तीसरेमें और चौथेमें हेरफेर हुवा है। पूर्णका जो चौथा लोकपाल है वह यहां तीसरा परिगणित हुवा है। और जो तीसरा लोकपाल है वह चौथा परिगणित हुवा है। जलकान्त और जलप्रभ ये दो इन्द्र उदधिकुमारोंमें हैं। इनमें जलकान्त दक्षिणार्धका और जलप्रभ उत्तरार्धका अधिपति हैं. जलकान्तके जल १, जलरूप २, जलकान्त ३, और जलप्रभ ये चार लोकपाल हैं, पर वहां जो चौथा है वही यहां तीसरा होता है और-जो वहां तीसरा है वह यहां चौथा है। अमितगति और अमितवाहन ये दो इन्द्र दिक्कुमारोंमें

પૂર્ણ અને ઉત્તરાર્ધનો અધિપતિ વશિષ્ટ છે. પૂર્ણના ચાર લોકપાલો આ પ્રમાણે છે—(૧) રૂપ, (૨) રૂપાંશ, (૩) રૂપકાન્ત અને (૪) રૂપપ્રભ.

વશિષ્ટના લોકપાલોનાં નામ પણ પૂર્ણના લોકપાલો જેવાં જ છે. માત્ર ત્રીજા અને ચોથાનો ક્રમ ફરી જાય છે.

ઉદધિકુમારોના બે ઇન્દ્રોના નામ જલકાન્ત અને જલપ્રભ છે. જલકાન્ત દક્ષિણાર્ધનો અધિપતિ છે અને જલપ્રભ ઉત્તરાર્ધનો અધિપતિ છે.

જલકાન્તના ચાર લોકપાલોનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) જલ, (૨) જલરૂપ, (૩) જલકાન્ત અને (૪) જલપ્રભ. જલપ્રભના લોકપાલોનાં નામ પણ જલકાન્તના લોકપાલો જેવા જ છે. પણ ત્રીજા અને ચોથાનો ક્રમ ફરી જાય છે.

દિક્કુમારોના બે ઇન્દ્રોના નામ અમિતગતિ અને અમિતવાહન છે. અમિતગતિના ચાર લોકપાલોનાં નામ આ પ્રમાણે છે--(૧) ત્વરિતગતિ, (૨)

" अमियवाहणस्से "-त्यादि-अमितवाहनस्य=तदाख्यस्यौदीच्यदिक्कुमारेन्द्रस्य लोकपालाश्चत्वारः प्रज्ञप्ताः, ते यथा--त्वरितगतिः १, क्षिप्रगतिः २, सिंहविक्रमगतिः ३, सिंहगतिः ४। इति ।

" वेलंबस्से "—त्यादि--वेलम्बस्य -तदाख्यस्य दाक्षिणात्यवायुकुमारेन्द्रस्य लोकपालाश्चत्वारः प्रज्ञप्ताः, ते यथा-कालः१, महाकालः२, अञ्जनः३, रिष्ट.४। इति।

" पभंजणस्से "-त्यादि - प्रभञ्जनस्य=तदाख्यस्यौदीच्यवायुकुमारेन्द्रस्य लोकपालाश्चत्वारः प्रज्ञप्ताः ते यथा-कालः१, महाकालः, रिष्टः३, अञ्जनः ४।इति।

" घोसस्से "—त्यादि-घोषस्य-तदाख्यस्य दाक्षिणात्य - स्तनितकुमारेन्द्रस्य लोकपालाश्चत्वारः प्रज्ञप्ताः, ते यथा-आवर्तः १, व्यावर्तः २, नन्दिकावर्तः ३, महानन्दिकावर्तः ४ ।

हैं, अमितगतिके लोकपाल त्वरितगति-क्षिप्रगति-सिंहगति और सिंहविक्रमगति हैं तथा अमितवाहनके भी येही लोकपाल हैं केवल अन्तर इतनाही है-कि वहां जो सिंहविक्रमगति चौथा है वही यहां तीसरा लोकपाल हो जाता है और वहां जो तीसरा है वह यहां चौथा बन जाता है ।

वेलम्ब और प्रभञ्जन ये दो इन्द्र वायुकुमारोंमें हैं । इनमें वेलम्ब दक्षिणार्धका और प्रभञ्जन उत्तरार्धका अधिपति हैं, वेलम्बके लोकपालोंमें काल १, महाकाल २, अञ्जन ३ और रिष्ट हैं । और प्रभञ्जनके भी येही लोकपाल हैं अन्तर इतनाही है कि वेलम्बका चौथा जो रिष्ट लोकपाल है वह अञ्जनका तीसरा है । घोष और महाघोष ये दो इन्द्र स्तनितकुमारोंमें हैं इनमें घोष दक्षिणार्धका और महाघोष उत्तरार्धका अधिपति हैं, घोषके लोकपालोंमें आवर्त-व्यावर्त-नन्दिकावर्त और महा-

---

ક્ષિપ્રગતિ, (૩) સિંહગતિ અને (૪)સિંહવિક્રમગતિ. અમિતવાહનના લોકપાલોનાં નામ પણ એવા જ છે પણ અહીં (૩) સિંહવિક્રમગતિ ને ત્રીજો સમજવો અને (૪) સિંહગતિ ને ચોથો સમજવો. વાયુકુમારોના બે ઈન્દ્રોનાં નામ વેલમ્બ અને પ્રભંજન છે. વેલમ્બ દક્ષિણાર્ધનો અધિપતિ છે અને પ્રભંજન ઉત્તરાર્ધનો અધિપતિ છે વેલમ્બના લોકપાલોનાં નામ--(૧) કાલ, (૨) મહાકાલ, (૩) અંજન અને (૪) રિષ્ટ છે. પ્રભંજનના લોકપાલોનાં નામ પણ કાલ, મહાકાલ, રિષ્ટ અને અંજન છે. અહીં ત્રીજા અને ચોથા લોકપાલનો ક્રમ ફરી ગયો છે.

સ્તનિતકુમારોના બે ઇન્દ્રોનાં નામ ઘોષ અને મહાઘોષ છે. ઘોષ દક્ષિણાર્ધનો અધિપતિ છે અને મહાઘોષ ઉત્તરાર્ધનો અધિપતિ છે. ઘોષના ચાર લોકપાલોનાં નામ આ પ્રમાણે છે-(૧) આવર્ત, (૨) વ્યાવર્ત, (૩) નન્દિકાવર્ત

" महाघोसस्से "—त्यादि–महाघोषस्य = तदाख्यस्यौदीच्यस्तनितकुमारेन्द्रस्य लोकपालाश्चत्वारः प्रज्ञप्ताः, ते यथा–आवर्तः १, व्यावर्तः २, महानन्दिकावर्तः ३, नन्दिकावर्तः ४। दशभवनपतीनां दक्षिणोत्तरभेदेन विंशतेरिन्द्राणामेते लोकपाला वर्णिताः ।२०। इति ।

" सक्कस्से "—त्यादि–शक्रस्य–सौधर्मेन्द्रस्य[1] लोकपालाश्चत्वारः प्रज्ञप्ताः ते यथा–सोमः १, यमः २, वरुणः ३, वैश्रवणः ४। एत एव लोकपालाः सनत्कुमार[3] ब्रह्मलोक[5]महाशुक्र[7]प्राणत[10]न्द्राणामपि बोध्याः । इति ।

" ईसाणस्से "— त्यादि–ईशानस्य-द्वितीयदेवलोकेन्द्रस्य लोकपालाश्चत्वारः प्रज्ञप्ताः ते यथा–सोमः १, यमः २, वैश्रवणः ३, वरुणः ४ । इति।

नन्दिकावर्त हैं महाघोषके भी येही लोकपाल होते हैं केवल अन्तर यही है कि–घोषका तीसरा लोकपाल महाघोषका चौथा बन जाता है और महाघोषका चौथा लोकपाल घोषका तीसरा गिना जाता है। इस प्रकार १०–भवनपतियोंके २० वीस इन्द्रोके–लोकपाल कह दिये गये, अब–शक्रादिके लोकपाल कहे जाते है–यह शक्र सौधर्मका इन्द्र है इसके लोकपाल चार कहे गये हैं जैसे—सोम १, यम २, वरुण ३, और वैश्रवण ४। येही लोकपाल तीसरे सनत्कुमारके, ५–वे ब्रह्मलोकके, ७–वे महाशुक्रके, और १०–दशवें प्राणतेन्द्रके भी लोकपाल होते हैं ऐसा जानना चाहिये। "ईसाणस्स"—इत्यादि । ईशान नामका जो द्वितीय देवलोकेन्द्र है, उसके लोकपाल चार कहे गये हैं, जैसे–सोम १, यम २, वैश्रवण ३, वरुण ४। " एवं एगंतरिया "—इत्यादि ।

અને (૪) મહાનન્દીકાવર્ત. મહાઘોષના લોકપાલોનાં નામ પણ ઘોષના લોકપાલો જેવા જ છે. પણ મહાઘોષના ત્રીજા અને ચોથા લોકપાલનાં નામ મહાનન્દીકાવર્ત અને નન્દિકાવર્ત છે. આમ ત્રીજા અને ચોથાનો ક્રમ ફરી જાય છે.

આ રીતે દસ ભવનપતિઓનાં ૨૦ ઇન્દ્રોના લોકપાલોનું કથન કરીને હવે શક્રાદિના લોકપાલોનાં નામ પ્રકટ કરવામાં આવે છે—

શક્ર સૌધર્મકલ્પનો ઇન્દ્ર છે. તેના ચાર લોકપાલોનાં નામ આ પ્રમાણે છે--(૧) સોમ, (૨) યમ, (૩) વરુણ અને (૪) વૈશ્રવણ.

ત્રીજા સનત્કુમારના, પાંચમાં બ્રહ્મલોકના, સાતમાં મહાશુક્રના અને ૧૦ માં પ્રાણતેન્દ્રના લોકપાલોના નામ પણ શક્રના લોકપાલો જેવા જ છે. ઇશાન નામના બીજા દેવલોકના ઇશાનેન્દ્ર નામના ઇન્દ્રના ચાર લોકપાલોનાં નામ આ પ્રમાણે છે-(૧) સોમ, યમ, (૩) વૈશ્રવણ અને (૪ વરુણ.

" एवं एगंतरिया " इत्यादि—एकान्तरिताः-अन्तरं-व्यवधानं, तज्जातमेषा-मित्यन्तरिताः, एकेनान्तरिता एकान्तरिताः=एकव्यवहिता लोकपालाश्चत्वारश्चत्वारो ' यावद् अच्युतस्य '-अच्युतपर्यन्तानां=शक्रेशानातिरिक्तानां सनत्कुमारादारभ्याच्युतपर्यन्तानामष्टानामिन्द्राणां शक्रेशानयोः प्रत्येकं यथाक्रमात् सोम-यम-वरुण-वैश्रवणाः सोम-यम-वैश्रवण-वरुणा उक्तास्तथा प्रत्येकं बोध्याः, अर्थात्यथा शक्रस्य तथेशानमन्तरीकृत्य सनत्कुमारस्य, यथेशानस्य तथा सनत्कुमारमन्तरीकृत्य माहेन्द्रस्य, एवमेकैकमन्तरीकृत्य शक्रेशानवदच्युतपर्यन्तेन्द्राणां चत्वारश्चत्वारो लोकपाला बोध्याः, तथा च-शक्रवत्-सनत्कुमार ब्रह्म-महाशुक्र प्राणतेन्द्रा-

शक्र—और ईशानसे अतिरिक्त सनत्कुमारसे लेकर अच्युत पर्यन्त आठ इन्द्रोंके, और शक्र, एवं-ईशानके प्रत्येकका, जैसे-क्रमसे सोम, यम, वरुण और वैश्रवण। सोम, यम, वैश्रवण और वरुण ये लोकपाल कहे गये है वैसेही प्रत्येकके लोकपालों को जानना चाहिये। तात्पर्य इस कथनका ऐसा है कि-शक्र के जो लोकपाल कहे गये हैं वेही लोकपाल ईशानको अन्तरित करके सनत्कुमारके हैं ऐसा कहना चाहिये। तथा-जैसे लोकपाल ईशानके कहे गये हैं वैसेही लोकपालको अन्तरित करके माहेन्द्रके हैं ऐसे कहे गये हैं। इस तरह एक एकको अन्तरित करके शक्र और ईशानके जैसे अच्युत पर्यन्त इन्द्रोंके चार-२ लोकपाल जानना चाहिये। तथाच—शक्रके सदृश सनत्कुमार, ब्रह्म, महाशुक्र, और प्राणत इन इन्द्रोंके लोकपाल हैं। और ईशान सदृश माहेन्द्र,

" एवं एगंतरिया " ઈત્યાદિ—

શક્ર અને ઈશાન સિવાયના સનત્કુમારથી લઈને અચ્યુત પર્યન્તના આઠ ઈન્દ્રોના લોકપાલોનાં નામો અનુક્રમે શક્ર અને ઈશાનના લોકપાલનાં નામો પ્રમાણે સમજવા એટલે કે ત્રીજાના (સનત્કુમારના) ચાર લોકપાલોનાં નામ સોમ, યમ, વરુણ અને વૈશ્રવણ છે, માહેન્દ્ર (ચોથા દેવલોકનો ઈન્દ્ર) ના લોકપાલો સોમ, યમ, વૈશ્રવણ અને વરુણ છે. આ રીતે એક એક દેવલોકને અન્તરિત કરીને જો લોકપાલોનાં નામો આપવામાં આવે, તો તે નામો સરખાં આવે છે. જેમકે શક્રની જેમ સનત્કુમાર, બ્રહ્મ, મહાશુક્ર અને પ્રાણત, આ ચાર દેવલોકના ઈન્દ્રોના લોકપાલોનાં નામ સોમ, યમ, વરુણ અને વૈશ્રવણ છે. અને માહેન્દ્ર, લાન્તક, સહસ્રાર અને અચ્યુતના ઈન્દ્રોના લોકપાલોનાં નામ

णाम्, ईशानवद्–माहेन्द्र - लान्तक - सहस्राराच्युतेन्द्राणां लोकपाला भवन्तीति पर्यवसितम् ।

" चउव्विहा वाउकुमारा " इत्यादि—वायुकुमारश्चत्वारः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–कालः १, महाकालः२, वेलम्बः ३, प्रभञ्जनः ४। एते पातालकलशस्वामिनः सन्तीति।

" चउव्विहा देवा " इत्यादि—देवाश्चतुर्विधाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–भवनवासिनः १, वानव्यन्तराः २, ज्योतिष्काः ३, विमानवासिनः ४। इति। सू० १९ ।

पूर्वं देवानां संख्या प्रोक्ता, संख्यैव प्रमाणमिति प्रसङ्गात् प्रमाण–स्वरूपं निरूपयितुमाह—

मूलम्—चउव्विहे पमाणे पण्णत्ते, तं जहा–दव्वप्पमाणे १, खेतप्पमाणे २, कालप्पमाणे ३, भावप्पमाणे ४। सू. २० ।

लान्तक, सहस्रार और अच्युत इन इन्द्रोंके लोकपाल हैं ऐसा निष्कर्ष समझना चाहिये ।

" चउव्विहा वाउकुमारा " इत्यादि—वायुकुमार जो चार प्रकारके कहे गये हैं जैसे–काल १, महाकाल २, वेलम्ब ३ और प्रभञ्जन ४, सो ये सब वायुकुमार पातालकलशोंके स्वामी हैं। भवनवासी आदिके भेदसे जो चार भेद देवोंके कहे गये हैं, वे स्पष्ट हैं ॥ सू० १९ ॥

पहले जो देवोंकी संख्या कही गई है वह संख्याही प्रमाणस्वरूप होती है। अतः–इसी प्रसङ्गको लेकर सूत्रकार प्रमाणके स्वरूपका निरूपण करते है। " चउव्विहे पमाणे पण्णत्ते " इत्यादि—

ઈશાનેન્દ્રના લોકપાલો જેવા છે–એટલે કે સોમ, યમ, વૈશ્રવણ અને વરુણ છે. આ રીતે એકાંતરે આવતા દેવલોકોના ઇન્દ્રોના લોકપાલોનાં નામ સરખાં જ છે.

" ચઉવ્વિહા વાઉકુમારા " ઇત્યાદિ –

વાયુકુમારોના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) કાલ, (૨) મહાકાલ, (૩) વેલમ્બ અને (૪) પ્રભંજન. આ બધાં વાયુકુમારો પાતાળકલશોના સ્વામી છે.

દેવોના ભવનવાસી આદિ જે ચાર ભેદ કહ્યા છે તેનું કથન સ્પષ્ટ હોવાથી અહીં તેમનું વધુ વિવેચન કર્યું નથી. ॥ સૂ. ૧૯ ॥

પહેલાના સૂત્રમાં દેવોની સંખ્યા કહેવામાં આવી, તે સંખ્યા જ પ્રમાણ સ્વરૂપ હોય છે. તે સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર પ્રમાણના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે. " ચઉવ્વિહે પમાણે પણ્ણત્તે " ઇત્યાદિ—

छाया—चतुर्विधं प्रमाणं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-द्रव्यप्रमाणं १, क्षेत्रप्रमाणं २, कालप्रमाणं ३, भावप्रमाणम् ४। । सू० २० ।

टीका—" चउव्विहे पमाणे " इत्यादि-प्रमाणं-प्रमितिः प्रमाणम्, यद्वा-प्रमीयते=परिच्छिद्यतेऽनेनेति प्रमाणं, तच्चतुर्विधं-चतुष्प्रकारं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-द्रव्यप्रमाणं, क्षेत्रप्रमाणं, कालप्रमाणं, भावप्रमाणम्। तत्र द्रव्यप्रमाणम्-द्रव्यमेव प्रमाणं द्रव्यप्रमाणम्, यद्वा-द्रव्येण दण्डादिना प्रमाणं परिच्छेद इति, यथा दण्डादिना द्रव्येण धनुरादिना वा शरीरादेः प्रमाणं क्रियते, यद्वा-द्रव्यस्य जीवादेः प्रमाणम्, यद्वा-परमाण्वादौ द्रव्ये पर्यायाणां प्रमाणम्-द्रव्यप्रमाणाम्, तत्र द्रव्य प्रमाणं द्विविधं-प्रदेशनिष्पन्नं १, विभागनिष्पन्नं २ च, तत्राऽऽद्यं-परमाण्वाद्य-

---

सूत्रार्थ-प्रमाण चार प्रकारका कहा गयाहै, जैसे-द्रव्यप्रमाण, क्षेत्रप्रमाण, कालप्रमाण और भावप्रमाण।

टीकार्थ — प्रमिति (जानना) का नाम प्रमाण है अथवा-जिसके द्वारा जाना जाता है वह प्रमाण है। यह प्रमाण द्रव्य आदिके भेदसे जो चार प्रकारका कहा गया है उसका तात्पर्य ऐसा है कि द्रव्यरूप जो प्रमाण है वह द्रव्यप्रमाण है अथवा-दण्डादि द्रव्यसे जो परिच्छेद होता है वह द्रव्यप्रमाण है जैसे दण्ड आदि द्रव्यसे, अथवा धनुष आदिसे शरीरका माप किया जाता है, अथवा-जीवादि द्रव्यका जो प्रमाण है वह द्रव्यप्रमाण है। अथवा-परमाणु आदिमें पर्यायोंके प्रमाण है वह द्रव्यप्रमाण है। प्रदेश निष्पन्न और विभाग निष्पन्नके भेदसे द्रव्यप्रमाण दो प्रकारका कहा गया है। परमाणुसे लेकर अनन्त प्रदेशवाले द्रव्य तकका जो प्रमाण है वह प्रदेश निष्पन्न द्रव्य प्रमाण है।

સૂત્રાર્થ-પ્રમાણુના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે, તે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—(૧) દ્રવ્યપ્રમાણુ, (૨) ક્ષેત્રપ્રમાણુ, (૩) કાલપ્રમાણુ અને (૪) ભાવપ્રમાણુ.

ટીકાર્થ-પ્રમિતિને પ્રમાણુ કહે છે. ' પ્રમિતિ ' એટલે જાણુવું તે. જેના દ્વારા જાણી શકાય છે, તે પ્રમાણુ છે હવે તેના ચાર ભેદોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે-દ્રવ્યરૂપ જે પ્રમાણુ છે તેને દ્રવ્યપ્રમાણુ કહે છે. અથવા દંડાદિ દ્રવ્યથી (પદાર્થથી) જે પરિચ્છેદ (જ્ઞાન-જાનકારી) થાય છે તેનું નામ દ્રવ્ય પ્રમાણુ છે જેમકે-દંડ આદિ દ્રવ્યથી અથવા ધનુષ આદિથી શરીર આદિનું માપ જાણી શકાય છે, તે માપ દ્રવ્યપ્રમાણુ રૂપ ગણાય છે. અથવા-જીવાદિ દ્રવ્યનું જે પ્રમાણુ છે, તે દ્રવ્યપ્રમાણુ છે અથવા પરમાણુ આદિમાં પર્યાયોનું જે પ્રમાણુ છે તે દ્રવ્યપ્રમાણુ છે. પ્રદેશનિષ્પન્ન અને વિભાગ નિષ્પન્નના ભેદથી દ્રવ્યપ્રમાણુ બે પ્રકારનું કહ્યું છે. પરમાણુથી લઇને અનન્ત પર્યન્તના પ્રદેશવાળા દ્રવ્યનું જે

नन्तप्रदेशिकान्तं १, द्वितीयं पञ्चविधं-मानो-न्माना-ऽवमान गणित-प्रतिमानभेदात्, तत्र मानं-धान्यादिमानं सेटिकादिरूपम् १, उन्मानं-तुला कर्षादिकम् २, अवमानं-हस्तवितस्त्यादिकम् ३, गणितम्-एकादिकम् ४, प्रतिमानं-गुंजावल्लादिकम् ५। इति द्रव्यप्रमाणम्। १।

" क्षेत्रप्रमाणम् "—क्षेत्रस्य=आकाशस्य प्रमाणं क्षेत्रप्रमाणम्, तच्च द्विविधं-प्रदेशनिष्पन्नं १, विभागनिष्पन्नं २ च, तत्र प्रदेशनिष्पन्नम्-एकप्रदेशावगाढाद्य-संख्येयप्रदेशावगाढान्तम् १, विभागनिष्पन्नम् - अङ्गुल्यादिकम् २। इति क्षेत्रप्रमाणम्। २।

विभाग निष्पन्न द्रव्य प्रमाण पांच प्रकारका है, मान, उन्मान, अवमान, गणित और प्रतिमान " सेर "-आदि मापनस्रूपसे यह धान्य इतना है इस प्रकार निर्णायक प्रमाण होता है। तुला-कर्ष आदि उन्मान होता है। हस्त-वितस्ति आदिक अवमान होता है। एक दो आदि संख्या गणित होता है। गुंजा-(करजनी) आदि प्रतिमान होता है, इस प्रकारसे यह द्रव्यप्रमाण है—१

आकाशका जो माप (दूर तकका हिसाब) है वह क्षेत्रप्रमाण है। यह क्षेत्रप्रमाणभी प्रदेशनिष्पन्न और विभागनिष्पन्नके भेदसे दो प्रकारका है, एक प्रदेशावगाढसे लेकर असंख्यात प्रदेशावगाढ तक जो क्षेत्र है वह प्रदेशनिष्पन्न क्षेत्रप्रमाण है। अङ्गुली आदि जो प्रमाण है वह विभागनिष्पन्न क्षेत्रप्रमाण है।

પ્રમાણુ છે, તેનું નામ પ્રદેશ નિષ્પન્ન દ્રવ્યપ્રમાણુ છે. વિભાગ નિષ્પન્ન દ્રવ્ય-પ્રમાણુના નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકાર છે-માન, ઉન્માન, અવમાન, ગણિત અને પ્રતિમાન. શેર આદિ માનરૂપ દ્રવ્યપ્રમાણુ છે. તેની મદદથી " આ ધાન્ય આટલુ છે, " આ પ્રકારનું નિર્ણાયક પ્રમાણુ નીકળે છે. તુલા-કર્ષ આદિ ઉન્માન-રૂપ હોય છે હસ્ત, મુઠ્ઠી આદિ રૂપ અવમાન હોય છે. એક બે આદિ સંખ્યા રૂપ ગણિત હોય છે. ગુંજા (કરજની) આદિ રૂપ પ્રતિમાન હોય છે. આકાશનું જે માપ (દૂર સુધીનો હિસાબ) છે તેને ક્ષેત્રપ્રમાણુ કહે છે. તે ક્ષેત્રપ્રમાણુના પણ પ્રદેશ નિષ્પન્ન અને વિભાગ નિષ્પન્ન નામના બે ભેદ પડે છે. એક પ્રદેશાવગાઢથી લઈને અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ પર્યન્તનું જે ક્ષેત્ર છે તેને પ્રદેશ નિષ્પન્ન ક્ષેત્રપ્રમાણુ કહે છે. અંગુલી (આંગળી) આદિ જે પ્રમાણુ છે તેને વિભાગ નિષ્પન્ન ક્ષેત્રપ્રમાણુ કહે છે.

"कालप्रमाणम्"—कालस्य – समयस्य प्रमाण-मानं कालप्रमाणम्, तद्द्विविधं-प्रदेशनिष्पन्नं १ विभागनिष्पन्नं २ च, तत्राऽऽद्यम्-एकसमयस्थित्याद्यसंख्येयसमयस्थित्यन्तम् १, द्वितीयं-समयावलिकादिकम् ।

ननु द्रव्यप्रमाणमेवोच्यतां द्रव्यत्वेन क्षेत्र-कालयोरपि ग्रहणसम्भवेन तत्प्रमाणयोरप्यत्रैवान्तर्भावात् पृथक् तदुपन्यासो व्यर्थ इति चेदुच्यते-जीवादिद्रव्यविशेषकत्वेन क्षेत्र-कालयोस्तत्पर्यायत्वेन द्रव्यात् क्षेत्र-कालयोर्विशिष्टताऽस्तीति द्रव्यत्वेनैकत्वेऽपि पर्यायत्वेन तयोर्भेदं सूचयितुं क्षेत्रकालयोः प्रमाणे पृथगुपन्यस्ते । ३ । इति कालप्रमाणम् । ३ ।

समयका जो प्रमाण है वह कालप्रमाण है, यह कालप्रमाणभी दो प्रकारका है । एक प्रदेशनिष्पन्न कालप्रमाण और दूसरा विभागनिष्पन्न कालप्रमाण है, इनमें-एक समयकी स्थितिसे लेकर जो असंख्यात समय तककी स्थिति है वह प्रदेशनिष्पन्न कालप्रमाण है । तथा-समय आवलिका आदिक जो प्रमाण है वह विभागनिष्पन्न कालप्रमाण है ।

शङ्का—केवल एक द्रव्यप्रमाणही कहना चाहिये-३ क्योंकि-द्रव्यत्व रूपसे क्षेत्र और काल इनकाभी ग्रहण होही जायगा तो फिर इनका प्रमाणभी यहाँ पर अन्तर्भूत हो जायगा । अतः-पृथक्रूपसे इनका उपन्यास व्यर्थ है—३

उ०—क्षेत्र और काल जीवादि द्रव्योंके विशेषक होनेसे उनके पर्याय रूप होते हैं, अतः—द्रव्यसे क्षेत्रकालमें विशिष्टता है, इसलीये

સમયનું જે પ્રમાણ છે તેને કાળપ્રમાણ કહે છે તે કાળપ્રમાણ પણ બે પ્રકારનું છે-(૧) પ્રદેશ નિષ્પન્ન કાળપ્રમાણ અને (૨) વિભાગ નિષ્પન્ન કાળ પ્રમાણ, એક સમયની સ્થિતિથી લઇને જે અસંખ્યાત સમય પર્યન્તની સ્થિતિ હોય છે તેને પ્રદેશ નિષ્પન્ન કાળપ્રમાણ કહે છે. તથા સમય, આવલિકા આદિ રૂપ જે કાળપ્રમાણ છે તેને વિભાગ નિષ્પન્ન કાળપ્રમાણ કહે છે.

શંકા—પ્રમાણના ચાર પ્રકાર કહેવાની શી જરૂર છે. માત્ર દ્રવ્યપ્રમાણ રૂપ એક જ પ્રમાણ કહેવું જોઇએ, કારણ કે દ્રવ્યત્વરૂપે ક્ષેત્ર અને કાળ પણ ગ્રહણ થઇ જાય છે, તેથી તેમનું પ્રમાણ પણ દ્રવ્યપ્રમાણમાં જ અન્તર્ભૂત થઇ જવું જોઇએ. છતાં અહીં અલગ અલગ પ્રકાર રૂપે તેમની પ્રરૂપણા શા માટે કરવામાં આવી છે?

ઉત્તર—ક્ષેત્ર અને કાળ જીવાદિ દ્રવ્યોના વિશેષક હોવાથી તેમની પર્યાય રૂપ હોય છે. તેથી દ્રવ્ય કરતાં ક્ષેત્ર અને કાળમાં વિશિષ્ટતા છે. તે કારણે

"भावप्रमाणम्"—भाव एव भावानां वा प्रमाणं भावप्रमाणम्, तच्च त्रिविधं-गुण-नय-संख्याभेदात्, तत्र गुणाः-जीवस्य ज्ञान-दर्शन-चारित्राणि, तत्र ज्ञानं-प्रत्यक्षा-ऽनुमानो-पमाना-ऽऽगमरूपं प्रमाणमिति, दर्शनं-तत्त्वश्रद्धानम्, चारित्रं-सावद्यविरतिरूपम्, नयाश्च-नैगमादयः, संख्या-एकद्वित्रिचतुरादिकेति भावप्रमाणम् ।४। सू० २० ।

देवाधिकारादेवेदं दिक्कुमारीमहत्तरिका निरूपकसूत्रचतुष्टयमाह—

मूलम्—चत्तारि दिसाकुमारिमहत्तरियाओ पण्णत्ताओ, तं जहा–रूया १, रूयंसा २, सुरूवा ३, रूयावई ४। चत्तारि

द्रव्यत्वकी अपेक्षा एक होने पर भी पर्यायकी अपेक्षा उन दोनोंमें द्रव्यमें और पर्यायमें भेद होता है इस वातकी सूचनाके निमित्त क्षेत्र और काल (ये दोनों) पृथक् पृथक् प्रमाण कहे गये हैं ।

भावरूप जो प्रमाण है वह, अथवा भावोंका जो प्रमाण है वह भाव-प्रमाण है। यह भावप्रमाण तीन प्रकारका कहा गया है। गुण–नय और संख्या, इनमें गुणरूप भावप्रमाण जीवके ज्ञान–दर्शन और चारित्र हैं, प्रत्यक्ष अनुमान आगम और उपमान ये ज्ञानरूप भावप्रमाण हैं। तत्त्वोंका श्रद्धान करना यह दर्शनरूप भावप्रमाण है। सावद्य कार्योंसे विरति होना यह चारित्ररूप भावप्रमाण है। नैगमादि जो नय हैं वे नयरूप भावप्रमाण हैं। एक–दो आदि जो संख्या है वह संख्यारूप भावप्रमाण है। इस प्रकारसे यह प्रमाणका निरूपण किया ॥ सू० २० ॥

દ્રવ્યની અપેક્ષાએ એક હોવા છતાં પણ પર્યાયની અપેક્ષાએ તે બન્નેમાં (દ્રવ્યમાં અને પર્યાયમાં) ભેદ હોય છે આ વાતને પ્રકટ કરવા નિમિત્તે ક્ષેત્ર અને કાળ (એ બન્ને) ને પૃથક્ પૃથક્ (જુદાં જુદાં) પ્રમાણ કહ્યાં છે.
ભાવરૂપ જે પ્રમાણ છે તેને અથવા ભાવોનું જે પ્રમાણ છે તેને ભાવપ્રમાણ કહે છે. તે ભાવપ્રમાણ ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે—(૧) ગુણ, (૨) નય અને (૩) સંખ્યા. જીવના જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર, એ ગુણરૂપ ભાવપ્રમાણ છે. પ્રત્યક્ષ અનુમાન, આગમ અને ઉપમાન તે જ્ઞાનરૂપ ભાવપ્રમાણ છે. તત્ત્વો પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખવી તે દર્શનરૂપ ભાવપ્રમાણ છે, અને સાવદ્ય કાર્યોમાંથી વિરતિ થવી તેનું નામ ચારિત્રરૂપ ભાવપ્રમાણ છે. નૈગમ આદિ જે નય છે, તે નયરૂપ ભાવ-પ્રમાણ છે. એક બે આદિ જે સંખ્યા છે તે સંખ્યારૂપ ભાવપ્રમાણ છે. આ રીતે અહીં પ્રમાણનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ॥ સૂ. ૨૦ ॥

विज्जुकुमारिमहत्तरियाओ पण्णत्ताओ, तं जहा-चित्ता १, चित्तकणगा २, सतेरा ३, सोत्तामणी ४। । सू० २१ ॥

सक्कस्स णं देविंदस्स देवरन्नो मज्झिपरिसाए देवाणं चत्तारिपलिओवमाइं ठिई पण्णत्ता । ईसाणस्स णं देविंदस्स देवरन्नो मज्झिमपरिसाए देवीणं चत्तारिपलिओवमाइं ठिई पण्णत्ता ॥ सू० २२ ॥

चउव्विहे संसारे पण्णत्ते, तं जहा-दव्वसंसारे १, खेत्तसंसारे २, कालसंसारे ३, भावसंसारे ४ । सू० २३ ।

छाया—चतस्रो दिक्कुमारीमहत्तरिकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-रूपा १, रूपांशा २, सुरूपा ३, रूपावती ४। चतस्रो विद्युत्कुमारीमहत्तरिकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-चित्रा १, चित्रकनका २, शतेरा ३, सौत्रामणिः ४ । सू० २१ ।

शक्रस्य खलु देवेन्द्रस्य देवराजस्य मध्यमपरिषदि देवानां चतुः-पल्योपमा स्थितिः प्रज्ञप्ता । ईशानस्य खलु देवेन्द्रस्य देवराजस्य मध्यमपरिषदि देवीनां चतुःपल्योपमा स्थितिः प्रज्ञप्ता । सू० २२ ।

देवाधिकारको लेकर ही अब सूत्रकार दिक्कुमारि महत्तरिकाओंका निरूपण इस चार सूत्रोंसे करते हैं ।

" चत्तारि दिसाकुमारिमहत्तरियाओ पण्णत्ताओ " इत्यादि—

सूत्रार्थ-दिक्कुमारि महत्तरिकाएं चार प्रकारकी कही गईहैं। जैसे-रूपा १, रूपांशा २, सुरूपा ३ और रूपावती ४ । (२१) विद्युत्कुमारी महत्तरिकाएं चार प्रकारकी कही गई हैं । जैसे-चित्रा १, चित्रकनका २ शतेरा ३, और सौत्रामणि ४, । देवेन्द्र देवराज शक्रकी मध्यम परिषदामें देवोंकी

દેવાધિકારની અપેક્ષાએ હવે સૂત્રકાર દિક્કુમારી મહત્તરિકાઓનું નિરૂપણ આ ચાર સૂત્રો દ્વારા કરે છે—" चत्तारि दिसाकुमारी महत्तरियाओ पण्णत्ताओ " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ-દિક્કુમારિ મહત્તરિકાઓ ચાર પ્રકારની કહી છે-(૧) રૂપા, (૨) રૂપાંશા (૩) સુરૂપા અને (૪) રૂપાવતી વિદ્યુત્કુમારી મહત્તરિકાઓ પણ નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકારની કહી છે-(૧) ચિત્રા, (૨) ચિત્રકનકા, (૩) શતેરા અને (૪) સૌત્રામણિ. દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક્રની મધ્યમ પરિષદામાં દેવોની ચાર પલ્યોપમની

चतुर्विधः संसारः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-द्रव्यसंसारः १, क्षेत्रसंसारः २, काल-संसारः ३, भावसंसारः ४ । सू० २३ ।

टीका—" चत्तारि दिसा० " इत्यादि—चतस्रः, दिक्कुमारीमहत्तरिकाः-दिशां कुमार्यो दिक्कुमार्यस्ताश्च ताः महत्तरिकाः=प्रधानतमाः-दिक्कुमारी महत्तरिकाः, यद्वा दिक्कुमारीणां महत्तरिका दिक्कुमारीमहत्तरिकाः, प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-रूपा १, रूपांशा २, सुरूपा ३, रूपावती ४। एताश्चतस्रो मध्यरुचकवास्तव्या अर्हतोजातमात्रस्य नालकर्तनादिकं कुर्वन्तीति ।

" चत्तारि विज्जु० " इत्यादि—चतस्रो विद्युत्कुमारीमहत्तरिकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-चित्रा १, चित्रकनका २, शतेरा ३, सौत्रामणिः ४। एताश्चतस्रो विदिग्रुचकनिवासिन्यो भगवतः श्रीमतोऽर्हतो जातमात्रस्य चतसृष्वपि दिक्षु स्थिता दीपिकाहस्ता गायन्तीति । सू० २१ ।

चार पल्योपमकी स्थिति कही गई हैं । देवेन्द्र देवराज ईशानकी मध्यम परिषदामें देवियोंकी चार पल्योपमकी स्थित्ति कही गई है (२२) संसार चार प्रकारका कहा गया है, जैसे-द्रव्यसंसार १, क्षेत्रसंसार २, काल-संसार ३ और भावसंसार ४ (२३)

टीकार्थ — दिशाओंकी जो कुमारिकाएं हैं वे दिक्कुमारिका हैं, ये प्रधानतम होनेसे महत्तरिका कही गई हैं । यद्वा-दिक्कुमारियोंकी जो महत्तरिकाएं वे दिक्कुमारी महत्तरिका हैं। इनके नाम रूपा-१, रूपांशा-२ आदि हैं। ये चारों रुचकद्वीपके मध्यमें रहती हैं । जब अर्हन्त उत्पन्न होते हैं तब वे उनके नाल आदिको काटनेका काम करती हैं। चित्रा-१ चित्रकनका आदिके भेदसे जो चार विद्युत्कुमारिकाएं कही गई हैं। ये रुचकद्वीपकी विदिशाओंमें रहती हैं।

સ્થિતિ કહી છે. દેવેન્દ્ર દેવરાજ ઇશાનની મધ્યમ પરિષદામાં દેવીઓની ચાર પલ્યોપમની સ્થિતિ કહી છે. ॥ સૂ. ૨૧-૨૨ ॥

સંસાર ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે--(૧) દ્રવ્યસંસાર, (૨) ક્ષેત્રસંસાર (૩) કાલસંસાર અને (૪) ભાવસંસાર ॥ સૂ. ૨૩ ॥

સૂત્ર ૨૧ અને ૨૨ નો વિશેષાર્થ—દિશાકુમારીઓને દિક્કુમારીઓ કહે છે. તેઓ પ્રધાનતમ હોવાથી તેમને મહત્તરિકાઓ કહી છે. અથવા દિક્કુમારીઓની જે મહત્તરિકાઓ છે તેમને દિક્કુમારી મહત્તરિકાઓ કહે છે. તેમનાં નામ રૂપા, રૂપાંશા, સુરૂપા અને રૂપાવતી છે. તે ચારે રુચકદ્વીપની મધ્યમાં રહે છે. જ્યારે અર્હન્ત ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તેમની નાલ વગેરે કાપવાનું કામ તેઓ કરે છે. ચિત્રા, ચિત્રકનકા આદિના ભેદથી જે ચાર વિદ્યુત્કુમારિકાઓ કહી છે, તેઓ રુચકદ્વીપની વિદિશાઓમાં રહે છે. જ્યારે અર્હન્ત પ્રભુનો

"सक्कस्से"-त्यादि—शक्रेशानयोः सूत्रद्वयं सुगमम् । सू० २२ ।

देवाश्च संसारिण इति संसारसूत्रमाह—"चउव्विहे संसारे" इत्यादि-संसरणं-परिभ्रमणं संसारः, स चतुर्विधः-द्रव्यसंसारः १, क्षेत्रसंसारः २, कालसंसारः ३, भावसंसारः ४। तत्र द्रव्याणां जीवपुद्गललक्षणानां संसारः-परिभ्रमणं द्रव्यसंसारः १। क्षेत्रसंसारः-चतुर्दशरज्ज्वात्मकः, यद्वा-यत्र क्षेत्रे संसारो व्याख्यायते तदेव क्षेत्रं क्षेत्ररूपाधिकरण संसाररूपाधेययो (क्षेत्र-संसारयो) रभेदोपचारात् संसारशब्देन व्यवह्रियते २।

जब अर्हन्त प्रभुका जन्म होता है तब ये चारों दिशाओंमें खडी होकर भगवानके पास हाथोंमें दीप लिये गीतोंको गाती हैं ॥ सू० २१ ॥

शक्र और ईशान सम्बन्धी सूत्र सुगम सुबोध हैं। देव संसारी होते हैं, अतः—इसी बातको लेकर सूत्रकारने यह संसारसूत्र कहा है। परिभ्रमणका नाम संसार है। यह संसार द्रव्यसंसार आदिके भेदसे जो चार प्रकारका कहा गया है-उसका अभिप्राय है कि जीव और पुद्गलोंके पारस्परिक सम्बन्धका नाम संसार है। जीव जब पुद्गलके सम्बन्धरूप बन्धनसे मुक्त हो जाता है तब वह मुक्त जीव कहा जाता है। अथवा-पुद्गलरूप कर्मके सम्बन्धसे जो जीवका चार गतियोंमें परिभ्रमण होता है वह संसार है। १४ राजू प्रमाण जो क्षेत्र है वह क्षेत्र संसार है, अथवा-जिस क्षेत्रमें संसार परिभ्रमण व्याख्यात होता है वह क्षेत्र संसार है। यहां क्षेत्ररूप अधिकरण और संसाररूप आधेयमें अभेदोपचारसे क्षेत्रको संसार शब्दसे व्यवहृत किया गया है।

જન્મ થાય છે, ત્યારે આ ચારે વિદ્યુત્કુમારીઓ હાથમાં દીપક લઈને ગીતો ગાતી ગાતી ભગવાનની પાસે ઊભી રહે છે. ॥ સૂ. ૨૧ ॥

શક્ર અને ઈશાન સંબંધી સૂત્ર સુગમ હોવાથી અહીં તેનો વિશેષાર્થ આપ્યો નથી. દેવ સંસારી હોય છે, આ સંબંધને અનુલક્ષીને સૂત્રકારે આ સંસારસૂત્રનું કથન કર્યું છે. પરિભ્રમણનું નામ સંસાર છે, તેના દ્રવ્યસંસાર આદિ જે ચાર ભેદ કહ્યા છે, તેનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—

જીવ અને પુદ્ગલોના પારસ્પરિક સંબંધનું નામ સંસાર છે. જીવ જ્યારે પુદ્ગલોના સંબંધ રૂપ બન્ધનમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે ત્યારે તેને મુક્ત જીવ કહેવાય છે. અથવા પુદ્ગલરૂપ કર્મના સંબંધથી જીવને ચાર ગતિઓમાં જે ભ્રમણ કરવું પડે છે તેનુ નામ સંસાર છે. ૧૪ રાજૂપ્રમાણ જે ક્ષેત્ર છે તેને ક્ષેત્રસંસાર કહે છે. અથવા જે ક્ષેત્રમાં સંસાર પરિભ્રમણ વ્યાખ્યાત થાય છે તે ક્ષેત્રનું નામ ક્ષેત્રસંસાર છે. અહીં ક્ષેત્રરૂપ અધિકરણ અને સંસારરૂપ આધેયમાં અભેદોપચારની અપેક્ષાએ ક્ષેત્રને સંસાર શબ્દથી વ્યવહૃત કરવામાં આવેલ છે.

'कालसंसारः'—कालस्य–समयावलिकादिलक्षणस्य संसारः–चक्रन्यायेन परिभ्रमणं, पल्योपमादिकालविशेषविशेषितं वा यद् भ्रमणं कस्यापि जीवस्य नरकादिषु स कालसंसारः, यद्वा–यस्मिन् पौरुष्यादिके काले संसारो व्याख्यायते स कोलोऽपि संसार उच्यते, अभेदात् ३।

'भावसंसारः'–भावानामौदयिकादीनां वर्णादीनां वा संसारः–संसरणपरिणामो भावसंसार इति। सू० २३।

पूर्वं द्रव्यादि संसार उक्तः, स चानेकनयैर्दृष्टिवादे विविच्यत इति दृष्टिवादं सभेदं निरूपयितुमाह —

मूलम्—चउव्विहे दिट्ठिवाए पण्णत्ते, तं जहा–परिकम्मं १, सुत्ताइं २, पुव्वगए ३, अणुजोगे ४।। सू० २४।

छाया—चतुर्विधो दृष्टिवादः प्रज्ञप्तः तद्यथा–परिकर्म १, सूत्राणि २, पूर्वगतम् ३, अनुयोगः ४ ॥ सू० २४ ॥

समयावलिकादि रूप कालका जो चक्र न्यायसे परिभ्रमणहै वह कालसंसार है। अथवा–नरकादिकोंमें किसी जीवका पल्योपम आदि रूपकाल विशेष से विशेषित जो परिभ्रमण है वह–संसार है। अथवा–जिस पौरुषी आदिक कालमें संसार व्यवहार होता है वह कालभीअभेद उपचारसे काल कहा गया है। औदयिक (औदायिक) आदि भावोंका अथवा वर्णादि रूप गुणोंका जो परिभ्रमणरूप परिणमन है वह भावसंसार है ॥ सू० २३॥

कथित द्रव्यादि संसार अनेक नयोंसे दृष्टिवाद में विचलित हुवा है–अतः अब सूत्रकार भेद सहित उसी दृष्टिवादका निरूपण करते हैं.

"चउव्विहे दिट्ठिवाए पण्णत्ते" इत्यादि—

સમય, આવલિકા આદિ રૂપ કાળનું જે ચક્ર ન્યાયથી પરિભ્રમણ છે, તે કાળસંસાર છે, અથવા નરકાદિ કોમાં કોઇ જીવનું પલ્યોપમ આદિ કાળવિશેષ યુક્ત જે પરિભ્રમણ છે, તેનું નામ કાળસંસાર છે અથવા જે પ્રહર આદિ કાળથી સંસાર–વ્યવહાર ચાલે છે, તે કાળને પણ અભેદોપચારથી કાળસંસાર કહ્યો છે. ઔદયિક આદિ ભાવોનું અથવા વર્ણાદિ રૂપ ગુણોનું જે પરિભ્રમણરૂપ પરિણમન છે, તે ભાવસંસાર છે. ॥ સૂ. ૨૩ ॥

પહેલાના સૂત્રમાં દ્રવ્યાદિ સંસારનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું, તે સંસારની અનેક નયો દ્વારા દૃષ્ટિવાદમાં વિચારણા થઇ છે, તેથી હવે સૂત્રકાર દૃષ્ટિવાદનું ભેદોસહિત નિરૂપણ કરે છે—" ચઉવ્વિહે દિટ્ઠિવાએ પણ્ણત્તે " ઇત્યાદિ—

टीका—" चउव्विहे दिट्ठिवाए " इत्यादि—दृष्टिवादः-दृष्टयो दर्शनानि-नैगमादयो नयाः, तानि उद्यन्ते-उच्यन्तेऽत्रेति दृष्टिवादः। यद्वा 'दृष्टिपात' इतिच्छाया, तत्पक्षे दर्शनानि पतन्ति-अवतरन्ति यत्रेति दृष्टिपातो-द्वादशमङ्गम्, स चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-" परिकर्म "-सूत्रादिग्रहणयोग्यतासम्पादनसमर्थं कर्म परिकर्म कथ्यते, गणितादिकर्मवत्, तच्च सिद्धश्रेणिकादि।

" सूत्राणि "—ऋजुसूत्रप्रभृतीनि द्वाविंशतिः, इह सर्वद्रव्यपर्यायनयाद्यर्थ-सूचनात्सूत्राणि कथ्यन्ते।

" पूर्वगतम् "-तत्र पूर्वाणि-सर्वश्रुतात्पूर्वं क्रियमाणत्वात्पूर्वाणि, तानि चोत्पादप्रभृतीनि चतुर्दश, तत्र गतं-प्रविष्टं यत् श्रुतं तत् पूर्वगतम्, पूर्वगतशब्देन

सूत्रार्थ-दृष्टिवाद चार प्रकारका कहा गया है। जैसे-परिकर्म १, सूत्र २, पूर्वगत ३ और अनुयोग ४।

टीकार्थ — नैगमादिनयोंका नाम दृष्टि है, इन दृष्टियोंका जिसमें वर्णन है वह-दृष्टिवाद है। अथवा-" दिट्ठिवाए " की संस्कृतच्छाया दृष्टिवाद है। इस पक्षमें दर्शनोंका जिसमें स्वरूप कथन हो ऐसा १२ वां सूत्र दृष्टिपात है। यह दृष्टिवाद परिकर्म आदिके भेदसे जो चार प्रकारका कहा गया है उन प्रत्येकका तात्पर्य ऐसा है-जो कर्म गणितादि कर्मकी तरह सूत्रादि ग्रहण करनेकी योग्यताका सम्पादन करनेमें समर्थ होता है वह परिकर्म है। यह परिकर्म सिद्धश्रेणिकादि रूप है। ऋजुसूत्र आदि २२-सूत्र है। ये २२ सूत्र सर्वद्रव्य, सर्वपर्याय, नय, आदिरूप अर्थका सूचन करते है इसलिये सूत्र कहे गये हैं। " पूर्वगत "-सर्वश्रुतके पूर्व किये गये होनेसे उत्पात आदि १४ पूर्वोंको

સૂત્રાર્થ-દૃષ્ટિવાદના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે--(૧) પરિકર્મ, (૨) સૂત્ર (૩) પૂર્વગત અને (૪) અનુયોગ.

ટીકાર્થ — નૈગમાદિ નયોનું નામ દૃષ્ટિ છે. તે દૃષ્ટિઓનું જેમાં વર્ણન છે તે દૃષ્ટિવાદ છે અથવા " दिट्ठिवाए " આ પદની સંસ્કૃત છાયા 'દૃષ્ટિવાદ' છે. આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો દર્શનોના સ્વરૂપનું જેમાં કથન થયુ છે એવું બારમું અંગ દૃષ્ટિવાદ છે. તે દૃષ્ટિવાદને પરિકર્મ આદિના ભેદથી જે ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે, તે પ્રકારોનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે--જે કર્મ ગણિતાદિ કર્મની જેમ સૂત્રાદિ ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરાવવાને સમર્થ હોય છે, તે કર્મનું નામ પરિકર્મ છે. તે પરિકર્મ સિદ્ધશ્રેણિકાદિ રૂપ છે ઋજુ સૂત્ર આદિ ૨૨ સૂત્ર છે. તે ૨૨ સૂત્ર સર્વદ્રવ્ય, સર્વપર્યાય, નય આદિ રૂપ અર્થનું સૂચન કરે છે, તેથી તેમને સૂત્ર કહેવામાં આવેલ છે. " પૂર્વગત " સર્વશ્રુત કરતાં પૂર્વે (પહેલાં) કરાયેલ

पूर्वाण्येवोच्यन्ते, पूर्वप्रविष्टत्वात्, यथा हस्ताद्यङ्गप्रविष्टमङ्गुल्यादिकमङ्गशब्देन व्यवह्रियते ३।

"अनुयोगः"–योजनं योगः, अनुरूपोऽनुकूलो वा सूत्रस्य स्वकीयार्थेन सह योगः=सम्बन्ध इत्यनुयोगः ४। एषां चतुर्णां विस्तरतो विवरणं नन्दीसूत्रस्य मत्कृतायां ज्ञानचन्द्रिका टीकायामवलोकनीयमिति। सू० २४।

अनन्तरं पूर्वगतमुक्तं, तत्र प्रायश्चित्तप्ररूपणासत्त्वात् प्रायश्चित्तं सूत्रद्वयेन निरूपयितुमाह—

मूलम्–चउव्विहे पायच्छित्ते, पण्णत्ते तं जहा–णाणपायच्छित्ते १, दंसण पायच्छित्ते २, चरित्तपायच्छित्ते ३, वियत्ताकिच्चपायच्छित्ते४।

चउव्विहे पायच्छित्ते पण्णत्ते, तं जहा–पडिसेवणा पायच्छित्ते १, संजोयणापायच्छित्ते २, आरोवणापायच्छित्ते ३ पलिउंचणापायच्छित्ते ४। सू० २५।

पूर्व कहा गया है। इस पूर्वमें जो श्रुत प्रविष्ट है वह श्रुत पूर्वश्रुत है। पूर्वगत शब्दसे पूर्वही कहे जाते हैं क्योंकि–समस्त श्रुत पूर्वमें प्रविष्ट है, जैसे—हस्त आदि अङ्गमें अगङ्गुली आदि अङ्ग शब्दसे कहे जाते हैं ३। "अनुयोग" सूत्रका अपने अर्थके साथ जो अनुरूप वा–अनुकूल सम्बन्ध है वह अनुयोग है। इन चारोंका विस्तारसे वर्णन (विवरण) नन्दीसूत्रकी ज्ञानचन्द्रिका टीकामें किया है सो वहाँसे देख लेना चाहिये ॥सू.२४॥

अनन्तर उक्त पूर्वगतमें प्रायश्चित्तकी प्ररूपणाका सद्भाव होनेसे

(રચિત) હોવાથી ઉત્પાદ આદિ ૧૪ પૂર્વોને પૂર્વ કહે છે. તે પૂર્વમાં જે શ્રુત પ્રવિષ્ટ છે તે શ્રુતને પૂર્વશ્રુત કહે છે. 'પૂર્વગત' પદથી 'પૂર્વ' જ ગૃહીત થાય છે, કારણ કે સમસ્ત શ્રુત પૂર્વમાં પ્રવિષ્ટ છે. જેમ હસ્તાદિ અંગમાં આંગળી આદિ અંગનો સમાવેશ થઈ જાય છે–"હસ્ત" શબ્દથી આંગળી આદિ અંગો પણ ગ્રહણ થઇ જાય છે તેમ પૂર્વગત પદથી પૂર્વ જ ગૃહીત થાય છે. "અનુયોગ"–સૂત્રનો પોતાના અર્થની સાથે જે અનુરૂપ અથવા અનુકૂળ સંબંધ છે તેનું નામ અનુયોગ છે. આ ચારેનું સવિસ્તર વર્ણન નન્દીસૂત્રની જ્ઞાનચન્દ્રિકા ટીકામાં કરવામાં આવ્યુ છે, તો જિજ્ઞાસુ પાઠકોએ ત્યાંથી તે વાંચી લેવુ. ॥ સૂ. ૨૪ ॥

પહેલાના સૂત્રમાં જે પૂર્વગતની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી, તે પૂર્વગતમાં

छाया—चतुर्विधं प्रायश्चित्तं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-ज्ञानप्रायश्चित्तं १, दर्शनप्रायश्चित्तं २, चारित्रप्रायश्चित्तं ३, व्यक्तकृत्यप्रायश्चित्तम् ४।

चतुर्विधं प्रायश्चित्तं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-प्रतिसेवना प्रायश्चित्तं १, संयोजना प्रायश्चित्तम् २, आरोपणा प्रायश्चित्तं ३, परिकुञ्चना प्रायश्चित्तम् ४॥ सू० २५॥

टीका—" चउव्विहे पायच्छित्ते " इत्यादि—प्रायश्चित्तं-प्रायः-पापं, तस्य चित्तं-विशोधनमिति प्रायश्चित्तम्, " प्रायः पापं विजानीयाच्चित्तं तस्य विशोधनमि "-त्युक्तेः, यद्वा-प्रायो बाहुल्येन चित्तमन्तःकरणं स्वेन रूपेण तिष्ठत्यस्मिन् सतीति प्रायश्चित्तम्-अनुष्ठानविशेषः, तच्चतुर्विधं-चतुष्प्रकारं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-ज्ञान प्रायश्चित्तं-ज्ञानविषयकातिचारसंशोधनम्, एवं दर्शन-चारित्रयोरपि विज्ञेयम्,

अब सूत्रकार दो सूत्रोंसे प्रायश्चित्तका निरूपण करते हैं।

" चउव्विहे पायच्छित्ते पण्णत्ते " इत्यादि—

सूत्रार्थ-प्रायश्चित्त चार प्रकारका कहा गया है, जैसे-ज्ञान प्रायश्चित्त १, दर्शन प्रायश्चित्त २, चारित्र प्रायश्चित्त ३ और व्यक्तकृत्य प्रायश्चित्त ४। इस तरहसे भी प्रायश्चित्त चार प्रकारका कहा गया है। जैसे प्रतिसेवना प्रायश्चित्त १, संयोजना प्रायश्चित्त २, आरोपणा प्रायश्चित्त ३, और प्रतिकुञ्चना प्रायश्चित्त ४। इस सूत्रका स्पष्टार्थ इस प्रकारसे है— प्रायः—नाम पापका है और पापका जो विशोधन है वह चित्त है, तथाच-पापका विशोधन जिससे होता है वह प्रायश्चित्त है। कहाभी है—" प्रायः पापं विजानीयात्-चित्तं तस्य विशोधनम् "। अथवा-प्रायः बाहुल्यसे अन्तःकरण अपने स्वरूपसे जिसके होनेपर ठहरता है वह

પ્રાયશ્ચિત્તની પ્રરૂપણાનો સદ્‌ભાવ હોવાથી હવે સૂત્રકાર બે સૂત્રો દ્વારા પ્રાયશ્ચિત્તનું નિરૂપણ કરે છે-" चउव्विहे पायच्छित्ते पण्णत्ते " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ-પ્રાયશ્ચિત્તના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) જ્ઞાનપ્રાયશ્ચિત્ત, (૨) દર્શન પ્રાયશ્ચિત્ત, (૩) ચારિત્ર પ્રાયશ્ચિત્ત અને (૪) વ્યક્તકૃત્ય પ્રાયશ્ચિત્ત. પ્રાયશ્ચિત્તના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે—(૧) પ્રતિસેવના પ્રાયશ્ચિત્ત, (૨) સંયોજના પ્રાયશ્ચિત્ત, (૩) આરોપણા પ્રાયશ્ચિત્ત અને (૪) પરિકુંચના પ્રાયશ્ચિત્ત

હવે આ સૂત્રનો ભાવાર્થ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે-" प्रायः " એટલે 'પાપ' અને પાપના વિશોધનનું નામ 'ચિત્ત' છે. પાપનું વિશોધન (શુદ્ધિ) જેના દ્વારા થાય છે તેનું નામ જ પ્રાયશ્ચિત્ત છે કહ્યું પણ છે કે-" प्रायः पापं विजानीयात्-चित्तं तस्य विशोधनम् " અથવા "જેના સદ્‌ભાવને લીધે અંતઃકરણ પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં સામાન્યતઃ સ્થિર રહે છે તેનું નામ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. તે

" वियत्तकिच्चपायच्छित्तं " इति— व्यक्तकृत्यप्रायश्चित्तं–व्यक्तकृत्यं–व्यक्तस्य –भावतो गीतार्थस्य कृत्यं–करणीयं व्यक्तकृत्यं, तदेव प्रायश्चित्तम् , गीतार्थो हि गुरुलाघवपर्यालोचनेन यत् किञ्चनप्रायश्चित्तं ददाति तत्सर्वं पापविशोधकमेव भवतीति । ४ ।

पुनश्चतुर्विधं प्रायश्चित्तमाह—" चउव्विहे " इत्यादि–चतुर्विधं प्रायश्चित्तं प्रज्ञप्तम् , तद्यथा–प्रतिसेवनाप्रायश्चित्तम्–प्रतिसेवनं प्रतिसेवना–अकृत्यस्याऽऽसेवनमित्यर्थः, तस्या प्रायश्चित्तं प्रतिसेवना प्रायश्चित्तं, तदालोचनादिकं दशविधं तथाहि—

प्रायश्चित्त है । यह प्रायश्चित्त अनुष्ठान विशेषरूप होता है, इसे जो ज्ञानप्रायश्चित्त आदिके भेदसे चार प्रकारका कहा गया है उसका तात्पर्य ऐसा है–ज्ञान सम्बन्धी अतिचारोंका संशोधन करना यह ज्ञान प्रायश्चित्त है । दर्शन सम्बधी अतिचारोंका संशोधन करना दर्शन प्रायश्चित्त है । तथा चरित्र सम्बधी अतिचारोंका संशोधन करना यह चारित्र प्रायश्चित्त है ।

" वियत्तकिच्चपायच्छित्तं " इत्यादि—

गीतार्थ गुरुलाघवकी पर्यालोचना कर जो कुछ प्रायश्चित्त देते हैं वह सब पाप विशोधकही होता है । ऐसा यह प्रायश्चित्त व्यक्तकृत्य प्रायश्चित्त है क्योंकि–व्यक्त नाम गीतार्थका है, इनके द्वारा जो करणीय होता है वह–कृत्य है । इस व्यक्तकृत्य रूप जो प्रायश्चित्त है वह व्यक्त कृत्य प्रायश्चित्त है । ४ अकृत्यका सेवन करना इसका नाम प्रतिसेवना

પ્રાયશ્ચિત્ત અનુષ્ઠાન વિશેષરૂપ હોય છે. હવે તેના ચાર ભેદોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે–જ્ઞાન સંબંધી અતિચારોનું વિશોધન કરવું તેનું નામ જ્ઞાન પ્રાયશ્ચિત્ત છે. દર્શન સંબંધી અતિચારોનું વિશોધન કરવું તેનું નામ દર્શનપ્રાયશ્ચિત્ત છે ચારિત્રવિષયક અતિચારોનું વિશોધન કરવું તેનું નામ ચારિત્ર પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

" वियत्तकिच्चपायच्छित्तं " ઇત્યાદિ—ગીતાર્થ ગુરુલાઘવની પર્યાલોચના કરીને જે કોઇ પ્રાયશ્ચિત્ત દે છે, તે પાપવિશોધક જ હોય છે. એવું તે પ્રાયશ્ચિત્ત વ્યક્તકૃત્ય પ્રાયશ્ચિત્ત છે, કારણ કે વ્યક્ત નામ ગીતાર્થનું છે, તેમના દ્વારા જે કરણીય હોય છે તેનું નામ કૃત્ય છે. આ વ્યક્તકૃત્ય રૂપ જે પ્રાયશ્ચિત્ત છે, તેને વ્યક્તકૃત્ય પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે.

અકૃત્યનું સેવન કરવું તેનું નામ પ્રતિસેવના છે. તે પ્રતિસેવનાને દૂર કરવા માટેની જે શાસ્ત્રીય પ્રતિક્રિયા છે તેનું નામ પ્રતિસેવના પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

" आलोयण १-पडिक्कमणे २ मीस ३-विवेगे ४ तहा विउस्सग्गे ५।
तव ६-छेय ७ मूल ८ अणवट्टप्पा ९, पारंचिए १० चेव ।१। "

छाया—आलोचनं १ प्रतिक्रमणं २ मिश्रं ३ विवेक ४ स्तथा व्युत्सर्गः ५।
तप ६-श्छेद ७ मूला ८-ऽनवस्थाप्याति ९ पाराश्चित्तं १० चैव ।१।"

इति प्रतिसेवनाप्रायश्चित्तम् ।१।

" संयोजनाप्रायश्चित्तम् "—संयोजनं संयोजना, सा चैकजातीया-तिचार-मीलनं, यथा-शय्यातरपिण्डो गृहीतः, सोऽपि जलार्द्रहस्तादिना, सोऽप्यभ्याहृतः, सोऽप्याधाकर्मिकस्तत्र यत् प्रायश्चित्तं तत् संयोजनाप्रायश्चित्तम् ।२।

" आरोपणा प्रायश्चित्तम् "—आरोपणम्-एकापराधप्रायश्चित्ते पुनः पुनरा-सेवनेन विजातीयप्रायश्चित्तस्यारोपणमारोपणा, यथा पञ्चाहोरात्रप्रायश्चित्तं प्राप्तः

है। इस प्रतिसेवनाको दूर करनेके लिये शास्त्रीय प्रतिक्रियाको प्रतिसेवना प्रायश्चित्त कहा है। यह प्रायश्चित्त आलोचना आदिके भेदसे १० प्रका-रका होता है। जैसे—" आलोयणपडिक्कमणे " इत्यादि। " संयोजना प्रायश्चित्त " एक जातीय अतिचारोंका मिलना इसका नाम-संयोजना है, जैसे-शय्यातरका पिण्ड लिया और वहभी जलार्द्र हस्तादिसे दिया गया हो, अभ्याहृत लिया वह भी-आधाकर्मिक, यहां जो प्रायश्चित्त है वह संयोजना प्रायश्चित्त है।

" आरोपणा प्रायश्चित्त "—एक अपराधके प्रायश्चित्तमें पुनः पुनः उसीके आसेवनसे विजातीय प्रायश्चित्तका अध्यारोपण करना इसका

તે પ્રાયશ્ચિત્તના આલોચના આદિ ૧૦ પ્રકાર છે. કહ્યું પણ છે કે—
" आलोयण पडिक्कमणे " ઇત્યાદિ.

સંયોજના પ્રાયશ્ચિત્ત—એક જાતીય અતિચારોને સંયોગ થવો તેનું નામ સંયોજના છે. જેમકે શય્યાતરપિંડ ગ્રહણ કરવામાં આવે તો અતિચાર લાગે અને એ જ શય્યાતરપિંડ ભીના હાથે અપાયો હોય તો તેથી પણ અતિચાર લાગે. અભ્યાહૃત પિંડ ગ્રહણ કરવામાં આવે અને તે પણ આધા-કર્મ દોષયુક્ત હોય તો ત્યાં પણ એક જાતના અતિચારોનું સંયોજન થયું ગણાય. તેની વિશુદ્ધિ નિમિત્તે જે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવામાં આવે છે, તેને સંયોજના પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે.

" આરોપણા પ્રાયશ્ચિત્ત " એક જ જાતના અપરાધનું વારંવાર આસેવન થવાથી વિજાતીય પ્રાયશ્ચિત્તનું અધ્યારોપણ કરવું તેનું નામ આરોપણા પ્રાયશ્ચિત્ત છે. એટલે કે દોષ માટે પહેલાં અમુક પ્રકારનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપવામાં આવે, અને ફરીથી એ જ દોષનું આસેવન કરવામાં આવે તો બીજી જાતનું પ્રાયશ્ચિત્ત

पुनस्तत्सेवने दशाहोरात्रान्, पुनः पञ्चदशाहोरात्रानेवं षण्मासीं यावत् प्रायश्चित्तं दातव्य भवति, ततोऽधिकं तपोदेयं न भवति, महावीरशासने तपसः षण्मासान्तत्वादिति, उक्तं च—

"पंचाईयारोवण, नेयव्वा जाव होंति छम्मासा।
तेण परमासियाणं छण्हुवरिं झोसणं कुज्जा ॥१॥" इति,

छाया—"पञ्चादिकारोपणा ज्ञातव्या यावद् भवन्ति षण्मासाः।
ततः परं मासानां षण्णामुपरि झोषणां कुर्यात् ॥१॥" इति,

तया प्रायश्चित्तमारोपणाप्रायश्चित्तमिति ।२।

तथा—"परिकुञ्चनाप्रायश्चित्तम्"—परिकुञ्चनं परिकुञ्चना—माया, अपराधानां द्रव्य—क्षेत्र—काल—भावसम्बन्धिनां गोपनम्—अन्यथा विद्यमानानामन्यथा कथनम्, उक्तंच—

नाम आरोपणा है। जैसे कोई साधु पंच अहोरात्रका प्रायश्चित्त लेता है अब वह पुनः वह उसी दोषका आसेवन करने लगता है, तब वह उसका दश अहोरात्र प्रायश्चित्त ले लेता है। पुनः वह पन्द्रह दिनका प्रायश्चित्त ले लेता है ऐसे वह छह मास तकका प्रायश्चित्त लेना रहता है इसके बाद उसे तप नहीं दिया जाता है। क्योंकि महावीरके शासनमें तपकी अन्तिमा सीमा छह मास तकही है। कहाभी है कि—"पंचाईयारोवण" इत्यादि। इस तरहकी अरोपणासे जो प्रायश्चित्त दिया जाय वह—आरोपणा प्रायश्चित्त है। तथा—"परिकुञ्चना प्रायश्चित्त"—परिकुञ्चन नाम मायाका है। अर्थात्—द्रव्य, क्षेत्र, काल और भाव सम्बन्धी अपराधोंका गोपन करना, किये गये अपराधोंको अन्यरूपसे कहना इसका नाम

આપવામાં આવે, તો તેનું નામ આરોપણા પ્રાયશ્ચિત્ત સમજવું. જેમકે કોઇ સાધુને અમુક દોષને માટે પાંચ દિનરાતનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપવામાં આવે છે. એ જ સાધુ બીજીવાર તે દોષનું આસેવન કરે તો તેને દસ દિનરાતનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપવામાં આવે છે. ત્રીજી વખત એ દોષનું આસેવન કરવા માટે ૧૫ દિનરાતનું પ્રાયશ્ચિત્ત અપાય છે. આ પ્રમાણે છ માસ સુધીનું પ્રાયશ્ચિત્ત તે લઈ શકે છે, ત્યારબાદ વધુ સમયનું પ્રાયશ્ચિત્ત (પ્રાયશ્ચિત્ત નિમિત્તક તપ) તેને અપાતું નથી. કારણ કે મહાવીર પ્રભુના શાસનમાં તપની અન્તીમ સીમા છ માસ સુધીની જ કહી છે. કહ્યુ પણ છે કે—"પંચાઇયારોવણ" ઇત્યાદિ. આ પ્રકારની આરોપણાથી જે પ્રાયશ્ચિત્ત દેવામાં આવે તેનું નામ આરોપણા પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

" दव्वे खेत्ते काले भावे पलिउंचणा चउवियप्पा " इति,

छाया—" द्रव्ये क्षेत्रे काले भावे परिकुञ्चना चतुर्विकल्पा । " इति,

तथाहि—सचित्ते अचित्तं १ जणवयपडिसेवियं च अद्धाणे २।

सुब्भिक्खे य दुब्भिक्खे ३ हट्ठेण तहा गिलाणेणं ।१। " इति,

छाया—" सचित्तमचित्तं जनपदप्रतिसेवितं चाध्वनि ।

सुभिक्षे दुर्भिक्षे च हृष्टेन तथा ग्लानेन ।१। " इति,

सचित्तादि विषये मायाभिरचित्तादिरूपेण कथनम्, तस्याः प्रायश्चित्तं परिकुञ्चना प्रायश्चित्तम् ।४। सू० २५ ।

प्रायश्चित्तं च कालापेक्षया दीयत इति कालं निरूपयितुमाह—

मूलम्—चउव्विहे काले पण्णत्ते, तं जहा--पमाणकाले १, अहाउयनिव्वत्तिकाले २, मरणकाले ३, अद्धाकाले ४। सू० २६।

छाया—चतुर्विधः कालः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–प्रमाणकालः १, यथाऽऽयुष्कनिर्वृत्तिकालः २, मरणकालः ३, अद्धाकालः ४ । सू० २६ ।

माया है। कहा भी है—" दव्वे खेत्ते काले भावे " इत्यादि। द्रव्य, क्षेत्र, काल और भावमें जो परिकुञ्चना चार प्रकारकी कही गई है वह इस प्रकार है। " सच्चित्ते अचित्तं " इत्यादि। सचित्तादिके विषयमें मायाचारिसे अचित्तादि रूपसे कथन करना यह सब परिकुञ्चना है, इसका जो प्रायश्चित्त है वह परिकुञ्चना प्रायश्चित्त है ॥ सू० २५ ॥

कथित प्रायश्चित्त कालकी अपेक्षासे दिया जाता है। इस विषयको लेकर अब सूत्रकार कालकी प्ररूपणा करते हैं। " चउव्विहे काले पण्णत्ते " इत्यादि—

" પરિકુંચના પ્રાયશ્ચિત્ત " પરિકુંચન એટલે માયા. એટલે કે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવસંબંધી અપરાધોને છુપાવવા–જે અપરાધો કર્યા હોય તેમને અન્ય રૂપે પ્રકટ કરવા તેનું નામ માયા છે. કહ્યું પણ છે કે " दव्वे खेत्ते काले भावे " ઇત્યાદિ–દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ પરિકુંચનાના જે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે–" सचित्ते अचित्तं " ઇત્યાદિ–સચિત્તાદિના વિષયમાં માયાચારીથી અચિત્તાદિ રૂપે કથન કરવું તેનું નામ પરિકુંચના છે. તેનું જે પ્રાયશ્ચિત્ત છે, તેને પરિકુંચના પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે. ॥ સૂ. ૨૫ ॥

પૂર્વોક્ત પ્રાયશ્ચિત્તકાળની અપેક્ષાએ આપવામાં આવે છે. આ સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર કાળની પ્રરૂપણા કરે છે—" चउव्विहे काले पण्णत्ते " ઇત્યાદિ.

टीका-" चउव्विहे काले " इत्यादि-कालः-वर्तनालक्षणः स, चतुर्विधः प्रज्ञप्तः तद्यथा -प्रमाणकालः - प्रमीयते-परिच्छिद्यतेऽनेन वर्षशतपल्योपमादिकमिति, प्रमाणं, तदेव कालः प्रमाणकालः, स च दिवसादिलक्षणो मनुष्यक्षेत्रान्तर्वर्तीति, उक्तं च—

" दुविहो पमाणकालो, दिवसपमाणं च होइ राई य ।
चउपोरिसिओ दिवसो, राई चउपोरिसी चेव । १ । " इति,

छाया-" द्विविधः प्रमाणकालो दिवसप्रमाणो भवति रात्रिश्च ।
चतुष्पौरुषिको दिवसो रात्रिश्चतुष्पौरुषी चैव । १ । "

" यथाऽऽयुष्कनिर्वृत्तिकालः " यथा-यत्प्रकारं नारकादिभेदेनाऽऽयुष्कर्मविशेषो यथाऽऽयुः, तदेव यथाऽऽयुष्कं, तस्य रौद्रादिध्यानादिना निर्वृत्तिः-बन्धनं यथाऽऽयुष्कनिर्वृत्तिः, तस्याः सकाशाद्यः कालो नारकादित्वेन जीवानां स्थितिः स

सूत्रार्थ-काल चार प्रकारका कहा गया है, जैसे-प्रमाणकाल१, यथायुष्क निर्वृतिकाल २, मरणकाल ३ और अद्धाकाल ४ ।

टीकार्थ — कालका लक्षण वर्तना कहा है, कहाभी है - " दव्वपरिवट्टरूवो " इत्यादि । वर्तना लक्षणवाला ऐसा काल चार प्रकारका कहा गया है, जैसे-प्रमाणकाल आदि। जिस कालसे वर्षशत पल्योपम आदिक जाना जाता है वह प्रमाणकाल है, यह प्रमाणकाल दिवस आदि रूप होता है और मनुष्यक्षेत्रवर्ती होता है । कहाभी है-" दुविहो पमाणकालो " इत्यादि । यथायुष्क निर्वृतिकाल नारक आदि पर्यायोंकी जीतनी आयु है वह यथायुष्क है। रौद्रध्यान आदि द्वारा इस आयुका बांधना वह-यथायुष्क निर्वृति है। इस यथायुष्कके अनुसार जो नारकादि रूपसे जीवोंकी स्थिति है, वह

સૂત્રાર્થ-કાળ ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે, તે ચાર પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે— (૧) પ્રમાણુકાળ, (૨) યથાયુષ્ક નિર્વૃત્તિકાળ, (૩) મરણુકાળ અને (૪) અદ્ધાકાળ.

ટીકાર્થ-કાળનું લક્ષણુ "વર્તના" કહ્યું છે. કહ્યું પણુ છે કે-"दव्वपरिवट्टरूवो" ઇત્યાદિ. વર્તના લક્ષણુવાળા તે કાળના પ્રમાણુકાળ આદિ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે જે કાળની મદદથી વર્ષશત, પલ્યોપમ આદિ જાણી શકાય છે તે કાળનું નામ પ્રમાણુકાળ છે. તે પ્રમાણુકાળ દિવસ આદિ રૂપ હોય છે, અને મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં જ તેનું અસ્તિત્વ હોય છે. કહ્યુ પણુ છે કે-" दुविहो पमाणकालो " ઇત્યાદિ.

" યથાયુષ્ક નિર્વૃત્તિકાળ "—નારક આદિ પર્યાયોનું જેટલું આયુષ્ય છે, તેટલા આયુષ્યનું નામ યથાયુષ્ક છે. રૌદ્રધ્યાન આદિ દ્વારા તે આયુ બાંધવું તેનું નામ યથાયુષ્ક નિર્વૃત્તિ છે. આ યથાયુષ્ક અનુસાર નારકાદિ રૂપે જીવોની

यथाऽऽयुष्कनिर्वृत्तिकालः, यद्वा–यथाऽऽयुषो निर्वृत्तिस्तथा यः कालो नारकादिभवेऽस्थानं स यथाऽऽयुष्कनिर्वृत्तिकालः, आयुष्कर्मानुभवविशिष्टः, सकलसंसारि जीवानां वर्तनादिरूप इति, उक्तं च—

" आउयमेत्तविसिट्ठो स एव जीवाण वत्तणादिमओ ।
भन्नइ अहाउकालो वत्तइ जो जच्चिरं जेणं ।१। " इति,

छाया—" आयुर्मात्रविशिष्टः स एव जीवानां वर्तनादिमयः ।
भण्यते यथाऽऽयुष्कालो वर्तते यो यच्चिरं येन ।१। " इति,

तथा–" मरणकालः "–मरणस्य–मृत्योः कालः–समयो मरणकालः, यद्वा–मरणविशिष्टः कालो मरणकालः । अथवा–मरणमेव कालो मरणकालः, मरणपर्यायत्वादिति, उक्तं च—

" कालोत्ति मयं मरणं जहेह मरणं गओत्ति कालगओ ।
तम्हा स कालकालो जो जस्स गओ मरणकालो ।१। "

छाया—" काल इति मतं मरणं यथेह मरणं गत इति कालगतः ।
तस्मात् स कालकालो यो यस्य गतो मरणकालः ।१। " इति,

यथायुष्क निर्वृत्तिकाल है । अथवा–जितनी जहांकी आयुका बन्ध जिस जीवको हुवा है उसीके प्रमाणमें उन नारकादि भवोंमें जीवोंका जो वहां अवस्थान है वह यथायुष्क निर्वृत्तिकाल है । तात्पर्य इस कथनका यह है कि जितनी जीस जीवने जिस पर्यायकी आयुका बन्ध किया है उस जीवका उतने समय तक उस पर्यायमें बने रहना यही यथायुष्क निर्वृत्तिकाल है । कहाभी है—" आउयमेत्तविसिट्ठो ' इत्यादि ।
" मरणकाल "–मृत्युका जो काल है वह मरणकाल है । अथवा मरणरूप जो काल है वह मरणकाल है । कहाभी है–" कालोत्ति मयंमरणं "

જે સ્થિતિ છે, તેને યથાયુષ્ક નિર્વૃત્તિકાળ કહે છે અથવા–જે જીવે જે ગતિના જેટલા આયુનો બંધ કર્યો હોય તેટલા પ્રમાણમાં તે નારકાદિ ગતિમાં જીવનું જે અવસ્થાન થાય છે તે અવસ્થાન કાળને (તે ભવસબંધી આયુસ્થિતિને) યથાયુષ્ક નિર્વૃત્તિકાળ કહે છે. આ કથનનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે–– જીવે જે પર્યાયના જેટલા આયુનો બંધ કર્યો હોય, તે પર્યાયમાં એટલા સમય સુધી જીવને જે રહેવું પડે છે, તેનું નામ જ યથાયુષ્ક નિર્વૃત્તિકાળ છે. કહ્યું પણ છે કે–" आउयमेत्तविसिट्ठो " ઈત્યાદિ.

" મરણકાળ " મૃત્યુનો જે કાળ છે તેનું નામ મરણકાળ છે. અથવા મરણ–વિશિષ્ટ જે કાળ છે તે મરણકાળ છે અથવા મરણરૂપ જે કાળ છે તે મરણકાળ છે. કહ્યું પણ છે કે–" कालो त्ति मयं मरणं " ઈત્યાદિ.

तथा—" अद्धाकालः " अद्धा-समयावलिकादि कालविशेषः, तद्रूपःकालो-ऽद्धाकालः, कालो हि वर्णप्रमाणकालादिष्वपि वर्तते, तस्मात् सोऽद्धाशब्देन विशिष्यते। अयं च सूर्यक्रियाविशिष्टो मनुष्यक्षेत्रान्तर्वर्त्ती दिवसादिसमयरूपो ज्ञेयः। उक्तं च—

" सूरकिरियाविसिट्ठो गोदोहाइकिरियासु निरवेक्खो।
अद्धाकालो भन्नइ समयक्खेत्तंमि समयाई। १।
समयावलियमुहुत्ता दिवसमहोरत्तपक्खमासा य।
संवच्छरजुगपलिया सागर ओसप्पिपरियट्टा।२। "

छाया—" सूर्यक्रियाविशिष्टो गोदोहादिक्रियासु निरपेक्षः।
अद्धाकालो भण्यते समयक्षेत्रे समयादिः।१।
समयावलिकामुहूर्ताः दिवसाहोरात्र पक्षमासाश्च।
संवत्सरयुगपल्याः सागरोत्सर्पिणीपरावर्ताः।२। " इति,

सर्वोऽपि कालोऽद्धाकालविशेषएव, किन्त्वत्र चतुःस्थानानुरोधात्, शिष्य-बुद्धिवैशद्यार्थं वा चतुर्विधः प्रोक्तः।

इति कालनिरूपणम्। (सू० २६)

इत्यादि। तथा-" अद्धाकाल " समय आवलिका आदिरूप जो काल है वह अद्धाकाल है। कालका विशेषण जो अद्धा रखा है वह वर्ण परिणाममें आगत कालरूप वर्णकी व्यावृत्तिके लिये रक्खा गया है। यह अद्धाकाल सूर्यकी क्रियासे जाना जाता है और ढाइ द्वीपमें ही इसका सद्भाव कहा गया है, यह दिवसादिरूप होता है। कहाभी है—" सूरकिरियाविसिट्ठो " इत्यादि। जितनाभी काल है वह अद्धाकाल विशेषरूप ही है, किन्तु-यहां चतुःस्थानके अनुरोधसे वा-शिष्य बुद्धिके वैशद्यके लिये उसे चार प्रकारका कहा गया है॥ सू० २६॥

" અદ્ધાકાલ "—સમય, આવલિકા આદિ રૂપ જે કાળ છે તેનું નામ અદ્ધાકાળ છે અહીં કાળનું વિશેષણુ અદ્ધા રાખવાનું કારણુ એ છે કે વર્ણુ પરિણામમાં જે કાલરૂપ (કાળો) વર્ણુ આવે છે, તેની વ્યાવૃત્તિ (નિવારણુ) ને નિમિત્તે આ વિશેષણુ કાળ સાથે યોજવામાં આવ્યું છે. આ અદ્ધાકાળ સૂર્યની ક્રિયાથી જાણી શકાય છે, અને અઢી દ્વીપમાં જ તેનો સદ્ભાવ હોય છે. તે દિવસ આદિ રૂપ હોય છે. કહ્યું પણુ છે કે-' सूरकिरिया विसिट्ठो " ઈત્યાદિ. જેટલા કાળ છે તે અદ્ધાકાળ વિશેષરૂપ જ છે, પણ અહીં ચાર સ્થાનકોનો અધિકાર ચાલતો હોવાથી અથવા શિષ્યબુદ્ધિના વૈશદ્યને માટે તેને ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે. ॥ સૂ. ૨૬ ॥

पूर्वं द्रव्यपर्यायभूतस्य कालस्य चतुःस्थानकमुक्तम्, अधुना पर्यायाधिकारात् पुद्गलानां पर्यायभूतस्य परिणामस्य चतुःस्थानकमाह—

मूलम्—चउव्विहे पोग्गलपरिणामे पण्णत्ते, तं जहा--वन्नपरिणामे १, गन्धपरिणामे २, रसपरिणामे ३, फासपरिणामे ४॥सू०२७॥

छाया—चतुर्विधः पुद्गलपरिणामः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-वर्णपरिणामः १, गन्धपरिणामः २, रसपरिणामः ३, स्पर्शपरिणामः ।४। ।सू० २७ ।

टीका--" चउव्विहे पोग्गल० " इत्यादि-पुद्गलपरिणामः-पुद्गलानां-पूरणगलनधर्माणां स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दमूर्तस्वभावकानां परिणामः-अवस्थातोऽवस्थान्तरगमनं पुद्गलपरिणामः, उक्तं च--

" परिणामो ह्यर्थान्तरगमनं न तु सर्वथा व्यवस्थानम् ।
न च सर्वथा विनाशः परिणामस्तद्विदामिष्टः ।१। " इति,

" इस प्रकारसे द्रव्य पर्यायरूप कालमें चतुःस्थानकता का कथन करके अब सूत्रकार पर्यायाधिकारको लेकर पुद्गलोंके पर्यायरूप परिणाम की चतुःस्थानकताका कथन करते हैं ।

" चउव्विहे पोग्गलपरिणामे पण्णत्ते " इत्यादि—

सूत्रार्थ-पुद्गल परिणाम चार प्रकारका कहा गया है। जैसे-वर्ण परिणाम१ गन्ध परिणाम २, रस परिणाम ३ और स्पर्श परिणाम ४ ।

टीकार्थ-पुद्गल-पूरण गलन स्वभाववाले होते हैं और-रूप, रस, और गन्ध, वर्ण एव स्पर्शवाले होते हैं । अतः—ये मूर्त कहे गये हैं । इनका एक अवस्थासे जो अवस्थान्तरमें गमन होता है वही परिणाम है । कहाभी है-" परिणामो ह्यर्थान्तर गमनम् " इत्यादि । पुद्गलपरिणाम चार प्रकारका जो कहा गया है उसका अभिप्राय ऐसा है ।

આ પ્રમાણે દ્રવ્યપર્યાયરૂપ કાળમા ચતુર્વિધતાનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર પર્યાયાધિકારના સંબંધને અનુલક્ષીને પુદ્ગલોના પર્યાયરૂપ પરિણામની ચતુર્વિધતાનું કથન કરે છે—' ચઉવ્વિહે પોગ્ગલપરિણામે પણ્ણત્તે" ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ-પુદ્ગલ પરિણામ ચાર પ્રકારનું કહ્યુ છે (૧) વર્ણ પરિણામ, (૨) ગન્ધ પરિણામ, (૩) રસ પરિણામ અને (૪) સ્પર્શ પરિણામ.

ટીકાર્થ-પુદ્ગલ પૂરણ અને ગલન સ્વભાવવાળાં હોય છે, અને રૂપ, રસ, ગન્ધ, વર્ણ અને સ્પર્શવાળા હોય છે, તેથી તેમને મૂર્ત કહેવામાં આવ્યાં છે. તેમનું એક અવસ્થામાંથી બીજી અવસ્થામાં જે ગમન થાય છે, તેનું નામ જ પરિણામ છે કહ્યુ પણ છે કે-" परिणामो ह्यर्थान्तरगमनम् " ઇત્યાદિ. હવે પુદ્ગલ પરિણામના જે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે તેનુ સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે.

स चतुर्विधः=चतुष्प्रकारः, प्रज्ञप्तः, तद्यथा–वर्णपरिणामः – वर्णस्य कालादेः परिणामः–अन्यथाभवनं वर्णपरिणामः १। एवं–गन्धपरिणामः–गन्धस्य–परिणामः–परिवर्तनं सुरभेर्दुरभीभवनं, दुरभेः सुरभीभवनमित्यर्थः।२। "रसपरिणामः"–रसस्य–मधुरादिरूपस्य परिणामः=कटुकादिरूपेण परिणमनं रसपरिणामः।३। "स्पर्शपरिणामः"–स्पर्शस्य–शीतादिरूपस्य परिणामः–उष्णादिरूपेण परिणमनं स्पर्शपरिणामः १४। ॥ सू० २७ ॥

इति परिणामनिरूपणम्।

पूर्वमजीवद्रव्यपरिणाम उक्तः, सम्प्रति तु जीव द्रव्यपरिणामान् निरूपयितुमाह–

मूलम्--भरहेरवएसु णं वासेसु पुरिमपच्छिमवज्जा मज्झिमगा बावीसं अरहंता भगवंतो चाउज्जामं धम्मं पण्णवेंति, तं जहा--सव्वाओ पाणाइवायाओ वेरमणं, सव्वाओ मुसावायाओ वेरमणं, सव्वाओ अदिन्नादाणाओ वेरमणं, सव्वाओ बहिद्धादाणाओ वेरमणं १। सव्वेसु णं महाविदेहेसु अरहंता भगवंतो चाउज्जामं धम्मं पण्णवेंति, तं जहा--सव्वाओ पाणाइवायाओ वेरमणं, जाव सव्वाओ बहिद्धादाणाओ वेरमणं ॥ सू० २८ ॥

कालादिकृत पांच प्रकारके वर्णोंका जो अन्यथा होजाना परिणाम है। वह–वर्णरूप परिणाम है, गन्ध गुणमें जो परिणमन है। जैसे—सुरभि गन्धका दुरभि गन्ध रूपसे परिणमन होना, दुरभि गन्धका सुरभि गन्ध रूपसे परिणमन होना। यह सब गन्ध और गुणका परिवर्तन गन्ध परिणमन है। मधुरादि रसोंका जो परिणमन है–जैसे मधुर रसका कटुक रसमें परिवर्तन हो जाना। कटुक रसका मधुर रसमें परिणमन आदि सब रस परिणाम है। तथा–शीतादि स्पर्शका जो उष्णादि रूपसे परिणमन होता है, वह स्पर्श परिणाम हैं ॥ सू० २७ ॥

કાળો આદિ પાંચ વર્ણ કહ્યા છે કોઈ પણ એક વર્ણનું અન્ય વર્ણ રૂપે પરિણમન થઈ જવુ તેનું નામ વર્ણરૂપ પરિણામ છે ગન્ધ ગુણના પરિણમનને ગન્ધ પરિણામ કહે છે જેમકે સુરભિગન્ધનું દુરભિગન્ધ (દુર્ગંધ) રૂપે અથવા દુરભિગન્ધનું સુરભિ ગન્ધ રૂપે પરિણમન થવું તેનું નામ ગન્ધ પરિણામ છે. મધુરાદિ રસોનું કડવા આદિ રસ રૂપે પરિણમન થવું અથવા કટુક રસનું મધુરાદિ રસ રૂપે પરિણમન થવુ તેનું નામ રસ પરિણામ છે. શીતાદિ સ્પર્શોનું ઉષ્ણાદિ સ્પર્શ રૂપે પરિણમન થવું તેનું નામ સ્પર્શ પરિણામ છે. ॥સૂ. ૨૭॥

छाया—भरतैरवतयोः खलु वर्षयोः पूर्वपश्चिमवर्जा मध्यमका द्वाविंशतिरर्हन्तो भगवन्तश्चातुर्यामं धर्मं प्रज्ञपयन्ति, तद्यथा–सर्वस्मात् प्राणातिपाताद् विरमणम्, सर्वस्मात् मृषावादाद् विरमणम्, सर्वस्माद् अदत्तादानाद् विरमणम्, सर्वस्माद् बहिर्द्धादानाद् विरमणम् १। सर्वेषु खलु महाविदेहेषु अर्हन्तो भगवन्तः चातुर्यामं धर्मं प्रज्ञापयन्ति, तद्यथा–सर्वस्मात् प्राणातिपाताद् विरमणम्, यावत् सर्वस्माद् बहिर्द्धादानाद् विरमणम्। सू. २८॥

टीका—"भरहेरवएसु" इत्यादि–भरतैरवतयोः=एतदाख्ययोः 'खलु' वाक्यालङ्कारे, वर्षयोः=क्षेत्रयोर्मध्ये पूर्वपश्चिमवर्जाः–पूर्वपश्चिमवर्तिनौ विहाय मध्यमकाः–मध्ये भवा मध्यमास्त एव मध्यमकाः=मध्यवर्तिनः, द्वाविंशतिः=द्वाविंशति संख्यकाः अर्हन्तः=तीर्थङ्कराः, चातुर्यामं–यमाः–सावद्यविरतिलक्षणाः, त एव

अजीव द्रव्यका परिणाम कहकर अब सूत्रकार जीव द्रव्यके परिणामोंका कथन करते हैं—"भरहेरवएसुणं वासेसु पुरिमपच्छिमवज्जा" इत्यादि—

सूत्रार्थ–भरत–ऐरवत क्षेत्रमें पूर्व–पश्चिमके तीर्थंकरोंको छोडकर बीचके २२तीर्थङ्करोंने चातुर्याम धर्मकी प्रज्ञापना की है। वह चातुर्याम धर्म इस प्रकारसे है–समस्त प्राणातिपातसे विरमण–१, समस्त मृषावादसे विरमण–२, समस्त अदत्तादानसे विरमण-३, एवं धर्मोपकरणके सिवाय समस्त परिग्रहसे विरमण–४। समस्त महाविदेहोंमें अर्हन्त–भगवन्तोंने जो चातुर्याम धर्मकी प्रज्ञापना की है वह चातुर्याम धर्म पूर्वोक्त समस्त प्राणातिपात आदिसे विरमण रूपही है।

टीकार्थ—यहां–"णं" पद वाक्यालङ्कारमें प्रयुक्त है। पूर्व–पश्चि-

---

અજીવ દ્રવ્યના પરિણામનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર જીવ દ્રવ્યના પરિણામનુ નિરૂપણ કરે છે. "भरहेरवएसुणं वासेसु पुरिमपच्छिमवज्जा" ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ–ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં પહેલા અને છેલ્લા તીર્થંકરો સિવાયના તીર્થંકરોએ એટલે કે વચ્ચેના ૨૨ તીર્થંકરોએ ચાતુર્યામ ધર્મની પ્રજ્ઞાપના કરી છે. તે ચાતુર્યામ ધર્મનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે—(૧) સમસ્ત પ્રાણાતિપાતથી વિરમણ, (૨) સમસ્ત મૃષાવાદથી વિરમણ, (૩) સમસ્ત અદત્તાદાનથી વિરમણ અને (૪) ધર્મોપકરણ સિવાયના સમસ્ત પરિગ્રહથી વિરમણ. સમસ્ત મહાવિદેહોમા અર્હંત ભગવન્તોએ જે ચાતુર્યામ ધર્મની પ્રજ્ઞાપના કરી છે તે ચાતુર્યામ ધર્મ પૂર્વોક્ત સમસ્ત પ્રાણાતિપાત આદિથી વિરમણ રૂપ જ છે.

ટીકાર્થ–અહીં "णं" પદ વાકયાલંકારમા વપરાયું છે. 'પૂર્વ' અને 'પશ્ચિમ' પદો દ્વારા અહીં પ્રથમ તીર્થંકર આદિનાથ અને છેલ્લા તીર્થંકર મહાવીર પ્રભુ

यामाः, चत्वारो यामा यस्मिन् स चतुर्यामः स एव चातुर्यामस्तं चातुर्यामं=चतुर्महाव्रतरूपं, धर्मं-दुर्गतिगर्तनिपतज्जन्तुजातत्राणदानक्षमलक्षणं, प्रज्ञपयन्ति=उपदिशन्ति, तद्यथा-सर्वस्मात् प्राणातिपातात् विरमणं-निवृत्तिः, सर्वस्मात् मृषावादात्, विरमणम्, सर्वस्माद् अदत्तादानाद्-अदत्तग्रहणाद्, विरमणम्, सर्वस्माद् बहिर्द्धादानाद् विरमणम्-आदीयत इत्यादानं-परिग्राह्यं वस्तु तच्च धर्मोपकरणमपि भवतीत्यत आह-' बहिद्धे '-त्यादि-बहिस्तात्-धर्मोपकरणाद् बहिर्भूतं यद् आदानं तद् बहिर्द्धाऽऽदानं-धर्मोपकरणातिरिक्तवस्तुग्रहणं, तस्माद् विरमणमित्यर्थः। इह च मैथुनं परिग्रहेऽन्तर्भवति, यतोऽपरिगृहीता स्त्री न भुज्यत इति स्त्रिया अपि धर्मोपकरणातिरिक्तत्वेन प्रत्याख्येयत्वे सिद्धे तत्प्रत्याख्यानाय विशेषतः प्रयासाकरणात्प्रत्याख्येयस्य प्राणातिपातप्रभृतेश्चातुर्विध्याद्धर्मस्य चातुर्यामतेव।

गये यहां प्रथम तीर्थङ्कर आदिनाथ और अन्तिम तीर्थङ्कर महावीर गृहीत हुवे हैं। दुर्गतिमें पतित होनेसे जीवोंको जो बचाता है वह-धर्म है। सावद्य कर्मोंसे [कार्योंसे] विरति होना यह-यम है, यमही याम है। चार याम जिसमें हो वह चातुर्याम है। चार महाव्रत रूप यमही चातुर्याम है ऐसा जो ग्रहण किया जाता है वह-आदान है। ऐसा आदान परिग्राह्य-ग्रहण करने योग्य पदार्थ है। इस तरहसे धर्मोपकरणभी आदानमें आजाता है, अतः-आदानमें वह परिगृहीत (गुथा हुवा) न हो इसलिये " बहिद्धे " पद दिया गया है। धर्मोपकरणसे बहिर्भूत पदार्थोंका जो आदान है वह बहिद्धादान है। मैथुनको परिग्रहमें अन्तर्भूत कर लिया गया है। क्योंकि--अपरिगृहीत स्त्री भोग्य नहीं होती है इसलिये स्त्रीभी धर्मोपकरणसे अतिरिक्त होनेसे छोडने योग्य कही गई है अतः उसमें प्रत्याख्येयता सिद्ध होने पर उसका

ગૃહીત થયા છે, જીવોને દુર્ગતિમાં પડતાં જે બચાવે છે, તે ધર્મ છે.

સાવદ્ય કર્મોથી (પાપયુક્ત કાર્યોથી) વિરતિ થવી તેનું નામ 'યમ' છે, તે યમનું નામ જ 'યામ' છે જેમાં ચાર યામ હોય તેને ચાતુર્યામ કહે છે. ચાર મહાવ્રત રૂપ યામ જ ચાતુર્યામ છે, એવું જે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તેનું નામ આદાન છે એવું આદાન પરિગ્રાહ્ય (ગ્રહણ કરવા યોગ્ય) પદાર્થ છે. આ રીતે ધર્મોપકરણ પણ આદાનમાં આવી જાય છે, તેથી આદાનમાં તેને પરિગૃહીત નહી કરવાને માટે જ " बहिद्धे " પદ મૂકવામાં આવ્યુ છે. ધર્મોપકરણ સિવાયના પદાર્થોનું જે આદાન છે તેને "બહિદ્ધાદાન" બહિરાદાન કહે છે તેના ગ્રહણનો ચતુર્યામ ધર્મમાં નિષેધ કર્યો છે. મૈથુનને પરિગ્રહમાં જ સમાવી લીધું છે, કારણ કે અપરિગૃહીત સ્ત્રી ભોગ્ય હોતી નથી, તેથી સ્ત્રીનો પણ ધર્મોપકરણ સિવાયની વસ્તુઓમાં સમાવેશ થાય છે, તે કારણે

"सव्वेसु" इत्यादि-सर्वेषु 'खलु' वाक्यालङ्कारे, महाविदेहेषु भगवन्तोऽर्हन्तश्चातुर्यामं धर्मं प्रज्ञपयन्ति-प्ररूपयन्ति, तद्यथा-'सर्वस्मात् प्राणातिपाताद् विरणम्' इत्यारभ्य 'बहिर्द्धाऽऽदानाद्विरणम्' इति पर्यन्तम् ।

अत्रायं विचारः-द्वाविंशतितीर्थङ्कराणां, महाविदेहकानां च चातुर्यामधर्मस्य, पूर्व-पश्चिमतीर्थङ्करयोस्तु पञ्चयामधर्मस्य प्ररूपणा, सा च शिष्यापेक्षा भवति, वस्तुतस्तु सर्वेषामपि पञ्चयामस्यैव धर्मस्य प्ररूपणा, यतः प्रथमतीर्थङ्करस्य साधव ऋजुजडाः, चरमस्य तु वक्रजडा भवन्तीति ।

प्रत्याख्यान करनेके लिये स्वतन्त्र प्रयास नहीं किया जाता है । क्योंकि वह प्रत्याख्येय प्राणातिपात आदिके भीतर आगत परिग्रहमें अन्तभूर्त होजानेसे प्रत्याख्येय स्वतः होजाती है । इस तरह प्राणातिपात विरमण आदिकी चतुर्विधतासे धर्ममें चातुर्यामता है ।

"सव्वेसु" इत्यादि—यहां "खलु" शब्द वाक्यालङ्कारमें प्रयुक्त है । समस्त महाविदेहोंमें भगवान् अर्हन्तने इसी चातुर्याम धर्मकी प्ररूपणा की है । इसी बातको "सर्वस्मात्प्रातिपाताद् विरमणम्-" से लेकर "बहिद्धांदानाद्विरमणम्" पद तक पुनः प्रकट किया है । यहां ऐसा विचार है—द्वाविंशति तीर्थङ्करोंकी और महावीदेहके तीर्थङ्करोंको चातुर्याम धर्मकी तथा पूर्व पश्चिम तीर्थङ्करोंकी पञ्चयाम धर्मकी प्ररूपणा है । यह ऐसी जो प्ररूपणा है वह शिष्यकी अपेक्षासे है ऐसा

સ્રીને પણ છોડવા યોગ્ય કહી છે આ રીતે તેમાં પ્રત્યાખ્યેયતા સિદ્ધ થતી હોવાથી તેના પ્રત્યાખ્યાન કરવાના સ્વતંત્ર પ્રયાસની આવશ્યકતા રહેતી નથી, કારણ કે પ્રાણાતિપાત વિરમણ આદિ ચાર યામોમાં જે પરિગ્રહ વિરમણ નામનું ચોથું વ્રત છે તેમાં મૈથુન વિરમણનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ રીતે પ્રાણાતિપાત વિરમણ આદિની ચતુર્વિધતાને લીધે ધર્મમાં ચતુર્યામતા જ છે. "सव्वेसु" ઇત્યાદિ અહીં 'ખલુ' શબ્દ વાકયાલંકારમાં વપરાયો છે સમસ્ત મહાવિદેહોમાં અર્હન્ત ભગવન્તોએ આ ચતુર્યામ ધર્મની જ પ્રરૂપણા કરી છે, એ જ વાત "सर्वस्मात्प्राणातिपाताद् विरमणम्" થી લઇને "बहिर्द्धादनाद्विरमणम्" અહીં સુધીના સૂત્રપાઠ દ્વારા ફરી પ્રકટ કરી છે. પહેલા અને છેલ્લા તિર્થંકરો સિવાયના બાવીસ તિર્થંકરોએ અને મહાવિદેહના તીર્થંકરોએ ચાતુર્યામ ધર્મની પ્રરૂપણા કરી છે, પરન્તુ પહેલા તીર્થંકર આદિનાથ અને છેલ્લા તીર્થંકર મહાવીર પ્રભુએ પંચયામ ધર્મની પ્રરૂપણા કરી છે. એવી આ જે પ્રરૂપણા છે તે શિષ્યની અપેક્ષાએ સમજવી જોઇએ, વાસ્તવમાં

तथाहि—प्रथमस्य जिनस्य साधव ऋजुजडा इति प्रकृत्या ऋजवो भद्राः, बुद्धया तु जडाः-मन्दा इति तेषां धर्मस्यावबोधो दुर्लभः । चरमजिनस्य तु वक्रजडाः, प्रकृत्या वक्राः, बुद्धया तु जडा इति तेषां धर्मस्य पालनं दुष्करम् । अजितादिद्वाविंशतिजिनानां साधव ऋजुप्राज्ञाः, प्रकृत्या ऋजवः बुद्धया प्राज्ञा इति तेषां धर्मस्यावबोधः पालनं च द्वयमपि सुकरं भवतीति धर्मो द्विविधः प्रोक्तः । तदुक्तं च-

"पुरिमा उज्जुजडा उ वक्कजडा य पच्छिमा ।
मज्झिमा उज्जुपन्ना उ तेण धम्मे दुहा कए । १ ।
पुरिमाणं दुव्विसोज्झो उ, चरिमाणं दुरणुपालओ ।
कप्पो मज्झिमगाणं तु सुविसुज्झो सुपालओ ।२। "

छाया—" पूर्वा ऋजुजडास्तु वक्रजडाश्च पश्चिमा ।
मध्यमा ऋजुप्राज्ञास्तु तेन धर्मो द्विधा कृतः ।१।
पूर्वेषां दुर्विशोध्यस्तु, चरमाणां दुरनुपालकः ।
कल्पो मध्यमकानां तु सुविशोध्यः सुपालकः । २।" इति, ।सू०२८।

जानना चाहिये, वास्तवमें तो सबही तीर्थङ्करोने पश्चयामही धर्मकी प्ररूपणाकी है । क्योंकि-प्रथम तीर्थङ्करके साधु ऋजु जड थे, इसका भाव यह है कि वे प्रकृतिसे ऋजु-भद्र थे और बुद्धिसे जड थे, मन्द थे, इसलिये उनको धर्मका अवबोध दुर्लभ था, तथा चरम जिनके साधु प्रकृतिसे वक्र थे और बुद्धिसे जड थे, अतः उन्हें धर्मका पालन दुष्कर था । २२ तीर्थङ्करोंके अजितादि भगवन्तोंके साधु ऋजु-प्राज्ञ थे, प्रकृतिसे ऋजु और बुद्धिसे प्राज्ञ निपुण थे, इसलिये उनको धर्मका ज्ञान और उसका पालन ये दोनोंभी सुकर थे । इसलिये धर्म दो प्रकारका कहा गया है । कहाभी है—" पुरिमा उज्जु जडाउ " इत्यादि । सू० २८ ॥

તો સઘળા તીર્થંકરોએ પંચયામ ધર્મની જ પ્રરૂપણા કરી છે. કારણ કે પહેલા તીર્થંકરના સાધુ ઋજુ જડ હતા, એટલે કે તેઓ પ્રકૃતિની-અપેક્ષાએ ઋજુ (ભદ્ર-સરળ) હતા પણ બુદ્ધિની અપેક્ષાએ જડ (મંદ બુદ્ધિવાળા) હતા, તે કારણે તેમને ધર્મનો અવબોધ થવો દુર્લભ હતો. અન્તિમ તીર્થંકરના સાધુઓ પ્રકૃતિની અપેક્ષાએ વક્ર અને બુદ્ધિની અપેક્ષાએ જડ હતા, તેથી તેમને માટે પણ ધર્મપાલન દુષ્કર હતું. પરન્તુ વચ્ચેના અજિતાદિ ૨૨ તીર્થંકર ભગવન્તોના સાધુઓ ઋજુ પ્રકૃતિવાળા અને તીવ્ર બુદ્ધિવાળા એટલે કે ઋજુ પ્રાજ્ઞ હતા. તેથી તેમને માટે ધર્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું કાર્ય તથા ધર્મ પાલનનું કાર્ય સુલભ હતું તેથી જ ધર્મના બે પ્રકાર પણ કહ્યા છે-(૧) ચતુર્યામ ધર્મ અને (૨) પંચયામ ધર્મ. કહ્યુ પણ છે કે-" પુરિમા ઉજ્જુ જડાઉ " ઈત્યાદિ ॥ સૂ. ૨૮ ॥

अनन्तरोक्त प्राणातिपातादिभ्योऽनुपरतोपरतानां दुर्गतिः सुगतिश्च भवति, तद्वन्तश्च ते दुर्गताः सुगताश्च भवन्तीति दुर्गतिसुगत्यात्मकपरिणामयोर्दुर्गतसुगतानां च भेदान् निरूपयितुं सूत्रचतुष्टयमाह—

मूलम्—चत्तारि दुग्गईओ पण्णत्ताओ, तं जहा--णेरइयदुग्गई १, तिरिक्खजोणियदुग्गई २, मणुस्सदुग्गई ३, देवदुग्गई ४, १।

चत्तारि सुग्गईओ पण्णत्ताओ, तं जहा--सिद्धसुग्गई १, देवसुग्गई २, मणुयसुग्गई ३, सुकुलपच्चायाई ४, २।

चत्तारि दुग्गया पण्णत्ता, तं जहा--णेरइयदुग्गया १, तिरिक्खजोणियदुग्गया २, मणुस्सदुग्गया ३, देवदुग्गया ४, ३।

चत्तारि सुग्गया पण्णत्ता, तं जहा—सिद्धसुग्गया १, जाव सुकुलपच्चायाया ४। सू० २९।

छाया--चतस्रो दुर्गतयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—नैरयिकदुर्गतिः १, तिर्यग्योनिकदुर्गतिः २, मनुष्यदुर्गतिः ३, देवदुर्गतिः ४, १।

अनन्तरोक्त प्राणातिपात आदिकोंसे उपरत हुवे मनुष्योंकी सुगति होती है और नहीं उपरत हुवे मनुष्योंकी दुर्गति होती है, इस सुगतिवाले जीव सुगत और दुर्गति वाले जीव दुर्गत कहलाते हैं। इसलिये अब सूत्रकार दुर्गति और सुगति रूप परिणामोंके एवं-दुर्गत और सुगतोंके भेदोंका निरूपण चार सूत्रोंसे करते हैं। "चत्तारि दुग्गईओ पण्णत्ताओ" इत्यादि।

सूत्रार्थ—दुर्गतियां चार कही गई हैं, जैसे नैरयिक दुर्गति १, तिर्यग्योनिक दुर्गति २, मनुष्य दुर्गति ३, और देव दुर्गति ४।

પ્રાણાતિપાત આદિનો પરિત્યાગ કરનાર મનુષ્યો દુર્ગતિમાં જાય છે, તેથી સુગતિવાળા જીવને સુગત અને દુર્ગતિવાળા જીવને દુર્ગત કહે છે. તેથી હવે સૂત્રકાર દુર્ગતિ અને સુગતિ રૂપ પરિણામોના ભેદોનું અને દુર્ગત અને સુગતના ભેદોનું નિરૂપણ ચાર સૂત્રો દ્વારા કરે છે.

"चत्तारि दुग्गईओ पण्णत्ताओ" ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—દુર્ગતિ ચાર કહી છે—(૧) નૈરયિક દુર્ગતિ, (૨) તિર્યગ્યોનિક દુર્ગતિ, (૩) મનુષ્ય દુર્ગતિ, અને (૪) દેવ દુર્ગતિ.

चतस्रः सुगतयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-सिद्ध सुगतिः १, देवसुगतिः २, मनुष्य-सुगतिः ३, सुकुलप्रत्यायातिः ४, २।

चत्वारो दुर्गताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-नैरयिकदुर्गताः १, तिर्यग्योनिकदुर्गताः २, मनुष्यदुर्गताः ३, देवदुर्गताः ४, ३।

चत्वारः सुगताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-सिद्धसुगताः १, यावत् सुकुलप्रत्यायाताः ४, ४। सू० २९।

टीका--"चत्तारि दुग्गईओ" इत्यादि, सुगमं, नवरं दुष्टाः-निन्दिता गतयो दुर्गतयः, ताश्चतस्रः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-नैरयिकदुर्गतिः=निरये-नरके भवा नैरयिका जीवाः तत्सम्बन्धिनी दुर्गतिः। १, "तिर्यग्योनिकदुर्गतिः"-सूकरादियोनिजन्मापेक्षया विज्ञेया २। "मनुष्यदुर्गतिः-कुमनुष्यापेक्षया बोध्या ३, "देवदुर्गतिः"-किल्बिषिकादिदेवापेक्षया बोध्या ४, १।

सुगतियां चार कही गई हैं, जैसे-सिद्ध सुगति १, देव सुगति २, मनुष्य सुगति ३, और सुकुल प्रत्यायाति ४-२

चार दुर्गत कहे गये हैं, जैसे-नैरयिक दुर्गत १, तिर्यग्योनिक दुर्गत २, मनुष्य दुर्गत ३, और देव दुर्गत ४।

चार सुगत कहे गये हैं, जैसे-सिद्ध सुगत १, यावत् सुकुल प्रत्या यात ४-४।

विशेषार्थ-निन्दित जो गतियां है वे दुर्गतियां है, इनमें नैरयिक सम्बन्धिनी जो गति है वह नैरयिक दुर्गति है। सूकर आदि योनिमें जन्म धारण करनेकी अपेक्षा तिर्यग्योनिक दुर्गति है। मनुष्यकी अपेक्षासे मनुष्य दुर्गति है, तथा-किल्बिषिकादि देवोंकी अपेक्षासे देव

ચાર સુગતિ કહી છે—(૧) સિદ્ધ સુગતિ, (૨) દેવ સુગતિ, (૩) મનુષ્ય સુગતિ અને (૪) સુકુલ પ્રત્યાયાતિ.

ચાર દુર્ગત કહ્યા છે—(૧) નૈરયિક દુર્ગત, (૨) તિર્યગ્યોનિક દુર્ગત, (૩) મનુષ્ય દુર્ગત અને (૪) દેવ દુર્ગત

ચાર સુગત કહ્યા છે—(૧) સિદ્ધ સુગત, (૨) દેવ સુગત, (૩) મનુષ્ય સુગત અને (૪) સુકુલ પ્રત્યાયાત સુગત

વિશેષાર્થ—જે ગતિયો નિન્દિત છે, તેમને દુર્ગતિ કહે છે. નૈરયિક સંબંધી જે ગતિ છે તેને નૈરયિક દુર્ગતિ કહે છે. સૂકર (સૂવર) આદિ યોનિમાં જન્મ ધારણ કરવાની અપેક્ષાએ તિર્યગ્યોનિને દુર્ગતિરૂપ કહી છે. અકર્મભૂમિ આદિમાં જન્મની અપેક્ષાએ મનુષ્યગતિને પણ દુર્ગતિરૂપ કહી છે. કિલ્વિષિકાદિ દેવોમાં જન્મની અપેક્ષાએ દેવગતિને પણ દુર્ગતિરૂપ કહી છે.

" चत्तारि सुग्गईओ " इत्यादि–सुष्ठु–प्रशस्ता गतयः सुगतयस्ताश्चतस्रः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–सिद्धसुगतिः–सिद्धपदप्राप्तिरूपा सुगतिः १, " देवसुगतिः "= इन्द्रत्वादिप्राप्तिरूपा सुगतिः २, " मनुष्यसुगतिः "–कर्मभूम्यार्यदेशभवमनुजत्व-प्राप्तिलक्षणा सुगतिः ३, सुकुलप्रत्यायातिः–सु–सुष्ठु–प्रशस्तं च तत् कुलं च सुकुलम्–इक्ष्वाकुप्रभृतिवंशस्तत्र देवलोकादितः प्रत्यायातिः–मनुष्यरूपेण प्रत्यागमनम्, ननु मनुष्यसुगतिरेवोच्यतां तत्रैव सुकुलप्रत्यायातेरपि मनुष्यसुगतित्वे-नान्तर्भावः स्यादेव सुकुलप्रत्यायातेः पृथगुपादानं किमर्थमिति चेदत्रोच्यते–मनुष्यसुगतिश्च कर्मभूम्यार्यदेशभवमनुजत्वरूपा, सा च साधारणजीवानामपि भवति,

---

दुर्गति है ४–१ । प्रशस्त गतियोंका नाम सुगतियाँ है। जैसे–सिद्ध सुगति आदि सिद्धपद प्राप्तिरूप जो गति है वह सिद्ध सुगति है। इन्द्रत्वादि पद प्राप्तिरूप जो गति है वह देव सुगति है २। कर्मभूमिमें अवतरित होकर आर्य देशमें मनुष्यभवकी प्राप्ति होना यह मनुष्य सुगति है। इक्ष्वकु आदि वंशमें देवलोकसे अवतरित होकर जो मनुष्यरूपसे जन्म प्राप्त होता है वह–सुकुल प्रत्यायाति है।

शङ्का—मनुष्य सुगतिमें ही सुकुल प्रत्यायातिका अन्तर्भाव होजाता है, क्योंकि–सुकुल प्रत्यायाति मनुष्य सुगति रूपही होता है, अतः इसका पृथक् कथन क्यों किया ३–९।

उ०—इस शङ्काका समाधान ऐसा है कि मनुष्य सुगति कर्मभूमिके आर्य देशमें मनुष्यभव ग्रहण करने रूप है, अतः–यह मनुष्य सुगति साधारण जीवोंको भी होती है। किन्तु–सुकुलप्रत्यायाति तीर्थङ्कर

પ્રશસ્ત ગતિઓનું નામ સુગતિ છે, તેના ચાર પ્રકારોનું સ્પષ્ટીકરણ— સિદ્ધપદ પ્રાપ્તિરૂપ જે ગતિ છે, તેનું નામ સિદ્ધ સુગતિ છે. ઇન્દ્રત્વ પદ પ્રાપ્તિરૂપ જે ગતિ છે તેનું નામ દેવ સુગતિ છે. કર્મભૂમિમાં અવતરિત થઇને આર્ય દેશમાં મનુષ્યભવની પ્રાપ્તિ થવી તેનુ નામ મનુષ્ય સુગતિ છે. દેવલોકમાંથી ચ્યવીને ઇક્ષ્વાકુ આદિ ઉત્તમ વંશમાં મનુષ્ય રૂપે જે જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે તેને સુકુલ પ્રત્યાયાતિ કહે છે

શંકા—સુકુલ પ્રત્યાયાતિનો મનુષ્ય સુગતિમાં સમાવેશ થઇ જાય છે, કારણ કે સુકુલ પ્રત્યાયાતિ મનુષ્ય સુગતિ રૂપ જ હોય છે છતાં અહીં તેમને અલગ અલગ સુગતિરૂપ શા માટે કહેલ છે ?

ઉત્તર—મનુષ્ય સુગતિ કર્મભૂમિના આર્ય દેશમાં મનુષ્યભવ ગ્રહણ કરવા રૂપ હોય છે, તેથી સાધારણ જીવો પણ તેની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. પરન્તુ

सुकुलप्रत्यायाति स्तु विशिष्टपुरुषाणां तीर्थङ्करप्रभृतीनामेव भवति न साधारणानामिति मनुष्यसुगतितः सुकुलप्रत्यायातिर्भिन्नेति प्रत्येतव्यम् ।४। २।

"चत्तारि दुग्गया"—दुर्गतिरस्त्येषामिति दुर्गताः=दुर्गतिमन्त इत्यर्थः, ते चत्वारः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—नैरयिकदुर्गताः—नैरयिकरूपेण दुर्गता नरकजीवा इत्यर्थः १, तिर्यग्योनिकदुर्गताः—सूकरादियोनिगताः २, मनुजदुर्गताः—रोगादिग्रस्तत्वाद् नीचकुलोत्पन्नत्वाद्वा ३, देवदुर्गताः=किल्बिषिकादिरूपत्वात् ४। ३।

"चत्तारि सुग्गया" इत्यादि—सुगताः—सुगतिप्राप्ताः सुस्था वा, ते चत्वारः प्रज्ञप्ताः तद्यथा—सिद्धसरूपेण सुगताः १। इत्यारभ्य

आदि जैसे विशिष्ट जीवोंको ही होता है, साधारण जीवों को नहीं, इस तरह सुकुल प्रत्यायाति मनुष्य सुगतिसे भिन्न है ऐसा जानना चाहिये ४—२ ।

"चत्तारि दुग्गया" इत्यादि—दुर्गति है जिन जीवोंको वे दुर्गत हैं, अर्थात्-दुर्गतिवाले जो जीव हैं वे दुर्गत हैं । ये दुर्गत नैरयिक दुर्गत आदिके भेदसे जो चार प्रकारके कहे गये हैं, उनका तात्पर्य ऐसा है जो जीव नैरयिक रूपसे दुर्गतिवाले हैं वे नैरयिक दुर्गत हैं । शूकर आदि रहे हुवे जीव—तिर्यग्योनिक दुर्गत हैं । रोगादिसे ग्रस्त होनेके कारण अथवा—नीच कुलमें उत्पन्न होनेके कारण मनुष्य जीव मनुष्य दुर्गत हैं । किल्बिषिक आदि पर्यायमें रहे हुवे जीव देव दुर्गत हैं ।

"चत्तारि सुग्गया" इत्यादि—सुगति प्राप्त अथवा सुस्थ जो जीव हैं वे सुगत हैं, जैसे-सिद्ध सुगत आदि । इनमें जो सिद्धरूपसे सुगतिको प्राप्त हैं वे सिद्ध सुगत हैं, यहां यावत् पदसे देव सुगत–मनुष्य

સુકુલ–પ્રત્યાયાતિનો સદ્ભાવ તો તીર્થંકર આદિ વિશિષ્ટ જીવોમાં જ સંભવી શકે છે-સાધારણ જીવોમાં સંભવી શકતો નથી આ રીતે સુકુલ પ્રત્યાયાતિ અને મનુષ્ય સુગતિમાં ભિન્નતા સમજવી. "चत्तारि दुग्गया" ઈત્યાદિ—

દુર્ગતિવાળા જે જીવો છે તેમને દુર્ગત કહે છે. તેના નૈરયિક દુર્ગત આદિ જે ચાર ભેદ કહ્યા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે-જે જીવ નૈરયિક રૂપ દુર્ગતિવાળો છે તેને નૈરયિક દુર્ગત કહે છે સૂવર આદિ તિર્યંચયોનિક દુર્ગતિવાળા જીવને તિર્યંચયોનિક દુર્ગત કહે છે રોગાદિથી ગ્રસ્ત થવાને કારણે અથવા નીચ કુળમાં ઉત્પન્ન થવાને કારણે મનુષ્ય જીવ પણ મનુષ્ય દુર્ગત હોઈ શકે છે. કિલ્વિષિક આદિ પર્યાયમાં રહેલા દેવોને દેવ દુર્ગત કહે છે.

"चत्तारि सुग्गया" ઈત્યાદિ— સુગતિમાં ગયેલા જીવોને સુગત કહે છે. તેના સિદ્ધ સુગત આદિ ચાર પ્રકાર છે. સિદ્ધરૂપ સુગતિ જેમણે પ્રાપ્ત કરી

" जाव सुकुलपच्चायाया " इति—' यावत् सुकुलप्रत्यागाताः ' इत्यन्त पठनीयम् तथा च–देवसुगताः २, मनुजसुगताः ३ सुकुलप्रत्यायाताः ४, एषां व्याख्या सुबोधेति । सू० २९ ॥

अनन्तरं सिद्धसुगता उक्ताः, ते चाष्टविधकर्मक्षयाद्भवन्तीति क्षयपरिणामस्य क्रमं निरूपयितुमाह––

मूलम्–पढमसमयजिणस्स णं चत्तारि कम्मंसा खीणा भवंति--णाणावरणिज्जं १, दंसणावरणिज्जं २, मोहणिज्जं ३, अंतराइयं ४। १।

उप्पण्णणाणदंसणधरे णं अरहा जिणे केवली चत्तारि कम्मंसे वेदेइ, तं जहा--वेयणिज्जं १, आउयं २, णामं ३, गोत्तं ४, २।

पढमसमयसिद्धस्स णं चत्तारि कम्मंसा जुगवं खिज्जंति तं जहा--वेयणिज्जं १, आउयं २, णामं ३, गोत्तं ४। ३। सू० ३

छाया––प्रथमसमयजिनस्य खलु चत्वारः कर्मांशाः क्षीणाः भवन्ति- ज्ञानाऽऽवरणीयं १, दर्शनाऽऽवरणीयं २, मोहनीयम् ३, आन्तरायिकम् ४ १।

सुगत इन दोनों सुगतोंका ग्रहण हुवा है। इन दोकी ओर-सुकुल प्रत्यायात इसकी व्याख्या सुगम है ॥ सू० २९ ॥

कथित सिद्ध सुगत अष्टविध कर्मके क्षयसेही होते हैं अतः-अब सूत्रकार क्षय परिणामका क्रम निरूपण करते हैं।

" पढमसमयजिणस्स णं चत्तारि कम्मंसा ' इत्यादि —

प्रथम समय जिनके चार कर्मांश क्षीण होते हैं, जो इस प्रकारसे हैं।

છે, તેમને સિદ્ધ સુગત કહે છે અહીં " યાવત્ " પદથી દેવ સુગત અને મનુષ્ય સુગત ગ્રહણ કરવા જોઇએ આ બન્ને પદનો તથા સુકુલ પ્રત્યાયાતનો ભાવાર્થ સુગમ હોવાથી અહીં તેમનું વધુ વિવેચન કર્યું નથી ॥ સૂ ૨૯ ॥

ઉપરના સૂત્રમાં સિદ્ધ સુગતની વાત કરવામાં આવી છે આઠે પ્રકારના કર્મોના ક્ષયથી જ જીવ સિદ્ધ સુગત બની શકે છે તેથી હવે સૂત્રકાર ક્ષય પરિણામના ક્રમનું નિરૂપણ કરે છે— ' पढमसमयजिणस्स ण चत्तारि कम्मसा " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ–પ્રથમ સમય જિનના ચાર કર્માંશો ક્ષીણ થાય છે. તે ચાર કર્માંશોનાં

उत्पन्नज्ञानदर्शनधरः खलु अर्हन् जिनः केवली चतुरः कर्मांशान् वेदयति, तद्यथा-वेदनीयम् १, आयुष्कं २, नाम ३, गोत्रम् ४। २।

प्रथमसमयसिद्धस्य खलु चत्वारः कर्मांशाः युगपत् क्षीयन्ते, तद्यथा-वेदनीयम् १, आयुष्कं २, नाम ३, गोत्रम् ४ । सू० ३० ॥

टीका--" पढमसमयजिणस्से "-त्यादि-प्रथमः समयो यस्यासौ प्रथमसमयः, स चासौ जिनश्चेति प्रथमसमयजिनः-सयोगिकेवली, तस्य प्रथमसमयजिनस्य चत्वारः=चतुष्प्रकाराः-ज्ञानावरणीय-दर्शनावरणीय-मोहनीया-ऽन्तरायरूपाः कर्मांशाः-कर्मणः-सामान्यस्य अंशाः-भेदा इति कर्मांशाः, क्षीणा भवन्ति।

" उत्पन्नज्ञाने "- त्यादि- उत्पन्ने--आवरणक्षयात्प्रकटीभूते च ते ज्ञान-दर्शने चेत्युत्पन्नज्ञानदर्शने तयोर्धरः- धारक इति तथाभूतः=विशेषसामान्य बोधलक्षणज्ञानदर्शनधारकः, अर्हन्, जिनः केवली चतुरः कर्मांशान् वेदयति-अनु-

---

ज्ञानावरणीय १, दर्शनावरणीय २, मोहनीय ३ और अन्तरायिक ४। उत्पन्न हुवे ज्ञान और दर्शनको धारण करनेवाला अर्हन्त जीन केवली चार कर्मांशोंका वेदन करता है। जैसे-वेदनीय १, आयुष्क २, नाम ३ और गोत्र ४-२।

टीकार्थ—प्रथम समय सिद्धके चार कर्मांश एक साथ क्षीण होते हैं, जसे-वेदनीय, आयुष्क, नाम और गोत्र-४ प्रथम समय है जिसका ऐसा जो जिन है वह प्रथय समय जिन है, ऐसा वह संयोगी केवली होता है। इस प्रथम समय जिनके चार प्रकारके कर्मांश क्षीण होते हैं, जैसे-ज्ञानावरणीय १, दर्शनावरणीय २, मोहनीय ३, आन्तरायिक ४। सामान्य कर्मके जो भेद हैं वे कर्मांश हैं। आवरणके क्षयसे प्रकटीभून जो ज्ञान और दर्शन हैं, इनका धारक अर्हन्त केवली जिन

નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨) દર્શનાવરણીય, (૩) મોહનીય અને (૪) અન્તરાયિક. ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાન અને દર્શનને ધારણ કરનાર અર્હંત જિન કેવલી નીચેના ચાર કર્માંશોનું વેદન કરે છે-(૧) વેદનીય, (૨) આયુષ્ક, નામ અને (૪) ગોત્ર પ્રથમ સમય સિદ્ધના નીચેના ચાર કર્માંશો એક સાથે ક્ષીણ થાય છે—(૧) વેદનીય, (૨) આયુષ્ક, (૩) નામ અને (૪) ગોત્ર

વિશેષાર્થ—જિનપદની પ્રાપ્તિનો પ્રથમ સમય જેને છે એવા જિનને પ્રથમ સમય જિન કહે છે સયોગી કેવલી એવા પ્રકારમાં ગણી શકાય છે, તે પ્રથમ સમય જિનના આ ચાર પ્રકારના કર્માંશોનો ક્ષય થાય છે--(૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨) દર્શનાવરણીય, (૩) મોહનીય અને (૪) આન્તરાયિક. સામાન્ય કર્મના જે ભેદ છે તેમનું નામ કર્માંશ છે. આવરણના ક્ષયને કારણે પ્રકટ થયેલા જ્ઞાન અને દર્શનના ધારક અર્હંત જિન કેવલી નીચેના ચાર

भवति, तद्यथा-वेदनीयम्-वेद्यते यत्तत्तथा १, आयुष्कम् २, नाम-परं प्रति पदार्थबोधनाय संज्ञा, तच्च कार्यं, तस्य कारणं कर्मेति कार्य-कारणयोरभेदोपचारान्नामापि कर्म ३, तथा-'गोत्रम्" इक्ष्वाकुसम्बन्ध्यादिकुलं, तच्च कार्यं, तस्य कारणं कर्मेति कार्य-कारणयोरत्राप्यभेदोपचाराद् गोत्रं कर्म भवति ।४।२।

"प्रथमसमयसिद्धस्ये"—इत्यादि-प्रथमसमयसिद्धस्य युगपत् चत्वारि पूर्वोक्तानि कर्माणि क्षीयन्ते=क्षयं यान्ति, यस्मिन् समये सिद्धता भवति तस्मिन्नेव समये कर्मक्षयोऽपि भवतीति सिद्धत्व-कर्मक्षययोर्यौगपद्यसम्भवादिति ।३। सू०३०।

चार कर्मांशोंका वेदन करता है। अनुभव करता है, जैसे-वेदनीय आदि जो वेदन किया जाता है, वह वेदनीय है । अर्थात्—जिससे जीवोंको सुख-दुःखका अनुभव होता है वह कर्म वेदनीय कर्म है। जिससे भव धारण होता है वह आयुष्क है। दूसरोंको पदार्थ समझानेके लिये जो संज्ञा की जाती है वह नाम कर्म है। यहां नामको कर्म कहा है, कार्य कारणमें अभेदके उपचारसे हैं, तात्पर्य ऐसा है कि विशिष्ट गति-जाति आदिकी प्राप्ति जिससे जीवको होती है वह नाम-कर्म है। इक्ष्वाकु सम्बधी आदि जो कुल हैं, ये कुल जिसके कार्य हैं इसका जो कारण कर्म है वह कार्यकारणमें अभेद उपचारसे कहा है ४-२। प्रथमसमयसिद्धस्य-इत्यादि। प्रथम समय सिद्धके (एक) साथ चार पूर्वोक्त कर्म नष्ट होते हैं, ऐसा कहनेका तात्पर्य है। जिस

કર્માંશોનું વેદન કરે છે--(૧) વેદનીય, (૨) આયુષ્ક, (૩) નામ અને (૪) ગોત્ર જેનાથી જીવોને સુખદુઃખનો અનુભવ થાય છે તે કર્મનું નામ વેદનીય કર્મ છે. જે કર્મને લીધે ભવધારણ કરવો પડે છે તે કર્મને આયુષ્ક કર્મ કહે છે. અન્યને કોઇ પદાર્થ સમજાવવા નિમિત્તે જે સંજ્ઞા કરાય છે તેનું નામ નામ-કર્મ છે. અહીં કાર્ય કારણમાં અભેદોપચારની અપેક્ષાએ નામને કર્મ કહ્યું છે. એટલે કે વિશિષ્ટ ગતિ-જાતિ આદિની પ્રાપ્તિ જેના દ્વારા જીવને થાય છે, તે કર્મને નામ કર્મ કહે છે ઇક્ષ્વાકુ આદિ કુળની પ્રાપ્તિ થવાના કારણભૂત જે કર્મ છે તેને ગોત્ર કર્મ કહે છે કાર્યકારણમાં અભેદોપચારની અપેક્ષાએ અહીં તેને ગોત્રકર્મ રૂપે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યુ છે.

"પ્રથમસમયસિદ્ધસ્સ" ઇત્યાદિ—

પ્રથમ સમય સિદ્ધના ઉપર્યુક્ત ચાર કર્માંશો એક સાથે નષ્ટ થાય છે, એટલે કે જે સમયે સિદ્ધત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે એ જ સમયે કર્મક્ષય પણ

उक्ताः सिद्धाः, तद्विपरीता असिद्धाः, तेषां हास्यादयो विकारा भवन्तीति हास्यकारणानि निरूपयितुमाह—

मूलम्—चउहिं ठाणेहिं हासुप्पत्ती सिया, तं जहा--पासित्ता १, भासेत्ता २, सुणेत्ता ३, संभरेत्ता ४। । सू० ३१ ॥

छाया—चतुर्भिः स्थानैः हासोत्पत्तिः स्यात्, तद्यथा—दृष्ट्वा १, भाषित्वा २, श्रुत्वा ३, स्मृत्वा ४। सू० ३१ ॥

टीका—"चउहिं" इत्यादि—चतुर्भिः—चतुःसंख्यैः स्थानैः हासोत्पत्तिः स्यात्, तद्यथा—दृष्ट्वा—हास्यजनकभाण्डविदूषकप्रभृतिचेष्टां निरीक्ष्य हास्योत्पत्तिर्भवति १। तथा—भाषित्वा—हास्यजनकं स्वपरवचनमुक्त्वा हास्योत्पत्तिः स्यात् २। तथा—श्रुत्वा—परोदितं हास्यजनकं वचनं कर्णगोचरीकृत्य हास्योत्पत्तिः स्यात् ३। तथा—स्मृत्वा—विदूषकादिचेष्टावाक्यप्रभृति चिन्तयित्वा हास्योत्पत्तिः स्यादिति। एवं च दर्शन-भाषण-श्रवण-स्मरणानि हास्यकारणानि भवन्तीति पर्यवसितोऽर्थः ४ ।सू०३१।

समयमें सिद्धता होती है उसी समयमें कर्मक्षय भी होता है, इससे सिद्धत्व और कर्मक्षयमें यौगपद्य सम्भव होता हैं ॥ सू० ३० ॥

सिद्धोंसे विपरीत असिद्ध होते हैं और इनको हास्यादि विकार होते हैं, अतः—अब सूत्रकार इन हास्यादिक विकारोंके कारणोंका निरूपण करनेके लिये सूत्र कहते हैं। "चउहिं ठाणेहिं हासुप्पत्ती" इत्यादि—

चार कारणोंसे हास्यकी उत्पत्ति होती है, जैसे—हास्यजनक भाण्ड विदूषक आदि जनोंकी चेष्टाको देखकर—१ हास्यजनक भाषाका प्रयोग-कर—२ दूसरोंके द्वारा कथित हास्यजनक वचनको सुनकर—३ और विदूषक आदिकोंकी चेष्टाओंको वा—उनके वाक्योंको याद कर हास्यकी

થાય છે. આ રીતે સિદ્ધત્વ અને કર્મક્ષયમાં યુગપત્‌તા (એકી ભાવ) બન્ને એક સાથે થવાને કારણે સંભવી શકે છે. ॥ સૂ ૩૦ ॥

સિદ્ધ કરતાં વિપરીત હોય એવાં જીવને અસિદ્ધ કહે છે. અસિદ્ધ જીવોમાં હાસ્યાદિક વિકારોનો સદ્‌ભાવ હોય છે તેથી હવે સૂત્રકાર તે હાસ્યાદિક વિકારોનાં કારણોનું નિરૂપણ કરવા માટે "चउहिं ठाणेहिं हासुप्पत्ती" ઈત્યાદિ સૂત્રનું કથન કરે છે—નીચેના ચાર કારણોને લીધે હાસ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે—(૧) વિદૂષક આદિની હાસ્યજનક ચેષ્ટાઓ જોવાથી, (૨) હાસ્યજનક ભાષાનો પ્રયોગ કરવાથી, (૩) અન્યના દ્વારા કથિત હાસ્યજનક વચનોનું શ્રવણ કરવાથી અને (૪) વિદૂષક આદિની ચેષ્ટાઓને કે તેમનાં વાકયોને યાદ

दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकप्रदर्शनपूर्वकमन्तरसूत्रमाह—

मूलम्—चउव्विहे अंतरे पण्णत्ते, तं जहा—कट्ठंतरे १, पम्हंतरे २ लोहंतरे ३, पत्थरंतरे ४। एवामेव पुरिसस्स वा इत्थिए वा चउव्विहे अंतरे पण्णत्ते, तं जहा—कट्ठंतरसमाणे १, पम्हंतरसमाणे २, लोहंतरसमाणे ३, पत्थंतरसमाणे ४। सू० ३२।

छाया—चतुर्विधमन्तरं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—काष्ठान्तरं १, पक्ष्मान्तरं २, लोहान्तरं ३, प्रस्तरान्तरम् ४। एवमेव पुरुषस्य वा स्त्रिया वा चतुर्विधमन्तरं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—काष्ठान्तरसमानः १, पक्ष्मान्तरसमानः २, लोहान्तरसमानः ३, प्रस्तरान्तरसमानः। सू० ३२॥

टीका—"चउव्विहे अंतरे" इत्यादि—चतुर्विधमन्तरं-भेदः, प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—काष्ठान्तरं-काष्ठयोरन्तरं-यथा-एकं चन्दनादिरूपम् अन्यद् बर्बुरादिरूपम् १, पक्ष्मान्तरं-यथा-एकं पक्ष्म-अर्कतूलादिरूपमपरमुष्ट्राजादि पक्ष्म (रोम) रूपम्

उत्पत्ति होती है, इस तरह दर्शन भाषण श्रवण स्मरण ये हास्य कारण होते हैं॥ सू० ३१॥

अब सूत्रकार दृष्टान्त दार्ष्टान्तिक प्रदर्शक अन्तर सूत्रका कथन करते हैं।

"चउव्विहे अंतरे पण्णत्ते" इत्यादि—

अन्तर चार प्रकारका कहा गया है। जैसे—काष्ठान्तर १, पक्ष्मान्तर २, लोहान्तर ३, और प्रस्तरान्तर ४। भेदका नाम अन्तर है। दो काष्ठोंके बीचका जो अन्तर है वह काष्ठान्तर है, जैसे—एक बबूलवगैरहका काष्ठ और चन्दन आदि वृक्षका अन्तरही काष्ठान्तरसे यहां गृहित हुवा है १। पक्ष्म-

---

કરવાથી આ રીતે દર્શન, ભાષણ, શ્રવણ અને સ્મરણરૂપ ચાર કારણોથી હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. ॥ સૂ ૩૧ ॥

હવે સૂત્રકાર દૃષ્ટાન્ત અને દાર્ષ્ટાન્તિકના પ્રદર્શનપૂર્વક અન્તરસૂત્રનું કથન કરે છે " ચઉવ્વિહે અંતરે પણ્ણત્તે " ઈત્યાદિ—

અંતરના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) કાષ્ઠાન્તર, (૨) પક્ષ્માન્તર, (૩) લોહાન્તર અને (૪) પ્રસ્તરાન્તર ભેદનું નામ અંતર છે બે કાષ્ઠો વચ્ચેનું જે અંતર છે તેને કાષ્ઠાન્તર કહે છે જેમકે બાવળ આદિ વૃક્ષના અને ચન્દનાદિ વૃક્ષના બે કાષ્ઠો વચ્ચેના અંતરને અહીં કાષ્ઠાન્તર કહેવામાં

२, लोहान्तर=यथा-एको लोहः खड्गादिरूपोऽन्यः किट्टरूपः ३, प्रस्तरान्तरं-यथा -एकः प्रस्तरः स्पर्शमण्यादिरूपाः, अपर ऊपर प्रस्तररूपः ।४।

अथ दृष्टान्तसूत्रमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकसूत्रमाह-

" एवामेव " इत्यादि-एवमेव-अनेनैव प्रकारेण पुरुषस्य वा स्त्रिया वा चतुर्विधमन्तरं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-काष्ठान्तरसमानः-अन्यत्काष्ठं काष्ठान्तरं तेन समानस्तुल्यः काष्ठान्तरसमानः=बर्बुरादिभिन्नचन्दनसमानः सत्पुरुषः, चन्दनादिभिन्नबर्बुरसमानः कापुरुषादि यथा-एकः कश्चित् पुरुष औदार्यगाम्भीर्यादिगुणसम्पन्नत्वेन चन्दनादिसमानः, अन्यः परपीडनादिदुर्गुणवत्त्वेन बर्बुरादिसदृशः १,

---

रोमको लेकर जो अन्तर आता है वह पक्ष्मान्तर है, जैसे-अर्कतूल आदिके रेशोमें और उष्ट्र अजा आदिके रोमोंमें जो अन्तर है वह पक्ष्मान्तर है २। एक लोहा खड्गादिरूप होता है, दूसरा किट्टरूप होता है ऐसा लोहेका जो परस्परमें अन्तर है वह लोहान्तर है ३। प्रस्तरान्तर-पत्थरोमें जो अन्तर है वह प्रस्तरान्तर है, जैसे-एक प्रस्तर स्पर्श मण्यादि रूप होता है और दूसरा उषर प्रस्तररूप होता है ४।

इस प्रकारसे दृष्टान्तसूत्र कहकर अब सूत्रकार दार्ष्टान्तिक सूत्र कहते हैं। " एवामेव " इत्यादि-इसी प्रकारसे पुरुषका और स्त्रीका अन्तर चार प्रकारका है। जैसे-जो सत्पुरुष है वह बबूल आदिसे भिन्न चन्दनके समान है, तथा-जो कापुरुष-कायर है वह चन्दनादिसे भिन्न

આવ્યું છે. પક્ષ્મ (રુવાંટી) વચ્ચેના અંતરને પક્ષ્માન્તર કહે છે. જેમકે આકડા આદિના રેસા અને ઊંટ, બકરી આદિની રુંવાટી વચ્ચે જે અંતર હોય છે તેને પક્ષ્માન્તર કહે છે.

" લોહાન્તર " એક લોઢું ખડગરૂપ હોય છે અને બીજુ લોઢું કટારરૂપ હોય છે, આ પ્રકારના લોઢાનું જે પરસ્પર વચ્ચેનું જે અંતર છે તેને લોહાન્તર કહે છે.

" પ્રસ્તરાન્તર " પ્રસ્તરો (પડ) વચ્ચેનું જે અંતર છે તેને પ્રસ્તરાન્તર કહે છે. જેમકે જમીનનું એક પ્રસ્તર સ્પર્શમણિ આદિરૂપ હોય છે, તો બીજું પ્રસ્તર ઊપર પ્રસ્તરરૂપ હોય છે.

આ પ્રમાણે દૃષ્ટાન્ત સૂત્રનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર દાર્ષ્ટાન્તિક સૂત્રનું કથન કરે છે-" एवामेव " ઇત્યાદિ--

એ જ પ્રમાણે પુરુષનું અને સ્ત્રીનું અંતર પણ ચાર પ્રકારનું હોય છે. (૧) જે સત્પુરુષ હોય છે તે બાવળ આદિથી ભિન્ન એવાં ચંદન સમાન હોય છે અને જે કાપુરુષ હોય છે (કાયર પુરુષ) હોય છે તે ચંદનાદિથી ભિન્ન

पक्ष्मान्तरसमानः पुरुषो यथा-एकः कश्चित् परमकारुण्यादिगुणत्वेनार्कतू-लादिसदृश', अपरः कर्कशकठोरप्रकृतिकत्वेनोष्ट्राजादिपक्ष्मसदृशः २, लोहा न्तरसमानः पुरुषो यथा-एकः कश्चित् पुरुषः परीषहोपसर्गादिसहिष्णुत्वेन खड्गा दिलोहसदृशः अपरोभयकातरत्वादिमत्त्वेन किट्टलोहसदृशः ३,

प्रस्तरान्तरसमानः पुरुषो यथा-एकः कश्चित् पुरुष आमर्शौषध्यादि-लब्धि मत्त्वेन स्पर्शमणिसदृशः, अपरो दैन्यदारिद्र्यादिमत्त्वेनोपरप्रस्तरसदृशः ४। एवं स्त्रिया अपि स्त्र्यन्तरमपेक्ष्यान्तरं बोध्यम् । सू० ३२ ॥

बबूलके समान है, तथा कोई एक पुरुष जो औदार्य आदि गुणोंसे सम्पन्न होता है वह चन्दनादिके समान है, और जो पीडनादि दुर्गुणों-वाला होता है वह बबूल आदिके जैसा होता है, इसलिये इन्हें काष्ठांतर समान कहा गया है । १ यह एक पुरुषका दूसरे पुरुषसे अन्तर कहा है, इसी प्रकारसे आगेभी जानना चाहिये ।

" पक्ष्मान्तर समान "-वह पुरुष कहा गया है जो परम कारुण्यादि गुणवाला होता है ऐसा वह पुरुष अर्कतूलादि सदृश है, तथा-जो कर्कश कठोर प्रकृतिवाला होता है वह-उष्ट्र अजा आदिका पक्ष्म जैसा होता है २ । लोहान्तर समान वह पुरुष है जो परीषह और उपसर्ग आदिको सहनेमें सहिष्णु होता है ऐसा वह पुरुष खड्गादि लोहका जैसा होता है, दूसरा भयसे कातर आदि प्रकृतिवाला होता है ऐसा वह पुरुष किट्ट लोह सदृश होता है ३ । प्रस्तरान्तर समान वह पुरुष है,

---

એવાં બાવળ સમાન હોય છે તથા કોઇ એક પુરુષ જે ઔદાર્ય આદિ ગુણોથી યુક્ત હોય છે, તે ચંદન સમાન હોય છે, પણ જે પરપીડનાદિ દુર્ગુણોથી યુક્ત હોય છે તે બાવળાદિના જેવો હોય છે આ રીતે આ બન્ને પુરુષ વચ્ચેના અંતરને કાષ્ઠાન્તર સમાન કહેવામાં આવ્યુ છે. આ રીતે એક પુરુષનું બીજા પુરુષથી અંતર (બન્ને વચ્ચેનો તફાવત) પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે

" પક્ષ્માન્તર સમાન પુરુષ " જે પુરુષ કરુણા આદિ ગુણોવાળો હોય છે તે અર્કતૂલાદિ સમાન ગણાય છે-એટલે કે આકડા વગેરેના રેસા સમાન ગણાય છે, પણ જે પુરુષ કઠોર હોય છે તેને ઊંટ, બકરી આદિનાં પક્ષ્મ (રોમ-રુંવાટી) સમાન ગણાય છે.

" લોહાન્તર સમાન પુરુષ "—જે પુરુષ પરીષહ અને ઉપસર્ગ આદિ સહન કરવામાં સહિષ્ણુ હોય છે, એવા પુરુષને ખડગાદિ લોહ સમાન કહ્યો છે. જે પુરુષ પરીષહ, ઉપસર્ગ આદિ સહન કરવાને સમર્થ હોતો નથી, એવા કાયર સ્વભાવના પુરુષને કિટ્ટ લોહ સમાન કહ્યો છે.

अनन्तरमन्तरं निरूपितम्, अधुना पुरुषविशेषान्तरं निरूपयितुं भृतकं सभेदं निरूपयितुमाह—

मूलम्—चत्तारि भयगा पण्णत्ता, तं जहा—दिवसभयए १, जत्ताभयए २, उच्चत्तभयए ३, कब्बालभयए ४। सू० ३२ ॥

चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा--संपागडपडिसेवी णाममेगे णो पच्छन्नपडिसेवी १, पच्छन्नपडिसेवी णाममेगे णो संपागडपरिसेवी २, एगे संपागडपडिसेवीवि पच्छन्नपडिसेवीवि ३, एगे णो संपागडपडिसेवी णो पच्छन्नपडिसेवी। सू० ३३ ॥

छाया—चत्वारो भृतकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—दिवसभृतकः १, यात्राभृतकः २, उच्चताभृतकः ३, कब्बाडभृतकः ४। सू० ३२।

जो आमर्श औषधि आदि लब्धियोंसे युक्त होता है ऐसा वह पुरुष स्पर्शमणि जैसा होता है, तथा–जो पुरुष दैन्य दारिद्य आदिवाला होता है वह उषर प्रस्तर जैसा है ४। इसी तरहसे एक स्त्रीका एक दूसरी स्त्रीसे भी अन्तर समझ लेना ॥ सू० २ ॥

अथ सूत्रकार पुरुष विशेषका अन्तर निरूपित करनेके लिये भेद सहित भृतकका निरूपण करते हैं। "चत्तारि भयगा पण्णत्ता" इत्यादि—

चार भृतक कहे गये हैं, जैसे–दिवस भृतक १, यात्रा भृतक २, उच्चता भृतक ३, और कब्वाड भृतक ४। चार प्रकारके पुरुष कहे गये हैं, जैसे–संप्रकट प्रतिसेवी नो प्रच्छन्न प्रतिसेवी १, प्रच्छन्न प्रतिसेवी नो

"પ્રસ્તરાન્તર સમાન પુરુષ"—જે પુરુષ આમર્શ ઔષધિ આદિ લબ્ધિઓથી યુક્ત હોય છે તેને સ્પર્શમણિ પ્રસ્તર સમાન કહે છે, પણ દીનતા, દારિદ્રય, આદિથી યુક્ત હોય એવા મનુષ્યને ઊષર પ્રસ્તર સમાન કહ્યો છે. એજ પ્રમાણે એક સ્ત્રી અને બીજી સ્ત્રી વચ્ચેનું અન્તર પણ સમજવું. ॥ સૂ. ૩૨ ॥

હવે પુરુષ વિશેષના અન્તરનું નિરૂપણ કરવા નિમિત્તે સૂત્રકાર ભૃતકના ચાર ભેદોનું નિરૂપણ કરે છે. "चत्तारि भयगा पण्णत्ता" ઇત્યાદિ—

ભૃતક (નોકર) ના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—દિવસ ભૃતક, (૨) યાત્રા ભૃતક (૩) ઉચ્ચતા ભૃતક અને (૪) કવ્વાડ ભૃતક. ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે, (૧) સંપ્રકટ પ્રતિસેવી, નો પ્રચ્છન્ન પ્રતિસેવી, (૨) પ્રચ્છન્ન પ્રતિસેવી, નો સંપ્રકટ

चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—संप्रकटप्रतिसेवी नामैको नो प्रच्छन्नप्रतिसेवी १, प्रच्छन्नप्रतिसेवी नामैको नो संप्रकटप्रतिसेवी २, एकः संप्रकटप्रतिसेव्यपि प्रच्छन्नप्रतिसेव्यपि ३, एको नो संप्रकटप्रतिसेवी नो प्रच्छन्नप्रतिसेवी ४। ॥ सू० ३३ ॥

टीका—" चत्तारि भयगा " इत्यादि–भ्रियन्ते–पोष्यन्त इति भृतास्त एव भृतका--कर्मकरा इत्यर्थः, ते चत्वारः प्रज्ञप्ताः, ते के चत्वारः ? इति प्रदर्शयति ' तद्यथे '--त्यादिना, ते यथा--दिवसभृतकः--दिवसे--दिने दिने भृतक इति दिवसभृतकः=प्रतिदिनं नियतजीविकादानेन यः कर्म कर्तुं गृह्यमाणः सः १,

यात्राभृतकः—परदेशगमनतदवधिकस्वदेशाऽऽगमनरूपयात्रायां सहायतया यो वेतनेन पोष्यमाणः सः २, उच्चताभृतकः–उच्चः–अपरापेक्षया श्रेष्ठस्तस्य भाव उच्चता, तया भृतकः–वेतन-समयौ नियमय्य निश्चितोचितावसरे कर्मणि यो नियुक्तः

संप्रकटप्रतिसेवी २, संप्रकटप्रतिसेवीभी प्रच्छन्न प्रतिसेवीभी ३, नो संप्रकट प्रतिसेवी नो प्रच्छन्न प्रतिसेवी ४ ।

"भ्रियन्ते" इति भृतकाः जो पोष्य होतेहैं, कर्मकर होते हैं वे भृतक होते हैं । ये भृतक जो चार प्रकारके कहे गये हैं, उनका तात्पर्य ऐसा है–

दिवस भृतक—प्रतिदिनका पारिश्रमिक लेकर जो काम करनेके लिये रखा जाता है वह दिवस भृतक है, यह दिवस भृतक केवल दिनमें ही काम करता है । इसलिये इसे दिवस भृतक कहा गया है १ । यात्रा भृतक–वह है जो परदेश जाने तक और फिर वहांसे अपने देशमें लौट आने तकके लिये जो नोकर रखा जाता हैं वह यात्रा भृतक है २ । उच्चता भृनक–वह है जो वेतन और अमुक समय तक काम करनेका

પ્રતિસેવી, (૩) સંપ્રકટ પ્રતિસેવી, પ્રચ્છન્ન પ્રતિસેવી (૪) ને સંપ્રકટ પ્રતિસેવી ને પ્રચ્છન્ન પ્રતિસેવી.

વિશેષાર્થ—" भ्रियन्ते इति भृतकाः " જેઓ પોષ્ય હોય છે, કર્મકર હોય છે તેમને ભૃતક કહે છે. ભૃતકના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—

(૧) દિવસ ભૃતક—દરરોજનું મહેનતાણું (રોજી) નક્કી કરીને કામ કરવાને માટે જે નોકર રાખવામાં આવે છે તેને દિવસ ભૃતક કહે છે. તે માત્ર દિવસે જ કામ કરે છે, તે કારણે તેને દિવસ ભૃતક કહે છે

(૨) યાત્રા ભૃતક—પરદેશની યાત્રા વખતે જે નોકરને યાત્રાસમય સુધી નોકરીએ રાખવામા આવે છે તેને યાત્રાભૃતક કહે છે. પરદેશ જાય ત્યારથી સ્વદેશમાં પાછા ફરે ત્યાં સુધીના સમય સુધી જ આ નોકર રાખવામાં આવે છે.

(૩) ઉચ્ચતા ભૃતક—અમુક સમયને માટે જ અમુક પગાર નક્કી કરીને જે નોકર રાખવામાં આવે છે તેને ઉચ્ચતા ભૃતક કહે છે.

सः ३, कव्वाडभृतकः–कव्वाडो देशीयः शब्दः स च नियतशब्दमये मूल्ये यत्ता नियमस्य परिमितभूमिखानकवाची, स चासौ भृतकः=' इयती भूमिस्त्वया इयता कालेन खनितव्या इयत् तन्मूल्यं दास्यामीति नियमेन नियोजितः कर्मकर इति पर्यवसितोऽर्थः ४। उक्तं च–

दिवसभयओ उ घेप्पइ छिन्नेण धणेण दिवसदेवसयं।
जत्ताउ होइ गमणं उभयं वा एत्तियधणेणं। १।
कव्वाड ओडमाई हत्थमियं कम्म एत्तियधणेणं।
एच्चिरकालुच्चत्ते कायव्व कम्म जं बेंति। २।"

छाया—" दिवसभृतकस्तु गृह्यते छिन्नेन धनेन दिवसदैवसिकः।
यात्रा तु भवति गमनम् उभयं वा (गमनाऽऽगमनरूपं) इयता धनेन।१।
कव्वाड ओडादिः हस्तमितं कर्म इयता धनेन।
इयत्कालमुच्चत्वे कर्तव्यं कर्म यद् ब्रवीति।२।" इति, ।सू० ३२।

पूर्वं लौकिकपुरुषविशेषस्यान्तरं निरूपितम्, अधुना लोकोत्तरपुरुषस्यान्तरं निरूपयितुमाह—

निश्चय करके रखा जाता है ३। कव्वाड भृतक–वह है जो " तूं इतनी जमीन खोद लेगा इतने समयमें तो मैं तुझे इतना पारिश्रमिक इसका दूंगा " ऐसी बोली करके कामपर नियुक्त किया जाता है ४।

कहाभी है–" दिवसभयओ उघेप्पइ " इत्यादि—

" कव्वाड " यह देशीय शब्द है और यह नियत समयमें मूल्यकी इयत्ताका (मर्यादा) निर्धारण करके परिमित भूमिको खोदनेवालेका वाचक है,इस प्रकारसे लौकिक पुरुष विशेषका अन्तर निरूपण करके अब सूत्रकार लोकोत्तर पुरुषका अन्तर निरूपित करने के लिये कहते हैं।

" चत्तारि पुरिसजाया " इत्यादि—

---

(૪) કવ્વાડ ભૃતક—" જો તું આટલા સમયમાં આટલી જમીન ખોદી આપીશ, તો તને આટલુ મહેનતાણું આપીશ " આ પ્રકારની શરત કરીને જેને કામે ચડાવવામાં આવે છે એવા નોકરને કવ્વાડ ભૃતક કહે છે.

કહ્યું પણ છે કે–" दिवसभयओ उ घेप्पइ " ઈત્યાદિ—

' કવ્વાડ ' આ શબ્દ ગામઠી ભાષામાં વપરાય છે. " નિયત સમયમાં, નિયત વેતન લઇને નિયત પ્રમાણુવાળી ભૂમિને ખોદી આપનારનો તે વાચક છે. " આ રીતે લૌકિક પુરુષ વિશેષના અન્તરનું નિરૂપણુ કરીને હવે સૂત્રકાર લોકોત્તર પુરુષોના અન્તરનું નિરૂપણુ કરે છે—

"चत्तारि पुरिसजाया" इत्यादि—पुरुषजातानि-पुरुषप्रकाराः, चत्वारि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—एकः-कश्चित् संप्रकटप्रतिसेवी-साध्वादिसमक्षकल्प्यभक्तपानादिकं प्रतिसेवितुं-भोक्तुं शीलमस्येति संप्रकटप्रतिसेवी-दूषितभक्तपानादिप्रकटसेवी भवति, किन्तु प्रच्छन्नप्रतिसेवी न भवति, उभयलोकभयवर्जितत्वात् ।१। एकः-कश्चित् प्रच्छन्नप्रतिसेवी भवति, किन्तु सम्प्रकटप्रतिसेवी नो भवति ।२। एकः-कश्चित् संप्रकटप्रतिसेव्यपि प्रच्छन्नप्रतिसेव्यपि भवति ।३। एकः-कश्चित् नो सम्प्रकटप्रतिसेवी, नापि च प्रच्छन्नप्रतिसेवी भवति, आत्मार्थित्वात् ।४। एषु चतुर्थोभङ्गः शुद्धः । सू० ३३ ॥

इस सूत्र द्वारा जो पुरुष प्रकार चार कहे गये हैं, उनका तात्पर्य ऐसा है-संप्रकटप्रतिसेवी नो प्रच्छन्नप्रतिसेवी १ वह है जो साधु आदिके समक्ष अकल्प्य भक्त पानादिक सेवन करनेका स्वभाववाला होता है, परन्तु प्रच्छन्न रूपसे उसका प्रतिसेवी नहीं होता है। क्योंकि ऐसा पुरुष उभय लोकके भयसे वर्जित होता है यह प्रथम विकल्प है। तथा-कोई एक दूसरा ऐसा होता है जो प्रच्छन्न प्रतिसेवी होता है। किन्तु प्रकटमें प्रतिसेवी नहीं होता है, यह-द्वितीय विकल्प है। तथा कोई एक तीसरा पुरुष ऐसा है कि प्रकटमेंभी अकल्प्य भक्तपानादिकका प्रतिसेवी होता है और प्रच्छ रूपमें भी, यह तृतीय विकल्प भङ्ग है ३ कोई एक चौथा ऐसाहै जो न प्रगटमें अकल्प्य भक्त पानादिकका प्रतिसेवी

"चत्तारि पुरिसजाया" ઈત્યાદિ–આ સૂત્ર દ્વારા જે ચાર પુરુષ પ્રકારો કહ્યા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે—

(૧) "संप्रकटप्रतिसेवी–नो प्रच्छन्नप्रतिसेवी"—જે પ્રકટ રીતે–સાધુ આદિની સમક્ષ અકલ્પ્ય ભક્તપાનાદિકનું સેવન કરનારો હોય છે, પણ પ્રચ્છન્ન (છૂપી) રીતે તેનું પ્રતિસેવન કરનારો હોતો નથી, એવા પુરુષને આ પહેલા પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે, એવો પુરુષ ઉભયલોકના ભયથી વિહીન હોય છે. કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પ્રચ્છન્નરૂપે અકલ્પ્ય આહારાદિનું પ્રતિસેવન કરનારો હોય છે, પણ પ્રકટમાં તેનું સેવન કરતો નથી, આ બીજો વિકલ્પ છે. (૩) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે જે પ્રકટ રૂપે પણ અકલ્પ્ય આહારાદિનું સેવન કરે છે અને પ્રચ્છન્ન રૂપે પણ તેનું પ્રતિસેવન કરે છે. આ પ્રકારના પુરુષને ત્રીજા પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે. (૪) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પ્રકટ રૂપે પણ અકલ્પ્ય આહારાદિનું પ્રતિસેવન કરતો નથી અને પ્રચ્છન્ન રૂપે

पूर्वोक्तचतुर्थभङ्गपालको देवत्वं प्राप्नोतीति देववक्तव्यतामाह—

मूलम्—चमरस्स णं असुरिंदस्स असुरकुमाररन्नो सोमस्स महारन्नो चत्तारि अग्गमहिसीओ पण्णत्ताओ, तं जहा--कणगा १, कणगलया २, चित्तगुत्ता ३, वसुंहरा ४। एवं जमस्स, वरुणस्स, वेसमणस्स,

बलिस्स णं वइरोयणिंदस्स वइरोयणरन्नो सोमस्स महारन्नो चत्तारि अग्गमहिसीओ पण्णत्ताओ, तं जहा--सित्तगा १, सुभद्दा२, विज्जुत्ता३, असणी ४। एवं जमस्स, वेसमणस्स, वरुणस्स,

धरणस्स णं नागकुमारिंदस्स णागकुमाररन्नो कालवालस्स महारन्नो चत्तारि अग्गमहिसीओ पण्णत्ताओ, तं जहा- असोगा १, विमला २, सुप्पभा ३, सुदंसणा ४। एवं जाव संखवालस्स।

भूयाणंदस्स णं णागकुमारिंदस्स णागकुमाररन्नो कालवालस्स महारन्नो चत्तारि अग्गमहिसीओ पण्णत्ताओ, तं जहा--सुणंदा १, सुभद्दा २, सुजाया ३, सुमणा ४। एवं जाव सेलवालस्स जहा धरणस्स। एवं सव्वेसिं दाहिणिंदलोगवालाणं जाव घोसस्स, जहा भूयाणंदस्स, एवं जाव महाघोसस्स लोगवालाणं,

कालस्स णं पिसाइंदस्स पिसायरन्नो चत्तारि अग्गमहिसीओ पण्णत्ताओ, तं जहा-कमला १, कमलप्पभा २, उप्पला ३, सुदंसणा ४। एवं महाकालस्सवि। सुरूवस्स णं भूइंदस्स भूयरन्नो

होता है न प्रच्छन्नमें ही, क्योंकि—ऐसा पुरुष आत्मार्थी होता है। इन भङ्गोंमें यह चौथा भङ्ग शुद्ध है ॥ सू० ३३ ॥

પણ તેનું સેવન કરતો નથી, કારણ કે એવો પુરુષ આત્માર્થી હોય છે. આ ચારે ભાંગાઓમાંથી ચોથો ભાંગો શુદ્ધ છે. ॥ સૂ. ૩૩ ॥

चत्तारि अग्गमहिसीओ पण्णत्ताओ, तं जहा-रूववई १, बहुरूवा २, सुरूवा३, सुभगा४। एवं पडिरूवस्सवि। पुण्णभद्दस्स णं जक्खिंदस्स जक्खरन्नो चत्तारि अग्गमहिसीओ, पण्णत्ताओ तं जहा-पुत्ता १, बहुपुत्तिया २, उत्तमा ३, तारगा ४। एवं माणिभद्दस्सवि।

भीमस्स रक्खसिंदस्स रक्खसरन्नो चत्तारि अग्गमहिसीओ पण्णत्ताओ, तं जहा-पउमा १, वसुमई २, कणगा ३, रयणप्पभा ४। एवं महाभीमस्सवि। किंनरस्स णं किंनरिंदस्स किन्नररन्नो चत्तारि अग्गमहिसीओ पण्णत्ताओ, तं जहा--वडेंसा १, केउमई २, रइसेणा ३, रइप्पभा ४। एवं किंपुरिसस्सवि। सप्पुरिसस्स णं किंपुरिसिंदस्स किंपुरिसरन्नो चत्तारि अग्गमहिसीओ पण्णत्ताओ, तं जहा-रोहिणी १, णवमिया २, हिरी ३, पुप्फवई ४। एवं महापुरिसस्सवि।

अइकायस्स णं महोरगिंदस्स महोरगरन्नो चत्तारि अग्गमहिसीओ पण्णत्ताओ, तं जहा-भुयगा १, भुयगवई २, महाकच्छा ३, फुडा ४। एवं महाकायस्सवि,

गीयरइस्स णं गंधव्विंदस्स गंधव्वरन्नो चत्तारि अग्गमहिसीओ पण्णत्ताओ, तं जहा-सुघोसा १, विमला २, सुस्सरा ३, सरस्सई ४। एवं गीयजसस्सवि। चंदस्स णं जोइसिंदस्स जोइसरन्नो चत्तारि अग्गमहिसीओ पण्णत्ताओ, तं जहा-चंदप्पभा १, दोसिणाभा २, अच्चिमाली ३, पभंकरा ४। एवं सूरस्सवि, णवरं सूरप्पभा १, दोसिणाभा २, अच्चिमाली ३, पभंकरा ४।

इंगालस्स णं महागहस्स चत्तारि अग्गमहिसीओ पण्णत्ताओ, तं जहा-विजया १, वेजयंती २, जयंती ३, अपराजिया ४। एवं सव्वेसिं महागहाणं जाव भावकेउस्स,

सक्कस्स णं देविंदस्स देवरन्नो सोमस्स महारन्नो चत्तारि अग्गमहिसीओ पणात्ताओ, तं जहा-रोहिणी १, मयणा २, चित्ता ३, सोमा ४। एवं जाव वेसमणस्स,

ईसाणस्स णं देविंदस्स देवरन्नो सोमस्स महारन्नो चत्तारि अग्गमहिसीओ पणात्ताओ, तं जहा-पुढवी १, राई २, रयणी ३, विज्जू ४। एवं जाव वरुणस्स ॥ सू० ३४ ॥

छाया—चमरस्य खलु असुरेन्द्रस्य असुरकुमारराजस्य सोमस्य महाराजस्य चतस्रोऽग्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-कनका १, कनकलता २, चित्रगुप्ता ३, वसुन्धरा ४। एवं यमस्य, वरुणस्य, वैश्रवणस्य ॥

इस उक्त चतुर्थ भङ्गका पालक देवत्व पदको प्राप्त करता है। अतः—अब सूत्रकार इसी सम्बन्धको लेकर देव वक्तव्यताके विषयमें सूत्र कहतेहैं—" चमरस्स णं असुरिंदस्स असुरकुमाररन्नो " इत्यादि ।

सूत्रार्थ—असुरेन्द्र असुरकुमारराज चमरके जो लोकपाल सोमराज हैं उनकी चार अग्रमहिषियां कही गई हैं, जैसे—कनका १, कनकलता २, चित्रगुप्ता ३ और वसुन्धरा ४। इस तरहका कथन चमरके लोकपाल जो यम वैश्रवण और वरुण हैं, उनकी अग्र महिषियोंके सम्बन्धमें भी जानना चाहिये। वैरोचनेन्द्र वैरोचनराज बलिके लोकपाल जो सोमराज

પૂર્વોક્ત ચોથા ભાંગાનો પાલક પુરુષ દેવત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. આ સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર દેવવક્તવ્યતા વિષયક સૂત્રોનું કથન કરે છે

" चमरस्स णं असुरिंदस्स असुरकुमाररण्णो " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—અસુરેન્દ્ર અસુરકુમારરાજ ચમરના સોમ નામના લોકપાલને ચાર અગ્રમહિષીઓ છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે-(૧) કનકા, (૨) કનકલતા, (૩) ચિત્રગુપ્તા અને (૪) વસુન્ધરા. ચમરના યમ, વૈશ્રવણ અને વરુણ નામના બીજા ત્રણ લોકપાલોની અગ્રમહિષીઓના વિષયમાં પણ એવું જ કથન સમજવું.

बलेः खलु वैरोचनेन्द्रस्य वैरोचनराजस्य सोमस्य महाराजस्य चतस्रोऽग्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-मित्रगा १, सुभद्रा २, विद्युत् ३, अशनी ४। एवं यमस्य, वैश्रवणस्य, वरुणस्य,

धरणस्य खलु नागकुमारेन्द्रस्य नागकुमारराजस्य कालपालस्य महाराजस्य चतस्रोऽग्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-अशोका १, विमला २, सुप्रभा ३, सुदर्शना ४। एवं यावत् शङ्खपालस्य।

भूतानन्दस्य खलु नागकुमारेन्द्रस्य नागकुमारराजस्य कालपालस्य महाराजस्य चतस्रोऽग्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-सुनन्दा १, सुभद्रा २, सुजाता ३, सुमनाः ४। एवं यावत् शैलपालस्य यथा धरणस्य, एवं सर्वेषां दक्षिणेन्द्रलोकपालानां यावद् घोषस्य, यथा भूतानन्दस्य, एवं यावत् महाघोषस्य लोकपालानाम्।

हैं उनकी अग्र महिषियां कही गई हैं, उनके नाम इस प्रकारसे हैं। मित्रगा १, सुभद्रा २, विद्युत ३ और अशनी ४। ऐसेही इनके लोकपाल जो यम वैश्रवण और वरुण हैं,-उनकी अग्र महिषियोंके सम्बन्धमें भी जानना चाहिये।

नागकुमारेन्द्र नागकुमारराज जो धारण हैं उनके लोकपाल जो कालपाल महाराज हैं। उनकी चार अग्र महिषियां कही गई हैं, जैसे-अशोका १, विमला २, सुप्रभा ३, और सुदर्शना ४। इस तरह का कथन यावत् शङ्खपालकी अग्र महिषियोंके सम्बन्धमेंभी जानना चाहिये। नागकुमारेन्द्र नागकुमारराज भूतानन्दके लोकपाल महाराज कालपालहैं। उनकी अग्र महिषियांहैं, सुनन्दा १, सुभद्रा २, सुजाता ३ और सुमना ४।ऐसाही कथन इनके यावत्-जो शैलपालहैं, उनके

વરોચનેન્દ્ર વૈરોચનરાય બલિના સોમ નામના લોકપાલને ચ ર અગ્રમહિષીઓ છે, તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે-(૧) મિત્રગા, (૨) સુભદ્રા, (૩) વિદ્યુત્ અને (૪) અશની બલિના યમ, વૈશ્રવણ અને વરુણ નામના બીજા ત્રણ લોકપાલોની અગ્રમહિષીઓના વિષયમા પણ એવું જ કથન સમજવું.

નાગકુમારેન્દ્ર નાગકુમારરાય ધરણના લોકપાલ કાલપાલ મહારાજને ચાર અગ્રમહિષીઓ છે. તેમના નામ આ પ્રમાણે છે-(૧) અશોકા, (૨) વિમલા, (૩) સુપ્રભા અને (૪) સુદર્શના. ધરણના શંખપાલ પર્યન્તના બીજા ત્રણ લોકપાલોની અગ્રમહિષીઓ વિષે પણ આ પ્રકારનું જ કથન સમજી લેવું.

નાગકુમારેન્દ્ર નાગકુમારરાય ભૂતાનન્દના કાલપાલ નામના લોકપાલની ચાર અગ્રમહિષીઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે-(૧) સુનન્દા, (૨) સુભદ્રા, (૩) સુજાતા અને (૪) સુમના. ભૂતાનન્દના શૈલપાલ પર્યન્તના બીજા ત્રણ લોક-

कालस्य खलु पिशाचेन्द्रस्य पिशाचराजस्य चतस्रोऽग्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-कमला १, कमलप्रभा २, उत्पला ३, सुदर्शना ४। एवं महाकालस्यापि।

सुरूपस्य खलु भूतेन्द्रस्य भूतराजस्य चतस्रोऽग्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-रूपावती १, बहुरूपा २, सुरूपा ३, सुभगा ४। एवं प्रतिरूपस्यापि,

पूर्णभद्रस्य खलु यक्षेन्द्रस्य यक्षराजस्य चतस्रोऽग्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-पुत्रा १, बहुपुत्रिका २, उत्तमा ३, तारका ४। एवं माणिभद्रस्यापि,

---

अग्र महिषियोंके सम्बन्धमेंभी जानना चाहिये। यहां यावत् शब्दसे कोलपाल और शङ्खपाल इन दोनों लोकपालोंका ग्रहण हुवा है। इस तरह-समस्त दक्षिणेन्द्रके लोकपालोंकी अग्र महिषियोंके सम्बन्धमें यावत्-दक्षिणेन्द्र घोषके लोकपालोंकी अग्र महिषी तक समझ लेना चाहिये। इस तरहसे उत्तरार्धके अधिपति जो यावत् महाघोष हैं उनके लोकपालोंकी अग्र महिषियोंके सम्बन्धमेंभी जानना चाहिये। पिशाचेन्द्र पिशाचराजकालकी अग्रमहिषियां ये चार हैं, कमला १, कमलप्रभा २, उत्पला ३ और सुदर्शना ४। इसी तरहसे महाकालकी अग्रमहिषियोंके सम्बन्धमेंभी जानना चाहिये। भूतेन्द्र-भूतराज सुरूपकीभी चार अग्र महिषियां है, जैसे-रूपावती १, बहुरूपा २, सुरूपा ३ और सुभगा ४। ऐसेही प्रतिरूपकी अग्रमहिषियोंके सम्बन्धमें जानना।

यक्षेन्द्र-यक्षराज पूर्णभद्रकी चार अग्रमहिषियां जैसे-पुत्रा १, बहुपुत्रिका २, उत्तमा ३, तारका ४ ये हैं। इसी तरहसे माणिभद्रकी

પાલોની અગ્રમહિષીઓ વિષે પણ એ જ પ્રમાણે કથન સમજવું અહીં ' પર્યન્ત ' પદથી કોલપાલ અને શંખપાલ નામના બે લોકપાલો ગ્રહણ કરવા જોઇએ.

એ જ પ્રમાણે ઘોષ પર્યન્તના સમસ્ત દક્ષિણેન્દ્રોના લોકપાલોની અગ્ર-મહિષીઓનું કથન અહીં કરવું જોઇએ એ જ પ્રમાણે મહાઘોષ પર્યન્તના ઉત્તરાર્ધના ઇન્દ્રોના લોકપાલોની અગ્રમહિષીઓનું કથન પણ અહીં કરવું જોઇએ.

પિશાચેન્દ્ર પિશાચરાજ કાળની ચાર અગ્રમહિષીઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) કમલા, (૨) કમલપ્રભા, (૩) ઉત્પલા અને (૪) સુદર્શના. એ જ પ્રમાણે મહાકાળની અગ્રમહિષીઓ વિષે પણ સમજવું. ભૂતેન્દ્ર ભૂતરાય સુરૂપની ચાર અગ્રમહિષીઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે-(૧) રૂપાવતી, (૨) બહુરૂપા (૩) સુરૂપા અને (૪) સુભગા. પ્રતિરૂપની અગ્રમહિષીઓ વિષે પણ એવું જ કથન સમજવું. યક્ષેન્દ્ર યક્ષરાજ પૂર્ણભદ્રની ચાર અગ્રમહિષીઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે-(૧) પુત્રા, (૨) બહુપુત્રિકા, (૩) ઉત્તમા અને (૪) તારકા એ જ પ્રકારનું કથન માણિભદ્રની અગ્રમહિષીઓ વિષે પણ સમજવું.

भीमस्य खलु राक्षसेन्द्रस्य राक्षसराजस्य चतस्रोऽग्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-पद्मा १, वसुमती २, कनका ३, रत्नप्रभा ४। एवं महाभीमस्यापि, किन्नरस्य खलु किन्नरेन्द्रस्य किन्नरराजस्य चतस्रोऽग्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-अवतंसा १, केतुमती २, रतिसेना ३, रतिप्रभा ४। एवं किंपुरुषस्यापि,

सत्पुरुषस्य खलु किंपुरुषेन्द्रस्य किंपुरुषराजस्य चतस्रोऽग्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-रोहिणी १, नवमिका २, ह्रीः ३, पुष्पावती ४। एवं महापुरुषस्यापि। अतिकायस्य खलु महोरगेन्द्रस्य महोरगराजस्य चतस्रोऽग्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-भुजगा १, भुजगावती २, महाकच्छा ३, स्फुटा ४। एवं महाकायस्यापि।

अग्रमहिषियोंके सम्बन्धमें जानना चाहिये। राक्षसेन्द्र - राक्षसराज भीमकी चार अग्रमहिषियां कही गई हैं, जैसे-पद्मा, वसुमती, कनका, रत्नप्रभा ४। इसी तरह महाभीमकी अग्रमहिषियोंको जानना चाहिये। किन्नरेन्द्र-किन्नरराज किन्नरकी महिषियां अवतंसा १, केतुमती २, रतिसेना ३, रतिप्रभा ४ चार कही गई हैं। ऐसेही किम्पुरुषकी चार अग्रमहिषियोंको जानना चाहिये। किंपुरुषेन्द्र-किंपुरुषराज सत्पुरुषकी रोहिणी १, नवमिका २, ह्री ३, और पुष्पावती ४ ये चार अग्रमहिषियां हैं। इसी तरह महापुरुषकीभी अग्रमहिषियोंको जानना चाहिये। महोरगेन्द्र -महोरगराज अतिकायकी चार अग्रमहिषियांहैं, भुजगा १, भुजगावती २, महाकच्छा ३ और स्फुटा ४। इसी तरहसे महाकायकी अग्रमहिषियोंके सम्बन्धमें जानना चाहिये। गन्धर्वेन्द्र-गन्धर्वराज

રાક્ષસેન્દ્ર રાક્ષસરાજ ભીમની ચાર અગ્રમહિષીઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે--(૧) પદ્મા, (૨) વસુમતી, (૩) કનકા અને (૪) રત્નપ્રભા. મહાભીમની અગ્રમહિષીઓ વિષે પણ એવું જ કથન સમજવું.

કિન્નરેન્દ્ર કિન્નરરાય કિન્નરની ચાર અગ્રમહિષીઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે (૧) અવતંસા, (૨) કેતુમતી, (૩) રતિસેના અને (૪) રતિપ્રભા. એવાં જ કિમ્પુરુષની ચાર અગ્રમહિષીઓનાં નામો પણ સમજવા.

કિંપુરુષેન્દ્ર કિંપુરુષરાય સત્પુરુષની ચાર અગ્રમહિષીઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે-(૧) રોહિણી, (૨) નવમિકા, (૩) હ્રી, અને (૪) પુષ્પાવતી મહાપુરુષની અગ્રમહિષીઓનાં પણ એ જ પ્રમાણે નામો સમજવા

મહોરગેન્દ્ર મહોરગરાય અતિકાયની ચાર અગ્રમહિષીઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે-(૧) ભુજગા, (૨) ભુજગાવતી, (૩)મહાકચ્છા, અને (૪) સ્ફુટા એ જ પ્રમાણે મહાકાયની અગ્રમહિષીઓ વિષે પણ સમજવું

गीतरतेः खलु गन्धर्वेन्द्रस्य गन्धर्वराजस्य चतस्रोऽग्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः तद्यथा-सुघोषा १, विमला २, सुस्वरा ३, सरस्वती ४। एवं गीतयशसोऽपि। चन्द्रस्य खलु ज्योतिषेन्द्रस्य ज्योतिषराजस्य चतस्रोऽग्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-चन्द्रप्रभा १, ज्योत्स्नाभा २, अर्चिर्माली ३, प्रभङ्करा ४। एवं सूरस्यापि, नवरं सूरप्रभा १, ज्योत्स्नाभा २, अर्चिर्माली ३, प्रभङ्करा ४। अङ्गारस्य खलु महाग्रहस्य चतस्रोऽग्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-विजया, १, वैजयन्ती २, जयन्ती ३, अपराजिता ४। एवं सर्वेषां महाग्रहाणां यावद् भावकेतोः।

शक्रस्य खलु देवेन्द्रस्य देवराजस्य सोमस्य महाराजस्य चतस्रोऽग्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-रोहिणी १, मदना २, चित्रा ३, सोमा ४। एवं यावद् वैश्रवणस्य।

गीतरतिके अग्रमहिषियोंमें सुघोषा १, विमला २, सुस्वरा ३ और सरस्वती ४ ये चार हैं। इसी प्रकारसे गीतयशकी अग्रमहिषियोंके विषयमें भी जानना चाहिये।

ज्योतिषेन्द्र-ज्योतिषराज चन्द्रकी चार अग्रमहिषियां चन्द्रप्रभा १, ज्योत्स्नाभा २, अर्चिर्माली ३, प्रभङ्करा ४ हैं। अङ्गारक नामक महाग्रहकी चार अग्रमहिषियां हैं। विजया १, वैजयन्ती २, जयन्ती ३, अपराजिता ४। ऐसाही कथन भावकेतुके समस्त महाग्रहोंकी अग्र महिषियोंके सम्बन्धमें जानना चाहिये। देवेन्द्र-देवराज शक्रके लोकपाल सोम महाराजकी अग्रमहिषियां चार हैं, रोहिणी १, मदना २, चित्रा ३, सोमा ४। इसी प्रकार वैश्रवण लोकपालकी अग्र महिषियोंके सम्बन्धमें जानना चाहिये। देवेन्द्र देवराज ईशानके लोकपाल सोम महा-

ગંધર્વેન્દ્ર ગંધર્વરાય ગીતરતિની ચાર અગ્રમહિષીઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) સુઘોષા, (૨) વિમલા, (૩) સુસ્વરા અને (૪) સરસ્વતી. એજ પ્રમાણે ગીતશયની અગ્રમહિષીઓ વિષે પણ સમજવું.

જ્યોતિષેન્દ્ર જ્યોતિષરાજ ચન્દ્રની ચાર અગ્રમહિષીઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે-(૧) ચન્દ્રપ્રભા, (૨) જ્યોત્સ્નાભા, (૩) અર્ચિમાલી અને (૪) પ્રભંકરા.

અંગારક (મંગલ) નામના મહાગ્રહની ચાર અગ્રમહિષીઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે-(૧) વિજયા, (૨) વૈજયન્તી, (૩) જયન્તી અને (૪) અપરાજિતા. એવું જ કથન ભાવકેતુ આદિ સમસ્ત મહાગ્રહોની અગ્રમહિષીઓ વિષે પણ સમજવું.

દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક્રના લોકપાલ સોમ મહારાજની ચાર અગ્રમહિષીઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે-(૧) રોહિણી, (૨) મદના, (૩) ચિત્રા, અને (૪) સોમા. એ જ પ્રમાણે વૈશ્રવણ પર્યન્તના એ લોકપાલોની અગ્રમહિષીઓ વિષે પણ સમજવું. દેવેન્દ્ર દેવરાજ ઈશાનના લોકપાલ સોમ મહારાજને ચાર

ईशानस्य खलु देवेन्द्रस्य देवराजस्य सोमस्य महाराजस्य चतस्रोऽग्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-पृथिवी १, रात्री २, रजनी ३, विद्युत् ४। यावद् वरुणस्य।सू० ३४॥

टीका—" चमरस्से "—त्यादि-चमरस्य-तदाख्यस्य, 'खलु' वाक्यालङ्कारे, असुरेन्द्रस्य असुरकुमारराजस्य-तत्सम्बन्धिनः सोमस्य-तदाख्यलोकपालस्य चतस्रोऽग्रमहिष्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-कनका १, कनकलता २, चित्रगुप्ता ३, वसुन्धरा ४। एवं-सोमवत्, यमस्य वरुणस्य वैश्रवणस्य च प्रत्येकं चतस्रोऽग्रमहिष्यो बोध्याः। एवं सर्वत्रेशानपर्यन्तानां सर्वेषामिन्द्राणां-तत्तल्लोकपालानां प्रत्येकं तत्तन्नामभ्योऽग्रमहिष्यो बोध्याः। सू० ३४।

पूर्वं देववक्तव्यता प्रोक्ता, देवत्वं च विकृतित्यागाद्भवतीति सूत्रत्रयेण विकृतिस्वरूपमाह—

मूलम्—चत्तारि गोरसविगईओ पण्णत्ताओ, तं जहा-खीरं १, दहिं २, सप्पिं ३, णवणीयं ४। १।

चत्तारि सिणेहविगईओ पण्णत्ताओ, तं जहा-तेल्लं १, घयं २, वसा ३, णवणीयं ४। २।

चत्तारि महाविगईओ पण्णत्ताओ, तं जहा-महुं १, मंसं २, मज्जं ३, णवणीयं ४। ३। सू० ३५॥

राजकी चार अग्रमहिषियाँ पृथिवी १ रात्री २, रजनी ३, विद्युत् ४ हैं। ऐसे इनके लोकपाल वरुण तक प्रत्येककी चार चार अग्र महिषियोंको जानना चाहिये॥ सू० ३४॥

कथित देवत्व विकृतिके त्यागसे होता है। अतः-अब सूत्रकार विकृतिका स्वरूप तीन सूत्रोंसे प्रगट करते हैं।

" चत्तारि गोरसविगईओ पण्णत्ताओ " इत्यादि—

અગ્રમહિષીઓ છે તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે-(૧) પૃથિવી, (૨) રાત્રી, (૩) રજની અને (૪) વિદ્યુત તેમના વરુણ પર્યન્તના બીજા ત્રણ લોકપાલોની અગ્રમહિષીઓ વિષે પણ એવું જ કથન સમજવું. ॥ સૂ. ૩૪ ॥

ઉપર્યુક્ત દેવત્વની પ્રાપ્તિ વિકૃતિના ત્યાગથી થાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર ત્રણ સૂત્રો દ્વારા વિકૃતિનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે.

" चत्तारि गोरसविगईओ पण्णत्ताओ " ઇત્યાદિ—

छाया—चतस्रो गोरसविकृतयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-क्षीरं १, दधि २, सर्पिः ३, नवनीतम् ४। १। चतस्रः स्नेहविकृतयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-तैलं १, घृतं २, वसा ३, नवनीतम् ।४। २। चतस्रो महाविकृतयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-मधु १, मांसं २, मद्यं ३, नवनीतम् ४।३।। सू० ३५ ।।

टीका—"चत्तारि" इत्यादि—गोरसशब्दो रूढ्या गोमहिष्यादिदुग्धप्रभृतिरसवाचकः, गवां रस इति व्युत्पत्त्या योगार्थो नात्र स्वीकृतः, तद्रूपा विकृतयो गोरसविकृतयः ताश्चतस्रः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-क्षीरं-दुग्धं १, दधि २, सर्पिः -घृतम् ३, नवनीतं-'मक्खन' इति प्रसिद्धम् ।४। १ ।।

"चत्तारि सिणेह" इत्यादि—चतस्रः स्नेहविकृतयः, प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-तैलं १, घृतं २, वसा-'चर्वी' इति भाषाप्रसिद्धा ३, नवनीतम् ४। २।

"चत्तारि महे"—त्यादि-चतस्रो महाविकृतयः प्रज्ञप्ताः तद्यथा-मधु १, मांसं २, मद्यं ३, नवनीतं चेति ४ । ३ । सू० ३५ ।

गोरस विकृतियां चार कही गई हैं, दूध-दही-घी मक्खन ४ ।

स्नेह विकृतियां चार हैं-तेल-घी-वसा-नवनीत ४ ।

चार महाविकृतियां हैं, मधु-मांस-मद्य-मक्खन ४ ।

"गवांरसः"—गायका जो रस है वह गोरस है, ऐसी व्युत्पत्ति योगार्थ यहां नहीं लिया गया है । गोरस रूप जो विकृति है वह गोरस विकृति है । ये गोरस विकृतियां क्षीर-दूध आदिक रूप हैं । स्नेह विकृतियोंमें जो वसा विकृति आई है उसका अर्थ चर्बी है ।। सू. ३५ ।।

अब सूत्रकार कूटागारको और कूटागारशालाको दृष्टान्त रूपसे तथा पुरुष एवं स्त्रीको दार्ष्टान्तिक रूपसे कहनेकी इच्छासे चार सूत्रोंका

ગોરસ વિકૃતિયો ચાર કહી છે-દૂધ, દહીં, ઘી અને માખણ.

સ્નેહ વિકૃતિયો પણ ચાર કહી છે-તેલ, ઘી, વસા (ચર્બી) અને નવનીત (માખણ)

ચાર મહાવિકૃતિયો કહી છે-મધ, માંસ, મદ્ય અને માખણ.

ગોરસ શબ્દ રૂઢિગત રૂપે ગાય, ભેંસ આદિના દુગ્ધાદિ રસનો વાચક છે. "ગવાંરસઃ" "ગાયનો જે રસ તેનું નામ ગોરસ" એવી વ્યુત્પત્તિ દ્વારા પ્રાપ્ત થતો અર્થ અહીં લેવાનો નથી. ગોરસ રૂપ જે વિકૃતિ છે તેનું નામ ગોરસ વિકૃતિ છે તે ગોરસ વિકૃતિયો દૂધ આદિ રૂપ છે. સ્નેહ વિકૃતિયોના પ્રકારમાં જ "વસા" શબ્દ પદ આવ્યુ છે તેનો અર્થ 'ચર્બી' થાય છે. । સૂ. ૩૫ ।

હવે સૂત્રકાર કૂટાગારને અને કૂટાગારશાલાને દૃષ્ટાન્ત રૂપે અને પુરુષ તથા સ્ત્રીને દાર્ષ્ટાન્તિક રૂપે પ્રકટ કરવાના હેતુથી ચાર સૂત્રોનું કથન કરે છે.

कूटागारं कूटागारशालां च दृष्टान्ततया पुंस्त्रियौ च दार्ष्टान्तिकतया वक्तु-कामः सूत्रचतुष्टयमाह—

मूलम्—चत्तारि कूडागारा पण्णत्ता, तं जहा-गुत्ते णाममेगे गुत्ते १, गुत्ते णाममेगे अगुत्ते २, अगुत्ते णाममेगे गुत्ते ३, अगुत्ते णाममेगे अगुत्ते ।४। एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा-गुत्ते णाममेगे गुत्ते १, गुत्ते णाममेगे अगुत्ते २, अगुत्ते णाममेगे गुत्ते ३, अगुत्ते णाममेगे अगुत्ते ४।

चत्तारि कूडागारसालाओ पण्णत्ताओ, तं जहा-गुत्ताणाम-मेगा गुत्तदुवारा १, गुत्ता णाममेगा अगुत्तदुवारा २, अगुत्ता णाममेगा गुत्तदुवारा ३, अगुत्ता णाममेगा अगुत्तदुवारा ४। एवा-मेव चत्तारि इत्थीओ पण्णत्ताओ, तं जहा-गुत्ता णाममेगे गुत्तिंदिया १, गुत्ता णाममेगा अगुत्तिंदिया २, अगुत्ता णाममेगा गुत्तिंदिया ३, अगुत्ता णाममेगा अगुत्तिंदिया ४ ॥ सू० ३६ ॥

छाया—चत्वारि कूटागाराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-गुप्तं नामैकं गुप्तम् १, गुप्तं नामैकमगुप्तम् २, अगुप्तं नामैकं गुप्तम् ३, अगुप्तं नामैकमगुप्तम् ४। एव-

कथन करते हैं । “ चत्तारि कूडागारा पण्णत्ता ” इत्यादि—

सूत्रार्थ-चार कूटागार कहे गयेहैं, एक कूटागार ऐसा होताहै जो प्राकार आदिसे वेष्टित होता है और-द्वार आदिभी जिसके बन्द रहते हैं १। एक कूटागार ऐसा होता है जो प्राकार आदिसे वेष्टित होता है, पर द्वार आदि जिसके बन्द नहीं होताहै, कोई कूटागार ऐसा होता है कि जो प्राकार आदि से वेष्टित नहीं होता है, परन्तु-द्वार आदि जिसके बन्द

“ चत्तारि कूडगारा पण्णत्ता ” ઈત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ-કૂટાગારના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) કોઈ કૂટાગાર એવું હોય છે કે જે પ્રાકાર (કોટ) આદિથી વેષ્ટિત હોય છે અને જેના દ્વારાદિ પણ બંધ રહે છે. (૨) કોઈ કૂટાગાર એવું હોય છે કે જે પ્રાકાર આદિથી વેષ્ટિત હોય છે પણ તેના દ્વારાદિ બંધ હોતાં નથી. (૩) કોઈ કૂટાગાર એવું હોય છે કે જે પ્રાકાર આદિથી વેષ્ટિત હોતું નથી પણ તેનાં દ્વારાદિ બંધ હોય છે. (૪) કોઈ

मेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-गुप्तो नामैको गुप्तः १, गुप्तो नामैकोऽगुप्तः २, अगुप्तो नामैको गुप्तः ३, अगुप्तो नामैकोऽगुप्तः ४।

चतस्रः कूटाऽऽकारशालाः प्रज्ञप्ताः तद्यथा-गुप्ता नामैका गुप्तद्वारा १, गुप्ता नामैकाऽगुप्तद्वारा २, अगुप्ता नामैका गुप्तद्वारा ३, अगुप्ता नामैकाऽगुप्तद्वारा ४।

एवमेव चतस्रः स्त्रियः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-गुप्ता नामैका गुप्तेन्द्रिया १, गुप्ता नामैकाऽगुप्तेन्द्रिया २, अगुप्ता नामैका गुप्तेन्द्रिया ३, अगुप्ता नामैकाऽगुप्तेन्द्रिया ४। सू० ३६।

टीका—" चत्तारि कूडागारा " इत्यादि—चत्वारि कूटागाराणि-शिखरयुक्तगृहाणि, प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-गुप्तं-प्राकारप्रभृतिना वेष्टितं कोपगृहादिकं तदेव पुनर्गुप्तं-पिहितद्वारतया, एकं भवति, 'नामे' ति वाक्यालङ्कारे एवमग्रेऽपि। इत्थमेवावशिष्टास्त्रयो भङ्गा विज्ञेयाः।४ इति दृष्टान्तभूतकूटागारसूत्रम् ॥

रहते हैं ३। तथा चौथा कूटागार ऐसा होता है कि जो न तो प्राकार आदिसे वेष्टित होता है और न तो द्वार आदि ही उसके बन्द रहते हैं ४। इसी तरहसे चार पुरुषजात कहे गये हैं। जैसे-गुप्त गुप्त, गुप्त अगुप्त, अगुप्त गुप्त और अगुप्त अगुप्त ४। चार कूटागारशालाएं कही गई हैं, गुप्ता गुप्तद्वारा, गुप्ता अगुप्तद्वारा, अगुप्ता गुप्तद्वारा, अगुप्ता अगुप्तद्वारा ४। शिखरयुक्त गृहका नाम कूटागार है। जिसका कोषगृह आदि प्राकार आदिसे वेष्टित होता है। तथा स्वयंभी जो पिहित द्वारवाला होता है, ऐसा वह कूटागार गुप्त है। इसी तरह आगेभी जानना चाहिये। अवशिष्ट और तीन भङ्गभी स्वयं उत्प्रेक्षित कर लेना चाहिये।

येचार कूटागार जैसे कहे गये हैं-उसी प्रकारसे पुरुष जातभी चार कहे गये हैं। उनमें कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो वस्त्रादिसे आच्छा-

---

કૂટાગાર એવું હોય છે કે જે પ્રાકારાદિથી વેષ્ટિત પણ હોતું નથી અને તેના દ્વારાદિ પણ બંધ હોતાં નથી

એ જ પ્રમાણે ચાર પુરુષજાત કહી છે-(૧) ગુપ્ત ગુપ્ત, (૨) ગુપ્ત અગુપ્ત, (૩) અગુપ્ત ગુપ્ત અને (૪) અગુપ્ત અગુપ્ત

ચાર કૂટાગારશાલાઓ કહી છે-(૧) ગુપ્તા ગુપ્તદ્વારા, (૨) ગુપ્તા અગુપ્ત દ્વારા, (૩) અગુપ્તા ગુપ્તદ્વારા અને (૪) અગુપ્તા અગુપ્તદ્વારા

શિખરયુક્ત ગૃહનું નામ કૂટાગાર છે જે કૂટાગાર પ્રાકાર (કોટ) આદિથી પરિવેષ્ટિત હોય છે અને જેનાં દ્વાર પણ બંધ હોય છે એવા તે કૂટાગારને ગુપ્ત ગુપ્ત રૂપ પહેલા પ્રકારમાં મૂકી શકાય છે. એ જ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ ભાંગાઓ પણ જાતે જ સમજી શકાય એવાં છે.

अथ दार्ष्टान्तिकपुरुषजातसूत्रम्—

"एवामेवे"—इत्यादि-एवमेव-कूटागारवदेव, पुरुषजातानि चत्वारि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-एकः कश्चित् पुरुषः, गुप्तः-वस्त्रादिनाऽऽच्छादितः स एव पुनः गुप्तः-जितेन्द्रियतया कृताऽऽत्मरक्षो भवति, यद्वा-कालापेक्षया पूर्वं गुप्तो-गुप्तेन्द्रियोऽधुनाऽपि पुनर्गुप्तः १, एवमपरेऽपि भङ्गा ऊहनीयाः ।४।। इति,

अथ दृष्टान्तभूतकूटाऽऽकारशालासूत्रम्—

"चत्तारि कूडागारे"—इत्यादि-कूटस्य-शिखरस्याऽऽकार इव आकारो यासां स्ताः कूटाऽऽकाराः ताश्चताः शालाः कूटाऽऽकारशालाऽशिखराऽऽकारगृहविशेषः, ताः, चतुस्रः-चतुःसंख्यकाः प्रज्ञप्ताः, अत्र दार्ष्टान्तिकस्त्रीविवक्षया तत्साधर्म्यप्रदर्शनाय 'कूटाऽऽकारशाले'-त्यस्य स्त्रीत्वेन निर्देशः। तद्यथा-गुप्ता-प्राकारादिना वृता, सैव पुनर्गुप्ता-पिहितद्वारतया, एका-काचित् कूटाऽऽकारशाला भवति, एवमपरेऽपि भङ्गा विवेचनीयाः ४।

दित होता हुवाभी जितेन्द्रिय होकर आत्मरक्षावाला होता है, अथवा जो कालकी अपेक्षा पहले गुप्त-गुप्तेन्द्रियवाला होता है और अबभी गुप्त है। यहां और जो तीन भङ्ग है वे स्वयं ऊहसे जानना चाहिये।

"चत्तारि कूडागारे" इत्यादि। शिखरके आकार जैसा आकार जिन शालाओंका होता है वे कूटागारशालाएं हैं, ऐसी कूटागारशालाएं शिखरोंके आकार जैसे गृहविशेष रूप होती हैं। कूटागार सदृश स्त्रियांभी चार प्रकारकी होती हैं, अर्थात्-जैसे कोई एक कूटागारशाला प्राकार आदिसे वेष्टित होती है और पिहितद्वारवाली होती है, उसी प्रकारसे कोई एक स्त्रीभी ऐसी होती है जो परिवार-आदिसे

કૂટાગારના જેવા ચાર પ્રકાર કહ્યા છે, એવાં જ ચાર પ્રકારના પુરુષો પણ હોય છે (૧) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે વસ્ત્રાદિથી આચ્છાદિત હોવા છતાં પણ જિતેન્દ્રિય હોવાથી આત્મરક્ષક હોય છે. અથવા કોઇ પુરુષ એવો હોય છે કે જે કાળની અપેક્ષાએ પહેલાં પણ ગુપ્ત (ગુપ્તેન્દ્રિયવાળો) હોય છે અને હાલમાં પણ ગુપ્ત હોય છે બાકીના ત્રણ ભાંગાઓનું કથન પણ આ પ્રથમ ભાંગાને આધારે સમજી શકાય એવું છે.

"ચત્તારિ કૂડગારે" ઇત્યાદિ. શિખરના જેવો જે શાલાઓનો આકાર હોય છે તેને કૂટાગાર શાલાઓ કહે છે. એવી કૂટાગાર શાલાઓ શિખરોના આકાર જેવા ગૃહવિશેષ રૂપ હોય છે. કૂટાગાર શાલાઓની જેમ સ્ત્રીઓ પણ ચાર પ્રકારની હોય છે. એટલે કે જેમ કોઈ એક કૂટાગારશાલા પ્રાકાર આદિથી

अथ दार्ष्टान्तिकस्त्रीसूत्रम्—

"एवामेव चत्तारि इत्थीओ," इत्यादि— एवमेव- कूटाऽऽकारशालावदेव, स्त्रियः चतस्रः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-गुप्ता-परिवारवेष्टिता गेहमध्यगता वस्त्राऽऽच्छादिताङ्गी गूढस्वभावा वा, सैव पुनर्गुप्तेन्द्रिया-अनुचिताऽऽचरणान्निवर्तितेन्द्रिया, एका-काचित् स्त्री भवति, शेषभङ्गत्रयेप्येवमेव यथावदर्थः स्वयमूह्यः। सू० ३६।

अनन्तरं गुप्तेन्द्रियत्वमुक्तं, तत्रेन्द्रियाणि चावगाहनाऽऽश्रयाणीत्यवगाहनां निरूपयितुमाह—

मूलम्—चउव्विहा ओगाहणा पण्णत्ता, तं जहा-दव्वोगाहणा १, खेत्तोगाहणा २, कालोगाहणा ३, भावोगाहणा ४॥सू.३७॥

छाया—चतुर्विधा अवगाहना प्रज्ञप्ता, तद्यथा-द्रव्यावगाहना १, क्षेत्रावगाहना २, कालावगाहना ३; भावावगाहना ४। सू० ३७।

वेष्टित होती है, वा-घरके भीतर रहती है, या अच्छे-२ वस्त्रोंसे आच्छादित रहती है अथवा-गूढ स्वभाववाली होती है। ऐसी वह स्त्री गुप्ता स्त्री है और वह स्त्री अनुचित आचरणसे निवर्तित इन्द्रियवाली होती हुई गुप्तेन्द्रिया कही गई है। यह प्रथम भङ्ग है, बाकी तीन भङ्ग उद्भावित कर लेना चाहिये। जैसे-गुप्ता अगुप्तेन्द्रिया २, अगुप्ता गुप्तेन्द्रिया ३ अगुप्ता अगुप्तेन्द्रिया ४॥ सू० ३६॥

इन्द्रियां अवगाहनावाली होती हैं, अतः—अब सूत्रकार अवगाहना का निरूपण करते हैं। "चउव्विहा ओगाहणा पण्णत्ता" इत्यादि।

પરિવેષ્ટિત પણ હોય છે અને બંધ દ્વારવાળી પણ હોય છે, તેમ કોઇ સ્ત્રી એવી હોય છે કે જે પરિવાર આદિથી વેષ્ટિત હોય છે, અથવા ઘરની અંદર રહે છે, અથવા સુંદર સુંદર વસ્ત્રોથી આચ્છાદિત રહે છે-અથવા ગૂઢ સ્વભાવવાળી હોય છે, એવી તે સ્ત્રી ગુપ્તા સ્ત્રી કહેવાય છે, અને તે સ્ત્રી અનુચિત આચરણ દ્વારા નિવર્તિત ઇન્દ્રિયોવાળી પણ બનેલી હોય તો તેને ગુપ્તેન્દ્રિયા પણ કહી શકાય છે, આ ગુપ્તા ગુપ્તરૂપ પહેલો વિકલ્પ સમજવો, બાકીના જે ત્રણ ભાંગાઓ છે તેમનો ભાવાર્થ પણ આ પ્રથમ ભાંગાને આધારે સમજી લેવો, બીજો ભાંગો-ગુપ્તા અગુપ્તેન્દ્રિયા, ત્રીજો ભાંગો-અગુપ્તા ગુપ્તેન્દ્રિયા અને ચોથો ભાંગો-અગુપ્તા અગુપ્તેન્દ્રિયા. ॥ સૂ. ૩૬ ॥

ઇન્દ્રિયો અવગાહનાવાળી હોય છે, તેથી હવે સૂત્રકાર અવગાહનાનું નિરૂપણ કરે છે. "चउव्विहा ओगाहणा पण्णत्ता" ઇત્યાદિ—

टीका—" चउव्विहा ओगाहणा " इत्यादि — अवगाहना – अवगाहन्ते–आसते यत्र, अथवा–अवगाहन्ते–आश्रयन्ति जीवा यां सा अवगाहना–शरीरम्, सा अवगाहना चतुर्विधा, प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–द्रव्यावगाहना–द्रव्यतोऽवगाहना–अनन्तद्रव्यरूपा १, क्षेत्रावगाहना–क्षेत्रतोऽवगाहनाऽसंख्येयप्रदेशावगाढा २, कालावगाहना–कालतोऽवगाहनाऽसंख्येयसमयस्थितिका ३, भावावगाहना–भावतोऽवगाहना वर्णाद्यनन्तगुणरूपा ४ । सू० ३७ ॥

सूत्रार्थ–अवगाहना चार प्रकारकी कही गईहै, जैसे–द्रव्याऽवगाहना१, क्षेत्राऽवगाहना २, कालाऽवगाहना ३, भावाऽवगाहना ४ ।

टीकार्थ–जीवोंका जिसमें रहना होताहै, अथवा जीव जिसका आश्रय करते हैं, वह अवगाहनाहै । अवगाहनाका तात्पर्य शरीर है । यह अवगाहना द्रव्यावगाहनादि भेदोंसे चार प्रकारसे विभक्त है। उसका सारांश ऐसा है कि द्रव्यको आश्रित करके जो अवगाहना है वह द्रव्यावगाहना है १ । क्षेत्रको लेकर जो अवगाहना है वह क्षेत्रावगाहना है २। कालको आश्रित करके जो अवगाहना है वह कालावगाहना है ३ । और भावको आश्रित करके जो अवगाहना है वह भावाऽवगाहना है ४ । द्रव्याऽवगाहना अनन्त द्रव्यरूप होतीहै, क्षेत्रावगाहना–असंख्यात प्रदेशाऽवगाढ रूप होती है । कालावगाहना–असंख्यात समयकी स्थितिरूप है, और भावावगाहना–वर्णादि अनन्त गुणरूप होती है ॥ सू० ३७ ॥

સૂત્રાર્થ–અવગાહના ચાર પ્રકારની કહી છે—(૧) દ્રવ્યાવગાહના, (૨) ક્ષેત્રાવગાહના, (૩) કાલાવગાહના અને (૪) ભાવાવગાહના

ટીકાર્થ—જીવોનું જેમાં રહેવાનું થાય છે અથવા જીવો જેનો આશ્રય કરે છે તે અવગાહના છે. અવગાહનાનો ભાવાર્થ શરીર છે. તે અવગાહનાના દ્રવ્યાવગાહના આદિ જે ચાર ભેદ કહ્યા છે તેમનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—દ્રવ્યને આશ્રિત કરીને જે અવગાહના થાય છે તેને દ્રવ્યાવગાહના કહે છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ જે અવગાહના થાય છે તેને ક્ષેત્રાવગાહના કહે છે. કાળની અપેક્ષાએ જે અવગાહના થાય છે તેને કાલાવગાહના કહે છે. અને ભાવની અપેક્ષાએ જે અવગાહના થાય છે તેને ભાવાવગાહના કહે છે. દ્રવ્યાવગાહના અનન્ત દ્રવ્યરૂપ હોય છે, કાલાવગાહના અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિ રૂપ હોય છે. ક્ષેત્રાવગાહના અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ રૂપ હોય છે, અને ભાવાવગાહના વર્ણાદિ અનન્ત ગુણરૂપ હોય છે. ॥ સૂ. ૩૭ ॥

पूर्वमवगाहना निरूपिता, सा च प्रज्ञप्तिषु भवतीति प्रज्ञप्तिस्थानकचतुष्टयं निरूपयितुमाह—

मूलम्—चत्तारि पण्णत्तीओ अंगबाहिरियाओ पण्णत्ताओ, तं जहा-चंदपण्णत्ती १, सूरपण्णत्ती २, जंबुद्दीवपण्णत्ती ३, दीवसागरपण्णत्ती ४। सू० ३८ ॥

छाया—चतस्रः प्रज्ञप्तयोऽङ्गबाह्याः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-चन्द्रप्रज्ञप्तिः १, सूर प्रज्ञप्तिः २, जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिः ३, द्वीपसागरप्रज्ञप्तिः ४ ॥ सू० ३८ ॥

टीका—" चत्तारि पण्णत्तिओ " इत्यादि—अङ्गबाह्याः-अङ्गानि—आचाराङ्गादीनि, तेभ्यो बहिर्भवा बाह्याः—अङ्गबाह्याः—आचाराङ्गादि पृथग्भूताः, प्रज्ञप्तयः—प्रज्ञाप्यन्ते—प्रकर्षेण बोध्यन्तेऽर्था यत्रेति प्रज्ञप्तयः, यद्वा ज्ञप्तिः—अर्थानां बोधः, प्रकृष्टा ज्ञप्तिर्यत्र ताः प्रज्ञप्तयः, ताश्चतस्रः=चतुःसंख्यकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—चन्द्रप्रज्ञप्तिः—कालिकश्रुतरूपा १, ' सूरप्रज्ञप्तिः, तथा जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिः ' इमे तृतीया-

---

निरूपित यह अवगाहना प्रज्ञप्तियोंमें होती है। इसलीये अब सूत्रकार चार प्रज्ञप्तियोंका निरूपण करते हैं। " चत्तारि पण्णत्तीओ " इत्यादि।

सूत्रार्थ—चार प्रज्ञप्तियां अङ्गबाह्य कही गईहैं, जैसे—चन्द्र प्रज्ञप्ति १, सूर प्रज्ञप्ति २, जम्बूद्वीप प्रज्ञप्ति ३ और द्वीपसागर प्रज्ञप्ति ४।

टीकार्थ-अङ्गबाह्यका तात्पर्यहै जो-आचाराङ्गादिसे बाहिरहो-वे, ये प्रज्ञप्तियां आचाराङ्गादि पृथग्भूत कही गईहैं। प्रकर्ष रूपसे अर्थ-पदार्थ जहां जाने जाते हैं, वे प्रज्ञप्तियांहै। अथवा—प्रकृष्ट रूपसे अर्थोंका बोध जहांपरसे हो जाताहै वह प्रज्ञप्ति है, ऐसी प्रज्ञप्तियां चार जो कही गई हैं उनमेंसे चन्द्रप्रज्ञप्ति कालिक श्रुतरूप है १ तथा—सूर प्रज्ञप्ति प्रकीर्ण रूप है। जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति

આ અવગાહનાનું પ્રજ્ઞપ્તિમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યુ છે. તેથી હવે સૂત્રકાર ચાર પ્રજ્ઞપ્તિઓનું નિરૂપણ કરે છે. " चत्तारि पण्णत्तीओ " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—આ ચાર પ્રજ્ઞપ્તિઓને અંગબાહ્ય કહી છે જેમકે (૧) ચન્દ્ર પ્રજ્ઞપ્તિ, (૨) સૂર પ્રજ્ઞપ્તિ, (૩) જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ અને (૪) દ્વીપસાગરપ્રજ્ઞપ્તિ.

ટીકાર્થ—"અંગબાહ્ય" આ પદનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—આચારાંગ આદિ અંગોમાં જેમનો સમાવેશ થતો નથી એવી પ્રજ્ઞપ્તિઓને અંગબાહ્ય પ્રજ્ઞપ્તિઓ કહી છે. ચન્દ્ર પ્રજ્ઞપ્તિ આદિ ચારને આચારાંગાદિથી પૃથક્ભૂત કહી છે. અથવા અર્થ—પદાર્થનો બોધ જ્યાંથી પ્રકર્ષ રૂપે થાય છે, તેનું નામ પ્રજ્ઞપ્તિ છે. અહીં જે ચાર પ્રજ્ઞપ્તિઓ કહી છે તેમાંથી ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિ કાલિકશ્રુત રૂપ છે, તથા

चतुर्थ्यौं पञ्चम-षष्ठाङ्गयोरुपाङ्गभूते स्तः, अपरे द्वे तु प्रकीर्णरूपे ३, द्वीपसागर-प्रज्ञप्तिः ।४। व्याख्याप्रज्ञप्तिः पञ्चमी विद्यते, सा चाङ्गप्रविष्टा, तेनात्र नोपात्तेति । सू० ३८ ॥

इति श्री विश्वविख्यात-जगद्वल्लभ-प्रसिद्धवाचक-पञ्चदश भाषाकलितललितकलापालापक-प्रविशुद्ध गद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक-वादिमानमर्दक श्रीशाहूछत्रपति कोल्हापुर राजप्रदत्त 'जैन शास्त्राचार्य' पदभूषित-कोल्हापुरराजगुरु बालब्रह्मचारि- जैनाचार्य-- जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री -- घासीलाल व्रतिविरचितायां स्थानाङ्गसूत्रस्य सुधाख्यायां व्याख्यायाम् चतुर्थ स्थानस्य प्रथमोद्देशः समाप्त ॥४-१॥

और द्वीपसागरप्रज्ञप्ति ये दो प्रज्ञप्तियां पांचवें और छठें अङ्गके (अङ्ग अर्थात्) उपाङ्ग हैं ।

यद्यपि-व्याख्याप्रज्ञप्तिभी पांचवी है, पर वह अङ्गप्रविष्ट है, इसलिये-उसका यहां ग्रहण नहीं हुवा है । प्रथम प्रज्ञप्ति-और द्वितीय प्रज्ञप्ति ये दो प्रज्ञप्तियां प्रकीर्ण हैं । और तीसरी तथा चौथी प्रज्ञप्तियां पांचवे-छठे अङ्गके उपाङ्ग रूप हैं ॥ सू० ३८ ॥

श्री जैनाचार्य- जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री घासीलाल व्रतिविरचित स्थानाङ्गसूत्रकी सुधानामक टीकार्थके चौथे स्थान का प्रथम उद्देशक समाप्त ॥ ४--१ ॥

સૂરપ્રજ્ઞપ્તિ પ્રકીર્ણરૂપ છે જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ અને દ્વીપસાગર પ્રજ્ઞપ્તિ, એ બન્ને પ્રજ્ઞપ્તિયો પાંચમાં અને છઠ્ઠા અંગના ઉપાંગરૂપ છે.

જો કે વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ પણ પાંચમી છે, પણ તે અંગપ્રવિષ્ટ છે, તેથી અહીં તેને ગ્રહણ કરવામાં આવી નથી. પ્રથમપ્રજ્ઞપ્તિ અને દ્વિતીયપ્રજ્ઞપ્તિ, એ બે પ્રજ્ઞપ્તિઓ પ્રકીર્ણ છે ત્રીજી અને ચોથી પ્રજ્ઞપ્તિ પાંચમા અને છઠ્ઠા અંગના ઉપાંગરૂપ છે. ॥ સૂ. ૩૮ ॥

શ્રી જૈનાચાર્ય-જૈન ધર્મ દિવાકર-પૂજ્ય શ્રી ઘાસીલાલ મુનિ વિરચિત સ્થાનાંગ સૂત્રની ટીકાર્થના ચોથા સ્થાનકનો પહેલો ઉદ્દેશો સમાપ્ત ॥ ૪-૧ ॥

अथ द्वितीयोद्देशः प्रारभ्यते

पूर्वं चतुःस्थानकस्य प्रथमोद्देशो व्याख्यातः, साम्प्रतं द्वितीयोद्देशो व्याख्यातुमारभ्यते, तत्र पूर्वोद्देशेन सहास्यायं सम्बन्धः-अनन्तरोक्तोद्देशे जीवादि द्रव्यपर्यायाणां चतुःस्थानकमभिहितमत्रापि तेषामेव तदेवाभिधीयते, तत्र पूर्वसूत्रेणास्यायं सम्बन्धः-अनन्तरसूत्रे प्रज्ञप्तय उक्ताः, ताश्च प्रतिसंलीनैरेव ज्ञायन्त इति प्रतिसंलीनांऽतद्विपरीताऽप्रतिसंलीनांश्च निरूपयितुं सूत्रचतुष्टयमाह—

मूलम्—चत्तारि पडिसंलीणा पण्णत्ता, तं जहा-कोहपडिसंलीणे १, माणपडिसंलीणे २, मायापडिसंलीणे ३, लोभपडिसंलीणे ४॥१॥

—: चौथे स्थानकका दूसरा-उद्देशक :—

इस प्रकार चतुःस्थानकका प्रथम उद्देशक कहा । अब द्वितीय उद्देशक प्रारम्भ होता है । इसका पूर्व उद्देशकके साथ ऐसा सम्बन्ध है । अनन्तर उद्देशकमें जीवादिद्रव्य और उनकी पर्यायोंका चतुःस्थानक कहा गया है सो यहां पर भी उन्हींका वही कहा जावेगा । पूर्व सूत्रके साथ यहां ऐसा सम्बन्ध है कि-अनन्तर सूत्रमें जो प्रज्ञप्तियां कही गई हैं, वे प्रतिसंलीनों द्वारा जानी जाती हैं । अतः-अब सूत्रकार प्रतिसंलीनोंका और उनसे विपरीत अप्रतिसंलीनोंका निरूपण चार सूत्रोंसे करते हैं । " चत्तारि पडिसंलीणा पण्णत्ता " इत्यादि—

ચોથા સ્થાનકનો બીજો ઉદ્દેશક—

ચતુઃસ્થાનના પહેલા ઉદ્દેશાની પ્રરૂપણા પૂરી થઇ. હવે સૂત્રકાર બીજા ઉદ્દેશાની પ્રરૂપણાનો આરંભ કરે છે. પહેલાં ઉદ્દેશા સાથે આ ઉદ્દેશાનો આ પ્રકારનો સંબંધ છે-પહેલા ઉદ્દેશામાં જીવાદિ દ્રવ્ય અને તેમની પર્યાયોનું ચાર સ્થાનકોની અપેક્ષાએ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે આ ઉદ્દેશામાં પણ તેમનું જ ચાર ચાર સ્થાનકોને આધારે નિરૂપણ કરવામાં આવશે પૂર્વસૂત્ર સાથે અહીં આ પ્રકારનો સંબંધ છે-પહેલા સૂત્રમાં પ્રજ્ઞપ્તિઓનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. તે પ્રજ્ઞપ્તિઓ પ્રતિસંલીનો દ્વારા જાણી શકાય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર પ્રતિસંલીનોનું તથા તેમનાથી વિપરીત એવાં અપ્રતિસંલીનોનું ચાર સૂત્રો દ્વારા નિરૂપણ કરે છે. " चत्तारि पडिसंलीणा पण्णत्ता " ઇત્યાદિ—

चत्तारि अपडिसंलीणा पण्णत्ता, तं जहा-कोहअपडिसंलीणे जाव लोभअपडिसंलीणे । २ ॥

चत्तारि पडिसंलीणा पण्णत्ता, तं जहा-मणपडिसंलीणे १, वाइपडिसंलीणे २, कायपडिसंलीणे ३, इंदियपडिसंलीणे ४।३॥

चत्तारि अपडिसंलीणा पण्णत्ता, तं जहा-मणअपडिसंलीणे १, जाव इंदियअपडिसंलीणे ४। ४। ॥ सू० ३९ ॥

छाया—चत्वारः प्रतिसंलीनाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-क्रोधप्रतिसंलीनः १, मानप्रतिसंलीनः २, मायाप्रतिसंलीनः ३, लोभप्रतिसंलीनः ४ । १ ।

चत्वारोऽप्रतिसंलीनाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-क्रोधाप्रतिसंलीनः यावत् लोभाप्रतिसंलीनः ४ । २ ।

चत्वारः प्रतिसंलीनाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-मनःप्रतिसंलीनः १, वाक्प्रतिसंलीनः २, कायप्रतिसंलीनः ३, इन्द्रियप्रतिसंलीनः । ४ । ३ ।

चत्वारोऽप्रतिसंलीनाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-मनोऽप्रतिसंलीनः यावत् इन्द्रियाप्रतिसंलीनः ४ । ४ । सू० ३९ ।

सूत्रार्थ-चार प्रतिसंलीन कहे गये हैं, जैसे-क्रोध प्रतिसंलीन १, मान प्रतिसंलीन २, माया प्रतिसंलीन ३, और लोभ प्रतिसंलीन ४ ।

चार अप्रतिसंलीन कहे गये हैं, जैसे-क्रोध अप्रतिसंलीन १ यावत् लोभ अप्रतिसंलीन ४ । इस प्रकारसे भी चार प्रतिसंलीन कहे गये हैं, जैसे-मनः प्रतिसंलीन १, वचन प्रतिसंलीन २, काय प्रतिसंलीन ३, और इन्द्रिय प्रतिसंलीन ४ । चार इस प्रकारसे भी अप्रतिसंलीन कहे हैं, जैसे-मनोऽप्रतिसंलीन १, यावत् इन्द्रिय अप्रतिसंलीन ४ ।

ચાર પ્રકારના પ્રતિસંલીનો કહ્યા છે—(૧) ક્રોધ પ્રતિસંલીન, (૨) માન પ્રતિસંલીન, (૩) માયા પ્રતિસંલીન અને (૪) લોભ પ્રતિસંલીન. એ જ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના અપ્રતિસંલીનો કહ્યા છે-(૧) ક્રોધ અપ્રતિસંલીન, (૨) માન અપ્રતિસંલીન, (૩) માયા અપ્રતિસંલીન અને (૪) લોભ અપ્રતિસંલીન. આ પ્રકારે પણ ચાર પ્રતિસંલીન કહ્યા છે-(૧) મનઃ પ્રતિસંલીન, (૨) વાક્ પ્રતિસંલીન, (૩) કાય પ્રતિસંલીન અને (૪) ઇન્દ્રિય પ્રતિસંલીન. એ જ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના અસંલીન નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે-(૧) મનઃ અપ્રતિસંલીન આદિ ઇન્દ્રિય અપ્રતિસંલીન પર્યન્તના ચાર પ્રકારો સમજવા.

टीका—"चत्तारि पडिसंलीणा" इत्यादि—प्रतिसंलीनाः-प्रति-वस्तु वस्तु प्रतिसंलीनाः=आत्मसंगोपकाः प्रतिसंलीनाः, ते चत्वारः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-क्रोधप्रतिसंलीनः-क्रोधं प्रति उदयनिरोधेनोदितविफलीकरणेन च प्रतिसंलीनः क्रोधप्रतिसंलीनः उक्तं च—

"उदयस्सेव निरोहो उदयपत्ताण वाऽफलीकरणं ।
जं एत्थ कसायाणं कसायसंलीणया एसा । १ ।"

छाया—"उदयस्यैव निरोधः उदयप्राप्तानां वाऽफलीकरणम् ।
यदत्र कषायाणां कषायसंलीनतैषा । १"

एवं मानादिष्वपि विज्ञेयम् ।

"चत्तारिअपडिसंलीणा" इत्यादि — अप्रतिसंलीनाश्चत्वारः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-क्रोधाप्रतिसंलीनः-क्रोधं प्रति अप्रतिसंलीनः-सम्यङ्निरोधरहितः १, एवं मानादिष्वपि विज्ञेयम् । २ ।

टीकार्थ-हर एक वस्तुके प्रति जो आत्मसंगोपक होतेहैं, वे प्रतिसंलीन हैं। ये प्रतिसंलीन जो क्रोध प्रतिसंलीन आदिके भेदसे चार कहे गये हैं उनका अभिप्राय ऐसा है-जो उदित हुवे क्रोधको विफल कर देते हैं या उसके उदयका निरोध कर देते हैं, वे क्रोध प्रतिसंलीन हैं। कहाभी है "उदयस्सेवनिरोहो" इत्यादि ।

कषायोंके उदयका निरोध करना अथवा-उदय प्राप्त कषायोंको विफल करना यह कषाय संलीनता है। इस तरहका कथन मान आदिकोंमें भी समझ लेना चाहिये। चत्तारि अपडिसंलीणा-इत्यादि। क्रोध अप्रतिसंलीन आदिके भेदसे जो अप्रतिसंलीन चार प्रकारके कहे गये हैं, उनका तात्पर्य ऐसा है-वे क्रोध अप्रतिसंलीन हैं, इसी तरहका कथन मान आदिकोंमें भी जानना चाहिये।

ટીકાર્થ—એક વસ્તુ પ્રત્યેથી આત્માને વાળી લેનારને પ્રતિસંલીન કહે છે. જે માણુસ ઉદિત થયેલા ક્રોધને વિફલ કરી નાખે છે અથવા તેના ઉદયનો નિરોધ કરી નાંખે છે તેને ક્રોધ પ્રતિસંલીન કહે છે કહ્યું પણ છે કે—"उदयस्सेवनिरोहो" ઈત્યાદિ—કષાયોના ઉદયનો નિરોધ કરવો અથવા ઉદય પ્રાપ્ત કષાયોને વિફલ કરવા તેનું નામ કષાય સંલીનતા છે. આ પ્રકરનું કથન માન, માયા અને લોભ વિષે પણ સમજવું.

"चत्तारि अपडिसंलीणा" ઈત્યાદિ. અપ્રતિસંલીનના-ક્રોધ અપ્રતિસંલીન આદિ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે. ઉદય પ્રાપ્ત ક્રોધનો નિરોધ નહીં કરનારને ક્રોધ અપ્રતિસંલીન કહે છે એ જ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ અપ્રતિસંલીનનો ભાવાર્થ પણ જાતે જ સમજી લેવો.

" चत्तारि पडिसंलीणा " इत्यादि—पुनः प्रतिसंलीनाश्चत्वारः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-मनःप्रतिसंलीनः-कुशलमनस उदीरणेन अकुशलमनसो निग्रहेण च प्रतिसंलीनं-संनिरुद्धं मनः-चित्तं यस्य स तथा । एवं वाक्काययोरपि बोध्यम् । तथा-इन्द्रियप्रतिसंलीनो-मनोज्ञामनोज्ञशब्दादिविषयेषु रागद्वेषनिवारकः, उक्तं च—

" अपसत्थाण निरोहो जोगाणमुदीरणं च कुसलाणं ।
कज्जंमि य विही गमणं जोगे संलीणया भणिया । १ ।"
सद्देसु य भद्दयपावएसु सोयविसमुवागएसु ।
तुट्ठेण व रुट्ठेण व समणेण सया न होयव्वं ॥ २ ॥ "

छाया—" अप्रशस्तानां निरोधो योगानामुदीरणं च कुशलानाम् ।
कार्ये च विधिना गमनं योगे संलीनता भणिता । १ ।
शब्देषु भद्रकपापकेषु श्रोत्रविषयमुपगतेषु ।
तुष्टेन वा रुष्टेन वा श्रमणेन सदा न भवितव्यम् । २ । " इति,

३। एवं शेषेन्द्रियेष्वपि प्रतिसंलीनता बोध्या ।

" चत्तारि पडिसंलीणा " इत्यादि—

पुनः प्रतिसंलीन जो मनः प्रतिसंलीन आदिके भेदसे चार कहे गये हैं, उनका अभिप्राय ऐसा है कि कुशल मनके उदीरणसे और अकुशल मनके निग्रहसे जिसने अपने मनको प्रतिसंलीन कर लिया (रोकदिया) है वह " प्रतिसंलीन मनाः " है । इसी तरहसे वचन और कायके सम्बन्धमें भी जानना चाहिये । तथा इन्द्रियसंलीन वह है जो मनोज्ञ और अमनोज्ञ शब्दादि विषयोंमें राग-द्वेषका निवारक होता है । कहाभी है " अपसत्थाण निरोहो " इत्यादि । इसी प्रकारसे शेष इन्द्रियोंमें भी प्रतिसंलीनताकी व्याख्या कर लेनी चाहिये ।

' चत्तारि पडिसलीणा " ઈત્યાદિ—પ્રતિસંલીનના મનઃ પ્રતિસંલીન આદિ જે ચાર ભેદ કહ્યા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ–કુશલ મનના ઉદીરણથી અને અકુશલ મનના નિગ્રહથી જેણે પોતાના મનને પ્રતિસંલીન કરી દીધું છે, તેને ' પ્રતિસંલીનમનાઃ કહે છે. એ જ પ્રમાણે વચન અને કાયને વિષે પણ સમજવું ઈન્દ્રિય પ્રતિસંલીન એ છે કે જે મનોજ્ઞ અને અમનોજ્ઞ શબ્દાદિ વિષયોમાં રાગ દ્વેષનો નિવારક હોય છે. કહ્યુ પણ છે કે–" अपसत्थाणनिरोहो " ઈત્યાદિ.

એ જ પ્રમાણે બાકીની ઇન્દ્રિયોમાં પણ પ્રતિસંલીનતાની વ્યાખ્યા સમજી

"चत्तारि अपडिसंलीणा" इत्यादि—अप्रतिसंलीनाश्चत्वारः प्रज्ञप्ताः तद्यथा-मनोऽप्रतिसंलीनः-मनःसम्यङ्निरोधरहितः । एवं वाक्कायेन्द्रियेष्वपि वाच्यम् । ॥ सू० ३९ ॥

पूर्वमप्रतिसंलीनः प्रोक्तः, सतु दीन एव भवतीति दीनं चतुर्भङ्गया निरूपयन् सप्तदशसूत्रीमाह—

मूलम्—चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा--दीणं णाममेगे दीणे १, दीणे णाममेगे अदीणे २, अदीणे णाममेगे दीणे ३, अदीणे णाममेगे अदीणे ४ । १ ।

चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा--दीणे णाममेगे दीणपरिणते १, दीणे णाममेगे अदीणपरिणते २, अदीणे णाममेगे दीणपरिणते ३, अदीणे णाममेगे अदीणपरिणते । ४। २।

चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा—दीणे णाममेगे दीण रूवे १, ह्व ।४। ३। एवं दीणमणे ४, ४, दीणसंकप्पे ४, ५, दीण-पन्ने ४, ६, दीणदिट्ठी ४, ७, दीणसीलायारे ४, ८, दीणववहारे ४, ९।

चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा-दीणे णाममेगे दीण

"चत्तारि अपडिसंलीणा" इत्यादि। यहां जो पुनः मनो प्रतिसंलीन आदि के भेदसे चार अप्रतिसंलीन कहे गये हैं। उनका तात्पर्य ऐसा है जो मनको सम्यक् प्रकारसे निरोध करनेसे रहित है, वह मनः अप्रति-संलीन है इसी तरहका कथन वाक्-काय एवं इन्द्रियोंके निरोध सम्बन्धमें भी कर लेना चाहिये ॥ सू० ३९ ॥

લેવી. "चत्तारि अपडिसंलीणा" ઇત્યાદિ–અપ્રતિસંલીનના મનઃ અપ્રતિસંલીન આદિ ચાર ભેદ કહ્યા છે, તે ચાર ભેદોનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે—

જે મનનો સમ્યક્ પ્રકારે નિરોધ (નિગ્રહ) કરવાથી રહિત હોય છે, તેને મનઃ અપ્રતિસંલીન કહે છે. એ જ પ્રકારનું કથન વાક્, કાય અને ઇન્દ્રિ-યોના નિરોધ વિષે પણ સમજી લેવું જોઇએ. ॥ સૂ. ૩૯ ॥

परक्कमे, दीणे णाममेगे अदीण० ह्व ।४। १०, एवं सव्वेसिं चउभंगो भाणियव्वो,

चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा दीणे णाममेगे दीणवित्ती ४, ११, एवं दीणजाई १२, दीणभासी १३, दीणोभासी१४,

चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा–दीणे णाममेगे दीणसेवी ह्व ।४। १५, दीणे णाममेगे दीणपरियाए १६, दीणे णाममेगे दीण परियाले ह्व ।४। १७ सव्वत्थ चउभंगो ॥सू० ४०॥

छाया—चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–दीनो नामैको दीनः १, दीनो नामैकोऽदीनः २, अदीनो नामैको दीनः ३, अदीनो नामैकोऽदीनः ४,१।

चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-दीनो नामैको दीनपरिणतः १, दीनो नामैकोऽदीनपरिणतः २, अदीनो नामैको दीनपरिणतः ३, अदीनो नामैकोऽदीनपरिणतः ४। २।

चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–दीनो नामैको दीनरूपः ह्व (४) ३,

---

जो अप्रतिसंलीन कहा गया है, वह तो दीनही होता है अतः अब सूत्रकार चतुर्भङ्गी द्वारा दीनका निरूपण करने निमित्त १७ सूत्रोंका कथन करते हैं। " चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता " इत्यादि—

सूत्रार्थ–पुरुष चार कहे गयेहैं। दीन दीन१, दीन अदीन२, अदीन दीन३, और अदीन अदीन ४–१। पुरुषजात चार हैं। दीन दीनपरिणत १, दीन अदीनपरिणत २, अदीन दीनपरिणत ३, अदीन अदीनपरिणत ४ २। पुरुषजात चार कहे गये हैं। दीन दीनरूप १, दीन अदीनरूप २, अदीन

પહેલાના સૂત્રમાં જે અપ્રતિસલીન કહેવામા આવ્યા, તે તો દીન જ હોય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર ચતુર્ભંગી દ્વારા દીનનું નિરૂપણ કરવા માટે ૧૭ સૂત્રોનું કથન કરે છે. " चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता " ઈત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ–ચાર પ્રકારના પુરુષ કહ્યા છે–(૧) દીન દીન, (૨) દીન અદીન, (૩) અદીન દીન અને (૪) અદીન અદીન । ૧ । ચાર પ્રકારના પુરુષ કહ્યા છે— (૧) દીન દીન પરિણત, (૨) દીન અદીન પરિણત, (૩) અદીન દીન પરિણત અને (૪) અદીન અદીન પરિણત. । ૨ ।

एवं दीनमनाः ४, ४, दीनसंकल्पः ४, ५, दीनप्रज्ञः ४, ६, दीनदृष्टिः ४, ७, दीनशीलाऽऽचारः ४, ८, दीनव्यवहारः ४, ९,

---

दीनरूप ३ और अदीन अदीनरूप ४ ३। चार पुरुषजात हैं-दीन दीनमनवाला १, दीन अदीन मनवाला २, अदीन दीन मनवाला ३ और अदीन अदीन मनवाला ४-४। पुरुषजात चार हैं। दीन दीन सङ्कल्पवाला १, दीन अदीन सङ्कल्पवाला २, अदीन दीन सङ्कल्पवाला ३ और अदीन अदीन सङ्कल्पवाला ४-५। पुरुषजात चार हैं। दीन दीन प्रज्ञावाला १, दीन अदीन प्रज्ञावाला २, अदीन दीन प्रज्ञावाला ३ और अदीन अदीन प्रज्ञावाला ४-६। पुरुषजात चार कहे गये हैं। दीन दीन दृष्टिवाला १, दीन अदीन दृष्टिवाला २, अदीन दीन दृष्टिवाला ३ और अदीन अदीन दृष्टिवाला ४-७। पुरुषजात चार कहे गये हैं। दीन दीन शीलाचारवाला १, दीन अदीन शीलाचारवाला २, अदीन दीन शीलाचारवाला ३, और अदीन अदीन शीलाचारवाला ४-८। पुरुषजात चार कहे गये हैं। दीन दीन व्यवहारवाला १, दीन अदीन व्यवहारवाला २, अदीन दीन व्यवहारवाला ३ और अदीन अदीन व्यवहारवाला ४-९। पुरुषजात चार कहे गये हैं। दीन दीन पराक्रमवाला १, दीन अदीन पराक्रमवाला

પુરુષજાત ચાર પ્રકારની કહી છે—(૧) દીન દીનરૂપ, (૨) દીન અદીનરૂપ, (૩) અદીન દીનરૂપ અને (૪) અદીન અદીનરૂપ । ૩ । પુરુષજાત ચાર કહી છે-(૧) દીન દીન મનવાળો, (૨) દીન અદીન મનવાળો, (૩) અદીન દીન મનવાળો અને (૪) અદીન અદીન મનવાળો. । ૪ ।

ચાર પ્રકારના પુરુષ કહ્યા છે—દીન દીન સંકલ્પવાળો, (૨) દીન અદીન સંકલ્પવાળો, (૩) અદીન દીન સંકલ્પવાળો અને (૪) અદીન અદીન સંકલ્પવાળો. । ૫ । ચાર પ્રકારના પુરુષ કહ્યા છે-(૧) દીન દીન પ્રજ્ઞાવાળો, (૨) દીન અદીન પ્રજ્ઞાવાળો, (૩) અદીન દીન પ્રજ્ઞાવાળો અને (૪) અદીન અદીન પ્રજ્ઞાવાળો. । ૬ । ચાર પ્રકારના પુરુષ કહ્યા છે-(૧) દીન દીન દૃષ્ટિવાળો, (૨) દીન અદીન દૃષ્ટિવાળો, (૩) અદીન દીન દૃષ્ટિવાળો અને (૪) અદીન અદીન દૃષ્ટિવાળો । ૭ । ચાર પ્રકારના પુરુષ કહ્યા છે-(૧) દીન દીન શીલાચારવાળો, (૨) દીન અદીન શીલાચારવાળો, (૩) અદીન દીન શીલાચારવાળો અને (૪) અદીન અદીન શીલાચારવાળો । ૮ । ચાર પ્રકારના પુરુષ કહ્યા છે (૧) દીન દીન વ્યવહારવાળો, (૨) દીન અદીન વ્યવહારવાળો, (૩) અદીન દીન વ્યવહારવાળો અને (૪) અદીન અદીન વ્યવહારવાળો । ૯ । ચાર પ્રકારના

चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-दीनो नामैको दीनपराक्रमः, दीनो नामैकोऽदीनपराक्रमः ह्व (४) १०, एवं सर्वेषां चतुर्भङ्गी भणितव्या,

चत्वारि पुरुपजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-दीनो नामैको दीनवृत्तिः ४, ११, एवं दीनजातिः १२, दीनभाषी १३, दीनावभासी (षी) १४,

चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-दीनो नामैको दीनसेवी ह्व (४) १५, एवं दीनो नामैको दीनपर्यायः १६, दीनो नामैको दीनपरिवारः ह्व (४) १७ सर्वत्र चतुर्भङ्गी । सू० ४० ।

२, अदीन दीन पराक्रमवाला ३ और अदीन अदीन पराक्रमवाला ४ १० पुरुषजात चार कहे गये हैं। दीन दीन वृत्तिवाला १, दीन अदीन वृत्ति वाला २, अदीन दीन वृत्तिवाला ३ और अदीन अदीन वृत्तिवाला ४-११ पुरुषजात चार हैं। दीन दीन जातिवाला १, दीन अदीन जातिवाला २, अदीन दीन जातिवाला ३ और अदीन अदीन जातिवाला ४-१२। पुरुषजात चार कहे गये हैं। दीन दीनभाषी १, दीन अदीनभाषी २, अदीन दीनभाषी ३ और अदीन अदीनभाषी ४-१३। पुरुषजात चार कहे गये हैं—दीन दीनाऽवभाषी-१ दीन अदीनावभाषी-२ अदीन दीनाऽवभाषी-३ और अदीन अदीनाऽवभाषी-४-१४ पुरुषजात चार कहे गये हैं—दीन दीनसेवी-१ दीन अदीनसेवी-२ अदीन दीनसेवी-३ और अदीन अदीनसेवी-४, १५, पुरुष जाति चार कहे गये हैं—

પુરુષ કહ્યા છે-(૧) દીન દીન પરાક્રમવાળો, (૨) દીન અદીન પરાક્રમવાળો, (૩) અદીન દીન પરાક્રમવાળો, (૪) અદીન દીન પરાક્રમવાળો અને (૪) અદીન અદીન પરાક્રમવાળો । ૧૦ ।

ચાર પ્રકારના પુરુષ કહ્યા છે—(૧) દીન દીન વૃત્તિવાળો, (૨) દીન અદીન વૃત્તિવાળો, (૩) અદીન દીન વૃત્તિવાળો, અને (૪) અદીન અદીન વૃત્તિવાળો । ૧૧ । ચાર પ્રકારના પુરુષ કહ્યા છે-(૧) દીન દીન જાતિવાળો, (૨) દીન અદીન જાતિવાળો, (૩) અદીન દીન જાતિવાળો અને (૪) અદીન અદીન જાતિવાળો । ૧૨ । ચાર પ્રકારના પુરુષ કહ્યા છે-(૧) દીન દીન ભાષી, (૨) દીન અદીન ભાષી, (૩) અદીન દીન ભાષી અને (૪) અદીન અદીન ભાષી । ૧૩ । ચાર પ્રકારના પુરુષ કહ્યા છે-(૧) દીન દીનાવભાષી, (૨) દીન અદીનાવભાષી, (૩) અદીન દીનાવભાષી અને (૪) અદીન અદીનવભાષી । ૧૪ ।

ચાર પ્રકારના પુરુષ કહ્યા છે—(૧) દીન દીન સેવી, (૨) દીન અદીન સેવી, (૩) અદીન દીન સેવી અને (૪) અદીન અદીન સેવી । ૧૫ ।

टीका—" चत्तारि पुरिसजाया " इत्यादि—चत्वारि पुरुपजातानि—पुरुषप्रकाराः, प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—एक'—कश्चित् पुरुषो दीन—पूर्वं दैन्यवान्, उपार्जितधनादेः क्षीणत्वात् पश्चादपि दीनः, पुनर्धनाद्यागमाभावात्, यद्वा—दीनो बहिर्वृत्त्या निस्तेजशरीरत्वात्, स पुनर्दीनोऽन्तर्वृत्त्या कलुषितचित्तवृत्तिकत्वात्, इति प्रथमो भङ्गः १।

दीन दीन पर्याय—१ दीन अदीन पर्याय—२ अदीन दीन पर्याय—३ अदीन अदीन पर्याय—४, १६ पुरुष जात चार कहे गये हैं—दीन दीन परिवार—१ दीन अदीन परिवार—२ अदीन दीन परिवार—३ और—अदीन अदीन परिवार—४, १६ यह चालीसवां सूत्र है. इसके अन्तर्गत ये—१७ सूत्र हैं, इनके द्वारा जो सत्रह चतुर्भङ्गी प्रतिपादित की गई है. उस—प्रत्येक का भाव इस प्रकारसे है—

पुरुष जात का तात्पर्य पुरुष प्रकारसे है, इस प्रकार में कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो पहिले के उपार्जित धन के क्षय से दीन हो जाता है और—पश्चात् भी धनादि के अभाव से दीन ही बना रहता है. अथवा—निस्तेज शरीर वाला होने के कारण कोई एक पुरुष ऐसा होता है—जो बहिर्वृत्ति से भी दीन होता है और—अन्तर्वृत्ति से भी कलुषित चित्त वृत्तिवाला होने के कारण दीन बना रहता है, ऐसा यह—१ भङ्ग है। तथा—कोई एक दूसरा पुरुष ऐसा भी होता है जो

ચાર પ્રકારના પુરુષ કહ્યા છે—(૧) દીન દીન પર્યાય, (૨) દીન અદીન પર્યાય, (૩) અદીન દીન પર્યાય અને (૪) અદીન અદીન પર્યાય । ૧૬ ।

ચાર પ્રકારના પુરુષ કહ્યા છે—(૧) દીન દીન પરિવાર, (૨) દીન અદીન પરિવાર, (૩) અદીન દીન પરિવાર અને (૪) અદીન અદીન પરિવાર । ૧૭ ।

આ ૪૦ માં સૂત્રમાં જે ૧૭ સૂત્રો આપ્યાં છે, તેમાં ૧૭ ચતુર્ભંગી આપી છે તેમનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવી છે—

પુરુષજાત એટલે પુરુષના પ્રકારો. તે પ્રકારો અહીં ૧૭ સૂત્રો અને ૧૭ ચતુર્ભંગીઓ દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે. (૧) કોઇ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે ઉપાર્જિત ધનના ક્ષયથી દીન થઈ ગયો હોય છે, અને ત્યાર બાદ પણ ધનાદિના અભાવે દીન દશામાં જ રહે છે. અથવા—નિસ્તેજ શરીરવાળો હોવાને કારણે કોઈ માણસ બહિર્વૃત્તિની અપેક્ષાએ પણ દીન હોય છે અને કલુષિત ચિત્તવાળો હોવાને કારણે અન્તર્વૃત્તિની અપેક્ષાએ પણ દીન હોય છે.

तथा-एकः-कश्चित् पूर्वं दीनः, जन्मनो दरिद्रत्वात् पश्चाद् अदीनः, समुपार्जितसम्पत्तिकत्वात्, यद्वा-दीनः, बहिर्वृत्त्या म्लानमुखयुक्तत्वात् अदीनः अन्तर्वृत्त्या औदार्यादिगुणवत्त्वात्, इति द्वितीयो भङ्गः । ।

तथा-एकः-अपरः पुरुषः पूर्वम् अदीनः, सम्पत्त्यादिशालित्वात्, पश्चाद् दीनो विनष्टसम्पत्त्यादित्वात्, यद्वा-दीनः, बहिर्वृत्त्या सुन्दराऽऽकारत्वात्, दीनः, अन्तर्वृत्त्या कलुषितचित्तत्वात्, इति तृतीयो भङ्गः । ३ ।

तथा-एकः-कश्चित् पुरुषः पूर्वम् अदीनः, धनादिसम्पन्नत्वात्, पश्चादपि अदीनः, तद्वृद्धिमत्त्वात्, यद्वा-अदीनः, बहिर्वृत्त्या हृष्टपुष्टशरीरत्वात्, पुनरप्यदीनः अन्तर्वृत्त्या प्रशस्तभाववत्त्वात्, इति चतुर्थो भङ्गः ४।१।

जन्म से दरिद्र होने के कारण पहले तो-दीन होता है पश्चात् अपने पुरुषार्थ से अर्जित सम्पत्ति वाला हो जाने से दीन नहीं रहता है, अथवा-म्लान मुख से युक्त होने के कारण कोई एक मनुष्य बहिर्वृत्ति से तो दीन होताहै, और औदार्य आदि गुणोंसे युक्त होनेके कारण अन्तर्वृत्ति से अदीन होता है. ऐसा यह-द्वितीय भङ्ग है । तथा-कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो-सम्पत्ति आदि से युक्त होने के कारण पहले अदीन होता है और-पश्चात् विनष्ट सम्पत्तिवाला हो जाने से दीन हो जाता है, अथवा—बाहर में सुन्दराकार वाला होने से कोई एक पुरुष पहले अदीन होता है और बाद में कलुषित चित्तवृत्तिवाला होने के कारण अन्तरङ्ग से दीन होता है ऐसा यह तृतीय भङ्ग है-३ । तथा-कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो-पहले भी धनादि सम्पन्न होने के

બીજો ભાગો—કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે જન્મથી દરિદ્ર હોવાને કારણે પહેલાં તો દીન હોય છે, પણ પાછળથી પુરુષાર્થ દ્વારા ધનોપાર્જન કરવાને કારણે દીન રહેતો નથી. અથવા મ્લાન મુખાકૃતિથી યુક્ત હોવાને કારણે કોઈ એક પુરુષ બાહ્યવૃત્તિથી તો દીન લાગતો હોય છે, પણ ઔદાર્ય આદિ ગુણોથી યુક્ત હોવાને લીધે અન્તવૃત્તિથી અદીન હોય છે.

ત્રીજો ભાંગો—કોઇ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે સંપત્તિશાળી હોવાને કારણે પહેલાં તો અદીન હોય છે, પણ પાછળથી તેની સંપત્તિનો નાશ થઈ જવાથી દીન અવસ્થાવાળો થઇ ગયો હોય છે. અથવા સુંદર મુખાકૃતિ આદિને કારણે કોઈ માણસ બાહ્યદષ્ટિએ જોતાં તો અદીન લાગે છે, પણ કલુષિત ચિત્તવાળો હોવાને લીધે અન્તવૃત્તિથી દીન હોય છે.

ચોથો ભાંગો—કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પહેલાં પણ ધનાદિથી સંપન્ન હોવાને કારણે અદીન હોય છે અને ત્યારબાદ ધનાદિની

"चत्तारि" इत्यादि-चत्वारि पुरुषजातानि-चत्वारः पुरुषप्रकाराः, प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-दीनो नामैको दीनपरिणतः, दीनो जात्यादिहीनः, दीनपरिणतः-दीनत्वेन परिणतः हिंसादिकर्मकारित्वात्, इति प्रथमो भङ्गः। एवं चतुर्भङ्गी विज्ञेया।४।

अनया रीत्या रूप-मनः संकल्प-प्रज्ञा दृष्टि-शीलाऽऽचार-व्यवहार-पराक्रम-वृत्ति-जाति भाष्य-वभासि-सेवि-पर्याय परिवारेतिशब्दानां दीनशब्देन संयोजनेन प्रत्येकं चतुर्भङ्गी बोध्या। एषां व्याख्याऽस्यैव चतुर्थस्थानस्य प्रथमोद्देशे द्वितीयसूत्रे विलोकनीया। सू० ४०।

कारण अदीन होता है और-पश्चात् भी धनादि की वृद्धि हो जाने के कारण अदीन बना रहता है-४ ऐसा वह चौथा भङ्ग है। यह प्रथम सूत्रगत भङ्ग चतुष्टय का भाव है—द्वितीय सूत्रगत जो-भङ्ग चतुष्टय है उसका भाव इस प्रकार से है—कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो-जात्यादि से पहले से ही हीन दीन होता है और बाद में भी हिंस्र कार्यकारी हो जाने से दीनता से परिणत हो जाता है ऐसा यह-प्रथम भङ्ग है-१ इसी प्रकार से इस सूत्र के अवशिष्ट तीन भङ्ग भी अपने आप समझना चाहिये-४। इसी रीति से रूप-मन-सङ्कल्प-प्रज्ञा-दृष्टि-शीलाचार-व्यवहार-पराक्रम-वृत्ति - जाति-भाषी - अवभाषी-सेवी-पर्याय और-परिवार. इन शब्दों को दीन शब्द के साथ जोड

વૃદ્ધિ થવાને કારણે અદીન જ રહે છે. અથવા સુંદર મુખાકૃતિ આદિને કારણે બાહ્યવૃત્તિથી પણ અદીન હોય છે અને ઔદાર્ય આદિ ગુણોથી યુક્ત હોવાને કારણ અન્તર્વૃત્તિથી પણ અદીન જ હોય છે. આ રીતે પહેલા સૂત્રના ચાર વિકલ્પોનો ભાવાર્થ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે.

બીજા સૂત્રના ચાર ભાંગાઓનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) "દીન દીન પરિણત" કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે જાતિ આદિની અપેક્ષાએ પહેલાં પણ દીન હોય છે અને ત્યારબાદ હિંસ્ર પ્રવૃત્તિમાં પડી જવાને કારણે દીનતા પરિણત થઈ ગયો હોય છે, એવો આ પહેલો ભાગો સમજવો. એ જ પ્રમાણે આ સૂત્રના બાકીના ત્રણ ભાંગા પણ જાતે જ સમજી લેવા. એ જ પ્રમાણે રૂપ, મન, સંકલ્પ, પ્રજ્ઞા, દષ્ટિ, શીલાચાર, વ્યવહાર, પરાક્રમ, વૃત્તિ, જાતિ, ભાષી, અવભાષી, સેવી, પર્યાય અને પરિવાર આ શબ્દોને દીન શબ્દ સાથે ઉપરના ક્રમ પ્રમાણે જોડીને જે ચતુર્ભંગીઓ બનાવવામાં આવી છે, તેમનો ભાવાર્થ પણ પહેલા અને બીજા સૂત્રમાં કરેલા

पुरुषजाताधिकारादेवाष्टादशसूत्रीमाह—

मूलम्—चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा–अज्जे णाममेगे अज्जे ४, १,

चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा-अज्जे णाममेगे अज्जपरिणए ४, २। एवं अज्जरूवे ३, अज्जमणे ४, अज्जसंकप्पे ५, अज्जपन्ने ६, अज्जदिट्ठी ७, अज्जसीलायारे ८, अज्जववहारे ९, अज्जपरक्कमे १०, अज्जवित्ती ११, अज्जजाई १२, अज्जभासी १३, अज्जओभासी १४, अज्जसेवी १५, एवं अज्जपरियाए १६, अज्जपरियाले १७ एवं सत्तर आलावगा १७ जहा दीणेणं भणिया, तहा अज्जेणवि भाणियव्वा,

चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा--अज्जे णाममेगे अज्जभावे १, अज्जे णाममेगे अणज्जभावे २, अणज्जे णाममेगे अज्जभावे ३, अणज्जे णाममेगे अणज्जभावे ४, १८। सू० ४१।

छाया—चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–आर्यो नामैक आर्यः ४,१, चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–आर्यो नामैक आर्यपरिणतः ४, २।

कर प्रत्येक की चतुर्भङ्गी बना लेना चाहिये। इन पदों की व्याख्या इसी चतुर्थ स्थानके प्रथम उद्देशक में द्वितीय सूत्र में देख लेना चाहिये॥४०

पुरुषजात के अधिकार को लेकर अब सूत्रकार अष्टादश सूत्रीका कथन करते हैं—" चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता "-इत्यादि—४१

સ્પષ્ટીકરણને આધારે સમજી લેવો. આ પદોની વ્યાખ્યા ચતુર્થ સ્થાનના પહેલા ઉદ્દેશાના બીજા સૂત્રમાં આપવામાં આવી છે, તો ત્યાંથી વાંચી લેવી ॥સૂ. ૪૦॥

પુરુષ જાતનો અધિકાર ચાલી રહ્યો છે, તે સંબંધને અનુલક્ષીને સૂત્રકાર ૧૮ સૂત્રો દ્વારા પુરુષ પ્રકારોનું કથન કરે છે,

" चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता " ઇત્યાદિ—

एवमार्यरूपः ३, आर्यमनाः ४, आर्यसङ्कल्प ५, आर्यप्रज्ञः ६, आर्यदृष्टिः ७, आर्यशीलाऽऽचारः ८, आर्यव्यवहारः ९, आर्यपराक्रमः १०, आर्यवृत्तिः ११, आर्यजाति १२, आर्यभाषी १३, आर्यविभासी १४, आर्यसेवी १५, एवमार्यपर्यायः १६, आर्यपरिवारः १७, एवं सप्तदशाऽऽलापकाः १७ यथा दीनेन भणिताः, तथाऽऽर्येणापि भणितव्याः,

चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–आर्यो नामैक आर्यभावः १, आर्यो नामैकोऽनार्यभावः २, अनार्यो नामैक आर्यभावः ३, अनार्यो नामैकोऽनार्यभावः ४, १८ । सू० ४१ ।

चार प्रकारके पुरुष कहे है वे इस प्रकार से है,

आर्य नाम वाला है और आर्य है ४-१

चार प्रकार के पुरुष कहे हैं—आर्य नामवाला आर्य परिणत हैं ४-२, इसी तरह से आर्य रूप, वाला ३, आर्य मनवाला ४, आर्य संकल्प वाला ५, आर्य प्रज्ञावाला ६, आर्य दृष्टि वाला ७, आर्य शील वाला ८, आर्य व्यवहार वाला ९, आर्य पराक्रम वाला १०, आर्य वृत्ति वाला ११, आर्य जाति वाला १२, आर्य भाषा वाला १३, आर्यविभाषी १४, आर्यसेवी १५, आर्य पर्यायवाला १६, आर्य परिवार वाला १७, इस प्रकार के सत्रह आलापक होते हैं जैसे दीनके साथ के आलापक कहे हैं वैसे ही आर्य के साथ भी कहना चाहिये.

पुरुषजात चार कहें गये हैं जैसे—आर्य-आर्य भाववाला-१ आर्य अनार्य भाववाला-२ अनार्य आर्य भाववाला-३ और-अनार्य अनार्य

ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે, જેવી રીતે કે આર્ય નામવાળા છે અને આર્ય છે. ૪-૧

ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે-આર્ય નામવાળા છે અને આર્ય પરિણત છે. ૪-૨ એ જ રીતે આર્ય રૂપવાળા ૩, આર્ય મનવાળા ૪, આર્ય સંકલ્પવાળા ૫, આર્ય પ્રજ્ઞાવાળા ૬, આર્ય દૃષ્ટિવાળા ૭, આર્ય શીલવાળા ૮, આર્ય વ્યવહારવાળા ૯, આર્ય પરાક્રમવાળા ૧૦, આર્ય વૃત્તિવાળા ૧૧, આર્ય જાતિવાળા ૧૨, આર્ય ભાષાવાળા ૧૩, આર્યવિભાષી ૧૪, આર્ય સેવી ૧૫, આર્ય પર્યાયવાળા ૧૬, આર્ય પરિવારવાળા ૧૭, એ રીતે સત્તર આલાપકો બને છે. જેવી રીતે દીનની સાથેના આલાપકો કહ્યા છે, તેવી જ રીતે આર્યની સાથેના આલાપકો પણ કહેવા જોઈએ.

ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે—(૧) આર્ય આર્યભાવયુક્ત, (૨) આર્ય અનાર્ય ભાવયુક્ત, (૩) અનાર્ય આર્ય ભાવયુક્ત અને (૪) અનાર્ય અનાર્ય

टीका—" चत्तारि पुरिसजाया " इत्यादि—तत्राऽऽर्यो नवविधः, यदाह—
" खेत्ते जाईकुलकम्मसिप्पभासाइ नाणचरणे य ।
दंसण आरिय णवहा मिच्छा सगजवणखसमाई ।१। " इति,

छाया—" क्षेत्रे जातिकुलकर्मशिल्पभाषे ज्ञानचरणे च ।
दर्शने आर्यो नवधा म्लेच्छाः शक–यवन–खसादयः ।२। "

तत्र क्षेत्राऽऽर्यः–पापकर्मरहितो विशुद्ध इत्यर्थः, तथा–आर्यभावः–क्षायिकादि-ज्ञानादिगुणसम्पन्नः, अनार्यभावश्च–क्रोधादिकलुषित इति । शेषं सुगमम् । सू०४१।

भाववाला–४ इस सूत्र में जो आर्य कहा गया है, वह नौ प्रकारका कहा गया है–खेत्त, जाई, कुल, कम्म, इत्यादि. क्षेत्रार्य–१ जात्यार्य–२कुलार्य–३ कर्मार्य–४शिलार्य–५ भाषार्य–६ ज्ञानार्य–७ चारित्रार्य–८और–दर्शनार्य –९। तथा, म्लेच्छ, शक, यवन, और खस आदि ये अनार्य कहे गयेहैं । जो क्षेत्र आर्य होता है. वह–पाप रहित होता है. विशुद्ध होता है, तथा—क्षायिक आदि ज्ञानादि गुणों से सम्पन्न होता है. और—अनार्य भाव जो, क्रोधादिक है उनसे भी कलुषित होता है । बाकी का सब कथन सुगम है. तात्पर्य इस कथन का ऐसा है कि–जो क्षायादि ज्ञानादि भावों से युक्त होता है वह–" आर्यभाव " से, और–जो क्रोध आदि से कलुषित होता है वह—" अनार्यभाव " से लिया गया है. इस तरह इन शब्दों को समझ कर ये–आर्य–अनार्य आदि चारों भङ्ग सुगम रीति से समझे जा सकते हैं ॥ सू०४१ ॥

ભાવયુક્ત. આ સૂત્રમાં જે આર્ય કહેવામાં આવેલ છે તે નવ પ્રકારના સમજવા. જેમકે–खेत्ते–जाई–कुल–कम्म " ઈત્યાદિ––(૧) ક્ષેત્રાર્ય, (૨) જાત્યાર્ય, (૩) કુલાર્ય, (૪) કર્માર્ય, (૫) શિલ્પાર્ય, (૬) ભાષાર્ય, (૭) જ્ઞાનાર્ય, (૮) ચારિત્રાર્ય અને (૯) દર્શનાર્ય. એ રીતે દર્શનશાસ્ત્રમાં આર્ય નવ પ્રકારનાં કહ્યા છે. શક, યવન અને ખસ આદિને મ્લેચ્છ, અનાર્ય કહ્યા છે જે ક્ષેત્રાર્ય હોય છે તે પાપ રહિત (વિશુદ્ધ) હોય છે અને ક્ષાયિક આદિ જ્ઞાનાદિ ગુણોથી યુક્ત હોય છે, અને ક્રોધાદિક જે અનાર્યભાવ છે તેનાથી પણ કલુષિત હોય છે, બાકીનું કથન સુગમ છે. આ કથનનો સંક્ષિપ્ત ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે–ક્ષાયિક આદિ જ્ઞાનાદિ ભાવોથી યુક્ત પુરુષને આર્યભાવ યુક્ત કહ્યો છે, અને ક્રોધાદિથી કલુષિત ભાવયુક્ત પુરુષને અનાર્ય ભાવયુક્ત કહ્યો છે. આ રીતે આ શબ્દોને સમજવાથી આર્ય-અનાર્ય આદિ ચારે ભાંગા સરળતાથી સમજી શકાય છે. ॥ સૂ. ૪૧ ॥

दार्ष्टान्तिकभूतपुरुषजातमेव वृषभदृष्टान्तेन निरूपयितुमाह—

मूलम्—चत्तारि उसभा पण्णत्ता, तं जहा—जाइसपन्ने १, कुलसंपन्ने २, बलसंपन्ने ३, रूवसंपन्ने ४।

एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा—जाइसंपन्ने १, जाव रूवसंपन्ने ४। १।

चत्तारि उसभा पण्णत्ता, तं जहा—जाइसंपण्णे णाममेगे णो कुलसंपण्णे १, कुलसंपन्ने णाममेगे णो जाइसंपण्णे २, एगे जाइसंपण्णे वि कुलसंपण्णे वि ३, एगे णो जाइसंपण्णे णो कुलसंपण्णे ४।

एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा--जाइसंपण्णे णाममेगे ४, २।

चत्तारि उसभा पण्णत्ता, तं जहा—जाइसंपण्णे णाममेगे णो बलसंपण्णे ४,

एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा-जाइ-संपण्णे ४, ३।

चत्तारि उसभा पण्णत्ता, तं जहा—जाइसंपण्णे णाममेगे णो रूवसंपण्णे ४,

एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा—जाइसंपण्णे णाममेगे णो रूवसंपण्णे, ४, ४।

चत्तारि उसभा पण्णत्ता, तं जहा—कुलसंपण्णे णाममेगे णो बलसंपण्णे ४, एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा—कुलसंपण्णे णाममेगे णो बलसंपण्णे ४, ५,

चत्तारि उसभा पण्णत्ता, तं जहा—कुलसंपण्णे णाममेगे णो रूवसंपण्णे ४, एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा—कुल० ४, ६,

चत्तारि उसभा पण्णत्ता, तं जहा—बलसंपण्णे णाममेगे णो रूवसंपण्णे ४, एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा—बलसंपण्णे णाममेगे ४, ७। सू० ४२।

छाया—चत्वार ऋषभाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—जातिसम्पन्नः १, कुलसम्पन्नः २, बलसम्पन्नः ३, रूपसम्पन्नः ४।

एवमेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—जातिसम्पन्नो यावद् रूपसम्पन्नः ४, १।

चत्वार ऋषभाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—जातिसम्पन्नो नामैको नो कुलसम्पन्नः १, कुलसम्पन्नो नामैको नो जातिसम्पन्नः २, एको जातिसम्पन्नोऽपि कुलसम्पन्नोऽपि ३, एको नो जातिसम्पन्नो नो कुलसम्पन्नः ४,

---

अब सूत्रकार दार्ष्टान्तिक भूत पुरुष जात को ही वृषभ दृष्टान्त से निरूपित-करते हैं—" चत्तारि उसभा पण्णत्ता "—इत्यादि ॥४२॥

सूत्रार्थ-वृषभ चार प्रकार के कहे गये हैं—जाति सम्पन्न-१ कुलसम्पन्न-२ बल सम्पन्न-३ और-रूप सम्पन्न-४ इसी प्रकार से पुरुष भी चार प्रकार के कहे गये हैं-जाति सम्पन्न, यावत् रूप सम्पन्न-४, १। पुनः-बैल चार प्रकार के कहे गये हैं, जाति सम्पन्न नो कुलसम्पन्न, १ कुल सम्पन्न नो जातिसम्पन्न, २ जाति सम्पन्न भी कुलसम्पन्न भी, ३ और

હવે સૂત્રકાર વૃષભના દૃષ્ટાન્ત દ્વારા દાર્ષ્ટાન્તિક પુરુષજાતોનું નિરૂપણ કરે છે.

" चत्तारि उसभा पण्णत्ता " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ–વૃષભ (બળદ) ચાર પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) જાતિ સંપન્ન, (૨) કુલ સંપન્ન, (૩) બલ સંપન્ન, (૪) રૂપ સંપન્ન. એ જ પ્રમાણે પુરુષના પણ જાતિ સંપન્ન આદિ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે.

વૃષભના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) જાતિ સંપન્ન, નો કુલ સંપન્ન, (૨) કુલ સંપન્ન નો જાતિ સંપન્ન, (૩) જાતિ સંપન્ન-કુલ

एवमेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–जातिसम्पन्नो नामैकः ४,२।

चत्वार ऋषभाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–जातिसम्पन्नो नामैको नो बलसम्पन्नः ४, एवं चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–जातिसम्पन्नः ४, ३,

चत्वार ऋषभाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–जातिसम्पन्नो नामैको नो रूपसम्पन्नः ४, एवमेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–जातिसम्पन्नो नामैको नो रूपसम्पन्नः, ४, ४।

चत्वार ऋषभाः प्रज्ञप्ता, तद्यथा–कुलसम्पन्नो नामैको नो बलसम्पन्नः ४, एवमेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–कुलसम्पन्नो नामैको नो बलसम्पन्नः ४, ५।

नो जातिसम्पन्न नो कुलसम्पन्न, ४ इसी प्रकार से पुरुष भी चार प्रकार के कहे गये हैं–जाति सम्पन्न नो कुलसम्पन्न, १ यावत् नो जाति सम्पन्न नो कुल सम्पन्न, ४ । पुनश्च–बैल चार प्रकार के कहे गये हैं–जाति सम्पन्न नो बलसम्पन्न, १ बलसम्पन्न नो जातिसम्पन्न, २ जाति सम्पन्न भी बल सम्पन्न भी, ३ तथा–नो जातिसम्पन्न नो बलसम्पन्न, ४। पुनः– बैल चार प्रकारके कहे गये हैं, जातिसम्पन्न नो रूपसम्पन्न, १ रूप सम्पन्न नो जातिसम्पन्न, २ जाति सम्पन्न भी रूप सम्पन्न भी, ३ नो जाति सम्पन्न नो रूप सम्पन्न, ४ इसी प्रकार से पुरुष भी चार प्रकार के कहे गयेहैं, जाति सम्पन्न नो रूप सम्पन्न–१ यावत्–नो जातिसम्पन्न नो रूपसम्पन्न–४ । पुनश्च—बैल चार प्रकारके कहे गये हैं, कुलसम्पन्न नो बलसम्पन्न, १ बल सम्पन्न नो कुलसम्पन्न, २ कुलसम्पन्न भी बलसम्पन्न भी, ३ तथा–नो कुलसम्पन्न नो बलसम्पन्न, ४ इसी

સંપન્ન, (૪) ના જાતિ સંપન્ન–ના કુલ સંપન્ન. એ જ પ્રમાણે પુરુષના પણ (૧) જાતિ સંપન્ન ના કુલ સંપન્ન, વગેરે ચાર પ્રકાર સમજવા.

બીજી રીતે પણ વૃષભના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) જાતિ સંપન્ન ના બલ સંપન્ન, (૨) બલ સંપન્ન ના જાતિ સંપન્ન, (૩) જાતિ સંપન્ન બલ સંપન્ન (૪) ના જાતિ સંપન્ન ના બલ સંપન્ન. એ જ પ્રમાણે પુરુષના પણ ચાર પ્રકાર સમજવા વૃષભના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ પડે છે–(૧) જાતિ સંપન્ન ના રૂપ સંપન્ન, (૨) રૂપ સંપન્ન ના જાતિ સંપન્ન, (૩) જાતિ સંપન્ન અને રૂપ સંપન્ન, (૪) ના જાતિ સંપન્ન ના રૂપ સંપન્ન. પુરુષના પણ એવાજ ચાર પ્રકાર સમજવા. વૃષભના પણ નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) કુલ સંપન્ન ના બલ સંપન્ન, (૨) બલ સંપન્ન ના કુલ સંપન્ન, (૩) કુલ સંપન્ન અને બલ સંપન્ન, (૪) કુલ સંપન્ન ના બલ સંપન્ન. ઈત્યાદિ ચાર પ્રકાર

चत्वार ऋषभाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-कुलसम्पन्नो नामैको नो रूपसम्पन्नः ४, एवमेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-कुल० ४, ६।

चत्वार ऋषभाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-बलसम्पन्नो नामैको नो रूपसम्पन्नः ४, एवमेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-बलसम्पन्नो नामैकः ४,७सू.४२।

टीका—" चत्तारि उसभा " इत्यादि—ऋषभाः-बलीवर्दाः चत्वारः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-जातिसम्पन्नाः-जातिः-गुणवन्मातृकता, तया सम्पन्न-युक्तः १, कुलसम्पन्नः-कुलं-गुणवत्पितृकत्वं, तेन सम्पन्नः २, बलसम्पन्नः-बलं-भारवहनादि-सामर्थ्यं, तेन सम्पन्नः ३, रूपसम्पन्नः-रूपं-शरीरसौन्दर्यं, तेन सम्पन्नः ४।

प्रकार से पुरुष भी चार प्रकारके कहे गयेहैं, जैसे-कुल सम्पन्न नो बल सम्पन्न, १ आदि-४। पुनश्च-बैल चार प्रकारके कहे गये हैं, बल सम्पन्न नो रूप सम्पन्न-१ इत्यादि-४ इसी प्रकार से पुरुष भी चार प्रकार के कहे गये हैं-बल सम्पन्न नो रूपसम्पन्न-१ आदि-४, ७

टीकार्थ-वृषभसूत्रमें जो चार प्रकारके बलीवर्द प्रगट किये गयेहैं उनका तात्पर्य ऐसाहै--जाति सम्पन्न आदि -मातृ पक्षका नाम जातिहै, पितृ पक्षका नाम कुल है. जिस बैल की जाति गुणयुक्त मातावालीहै, ऐसी गुणयुक्त माता की जाति से जो युक्त होता है वह-बैल जाति सम्पन्न कहा गया है, तथा-गुणवान् पिताका जिसका कुल है ऐसा वह बैल कुल सम्पन्न कहा जाता है। भारवहन शक्ति का नाम बल है. जो-बैल इस बल से सम्पन्न होता है वह बैल बल सम्पन्न कहा जाता है। शारीरिक सौन्दर्य का नाम रूप है. इस रूप से जो बैल सम्पन्न होता है वह-बैल रूप सम्पन्न कहा जाता है। इसी तरह से पुरुष भी चार प्रकार के कहे

ઉપર મુજબ સમજવા. બળદના પણ નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે. (૧) બલ સંપન્ન-નો રૂપ સંપન્ન, ઈત્યાદિ ચાર પ્રકાર સમજી લેવા. પુરુષના પણ બલ સંપન્ન-નો રૂપ સંપન્ન આદિ ચાર પ્રકાર સમજવા.

ટીકાર્થ-વૃષભસૂત્રમાં જે ચાર પ્રકારના બળદ કહ્યા છે તે ચાર પ્રકારોનું સ્પષ્ટીકરણ—માતૃપક્ષનું નામ જાતિ છે, પિતૃપક્ષનું નામ કુળ છે જે બળદની માતા ગુણસંપન્ન હોય છે તે બળદને જાતિસંપન્ન કહે છે. જે બળદનો પિતા ગુણસંપન્ન છે, તે બળદને કુલસંપન્ન કહે છે. ભારવહન કરવાની શક્તિનું નામ બળ છે જે બળદ ભારવહન કરવાની શક્તિવાળો હોય છે તેને બળસંપન્ન કહે છે. શારીરિક સૌંદર્યને રૂપ કહે છે, આ રૂપથી જે બળદયુક્ત હોય છે, તેને રૂપસંપન્ન કહે છે. એ જ પ્રમાણે પુરુષ પણ ચાર પ્રકારના હોય છે-વિશુદ્ધ-

" एवामेवे "-इत्यादि-एवमेव - ऋषभवदेव, पुरुषजातानि चत्वारि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-पुरुषो जातिसम्पन्नः-विशुद्धमातृवंशयुक्तो भवति, एवं कुलबलरूपेष्वपि भङ्गा बोध्याः । इदं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकरूपं सामान्यसूत्रम् १ ।

" चत्तारि उसभा " इत्यादि—ऋषभाश्चत्वारः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-एकः-कश्चिद् ऋषभो जातिसम्पन्नो भवति, किन्तु कुलसम्पन्नो नो भवति १, शेषं भङ्गत्रयं सुगमम् ।

गये हैं-विशुद्ध मातृवंश से जो पुरुष युक्त होता है वह-पुरुष जाति सम्पन्न कहा गया है । विशुद्ध पितृवंश से जो पुरुष युक्त होता है वह-कुल सम्पन्न कहा गया है । भारवहन आदि करनेकी शक्ति से जो युक्त होता है वह-पुरुष बल सम्पन्न कहा गया है, । तथा शारीरिक सौन्दर्य से जो युक्त होता है वह-रूप सम्पन्न कहा गया है, यह दृष्टान्त और दार्ष्टान्तिक रूप सूत्र सामान्य है । चार प्रकार के बैल जो-" जाति संपन्न नो कुल सम्पन्न "-इत्यादि रूप से प्रकट किये गये हैं उनका भाव ऐसा है कि-कोई एक बैल ऐसा होता है जो गुणवती माताकी जाति में तो होता है किन्तु-कुल-गुणवान् पिता के वंश का नहीं होता है. इस प्रकार का यह प्रथम भंग है-१ इसी प्रकारसे शेष भङ्ग त्रय भी समझ लेना चाहिये । जिस प्रकार से ये बैल सम्बन्धी चार प्रकार कहे गये हैं उसी प्रकार से पुरुषों के भी चार

માતૃવંશથી જે પુરુષ યુક્ત હોય છે તેને જાતિસંપન્ન કહે છે. વિશુદ્ધ પિતૃવંશથી જે પુરુષ યુક્ત હોય છે તેને કુલસંપન્ન કહે છે ભારવહન આદિ કરવાની શક્તિથી જે પુરુષયુક્ત હોય છે તેને બલસંપન્ન કહે છે. તથા શારીરિક સૌંદર્યથી જે પુરુષયુક્ત હોય છે તેને રૂપસંપન્ન કહે છે. આ દૃષ્ટાન્ત અને દાર્ષ્ટાન્તિક રૂપ સામાન્ય સૂત્ર છે.

બળદના " જાતિ સંપન્ન-નો કુલ સંપન્ન " ઇત્યાદિ જે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ—

પહેલો ભાંગો—કોઇ વૃષભ એવો હોય છે કે જે ગુણવતી માતાની અપેક્ષાએ તો જાતિસંપન્ન હોય છે, પણ ગુણવાન્ પિતાના વંશમાં જન્મ નહીં થવાને કારણે કુલસંપન્ન હોતો નથી. એ જ પ્રમાણે બાકીના ત્રણે ભાંગા પણ સમજી લેવા. જેવી રીતે બળદના આ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે, એ જ પ્રમાણે

" एवामेवे "—इत्यादि–एवमेव–ऋषभवदेव, पुरुषजातानि चत्वारि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–एकः–कश्चित् पुरुषः, जातिसम्पन्नो भवति किन्तु कुल सम्पन्नो नो भवति, शेषं भङ्गत्रयं सुगमम्, इत्थमेवाग्रिमदृष्टान्तसूत्राणि सदार्ष्टान्तिकानि पञ्च बोध्यानि। तत्र जातिकुलसंयुक्तसूत्रवत् जातिबल-जातिरूपसंयोगेन सूत्रद्वयम् २। तथा–कुल-बल कुलरूपसंयोगेन सूत्रद्वयम् ४। पुनश्च–बलरूपसंयोगेनैकं सूत्रमिति पञ्च ५। एवं सामान्यसूत्र–जातिकुलसंयुक्तसूत्रसंमेलनेन सप्त सूत्राणि ७ जातानि। सू० ४२।

प्रकार कहे गये हैं। इन में कोई एक पुरुष ऐसा होता है माता की विशुद्ध जाति वाला तो होता है पर–विशुद्ध पिता के वंश वाला नहीं होता है. यह–प्रथम भङ्ग है, इसी प्रकार से शेष तीन भङ्गों को भी जान लेना चाहिये. क्योंकि–वे सुगम हैं। इसी प्रकार से आगे के दृष्टान्त सूत्र ५–भी दार्ष्टान्तिक सूत्रों के साथ घटा लेना चाहिये। जाति–और कुल इनके संयुक्त सूत्रों की तरह जाति–बल, जाति–रूप के संयोग से भङ्गा बनाने के लिये २–दो सूत्र हैं, पुनः–कुल बल–कुल-रूप इनके संयोग से २–दो सूत्र हैं, पुनः–बल–रूप, के संयोग से एक सूत्र हैं, इस प्रकार से ये ५-सूत्र हैं। इसी तरह से सामान्य सामान्य सूत्र जाति–कुल–संयुक्त सूत्रों को सम्मिलित हो जाने से ये–७ सात सूत्र हो जाते हैं। सू४२।

પુરુષના પણ " જાતિસંપન્ન–નો કુલસંપન્ન " ઇત્યાદિ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે માતાની અપેક્ષાએ તો વિશુદ્ધ જાતિ-વાળો હોય છે, પણ પિતાની અપેક્ષાએ વિશુદ્ધ જાતિવાળો હોતો નથી. આ પહેલો વિકલ્પ છે, બાકીના ત્રણે વિકલ્પોનો ભાવાર્થ પણ એ જ પ્રમાણે સમજી લેવો. એ જ પ્રમાણે પછીના પાંચ દૃષ્ટાન્તસૂત્રોને પણ દાર્ષ્ટાન્તિક પુરુષ સાથે ઘટાવી લેવા. જાતિ અને કુલના યોગથી ચાર ભાંગા બને છે. જાતિ અને બળના યોગથી ચાર ભાંગા બને છે અને જાતિ અને રૂપના યોગથી ચાર ભાંગા બને છે. આ રીતે જાતિ સાથે અનુક્રમે કુલ, બળ અને રૂપના યોગ-વાળા ત્રણ સૂત્ર છે. એ જ પ્રમાણે કુળ અને બળના યોગથી તથા કુળ અને રૂપના યોગથી ચાર ચાર ભાંગાવાળા બે સૂત્ર બને છે અને બલ અને રૂપના સંયોગથી ચાર ભાંગાવાળું એક સૂત્ર બને છે. આ રીતે ૧ સામાન્ય સૂત્ર, જાતિ સાથે કુળ, બલ અને રૂપના યોગવાળાં ૩ સૂત્ર, કુળ સાથે બળ અને રૂપના યોગવાળાં બે સૂત્ર અને બળ સાથે રૂપના યોગવાળું ૧ સૂત્ર મળીને કુલ ૭ સૂત્ર થાય છે. આ વાત ટીકામાં આપેલ કોઠામાં સમજાવી છે—

જાતિ, કુળ, બળ અને રૂપ આ પ્રત્યેકના એક એક ભાંગાવાળું સામાન્ય સૂત્ર, તેનો ક્રમાંક પહેલો સમજવો. ॥ સૂ. ૪૨ ॥

सूत्रषट्कस्थापना यथा—

भङ्गा	सूत्रसंख्या	सामान्यं—	
जाति-कुल	४-१	कुल-बल	४-४
जाति-बल	४-१	कुल-रूप	४-५
जाति-रूप	४-१	बल-रूप	४-६

जात्यादि चतुष्टययुक्तं सामान्य सूत्रम् १ संकलितसूत्राणि सप्त ७

अथ हस्तिदृष्टान्तेन प्राह —

मूलम्—चत्तारि हत्थी पण्णत्ता, तं जहा—भद्दे १, मंदे २, मिए ३, संकिण्णे ४।

एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा—भद्दे १, मंदे २, मिए ३, संकिण्णे ४। ।१।

चत्तारि हत्थी पण्णत्ता, तं जहा—भद्दे णाममेगे भद्दमणे १, भद्दे णाममेगे मंदमणे २, भद्दे णाममेगे मियमणे ३, भद्दे णाममेगे संकिण्णमणे ४, एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा—भद्दे णाममेगे भद्दमणे १, भद्दे णाममेगे मंदमणे २, भद्दे णाममेगे मियमणे ३, भद्दे णाममेगे संकिण्णमणे ४, ।२।

चत्तारि हत्थी पण्णत्ता, तं जहा—मंदे णाममेगे भद्दमणे १, मंदे णाममेगे मंदमणे २, मंदे णाममेगे मियमणे ३, मंदे णाममेगे संकिण्णमणे ४, एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा—मंदे णाममेगे भद्दमणे, तं चेव । । ३ ।

चत्तारि हत्थी पण्णत्ता, तं जहा–मिए णाममेगे भद्दमणे १, मिए णाममेगे मंदमणे २, मिए णाममेगे मियमणे ३, मिए णाममेगे संकिण्णमणे ४, एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा–मिए णाममेगे भद्दमणे तं चेव ।। ४ ।

चत्तारि हत्थी पण्णत्ता, तं जहा-संकिण्णे णाममेगे भद्दमणे १, संकिण्णे णाममेगे मंदमणे २, संकिण्णे णाममेगे मियमणे ३, संकिण्णे णाममेगे संकिण्णमणे ४, एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा–संकिण्णे णाममेगे भद्दमणे तं चेव जाव संकिण्णे णामेगे संकिण्णमणे,–। ५ ।

गाहाओ —

मधुगुलियपिंगलक्खो, अणुपुव्वसुजायदीहणंगूलो ।
पुरओ उदग्गधीरो, सव्वंगसमाहिओ भद्दो । १ ।
चलबहलविसमचम्मो, थूलसिरो थूलएण पेएण ।
थूलणहदंतवालो, हरिपिंगललोयणो मंदो । २ ।
तणुओ तणुयग्गीवो, तणुयतओ तणुयदंतणहवालो ।
भीरू तत्थुव्विग्गो, तासी य भवे मिए णामं । ३ ।
एएसिं हत्थीणं, थोवं थोवं तु जो हरइ हत्थी ।
रूवेण व सीलेण व, सो संकिण्णोत्ति णायव्वो । ४ ।
भद्दो मज्जइ सरए, मंदो उण मज्जए वसंतंमि ।
मिउ मज्जइ हेमंते, संकिण्णो सव्वकालंमि । ५ । सू० ४३ ।

छाया—चत्वारो हस्तिनः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-भद्रः१, मन्दः२, मृग ३, सङ्कीर्णः४। एवमेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—भद्रः १, मन्दः २, मृगः ३ सङ्कीर्णः ४। (१)

चत्वारो हस्तिनः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—भद्रो नामैको भद्रमनाः १, भद्रो नामैको मन्दमनाः २, भद्रो नामैको मृगमनाः ३, भद्रो नामैकः सङ्कीर्णमनाः ४, एवमेव चत्वारि पुरुषजातानि, प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-भद्रो नामैको भद्रमनाः १, भद्रो नामैको मन्दमनाः २, भद्रो नामैको मृगमनाः ३, भद्रो नामैकः सङ्कीर्णमनाः ४, (२)

चत्वारो हस्तिनः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—मन्दो नामैको भद्रमनाः १, मन्दो नामैको मन्दमनाः २, मन्दो नामैको मृगमनाः ३, मन्दो नामैकः सङ्कीर्णमनाः ४, एव-

---

अब सूत्रकार हाथी के दृष्टान्त से पुरुषों की चतुष्प्रकारताका कथन करते हैं—"चत्तारि हत्थी पण्णत्ता"—इत्यादि । ४२ ॥

सूत्रार्थ-हाथी चार प्रकारके कहे गयेहैं जैसे भद्र-१ मन्द-२ मृग-३और सङ्कीर्ण-४ इसी प्रकार से पुरुष प्रकार भी चार कहे गये हैं जैसे, भद्र, मन्द, मृग, सङ्कीर्ण-१ पुनश्च—हाथी चार प्रकारके कहे गये हैं जैसे-एक भद्र भद्र मनवाला,१ भद्र मन्द मनवाला, २ भद्र मृग मन वाला, ३ और-भद्र सङ्कीर्ण मन वाला-४ इसी तरह से चार पुरुष जात कहे गये हैं जैसे—कोई एक भद्र भद्र मनवाला पुरुष-१ भद्र मन्द मन वाला कोई दूसरा पुरुष-२ भद्र मृग मनवाला कोई एक तीसरा पुरुष-३ तथा-भद्र और सङ्कीर्ण मन वाला कोई एक चौथा पुरुष-४

पुनश्च-चार प्रकार के हाथी कहे गये हैं जैसे-कोई एक मन्द-और भद्र मनवाला-१ मन्द और मन्द मनवाला-२ मन्द और मृग मनवाला ३

હવે સૂત્રકાર હાથીના દૃષ્ટાન્ત દ્વારા પુરુષની ચતુર્વિધતાનું નિરૂપણ કરે છે. "चत्तारि हत्थी पण्णत्ता" ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—હાથીના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) ભદ્ર, (૨) મન્દ, (૩) મૃગ અને (૪) સંકીર્ણ. એ જ પ્રમાણે પુરુષના પણ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) ભદ્ર, (૨) મન્દ, (૩) મૃગ અને (૪) સંકીર્ણ. । ૧ ।

હાથીના આ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે-(૧) ભદ્ર ભદ્રમનવાળો, (૨) (૨) ભદ્ર મન્દ મનવાળો, (૩) ભદ્ર મૃગ મનવાળો અને (૪) ભદ્ર સંકીર્ણ મનવાળો. એ જ પ્રમાણે પુરુષના પણ નીચે મુજબ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) ભદ્ર ભદ્ર મનવાળો, (૨) ભદ્ર મન્દ મનવાળો, (૩) ભદ્ર મૃગ મનવાળો અને (૪) ભદ્ર સંકીર્ણ મનવાળો । ૨ ।

હાથીના આ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે-(૧) મન્દ અને ભદ્ર મનવાળો (૨) મન્દ અને મન્દ મનવાળો, (૩) મન્દ અને મૃગ મનવાળો અને (૪)

मेव चत्वारि पुरुषजातानि, प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-मन्दो नामैको भद्रमनाः, तदेव (३)

चत्वारो हस्तिनः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-मृगो नामैको भद्रमनाः १, मृगो नामैको मन्दमनाः २, मृगो नामैको मृगमनाः ३, मृगो नामैकः सङ्कीर्णमनाः ४। एवमेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-मृगो नामैको भद्रमनाः, तदेव (४)

चत्वारो हस्तिनः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-सङ्कीर्णो नामैको भद्रमनाः १, सङ्कीर्णो नामैको मन्दमनाः २, सङ्कीर्णो नामैको मृगमनाः ३, सङ्कीर्णो नामैकः सङ्कीर्णमनाः ४, एवमेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-सङ्कीर्णो नामैको भद्रमनाः, तदेव यावत् सङ्कीर्णो नामैकः सङ्कीर्णमनाः ४, (५)

तथा-मन्द और सङ्कीर्ण मन वाला-४ इसी प्रकार से पुरुष जात चार कहे गये हैं, जैसे-कोई एक मन्द-और भद्र मनवाला पुरुष-१ आदि आदि ३-भङ्ग जो अवशिष्ट हैं पूर्वोक्त रूप से ही हैं-३ पुनश्च-हाथी चार प्रकार के कहे गये हैं, जैसे-मृग और भद्र मनवाला-१ मृग और मन्द मनवाला-२ मृग और मृग मनवाला-३ तथा-मृग और सङ्कीर्ण मनवाला-४ इसी तरहसे पुरुष जात भी चार कहे गयेहैं, जैसे-मृग और भद्र मनवाला-१ अवशिष्ट ३ भङ्ग पूर्वोक्त रूपसे हीहै-४-।४।

पुनश्च-हाथी चार प्रकारके कहे गये हैं, जैसे-सङ्कीर्ण और भद्र मनवाला-१ सङ्कीर्ण और मन्द मनवाला-२ सङ्कीर्ण और मृगमनवाला -३ तथा-सङ्कीर्ण और सङ्कीर्ण मनवाला-४ इसी तरह से पुरुष जात चार कहे गये हैं, जैसे-कोई एक सङ्कीर्ण और भद्र मनवाला पुरुष-१ यावत् सङ्कीर्ण और सङ्कीर्ण मनवाला पुरुष-४-।५। गाथा-" मधु

મન્દ અને સંકીર્ણ મનવાળો. એ.જ પ્રમાણે પુરુષના ચાર પ્રકાર પડે છે— (૧) કોઈ પુરુષ મન્દ અને ભદ્ર મનવાળો હોય છે, ઈત્યાદિ ચાર પ્રકાર ઉપર મુજબ જ બની શકે છે. । ૩ ।

એ જ પ્રમાણે હાથીના આ ચાર પ્રકાર પણ પડે છે--(૧) મૃગ અને ભદ્ર મનવાળો, (૨) મૃગ અને મન્દ મનવાળો, (૩) મૃગ અને મૃગ મનવાળો અને (૪) મૃગ અને સંકીર્ણ મનવાળો. એ જ પ્રમાણે પુરુષના પણ "મૃગ અને ભદ્ર મનવાળો" ઈત્યાદિ ચાર પ્રકાર સમજી લેવા. । ૪ ।

હાથીના આ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પડે છે--(૧) સંકીર્ણ અને ભદ્ર મનવાળો, (૨) સંકીર્ણ અને મન્દ મનવાળો, (૩) સંકીર્ણ અને મૃગ મનવાળો અને (૪) સંકીર્ણ અને સંકીર્ણ મનવાળો. એ જ પ્રમાણે પુરુષના પણ "સંકીર્ણ અને ભદ્ર મનવાળો" ઈત્યાદિ ચાર પ્રકાર પડે છે. । ૫ ।

गाथाः—मधुगुटिकापिङ्गलाक्षः, आनुपूर्व्यसुजातदीर्घलाङ्गूलः ।
पुरत उदग्रधीरः सर्वाङ्गसमाहितो भद्रः । १ ।
चलबहलविषमचर्मा, स्थूलशिराः स्थूलकेन पेचकेन ।
स्थूलनखदन्तवालो, हरिपिङ्गललोचनो मन्दः । २ ।
तनुकस्तनुकग्रीव, स्तनुकत्वक् तनुकदन्तनखवालः ।
भीरुस्त्रस्तोद्विग्न, स्त्रासी च भवेद् मृगो नाम । ३ ।
एतेषां च हस्तिनां, स्तोकं स्तोकं तु यो हरति हस्ती ।
रूपेण वा शीलेन वा, सङ्कीर्ण इति ज्ञातव्यः । ४ ।
भद्रो माद्यति शरदि मन्दः पुनर्माद्यति वसन्ते ।
मृगो माद्यति हेमन्ते सङ्कीर्णः सर्वकाले । ५ । सू० ४३ ।

टीका—"चत्तारि हत्थी" इत्यादि—हस्तिनः चत्वारः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—भद्रः १, मन्दः २, मृगः ३, सङ्कीर्णः ४, तत्र भद्रो हस्ती भद्र एव धैर्यशौर्यादिगुणसम्पन्नत्वात् १, मन्दो मन्द एव मन्दीभूत धैर्यशौर्यादिगुणवत्त्वात् २, मृगः—मृगसदृशः, तत्सादृश्यं च कृशत्वभीरुत्वादिधर्मेण ३ सङ्कीर्णः—किञ्चिद् भद्रादिगुणसम्पन्नत्वात् सङ्कीर्ण एव ४ । इति दृष्टान्तहस्तिसूत्रम् ।

गुटिका पिङ्गलाक्ष "—इत्यादि—हस्ति सूत्र के दृष्टान्त में चार प्रकार के हाथी कहे गये हैं. उनका तात्पर्य ऐसा है—जो हाथी धैर्य—शौर्य आदि गुणों से विभूषित होता है वह भद्र हाथी कहा गया है—१ मन्दीभूत-धैर्य शौर्य आदि गुणों से जो युक्त होता है वह हाथी मन्द कहा गया है—२ मृग जैसा जो हाथी कृशता एवं—भीरुता आदि धर्म वाला होता है वह हाथी मृग का जैसा मृग कहा गया है—३ तथा—जो हाथी कुछ कुछ भद्रादि गुणों से सम्पन्न—युक्त होता है वह—सङ्कीर्ण कहा गया है तो जैसे ये हाथी के चार प्रकार कहे गये हैं ऐसे ही प्रकार वाले मनुष्य

ગાથા—"મધુગુટિકા પિઙ્ગલાક્ષ" ઇત્યાદિ.

હાથીના દૃષ્ટાન્તસૂત્રમાં ચાર પ્રકારના હાથી કહ્યા છે. તે ચારે પ્રકારનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે—જે હાથી ધૈર્ય, શૌર્ય આદિ ગુણોથી યુક્ત હોય છે, તેને ભદ્ર હાથી કહે છે. મન્દીભૂત ધૈર્ય, શૌર્ય આદિથી જે યુક્ત હોય છે, તેને મન્દ હાથી કહે છે. જે હાથી મૃગના જેવી કૃશતા, ભીરુતા આદિ ધર્મોથી સંપન્ન હોય છે તે હાથીને મૃગ હાથી કહે છે. જે હાથી થોડા થોડા ભદ્રાદિ ગુણોથી સંપન્ન હોય છે તેને સંકીર્ણ કહે છે. જેમ હાથીના આ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે, એ જ પ્રમાણે મનુષ્યના પણ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે. (૧) કેટલાક

"एवामेवे"-त्यादि-एवमेव-हस्तिवदेव पुरुषजातानि चत्वारि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-भद्रः १, मन्दः २, मृगः ३, सङ्कीर्णश्च ४। एषां विवरणं हस्तिसूत्रवद् बोध्यम्। १। अग्रे वक्ष्यमाणानि चत्वारि सूत्राणि तु सदार्ष्टान्तिकानि भद्रादिपदचतुष्टययोजनेन "भद्रो नामैको भद्रमनाः" इत्यादि-रीत्या प्रत्येकं भङ्गचतुष्टयं कृत्वा बोध्यानि। तत्र भद्रो नाम प्रशस्तो जात्याऽऽकारेण च, भद्रमनाः-प्रशस्तचित्तः, यद्वा-भद्रस्य मन इव मनो यस्य स भद्रमनाः-धीर इत्यर्थः, मन्दमनाः-

भी होते हैं, कितने मनुष्य ऐसे होते हैं जो-आपत्ति आदि के समय में भी धैर्य-शौर्य आदि गुणों से विभूषित बने रहते हैं ऐसे मनुष्य भद्र कहलाते हैं। कितनेक मनुष्य तो ऐसे होते हैं जो-आपत्ति-विपत्ति के समय में (अवसर पर) मन्दीभूत धैर्य-शौर्य आदि गुणवाले हो जाते हैं ऐसे मनुष्य मन्द कहाते हैं। कितनेक मनुष्य ऐसे होते हैं जो-शारीरिक कृशता एवं भीरुता से युक्त होते हैं ऐसे मनुष्य मृग के जैसे मृग कहाते हैं, तथा-कुछ कुछ भद्रादि गुणों से युक्त जो मनुष्य होते हैं वे सङ्कीर्ण कहाते हैं। तथा-दार्ष्टान्तिक सूत्रों सहित सूत्र हैं उनका अभिप्राय ऐसा हैं-"भद्र भद्र मनवाला"-जाति-और आकार से जो प्रशस्त होता है वह-भद्र है। तथा-प्रशस्त जिस का चित्त होता है, अथवा-भद्र मनका जैसा जिसका मन होता है वह भद्र

માણસો એવાં હોય છે કે જેઓ આપત્તિ કાળે ધૈર્યાદિ ગુણોનો ત્યાગ કરતા નથી, એવાં મનુષ્યોને 'ભદ્ર' કહે છે. (૨) કેટલાક માણસો એવાં હોય છે કે જેઓ આપત્તિ-વિપત્તિના સમયે ધૈર્ય-શૌર્ય આદિ ગુણો બતાવી શકતા નથી. આ ગુણોની અપેક્ષાએ તેઓ મન્દ હોવાથી તેમને 'મન્દ' કહે છે. (૩) કેટલાક માણસો શારીરિક કૃશતાથી યુક્ત હોય છે અને મૃગ સમાન ડરપોક હોય છે, તેથી તેમને મૃગ સમાન કહ્યા છે. (૪) કેટલાક મનુષ્યો થોડા થોડા પ્રમાણમાં ભદ્રાદિ ગુણોથી યુક્ત હોય છે, તેથી તેમને સંકીર્ણ કહે છે. આ પહેલું સામાન્ય સૂત્ર છે.

બીજા સૂત્રનો ભાવાર્થ—આ દૃષ્ટાન્તસૂત્રમાં હાથીના "ભદ્ર-ભદ્ર મનવાળો" ઈત્યાદિ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે. જાતિ અને આકૃતિની અપેક્ષાએ પ્રશસ્ત હોય એવા હાથીને ભદ્ર કહે છે, અને જેનું ચિત્ત પ્રશસ્ત હોય અથવા ભદ્ર (ધીર) જેનું મન હોય એવા હાથીને 'ભદ્ર ભદ્રમનવાળો' કહે

मन्दीभूतचित्तः, यद्वा–मन्दजनमनस्तुल्यमनाः–नात्यन्तधीरः, एवं मृगमनाः–मृगस्य मन इव मनो यस्य स मृगमनाः=मृगमनःसदृशमनाः–भीरु, मृगस्य मनश्चञ्चलं भवतीति पुरुषस्यापि कस्यचिदेवं तदिति दृष्टान्तसाधर्म्यमत्र बोध्यम्,

सङ्कीर्णमनाः–भद्रादिकिञ्चिल्लक्षणसम्पन्नमनाः–विचित्रमना इत्यर्थः, पुरुषास्तु वक्ष्यमाणभद्रादिलक्षणमनुसृत्य प्रशस्ताप्रशस्तरूपा बोध्याः ।

मनवाला–धीर है । कितनेक मनुष्य ऐसे होते हैं जो जाति एवं–आकार से भी प्रशस्त होते हैं और–मनसे प्रशस्त–धीर होते हैं ऐसा यह प्रथम भङ्ग का अर्थ है । जिसका चित्त मन्दीभूत होता है. अथवा मन्द जनके मन जैसा जिस का मन होता है वह–"मन्दमनाः" है. यह मनुष्य अत्यन्त धीर नहीं होता है । तथा–मृग के मन जैसा जिसका मन होता है वह मनुष्य "मृगमना" है, ऐसा मनुष्य भीरु स्वभाव का होता है, अर्थात्–मृगका मन चञ्चल होता है. इसी तरह से किसी मनुष्य का मन भी चञ्चल होता है. इस तरह से मनुष्यों में इन दृष्टान्तों की साधर्म्यता घटती है । जिसका मन भद्रादि के कुछ कुछ लक्षणोंवाला होता है. अर्थात्–जो विचित्र मन वाला होता है वह–"सङ्कीर्णमनाः" –पुरुष है । इन भद्रादिकों के कथित लक्षण अनुसार पुरुषों में प्रशस्तता और अप्रशस्तता जाननी चाहिये । भद्रादिकों के लक्षण गाथा चतुष्टय से इस प्रकार कहे गये हैं–भद्र लक्षण, मधुगुटिका, इत्यादि. जिसके नेत्र

છે. દાર્ષ્ટાન્તિક સૂત્રમાં તેનો આ પ્રમાણે અર્થ ઘટાવી શકાય–કેટલાક માણસો એવાં હોય છે કે જેઓ જાતિ અને આકારની અપેક્ષાએ પણ પ્રશસ્ત હોય છે અને ધીર મનવાળા હોય છે, એવાં માણસોને 'ભદ્ર–ભદ્રમનવાળા' કહે છે.

બીજા ભાંગાનો ભાવાર્થ—કેટલાક માણસો મન્દીભૂત ચિત્તવાળા (ધૈર્ય આદિ ગુણોથી રહિત) હોય છે, તેમને મન્દ મનવાળા કહે છે, એવા મનુષ્યો અત્યન્ત ધીર હોતા નથી. જે માણસનું મન મૃગના જેવું ભીરુ અને ચંચળ હોય છે એવા માણસને મૃગમના કહેવામાં આવે છે. એવો મનુષ્ય ડરપોક અને ચંચળ વૃત્તિવાળો હોય છે આ રીતે મનુષ્યમાં આ દૃષ્ટાન્તોની સાધર્મ્યતા ઘટાવી શકાય છે. જે માણસનું મન ભદ્રાદિક લક્ષણોથી થોડા થોડા પ્રમાણમાં યુક્ત હોય છે તે માણસને 'સંકીર્ણ મનવાળો' કહે છે. એટલે કે જે વિચિત્ર મનવાળો હોય છે તેને આ પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે. આ ભદ્રાદિકોના કથિત લક્ષણો અનુસાર પુરુષોમાં પ્રશસ્તતા અને અપ્રશસ્તતા સમજવી. ભદ્રાદિકનાં લક્ષણ ચાર ગાથા દ્વારા આ પ્રમાણે કહ્યા છે—

पूर्वोक्तभद्रादिलक्षणं गथाचतुष्टयेनाऽऽह-तत्र भद्रलक्षणम्-" मधुगुलिय " इत्यादि-मधुगुटिकापिङ्गलाक्षः-मधुनः-गुटिका-वटिका मधुगुटिका, तद्वत् पिङ्गले-पिङ्गलवर्णे अक्षिणी-नेत्रे यस्य स मधुगुटिका पिङ्गलाक्षः, आनुपूर्व्यसुजातदीर्घलाङ्गूलः-आनुपूर्व्येण-स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतररूपक्रमेण सुजातं-सौन्दर्येण संस्थितं दीर्घ-बृहत् लाङ्गूलं-पुच्छं यस्य स तथा भूतः, पुरतः-अग्रे-अग्रभागे उदग्रः-उन्नतः-अग्रदेशावच्छेदेनोन्नतः-उन्नताग्रभाग इति यावत्, धीरः-धैर्यवान् क्षोभरहितः, सर्वाङ्गसमाहितः-सर्वाणि अङ्गानि सम्-सम्यक् प्रमाणलक्षणसम्पन्नत्वेन आहितानि-व्यवस्थितानि यस्य स तथाभूतो गजः भद्रः-भद्रपदवाच्यो भवति । १ । इति,

इति भद्रलक्षणम् । १ ।

अथ मन्दलक्षणम् २—

" चलबहले "—त्यादि-चलबहलविषमचर्मा-चलं बहलं विषमं चर्म यस्य स तथाभूतः-श्लक्ष्णस्थूलवालयुक्तचर्मवान्, स्थूलशिराः-विशालललाटः-बृहत्कुम्भ-स्थल इत्यर्थः, स्थूलकेन-स्थूलेन पेचकेन-पुच्छमूलेन सहितः स्थूलनखदन्तवालः-स्थूला नखदन्तवाला यस्य स तथाभूतः, हरिपिङ्गललोचनः-हरेः-सिंहस्य पिङ्गले-श्वेतरक्तवर्णे लोचने इव लोचने यस्य स तथाभूतो गजो मन्दः-मन्दपदवाच्योभवति २।

इति मन्दलक्षणम् । २ ।

मधु (शाहद) गुटिका जैसे पीले (जाईवाले) होतेहैं, स्थूल, सूक्ष्म और सूक्ष्मतर रूप से क्रमशः जिसकी पूंछ दीर्घ दीर्घतर तथा-सुन्दरता भरी होती है. तथा-जिसके समस्त अङ्ग अपने प्रमाण लक्षण से युक्त होते हैं ऐसा वह गज भद्र कहा गया है—१

मन्दलक्षण—" चलबहुले "-इत्यादि. बहुत बडे चञ्चल मोटे वालों से जिसकी चमडी युक्त होती है. कुम्भस्थल जिसका विशाल होता है पुच्छ का मूल भाग जिसका स्थूल होता है. नख-दांत और बाल जिसके स्थूल होते हैं. और आंखे जिसकी सिंह की आंखों जैसी श्वेत-रक्तवाली होती है ऐसा वह हाथी मन्द कहा गया है-२।

ભદ્રલક્ષણ-" મધુગુટિકા " ઈત્યાદિ-જેનાં નેત્ર મધુગુટિકા સમાન પીળા વર્ણના હોય છે, સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મતર રૂપે જેની પૂછડી દીર્ઘ, દીર્ઘતર તથા સુંદરતાભરી હોય છે, તથા જેનાં સમસ્ત અંગ સપ્રમાણ હોય છે એવા હાથીને ભદ્રગજ કહે છે.

મન્દ લક્ષણ-" ચલબહુલે " ઈત્યાદિ-ઘણાં ચંચળ અને જાડા વાળથી યુક્ત ત્વચાવાળા, વિશાળ કુમ્ભસ્થળવાળા, જેની પૂંછડીનો મૂળ ભાગ સ્થૂલ હોય

अथ मृगलक्षणम् ३—

"तनुओ" इत्यादि—तनुकः-तनुः-कृशः स एव तनुकः, तनुकग्रीवः-कृशकण्ठः, तनुकत्वक्-कृशचर्मा, तनुकदन्तनखवालः-कृशदशननखकेशः, भीरुः-भयशीलः, स्वभावतः भयहेतुवशात् स्तब्धकर्णकरणादिलक्षणयुक्तो भीत एव त्रत्र-कष्टविचारणादौ उद्विग्नः-उद्वेगवान् त्रासी-त्रसनस्वभावः, यो गजः स मृगः-मृगपदवाच्यो भवति । ३ ।

इति मृगलक्षणम् ३

अथ सङ्कीर्णलक्षणम् ४—

"एएसिं" इत्यादि-यस्तु एतेषां-भद्र-मन्द-मृगरूपाणां हस्तिनां स्तोकं स्तोकं-स्वल्पं स्वल्पं भद्रत्वादिगुणं हरति-धारयति, तथा रूपेण-शरीराऽऽकृत्या

मृग लक्षण-"तनुको"-इत्यादि. जो शरीरसे पतला होताहै, कण्ठ जिसका कृश होता है. चमडा जिसका पतला होता है, दाँत, नख, केश भी जिसके कृश-पतले होते हैं. स्वभावतः जो भीरु-डरपोक होता है. त्रस्त-भय के कारणों से जो जल्दी डर जाता है, अर्थात्-जिसके कान स्तब्ध स्थिर हो जाते हैं जो-अपने कानों को स्तब्ध स्थिर करने रूप लक्षणों से युक्त होता है. कष्ट विचारणा आदि में उद्वेग-वाला बन जाता है तथा-त्रासी त्रसन स्वभाव वाला होता है. ऐसा वह गज मृगपद वाच्य होता है—३ । सङ्कीर्ण लक्षण "एएसिं"-इत्यादि. जिस हाथी में भद्र-मन्द और मृग हाथी के थोडे-२ लक्षण मिलते हैं, अर्थात्—जो भद्रादि हाथियों के भद्रत्वादि गुणों को थोडे

એવા, જેનાં નખ, દાત અને વાળ સ્થૂલ હોય એવો, અને સિંહના સમાન શ્વેત-રક્તવાળી આંખોવાળો જે હાથી હોય છે તેને 'મન્દગજ' કહે છે.

મૃગ લક્ષણ-"तनुको"-ઇત્યાદિ જેનું શરીર પાતળું હોય છે, જેનો કંઠ કૃશ હોય છે, જેની ત્વચા પાતળી હોય છે, જેનાં દાંત, નખ અને વાળ પાતળા (કૃશ) હોય છે, જે સ્વભાવે ભીરુ (ડરપોક) હોય છે, ત્રસ્ત-ભયને કારણે જે જલ્દી ડરી જાય છે-એટલે કે ભયને કારણે જેના કાન સ્તબ્ધ (સ્થિર) થઈ જાય છે, જે પોતાના કાનોને સ્તબ્ધ સ્થિર કરવાના લક્ષણોથી યુક્ત હોય છે, જે કષ્ટ વિચારણા આદિમાં ઉદ્વેગયુક્ત થઇ જાય છે તથા જે ત્રાસી (ત્રસન ગુણથી યુક્ત) હોય છે એવા હાથીને મૃગગજ (મૃગ સમાન ગજ) કહે છે.

સંકીર્ણ લક્ષણ—"एएसिं" ઈત્યાદિ-જે હાથીમાં ભદ્ર, મન્દ અને મૃગગજના થોડાં થોડાં લક્ષણોનો સદ્‌ભાવ હોય છે, એટલે કે જે ભદ્રાદિ હાથીઓના મન્દત્વ આદિ ગુણોને થોડા થોડા પ્રમાણમાં ધારણ કરનારો હોય

शीलेन-स्वभावेन च सङ्कीर्णः-भद्र मन्दमृगस्वभावमिश्रो भवति स गजः 'सङ्कीर्णः'-सङ्कीर्णपदवाच्यो भवतीति ज्ञातव्यः-बोध्यः ४।

अथ भद्रादीनां मदसमयमाह—

"भद्दो मज्जइ" इत्यादि-भद्रः-प्रागुक्तो गजः, शरदि-शरदृतौ, माद्यति-मदोन्मत्तो भवति। मन्दः पुनर्वसन्ते माद्यति। मृगो हेमन्ते माद्यति। सङ्कीर्णः-सर्वकाले-ऋतुषट्के माद्यति। ५

तत्र भद्रादीनां प्रहरणप्रकारो यथा—

"दंतेहिं हणइ भद्दो, मंदो हत्थेण आहणइ हत्थी।
गत्ताधरेहिं य मिओ, संकिण्णो सव्वओ हणइ।१।" इति,

छाया—" दन्तैर्हन्ति भद्रो, मन्दो हस्तेनाऽऽहन्ति हस्ती।
गात्राधराभ्यां मृगः, सङ्कीर्णः सर्वैर्हन्ति।१। सू० ४३।

पूर्वं 'सङ्कीर्णः सङ्कीर्णमनाः' इत्यत्र मनःस्वरूपमुक्तम्, अथ वाचः स्वरूपं निरूपयितुं विकथाकथां प्रक्रमते —

मूलम्—चत्तारि विकहाओ पणत्ताओ, तं जहा—इत्थिकहा १, भत्तकहा २, देसकहा ३, रायकहा ४।१। इत्थिकहा चउव्विहा

—२ रूपमें अपने में धारण करता है. तथा-रूप शरीराकृति से एवं शील स्वभाव से जो सङ्कीर्ण होता है भद्र-मन्द और मृगके स्वभाव से मिलता है ऐसा वह गज सङ्कीर्ण कहा गया है। भद्र हाथी शरद ऋतुमें मदोन्मत्त (मदमस्त) होता है, मन्द हाथी वसन्त में, मृग हाथी हेमन्त में, और सङ्कीर्ण हाथी छ वो ऋतुवों में मदोन्मत्त होता है।

"दंतेहिं हणइ भद्दो इत्यादि

भद्र हाथी दांतो से, मन्द हाथी सूढ से, मृग हाथी शरीर-और अधरोष्ठ से, सङ्कीर्ण हाथी अपने समस्त अङ्गोंसे प्रहार करता है-॥४३॥

છે, તથા શરીરાકૃતિ અને શીલ સ્વભાવની અપેક્ષાએ સંકીર્ણ હોય છે, ભદ્ર, મન્દ અને મૃગના સ્વભાવ સાથે જેનો સ્વભાવ મળતો આવે છે, એવા હાથીને 'સંકીર્ણગજ' કહે છે ભદ્ર હાથી શરદ ઋતુમાં મદોન્મત્ત થાય છે, મન્દ હાથી વસન્તમાં, મૃગ હાથી હેમન્તમાં અને સંકીર્ણ હાથી છએ ઋતુમાં મદોન્મત્ત થાય છે.

"દંતેહિ હણઇ ભદ્દો, ઇત્યાદિ

ભદ્ર હાથી પોતાના દંતશૂળોથી, મન્દ હાથી પોતાની સૂંઢથી, મૃગ હાથી શરીર અને અધરોષ્ઠથી અને સંકીર્ણ હાથી પોતાના સમસ્ત અંગોથી પ્રહાર કરે છે. ॥ સૂ. ૪૩ ॥

पण्णत्ता, तं जहा--इत्थीणं जाइकहा १, इत्थीणं कुलकहा २, इत्थीणं रूवकहा ३, इत्थीणं णेवत्थकहा ४ ॥२॥ भत्तकहा चउव्विहा पण्णत्ता, तं जहा--भत्तस्स आवावकहा १, भत्तस्स णिव्वावकहा २, भत्तस्स आरंभकहा ३, भत्तस्स णिट्ठाणकहा ४। ।३। देसकहा चउव्विहा पण्णत्ता, तं जहा--देसविहिकहा १, देसविकप्पकहा २, देसच्छंदकहा ३, देसणेवत्थकहा ४ ॥४॥

रायकहा चउव्विहा पण्णत्ता, तं जहा--रन्नो अइयाणकहा १, रन्नो निज्जाणकहा २, रन्नो बलवाहणकहा ३, रन्नो कोसकोट्ठागारकहा ४ । ॥ ५ ॥

चउव्विहा धम्मकहा पण्णत्ता, तं जहा--अक्खेवणी १, विक्खेवणी २, संवेयणी ३, णिव्वेयणी ४ ।१। अक्खेवणीकहा चउव्विहा पण्णत्ता, तं जहा -आयार अक्खेवणी १, ववहार अक्खेवणी २, पण्णत्ति अक्खेवणी ३, दिट्ठिवाय अक्खेवणी ४ ॥२॥ विक्खेवणी कहा चउव्विहा पण्णत्ता, तं जहा--ससमयं कहेइ, ससमयं कहित्ता परसमयं कहेइ १, परसमयं कहित्ता ससमयं ठावयित्ता भवइ २, सम्मावायं कहेइ, सम्मावायं कहित्ता मिच्छावायं कहेइ ३, मिच्छावायं कहित्ता सम्मावायं ठावइत्ता भवइ ४। ३। संवेयणी कहा चउव्विहा--पण्णत्ता, तं जहा--इहलोगसंवेयणी १, परलोगसंवेयणी २ आयसरीरसंवेयणी ३, परसरीरसंवेयणी ४। ४ ॥

निव्वेयणी कहा चउव्विहा पण्णत्ता, तं जहा--इहलोए दुच्चिन्ना कम्मा इहलोए दुहफलविवागसंजुत्ता भवंति १, इहलोए दुच्चिन्ना कम्मा परलोए दुहफलविवागसंजुत्ता भवंति २, परलोए दुच्चिन्ना कम्मा इहलोए दुहफलविवागसंजुत्ता भवंति परलोए दुच्चिन्ना कम्मा परलोए दुहफलविवागसंजुत्ता भवंति४।

इहलोए सुचिन्ना कम्मा इहलोए सुहफलविवागसंजुत्ता भवंति १, इहलोए सुचिन्ना कम्मा परलोए सुहफलविवागसंजुत्ता भवंति २, एवं चउभंगो ४ ॥ सू० ४४ ॥

छाया—चतस्रो विकथाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—स्त्रीकथा १, भक्तकथा २, देशकथा ३, राजकथा ४। ।१। स्त्रीकथा चतुर्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—स्त्रीणां जातिकथा १, स्त्रीणां कुलकथा २, स्त्रीणां रूपकथा ३, स्त्रीणां नेपथ्यकथा ४। ।२। भक्तकथा चतुर्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—भक्तस्याऽऽवापकथा, १, भक्तस्य निर्वापकथा २, भक्तस्याऽऽरम्भकथा ३, भक्तस्य निष्ठानकथा ४। ३॥

देशकथा चतुर्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—देशविधि कथा १, देशविकल्पकथा २, देशच्छन्दःकथा ३, देशनेपथ्यकथा ४। ।४। राजकथा चतुर्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—राज्ञोऽतियानकथा १, राज्ञो निर्याणकथा २, राज्ञो बलवाहनकथा ३, राज्ञः कोशकोष्ठागारकथा ४। । ५।

चतुर्विधा धर्मकथा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—आक्षेपणी १, विक्षेपणी २, संवेदनी ३, निर्वेदनी ४। ।१। आक्षेपणी कथा चतुर्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—आचाराऽऽक्षेपणी १ व्यवहाराऽऽक्षेपणी २ प्रज्ञप्त्याक्षेपणी ३ दृष्टिवादाऽऽक्षेपणी ४। ।२। विक्षेपणी कथा चतुर्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—स्वसमयं कथयति, स्वसमयं कथयित्वा परसमयं कथयति १, परसमयं कथयित्वा स्वसमयं स्थापयिता भवति २, सम्यग्वादं कथयति, सम्यग्वादं कथयित्वा मिथ्यावादं कथयति ३, मिथ्यावादं कथयित्वा सम्यग्वादं स्थापयिता भवति ४। ।३। संवेदनी कथा चतुर्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—इहलोकसंवेदनी १, परलोकसंवेदनी २, आत्मशरीरसंवेदनी ३, परशरीरसंवेदनी ४।४।

निर्वेदनी कथा चतुर्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—इहलोके दुश्चीर्णानि कर्माणि इहलोके दुःखफलविपाकसंयुक्तानि भवन्ति १, इहलोके दुश्चीर्णानि कर्माणि परलोके

दुःखफलविपाकसंयुक्तानि भवन्ति २, परलोके दुश्चीर्णानि कर्माणि इहलोके दुःखफलविपाकसंयुक्तानि भवन्ति ३, परलोके दुश्चीर्णानि कर्माणि परलोके दुःखफलविपाकसंयुक्तानि भवन्ति ४।

इहलोके सुचीर्णानि कर्माणि इहलोके सुखफलविपाकसंयुक्तानि भवन्ति १, इहलोके सुचीर्णानि कर्माणि परलोके सुखफलविपाकसंयुक्तानि भवन्ति २, एवं चतुर्भङ्गी ४ ।१। सू० । ४४ ।

टीका—" चत्तारि विकहाओ " इत्यादि—विकथाः-विरुद्धाः-संयमबाधकतया प्रतिपक्षीभूताः, कथाः-वचनपद्धतय इति विकथाः, ताश्चतस्रः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-स्त्रीकथा-स्त्रीणां स्त्रीषु वा कथा स्त्रीकथा, स्त्रीकथायां विकथात्वं च संयमपरिपन्थित्वाद्बोध्यम् १।

एवं भक्तकथा-भक्तं-भोजनं तस्य कथा २, देशकथा-३ राजकथा-४।

" संङ्कीर्ण-सङ्कीर्णमनाः "—इस पाठ में मनका स्वरूप कह दिया है. इसलिये-अब सूत्रकार वचन का स्वरूप प्रकट करने के लिये विकथाका कथन करतेहैं—" चत्तारि विकहाओ पण्णत्ताओ "—इत्यादि—४४

टीकार्थ-चार विकथाएं कही गईहैं, जैसे--स्त्री कथा,१ भक्त कथा,२ देश कथा, ३ और राजकथा ४, । संयम में बाधक होने के कारण जो उसका प्रतिपक्ष होती है ऐसी वचन पद्धतियां विकथा हैं । स्त्रियों की कथा करना या-स्त्रियों में बैठ कर कथा करना ही स्त्री कथा है । स्त्री कथा को विकथा कहने का कारण यह है कि- वह संयम का परिपन्थी-विपक्ष है । भक्त नाम भोजन का है, भोजन की कथाका नाम भक्त कथा है ।

" संकीर्ण-संकीर्णमनाः " આ સૂત્રપાઠ દ્વારા મનનુ સ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું છે. હવે સૂત્રકાર વચનનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરવા નિમિત્તે વિકથા-કથાનુ સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે. " चत्तारि विकहाओ पण्णत्ताओ " ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ-ચાર વિકથાઓ કહી છે—(૧) સ્ત્રીકથા, (૨) ભક્તકથા, (૩) દેશકથા અને (૪) રાજકથા આ ચારે પ્રકારની કથાઓ સંયમના પાલનમાં બાધકરૂપ હોવાને કારણે તેમને વિકથાઓ કહી છે. સ્ત્રીઓ વિષે વાતો કરવી અથવા સ્ત્રીઓ વચ્ચે બેસીને વાતો કરવી તેનું નામ સ્ત્રીકથા છે. સ્ત્રીકથાને વિકથા કહેવાનું કારણ એ છે કે તે સંયમની પરિપન્થી (વિપક્ષભૂત) છે. ' ભક્ત ' એટલે ભોજન-ભોજન સંબંધી વાતોને ભક્તકથા કહે છે. દેશ વિષેની કથાને

"इत्थिकहा" चउव्विहा" इत्यादि—स्त्रीकथा चतुर्विधा जात्यादिभेदेन, तत्र स्त्रीणां जातिकथा–जात्या जातेर्वा कथा–ब्राह्मणीप्रभृतीनामन्यतमायाः प्रशंसा निन्दा वा १, एवं स्त्रीणां कुलकथा–उत्कृष्टापकृष्टकुलजातानां स्त्रीणां कस्याश्चित् स्त्रियाः प्रशंसा कस्याश्चिन्निन्दा वा २, तथा स्त्रीणां रूपकथा-आन्ध्रीप्रभृतीनां मध्ये कस्याश्चिद् रूपस्य प्रशंसा निन्दा वा ३, तथा–स्त्रीणां नेपथ्यकथा–महाराष्ट्रीप्रभृतीनां स्त्रीणां कस्याश्चित् कच्छबन्धनादिवेषस्य प्रशंसा निन्दा वा ४।

स्त्रीकथायां चैते दोषाः–" आयपरमोहुदीरणं उड्डाहो सुत्तमाइ परिहाणी।
बंभवयस्स अगुत्ती पसंगदोसा य गमणादी। १।"

देश सम्बन्धी कथाका नाम--देश कथा है और राजसम्बन्धी कथा का नाम राजकथा है। "इत्थिकहा चउव्विहा"—इत्यादि, स्त्री कथा चार प्रकारकी हैं--जैसे- स्त्रियों की जाति की कथा, १ स्त्रियों के कुल की कथा, २ स्त्रियों के रूप की कथा, ३ और -स्त्रियों के नेपथ्यकी कथा, ४। ब्राह्मणी आदि किसी एक की प्रशंसा, अथवा, निन्दा करना यह -स्त्री कथाका प्रथम भेद है, १। उत्कृष्ट-अपकृष्ट कुल में उत्पन्न हुई स्त्रियों में से किसी एक की प्रशंसा-या-निन्दा करना यह-स्त्री कथाका द्वितीय भेद है। आन्ध्री (आन्ध्र प्रदेशमें जन्मी हुई) स्त्रियों में से किसी एक स्त्री के रूपकी प्रशंसा- अथवा निन्दा करना यह स्त्री कथाका तीसरा भेद है--३ तथा- महाराष्ट्री आदिक स्त्रियों में से किसी एक स्त्रीके कच्छ बन्धनादि वेष की प्रशंसा करना अथवा किसी के वेष की निन्दा करना यह- स्त्री कथा का चतुर्थ भेद है -४। स्त्री कथा में -ये दोष है—" आय परमोहुदीरणं "—इत्यादि—

અને રાજા વિષેની કથાને રાજકથા કહે છે. " इत्थिकहा चउव्विहा " ઈત્યાદિ. સ્ત્રીકથા ચાર પ્રકારની કહી છે—(૧) સ્ત્રીઓની જાતિની કથા, (૨) સ્ત્રીઓના કુળની કથા, (૩) સ્ત્રીઓના રૂપની કથા અને (૪) સ્ત્રીઓના નેપથ્યની કથા.

બ્રાહ્મણી આદિ એક જાતિની સ્ત્રીની પ્રશંસા અથવા નિન્દા કરવી તેનું નામ સ્ત્રીવિષયક જાતિકથા છે. ઉત્તમ અથવા નીચ કુળની વાત કરીને કોઈ કુળમાં જન્મેલી સ્ત્રીની પ્રશંસા કરવી અને કોઇ કુળમાં જન્મેલી સ્ત્રીની નિન્દા કરવી, તેને સ્ત્રીવિષયક કુળકથા કહે છે. સ્ત્રીના રૂપની પ્રશંસા અથવા નિન્દા કરવી તેનુ નામ રૂપકથા છે. (૪) મહારાષ્ટ્રિય આદિ સ્ત્રીઓની વેષભૂષાની પ્રશંસા કરવી અને કોઈ બીજી સ્ત્રીના વેષની નિન્દા કરવી તેનુ નામ નેપથ્ય કથા છે. સ્ત્રીકથામાં જે દોષો છે તે આ ગાથામા પ્રકટ કર્યા છે—

" आय परमोहुदीरणं " ઈત્યાદિ—

छाया—" आत्मपरमोहोदीरणा उड्डाहः सूत्रादिपरिहानिः ।
ब्रह्मव्रतस्यागुप्तिः प्रसङ्गदोषाश्च गमनादयः ॥१॥ " इति,

" भत्तकहा चउव्विहा " इत्यादि–भक्तकथा चतुर्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा–भक्तस्य–आवापकथा–आवापः–शाकघृतादि, तस्य कथा–अमुकरसवत्यामियन्ति शाकघृतादीन्युपयुज्यन्त इत्येवंरूपा कथा १, भक्तस्य निर्वापकथा–निर्वापः–पक्वा पक्व आहारः, तस्य कथा–अमुकरसवत्यामेतावन्तः पक्वापक्वान्नव्यञ्जनविशेषा उपयुज्यन्त इत्येवंलक्षणा कथा २, भक्तस्य आरम्भकथा–आरम्भः–अग्न्याद्यारम्भः तस्य कथा–एतावता वह्नितापेन संयावादिवस्तूनि (हल्वादि प्रसिद्धः) प्रशस्तानि

" भत्त कहा चउव्विहा "—इत्यादि, भक्तकथा चार प्रकार की कही गई है, जैसे-भक्त के आवापकी कथा, १ भक्त के निर्वापकी कथा, २ भक्त के आरम्भ की कथा, ३ और-भक्त के निष्ठान की कथा, ४ । शाक-घृत आदि का नाम-आवाप है, भक्त सम्बन्धी शाक-घृतादि की कथा करना कि--अमुक रसवन्ती में (रसोई में) इतने शाक-या-ऐसे २ शाक घृतादि उपभोग में लाये जाते हैं, ऐसी कथा भक्त कथा का प्रथम भेद है । पक्वा-ऽपक्व आहारका नाम निर्वाप है, इस भोजन सम्बन्धी निर्वाप की कथा करना कि-अमुक " रसवन्ती " में इतने पक्वान्न और--इतने अपक्वान्न उपयुक्त होते हैं ऐसी कथा भोजन कथा का द्वितीय भेद हैं । भोजन के विषय में अग्नि आदिक के आरम्भ की कथा करना कि—संयाव--" हलुवा " आदि वस्तुएं इतने अग्नि के

" भत्तकहा चउव्विहा " ઇત્યાદિ—ભક્ત કથાના પણ ચાર પ્રકાર નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે–(૧) ભક્તના આવાપની કથા, (૨) ભક્તના નિર્વાપની કથા, (૩) ભક્તના આરમ્ભની કથા અને (૪) ભક્તના નિષ્ઠાનની કથા.

" ભક્તના આવાપની કથા "—શાક, ઘી આદિનું નામ ' આવાપ ' છે. અમુક ભોજનમાં આટલાં શાક, આટલા ઘૃતાદિ ઉપયોગમાં લીધાં હતાં, આ પ્રકારની ભોજનના વિષયમાં જે વાતો કરવામાં આવે છે, તેને ભોજનના આવાપની કથા કહે છે.

(૨) " ભોજનના નિર્વાપની કથા "—પકવાપકવ આહારને નિર્વાપ કહે છે. અમુક ભોજન સમારંભમાં આટલા પકવાન્ન અને આટલાં અપકવાન્ન ઉપયોગમાં લેવાય છે અથવા લેવામાં આવ્યા હતા, આ પ્રકારની કથાને આ બીજા ભેદમાં મૂકી શકાય છે.

(૩) ભોજનના આરંભની કથા—ભોજનના વિષયમાં અગ્નિ આદિના આરંભની વાત કરવી તેનું નામ આરભની કથા છે. જેમકે શીરો આદિ

संपद्यन्ते नाल्पवह्नितापेनेत्यादिरूपा ३, भक्तस्य निष्ठानकथा–निष्ठानं शतसहस्र-प्रभृति द्रव्यं तस्य कथा " अमुकभोजने एतावद् द्रव्यमुपयुज्यते ' इत्येवंरूपा निष्ठान कथेति ४। अत्र चैते दोषाः–

" आहारमंतरेणवि गेहीओ जाइए सईगालं ।
अजिइंदिय ओदरियावाओ उ अणुन्नदोसाय । १ । "

छाया–" आहारमन्तरेणापि गृद्धया जायते साङ्गारम्
अजितेन्द्रियता औदरिकवादस्तु अनुज्ञादोषाश्च ।१। इति, ४।

" देसकहा चउव्विहा " इत्यादि–देशस्य मगधादेः कथा देशकथा, सा चतुर्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा–देशविधिकथा–देशे–मगधप्रभृतौ विधिः–विरचना–भोजनमणिमयभूमिकादीनां निर्माणं, तस्य कथा तथा १,

---

ताप से अच्छी बनती हैं, और–अल्प अग्नि ताप से अच्छी नहीं बनती है इत्यादि, यह भोजन कथाका तृतीय भेद है–३ । शत–सहस्र आदि द्रव्यका नाम निष्ठान है, इस द्रव्य की कथा करना कि अमुक भोजनमें इतना द्रव्य खर्चा जाय (खर्च किया जाय) तभी वह ठीक–२ बनता है, यह भक्तका चौथा भेद है–४ इस भक्त कथा में इतने दोष हैं— " आहारमंतरेण वि "—इत्यादि । देस कहा चउव्विहा–" इत्यादि— मगध आदि देश की कथा करना, यह–देशकथा है, जो कि चार प्रकार कही गई है. जैसे—देशविकथा–१ देशविकल्प कथा–२ देश-च्छन्द कथा–३ और देशनेपथ्य कथा–४ । मगध आदि देश में भोजन–मणिमय भूमि आदि का निर्माण अच्छा होता है, या–बुरा होता है

વસ્તુઓ આટલી અગ્નિના તાપથી સારી બને છે–ઓછાં તાપથી સારી બનતી નથી, આ પ્રકારની કથાને ત્રીજા ભેદમાં ગણાવી શકાય છે

ભોજનના નિષ્ઠાનની કથા—શત, સહસ્ર આદિ દ્રવ્યનું નામ નિષ્ઠાન છે અમુક ભોજનમાં આટલું દ્રવ્ય ખર્ચ કરવામાં આવે, તો જ તે ભોજન સારૂં બને છે, અથવા અમુક માણસે અમુક ભોજન સમારંભમાં આટલું દ્રવ્ય વાપર્યું", આ પ્રકારની કથાને આ ચોથા ભેદમાં મૂકી શકાય છે.

આ ભક્તકથામાં આટલા દોષ છે–" आहारमंतरेण वि " ઈત્યાદિ.

" देसकहा चउव्विहा " ઈત્યાદિ—મગધ દેશની કથા કરવી તેનું નામ દેશકથા છે. દેશકથાના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) દેશ વિધિ કથા, (૨) દેશ વિકલ્પ કથા, (૩) દેશ છન્દ કથા, અને (૪) દેશ નેપથ્ય કથા.

(૧) મગધ આદિ દેશમાં ભોજન, મણિમય ભૂમિ આદિનું નિર્માણ સારૂં થાય છે કે નરસું થાય છે, એવી જે વાત કરાય છે તેને દેશ વિધિ

देशविकल्पकथा–देशे विकल्पः–सस्यादिनिष्पत्तिः, वप्रकूपतडागभवनप्रभृति-निर्माणलक्षणश्च देशविकल्पः, तस्य कथा २,

देशच्छन्दःकथा–देशे छन्दः–गम्यागम्यविभागः, यथा-' लाट ' देशे मातुल कन्या गम्या क्वचिन्मातुलभगिनी च, तदन्यदेशेऽगम्या सेति देशच्छन्दः, तस्य कथा देशच्छन्दःकथा ३,

देशनेपथ्यकथा–देशे नेपथ्यस्य स्त्रीपुरुषाणां स्वाभाविकस्य वेषस्य तथाऽलङ्कारचितस्य च कथा देशनेपथ्यकथा ४। इह चैते दोषाः–

" रागदोसुप्पत्ती सपक्खपरपक्खओ य अहिगरणं ।
बहुगुण इमोत्ति देसो सोउं गमणं च अन्नेसिं । १ । " इति,

छाया—" रागद्वेषोत्पत्तिः स्वपक्षः–परपक्षाभ्यामधिकरणम् ।
बहुगुण एष इति देशः श्रुत्वा गमनं चान्येषाम् । १ । "

ऐसी कथा करने का नाम–देशविकथा है–१ मगधादि देश में धान्य उत्पादन विधान की कथा, एवं—वप्र कूप तडाग भवन आदि के निर्माण की कथा करना यह देशविकथा है–२ देशच्छन्द कथा—देशादि को लेकर गम्याऽगम्य आदि की कथा करना, जैसे–लाट देश में मामा की कन्या गम्य होती है, कहीं मामाकी बहन गम्य सेवनीय होती है, और—इनसे विभिन्न देश में अगम्या होती है–३ देशनेपथ्य कथा—देशको लेकर स्त्री पुरुषों के स्वाभाविक वेष-भूषा आदि की कथा करना, जैसे—अमुक देशमें स्त्री पुरुषो की वेष-विभूषा इस प्रकार की होती है, अमुक देश में इस प्रकार की–४ इस कथा में ऐसे दोष हैं–" रागदोसुप्पत्ती "—इत्यादि । " रायकहा चउ-

---

કથા કહે છે. (૨) મગધ આદિ દેશમા અનાજ વગેરેના ઉત્પાદનની કથા તથા કૂવા, વાવ, તળાવ, ભવન આદિના નિર્માણુની કથાને દેશ વિકલ્પ કથા કહે છે. (૩) દેશાદિની અપેક્ષાએ ગમ્ય–અગમ્ય આદિની કથા કરવી તેનું નામ દેશ છંદ કથા છે. " ગમ્ય " એટલે સેવનીય અને ' અગમ્ય ' એટલે અસેવનીય. જેમકે " લાટાદિ દેશમાં મામાની દીકરી ગમ્ય (સેવનીય) હોય છે, અને અન્ય દેશોમાં મામાની દીકરી અગમ્ય હોય છે, " આ પ્રકારની કથાને દેશ-છન્દ કથા કહે છે, (૪) અમુક દેશમાં સ્ત્રી–પુરુષોની વેષભૂષા આ પ્રકારની હોય છે, " આ પ્રકારની કોઇ દેશના સ્ત્રીપુરુષોના સ્વાભાવિક વેષભૂષાની કથાને દેશ નેપથ્ય કથા કહે છે. આ દેશકથાના દોષો આ ગાથામાં પ્રકટ કર્યા છે. " रागदोसुप्पत्ती " ઇત્યાદિ—

"रायकहा चउव्विहा" इत्यादि–राजकथा चतुर्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा–राज्ञोऽतियानकथा–राज्ञः–अतियानं–नगरादौ प्रवेशः, तस्य कथा अतियानकथा १, तथा–राज्ञो निर्याणकथा–निर्याणं–नगराद् निःसरणं, तस्य कथा निर्याणकथा २, राज्ञो बलवाहनकथा–बलं हस्त्यादि, वाहनं–वेसरादि, तदुभयकथा बलवाहनकथा ३,

राज्ञः कोशकोष्ठागारकथा–कोशः–निधिः–सुवर्णादिभाण्डागार, कोष्ठं कुसूलादि, तद्रूपमगारं धान्यागारमित्यर्थः, तदुभयकथा कोशकोष्ठागारकथा ४। इह चारकचोरादिशङ्कारूपा अनेके दोषा भवन्ति, उक्तं च—

"हियत्थस्स भवे चोरो, मारियस्स णु हिंसगो।
रहस्सभेदगो वेशो, इइ संका पजायए। १।"

छाया–"हृतार्थस्य भवेच्चौरो, मारितस्य तु हिंसकः।
रहस्यभेदको वाऽय–मिति शङ्का प्रजायते।१।" इति।

विहा"–इत्यादि–राजकथा चार प्रकार की कही गई है–जैसे–राजा की अतियान कथा–१ राजा की निर्याण कथा–२ राजा की बलवाहन कथा–३ राजा की कोष्ठागार कोष कथा–४ इन में राजा के नगर आदि में प्रवेश करने की जो–कथा है वह–राजा की अतियान कथा है–१ राजा के नगर से बाहर निकलते समय की जो कथा है वह–राजा की निर्याण कथा है–२ राजा के बल–सैन्य–की वाहन–हस्त्यादि की, तथा–दोनों बल–वाहनों की कथा करना यह राजा की बल वाहन कथा है–३ राजा के सुवर्णादि भाण्डारकी एवं–धान्यागारकी कथा तथा इन दोनों की कथा करना सो यह–राजा की कोष्ठागार कथा है–४। यहां–चारक चोर आदि शङ्का रूप अनेक दोष होते हैं। उक्तञ्च— "हियत्थस्स भवे चोरो"—इत्यादि। "धम्मकहा चउव्विहा"—

"रायकहा चउव्विहा" ઇત્યાદિ—રાજકથા ચાર પ્રકારની કહી છે–(૧) રાજાની અતિયાન કથા, (૨) રાજાની નિર્યાણુ કથા, (૩) રાજાની બલવાહન કથા, (૪) રાજાની કોષ્ઠાગાર કોષ કથા. (૧) રાજાના નગર પ્રવેશ વિષયક કથાને 'રાજાની અતિયાન કથા' કહે છે. (૨) રાજા નગરની બહાર વિજયાદિ નિમિત્તે જે પ્રયાણુ કરે છે તેની કથાને 'રાજાની નિર્યાણુ કથા' કહે છે. (૩) રાજાના સૈન્ય, હાથી, ઘોડા આદિ વાહન અથવા બન્નેની (બલ વાહનોની) કથા કરવી તેનું નામ 'બલવાહન કથા' છે. (૪) રાજાના સુવર્ણાદિ કોષની ધાન્ય ભંડારની કથાને 'કોષ્ઠાગાર કોષ કથા' કહે છે. અહીં ચારક (ચોર) આદિ શંકારૂપ અનેક દોષ હોય છે. કહ્યું પણ છે કે—

"हियत्थस्स भवे चोरो" ઇત્યાદિ—

अथ धर्मकथा-

"चउव्विहा धम्मकहा" इत्यादि-धर्मकथा - धरति-भवजलधौ निपतत् भव्यजातं धारयति=प्लव इव तारयति शुभस्थानं प्रापयतीति धर्मः, तस्य कथा-भगवद्देशनालक्षणो वाक्यप्रबन्धो धर्मकथा। यद्वा - शुभाशुभकर्मविपाकोपदर्शनं धर्मकथा। सा चतुर्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-आक्षेपणी-आक्षिप्यते-मोहं निराकृत्य तत्त्वं चारित्रं वा प्रति समाकृष्यते श्रोताऽनयेति आक्षेपणी। उक्त च-

"स्थाप्यते सत्पथे श्रोता, यथा साऽऽक्षेपणी कथा।
यथेक्षुकारं कमला-वती धर्मे व्यतिष्ठिपत्। १। इति, १।

तथा-विक्षेपणी-विक्षिप्यते=सम्यग्वादगुणोत्कर्षप्रदर्शनेन मिथ्यावादादपसार्यते श्रोताऽनयेति विक्षेपणी, उक्तं च-

इत्यादि-जो भव जलधि में डूबते हुवे प्राणियों को उससे नौका की तरह पार लगा देता है-शुभस्थान में पहुंचा देता है उसका नाम-धर्म है, इस धर्मकी जो-कथा है वह-धर्म कथाहै। अर्थात्—भगवान्की देशनारूप जो वाक्य प्रबन्ध है वह-धर्मकथा है, अथवा-शुभाऽशुभ कर्म के विपाक फल को उपदर्शन कराने वाली जो कथा है वह-धर्म कथा है। यह धर्मकथा चार प्रकार की कही गई है, जैसे-आक्षेपणी-१ विक्षेपणी-२ संवेदनी-३ और निर्वेदनी-४। इनमें-जिस कथा से श्रोता जीव मोह से दूर करा कर तत्त्व के प्रति, अथवा-चारित्र के प्रति आकृष्ट किया जाता है वह-कथा आक्षेपणी है। कहा भी —

"स्थाप्यते सत्पथे श्रोता"-इत्यादि। "विक्षेपणी"-सम्यग्वाद गुण के उत्कर्ष के प्रदर्शन से श्रोता जिस कथा द्वारा मिथ्यावाद से

"धम्मकहा चउव्विहा" ઈત્યાદિ-ધર્મકથા ચાર પ્રકારની કહી છે. ભવસાગરમાં ડૂબતા જીવોને જે નૌકાની જેમ પાર કરાવી દે છે-શુભ સ્થાનમાં પહોંચાડી દે છે, તેનું નામ ધર્મ છે તે ધર્મ વિષયક જે કથા છે તેને ધર્મકથા કહે છે. એટલે કે ભગવાનની દેશના રૂપ જે વાકયપ્રબન્ધ છે, તેને ધર્મ કથા કહે છે. અથવા શુભાશુભ કર્મના વિપાક ફળનું ઉપદર્શન કરાવનારી જે કથા છે તેને ધર્મકથા કહે છે. તેના ચાર પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે-(૧) આક્ષેપણી, (૨) વિક્ષેપણી, (૩) સંવેદની અને (૪) નિર્વેદની.

જે કથા દ્વારા શ્રોતાના આત્માને મોહથી દૂર કરીને તત્ત્વ પ્રત્યે અથવા ચારિત્ર પ્રત્યે આકૃષ્ટ કરવામાં આવે છે તે કથાને આક્ષેપણી કથા કહે છે. કહ્યું પણ છે કે "स्थाप्यत्ते सत्पथे श्रोता" ઈત્યાદિ—

" सम्यग्वादप्रकर्षेण मिथ्यावादस्य खण्डनम् ।
यया विक्षेपणी सैव, यथा केशी प्रदेशिनम् ।२। इति, २।

तथा–संवेदनी–संवेद्यते–संसारासारताप्रदर्शनेन मोक्षाभिलाप उत्पाद्यतेऽनयेति संवेदनी, उक्तं च–

" यस्याः श्रवणमात्रेण मुक्तिवाञ्छा प्रजायते ।
संवेदनी यथा मल्ली, षड् नृपान् प्रत्यबोधयत् ।३। " इति, ३।

तथा–निर्वेदनी–निर्वेद्यते=विषयेभ्यो विरज्यते श्रोताऽनयेति निर्वेदनी,
उक्तंच–" यदाकर्णनमात्रेण वैराग्यमुपजायते ।
निर्वेदनी यथा शालि–भद्रो वीरेण बोधितः ।४। इति,

अत्रत्य दृष्टान्तचतुष्टयमस्मत्कृतायामाचाराङ्गसूत्रस्याऽऽचारचिन्तामणिटीकायां विशेषजिज्ञासुभिरवलोकनीयम् । ४ ।

अथाऽऽक्षेपणी–

" अक्खेवणी कहा चउव्विहा " इत्यादि–आक्षेपणी कथा चतुर्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा–आचाराऽऽक्षेपणी–आचारः–लोचाऽस्नानादिः, स अक्षिप्यते,–प्रकाशितः सन् स्थाप्यतेऽनयेत्याचाराऽऽक्षेपणी १ ।

दूर किया जाता है वह विक्षेपणी कथा है । कहा भी है–" सम्यग्वाद-प्रकर्षेण "–इत्यादि. जो कथा श्रोताको संसार की असारता दिखाती हुई मोक्ष की अभिलाषा उत्पन्न कराती है वह–संवेदनी है । कहाभी है–" यस्याःश्रवणमात्रेण "–इत्यादि, जो–कथा श्रोता के विषयानुराग को ध्वस्त (नष्ट) करती हुई उन उन विषयोंसे उसे विरक्त बना देतीहै वह–कथा निर्वेदिनी है । कहा भी है- " यदा करणमात्रेण "--इत्यादि ।

आक्खेवणी कहा चउव्विहा, इत्यादि, आक्षेपणी कथा चार प्रकार की कही गई है, जैसे — आचाराक्षेपणी, १ व्यवहा-

---

" વિક્ષેપણી " સમ્યગ્વાદ ગુણના ઉત્કર્ષના પ્રદર્શનથી શ્રોતા જે કથા દ્વારા મિથ્યાવાદનો ત્યાગ કરી નાખે છે, તે કથાને વિક્ષેપણી કથા કહે છે. કહ્યું પણ છે કે " सम्यग्वादप्रकर्षेण " ઇત્યાદિ—

જે કથા શ્રોતાને સંસારની અસારતા બતાવીને તેને મોક્ષાભિલાષી બનાવે છે, તે કથાને ' સંવેદની કથા ' કહે છે. કહ્યુ પણ છે કે " यस्याः श्रवणमात्रेण " ઇત્યાદિ—

જે કથા શ્રોતાના વિષયાનુરાગનો ધ્વંસ (નાશ) કરીને, તે વિષયોથી તેને વિરક્ત કરી નાખે છે, એવી કથાને ' નિર્વેદિની કથા ' કહે છે. કહ્યું પણ છે કે–" यदा करण मात्रेण " ઇત્યાદિ—

" आक्खेवणी कहा चउव्विहा " ઇત્યાદિ. આક્ષેપણી કથાના નીચે પ્રમાણે

व्यवहाराऽऽक्षेपणी–व्यवहारः–कथञ्चिदागत दोष दूरीकरणाय प्रायश्चित्त-रूपः, स आक्षिप्यतेऽनयेति व्यवहाराऽऽक्षेपणी २।

प्रज्ञप्त्याक्षेपणी–प्रज्ञप्तिः–संशयवतः श्रोतुः प्रियवचनैः प्रबोधनं, साऽऽक्षिप्य-तेऽनयेति प्रज्ञप्त्याक्षेपणी ३।

दृष्टिवादाऽऽक्षेपणी–दृष्टिवादः–श्रोतारमुद्दिश्य नयाननुसृत्य सूक्ष्मजीवप्रभृति-भावप्रतिपादनम्, आक्षेपण्याश्चायं रसः–

" विज्जाचरणं च तवो, पुरिसक्कारो य समिइगुत्तीओ ।
उवइस्सइ खलु जं सो, कहाए अक्खेवणीयइरसो ।१। "

छाया—" विद्याचरणं च तपः पुरुषाकारश्च समितिगुप्तयः ।
उपदिश्यते खलु यत् स कथाया आक्षेपण्या रसः ।१। " इति ४।

इत्याक्षेपणी।

राक्षेपणी, २ प्रज्ञप्त्याक्षेपणी, ३ और दृष्टिवादाक्षेपणी, ४ जिस कथा के द्वारा लोच आदि का करना, और स्नान आदि नहीं करना यह विषय प्रदर्शित होता हुवा स्थापित किया जाता है वह कथा ' आक्षेपणी ' है, १ कथञ्चित् आगत दोष को दूर करने के लिये प्राय-श्चित्त रूप जिस कथा के द्वारा प्रकाशित किया जाता है वह कथा व्यव-हाराक्षेपणी है, २ संशयशाली पुरुष, संशयवान् श्रोताको प्रिय वचनो द्वारा बोध देनेवाली जिस कथा के द्वारा प्रकाशित की जाती है ऐसी वह कथा, प्रज्ञप्त्याक्षेपणी है, ३ श्रोताके अनुसार नयों को लेकर, नयों का आश्रय करके, जो सूक्ष्म जीव आदि पदार्थों के भावों का प्रतिपादन जिस कथा से किया जाता है वह कथा दृष्टिवादाक्षेपणी है, ४। आक्षेपणी कथाका यह रस है—"विज्जाचरणंच तवो '—इत्यादि।

ચાર પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) આચારાક્ષેપણી, (૨) વ્યવહારાક્ષેપણી, (૩) પ્રજ્ઞપ્ત્યા-ક્ષેપણી, અને (૪) દૃષ્ટિવાદાક્ષેપણી.

જે કથા દ્વારા લોચ આદિ કરવાનું અને સ્નાન આદિ નહીં કરવાનું પ્રતિ-પાદન કરવામાં આવે છે, તે કથાને આચારાક્ષેપણી કથા કહે છે કોઈ પણ પ્રકારે થઈ ગયેલા દોષને દૂર કરવા માટેના પ્રાયશ્ચિત્ત આદિનું જે કથા દ્વારા પ્રદર્શન થાય છે તે કથાને વ્યવહારાક્ષેપણી કથા કહે છે. સંશયયુક્ત શ્રોતાને પ્રિયવચનો દ્વારા પ્રબોધન રૂપ પ્રજ્ઞપ્તિનું જે કથા દ્વારા પ્રદર્શન થાય છે તે કથાને પ્રજ્ઞપ્તિ આક્ષેપણી કથા કહે છે નયોનો આશ્રય લઇને સૂક્ષ્મ જીવાદિ પદાર્થોનાં ભાવોનું પ્રતિપાદન જે કથા દ્વારા કરવામાં આવે છે, તે કથાને દૃષ્ટિવાદાક્ષેપણી કથા કહે છે. આક્ષેપણી કથાના લાભને આ ગાથા દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. " विज्जाचरणं च तवो " ઈત્યાદિ.

"विक्खेवणी कहा" इत्यादि-विक्षेपणी कथा चतुर्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-स्वसमयं-स्वस्य समयः-सिद्धान्तः स्वसमयः, तं स्वसमयं कथयति=वर्णयति-तद्गुणान् प्रकाशयति प्राक्, ततः स्वसमयं कथयित्वा परसमयम्=अन्यसिद्धान्तं कथयति-परकीयसिद्धान्तदोषप्रदर्शनपूर्वकं प्रतिपादयतीत्यर्थः । १ ।

इति प्रथमा विक्षेपणी कथा १ ।

परसमयं-परकीयसिद्धान्तं कथयित्वा-तद्दोषप्रदर्शनपुरस्सरं प्रतिपाद्य स्वसमयं-स्वकीयसिद्धान्तं-तद्गुणप्रदर्शनपुरस्सरं स्थापयिता-स्वसिद्धान्तस्य स्थापनाशीलो भवति २। इति द्वितियाविक्षेपणी कथा । २ ।

सम्यग्वादं-परसिद्धान्तेष्वपि घुणाक्षरन्यायेन यो यावान् जिनागमतत्त्ववादसमानतया सम्यक्-समीचीनोऽविरोधितत्त्वानां वादः सम्यग्वादः, तं सम्यग्वादं कथयति, सम्यग्वादं कथयित्वा मिथ्यावादं-जिनोक्ततत्त्वविरुद्धरूपं कथयति-तद्दोषप्रदर्शनपूर्वकं प्रतिपादयति, इति तृतीयाविक्षेपणी कथा ३।

"विक्खेवणी कहा चउव्विहा"—इत्यादि, विक्षेपणी कथा चार प्रकारकी कही गई है, जो कथा पहिले स्व समय को, अपने सिद्धान्त गुणों को दिखाते हुवे अन्य सिद्धान्त को, उसके दोषों को प्रगट करते हुवे कही जाती है वह कथा विक्षेपणी कथा है, और यह पहले प्रकार की विक्षेपणी कथा है। जो कथा पर सिद्धान्त गत दोषों को प्रगट करते हुवे अपने सिद्धान्त के गुणों को प्रकाशित करते हुवे कही जाती है वह-द्वितीय प्रकार की विक्षेपणी कथा है। जो कथा पर सिद्धान्तों में भी घुणाक्षर न्याय से जितना सम्यग्वाद है जिनागमन के तात्त्विक विवेचन से मिलता हुवा कथन है, उसे प्रकट करती है, और जितना उस में मिथ्यावाद है जिनोक्ततत्त्व से विपरीत कथन है उसे प्रकट करती है इस ढङ्ग से जो कथा कही जाती है वह तृतीय प्रकार की

"विक्खेवणी कहा चउव्विहा" ઇત્યાદિ. વિક્ષેપણી કથા ચાર કહી છે-જે કથામાં પહેલાં સ્વસમયના (જૈન સિદ્ધાન્તના) ગુણોને પ્રકટ કરવામાં આવે છે, અને ત્યારબાદ અન્ય સિદ્ધાન્તોના દોષો પ્રકટ કરવામાં આવે છે, તે કથાને પહેલા પ્રકારની વિક્ષેપણી કથા કહે છે

જે કથામાં પહેલાં પર સિદ્ધાન્તગત દોષોને પ્રકટ કરીને સ્વસિદ્ધાન્તના ગુણોને પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે, તે કથાને બીજા પ્રકારની વિક્ષેપણી કહે છે.

જે કથા પર સિદ્ધાન્તોમાં જેટલો સમ્યગ્વાદ છે-જિનાગમના તાત્ત્વિક વિવેચન સાથે મળતું આવે એવું કથન છે-તેને પણ પ્રકટ કરે છે અને તેમાં જેટલો મિથ્યાવાદ-જિનોક્ત તત્ત્વ કરતાં વિપરીત કથન છે, તેને પણ પ્રકાશિત કરે છે, તે કથાને ત્રીજા પ્રકારની વિક્ષેપણી કથા કહે છે.

मिथ्यावादं – परसमयेष्वेव जिनोक्ततत्त्वविरुद्धरूपं मिथ्यावादं कथयित्वा सम्यग्वादं स्थापयिता भवति । यद्वा–नास्तिकवादिसमयं कथयित्वा आस्तिकवादिसमयं कथयतीति चतुर्थी विक्षेपणी कथा बोध्या ४।

इति चतुर्थी विक्षेपणी कथा । इति विक्षेपणी कथा । २

अथ संवेदनी—

" संवेयणी कहा चउव्विहा " इत्यादि—संवेदनी कथा चतुर्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा–इहलोकसंवेदनी–इहलोकः–मनुष्यलोकः, परन्त्वत्र लक्षणया मनुष्यजन्म गृह्यते, तस्य स्वरूपख्यापनया संवेदनी–संबोधनी, यथा–' इदं मानुषत्वमसारमनित्यं मेघमण्डलसन्निभ 'मित्यादिरूपा । १ ।

विक्षेपणी कथा है, पर समयों में ही जिनोक्त तत्त्व विरुद्ध रूप मिथ्यावाद कर के सम्यग्वाद की स्थापक होती है, अथवा–नास्तिकवादी के समय को कह कर के आस्तिकवादी के सिद्धान्त को स्थापित करती है वह चौथे प्रकार की विक्षेपणी कथा है ।

" संवेहणी कहा चउव्विहा "—इत्यादि, संवेदनी कथा चार प्रकार की कही गई है, जैसे–इहलोक संवेदनी, १ परलोक संवेदनी, २ आत्म शरीर संवेदनी, ३ और परशरीर संवेदनी, ४ जो कथा इह लोक के लक्षण से मनुष्य जन्म के स्वरूप पर प्रकाश डालती है, जैसे—यह मनुष्य जन्म असार है, अनित्य है, मेघमण्डल के जैसा देखते देखते विलीन हो जाता है, इत्यादि,

---

જે કથા પર સમયોમાં (સિદ્ધાન્તોમાં) જે મિથ્યાત્વ છે તેને પ્રકટ કરીને સમ્યગ્વાદનું પ્રતિપાદન કરે છે તેને ચોથા પ્રકારની વિક્ષેપણી કથા કહે છે. અથવા જે કથા નસ્તિકવાદીના સિદ્ધાન્તોનુ ખંડન કરીને આસ્તિકવાદના સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન કરે છે, તે કથાને ચોથા પ્રકારની વિક્ષેપણી કથા કહે છે.

" संवेहणी कहा चउव्विहा " ઇત્યાદિ–સંવેદની કથા ચાર પ્રકારની કહી છે. (૧) ઇહલોકસંવેદની, (૨) પરલોક સંવેદની, (૩) આત્મશરીર સંવેદની અને (૪) પરશરીર સંવેદની

જે કથા આ લોકના લક્ષણ દ્વારા મનુષ્ય જન્મના સ્વરૂપપર પ્રકાશ નાખે છે, એવી કથાને ' ઇહલોક સંવેદની કથા ' કહે છે. જેમકે " આ મનુષ્ય જન્મ અસાર છે, અનિત્ય છે, મેઘમંડળની જેમ જોતજોતામાં વિલીન થઇ જાય એવો છે, " આ પ્રકારની કથાને ઇહલોક સંવેદની કથા કહે છે.

परलोकसंवेदनी—परलोकः-देवादिभवः, तस्य स्वभावस्य संवेदनी-ख्यापनी तथा, यथा-' देवा अप्यसूयेर्ष्यास्पर्धा भयवियोग क्रोधशोक मोहकाममदादिजनित-दुःखाभिभूताः सन्ति किं पुनस्तिर्यगादयः ' इत्येवंरूपा २।

आत्मशरीरसंवेदनी—आत्मनः-स्वस्य शरीरं-कायः-आत्मशरीरं तस्य अशुचिनिमित्तोत्पन्नत्व-स्रवन्मलद्वाराऽऽकुलत्वाशुचिद्वारनिःसृतत्वेऽपि पुरुषार्थसाधनेऽतिवन्धकत्वादिस्वरूपस्य संवेदनी-ख्यापनी तथा।

एवं परशरीरसंवेदनी-इयं चाऽऽत्मशरीरसंवेदनीमनुसृत्य बोध्या।४।

इति संवेदनी।

परलोक संवेदनी—परलोक से यहां देवादिकों का भव लिया गया इस परलोक के स्वभाव को ख्यापन करने वाली जो कथा है, जैसे—देव भी असूया, ईर्ष्या, स्पर्धा, भय, वियोग, क्रोध, शोक, मोह, मद, आदि दुःखों से अभिभूत हैं, तो फिर-तिर्यगादि कों की कथा ही क्या, २ ऐसी कथा परलोक संवेदनी है। आत्मशरीर संवेदनी—जो आत्म-स्व शरीर की अशुचिता के निमित्त को प्रकट करती हो बहते हुवे नवमल द्वारों से जो घिनावनी हुई है वह-अशुचि द्वार से निकला है, अतः—स्वयं अपवित्र है ऐसा कथन जो करती हो, और-यह पुरुषार्थ साधन में जीवको शिथिल बनाये हुवे-प्रमाद पतित हुवे हैं इत्यादि बातों को समझाती हो ऐसी वह कथा आत्मशरीर संवेदनी है। तात्पर्य यही है कि यह देह हर तरह से अपवित्र-अशुचि और

પરલોકસંવેદની—પરલોકથી અહીં દેવભવ આદિ ગૃહીત થયેલ છે. આ પરલોકના સ્વરૂપને પ્રકટ કરનારી જે કથા છે તેને ' પરલોકસંવેદની કથા ' કહે છે. જેમકે " દેવો પણ અસૂયા, ઇર્ષ્યા, સ્પર્ધા, ભય, વિયોગ, ક્રોધ, શોક, મોહ, મદ આદિ દુ.ખોથી અભિભૂત છે, તો તિર્યંચાદિના દુઃખની તો વાત જ શી કરવી ! " આ પ્રકારની કથાને પરલોક સંવેદની કથા કહે છે.

આત્મશરીર સંવેદની—જે કથા આત્મશરીરની (સ્વ શરીરની) અશુચિતાના નિમિત્તોને પ્રકટ કરતી હોય તે કથાને આત્મશરીર સંવેદની કહે છે " વહેતા નવમળ દ્વારોથી જે અશુચિ વધારે ઘાડી બની છે, અશુચિ દ્વારમાંથી આ શરીર ઉત્પન્ન થયેલું છે, તેથી તે પોતે જ અપવિત્ર છે, " એવું કથન જે કથામાં થાય છે તેને ' આત્મશરીર સંવેદની ' કથા કહે છે આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે આ દેહ દરેક રીતે અપવિત્ર-અશુચિ અને કલુષિત

अथ निर्वेदनी—

" णिव्वेयणी कहा चउव्विहा " इत्यादि—निर्वेदनी कथा चतुर्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-इहलोके-मनुष्यभवे दुश्चीर्णानि-दु-दुष्टु-निन्दितानि चीर्णानि-कृतानि दुश्चीर्णानि-दुष्कृतानि स्तेयप्रभृतीनि पापानि, कर्माणि-क्रियाः, इहलोके-मनु-

घिना बने स्वरूपवाला है, इसकी उत्पत्ति के जो कारण कलाप हैं वे स्वयं अशुचि घिनावने और अपवित्र हैं माताके अपवित्र योनि द्वारसे यह निकलता है, अतः-ऐसे अपवित्र शरीर के मोह में पडकर जो जीव पुरुषार्थ साधन से मोक्ष-साधन भूत सम्यग्दर्शनादिकों के सेवन से वञ्चित बन जाते हैं उनकी यह बडी भारी भूल है, इस प्रकार आत्मा को देहका स्वरूप देखनेवाली जो कथा है वह-आत्मशरीर संवेदनी कथा है। इसी प्रकार से परशरीर परसंवेदनी कथा के सम्बन्ध में भी जानना चाहिये, यह कथा आत्मसंवेदनी का अनुसरण करती है, अर्थात्—जिस प्रकार से हमें प्रतिकूल व्यवहार से अशान्ति होती है उसी प्रकार से पर शरीर के साथ किये गये प्रतिकूल व्यवहार से उसे भी अशान्ति होती है, इसी बात को ख्यापन करने वाली कथा पर शरीर संवेदनी कथा है। अथवा-जिस तरह से वह आत्म कथा शरीर है, उसी प्रकार से परशरीर भी है इस बात को ख्यापन करने वाली कथा परशरीर संवेदनी कथा है-४।

" णिव्वेयणी चउव्विहा "—इत्यादि। निर्वेदनी कथा चार प्रकारकी कही गई है, जैसे-जो-स्तेय आदिक पापकर्म जीव इस मनुष्य

બનેલા સ્વરૂપવાળો છે. તેની ઉત્પત્તિના જે કારણો છે તે કારણો જ અશુચિ યુક્ત અને અપવિત્ર છે માતાના અપવિત્ર યોનિદ્વારમાંથી તે નીકળે છે. એવા અપવિત્ર શરીરના મોહમાં પડીને જે જીવ પુરુષાર્થ સાધનો દ્વારા મોક્ષ સાધનભૂત સમ્યગ્દર્શનાદિકોના સેવનથી વંચિત જ રહે છે, તે મોટી ભૂલ કરતો હોય છે આ પ્રકારે આત્માને દેહનું સ્વરૂપ બતાવનારી જે કથા છે તેને આત્મશરીર સંવેદની કથા કહે છે.

એ જ પ્રમાણે ' પરશરીર સંવેદની ' કથા વિષે પણ સમજવું. " જેમ આપણાં શરીર સાથે થયેલાં પ્રતિકૂળ વ્યવહારથી આપણને અશાન્તિ થાય છે, એ જ પ્રમાણે અન્યના શરીર સાથે પ્રતિકૂળ વ્યવહારથી તેને પણ અશાન્તિ થાય છે, " આ પ્રકારની વાતનું પ્રતિપાદન કરનારી કથાને પરશરીર સંવેદની કથા કહે છે " णिव्वेयणी चउव्विहा " ઈત્યાદિ—

નિર્વેદિની કથા ચાર પ્રકારની કહી છે, જેમકે...ચોરી આદિ જે પાપકર્મ જીવ આલોકમાં કરે છે, તેનું ફળ આ લોકમાં પણ પ્રાપ્ત કરે છે અને

ष्यभवे दुःखफलविपाकसंयुक्तानि-दुखं-कष्ट, तदेव फलं कर्मतरुजन्यं, तस्य विपाकः-विपचनं विपाकः-अनुभवो दुःखफलविपाकः, तेन संयुक्तानि-दुःखफलविपाकसंयुक्तानि-कष्टरूपफलानुभवयन्ति भवन्ति, चोरादीनामिव । १ ॥ एवम्-इहलोके दुश्चीर्णानि कर्माणि परलोके-नरकादिलोके दुःखफलविपाकसयुक्तानि भवन्ति नारकादीनामिव । २ ।

तथा परलोके-देवादिभवे दुश्चीर्णानि-दुष्कृतानि भोगेर्ष्यारूपाणि कर्माणि इहलोके दुःखफलविपाकसंयुक्तानि भवन्ति आजन्मव्याधिदारिद्र्यादि पीडितमनुष्यतिरश्चामिव । ३ ।

लोक में करता है, वह उसका फल इस भव में तो पाता ही है, क्योंकि-ये स्वयंही दुःखरूप विपाक फलवाले होते हैं, अतः—इन्हें जो मनुष्य सेवन करता है वह नियमसे चोर आदिकोंकी तरह नाना प्रकारके कष्टोंको तो भोगताही है तथा परभवमेंभी, नरकादि लोकमेंभी, नारकादि जीवोंकी तरह वह इनके दुःखरूप आदि अनेक फलोंको भोगता है । तात्पर्य यही है कि-हिंसादिक अधर्म कर्म जीवको इसलोकमेंभी और परलोकमेंभी दोनों लोकोंमें विविध प्रकारके कष्टादि फलोंके प्रदाता होते हैं । तथा-जिन दुश्चीर्ण दुष्कृतोंको असूय ईर्ष्या आदिरूप पाप कर्मोंको यह जीव परलोकमें देवादिक भवोंमें अर्जित करता है वे कर्म दुःख फलरूप विपाक संयुक्त इसलोकमें होते हैं । जैसे इस मनुष्यलोकमें आजन्मव्याधि दारिद्र्य आदिसे पीडित हुवे मनुष्योंके और तिर्यञ्चोंके कर्म दुःख फलरूप विपाकसे संयुक्त देखे जाते हैं ३ । तथा

પરલોકમાં પણ પ્રાપ્ત કરે છે, કારણ કે તેનુ સેવન કરનાર માણુસ ચોરાદિની જેમ આ ભવમાં પણ વિવિધ પ્રકારના દુઃખો સહન કરે છે અને નારકાદિ ગતિમાં ઉત્પન્ન થઇને તે ગતિના વિવિધ કષ્ટો પણ સહન કરે છે.

આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે હિંસા, ચોરી આદિ પાપકૃત્યોનો ફલ વિપાક જીવને આલોકમાં પણ ભોગવવો પડે છે અને પરલોકમાં પણ ભોગવવો પડે છે. આ પાપકૃત્યોના વિપાક રૂપે તેમને ઉભય લોકના કષ્ટો સહન કરવા પડે છે.

તથા જે દુશ્ચિર્ણ દુષ્કૃત્યોનું, અસૂયા, ઈર્ષ્યા આદિ રૂપ પાપકર્મોનું જીવ પરલોકમાં (દેવાદિક ભવોમાં) ઉપાર્જન કરે છે, તે કર્મોનો દુ ખફલરૂપ વિપાક જીવને આલોકમાં ભોગવવો પડે છે. જેમકે આ મનુષ્યલોકમાં આજન્મ વ્યાધિ, દારિદ્ર આદિથી પીડાતાં મનુષ્યો અને તિર્યંચો જોવા મળે છે. તેઓ પરભવકૃત પાપકર્મોનો દુઃખફલરૂપ વિપાક જ ભોગવી રહ્યા હોય છે.

परलोके-तिर्यगादिभवे दुश्चीर्णानि कर्माणि परलोके-मनुष्यादिभवं कृत्वा पुनस्तिर्यगादिभव एव दुःखफलविपाकसंयुक्तानि भवन्ति, मनुष्यादिभवे तत्कर्मणामुदयावलिकायामननुपविष्टत्वात् । ४ ।

इहलोके सुचीर्णानि—सुकृतानि दानादीनि षष्ठाष्टमादीनि च कर्माणि इहलोके सुखफलविपाकसंयुक्तानि भवन्ति, तीर्थकरादिसुपात्रदानेन वसुधारादिवृष्टिवत्, षष्ठाष्टमादिभिश्च-आमर्शौषध्यादिलब्धिप्राप्तिश्च । २ । एवं शेषभङ्गत्रयं विवेचनीयम्

परलोकमें तिर्यगादि भवमें दुश्चीर्ण कर्म तिर्यगादि भवमेंही दुःख फल विपाक संयुक्त होते हैं, मनुष्यादि भवमें नहीं। क्योंकि वे कर्म मनुष्यादि भवमें उदयावलिकामें अननुप्रविष्ट होते हैं ४ । तथा इसलोकमें सुचीर्ण-अच्छी तरहसे किये गये दानादिक कर्म षष्ठ अष्टम आदि तपस्यारूप कर्म इहलोकमें सुखफल विपाक संयुक्त होते हैं। जैसे-तीर्थङ्कर आदिरूप सुपात्र दानसे वसुधारा आदिकी वृष्टि होती है। तथा-षष्ठ अष्टम आदिकी तपस्यासे आमर्श औषधि आदि लब्धिकी प्राप्ति होती है। इसी तरहसे शेष भङ्गभी विवेचित करलेना चाहिये। यहां-प्रथम भङ्ग तथा द्वितीय भङ्ग ये दो भङ्गही कहे गये हैं।

द्वितीय भङ्ग इस प्रकारसे है, इसलोकमें सुचीर्ण कर्म परलोकमें सुख फलरूप विपाकसे संयुक्त होते हैं। जैसे-साधु श्रावक आदि द्वारा घृत्त सुचीर्ण कर्म-शेष दो भङ्ग इस प्रकारसे हैं-परलोक सुचीर्ण कर्म

તથા-પરલોકમાં તિર્યંગાદિ ભવમાં દુશ્ચીર્ણું દુષ્કૃત્યોનું દુઃખવિપાક રૂપ ફલ તિર્યંગાદિ ભવમાં જ ભોગવવું પડે છે મનુષ્યાદિ ભવમાં ભોગવવું પડતું નથી, કારણ કે તે કર્મો મનુષ્યાદિ ભવમાં ઉદયાવલિકામાં પ્રવિષ્ટ થતાં નથી

તથા આલોકમાં સારી રીતે જેની આરાધના થઇ હોય એવાં દાનાદિ કર્મ અને છઠ્ઠ-અઠ્ઠમ તપસ્યારૂપ કર્મ આ લોકમાં જ સુખ વિપાકરૂપ ફળ આપનારા હોય છે. જેમકે તીર્થંકર આદિરૂપ સુપાત્રને દાન દેવાથી વસુધરા (ધન) ની વૃષ્ટિ થાય છે તથા છઠ્ઠ-અઠ્ઠમ આદિ તપસ્યાઓથી આમર્શ ઔષધિ આદિ લબ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ જ પ્રમાણે બાકીના વિકલ્પોનું વિવેચન પણ સમજી લેવું. અહીં પહેલો અને બીજો ભેદ જ કહેવામાં આવ્યો છે.

બીજો ભેદ આ પ્રમાણે છે—આલોકમાં સુચીર્ણ કર્મ (ઉપાર્જિત સત્કર્મો) પરલોકમાં પણ સુખફલરૂપ વિપાકવાળાં હોય છે. જેમકે સાધુ, શ્રાવક આદિ દ્વારા કૃત સુચીર્ણ કર્મ.

४। अत्र प्रथमभङ्गः मोक्षः १। द्वितीयभङ्गे साधुश्रावकादिः २। तृतीये भङ्गे तीर्थंकरः ३। चतुर्थभङ्गे बद्धतीर्थंकर नामगोत्रकर्मा देवभवस्थस्तीर्थङ्करः ४। सू० ४४॥

पूर्वं कथारूपो वाग्विशेष उक्तः, साम्प्रतं पुरुषजातप्रधानतया कायविशेषमाह–

मूलम्–चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा–किसे णाममेगे किसे १, किसे णाममेगे दढे २, दढे णाममेगे किसे ३, दढे णाममेगे दढे ४ ।१॥

चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा--किसे णाममेगे किससरीरे १, किसे णाममेगे दढसरीरे २, दढे णाममेगे किससरीरे ३, दढे णाममेगे दढसरीरे ४ । २। चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा–किससरीरस्स णाममेगस्स णाणदंसणे समुप्पज्जइ णो दढसरीरस्स १, दढसरीरस्स णाममेगस्स णाणदंसणे समुप्पज्जइ णो किससरीरस्स २, एगस्स किससरीरस्स णाणदंसणे समुप्पज्जइ दढसरीरस्सवि ३, एगस्स णो किससरीरस्स णाणदंसणे समुप्पज्जइ णो दढसरीरस्स ४ । सू० ४५ ॥

छाया—चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–कृशो नामैकः कृशः १, कृशो नामैको दृढः २, दृढो नामैकः कृशः ३, दृढो नामैको दृढः ४। १।

इहलोकमें सुख फलरूप विपाक से संयुक्त होते हैं, जैसे तीर्थङ्कर नाम कर्म ३, तथा परलोकमें सुचीर्णकर्म परलोकमें सुख फलरूप विपाकसे संयुक्त होतेहैं, जैसे–बद्ध तीर्थङ्कर गोत्र कर्मवाला देव भवस्थ तीर्थङ्कर ॥सू०४४॥

“ इस प्रकारसे कथारूप वाग् विशेष कहकर अब सूत्रकार पुरुष जातकी प्रधानतासे कायविशेषका कथन करते हैं ।

त्रीजे भांगो—परलोकमां सुचीर्णु कर्म आलोकमां सुखफ्लरूप विपाकथी युक्त होय छे. जेमके तीर्थंकर नाम कर्म.

ચોથો ભાંગો—પરલોકના સુચીર્ણુ કર્મ પરલોકમાં સુખફલરૂપ વિપાકથી યુક્ત હોય છે. જેમકે બદ્ધ તીર્થંકર ગોત્ર કર્મવાળો દેવ ભવસ્થ તીર્થંકર. ॥સૂ. ૪૪॥

આ રીતે કથારૂપ વાગ્વિશેષનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર પુરુષજાતની પ્રધાનતાની અપેક્ષાએ કાયવિશેષનું કથન કરે છે.

परलोके-तिर्यगादिभवे दुश्चीर्णानि कर्माणि परलोके-मनुष्यादिभवं कृत्वा पुनस्तिर्यगादिभव एव दुःखफलविपाकसंयुक्तानि भवन्ति, मनुष्यादिभवे तत्कर्मणामुदयावलिकायामननुप्रविष्टत्वात् । ४ ।

इहलोके सुचीर्णानि—सुकृतानि दानादीनि षष्ठाष्टमादीनि च कर्माणि इहलोके सुखफलविपाकसंयुक्तानि भवन्ति, तीर्थकरादिसुपात्रदानेन वसुधारादिवृष्टिवत्, षष्ठाष्टमादिभिश्च-आमर्शौषध्यादिलब्धिप्राप्तिश्च । १ । एवं शेषभङ्गत्रयं विवेचनीयम्

परलोकमें तिर्यगादि भवमें दुश्चीर्ण कर्म तिर्यगादि भवमेंही दुःख फल विपाक संयुक्त होते हैं, मनुष्यादि भवमें नहीं । क्योंकि वे कर्म मनुष्यादि भवमें उदयावलिकामें अननुप्रविष्ट होते हैं ४ । तथा इसलोकमें सुचीर्ण-अच्छी तरहसे किये गये दानादिक कर्म षष्ठ अष्टम आदि तपस्यारूप कर्म इहलोकमें सुखफल विपाक संयुक्त होते हैं। जैसे-तीर्थङ्कर आदिरूप सुपात्र दानसे वसुधारा आदिकी वृष्टि होती है। तथा-षष्ठ अष्टम आदिकी तपस्यासे आमर्श औषधि आदि लब्धिकी प्राप्ति होती है । इसी तरहसे शेष भङ्गभी विवेचित करलेना चाहिये । यहां-प्रथम भङ्ग तथा द्वितीय भङ्ग ये दो भङ्गही कहे गये हैं ।

द्वितीय भङ्ग इस प्रकारसे है, इसलोकमें सुचीर्ण कर्म परलोकमें सुख फलरूप विपाकसे संयुक्त होते हैं। जैसे-साधु श्रावक आदि द्वारा वृत्त सुचीर्ण कर्म-शेष दो भङ्ग इस प्रकारसे हैं-परलोक सुचीर्ण कर्म

તથા-પરલોકમાં તિર્યંગાદિ ભવમાં દુશ્ચીર્ણ દુષ્કૃત્યોનું દુઃખવિપાક રૂપ ફલ તિર્યંગાદિ ભવમાં જ ભોગવવું પડે છે મનુષ્યાદિ ભવમાં ભોગવવું પડતું નથી, કારણ કે તે કર્મો મનુષ્યાદિ ભવમાં ઉદયાવલિકામાં પ્રવિષ્ટ થતાં નથી

તથા આલોકમાં સારી રીતે જેની આરાધના થઇ હોય એવાં દાનાદિ કર્મ અને છઠ્ઠ-અઠ્ઠમ તપસ્યારૂપ કર્મ આ લોકમાં જ સુખ વિપાકરૂપ ફળ આપનારા હોય છે. જેમકે તીર્થંકર આદિરૂપ સુપાત્રને દાન દેવાથી વસુધરા (ધન) ની વૃષ્ટિ થાય છે તથા છઠ્ઠ-અઠ્ઠમ આદિ તપસ્યાઓથી આમર્શ ઔષધિ આદિ લબ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ જ પ્રમાણે બાકીના વિકલ્પોનું વિવેચન પણ સમજી લેવું. અહીં પહેલો અને બીજો ભેદ જ કહેવામાં આવ્યો છે.

બીજો ભેદ આ પ્રમાણે છે—આલોકમાં સુચીર્ણ કર્મ (ઉપાર્જિત સત્કર્મો) પરલોકમાં પણ સુખફલરૂપ વિપાકવાળાં હોય છે. જેમકે સાધુ, શ્રાવક આદિ દ્વારા કૃત સુચીર્ણ કર્મ.

४। अत्र प्रथमभङ्गः मोक्तः १। द्वितीयभङ्गे साधुश्रावकादिः २। तृतीये भङ्गे तीर्थंकरः ३। चतुर्थभङ्गे बद्धतीर्थंकर नामगोत्रकर्मा देवभवस्थस्तीर्थङ्करः ४। सू० ४४॥

पूर्वं कथारूपो वाग्विशेष उक्तः, साम्प्रतं पुरुषजातप्रधानतया कायविशेषमाह-

मूलम्-चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा-किसे णाममेगे किसे १, किसे णाममेगे दढे २, दढे णाममेगे किसे ३, दढे णाममेगे दढे ४ ।१॥

चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा--किसे णाममेगे किससरीरे १, किसे णाममेगे दढसरीरे २, दढे णाममेगे किससरीरे ३, दढे णाममेगे दढसरीरे ४ । २। चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा-किससरीरस्स णाममेगस्स णाणदंसणे समुप्पज्जइ णो दढसरीरस्स १, दढसरीरस्स णाममेगस्स णाणदंसणे समुप्पज्जइ णो किससरीरस्स २, एगस्स किससरीरस्स णाणदंसणे समुप्पज्जइ दढसरीरस्सवि ३, एगस्स णो किससरीरस्स णाणदंसणे समुप्पज्जइ णो दढसरीरस्स ४ । सू० ४५ ॥

छाया—चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-कृशो नामैकः कृशः १, कृशो नामैको दृढः २, दृढो नामैकः कृशः ३, दृढो नामैको दृढः ४। १।

इहलोकमें सुख फलरूप विपाकसे संयुक्त होते हैं, जैसे तीर्थङ्कर नामकर्म ३, तथा परलोकमें सुचीर्ण कर्म परलोकमें सुख फलरूप विपाकसे संयुक्त होतेहैं, जैसे-बद्ध तीर्थङ्कर गोत्र कर्मवाला देव भवस्थ तीर्थङ्कर ॥सू० ४४॥

" इस प्रकारसे कथारूप वाग् विशेष कहकर अब सूत्रकार पुरुष जातकी प्रधानतासे कायविशेषका कथन करते हैं।

त्रीजो भांगो—परलोकमां सुचीर्णु कर्म आलोकमां सुखफलरूप विपाकथी युक्त होय छे. जेमके तीर्थंकर नाम कर्म.

चोथो भांगो—परलोकना सुचीर्णु कर्म परलोकमां सुखफलरूप विपाकथी युक्त होय छे. जेमके बद्ध तीर्थंकर गोत्र कर्मवाळो देव भवस्थ तीर्थंकर. ॥सू. ४४॥

आ रीते कथारूप वाग्‌विशेषनुं निरूपण करीने हवे सूत्रकार पुरुषजातनी प्रधानतानी अपेक्षाए कायविशेषनुं कथन करे छे.

चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-कृशो नामैकः कृशशरीरः १ कृशो नामैको दृढशरीरः २, दृढो नामैकः कृशशरीरः ३, दृढो नामैको दृढशरीरः ४.१। चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-कृशशरीरस्य नामैकस्य ज्ञानदर्शनं समुत्पद्यते नो दृढशरीरस्य १, दृढशरीरस्य नामैकस्य ज्ञानदर्शनं समुत्पद्यते नो कृशशरीरस्य २, एकस्य कृशशरीरस्यापि ज्ञानदर्शनं समुत्पद्यते दृढशरीरस्यापि ३, एकस्य नो कृशशरीरस्य ज्ञानदर्शनं समुत्पद्यते नो दृढशरीरस्य ॥ ४। सू० ॥४५॥

"चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता" इत्यादि—

सूत्रार्थ-चार पुरुषजात कहे गये हैं, जैसे-कृश कृश १, कृश दृढ २, दृढ कृश ३ और दृढ दृढ ४। पुनश्च-चार पुरुषजात कहे गये हैं, जैसे-कृश कृश शरीरवाला १, कृश दृढ शरीरवाला २, दृढ कृश शरीरवाला ३, तथा दृढ दृढ शरीरवाला ४। पुनश्च-चार पुरुषजात कहे गये हैं, जैसे कृश शरीरवाले किसी एक पुरुषको ज्ञानदर्शन उत्पन्न होते हैं, दृढ शरीरवाले पुरुषको नहीं १। दृढ शरीरवाले किसी एक पुरुषको ज्ञानदर्शन उत्पन्न होते हैं, कृश शरीरवाले पुरुषको नहीं २। किसी एक कृश शरीरवाले पुरुषकोभी ज्ञानदर्शन उत्पन्न होते हैं तथा दृढ शरीरवाले पुरुषोकोभी ज्ञानदर्शन उत्पन्न होते हैं ३। तथा जो कृश शरीरवाला पुरुष है उसकोभी ज्ञानदर्शन उत्पन्न नहीं होते हैं और जो दृढ शरीरवाला है उसकोभी ज्ञानदर्शन उत्पन्न नहीं होते हैं ४।

"चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता" ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ-ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે—(૧) કૃશ કૃશ, (૨) કૃશ દૃઢ, (૩) દૃઢ કૃશ અને (૪) દૃઢ દૃઢ. બીજી રીતે પણ ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે—(૧) કૃશ કૃશ શરીર યુક્ત, (૨) કૃશ દૃઢ શરીર યુક્ત, (૩) દૃઢ કૃશ શરીર યુક્ત તથા (૪) દૃઢ દૃઢ શરીર યુક્ત

વળી આ પ્રમાણે પણ ચાર પુરુષ પ્રકારો કહ્યા છે—(૧) કૃશ શરીરવાળા કોઈ એક પુરુષને જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યારે દૃઢ શરીરવાળા કોઇ એક પુરુષને જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થતાં નથી. (૨) દૃઢ શરીરવાળા કોઈ એક પુરુષને જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યારે કૃશ શરીરવાળા કોઇ એક પુરુષને જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થતાં નથી. (૩) કોઇ એક કૃશ શરીરવાળા પુરુષને પણ જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થાય છે અને કોઈ એક દૃઢ શરીરવાળા પુરુષને પણ જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થાય છે. (૪) કોઈ એક કૃશ શરીરવાળા પુરુષને પણ જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થતાં નથી અને કોઈ એક દૃઢ શરીરવાળાને પણ જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થતાં નથી.

टीका-"चत्तारि" इत्यादि-पुरुषजातानि चत्वारि मज्ञप्तानि, तद्यथा-पूर्वं केवलं भावमाश्रित्य चतुर्थभङ्गीमाह-एकः-कश्चित् पुरुषः कृशः-भावतः पूर्वं कृशः, तुच्छ प्रकृतित्वात्, स पश्चादपि कृशः तादशभावस्यैव सद्भावात् १, तथा एकः-कश्चित् पूर्वं कृशः पश्चाद् दृढः, संजातस्थिरपरिणामत्वात् २, एवं शेषभङ्गद्वयं बोध्यम् ।४।

अथ केवलं शरीरमाश्रित्य चतुर्भङ्गीमाह—एकः-कश्चित् पुरुषः कृशो जन्मजातशरीरेण दुर्बलः, स पश्चादपि कृशः रोगादिग्रस्तत्वात् १, एकः-कश्चित् पूर्वं कृशः, पश्चाद् दृढः, रोगाभावेन पुष्टशरीरत्वात्, एवमत्रापि शेषभङ्गद्वयं संयोज्यम् ४।१।

इस कथनका तात्पर्य ऐसा है-यहां जो कृश कृश आदिरूपसे चतुर्भङ्गी कही गई है वह भावको आश्रित करके कही गई है। जैसे कोई पुरुष पहलेभी भावकी अपेक्षा कृश होता है, तुच्छ प्रवृत्तिवाला होता है। वह बादमें भी ऐसेही भावके सद्भाव रहनेके कारण कृश तुच्छ प्रवृत्तिवाला बना रहता है १। कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो पहले तो कृश तुच्छ प्रवृत्तिवाला होता है और बादमें निमित्तादिके मिलनेसे उस प्रकृतिका त्याग कर देनेके कारण दृढ-स्थिर परिणामरूप अतुच्छ प्रकृतिवाला होता है २, दृढ कृश ३ और दृढ दृढ ऐसे ये दो भङ्ग सहजज्ञेय (जानने योग्य) हैं ४।

अब केवल शरीरको आश्रित करके सूत्रकार चतुर्भङ्गीका कथन करते हैं, जैसे-कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो जन्मजात शरीरसे

વિશેષાર્થ—આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—અહીં જે 'કૃશ કૃશ' આદિ રૂપ ચતુર્ભંગી કહી છે તે ભાવને આશ્રિત કરીને કહેવામાં આવી છે. એટલે કે કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પહેલાં પણ ભાવની અપેક્ષાએ કૃશ (તુચ્છ પ્રવૃત્તિવાળો) હોય છે, અને પાછળથી પણ એ જ પ્રકારના ભાવનો સદ્ભાવ રહેવાથી કૃશ (તુચ્છ પ્રવૃત્તિવાળો) જ રહે છે. (૨) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પહેલાં તુચ્છ પ્રવૃત્તિવાળો હોય છે, પણ ત્યારબાદ કોઈ પણ નિમિત્તાદિના સદ્ભાવે કરીને તે પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરી દેવાને કારણે દૃઢ-સ્થિર પરિણામ રૂપ અતુચ્છ પ્રકૃતિવાળો બને છે.

(૩) દૃઢ-કૃશ અને (૪) દૃઢ-દૃઢ આ બન્ને ભાંગાનો ભાવાર્થ પહેલા તથા બીજા ભાંગાને આધારે સમજી શકાય એવો છે

હવે કેવળ શરીરનો આધાર લઈને સૂત્રકાર ચતુર્ભંગીનું કથન કરે છે—

(૧) "કૃશ-કૃશ શરીરવાળા"—કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે જન્મથી કૃશ શરીરવાળો હોય છે અને ત્યારબાદ રોગાદિને કારણે કૃશ શરી-

"चत्तारि" इत्यादि—चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—कृशो नामैकः कृश शरीरः—एकः—कश्चित् पुरुषः कृशो भावतो दुर्बलः, कृशशरीरः—शरीरतोऽपि कृशो दुर्बलः १। एकः—कश्चिद् भावतः कृशः, दृढशरीरः—शरीरतो दृढः, सबलशरीरत्वात्, एवं शेषभङ्गद्वयं बोध्यम् । ४।

ज्ञानदर्शनोत्पत्ति चतुर्भङ्गयाऽऽह — "चत्तारि पुरिसजाया" इत्यादि, स्पष्टम्। कृशशरीरस्य—कृशं—दुश्चरतपसा दुर्बलं शरीरं यस्य स कृशशरीर—स्तस्य

कृश दुर्बल रहता है और पश्चात् भी रोगाक्रान्त होजानेसे कृशही बना रहता है १ । तथा कोई पुरुष ऐसा होता है जो पहेले तो कृश होता है और पश्चात् रोगाभाव होजानेसे पुष्ट शरीरवाला होजाता है २ । अवशिष्ट भङ्ग द्वयभी इसी रीतिसे विवेचित किये जा सकते हैं १ ।

पुनश्च—पुरुष जात जो कृश कृश शरीर आदिरूपसे चार कहे गये हैं, उनका भाव ऐसा है, कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो भावकी अपेक्षा भी दुर्बल होता है और शरीरकी अपेक्षाभी दुर्बल कमजोर होता है १ । तथा—कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो भावसे तो कृश होता है, परन्तु शरीरसे दृढ मजबूत होता है २ । इसी प्रकारसे अवशिष्ट भङ्गद्वय भी समझ लेना चाहिये ४ ।

अब सूत्रकार ज्ञानदर्शनोत्पत्तिरूप चतुर्भङ्गीसे पुरुष जातके प्रकारोंका कथन करते हैं, जैसे—कोई एक पुरुष ऐसा होता है कि जिसका शरीर दुश्चर कठिन तपसे दुर्बल होता है। परन्तु उस पुरुषको शुभ

રવાળો જ ચાલુ રહે છે (૨) "કૃશ—દૃઢ શરીરવાળો"—કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જન્મથી કૃશ શરીરવાળો હોય છે પણ રોગાદિના અભાવ વગેરે કારણોને લીધે પાછળથી પુષ્ટ શરીરવાળો થઈ જાય છે. બાકીના બે ભાંગાનો ભાવાર્થ પણ આ બે ભાંગાને આધારે સમજી લેવો.

વળી "કૃશ-કૃશ શરીરયુક્ત" આદિ ચાર પ્રકારોનું આ પ્રમાણે પણ સ્પષ્ટીકરણ થઇ શકે છે-(૧) કોઇ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે ભાવની અપેક્ષાએ પણ કમજોર હોય છે અને શરીરની અપેક્ષાએ પણ કમજોર (દુર્બળ) હોય છે. (૨) કોઇ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે ભાવની અપેક્ષાએ કૃશ હોય છે, પણ શરીરની અપેક્ષાએ દૃઢ (મજબૂત) હોય છે. એજ પ્રમાણે બાકીના બે વિકલ્પનો ભાવાર્થ પણ જાતે જ સમજી લેવો.

હવે સૂત્રકાર જ્ઞાન અને દર્શનની ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ ચાર પ્રકારના પુરુષોનું નિરૂપણ કરે છે—પહેલા ભાંગાનું સ્પષ્ટીકરણ—કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જેનું શરીર કઠિન તપને કારણે કૃશ (દુર્બળ) હોય છે, પણ એવા તે પુરુષમાં

शुभपरिणामसम्भवेन ज्ञान दर्शनाऽऽवरणक्षयक्षयोपशमादिसत्त्वात् ज्ञानदर्शनं-ज्ञानं च दर्शनं चानयोः समाहारस्तत् समुत्पद्यते-संजायते, किन्तु दृढशरीरस्य-तपो विमुखतया दृढं-सबलं शरीरं यस्य स दृढशरीरस्तस्य पुरुषस्य पुष्कलमोहतया ज्ञानदर्शनजनकशुभपरिणामाभावेन ज्ञानदर्शनाऽऽवरणक्षयक्षयोपशमादि विरहाज्ज्ञानदर्शनं नो समुत्पद्यते १। तथा-एकस्य-कस्यचिद् दृढशरीरस्य-वज्रऋषभनाराच-संहननधरस्य शिथिलमोहस्य पुरुषस्य ज्ञानदर्शनं स्वस्थशरीरत्वेन मनस्स्वास्थ्यसद्भावेन ज्ञानदर्शनजनकशुभपरिणामोदयात् तदावरणक्षयक्षयोपशमादिसत्त्वात् समुत्पद्यते-संजायते । २ ।

परिणामके होनेसे ज्ञान और दर्शनका आवरण क्षय होजाता है। क्षयोपशमादिवाला होजाता है। इस कारण उसको ज्ञान और दर्शन उत्पन्न होजाते हैं, तथा-कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो दृढ शरीर-वाला होता है, ऐसे उस पुरुषको पुष्कल मोह होनेके कारण ज्ञानदर्शन जनक शुभ परिणामके अभावसे ज्ञानदर्शनका आवरण क्षय-क्षयोपशमादि विशिष्ट नहीं होता है। अतः-उसके विरहसे ज्ञानदर्शन उत्पन्न नहीं होते हैं १। तथा कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो दृढ शरीरवाला होता है-वज्र ऋषभनाराच संहननका धारी होता है। ऐसे उस पुरुष के मोहकी शिथिलता होनेपर स्वस्थ शरीरके सद्भावसे और मनः स्वास्थ्यके सद्भावसे ज्ञानदर्शनजनक शुभ परिणामका उदय हो जाता है, इससे ज्ञानावरण और दर्शनावरण कर्मका क्षय क्षयोपशमादि होजानेसे ज्ञान और दर्शन उत्पन्न होजाते हैं २। तथा-किसी कृश

શુભ પરિણામનો સદ્‌ભાવ હોવાથી તેના જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મોનો ક્ષય થઇ જવાથી તેને જ્ઞાન અને દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે, પણ કોઇ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે દૃઢ શરીરવાળો હોય છે, પણ પુષ્કળ મોહના સદ્‌ભાવને લીધે જ્ઞાનદર્શનજનક શુભ પરિણામના અભાવને કારણે તેના જ્ઞાના-વરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મોનો ક્ષય કે ક્ષયોપશમ થતો નથી. તે કારણે તેને જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થતાં નથી. (૨) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે દૃઢ શરીરવાળો હોય છે, વજ્ર ઋષભનારાચ સંહનને ધારણ કરનારો હોય છે, એવા તે પુરુષના મોહની શિથિલતા થઈ જવાને લીધે સ્વસ્થ શરીર અને સ્વસ્થ મનના સદ્‌ભાવને લીધે જ્ઞાનદર્શનજનક શુભ પરિણામનો ઉદય થઈ જાય છે. તે કારણે જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મનો ક્ષય ક્ષયોપશમ આદિ થઈ જવાને લીધે તેને જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થઇ જાય છે. જ્યારે કોઈ

तथा-एकस्य=कस्यचित् कृशशरीरस्यापि दृढशरीरस्यापि पुरुषस्य ज्ञानदर्शनं समुत्पद्यते, विशिष्टसंहननस्य स्वल्पमोहस्योभयथाऽपि शुभपरिणामोदयात् शरीर-कार्श्यदार्ढ्यसत्त्वेऽपि ज्ञानदर्शनोत्पत्तौ तदपेक्षाऽभावेन तदावरणक्षयक्षयोपशमादि-सम्भवात् तज्जायते ।३। तथा-एकस्य-कस्यचित् कृशशरीरस्य दृढशरीरस्येति द्वय-स्यापि ज्ञानदर्शनं नोत्पद्यते, तयोर्विशिष्टसंहनाभावतया तथाविधशुभपरिणामाभावा-दिति चतुर्थो भङ्गः ।४। सू० ४५ ॥

पूर्वं ज्ञान-दर्शनयोरुत्पत्तिरुक्ता, साम्प्रतं तद्व्याघातमाह—

मूलम्-चउहिं ठाणेहिं निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा अस्सिं समयंसि अइसेसे णाणदंसणे समुप्पज्जिउकामेवि न समुप्पज्जेज्जा,

---

शरीरवाले पुरुषकोभी और दृढ शरीरवाले पुरुषकोभी ज्ञान दर्शन उत्पन्न होजाते हैं। क्योंकि-विशिष्ट संहननवाला जीव यदि स्वल्प मोहवाला होता है, तो चाहे उसमें कृशता या दृढता क्यों न हो, फिरभी शुभ परिणामके सद्भावसे उसको तदावरण कर्मके क्षय क्षयोपशमादिसे ज्ञान और दर्शन उत्पन्न होजाते हैं ३। तथा-चाहे कोई कृश शरीरवालाभी हो, या दृढ शरीरवालाभी हो। कोई-२ जीव ऐसाभी होता है कि जिसको विशिष्ट संहनन होनेके कारण तथाविध शुभ परिणामोंके अभावसे ज्ञानावरणादिकका क्षय क्षयोपशमादि नहीं हो सकनेसे ज्ञान और दर्शन उत्पन्न नहीं होते हैं। इस प्रकारसे यह चतुर्भङ्गी है ॥ सू० ४५ ॥

એક કૃશ શરીરવાળા પુરુષને જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થતાં નથી, તેનું કારણ પહેલા ભાંગામાં બતાવ્યા પ્રમાણે સમજવું (૩) કોઇ કૃશ શરીરવાળા અને દૃઢ શરીર-વાળા પુરુષને પણ જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થઇ જાય છે. તેનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે—વિશિષ્ટ સંહનનવાળો પુરુષ જો સ્વલ્પ મોહવાળો હોય તો શુભ પરિ-ણામના સદ્ભાવને લીધે જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મના ક્ષય અને ક્ષયોપશમાદિથી જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન કરી શકે છે. તેમાં શરીરની કૃશતા કે દૃઢતા બાધક નિવડતી નથી. (૪) જીવ ભલે કૃશ શરીરવાળો હોય કે દૃઢ શરીરવાળો હોય પણ કોઇ કોઈ જીવ એવો પણ હોય છે કે જે વિશિષ્ટ સંહનનવાળો હોવાને કારણે તે પ્રકારના શુભ પરિણામોના અભાવને લીધે જ્ઞાનાવરણાદિકનો ક્ષય ક્ષયોપશમાદિ કરી શકતો નથી, તે કારણે એવા પુરુષોને જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન થતાં નથી. આ પ્રકારની આ ચતુર્ભંગી સમજવી ॥ સૂ. ૪૫ ॥

तं जहा--अभिक्खणं अभिक्खणसित्थिकहं १ भत्तकहं २ देसकहं ३ रायकहं ४ कहेत्ता भवइ १, विवेगेण विउस्सग्गेणं णो सम्ममप्पाणं भाविता भवइ २, पुव्वरत्तावरत्तकालसमयंसि णो धम्मजागरियं जागरित्ता भवइ ३, फासुयस्स एसणिज्जस्स उंछस्स सामुदाणियस्स णो सम्मं गवेसिया भवइ ४। इच्चेएहिं चउहिं ठाणेहिं णिग्गंथाण वा णिग्गंथीण वा जाव णो समुप्पज्जेज्जा।

चउहिं ठाणेहिं णिग्गंथाण वा णिग्गंथीण वा अइसेसे णाणदंसणे समुप्पज्जिउकामे समुप्पज्जेज्जा, तं जहा-इत्थिकहं १ भत्तकहं २ देसकहं ३ रायकहं ४ णो कहेता भवइ १, विवेगेण विउस्सग्गेणं सम्ममप्पाणं भावेत्ता भवइ २, पुव्वरत्तावरत्तकालसमयंसि धम्मजागरियं जागरिता भवइ ३, फासुयस्स एसणिज्जस्स उंछस्स सामुदाणियस्स गवेसिया भवइ ४। इच्चेएहिं चउहिं ठाणेहिं णिग्गंथाण वा णिग्गंथीण वा जाव समुप्पज्जेज्जा ।सू० ४६॥

छाया—चतुर्भिः स्थानैः निर्ग्रन्थानां वा निर्ग्रन्थीनां वा अस्मिन् समये अतिशेषं ज्ञान-दर्शनं समुत्पत्तुकाममपि न समुत्पद्यते, तद्यथा-अभीक्ष्णमभीक्ष्णं स्त्रीकथां

इस प्रकारसे ज्ञानदर्शनकी उत्पत्तिका कथनकर अब सूत्रकार इनके व्याघातोंका कथन करतेहैं।"चउहिं ठाणेहिं निग्गंथाणवा" इत्यादि—

चार कारणोंसे निर्ग्रन्थों वा निर्ग्रन्थियोंको इस समयमें अतिशेष ज्ञान दर्शन उत्पत्ति होनेके योग्य होने परभी उत्पन्न नहीं होते हैं, वे चार कारण इस प्रकारसे हैं। ये निर्ग्रन्थ आदि बार-२ निरन्तर स्त्री कथाको-भक्त कथाको-देशकथाको और राज कथाको करते

આ રીતે જ્ઞાનદર્શનની ઉત્પત્તિનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર તેમના વ્યાઘાતોનું કથન કરે છે. " चउहिं ठाणेहिं निग्गंथाण वा " ઇત્યાદિ—

નીચેના ચાર કારણોથી નિર્ગ્રંથો અથવા નિર્ગ્રંથીઓને આ સમયમાં, ઉત્પત્તિને યોગ્ય હોવા છતાં પણ અતિશેષ જ્ઞાનદર્શનની ઉત્પત્તિ થતી નથી. (૧) તે નિર્ગ્રંથો અને નિર્ગ્રંથીઓ વારંવાર સ્ત્રીકથા, ભક્તકથા, દેશકથા અને

१ भक्तकथां २ देशकथां ३ राजकथां ४ कथयिता भवति १, विवेकेन व्युत्सर्गेण नो सम्यगात्मानं भावयिता भवति २, पूर्वरात्रापररात्रकालसमये नो धर्मजागरिकां जागरिता भवति ३, प्रासुकस्य एषणीयस्य उञ्छस्य सामुदानिकस्य नो सम्यगवेषयिता भवति ४।

इत्येतैश्चतुर्भिः स्थानैः निर्ग्रन्थानां वा निर्ग्रन्थीनां वा यावत् नो समुत्पद्यते।

चतुर्भिः स्थानैः निर्ग्रन्थानां वा निर्ग्रन्थीनां वा अतिशेषं ज्ञानदर्शनं समुत्पत्तुकामं समुत्पद्यते, तद्यथा—स्त्रीकथां १ भक्तकथां २ देशकथां ३ राजकथां ४ नो कथयिता भवति १, विवेकेन व्युत्सर्गेण सम्यगात्मानं भावयिता भवति २, पूर्वरात्रापररात्रकालसमये धर्मजागरिकां जागरिता भवति ३, प्रासुकस्य एषणीयस्य

रहते हैं १। विवेक एवं व्युत्सर्गसे ये अच्छी रीतिसे अपने आत्माका भावयिता नहीं होते हैं २। पूर्वरात्र और अपररात्रके कालमें [समयमें] वे धर्मजागरणा नहीं करते हैं ३। प्रासुक, एषणीय, उञ्छ जोकि अनेक घरोंसे गृहीत होता है। उसका सम्यक् गवेषयिता नहीं होते हैं ४।

पुनश्च—इन चार कारणोंसे निर्ग्रन्थ अथवा निर्ग्रन्थियोंको (ही) अतिशेष ज्ञान दर्शन उत्पत्तिके योग्य होते हैं। अतः-वे उत्पन्न होते हैं, ऐसे निर्ग्रन्थ आदि (साधु) जन स्त्रीकथाको, भक्त कथाको, देश कथाको और राजकथाको नहीं करते हैं १ विवेक और व्युत्सर्गसे सम्यक् रूपमें अपने आत्माका भावयिता होते हैं २ पूर्वरात्र और अपर रात्रके समयमें वे धर्मजागरिकाको करते हैं ३ तथा प्रासुक, एषणीय,

રાજકથા કરતા રહે છે. (૨) તેઓ પોતાના આત્માને વિવેક અને વ્યુત્સર્ગથી સારી રીતે ભાવિત કરતા નથી. (૩) પૂર્વરાત્રિ અને અપરરાત્રિના સમયે તેઓ ધર્મજાગરણ કરતા નથી. (૪) પ્રાસુક-એષણીય અને ઉંછ આહાર કે જે અનેક ઘરોમાંથી ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તેના સમ્યક્ ગવેષયિતા તેઓ હોતા નથી.

નીચેના ચાર કારણોથી નિર્ગ્રંથ અથવા નિર્ગ્રંથીઓ અતિશેષ જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન કરવાને પાત્ર બને છે અને તેથી તેઓ તેને પ્રાપ્ત કરે છે.
તે ચાર કારણો આ પ્રમાણે છે—(૧) એવાં નિર્ગ્રંથો સ્ત્રીકથા, ભક્તકથા, દેશકથા અને રાજકથા કરતા નથી. (૨) તેઓ વિવેક અને વ્યુત્સર્ગથી પોતાના આત્માને સારી રીતે ભાવિત કરે છે. (૩) તેઓ પૂર્વરાત્રિ અને અપરરાત્રિને સમયે ધર્મજાગરણ કરે છે. પ્રાસુક, એષણીય અને ઉંછ આહાર

उञ्छस्य सामुदानिकस्य गवेपयिता भवति ४। इत्येतैश्चतुर्भिः स्थानैः निर्ग्रन्थानां वा निर्ग्रन्थीनां वा यावत् समुत्पद्यते । सू० ४६ ॥

टीका—" चउहिं ठाणेहिं " इत्यादि–चतुर्भिः–चतुःसंख्यैः स्थानैः–अनुपदं वक्ष्यमाणैः स्त्र्यादि कथाचतुष्टयरूपकारणैः, निर्ग्रन्थानां–साधूनां वा, निर्ग्रन्थीनां वा–साध्वीनां वा, अस्मिन्–चतुर्थारकलक्षणे उपलक्षणाच्चतुर्थारकजन्मवतां पञ्चमारकलक्षणेऽपि च समये, अतिशेषं–शेषाणि–मतिप्रभृति चक्षुर्दर्शनादीनि,

---

उञ्छ जोकि अनेक घरोंसे संगृहीत होता है उसका सम्यक् गवेषयिता होते हैं ४। इस प्रकारके इन चार कारणोंसे निर्ग्रन्थ–निर्ग्रन्थियोंको ज्ञानदर्शन उत्पन्न होते हैं।

टीकार्थ--यहां चार स्थानरूप कारण स्त्रीकथा आदि लिये गये हैं " इस समय " पदसे आरकका समय और चौथे आरकमें उत्पन्न हुवे मनुष्योंका समय पञ्चम आरकका लिया गया है जो ज्ञानदर्शन सर्वाऽवबोध आदि गुणों द्वारा मति आदि ज्ञानोंसे, तथा–चक्षु दर्शन आदि दर्शनोंसे विशिष्ट होता है। वह अतिशेषपदसे गृहीत हुवा है, ऐसा वह अतिशेष ज्ञान दर्शन और केवल दर्शनरूप होता है। " समुत्पत्तुकामम् " ऐसा जो पद यहां आया है उसका तात्पर्य उत्पन्न होनेकी इच्छावाला होता है। परन्तु ज्ञानादिकोंमें अभिलाषाका अभाव रहता है। अतः– इस पदसे उत्पत्तिके योग्य होते हुवे ऐसा अर्थ लिया गया है, तथाच चतुर्थ आरकके समयमें और उपलक्षणसे चतुर्थ आरकमें जन्मे हुवे

છે જે અનેક ઘરોમાંથી ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તેના તેઓ સમ્યક્ ગવેષયિતા હોય છે

ટીકાર્થ—નિર્ગ્રંથાદિમાં જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન ન થવાના સ્ત્રીકથા આદિ કારણો બતાવ્યાં છે. " આ સમય " પદ દ્વારા આરાનો સમય તથા ચોથા આરામાં ઉત્પન્ન થયેલા અને પાંચમાં આરામાં પણ હૈયાતિ (અસ્તિત્વ) ધરાવતા માણસનો સમય ગૃહીત થયો છે. જે જ્ઞાનદર્શન સર્વ અવબોધ આદિ ગુણો દ્વારા મતિજ્ઞાન આદિ જ્ઞાનોથી અને ચક્ષુદર્શન આદિ દર્શનોથી જુદું પડે છે એવા જ્ઞાનને ' અતિશેષ ' પદ દ્વારા ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. એવું તે અતિશેષ જ્ઞાનદર્શન કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન રૂપ હોય છે. " समुत्पत्तुकामम् " આ જે સૂત્રપાઠ અહીં આવ્યો છે તેનો અર્થ " ઉત્પન્ન થવાની ઈચ્છાવાળો " થાય છે. પરંતુ જ્ઞાનાદિકોમાં અભિલાષાનો અભાવ હોય છે, તે કારણે તેનો અર્થ " ઉત્પત્તિને યોગ્ય હોવા છતાં " લેવામાં આવેલ છે.

ચોથા આરાના સમયમાં અને ઉપલક્ષણની અપેક્ષાએ ચોથા આરામાં

अति-अतिक्रान्तं – सर्वानवबोधप्रभृतिगुणैर्यत् तदतिशेषम्-अतिशयशालि, केवलमित्यर्थः, ज्ञानदर्शनं चेत्युभयं समुत्पत्तुकाममपि-उत्पत्तुमिच्छदपि-ज्ञानादेरभिलापाभावादुत्पत्त्यर्हमपीत्यर्थः, न समुत्पद्यते-न संजायते, तानि चत्वारि स्थानान्याह-'तद्यथे'-त्यादि-अभीक्ष्णमभीक्ष्णम्-पुनः पुनः, स्त्रीकथां, तथा-भक्तकथां, तथा-देशकथां, तथा-राजकथां च-पूर्वव्याख्यानरूपां, यो जनः कथयिता तत्कथाकथनशीलो भवति, तस्य ज्ञानदर्शनं समुत्पत्त्यर्हमपि नो समुत्पद्यत इति पूर्वेण सम्बन्धः १।

तथा-"विवेगेणे"—त्यादि विवेकेन-शुद्धाशुद्धमध्याद् नीरक्षीरन्यायतोऽशुद्धाऽऽहारादिपरित्यागेन, तथा-व्युत्सर्गेण-कायोत्सर्गेण योजन आत्मानं सम्यक् कूर्म इवेन्द्रियाणि संयम्य भावयिता नो भवति २।

मनुष्योंको भी जो पञ्चम आरकके समयमें उत्पन्न होने योग्य अतिशेष केवलज्ञान एवं केवलदर्शन उत्पन्न नहीं होते हैं, उसका कारण एक तो यह है कि वे निरन्तर पुनः पुनः स्त्रीकथा करनेमें लगे रहते हैं। भक्त कथासे लगे रहते हैं, देशकथा और राजकथाओंमें निरत रहते हैं। अतः-अतिशेष केवलज्ञान, केवलदर्शन उत्पादक भावके अभाव होनेके कारण उत्पन्न नहीं होने पाते १। क्षीर नीर विवेचन न्याय जैसा शुद्धाशुद्ध आहारपानमेंसे अशुद्धाहार त्याग करना और कायोत्सर्गसे कूर्मकी तरह अपने इन्द्रियोंको संयमित करना क्रमशः विवेक व्युत्सर्ग है। इस विवेक और व्युत्सर्गसे अपने आपको वे सम्यक् रूपसे भावित (युक्त) नहीं करते हैं-२। इस कारणसे भी वे अतिशेष ज्ञानदर्शनसे वञ्चित रहते हैं। "पुव्वरत्त" इत्यादि—रात्रिके प्रथम प्रहरको पूर्व

જન્મેલા મનુષ્યોને પણ જે પાંચમાં આરામાં ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય છે એવું કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન ઉત્પન્ન થતું નથી. તે ઉત્પન્ન ન થવાના કારણો નીચે પ્રમાણે છે—(૧) તેઓ નિરંતર સ્ત્રીકથામાં નિરત રહે છે, વારંવાર ભકત (ભોજનની) કથામાં લીન રહે છે, દેશકથા અને રાજકથામાં પણ નિરત રહે છે. તે કારણે અતિશેષ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન ઉત્પાદક ભાવનો તેમનામાં અભાવ રહે છે. તે કારણે તેઓ તેમને ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી. (૨) ક્ષીર નીર ન્યાયનો તેમનામાં અભાવ હોય છે-શુદ્ધાશુદ્ધઆહારમાંથી અશુદ્ધાહારનો ત્યાગ કરવા રૂપ વિવેકનો તેમનામાં અભાવ હોય છે. કાયોત્સર્ગથી કૂર્મ (કાચબા) ની જેમ પોતાની ઇન્દ્રિયોને સંયમિત કરવી તેનું નામ વ્યુત્સર્ગ છે. તેઓ આ વિવેક અને વ્યુત્સર્ગથી પોતાના આત્માને સમ્યગ્ રીતે ભાવિત (યુક્ત) કરતા નથી. તે કારણે પણ તેઓ અતિશેષ જ્ઞાનદર્શનથી વંચિત રહે છે.

तथा—" पुव्वरत्ते "-इत्यादि-पूर्वरात्रापररात्रकालसमये-पूर्वरात्रः-रात्रेः पूर्वः-प्रथमभागः पूर्वरात्रः, अपररात्रः-रात्रेः पश्चिमभागः-चतुर्थप्रहरलक्षणः, तावेव कालः स एव समयः-अवसरः पूर्वरात्रापररात्रकालसमयस्तस्मिन्-रात्रेः पश्चिमभागे इत्यर्थः, मूले रलोप आर्षत्वात् । धर्मजागरिकां-धर्मप्रधाना जागरिका-जागर्तिः-निद्राक्षयेण प्रबोधो धर्मजागरिका-कुटुम्बादि चिन्तापरित्यागेन धर्मचिन्तनरूपा भावप्रत्युपेक्षेत्यर्थः, तां जागरिता-कर्ता न भवति । तत्र भावप्रत्युपेक्षा यथा—

" कडं मए किं नरदेहभाया, सेसं च किं मे करणिज्जमत्थि ।
तवामि णाहं समये सुजोग्गे, बुद्धस्स भावप्पडिलेहणेयं ।१। "

छाया—" कृतं मया किं नरदेहभाजा, शेषं च किं मे करणीयमस्ति ।
तपामि नाहं समये सुयोग्ये, बुद्धस्य भावप्रतिलेखनेयम् ।१। " इति,

अथवा—

" कालोऽत्थि मे कोऽस्स च किं च जोग्गं, असारभूया विसया समत्ता ।
विणाससीला विरसावसाणा, मच्चू सया संनिहिओऽत्थि घोरो ।२। "

छाया—" कालोऽस्ति मे कोऽस्य च किं च योग्यम्, असारभूता विषयाः समस्ताः।
विनाशशीला विरसावसाना,-मृत्युः सदा संनिहितोऽस्ति घोरः ।२।" इति,

---

रात्र और चतुर्थ प्रहरको अपररात्र कहा है । इस पूर्वरात्रमें और अपररात्रमें जो धर्मप्रधान जागरिकासे कुटुम्ब आदिकी चिन्ताका परित्याग नहीं करते हैं, कुटुम्ब आदिकी चिन्ताका परित्यागकर वे धर्मचिन्तारूप भाव प्रत्युप्रेक्षाका कर्त्ता नहीं होते हैं, इस कारण वे केवलज्ञान और केवलदर्शनरूप अतिशेषको उत्पन्न करनेवाले शुभ भावके अभावसे उन्हें प्राप्त नहीं करपाते हैं । भावानुप्रेक्षाका स्वरूप इस प्रकारसे है " कडं मए किं नरदेहभाया " इत्यादि. अथवा-" कालोऽत्थि मे कोऽस्स च " इत्यादि. तथा " फासुयस्स " इत्यादि

---

(૩) " पुव्वरत्त " ઇત્યાદિ—રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરને પૂર્વરાત્રિ કહે છે અને ચોથા પ્રહરને અપરરાત્રિ કહે છે. તે પૂર્વરાત્રિની પછીની અપરરાત્રિમાં અર્થાત્ રાત્રિના પાછલા ભાગમાં જેઓ ધર્મજાગરણ દ્વારા કુટુંબાદિની ચિન્તાને પરિત્યાગ કરતા નથી એટલે કે કુટુંબ વિષયક ચિન્તાનો પરિત્યાગ કરીને જેઓ ધર્મ ચિન્તા રૂપ ભાવપ્રત્યુપ્રેક્ષાના કર્ત્તા બનતા નથી, તેઓ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન રૂપ અતિશેષોને ઉત્પન્ન કરનારા શુભ ભાવના અભાવને લીધે જ્ઞાનદર્શન ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી. ભાવાનુપ્રેક્ષાનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે–" कडं मए किं नरदेहभाया " ઇત્યાદિ અથવા " कालोऽत्थि मे कोस्स च " ઇત્યાદિ તથા " फासुयस्स " ઇત્યાદિ.

तथा—" फासुयस्से "—त्यादि-प्रासुकस्य-अचित्तस्य, एषणीयस्य एष्यते-गवेष्यत उद्गमादिदोषवर्जितत्वेनेत्येषणीयः-कल्प्यस्तस्य, तथा-उञ्छस्य-उञ्छयते-अल्पाल्पत्वेन गृह्यत इत्युञ्छः-भक्तपानादिश्चतुर्विधाऽऽहारस्तस्य, कीदृशस्येत्याह-" सामुदानिकस्य "-अनेकगृहगृहीतस्य सम्यक्-सविधि, गवेषयिता-अन्वेषयिता नो भवति ४।

" इच्चेएहिं " इत्यादि—इत्येतैः-अनन्तरोक्तैः, चतुर्भिः स्थानैः निर्ग्रन्थानां वा निर्ग्रन्थीनां वा ' यावत् ' नो समुत्पद्यते ' इतिपर्यन्तं वाच्यम् ।

" चउहिं ठाणेहिं " इत्यादि विपर्ययसूत्रं स्पष्टम् । सूत्रे निर्ग्रन्थीपदोपादानात् स्त्रीमोक्षाभावप्रतिपादकं मतं निरस्तम् । सू० ४६ ॥

प्रासुक—अचित्त उद्गमादि दोष वर्जित होनेसे एषणीय—कल्पनीय ऐसे अल्प अल्पमात्रामें गृहीत किये गये अनेक घरोंसे आनीत आहारको वेसविधि गवेषणा नहीं करते हैं । इस कारणसे भी वे अतिशेष केवलज्ञान और केवलदर्शनको प्राप्त करने नहीं पाते हैं ४ ।

इस प्रकारके इन चार कारणोंको लेकर निर्ग्रन्थ-निर्ग्रन्थियोंको उत्पत्ति योग्य भी अतिशेष केवलज्ञान और केवलदर्शन उत्पन्न होने नहीं पाते हैं । " चउहिं ठाणेहिं " इत्यादि—सूत्रसे यह प्रकटित किया गया है कि इन पूर्वोक्त कारणोंसे विपरीत कारणोंको लेकर निर्ग्रन्थ-निर्ग्रन्थियोंको केवलज्ञान और केवलदर्शन उत्पन्न कर लेते हैं । यहां " निर्ग्रन्थी " पदके उपादानसे स्त्रीको मुक्ति नहीं माननेवालोंका मत निरस्त किया गया है ॥ सू० ४६ ॥

---

(૪) પ્રાસુક, અચિત્ત, ઉદ્ગમાદિ દોષથી રહિત હોવાને કારણે એષણીય (કલ્પ્ય) એવા અલ્પ અલ્પ માત્રામાં અનેક ઘરોમાંથી ગ્રહણ કરાયેલા આહારની તેઓ વિધિસહિત ગવેષણા કરતા નથી, તે કારણે પણ તેઓ અતિશેષ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. આ પ્રકારના આ ચાર કારણોને લીધે નિર્ગ્રંથો અને નિર્ગ્રંથીઓ ઉત્પત્તિ યોગ્ય એવા અતિશેષ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનને ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી.

" चउहिं ठाणेहिं " ઇત્યાદિ—ઉપર જે કારણો પ્રકટ કરવામાં આવ્યાં છે, તે કારણો કરતાં વિપરીત કારણોને લીધે નિર્ગ્રંથો અને નિર્ગ્રંથીઓ અતિશેષ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન ઉત્પન્ન કરી શકે છે. અહીં " નિર્ગ્રંથી " આ પદના પ્રયોગ દ્વારા ' સ્ત્રીને મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી " આ પ્રકારની માન્યતા ધરાવનારના મતનું ખંડન કરીને એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે સ્ત્રીને પણ મુક્તિ મળી શકે છે. ॥ સૂ. ૪૬ ॥

निर्ग्रन्थप्रस्तावात्स्वाध्यायस्याकर्तव्यकर्तव्यविषयकं सूत्रत्रयमाह—

मूलम्-नो कप्पइ निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा चउहिं महापडिवएहिं सज्झायं करित्तए, तं जहा-आसाढपाडिवए १, इंदमहपाडिवए २, कत्तियपाडिवए ३, सुगिम्हपाडिवए ४। णो कप्पइ निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा चउहिं संझाहिं सज्झायं करित्तए, तं जहा-पढमाए १, पच्छिमाए २, मज्झण्हे ३, अड्ढरत्ते ४। कप्पइ निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा चाउक्कालं सज्झायं करित्तए, तं जहा-पुव्वण्हे १, अवरण्हे २, पओसे ३, पच्चूसे ४।सू०४७॥

छाया—नो कल्पते निर्ग्रन्थानां वा निर्ग्रन्थीनां वा चतसृषु महाप्रतिपत्सु स्वाध्यायं कर्तुम्, तद्यथा-आषाढप्रतिपत् १, इन्द्रमहप्रतिपत् २, कार्तिकप्रतिपत् ३, सुग्रीष्मप्रतिपत् ४। नो कल्पते निर्ग्रन्थानां वा निर्ग्रन्थीनां वा चतसृषु सन्ध्यासु स्वाध्यायं कर्तुम्, तद्यथा-प्रथमायाम् १, पश्चिमायाम् २, मध्याह्ने ३,

---

निर्ग्रन्थके प्रकरणसे अब सूत्रकार स्वाध्यायमें कर्तव्यता-अकर्तव्यता विषयक्त सूत्रत्रयका कथन करते हैं।

" नो कप्पइ निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा " इत्यादि—

सूत्रार्थ-चार महाप्रतिपदाओंमें (एकममें) निर्ग्रन्थ-निर्ग्रन्थियोंको स्वाध्याय करना योग्य नहीं है, जैसे-आषाढकी प्रतिपदामें १, इन्द्रमहकी प्रतिपदामें २, कार्तिककी प्रतिपदामें ३ और सुग्रीष्मकी प्रतिपदामें ४ १।

चार सन्ध्याओंमें निर्ग्रन्थ-निर्ग्रन्थियोंको स्वाध्याय करना योग्य नहीं है। जैसे-प्रथम सन्ध्यामें १, पश्चिम सन्ध्यामें २, मध्याह्नमें ३, और अर्धरात्रमें ।४-२

નિર્ગ્રંથોનો અધિકાર ચાલુ હોવાથી હવે સૂત્રકાર એ વાત પ્રકટ કરે છે કે નિર્ગ્રંથ-નિર્ગ્રંથીઓએ ક્યારે સ્વાધ્યાય કરવો જોઈએ અને ક્યારે ન કરવો જોઈએ. " नो कप्पई निग्गथाण वा निग्गंथीण वा " ઈત્યાદિ—

ચાર મહાપ્રતિપદાઓમાં (વદ એકમે) નિર્ગ્રંથ અને નિર્ગ્રંથીઓએ સ્વાધ્યાય કરવો જોઈએ નહીં. (૧) અષાઢી પડવે, (૨) આસો માસના પડવે, (૩) કાર્તક માસના પડવે અને સુગ્રીષ્મના-ચૈત્રના પડવે.

ચાર સંધ્યાઓમાં નિર્ગ્રંથ-નિર્ગ્રંથીઓએ સ્વાધ્યાય કરવો જોઈએ નહીં. (૧) પ્રથમ સંધ્યામાં, (૨) છેલ્લી સંધ્યામાં, (૩) મધ્યાહ્ને અને (૪) અર્ધરાત્રે

अर्द्धरात्रे ४। २। कल्पते निर्ग्रन्थानां वा निर्ग्रन्थीनां वा चतुष्कालं स्वाध्यायं कर्तुम्, तद्यथा-पूर्वाह्णे १, अपराह्णे २, प्रदोषे ३, प्रत्यूषे ४।३। सू० ४७॥

टीका—"नो कप्पइ" इत्यादि-चतसृषु महाप्रतिपत्सु-महोत्सवानन्तर वृत्तित्वेनोत्सवानुवृत्त्याऽवशिष्टप्रतिपद्धर्मविलक्षणतया महत्यश्च ताः प्रतिपदो महाप्रतिपदस्तासु महाप्रतिपत्सु, स्वाध्यायम्-आचाराङ्गादि मूलपाठपठनरूपं, कर्तुं निर्ग्रन्थानां वा निर्ग्रन्थीनां वा नो कल्पते, उत्सवानुवृत्त्या स्वाध्यायविघ्नसंभवात्' ताश्चतस्र आह-" तद्यथे '-ति-आषाढ प्रतिपत्-आषाढस्य पौर्णमास्या अनन्तरा प्रतिपत् १, इन्द्रमहप्रतिपत्-इन्द्रमहः-अश्वयुक्पौर्णमासी, तस्यानन्तरा प्रतिपत् इन्द्रमहप्रतिपत् २, कार्तिकप्रतिपत्-कार्तिकपौर्णमास्यनन्तरप्रतिपत् ३। सुग्रीष्मप्रतिपत्-सुग्रीष्मः-चैत्रपौर्णमासी तस्या अनन्तरा प्रतिपत् सुग्रीष्मप्रतिपत्४।

निर्ग्रन्थ-निर्ग्रन्थियोंको चारकालमें स्वाध्याय करना योग्य है। जैसे-पूर्वाह्नमें १, अपराह्नमें २, प्रदोषमें ३ और प्रत्यूषमें ४-३।

टीकार्थ-चार प्रतिपद्-तिथिमें स्वाध्याय निषिद्ध करनेका कारण यह है कि उत्सवमें बहुधा विघ्न सम्भावना बनी रहतीहै। आचाराङ्गादिकोंका मूल पाठको स्वाध्याय शब्दसे लिया है। इन प्रतिपदाओंको "महा" शब्दसे विशेषित किया गया है।

आषाढी पूर्णिमाके बाद जो पडिवा तिथि आती है। यह प्रतिपदा उसी मासके कृष्णपक्षमें आती है, इसे कृष्णपक्षकी एकम तिथि कहते हैं। आश्विन मासकी पूर्णिमाके अनन्तर जो उसी मासकी कृष्णपक्षकी एकम तिथि है वह इन्द्रमहकी प्रतिपत् है। कार्तिक पूर्णिमा के बाद जो प्रतिपद तिथि आती है वह कार्तिक प्रतिपद है। और सुग्रीष्म

નિર્ગ્રંથ અને નિર્ગ્રંથીઓને માટે નીચેના ચાર કાળ સ્વાધ્યાય કરવાને યોગ્ય કહ્યા છે—(૧) પૂર્વાહ્ન, (૨) અપરાહ્ન, (૪) પ્રદોષ અને (૪) પ્રત્યૂષ.

ટીકાર્થ—ચાર પ્રતિપદા (વદ એકમ) તિથિઓમાં સ્વાધ્યાય કરવાનો નિષેધ કરવાનું કારણ એ છે કે તે તિથિઓમાં સામાન્યતઃ વિઘ્નસંભાવના રહે છે. 'સ્વાધ્યાય' શબ્દથી આચારાંગસૂત્ર આદિનો મૂળપાઠ ગૃહીત થયો છે. અષાડ આદિ ચાર માસની પ્રતિપદાઓને મહાપ્રતિપદાઓ કહી છે.

આષાઢી પૂર્ણિમા પછી જે તિથી આવે છે તેને, એટલે કે અષાઢ માસના કૃષ્ણપક્ષની એકમને આષાઢી પ્રતિપદા કહે છે. "ઇન્દ્ર મહકી પ્રતિપદ" આસો માસની પૂર્ણિમા પછી જે એકમની તિથિ આવે છે તેને, એટલે કે આસો વદ એકમને 'ઇન્દ્ર મહકી પ્રતિપદ' કહે છે. કાર્તિક માસની પૂર્ણિમા પછી જે વદ એકમની તિથિ આવે છે, તેને 'કાર્તિક પ્રતિપદા' કહે છે.

"नो कप्पइ" इत्यादि, नो कल्पते निर्ग्रन्थानां निर्ग्रन्थीनां चतसृषु सन्ध्यासु स्वाध्यायं कर्तुम् । तद्यथा–प्रथमायाम्–प्रथमा–अनुदिते सूर्येऽर्धमुहूर्त्तपूर्वं या सन्ध्या भवति सा प्रथमा, तस्याम्, उदितेऽप्यर्द्धमुहूर्तपर्यन्तमिति भावः१।

तथा—पश्चिमायाम्–पश्चाद् भवा पश्चिमा–अस्तं गते सूर्ये या सन्ध्या भवति सा, तस्याम्, सूर्यास्तात्प्रागर्द्धमुहूर्तादारभ्य यावद् दिगरुणिमानं भजते तावदितिभावः २। तथा मध्याह्ने–अह्नोमध्यो मध्याह्नस्तस्मिन्–पूर्वाह्णापराह्णयोः सन्धिभाग इत्यर्थः, पूर्वाह्णस्यान्त्यार्धमुहूर्तम्, अपराह्णस्य चाऽऽद्यार्धमुहूर्तमिति मुहूर्तमेकं यावदिति भावः ३। तथा–अर्धरात्रे–रात्रेरर्द्धमर्धरात्रस्तस्मिन्–अत्रापि मध्याह्नवत्

चैत्र पूर्णिमाके अनन्तर जो प्रतिपत् तिथि आती है वह सुग्रीष्म प्रतिपत् हैं। इसी प्रकार चार सन्ध्याओंमें स्वाध्यायका जो निषेध किया है वहभी केवल विघ्न आनेकी सम्भावनासे है, यहां प्रथम सन्ध्यासे वह समयलिया गया है जो सूर्योदयसे पहले आधे मुहूर्त्तका रहता है। अर्थात्–सूर्योदय होजाने परभी अर्धमुहूर्त तक स्वाध्याय नहीं करना चाहिये। पश्चिमासन्ध्या वह है जो सूर्यके अस्तङ्गत होने पर होती है, सूर्य अस्त होंगे उससे पहले के अर्ध मुहूर्तसे लेकर जब तक दिशाएं लाल बनी रहती हैं तब तकका वह समय पश्चिम सन्ध्या है तब भी स्वाध्याय नहीं करना चाहिये। पूर्वाह्न–और अपराह्नका सन्धि भाग मध्याह्न है। पूर्वाह्नके अन्तका आधामुहूर्त और अपराह्न के आदि का आधा मुहूर्त इस प्रकार इस एक मुहूर्त्त तक स्वाध्याय नहीं करना

ચૈત્રી પૂર્ણિમા પછી જે વદ એકમની તિથિ આવે છે, તેને 'સુગ્રીષ્મ પ્રતિપદા' કહે છે. આ ચારે પ્રતિપદાની તિથિઓમાં સ્વાધ્યાયનો નિષેધ છે.

એ જ પ્રમાણે ચાર સંધ્યાઓમાં સ્વાધ્યાયનો જે નિષેધ કર્યો છે, તે પણ વિઘ્ન આવવાની સંભાવનાથી જ કર્યો છે. પ્રથમ સંધ્યા એટલે સૂર્યોદય પહેલાં અર્ધા મુહૂર્તનો અને સૂર્યોદય બાદ અર્ધા મુહૂર્તનો સમય. પશ્ચિમ સંધ્યા એટલે સૂર્યાસ્ત પહેલાનો અર્ધા મુહૂર્તનો સમય તથા સૂર્યાસ્ત બાદ જ્યાં સુધી દિશાઓ લાલીમા યુક્ત રહે છે ત્યાં સુધીનો સમય. આ બન્ને સંધ્યામાં સ્વાધ્યાય કરવો જોઈએ નહીં પૂર્વાહ્ણ અને અપરાહ્ણના સંધિકાળને મધ્યાહ્ન કહે છે. પૂર્વાહ્ણના અન્તે અર્ધા મુહૂર્ત સુધી અને અપરાહ્ણની શરૂઆતના અર્ધા મુહૂર્ત સુધીના કાળમાં પણ સ્વાધ્યાય કરવો જોઈએ નહીં. રાત્રિનો પણ એ જ પ્રકારનો જે મધ્ય ભાગ છે, તે મધ્યરાત્રિ રૂપ કાળમાં

कालपरिमाणं बोध्यम् ४। आसु सन्ध्यासु स्वाध्यायं कर्तुं न कल्पते। मध्याह्नार्धरात्रयोः सन्ध्यात्वं चार्धत्वरूपसन्ध्यपेक्षया बोध्यम् ।२।

अथ स्वाध्यायकरणकालमाह—" कप्पइ " इत्यादि—चातुष्कालः-चतुर्णां कालानां समाहारश्चतुष्कालं, तत्र भवो यः स तथा तं स्वाध्यायं कर्तुं निर्ग्रन्थानां निर्ग्रन्थीनां वा कल्पते, तद्यथा-पूर्वाह्णे-अह्नः पूर्वः पूर्वाह्णः-दिनाऽऽद्यप्रहरः, तस्मिन् १, अपराह्णः-अह्नोऽपरः-अपराह्णः-दिनचरमप्रहरः, तस्मिन् २, प्रदोषे-रात्रेः प्रथमप्रहरे ३, प्रत्यूषे-रात्रेश्चरमप्रहरे ४। ३। सू० ४७ ॥

पूर्वं स्वाध्यायकाल उक्तः, इदानीं स्वाध्यायप्रवृत्तस्य लोकस्थितिपरिज्ञानं भवतीति तां प्रतिपादयन्नाह—

मूलम्—चउव्विहा लोगट्ठिई पण्णत्ता, तं जहा-आगासपइट्ठिए वाए १, वायपइट्ठिए उदही २, उदहिपइट्ठिया पुढवी ३, पुढविपइट्ठिया तसा थावरा पाणा ।४ ॥४८॥

चाहिये। तथा रात्रिका जो अर्धभाग है उसमें भी स्वाध्याय नहीं करना चाहिये। यहां मध्याह्नका जैसाही समयका परिमाण जानना चाहिये। इन चार सन्ध्याओंमें स्वाध्याय वर्जित है। मध्याह्नमें और अर्धरात्रमें सन्ध्याका व्यवहार सन्धिकी अपेक्षासे जानना चाहिये २। सूत्रकारने स्वाध्याय करनेका जो पूर्वाह्ण आदिकाल कहा है, उसका भाव ऐसा है—दिनका आद्य प्रहर पूर्वाह्ण है, दिनका अन्तिम प्रहर अपराह्ण है एवं-, रात्रिका प्रथम प्रहर प्रदोषकालहै और चरम प्रहर प्रत्यूषकाल है। सू० ४७

स्वाध्यायकाल कहकर अब सूत्रकार स्वाध्यायमे प्रवृत्त हुवे साधु

પણ સ્વાધ્યાય કરવો જોઇએ નહીં. અહીં પણ મધ્યાહ્નના જેવું જ તે કાળનું પ્રમાણ સમજવું. આ રીતે આ ચાર સંધ્યાઓમાં સ્વાધ્યાયને નિષેધ ફરમાવ્યો છે. મધ્યાહ્ન અને મધ્ય રાત્રિમાં જે સંધ્યાનો વ્યવહાર થયો છે, તે સંધિકાળની અપેક્ષાએ થયો છે.

સૂત્રકારે સ્વાધ્યાય કરવાને યોગ્ય જે પૂર્વાહ્ણ આદિ કાળ બતાવ્યા છે, તેનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—

દિવસના પહેલા પ્રહરને પૂર્વાહ્ણ કહે છે દિવસના છેલ્લા પ્રહરને અપરાહ્ણ કહે છે. રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરને પ્રદોષકાળ કહે છે, અને રાત્રિના છેલ્લા પ્રહરને પ્રત્યૂષ કહે છે. આ ચારે કાળને સ્વાધ્યાય કરવા માટેના યોગ્ય સમય અહીં કહ્યા છે. ॥ સૂ. ૪૭ ॥

સ્વાધ્યાયના કાળનુ નિરૂપણ કર્યું. સ્વાધ્યાયમાં પ્રવૃત્ત થતાં સાધુ આદિ-

छाया—चतुर्विधा लोकस्थितिः प्रज्ञप्ता, तद्यथा—आकाशप्रतिष्ठितो वातः १, वातप्रतिष्ठित उदधिः उदधिप्रतिष्ठिता पृथिवी पृथिवीप्रतिष्ठिता—त्रसाः स्थावराः प्राणाः ४। । सू० ४८ ॥

टीका—" चउव्विहा लोगट्टिई " इत्यादि—लोकस्य—क्षेत्ररूपस्य स्थितिः—व्यवस्था लोकस्थितिः, सा चतुर्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—आकाशप्रतिष्ठितः—आकाशे—प्रतिष्ठितः—व्यवस्थित आकाशप्रतिष्ठितः, वातः—तनुवातघनवातरूपः पवनः १, तथा वातप्रतिष्ठितः—वायुप्रतिष्ठितः, उदधिः—समुद्रः घनोदधिरूपः २, उदधिप्रतिष्ठिता—घनोदधिव्यवस्थिता पृथिवी—रत्नप्रभादिका, पृथिवीप्रतिष्ठिताः त्रसाः—

आदिको जो लोकस्थितिका परिज्ञान होता है, इस बातको प्रकट करते हैं, अर्थात्—कालस्थितिका कथन करते हैं।

" चउव्विहा लोगट्टिई पण्णत्ता " इत्यादि—

सूत्रार्थ--लोकस्थिति चार प्रकारकी कही गईहै, जैसे-आकाश प्रतिष्ठितवात १, वातप्रतिष्ठित उदधि २, उदधि प्रतिष्ठित पृथिवी, ३, पृथिवी प्रतिष्ठित त्रस स्थावरजीव ४।

टीकार्थ—क्षेत्ररूप लोककी व्यवस्थाका नाम लोकस्थिति है, यह लोकस्थिति भी चार प्रकार कही गई है, उसका भाव ऐसा है—आकाशमें—तनुवात और घनवातरूप जो पवन प्रतिष्ठित है, वह आकाश प्रतिष्ठितवात है। घनोदधिरूप समुद्र जो वायुप्रतिष्ठित है, वह वात प्रतिष्ठित उदधि है, तथा—घनोदधि व्यवस्थित जो रत्नप्रभा आदिक पृथिवियां हैं वे उदधि प्रतिष्ठित पृथिवी है। तथा पृथिवी प्रतिष्ठित जो एकेन्द्रिय और द्वीन्द्रियादिक जीव हैं वे पृथिवी प्रतिष्ठित त्रस स्थावर

કોને લોકસ્થિતિનું પરિજ્ઞાન હોય છે આ સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર લોકસ્થિતિનું કથન કરે છે " चउव्विहा लोगट्टिई पण्णत्ता " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ—લોકસ્થિતિ ચાર પ્રકારની કહી છે. જેમકે-(૧) આકાશ પ્રતિષ્ઠિતવાત, (૨) વાતપ્રતિષ્ઠિત ઉદધિ, (૩) ઉદધિ પ્રતિષ્ઠિત પૃથ્વી અને (૪) પૃથ્વી પ્રતિષ્ઠિત ત્રસ સ્થાવરજીવ

ટીકાર્થ—ક્ષેત્રરૂપ લોકની વ્યવસ્થાનું નામ લોકસ્થિતિ છે. તે લોકસ્થિતિ પણ ચાર પ્રકારની કહી છે, તેનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે—

(૧) આકાશમાં તનુવાત અને ઘનવાત રૂપ જે વાયુપ્રતિષ્ઠિત છે, તેનું નામ આકાશ પ્રતિષ્ઠિતવાત છે. (૨) ઘનોદધિ રૂપ સમુદ્ર જે વાયુપ્રતિષ્ઠિત છે, તેનું નામ વાતપ્રતિષ્ઠિત ઉદધિ છે. (૩) ઘનોદધિ વ્યવસ્થિત. જે રત્નપ્રભા આદિ પૃથ્વીઓ છે, તેમને ઉદધિ પ્રતિષ્ઠિત પૃથ્વી કહે છે. (૪) પૃથ્વી પ્રતિષ્ઠિત

द्वीन्द्रियप्रभृतयः, ये पुनर्द्वीन्द्रियादयो रत्नप्रभादि पृथिवीष्वप्रतिष्ठितास्तेऽपि पर्वतविमानादिरूपपृथिवीप्रतिष्ठितत्वात्पृथिवी प्रतिष्ठिता एव सन्ति । विमान-पृथिवीनां चाऽऽकाशप्रतिष्ठितत्वं यथासम्भवं वोध्यम् ।

यद्वा—विमानगतदेवादित्रसानामिहाविवक्षेति । स्थावरा इह वादरवनस्पत्यादयो वोध्याः, सूक्ष्माणां तु सर्वलोकप्रतिष्ठितत्वात्, प्राणाः—जीवाः । लोकस्थितेर्विशेषव्याख्याऽस्यैव तृतीयस्थाने द्वितीयोद्देशे एकोनचत्वारिंशत्तमसूत्रे द्रष्टव्येति ।। सू० ४८ ।

अनन्तरं त्रसाः प्राणा उक्ताः, सम्प्रति त्रसप्राणविशेषस्य स्वरूपं दर्शयितुं चतुर्भङ्गीसूत्रचतुष्टयमाह—

मूलम्—चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा--तहे णाममेगे १, णो तहे णाममेगे २, सोवत्थिए णाममेगे ३, पहाणे णाममेगे ४ ॥ १ ॥

जीव हैं। तथा—जो द्वीन्द्रियादिक जीव रत्नप्रभा आदि पृथिवियोंमें अप्रतिष्ठित [जैसे] हैं वे भी पर्वत विमान आदिरूपसे पृथिवियोंमें प्रतिष्ठित होनेके कारणसे पृथिवी प्रतिष्ठितही हैं। विमान—एवं पृथिवी आदिकोंमें आकाश प्रतिष्ठितता यथासम्भव जाननी चाहिये। विमान-गत देवादित्रसोंकी यहां विवक्षा नहीं हुई है, स्थावर शब्दसे यहां वादर वनस्पति आदिक समझना चाहिये, क्योंकि—जो सूक्ष्मजीव हैं वे सर्व लोकमें प्रतिष्ठित हैं। लोकस्थिति सम्बन्धिनी व्याख्या इसी सूत्रके तृतीय स्थानगत द्वितीय उद्देशेमें ३९ वें सूत्रमें विशेषरूपसे देख लेनी चाहिये ॥ सू० ४८ ॥

જે એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય આદિક જીવ છે તેમનું નામ પૃથ્વી પ્રતિષ્ઠિત સ્થાવર જીવ છે. તથા જે દ્વીન્દ્રિયાદિક જીવો રત્નપ્રભા આદિ પૃથ્વીઓમાં અપ્રતિષ્ઠિત જેવાં છે, તેઓ પણ વિમાનાદિ રૂપ પૃથ્વીઓમાં પ્રતિષ્ઠિત હોવાને કારણે પૃથ્વી પ્રતિષ્ઠિત જ છે વિમાન અને પૃથ્વી આદિકોમાં આકાશ પ્રતિષ્ઠિતતા યથસંભવ સમજવી જોઈએ. વિમાનગત દેવાદિ ત્રસોની વાત અહીં કરી નથી. સ્થાવર પદથી અહીં બાદર વનસ્પતિકાયિક આદિ સમજવા જોઈએ, કારણ કે જે જીવો સૂક્ષ્મ છે, તે તો સર્વલોકમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. લોકસ્થિતિની સવિસ્તર પ્રરૂપણા ત્રીજા સ્થાનના બીજા ઉદ્દેશાના ૩૯ માં સૂત્રમાં કરવામાં આવી છે, તો ત્યાંથી વાંચી લેવી. ॥ સૂ. ૪૮ ॥

चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा–आयंतकरे णाममेगे णो परंतकरे १, परंतकरे णाममेगे णो आयंतकरे २, एगे आयंतकरेवि परंतकरेवि ३, एगे णो आयंतकरे णो परंतकरे ४ ।२।

चत्तारि पुरिसजाया पणत्ता, तं जहा--आयंतमे णाममेगे णो परंतमे १, परंतमे ४. ।३।

चत्तारि पुरिसजाया पणत्ता, तं जहा--आयंदमे णाममेगे णो परंदमे० ४, ।४। सू० ४९ ॥

छाया—चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–तथो नामैकः १, नोतथो नामैकः २, सौवस्तिको नामैकः ३, प्रधानो नामैकः ४, (१)

चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–आत्मान्तकरो नामैको नो परान्तकरः १, परान्तकरो नामैको नो आत्मान्तकरः २, एक आत्मान्तकरोऽपि परान्तकरोऽपि ३, एको नो आत्मान्तकरो नो परान्तकरः ४। २।

चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–आत्मतमो नामैको नो परतमः १, परतम० ४, ।३।

अथ सूत्रकार त्रस प्राणविशेषका स्वरूप दिखानेके लिये चतुर्भङ्गी रूप चार सूत्रसे कथन करते हैं । "चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता" इत्यादि—

पुरुष जात चार कहे गये हैं । जैसे–कोई एक तथा १, कोई एक नो तथा २, कोई एक सौवस्तिक ३ और कोई एक प्रधान ४ ।

पुनश्च—पुरुष जात चार कहे गये हैं, जैसे–एक आत्मान्तकर नो परान्तकर १, कोई एक परान्तकर नो आत्मान्तकर २, कोई एक आत्मान्तकरभी और परान्तकरभी ३, तथा कोई एक नो आत्मान्तकर नो परान्तकर ४ । पुनश्च—पुरुष जात चार कहे गये हैं, जैसे–कोई एक

હવે સૂત્રકાર ત્રસ પ્રાણુવિશેષના સ્વરૂપનું ચતુર્ભંગીયુક્ત ચાર સૂત્રો દ્વારા નિરૂપણુ કરે છે " चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता " ઇત્યાદિ—

પુરુષના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) તથા પુરુષ (આજ્ઞાકારી), (૨) નો તથા (આજ્ઞા ઉથાપનાર) (૩) સૌવસ્તિક (સ્તુતિ કરનાર) (૪) પ્રધાન પુરુષ । ૧ ।

આ રીતે પણુ ચાર પુરુષ કહ્યા છે—(૧) આત્માન્તકર નો પરાન્તકર, (૨) પરાન્તકર નો આત્માન્તકર, (૩) આત્માન્તકર અને પરાન્તકર. (૪) નો આત્માન્તકર નો પરાન્તકર. । ૨ ।

चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–आत्मदमो नामैको नो परदमः. ४, ४। सू० ४९॥

टीका—"चत्तारि पुरिसजाया" इत्यादि–पुरुषजातानि चत्वारि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–तथा–सेवकः सन् यथैवाऽऽज्ञाप्यते तथैव यः कर्मणि प्रवर्तते स तथइत्युच्यते, तादृश एकः-कश्चित् पुरुषो भवति, स्वाम्याज्ञाकारक इत्यर्थः १,

एकः–अपरः पुरुषो नोतथः–सेवकः सन् यथाऽऽदिश्यते तथा यो न प्रवर्तते स पुरुषो नोतथः कथ्यते–स्वाम्याज्ञावहिर्वर्तीत्यर्थः २,

एकः–कश्चित्पुरुषः सौवस्तिकः–स्वस्तीति कल्याणवाचकं शब्दं भणति यद्वा-

---

आत्मतम नो परतम १, कोई एक परतम नो आत्मतम २, इत्यादि रूप ३-४। पुनश्च—पुरुष जात चार कहे गये हैं, जैसे–कोई एक आत्मदम नो परदम १ इत्यादि।

यहां प्रथम सूत्र के प्रथम भङ्गमें "तथा" शब्द उस सेवक पुरुष का वाचक है कि जो जैसा काम करनेको कहा जाता है, वैसाही काम करता है। अर्थात्–कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो अपने स्वामीकी आज्ञाका पालक होता है १, कोई एक ऐसा होता है जो उससे जैसा काम करनेको कहा जाता है वह वैसा काम नहीं करता है, अर्थात्–अपने स्वामीकी आज्ञाका बहिर्वर्ती होता है २, तीसरा कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो अपने स्वामीकी स्तुति करता

આ રીતે પણ ચાર પુરુષ પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) આત્મતમ નો પરતમ, (૨) પરતમ નો આત્મતમ, (૩) આત્મતમ અને પરતમ, (૪) નો આત્મતમ નો પરતમ. । ૩ ।

આ રીતે પણ ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે—(૧) આત્મદમ નો પરદમ, (૨) પરદમ નો આત્મદમ, (૩) આત્મદમ અને પરદમ, (૪) નો આત્મદમ નો પરદમ. । ૪ ।

વિશેષાર્થ—પહેલા સૂત્રના પહેલા ભાંગામાં "તથા" પદ એવા સેવક પુરુષનું વાચક છે કે જેને જે કામ કરવાનું કહેવામાં આવે તે કામ કરે છે. એટલે કે કોઇ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતાના સ્વામીની આજ્ઞાનું પાલન કરનારો હોય છે.

(૨) "नो तथा" બીજા ભાંગાનું 'નો તથા' પદ એ પ્રકટ કરે છે કે કોઇ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતાના સ્વામીની આજ્ઞાનો પાલક હોતો નથી તેને જેવું કામ કરવાનું કહેવામાં આવે તેવું કામ કરતો નથી.

कल्याणं समाचरति स सौवस्तिकः, एतादृशो माङ्गलिकवक्ता मागधप्रभृतिर्भवति ३,

एकः-कश्चित् पुरुषः प्रधानः-मुख्यः स्वामीत्यर्थः सेवकप्रभृतिजनाऽऽराधकत्वात् भवति ४। १।

"चत्तारि पुरिसजाया" इत्यादि-स्पष्टम्, नवरम्-आत्मान्तकरः-अत्र 'आत्म' शब्देन आत्मकर्म गृह्यते, आत्मनोऽन्ताभावात्, तेन-आत्मनः-आत्मकर्मणोऽन्तम्-अवसानं करोतीत्येवंशील आत्मान्तकरः-स्वकीयकर्मक्षयकरो भवति किन्तु नो परान्तकरः-परकीयकर्मक्षयकरो नो भवति धर्मदेशनादिरहितः प्रत्येकबुद्धप्रभृतिरिव ।१।

तथा-एकः-कश्चित् पुरुषः अपरान्तकरो भवति किन्तु आत्मान्तकरो नो

है, मङ्गलवाचक होता है, जैसे-मागध आदि पुरुष ३ (स्तुतिपाठक) तथा कोई एक चौथा पुरुष ऐसा होता है जो प्रधान स्वामी होता है, सेवक आदिजन जिसकी आराधना-सेवा आदि करते हैं ४।

पुनश्च—द्वितीय सूत्रमें जो पुरुषजात चार कहे गये हैं, उसका अभिप्राय ऐसा है। कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो आत्मान्तकर होता है, यहां आत्म शब्दसे अपना कृतकर्म लिया गया है। क्योंकि आत्म द्रव्यका अभाव नहीं होता है। ऐसा पुरुष वह होता है जो प्रत्येक बुद्धकी तरह अपनेही कर्मोंका नाशक-क्षयकर्त्ता होता है, परके कर्मोंका नहीं क्योंकि-वह धर्मदेशना आदिसे रहित होता है १। कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो परान्तकर होता है आत्मान्तकर नहीं होता है, ऐसा वह पुरुष द्रव्यलिङ्गी मुनिकी तरह अथवा-अचरम शरी-

---

(૩) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતાના સ્વામીની સ્તુતિ કરનારો હોય છે, મંગલવાચક હોય છે, જેમકે માગધ આદિ પુરુષ.

(૪) કોઇ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પ્રધાન સ્વામી હોય છે. એટલે કે સેવક આદિજન તેની સેવા કરતાં હોય છે.

બીજા સૂત્રનો ભાવાર્થ-પહેલા ભાંગાનો ભાવાર્થ—કોઇ પુરુષ એવો હોય છે કે જે આત્માન્તકર હોય છે અહીં 'આત્મ' પદથી પોતાના કૃતકર્મ ગૃહીત થયેલ છે, કારણ કે આત્મદ્રવ્યનો અભાવ હોતો નથી. આત્માન્તકર પુરુષ તેને કહે છે કે જે પ્રત્યેકબુદ્ધની જેમ પોતાના જ કર્મોનો ક્ષયકર્ત્તા હોય છે, પરના કર્મોનો ક્ષયકર્ત્તા હોતો નથી, કારણ કે તે ધર્મદેશનાદિથી રહિત હોય છે.

બીજા ભાંગાનું સ્પષ્ટીકરણ—કોઇ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પરાન્તકર હોય છે પણ આત્માન્તકર હોતો નથી. દ્રવ્યલિંગી મુનિ અને અચરમ શરીર-

भवति, अचरमशरीर आचार्यादिरिव ।२।

तथा-एकः-कश्चित् पुरुषः आत्मान्तकरोऽपि भवति परान्तकरोऽपि भवति तीर्थकरादिरिव ।३।

तथा-एकः-कश्चित् पुरुषः आत्मान्तकरो नो भवति परान्तकरोऽपि नो भवति जिनाज्ञाविरुद्धप्ररूपकाऽऽचार्य इव ।४।

रवाले आचार्यकी तरह होता है क्योंकि-इसकी धर्मदेशनासे दूसरे जीव अपने कर्मोंका नाशक होजाते हैं-पर यह स्वयं अपने कर्मोंका नाशक नहीं होते हैं २। तथा-कोई एक पुरुष ऐसा भी होता है जो आत्मान्तकरभी और परान्तकरभी होता है ३। ऐसा पुरुष तीर्थङ्कर जैसे होते हैं क्योंकि-इनकी धर्मदेशनासे अन्य श्रोता पुरुष अपने २ अर्जित कर्मोंका क्षय कर देते हैं-और ये स्वयंभी अपने कर्मोंका क्षयकर्ता बनते हैं। तथा कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो आत्मान्तकर नहीं होता है और न परान्तकरही होता है। ऐसा पुरुष वह होता है जो जिनाज्ञा विरुद्ध प्ररूपणा करनेवाले आचार्यकी तरह अपनी इच्छानुसार प्ररूपणा करता है, पदार्थ स्वरूपका वह यथार्थ विवेचक नहीं होता है। यद्वा-आत्मान्तकर शब्द जो अपने पर्यायका विनाशक होता है ऐसे आत्मघाती पुरुषका वाचक है।

વાળા આચાર્યને આ પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે કારણ કે તેમની દેશનાથી અન્ય જીવો પોતાના કર્મોનો ક્ષય કરે છે પણ તેઓ પોતે પોતાનાં કર્મોના ક્ષયકર્તા થતાં નથી.

ત્રીજા ભાંગાનું સ્પષ્ટીકરણ—કોઇ પુરુષ આત્માન્તકર (પોતાના કર્મોનો ક્ષય કરનારો) પણ હોય છે અને પરાન્તકર (અન્યના કર્મોનો ક્ષય કરનારો) પણ હોય છે. જેમકે તીર્થંકરો. તેઓ પોતે પણ પોતાના કર્મોનો ક્ષય કરી નાખે છે અને તેમની દેશનાના પ્રભાવથી અન્ય પુરુષો પણ પોતાના કર્મોનો ક્ષય કરી નાખે છે.

ચોથા ભાંગાનું સ્પષ્ટીકરણ—કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે આત્માન્તકર પણ હોતો નથી અને પરાન્તકર પણ હોતો નથી. જિનાજ્ઞા વિરૂદ્ધની પ્રરૂપણા કરનાર આચાર્યને આ ભાંગામાં મૂકી શકાય છે, કારણ કે તે પોતાની ઈચ્છાનુસાર પ્રરૂપણા કરતો હોવાથી પદાર્થના સ્વરૂપનું યથાર્થ પ્રતિપાદન કરનારો હોતો નથી. તેથી તે પોતે પણ પોતાના કર્મોનો ક્ષય કરી શકતો નથી અને શ્રોતાઓના કર્મોનો ક્ષય પણ કરાવી શકતો નથી.

यद्वा—आत्मान्तकरः—आत्मनः—स्वस्यान्तं—मरणं करोतीत्येवंशील आत्मान्तकरः—आत्मघाती, तथा—नो परान्तकरः—नो परघातीति प्रथमः १।

द्वितीयस्तु परवधकः, तृतीय आत्म परवधकः, चतुर्थस्तु नो आत्मवधको नो परवधक इत्यर्थो बोध्यः ४। ॥२॥

" चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता " इति स्पष्टम् । नवरम्—एकः—कश्चित् आत्मतमः—आत्मानं तमयति—खेदयतीत्यात्मतमः, किन्तु नो परतमः—परं शिष्यादिकं तमयतीति परतमः नो भवति १। एवं शेषभङ्गत्रयं बोध्यम् ४।

अतः—कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो आत्मघाती होता है परघाती नहीं होता है । तथा कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो आत्मघाती न होकर परघाती होता है, जैसे-शिकारी पुरुष । तथा—कोई एक तीसरा पुरुष ऐसा होना है जो अपनाभी घात करता है और परकाभी घात करता है । कोई एक चौथा पुरुष ऐसा होता है जो न अपना घात करता है और न परका घात करता है २ ।

" चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता " यहां जो आत्मतम आदिरूपसे पुरुषजात चार प्रगट किये गये हैं, उनका तात्पर्य ऐसा कि—कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो अपने आपकोही खेदयुक्त करता है, शिष्यादिरूप परको नहीं १ । इसी प्रकारसे और तीन भङ्गोंकोभी समझ लेना चाहिये । पुनश्च—जो आत्मदम आदि प्रकारसे पुरुष कहे गये हैं ।

અથવા—" આત્માન્તકર " પદ પોતાની પર્યાયના વિચ્છેદકનું—આત્મઘાતીનું વાચક છે. આ દૃષ્ટિએ વિચારવામાં આવે તો પહેલા ભાંગાનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે થશે—કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે આત્મઘાતી હોય છે, પણ પરઘાતી હોતો નથી. (૨) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પરઘાતી હોય છે, પણ આત્મઘાતી હોતો નથી. (૩) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતાનો પણ ઘાતક હોય છે અને પરનો પણ ઘાતક હોય છે. (૪) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતાનો પણ ઘાતક હોતો નથી અને પરનો પણ ઘાતક હોતો નથી. । ૨ ।

ત્રીજા સૂત્રનો ભાવાર્થ—" चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता " ઇત્યાદિ. આત્મતમ આદિ રૂપે પુરુષના જે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ—(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતાના મનને જ ખેદયુક્ત કરે છે, શિષ્યાદિ રૂપ પરને ખેદયુક્ત કરતો નથી. એ જ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ ભાંગાનો ભાવાર્થ પણ સમજી લેવો. । ૩ ।

"चत्तारि" इत्यादि स्पष्टम्। नवरम्-एकः-कश्चित् पुरुषः आत्मदमः-आत्मानं-स्वं दमयति-दमवन्तं करोतीत्यात्मदमो भवति, किन्तु परदमो-ऽन्यदमको न भवति १, एवं शेषभङ्गत्रिकेऽपि विवरणमूह्यम्, अत्र परशब्देन शिष्यस्तुरगादिर्वा गृह्यते ।४। ।४। सू० ४९ ॥

पूर्वं दम उक्तः, स च गर्हणीयगर्हातो भवतीति गर्हां निरूपयितुमाह—

मूलम्—चउव्विहा गरहा पण्णत्ता, तं जहा-उवसंपज्जामित्तेगा गरहा १, वितिगिच्छामित्तेगा गरहा २, जं किंचिमिच्छामित्तेगा गरहा ३, एवंवि पन्नत्तेगा गरहा ४। सू० ५०।

छाया—चतुर्विधा गर्हा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-उपसंपद्ये इत्येका गर्हा १, विचिकित्सामि इत्येका गर्हा २, यत्किञ्चित् मिथ्या मे इत्येका गर्हा ३, एवमपि प्रज्ञप्तैका गर्हा ४। सू० ४९।

टीका—"चउव्विहा गरहा" इत्यादि-गर्हा-गुरुसाक्षिका आत्मनो निन्दा, सा चतुर्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-उपसंपद्ये-गुरुमाश्रयामि स्वदोषं निवेदयितु, गृह्णामि

उनका तात्पर्य ऐसा है कि कोई एक पुरुष ऐसा है जो स्वयंको दमवाला करता है, दबाता है, वशमें करता है, परशिष्य आदिको नहीं १ इसी तरहसे अवशिष्ट तीन भङ्ग और समझ लेना चाहिये। यहां परशब्दसे शिष्य अथवा तुरग-घोडा आदिका ग्रहण हुवा है ॥ सू० ४९ ॥

दमके विषयमें जो कहा गया है सो वह गर्हणीयकी गर्हासे होता है। अतः-अब सूत्रकार गर्हाका निरूपण करते हैं।

"चउव्विहा गरहा पण्णत्ता" इत्यादि--

टीकार्थ-गर्हा चार प्रकारकी होती है, गुरु साक्षिक आत्मनिन्दाका नाम गर्हा है। इनमें एक गर्हा ऐसी होती है 'जो अपने दोषको निवेदन करनेके

ચોથા સૂત્રમાં આત્મદમ આદિ જે ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ—(૧) કોઇ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતાને જ દમે છે, વશમાં રાખે છે, અન્યને દમતો વશમાં રાખતો નથી. એ જ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ ભાંગાનો ભાવાર્થ પણ જાતે જ સમજી લેવો ॥ સૂ. ૪૯ ॥

પહેલા સૂત્રને અન્તે જે દમનું કથન કર્યું તે ગર્હણીયની ગર્હાથી જ સંભવી શકે છે. તેથી હવે સૂત્રકાર ગર્હાનું નિરૂપણ કરે છે—

"चउव्विहा गरहा पण्णत्ता" ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ–ગર્હા ચાર પ્રકારની કહી છે. ગુરુની સમક્ષ અથવા ગુરુસાક્ષિક આત્મનિન્દાને ગર્હા કહે છે. એક ગર્હા એવી હોય છે કે જે આ પ્રકારના આત્મ

वा समुचितं प्रायश्चित्तम्, इत्येवं प्रकारः परिणामः, एका-प्रथमा गर्हा भवति। यद्यपि 'उपसंपद्ये' इति गर्हायाः कारणभूत आत्मनः परिणामस्तथापि कारणभूते तस्मिन्नात्मपरिणामे कार्यभूता गर्हा आरोप्यत इति कारणे कार्योपचाराहुपसंपत्तिरूप आत्मपरिणामोऽपि गर्हा, गर्हासमानफलत्वाद् वा य आत्मपरिणामो गर्हेति। गर्हासंपन्नस्य तथाविधात्मपरिणामसंपन्नस्य चेत्युभयोरप्याराधकत्वं समानम्। तत्र गर्हासम्पन्नस्याराधकत्वं 'गरहणयाएणं भंते' इत्यादिना उत्तराध्ययनसूत्रस्यैकोनत्रिंशदध्ययनोक्तवचनेनाऽनन्तघातिपर्यवक्षपकत्वात् प्रसिद्धमेव।

लिये मैं गुरुके पास जाता हूं, अथवा उनसे समुचित समुचित प्रायश्चित्त लेता हूं' इस प्रकारके परिणामरूपिणी होती है। यद्यपि-"उपसंपद्ये" इस क्रियापदसे वह प्रगट किया गया है कि गर्हाका कारणभूत आत्माका परिणाम होता है। फिरभी यहां जो उस परिणामको गर्हा कहा गया है सो उस परिणाममें कार्यभूत गर्हाका आरोप किया गया है। इस लिये कारणमें कार्यका उपचार (करने) से उपसंपत्तिरूप आत्मपरिणामभी गर्हा कह दिया गया है। अथवा-यह परिणाम गर्हाका जैसा फलवाला होता है इसलियेभी उसे गर्हा कह दिया गया है, जो गर्हासे संपन्न होता है। उसमें, और गर्हाका परिणामवाला होता है, उसमें आराधकता समान होती है।

गर्हा संपन्नमें आराधकता "गरहणयाएणं भंते १ इत्यादि।

जो यह सूत्ररूप वचन उत्तराध्ययन सूत्रके २९ वें अध्ययनमें कहा गयाहै उससे प्रसिद्धहीहै। क्योंकि-गर्हा सम्पन्न प्राणी अनन्त आत्मगुण-

---

પરિણામરૂપ હોય છે-"હું મારા દોષોને પ્રકટ કરવા માટે ગુરુની પાસે જઉં છું અને યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત લઉં છું." જો કે "उपसंपद्ये" આ ક્રિયાપદથી એ પ્રકટ કરવામાં આવ્યુ છે કે આત્માનું પરિણામ ગર્હાના કારણભૂત હોય છે, છતાં અહીં તે પરિણામને જે ગર્હારૂપે પ્રકટ કરવામાં આવ્યુ છે તે આ પરિણામમાં કાર્યભૂત ગર્હાના આરોપણની અપેક્ષાએ કરવામાં આવ્યું છે. કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને ઉપસંપત્તિ રૂપ આત્મપરિણામને પણ ગર્હા રૂપે પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે. અથવા તે પરિણામ ગર્હાના જેવા ફળવાળું હોય છે તેથી પણ તેને ગર્હા રૂપ કહેવામાં આવ્યું છે. જે ગર્હાથી સંપન્ન હોય છે તેમાં અને જે ગર્હાના પરિણામવાળો હોય છે તેમાં આરાધકતા સમાન હોય છે. "गरहणयाएणं भंते" ઇત્યાદિ જે સૂત્રપાઠ ઉત્તરાધ્યાયન સૂત્રના ૨૯ માં અધ્યયનમાં આપવામાં આવ્યો છે, તેના દ્વારા ગર્હા સંપન્નમાં આરાધકતાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે ગર્હાસંપન્ન જીવ અનન્ત

तथाविधात्मपरिणामसंपन्नस्य तु आराधकत्व भगवतीसूत्रे प्रोक्तम्, तथाहि—" निग्गंथेण य गाहावइकुलं पिंडवायपडियाए पविट्ठेणं अन्नयरे अकिच्चट्ठाणे पडिसेविए, तस्स णं एवं भवइ—इहेव ताव अहं एयस्स ठाणस्स आलोएमि, पडिक्कमामि, निंदामि, गरिहामि, विउट्टामि, विसोहेमि अकरणयाए अब्भुट्ठेमि, आहारिहं पायच्छित्तं तवोकम्म पडिवज्जामि, तओ पच्छा थेराणं अंतियं आलोएस्सामि जाव तवोकम्मं पडिवज्जिस्सामि। से य संपट्ठिए असंपत्ते थेरा य पुव्वामेव अमुहा सिया, से णं भंते! किं आराहए विराहए ?, गोयमा! आराहए नो विराहए" १। इत्यादि (भगवती० श० ८ उ० ६ सू०३)

छाया—निर्ग्रन्थेन च गाथापतिकुलं पिण्डपातप्रतिज्ञया प्रविष्ठेन अन्यतरत् अकृत्यस्थानं प्रतिसेवितं, तस्य खल्वेवं भवति-इहैव तावदहमेतस्य स्थानस्य

घातिक कर्मांशोंका नाश करनेवाला होता है। तथा-गर्हा परिणामसे संपन्नप्राणीमें आराधकता भगवती सूत्रमें कही गई है वहांका वह पाठ इस प्रकारसे है। "निग्गंथेण य गाहावइकुलं पिंडवायपडियाए पविट्ठेणं अन्नयरे अकिच्चट्ठाणे पडिसेविए तस्सणं एवं भवइ। इहेव ताव अहं एयस्स ठाणस्स आलोएमि-पडिक्कमामि-निंदामि-गरिहामि-विउट्टामि विसोहेमि अकरणयाए अब्भुट्ठेमि आहारिहं पायच्छित्तं तवोकम्मं पडिवज्जिस्सामि। सेय संपट्ठिए असंपत्ते थेराय पुव्वामेव अमुहा सिया सेणं भंते १, किं आराहए विराहए २, गोयमा १, आराहए नो विराहए १ इत्यादि (भगवती श. ८ उ. ६ सू०३)

इस भगवतीके पाठसे वह प्रतिपादित किया गया है कि-किसी गृहस्थके यहां आहार ग्रहण करनेके लिये प्रविष्ट हुवे साधु द्वारा यदि

આત્મગુણઘાતિક કર્માંશોનો નાશ કરનારો હોય છે. તથા ગર્હા પરિણામથી સંપન્ન જીવમાં આરાધકતાનું પ્રતિપાદન ભગવતી સૂત્રમાં કરવામાં આવ્યું છે, ત્યાં આ પ્રકારનો સૂત્રપાઠ આપ્યો છે—" निग्गंथेण य गाहावइकुलं पिंडवायपडियाए पविट्ठेणं अन्नयरे अकिच्चट्ठाणे पडिसेविए, तस्स णं एवं भवइ-इहेव ताव अहं एयस्स ठाणस्स आलोएमि पडिक्कमामि, निंदामि, गरिहामि, विउट्टामि, विसोहेमि अकरणयाए अब्भुट्ठेमि, आहारिहं पायच्छित्त तवोकम्मं पडिवज्जिस्सामि। सेय संपट्ठिए असंपत्ते थेराय पुव्वामेय अमुहा सिया। सेणं भंते! किं आराहए विराहए ?गोयमा! आराहए नो विराहए" ઇત્યાદિ. (ભગવતી સૂ. શ. ૮ ઉ. ૬સૂ.૩)

ભગવતી સૂત્રના આ સૂત્રપાઠનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે–" હે ભગવન્! કોઇ એક ગૃહસ્થને ત્યાં આહાર ગ્રહણ કરવા નિમિત્તે ગયેલા સાધુ વડે કોઇ

आलोचयामि, प्रतिक्रमामि, निन्दामि, गर्हे, वित्रोट्यामि, विशोधयामि, अकरणतयाऽभ्युत्तिष्ठे, यथार्हं प्रायश्चित्तं तपःकर्म प्रतिपद्ये, ततः पश्चात् स्थविराणामन्तिके आलोचयिष्यामि यावत् तपःकर्म प्रतिपत्स्ये। स च संप्रस्थितः असंप्राप्तः स्थविराश्च पूर्वमेव अमुखाः स्युः, स खलु भदन्त! किमाराधको विराधकः?, गौतम! आराधको नो विराधकः ।१।

स्थविराः-अमुखाः-निर्वाचः-वातादिव्याधिना मूकत्वं प्राप्ता इत्यर्थः। एवं स्थविरामुखवत् स्वामुख-स्वमरण-स्थविरमरण-स्वस्थविरोभयमरण-रूपाऽऽलापक

किसी अकृत्य स्थानका सेवन होजाता है तो वह ऐसा शोचता है कि मैं इस अकृत्य स्थानकी आलोचना करता हूं, निन्दा करता हूं। इसके बाद "मैं स्थविरोंके पास आलोचना आदि कर लूगा" इस प्रकारको विचारकर वह वहांसे चल देता है। उसके आनेसे पहलेही वे स्थविर (जिनके पास आरहा है) वातादि व्याधिके कारण यदि मूक होजावें तो ऐसी स्थितिमें वह आराधक है ? या विराधक है ?। उत्तरमें प्रभु कहते हैं-हे गौतम ! वह आराधक है विराधक नहीं है इत्यादि।

स्थविरामुख स्थविर अमुख हो जावे अर्थात् वातादि व्याधिसे मूक हो जावे, इसी प्रकार यदि स्थविरके पास जानेवाला मुनि स्वयं अमुख हो जावे १, मर जावे २, अथवा स्थविरका मृत्यु हो जावे ३, अथवा अपने

અકૃત્ય સ્થાનનું (અતિચારનું) સેવન થઈ જાય છે. તે સાધુ એવો વિચાર કરે છે કે "હું આ અકૃત્ય સ્થાનની આલોચના કરૂં છું, નિંદા, ગર્હા આદિ કરૂં છું, ત્યારબાદ હુ સ્થવિરો પાસે આલોચના આદિ કરી લઇશ." આ પ્રકારનો વિચાર કરીને તે ત્યાંથી નીકળી પડે છે. પણ તે સ્થવિરની પાસે પહોંચે તે પહેલાં તો તે સ્થવિર વાતાદિને કારણે નિર્વાક (મૂક) થઈ જાય છે. તો આ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં તે સાધુને આરાધક ગણવો કે વિરાધક?

મહાવીર પ્રભુનો ઉત્તર—"હે ગૌતમ ! તે આરાધક જ ગણાય, વિરાધક નહીં" ઈત્યાદિ.

સ્થવિર મુખ, સ્થવિર અમુખ થઈ જાય અર્થાત્ વાતાદિ વ્યાધિથી મૂંગા થઈ જાય, તેવી જ રીતે સ્થવિરની પાસે આવનાર મુનિ પોતે જ અમુખ (મૂંગા) થઇ જાય ૧, મરી જાય ૨, અગર સ્થવિરનું મરણ થઇ જાય ૩, અથવા પોતાનું અને સ્થવિરનુ એમ બન્નેનું મરણ થઇ જાય, એ ચાર આલાપકો પણ અહીં સમજી લેવા જોઇએ. આ પૂર્વોક્ત પાંચે આલાપકોમાં તથા-

चतुष्टयं विज्ञेयम्। एतेषु पञ्चस्वप्यालापकेषु तथाविधात्मपरिणामसंपन्नस्याऽऽराधकत्वमेव भगवता भगवतीसूत्रेऽष्टमशतके षष्ठोद्देशे प्रतिपादितमिति।

तथा-विचिकित्सामि-वि-विशेषेण विविधप्रकारैर्वा चिकित्सामि प्रतिकरोमि-दूरीकरोमि गर्हणीयान् दोषानित्येवं विचाररूपा एका-अपरा द्वितीया गर्हा भवति २।

तथा-यत्किञ्चित्-अनुचितं-संयमविरुद्धमतिचारादिरूपं तत् मिथ्या निष्फलं भवतु मे मम, इत्येवं विचारलक्षणा एका-अन्या तृतीया गर्हा भवति ३।

तथा-एवमपि-एवंजातीयेन अन्येनापि सेवितदोषपश्चात्तापकरणरूप-गर्हणहेतुभूतात्मपरिणामप्रकारेण एका-अन्या चतुर्थी गर्हा प्रज्ञप्ता-कथिता जिनैः। अयमपि प्रकारो गर्हाहेतुत्वाद् गर्हेति। सू० ५०।

और स्थविर दोनोंको मृत्यु हो जावे ४। ये चार आलापक भी यहां जान लेना चाहिये। इन पूर्वोक्त पांचों आलापकों में तथाविध-शुद्ध आत्मपरिणति संपन्न मुनिको भगवानने भगवती सूत्रके आठवें शतक के छट्ठे उद्देशे में आराधक ही कहा है, विराधक नहीं।

तथा-" विचिकित्सामि " में विशेष रूपसे, अथवा-विविध प्रकारोंसे गर्हणीय दोषोंको दूर करता हूं ऐसा विचार स्वरूप द्वितीय गर्हा होती है २। तथा-जो मैंने संयम विरुद्ध अतिचार आदि किये हैं 'वे सबके सब मिथ्या निष्फल हो जांय' ऐसी विचारधारावाली तीसरी गर्हा है ३। तथा-सेवित दोषोंके प्रति पश्चात्ताप करना ऐसा आत्मपरिणामही चतुर्थी गर्हा है ॥ सू० ५० ॥

विध शुद्ध આત્મપરિણતિ સંપન્ન મુનિને ભગવાને ભગવતી સૂત્રના આઠમા શતકના છઠ્ઠા ઉદ્દેશામાં આરાધકજ કહ્યા છે, વિરાધક નહીં.

(૨) તથા " विचिकित्सामि " હું વિશેષ રૂપે અથવા વિવિધ પ્રકારે ગર્હણીય દોષોને દૂર કરૂં છું, આ પ્રકારના વિચારસ્વરૂપ દ્વિતીય ગર્હા હોય છે

(૩) " મેં જે સંયમ વિરૂદ્ધના અતિચારોનું સેવન કર્યું છે, તે બધાં મિથ્યા નિષ્ફળ બની જાઓ, " આ પ્રકારની વિચારધારાવાળી ત્રીજી ગર્હા છે.

(૪) સેવિત દોષોને માટે પશ્ચાત્તાપ કરવો, આ પ્રકારનું જે આત્મપરિણામ છે તેને ગર્હાનો ચોથો પ્રકાર કહે છે. ॥ સૂ. ૫૦ ॥

पूर्वं गर्हा प्रोक्ता, सा च दोषत्यागिन एव सम्यग् भवति नान्यस्येति दोषत्यागि जीवस्वरूपं निरूपयितुं सप्तदश चतुर्भङ्गीसूत्राण्याह—

मूलम्—चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा--अप्पणो णाममेगे अलमंथू भवइ णो परस्स १,परस्स णाममेगे अलमंथू भवइ णो अप्पणो २, एगे अप्पणोवि अलमंथू भवइ परस्सावि ३, एगे णो अप्पणो अलमंथू भवइ णो परस्स ।४। १।

चत्तारि मग्गा पण्णत्ता, तं जहा-उज्जू णाममेगे उज्जू १, उज्जू णाममेगे वंके २, वंके णाममेगे उज्जू ३, वंके णाममेगे वंके ४। ।२। एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पणत्ता, तं जहा--उज्जू णाममेगे उज्जू० ४ ।३ ।

चत्तारि मग्गा पण्णात्ता, तं जहा—खेमे णाममेगे खेमे १, खेमे णाममेगे अखेमे० ।४। ।४। एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा—खेमे णाममेगे० ।४।।५।

चत्तारि मग्गा पण्णत्ता, तं जहा—खेमे णाममेगे खेमरूवे० ४, ।६। एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा—खेमे णाममेगे खेमरूवे० ४ ।७।

चत्तारि संबुक्का पण्णत्ता, तं जहा--वामे णाममेगे वामावत्ते १, वामे णाममेगे दाहिणावत्ते २, दाहिणे णाममेगे वामावत्ते ३, दाहिणे णाममेगे दाहिणावत्ते ४, । ८ । एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा—वामे णाममेगे वामावत्ते० ।४। ।९।

चत्तारि धूमसिहाओ पण्णत्ताओ, तं जहा—वामा णाम-

मेगा वामावत्ता ४, ।१०। एवामेव चत्तारित्थीओ पण्णत्ताओ, तं जहा-वामा णाममेगा वामावत्ता० ।११।

चत्तारि अग्गिसिहाओ पण्णत्ताओ, तं जहा-वामा णाममेगा वामावत्ता ४, ।१४। एवामेव चत्तारित्थीओ पण्णात्ताओ, तं जहा-वामा णाममेगा वामावत्ता० ४, ।१३॥

चत्तारि वायमंडलिया पण्णत्ताओ, तं जहा--वामा णाममेगा वामावत्ता० ४, ।१४। एवामेव चत्तारित्थीओ पण्णत्ताओ, तं जहा--वामा णाममेगा वामावत्ता० ४, ।१५।

चत्तारि वणसंडा पण्णत्ता, तं जहा--वामे णाममेगे वामावत्ते० ४, ।१६। एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा--वामे णाममेगे वामावत्ते० ४, ।१७॥ सू० ५१॥

छाया—चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—आत्मनो नामैकोऽलमस्तु भवति नो परस्य १, परस्य नामैकोऽलमस्तु भवति नो आत्मनः २, एक आत्मनोऽपि अलमस्तु भवति परस्यापि ३, एको नो आत्मनोऽलमस्तु भवति नो परस्य । । १ ।

चत्वारो मार्गाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—ऋजुर्नामैक ऋजुः १, ऋजुर्नामैको वक्रः २, वक्रो नामैक ऋजुः ३, वक्रो नामैको वक्रः ४ ।२। एवमेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—ऋजुर्नामैक ऋजुः ४, । ३ ।

चत्वारो मार्गाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—क्षेमो नामैकः क्षेमः १, क्षेमो नामैकोऽक्षेमः ४, ।४।, एवमेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—क्षेमो नामैकः क्षेमः४,।५।

चत्वारो मार्गाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—क्षेमो नामैकः क्षेमरूपः, क्षेमो नामैकोऽक्षेमरूपः ४, ।६। एवमेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—क्षेमो नामैकः क्षेमरूपः ४, ।७।

चत्वारः शम्बूकाः प्रज्ञप्ताः तद्यथा—वामो नामैको वामाऽऽवर्तः १, वामो नामैको दक्षिणाऽऽवर्तः २, दक्षिणो नामैको वामाऽऽवर्तः ३, दक्षिणो नामैको दक्षिणाऽऽवर्तः ४, ।८। एवमेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—वामो नामैको वामाऽऽवर्तः० ४, ।९।

चतस्रो धूमशिखाः प्रज्ञप्ताः तद्यथा–वामा नामैका वामाऽऽवर्ता० ४, ।१०। एवमेव चतस्रः स्त्रियः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–वामा नामैका वामाऽऽवर्ता० ४, ।११।

चतस्रोऽग्निशिखाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–वामा नामैका वामाऽऽवर्ता० ४, ।१२। एवमेव चतस्रः स्त्रियः प्रज्ञप्ताः तद्यथा–वामा नामैका वामाऽऽवर्ता० ४, १३।

चतस्रो वातमण्डलिकाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–वामा नामैका वामाऽऽवर्ता०, ४, १४। एवमेव चतस्रः स्त्रियः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–वामा नामैका वामाऽऽवर्ता० ४,।१५।

चत्वारो वनखण्डाः प्रज्ञप्ता तद्यथा–वामो नामैको वामाऽऽवर्त० ४, (१६) एवमेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–वामो नामैको वामाऽऽवर्तः० ४ (१७) सू० ५१

टीका–"चत्तारि पुरिसजाया" इत्यादि=स्पष्टम्–नवरम् एकः–कश्चित् पुरुषः आत्मनः–स्वस्य दुर्नयेषु प्रवर्तमानस्य अलमस्तु=निषेधको भवति । यद्वा–समय-परिभाषया–'अलमत्थु' इति शब्दः समर्थार्थकः, ततश्चायमर्थः–एकः–कश्चित् पुरुषः आत्मनः–स्वस्य निग्रहे समर्थः–कुशलो भवति, किन्तु परस्य अन्यस्य अल-

यह गर्हा दोषत्यागी को ही समीचीन होती है अन्यको नहीं, इसके लिये अब सूत्रकार दोषत्यागी जीव स्वरूपका निरूपण चतुर्भङ्गीवाले १७ सूत्रोंको कहते हैं । "चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता" इत्यादि–

टीकार्थ–पुरुष जात चार कहे गयेहैं जैसे–कोई एक पुरुष ऐसा होताहै जो दुर्नयमें प्रवृत्त अपने आपका "अलमस्तु" निषेधक होता है, अथवा कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो अपने आपका निग्रह करनेमें कुशल समर्थ होता है । यहां–"अलमस्तु" शब्दका अर्थ समय भाषाके अनुसार समर्थ होता है, कुशल होता है, किन्तु–"णो परस्स" परका निषेधक वा उसका निग्रह करनेमें समर्थ नहीं होता है १, ऐसा पुरुष

આ ગર્હા દોષત્યાગીને જ સમીચીન થાય છે–અન્યને નહીં તે કારણે હવે સૂત્રકાર ચતુર્ભંગીવાળા ૧૭ સૂત્ર દ્વારા દોષત્યાગી જીવનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે. "चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता" ઇત્યાદિ–

ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે–(૧) કોઇ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે દુર્નયમાં પ્રવૃત્ત પોતાની જાતને "अलमस्तु" રોકવાને સમર્થ હોય છે, અથવા કોઇ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પોતાના આત્માનો અથવા ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવાને સમર્થ હોય છે, પણ "णो परस्स" પરનો નિષેધક હોતો નથી, અથવા પરનો નિગ્રહ કરવાને સમર્થ હોતો નથી (અહીં 'अलम्' પદનો અર્થ સમય પરિભાષા અનુસાર 'સમર્થ–કુશળ' થાય છે) એવો પુરુષ મૌનવ્રતી સાધુરૂપ હોય છે.

मस्तु–निषेधकः समर्थो वा न भवति । एतज्जातीयः पुरुषो मौनव्रतिसाधुप्रभृतिः। एवं शेषभङ्गत्रिकं विवरणीयम् ४ । १ ।

मौनव्रती साधुरूप होता है । " परस्स णाम मेगे अलमंथू भवइ, णो अप्पणो २ " तथा कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो परका दुर्नयमें प्रवर्तमान दूसरे पुरुषका निषेधक होता है, अथवा–उसके निग्रह करनेमें समर्थ, वा कुशल होता है, अपने आपका निग्रह करनेमें समर्थ वा कुशल नहीं होता है ।

" एगे अप्पणो वि अलमंथू भवइ परस्सवि ३ " कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो दुर्नयादिमें प्रवर्तमान अपने आपकाभी निषेधक होता है। वा अपने आपका भी निग्रह करनेमें समर्थ–कुशल होता है और दूसरेकाभी निषेधक होता है, या उसके निग्रह करनेमेंभी कुशल होता है ३ । " एगे णो अप्पणो अलमंथू भवइ णो परस्स ४ " तथा–कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो दुर्नयमें प्रवर्तमान अपने आपकाभी निषेधक नहीं होता है, या निग्रह करनेमें समर्थ नहीं होता है और दूसरेकाभी निषेधक नहीं होता है, या निग्रह करनेमें समर्थ नहीं होता है। इस प्रकारसे ये पुरुषजात चार होते हैं ।

(२) " परस्स णाममेगे अलमंथू भवइ, णो अप्पणो " કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે દુર્નયમાં પ્રવૃત્તમાન એવા અન્ય પુરુષનો નિષેધક હોય છે. અથવા અન્યનો નિગ્રહ કરાવવામાં કુશળ અથવા સમર્થ હોય છે, પણ પોતાનો નિગ્રહ કરવાને સમર્થ અથવા કુશળ હોતો નથી.

(૩) " एगे अप्पणो वि अलमंथू भवइ परस्स वि " કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે દુર્નયાદિમાં પ્રવૃત્તમાન પોતાના આત્માનો પણ નિષેધક હોય છે, અને પરનો નિષેધક હોય છે. અથવા પોતાના આત્માનો નિગ્રહ કરવામાં પણ સમર્થ અથવા કુશળ હોય છે અને પરનો નિગ્રહ કરવામાં પણ સમર્થ અથવા કુશળ હોય છે.

(૪) " एगे णो अप्पणो अलमंथू भवइ, णो परस्स " કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે દુર્નયમાં વર્તમાન એવા પોતાના આત્માનો નિષેધક હોતો નથી અથવા નિગ્રહ કરવાને સમર્થ હોતો નથી, અને પરનો નિષેધક પણ હોતો નથી, અથવા નિગ્રહ કરાવવાને સમર્થ હોતો નથી. આ પ્રમાણે ચાર પુરુષ પ્રકાર કહ્યા છે. । ૧ ।

"चत्तारि मग्गा" इत्यादि-मार्गाश्चत्वारः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-एकः-कश्चिन्मार्गः ऋजुः-आदितोऽनन्तश्चापि ऋजुः-सरलः, यद्वा-दृष्टौ ऋजुः प्रतिभाति यथार्थरूपपरिचयेनापि ऋजुरेव=सरल एव भवति। शेषं भङ्गत्रय सुबोधम्। २

"एवामेवे"-त्यादि-एवमेव=मार्गवदेव, पुरुषजातानि चत्वारि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-एकः-कश्चित् पुरुषः पूर्वमृजुः पश्चादपि ऋजुरिति कालमपेक्ष्य व्याख्येयम्। यद्वा-एकः पुरुषः आन्तरतोऽपि ऋजुः बाह्यतोऽपि च ऋजुर्भवतीति व्याख्येयम्। शेषभङ्गत्रिकं सुगमम्। ३

"चत्तारि मग्गा पण्णत्ता" चार मार्ग कहे गये हैं, जैसे-ऋजु ऋजु १, ऋजु वक्र २, वक्र ऋजु ३ और वक्र वक्र ४। इसमें जो मार्ग आदिसे अन्त तक सरल होता है, अथवा जो देखनेमें सरल लगता है यथार्थरूपसे परिचयमेंभी सरलही होता है, वह ऋजु ऋजु मार्ग है। जो मार्ग ऋजु दिखने परभी या सरल होने परभी बादमें वक्र टेढामेढा हो जाता है वह ऋजु वक्र मार्ग है २। जो मार्ग पहले वक्र हो बादमें ऋजु हो तो ऐसा वह मार्ग वक्र ऋजु कहा जाता है, तथा पहलेही से जो मार्ग वक्र हो और बादमें भी वह वक्र वक्र मार्ग कहा जाता है २।

"एवामेव" इत्यादि. इसी तरहसे इस मार्गकी तरहसे ही पुरुष जात चार कहे गये हैं, जैसे-कोई एक पुरुष पहले ऋजु प्रकृतिसे सरल होता है और बादमें भी वह सरलका सरलही बना रहता है, यह कालकी

"चत्तारि मग्गा पण्णत्ता" ઈત્યાદિ. ચાર પ્રકારના માર્ગ કહ્યા છે—(૧) ઋજુ ઋજુ, (૨) ઋજુ વક્ર, (૩) વક્ર ઋજુ અને (૪) વક્ર વક્ર જે માર્ગ આદિથી અંત સુધી સરળ હોય છે, અથવા જે દેખાવમાં પણ સરળ લાગે છે અને યથાર્થ રૂપ પરિચયમાં પણ સરલ જ જણાય છે, તેને 'ઋજુ ઋજુ માર્ગ કહે છે. (૨) જે માર્ગ શરૂઆતમાં સરલ દેખાતો હોવા છતાં પણ પાછળથી વક્ર (વાંકો ચૂંકો-ખાડા ટેકરાવાળો) લાગે છે, તે માર્ગને ઋજુ વક્ર માર્ગ કહે છે. (૩) જે માર્ગ પહેલાં વક્ર લાગતો હોય પણ પછી સરલ બની જાય છે, તે માર્ગને વક્ર ઋજુ માર્ગ કહે છે (૪) જે માર્ગ પહેલાં પણ વક્ર હોય અને પછી પણ વક્ર જ હોય, તે માર્ગને વક્ર વક્ર માર્ગ કહે છે. ।૨।

"एवामेव" ઈત્યાદિ. એ જ પ્રમાણે પુરુષો પણ ચાર પ્રકારના કહ્યા છે.

(૧) કોઈ એક પુરુષ પહેલાં ઋજુ પ્રકૃતિને લીધે સરલ હોય છે અને પછી પણ તે સરલ જ રહે છે. કાળની અપેક્ષાએ આ પહેલો ભાંગો બને છે. અથવા કોઈ એક પુરુષ આન્તરિક રીતે પણ સરલ હોય છે અને બહારથી

"चत्तारि मग्गा" इत्यादि–मार्गाश्चत्वारः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–एकः–कश्चिन्मार्गः आदौ निरुपद्रवतया क्षेमः–कल्याणकरो भवति पुनरन्ते च क्षेमो भवति, यद्वा–लोकप्रख्यातौ क्षेमः पुनस्तत्त्वतोऽपि क्षेमो भवतीति व्याख्येयम् । एवं शेषभङ्गत्रिकं बोध्यम् । ४ ।

"एवामेवे" त्यादि–एवमेव मार्गवदेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-एकः कश्चित्पुरुषः क्रोधाद्युपद्रवरहितत्वेन क्षेमः स एव पुनः पश्चादपि क्षेमः शेषं भङ्गत्रयं सुगमम् । ५ ।

अपेक्षा करके प्रथम भङ्ग है । यद्वा–कोई एक पुरुष अन्तरङ्गकी अपेक्षा भी इसी तरहसे व्याख्यात कर लेना चाहिये । ३ ॥

"चत्तारि मग्गा" पुनश्च—मार्ग चार कहे गये हैं, जैसे–क्षेम क्षेम १, क्षेम अक्षेम २, अक्षेम क्षेम ३ और अक्षेम अक्षेम ४ । जो मार्ग पहलेभी निरुपद्रव होनेसे कल्याणकर होता है । पुनः–अन्तमेंभी वह निरुपद्रव होनेसे कल्याणकर होता है, ऐसा मार्ग क्षेम क्षेम इस प्रथम भंगमें परिगणित हुवा है । यद्वा–जैसा वह परलोकमें प्रख्यात होताहै वैसाही वह वास्तवमेंभी होताहै, इस तरहसेभी वह क्षेम क्षेम रूप होता है । अवशिष्ट तीन भंग भी इसी प्रकारसे समझ लेना चाहिये ।

इसी प्रकारसे पुरुष जातभी चार कहे गये हैं, जैसे–कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो क्रोधादिरूप उपद्रवसे रहित होनेके कारण क्षेमरूप

પણ સરલ જ હોય છે. એ જ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ ભાંગા પણ જાતે જ સમજી શકાય એવા છે. । ૩ ।

"चत्तारि मग्गा" ઇત્યાદિ. માર્ગના આ પ્રમાણે પણ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) ક્ષેમ ક્ષેમ, (૨) ક્ષેમ અક્ષેમ, (૩) અક્ષેમ ક્ષેમ, (૪) અક્ષેમ અક્ષેમ. જે માર્ગ શરૂઆતમાં પણ ઉપદ્રવ રહિત હોવાને લીધે કલ્યાણકારક હોય છે અને આગળ જતાં પણ ઉપદ્રવ રહિત જ હોય છે એવા માર્ગને ક્ષેમ ક્ષેમ માર્ગ કહે છે. અથવા તે માર્ગની ઉપદ્રવ રહિત માર્ગ તરીકેની જેવી ખ્યાતિ હોય છે, એવો જ ઉપદ્રવ રહિત તે વાસ્તવમાં પણ હોય છે. તે કારણે પણ તેને ક્ષેમ ક્ષેમરૂપ માર્ગ કહે છે. એ જ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ ભાંગાનો ભાવાર્થ પણ સમજવો. । ૪ ।

એ જ પ્રમાણે પુરુષોના પણ 'ક્ષેમ ક્ષેમ' આદિ ચાર પ્રકાર પડે છે. જેનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) કોઇ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે ક્રોધાદિ રૂપ ઉપદ્રવથી રહિત હોવાથી ક્ષેમરૂપ હોય છે, અને આગળ જતાં

"चत्तारि मग्गा" इत्यादि–स्पष्टम् । एको मार्गो भावतोऽनुपद्रवत्वेन क्षेमः स एव द्रव्यत आकृत्या क्षेमरूपः–सुन्दरो भवति । शेषं भङ्गत्रिकं सुबोधम् ।६।

"एवामेवे" त्यादि–एवमेव–मार्गवदेव पुरुषजातानि चत्वारि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–एकः पुरुषः प्रथमं क्रोधाद्युपद्रवरहिततया क्षेमः स एव पश्चादपि आकारेणापि क्षेमरूपः–सुन्दरः, भावद्रव्यलिङ्गयुक्तः साधुः । इति प्रथमो भङ्गः १ ।

एकः पुरुषो भावतः क्षेमः, द्रव्यतस्तु अक्षेमः राजादिकारणवशाद् द्रव्यलिङ्गरहितः साधुरिति द्वितीयः २ । एकः–कश्चित्पुरुषो भावतोऽक्षेमः, द्रव्यतः क्षेमः

होता है, वही पुनः आगे चलकरभी क्षेमरूपही बनो रहता है । इसी प्रकारसे शेष तीन भङ्गभी समझ लेना चाहिये ५ ।

पुनश्च—"चत्तारि मग्गा" इत्यादि मार्ग चार रूप कहे गये हैं, जैसे–क्षेम क्षेमरूप १, क्षेम अक्षेमरूप २, अक्षेम क्षेमरूप ३ और अक्षेम अक्षेमरूप ४ । कोई मार्ग ऐसा होना है जो भावतः अनुपद्रव रूपसे क्षेमरूप होता है और वही द्रव्यसे आकृतिसेभी क्षेमरूप सुन्दर होता है १ बाकीके तीन भङ्ग सुबोध हैं ।

"एवामेव" इत्यादि—इसी प्रकारसे पुरुषजात–पुरुष प्रकारभी चार कहे गये हैं, जैसे–कोई एक पुरुष पहलेसे भी क्रोधादिरूप उपद्रवसे रहित होनेसे भावद्रव्य लिङ्गसे युक्त साधुकी तरह क्षेमरूप होता है और पश्चात्भी आकारसे क्षेमरूप सुन्दर होता है, यह प्रथम भङ्ग है । कोई एक पुरुष भावकी अपेक्षा क्षेमरूप होता है पर द्रव्यकी अपेक्षा

પણ ક્ષેમરૂપ જ ચાલુ રહે છે. એ જ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ ભાંગા પણ જાતે જ સમજી લેવા. । ૫ ।

વળી માર્ગના આ પ્રમાણે ચાર પ્રકાર પણ કહ્યા છે—(૧) ક્ષેમ ક્ષેમરૂપ, (૨) ક્ષેમ અક્ષેમરૂપ, (૩) અક્ષેમ ક્ષેમરૂપ, (૪) અક્ષેમ અક્ષેમરૂપ.

આ સૂત્રનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—(૧) કોઇ માર્ગ ભાવની અપેક્ષાએ ઉપદ્રવ રહિત હોવાથી ક્ષેમરૂપ હોય છે અને એ જ માર્ગ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ આકૃતિ (સ્વરૂપ) ની અપેક્ષાએ પણ ક્ષેમરૂપ જ હોય છે. બાકીના ત્રણ ભાંગાનો અર્થ પણ પહેલા ભાંગાને આધારે સમજી લેવો. । ૬ ।

"एवामेव" ઇત્યાદિ. એ જ પ્રમાણે પુરુષ પ્રકાર પણ ચાર કહ્યા છે—(૧) કોઇ એક પુરુષ પહેલાં પણ ક્રોધાદિ રૂપ ઉપદ્રવથી રહિત હોવાને કારણે ભાવ દ્રવ્યલિંગથી યુક્ત સાધુની જેમ ક્ષેમરૂપ હોય છે અને પાછળથી પણ આકારની અપેક્ષાએ ક્ષેમરૂપ જ સુંદર હોય છે. (૨) કોઈ એક પુરુષ ભાવની અપેક્ષાએ ક્ષેમરૂપ હોય છે પણ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ તે રાજાદિક કારણોને લીધે અર્થાત્

साधुवेषधारी निह्नवः । इति तृतीयः ३ । तथा-एकः पुरुषो भावतोऽप्यक्षेमोद्रव्य-तोऽप्यक्षेमः, अन्यतीर्थिको गृहस्थोवेति चतुर्थः । ४ ।

"चत्तारि संबुक्का" इत्यादि शम्बूकाः-शङ्खाः चत्वारः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-एकः-कश्चित् शम्बूकः (शङ्खः) वामः-वामपार्श्वेऽवस्थितत्वात् प्रतिकूलगुणत्वाद्वा, स एव पुनर्वामाऽऽवर्तोभवति १, एकः शङ्खो वामः सन् दक्षिणाऽऽवर्तो भवतिर, एकः शङ्खो दक्षिणः दक्षिणपार्श्वेनियुक्तत्वादनुकूलगुणत्वाद्वासन वामाऽऽवर्तो भवति ३ । तथा – एकः शङ्खो दक्षिणो दक्षिणाऽऽवर्तो भवति ४ ।

वह राजादि कारणवशसे अर्थात् मिथ्यात्वी राजा के कारण द्रव्यलिङ्ग रहित साधुकी तरह अक्षेमरूप हो जाता है २, कोई पुरुष ऐसा होता है जो भावकी अपेक्षा अक्षेमरूप होता है और द्रव्यकी अपेक्षा क्षेमरूप होता है। जैसे-साधु वेषधारी निह्नव ३ तथा कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो भावसेभी अक्षेमरूप होता है और द्रव्यसेभी अक्षेमरूप होता है जैसे अन्यतीर्थिक अथवा गृहस्थजन ४

"चत्तारि शंबुका" शङ्ख चार प्रकारके कहे गये हैं, जैसे-कोई एक शङ्ख वाम पार्श्वमें व्यवस्थित होनेसे अथवा प्रतिकूल गुणवाला होनेसे वाम होता है वही पुनः-वाम आवर्तवाला होता है, यह "वामवामावर्त" ऐसा पहला भङ्ग है। कोई एक शङ्ख ऐसा होता है जो वाम होता हुवा दक्षिणावर्तवाला होता है २, कोई एक शङ्ख ऐसा होता है जो दक्षिण पार्श्वमें नियुक्त होनेसे अथवा-अनुकूल गुणवाला

મિથ્યાત્વી રાજાને કારણે દ્રવ્યલિંગ રહિત સાધુની જેમ અક્ષેમરૂપ થઈ જાય છે (૩) કોઇ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે ભાવની અપેક્ષાએ અક્ષેમરૂપ હોય છે, પણ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ક્ષેમરૂપ હોય છે. જેમકે સાધુ વેષધારી નિહ્નવ. (૪) કોઇ પુરુષ એવો હોય છે કે જે ભાવની અપેક્ષાએ પણ અક્ષેમરૂપ હોય છે અને દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પણ અક્ષેમરૂપ જ હોય છે. જેમકે અન્ય તીર્થિક અથવા ગૃહસ્થજન. । ૭ ।

"चत्तारि शंवुक्का" ઇત્યાદિ શંખ ચાર પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) "વામ વામાવર્ત" કોઇ એક શંખ વામપાર્શ્વમાં વ્યવસ્થિત હોવાથી અથવા પ્રતિકૂળ ગુણવાળો હોવાથી 'વામ' હોય છે. એ જ શંખ વળી વામ આવર્તવાળો હોવાથી 'વામ વામાવર્ત' રૂપ પહેલા પ્રકારનો હોય છે. (૨) "વામ દક્ષિણાવર્ત"–કોઇ એક શંખ એવો હોય છે કે જે વામ હોવા છતાં પણ દક્ષિણાવર્તવાળો હોય છે. (૩) 'દક્ષિણ વામાવર્ત' કોઈ એક શંખ એવો હોય છે કે જે દક્ષિણપાર્શ્વમા નિયુક્ત હોવાથી અનુકૂળ ગુણવાળો હોય છે, પણ વામ આવર્તવાળો હોવાથી તેને 'દક્ષિણ વામાવર્ત' રૂપ ત્રીજા પ્રકારમાં

"एवामेवे"-त्यादि-एवमेव-शम्बूकवदेव, पुरुषजातानि चत्वारि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-एकः कश्चित्पुरुषो नाम्ना वामः स एव प्रतिकूलस्वभावत्वाद् वामाऽऽवर्तः-विपरीतप्रवृत्तिकारको भवति १। तथा एकः कश्चित्पुरुषो नाम्ना वामः स एवानुकूलस्वभावत्वाद् दक्षिणाऽऽवर्तः-अनुकूलप्रवृत्तिकारको भवति २। एकः-अन्यः पुरुषो नाम्ना दक्षिणः, स एव प्रतिकूलस्वभावत्वाद् वामाऽऽवर्तः-विपरीतप्रवृत्तिकारको भवति ३। एकः कश्चित्पुरुषो नाम्ना दक्षिणः स एवानुकूलस्वभावत्वाद् दक्षिणाऽऽवर्तः-अनुकूलप्रवृत्तिकारको भवति ४।९।

होनेसे वाम आवर्तवाला होता है ३ तथा-कोई एक शङ्ख ऐसा होता है जो दक्षिण होता हुवा दक्षिण आवर्तवाला होता है ४।

"एवामेव" इत्यादि—इसी तरहसे पुरुषजात चार कहे गये हैं, कोई एक पुरुष नामसे वाम होता है। वही प्रतिकूल स्वभाववाला होनेसे वामावर्त विपरीत प्रवृत्तिकारक होता है १, तथा-कोई एक पुरुष नामसे वाम होता है वही अनुकूल स्वभाववाला होनेसे दक्षिणावर्त अनुकूल प्रवृत्तिकारक होता है २, कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो नामसे दक्षिण होता है वही प्रतिकूल स्वभाववाला होनेसे वामावर्त विपरीत प्रवृत्तिकारक होता है ३, तथा कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो नामसे दक्षिण होता है वही अनुकूल स्वभाववाला होनेसे दक्षिणावर्त अनुकूल प्रवृत्तिकारक होता है ४-९

ગણાવ્યો છે. (૪) દક્ષિણ દક્ષિણાવર્ત-કોઇ એક શંખ દક્ષિણપાર્શ્વમાં (જમણી બાજુ) નિયુક્ત હોય છે અને દક્ષિણાવર્તવાળો હોય છે. । ૮ ।

"एवामेव" ઇત્યાદિ. એ જ પ્રમાણે પુરુષ પ્રકાર પણ ચાર કહ્યા છે—(૧) કોઇ એક પુરુષ નામની અપેક્ષાએ વામ હોય છે. અને પ્રતિકૂળ સ્વભાવવાળો પણ હોવાથી વામાવર્ત-વિપરીત પ્રવૃત્તિકારક પણ હોય છે.

(૨) કોઈ એક પુરુષ નામની અપેક્ષાએ વામ હોય છે, પણ અનુકૂળ સ્વભાવવાળો હોવાને કારણે દક્ષિણાવર્ત-અનુકૂળ પ્રવૃત્તિકારક હોય છે. (૩) કોઈ એક પુરુષ નામની અપેક્ષાએ દક્ષિણ હોય છે પણ પ્રતિકૂળ સ્વભાવવાળો હોવાથી વામાવર્ત-વિપરીત પ્રકૃતિવાળો હોય છે. (૪) કોઈ પુરુષ નામની અપેક્ષાએ દક્ષિણ હોય છે અને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિવાળો હોવાને કારણે દક્ષિણાવર્ત-અનુકૂળ પ્રવૃત્તિવાળો હોય છે. (અહીં 'વામ' અશુભ નામ સૂચક અને 'દક્ષિણ' શુભ નામ સૂચક છે.)

"चत्तारि धूमसिहाओ" इत्यादि–धूमशिखाः – धूमश्रेणयः, ताश्चतस्रः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–एका–काचिद् धूमशिखा वामा–वामभागस्था सती पुनः वामाऽऽवर्ता वामपार्श्ववर्तित्वेन प्रतिकूलत्वेन वा वामतो वलनाद् वामत एवावर्तत इति वामाऽऽवर्ता, तादृशी भवति, एवमेव शेषं भङ्गत्रयं शङ्खवद् व्याख्येयम् ४, १०

"एवामेवे" त्यादि एवमेव–धूमशिखावदेव स्त्रियश्चतस्रः प्रज्ञप्ताः तद्यथा–एका काचित् स्त्री नाम्ना वामा सा एव प्रतिकूलस्वभावतया वामाऽऽवर्ता=विपरीताऽऽचरणशीला भवति, एवं शेषं भङ्गत्रयं पुरुषवद् व्याख्येयम् । ४ । शम्बूकदृष्टान्ते सत्यपि धूमशिखादृष्टान्तस्य पृथगुपादानं दार्ष्टान्तिकभूतायाः स्त्रियो लिङ्गसाधर्म्यप्रदर्शनार्थमिति ॥ ११ ॥

"चत्तारि धूमसिहाओ"—इत्यादि, धूमशिखाएं धूमश्रेणियां चार प्रकारकी कही गई हैं, जैसे—कोई एक धूमशिखा ऐसी होती है जो वामभागस्थ होती हुई पुनः–वामाऽऽवर्त्ता, वामपार्श्ववर्तिनी होने से, अथवा प्रतिकूल होनेसे वामावर्त्त, बांई ओर ही मुडनेवाली होती है, १ इसी प्रकारसे शेष तीन भङ्ग भी शङ्ख के जैसे जान लेना चाहिये ४।१०

"एवामेव" इत्यादि, धूमशिखा की तरह ही चार स्त्रियां कही गई हैं जैसे कोई एक स्त्री ऐसी होती है जो नामसे वामा होती है वही प्रतिकूल स्वभाववाली होने से वामावर्त्ता–विपरीताचरणा होती है, १ इसी तरहसे शेष तीन भङ्ग भी पुरुष की तरह जान लेना चाहिये। शम्बूक–शङ्ख दृष्टान्त के होने पर भी जो धूमशिखा दृष्टान्त का पृथक् उपादान किया गया है वह दार्ष्टान्तिक रूपमें स्त्रियों के लक्षण

"चत्तारि धूमसिहाओ" ઈત્યાદિ–ધૂમશિખાઓ–ધૂમ્ર શ્રેણિઓ ચાર પ્રકારની કહી છે. "વામ વામાવર્તા" ઈત્યાદિ ચાર ભાંગા શંખ પ્રમાણે જ સમજવા. (૧) કોઇ એક ધૂમશિખા એવી હોય છે કે જે–વામપાર્શ્વવર્તિની હોવાથી અથવા પ્રતિકૂળ હોવાથી વામ ભાગસ્થ હોય છે અને વામાવર્ત પણ હોય છે. એ જ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ ભાંગા પણ સમજી લેવા. । ૧૦ ।

"एवामेव" ઈત્યાદિ. ધૂમશિખાની જેમ સ્ત્રીઓ પણ ચાર પ્રકારની કહી છે—(૧) 'વામા વામાવર્તા' કોઇ એક સ્ત્રી નામની અપેક્ષાએ પણ વામા હોય છે અને પ્રતિકૂળ સ્વભાવવાળી હોવાથી વામાવર્તા–વિપરીત આચરણવાળી પણ હોય છે. એ જ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ ભાંગા પણ શંખ દાર્ષ્ટાન્તિક પુરુષ પ્રમાણે સમજી લેવા. શંખનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યા પછી ધૂમશિખાનું અલગ દૃષ્ટાન્ત આપવાનું કારણ એ છે કે અહીં દાર્ષ્ટાન્તિક રૂપે સ્ત્રીઓના લક્ષણની

"चत्तारि अग्गिसिहाओ" इत्यादि। एतत्सूत्रं धूमशिखासूत्रवद् व्याख्येयम्। एवं दार्ष्टान्तिकस्त्रीसूत्रमपि। (१२, १३)

"चत्तारि वायमंडलिया" इत्यादि। वातमण्डलिकाः-मण्डल्यः-समूहाः, ता एव मण्डलिकाः, वातानां-वायूनां मण्डलिका वातमण्डलिकाः-मण्डलेनोर्ध्वप्रवृत्ता वायवः, ताश्चतस्रः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-एका-काचिद् वातमण्डलिका वामा=वामाऽऽवर्ता च भवति, शेषं च धूमशिखावत्। एवं दार्ष्टान्तिकस्त्रीसूत्रमपि। इह च स्त्रियो मालिन्योपतापचापल्यस्वभावा भवन्तीत्यभिप्रायेण स्त्रीषु धूमशिखावातमण्डलिकेति स्त्रीलिङ्गदृष्टान्तत्रयमुपन्यस्तम्।

की समानता को दिखाने के लिये किया गया है। "चत्तारि अग्गिसिहाओ"-इत्यादि अग्निशिखा चार कहीहैं धूमशिखा सूत्रकी तरह व्याख्यात कर लेना चाहिये। तथा इसी तरहसे दार्ष्टान्तिक सूत्र भी व्याख्यात कर लेना चाहिये। "चत्तारि वाय मंडलिया"—इत्यादि वायु मण्डलिका चार प्रकारकी कही गई हैं, मण्डलाकाररूपमें-गोलरूपमें जो वायु ऊपर की ओर जाती है ऐसी वह वायुमण्डलिका कोई एक ऐसी होती है जो वामा-और वामावर्ता होती है। यहां अवशिष्ट तीन भङ्ग धूमशिखा जैसा जान लेना चाहिये। तथा-दार्ष्टान्तिक सूत्र भी इसी तरह जान लेना चाहिये, स्त्रियां मलिन स्वभाववाली-उपताप स्वभाववाली और चपल स्वभाववाली होती हैं। इसी अभिप्राय से यहां स्त्रियोंके विषयमें धूमशिखा-अग्निशिखा और वातमण्डलिका ये तीन स्त्रीलक्षणवाले दृष्टान्त दिये गयेहैं। कहा भीहै-"जहा धूमसिहा गेहं-" इत्यादि। जैसे धूम-

---

સમાનતા પ્રકટ કરવા માટે નારી જાતિના દૃષ્ટાન્તનો ઉપયોગ થવો જોઈએ. ।૧૧।

"चत्तारि अग्गिसिहाओ" ઈત્યાદિ.-ધૂમશિખાના જેવાં જ અગ્નિશિખાના પણ ચાર ભાંગા સમજવા. । ૧૨ ।

એ જ પ્રમાણે દાર્ષ્ટાન્તિક સ્ત્રી સૂત્રના ભાંગાઓ અને તેમનો ભાવાર્થ સમજી લેવો. । ૧૩ ।

"चत्तारि वायमंडलिया" ઇત્યાદિ. વાયમંડલિકા ચાર પ્રકારની કહી છે ચક્કર ચક્કર ફરતો જે વંટોળિયો ચડે છે તેને વાયુમંડલિકા કહે છે. કોઈ એક વાયુમંડલિકા વામા અને વામાવર્તા હોય છે. બાકીના ત્રણ (ભંગ) ધૂમશિખા જેવાં સમજવા. । ૧૪ ।

દાર્ષ્ટાન્તિક સૂત્રમાં પણ આ પ્રકારના જ ચાર ભાંગા સમજવા. । ૧૫ ।

સ્ત્રીઓ મલિન સ્વભાવવાળી, ઉપતાપ (ઉત્પાત) સ્વભાવવાળી અને અને ચંચળ વૃત્તિવાળી હોય છે, તેથી જ અહીં ધૂમશિખા, અગ્નિશિખા અને વાયુમંડલિકા, આ ત્રણ સ્ત્રી લક્ષણવાળાં દૃષ્ટાન્તો આપવામાં આવ્યાં છે.

उक्तं च— " जहा धूमसिहा गेहं, मलिणीकुव्वए सया ।
वणिया वि तहा लोए, नराणं, निम्मलं मणं ॥ १ ॥
पसंततरयं संतं, संतावेइ च देहिणं ।
लोगेऽणलसिहव्वित्थी, दढधम्मरुईण वि ॥२।
जहा रुक्खाण साहग्गं, वाओली अहिकंपइ ।
तहेव झाणमेरुं थी, अहिकंपेइ सव्वहा ॥ ३ ॥ "

छाया—यथा धूमशिखा गेहं, मलिनी कुरुते सदा ।
वनिताऽपि तथा लोके, नराणां निर्मलं मनः ॥ १ ॥
प्रशान्ततरकं स्वान्तं, सन्तापयति च देहिनाम् ।
लोकेऽनलशिखेव स्त्री, दृढधर्म रुचीनामपि ॥ २ ॥
यथा वृक्षाणां शाखाग्रं, वाताली अधिकम्पयति ।
तथैव ध्यानमेरुं स्त्री, अधिकम्पयति सर्वथा ।३॥ इति । १४-१५ ।

" चत्तारि वणसंडा " इत्यादि—शिखासूत्रवदिदं सूत्रं व्याख्येयम्, अत्र केवलं वामाऽऽवर्तः-वामवलनेन जातत्वाद् वायुना वामतः प्रकम्प्यमानत्वाद्वा वामाऽऽवर्तो भवति । इति, (१६) पुरुषस्तु प्राग्वत् (१७) ॥ सू० ५१ ॥

इतः पूर्वं पुरुषोऽनुकूलस्वभावोऽनुकूलप्रवृत्तिश्च निरूपितः तादृशश्च निर्ग्रन्थः कारणे सति निर्ग्रन्थ्या सह संलपन्नपि जिनाज्ञां नातिक्रामतीति दर्शयन्नाह—

मूलम्—चउहिं ठाणेहिं णिग्गंथे णिग्गंथिं आलवमाणे वा संलवमाणे वा णाइक्कमइ, तं जहा-पंथं पुच्छमाणे वा १, पंथं देसमाणे

शिखाका घर "चत्तारि वणसंडा" इत्यादि चार वनषंड हैं शिखासूत्र जैसे इस सूत्रका व्याख्यान करना चाहिये, जैसा कि-कोई एक वनषण्ड ऐसा होताहै जो-वाम टेढा मेढा होताहै और वायुद्वारा बांई ओर कपाया गया-हिलाया गया होने से वामावर्त्तवाला होता है ।४। १६ इसी प्रकार से पुरुषजात भी चार होते हैं ॥ ५१ ॥

" चत्तारि वणसंडा " ઇત્યાદિ-શિખાસૂત્રના જેવું જ આ સૂત્રનું પણ વિવેચન થવું જોઇએ. જેમકે કોઈ એક વનષંડ (વનખંડ) એવો હોય છે કે જે વામ (વાંકોચૂંકો) હોય છે, અને પવન દ્વારા ડાબી તરફ ઝુકેલો હોવાથી વામ આવર્ત્તવાળો પણ હોય છે. બાકીના ત્રણ ભાંગા જાતે સમજી લેવા. । ૧૬ । એજ પ્રમાણે દાર્ષ્ટાન્તિક પુરુષના પણ ચાર પ્રકાર સમજવા. । ૧૭ । સૂ. ૫૧ ॥

वा २, असणं वा पाणं खाइमं वा साइमं वा दलेमाणे वा ३, दलावमाणे वा ४ ॥ सू० ५२ ॥

छाया—चतुर्भिःस्थानैः निर्ग्रन्थो निर्ग्रन्थीमालपन् वा संलपन् वा नातिक्रामति, तद्यथा-पन्थानं पृच्छन् वा १, पन्थानं देशयन् वा २, अशनं वा पानं वा खाद्यं वा स्वाद्यं वा ददद् वा ३, दापयद् वा ४ ॥ सू० ५२ ॥

टीका—" चउहिं ठाणेहिं ' इत्यादि—

चतुर्भिः–चतुःसंख्यैः अनुपदं वक्ष्यमाणैः स्थानैः निर्ग्रन्थः–साधुः, निर्ग्रन्थीं–साध्वीम् , आलपन्–निर्ग्रन्थ्या सहैकवारं वार्तालापं कुर्वन् संलपन्–अनेकवारं वार्तालापं कुर्वन् वा नातिक्रामति–नोल्लङ्घयति जिनाऽऽज्ञाम्। तद्यथा-पन्थानं–मार्गं पृच्छन् निर्ग्रन्थो जिनाज्ञां नातिक्रामतीत्यन्वयः तत्र प्रष्टव्यसाधर्मिक गृहस्थ पुरुषादीनामभावे आर्यिकासत्त्वे तां प्रति–' हे आर्ये । मयाऽमुकग्रामे केन मार्गेण

पुरुष-अनुकूल स्वभाववाले और–अनुकूल प्रवृत्तिवाले होते हैं। ऐसा कहा गया है, सो अब सूत्रकार यह प्रगट करते हैं–कि जो ऐसा निर्ग्रन्थ कारणवश निर्ग्रन्थी के साथ वातचीत करता है तो वह जिनाज्ञा का अतिक्रमण नहीं करता है–" चउहिं ठाणेहिं णिग्गंथे णिग्गंथिं–" इत्यादि–५२

टीकार्थ–चार कारणों को लेकर यदि निर्ग्रन्थ निर्ग्रन्थी साध्वी के साथ एक बार बातचीत करता है तो वह जिनाज्ञा का उल्लंघन नहीं करता है। वे चार कारण ये हैं, यदि प्रष्टव्य साधर्मिक गृहस्थ पुरुष आदिक न हों और आर्यिका ही हों तो वह (पथिक) उस आर्यिका से ऐसा पूछ सकता है, हे आर्ये? मुझे अमुक ग्राम जाना है किस रास्ते

અનુકૂળ સ્વભાવ અને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિવાળા પુરુષો પણ હોય છે. એવા અનુકૂળ સ્વભાવ અને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિવાળો કોઈ નિર્ગ્રંથ જો કોઇ નિર્ગ્રંથી સાથે કોઇ ઉચિત કારણે વાતચીત કરે તો તે જિનાજ્ઞાનું અતિક્રમણ કરતો નથી હવે સૂત્રકાર એવા ચાર કારણોનું નિરૂપણ કરે છે.

" ચઉહિં ઠાણેહિં ણિગંથે ણિગંથી " ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ–નીચે દર્શાવેલાં ચાર કારણોને લીધે જો નિર્ગ્રંથ (સાધુ) નિર્ગ્રંથી (સાધ્વી) સાથે એક વાર અથવા વારંવાર વાતચીત કરે છે, તો તે જિનાજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી. (૧) કોઇ માર્ગે વિહાર કરતી વખતે કોઈ સાધર્મિક ગૃહસ્થ આદિ પુરુષ રસ્તાપર ન મળે અને તે કારણે કોઇ ગામ તરફ જવાનો રસ્તો જાણવાની જરૂર પડે, તો કોઈ નિર્ગ્રંથીને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે કે ' હે આર્યે ! મારે અમુક ગામ જવું છે, તો કયા રસ્તેથી

गन्तव्यम्' इति मार्गप्रश्ने निर्ग्रन्थो जिनाज्ञां नोल्लङ्घयतीति पर्यवसितोऽर्थः ।१। इति प्रथमं स्थानम् ।१। तथा-पन्थानं दर्शयन्-आर्यां मार्गं निर्दिशन्, इति द्वितीयं स्थानम् २ । तथा-अशनं-पानं-खाद्यं स्वाद्यं वा ददत्, इति तृतीयं स्थानम् ३ । तथा—दापयन्-अमुकस्माद् गृहादेश्चतुर्विधाऽऽहारं दापयन् निर्ग्रन्थो जिनाज्ञां नाऽतिक्रामतीत्यर्थः ४ । इति चतुर्थं स्थानम् ४ ॥ सू० ५२ ॥

तथा-निर्ग्रन्थः 'तमस्कायं तम' इति वदन् भाषासमितिं नातिक्रामतीत्याह—

मूलम्—तमुक्कायस्स णं चत्तारि नामधेज्जा पण्णत्ता, तं जहा --तमिइ वा तमुक्काएइ वा अंधकारेइ वा महंधकारेइ वा ।

तमुक्कायस्स णं चत्तारि णामधेज्जा पण्णत्ता तं जहा— लोगंधगारेइ वा लोगतमसेइ वा देवंधगारेइ वा देवतमसेइ वा ।

तमुक्कायस्स णं चत्तारि नामधेज्जा, तं जहा--वायफलिहेइ वा वायफलिहखोमेइ वा देवरन्नेइ वा देववूढेइ वा ।

तमुक्काए णं चत्तारि कप्पे आवरित्ता चिट्ठइ, तं जहा-- सोहम्मीसाणं सणंकुमारमाहिंदं ॥ सू० ५३ ॥

होकर जाऊँ ? इस प्रकारसे पूछने पर वह जिनाज्ञा का उल्लंघन करनेवाला नहीं होता है । इस तरह वह साधु यदि आर्या को मार्ग बता देता है (तो भी) जिनाज्ञा का उल्लंघनकर्ता नहीं होता है । तथा वह आर्यिका के लिये अशन पान-खाद्य-स्वाद्यरूप आहार दे देता है, तथा अमुक गृहस्थसे दिला देता है, तो भी वह जिनाज्ञा का उल्लंघनकर्ता नहीं होताहै ॥सू०५२॥

જઉં" આ પ્રકારના પ્રશ્ન સાધ્વીને પૂછનાર સાધુ જિનાજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી. (૨) એ જ પ્રકારની પરિસ્થિતિ સાધ્વીને માટે ઊભી થઈ હોય ત્યારે સાધ્વીજીને માર્ગ બતાવવા માટે વાતચીત કરવામાં પણ જિનાજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થતું નથી. (૩) તે સાધ્વીજીને કોઈક તેવું કારણ હોય તો અશન, પાન, ખાદ્ય અને સ્વાદ્યરૂપ આહાર આપી દેવામાં, અને (૪) કોઈ ગૃહસ્થ પાસે અપાવી દેવામાં પણ તે જિનાજ્ઞાનું ઉલ્લંઘનકર્તા થતો નથી. ॥ સૂ. ૫૨ ॥

छाया—तमस्कायस्य खलु चत्वारि नामधेयानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-तम इति वा तमस्काय इति वा अन्धकार इति वा महान्धकार इति वा।

तमस्कायस्य खलु चत्वारि नामधेयानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-लोकान्धकार इति वा लोकतम इति वा देवान्धकार इति वा देवतम इति वा।

तमस्कायस्य खलु चत्वारि नामधेयानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा वातपरिघ इति वा वातपरिघ क्षोम इति वा देवारण्यम् इति वा देवव्यूह इति वा।

तमस्कायः चतुरः कल्पान् आवृत्य तिष्ठति, तद्यथा-सौधर्मेशानं सनत्कुमार-माहेन्द्रम् ॥ सू० ५३ ।

टीका—" तमुक्कायस्स " इत्यादि

तमः—अप्कायपरिणामलक्षणोऽन्धकारः, तस्य कायः-समूहः, तमस्कायः। सोऽस्माद् मध्यजम्बूद्वीपाद् बहिस्तिर्यग् असंख्येयान् द्वीपसमुद्रान् व्यतिव्रज्य

अब सूत्रकार यह प्रगट करते हैं कि-निर्ग्रन्थ साधु तमस्काय को " तम " ऐसा यदि कह देता है तो वह भाषासमिति का उल्लंघन नहीं करता है। " तमुक्कायस्स णं चत्तारि नामधेज्जा " इत्यादि ५३

सूत्रार्थ—"तमस्कायके चार नाम कहे गयेहैं, जैसे- तम १ तमस्काय २ अन्धकार ३ और महान्धकार ४। पुनश्च तमस्काय के चार नाम कहे गये हैं, लोकान्धकार १ लोकतम २ देवान्धकार ३ और देवतम ४। पुनश्च तमस्काय के चार नाम कहे गये हैं, वातपरिघ १ वातपरिघक्षोम २ देवारण्य ३ और देवव्यूह ४। तमस्काय चार कल्पों को आवृत कर के ठहरता है, जैसे-सौधर्म १ ईशान २ सनत्कुमार ३ माहेन्द्र ४

भावार्थ—इस सबका खुलासा अर्थ इस प्रकारसे है। अप्कायका परिणामरूप

હવે સૂત્રકાર-એ વાત પ્રકટ કરે છે કે કોઇ નિર્ગ્રંથ સાધુ જો તમસ્કાયને " તમ " કહે છે, તો તેના દ્વારા ભાષા સમિતિનું ઉલ્લંઘન થયું ગણાતું નથી. " तमुक्कायस्स णं चत्तारि नामधेज्जा " ઇત્યાદિ—

તમસ્કાયના આ પ્રમાણે ચાર નામ છે—(૧) તમ, (૨) તમસ્કાય, (૩) અંધકાર અને (૪) મહાન્ધકાર. તમસ્કાયના આ પ્રમાણે ચાર નામ પણ કહ્યાં છે—(૧) લોકાન્ધકાર, (૨) લોકતમ, (૩) દેવાન્ધકાર અને (૪) દેવતમ. તમસ્કાયના આ પ્રમાણે ચાર નામ પણ કહ્યાં છે—(૧) વાતપરિઘ, (૨) વાત પરિઘ ક્ષોભ, (૩) દેવારણ્ય અને (૪) દેવવ્યૂહ. તમસ્કાય ચાર કલ્પોને આવૃત કરીને (ઘેરીને) રહેલો છે-(૧) સૌધર્મને, (૨) ઇશાનને, (૩) સનત્કુમારને અને (૪) માહેન્દ્રને.

આ સૂત્રનો ભાવાર્થ હવે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે—અપ્કાયના પરિણામ રૂપ જે અંધકાર છે તેનું નામ ' તમ ' છે, તે તમના સમૂહને તમસ્કાય

'अरुणवर' द्वीपोऽस्ति। तस्य बाह्यवेदिकायाः पर्यन्तभागाद् द्विचत्वारिंशद् योजनसहस्राण्यरुणवरसमुद्रमवगाह्य जलोपरितनतलादूर्ध्वमेकविंशत्यधिकानि सप्तदशयोजनशतानि यावत्समभित्याकारतया गत्वा वलयाकारस्तिर्यक् प्रसरन् सौधर्मेशानसनत्कुमारमाहेन्द्रान् चतुरोऽपि कल्पानावृत्य ऊर्ध्वमपि च यावद् ब्रह्मलोके कल्पे तृतीयमरिष्टविमानप्रस्तटं संप्राप्तः। तस्य चत्वारि नामधेयानि-नामानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-तम इति—'तम' इत्याकारकं प्रथमं नाम तमोरूपत्वात्, अत्र 'इति' शब्दः शब्दस्वरूपनिर्देशनार्थः, 'वा' शब्दो विकल्पार्थः, एवमग्रेऽपि।१।

जो अन्धकारहै उसका नाम तमहै, इस तम का समूह तमस्कायहै। यह तमस्काय इस मध्य जम्बूद्वीप से बाहिर तिर्यग् असंख्यात द्वीपसमुद्रोंको पार करके वर्तमान अरुणवरद्वीपकी बाह्यवेदिका के पर्यन्त भागसे ४२ हजार योजन तक अरुणवरसमुद्रको अवगाह कर जलके उपरितन तलसे ऊँचे १७२१ सतरहसौ इक्कीस योजन तक समभित्ति के आकारमें जाकर वलयाकार तिर्यक् फैला हुवा है। तथा सौधर्म, ईशान, सनत्कुमार, और माहेन्द्र इन चारों भी कल्पों को आवृत करके ब्रह्मलोक कल्प में तृतीय अरिष्ट विमान प्रस्तर तक फैला हुवा है। इस अन्धकार रूप तमस्काय के जो चार नाम कहे गये हैं उनका तात्पर्य ऐसा है। तम ऐसा नाम तमरूप होने से है।

इसी प्रकारसे आगे भी जानना चाहिये१ इस प्रकारसे तम तमस्काय अन्धकार और महान्धकार ये चार नाम तमस्कायकी तमो मात्ररूपता के

કહે છે. આ તમસ્કાય આ મધ્ય જંબૂદ્વીપની બહારના તિર્યગ્ (તિર્યગ્લોકવર્તી) અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્રોને પાર કરવાથી જે અરુણવર દ્વીપ આવે છે તેની બાહ્ય વેદિકા સુધીના ભાગથી ૪૨ હજાર યોજન પર્યન્ત અરુણવર સમુદ્રને અવગાહિત કરીને જળની ઉપરીતન સપાટીથી ૧૭૨૧ સત્તરસો એકવીસ યોજન સુધી સમ ભિત્તિના આકારના વ્યાસ થઈને વલયાકારે તિર્યક્ ફેલાયેલો છે. તથા સૌધર્મ, ઈશાન, સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર આ ચારે કલ્પોને આવૃત્ત (આચ્છાદિત) કરીને બ્રહ્મલોક કલ્પના ત્રીજા અરિષ્ટ વિમાન પ્રસ્તર સુધી ફેલાયેલો છે.

આ અન્ધકાર રૂપ તમના જે ચાર પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે—"તમ" આ નામ તમોરૂપ હોવાને કારણે પડયું છે. એ જ પ્રમાણે આગળ પણ સમજવું

આ પ્રકારે તમ, તમસ્કાય, અન્ધકાર અને મહાન્ધકાર આ ચાર નામ તમસ્કાયની તમો માત્ર રૂપતાના જ પ્રતિપાદક છે. તથા લોકાન્ધકાર આદિ જે

तमस्काय इति वा २, अन्धकार इति वा ३, महान्धकार इति वा ४। एवं च तमः, तमस्कायः, अन्धकारः, महान्धकारः' इति चत्वारि नामानि तमस्कायस्य तमोमात्ररूपता प्रतिपादकानि। तथाऽपराणि चत्वारि नामानि लोकान्धकार लोकतमो–देवान्धकार देवतमोरूपाणि तु तमस्कायस्य प्रगाढतमोरूपता प्रतिपादकानि। तत्र लोकान्धकारः–लोके लोकान्धकार एवास्ति नापरस्तादृश इति लोकान्धकारः, लोकतम इति – लोके तमः – लोकतमः देवान्धकार इति, देवानामन्धकारो देवान्धकारः, तथाविधेऽन्धकारे देवानामपि शरीरप्रभायाः प्रसर्तुमसमर्थत्वाद्देवान्धकार इत्युच्यते, अत एव देवा बलवतो देवस्य भयेन तत्र तमस्काये तिरोहिता भवन्तीति वृद्धा इति। एवं देवानां तमो देवतम इति चतुर्थं नाम ४।

तथा-तमस्कायस्येतराणि चत्वारि नामानि कार्याश्रयाणि, यथा–वातपरिघ १ वातपरिघक्षोभ २ देवारण्यम् ३, देवव्यूह इति, तत्र वातपरिघः–वातस्य–पवनस्य

प्रतिपादक हैं। तथा अन्य जो लोकान्धकार आदि चार नाम हैं वे तमस्काय की प्रगाढ तमोरूपता के प्रतिपादक हैं। लोक में जो अन्धकार है वह लोकान्धकार है वैसा दूसरा कोई नहीं है। लोक में जो तम है वह लोकतम है, देवों का जो अन्धकार है वह देवान्धकार है। ऐसे अन्धकारों में देवों की भी शरीरप्रभा फैलनेमें असमर्थ रहती है। इसी कारण ऐसे तमस्काय को देवान्धकार कहा गया है। वृद्ध जन ऐसा कहते हैं कि इस देवान्धकार में बलवान् देवके भयसे अन्य देव तिरोहित (छुप) जाते हैं। इस प्रकार से देवतम है। तमस्काय के ये वातपरिघ आदि चार नाम कार्याश्रय से हैं। इन से तमस्काय का जो वातपरिघ नाम हुआ है उसका कारण ऐसा है कि यह तमस्काय वातको-पवन को

ચાર નામ કહ્યાં છે, તે તમસ્કાયની પ્રગાઢ તમોરૂપતાના પ્રતિપાદક છે. લોકમાં જે અન્ધકાર છે તેને લોકાન્ધકાર કહે છે, એવો બીજો કોઈ અંધકાર નથી. લોકમાં જે તમ છે તેનું નામ લોકતમ છે. દેવલોકમાં જે અન્ધકાર છે તેનું નામ દેવાન્ધકાર છે. એવા અન્ધકારમાં દેવોની શરીર પ્રભા પણ ફેલાઈ શકતી નથી, તે કારણે એવા તમસ્કાયને દેવાન્ધકાર કહ્યો છે.

વૃદ્ધો એવું કહે છે કે આ દેવાન્ધકાર વ્યાપે ત્યારે બળવાન દેવોના ભયથી અન્ય દેવો છુપાઇ જાય છે, એ જ પ્રકારનો દેવતમ પણ હોય છે.

તમસ્કાયના વાતપરિઘ આદિ જે ચાર નામ કહ્યા છે તે કાર્યને આધારે કહ્યાં છે. તમસ્કાયનું જે વાતપરિઘ નામ કહ્યું છે તેનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે.

परिहननात् परिघः–अर्गला स्वरूपः, अथवा–परिघः–लोहपिण्डः, ' एरण ' इति भाषाप्रसिद्धः, स एव परिघः, वातस्य परिघो वातपरिघः–पवनप्रतिरोधक इत्यर्थः इति प्रथमः १ । तथा–वातपरिघक्षोभः–वातं वायुं परिघवत् क्षोभयति–मार्गपरिस्खलितं करोतीति वातपरिघक्षोभः। इति द्वितीयः २ ॥

तथा—देवरन्ने 'ति–देवानामरण्यमिव बलवद्भयेन तिरोधानस्थानत्वाद् यः स देवारण्यं तमस्काय इति तृतीयः ३ । तथा—' देवव्यूह ' इति देवानां व्यूहः–चक्रशकटादि साङ्ग्रामिक व्यूह इव यो दुरधिगमत्वात् स देवव्यूहतमस्कायः, इति चतुर्थः । ४ ।

तमस्कायो यावत्क्षेत्रमावृणोति तदाह—" तमुक्काएणं " इत्यादि तमस्कायः खलु चतुरः कल्पान्–वक्ष्यमाणान् आवृत्य–व्याप्य तिष्ठति–वर्तते, तद्यथा—

अर्गला स्वरूप है, अथवा लोहपिण्ड–एरण स्वरूप है इस तरह से यह पवनका प्रतिरोधक है । अतः इसका नाम वातपरिघ है । परिघ शब्दका अर्थ यहाँ अर्गला या लोहपिण्डरूप एरण ऐसा है । तथा " वातपरिघ क्षोभ" ऐसा जो इसका नामहै वह यह वायुको परिघकी तरह अपने मार्गसे स्खलित कर देता है इस कारण है । " देवारण्य " जो ऐसा इसका नाम है उसका कारण ऐसा है कि बलवान् देवों से डरे हुवे देवों का यह अरण्य की तरह तिरोधान (छिपनेका) का स्थान है । तथा "देवव्यूह" ऐसा जो यह चौथा नाम है उसका कारण ऐसा है कि देवोंको रथचक्र शकट आदि साङ्ग्रामिक व्यूह की तरह यह दुरधिगम्य होता है । यह तमस्काय जितने क्षेत्र को आवरण करता है अब उस बातको सूत्रकार

તે તમસ્કાય વાતને માટે અર્ગલા (આગળિયા) સમાન છે. અથવા લોહપિંડ એરણ સમાન છે. આ પ્રકારે તે પવનને પ્રતિરોધક હોવાથી તેનું નામ વાતપરિઘ પણ પડયું છે. પરિઘ શબ્દને અર્થ અહીં અર્ગલા સમજવો. તથા તેનું ' વાતપરિઘક્ષોભ ' નામ આ કારણે પડયું છે કે તે વાયુને પરિઘરૂપ પોતાના માર્ગથી સ્ખલિત કરી દે છે. તેનું દેવારણ્ય નામ પડવાનું કારણ આ પ્રમાણે છે—બળવાન દેવોથી ભયભીત થયેલા દેવોને માટે તે અરણ્યની જેમ છુપાઈ જવાના સ્થાનની ગરજ સારે છે, તેથી તેને દેવઅરણ્ય પણ કહે છે. તેનું ચોથું નામ દેવવ્યૂહ પડવાનું કારણ–રથ, ચક્ર, શકટ, આદિ સંગ્રામની વ્યૂહ રચનાને ભેદીને આગળ વધવાનું કાર્ય જેવું મુશ્કેલ છે, એવું જ આ અન્ધકારને ભેદવાનું પણ મુશ્કેલ છે. આ રીતે દેવોને માટે દુરધિગમ્ય હોવાથી તેને દેવવ્યૂહ કહ્યો છે.

सौधर्मेशानं २ सनत्कुमारमाहेन्द्रं ४। सौधर्म-शान सनत्कुमार माहेन्द्रेति चतुरः कल्पानावृत्य तमस्कायस्तिष्ठतीति पर्यवसितोऽर्थः। स तमस्कायः अधोभागे मल्लकमूलसंस्थानसंस्थितः ऊर्ध्वभागे च कुक्कुटपञ्जरसंस्थानसंस्थितः प्रतिपादितः,

उक्तञ्च—" तमुक्काएणं भंते! किं संठिए पण्णत्ते?, गोयमा! अहे मल्लगमूलसंठिए उप्पिं कुक्कुडपंजरसंठिए पण्णत्ते ' त्ति।

छाया—तमस्कायो भदन्त! किं संस्थितः प्रज्ञप्तः?, गौतम! अधो मल्लकमूलसंस्थितः उपरि कुक्कुटपञ्जरसंस्थितः। इति, मल्लकं मृत्तिकापात्रं तस्य मूलं बुध्नः ग्रीवा तद्वत् संस्थितिर्यस्य सः, तत्संस्थानसंस्थित इत्यर्थः॥ सू० ५३॥

अनन्तरं वचनपर्यायैस्तमस्कायः प्रोक्तः, सम्प्रत्यर्थपर्यायैः पुरुषं निरूपयितुमाह।

मूलम्—चत्तारि पुरिसज्जाया पण्णत्ता, तं जहा--संपागडपडिसेवी णाममेगे १, पच्छन्नपडिसेवी णाममेगे २, पडुपन्ननंदी णाममेगे ३, निस्सरणणंदी णाममेगे ४, ॥ १ ॥

चत्तारि सेणाओ पण्णत्ताओ, तं जहा—जइत्ता णाममेगा णो पराजिणिता १, पराजिणिता णाममेगा णो जइत्ता २, एगा

बताते हुवे कहते हैं "तमुक्काएणं" इत्यादि यह तमस्काय सौधर्म ईशान सनत्कुमार और माहेन्द्र इन चार कल्पों को व्याप्त करके ठहरा हुवा है। यह तमस्काय अधोभागमें मल्लकके मूलका आकार जैसा है और ऊर्ध्वभागमें कुक्कुट के पञ्जर का आकार जैसा है। उक्तञ्च—"तमुकाएणं भंते १, किं संठिए पण्णत्ते? गोयमा १ अहे मल्लगमूलसंठाण संठिए उप्पिं कुक्कुडपंजरसंठिए" त्ति। मल्लक यह मिट्टीका पात्र होता है इसका मूल--बुध्न ग्रीवा का जैसा आकार होता है वैसा ही आकार इसका है॥ ५३॥

હવે સૂત્રકાર એ વાતને પ્રકટ કરે છે કે આ તમસ્કાય કેટલા ક્ષેત્રને આવૃત કરે છે 'તુમુકાए णं" ઇત્યાદિ–આ તમસ્કાય સૌધર્મ, ઈશાન, સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર, આ ચાર કલ્પોને આવૃત (દેવલોક)કરીને રહેલો છે. તે તમસ્કાય અધોભાગમાં મલ્લકના મૂળના જેવા આકારનો છે અને ઊર્ધ્વભાગમાં કૂકડાના પિંજરાના જેવા આકારના છે. કહ્યું પણ છે કે–तमुकाए णं भंते! किं संठिए पण्णत्ते?" गोयमा! अहे मल्लग–मूलसंठाण संठिए, उप्पिं कुक्कुडपंजरसंठिए त्ति" મલ્લક એક માટીનું પાત્ર વિશેષ છે. તેના મૂળનો (તળિયાનો) જેવો આકાર હોય છે, એવો જ તમસ્કાયનો આકાર કહ્યો છે. ॥ સૂ. ૫૩ ॥

जइतावि पराजिणितावि ३, एगा णो जइता णो पराजिणिता ४, ॥२॥ एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा--जइता णाममेगे णो पराजिणिता० ४ ॥३॥

चत्तारि सेणाओ पण्णत्ताओ, तं जहा--जइता णाममेगा जयइ० १, जइता णाममेगा पराजिणइ२, पराजिणिता णाममेगा जयइ ३, पराजिणिता णाममेगा पराजिणइ० ४, ॥४॥ एवामेव चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता, तं जहा--जइता णाममेगे जयइ ॥५४॥

छाया—चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–संप्रकटप्रतिसेवी नामैकः १, प्रच्छन्नप्रतिसेवी नामैकः२, प्रत्युत्पन्ननन्दी नामैकः३, निःसरणनन्दी नामैकः४ ।१।

चतस्रः सेनाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा जेत्री नामैका नो पराजेत्री १, पराजेत्री नामैका नो जेत्री २, एका जेत्र्यपि पराजेत्र्यपि ३, एका नो जेत्री नो पराजेत्री४, ।२। एवमेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा जेता नामैको नो पराजेता० ४, ।३।

तमस्काय का यह कथनरूप पर्यायसे किया गया है अब सूत्रकार- अर्थपर्यायोंसे पुरुषकानिरूपण करते हैं–"चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता" इत्यादि ।

पुरुषजात चार कहे गये हैं। जैसे कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो सप्रकट प्रतिसेवी होता है १ कोई और इनमें ऐसा होता है जो प्रच्छन्न प्रतिसेवी होता है२ तथा कोई एक ऐसा होता है जो प्रत्युत्पन्ननंदी होता है ३ एवं कोई एक ऐसा होता है जो निःसरणनन्दी होता है ४ । सेना-चार कही गईहै जैसे एकजेत्री नो पराजेत्री १ दूसरी पराजेत्री नोजेत्री२ तीसरी जेत्री भी और पराजेत्री भी ३ चौथी नो जेत्री नो परा-

---

તમસ્કાયનું ઉપર્યુક્ત કથન વચનરૂપ પર્યાયની મદદથી કરવામાં આવ્યું છે. આ સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર અર્થપર્યાયો દ્વારા પુરુષોનું નિરૂપણ કરતાં નીચેના સૂત્રોનું કથન કરે છે. " चत्तारि पुरिसजाया पण्णत्ता " ઇત્યાદિ—

પુરુષોના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) કોઈક પુરુષ સંપ્રકટ પ્રતિસેવી હોય છે (૨) કોઈક પુરુષ પ્રચ્છન્ન પ્રતિસેવી હોય છે. (૩) કોઇ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પ્રત્યુત્પન્નાનંદી હોય છે. (૪) કોઇ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે નિઃસરણાનંદી હોય છે. । ૧ ।

ચાર પ્રકારની સેના કહી છે—(૧) જેત્રી–નો પરાજેત્રી, (૨) પરાજેત્રી નો જેત્રી, (૩) જેત્રી અને પરાજેત્રી, (૪) નો જેત્રી–નો પરાજેત્રી । ૨ ।

चतस्रः सेनाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा जेत्री नामैका जयति १, जेत्री नामैका पराजयति२, पराजेत्री नामैका जयति३, पराजेत्री नामैका पराजयति४, ।४। एवमेव चत्वारि पुरुषजातानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा जेता नामैको जयति० ४ ।५। सू० ५४॥

टीका-"चत्तारि" इत्यादि । सुगमम् , नवरम् एकः कश्चित् पुरुषः साधुः संप्रकटप्रतिसेवी गुर्वादिसमक्षमकल्प्यभक्तपानादि संप्रकटसेवनशीलो भवति १, एकः-कश्चिद्गच्छवासी साधुः प्रच्छन्नप्रतिसेवी प्रच्छन्नं गुप्तं यथा स्यात्तथा अकल्प्यभक्तपानादि प्रतिसेवत इत्येवंशीलः २, एकः अपरः पुरुषस्तु प्रत्युत्पन्ननन्दी प्रत्युत्पन्नेन लब्धेन वस्त्रपात्रशिष्यादिना नन्दति हृष्यतीत्येवंशीलः=वस्त्रादि लाभे आनन्दितो भवतीत्यर्थः । ३ ।

तथा एकः कश्चित् पुरुषः निःसरणनन्दी-निःसरणं प्राघुणशिष्यादीनां स्वस्य वा गच्छादितो निर्गमनं, तेन नन्दति-हृष्यतीत्येवंशीलस्तथाभूतो भवति ४। १॥

जेत्री ४। इसी तरह चार पुरुष जात कहे गये हैं। जैसे जेता नो पराजेता १ इत्यादि ४ (३ पुनश्च-"सेना चार कही गई हैं, जैसे इनमें एक जेत्री जयति-१ जेत्री पराजयति २ पराजेत्री जयति ३ पराजेत्री पराजयति ४ इस तरह से चार पुरुषजात होते हैं, जैसे एक जेताजयति० ४।

इस सूत्रका भावार्थ ऐसाहै कोई एक साधु पुरुष ऐसा होताहै जो प्रतिसेवी गुरु आदिके समक्ष अकल्प्य भक्तपानादिक का सेवनशील होता है १ कोई एक साधुपुरुष ऐसा होता है जो गच्छमें रह कर प्रच्छन्न प्रतिसेवी होता है-गुप्त रूपसे अकल्प्य भक्तपानादिकका सेवन करता है २ कोई एक साधुपुरुष ऐसा होता है जो लब्ध वस्त्र पात्र शिष्य आदिसे हर्षशील होता है, अर्थात्-वस्त्रादि लाभमें आनन्दित होता है ३।

ચાર પ્રકારના પુરુષો કહ્યા છે-(૧) જેતા-નો પરાજેતા, ઇત્યાદિ ચાર પ્રમાણે ચાર પ્રકાર સમજવા. । ૩ ।

આ પ્રમાણે પણ ચાર પ્રકારની સેના કહી છે—(૧) जेत्री जयति, (२) जेत्री पराजयति, (३) पराजेत्री जयति, (४) पराजेत्री पराजयति । ४ । એ જ પ્રમાણે "जेता जयति" વગેરે ચાર પ્રકારના પુરુષો હોય છે । ૫ ।

ભાવાર્થ—પહેલા સૂત્રના ચાર ભાંગાનો ભાવાર્થ—(૧) કોઈ એક સાધુ એવો હોય છે કે જે ગુરુની સમક્ષ અકલ્પ્ય આહારાદિનું સેવન કરનારો હોય છે. (૨) કોઇ એક સાધુ એવો હોય છે કે જે ગચ્છમાં રહેવા છતાં પ્રચ્છન્ન પ્રતિસેવી હોય છે. ગુપ્ત રીતે અકલ્પ્ય આહારાદિનું સેવન કરનારો હોય છે. (૩) કોઇ એક સાધુ એવો હોય છે કે જે વસ્ત્ર, પાત્ર, શિષ્યાદિની પ્રાપ્તિ

"चत्तारि सेणाओ" इत्यादि–सेनाश्चतस्रः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–एका–काचित् सेना जेत्री–जयतीत्येवंशीला जेत्री शत्रुबलपराभवशीला भवति, किन्तु नो पराजेत्री शत्रुबलान्नो पराजयं प्राप्नोति–नो भग्ना भवतीत्यर्थः, अत्र पराजीयत इत्येवंशीला पराजेत्रीति कर्मणि शीलार्थे तृन् बाहुलकाद् बोध्यः १।

एका–अपरा सेना पराजेत्री–परेभ्यः पराजयप्राप्तिशीला भवति, किन्तु नो जेत्री–नो जयशीला भवति । २ । एका–अन्या तु जेत्र्यपि पराजेत्र्यपीत्युभयस्वभावा भवति ३। एका–अपरा काचित् नो जेत्री नो पराजेत्री–जय–पराजयभाववर्जितेत्यर्थः ४। ।२।।

तथा–कोईसाधुपुरुष ऐसा होताहै जो गच्छ आदिसे शिष्यादिकों के या अपनेनिर्गमन से हर्षित होता है ४ "चत्तारि सेणाओ" इत्यादि सूत्र द्वारा सेनाएँ चार हैं, उनका अभिप्राय ऐसा है–जो सेना शत्रुके बलको पराभव करती है वह जेत्री है, और शत्रुबलसे पराजित नहीं होती है वह पराजेत्री है तथा च कोई एक सेना ऐसी होती है जो शत्रुबल को पराजित करने का स्वभाववाली होती है किन्तु शत्रुबलसे अपना पराभव करनेवाली नहीं होती है ऐसी सेना प्रथम भङ्गमें परिगणित है १ तात्पर्य यही है कि शत्रुबलको जीत लेती है किन्तु–शत्रुको पीठ नहीं दिखाती है । दूसरी सेना ऐसी है जो पराजेत्री-शत्रुसे पराजय प्राप्त करनेवाली होती है जयशील नहीं होतीहै–२ तीसरी सेना ऐसी होती है जो–उभय स्वभाववाली होती है । कभी जीतनी-तो कभी हारती है-३ चौथी सेना ऐसी होती है जो ननो शत्रुको जीतनी है न उससे हारतीहै–४

થવાથી આનન્દિત થય છે. (૪) કોઈ એક સધુ એવો હોય છે કે જે ગચ્છ આદિમાંથી શિષ્યાદિકોનું અથવા પોતાનું નિર્ગમન થવાથી હર્ષિત થનારો હોય છે.

"चत्तारि सेणाओ" ઇત્યાદિ—

આ સૂત્રમાં જે ચાર પ્રકારની સેના કહી છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ—જેત્રી એટલે વિજય પ્રાપ્ત કરનારી પરાજેત્રી એટલે પરાજિત થનારી. (૧) જે સેના શત્રુસૈન્યને પરાજિત કરે છે પણ શત્રુસૈન્ય દ્વારા પરાજિત થતી નથી એવી સેનાને 'જેત્રી–નો પરાજેત્રી' કહે છે. (૨) કોઈ સેના એવી હોય છે કે જે શત્રુઓ સામે પરાજય પ્રાપ્ત કરનારી હોય છે, વિજય પ્રાપ્ત કરનારી હોતી નથી. (૩) ત્રીજી સેના એવી હોય છે કે જે ઉભય સ્વભાવવાળી હોય છે. એટલે કોઇવાર વિજય પણ પ્રાપ્ત કરે છે અને કોઈવાર પરાજય પણ પામે છે. (૪) ચોથા પ્રકારની સેના એવી હોય છે કે જે શત્રુસૈન્યને પરાજિત પણ કરતી નથી અને શત્રુસેના દ્વારા પરાજય પણ પ્રાપ્ત કરતી નથી.

एवमेव-सेनावदेव पुरुपजातानि चत्वारि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-एकः-कश्चित् पुरुषः जेता-परीषहाणामिन्द्रियनोइन्द्रियाणां वा जयशीलो भवति, किन्तु नो पराजेता-परीषहादिना नो पराजितो भवति, श्री महावीरप्रभुवत् १, एकः-अपरः पुरुषः पराजेता -परीषहादिना पराजितो भवति, किन्तु नो जेता नो परीषहादिजयशीलो भवति कण्डरीकवत् २।

तृतीयः पुरुषः कदाचिज्जेता--परीषहादिजयनशीलः कदाचित् स्वकर्मवशात् पराजेता--परीषहादिना पराजितो भवति, शैलकराजर्षिवत् । ३ ।

चतुर्थः पुरुषस्तु- नो जेता नो पराजेता -नो परीषहादीनां जेता भवति, नापि च परीषहादिना पराजितो भवति -अनुत्पन्नपरीषहादिरित्यर्थः ४, ।३।

इसी तरह पुरुषजात चार कहे गये हैं उसका स्पष्टीकरण यों हैं— जैसे-कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो परीषहों को अथवा -इन्द्रियों को जीतता है लेकिन-उससे स्वयं नहीं जीता जाता है उदाहरण प्रभु महावीरस्वामी १ कोई एक ऐसा होता है जो परीषह आदिसे स्वयं पराजित हो जाता है लेकिन उनको नहीं जीत पाता है २ उदाहरण में कण्डरीक जिनका वर्णन ज्ञातासूत्रमें हैं। कोई ऐसा होता है जो कदाचित् परीषह आदिकों को जीत लेता है। कदाचित्–परीषह आदि द्वारा स्वयं जीत लिया जाताहै ३। उदाहरण शैलकराजर्षि जिनका वर्णन ज्ञातासूत्र में हैं। चौथा कोई एक ऐसा होता है जो—परीषह आदिको न जीतता है न उनके द्वारा जीता जाता है ४ । " चत्तारि सेणाओ "

એ જ પ્રમાણે જે ચાર પુરુષ પ્રકાર કહ્યા છે તેનુ સ્પષ્ટીકરણુ આ પ્રમાણે છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પરીષહોને તથા ઇન્દ્રિયોને જીતનારો હોય છે, પણ પોતે તેમના દ્વારા પરાજિત થતો નથી. જેમકે મહાવીર પ્રભુ.

(૨) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે જે પરીષહ આદિ દ્વારા પરાજિત થાય છે, પણ પોતે તેમનાપર વિજય પ્રાપ્ત કરતો નથી. દાખલા તરીકે કંડરીક. કે જેમનું વર્ણન જ્ઞાતા સૂત્ર.

(૩) કોઈ પુરુષ એવો હોય છે કે કોઇ કોઇવાર પરીષહાદિકોને જીતી લે છે અને કોઈ કોઇવાર પરીષહાદિકો દ્વારા પોતે જ પરાજિત પણ થતો હોય છે જેમકે શૈલક રાજર્ષિ.

(૪) કોઇ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પરિષહાદિકોને જીતનો પણ નથી અને પરીષહાદિકો દ્વારા જીતાતો પણ નથી.

तथा-"चत्तारि सेणाओ" इत्यादि-सुगमम्, एका सेना एकदा शत्रुबलं जित्वा पुनरपि जयति। इति प्रथमो भङ्गः १। एका-अपरा तु परबलं जित्वा पराजीयते परबलेन पराजिता भवति। इति द्वितीयः २। एका-अन्या पराजित्य शत्रुबलेन पराजयं प्राप्यापि पुनः शत्रुञ्जयति। इति तृतीयः ३। चतुर्थी तु पराजित्य-एकदा पराजयं प्राप्य पुनः पराजीयते-पराजिता भवति। इति चतुर्थो भङ्गः ४। इति सेनासूत्रम्। एवमेव चत्वारि पुरुषजातानि बोध्यानि। तत्र-एकः पुरुषः परीषहादीन् एकवारं जित्वा पुनरपि जयति। इति प्रथमो भङ्गः १। एकः पुरुषः परीषहादीञ्जित्वा पराजीयते परिषहादिभिः पराजितो भवति इति द्वितीयः २ एकः

इत्यादि सूत्रद्वारा पुनः सेना चार कही गई है, जैसे—एक सेना ऐसी होती है जो शत्रुबलको जीत कर पुनः उसे जीत लेती है १, दूसरी सेना ऐसी होती है जो परके बलको जीत कर दूसरे किसी बलसे जीत ली जाती है २। तीसरी ऐसी होती है कि जो शत्रुबलसे पराजित हो कर भी पुनः शत्रुओं को जीतती है ३। चौथी सेना ऐसी होती है जो एक बार हार कर भी पुनः हार जाती है ४। इस सूत्रके जैसे ही पुरुष जात चार कहे गये हैं, इनमें कोई एक पुरुष ऐसा होता है जो परीषह आदिकों को एक बार जीत कर पुनः उन्हें जीतता रहता हैं १, कोई पुरुष ऐसा होता है जो परीषह आदिकों को जीत कर पुनः उनसे जीत

"चत्तारि सेणाओ" ઈત્યાદિ—

આ સૂત્ર દ્વારા બીજી રીતે પણ સેના ચાર પ્રકારની કહી છે. તે ચારે પ્રકારનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—

(૧) जेत्री जयति" કોઈ એક સેના એવી હોય છે કે જે એક શત્રુ સૈન્યનો પરાભવ કરીને ફરીથી પણ શત્રુસૈન્યને પરાજિત કરનારી હોય છે. (૨) કોઈ એક સેના એવી હોય છે કે જે કોઈ એક શત્રુસૈન્યને પરાજિત કરનારી હોય છે પણ અન્ય શત્રુસૈન્ય દ્વારા પરાજિત પણ થનારી હોય છે (૩) કોઇ એક સેના એવી હોય છે કે જે કોઇ શત્રુસૈન્યથી પરાજિત થઇને અન્ય શત્રુસૈન્યને પરાજિત કરનારી હોય છે. (૪) કોઇ એક સૈન્ય એવું હોય છે કે જે એક શત્રુસૈન્ય સામે પણ પરાભવ પામે છે અને બીજા શત્રુસૈન્ય સામે પણ પરાભવ પામે છે.

એ જ પ્રમાણે પુરુષોના પણ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે પરીષહ આદિ પર એકવાર વિજય પ્રાપ્ત કરે છે છે અને ફરીથી પણ તેના પર વિજય પ્રાપ્ત કરતો રહે છે. (૨) કોઇ એક પુરુષ

पुरुषः पराजित्य=परीषहादिभिः पराजयं प्राप्यापि पुनः परीषहादीञ्ज-यति । इति तृतीयः ३। तथा-एकः पुरुषः पराजित्य-एकदा पराजयं प्राप्य पुनः पराजीयते=पराजितो भवति । इति चतुर्थो भङ्गः ४ । सू० ५४ ।

पूर्वं जय उक्तः, स च तत्त्वतः कषायाणामेव कर्तव्य इति तत्स्वरूपं निरूपयति-

मूलम्—चत्तारि राईओ पण्णत्ताओ, तं जहा--पव्वयराई १, पुढवीराई २, वालुयराई ३, उदगराई ४। एवामेव चउव्विहे कोहे पण्णत्ते, तं जहा—पव्वयराइसमाणे १, पुढविराइसमाणे वालुयराइसमाणे ३, उदगराइसमाणे ४।

पव्वयराइसमाणं कोहं अणुप्पविट्ठे जीवे कालं करेइ णेरइएसु उपवज्जइ १ पुढवीराइसमाणं कोहं अणुप्पविट्ठे जीवे कालं करेइ तिरिक्खजोणिएसु उववज्जइ २, वालुयराइसमाणं कोहमणुप्पविट्ठे जीवे कालं करेइ मणुस्सेसु उववज्जइ ३, उदगराइसमाणं कोहमणुप्प-विट्ठे जीवे कालं करेइ देवेसु उववज्जइ ४--१ ।

चत्तारि थंभा पण्णत्ता, तं जहा--सेलथंभे १, अट्ठिथंभे २, दारुथंभे ३, तिणिसलयाथंभे ४। एवामेव चउव्विहे माणे पण्णत्ते,

---

लिया जाता है २। तृतीय एक ऐसा होता है जो परीषहादिकों से परा-जित हो जाने पर भी पुनः उन्हें पराजित कर देता है ३ चौथा एक साधुपुरुष ऐसा होता है जो परिषहादिकों के एक बार पराजित होकर बारबार पराजय पाता रहता है ४ ॥ ५४ ॥

એવો હોય છે કે જે પરીષહાદિકો પર એકવાર વિજય પ્રાપ્ત કરીને તેમના દ્વારા પુનઃ પરાજિત થનારો હોય છે (૩) કોઈ એક પુરુષ એવો હોય છે કે જે એક વાર તો પરીષહાદિ દ્વારા પરાજિત થાય છે પણ પુનઃ તેમને પરાજિત કરી નાખે છે. (૩) કોઈ એક સાધુ એવો હોય છે કે જે પરીષહાદિકો દ્વારા એકવાર પણ પરાજિત થાય છે અને વારંવાર પણ પરાજિત થતો રહે છે. સૂ. ૫૪

तं जहा-सेलथंभसमाणे जाव तिणिसलयाथंभसमाणे ४,॥

सेलथंभसमाणं माणं अणुप्पविट्ठे जीवे कालं करेइ णेरइएसु उववज्जइ १, एवं जाव तिणिसलयाथंभसमाणं माणं अणुप्पविट्ठे जीवे कालं करेइ देवेसु उववज्जइ ४ । २ ।

चत्तारि केयणा पण्णत्ता, तं जहा-वंसीमूलकेयणे १, मेंढविसाणकेयणे २, गोमुत्तियाकेयणे ३, अवलेहणियाकेयणे ४ । एवामेव चतुव्विहा माया पण्णत्ता, तं जहा-वंसीमूलकेयणसमाणा जाव अवलेहणियाकेयणसमाणा ॥४॥

वंसीमूलकेयणसमाणं मायं अणुप्पविट्ठे जीवे कालं करेइ णेरइएसु उववज्जइ१, मेंढविसाणकेयणसमाणं मायमणुप्पविट्ठे जीवे कालं करेइ तिरिक्खजोणिएसु उववज्जइ२, गोमुत्तियाकेयणसमाणं मायं अणुप्पविट्ठे जीवे कालं करेइ मणुस्सेसु उववज्जइ३, अवलेहणियाकेयणसमाणं मायमणुप्पविट्ठे जीवे कालं करेइ देवेसु उववज्जइ । ४--३ ।

चत्तारि वत्था पण्णत्ता, तं जहा--किमिरागरत्ते १, कद्दमरागरत्ते २, खंजणरागरत्ते३, हलिद्दरागरत्ते४ । एवामेव चउव्विहे लोहे पण्णत्ते, तं जहा--किमिरागरत्तवत्थसमाणे१, कद्दमरागरत्तवत्थसमाणे२,खंजणरागरत्तवत्थसमाणे३, हलिद्दरागरत्तवत्थसमाणे।

किमिरागरत्तवत्थसमाणं लोभमणुप्पविट्ठे जीवे कालं करेइ णेरइएसु उववज्जइ १, तहेव जाव हलिद्दरागरत्तवत्थसमाणं लोभमणुप्पविट्ठे जीवे कालं करेइ देवेसु उववज्जइ ४, ४। सू०५५

छाया—चतस्रो राजयः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-पर्वतराजिः १, पृथिवीराजिः २, वालुकाराजिः ३, उदकराजिः ४। एवमेव चतुर्विधः क्रोधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-पर्वतराजिसमानः १, पृथिवीराजिसमानः २, वालुकाराजिसमानः ३, उदकराजिसमानः ४।

पर्वतराजिसमानं क्रोधमनुप्रविष्टो जीवः कालं करोति नैरयिकेषूपपद्यते १, पृथिवीराजिसमानं क्रोधमनुप्रविष्टो जीव कालं करोति तिर्यग्योनिकेषूपपद्यते २, वालुकाराजिसमानं क्रोधमनुप्रविष्टो जीवः कालं करोति मनुष्येषूपपद्यते ३, उदकराजिसमानं क्रोधमनुप्रविष्टो जीवः कालं करोति देवेषूपपद्यते ४ ।१।

चत्वारः स्तम्भाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-शैलस्तम्भः १, अस्थिस्तम्भः २, दारुस्तम्भः ३, तिनिशलतास्तम्भः ४। एवमेव चतुर्विधो मानः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-शैलस्तम्भसमानः यावत् तिनिशलतास्तम्भसमानः ।४।

शैलस्तम्भसमानं मानमनुप्रविष्टो जीवः कालं करोति नैरयिकेषूपपद्यते (१) एवं यावत् तिनिशलतास्तम्भसमानं मानमनुप्रविष्टो जीवः कालं करोति देवेषूपपद्यते ।४। ॥ २ ॥।

चत्वारि केतनानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-वंशीमूलकेतनं १, मेढ्रविषाणकेतनं २, गोमूत्रिकाकेतनम् ३, अवलेखनिकाकेतनम् ४। एवमेव चतुर्विधा माया प्रज्ञप्ता, तद्यथा-वंशीमूलकेतनसमाना यावत् अवलेखनिकाकेतनसमाना ।४।,

वंशीमूलकेतनसमानां मायामनुप्रविष्टो जीवः कालं करोति नैरयिकेषूपपद्यते १, मेढ्रविषाणकेतनसमानां मायामनुप्रविष्टो जीवः कालं करोति तिर्यग्योनिकेषूपपद्यते २, गोमूत्रिकाकेतनसमानां मायामनुप्रविष्टो जीवः कालं करोति मनुष्येषूपपद्यते ३, अवलेखनिकाकेतनसमानां मायामनुप्रविष्टो जीवः कालं करोति देवेषूपपद्यते ४, ।३। ।

चत्वारि वस्त्राणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-कृमिरागरक्तं १, कर्दमरागरक्तं २, खञ्जनरागरक्तं ३, हरिद्रारागरक्तम् ४। एवमेव चतुर्विधो लोभः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-कृमिरागरक्तवस्त्रसमानः १, कर्दमरागरक्तवस्त्रसमानः २, खञ्जनरागरक्तवस्त्रसमानः हरिद्रारागरक्तवस्त्रसमानः ४।

कृमिरागरक्तवस्त्रसमानं लोभमनुप्रविष्टो जीवः कालं करोति नैरयिकेषूपपद्यते १, तथैव यावत् हरिद्रारागरक्तवस्त्रसमान लोभमनुप्रविष्टो जीवः कालं करोति देवेषूपपद्यते ४, ।४। सू० ५५ ॥

इस प्रकार से जय के संबंध में कह कर अब सूत्रकार यह कहते हैं कि—जीवको जय वास्तव में कषायों का ही करना चाहिये अतः

આ પ્રકારે જયનું પ્રતિપાદન કરીને સૂત્રકાર હવે એ વાતનું નિરૂપણ કરે છે કે જીવોએ ખરી રીતે તો કષાયો પર વિજય મેળવવો જોઈએ.

टीका—" चत्तारि राईओ " इत्यादि–राजयः–रेखाः, ताश्चतस्रः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–पर्वताराजिः–पर्वते राजिः–पर्वतोल्लिखिता रेखेत्यर्थः १, पृथिवीराजिः–पृथिव्यामुल्लिखिता रेखा २, वालुकाराजिः–वालुकायां विलिखिता रेखा ३, उदकराजिः–उदके–जले कृता रेखा ४। इत्थं दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह—" एवामेव " इत्यादि—एवमेव–पर्वतादिराजिवदेव, क्रोधः – कषायविशेषः, चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–पर्वतराजिसमानः–पर्वतोल्लिखितरेखा तुल्यः क्रोधो भवति, यथा पर्वतोल्लिखिता रेखा दृढत्वादनपायिनी भवति, तथा तत्सदृशः क्रोधोऽपि दृढानुबन्धत्वादनपायो भवति। अयं चानन्तानुबन्धिस्वरूपो भवतीति १। तथा–पृथिवीराजिसमानः क्रोधः, यथा–पृथिव्यामुल्लिखिता रेखा हीनत्वादल्पा-

कषाय का स्वरूप कहा जाता है—" चत्तारि राईओ पण्णत्ताओ तं जहा " इत्यादि। ५५

टीकार्थ–राजियां (तड) चार कही गई हैं। जैसे पर्वतराजि १, पृथिवीराजि २, वालुकाराजि ३, उदकराजि ४। इसी प्रकार से अनन्तानुबन्धी १, अप्रत्याख्यान २, प्रत्याख्यान ३, और संज्वलन सम्बन्धी क्रोध भी चार प्रकार का कहा गया है, जैसे अनन्ताऽनुबन्धी क्रोध १, पर्वतराजी के समान होता है, अप्रत्याख्यानी क्रोध २, पृथिवीराजीके समान होता है, प्रत्याख्यानी क्रोध ३, वालुकारेखा के समान होता है, संज्वलन अनन्तानुबन्धी क्रोध ४। जलरेखा समान होता है।

" पव्वई राइसमाणं कोहं अणु० " इत्यादि।

पर्वतराजी के समान अनन्तानुबन्धी क्रोधमें प्रविष्ट हुवा जीव यदि मरता है तो वह नैरयिकोंमें उत्पन्न होता है, द्वीतीय पृथिवीराजी के समान अप्रत्याख्यान क्रोधमें प्रविष्ट हुवा जीव यदि मरता है तो

તેથી હવે સૂત્રકાર કષાયોના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે.

चत्तारि राईओ पण्णत्ताओ–तंजहा " ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ–ચાર પ્રકારની રાજિઓ કહી છે. તે ચાર પ્રકારો આ પ્રમાણે છે–(૧) પર્વતરાજિ, (૨) પૃથ્વીરાજિ, (૩) વાલુકારાજિ અને (૪) ઉદકરાજિ.

એ જ પ્રમાણે ક્રોધના પણ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) અનન્તાનુબન્ધી, (૨) અપ્રત્યાખ્યાન, (૩) પ્રત્યાખ્યાન અને (૪) સંજવલન.

અનન્તાનુબન્ધી ક્રોધ પર્વતરાજિ સમાન છે, અપ્રત્યાખ્યાની ક્રોધ પૃથ્વીરાજિ સમાન છે, પ્રત્યાખ્યાની ક્રોધ વાલુકારેખા સમાન છે, અને સંજવલન સંબંધી ક્રોધ જલરેખા સમાન છે.

" पव्वई राइ समाणं कोहं अणु० " ઇત્યાદિ—પર્વતરાજિ સમાન અનન્તાનુબન્ધી ક્રોધમાં પ્રવિષ્ટ થયેલો જીવ જો મરકી (મરી) જાય છે, તો નરક-

ऽऽयासेनैवापनीयते, तथैव यः क्रोधो हीनानुबन्धत्वादपनीयते स पृथिवीराजिसमानः क्रोधः, अयं चाऽऽप्रत्याख्यानरूपो भवतीति २। तथा वालुकाराजिसमानः

वह तिर्यञ्चगतिमें उत्पन्न होता है, तीसरा वालुकाराजी के समान प्रत्याख्यान क्रोधमें प्रविष्ट हुवा जीव यदि मरता हैं वह मनुष्यगतिमें उत्पन्न होता है, और चौथा उदकराजी के समान संज्वलन क्रोध में प्रविष्ट हुवा जीव यदि मरजाता है तो वह देवगति में उत्पन्न होता है, यहां राजी रेखाका वाचक शब्द है, जिस प्रकार पर्वत के ऊपर उत्कीर्ण (उकेरी गई) रेखा दृढ होकर मिटती नहीं है, चिरकाल तक स्थायी रहती है वैसे ही जो क्रोध दृढानुबन्धवाला होता है वह जल्दी शान्त नहीं होता है, किन्तु चिरकाल तक स्थायी रहता है दीर्घ संसार का कारण होता है। इसलिये ऐसे क्रोधको पर्वतरेखाके समान प्रगट किया गया है, द्वितीय क्रोध को पृथिवीरेखाके समान कहा गया है उसका कारण ऐसा है कि पृथिवी पर की गई रेखा पर्वत पर की गई रेखा हीन होती है वह दीर्घकाल तक स्थायी नहीं रह सकती है धीरे २ अल्प प्रयास से मिटाई जा सकती है। इसी प्रकार द्वितीय क्रोध भी हीनानुबन्ध होने से दूर किया जा सकता है २, तृतीय प्रकार का क्रोध

ગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે અપ્રત્યાખ્યાની ક્રોધમાં પ્રવિષ્ટ થયેલો જીવ જો મરી જાય તો તિર્યંચગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રત્યાખ્યાની ક્રોધમાં પ્રવિષ્ટ થયેલો જીવ જો મૃત્યુ પામે તો મનુષ્યાદિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. સંજ્વલન ક્રોધમાં પ્રવિષ્ટ થયેલો જીવ જો મૃત્યુ પામે તો દેવગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં "રાજિ" પદ રેખાનું વાચક છે. જેમ પર્વત પર ઉત્કીર્ણ થયેલી રેખા લાંબા સમય સુધી નષ્ટ થતી નથી, એ જ પ્રમાણે જે ક્રોધ દૃઢાનુબન્ધવાળો હોય છે, તે જલ્દી શાન્ત થતો નથી, પણ દીર્ઘકાળ પર્યન્ત સ્થાયી રહે છે, દીર્ઘ સંસારનું કારણ બને છે, તે કારણે એવા ક્રોધને શૈલરેખા સમાન કહ્યો છે. બીજા ક્રોધને (અપ્રત્યાખ્યાની ક્રોધને) પૃથ્વી પર કરેલી રેખાસમાન કહ્યો છે, કારણ કે પૃથ્વી પર કરવામાં આવેલી રેખા શૈલરેખા જેટલા દીર્ઘકાળ પર્યન્ત ટકી શકતી નથી–તેને ધીરે ધીરે અલ્પ પ્રયાસથી પણ નષ્ટ કરી શકાય છે. એ જ પ્રમાણે અપ્રત્યાખ્યાની ક્રોધ પણ હીનાનુબન્ધવાળો હોવાને કારણે દૂર કરી શકાય એવો હોય છે. ત્રીજા પ્રકારનો ક્રોધ રેતીપર કરેલી રેખા

क्रोधः, यथा-वालुकायां कृता रेखा हीनतरत्वादकस्मादुत्थितैः पवनादिभिरपनीयते, तथैव यः क्रोधो हीनतरानुबन्धत्वादपनीतो भवति, स क्रोधो वालुकाराजिसमानः। अयं क्रोधः प्रत्याख्यानाऽऽवरणरूपोभवति ३। तथा-उदकराजिसमानः क्रोधः। यथा-उदके कृता रेखा हीनतमत्वात् स्वयमेवापनीता भवति, तथैव यः क्रोधो हीनतमानुबन्धत्वात् स्वयमेवापयाति स क्रोध उदकराजिसमानो भवति अयं च संज्वलनरूपो भवतीति।

इत्थं क्रोधस्य चतुरो भेदानुपदर्श्य सम्प्रति तत्र प्रविष्टा जीवाः कां गतिं लभन्त इत्याह-"पुढविराइसमाणं कोहं" इत्यादि। तत्र प्रथमे भेदेऽनुप्रविष्टो जीवः कालं करोति स नैरयिकेषूत्पद्यते १, द्वितीये तिर्यग्योनिकेषु २, तृतीये मनुष्येषु ३, चतुर्थे तु देवेषु ४॥

इति क्रोधचतुष्टयानुप्रविष्टजीवस्य गतिचतुष्टयनिरूपणम्। १।

वालुकाके ऊपर की गई रेखा समान होता है, जैसे-वालुका में की गई रेखा पृथिवी के ऊपर की गई रेखा के समान अपेक्षाकृत हीनतर हल्की होती है, अधिक समय तक स्थायी नहीं रहती है अकस्मात्-उत्थित वायु आदि कारणों से वह दूर की जाती है, उसी प्रकार तृतीय क्रोध भी हीनतरानुबन्ध होने से शीघ्र दूर किया जा सकता है, इसी कारण इसे वालुकाराजि (रेखा-लकीर) कहा गया है, तथा चौथा क्रोध जो कि जलरेखा समान कहा गया है उसका तात्पर्य ऐसा है कि वह अपने आप मिट जाता है इसे हटाने में प्रयास नहीं करना पडता है, जल रेखा धूली में की गई रेखासे हीनतम-हल्की होती है, अतः वह हीनतम अनुबन्धवाली होती है इसी कारण शैलगत रेखा जैसे क्रोध को अनन्तानुबन्धी स्वरूप, और पृथिवीगत रेखा जैसे क्रोधको अप्रत्याख्यान

સમાન હોય છે. જેમ રેતીપર કરેલી રેખા પૃથ્વીપર કરેલી રેખા કરતા હીનતર હોય છે. અધિક સમય સુધી સ્થાયી રહે એવી હોતી નથી, અકસ્માત કોઇ વાયુ આદિનો ઝપાટો આવે તો પણ તે નષ્ટ થઇ જાય એવી હોય છે, એ જ પ્રમાણે પ્રત્યાખ્યાની ક્રોધ પણ હીનતરાનુબન્ધવાળો હોવાથી શીઘ્ર દૂર કરી શકાય એવો છે, તેથી તેને વાલુકારાજિ સમાન કહ્યો છે. સંજવલન ક્રોધને જલરેખા સમાન કહેવાનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે—

આ ક્રોધ પોતાની જાતે જ શાન્ત થઈ જાય છે-તેને દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરવો પડતો નથી જલરેખા વાલુકારેખા કરતાં પણ હીનતમ-હલકી હોય છે. તે કારણે તે હીનતમ અનુબન્ધવાળી હોય છે. આ કારણે શૈલગત રેખા જેવા ક્રોધને અનન્તાનુબન્ધી સ્વરૂપ, પૃથ્વીગત રેખા સમાન ક્રોધને અપ્રત્યાખ્યાત રૂપ,

अथ मानप्ररूपणा—

"चत्तारि थंभा" इत्यादि—स्तम्भाः-प्रसिद्धाः, ते चत्वारः प्रज्ञप्ताः, शैलस्तम्भः-शैलः-शिलाया विकारः शैलः-पाषाणमयः, स चासौ स्तम्भश्च शैलस्तम्भः १, अस्थिस्तम्भः-अस्थि-प्रसिद्धं, तद्रूपस्तम्भः २, दारुस्तम्भः-दारु-काष्ठं, तद्रूपस्तम्भ ३, तिनिशलतास्तम्भः-तिनिशः-तदाख्यवृक्षविशेषः 'वञ्जुल' इति तत्पर्यायः, तस्य लता तिनिशलता, सा चात्यन्तमृद्वी भवति, तद्रूपस्तम्भः ४।

"एवामेवे"—त्यादि-एवमेव-स्तम्भवदेव मानश्चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-'शैलस्तम्भसमान' इत्यारभ्य 'यावत्' तिनिशलतास्तम्भसमान इतिपर्यन्तो मानो बोध्यः, एवं च-शैलस्तम्भसमानः १, अस्थिस्तम्भसमानः २, दारुस्तम्भ-

रूप, धूलिगत रेखा जैसे क्रोध को प्रत्याख्यातरूप, एवं जलगत रेखा जैसे क्रोध को संज्वलनरूप कहा गया है।

"चत्तारिथंभा पण्णत्ता" इत्यादि। मानकषाय की प्ररूपणा करने के लिये चार स्तम्भो की प्ररूपणा सूत्रकार करते हैं—स्तम्भ चार कहे गये हैं, जैसे-शैलस्तम्भ १, अस्थिस्तम्भ २, दारुस्तम्भ ३ और तिनिशलता (तृण) स्तम्भ ४। इसी प्रकार से चार प्रकारका मान कहा गयाहै, जैसे-शैलस्तम्भ समान मान१, यावत्-तिनिशलतास्तम्भ समान मान ४ तात्पर्य इस कथन का ऐसा है-पत्थर से बनाया गया जो स्तम्भ होता है वह शैलस्तम्भ है, यह शैलस्तम्भ चाहे भले टूट जाय लेकिन झुकता नहीं, इसी प्रकार जो जीव शैलस्तम्भ समान मानकषायवाला होता

વાલુકારેખા સમાન ક્રોધને પ્રત્યાખ્યાત રૂપ અને જલરેખા સમાન ક્રોધને સંજવલન રૂપ કહ્યો છે

"चत्तारि थंभा पण्णत्ता" ઇત્યાદિ—

માનકષાયની પ્રરૂપણા કરવા નિમિત્તે સૂત્રકાર ચાર પ્રકારના સ્તંભોની પ્રરૂપણા કરે છે. સ્તંભના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) શૈલસ્તંભ (૨) અસ્થિસ્તંભ, (૩) દારૂસ્તંભ અને (૪) તિનિશલતા સ્તંભ એ જ પ્રમાણે માનના પણ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે-(૧) શૈલસ્તંભ સમાન માન ઇત્યાદિ "તિનિશલતા સ્તંભ સમાન માન" પર્યન્તના ચાર પ્રકાર સમજવા.

આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—પત્થરમાંથી બનાવેલા સ્તંભને શૈલસ્તંભ કહે છે. આ શૈલસ્તંભ ભલે તૂટી જાય પણ ઝૂકતો નથી. એ જ પ્રમાણે જે મનુષ્ય શૈલસ્તંભ સમાન માન કષાયવાળો હોય છે, તે કોઇ પણ

समानः ३, तिनिशलतास्तम्भसमानश्च ४ मानो भवति । क्रोधवन्मानोऽप्यनन्तानुबन्ध्यप्रत्याख्यानप्रत्याख्यानाऽऽवरणसंज्वलनरूपः क्रमेण ज्ञेयः । तत्र शैलादिस्त-

है वह कभी भी किसीभी हालत में झुकता नहीं है उसका सर्वनाश ही क्यों न हो जाय । अस्थिस्तम्भ समान जो मान होता है वह-शैल-निर्मित स्तम्भ की अपेक्षा कम कडा होता है अधिकतम आयास से कदाचित् झुकाया भी जा सकता है, इसी प्रकार जो मान अस्थिनिर्मित स्तम्भ जैसा होता है वह अधिकाऽधिक आयास से विनम्र किया भी जा सकता है २ । दारु-लकडी का जो स्तम्भ होता है वह अस्थि-निर्मित स्तम्भ की अपेक्षा कडाई में अधिक हीन होता है यह अल्प प्रयास से विनम्र कर दिया जाता है । इसी प्रकार जो मान काष्ठनि-र्मित शैलका जैसा होता है वह भी अल्प प्रयाससे ही विनम्र हो जाता है । और जो तिनिशवृक्ष की लतासे निर्मित स्तम्भ होता है वह काष्ठ निर्मित स्तम्भ की अपेक्षा कडाई में बिलकुल ही हीन होता है अतः इसे झुकाने में नगण्य जैसा प्रयास करना पडता है यह बहुत जल्दी झुक जाता है । इसी प्रकार जो मान तिनिशवृक्षलता निर्मित स्तम्भ जैसा होता है वह बहुत ही शीघ्र प्रयाससे झुका दिया जाताहै । शैल-

પરિસ્થિતિમાં ઝૂકતો નથી, તેનો સર્વનાશ થઈ જાય તો પણ તે માનકષાયનો ત્યાગ કરતો નથી. અસ્થિસ્થંભ સમાન જે માન હોય છે, તે શૈલ નિર્મિત સ્તંભ કરતાં ન્યૂનતર ચીકાશવાળું હોય છે. અસ્થિ સ્થંભને અધિકતમ પ્રયત્નો વડે ક્યારેક ઝુકાવી પણ શકાય છે, એ જ પ્રમાણે જે માન અસ્થિ સ્તંભ સમાન હોય છે, તેને અધિક અધિક પ્રયાસો દ્વારા વિનમ્ર પણ કરી શકાય છે કાષ્ઠ નિર્મિત સ્તંભને દારૂસ્તંભ કહે છે. તે સ્તંભ અસ્થિનિર્મિત સ્તંભ કરતાં પણ કઠિનતાની અપેક્ષાએ અધિક હીન હોય છે. જેમ કાષ્ઠનિર્મિત સ્તંભને અલ્પ પ્રયાસથી પણ ઝૂકાવી શકાય છે, એ જ પ્રમાણે કાષ્ઠનિર્મિત સ્તંભ જેવા માનને પણ અલ્પ પ્રયાસથી વિનમ્ર કરી શકાય છે. તિનિશ વૃક્ષની લતામાંથી બનાવેલા સ્તંભને તિનિશલતા સ્તંભ કહે છે. તે કાષ્ઠ નિર્મિત સ્તંભ કરતાં પણ ન્યૂનતમ કઠિનતાવાળો હોય છે. જેમ તેને ઝુકાવવા માટે નહીં જેવા પ્રયાસની જ જરૂર પડે છે, તેમ તિનિશલતા સમાન માનને પણ બહુ જ ન્યૂન પ્રયાસથી પણ ઝુકાવી શકાય છે.

અનન્તાનુબન્ધી માનને શૈલ સ્તંભ સમાન, અપ્રત્યાખ્યાની માનને અસ્થિ નિર્મિત સ્તંભ સમાન, પ્રત્યાખ્યાની માનને કાષ્ઠ નિર્મિત સ્તંભ સમાન અને સંજ્વલન માનને તિનિસ વૃક્ષલતા નિર્મિત સ્તંભ સમાન કહ્યુ છે.

म्भसमानमानोदयवर्तिजीवस्य फलानि दर्शयति-" सेलथंभसमाणं माणं " इत्यादिना। एतद्विवरणं क्रोधोदयवर्तिजीवफलसूत्रवद् बोध्यम्। ।२।

" चत्तारि केयणा " इत्यादि—केतनानि-सामान्येन वक्राणि वस्तूनि, यद्वा-पुष्पकरण्डस्य वंशादिदलकनिर्मितमुष्टिग्रहणस्थानानि, तानि च वक्राणि भवन्ति, परन्त्वत्र केतनपदेन सामान्येन वक्राणि वस्तूनि गृह्यन्ते, तानि चत्वारि प्रज्ञप्तानि तद्यथा-वंशीमूलकेतनं-वंशी-वंशः तस्या मूलं वंशीमूलं, तच्च तत्के-

---

निर्मित स्तम्भ जैसा अनन्तानुबन्धीमान अस्थिनिर्मित स्तम्भ जैसा अप्रत्याख्यानीमान काष्ठनिर्मित शैल जैसा प्रत्याख्यानीमान, और तिनिशवृक्षलता जैसा संज्वलनमान होता है। तिनिशवृक्षका पर्याय 'वञ्जुल' ऐसा भी है इसकी लता मृद्वी-अति कोमल होती है-जल्दी झुक जाती है। शैलनिर्मित स्तम्भ जैसा मानवाला जीव मर कर नरकगति में, अस्थिनिर्मित स्तम्भ जैसा मानयुक्त जीव मरकर तिर्यञ्चगति में, काष्ठनिर्मित स्तम्भ जैसा मानशाली जीव मरकर मनुष्यगतिमें, और तिनिश वृक्षलता निर्मित स्तम्भ जैसा मानसंयुक्त जीव मरकर देवगतिमें जाता है। और अवशिष्ट कथन क्रोधोदयवर्ती जीव फलसूत्र जैसा जानना चाहिये।

" चत्तारि केयणाणि " इत्यादि। चार वक्र-टेढी वस्तुयें कही गई है, यहां-" केतन " शब्द सामान्य रूपसे वक्रता का वाचक है। इससे जो वक्र वस्तुयें हैं वे गृहीत की गई हैं। अथवा-पुष्पकरण्डक (साजी) को उठाने में जो वांश की डण्टी लगी है वही वक्रताकेतन

તિનિશ વૃક્ષને વઞ્જુલ પણ કહે છે. તેની લતા મૃદ્વી અતિ કોમળ હોય છે, તેથી તે જલ્દી નમી જાય એવી હોય છે. શૈલનિર્મિત સ્તંભ સમાન માનવાળો જીવ મરીને નરકગતિમાં, અસ્થિનિર્મિત સ્તંભ સમાન માનવાળો મનુષ્ય મરીને તિર્યંગ્ ગતિમાં, કાષ્ઠ નિર્મિત સ્તંભ સમાન માનવાળો પુરુષ મરીને મનુષ્ય ગતિમાં અને તિનિશ વૃક્ષલતા નિર્મિત સ્તંભ સમાન માનવાળો પુરુષ મરીને દેવગતિમાં જાય છે બાકીનું સમસ્ત કથન ક્રોધોદયવર્તી જીવફલ સૂત્ર અનુસાર સમજવું " चत्तारि केयणाणि " ઇત્યાદિ—

ચાર પ્રકારની વક્ર વસ્તુઓ કહી છે. અહીં " केतन " પદ સામાન્ય રૂપે વક્રતાનું વાચક છે. તેના દ્વારા અહીં વક્ર વસ્તુઓ ગ્રહણ કરવામાં આવી છે, અથવા કરંડકને-ટોપલીને બનાવવામાં જે વાંસની ચીપો વપરાય છે તેમને અહીં ' વક્રતાકેતન ' પદ દ્વારા ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે ચાર પ્રકારની

तनं च वंशीमूलकेतनं-वंशीमूलरूपवक्रमित्यर्थः १, तथा-मेढ्रविषाणकेतनं-मेढ्रः-मेषः, तस्य विषाणं-शृङ्गं मेढ्रविषाणं, तच्च तत्केतनं च तथा २, गोमूत्रिकाकेतनं गोमूत्रिका-प्रसिद्धा, तद्रूपं केतनम् ३, अवलेखनिकाकेतनम्-अवलेखनिका-पाटयमानवंशशलाकाप्रभृतेः सूक्ष्मतरा (प्रतन्वी) त्वक्, तद्रूपं केतनम् ४।

" एवामेवे "—त्यादि-एवमेव-केतनवदेव, माया-कषायविशेषः, चतुर्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-वंशीमूलकेतनसमाना-वंशीमूलकेतनसदृशी माया भवति, तत्र तत्सादृश्यं च मायायां तद्वतामनार्जवभेदात् । तथाहि-यथा वंशीमूलमतिगुप्तवक्रं भवति, तथा मायाविनां मायाऽपि वक्रवक्रा भवति १, ' यावत् ' वंशीमूलकेतन-समानेत्यारभ्य ' अवलेखनिकाकेतनसमानेति'पर्यन्ता माया बोध्या, एवं च-मेढ्र-

शब्द से यहां गृहीत है। वक्र चार कहे गये हैं, जैसे-वंशीमूलकेतन-(वांसकी जडरूप वक्रता) १ मेषविषाणकेतन (मेषसींगरूप वक्रता) २ गोमूत्रिका केतन (गोमूत्रकी रेखारूप वक्रता) ३ और अवलेखनिका केतन (वांसकी शलाका) पेंचको छोलते समय जो उसका ऊपर-नीचेका छोलन निकलता है वह निकलते ही वक्र होता है ऐसा जो केतन है वह अवलेखनिका केतन है ४। जैसे ये केतन चार कहे गये हैं, इसी प्रकार मायारूपकषाय विशेष भी चार कहा गया है। इनमें एक माया ऐसी होती है जो वंशीमूल केतन जैसी होती है। वांसका मूल भाग बहुत अधिक अनार्जवतावाला (वक्र) होताहै। अतः-अतिगुप्त वक्रतावाला होने से उसकी वक्रता कटती नहीं है, उसी प्रकार मायावियों की भी जिस माया कटती नहीं है ऐसी वह वक्र वक्रमाया वंशीमूलकेतन जैसी कही गई है। मेढ्रविषाण केतन के स-

વક્ર વસ્તુઓ કહી છે-જેમકે (૧) વંશીમૂલકેતન (વાંસની જડરૂપ વક્રતા) (૨) મેઢ્ર વિષાણુ કેતન (ઘેટાના સીંગ સમાન વક્રતા) (૩) ગોમૂત્રિકા કેતન (ગોમૂત્રની રેખા રૂપ વક્રતા) (૪) અવલેખનિકા કેતન (વાંસની સળીઓને છોલતી વખતે તેનો જે છોલ પડે છે તે વક્ર જ હોય છે. એવી તે વક્રતાને અવલેખનિકાકેતન કહે છે. આ કેતનના જેવા ચાર પ્રકાર કહ્યા છે, એવા જ ચાર પ્રકાર માયારૂપ કષાય વિશેષના પણ કહ્યા છે.

(૧) " વાંસમૂલ કેતન સમાન માયા "—વાંસનો મૂળ ભાગ ખૂબ જ અનાર્જવતાવાળો હોય છે. તે કારણે તે અતિગુપ્ત વક્રતાવાળો હોય છે, તેથી તેની વક્રતાની ખબર પણ પડતી નથી. એ જ પ્રમાણે માયાવી પુરુષોની માયાને જાણી શકાતી નથી એવી તે વક્ર-વક્ર માયાને વાંસમૂલ કેતન જેવી

विषाणकेतनसमाना २, गोमूत्रिकाकेतनसमाना ३, अवलेखनिकाकेतनसमाना च माया भवतीति पर्यवसितम् । तत्र मेढ्रविषाणकेतनसमाना मायिनां माया वक्रा भवति २, गोमूत्रिकाकेतनसमाना मायाऽल्पवक्रा भवति ३, अवलेखनिकाकेतन-समाना माया तु अल्पतरवक्रा भवति ४। इयं च क्रमेणानन्तानुबन्ध्य १ प्रत्या-ख्यान २ प्रत्याख्यानाऽऽवरण ३ संज्वलन ४ रूपा बोध्या अपरे तु प्रत्येकं माया-ऽनन्तानुबन्ध्यादिरूपाऽस्तीत्याहुः, अत एवानन्तानुबन्धिन्या मायाया उदयेऽपि देवत्वादिप्राप्तिर्न विरुध्यते। तत्र क्रमेण वंशीमूलकेतनसमानादि–मायाचतुष्टयानु-प्रविष्टजीवस्य गतिं दर्शयति–" वंशीमूलकेतनसमाणं मायं " इत्यादिना, तत्रा-ऽऽद्यां मायामनुप्रविष्टो मायोदयवर्ती जीवः कालं करोति चेद् नैरयिकेषु–नारके-

मान वह माया है जो केवल वक्र होती है। तथा गोमूत्रिकाकेतन समान वह माया है, एवं अवलेखनिका केतन समान वह माया है जो अल्पतर वक्रतावाली होती है। वंशीमूल केतन जैसी जो माया होती है वह अनन्तानुबन्ध सम्बन्धी होती है। मेढ़विषाण केतन जैसी माया अप्रत्याख्यान कषाय सम्बन्धिनी होती हैं। गोमूत्रिका केतन जैसी माया प्रत्याख्यान कषाय सम्बन्धिनी होती है और अवलेखनिका केतन जैसी माया संज्वलन कषाय सम्बन्धिनी होती है। कोई एक ऐसा कहते हैं कि–प्रत्येक माया अनन्तानुबन्धी आदिरूप है। इसीलिये अनन्तानु-बन्धिनी माया के उदय में देवत्वादि पद प्राप्ति विरुद्ध नहीं होती है। " वंशीमूलकेतनसमाणं मायं " इत्यादि। जो जीव वंशीमूलकेतन समान मायामें प्रविष्ट होता है मायोदयवाला होता है ऐसा वह जीव यदि कालवश हो जाता है तो वह नरकों में उत्पन्न होता है १ द्वितीय

કહી છે. (૨) " મેષ વિષાણુ કેતન સમાન માયા "–જે માયા કેવળ વક્ર જ હોય છે તેને આ પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે. (૩) " ગોમૂત્રિકા કેતન સમાન માયા " જે માયા અલ્પ વક્રતાવાળી હોય છે તેને ગોમૂત્રિકા કેતન સમાન માયા કહે છે. (૪) " અવલેખનિકા કેતન સમાન માયા "–આ માયા અલ્પતર વક્રતાવાળી હોય છે અનન્તાનુબંધી માયાને વાંસમૂલ કેતન સમાન, અપ્રત્યા-ખ્યાન સંબંધી માયાને મેષ વિષાણુ કેતન સમાન, પ્રાયાખ્યાત કષાય સંબંધી માયાને ગોમૂત્રિકા કેતન સમાન અને સંજવલન કષાય સંબંધી માયાને અવ-લેખનિકા કેતન સમાન કહી છે. કોઈ કોઇ સિદ્ધાંતકારો એવુ કહે છે કે પ્રત્યેક માયા અનન્તાનુબન્ધી આદિ રૂપ છે. તેથી અનન્તાનુબન્ધિની માયાના ઉદયમાં પણ દેવત્વ આદિનો સદ્ભાવ સંભવી શકે છે. " वंशीमूलकेतन समाणं मायं " વાંસનામૂલ કેતન સમાન માયામાં પ્રવિષ્ટ થયેલ જીવ (માયાના ઉદયવાળો જીવ) જો મૃત્યુ પામે છે, તો નરકગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. બીજા

षूत्पद्यते १, द्वितीयमायानुप्रविष्टोजीवस्तिर्यक्षु २, तृतीयमायाऽनुप्रविष्टो मनुष्येषु ३, चतुर्थमायाऽनुप्रविष्टो देवेषूत्पद्यते ४। इति मायाचतुष्टयानुप्रविष्टजीवस्य गतिचतुष्टयनिरूपणम् ।

" चत्तारि वत्था " इत्यादि–वस्त्राणि चत्वारि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–कृमिरागरक्तं–कृमिरागसूत्रविषये इत्थं जनश्रुतिः–क्वचिद्देशे मनुष्यादिशोणितं गृहीत्वा केनापि योगेन योजयित्वा भाजने स्थाप्यते । तस्मिन् प्रचुराः कृमयः समुत्पद्यन्ते । तेन पवनाभिलाषिणो भाजनच्छिद्रेभ्यो निर्गत्य तदासन्नं पर्यटन्तो लालाजालं

माया में अनुप्रविष्ट हुवा जीव यदि कालवश होता है तो वह तिर्यञ्च गतिमें उत्पन्न होता है २ तृतीय मायामें प्रविष्ट हुवा जीव यदि कालवश हो जाताहै तो वह मनुष्यगतिमें उत्पन्न हो जाताहै, और चौथी माया में अनुप्रविष्ट जीव यदि कालवश होताहै तो वह देवोंमें उत्पन्न होताहै४ ।

"चत्तारि वत्था " इत्यादि। वस्त्र चार प्रकार के कहे गये हैं, जैसे कोई एक वस्त्र ऐसा होता है जो कृमिराग से रंगा हुवा होता है, इस कृमिराग सूत्रके विषय में ऐसी जनश्रुति सुनने में आती है कि–किसी देशमें मनुष्य आदिके शोणितको लेकर उसमें किसी (एक पदार्थ) को योगकर किसी पात्रमें उसे रखा जाता है, उसमें धीरे धीरे कृमियां(कीडे)उत्पन्न हो जातेहैं वे जब पवनाऽभिलाषी होकर छिद्रों द्वारा उसमें से बाहर निकल आते हैं तब वे उसके आसपासमें घूमने फिरने

પ્રકારની માયાવાળો જીવ જો મૃત્યુ પામે છે તો તિર્યગ્ગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ત્રીજા પ્રકારની માયામાં પ્રવિષ્ટ થયેલો જીવ જો મરણ પામે છે તો મનુષ્યગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને ચોથા પ્રકારની માયામાં પ્રવિષ્ટ થયેલો જીવ જો મરણ પામે છે, તો દેવગતિમાં ઉત્પન્ન થાય છે.

" चत्तारि वत्था " ઈત્યાદિ—

વસ્ત્રના ચાર પ્રકાર કહ્યાં છે તે ચાર પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે—(૧) કૃમિરાગથી (રંગથી) રંગેલું વસ્ત્ર, (૨) કર્દમ રાગથી રંગેલું વસ્ત્ર, (૩) ખંજન રાગથી રંગેલું વસ્ત્ર અને (૪) હલ્દી–હળદર રંગથી રંગેલુ વસ્ત્ર.

કૃમિરાગ સૂત્રના વિષયમાં એવી જનશ્રુતિ (દંતકથા) પ્રચલિત છે કે કોઈ એક દેશમાં મનુષ્ય આદિનું લોહી લઈને તેમાં કોઈ એક પદાર્થનું મિશ્રણ કરીને તેને કોઈ પાત્રમાં રાખી મૂકવામાં આવે છે. તેની અંદર ધીમે ધીમે કૃમીઓ ઉત્પન્ન થવા માંડે છે. તેઓ જ્યારે પવનાભિલાષી થઈને છિદ્રો દ્વારા બહાર નીકળી આવે છે ત્યારે તેની આસપાસ જ ભમ્યાં કરે છે અને પોતાની

प्रमुञ्चन्ति । ताश्च कीलकेषु लग्नाः परिगृह्यन्ते । तत् कृमिरागं पट्टसूत्रमुच्यते । तच्च रक्तवर्णकृमिसमुत्पन्नत्वात् स्वभावत एव रक्तं भवतीति कृमिरागरक्तम् १, तथा-कर्दमरागरक्तं-कर्दमः-गोमार्गादिपङ्कः, तस्य रागः-रञ्जकरसः कर्दमरागः, तेन रक्तम् २, तथा-खञ्जनरागरक्तं ' खञ्जनमि '-ति देशीयः शब्दः कज्जलवाचकः, तस्य रागः खञ्जनरागस्तेन रक्तम् ३, तथा-हरिद्रा प्रसिद्धा, तस्या रागो हरिद्रारागस्तेन रक्तं हरिद्रारागरक्तम् ४,

---

लगते हैं और अपनी लार छोडने लगते हैं । इस तरह वह लाला-लार कीलकों में लग जाती है जो कि बादमें उठा ली जाती है । ऐसा कृमिरागवाला पट्टसूत्र कहा जाता है यह पट्टसूत्र रक्तवर्णवाले कृमियों से समुत्पन्न होनेके कारण स्वभावतः ही लाल होता है ।

तथा-कोई एक वस्त्र ऐसा होता है जो कर्दमरागसे रक्त होता है । गाय आदि जीव जिस रास्तेसे निकलते हैं उस मार्गका जो पङ्क है वह यहां कर्दम शब्दसे गृहीत हुवा है । इस कर्दमका जो रञ्जकरस है वह कर्दमराग है, इससे रंगा हुवा जो वस्त्र है वह-कर्दमरागरक्त वस्त्रहै । तथा कोई एक वस्त्र ऐसा होता है जो खञ्जनराग से रक्त होता है । यहां-" खञ्जन " शब्द देशीय है, इसका अर्थ कज्जलके रागसे रंगा हुवा जो वस्त्र है वह खञ्जनरागरक्त वस्त्र है । तथा-कोई एक ऐसा वस्त्र होता है जो हल्दीके रंगसे रंगा हुवा होता है । तो इसी तरह लोभ

લાળ તેના પર છોડવા માંડે છે આ લાળ તે છિદ્રો પર જામી જાય છે. તેને ત્યારબાદ એકઠી કરી લેવામાં આવે છે. એવા કૃમી રંગથી રંગેલા વસ્ત્રને કૃમિ રાગવાળું વસ્ત્ર કહે છે. આ વસ્ત્ર લાલ રંગવાળા કૃમીઓના લાળરસ વડે રંગેલું હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ લાલ હોય છે. (૨) કોઈ એક વસ્ત્ર એવું હોય છે કે જે કર્દમ રાગથી રક્ત ધૂળથી ખરડાયેલું હોય છે. ગાય આદિ પ્રાણીઓ જે માર્ગેથી પસાર થતાં હોય છે તે માર્ગનો જે પંક એટલે કે કાદવ છે તેને અહીં કર્દમ પદ દ્વારા ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. આ કર્દમનો જે રંજક રસ છે તેનું નામ કર્દમ રાગ છે, તેનાથી રંગાયેલા વસ્ત્રને કર્દમ રાગ રક્ત વસ્ત્ર કહે છે. (૩) કોઈ એક વસ્ત્ર એવું હોય છે કે જે ખંજન રાગથી રક્ત હોય છે. ખંજન એટલે કાજળ. તે કાજળના રંગથી રંગેલા વસ્ત્રને ખંજન રાગ રક્ત વસ્ત્ર કહે છે. (૪) કોઈ એક વસ્ત્ર એવું હોય છે કે જે હળદરના રંગથી રંગેલું હોય છે.

"एवामेवे"—त्यादि-एवमेव कृमिरागादिरक्तवस्त्रवदेव, लोभश्चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-कृमिरागरक्तवस्त्रसमान इत्यादि। तत्र कृमिरागरक्तवस्त्रसमानो लोभो दृढानुबन्धत्वादनन्तानुबन्धी भवति। कर्दमरागरक्तवस्त्रसमानो लोभो हीनानुबन्धत्वाद् अप्रत्याख्यानो भवति। खञ्जनरागरक्तवस्त्रसमानो लोभो हीनतरानुबन्धत्वात् प्रत्याख्यानाऽऽवरणो भवति। हरिद्रारागरक्तवस्त्रसमानश्च लोभो हीनतमानुबन्धत्वात् संज्वलनो भवति। तथाहि-यथा-कृमिरागरक्तं वस्त्रं दग्धमपि रागानुबन्धं न त्यजति, तद्भस्मनोऽपि रक्तत्वात् प्रवालभस्मवत्, तथा यो जीवो मृतोऽपि लोभानुबन्धं न त्यजति तस्य लोभः कृमिरागरक्तवद् दृढोऽनन्तानुबन्धी च

भी चार प्रकारका होता है इनमें-जो लोभ कृमिरागरक्त वस्त्रके समान होता है वह-दृढानुबन्धवाला होने से अनन्तानुबन्ध कषाय सम्बन्धी होता है। कर्दमरागरक्त वस्त्रके समान जो लोभ है वह हीनानुबन्धवाला होनेसे अप्रत्याख्यान कषाय सम्बन्धी होता है। खञ्जन रागरक्त वस्त्रके समान जो लोभ होता है वह हीनतर अनुबन्धवाला होनेसे प्रत्याख्यान कषाय सम्बन्धी होता है। तथा-हरिद्रारागसे रक्त वस्त्र जैसा जो लोभ होता है वह संज्वलनकषाय सम्बन्धी होता है। तात्पर्य ऐसा है—कि कृमिरागवस्त्र चाहे जल भी जाय तो भी अपने रागानुबन्धको जैसे नहीं छोडता है। क्यों कि-उसकी भस्म भी प्रवाल सी लाल ही लाल रहती है। उसी तरह जो जीव मर जाने पर भी लोभानुबन्ध को नहीं छोडता है उसका वह कृमिरागरक्त की तरह दृढ होने से अनन्तानुबन्ध संबंधी होताहै। इसी तरहसे तीनों लोभके विषयमें भी समझ लेना चाहिये इसके

એ જ પ્રમાણે લોભ પણ ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે—(૧) કૃમિરાગ રક્ત વસ્ત્ર સમાન લોભ–અનન્તાનુબન્ધિ કષાય સંબંધી જે લોભ છે તેને આ પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે (૨) કર્દમરાગ રક્ત વસ્ત્ર સમાન લોભ–અપ્રત્યાખ્યાન કષાય સંબંધી જે લોભ છે તેને આ પ્રકારમાં ગણાવી શકાય છે (૩) ખંજન રાગ રક્ત વસ્ત્ર સમાન લોભ–પ્રત્યાખ્યાન કષાય સંબંધી લોભને આ પ્રકારને લોભ કહે છે. (૪) હળદર રાગરક્ત વસ્ત્ર સમાન લોભ–સંજ્વલન કષાય સંબંધી લોભને આ પ્રકારને લોભ કહે છે. આ કથનને ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

જેમ કૃમિરાગરક્ત વસ્ત્ર બળી જાય તો પણ પોતાનો રંગ છોડતું નથી તેની રાખ પણ લાલ રંગની જ હોય છે, એ જ પ્રમાણે જે જીવ પોતાનું મૃત્યુ થઈ જાય તો પણ લોભાનુબન્ધને છોડતો નથી, તેનો તે લોભ કૃમિરાગ રક્ત વસ્ત્રની જેમ દૃઢ હોવાથી અનન્તાનુબન્ધી જ હોય છે. એ જ પ્રમાણે

भवतीति। एवं लोभविशेषत्रयेऽपि विभावनीयम्। एतत्फलनिरूपकसूत्र क्रोध फलसूत्रवद् बोध्यम्। इह कषायप्ररूपणा—

गाथाः—" पव्वओ पुढवी रेणू, दगं चेव चउत्थयं।
एसिं राइनिभो कोहो, वुत्तोऽस्सिं जिणसासणे। १।
सेलो अट्ठी य कट्ठं च, तिणिसस्स लया तहा।
एसिं थंभसमाणो हि, माणो वुत्तो जिणागमे। २।
वंसीमूलं मिढसिंगं, गोमुत्ती अवलेहिया।
एसिं केयणतुल्लं तु, मायमाहु जिणिस्सरा। ३।
किमी पंकोऽञ्जणं चावि, हालिद्दा रागदव्वया।
एएहि रंजियपटी–तुल्लो लोहो विआहिओ। ४।
जावज्जीवं वरिसं, चाउम्मासं च पक्खयं।
कमा जीवाणुगामीमे, नारगत्तादि साहगा। ५।"

छाया—" पर्वतः पृथिवी रेणु–रुदकं चैव चतुर्थकम्।
एषां राजिनिभः क्रोध, उक्तोऽस्मिञ्जिनशासने। १।
शैलः अस्थि च काष्ठं च, तिनिशस्य लता तथा।
एषां स्तम्भसमानो हि, मान उक्तो जिनागमे। २।
वंशीमूलं मेढ्रशृङ्ग, गोमूत्री अवलेखिका।
एषां केतनतुल्यां तु, मायामाहुर्जिनेश्वराः। ३।
कृमिः पङ्कोऽञ्जनं चापि, हरिद्रा रागद्रव्यकाणि।
एतै रञ्जितपटी–तुल्यो लोभो व्याख्यातः। ४।
यावज्जीवं च वर्षं, चतुर्मासं च पक्षकम्।
क्रमाज्जीवानुगामिन इमे, नारकत्वादि साधकाः।५।" इति।सू०५५॥

फलका निरूपक सूत्र क्रोधफल निरूपक सूत्रकी तरहसे जानना चाहिये। कषायप्ररूपणा गाथाएं—" पव्वओ पुढवी रेणू " इत्यादि।

इस जिनशासनने अनन्तानुबंधी क्रोधको पर्वतकी राजी दरार–तड के समान कहा है, इस प्रकार अप्रत्याख्यानी क्रोधको पृथिवी अर्थात् तलाव की पृथिवी की दरार–तडके समान प्रत्याख्यानी क्रोधके रेणु

લોભના બાકીના ત્રણ પ્રકારો વિષે પણ સમજી લેવું. તેના ફળનું નિરૂપણ કરનારૂં સૂત્ર પણ ક્રોધફલ નિરૂપક સૂત્ર સમાન જ સમજવું કષાયની પ્રરૂપણા કરતી ગાથાઓ—" पव्वओ पुढवी रेणू " ઈત્યાદિ.

આ જીન શાસનમાં અનન્તાનુબંધી ક્રોધને પર્વતની રાજી–તડની માફક કહી છે, એજ રીતે અપ્રત્યાખ્યાન ક્રોધને પૃથ્વી અર્થાત્ તળાવની પૃથ્વિની

अर्थात् वालुकाकी लकीरके समान और संज्वलन क्रोधको उदक पानी की लकीरके समान कहा है ॥ १ ॥

इसी प्रकार प्रथम भेदवाले मानको पत्थरके स्तम्भ के समान दूसरे को हड्डीके स्तम्भ समान, तीसरे को काष्टके स्तम्भके समान और चौथे को तिनिश (बेंत) के स्तम्भ समान कहा है ॥ २ ॥

इसी प्रकार प्रथम भेदवाली मायाको वांसकी जडके समान टेढी कही है, दूसरे भेदवाली मायाको मिंढाके सींगके समान, तीसरे भेद-वाली मायाके गोमूत्रका-चलते हुवे बैलके मूत्रकी लकीरके समान, और चौथे भेदवाली माया अवलेखिका अर्थात् वांसके छिलके समान टेढी कही है।

इसी प्रकार प्रथम भेदवाले लोभको कृमि-किरमिचरंगके समान रंगवाला कहा है एवं दूसरे भेदवाले लोभको कर्दम कीचडके समान रंगवाला, तीसरे भेदवाले लोभको अजन (कज्जल) के रंगके समान रंगवाला, और चौथे भेदवाले लोभको हरिद्रा के रंगके समान रंग-वाला कहा है।

ये सब चारों कषाय क्रमपूर्वक एकसे दूसरे उत्तरोत्तर मंद मंदतर मंदतम मंदातिमन्द कहे है।

તડની માફક, પ્રત્યાખ્યાની ક્રોધને રેણુ અર્થાત્ રેતીની લીટીની સરખી અને સંજવલન ક્રોધને ઉદક-પણીની લીટી બરાબર કહી છે ॥ ૧ ॥

એ જ રીતે પહેલા ભેદવાળા માનને પત્થરના સ્તમ્ભ સરખો, બીજાને હાડકાના સ્તમ્ભ સરખો, ત્રીજાને લાકડાના સ્તમ્ભ સરખો અને ચોથાને તિનિશ (નેતર) ના સ્તમ્ભ સરખો કહ્યો છે ॥ ૨ ॥

એ જ રીતે પહેલા ભેદવાળી માયાને વાંસના મૂળ સરખી વાંકી કહી છે, બીજા ભેદવાળી માયાને ઘેટાના સીંગડા જેવી કહી છે. ત્રીજા ભેદવાળી માયાને ગોમૂત્રિકા-ચાલતા બળદના મૂત્રની લીટી સરખી, અને ચોથા ભેદવાળી માયાને અવલેખિકા અર્થાત્ વાંસના છોડાની માફક વાંકી કહી છે.

એ જ રીતે પહેલા ભેદવાળા લોભને કૃમિ-કિરમચી રંગના જેવો કહ્યો છે. અને બીજા ભેદવાળા લોભને કર્દમ-કાદવના રંગ સરખો, ત્રીજા ભેદવાળા લોભને અંજન (કાજળ) ના રંગ જેવા રંગવાળો, અને ચોથા ભેદવાળા લોભને હલદરના રંગ જેવા રંગવાળો કહ્યો છે.

આ તમામ ચારે કષાય ક્રમપૂર્વક એક એકથી બીજા ઉત્તરોત્તર મંદ, મંદતર, મંદતમ અને મંદાતિમંદ કહેલ છે.

अनन्तरं कषाया' प्ररूपिताः तैरेव जीवानां संसारो भवतीति संसारस्वरूपं निरूपयितुमाह—

मूलम्–चउव्विहे संसारे पण्णत्ते, तं जहा–णेरइयसंसारे जाव देव संसारो ४ । चउव्विहे आउए पण्णत्ते तं जहा–णेरइयआउए जाव देवाउए ४। चउव्विहे भवे पण्णत्ते, तं जहा–णेरइयभवे जाव देवभवे४ ॥५६॥

छाया—चतुर्विधः संसारः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–नैरयिक संसारः यावत् देवसंसारः ४।

क्रोधादिमें प्रथमभेद यावज्जीव तक साथ रहनेवाला दूसरा भेद एक वर्षतक, तीसरा भेद चार महीने तक, चौथा भेद एक पक्ष तक जीवके साथ रहनेवाला कहा है।

यहां जो ये पांचवीं गाथा है उससे सूत्रकारने इन क्रोधादिकों का वासनाकाल प्रकट किया है जीवन पर्यन्त तक अनन्तानुबन्धी क्रोध का, अनन्तानुबन्धी मानका, अनन्तानुबन्धी माया का, और अनन्तानुबन्धी लोभका वासनाकाल कहा गया है, इसी तरहसे अप्रत्याख्यान सम्बन्धी क्रोधादिकोंका एक वर्षका, प्रत्याख्यान सम्बन्धी क्रोधादिकों का चार मासका और संज्वलन सम्बन्धी क्रोधादिकोंका एक पक्षका वासनाकाल कहा गया है॥ सू० ५५ ॥

इन प्ररूपित कषायों से ही जीवोंका संसार प्राप्त होता है, अतः– अब सूत्रकार संसारस्वरूप की निरूपणा करनेके निमित्त कहते हैं—

ક્રોધાદિમાં પહેલો ભેદ યાવજ્જીવ પર્યન્ત સાથે રહેવાવાળો, બીજા ભેદને એક વર્ષ સુધી, ત્રીજા ભેદને ચાર મહીના સુધી, ચોથા ભેદને એક પખવાડીયા સુધી જીવની સાથે રહેવાવાળો કહ્યો છે.

અહીં જે પાંચમી ગાથા છે તેના દ્વારા સૂત્રકારે આ ક્રોધાદિકોનો વાસનાકાળ (સ્થાયી રહેવાનો કાળ) પ્રકટ કર્યો છે. અનન્તાનુબન્ધી ક્રોધનો, અનન્તાનુબન્ધી માનનો, અનન્તાનુબન્ધી માયાનો અને અનન્તાનુબન્ધી લોભનો વાસનાકાળ જીવન પર્યન્તનો કહ્યો છે અપ્રત્યાખ્યાન સંબંધી ક્રોધાદિકનો એક વર્ષનો વાસનાકાળ કહ્યો છે. પ્રત્યાખ્યાન સંબંધી ક્રોધાદિકનો ચાર માસનો અને સંજવલન સંબંધી ક્રોધાદિકનો એક પક્ષનો (પખવાડિયાનો) વાસના-કાળ કહ્યો છે. ॥ સૂ. ૫૫ ॥

પહેલાના સૂત્રમાં કષાયોની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી તે કષાયોને કારણે જ જીવોને સંસારમાં ભ્રમણ કરવું પડે છે. આ સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર

चतुर्विधमायुः प्रज्ञप्तम्, तद्यथा–नैरयिकायुः यावत् देवायुः ४।

चतुर्विधो भवः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–नैरयिकभवः यावद् देवभवः ४। सू ५६।

टीका–" चउव्विहे संसारे " इत्यादि–संसारः–संसरणं संसारः–मनुष्यादिपर्यायान्नारकादिपर्यायगमनं, स चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–नैरयिकसंसारो यावद् देवसंसारः–यावत्पदेन–तिर्यक्संसारो मनुष्यसंसारश्च ग्राह्यः। तत्र नैरयिकसंसारो–नैरयिकार्हाऽऽयुर्नामगोत्र प्रभृतिकर्मोदये सति जीवो नैरयिको व्यवह्रियते, उक्तं च–" णेरइए णं भंते! णेरइएसु उववज्जइ, अणेरइए णेरइएसु उववज्जइ?, गोयमा! णेरइए णेरइएसु उववज्जइ णो अणेरइए णेरइएसु उववज्जइ।" छाया–

" चउव्विहे संसारे पण्णत्ते " इत्यादि ५५

सूत्रार्थ–संसार चार प्रकारका कहा गयाहै, नैरयिक संसार १, यावत्–देवसंसार ४। चार प्रकारका आयु कर्म कहा गया है, नैरयिक आयु–यावत्–देवायु ४ भव चार कहा गया है, नैरयिकभव १ यावत्–देवभव४

टीकार्थ–परिभ्रमण करनेका नाम संसारहै मनुष्यादि पर्यायसे नारकादि पर्यायोंमें जाना रूप जो संसार है वह नैरयिक संसार आदि भेदोंसे चार प्रकारका कहा गयाहै उसका तात्पर्य ऐसाहै नैरयिक योग्य आयु-नाम-गोत्र आदि कर्मों के उदय होने से यह जीव नैरयिक है ऐसा जो व्यवहार होता है वह नैरयिक है।

उक्तञ्च–" णेरइएणं भंते? णेरइएसु उववज्जइ, अणेरइए णेरइएसु उववज्जइ गोयमा? णेरइए णेरइएसु उववज्जइ णो अणेरइए णेरइएसु उवव-

---

સંસારના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે " चउव्विहे संसारे पण्णत्ते "ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ–સંસારના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે–(૧) નૈરયિક સંસાર (૨) તિર્યગ્યોનિક સંસાર, (૩) મનુષ્ય સંસાર અને (૪) દેવ સંસાર. ચાર પ્રકારના આયુકર્મ કહ્યાં છે—(૧) નૈરયિક આયુથી લઈને દેવાયુ પર્યન્તના ચાર પ્રકાર અહીં સમજવા. ભવ ચાર કહ્યા છે—નૈરયિક ભવથી લઈને દેવભવ પર્યન્તના ચાર ભવ અહીં ગ્રહણ કરવા.

વિશેષાર્થ—જુદી જુદી ગતિમાં ભ્રમણ કરવું તેનું નામ સંસાર છે. મનુષ્યાદિ પર્યાયમાંથી નારકાદિ પર્યાયમાં જવા રૂપ સંસારના નૈરયિક સંસાર આદિ જે ચાર ભેદ કહ્યા છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે–નૈરયિકને યોગ્ય આયુ, નામ, ગોત્ર આદિ કર્મોનો ઉદય થવાથી " આ જીવ નૈરયિક છે " એવો જે વ્યવહાર થાય છે, તેનું નામ નૈરયિક છે કહ્યું પણ છે કે—" णेरइएणं भंते! णेरइएसु उववज्जइ, अणेरइए णेरइएसु उववज्जइ गोयमा! णेरइए णेरइएसु उववज्जइ णो अणेरइए णेरइएसु उववज्जइ " આ નૈરયિકનો જે

नैरयिकः खलु भदन्त ! नैरयिकेषु उपपद्यते अनैरयिको नैरयिकेषु उपपद्यते ?, गौतम ! नैरयिको नैरयिकेषूपपद्यते नो अनैरयिको नैरयिकेषूपपद्यते " इति, तस्य संसार –उत्पत्तिदेशगमनम्, यद्वाऽवस्थान्तरगमनं नैरयिकसंसारः, एवं तिर्यग्मनुष्यदेव-संसारा अपि बोध्याः इति संसारचतुष्टयम् ॥

उक्तरूपश्च संसार आयुषि सत्येव भवतीत्यायुर्निरूपयति–'चउव्विहे आउए" इत्यादिना, तत्राऽऽयुः–एति–गच्छति प्रतिक्षणमित्यायुः=कर्मविशेषः, तच्चतुर्विधं मज्ञप्तम्, तद्यथा–" नैरयिकायुः ' इत्यारभ्य ' यावत् ' देवाऽऽयुः पर्यन्तं बोध्यम्

ज्जइ " इस नैरइकका जो संसार है–उत्पत्तिस्थान पर गमन है वह—नैरयिक संसार है, अथवा—अवस्थान्तर प्राप्तिरूप नैरयिक संसार है। तात्पर्य ऐसा है कि नैरयिक में उत्पन्न होने योग्य आयुकर्मका बन्ध जिस जीवको हो गया है वह जीव नैरयिक कहनेयोग्य हो जाता है, अतः ऐसा ही जीव जब अवस्थान्तररूप नैरयिक पर्याय से युक्त हो जाता है तब वह नैरयिक पर्याय की प्राप्तिकारक नैरयिक संसार है। इसी प्रकारका कथन तिर्यङ् मनुष्य और देव इन संसारों के सम्बन्ध में भी जानना चाहिये। ऐसा यह संसार आयुकर्म का उदय होने पर ही होता है अतः इसी सम्बन्ध को लेकर सूत्रकार अब आयुका निरूपण करनेके लिये " चउव्विहे आउए " ऐसा सूत्र कह रहे हैं–जो प्रतिक्षण व्यतीत होती रहती है वह–आयु है, यह–आयु कर्म विशेष है नैरयिक आयु तिर्यञ्चायु–मनुष्यायु–देवायु इस प्रकार से इसके भेद चार कहे

સંસાર છે–ઉત્પત્તિ સ્થાનપર ગમન છે, તે નૈરયિક સંસાર છે. અથવા અવસ્થાન્તર પ્રાપ્તિરૂપ નૈરયિક સંસાર છે. એટલે કે નૈરયિકમાં ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય આયુકર્મનો જે બન્ધ જે જીવે કરી દીધો હોય તે જીવ નૈરયિક કહેવા યોગ્ય બની જાય છે. તેથી એવો જ જીવ જ્યારે અવસ્થાન્તર રૂપ નૈરયિક-પર્યાયથી યુક્ત થઈ જાય છે, ત્યારે તે નૈરયિક પર્યાયની પ્રાપ્તિકારક નૈરયિક સંસારનો જીવ કહેવાય છે આ પ્રકારનું કથન તિર્યગ્, મનુષ્ય અને દેવ, આ ત્રણે સંસારો વિષે પણ સમજવું એવા તે સંસારનો સદ્ભાવ આયુકર્મના ઉદયથી જ સંભવી શકે છે, આ સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર આયુનું નિરૂપણ કરે છે. " चउव्विहे आउए " ઈત્યાદિ––

જે પ્રતિક્ષણ વ્યતીત થતું રહે છે તે આયુ છે. તે આયુ કર્મવિશેષ છે. નૈરયિક આયુ, તિર્યગાયુ, મનુષ્યાયુ અને દેવાયુ, આ પ્રકારે તેના ચાર ભેદ

एवं च-नैरयिकाऽऽयुः १, तिर्यगायुः , मनुष्याऽऽयुः३, देवाऽऽयु४, रितितच्चतुर्विधम्, तत्र येन निरयभवे प्राणी निध्रीयते तद् नैरयिकाऽऽयुः । एवं शेषत्रयमपि बोध्यम् ।

उक्तरूपमायुर्जीवान् भवे स्थापयति, ततो भवं निरूपयति-" चउव्विहे भवे" इत्यादिना, तत्र भवः-भवनं भवः-उत्पत्तिः, स चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-नैरयिकभव इत्यारभ्य ' यावत् '—देवभवपर्यन्तो भवो बोध्यः, तत्र नैरयिकभवः—निरये-नरके भवो नैरयिकस्तत्र भवः । एवं शेषत्रयमपि बोध्यम् ॥ सू० ५६ ॥

पूर्वं भव उक्तः, तेपु सर्वेष्वाहारवन्तो जीवा भवन्तीत्याहारं निरूपयितुमाह-

मूलम्-चउव्विहे आहारे पण्णत्ते, तं जहा-असणे१, पाणे २, खाइमे३, साइमे ४। चउव्विहे आहारे पण्णत्ते, तं जहा-उवक्खरसंपन्ने १, उवक्खडसंपन्ने२, सभावसंपन्ने३, परिजुसियसंपन्ने ४ ॥ सू० ५७ ॥

छाया—चतुर्विध आहारः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-अशनं १, पानं २, खादिमं ३, स्वादिमम् ४।चतुर्विध आहारः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-उपस्करसंपन्नः १, उपस्कृतसंपन्नः २,

---

गये हैं। जो जीवको निरयभवमें रखता है वह निरयायु कर्म है. इसी प्रकारसे अन्य तीन आयुयों के सम्बन्धमें भी कथन जानना चाहिये । उक्त आयु जीवों को विवक्षित भवमें स्थापित करता है, इससे सूत्रकारने " चउव्विहे भवे " ऐसा सूत्र कहा है, भव नाम उत्पत्ति का है नैरयिक रूपसे जो जीवका भव है वह नैरयिक भव है । इसी प्रकार से शेष भवत्रय भी समझना चाहिये ॥ सू० ५६ ॥

इन समस्त भवोमें आहारवाले जीव होते हैं, अतः अब सूत्रकार आहार की प्ररूपणा करते हैं—" चउव्विहे आहारे पण्णत्ते " इत्यादि

છે. જે જીવોને નિરયભવમાં રાખે છે તે કર્મને નિરયાયુ કર્મ કહે છે. એ જ પ્રમાણે આયુના બાકીના ત્રણ ભેદોનું પણ કથન સમજી લેવું. ઉક્ત આયુ જીવને અમુક ભવમાં સ્થાપિત કરે છે, તેથી હવે સૂત્રકાર " ચઉવ્વિહે ભવે " ઇત્યાદિ સૂત્ર દ્વારા ભવનું નિરૂપણ કરે છે. ભવ એટલે ઉત્પત્તિ નૈરયિક રૂપ જીવનો જે ભવ છે તેને નૈરયિક ભવ કહે છે. એ જ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ ભવ વિષેનું કથન પણ જાતે જ સમજી લેવું. ॥ સૂ. ૫૬ ॥

આ સમસ્ત જીવોમાં આહારવાળા જીવો હોય છે. આ સંબંધને લઇને હવે સૂત્રકાર આહારની પ્રરૂપણા કરે છે. "चउव्विहे आहारे पण्णत्ते "ઇત્યાદિ—

स्वभावसंपन्नः३, पर्युषितसंपन्नः ४ ॥ सू० ५७ ॥

टीका—"चउव्विहे आहारे" इत्यादि–आहारः–आह्रियत इत्याहारः, स चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–अशनम्–अश्यते–भुज्यत इत्यशनं–भक्तप्रभृति १, पान–पीयत इति पानं–तन्दुलादि धावनजलम् २, खादिमं–खादनं खादस्तेन निर्वृत्तं खादिमं–द्राक्षादिकम् ३, स्वादिमं – स्वादेन निर्वृत्तं स्वादिमं–लवङ्गचूर्णादिकं मुखवासरूपम् ४।

"चउव्विहे आहारे" पुनराहारश्चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–उपस्करसंपन्नः–उपस्क्रियते–सुवास्यतेऽनेनेत्युपस्करो–हिङ्ग्वादिः, तेन संपन्नः- युक्त उपस्करसंपन्नः =मुद्गसूपादिः, इति प्रथमः १। तथा उपस्कृतः–पाकस्तेन संपन्नः उपस्कृतसंपन्नः–ओदन–कृशरा–करपट्टिकाप्रभृतिः, इति द्वितीयः २। तथा–स्वभावसम्पन्नः–

सूत्रार्थ–आहार चार प्रकारका कहा गया है, जैसे—अशन १, पान २, खादिम ३ और स्वादिम ४। पुनश्च—आहार चार प्रकारका कहा गया है, जैसे–उपस्कार सम्पन्न १ उपस्कृत सम्पन्न २, स्वभाव सम्पन्न ३ और पर्युशित सम्पन्न ४।

टीकार्थ—जीवद्वारा जो आहृत होता है वह–आहार है, यह आहार अशन आदिके भेदसे जो चार प्रकारका कहा गया है उसका भाव ऐसा है–जो खाया जाता है वह भक्त वगैरह अशन है। जो पीया जाता है ऐसा ताण्डुलादि धावन जलपान है, द्राक्षादिक खादिम है, और मुखवास लवङ्गादि चूर्ण स्वादिम है। पुनश्च–उपस्कर संपन्न आहार का तात्पर्य ऐसा है—आहार जिस विशिष्ट द्रव्यसे सुवासित किया जाय वह–हिङ्गु (हींग) आदि उपस्कर है, इस उपस्करसे जो युक्त होता

સૂત્રાર્થ–આહારના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) અશન, (૨) પાન, (૩) ખાદિમ અને (૪) સ્વાદિમ બીજી રીતે પણ આહારના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) ઉપસ્કર સંપન્ન, (૨) ઉપસ્કૃત સંપન્ન, (૩) સ્વભાવ સંપન્ન અને (૪) પર્યુષિત સંપન્ન.

વિશેષાર્થ—જીવ દ્વારા જે આહુત થાય છે, તે આહાર છે તેના અશન આદિ જે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે, તેનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે—જે ખાવામાં આવે છે તે ભોજનને અશન કહે છે જે પીવામાં આવે છે તે ભાત આદિના ધોવણ જળ વગેરેને પાન કહે છે. દ્રાક્ષાદિકને ખાદિમ કહે છે, એલાઇચી, લવીંગ, સોપારી, ધાણાદાળ, ચૂર્ણ વગેરેને સ્વાદિમ કહે છે

આહારના ઉપસ્કર સંપન્ન આદિ ચાર પ્રકારોનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—આહારને જે વિશિષ્ટ દ્રવ્યોથી સુવાસિત કરવામાં આવે છે, એવા હિંગાદિ દ્રવ્યને ઉપસ્કર કહે છે. તે ઉપસ્કરથી યુક્ત મગની દાલ વગેરે આહા-

स्वभावेन-प्रकृत्या पाकमन्तरा सम्पन्नः- सिद्धः पक्व इत्यर्थः, आम्रखर्जूरादिः। इति तृतीयः ३। पर्युषितसम्पन्नः-पर्युषितं-रात्रिपरिवसनं, तेन सम्पन्नः-पर्युषित सम्पन्नः 'जलेबी' इति भाषा प्रसिद्धः कुण्डलाकारमधुरादिः। यद्वा-पर्युषित सम्पन्नः-काञ्जिकस्थाऽऽम्रफलादिरिति ४॥ सू० ५७॥

पूर्वं संसारभवाऽऽहारा उक्ताः, ते च बद्धकर्मणां जीवानां भवन्तीति कर्मबन्धादि निरूपयितुमाह—

मूलम्—चउव्विहे बंधे पण्णत्ते, तं जहा—पगइबंधे १, ठिइबंधे २, अणुभावबंधे ३, पएसबंधे ४।

चउव्विहे उवक्कमे पण्णत्ते, तं जहा-बंधणोवक्कमे १, उदीरणोवक्कमे २, उवसमणोवक्कमे ३, विप्परिणामोवक्कमे ४।

बंधणोवक्कमे चउव्विहे पण्णत्ते, तं जहा—पगइबंधणोवक्कमे १, ठिइबंधणोवक्कमे २ अणुभावबंधणोवक्कमे ३, पएसबंधणोवक्कमे ४।

है ऐसा मुद्गकी दाल आदि उपस्कार आदि उपस्कार आहार है। पाकसे संपन्न जो आहार होता है ऐसा ओदन, कृशरा-खिचडी, करपट्टिका-रोटी आदि उपस्कृत संपन्न आहार है। जो स्वभावसे विना पाकसे संपन्न होता है ऐसा पक्व-आम-खर्जूर आदि स्वभाव सम्पन्न आहार है ३ रातमें वसाने से जो आहार निष्पन्न होता है। वह पर्युषित सम्पन्न (वासी) आहार है, जैसे-जलेवी आदि। यद्वा—काञ्जिक आदिमें रखे हुवे आमफल आदि पर्युषितसम्पन्न आहार है॥ सू० ५७॥

રને ઉપસ્કર સંપન્ન આહાર કહે છે. પકવીને (રાંધીને) તૈયાર કરેલા ભાત, ખીચડી, રોટલી આદિ આહારને ઉપસ્કૃત સંપન્ન આહાર કહે છે. જે આહારને પકવ્યા વિના જ લેવામાં આવે છે-જે આહાર કુદરતી રીતે જ પકવ હોય છે તેને સ્વભાવસંપન્ન આહાર કહે છે જેમકે પાકી કેરી, ખજૂર, કેળાં વગેરે. (૪) રાત્રિ પર્યન્ત આથો આવવા દઈને જે આહાર તૈયાર થાય છે તેને પર્યુષિત સંપન્ન કહે છે. જેમકે જલેબી અથવા ચાસણી આદિમાં રાખેલી કેરીને, ડબ્બામાં પેક કરેલી અનનાસ વગેરેની ચીરોને પણ પર્યુષિત સંપન્ન આહાર કહે છે. ॥ સૂ. ૫૭ ॥

उदीरणोवक्कमे चउव्विहे पण्णत्ते, तं जहा पगइउदीरणोवक्कमे१ ठिइउदीरणोवक्कमे२, अणुभावउदीरणोवक्कमे३, पएसउदीरणोवक्कमे । ४ ।

उवसमणोवक्कमे चउव्विहे पण्णत्ते, तं जहा--पगइउवसमणोवक्कमे १, ठिइउवसमणोवक्कमे २, अणुभावुवसमणोवक्कमे ३, पएसुवसमणोवक्कमे ४ ।

विप्परिणामणोवक्कमे चउव्विहे पण्णत्ते, तं जहा-पगइविप्परिणामणोविक्कमे १, ठिइविप्परिणामणोवक्कमे२, अणुभावविप्परिणामणोवक्कमे ३, पएसविप्परिणामणोवक्कमे ४ ।

चउव्विहे अप्पाबहुए पण्णत्ते, तं जहा–पगइअप्पाबहुए१, ठिइअप्पाबहुए२, अणुभावअप्पाबहुए ३, पएसअप्पाबहुए४ ।

चउव्विहे संकमे पण्णत्ते, तं जहा–पगइसंकमे१, ठिइसंकमे २, अणुभावसंकमे ३, पएससंकमे ४ ।

चउव्विहे णिधत्ते पण्णत्ते, तं जहा–पगइणिधत्ते १, ठिइणिधत्ते २, अणुभावणिधत्ते ३, पएसणिधत्ते ४ ।

चउव्विहे णिकायिए पण्णत्ते, तं जहा-पगइणिकायिए १, ठिइणिकायिए ३, अणुभावणिकायिए३, पएसणिकायिए४।५८।

छाया—चतुर्विधो बन्धः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–प्रकृतिबन्धः १, स्थितिबन्धः २, अनुभावबन्धः ३, प्रदेशबन्धः ४ ।

उक्त संसार भव आहार आदि बद्धकर्मा जीवोंको होताहै, अतः सूत्रकार कर्मबन्ध आदिका निरूपण करते हैं–" चउव्विहे बंधे पण्णत्ते "इत्यादि॥

સંસાર, ભવ અને આહાર આદિનો સદ્‌ભાવ બદ્ધકર્મા જીવોમાં હોય છે. તેથી હવે સૂત્રકાર કર્મબન્ધ આદિનું નિરૂપણ કરે છે.

चतुर्विध उपक्रमः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–बन्धनोपक्रमः १, उदीरणोपक्रमः २, उपशमनोपक्रमः ३, विपरिणामोपक्रमः ४।

बन्धनोपक्रमश्चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–प्रकृतिबन्धनोपक्रमः १, स्थितिबन्धनोपक्रमः २, अनुभावबन्धनोपक्रमः ३, प्रदेशबन्धनोपक्रमः ४।

उदीरणोपक्रमश्चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–प्रकृत्युदीरणोपक्रमः १, स्थित्युदीरणोपक्रमः २, अनुभावोदीरणोपक्रमः ३, प्रदेशोदीरणोपक्रमः ४।

उपशमनोपक्रमश्चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–प्रकृत्युपशमनोपक्रमः १, स्थित्युपशमनोपक्रमः २, अनुभावोपशमनोपक्रमः ३, प्रदेशोपशमनोपक्रमः ४।

सूत्रार्थ–बन्ध चार प्रकारका कहा गयाहै. जैसे–प्रकृतिबन्ध १, स्थितिबन्ध २ अनुभावबन्ध ३ और प्रदेशबन्ध ४। उपक्रम चार कहा गया है, जैसे बन्धोपक्रम १, उदीरणोपक्रम २, उपशमनोपक्रम ३, और परिणामोपक्रम ४। बन्धनोपक्रम चार प्रकारका कहा गया है, प्रकृतिबन्धनोपक्रम १, स्थितिबन्धनोपक्रम २, अनुभावबन्धनोपक्रम ३ और–प्रदेशबन्धनोपक्रम ४। उदीरणोपक्रम चार प्रकारका है, प्रकृत्युदीरणोपक्रम १, स्थित्युदीर्णोपक्रम २ अनुभावोदीरणोपक्रम ३ और प्रदेशोदीरणोपक्रम ४। उपशमनोपक्रम चार प्रकारका कहा गया है। प्रकृत्युपशमनोपक्रम १, स्थित्युपशमनोपक्रम २ अनुभावोपशमनोपक्रम ३ और–प्रदेशोपशमनोपक्रम ४। विपरिणामोपक्रम चार प्रकार का कहा गया है।

"चउव्विहे बंधे पण्णत्ते" ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ–બન્ધના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) પ્રકૃતિ બન્ધ, (૨) (૨) સ્થિતિ બન્ધ, (૩) અનુભાવ બન્ધ અને (૪) પ્રદેશ બન્ધ

ઉપક્રમના પણ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) બન્ધોપક્રમ, (૨) ઉદીરણોપક્રમ, (૩) ઉપશમનોપક્રમ અને (૪) પરિણામોપક્રમ.

બન્ધનોપક્રમ ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે—(૧) પ્રકૃતિબન્ધનોપક્રમ, (૨) સ્થિતિ બન્ધનોપક્રમ, (૩) અનુભાવ બન્ધનોપક્રમ અને (૪) પ્રદેશ બન્ધનોપક્રમ.

ઉદીરણોપક્રમ પણ ચાર પ્રકારનો છે—(૧) પ્રકૃત્યુદીરણોપક્રમ, (૨) સ્થિત્યુદીર્ણોપક્રમ, (૩) અનુભાવોદીરણોપક્રમ અને (૪) પ્રદેશોદીરણોપક્રમ.

ઉપશમનોપક્રમ પણ ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે—(૧) પ્રકૃત્યુપશમનોપક્રમ, (૨) સ્થિત્યુપશમનોપક્રમ, (૩) અનુભાવોપશમનોપક્રમ અને (૪) પ્રદેશોપશમનોપક્રમ.

વિપરિણામોપક્રમ પણ ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે—(૧) પ્રકૃતિવિપરિણા

विपरिणामनोपक्रमश्चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–प्रकृतिविपरिणामनोपक्रमः १, स्थितिविपरिणामनोपक्रमः२, अनुभावविपरिणामनोपक्रमः ३, प्रदेशविपरिणामनोपक्रमः ४।

चतुर्विधमल्पबहुत्वं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा–प्रकृत्यल्पबहुत्वं१, स्थित्यल्पबहुत्वम्२, अनुभावाल्पबहुत्वं ३, प्रदेशाल्पबहुत्वम् ४।

चतुर्विधः संक्रमः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–प्रकृतिसंक्रमः १, स्थितिसंक्रमः २, अनुभावसंक्रमः ३, प्रदेशसंक्रमः ४।

चतुर्विधं निधत्तं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा–प्रकृतिनिधत्तं १, स्थितिनिधत्तम् २, अनुभावनिधत्त ३, प्रदेशनिधत्तम् ४।

चतुर्विधं निकाचितं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा–प्रकृतिनिकाचितं १, स्थितिनिकाचितम् २, अनुभावनिकाचितं ३, प्रदेशनिकाचितम् ४॥ सू० ५८॥

प्रकृति विपरिणामोपक्रम१ स्थिति विपरिणामोपक्रम२ अनुभावविपरिणामोपक्रम ३ और प्रदेशविपरिणामोपक्रम ४। अल्पबहुत्व चार प्रकार का कहा गया है, जैसे—प्रकृत्यल्पबहुत्व १, स्थित्यल्पबहुत्व २, अनुभावाल्पबहुत्व ३, और प्रदेशाल्पबहुत्व ४। संक्रम चार कहा गया है, प्रकृति संक्रम १, स्थितिसंक्रम २, अनुभावसंक्रम३, और प्रदेशसंक्रम ४। निधत्त चार प्रकारका कहा गया है, जैसे–प्रकृतिनिधत्त १, स्थिति निधत्त २, अनुभावनिधत्त ३, और प्रदेशनिधत्त ४। निकाचित चार प्रकारका कहा गया है, प्रकृति निकाचित १, स्थिति निकाचित २, अनुभाव निकाचित ३, और प्रदेश निकाचित ४।

મોપક્રમ, (૨) સ્થિતિ વિપરિણામોપક્રમ, (૩) અનુભાવ વિપરિણામોપક્રમ અને (૪) પ્રદેશ વિપરિણામોપક્રમ.

અલ્પબહુત્વ ચાર પ્રકારનું કહ્યું છે––(૧) પ્રકૃત્યલ્પ બહુત્વ, (૨) સ્થિત્યલ્પ બહુત્વ, (૩) અનુભાવાલ્પ બહુત્વ અને (૪) પ્રદેશાલ્પ બહુત્વ

સંક્રમ ચાર કહ્યા છે—(૧) પ્રકૃતિ સંક્રમ, (૨) સ્થિતિ સંક્રમ, (૩) અનુભાવ સંક્રમ અને (૪) પ્રદેશ સંક્રમ.

નિધત્તના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે––(૧) પ્રકૃતિ નિધત્ત, (૨) સ્થિતિ નિધત્ત, (૩) અનુભાવ નિધત્ત અને (૪) પ્રદેશ નિધત્ત.

નિકાચિતના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—(૧) પ્રકૃતિ નિકાચિત, (૨) સ્થિતિ નિકાચિત, (૩) અનુભાવ નિકાચિત અને (૪) પ્રદેશ નિકાચિત.

टीका—" चउव्विहे बंधे " इत्यादि—

बन्धः—आस्रवनिमित्ते गृहीतानां कर्मप्रायोग्यपुद्गलानामात्मना सह प्रकृत्यादिविशेषितः सम्बन्धः, स चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—प्रकृतिबन्धः—प्रकृतयः—ज्ञानाऽऽवरणीयप्रभृतयोऽष्टौ कर्मभेदाः, तासां बन्धः, यद्वा—प्रकृतिः—प्रकरणं प्रकृतिः—अविशेषितं कर्म, तस्या बन्धः प्रकृतिबन्धः १, तथा—स्थितिर्ज्ञानाऽऽवरणीयादिकर्मभेदाष्टकस्य जघन्यादि भेदरूपेणावस्थानं, तस्या बन्धः—स्थितिबन्धः २, तथा अनुभावबन्धः—अनुभावः—अनुभवनमनुभावः—शुभाशुभकर्मप्रकृतीनां प्रयोगकर्मोपात्तानां प्रकृतिस्थितिप्रदेशलक्षणानां तीव्रमन्दादिरूपेणाऽऽस्वादनं, तस्य बन्धोऽनुभावबन्धः ३, तथा—प्रदेशबन्धः—प्रदेशाः—जीवप्रदेशाः, तेष्वनन्तानन्तकर्मप्रदेशानामेकैकप्रकृतौ प्रतिनियतपरिमाणानां बन्धः—प्रदेशबन्धः। अल्पपरिमाणगुडादि-

इस सूत्रका सार इस प्रकार है—आस्रवके निमित्तसे गृहीत कर्मों के प्रायोग्य पुद्गलों का आत्मा के साथ प्रकृत्ति स्थिति आदि रूपसे जो सम्बन्ध है वह बन्ध है, यह बन्ध प्रकृतिबन्ध आदि भेदसे चार प्रकारका कहा गया है। ज्ञानावरणीय आदि आठ कर्मभेदों का जो बन्ध है वह प्रकृतिबन्ध है, अथवा ज्ञानाऽऽवरणादि रूपसे अविशेषित सामान्य कर्मका जो बन्ध है, वह प्रकृतिबन्ध है। ज्ञानावरणीय आदि भेदसे आठ प्रकार के कर्मों का जघन्य आदि भेदसे जो रहनेकी मर्यादाका बन्ध है वह स्थितिबन्ध है। प्रकृति–स्थिति और प्रदेशरूप शुभाशुभ कर्म प्रकृतियों का जो तीव्र मंद आदि रूपसे आस्वादन भोगने का जो बन्ध होता है वह अनुभावबन्ध है। जीवके प्रत्येक प्रदेश पर जो अनन्तानन्त कर्म पुद्गलों का सम्बन्ध

વિશેષાર્થ—આસ્રવના નિમિત્તથી ગૃહીત કર્મોના પ્રાયોગ્ય પુદ્ગલોનો આત્માની સાથે પ્રકૃતિ, સ્થિતિ આદિ રૂપે જે સંબંધ છે તેને બન્ધ કહે છે. તે બન્ધના પ્રકૃતિબંધ આદિ ચાર પ્રકાર છે. જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ કર્મ-ભેદોનો જે બન્ધ છે તેને પ્રકૃતિબન્ધ કહે છે. અથવા—જ્ઞાનાવરણાદિ રૂપે અવિશેષિત સામાન્ય કર્મનો જે બન્ધ છે તેને પ્રકૃતિબન્ધ કહે છે. જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ પ્રકારના કર્મોની જઘન્ય ભેદથી જે રહેવાની મર્યાદાનો બન્ધ છે તેને સ્થિતિબન્ધ કહે છે. પ્રકૃતિ, સ્થિતિ અને પ્રદેશરૂપ શુભાશુભ પ્રકૃતિઓનું જે મન્દ, તીવ્ર આદિ રૂપે આસ્વાદન (અનુભવન) કરવા રૂપ જે બન્ધ છે તેને અનુભાવ બન્ધ કહે છે. જીવના પ્રત્યેક પ્રદેશપર જે અનન્તાનન્ત કર્મપુદ્ગલોનો સંબંધ છે તેનું નામ પ્રદેશબન્ધ છે એટલે કે ગ્રહણ કરાયા

है वह प्रदेशबन्धहै, अर्थात् ग्रहण किये जाने पर भिन्न२ स्वभावमें परिणत होनेवाली कर्मपुद्गलराशि स्वभावानुसार अमुक-अमुक परिणामों में जो बट जाती है ऐसा यह परिणाम विभाग ही प्रदेशबन्ध है। इस कथनका सारांश ऐसा है कि—कर्मपुद्गल जीव द्वारा ग्रहण किये जाने पर कर्मरूप परिणाम को प्राप्त होते हैं। अर्थात्—उनमें उसी समय चार अंशोका निर्माण होता है ये अंश ही बन्ध के प्रकार हैं प्रकृतिबन्ध-स्थितिबन्ध अनुभावबन्ध और प्रदेशबन्ध रूप हैं। कर्मपुद्गलों में ज्ञानको रोकने का दर्शनको रोकनेका सुख-दुःख आदिका जो स्वभाव बनता है वही प्रकृतिबन्ध है। स्वभावनिर्माण के साथ ही उस स्वभाव से अमुक समय तक अलग न होनेकी मर्यादा भी पुद्गलों में निर्मित होती है कालमर्यादा का निर्माण ही स्थितिबन्ध है। स्वभावनिर्माण के साथ ही उसमें तीव्रता-मन्दता आदि रूपमें फलानुभव करानेवाली विशेषताएँ बंधती हैं। ऐसी विशेषता ही अनुभावबन्ध है। ग्रहण किये जाने पर भिन्न भिन्न स्वभावमें परिणत होनेवाली कर्मपुद्गलराशिका अमुक अमुक विभागमें बट जाना प्रदेशबन्ध है, यही बात टीकाकारने वृद्धोक्त मोदक के दृष्टान्त से स्पष्ट

બાદ ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવે પરિણત થનારી કર્મપુદ્ગલ રાશિ સ્વભાવાનુસાર અમુક અમુક પરિણામોમાં જે વહેંચાઈ જાય છે, તે પરિણામ વિભાગને જ પ્રદેશબન્ધ કહે છે. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

કર્મપુદ્ગલ જ્યારે જીવ દ્વારા ગ્રહણ કરાય છે ત્યારે કર્મરૂપ પરિણામને પ્રાપ્ત કરે છે. એટલે કે તેમાં એ જ સમયે ચાર અંશોનું નિર્માણ થાય છે. તે અંશો જ બન્ધના પ્રકાર રૂપ-પ્રકૃતિબન્ધ, સ્થિતિબન્ધ આદિ રૂપ છે. કર્મ પુદ્ગલોમાં જ્ઞાનને રોકવાનો, દર્શનને રોકવાનો, સુખદુઃખાદિનો અનુભવ કરાવવાનો આદિ જે સ્વભાવ બને છે, એ જ પ્રકૃતિબન્ધ રૂપ છે. સ્વભાવનું નિર્માણ થવાની સાથે જ તે સ્વભાવમાં જ અમુક કાળની મર્યાદા સુધી રહેવાનું પણ તે કર્મ પુદ્ગલોને માટે નિર્મિત થાય છે. આ કાળમર્યાદાનું નિર્માણ જ સ્થિતિબન્ધ છે. સ્વભાવ નિર્માણની સાથે સાથે જ તેમાં તીવ્રતા, મન્દતા, આદિ રૂપે ફલાનુભવન કરાવનારી વિશેષતાઓનું પણ નિર્માણ થાય છે, એવી વિશેષતા જ અનુભાવબન્ધ રૂપ છે. ગ્રહણ થયા બાદ જુદા જુદા સ્વભાવમાં પરિણત થનારી કર્મપુદ્ગલ રાશિનું અમુક અમુક વિભાગમાં વિભક્ત થઈ જવું, તેનું નામ પ્રદેશબન્ધ છે

मोदकवदिति। अत्रैवं वृद्धोक्तो मोदकदृष्टान्तोऽस्ति—यथा—मोदको कणिका गुडघृत-कटु भाण्डादिद्रव्यबद्धः सन् कोऽपि पित्तहरः, कोऽपि कफहरः, कोऽपि प्राणहरः कोऽपि बुद्धिकरः, कोऽपि व्यामोहकरः, तथा—कर्मप्रकृतिः काचिज्ज्ञानमावृणोति, काचिद्दर्शनं, काचित् सुखदुःखादि वेदनामुत्पादयति। तथा तस्यैव मोदकस्य यथा अविनाशभावेन कालनियमरूपा स्थितिर्भवति, तथा कर्मणोऽपि अविनाश-भावेन नियतकालावस्थानं स्थितिबन्धो भवति, तथा—तस्यैव मोदकस्य यथा—स्निग्धमधुरादिरेकगुणद्विगुणादिभावेन रसो भवति, तथा कर्मणोऽपि देशघाति-

की है, जैसे—आटा-गुड-घृत और कटु आदि द्रव्यको मिलाकर बांधा गया कोई एक मोदक वातहर होता है, कोई एक पित्तहर होताहै, कोई एक कफहर होताहै, कोईएक प्राणहर होताहै, कोईएक बुद्धिहर होताहै, और कोईएक व्यामोहकर (मूर्च्छाकरनेवाला) होताहै उसी प्रकारसे जीवद्वारा गृहीत कर्मपुद्गल कर्मभावसे परिणमित होकर कोईएक कर्मप्रकृति ज्ञान को आवृत करती है, कोईएक दर्शनको आवृत करती है, कोईएक प्रकृत्ति सुखदुःख आदिक वेदनको उत्पन्न करती है, कर्मोंका जो स्वभावहै वही प्रकृतिबन्ध है। तथा उस मोदककी जिस प्रकार से अविनाश भावको लेकर अमुक काल तक रहनेकी मर्यादा होती है वैसे ही कर्मोंकी भी नियत काल तक जो रहनेकी मर्यादा है वही स्थितिबन्ध है। तथा जिस प्रकारसे मोदक लड्डूमें एकगुणा-दोगुना आदि रूपसे रस होता है उसी प्रकारसे कर्म में भी जो देशघाती-सर्वघाती रूपसे रस होता है तथा

એ જ વાતનું ટીકાકારે વૃદ્ધોક્ત મોદક (લાડુ) ના દૃષ્ટાન્તથી પ્રતિપાદન કર્યું છે. જેમકે લોટ, ઘી, ગોળ અને કડવા મેથી આદિ દ્રવ્યના મિશ્રણથી બનાવેલો કોઇ એક લાડુ વાતહર હોય છે, કોઇ એક લાડુ પિત્તહર હોય છે, કોઈ એક લાડુ કફનું શમન કરનારો હોય છે, કોઈ એક પ્રાણહર હોય છે, કોઈ એક બુદ્ધિહર હોય છે, અને કોઇ એક વ્યામોહકર હોય છે, એજ પ્રમાણે જીવ દ્વારા ગૃહીત કર્મપુદ્ગલ કર્મરૂપે પરિણમિત થાય છે. ત્યારબાદ કોઇ એક કર્મપ્રકૃતિ જ્ઞાનને આવૃત કરે છે, કોઈ એક કર્મપ્રકૃતિ દર્શનને આવૃત કરે છે અને કોઇ એક પ્રકૃતિ સુખદુઃખાદિ રૂપ વેદનને ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રકારનો કર્મનો જે સ્વભાવ છે એ જ પ્રકૃતિબન્ધ છે. જેમ તે લાડુની અવિનાશભાવની અપેક્ષાએ અમુક કાળ સુધી રહેવાની મર્યાદા હોય છે, તેમ કર્મોની પણ નિયત કાળ સુધી રહેવાની જે મર્યાદા હોય છે તેને સ્થિતિબન્ધ કહે છે. જેમ લાડુમાં એક ગણો, બે ગણો આદિ રૂપ રસ હોય છે, તેમ

शुभाशुभतीव्रमन्दादिरनुभावबन्धः। तथा तस्यैव मोदकस्य यथा–कणिक्कादि द्रव्याणां परिमाणवत्त्वं तथा कर्मणोऽपि पुद्गलानां प्रतिनियतप्रमाणता प्रदेशबन्ध इति४

'चउव्विहे उवक्कमे"—इत्यादि–उपक्रमः–उपक्रम्यते–क्रियतेऽनेनेत्युपक्रमः–जीवशक्तिविशेषः, स च कर्मणो बन्धनोदीरणोपशमनविपरिणामनारूपेण परिणमने हेतुभूतः, स एव जीवशक्तिविशेषोऽन्यत्र करणशब्देन रूढः। यद्वा–उपक्रमः–उपक्रमणमुपक्रमः–बन्धनप्रभृतीनां चतुर्णामारम्भः इत्यर्थः, उक्तं च—"स्यादारम्भ उपक्रमः" इति।

तीव्र रूपसे मन्दरूपसे जो उसका फल प्राप्त होता है वह–अनुभावबन्ध है। तथा जिस प्रकार से उस मोदक में आटा आदि द्रव्यों का प्रमाण होता है उसी प्रकारसे कर्मों में जो पुद्गलों का प्रतिनियत प्रमाण होता है वह प्रदेशबन्ध है।

"चउव्विहे उवक्कमे" जीवका जो शक्ति विशेष है वह उपक्रम है, यह शक्ति विशेषरूप उपक्रम कर्मों के बन्धमें उदीरणमें उपशमनमें और विपरिणाम रूपसे परिणमन में हेतुभूत होता है। यही जीव का शक्ति विशेषरूप उपक्रम अन्यत्र करण शब्दसे रूढ हुवा है। अथवा—कर्मों में प्रकृतिबन्ध आदि चार रूपसे जो परिणमन होने का प्रारम्भ होता है वह उपक्रम है।

उक्तञ्च—"स्यादारम्भ उपक्रमः" आरम्भका नाम उपक्रम है

કર્મમાં પણ દેશઘાતી, સર્વઘાતી રૂપ રસ હોય છે, તથા તીવ્ર, મન્દ આદિ રૂપ તેનું જે ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું નામ અનુભાવબન્ધ છે. તથા જેમ તે લાડુમાં લોટ, ઘી આદિનું અમુક નિયત પ્રમાણુ હોય છે, એ જ પ્રમાણે કર્મોમાં પુદ્ગલોનું જ પ્રતિનિયત પ્રમાણુ હોય છે, તેનું નામ જ પ્રદેશબન્ધ છે.

"चउव्विहे उवक्कमे" ઇત્યાદિ—

જીવની જે શક્તિવિશેષ હોય છે, તેનું નામ ઉપક્રમ છે. તે શક્તિવિશેષ રૂપ ઉપક્રમ કર્મોના બન્ધમાં, ઉદીરણુમાં, ઉપશમનમાં અને વિપરિણામ રૂપે પરિણુમનમાં કારણુભૂત હોય છે. જીવના શક્તિવિશેષ રૂપ ઉપક્રમને અન્યત્ર કારણુ રૂપે પણુ ઓળખેલ છે. અથવા કર્મોમાં પ્રકૃતિબન્ધ આદિ ચાર રૂપે જે પરિણુમન થવાનો પ્રારંભ થાય છે, તેનું નામ જ ઉપક્રમ છે. કહ્યું પણુ છે કે "स्यादारम्भ उपक्रमः" આરમ્ભ કરે તેનું નામ ઉપક્રમ છે. અથવા ઉપક્રમ વસ્તુપરિકર્મ (વસ્તુના સંસ્કાર) રૂપ હોય છે. જો કે

अथवा—उपक्रमः-वस्तुपरिकर्मरूपः, यद्यप्यन्यत्र उपक्रमशब्देन वस्तुपरिकर्म वस्तुविनाशौ प्रोक्तौ, तथाप्यत्र वस्तुपरिकर्मरूप एवार्थो गृह्यते । स चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-बन्धनोपक्रमः, उपक्रमस्य जीवशक्तिविशेषरूपार्थपक्षे बन्धनोपक्रमस्यायमर्थः-तथाहि-बन्धनं-कर्मपुद्गलानां जीवप्रदेशानां च परस्परं सम्बन्धनम्, एतद्बन्धनं च सूत्रबद्धलोहशलाकासम्बन्धवद् बोध्यम्, तस्य उपक्रमः=परिणामनहेतुभूतो जीवशक्तिविशेषो बन्धनोपक्रमः। उपक्रमस्य आरम्भार्थपक्षेतु-पूर्वोक्तार्थकस्य बन्धनस्य उपक्रमः=आरम्भः । वस्तुपरिकर्मेति तृतीयार्थपक्षेतु-गृहीतकर्मवर्गणाया बद्धावस्थीकरणं बन्धनम्, तद्रूप उपक्रमः=वस्तुपरिकर्मरूप इति ।१।

अथवा - उपक्रम वस्तु परिकर्म वस्तु का संस्कार करने रूप होता है। यद्यपि-अन्यत्र उपक्रम शब्दसे वस्तु परिकर्म और वस्तु विनाश ये दो कहे गये हैं तो भी यहां पर उपक्रम शब्दका वस्तु परिकर्म रूप ही अर्थगृहीत हुवा है। यह उपक्रम चार प्रकार का कहा गया है, जैसे—बन्धनोपक्रम आदि। जब उपक्रम शब्द का अर्थ जीव का शक्तिविशेष परक है-उस पक्षमें बन्धनोपक्रम का ऐसा अर्थ होता है-जीवप्रदेशों का और कर्मपुद्गलों का परस्पर में सम्बन्ध होता है इसका नाम बन्धन है। जैसे — सूत्रबद्ध लोहशालाकाओं का परस्परमें सम्बन्ध (सम्बद्ध) होता है, अतः-यह बन्धन सूत्रबद्ध लोहशालाओंके सम्बन्धकी नाई होता है. ऐसा जानना चाहिये । इस बन्धन का जो उपक्रम है, अर्थात् इस बन्धनके परिणमनका हेतुभूत जो जीवका शक्तिविशेषहै वह बन्धनोपक्रम है। तथा—जब उपक्रम शब्द आरम्भार्थ परक लिया जाता है, तब इसका अर्थ ऐसा होता है कि जीवप्रदेशों का और कर्मपुद्गलोंका

અન્યત્ર ઉપક્રમ શબ્દ દ્વારા વસ્તુપરિકર્મ અને વસ્તુ વિનાશ, આ બે અર્થ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે, છતાં અહીં તો વસ્તુપરિકર્મ રૂપ અર્થ જ ગૃહીત થયો છે તે ઉપક્રમના બન્ધનોપક્રમ આદિ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે. જો ઉપક્રમનો શક્તિવિશેષ રૂપ અર્થ ગ્રહણ કરવામાં આવે-શક્તિવિશેષ રૂપે ઉપક્રમને ગ્રહણ કરવામાં આવે, તો બન્ધનોપક્રમનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે—

જીવપ્રદેશોનું અને પુદ્ગલોનું પરસ્પરની સાથે જે સંબંધન (સંયોજન) થાય છે, તેનું નામ બન્ધન છે. દોરી વડે બદ્ધ એવી લોઢાની સળીઓનો પરસ્પરમાં જેવો સંબંધ હોય છે એવો જ આ સંબંધ હોય છે, એમ સમજવું. આ બન્ધનનો જે ઉપક્રમ છે, એટલે કે આ બન્ધનના પરિણમનના કારણરૂપ જીવની શક્તિવિશેષ રૂપ જે ઉપક્રમ છે તેને બન્ધનોપક્રમ કહે છે.

જો ઉપક્રમ શબ્દનો આરંભ અર્થ અહીં ગ્રહણ કરવામાં આવે, તો બન્ધનોપક્રમનો આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે—જીવપ્રદેશોનું અને કર્મપુદ્ગલોનું

तथा—उदीरणोपक्रमः-उदीरणा-अप्राप्तकालफलानां कर्मणामुदयावलिकायां प्रवेशनम्, उक्तं च—

" जं करणेणोकड्डिय, उदए दिज्जइ उदीरणा एसा ।
पगइठिई अणुभावप्पएसमूलुत्तरविभागा ॥ १ ॥ "

छाया—यत् करणेनावकृष्योदये दीयत उदीरणैषा ।
प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशमूलोत्तरविभागाः ॥ १ ॥ इति ।

तस्या उपक्रमः तद्रूपो वा उपक्रम इति । २ ।

तथा—उपशमनोपक्रमः-उपशमना - उदयोदीरणानिधत्तनिकाचनाकरणायोग्यतया कर्मणोऽवस्थापना, तस्या उपक्रमः उपशमनोपक्रमः उपशमनायां त्रीणि करणानि भवन्ति, उक्तञ्च—

जो परस्पर में सम्बन्धनरूप बन्धन है उसका उपक्रम होता है। अर्थात् आरम्भ होता है। तथा वस्तुपरिकर्म रूप तृतीयार्थ पक्षमें उपक्रम का ऐसा अर्थ होना है, कि-गृहीत कर्मवर्गणाओं का बद्धावस्थारूपमें करना सो-बन्धनोपक्रम है। उदीरणोपक्रम-जिन कर्मों का फल देनेका जो समय नहीं है उनको उस कालमें फल देनेयोग्य बनाना इसका नाम उदीरणा है, उदीरणासे कर्मों को हठात् उदयावलिकामें खींचा जाता है।

उक्तञ्च—" जं करणेणोकड्डिय " इत्यादि कर्म को खींच कर उदयावलिका में लाना। इस उदीरणा का जो उपक्रम है, या—उदीरणारूप जो उपक्रम है वह उदीरणोपक्रम है २ उदय होनेमें कर्मोंको अयोग्य करना, उदीरणाको अयोग्य करना निधत्त को अयोग्य करना निकाचना को अयोग्य करना इसका नाम उपशमना

જે પરસ્પરના સંબંધન (સંયોજન) રૂપ બન્ધન છે, તેનો ઉપક્રમ (આરંભ) થાય છે. જો ઉપક્રમનો વસ્તુપરિકર્મ રૂપ અર્થ લેવામાં આવે, તો બન્ધનોપક્રમનો આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે-ગૃહીત કર્મવર્ગણાઓને બદ્ધાવસ્થા રૂપ કરવી તેનું નામ બન્ધનોપક્રમ છે.

ઉદીરણોપક્રમનો ભાવાર્થ—જે કર્મોનો ફલ દેવાનો જે સમય ન હોય, તે સમયે તેને ફલ દેવા યોગ્ય બનાવવું તેનું નામ ઉદીરણા છે. ઉદીરણા દ્વારા કર્મોને બળજબરીથી ઉદયાવલિકામાં ખેંચી લેવામાં આવેછે. કહ્યું પણ છે કે—" जंकरणेणो कड्डिय " ઇત્યાદિ—તે ઉદીરણાનો જે ઉપક્રમ છે અથવા ઉદીરણારૂપ જે ઉપક્રમ છે તેનું નામ ઉદીરણોપક્રમ છે.

ઉપશમનોપક્રમનો ભાવાર્થ—કર્મોને ઉદયાવલિકામાં ન આવે એવા કરવા, ઉદીરણાને માટે અયોગ્ય કરવા, નિધત્તને માટે અયોગ્ય કરવા અને નિકાચનને માટે પણ અયોગ્ય કરવા તેનું નામ ઉપશમના છે. તે ઉપશમનાનો જે ઉપક્રમ

" ओवट्टण-उव्वट्टण-संकमणाइं च तिन्नि करणाइं "

छाया—अपवर्तनोद्वर्तनसंक्रमणानि च त्रीणि करणानि " इति। एतानि त्रीणि करणानि देशोपशमनायां भवन्ति, न तु सर्वोपशमनायां, सर्वोपशमनाया मोहनीय एव सद्भावात्। शेषाणां सप्तानां कर्मणां सर्वोपशमना न भवति, देशोपशमना तु सर्वेषां कर्मणां भवतीति पर्यवसितोऽर्थः २ तथा-विपरिणामनोपक्रमः-वीति-विविधैः प्रकारैः-कर्मणां सत्तोदयक्षयोपशमापवर्तनोद्वर्तनादिभिः एतद् रूपतयेत्यर्थः, परिणामना-अवस्थान्तरप्रापणा विपरिणामना, यद्वा-विविधैः प्रकारैः गिरिसरिदुपलन्यायेन द्रव्यक्षेत्रादिभिः कर्मणां परिणामना-अवस्थान्तरप्रापणा। अथवा-

है इस उपशमना का जो उपक्रम है वह उपशमनोपक्रम है। उपशमना में तीन करण होते हैं। उक्त भी है-" ओवट्टण-उव्वट्टण-संकमणाइं च तिन्नि करणाइं " अपवर्तन-उद्वर्तन और संक्रमण ये तीन करण देशोपशमना में होते हैं-सर्वोपशमनामें नहीं। मोहनीयमें ही सर्वोपशमनाका सद्भाव होता है। बाकी के जो सात कर्म हैं-उनमें सर्वोपशमना नहीं होती है। देशोपशमना ही होती है। तथा-मोहनीय में दोनों प्रकारकी उपशमना होती है-देशोपशमना भी होती है और सर्वोपशमना भी होती है। विपरिणामनोपक्रम-कर्मों की वि-विविध प्रकारों से सत्ता, उदय, क्षयोपशम, अपवर्तन, उद्वर्तन आदि रूपसे जो परिणामना-अवस्थान्तर प्रापणा है, वह अथवा-विविध प्रकारसे जो-गिरि सरिदुपघोलन न्याय से द्रव्य क्षेत्रादिके अनुसार कर्मोंकी परिणामना-अवस्थान्तर प्रापणा होती है वह, अथवा-कारणविशेषको लेकर जो

છે તેનું નામ ઉપશમનોપક્રમ છે. ઉપશમનામાં ત્રણ કરણ હોય છે. કહ્યું પણ છે કે-" ओवट्टण-उव्वट्टण-संकमणाइं च तिन्नि करणाइं " અપવર્તન, ઉદ્વર્તન અને સંક્રમણ આ ત્રણ કરણોનો સદ્ભાવ દેશોપશમનામાં હોય છે સર્વોપશમનામાં હોતો નથી મોહનીયમાં જ સર્વોપશમનાનો સદ્ભાવ હોય છે, બાકીના સાત કર્મોમાં સર્વોપશમનાનો સદ્ભાવ હોતો નથી પણ દેશોપશમનાનો જ સદ્ભાવ હોય છે. તથા મોહનીયમાં બન્ને પ્રકારની ઉપશમનાનો સદ્ભાવ છે. એટલે કે સર્વોપશમનાનો પણ સદ્ભાવ હોય છે અને દેશોપશમનાનો પણ સદ્ભાવ હોય છે.

વિપરિણામોપક્રમનો ભાવાર્થ—કર્મોની જે વિવિધ પ્રકારે સત્તા, ઉદય, ક્ષયોપશમ, અપવર્તન, ઉદ્વર્તન આદિ રૂપે જે પરિણામના (અવસ્થાન્તર પ્રાપ્તિ) થાય છે, તેને અથવા વિવિધ પ્રકારે જે-ગિરિ સરિ દુપઘોલન ન્યાયે

विविधैः प्रकारैः कर्मणां करणविशेषेण परिणामनाऽवस्थान्तरप्रापणा सा, तस्या उपक्रमो विपरिणामनोपक्रमः, यद्यपि विपरिणामना बन्धनोदीरणोपशमनासु तथा-तदन्यासूदयोदीरणानिधत्तनिकाचनास्वपि वर्तते तथापीह सामान्यरूपत्वात् पृथगुक्ता।४।

"बंधणोवक्कमे चउव्विहे" इत्यादि—बन्धनोपक्रमश्चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-प्रकृतिबन्धनोपक्रमः १, स्थितिबन्धनोपक्रमः २, अनुभागबन्धनोपक्रमः ३, प्रदेश-बन्धनोपक्रमश्चेति ४, तत्र प्रकृतिबन्धनं-ज्ञानावरणीयादिकर्मभेदाष्टकनिर्वर्तनं, तस्य उपक्रम -योगलक्षणो जीवपरिणामः, तस्य प्रकृतिबन्धहेतुत्वात् १। तथा-स्थितिबन्धनोपक्रमः-स्थितिबन्धनम्-अत्रैव सूत्रे प्रागुक्तं, तस्योपक्रमः स्थितिब-

---

कर्मों की विविध प्रकारसे परिणामना-अवस्थान्तर प्रापणा होती है वह विपरिणामना है. इस विपरिणामनाका जो उपक्रम है-वह विपरिणामनोपक्रम है। यद्यपि - विपरिणामना बन्धन-उदीरणा, उपशामना. इनमें, तथा-इनसे अन्य उदय, उदीरणा निधत्त, और निकाचना इनमें भी रहती है तो भी यहां सामान्य रूप होनेसे वह पृथक् कही गई है। ४।

"बंधणोवक्कमे चउव्विहे" इत्यादि। बन्धनोपक्रम चार प्रकारका कहा गया है, जैसे—प्रकृति बन्धनोपक्रम१ इत्यादि-ज्ञानावरणीय आदि भेदों से कर्मों की आठ प्रकृतियां है, इन आठ प्रकृतिरूप कर्मका बन्धन होना यह प्रकृतिबन्धन है। इस प्रकृतिबन्धनाका जो उपक्रम वह-प्रकृति बन्धनोपक्रम है, यह—प्रकृतिबन्धनोपक्रम जीवका परिणाम विशेष योगरूप है, क्योंकि—योग ही प्रकृतिबन्धका हेतु होता है। स्थिति-

---

क्षेत्रादि अनुसार जे परिणामना (अन्य अवस्थानी प्राप्ति) थाय छे तेने अथवा कारण विशेषनी अपेक्षाओ कर्मोनुं विविध प्रकारे जे परिणमन (अवस्थान्तर प्रापणा) थाय छे, तेने विपरिणामना कहे छे. ते विपरिणामनानो जे उपक्रम छे तेने विपरिणामनोपक्रम कहे छे. जो के विपरिणामनानो बन्धन, उदीरणा अने उपशमनामा सद्‌भाव होय छे, तथा ते सिवायना उदय, निधत्त अने निकाचनामां पण विपरिणामना रहेली होय छे, छतां पण सामान्य रूप होवाथी अहीं तेनु अलग रीते प्रतिपादन करवामां आव्यु छे

"बंधणोवक्कमे चउव्विहे" ईत्यादि—

बन्धनोपक्रमना प्रकृति बन्धनोपक्रम आदि चार प्रकार छे ज्ञानावरणीय आदि भेदथी कर्मनी आठ प्रकृतिओ कही छे ते आठ प्रकृतिओ रूप कर्मनुं बन्धन थनु तेनुं नाम प्रकृतिबन्ध छे ते प्रकृतिबन्धनो जे उपक्रम छे तेने प्रकृतिबन्धनोपक्रम कहे छे. ते प्रकृतिबन्धनोपक्रम जीवना परिणाम विशेष योगरूप छे, कारण के योग ज प्रकृतिबन्धमां हेतभूत (कारणरूप) होय छे.

न्धनोपक्रमः, स च कषायरूपो जीवपरिणामः, स्थितेःकषायहेतुकत्वात् २। तथा-अनुभावबन्धनोपक्रमः-अनुभावबन्धनस्य-प्रागुक्तस्य उपक्रमः, अयमपि कषायरूपः ३। तथा-प्रदेशबन्धनोपक्रमः-प्रागुक्तस्य प्रदेशबन्धनस्योपक्रमः-योगरूपोजीवपरिणामः, यत उक्तम्—

" जोगा पयडिपएसं ठिइ अणुभावं कसायओ कुणइ "

छाया—योगात् प्रकृति-प्रदेशौ स्थित्यनुभावौ कषायतः करोति " इति, यद्वा-प्रकृतिप्रभृति बन्धनानामुपक्रमाः-आरम्भाः प्रकृत्यादिबन्धनोपक्रमा बोध्याः। एवमन्यत्रापि । ४ ।

बन्धनोपक्रम " इसी सूत्रमें पहले स्थितिबन्ध कहा जा चुका है सो इसका जो उपक्रम है वहो-स्थितिबन्धनोपक्रम है। यह जीव का परिणाम विशेष जो कषाय है तद्रूप है। क्यों कि-स्थितिबन्धका कारण-कषाय है प्रागुक्त लक्षणवाला अनुभावबन्धन का जो उपक्रम है वह-अनुभाव बन्धनोपक्रम है, यह-अनुभाव बन्धनोपक्रम भी कषायरूप ही है। तथा-पहले कथित प्रदेशबन्धनका जो उपक्रम है वह-प्रदेशबन्धनोपक्रम है, यह—प्रदेशबन्धनोपक्रम भी योगरूप जीव परिणाम विशेष रूप होता है।

उक्त भी है-" जोगा पयडिपएसं ठिइ अणुभावं कसायओ कुणइ " जीव योगसे प्रकृति और प्रदेशबन्ध इन दोनों बन्धोंको करता है, अर्थात—प्रकृतिबन्ध और प्रदेश क्रोधयोगसे होते हैं, और स्थितिबन्ध और अनुभावबन्ध कषाय से होते हैं। अथवा-प्रकृति आदि बन्धनोंका

સ્થિતિ બન્ધનોપક્રમ—આ સૂત્રમાં જ સ્થિતિબંધનો ભાવાર્થ પહેલા બતાવવામાં આવ્યો છે તે સ્થિતિબંધનનો જે ઉપક્રમ છે તેને સ્થિતિ બન્ધનોપક્રમ કહે છે. તે જીવના કષાય સ્વરૂપ પરિણામ વિશેષરૂપ છે, કારણ કે સ્થિતિબન્ધનું કારણ કષાય છે

પહેલા અનુભાવબન્ધનો ભાવાર્થ બતાવ્યો છે. તે અનુભાવ બન્ધનનો જે ઉપક્રમ છે તેને ' અનુભાવ બન્ધનોપક્રમ ' કહે છે તે અનુભાવબન્ધનોપક્રમ પણ કષાય રૂપ જ છે પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા પ્રદેશબન્ધનનો જે ઉપક્રમ છે તેનું નામ ' પ્રદેશબન્ધનોપક્રમ ' છે. તે પ્રદેશબન્ધનોપક્રમ પણ યોગરૂપ જીવ પરિણામ વિશેષરૂપ હોય છે કહ્યું પણ છે કે-" जोगापयडिपएसठिइ अणुभावं कसायओ कुणइ " જીવ યોગ વડે પ્રકૃતિબન્ધ અને પ્રદેશબન્ધ કરે છે. એટલે કે પ્રકૃતિબન્ધ અને પ્રદેશબન્ધ, એ બન્ને બન્ધ ક્રોધયોગથી થાય છે, અને સ્થિતિબંધ અને અનુભાવબંધ કષાયને કારણે થાય છે. અથવા પ્રકૃતિ આદિ બન્ધનોનો જે ઉપક્રમ-પ્રારંભ છે, તેને પ્રકૃતિ આદિ બન્ધનોપક્રમ કહે છે. એ જ પ્રમાણે અન્યત્ર પણ સમજવું

"उदीरणोवक्कमे चउव्विहे' इत्यादि — उदीरणोपक्रमश्चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-प्रकृत्युदीरणोपक्रमः-यद्वा मूलप्रकृतीनामुत्तरप्रकृतीनां वा दलिकं सामर्थ्यविशेषेणाऽऽकृष्योदयावलिकायां प्रवेश्यते सा प्रकृत्युदीरणा, तस्या उपक्रमः १। तथा-स्थित्युदीरणोपक्रमः-आत्मवीर्यादेवोदितया स्थित्या सार्द्धमप्राप्तोदयस्थितेरनुभवनं स्थित्युदीरणा, तस्या उपक्रमस्तथाभूतः २। तथा-अनुभावोदीरणोपक्रमः-वीर्यविशेषादेवोदितेनानुभावेन सहानुदितो योऽनुभावो वेद्यते साऽनुभावोदीरणा, तस्या उपक्रमः ३। तथा-प्रदेशोदीरणोपक्रमः-प्रदेशोदीरणाप्राप्तोदयैर्नियतपरिमाणकर्मप्रदेशैः सहाऽप्राप्तोदयानां नियतपरिमाणानां कर्मप्रदेशानां वेदनम्, तस्या उपक्रमः। इहाऽपि उपक्रमः-कषाययोगरूपो जीवपरिणाम आरम्भो वा ग्राह्यः।४।

जो उपक्रम-प्रारम्भ है वह प्रकृति आदि बन्धनोपक्रम है। इसी प्रकार अन्यत्र भी जानना चाहिये ४। "उदीरणोवक्कमे चउव्विहे" उदीरणोपक्रम चार प्रकारका है, जैसे—प्रकृत्युदीरणोपक्रम इत्यादि। तपोविशेष आदिसे खींच कर उदयावलिका में मूल प्रकृति का अथवा उत्तर प्रकृतिका दलिकामें प्रवेश कराना प्रकृत्युदीरणा है, इस प्रकृत्युदीरणा का जो उपक्रम वह प्रकृत्युदीरणोपक्रम है। आत्मवीर्य से ही उदितस्थितिके साथ अप्राप्तोदयवाली स्थितिका अनुभवन करना यह-स्थित्युदीरणा है. इस स्थित्युदीरणा का जो उपक्रम वह-स्थित्युदीरणोपक्रम है। वीर्यविशेष से ही उदित अनुभावके साथ अनुदित अनुभावका जो वेदनहै वह-अनुभावोदीरणा है, इस अनुभावोदीरणाका जो उपक्रम है वह अनुभावोदीरणोपक्रम है। तथा—प्रदेशोदीरणा से प्राप्त है उदयजिनका ऐसे नियत परिणामवाले कर्मप्रदेशोंके साथ अप्राप्त उदयवाले नियत परि-

"उदीरणोवक्कमे चउव्विहे" ઉદીરણોપક્રમના પ્રકૃત્યુદીરણોપક્રમ આદિ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે. તપોવિશેષ દ્વારા ખેંચીને મૂલપ્રકૃતિ અથવા ઉત્તરપ્રકૃતિના દલિકનો ઉદયાવલિકામાં પ્રવેશ કરાવવો તેનું નામ પ્રકૃત્યુદીરણા છે. તે પ્રકૃત્યુદીરણાનો જે ઉપક્રમ છે તેને પ્રકૃત્યુદીરણોપક્રમ કહે છે. આત્મવીર્યથી જ ઉદિત સ્થિતિની સાથે અપ્રાપ્તોદયવાળી સ્થિતિનું અનુભવન કરવું તેનું નામ સ્થિત્યુદીરણા છે તે સ્થિત્યુદીરણાનો જે ઉપક્રમ છે તેને સ્થિત્યુદીરણોપક્રમ કહે છે. વીર્યવિશેષથી જ ઉદિત અનુભાવની સાથે અનુદિત અનુભાવનુ જે વેદન થાય છે, તેને અનુભાવોદીરણા કહે છે. આ અનુભાવોદીરણાનો જે ઉપક્રમ છે તેને નિયત પરિણામવાળા કર્મપ્રદેશોની સાથે અપ્રાપ્ત ઉદયવાળા નિયત પરિણામવાળા કર્મપ્રદેશોનું જે વેદન છે તેનું નામ પ્રદેશોદીરણા છે. તે પ્રદેશોદીરણાનો જે

'उवसमणोवक्कमे' इत्यादि — उपशमनोपक्रमश्चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-प्रकृत्युपशमनोपक्रमः १, स्थित्युपशमनोपक्रमः २, अनुभावोपशमनोपक्रमः ३, प्रदेशोपशमनोपक्रमः ४, इति। उपक्रमस्त्विह पुद्गलानां प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशरूपेण परिणमनसमर्थमात्मवीर्यमिति। "विप्परिणामणोवक्कमे" इत्यादि—विपरिणामनोपक्रमश्चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-प्रकृतिविपरिणामनोपक्रम इत्यादि। उपक्रम शब्दस्यार्थोऽनन्तरसूत्रोक्तवद् बोध्यः इति।

णाम विशिष्ट कर्मप्रदेशोंका जो वेदनहै, वह-प्रदेशोदीरणाहै इस प्रदेशोदीरणा का जो उपक्रमहै, वह प्रदेशोदीरणोपक्रमहै। यहांपरभी उपक्रमको जीवका परिणामविशेष जो कषाय और योग है तद्रूप लेना चाहिये, या आरम्भाऽर्थवाला लेना चाहिये। "उवसमोवक्कमे" इत्यादि—

उपशमनोपक्रम चार प्रकारका कहा गयाहै, जैसे प्रकृत्योपशमनोपक्रम इत्यादि. पुद्गलोंको प्रकृति, स्थिति, अनुभाव और प्रदेश इन चार रूपसे परिणमन करानेमें समर्थ जो आत्माका वीर्य है वह उपक्रम शब्दसे यहां लिया गया है, आरम्भ अर्थवाला उपक्रम नहीं लिया गया है।

"विप्परिणामणोवक्कमे" इत्यादि-विपरिणामनोपक्रम चार प्रकारका कहा गया है, जैसे-प्रकृति विपरिणामनोपक्रम इत्यादि. यहां परभी उपक्रम शब्दका अर्थ पूर्व सूत्र जैसाही जानना चाहिये+अन्य अर्थ नहीं। "चउव्विहे अप्पाबहुए" इत्यादि. अल्प और बहुका जो भाव

ઉપક્રમ છે, તેને પ્રદેશોદીરણોપક્રમ કહે છે અહીં પણ ઉપક્રમને કષાય અને યોગરૂપ જીવના પરિણામ વિશેષરૂપ સમજવો જોઈએ, અથવા આરંભ અર્થવાળો સમજવો જોઈએ.

"उवसमोवक्कमे" ઈત્યાદિ—ઉપશમનોપક્રમ ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે. જેમકે પ્રકૃત્યોપશમનોપક્રમ આદિ ચાર પ્રકાર અહીં સમજવા. પુદ્ગલોનું પ્રકૃતિ સ્થિતિ, અનુભાવ અને પ્રદેશ, આ ચાર રૂપે પરિણમન કરાવવાને સમર્થ એવું જે આત્મવીર્ય છે, તે અહીં ઉપક્રમ શબ્દથી ગૃહીત થયું છે. આરંભ અર્થવાળો ઉપક્રમ અહીં ગ્રહણ થયેલ નથી

"विप्परिणामणोवक्कमे" ઈત્યાદિ—વિપરિણામનોપક્રમના નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર કહ્યા છે—પ્રકૃતિ વિપરિણામનોપક્રમ આદિ ચાર પૂર્વોક્ત પ્રકારો અહીં ગ્રહણ કરવા. અહીં પણ ઉપક્રમ શબ્દનો અર્થ પૂર્વસૂત્રમાં કહ્યાનુસાર સમજવો. અન્ય અર્થ અહીં ગ્રહણ કરવો જોઈએ નહીં.

" चउव्विहे अप्पाबहुए " इत्यादि—अल्प च बहु चानयोः समाहारोऽल्पबहु, तस्य भावोऽल्पबहुत्वम्, तच्चतुर्विधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—प्रकृत्यल्पबहुत्वं १, स्थित्यल्पबहुत्वम् २, अनुभावाल्पबहुत्वं ३, प्रदेशाल्पबहुत्वं ४ चेति तत्र प्रकृत्यल्पबहुत्वं-प्रकृतीनां — प्रागुक्तानामल्पत्वं च, तच्चाल्पबहुत्वं बन्धस्थित्यनुभावप्रदेशापेक्षया बोध्यम् तत्र बन्धापेक्षया यथा—उपशान्तमोहादिः सर्वस्तोकप्रकृतिबन्धको भवति, तस्य शातावेदनीयरूपैकविधबन्धकत्वात्। तस्माद् उपशमकादिसूक्ष्मसम्परायो बहुतरबन्धको भवति, तस्य वेदनीयायुर्वर्जशेष षड्विधबन्धकत्वात्, तस्माद् बहुतरबन्धकः सप्तविधबन्धकस्तस्माच्च बहुतरबन्धकोऽष्टविधबन्धक इति ।१।

है वह अल्पबहुत्व है, यह अल्पबहुत्व चार प्रकारका कहा गया है। उसका भाव ऐसा है-पूर्वोक्त प्रकृतियोंमें बंधकी, स्थितिकी, अनुभावकी और प्रदेशकी अपेक्षा जो अल्पबहुत्व है वही अल्पबहुत्व रूपसे यहां कहा गया है, ऐसा जानना चाहिये। जैसे-उपशान्त मोह आदिवाला जीव सबसे कम प्रकृतियोंका बन्धक होता है, क्योंकि-वह एकविध बन्धक होता है। अर्थात्-एक प्रकारसेही कर्मका सातावेदनीयका बंध करनेवाला होता है। इससे नीचेका जो उपशमकादि सूक्ष्म सम्परायवाला जीव होता है वह बहुतर बन्धक होता है, क्योंकि वह छह प्रकारसे कर्मका बन्ध करनेवाला होता है, अर्थात वेदनीय और आयुकर्मको छोडकर शेष छह कर्मो का बन्धक होता है। इससे बहुतर बंधक वह है जो सात प्रकारसे कर्मोंका बन्धक होता है।

इससेभी बहुतर बन्धक वह है जो आठ प्रकारसे कर्मोंका बन्धन करनेवाला होता है १। स्थितिकी अपेक्षा अल्पबहुत्व इस प्रकारसे है,

" चउव्विहे अप्पाबहुए " ઇત્યાદિ—અલ્પ અને બહુનો જે ભાવ છે તેનુ નામ અલ્પબહુત્વ છે, તે અલ્પબહુત્વ ચાર પ્રકારનું કહ્યું છે. આ ચાર પ્રકારનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—પૂર્વોક્ત જ્ઞાનાવરણીય આદિ પ્રકૃતિઓમાં બન્ધ, સ્થિતિ, અનુભાવ અને પ્રદેશની અપેક્ષાએ જે અલ્પબહુત્વ છે, તેને જ અહીં અલ્પબહુત્વ રૂપે પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે, એમ સમજવું. જેમકે ઉપશાન્ત મોહ આદિવાળો જીવ ઓછામાં ઓછી કર્મ પ્રકૃતિઓનો બંધક હોય છે, કારણ કે તે એકવિધ બન્ધક જ હોય છે એટલે કે તે એક પ્રકારે જ કર્મનો-સાતાવેદનીયનો બન્ધક જ હોય છે. તેના કરતાં નીચા ગુણસ્થાનવાળો, ઉપશમકાદિ સૂક્ષ્મ સંપરાયવાળો જે જીવ હોય છે તે અધિક કર્મ પ્રકૃતિઓનો બન્ધક હોય છે, કારણ કે તે છ પ્રકારના કર્મનો બન્ધ કરતો હોય છે અર્થાત્ વેદનીય અને આયુકર્મને છોડીને બાકીના છ કર્મોનો બન્ધક થાય છે. તેના કરતાં પણ બહુતર કર્મબન્ધક એ છે કે જે સાત પ્રકારના કર્મોનો બન્ધક હોય છે. અને તેના કરતાં પણ બહુતર કર્મબન્ધક જીવ એ

सूत्रे 'अप्पा' इत्यत्राकारः, 'बहुए' इत्यत्रासंयुक्तत्वं च प्राकृतत्वात्। तथा-स्थित्य-ल्पबहुत्वं-स्थितेरल्पत्वं बहुत्वं च, तद्यथा-"सव्वत्थोवो संजयस्स जयन्नओ ठिइबंधो।

एगिंदियबायरपज्जत्तगस्स जघन्नओ ठिइबंधो असंखेज्जगुणो।"

छाया-"सर्वस्तोकः संयतस्य जघन्यतः स्थितिबन्धः।

एकेन्द्रियबादरपर्याप्तकस्य जघन्यतः स्थितिबन्धोऽसंख्येयगुणः।" इति

तथा-अनुभावाल्पबहुत्वम्-अनुभावस्याल्पत्वं बहुत्वं च, तद्यथा—

"सव्वत्थोवाइं अणंतगुणवुड्ढिट्ठाणाणि, असंखेज्जगुणवुड्ढिट्ठाणाणि असंखेज्जगुणाणि, संखिज्जगुणवुड्ढिट्ठाणाणि असंखिज्जगुणाणि जाव अणंतभागवुड्ढिट्ठाणाणि असंखेज्जगुणाणि"।

छाया—'सर्वस्तोकानि अनन्तगुणवृद्धिस्थानानि, असंख्येयगुणवृद्धिस्था-

---

जैसे-"सव्वत्थोवो संजयस्स जहन्नओ ठिइबंधो, एगिंदिय बायर पज्जत्तगस्स जहन्नओ ठिइबंधो असंखेज्जगुणो"

संयत जीवको सर्वस्तोक जघन्य स्थितिबंध होता है और एकेन्द्रिय बादर पर्याप्तक जीवका जघन्य स्थितिबंध असंख्यातगुणित होता है। तथा अनुभावकी अपेक्षा अल्पबहुत्व इस प्रकार है।

जैसे-"सव्वत्थोवाइं अणंतगुणवुड्ढिट्ठाणाणि, असंखेज्जगुणवुड्ढिट्ठाणाणि असंखेज्जगुणाणि, संखिज्जगुणवुड्ढिट्ठाणाणि असंखिज्जगुणाणि जाव अणंतभागवुड्ढिट्ठाणाणि असंखेज्जगुणाणि"

इस कथनानुसार अनंत गुणवृद्धिका स्थान सर्वस्तोक है। असंख्यात गुणवृद्धिका स्थान इससे अनंत संख्यातगुणित होता है। संख्यात गुण-

---

છે કે જે આઠ પ્રકારના કર્મોનો બન્ધ કરતો હોય છે. સ્થિતિની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ નીચે પ્રમાણે સમજવું. "सव्वत्थोवो संजयस्स जहन्नओ ठिइबंधो एगिंदिय बायरपज्जत्तगस्स जहन्नओ ठिइबंधो असंखेज्जगुणो" સંયત જીવનો જઘન્ય સ્થિતિબંધ સર્વસ્તોક (સૌથી અલ્પકાળની મર્યાદાવાળો) હોય છે, અને એકેન્દ્રિય બાદર પર્યાપ્તક જીવનો જઘન્ય સ્થિતિબન્ધ તેના કરતાં અસંખ્યાતગણો (અસંખ્યાતગણા કાળની મર્યાદાવાળો) હોય છે અનુભાવની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ આ પ્રમાણે સમજવું.

"सव्वत्थोवाइं अणतगुणवुड्ढिट्ठाणाणि, असखेज्जगुणवुड्ढिट्ठाणाणि असंखेज्जगुणाणि संखिज्जगुणवुड्ढिट्ठाणाणि असंखिज्जगुणाणि जाव अणंत भागवुड्ढिट्ठाणाणि असंखेज्जगुणाणि"

આ કથન અનુસાર અનંતગણી વૃદ્ધિનું સ્થાન સર્વસ્તોક (સૌથી અલ્પ) છે, અસંખ્યાતગણી વૃદ્ધિનું સ્થાન તેના કરતાં અનંત સંખ્યાતગણું છે. સંખ્યાતગણી

नानि, असंख्येयगुणानि, संख्येयगुणवृद्धिस्थानानि, असंख्येयगुणानि, यावद् अनन्तभागवृद्धिस्थानान्यसंख्येयगुणानि, इति ।

तथा—प्रदेशाल्पबहुत्वं-प्रदेशानामल्पत्वं बहुत्वं च, तद्यथा-" अट्ठविहबंधगस्स य आउयभागो थोवो नामगोयाणं तुल्लो विसेसाहिओ नाणदंसणावरणंतरायाणं तुल्लो विसेसाहिओ, मोहस्स विसेसाहिओ, वेयणीयस्स विसेसाहिओ " छाया-अष्टविधबन्धकस्याऽऽयुर्भागः स्तोको नाम – गोत्रयोस्तुल्यो विशेषाधिको ज्ञानदर्शनाऽऽवरणान्तरायाणां तुल्यो विशेषाधिको मोहस्य विशेषाधिको वेदनीयस्य विशेषाधिकः " इति ।४।

" चउव्विहे संकमे " इत्यादि-संक्रमः-जीवो यां प्रकृतिं बध्नाति तदनुभावेन-तदाकारेण प्रकृत्यन्तरस्थदलिकस्य वीर्यविशेषेण परिणमनम्, उक्तं च—

वृद्धिका स्थान इससे असंख्यातगुणित हैं, यावत् अनंत भागवृद्धिका स्थान असंख्यातगुणित हैं। प्रदेशोंकी अपेक्षा अल्पबहुत्व इस प्रकार है जैसे-अट्ठविधबंधगस्सय आउयभागो थोवो, नामगोयाणं तुल्लो, विसेसाहिओ, नाणदंसणावरणंतरायाणंतुल्लो विसेसाहिओ मोहस्स विसेसाहिओ, वेयणीयस्स विसेसाहिओ " इस कथनानुसार आठ प्रकारसे बन्धक जीवका आयुका भागस्तोक होता है। नाम-गोत्रका भागतुल्य होना है, परन्तु विशेषाधिक होना है। ज्ञानावरण, दर्शनावरण और अन्तरायका भागतुल्य होताहै पर वह विशेषाधिक होताहै मोहनीय कर्म विशेषाधिक होता है और वेदनीय कर्मका भाग विशेषाधिक होना है। " चउव्विहे संकमे " इत्यादि. जीव जीस प्रकृतिका बन्ध

વૃદ્ધિનું સ્થાન તેના કરતાં અસંખ્યાતગુણિત છે, (યાવત્) અનંત ભાગ વૃદ્ધિનું સ્થાન અસંખ્યાતગુણિત છે.

પ્રદેશોની અપેક્ષાએ અલ્પબહુત્વ આ પ્રમાણે સમજવું—" अट्ठविधबंधगस्स य आउयभागो थोवो, नामगोयाण तुल्लो, विसेसाहिओ, नाणदंसणावरणंतणायाणं तुल्लो विसेसाहिओ मोहस्स विसेसाहिओ, वेयणीयस्स विसेसाहिओ " આ કથનાનુસાર આઠ પ્રકારના કર્મના બન્ધક જીવનો આયુનો ભાગ સ્તોક (અલ્પ) હોય છે, નામ-ગોત્રનો ભાગ તુલ્ય હોય છે, પણ આયુના ભાગ કરતાં વિશેષાધિક હોય છે. જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અન્તરાયનો ભાગ તુલ્ય હોય છે, પરન્તુ નામ-ગોત્રના ભાગ કરતાં વિશેષાધિક હોય છે. મોહનીયનો તેના કરતાં પણ વિશેષાધિક હોય છે અને વેદનીયનો મોહનીય કરતાં પણ વિશેષાધિક હોય છે " चउव्विहे संकमे " ઈત્યાદિ—

"सो संकमोत्ति भन्नइ, जं बंधणपरिणओ पओगेणं।
पयंतरत्थदलियं परिणामइ तदणुभावे जं ॥ १ ॥"

छाया—"स संक्रम इति भण्यते यद् बन्धनपरिणतः प्रयोगेण।
प्रकृत्यन्तरस्थदलिकं परिणमयति तदनुभावे (तदाकारे) यत् ।१।" इति

स चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-प्रकृतिसंक्रमः-संक्रमस्य सामान्यलक्षणमनुसृत्य बोध्यः १, स्थितिसंक्रमः-मूलप्रकृतीनामुत्तरप्रकृतीनां वा स्थितेरुत्कर्षणमपकर्षणं वा, यद्वा-मूलप्रकृतीनामुत्तरप्रकृतीनां वा प्रकृत्यन्तरस्थितौ प्रापणम्, उक्तं च—

"ठिइ संकमोत्ति वुच्चइ, मूलुत्तरपगईण उ जा हि ठिई।
उव्वट्टिया व ओवट्टिया व पगइंणियाव्ऽन्नं ।१।

छाया—स्थितिसंक्रम इत्युच्यते मूलोत्तरप्रकृतीनां तु या हि स्थितिः।
उद्वर्तिता वा अपवर्तिता वा प्रकृतिं नीता वाऽन्याम् ।१। इति

करता है उस प्रकृतिके आकारमें प्रकृत्यन्तरके दलिकको परिणमा देना यह संक्रम है कहा भी है "सो संकमोत्ति भणिजो" इत्यादि यह संक्रम चार प्रकारका कहा गया है, जैसे-प्रकृति संक्रम आदि. प्रकृति संक्रमका स्वरूप-"सो संकमोत्ति" इत्यादि—इत्यादि गाथा द्वारा जैसा कहा गया है वैसाही है। मूल प्रकृतियोंकी या उत्तर प्रकृतियोंकी स्थितिको उत्कर्षण रूपमें करना या अपकर्षण रूपमें करना, अथवा मूलप्रकृतियोंको या उत्तर प्रकृतियोंको प्रकृत्यन्तरकी स्थितिमें लाकर प्राप्त करा देना यह स्थिति संक्रमहै। कहाभीहै-"ठिइ संकमोत्ति वुचइ" इत्यादि. इसी प्रकारका कथन अनुभाव संक्रमके सम्बन्धमें

જીવ જે કર્મપ્રકૃતિનો બન્ધ કરે છે, તે કર્મપ્રકૃતિના આકારમાં પ્રકૃત્યન્તર (અન્ય પ્રકૃતિના) દલિકોને પરિણમિત કરી નાખવા તેનું નામ સંક્રમ છે. કહ્યું પણ છે કે—"सो संकमोत्ति भणिओ" ઈત્યાદિ—

આ સંક્રમ ચાર પ્રકારનો છે—(૧) પ્રકૃતિ સંક્રમ, (૨) સ્થિતિ સંક્રમ, (૩) અનુભાવ સંક્રમ અને (૪) પ્રદેશ સંક્રમ. પ્રકૃતિ સંક્રમનું સ્વરૂપ "सो संकमोत्ति" ઈત્યાદિ ગાથામાં કહ્યા પ્રમાણે જ સમજવું મૂળ પ્રકૃતિઓની અથવા ઉત્તર પ્રકૃતિઓની સ્થિતિનું ઉત્કર્ષણ અપકર્ષણ કરવું અથવા મૂળ પ્રકૃતિઓને અથવા ઉત્તર પ્રકૃતિઓને પ્રકૃત્યન્તરની (અન્ય કોઈ પ્રકૃતિની) સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવી દેવી તેનું નામ સ્થિતિસંક્રમ છે કહ્યું પણ છે કે—"ठिइ संकमो त्ति वुच्चइ" ઈત્યાદિ. એ જ પ્રકારનું કથન અનુભાવ સંક્રમ

एवमनुभावसंक्रमोऽपि ज्ञेयः, यदाह—

" जम्मि संकमणे उव्वट्टियओवट्टिया व अणुभागा ।
अनुभावसंकमो सो अन्नं पगइं च णीया वि ।१। "

छाया—यस्मिन् संक्रमणे उद्वर्तिता अपवर्तिता वा अनुभागाः ।
अनुभावसंक्रम एषोऽन्यां प्रकृतिं नीता अपि ॥१॥ " इति ।

प्रदेशसंक्रमः-अन्यप्रकृतिस्वभावेन परिणम्यमानं कर्मद्रव्यम्, उक्तं च—

" जं दलियमन्नपगइं णिज्जइ सो संकमो पएसस्स "

छाया— यद्दलिकमन्यप्रकृतिं नीयते स संक्रम प्रदेशस्य " इति ४।

" चउव्विहे णिधत्ते " इत्यादि-निधत्त-निधान निहितं वा, भावे कर्मणि वा क्तप्रत्यये निपातनादयं शब्दः, तत्-उद्वर्तनाऽपवर्तनारहितानां शेषकरणानाम नर्हत्वेन कर्मणोऽवस्थापनम् । तच्चतुर्विधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-प्रकृतिनिधत्तं १, स्थितिनिधत्तम् २, अनुभावनिधत्तं ३, प्रदेशनिधत्तम् ४, इति । एतानि सामान्य-लक्षणानुसारेण बोध्यानि । ४ ।

भी करना चाहिये । जैसाकि कहा गया है-" जम्सि संकमणे उव्वट्टिय " अन्य प्रकृतिके स्वभावसे परिणमता हुवा जो कर्मद्रव्य है वह प्रदेश संक्रम है । कहाभी है-" जं दलियमन्नपगइं " इत्यादि ।

" चउव्विहे णिधत्ते " इत्यादि—निधत-निधान अथवा निहित ये एकार्थक शब्द हैं । निधत्त-शब्दभावमें अथवा कर्ममें " क्त " प्रत्यय करने पर निपातसे बना है । निधत्त बन्ध वह है जो कर्मउद्बन्धना और अपवर्तनासे रहित शेष करणोंका अयोग्य होना है । यह प्रकृति निधत्त आदिके भेदसे चार प्रकारका कहा गया है सो इन्हें सामान्य लक्षणके अनुसारही जानना चाहिये ।

વિષે પણ સમજવું. અનુભાવ સંક્રમનું સ્વરૂપ " जस्सि संकमणे उवट्टिय " ઈત્યાદિ ગાથા દ્વારા પ્રકટ કર્યું છે. અન્ય પ્રકૃતિના સ્વભાવે પરિણમન પામતું જે કર્મદ્રવ્ય છે, તેનું નામ પ્રદેશ સંક્રમ છે કહ્યુ પણ છે કે—

" जं दलियमन्नपगइं " ઈત્યાદિ—

" चउव्विहे णिधत्ते " ઈત્યાદિ. નિધત્ત, નિધાન અથવા નિહિત, એ ત્રણે એકાર્થક શબ્દો છે. નિધત્ત-શબ્દ ભાવમાં અથવા કર્મમાં " क्त " પ્રત્યય લગાડવાથી નિપાતમાંથી બન્યો છે નિધત્તબન્ધ એ છે કે જે કર્મઉદ્બન્ધના અને અપવર્તના સિવાયના કારણોને માટે અયોગ્ય હોય છે તેના પ્રકૃતિ નિધત્ત આદિ ચાર પ્રકાર કહ્યા છે. તે પ્રકારોને સામાન્ય લક્ષણ અનુસારજ સમજવા જોઈએ

"चउव्विहे णिकाइए" इत्यादि—

निकाचितं-नितरां बन्धनं सर्वकरणानामनर्हत्वेन कर्मणोऽवस्थापनम् । तच्चतुर्विधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-प्रकृतिनिकाचितं १, स्थितिनिकाचितम् २, अनुभावनिकाचितं ३, प्रदेशनिकाचितं ४। च एतान्यपि सामान्यलक्षणमनुसृत्य ग्राह्याणि ।

उक्तं चोभयविषये—

"उव्वट्टण ओवट्टण, करणदुगं केवलं निहत्तम्मि ।
अन्नकरणाणऽभावो निकाइए सव्वकरणाणं ॥१॥

छाया—उद्वर्त्तनापवर्त्तनकरणद्विकं केवलं निधत्ते ।
अन्यकरणानामभावो निकाचिते सर्वकरणानाम् (अभावः) ॥१॥

यद्वा-पूर्वबद्धानां कर्मणां तप्तसंमीलितसूचीकलापसमानं निधत्तम्, अत्र कर्मणां न्यूनाधिककरणसामर्थ्यं विद्यते। तप्तसंमीलितसंकुट्टितसूचीकलापसमानं निका-

"चउव्विहे णिकाइए" निकाचित बन्ध चार प्रकारका कहा गया है। जो बन्ध सर्व करणोंका अयोग्य होता है वह निकाचित बन्ध है। यह प्रकृति निकाचित, स्थिति निकाचित, अनुभाव निकाचित और प्रदेश निकाचितके भेदसे चार प्रकारका कहा गया है। इन्हें भी सामान्य लक्षणके अनुसार समझना चाहिये, दोनोंके विषयमें निधत्त निकाचके विषयमें ऐसा कहा गया है "उव्वट्टण ओवट्टण" इत्यादि—

निधत्तमें उद्वर्तना और अपवर्तना ये दो करण होते हैं, बाकीके अन्य करण नहीं होते हैं, परन्तु निकाचितमें तो कोईभी करण नहीं होता है, समस्त करणोंका अभाव रहता है। यद्वा-पूर्वबद्धकर्मोंको तपाकर मिलाये गये सूचिकलापके समान निधत्त होता है। निधत्तमें कर्मोंको न्यूनाधिक करनेकी शक्ति है। तथा तपाकर मिलाकर कूटे गये

"चउव्विहे णिकाइए" નિકાચિતબન્ધ ચાર પ્રકારનો કહ્યો છે. જે બંધ સર્વકરણોની અપેક્ષાએ અયોગ્ય હોય છે. જે બન્ધમા એક પણ કરણનો સદ્ભાવ હોતો નથી, તે બન્ધને નિકાચિત બન્ધ કહે છે તેના ચાર ભેદ નીચે પ્રમાણે છે—પ્રકૃતિ નિકાચિત, સ્થિતિ નિકાચિત, અનુભાવ નિકાચિત અને પ્રદેશ નિકાચિત. તેમને પણ સામાન્ય લક્ષણાનુસાર સમજવા જોઈએ. નિધત્ત અને નિકાચિતનો તફાવત આ પ્રમાણે છે—"उव्वट्टण ओवट्टण" ઈત્યાદિ.
નિધત્ત બન્ધમાં ઉદ્વર્તના અને અપવર્તના, આ બે કરણનો સદ્ભાવ હોય છે, બાકીના કોઈ કરણનો સદ્ભાવ હોતો નથી, પરન્તુ નિકાચિતબન્ધમાં કોઈ પણ કરણનો સદ્ભાવ હોતો નથી, તેમાં સમસ્ત કરણોનો અભાવ જ રહે છે અથવા તપાવીને એકત્ર કરેલા સૂચીકલાપના (સોઈના ભ.રા)જેવો નિધત્ત હોય છે. નિધત્તમાં

चितम्, अत्र कर्मणां पिण्डीभूतत्वेन न्यूनाधिककरणासम्भवः। विशेषतो बन्धप्रभृतिस्वरूपं जिज्ञासुना कर्मप्रकृतिसंग्रहणिरवलोकनीयेति ४॥ ५८

पूर्वमल्पबहुत्वमभिहितं, तत्रात्यन्तमल्पमेकसंख्यं तदतिरिक्तं त्वपेक्षया बहुत्ववाचकान् एक-कति-सर्वशब्दान् द्रव्यादिभिः सह चतुर्भिः स्थानकैराह—

मूलम्—चत्तारि एक्कगा पण्णत्ता, तं जहा-दविय एक्कए १, माउय एक्कए २, पज्जय एक्कए ३, संगह एक्कए ४ ।१।

चत्तारि कई पण्णत्ता, तं जहा--दवियकई १, माउयकई २, पज्जवकई ३, संगहकई ४ । २ ।

चत्तारि सव्वा पण्णत्ता, तं जहा-नामसव्वए १, ठवणसव्वए २, आदेससव्वए ३, निरवसेससव्वए ४ ।३॥सू० ५९॥

छाया—चत्वारि एककानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—द्रव्यैककं १, मातृकैककं २, पर्यायैककः ३, सङ्ग्रहैककः ४ ।१।

सूचीकलापके समान निकाचित होता है। यहां कर्मोंको पिण्डीभूत हो जानेसे उनमें न्यूनाऽधिकता करना असम्भवहै। विशेष रूपसे बन्ध आदिके स्वरूपको जाननेवालेके लिये कर्मप्रकृति स ग्रहणी देखना चाहिये॥सू०५८॥

कहे गये अल्प-बहुत्वमें जो अत्यन्त अल्प है वह एक संख्यावाला होता है, और इससे जो अधिक होता है वह अपेक्षासे बहु होता है। अब सूत्रकार अल्प और बहुत्व एक-कति और सर्व शब्दोंको द्रव्यादिकोंके साथ लेकर चार स्थानका कथन करते हैं।

"चत्तारि एक्कगो पण्णत्ता" इत्यादि—

ભારા) કર્મોને ન્યૂનાધિક કરવાની શક્તિ હોય છે તથા તપાવીને એકત્ર કર્યા બાદ ટીપવામાં આવેલા સૂચીકલાપ સમાન નિકાચિત હોય છે. અહીં કર્મો પિંડીભૂત થઇ જવાને કારણે તેમાં ન્યૂનાધિકતા કરવાનું અસંભવિત બને છે. બન્ધ આદિના સ્વરૂપનું વિસ્તારપૂર્વકનું કથન કર્મપ્રકૃતિ સંગ્રહણીમાંથી વાંચી લેવું. ॥ સૂ. ૫૮ ॥

આગલા સૂત્રમાં જે અલ્પબહુત્વનું નિરૂપણ કર્યું, તેમાં જે અત્યંત અલ્પ છે તે એક સંખ્યાવાળું હોય છે, અને તેના કરતાં જે અધિક હોય છે, તે તેની અપેક્ષાએ બહુ હોય છે હવે સૂત્રકાર અલ્પ-બહુત્વ દર્શક એક કતિ (કેટલાક) અને સર્વ શબ્દોને દ્રવ્યાદિકોની સાથે લઇને ચાર સ્થાનકનું કથન કરે છે. "चत्तारि एक्कगा पण्णत्ता" ઇત્યાદિ—

चत्वारि कति प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–द्रव्यकति १, मातृकाकति २, पर्यायकति ३, सङ्ग्रहकति ४ ।२।

चत्वारि सर्वाणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–नामसर्वकं १, स्थापनासर्वकम् २, आदेशसर्वकं ३, निरवशेषसर्वकम् ४ ॥३॥ ५९ ॥

टीका—" चत्तारि एक्कगा " इत्यादि—एककानि–एकान्येवैककानि, स्वार्थे कन्प्रत्ययोऽत्र बोध्यः, चत्वारि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–द्रव्यैककं द्रव्यमेवैककं द्रव्यैककं–सचित्ताचित्तमिश्ररूपम् । तत्र–सचित्तमेकं पुरुषद्रव्यम्, अचित्तमेकं स्वर्णपिण्डादिद्रव्यं, मिश्रं–कटककुण्डलादिभूषितमेकं पुरुषद्रव्यम् ।१।

तथा—मातृकैककं–मातृकाशब्दोऽत्र मातृकापदपरः, तेन मातृकापदमेवैककं, मातृकैककम्–एकं मातृकापदमित्यर्थः, यद्वा–मध्यमपदलोपिसमासः शाकपार्थिवा-

चार प्रकारके एकक कहे गये हैं, जैसे–द्रव्य एकक १, मातृका एकक २, पर्याय एकक ३, और संग्रह एकक ४ । कई–ग्रह चार प्रकारके कहे गये हैं, जैसे–द्रव्य कई १, मातृका कई २, पर्याय कई ३, और संग्रह कई ४ । चार प्रकारके सर्व कहे गये हैं, जैसे–नाम सर्वक १, स्थापना सर्वक २, आदेश सर्वक ३ और निरवशेष सर्वक ४ ।

इस सूत्रका स्पष्टीकरण इस प्रकारसे है—यह द्रव्य एकक आदिके भेदसे चार प्रकारका कहा गया है उसका भाव ऐसा है–द्रव्यरूप जो एकक है वह द्रव्य एकक है, यह सचित्त अचित्त और मिश्ररूप होता है । द्रव्यरूप पुरुष सचित्त एककहै १, स्वर्ण पिण्डादिरूप अचित्त एककहै २ और कटककुण्डल आदिसे विभूषित द्रव्यरूप पुरुष मिश्र एककहै ३।

" मातृकैककम् "—यहां मातृका शब्द मातृका पद परक है । अतः

સૂત્રાર્થ–ચાર પ્રકારના એકક કહ્યા છે—(૧) દ્રવ્ય એકક, (૨) માતૃકા એકક, (૩) પર્યાય એકક અને (૪) સંગ્રહ એકક. ચાર પ્રકારના કતિ (कई) કહ્યા છે—(૧) દ્રવ્ય કતિ, (૨) માતૃકા કતિ, (૩) પર્યાય કતિ અને (૪) સંગ્રહ કતિ. ચાર પ્રકારના સર્વ કહ્યા છે—(૧) નામ સર્વક, (૨) સ્થાપના સર્વક, (૩) આદેશ સર્વક અને (૪) નિરવશેષ સર્વક

આ સૂત્રનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે—તેના દ્રવ્ય એકક આદિ ચાર ભેદ કહ્યા છે. દ્રવ્યરૂપ જે એકક છે તેને દ્રવ્ય એકક કહે છે. તે સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્રરૂપ હોય છે. દ્રવ્યરૂપ પુરુષ સચિત્ત એકક છે. સુવર્ણપિંડાદિ રૂપ અચિત્ત એકક છે. અને કુંડળ આદિથી વિભૂષિત દ્રવ્યરૂપ પુરુષ મિશ્ર એકક છે.

" માતૃકૈકકમ્ " અહીં માતૃકા શબ્દ માતૃકા પદપરક છે તેથી માતૃકા પદ

दित्वात्, तद्यथा-" उप्पन्नेइ वे "-त्यादि, इह प्रवचने दृष्टिवादे सकलनयवाद-मूलभूतानि मातृकापदानि भवन्ति, यथा-" उप्पन्नेइ वा विगमेइ वा धुवेइवेत्ति, अमूनि च मातृकापदानीव ' अ. आ ' इत्येवमादीनि सकलशब्दशास्त्रार्थव्यापार व्यापकत्वान्मातृका पदानी "-ति ।२।

तथा-पर्यायैकक:-पर्यायो धर्मः, स एवैककः पर्यायैककः-एकः पर्यायः, स चाऽऽदिष्टानादिष्टभेदेन द्विविधः, तत्राऽऽदिष्टः कृष्णादिः, अनादिष्टो वर्णादिः। ' पर्यायो विशेषो धर्मः ' इत्येते समानार्थाः ।३।

मातृका पद रूप जो एकक है वह मातृका एकक है। अथवा-" एकं मातृकापदं " इति मातृकैककम्-यहां शाकपार्थिवादि जैसा मध्यमपद लोपी समास है। जैसे-शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः में मध्यम पद प्रियका लोप करके शाकपार्थिवः बनता है, उसी प्रकारसे यहांभी मध्यम पद " पद " का लोप करके " मातृकैककम् " बना है। प्रवचनमें द्रष्टि-वादमें जैसे-" उप्पन्नेइवा, विगमेइवा, धुवेइवा, ये मातृकापद हैं, उसी प्रकार अ-आ आदि वर्ण ' मातृकापद ' है। क्योंकि ये मातृकापदोंकी तरह सकल शास्त्रोंके अर्थका व्यापारमें व्यापक हैं २।

" पर्यायैकक "—पर्याय नाम धर्मका है। पर्यायरूप जो एकक हैं; वह पर्यायैककहै, यह पर्यायैकक एक पर्यायरूप है। आदिष्ट अनादिष्टके भेदसे यह दो प्रकारका है। कृष्णादिपर्याय आदिष्ट, और वर्णादि पर्याय अनादिष्ट है। पर्याय विशेष और धर्म ये समानार्थक हैं ३।

રૂપ જે એકક છે, તે માતૃકા એકક છે

વર્ણાક્ષર રૂપ એકકને માતૃકા એકક કહે છે. અથવા " एक मातृकापदं इति मातृकैककम् " એવો પણ માતૃકા એકક શબ્દનો વિગ્રહ થાય છે. અહીં શાકપાર્થિવાદી જેવો મધ્યમપદ લોપી સમાસ છે. જેમકે " शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः " શાકપાર્થિવમાં પ્રિય પદનો લોપ કરીને આ સમાસ આવ્યો છે શાક જેને પ્રિય છે એવો પાર્થિવ, તે શાકપાર્થિવ. એ જ પ્રમાણે અહીં પણ મધ્યમ પદ " પદ " નો લોપ કરીને " मातृकैककम् " શબ્દ બન્યો છે પ્રવચનમાં-દૃષ્ટિવાદમાં જેવી રીતે " उप्पन्नेइ वा विगमेइ वा, धुवेइवा " એ માતૃકા પદ રૂપ છે, એ જ પ્રમાણે ' અ ', ' આ ' આદિ વર્ણ ' માતૃકા પદ ' છે કારણ કે તેઓ માતૃકાપદોની જેમ સકલ શાસ્ત્રોના અર્થના વ્યાપારમાં વ્યાપક છે

" पर्यायैककः " પર્યાય એટલે ધર્મ. પર્યાયરૂપ જે એકક છે તેને પર્યા-યૈકક કહે છે તે પર્યાયૈકક એક પર્યાયરૂપ છે. આદિષ્ટ અને અનાદિષ્ટના ભેદથી તે બે પ્રકારનું છે કૃષ્ણાદિ પર્યાય આદિષ્ટ છે અને વર્ણાદિ પર્યાય અનાદિષ્ટ છે. પર્યાય, વિશેષ અને ધર્મ એ સમાનાર્થક છે.

तथा—सङ्ग्रहैकक:-सङ्ग्रहणं सङ्ग्रह:-समुदाय:, स एवैकक: सङ्ग्रहैकक:-एक:सङ्ग्रह इत्यर्थ:, यथा-एक: शालिरिति, शालिसमुदायाऽऽश्रयणेनैक-वचनान्तशालिशब्दोऽत्र प्रवर्तते, तथा-नैकोऽपि शालि: शालिरित्युच्यते, बहवोऽपि शालय: शालिरित्युच्यते, लोके तथाव्यवहारदर्शनात्, लोके सम्पन्न: शालिरिति कथनेन शालय: सम्पन्ना इत्यर्थ: स्फुटति ।४।

" संग्रहैकक "—संग्रह नाम समुदायका है, संग्रहरूप जो एकक है वह संग्रहैकक है, जैसे " एक:शाली: "—कहनेसे शालि समुदायके आश्रयसे एक वचनान्त शालि शब्दका प्रयोग होता है। तथाच-एकभी शालि शालि कहलाता है और अनेकभी, क्योंकि लोकमें ऐसा व्यवहार देखा जाता है। ऐसाभी अर्थ स्फुट होता है ४।

तात्पर्य यह है कि-द्रव्य, अ-आ आदि अक्षर, मनुष्य आदि पर्याय और समुदाय ये सब अनेक हैं। जीव अजीव आदि द्रव्य हैं, अ-आ आदि वर्णमालाके अक्षर हैं १, मनुष्य आदि पर्याय हैं २, और अनाज आदि अनेक वस्तु हैं ३। परन्तु जीव अजीव आदि एक द्रव्य हैं। इसलिये एक एकद्रव्यकी अपेक्षासे होता है, अत: वह द्रव्यैकक है। दूसरा एक मातृकापदकी अपेक्षासे होता है। क्योंकि जितनेभी वर्ण हैं, मातृकापदके अन्तर्गत हैं, अत:-वह मातृकापदरूप एकक है। तीसरा एक,

" संग्रहैकक "—संग्रह એટલે સમુદાય. તે સંગ્રહરૂપ જે એકક છે તેને સંગ્રહૈકક કહે છે. જેમકે " एकः शालि " આ પ્રમાણે કહેવાથી શાલિ (ચોખાની એક જાત) સમુદાયને આધારે એકવચનાન્ત શાલિ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. અથવા એક શાલીને પણ શાલિ કહે છે અને અનેક શાલિને-શાલિના જથ્થાને પણ શાલિ જ કહે છે, કારણ કે લોકોમાં આ પ્રકારનો વ્યવહાર જોવામાં આવે છે લોકોમાં " सम्पन्नः शालि. " આ પ્રમાણે કહેવાથી " सम्पन्नाः शालयः " આ પ્રકારનો અર્થ પણ સ્ફુટ (પ્રકટ) થાય છે આ સમસ્ત કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે દ્રવ્ય, અ-આ આદિ અક્ષર, મનુષ્ય આદિ પર્યાય અને સમુદાય એ બધાં અનેક છે. જીવ-અજીવ આદિ દ્રવ્ય છે, અ-આ આદિ વર્ણમાળાના અક્ષરો છે, મનુષ્ય આદિ પર્યાય છે અને અનાજ આદિ અનેક વસ્તુ છે, છે, પરન્તુ જીવ-અજીવ આદિ એક દ્રવ્ય છે. તેથી જે એકક થાય છે તે એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ થાય છે, તે કારણે તેને દ્રવ્યૈકક કહે છે. બીજું એકક માતૃકાપદની અપેક્ષાએ થાય છે, કારણ કે अ-आ આદિ જેટલાં વર્ણ છે, તેમનો માતૃકાપદમાં સમાવેશ થઇ જાય છે, તેથી તેને માતૃકાપદ રૂપ એકક

"चत्तारि कइ" इत्यादि—कतिशब्दः संख्यापरिमाणविशेषविषयप्रश्नविषयकपदार्थवाचको बहुवचनान्तः, स च सामान्यतया नपुंसके प्रयुक्त', तानि कति चत्वारि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–द्रव्यकति–द्रव्याण्येव द्रव्यकति–कति द्रव्याणीत्यर्थः, यद्वा–द्रव्यविषयः कतिशब्दो द्रव्यकतिः, एवं मातृकादिष्वपि बोध्यम्। नवरं–सङ्ग्रहाः–शालियवगोधूमाः, त एव कति सङ्ग्रहकति।४।

पर्यायकी अपेक्षासे होता है, क्योंकि पर्याय सामान्यकी अपेक्षा समस्त पर्याय एक है, अतः वह पर्यायैकक है। तथा चतुर्थ एक संग्रहकी अपेक्षासे होता है अतः वह संग्रहैकक है, यद्यपि–सत्की अपेक्षा 'सदैक' इस रूपसे एकही एक हो सकता है परन्तु यहां चतुःस्थानके अनुरोधसे इसका ग्रहण नहीं हुवा है।

"चत्तारि कइ" इत्यादि—कति शब्द सदा बहुवचनान्त है और यह संख्या एवं परिमाणविशेष विषयक प्रश्न सम्बन्धी पदार्थका वाचक होता है, यहां यह सामान्यरूप होनेसे नपुंसकलिङ्गमें प्रयुक्त हुवा है। वैसे तो कति शब्द व्याकरणमें पुंलिङ्गमें निर्दिष्ट हुवा है, ये कति चार कहे गये हैं। जैसे–द्रव्य कति आदि, द्रव्यरूप जो कति शब्द है वह द्रव्यकति है। जैसे–कति द्रव्याणि, यहां द्रव्योंकोही कतिरूप मान लिया गया है, अथवा–द्रव्यको विषय करनेवाला जो कति शब्द है वह द्रव्यकति है। इसी तरहसे मातृका आदि पदोंमें समझ लेना चाहिये,

કહે છે. ત્રીજું એકક પર્યાયની અપેક્ષાએ થાય છે, કારણ કે પર્યાય સામાન્યની અપેક્ષાએ સમસ્ત પર્યાય એક છે, તેથી તે એકકને પર્યાયૈકક કહે છે. તથા ચોથું એકક સંગ્રહ (સમૂહ) ની અપેક્ષાએ થાય છે, તેથી તેને સંગ્રહૈકક કહે છે જો કે સતની અપેક્ષાએ 'સદૈક' આ રૂપે એક જ હોઇ શકે છે, પરન્તુ અહીં ચાર સ્થાનનું પ્રકરણ ચાલતું હોવાથી તેને ગ્રહણ કરેલ નથી

"चत्तारि कइ" ઇત્યાદિ—'કતિ' શબ્દ હંમેશા બહુવચનમાં વપરાય છે. તે સંખ્યા અને પરિણામ વિષયક પ્રશ્ન સંબંધી પદાર્થનો વાચક હોય છે. અહીં સામાન્ય રૂપે તેનો પ્રયોગ થયેલો હોવાથી તેને નપુંસકલિંગ (નાન્યતર જાતિ) માં વાપરવામાં આવેલ છે–આમ તો કતિ પદ વ્યાકરણમાં પુલ્લિંગ (નર જાતિ) નું કહ્યુ છે તે કતિ (બહુ) ચાર પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) દ્રવ્ય કતિ, (૨) માતૃકા કતિ, (૩) પર્યાય કતિ, (૪) સંગ્રહ કતિ દ્રવ્યરૂપ જે કતિ શબ્દ છે તેને દ્રવ્યકતિ કહે છે. જેમકે "कति द्रव्याणि" અહીં દ્રવ્યોને જ કતિરૂપ માની લેવામાં આવેલ છે અથવા દ્રવ્યોનું પ્રતિપાદન કરનારો જે કતિ શબ્દ છે તેનું નામ દ્રવ્યકતિ છે એ જ પ્રમાણે માતૃકા આદિ પદોમાં પણ સમજી લેવું.

"चत्तारि सव्वा" इत्यादि—सर्वाणि चत्वारि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-नामसर्वकं-नाम च तत् सर्वं च नाम सर्वकं-सर्वं नामेत्यर्थः, यद्वा-सचेतनादेर्यस्य वस्तुनः सर्वमिति नाम तत् नामसर्वकमिति, यद्वा-नाम्ना सर्वकं नामसर्वकम् । १ ।

विशेष--शालि, यव, गोधूम-गेहूं आदि यहां संग्रह शब्दसे लिये गये हैं, इन संग्रहरूप जो कृति है वह संग्रहकृति है। तात्पर्य ऐसा है कि कृति शब्द बहुवचनान्त होनेसे बहुत्वार्थका वाचक होता है। अतः द्रव्योंको अनेक होनेसे इनकीही बहुताका साधर्म्य वाचक कृति शब्द कह दिया गया है। इसी तरह मातृका पदोंमेंभी अनेकता बहुत्व होनेसे उन्हें कृति मान लिया गया है। पर्यायोंकोभी इसी हेतुसे कृतिरूप मान लिया गया है। तथा-संग्रह समुदायभी भिन्न-२ होते हैं, अतः-अनेकताके साधर्म्यसे संग्रहरूप समुदायकोभी कृतिरूप मान लिया गया है।

"चत्तारि सव्वा"--सर्वभी चार प्रकारके कहे गये हैं, जैसे-नाम सर्व आदि. इनमें नाम रूप जो सर्व है वह नामसर्वक है, अर्थात् सर्व ऐसा जो नाम है वह नामसर्वक है। भाव यह है कि सचेतन आदि वस्तुका "सर्वम्" ऐसा लोकव्यवहार चलानेके लिये नाम रख लिया जाता है वह नामसर्वक है। यही भाव=यद्वा नाम्ना सर्वकम् इस कथ-

विशेष—શાલિ, જવ, ઘઉં આદિ અહીં સંગ્રહ શબ્દથી ગૃહીત થયેલ છે. એ સંગ્રહરૂપ જે કૃતિ છે તેને 'સંગ્રહ કૃતિ' કહે છે આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે કૃતિ શબ્દ બહુવચનનું પદ હોવાથી બહુત્વદર્શક હોય છે દ્રવ્યોમાં અનેકતા હોવાથી તેમની જ બહુતાના સાધર્મ્ય વાચક કૃતિ શબ્દને કહેવામાં આવ્યો છે. એ જ પ્રમાણે માતૃકાપદેમાં (વર્ણાક્ષરોમાં) પણ અનેકતાનો સદ્ભાવ હોવાથી તેમને પણ કૃતિ (બહુ) માની લેવામાં આવેલ છે. પર્યાયોને પણ એ જ કારણે કૃતિરૂપ માનવામાં આવેલ છે. તથા સંગ્રહ સમુદાય પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, તેથી અનેકતાના સાધર્મ્યથી સંગ્રહ રૂપ સમુદાયને પણ કૃતિ રૂપ માની લેવામાં આવ્યો છે.

"चत्तारि सव्वा" સર્વ પણ ચાર પ્રકારના કહ્યા છે—(૧) નામ સર્વક, (૨) સ્થાપના સર્વક, (૩) આદેશ સર્વક અને (૪) નિરવશેષ સર્વક. નામરૂપ જે સર્વ છે તેને નામસર્વક કહે છે. એટલે કે 'સર્વ' એવું જે નામ છે, તે નામસર્વક છે. આ કથનનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—લોકવ્યવહાર ચલાવવા માટે સચેતનાદિ વસ્તુનું "सर्वम्" એવું નામ રાખવામાં આવે છે તેને નામ સર્વક કહે છે. "यद्वा नाम्ना सर्वकम्" આ કથનનો પણ એ જ ભાવ છે.

स्थापनासर्वकं-स्थापनया - सर्वमेतदिति कल्पनया सर्वं स्थापनासर्वकम्-अक्षादि सर्वं द्रव्यम् । २ ।

आदेशसर्वकम्-आदेशनमादेशः-व्यवहारः, तस्मात् सर्वं तदेव, व्यवहारसर्वमित्यर्थः, आदेशसर्वता च बहुतरे प्रधाने वा भवति, दृश्यते च लोके यथा-परिगृहीतभक्तमध्याद् बहुतरे भुक्तेऽल्पे चावशिष्टे सर्वभक्तं भुक्तमिति, ग्रामप्रधानेषु पुरुषेषु गतेषु अप्रधानेषु चावस्थितेषु 'सर्वो ग्रामो गत' इति च व्यवहारः । ३ ।

नकाभी है । " स्थापना सर्वकम् " जिस किसी पदार्थमें " सर्व " ऐसी जो स्थापना आरोप कर ली जाती है वह स्थापना सर्वक है, जैसे-अक्षादिकोंमें " सर्व " ऐसी स्थापना करली जाती है ।

" आदेश सर्वक "--आदेश नाम व्यवहारका है, इस व्यवहारसे जो सर्व मान लिया जाता है वह आदेशसर्वक है । यह आदेश सर्वता बहुतरमें, या प्रधानमें होतीहै । जैसे-लोकमें जब कि भोज्यपङ्क्तिमें अधिक आदमी जीम जाते हैं और थोडेसे बचे रहते हैं, तब लोग कह दिया करते हैं कि सब जीम गये । अथवा--जितना भोजन तैयार किया गया है उसमेंसे जब अधिकतर भोजन खरच लिया जाता है और थोडा बाकी बचा रहता है । तो ऐसा व्यवहार देखा जाता है कि सब भोजन खा लिया गया है यह आदेशकी अपेक्षा सर्वता है ।

ऐसे ही जब ग्रामके प्रधान पुरुष चले जाते हैं और अप्रधान पुरुष रहभी जाते हैं, तोभी सब ग्राम चला गया ऐसा व्यवहार होता है, यह प्रधानकी अपेक्षा सर्वता है ३ ।

" स्थापनासर्वकम् " જે કોઈ પદાર્થમાં " સર્વ ' એવી જે સ્થાપના આરોપણુ કરવામાં આવે છે, તેને ' સ્થાપના સર્વક ' કહે છે જેમકે અક્ષાદિકોમાં ' સર્વ ' એવી સ્થાપના કરવામાં આવે છે " आदेशसर्वक " આદેશ એટલે વ્યવહાર તે વ્યવહારની અપેક્ષાએ જેને ' સર્વ ' માની લેવામાં આવે છે તેને ' આદેશ સર્વક કહે છે આ આદેશસર્વતા બહુતરમાં અથવા પ્રધાન (મુખ્ય) માં હોય છે. જેમકે કોઇ ભોજન સમારંભમાં અધિક માણસોએ જમી લીધું હોય, અને થોડાને જ જમવાનું બાકી હોય ત્યારે એવું કહેવામા આવે છે કે સર્વ લોકો જમી ગયા છે અથવા જેટલુ ભોજન તૈયાર કરાવ્યું હોય તેનો અધિકતર ભાગ વપરાઇ ગયો હોય અને ઘણો થોડો ભાગ વધ્યો હોય, ત્યારે એમ કહેવામાં આવે છે કે સઘળી રસોઇ ખવાઇ ગઇ છે આ પ્રકારની સર્વતાને આદેશની અપેક્ષએ સર્વતા કહે છે એ જ પ્રમાણે કોઇ સભામાંથી મુખ્ય મુખ્ય માણસો ચાલ્યા જાય અને સામાન્ય માણસો જ બાકી રહે ત્યારે પણ એવું કહેવામાં આવે છે કે " સૌ ચાલ્યા ગયા " આ પ્રધાનની અપેક્ષાએ (સર્વત) છે.

निरवशेषसर्वकम्–अवशेषः–शेषः, तस्मान्निर्गतं निरवशेषं, तच्च सर्वं च निरवशेषसर्वं, तदेव निरवशेषसर्वकम्–अनशिष्टव्यक्तिमनाश्रित्य सर्वम्, यथा–'सर्वे देवा अनिमिषाः' अत्र निमेषराहित्यं सर्वेषु देवेषु न तु कामपि देवव्यक्तिं विहाय तत्तिष्ठतीति। सर्वेषु भङ्गेषु स्वार्थिकः ककारो बोध्यः ।४। सू० ५९ ॥

पूर्वं सर्वं निरूपितं, तत्प्रस्तावात्साम्प्रतं सर्वमनुष्यक्षेत्रपर्यन्तगते पर्वते पूर्वादिषु दिक्षु कूटानि निरूपयितुमाह—

मूलम्—माणुसुत्तरस्स णं पव्वयस्स चउद्दिसिं चत्तारि कूडा पण्णत्ता, तं जहा-रयणे१, रयणुच्चए२, सव्वरयणे३, रयणसंचये४। ॥ सू० ६० ॥

" निरवशेष सर्वकम् "—जो किसी भी एक व्यक्तिमें रहनेसे बाकी न बचे, अर्थात् समस्त व्यक्तियोंमें रहे वह निरवशेष सर्व है। जैसे " सर्वे देवाः–अनिमिषाः " समस्त देव निमेष रहित हैं, यहां निमेषराहित्य किसीभी देव व्यक्तिको छोडकर नहीं रहता है। अथवा–समस्त पदार्थ सत् स्वरूप हैं, यहां सत्रूपता किसीभी पदार्थको छोडकर नहीं रहती है, इस प्रकारसे यह निरवशेषसर्वक है। यहां सर्वत्र भङ्गोंमें स्वार्थिक ककार हुवा है ॥ सू० ५९ ॥

सर्वका निरूपण करके अब सूत्रकार सर्वके प्रस्तावको लेकर सर्व मनुष्यक्षेत्रपर्यन्तगतपर्वतके पूर्वादि दिशाओंमें कूटोंकी निरूपणा करते हैं। " माणुसुत्तरस्स णं पव्वयस्स चउद्दिसिं चत्तारि " इत्यादि.

આદેશ સર્વતાનુ દૃષ્ટાન્ત છે " निरवशेषसर्वकम् " જે સઘળી વ્યક્તિઓને લાગૂ પડી શકે–એક પણ વ્યક્તિનો અપવાદ ન રહે એવા સર્વને 'નિરવશેષ સર્વક' કહે છે. જેમકે " सर्वे देवाः अनिमिषाः " સર્વે (બધા) દેવો અનિમિષ (મટકુ) હોય છે. અહીં નિમેષ રહિતતાનો ગુણ દરેક દેવને લાગૂ પડે છે–એક પણ દેવ તેમાં અપવાદરૂપ નથી. અથવા સમસ્ત પદાર્થ " સત્ " રૂપ છે. અહીં સત્રૂપતાનો એક પણ પદાર્થમાં અભાવ નથી, એમ સમજી શકાય છે. નિરવશેષ સર્વકનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ છે. અહીં ભાંગાઓમાં સર્વત્ર સ્વાર્થિક 'क' લાગ્યો છે. ॥ સૂ. ૫૯ ॥

સર્વનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર સર્વ મનુષ્ય ક્ષેત્રગત પર્વતોના પૂર્વાદિ દિશાઓના કૂટોનું નિરૂપણ કરે છે—

" माणुसुत्तरस्स णं पव्वयस्स चउद्दिसिं चत्तारि " ઇત્યાદિ—

छाया—मानुषोत्तरस्य खलु पर्वतस्य चतुर्दिशि चत्वारि कूटानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-रत्नं १, रत्नोच्चयं २, सर्वरत्नं ३, रत्नसंचयम् ४। सू० ६० ॥

टीका—" माणुसुत्तरस्से " त्यादि—

मानुषोत्तरस्य खलु पर्वतस्य चतुर्दिशि चतसृणां दिशां समाहारश्चतुर्दिक् तस्मिश्चतुर्दिशि, सूत्रे प्राकृतत्वादनुस्वारः चतसृषु दक्षिणपूर्वादिषु दिक्षु चत्वारि कूटानि-शिखराणि प्रज्ञप्तानि, इह दिग्ग्रहणे विदिशां ग्रहणं, चतुर्षु कोणेष्वित्यर्थः। तानि कूटानि दक्षिणपूर्वादिदिक्क्रमेण निरूपयन्नाह-तद्यथेति, रत्नं तदाख्यं कूटं रत्नकूटमित्यर्थः, तच्च दक्षिणपूर्वस्यां दिशि-अग्निकोणे दक्षिणदिग्वर्ति सुपर्णकुमारेन्द्रस्य वेणुदेवस्य निवासस्थानम् १,

तथा—दक्षिणपश्चिमदिगन्तराले-नैर्ऋतकोणे रत्नोच्चयं-तदाख्यं कूटं रत्नोच्चयकूटमित्यर्थः, तच्च वेलम्बं सुखदमिति नामान्तरमपि भजते, तत्कूटं वेलम्बस्य दक्षिणदिग्वर्ति वायुकुमारेन्द्रस्य वर्तते २,

तथा—पूर्वोत्तरस्यां दिशि-ईशानकोणे-सर्वरत्नं-सर्वरत्नकूटं, तच्च उत्तरदिग्वर्त्तिनो वेणुदालिनामकसुपर्णकुमारेन्द्रस्य बोध्यम् ३,

---

टीकार्थ-पुष्करार्द्धक्षेत्रमें मानुषोत्तर पर्वतके चारों दिशाओंमें चार कूटहैं, यहां दिशापदसे पूर्वादि चार दिशाएं भी ली गई हैं। इसी तरहसे चारों दिशाओं और विदिशाओंमें ये चार कूट फैले हुवे हैं। रत्नकूट दक्षिण पूर्वदिशामें अग्निकोणमें है। यह दक्षिण दिग्वर्ती सुपर्णकुमारेन्द्र वेणुदेवका निवासस्थान है १, तथा दक्षिण-पश्चिममें-नैर्ऋतकोणमें रत्नोच्चय कूट है। इसका-" वेलम्बसुखद " भी नाम है, यह कूट दक्षिण दिग्वर्ती वायुकुमारेन्द्र वेलम्बका है २, तथा-पूर्वोत्तरमें-ईशानकोणमें सर्वरत्न कूट है, यह उत्तरदिग्वर्ती वेणुदालिक सुपर्णकुमारेन्द्रका है ३, पश्चिमो-

---

ટીકાર્થ-પુષ્કરાર્ધ ક્ષેત્રમાં માનુષોત્તર પર્વતની ચારે દિશાઓમાં ચાર કૂટ છે. અહીં દિશાપદ દ્વારા પૂર્વાદિ ચાર દિશાઓ અને વિદિશાઓ પણ ગૃહીત થઇ છે. આ રીતે ચાર દિશાઓ અને વિદિશાઓમાં તે ચાર કૂટ ફેલાયેલા છે દક્ષિણ-પૂર્વ દિશામાં (અગ્નિકોણમાં) રત્નકૂટ આવેલુ છે. તે દક્ષિણ દિશાવર્તી સુપર્ણકુમારેન્દ્ર વેણુદેવનું નિવાસસ્થાન છે. દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં (નૈઋત્યકોણમાં) રત્નોચ્ચય કૂટ આવેલું છે. તેનું બીજું નામ " વેલમ્બસુખદ " છે આ કૂટ દક્ષિણ દિશાવર્તી વાયુકુમારેન્દ્ર વેલમ્બનું નિવાસસ્થાન છે પૂર્વોત્તરમાં (ઇશાન કોણમાં) સર્વરત્નકૂટ આવેલું છે. તે ઉત્તરદિગ્વર્તી વેણુદાલિક નામના સુપર્ણકુમારેન્દ્રનું નિવાસસ્થાન છે. પશ્ચિમોત્તરે (વાયવ્યકોણમાં) રત્નસંચય કૂટ

तथा—पश्चिमोत्तरस्यां दिशि—वायुकोणे रत्नसंचयं—रत्नसंचयकूटं, तच्च 'प्रभ-ञ्जन' नाम्नाऽपि प्रसिद्धं, तत्कूटमुत्तरदिग्वर्त्तिनः प्रभञ्जननामकवायुकुमारेन्द्रस्य बोध्यम्। उक्तञ्च—

" दक्खिणपुव्वेण रयण,-कूडं गरुडस्स वेणुदेवस्स।
दक्खिणपच्छिम रयणु,-च्चयं च वेलंवदेवस्स ॥ १ ॥
पुव्वुत्तरेण सव्व,-रयणं देवस्स वेणुदालिस्स।
पच्छिम उत्तर रयण,-संचय कूडं पभंजस्स ॥ २ ॥

छाया—दक्षिणपूर्वे रत्नकूटं गरुडस्य वेणुदेवस्य।
दक्षिण पश्चिमे रत्नोच्चयं च वेलम्वदेवस्य ॥ १ ॥
पूर्वोत्तरे सर्वरत्नं देवस्य वेणुदालेः।
पश्चिमोत्तरे रत्नसंचयकूटं प्रभञ्जस्य (प्रभञ्जनस्य) ॥ २ ॥

इह चतुःस्थानकानुरोधेन कूटचतुष्टयमेवोक्तम्, तदतिरिक्तान्यपि द्वादश कूटानि सन्ति, तत्र त्रीणि त्रीणि पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरासु द्वादशाप्येकैकदेवाधि-ष्ठितानि सन्ति, ।

उक्तं च —

" पुव्वेण तिन्नि कूडा दाहिणओ तिण्णि तिण्णि अवरेणं।
उत्तरओ तिन्नि भवे चउदिसिं माणुसनगस्स ॥ १ ॥ "

छाया—पूर्वस्यां (दिशि) त्रीणि कूटानि दक्षिणतः त्रीणि त्रीण्यपरेण।
उत्तरतस्त्रीणि भवेयुश्चतुर्दिशि मानुषनगस्य ॥ १ ॥ इति,

एवं दिग्विदिगाश्रयेण तु सर्वाणि षोडश कूटानि भवन्तीति ॥ सू० ६० ॥

त्तर वायुकोणमें रत्नसंचयकूट है। यह प्रभञ्जनभी कहा जाता है, यह उत्तरदिग्वर्ती प्रभञ्जन वायुकुमारेन्द्रका निवासस्थान है ४। कहाभी है—" दक्खिणपुव्वेण रयणकूडं " इत्यादि. यहां चतुःस्थानके अनुरोधसे चार कहे गये हैं, इनसे अतिरिक्त औरभी बारह कूट हैं। ये कूट पूर्व दक्षिण पश्चिम-उत्तरमें तीन तीन हैं और प्रत्येक एक एक देवाधिष्ठित हैं। कहाभी है—पूव्वेण तिन्नि कूडा " इत्यादि। यों दिशा विदिशाके आश्र-यसे सब कूट सोलह होते हैं ॥ ६० ॥

આવેલું છે, તેને પ્રભંજન પણ કહે છે. તે ઉત્તરદિગ્વર્તી પ્રભંજન નામના વાયુકુમારેન્દ્રનું નિવાસસ્થાન છે. કહ્યુ પણ છે કે-" दक्खिणपुव्वेण रयणकूड " ઇત્યાદિ. અહીં ચાર સ્થાનનો અધિકાર ચાલતો હોવાથી ચાર કૂટની જ વાત કરી છે, પણ એ સિવાય બીજાં બાર કૂટ પણ છે. તે કૂટ પૂર્વ-દક્ષિણ-પશ્ચિમ અને ઉત્તરમાં ત્રણ ત્રણ છે અને પ્રત્યેક કૂટપર એક એક દેવ વસે છે. કહ્યું પણ છે કે-" पूव्वेण तिन्नि कूडा " ઇત્યાદિ આ રીતે દિશાઓ અને વિદિ-શાઓમાં કુલ ૧૬ કૂટ છે. ॥ સૂ. ૬૦ ॥

पूर्वं मानुषोत्तरे पर्वते कूटानि निरूपितानि, सम्प्रति तेनाऽऽवृतक्षेत्राणि निरूपयितुमाह —

मूलम्—जंबुद्दीवे दीवे भरहेरवएसु वासेसु तीयाए उस्सप्पिणीए सुसमसुसमाए समाए चत्तारि सागरोवमकोडाकोडीओ कालो हुत्था, जंबुद्दीवे दीवे भरहेरवएसु वासेसु इमीसे ओसप्पिणीए सुसमसुसमाए समाए चत्तारि सागरोवमकोडाकोडीओ कालो हुत्था जंबुद्दीवे दीवे भरहेरवएसु वासेसु आगमेस्साए उस्सप्पिणीए सुसमसुसमाए समाए चत्तारि सागरोवमकोडाकोडीओ कालो भविस्सइ ॥ सू० ६१ ॥

छाया—जम्बूद्वीपे द्वीपे भरतैरवतयोर्वर्षयोरतीतायामुत्सर्पिण्यां सुसमसुषमायां समायां चतस्रः सागरोपमकोटाकोटयः कालोऽभूत्, जम्बूद्वीपे द्वीपे भरतैरवतयोर्वर्षयोरस्यामवसर्पिण्यां सुषमसुषमायां समायां चतस्रः सागरोपमकोटाकोटयः

अब सूत्रकार इन कूटोंसे आवृत्त क्षेत्रोंकी प्ररूपणा सूत्र कहते हैं "जंबुद्दीवे दीवे भरहेरवएसु" इत्यादि—

सूत्रार्थ–जम्बूद्वीपमें भरत और ऐरवत क्षेत्रोंमें अतीत उत्सर्पिणीमें सुषम सुषमाकालमें चार सागरोपम कोडाकोडीका काल था। जम्बूद्वीपमें भरत और ऐरवतक्षेत्रमें इस वर्तमान अवसर्पिणीमें सुषम सुषमाकालमें आरकमें चार कोटाकोटि सागरोपम काल हुवा था। इस जम्बूद्वीप

હવે સૂત્રકાર એ કૂટોવડે આવૃત ક્ષેત્રોની પ્રરૂપણા કરે છે.

"જંબુદીવે દીવે ભરહેરવએસુ" ઈત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ–જંબૂદ્વીપના ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રોમાં અતીત ઉત્સર્પિણીમાં સુષમ સુષમાકાળમાં ચાર સાગરોપમ કોડાકોડીનો કાળ હતો

જંબૂદ્વીપના ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં વર્તમાન અવસર્પિણીમાં પણ સુષમ સુષમા આરો ચાર કોટાકોટી સાગરોપમ પ્રમાણકાળનો હતો. આ જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપના ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં ભવિષ્યની ઉત્સર્પિણીમાં

कालोऽभूत् जम्बूद्वीपे द्वीपे भरतैरवतयो र्वर्षयोरागमिष्यन्त्यामुत्सर्पिण्यां सुषमसुषमायां समायां चतस्रः सागरोपमकोटाकोटयः कालो भविष्यति । सू० ६१ ।

टीका—" जंबुद्दीवे " इत्यादि–व्याख्या स्पष्टा । सू० ६१ ॥

क्षेत्रनिरूपणप्रसङ्गात् क्षेत्रविशेषनिरूपणामाह—

मूलम्—जंबुद्दीवे दीवे देवकुरु उत्तरकुरु वज्जाओ चत्तारि अकम्मभूमीओ पण्णत्ताओ, तं जहा—हेमवए१, एरन्नवए २, हरिवासे३, रम्मगवासे ४,

चत्तारि वट्टवेयड्डपव्वआ पण्णत्ता, तं जहा—सद्दावाई १, वियडावाई२, गन्धावाई३, मालवंतपरियाए४।१ तत्थ णं चत्तारि देवा महिड्डिया जाव पलिओवमट्ठिइया परिवसंति, तं जहा—साई १, पभासे२, अरुणे३, पउमे ४ ।

जंबुद्दीवे दीवे महाविदेहवासे चउव्विहे पण्णत्ते, तं जहा-पुव्वविदेहे१, अवरविदेहे२, देवकुरा३, उत्तरकुरा ४ ।

सव्वेऽवि णं णिसढणीलवंतवासहरपव्वया चत्तारि जोयणसयाइं उड्ढं उच्चत्तेणं चत्तारि गाउयसयाइं उव्वेहेणं पण्णत्ता ।

जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं सीयाए महानईए उत्तरकूले चत्तारि वक्खारपव्वया पण्णत्ता, तं जहा-चित्तकूडे १, पम्हकूडे२, णलिणकूडे३, एगसेले ४ ।

जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पुरत्थिमेणं सीयाए महानईए दाहिणकूले चत्तारि वक्खारपव्वया पण्णत्ता, तं जहा—तिकूडे१, वेसमणकूडे२, अंजणे३, मायंजणे४ ।

नामके द्वीपमें स्थित भरतक्षेत्र और ऐरवत क्षेत्रमें आगामी उत्सर्पिणीमें सुषम सुषमा चार कोटाकोटि सागरोपमका काल होगा, सूत्रकी व्याख्या स्पष्ट है ॥ सू० ६१ ॥

પણ સુષમ સુષમા આરાનો કાળ ચાર કોટાકોટી સાગરોપમનો હશે. ।।સૂ. ૫૯।।

जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पच्चत्थिमेणं सीओदाए महानईए दाहिणकूले चत्तारि वक्खारपव्वया पण्णत्ता, तं जहा—अंकावई१, पम्हावई२, आसिविसे३, सुहावहे४।

जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स पच्चत्थिमेणं सीओदाए महाणईए उत्तरकूले चत्तारि वक्खारपव्वया पण्णत्ता, तं जहा—चंदपव्वए१, सूरपव्वए२, देवपव्वए३, णागपव्वए ४।

जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स चउसु विदिसासु चत्तारि वक्खारपव्वया पण्णत्ता, तं जहा—सोमणसे१, विज्जुप्पभे२, गन्धमायणे ३, मालवंते ४।

जंबुद्दीवे दीवे महाविदेहे वासे जहन्नपए चत्तारि अरहंता चत्तारि चक्कवट्टी चत्तारि बलदेवा चत्तारि वासुदेवा उप्पज्जिंसु वा उप्पज्जंति वा, उप्पज्जिस्संति वा।

जंबुद्दीवे दीवे मंदरपव्वए चत्तारि वणा पण्णत्ता, तं जहा-भद्दसालवणे१, नंदणवणे२, सोमणसवणे३, पंडगवणे४।

जंबुद्दीवे दीवे मंदरे पव्वए पंडगवणे चत्तारि अभिसेगसिलाओ पण्णत्ताओ, तं जहा—पंडुकंबलसिला१, अइपंडुकंबलसिला २, रत्तकंबलसिला३, अइरत्तकंबलसिला ४।

मंदरचूलिया णं उवरिं चत्तारि जोयणाइं विक्खंभेणं पण्णत्ता। एवं धायइसंडदीवपुरत्थिमद्धेवि कालं आदिं करेत्ता जाव मंदरचूलियत्ति। एवं जाव पुक्खरवरदीवपच्चत्थिमद्धे जाव मंदरचूलियत्ति—जंबुद्दीवगआवस्सगं तु कालाओ चूलिया जाव। धायइसंडे पुक्खरवरे य पुव्वावरे पासे ॥१॥सू० ६२॥

छाया-जम्बूद्वीपे द्वीपे देवकुरूत्तरकुरुवर्जाश्चतस्रः अकर्मभूमयः प्रज्ञप्ता, तद्यथा-हैमवतम् १, ऐरण्यवतं २, हरिवर्षं ३, रम्यकवर्षम् ४।

चत्वारो वृत्तवैताढ्यपर्वताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-शब्दापाती १, विकटापाती २, गन्धापाती ३, माल्यवत्पर्यायः४। तत्र खलु चत्वारो देवा महर्द्धिका यावत् पल्योपमस्थितिकाः परिवसन्ति, तद्यथा-स्वातिः १, प्रभासः २, अरुणः ३, पद्मः ४।

जम्बूद्वीपे द्वीपे महाविदेहवर्षं चतुर्विधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-पूर्वविदेह· १ अपर विदेहः २, देवकुरवः ३, उत्तरकुरवः ४,

सर्वेऽपि खलु निषधनीलवद्वर्षधरपर्वताश्चत्वारि योजनशतानि ऊर्ध्वमुच्चत्वेन चत्वारि गव्यूतशानि उद्वेधेन प्रज्ञप्ताः,

क्षेत्र निरूपणके प्रसङ्गसे सूत्रकार अब क्षेत्र विशेषकी निरूपणा करते हैं। " जंबुद्दीवे दीवे देवकुरु उत्तरकुरु वज्जाओ " इत्यादि—

सूत्रार्थ-जम्बूद्वीप नामके इस द्वीपमें देवकुरु और उत्तरकुरुको छोडकर चार अकर्म भूमियां कही गई हैं, जैसे—हेमवत १, ऐरणयवत २, हरि-वर्ष ३, और रम्यकवर्ष ४। चार वृत्तवैताढय पर्वत कहे गये हैं, जैसे-शब्दापाती १, विकटापाती २, गन्धापाती ३, माल्यवत्पर्याय ४। वहां चार महर्द्धिक देव यावत् पल्योपमकी स्थितिवाले स्वाती १, प्रभास २, अरुण ३ और पद्म ४ रहतेहैं। जम्बूद्वीपमें महाविदेह क्षेत्र चार प्रकारका कहा गया है, पूर्वविदेह १, अपरविदेह २, देवकुरु ३, उत्तरकुरु ४। समस्त निषध और नीलवन्त वर्षधर पर्वत चारसौ योजन ऊंचे हैं और उद्धेधसे भूमिमें चारसौ गव्यूतिप्रमाण हैं। जम्बूद्वीपमें जो मन्दर

ક્ષેત્રનિરૂપણુના સંબંધની અપેક્ષાએ હવે સૂત્રકાર ક્ષેત્રવિશેષની પ્રરૂપણા કરે છે. " जंबुद्दीवे दीवे देवकुरुउत्तरकुरुवज्जाओ " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ-જંબૂદ્વીપ નામના આ દ્વીપમાં દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ સિવાયના આ ચાર ક્ષેત્રે ને અકર્મભૂમિઓ કહી છે, તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) હૈમવત, (૨) ઐરણ્યવત, (૩) હરિવર્ષ અને (૪) રમ્યકવર્ષ.

ચાર વૃત્તવૈતાઢય પર્વત કહ્યાં છે, તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) શબ્દાપાતી, (૨) વિકટાપાતી (૩) ગન્ધાપાતી અને (૪) માલ્યવત્પર્યાય. ત્યાં પલ્યોપમની સ્થિતિવાળા ચાર મહર્દ્ધિક આદિ વિશેષણોવાળા દેવો રહે છે. તે દેવોનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) સ્વાતી, (૨) પ્રભાસ, (૩) અરુણ અને (૪) પદ્મ. જંબૂદ્વીપમાં મહાવિદેહ ક્ષેત્ર ચાર પ્રકારના કહ્યાં છે—(૧) પૂર્વ વિદેહ, (૨) અપર વિદેહ, (૩) દેવકુરુ અને (૪) ઉત્તરકુરુ. સમસ્ત નિષધ અને નીલવન્ત વર્ષધર પર્વત ચારસો યોજન ઊંચા છે, અને તેમનો ઉદ્વેધ

जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पौरस्त्येन शीताया महानद्या उत्तरे कूले चत्वारो वक्षस्कारपर्वताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—चित्रकूटः १, पक्ष्मकूटः २, नलिनकूटः ३, एकशैलः ४।

जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पाश्चात्ये शीताया महानद्या दक्षिणकूले चत्वारो वक्षस्कारपर्वताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—त्रिकूटः १, वैश्रवणकूटः २, अञ्जनः ३, मातञ्जनः ४।

जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पाश्चात्ये शीतोदाया महानद्या दक्षिणकूले चत्वारो वक्षस्कारपर्वताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—अङ्कावती १, पक्ष्मावती २, आशीविषः ३, सुखावहः ४।

जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य पाश्चात्ये शीतोदाया महानद्या उत्तरकूले चत्वारो वक्षस्कारपर्वताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—चन्द्रपर्वतः १, सूर्यपर्वतः २, देवपर्वतः ३, नागपर्वतः ४।

पर्वत है, उसकी पूर्व दिशामें स्थित सीमा महा नदीके उत्तरकूलपर चार वक्षस्कार पर्वत हैं जैसे—चित्रकूट १, पक्ष्मकूट २, नलिनकूट ३ एकशैल ४

जम्बूद्वीपमें मन्दर पर्वतकी पश्चिम दिशामें शीता महा नदीके दक्षिण तटपर चार वक्षस्कार पर्वत कहे गये हैं, त्रिकूट १, वैश्रवणकूट २, अंजन ३, मातञ्जन ४। जम्बूद्वीपके मन्दर पर्वतकी पश्चिम दिशामें शीतोदा महानदीके तटपर चार वक्षस्कार पर्वत हैं, अङ्कावती, पक्ष्मावती, आशीविष और सुखावह४। इसी शीतोदा महानदीके उत्तर तटपर चार वक्षस्कार पर्वत हैं उनके नाम—चन्द्र पर्वत १, सूर्य पर्वत २, देव पर्वत३, नाग पर्वत ४ हैं। जम्बूद्वीपके मन्दर पर्वतकी चारों विदिशामें चार

(ભૂમિગત વિસ્તાર) ચારસો ગવ્યૂતિ (કોસ) પ્રમાણ છે જંબૂદ્વીપમાં જે મન્દર પર્વત છે તેની પૂર્વ દિશામાં આવેલી શીતા નદીને ઉત્તર કિનારે ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો છે, તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) ચિત્રકૂટ, (૨) પક્ષ્મકૂટ, (૩) નલિનકૂટ અને (૪) એક શૈલ જંબૂદ્વીપમાં મન્દર પર્વતની પશ્ચિમ દિશામાં શીતા મહાનદીના દક્ષિણ કિનારા પર આ ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો છે—(૧) ત્રિકૂટ, (૨) વૈશ્રવણ કૂટ, (૩) અંજન અને (૪) માતંજન જંબૂદ્વીપમાં મન્દર પર્વતની પશ્ચિમ દિશામાં જે શીતોદા નામની મહાનદી છે તેના દક્ષિણ તટપર ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો આવેલા છે—(૧) અંકાવતી, (૨) પક્ષ્માવતી, (૩) આશીવિષ અને (૪) સુખાવહ. એ જ શીતોદા નદીના ઉત્તર તટપર નીચે પ્રમાણે ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો છે તે ॥ નામો—(૧) ચન્દ્ર પર્વત, (૨) સૂર્ય પર્વત, (૩) દેવ પર્વત

जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य चतसृषु विदिक्षु चत्वारो वक्षस्कारपर्वताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–सौमनसः १ विद्युत्प्रभः २, गन्धमादनः ३, माल्यवान् ४।

जम्बूद्वीपे द्वीपे महाविदेहे वर्षे जघन्यपदे चत्वारोऽर्हन्तः, चत्वारश्चक्रवर्तिनः, चत्वारो बलदेवाः, चत्वारो वासुदेवाः उदपद्यन्त वा उत्पद्यन्ते वा उत्पत्स्यन्ते वा।

जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरपर्वते चत्वारि वनानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–भद्रशालवनं १, नन्दनवनं २, सौमनसवनं ३, पण्डकवनम् ४।

जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरे पर्वते पण्डकवने चतस्रोऽभिषेकशिलाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–पाण्डुकम्बलशिला १, अतिपाण्डुकम्बलशिला २, रक्तकम्बलशिला, ३, अतिरक्तकम्बलशिला ४।

मन्दरचूलिका खलु उपरि चत्वारि योजनानि विष्कम्भेण प्रज्ञप्ता, एवं धातकीखण्डद्वीपपौरस्त्यार्द्धेऽपि कालमादिं कृत्वा यावत् मन्दरचूलिकेति। एवं यावत्

वक्षस्कार पर्वत सौमनस १, विद्युत्प्रभ २, गन्धमादन ३, माल्यवान हैं ४। जम्बूद्वीपमें महाविदेह क्षेत्रमें जघन्य पदमें चार अर्हन्त, चार चक्रवर्ती, चार–बलदेव, चार वासुदेव उत्पन्न होते हैं और आगेभी उत्पन्न होंगे। जम्बूद्वीपके मन्दर पर्वतपर चार वन हैं, भद्रशालवन १, नन्दनवन २, सौमनसवन ३, पण्डकवन ४। जम्बूद्वीपमें मन्दर पर्वतपर स्थित पण्डकवनमें चार अभिषेक शिलाएं हैं। पाण्डु कम्बलशिला १, अतिपाण्डुकम्बलशिला २, रक्त कम्बलशिला ३, अतिरक्तकम्बलशिला ४। मन्दरकी चूलिका विष्कम्भसे ऊपरमें चार योजनकी कही गई है। इसी तरहसे धातकी खण्ड द्वीपके पौरस्त्यार्धमें भी कालसे लेकर यावत् मन्दरचूलिका तकका सब पाठ कहना चाहिये, इसी तरह यावत् पुष्करवर द्वीपके पाश्चात्यार्धमें भी जम्बूद्वीपकावश्यक कालसे लेकर चूलिका तक

અને (૪) નાગ પર્વત. જંબૂદ્વીપના મન્દર પર્વતની ચાર વિદિશાઓમાં સૌમનસ, વિદ્યુત્પ્રભ, ગન્ધમાદન અને માલ્યવાન્ નામના ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો છે.

જંબૂદ્વીપના મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં જઘન્યની અપેક્ષાએ ચાર અર્હંત, ચાર ચક્રવર્તી, ચાર બળદેવ અને ચાર વાસુદેવ ઉત્પન્ન થાય છે અને ભવિષ્યમાં પણ ઉત્પન્ન થશે જંબૂદ્વીપમાં મન્દર પર્વત પર ચાર વન છે– (૧) ભદ્રશાલવન, (૨) નન્દનવન, (૩) સૌમનસવન અને (૪) પંડકવન જંબૂદ્વીપમાં મન્દર પર્વતપર આવેલા પંડકવનમાં ચાર અભિષેક શિલાઓ છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે. (૧) પાંડુકમ્બલશિલા, (૨) અતિપાંડુકમ્બલશિલા, (૩) રક્તકમ્બલશિલા અને (૪) અતિરક્તકમ્બલશિલા. એ જ પ્રમાણે પુષ્કરવરદ્વીપના અપરાર્ધ પર્યન્તના વિષયમાં પણ જંબૂદ્વીપના જેવું જ કાળથી લઇને ચૂલિકા પર્યન્તનું

पुष्करवरद्वीपपाश्चात्यार्द्धे यावत् मन्दरचूलिकेति—

जम्बूद्वीपकावश्यकं तु कालात् चूलिकां यावत् ।

धातकीखण्डे पुष्करवरे च पूर्वापरे पार्श्वे । १ । सू० ६२ ।

टीका—" जंबुद्दीवे दीवे " इत्यादि–जम्बूद्वीपनामके द्वीपे देवकुरूत्तरकुरुवर्जाः=देवकुरूत्तरकुरून् वर्जयित्वा चतस्रः अकर्मभूमयः–कर्माणि–कृपिवाणिज्यादीनि तानि न सन्ति यासु तथाभूता भूमयः, प्रज्ञप्ताः=कथिताः, तद्यथा–हैमवतमित्यादि ।

का कहना चाहिये । तात्पर्य यह है कि धातकीखण्डमें पुष्करवरार्धमें और इनके पूर्व अपर पार्श्वमें भी पूर्वोक्त सब कथन कह लेना चाहिये ।

टीकार्थ–कृषि–वाणिज्य आदि कर्म जिन भूमियोंमें हो, वे कर्मभूमियां हैं और इनसे भिन्न भूमि अकर्मभूमि है । भरत–हैमवत–हरिवर्ष–विदेह, रम्यक–ऐरण्यवत–ऐरवत इन सात क्षेत्रोमेंसे हैमवत, हरिवर्ष, रम्यक ये तीन अकर्मभूमि क्षेत्र हैं । इन सात क्षेत्रोमें भरतक्षेत्र दक्षिणकी ओर अवस्थितहै । भरतसे उत्तरमें हैमवत, इसके उत्तरमें हरिवर्ष, इससे उत्तरमें विदेह, इसके उत्तरमें रम्यक, इसके उत्तरमें ऐरण्यवत, इसके उत्तरमें ऐरवत क्षेत्र है । व्यवहार सिद्धि दिशाके नियमानुसार मेरु पर्वत सातों क्षेत्रोंके उत्तर भागमें अवस्थित है ।

देवकुरु और उत्तरकुरुको छोडकर जो अकर्मभूमिके क्षेत्र चार कहे गये हैं उसका कारण यह है कि ये दो क्षेत्र महाविदेहके ही

કથન સમજવું એટલે કે ધાતકીખંડમાં, પુષ્કરવરાર્ધમાં અને તેના પૂર્વ અને પશ્ચિમ વિભાગોમાં પણ ઉપર મુજબનું સમસ્ત કથન થવું જોઈએ.

ટીકાર્થ—કૃષિ, વાણિજ્ય આદિ કર્મનો જે ભૂમિઓમાં સદ્‌ભાવ હોય છે, તે ભૂમિઓને કર્મભૂમિઓ કહે છે, પણ જ્યાં તેમનો અભાવ છે એવી ભૂમિઓને અકર્મભૂમિઓ કહે છે ભરત, હૈમવત, હરિવર્ષ, વિદેહ, રમ્યક, ઐરણ્યવત, અને ઐરવત, આ સાત ક્ષેત્રોમાંથી હૈમવત, હરિવર્ષ અને રમ્યક, આ ત્રણ અકર્મભૂમિક્ષેત્રો છે. આ સાત ક્ષેત્રોમાંનું ભરતક્ષેત્ર દક્ષિણમાં અવસ્થિત છે. ભરતની ઉત્તરે હૈમવત, હૈમવતની ઉત્તરે હરિવર્ષ, હરિવર્ષની ઉત્તરે વિદેહ, વિદેહની ઉત્તરે રમ્યક, રમ્યકની ઉત્તરે ઐરણ્યવત અને ઐરણ્યવતની ઉત્તરે ઐરવત ક્ષેત્ર છે. વ્યવહાર સિદ્ધ દિશાના નિયમાનુસાર મેરુ પર્વત સાતે ક્ષેત્રોના ઉત્તર ભાગમાં આવેલો છે. અકર્મભૂમિના ચાર ક્ષેત્ર કહ્યાં છે. તેમાં દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુનો સમાવેશ નહીં કરવાનું કારણ એ છે કે-તે બંને મહાવિદે-

तथा—वृत्तवैताढ्यपर्वताः-वर्तुलाऽऽकारवैताढ्यनामका गिरयः शब्दापाति-विकटापाति – गन्धापाति–माल्यवत्पर्यायाभिधेयाश्चत्वारः सन्ति। तत्रैकैकस्मिन् पर्वते क्रमेण स्वाति–प्रभासा–ऽरुण–पद्मनामकाश्चत्वारो देवाः सन्ति। ते च महर्द्धिका यावत् पल्योपमस्थितिका बोध्या।

तथा—जम्बूद्वीपान्तर्गतं यन्महाविदेहक्षेत्रं, तत्र पूर्वविदेहापरविदेह–देवकुरू-त्तरकुरुनामकानि चत्वारि वर्षाणि–क्षेत्राणि विज्ञेयानि। तथा–निषधनामका नील-वन्नामकाश्च ये वर्षधरपर्वताः सन्ति ते सर्वेऽपि ऊर्ध्वमुच्चत्वेन चतुर्योजनशतप्रमाणा, उद्वेधेन भूमौ च चतुर्गव्यूतशतप्रमाणा विज्ञेयाः। अत्र गव्यूतशब्दः क्रोशवाचकः।

भाग हैं, परन्तु इनमेंभी युगलिकोंको वस्ती है, इसलिये–सात क्षेत्रोंमें इसकी स्वतन्त्र रूपसे गणना नहीं की गई है। अथवा चतुःस्थानके अनुरोधसे यहां इन्हें नहीं लिखा गया है।

वर्तुल आकारवाले होनेसे विकटापाति–गन्धापाति आदि पर्वतोंको वृत्तवैताढ्य पर्वत कहा गया है। इन चार वृत्तवैताढ्य पर्वतोमें क्रमशः एक–२ वृत्तवैताढ्य पर्वत पर एक २ महर्द्धिक स्वाती, प्रभास आदि नामवाले देव रहते हैं, इन प्रत्येककी एक पल्योपम स्थिति है। जम्बूद्वीपके अन्तर्गत जो महाविदेह क्षेत्र है, उसमें पूर्वविदेह, अपर-विदेह, देवकुरु, और उत्तरकुरु ये चार क्षेत्र हैं। विदेहक्षेत्रमें–निषध, नील ये दो पर्वत हैं। इनसे ही उत्तरकुरु और देवकुरुकी सीमा निश्चित होती है। इन दोनों पर्वतोंकी ऊंचाइ चारसौ योजनकी है, तथा उद्वेध भूमिके अन्दर चारसौ कोस तक है। यहां गव्यूति शब्दसे १ कोस लिया गया है।

હેના જ ભાગો છે, પરન્તુ તે ભાગોમાં પણ યુગલિકોની વસ્તી છે, તેથી સાત ક્ષેત્રોમાં પણ તેમની સ્વતંત્ર રૂપે ગણના કરી નથી અથવા ચાર સ્થાનનો અધિકાર ચાલતો હોવાથી તેમને અહીં ગણાવવામાં આવેલ નથી

વિકટાપાતી, ગન્ધાપાતી આદિ પર્વતો વર્તુલાકારવાળા હોવાથી તેમને વૃત્તવૈતાઢ્ય પર્વતો કહ્યા છે. તે પ્રત્યેક વૃત્તવૈતાઢ્ય પર્વત પર એક એક મહર્દ્ધિક આદિ વિશેષ-ણોવાળો અને એક એક પલ્યોપમની સ્થિતિવાળો દેવ વસે છે તેમનાં નામ સ્વાતિ, પ્રભાસ, અરુણ અને પદ્મ છે જંબૂદ્વીપમાં જે મહાવિદેહ ક્ષેત્ર છે, તેમાં પૂર્વવિદેહ, અપર વિદેહ, દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુ આ ચાર ક્ષેત્ર છે. વિદેહ ક્ષેત્રમાં નિષધ અને નીલ નામના બે પર્વત છે. તે પર્વતોની મદદથી જ ઉત્તર કુરુ અને દેવકુરુની સીમા નિશ્ચિત થાય છે આ બને પર્વતોની ઊંચાઈ ચારસો યોજનની છે તથા ઉદ્વેધ–ભૂમિની અંદરનો તેમનો વિસ્તાર ૪૦૦ ગવ્યૂતિપ્રમાણ કહ્યો છે. અહીં ગવ્યૂતિ પદનો અર્થ એકકોસ (ગાઉ) થાય છે.

सम्प्रति जम्बूद्वीपस्थ मन्दरपर्वतस्य पूर्वपश्चिमदिशोर्विदिक्षु च यावन्तो यन्नाम काश्च वक्षस्कारपर्वताः सन्ति तानाह—"जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स" इत्यादिना । अस्य सन्दर्भस्यायमभिप्रायः—जम्बूद्वीपस्थ मन्दरपर्वतस्य पूर्वस्यां दिशि शीताया महानद्या उत्तरे तटे चित्रकूट–पक्ष्मकूट–नलिनकूटै–कशैलनाम-काश्चत्वारो वक्षस्कारपर्वताः सन्ति । तथा–मन्दरपर्वतस्य पूर्वस्यां दिशि शीतोदा महानद्या दक्षिणे तटे चित्रकूट-वैश्रवणकूटा ऽञ्जन मातञ्जननामकाश्चत्वारो वक्षस्कार-पर्वताः सन्ति । तथा–मन्दरपर्वतस्य पश्चिमायां दिशि शीतोदामहानद्या दक्षिणे तटे–अङ्कावती–पक्ष्मावत्याशीविष – सुखावहनामकाश्चत्वारो वक्षस्कारपर्वताः सन्ति । तथा–मन्दरस्य पर्वतस्य पश्चिमायां दिशि शीतोदा महानद्या उत्तरे तटे–चन्द्रपर्वत–सूर्यपर्वत–देवपर्वत – नागपर्वत नामकाश्चत्वारो वक्षस्कारपर्वताः सन्ति । तथा–मन्दरपर्वतस्य ऐशान्यादिषु चतसृषु विदिक्षु–कोणेषु–क्रमेण सौम-नस–विद्युत्प्रभ–गन्धमादन – माल्यवदभिधेयाश्चत्वारो वक्षस्कारपर्वताः सन्ति ।

जम्बूद्वीपके मन्दर पर्वतकी पूर्व दिशामें शीता महानदीके उत्तर तटपर चित्रकूट आदि वक्षस्कार पर्वत चार हैं । दक्षिण तटपर चित्रकूट वैश्रवण, अञ्जन, मातञ्जन ये चार वक्षस्कार पर्वत हैं । तथा–मन्दर पर्व-तकी पश्चिम दिशामें शीतोदा महानदीके दक्षिण तटपर अङ्कावती, पक्ष्मावती, आशीविष और सुखावह नामके चार वक्षस्कार पर्वत हैं ।

तथा–उत्तर तटपर चन्द्र पर्वत, सूर्य पर्वत देव पर्वत, नाग पर्वत ये चार वक्षस्कार पर्वत हैं । तथा–मन्दर पर्वतकी ईशान आदि चारों दिशाओंमें क्रमशः–सौमन, विद्युत्प्रभ, गन्धमादन, माल्यवान् ये चार वक्षस्कार पर्वत हैं । तात्पर्य ऐसा है–मन्दर पर्वतकी पूर्व दिशामें शीता नदीके उत्तर तटपर चार, दक्षिण तटपर भी चार, मन्दर पर्वतकी पश्चिम दिशामें शीतोदा

જંબૂદ્વીપના મન્દર પર્વતની પૂર્વ દિશામાં શીતા નામની મહાનદીના ઉત્તર તટપર ચિત્રકૂટ આદિ ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો આવેલા છે, અને દક્ષિણ તટપર ચિત્રકૂટ, વૈશ્રવણકૂટ, અંજન અને માતંજન, એ ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો છે. મન્દર પર્વતની પશ્ચિમ દિશામાં શીતોદા મહાનદીના દક્ષિણ તટપર અંકાવતી, પદ્માવતી, આશીવિષ અને સુખાવહ નામના ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો છે, તથા ઉત્તર તટપર (૧) ચંદ્ર પર્વત, (૨) સૂર્ય પર્વત, (૩) દેવ પર્વત અને (૪) નાગ પર્વત, એ ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો છે. મન્દર પર્વતની ઈશા નાદિ ચાર વિદિશાઓમાં અનુક્રમે સૌમન, વિદ્યુત્પ્રભ, ગન્ધમાદન અને માલ્ય-વાન્, એ ચાર વક્ષસ્કાર પર્વતો છે. આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે મન્દર

अयं भावः —

मन्दरपर्वतस्य पूर्वस्यां दिशि शीतामहानद्या उत्तरतटे चत्वारः ४ एवं दक्षिणतटेऽपि चत्वारः ४। मन्दरपर्वतस्य पश्चिमायां दिशि शीतोदा महानद्या दक्षिणतटे चत्वारः ४। एवमुत्तरतटेऽपि चत्वारः ४। मन्दरपर्वतस्य ऐशान्यादिषु चतुर्षु कोणेषु प्रत्येकमेकैकत्वेन चत्वारः ४।

तथा—जम्बूद्वीपस्य महाविदेहवर्षे जघन्यपदे–पद्यते=गम्यते इति पदं= संख्यास्थानं, जघन्यं=सर्वहीनं च यत् पदं तत् जघन्यपदं तस्मिन्, = नातिन्यून-संख्यायां चत्वारोऽर्हन्तः चत्वारश्चक्रवर्तिनः, चत्वारो बलदेवाः, चत्वारो वासुदेवाश्च उत्पन्नाः, उत्पद्यन्ते, उत्पत्स्यन्ते वेति ।

तथा—जम्बूद्वीपस्य मन्दरपर्वते भद्रशालवन–नन्दनवन–सौमनसवन–पण्डकवनाभिधेयानि चत्वारि वनानि सन्ति । तत्र भद्रशालवनं भूमौ, नन्दनवन–सौमनसवने मेखला युगले, पण्डकवनं च शिखरे । उक्ताश्चात्र गाथाः—

महा नदीके उत्तर तटपर ४, दक्षिण तटपर भी ४, मन्दर पर्वतकी पश्चिम दिशामें शीतोदा महानदीके दक्षिण तटपर ४, उत्तर तटपरभी चार, और मन्दर पर्वतकी ईशान आदि चार कोणोंपर प्रत्येक कोणमें एक–२ इस प्रकारसे ४ वक्षस्कार हैं ।

जम्बूद्वीपके महाविदेह वर्षमें जघन्यपदमें न्यूनाऽतिन्यून संख्यामें कमसे कम चार अर्हन्त, चार चक्रवर्ती, चार वासुदेव हुये हैं, और होंगे । तथा–जम्बूद्वीपमें मन्दर पर्वतपर भद्रशालवन, नन्दनवन, सौमनसवन, और पण्डकवन ये चार वन हैं । इनमें भद्रशालवन जमीनपर नन्दनवन और सौमनसवन मेखला युगलपर एवं पण्डकवन शिखरपर हैं । यहां इस प्रकारसे गाथाएं कही गई हैं ।

પર્વતની પૂર્વ દિશામાં વહેતી શીતા નદીના ઉત્તર તટપર ૪, દક્ષિણ તટપર પણ ૪, મન્દર પર્વતની પશ્ચિમ દિશામાં શીતોદા નામની મહાનદીના ઉત્તર તટપર ચાર અને દક્ષિણ તટપર પણ ૪ વક્ષસ્કાર પર્વતો છે મન્દર પર્વતની ઇશાન, અગ્નિ, નૈઋત્ય અને વાયવ્યમાં એક એક એટલે કે ચારે ખૂણાઓમાં કુલ ૪ વક્ષસ્કાર પર્વતો છે.

જંબૂદ્વીપના મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં જઘન્યની અપેક્ષાએ–ન્યૂનાતિન્યૂન સંખ્યામાં ઓછામાં ઓછા ચાર અર્હંત, ચાર ચક્રવર્તી અને ચાર વાસુદેવ ઉત્પન્ન થયા છે અને ઉત્પન્ન થશે પણ ખરાં. તથા જંબૂદ્વીપમાં મન્દર પર્વત પર ભદ્રશાલવન, નન્દનવન, સૌમનસવન અને પંડકવન, એ ચાર વન છે. તેમાંનું ભદ્રશાલવન ભૂતલ પાસે, નન્દનવન અને સૌમનસવન મેખલા યુગલ પર અને પંડકવન શિખરપર છે. અહીં આ પ્રમાણે ગાથાઓ કહી છે—

" बावीस सहस्साइं, पुव्वावरमेरुभद्दसालवणं ।
अड्ढाइज्जसया उण, दाहिणपासे य उत्तरओ ॥ १ ॥
पंचेव जोयणसए, उड्ढं गंतूण पंचसयपिहुलं ।
नंदणवणं सुमेरु, परिक्खिवित्ता ठियं रम्मं । २ ॥
बासट्ठि सहस्साइं पंचेव सयाइं नंदणवणाओ ।
उड्ढं गंतूण वणं, सोमणस नंदणवणसरिच्छं ॥ ३ ॥
सोमणसाओ तीसं, छच्च सहस्से विलग्गिऊण गिरिं ।
विमलजलकुंडगहणं, हवइ वणं पंडयं सिहरे ॥ ४ ॥
चत्तारि जोयणसया चउणउया चक्कवालओ रुंदं ।
इगतीस जोयणसया बासट्ठी परिरओ तस्स ॥ ५ ॥ "

छाया—द्वाविंशतिसहस्राणि पूर्वापरमेरौ भद्रशालवनम् ।
अर्द्धतृतीयशतानि पुनः दक्षिणपार्श्वे च उत्तरतः ॥१॥
पञ्चैव योजनशतानि ऊर्ध्वं गत्वा पञ्चशपृथुलमुत ।
नन्दनवनं सुमेरुं परिक्षिप्य स्थितं रम्यम् ॥ २ ॥
द्वाषष्टिसहस्राणि पञ्चैव शतानि नन्दनवनात् ।
ऊर्ध्वं गत्वा वनं सौमनसं नन्दनवनसदृशम् ॥ ३ ॥
सौमनसात् त्रिंशत् षट् च सहस्राणि विलग्यगिरिम् ।
विमलजलकुण्डगहनं भवति वन पण्डकं शिखरे ॥४॥
चत्वारि योजनशतानि चतुर्नवति चक्रवालतो विस्तारः ।
एकत्रिंशद्योजनशतानि द्विषष्टि परिरयस्तस्य ॥ ५ ॥ इति

तथा—जम्बूद्वीपगतमन्दरपर्वतस्य पण्डकवने अभिषेकशिलाः—तीर्थङ्कराणामभिषेकार्थाः शिला अभिषेकशिलाः, यत्र तीर्थङ्कराणामभिषेको भवति, ताश्चतस्रः- पाण्डुकम्बलादयः शिला मन्दरचूलिकायाः पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरासु दिक्षु क्रमेण

" बावीससहस्साइं " इत्यादि । तथा—जम्बूद्वीपगत मन्दर पर्वत पर जो पण्डकवन है उसमें जिनपर तिर्थङ्करोंका शुभाभिषेक होता है ऐसी चार शिलाएंहैं। इनके नाम—पाण्डुकम्बल आदिहैं। ये शिलाएं मन्दर चूलिकाकी पूर्व, दक्षिण, पश्चिम और उत्तर दिशामें क्रमशः हैं। मन्दर-

" बावीससहस्साइं " ઇત્યાદિ.
જંબુદ્વીપના મન્દર પર્વત પર જે પંડકવન છે તેમાં ચાર અભિષેક શિલાઓ છે, જે શિલાઓ પર તિર્થંકરોનો શુભાભિષેક થાય છે. તે અભિષેક શિલાઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે—પાંડુકમ્બલ શિલા આદિ ચાર નામ સૂત્રા

बोध्याः । मन्दरचूलिका-मन्दरगिरिशिखरं खलु उपरि अग्रे विष्कम्भेण विस्तारेण चत्वारि योजनानि-चतुर्योजनविस्तीर्णोपरितनभागाः प्रज्ञप्ताः ।

इत्थं जम्बूद्वीपस्य वस्तुजातमभिधाय सम्प्रति धातकीखण्डद्वीप-पुष्करवर-द्वीपयोः प्रत्येकं पौरस्त्यार्द्धपाश्चात्यार्द्धयो र्वस्तुजातमभिधातुमाह—' एवं धायइ-संडदीवपुरत्थिमद्धे वि ' इत्यादि ।

एवम्—अनेन प्रकारेण-जम्बूद्वीपालापकप्रकारेण धातकीखण्डद्वीपपौरस्त्या-र्द्धेऽपि कालम्=' तीयाए उस्सप्पिणीए सुसमसुसमाए समाए ' इति पूर्वोक्तं कालम् आदिं कृत्वा=आरभ्य यावत् मन्दरचूलिकेति=' मंदरचूलियाणं उवरिं चत्तारि जोयणाइं विक्खंभेणं पण्णत्ता ' इत्यन्ताः सर्वे आलापका बोध्याः । अयं भावः-' धायइसंडदीवपुरत्थिमद्धे भरहेरवएसु तीयाए उस्सप्पिणीए सुसम सुसमाए समाए ' इत्यारभ्य ' मंदरचूलियाणं उवरिं चत्तारि जोयणाइं विक्खं-

गिरिसे शिखरका नाम मन्दरचूलिका है । इसके आगे भागका विस्तार चार योजनका है, अर्थात् इसका जो उपरितन भाग है वह चार योजन विस्तृत है । इस प्रकारसे जम्बूद्वीपमें वस्तु जातका कथन करके अब सूत्रकार धातकीखण्ड, एवं पुष्करवर द्वीपके पौरस्त्यार्ध और पाश्चा-त्यार्थमें वस्तुजातका कथन करनेके लिये " एवं धायइसंडदीवपुरत्थि-मद्धे वि " इत्यादि रूपसे कथन करते हैं, वे कहते हैं कि जैसा यह आलाप प्रकार जम्बूद्वीपके सम्बन्धमें कहा गया है, वैसाही आलाप प्रकार धातकीखण्ड द्वीपके पौरस्त्यार्द्धमें भी कालसे लगाकर मन्दर चूलिका तकका कह लेना चाहिये । अर्थात्-" धायइसंडदीवपुरत्थि-मद्धे भरहेरवएसु वासेसु तीयाए उस्सप्पिणीए सुसमसुसमाए समाए "

र्थमां आप्या अनुसार समजवा ते शिलाओ अनुक्रमे मन्दर पर्वतनी पूर्व, दक्षिण, पश्चिम अने उत्तर दिशामां छे मन्दर पर्वतना शिखरनु नाम मंदर चूलिका छे तेना सौथी उपरना भागनो विस्तार चार योजननो छे आ प्रमाणे जंबूद्वीपना पदार्थोनुं कथन करीने हवे सूत्रकार धातकीखंड द्वीप अने पुष्करवर द्वीपना पूर्वार्ध अने पश्चिमार्धना पदार्थोनुं चार स्थानने अनुलक्षीने कथन करे छे " एवं धायइसंडदीवपुरत्थिमद्धे वि " इत्यादि—

आ सूत्रपाठ द्वारा सूत्रकार एवुं सूचन करे छे के काळथी लईने मन्दर चूलिका पर्यन्तनुं जेवुं कथन जंबूद्वीपना विषयमां करवामां आव्युं छे, एवुं ज कथन धातकीखंड द्वीपना पूर्वार्धविषे पण समजी लेवुं. एटले के— " धायइसंडदीवपुरत्थिमद्धे भरहेरवएसु वासेसु तीयाए उस्सप्पिणीए सुसम-सुसमाए समाए " अहींथी शरू करीने " मंदरचूलियाणं उवरिं चत्तारि जोय-

भेणं पण्णत्ता' इत्यन्ता आलापकाः अत्र बोध्या इति। एवम्=अनेन प्रकारेणैव 'जाव'-यावत्पदेन-धातकीखण्डद्वीपपाश्चात्यार्द्ध-पुष्करवरद्वीपपौरस्त्यार्द्धयोर्ग्रहणम्। ततश्च-धातकीखण्डद्वीपपाश्चात्यार्द्धे-पुष्करवरद्वीपपौरस्त्यार्द्धे पुष्करवरद्वीपपाश्चात्यार्द्धे च उत्त वा तदनन्तर प्रत्येकत्र 'भरहेरवएसु वासेसु तीयाए उस्सप्पिणीए सुसमसुसमाए समाए' इत्येवं प्रकारेण यावत् मन्दरचूलिकेति='मंदरचूलियाणं उवरिंचत्तारि जोयणाइ विक्खंभेणं पण्णत्ता' इत्यन्ता आलापका वक्तव्या इति।

अमुमेवार्थं द्रढयितुं संग्रहगाथामुपन्यस्यति-"जंबुदीवग" इत्यादि जम्बूद्वीपावश्यकं-जम्बूद्वीपस्येदं जम्बूद्वीपकं तच्च तदावश्यकम् अवश्यंभावित्वाद्वाऽवश्यंवा-

---

यहांसे लगाकर "मंदरचूलियाणं उवरि चत्तारि जोयणाइ विक्खंभेणं पण्णत्ता" यहां तकका कथन यहां कहा गया है. इसी प्रकार यावत्पदग्राह्य धातकीखण्ड द्वीप पाश्चात्यर्द्ध-एवं पुष्करवर द्वीप पौरस्त्यार्द्ध, और पुष्करवर द्वीप पाश्चात्यार्द्धमें भी कथन करना चाहिये। और इसके बाद वहांके भरतक्षेत्र, एवं ऐरवत क्षेत्रमें अतीत उत्सर्पिणीके सुषम सुषमा आरामें ४ कोटाकोटि सागरोपमका काल था। इत्यादि पूर्वोक्त सब पाठ-मंदरचूलियाणं उवरि चत्तारि जोयणाइं विक्खंभेणं पण्णत्ता) इस पाठान्त तक कथन यहां भी कहा गया है। ऐसा समज लेना चाहिए तात्पर्य केवल यही है कि जम्बूद्वीपके भरत और ऐरवत क्षेत्रकी जैसी व्यवस्था सिद्धान्त शास्त्रमें प्रगटकी गईहै वैसी ही व्यवस्था धातकीखण्ड और पुष्करार्ध द्वीपमेंभी है।

इसी अर्थको दृढ करनेके लिये इस "जंबुदीवग" गाथाका उल्लेख किया गया है, इस गाथामें यह पुष्ट किया गया है कि-जम्बूद्वीपाऽवश्यक

णाइं विक्खंभेण पण्णत्ता" આ સૂત્રપાઠ પર્યન્તનું કથન ધાતકીખંડ દ્વીપના પૂર્વાર્ધ વિષે પણ સમજવું, એવું જ કથન ધાતકીખંડ દ્વીપના પશ્ચિમાર્ધ, પુષ્કરવરદ્વીપના પૂર્વાર્ધ અને પુષ્કરવર દ્વીપના અપરાર્ધ વિષે પણ સમજી લેવું એટલે કે ત્યાંના ભરતક્ષેત્ર, અને ઐરવતક્ષેત્રમાં અતીત (ભૂતકાળની) ઉત્સર્પિણીને સુષમસુષમા આરો ૪ કોટાકોટિ સાગરોપમકાળનો હતો, ઇત્યાદિ સંપૂર્ણ સૂત્રપાઠ અહીં પણ ગ્રહણ થવો જોઇએ "મંદર ચૂલિકાનો સૌથી ઉપરનો ભાગ ચાર યોજનના વિસ્તારનો છે" આ સૂત્રપાઠ પર્યન્તનું કથન અહીં પણ સમજી લેવું આ કથનનું તાત્પર્ય એટલુ જ છે કે જંબૂદ્વીપના ભરત અને ઐરવતના જેવી જ વ્યવસ્થા ધાતકીખંડ અને પુષ્કરાર્ધ દ્વીપમાં પણ હોય છે. એ જ વાતનું સમર્થન કરવા માટે "जंबुद्दीवग" ઇત્યાદિ ગાથા આપવામાં આવેલ છે તે ગાથામાં એ વાતને પ્રતિપાદન કરવામાં આવી છે કે જંબૂદ્વીપાવશ્યક (જંબૂદ્વીપમાં જેનું કથન કરાયું છે તે) સમસ્ત વસ્તુ-

च्यत्वात्, इति जम्बूद्वीपावश्यकम्, यद्वा-'जंबूदीवगआवस्सगं' इत्यस्य 'जम्बूद्वीपगावश्यकमि'-तिच्छाया, तत्पक्षे-जम्बूद्वीपं गच्छतीति जम्बूद्वीपगं-जम्बूद्वीपगतं, तच्चतदावश्यकं वस्तुजातं जम्बूद्वीपगावश्यकमित्यर्थः, इह तु शब्दः पादपूरणार्थः, कुत आरभ्य कियत्पर्यन्त जम्बूद्वीपका (गा) वश्यकं भणनीयमित्यपेक्षायामाह-" कालाओ चूलिया जावे "-ति-कालादारभ्य चूलिकां यावत्-सुषमसुषमा रूपकालालापकादारभ्य चूलिका-मन्दरचूलिकालापकपर्यन्तं यद्वस्तुजातमुक्तं तत् धातकीखण्डे पुष्करवरे च द्वीपे " पुव्वावरे " पूर्वापरे-पूर्वंचापरंचेत्यनयोः समाहारः पूर्वापरं तस्मिन् पूर्वापरे पूर्वे पश्चिमे च 'पासे' पार्श्वे-भागे, यद्वा-धातकीखण्ड-पुष्करवरद्वीपयोः प्रत्येकं पूर्वापरेषु पौरस्त्यपाश्चात्येषु वर्षेषु वा क्षेत्रेषु समसंख्यकं बोध्यं न तु न्यूनाधिकमिति भावः ॥ सू० ६२ ॥

पूर्वं जम्बूद्वीपे कूटाऽऽवृतक्षेत्राणि निरूपितानि, सम्प्रति जम्बूद्वीपस्य द्वाराणि निरूपयितुमाह—

मूलम्—जंबुद्दीवस्स णं दीवस्स चत्तारि दारा पण्णत्ता, तं जहा-विजये १, वेजयंते २, जयंते ३, अपराजिए ४। ते णं दारा चत्तारि जोयणाइं विक्खंभेणं तावइयं चेव पवेसेणं पण्णत्ता। तत्थ णं चत्तारि देवा महिड्ढिया जाव पलिओवमाट्ठिइआ परिवसंति-विजए १, वेजयंते २, जयंते ३, अपराजिए ४ ॥सू०६३॥

छाया—जम्बूद्वीपस्य खलु द्वीपस्य चत्वारि द्वाराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-विजयं १, वैजयन्तं २, जयन्तम् ३, अपराजितम् ४। तानि खलु द्वाराणि चत्वारि

जम्बूद्वीपमें कथित समस्त वस्तुजात जो कि यहां सुषम सुषमा कालसे लेकर मन्दरचूलिका तक प्रगट किया गया है, धातकीखण्डके पूर्वार्ध और पश्चिमार्धमें, और पुष्करार्धके पूर्वार्ध एवं-पश्चिमार्धमें यथावत् कहना चाहिये ॥ सू० ६० ॥

" जंबुदीवस्स णं दीवस्स चत्तारि दारा पण्णत्ता " इत्यादि— जम्बूद्वीपके चार द्वार कहे गये हैं। विजय १, वैजयन्त २,

---

જાતનો એટલે કે સુષમ સુષમાકાળથી લઈને મન્દર ચૂલિકા પર્યન્તના ઉપર્યુક્ત કથનમાં જેનો જેનો નિર્દેશ થયો છે તે વસ્તુઓનો-ધાતકીખંડના પૂર્વાર્ધમાં અને પશ્ચિમાર્ધમાં, તથા પુષ્કરવર દ્વીપાર્ધના પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધમાં પણ સદ્ભાવ છે, એમ સમજવું ॥ સૂ. ૬૦ ॥

જંબૂદ્વીપમાં કૂટયુક્ત ક્ષેત્રોનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર જંબૂદ્વીપના

योजनानि विष्कम्भेण तावन्त्येव प्रवेशेन प्रज्ञप्तानि। तत्र खलु चत्वारो देवा महर्द्धिकाः यावत् पल्योपमस्थितिकाः परिवसन्ति–विजयः १, वैजयन्तः २, जयन्तः ३, अपराजितः ४ ॥ सू० ६३ ॥

टीका—' जंबूदीवस्स णं ' इत्यादि—जम्बूद्वीपस्य विजय–वैजयन्त–जयन्तापराजितनामकानि चत्वारि द्वाराणि सन्ति। तानि च द्वाराणि विष्कम्भेण–द्वारोभयभागस्थितकुड्यान्तरालभागविस्तारेण चत्वारि योजनानि तथा–प्रवेशेन=प्रवेशस्थानप्रमाणेन–कुड्यस्थौल्येन तावन्त्येव=चत्वारि योजनान्येव प्रज्ञप्तानि। उच्चत्वं चाष्ट योजनानीति, उक्तञ्च–" चउजोयणवित्थिन्ना, अट्ठेव य जोयणाणि उव्विद्धा "–छाया–चतुर्योजनविस्तीर्णानि अष्टैव च योजनानि उद्विद्धानि–उच्चानि ॥ इति। तथा–तत्र–तेषु विजयादिषु द्वारेषु चत्वारो देवाः महर्द्धिकाः=विशालऋद्धिशालिनः ' ' जाव ' यावत्–अत्र यावच्छब्देन–महाद्युतिकाः, महाबलाः, महायशसः, महासौख्याः, इति ग्राह्यम् अर्थः स्पष्ट एव। पल्योपम-

---

जयन्त ३, अपराजित ४। ये द्वार विष्कम्भकी अपेक्षा चार योजन प्रमाण और प्रवेशकी अपेक्षा भी इतनेही कहे गये हैं। इनमें चार महर्द्धिक देव यावत् एक पल्योपम स्थितिवाले रहते हैं।

द्वारकी दोनों ओरकी दोनों दीवालों के अन्तरालों का विष्कम्भ [विस्तार] चार योजनका है, तथा–भीतोंकी स्थूलतारूप जो प्रवेश है वहभी चार योजनप्रमाण है। कहाभी है—" चउजोयणवित्थिन्ना " चार योजनके विस्तार इत्यादि.

तथा—आठ योजन तक ये ऊंचे हैं। " महर्द्धिका यावत् पल्योपम स्थितिकाः " में जो यावत् पद आया है उससे यहां " महाद्युतिकाः,

---

દ્વારોની પ્રરૂપણા કરે છે—" जवुदीवस्स णं दीवस्स चत्तारि दारा पण्णत्ता " ઇત્યાદિ—

જમ્બૂ નામના દ્વીપને ચાર દ્વાર કહ્યાં છે, તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે. (૧) વિજય, (૨) વૈજયન્ત, (૩) જયન્ત અને (૪) અપરાજિત. તે દ્વારોનો વિષ્કંભ (પહોળાઈ) ચાર યોજનપ્રમાણ છે અને પ્રવેશની અપેક્ષાએ પણ તેમને ચાર યોજનપ્રમાણ જ કહ્યાં છે તેમાં મહર્દ્ધિક આદિ વિશેષણવાળા ચાર દેવ રહે છે, તેમની એક પલ્યોપમની સ્થિતિ કહી છે. દ્વારની બન્ને તરફની દીવાલોના અન્તરાલનો વિષ્કંભ (વિસ્તાર) ચાર યોજનનો છે. તથા દીવાલોની સ્થૂલતા રૂપ જે પ્રવેશ છે તે પણ ચાર યોજનપ્રમાણ છે કહ્યુ પણ છે કે–" चउजोयणवित्थिन्ना " ઇત્યાદિ ચાર યોજનના વિસ્તારવાળા તે દ્વારો આઠ યોજન પર્યંત ઊંચા છે. " महर्द्धिका यावत् पल्योपमस्थितिकाः " આ સૂત્રપાઠમા જે " यावत् " પદ છે, તેના દ્વારા મહાદ્યુતિ સંપન્ન, મહાબલ સંપન્ન, મહાયશ સંપન્ન અને મહાસુખ

स्थितिकाः=पल्योपमकालपर्यन्तस्थायिनो द्वारनामसदृशनामकाः परिवसन्ति, तेच विजयः १, वैजयन्तः २, जयन्तः ३, अपराजितः ४, इति,
उक्तं च-" पलिओवमट्ठिइया, सुरगणपरिवारिया सदेवीया ।
एएसु दारनामा, वसंति देवा महिड्ढीया ॥ १ ॥ "
छाया-" पल्योपमस्थितिकाः सुरगणपरिवृताः सदेवीकाः ।
एतेषु द्वारनामानो वसन्ति देवा महर्द्धिकाः ॥१॥ " इति । सू० ६३

अनन्तरं जम्बूद्वीपस्य द्वाराणि निरूपितानि, सम्प्रति जम्बूद्वीपस्थान् अन्तर द्वीपान् निरूपयितुमाह—

मूलम्—जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेणं चुल्लहिमवंतस्स वासहरपव्वयस्स चउसु विदिसासु लवणसमुद्दं तिन्नि तिन्नि जोयणसयाइं ओगाहित्ता एत्थ णं चत्तारि अंतरदीवा पण्णत्ता, तं जहा-एगूरुयदीवे१, आभासियदीवे२, वेसाणियदीवे ३, णंगोलियदीवे४ । तेसु णं दीवेसु चउव्विहा मणुस्सा परिवसंति, तं जहा-एगूरुआ१, आभासिआ२, वेसाणिया३, णंगोलिया४। तेसिणं दीवाणं चउसु विदिसासु लवणसमुद्दं चत्तारि२, जोयणसयाइं ओगाहेत्ता एत्थ णं चत्तारि अंतरदीवा पण्णत्ता, तं

महाबलाः, महायशसाः, महासौख्याः " इस पाठका संग्रह हुवाहै । इन चार द्वारोंपर जो चार देव रहते हैं उनके नाम द्वारके नामानुसार हैं । इस तरह उन देवोंके नाम क्रमशः विजय-वैजयन्त-जयन्त और अपराजित हैं । कहाभी है-" पलिओवमट्ठिइया " इत्यादि, वे देव पल्योपमकी स्थिति वाले हैं द्वारमें रहने वाला प्रत्येक देव सुरगणोंसे सदा परिवृत रहता है और अपनी-२ देवियोंसे युक्त बना रहताहै ॥सू०६३॥

સંપન્ન આ ચાર વિશેષણો ગ્રહણ કરવા જોઈએ. તે ચાર દ્વાર પર જે ચાર દેવો રહે છે તેમનાં નામ પણ દ્વારોનાં નામાનુસાર છે. એટલે કે વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત અને અપરાજિત છે. કહ્યું પણ છે કે " पलिओवमट्ठिइया " ઇત્યાદિ એક પલ્યોપમની સ્થિતિ છે. તે દેવો સદા સુરગણો અને દેવીઓના પરિવારથી પરિવૃત્ત રહે છે. ॥ સૂ. ૬૩ ॥

जहा-हयकन्नदीवे१, गयकन्नदीवे२, गोकन्नदीवे३, संकुलिकन्न-दीवे४। तेसु णं दीवेसु चउव्विहा मणुस्सा परिवसंति, तं जहा-हयकन्ना १, गयकन्ना २, गोकन्ना ३, संकुलिकन्ना ४। तेसिणं दीवाणं चउसु विदिसासु लवणसमुद्दं पंच २, जोयणसयाइं ओगाहित्ता एत्थ णं चत्तारि अंतरदीवा पण्णत्ता, तं जहा—आयंसमुहदीवे १, मेंढमुहदीवे२, अओमुहदीवे ३, गोमुहदीवे४। तेसु णं दीवेसु चउव्विहा मणुस्सा भाणियव्वा। तेसि णं दीवाणं चउसु विदिसासु लवणसमुद्दं छछजोयणसयाइं ओगा-हेत्ता एत्थ णं चत्तारि अंतरदीवा पण्णत्ता, तं जहा-आसमुह-दीवे १, हत्थिमुहदीवे २, सीहमुहदीवे३, वग्घमुहदीवे ४। तेसु णं दीवेसु मणुस्सा भाणियव्वा। तेसि णं दीवाणं चउसु विदिसासु लवणसमुद्दं सत्त सत्त जोयणसयाइं ओगाहेत्ता एत्थ णं चत्तारि अंतरदीवा पण्णत्ता, तं जहा-आसकन्नदीवे १, हत्थिकन्नदीवे २, अकन्नदीवे ३, कन्नपाउरणदीवे ४। तेसु णं दीवेसु मणुया भाणियव्वा। तेसि णं दीवाणं चउसु विदिसासु लवणसमुद्दं अट्ठट्ठ जोयणसयाइं ओगाहेत्ता एत्थ णं चत्तारि अंतरदीवा पण्णत्ता, तं जहा-उक्कामुहदीवे१, मेहमुहदीवे२, विज्जुमुहदीवे३, विज्जुदंतदीवे४। तेसु णं दीवेसु मणुस्सा भाणियव्वा। तेसि णं दीवाणं चउसु विदिसासु लवणसमुद्दं णव णव जोयणसयाइं ओगाहेत्ता एत्थ णं चत्तारि अंतरदीवा पण्णत्ता, तं जहा—घणदंतदीवे१, लट्ठदंतदीवे२, गूढदंतदीवे३,

सुद्धदंतदीवे४। तेसु णं दीवेसु चउव्विहा मणुस्सा परिवसंति, तं जहा-घणदंता१, लट्ठदंता२, गूढदंता३, सुद्धदंता४,

जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरेणं सिहरिस्स वासहरपव्वयस्स चउसु विदिसासु लवणसमुद्दं तिन्नि तिन्नि जोयणसयाइं ओगाहेत्ता एत्थ णं चत्तारि अंतरदीवा पण्णत्ता, तं जहा-एगूरुयदीवे, सेसं तहेव निरवसेसं भाणियव्वं जाव सुद्धदंता ॥सू०६४

छाया-जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य दक्षिणेन क्षुद्रहिमवतो वर्षधरपर्वतस्य चतसृषु विदिक्षु लवणसमुद्रं त्रीणि त्रीणि योजनशतानि अवगाह्य अत्र खलु चत्वारोऽन्तरद्वीपाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-एकोरुकद्वीपः १, आभाषिकद्वीपः २, वैषाणिकद्वीपः ३, लाङ्गूलिकद्वीपः ४। तेषु खलु द्वीपेषु चतुर्विधा मनुष्याः परिवसन्ति, तद्यथा-एकोरुकाः १, आभाषिकाः २, वैषाणिकाः ३, लाङ्गूलिकाः ४। तेषां खलु

इस तरह जम्बूद्वीपके द्वारोंका निरूपण करके अब सूत्रकार जम्बूद्वीपस्थ अन्तरद्वीपोंका निरूपण करते हैं।

" जम्बुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स " इत्यादि—

जम्बूद्वीप नामके द्वीपमें सुमेरु पर्वतकी दक्षिण दिशामें क्षुद्रहिमवान् नामका वर्षधर पर्वत है। उसकी चारों विदिशाओंमें लवण समुद्रको तीन तीन सौ योजन तक अवगाहित करके चार अन्तरद्वीप कहे गये हैं। उनके नाम इस प्रकारसे हैं। एकोरुक द्वीप, आभाषिक द्वीप, वैषाणिक द्वीप और लाङ्गूलिक द्वीप, इन द्वीपोंमें चार प्रकारके मनुष्य रहते हैं। जैसे—एक उरूवाले एकोरूक १, आभाषिक २, वैषाणिक ३ और

આ રીતે જંબૂદ્વીપના દ્વારોનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર જંબૂદ્વીપસ્થ અન્તરદ્વીપોનું નિરૂપણ કરે છે—

" जंबुद्दीवे दीवे मंदरस्स पव्वयस्स " ઈત્યાદિ—

જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં સુમેરુ (મન્દર) પર્વતની દક્ષિણ દિશામાં ક્ષુદ્રહિમવાન્ નામનો વર્ષધર પર્વત છે. તેની ચારે દિશાઓમાં લવણ સમુદ્રને ૩૦૦-૩૦૦ યોજન પાર કરવાથી ચાર અન્તરદ્વીપ આવે છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) એકોરુક દ્વીપ, (૨) આભાષિક દ્વીપ, (૩) વૈષાણિક દ્વીપ અને (૪) લાંગૂલિક દ્વીપ. તે દ્વીપોમાં ચાર પ્રકારના મનુષ્યો રહે છે જેમ

द्वीपानां चतसृषु विदिक्षु लवणसमुद्रं चत्वारि योजनशतानि अवगाह्य अत्र खलु चत्वारोऽन्तरद्वीपाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-हयकर्णद्वीपः १, गजकर्णद्वीपः २, गोकर्णद्वीपः ३, शष्कुलिकर्णद्वीपः ४। तेषु द्वीपेषु चतुर्विधा मनुष्याः परिवसन्ति, तद्यथा-हयकर्णाः १, गजकर्णाः २, गोकर्णाः ३, शष्कुलिकर्णाः ४। तेषां खलु द्वीपानां चतसृषु विदिक्षु लवणसमुद्रं पञ्च २ योजनशतानि अवगाह्य अत्र खलु चत्वारोऽन्तरद्वीपाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-आदर्शमुखद्वीपः १, मेढ्रमुखद्वीपः २, अयोमुखद्वीपः ३, गोमुखद्वीपः ४। तेषु खलु द्वीपेषु चतुर्विधा मनुष्या भणितव्याः। तेषां खलु द्वीपानां

लाङ्गूलिक ४, इन द्वीपोंकी चारों विदिशाओंमें लवण समुद्रको चार-२ सौ योजन तक अवगाहित करके दूसरे और चार अन्तरद्वीप कहे गये हैं। उनके नाम इस प्रकार हैं-हयकर्ण द्वीप, गजकर्ण द्वीप, गोकर्ण द्वीप और शष्कुलिकर्ण द्वीप ४। इन द्वीपोंमें चार प्रकारके मनुष्य रहते हैं, हयकर्ण १ गजकर्ण २ गोकर्ण ३ शष्कुलिकर्ण ४। इन द्वीपोंकी चारों विदिशाओंमें लवणसमुद्रको पांच पाँचसौ योजन तक अवगाहित करके और चार द्वीप हैं।

आदर्श मुखद्वीप १, मेढ्र मुखद्वीप २, आयोमुख द्वीप ३, और गोमुख द्वीप, इनमें चार प्रकारके मनुष्य रहते हैं जैसे-आदर्शमुख १, मेढ्रमुख २, अयोमुख ३ गोमुख ४। उन द्वीपोंकी चारों विदिशाओंमें भी लवण समुद्रको अवगाहन करके छहसौ छहसौ - योजन तक और चार अन्तरद्वीप हैं। उनके नाम इस प्रकारके है—अश्वमुख १, हस्तिमुख २, सिंहमुख ३, व्याघ्रमुख द्वीप ४। इनमें इन

કે....એક ઉરુવાળા એકોરુક, આભાષિક, વૈષાણિક અને લાંગલિક તે દ્વીપોની ચારે વિદિશાઓમાં લવણ સમુદ્રને ચારસો- ચારસો યોજન અવગાહિત (પાર) કરવાથી બીજા ચાર અન્તરદ્વીપો આવે છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) હયકર્ણ દ્વીપ, (૨) ગજકર્ણ દ્વીપ, (૩) ગોકર્ણ દ્વીપ અને (૪) શષ્કુલિકર્ણ દ્વીપ. તે દ્વીપોમાં ચાર પ્રકારના મનુષ્યો રહે છે—(૧) હયકર્ણ, (૨) ગજકર્ણ, (૩) ગોકર્ણ અને (૪) શષ્કુલીકર્ણ. તે દ્વીપોની ચારે વિદિશાઓમાં, લવણ સમુદ્રને ૫૦૦-૫૦૦ યોજન અવગાહિત કરવાથી બીજા ચાર દ્વીપો આવે છે તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) આદર્શમુખ દ્વીપ, (૨) મેઢ્રમુખ દ્વીપ, (૩) અયોમુખ દ્વીપ અને (૪) ગોમુખ દ્વીપ. તેમાં ચાર પ્રકારના મનુષ્યો રહે છે—(૧) આદર્શમુખ, (૨) મેઢ્રમુખ, (૩) અયસમુખ અને (૪) ગોમુખ.

તે દ્વીપોની ચારે વિદિશાઓમાં લવણ સમુદ્રને ૬૦૦-૬૦૦ યોજન અવગાહિત કરવાથી બીજા ચાર અન્તરદ્વીપો આવે છે, તેમનાં નામ આ આ પ્રમાણે છે—(૧) અશ્વમુખ, (૨) હસ્તિમુખ, (૩) સિંહમુખ અને (૪)

चतसृषु विदिक्षु लवणसमुद्रं षट्षड् योजनशतानि अवगाह्य अत्र खलु चत्वारोऽन्तरद्वीपाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-अश्वमुखद्वीपः १, हस्तिमुखद्वीपः २, सिंहमुखद्वीपः ३, व्याघ्रमुखद्वीपः ४। तेषु खलु द्वीपेषु मनुष्या भणितव्याः। तेषां खलु द्वीपानां चतसृषु विदिक्षु लवणसमुद्रं सप्त सप्त योजनशतानि अवगाह्य अत्र खलु चत्वारोऽन्तरद्वीपाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-अश्वकर्णद्वीपः १, हस्तिकर्णद्वीपः २, अकर्णद्वीपः ३, कर्णप्रावरणद्वीपः ४। तेषु खलु द्वीपेषु मनुष्या भणितव्याः। तेषां खलु द्वीपानां चतसृषु विदिक्षु लवणसमुद्रमष्टाष्टयोजनशतानि अवगाह्य अत्र खलु चत्वारोऽन्तरद्वीपाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-उल्कामुखद्वीपः १, मेघमुखद्वीपः २, विद्युन्मुखद्वीपः ३,

---

प्रत्येक द्वीप के नामानुगुणवाले मनुष्य रहा करते हैं। उन द्वीपोंकी भी चारों विदिशाओंमें सात-सातसौ योजन तक लवण समुद्रको अवगाहन करके और चार अन्तरद्वीप हैं। अश्वकर्ण १, हस्तिकर्ण २, अकर्ण ३, कर्णप्रावरण द्वीप ४ हैं। यहांभी द्वीपके नाम जैसे गुणवाले मनुष्य बसते हैं। इन द्वीपोंकी चार विदिशाओंमें लवण समुद्रको आठसौ आठसौ योजन तक अवगाहन करके चार अन्तरद्वीप और कहे गये है—ये चारके नाम इस प्रकार है उल्कामुख द्वीप, मेघमुख द्वीप, विद्युन्मुख द्वीप, विद्युद्दन्त द्वीप ४ इनमें मनुष्य कह लेना चाहिये। इन द्वीपोंकी चारोंही विदिशाओंमें लवणसमुद्रको नौसौ नौसौ योजन तक अवगाहन करके चार अन्तरद्वीप और हैं। जैसे-घनदन्त द्वीप १, लष्टदन्त द्वीप २, गूढदन्त द्वीप ३ और चौथा शुद्धदन्त ४। इन द्वीपोंमें चार प्रकारके मनुष्य होतेहैं। घनदन्त१, लष्टदन्त२, गूढ-

---

વ્યાઘ્રમુખ દ્વીપ તે પ્રત્યેક દ્વીપમાં તેમનાં નામ પ્રમાણે ગુણવાળા મનુષ્યો રહે છે તે ચારે દ્વીપોની વિદિશાઓમાં, લવણ સમુદ્રને ૭૦૦-૭૦૦ યોજન અવગાહિત કરવાથી બીજા ચાર અન્તરદ્વીપો આવે છે તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) અશ્વકર્ણ, (૨) હસ્તિકર્ણ, (૩) અકર્ણ અને (૪) કર્ણ પ્રવરણ દ્વીપ. તે ચારે દ્વીપોમાં પણ તે દ્વીપના નામ પ્રમાણે ગુણવાળા મનુષ્યો રહે છે. તે ચારે દ્વીપોની વિદિશાઓમાં, લવણ સમુદ્રને ૮૦૦-૮૦૦ યોજન અવગાહિત કરવાથી બીજા ચાર અન્તરદ્વીપો આવે છે—(૧) ઉલ્કામુખ દ્વીપ, (૨) મેઘમુખ દ્વીપ, (૩) વિદ્યુન્મુખ દ્વીપ અને (૪) વિદ્યુતદન્ત દ્વીપ તેમાં પણ મનુષ્યોનું ઉપર મુજબજ કથન સમજવું. તે ચારે અન્તરદ્વીપોની ચાર વિદિશાઓમાં, લવણ સમુદ્રને ૯૦૦-૯૦૦ યોજન અવગાહિત કરવાથી બીજા ચાર અન્તરદ્વીપ આવે છે તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) ઘનદન્ત દ્વીપ, (૨) લષ્ટદન્ત દ્વીપ,

विद्युद्दन्तद्वीपः ४, तेषु खलु द्वीपेषु मनुष्या भणितव्याः । तेषां खलु द्वीपानां चतसृषु विदिक्षु लवणसमुद्रं नव नव योजनशतानि अवगाह्य अत्र खलु चत्वारोऽन्तरद्वीपाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–घनदन्तद्वीपः १, लष्टदन्तद्वीपः २, गूढदन्तद्वीपः ३, शुद्धदन्तद्वीपः ४। तेषु खलु द्वीपेषु चतुर्विधा मनुष्याः परिवसन्ति, तद्यथा–घनदन्ताः १, लष्टदन्ताः २, गूढदन्ताः ३, शुद्धदन्ताः ४।

जम्बूद्वीपे द्वीपे मन्दरस्य पर्वतस्य उत्तरेण शिखरिणो वर्षधरपर्वतस्य चतसृषु विदिक्षु लवणसमुद्रं त्रीणि त्रीणि योजनशतानि अवगाह्य अत्र खलु चत्वारोऽन्तरद्वीपाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–एकोरुकद्वीपः शेषं तथैव निरवशेषं भणितव्यं यावत् शुद्धदन्ता । सू० ६३ ।

टीका—" जंबूद्दीवे २ " इत्यादि—स्पष्टम्, नवरं–चुल्लहिमवंतस्य वासहरपव्वयस्से–" ति–क्षुद्रहिमवतो–महाहिमवदपेक्षया लघुहिमवतो वर्षधरपर्वतस्य, तस्य हि पूर्वभाग–पश्चिमभागयोः प्रत्येकं शाखाद्वयं विद्यत इति वृद्धाः ।

दन्त३, शुद्धदन्त ४। जम्बूद्वीपनामके द्वीपमें मन्दर पर्वतकी उत्तर दिशामें वर्तमान शिखरी वर्षधर पर्वतकी चार विदिशाओंमें लवणसमुद्रको अवगाहन करके तीनसौ तीनसौ योजन तक चार अन्तरद्वीप कहे गये हैं जैसे–एकोरुक द्वीप१ आदि बाकीका और सब कथन शुद्धदन्त तक ऊपर का जैसा जानना चाहिये ।

टीकार्थ––हिमवान्में महाहिमवान्की अपेक्षासे ' क्षुद्र ' विशेषण है। यह–क्षुद्रहिमवान् पर्वत भरतक्षेत्रकी सीमापर है, इसके दोनों छोर पूर्व–पश्चिम लवण समुद्रमें फैले हैं । ऐसे ही ऐरवत क्षेत्रकी सीमापर स्थित शिखरी पर्वतके दोनों छोर भी लवण समुद्रमें फैले हुवे है ।

---

(४) ગૂઢદન્ત દ્વીપ અને (૪) શુદ્ધદન્ત દ્વીપ તે દ્વીપોમાં ક્રમશઃ ચાર પ્રકારના મનુષ્યો વસે છે—(૧) ઘનદન્ત, (૨) લષ્ટદન્ત, (૩) ગૂઢદન્ત, અને (૪) શુદ્ધદન્ત.

જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપના મન્દર પર્વતની ઉત્તર દિશામાં જે શિખરિ વર્ષધર પર્વત આવેલો છે, તેની ચારે વિદિશાઓમા લવણ સમુદ્રને ૩૦૦–૩૦૦ યોજન પાર કરવાથી ચાર અન્તરદ્વીપો આવે છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) એકોરુક દ્વીપ, આદિ બાકીનું સમસ્ત કથન એટલે કે શુદ્ધદન્ત પર્યન્તનુ કથન ઉપર મુજબ જ સમજવું.

વિશેષાર્થ—મહાહિમવાન્ કરતાં નાનો હોવાને કારણે ક્ષુદ્રહિમવાનને ક્ષુદ્ર વિશેષણ લગાડયુ છે તે ક્ષુદ્રહિમવાન્ પર્વત ભરતક્ષેત્રની સીમાપર છે, તેના બન્ને છેડા પૂર્વ–પશ્ચિમ લવણ સમુદ્ર સુધી વિસ્તરેલા છે. એ જ પ્રમાણે ઐરવત ક્ષેત્ર સીમાપર આવેલા શિખરી પર્વતના બન્ને છેડા પણ લવણ સમુદ્ર

"चउसु विदिसासु" इत्यादि—चतसृषु विदिक्षु पूर्वोत्तरादिषु लवणसमुद्रं त्रीणि त्रीणि योजनशतानि अवगाह्य—अतिक्रम्य ये शाखाविभागाः सन्ति, 'एत्थ' इति—अत्र—शाखाविभागेषु खलु चत्वारः अन्तरद्वीपाः—अन्तरे—मध्ये द्वीपा अन्तरद्वीपाः—समुद्रमध्यवर्तिद्वीपाः, प्रज्ञप्ताः—कथिताः, यद्वा 'अन्तरद्वीपाः' इत्यस्यायमर्थः—अन्तरं—परस्परविभागः, तत्प्रधाना द्वीपा अन्तरद्वीपाः, मध्यमपदलोपिसमासोऽत्रबोध्यः। तत्र पूर्वोत्तरदिशि ईशानकोणे एकोरुकनामा योजनशतत्रयाऽऽयामविष्कम्भोऽन्तरद्वीपोऽस्ति। अनेन प्रकारेण आग्नेयी – नैर्ऋती–वायव्यासु विदिक्षु क्रमेणाऽऽभाषिकवैषाणिक–लाङ्गूलिकाख्यास्त्रयोऽन्तरद्वीपा अपि बोध्याः।

प्रत्येक छोर दो दो भागोंमें विभक्त हैं, ये दोनोंके आठों भाग लवण समुद्रमें फैले हैं। यही बात यहां–"पूर्वभाग–पश्चिमभागयोः प्रत्येकं शाखाद्वयं विद्यते" इतिवृद्धाः–पूर्वभाग और पश्चिम भाग में प्रत्येक में दो दो शाखा हैं इस बातसे प्रदर्शित की गई है।

"चउसु विदिसासु" इत्यादि—

तीनसौ तीनसौ योजनप्रमाण लवण समुद्रका उल्लंघन करके पूर्वोत्तर विदिशाओंकी ओर जो शाखाविभाग–छोर–है, उन शाखाविभागोंपर चार अन्तरद्वीप हैं, समुद्रके मध्यमें जो द्वीप हैं वे अन्तरद्वीप हैं, अथवा परस्परमें विभागप्रधानद्वीप अन्तरद्वीप हैं। ईशान कोणमें तीनसौ योजन प्रमाण आयाम विष्कम्भवाला एकोरुक है नामका अन्तरद्वीप हैं, इसी प्रकारसे आग्नेयी–नैर्ऋती और वायवी विदिशाओंमें क्रमसे आभाषिक, वैषाणिक, लाङ्गूलिक नामके तीन अन्तरद्वीप और भी हैं। ऐसे

સુધી વિસ્તરેલા છે પ્રત્યેક છેડા બબ્બે ભાગોમાં વિભક્ત થયેલા હોવાથી બંને પર્વતોના મળીને કુલ આઠ ભાગો (છેડાઓ) લવણુ સમુદ્ર સુધી વ્યાપેલા છે. એ જ વાત અહીં સૂત્રપાઠ દ્વારા વ્યક્ત થઈ છે. "पूर्वभाग–पश्चिम भागयोः प्रत्येकं शाखाद्वय विद्यते इतिवृद्धाः" પૂર્વ ભાગ અને પશ્ચિમ ભાગમાં દરેકમાં બબ્બે શાખાઓ છે

"चउसु विदिसासु" ઇત્યાદિ—લવણુ સમુદ્રમાં ૩૦૦–૩૦૦ યોજન પ્રમાણુ અંતર ઓળંગવાથી, ઈશાન આદિ ચારે વિદિશાઓમાં જે શાખાવિભાગ રૂપ છેડા છે, તે શાખાવિભાગ રૂપ છેડા પર ચાર અંતરદ્વીપો છે. (સમુદ્રની મધ્યમાં હોય એવા દ્વીપોને અંતરદ્વીપો કહે છે, અથવા પરસ્પરમાં વિભાગ પ્રધાન દ્વીપને અંતરદ્વીપ કહે છે) ઈશાન કોણુમાં ૩૦૦ યોજન પ્રમાણુ લંબાઈ પહોળાઈવાળો એકોરુક નામનો અંતરદ્વીપ છે. એ જ પ્રમાણે અગ્નિ, નૈઋત્ય અને વાયવ્યકોણુમાં અનુક્રમે આભાષિક, વૈષાણિક અને લાંગલિક

इत्थं क्षुद्रहिमवतश्चतसृषु विदिक्षु एकोरुकादयश्चत्वारोऽन्तरद्वीपा भवन्ति, इति। तेषु चतुर्विधा मनुष्या वसन्ति, सूत्रे 'चतुर्विधा' इति बहुवचनेन निर्देशस्तु द्वीपसमुदायगतबहुत्वापेक्षया न तु प्रतिद्वीपमपेक्ष्येति, अतः क्रमेण तेऽन्तरद्वीपेषु योजनीयाः, तत्रस्था मनुष्या एकोरुकादिद्वीपसमानामान एव भवन्ति। ते च पुरुषा दर्शने स्वरूपतो मनोहराः सुन्दराङ्गोपाङ्गा भवन्ति ।१।

इति प्रथमद्वीपनिरूपणा १।

अथ द्वितीयद्वीपनिरूपणा २—

"तेसि णं दीवाणं" इत्यादि—तेषाम्-एकोरुकादीनां द्वीपानां चतसृषु विदिक्षु-ऐशान्याग्नेयीनैर्ऋतीवायव्यासु प्रतिविदिक्षु लवणसमुद्रं चत्वारि योजनशतान्युल्लङ्घ्य चतुर्योजनशताऽऽयामविस्तारा हयकर्णादयश्चत्वारोऽन्तरद्वीपास्तन्नामान एव तत्र मनुष्या अपि परिवसन्ति, इति बोध्यम्। एवं येषां द्वीपानां यात्र-

---

ये चार अन्तरद्वीप हिमवान् पर्वतको चार विदिशाओंमें हैं। इन अन्तरद्वीपोंमें चार प्रकारके मनुष्य रहते हैं।

यहां जिन जिन नामोंके अन्तरद्वीप कहे गये हैं। वहां उन्हीं नामोंसे प्रसिद्ध मनुष्य रहते हैं, ये देखनेमें मनोहर होते हैं और रूपसेभी मनोहर होते हैं। इनके अङ्ग-उपाङ्ग सुन्दर होते हैं १ इन एकोरुक आदि द्वीपोंकी चारों विदिशाओंमें ईशान, अग्नि, नैर्ऋतो, वायव्या कोन इनमेंसे प्रत्येक विदिशामें लवण समुद्रको चारसौ योजन उल्लंघन करके चारसौ योजनके आयाम विस्तारवाले हयकर्ण आदिक चार अन्तरद्वीप हैं, इनमें-इन्हींके जैसे नामवाले मनुष्य रहते हैं। इस प्रकारसे द्वितीय

નામના બીજા ત્રણ અંતરદ્વીપો છે. એવાં તે ચાર અંતરદ્વીપો હિમવાન્ પર્વતની ચાર વિદિશાઓમાં (ઈશાનાદિ ખૂણાઓમાં) છે. તે અંતરદ્વીપોમાં ચાર પ્રકારના મનુષ્યો વસે છે. "ચતુર્વિધા." આ બહુવચનનું પદ પ્રત્યેક દ્વીપગત મનુષ્યોની અપેક્ષાએ વપરાયું નથી, પણ ચારે દ્વીપોના સમુદાયના મનુષ્યો માટે વપરાયુ છે. ત્યાં જે નામના દ્વીપો કહ્યા છે, એ જ નામથી ઓળખાતા મનુષ્યો રહે છે તેમનો દેખાવ મનોહર હોય છે, તેઓ મનોહર રૂપસંપન્ન અને અંગોપાંગની સુંદરતાવાળા હોય છે.

એકોરુક આદિ ચાર અંતરદ્વીપોની વિદિશાઓમાં ઈશાન, અગ્નિ, નૈઋત્ય અને વાયવ્યમાં, લવણ સમુદ્રને ૪૦૦-૪૦૦ યોજન પાર કરીને આગળ જવાથી ૪૦૦-૪૦૦ યોજનની લંબાઈ પહોળાઇવાળા હયકર્ણ આદિ ચાર અંતરદ્વીપો આવે છે. તે અંતરદ્વીપોમાં તેમના જેવા જ નામવાળા મનુષ્યો રહે છે આ

दन्तरं तेषां तावदेवाऽऽयामविस्तारप्रमाणं यावत्सप्तमानां नवशतान्यन्तरं तावदेव च तत्प्रमाणमिति, एते संकलिताः सर्वेऽप्यष्टाविंशतिर्द्वीपा भवन्ति। अत्र मनुष्यास्तु युग्मजाताः पल्योपमासंख्येयभागाऽऽयुषोऽष्टधनुःशतोन्नताः। तथा-ऐरावतक्षेत्रविभाजकस्य शिखरिपर्वतस्याप्यनेनैव पूर्वोत्तरादिविदिक्षु क्रमेणैतन्नामका एवान्तरद्वीपा अष्टाविंशतिर्बोध्याः,

---

प्रकारके चार अन्तरद्वीपोंका यह वर्णन है। तात्पर्य ऐसा है कि पहले जो हिमवान और शिखरी पर्वतके आठों छोर लवण समुद्रमें फैले हुवे कहे गये हैं, उनमें एक एक छोर पर ७-७ अन्तरद्वीप हैं, इस प्रकार कुल अन्तरद्वीप ५६ हैं। इनमें प्रथम और द्वितीय नम्बरके अन्तरद्वीपोंका यह वर्णन पूर्वोक्त प्रकारसे ऐसा किया गयाहै, इससे हम जानते हैं कि जिन द्वीपोंका जितना अन्तर है उतनाही उनका आयाम (लम्बाई) और विस्तार है। ऐसे सातवें नम्बरके जो चार अन्तरद्वीप हैं, उनका अन्तर नौसौ योजनका है, और उतनाही उनका आयाम और विस्तार है, इस तरह ये अन्तरद्वीप २८ हैं। यहां मनुष्य युग्मजात हैं, इनकी आयु पल्योपमके असंख्यातवें भागप्रमाण होती है तथा-८०० धनुप प्रमाण शारीरिक ऊँचाई इनकी होती है तथा ऐरवत क्षेत्रका विभाग करनेवाला शिखरी पर्वतकी विदिशाओंमें भी इसी नामके अन्तरद्वीप

રીતે બીજા નંબરના ચાર અંતરદ્વીપોનું આ વર્ણન થયુ છે. આ કથનનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—પહેલાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે હિમવાન્ અને શિખરી પર્વતના આઠે છેડા લવણ સમુદ્રમાં વિસ્તરેલા છે. તે પ્રત્યેક છેડાપર સાત સાત અંતરદ્વીપ છે. આ રીતે કુલ ૫૬ અંતરદ્વીપ છે. તેમાંથી પહેલા અને બીજા નંબરના ચાર ચાર અંતરદ્વીપોનું વર્ણન તો ઉપર મુજબ સમજવું જોઈએ. જે દ્વીપોનું જેટલું અંતર છે, એટલો જ તેમનો આયામ અને વિષ્કંભ છે, આ વાત આગળ પણ પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. આ રીતે સાતમાં નંબરના જે ચાર અંતરદ્વીપો છે, તેમનું છઠ્ઠા નંબરના દ્વીપોથી ૯૦૦-૯૦૦ યોજનનું અંતર છે અને તેમની લંબાઈ-પહોળાઈ પણ ૯૦૦-૯૦૦ યોજનપ્રમાણ જ છે. ક્ષુલ્લહિમવાન્‌ની વિદિશાઓમાં કુલ ૨૮ અંતરદ્વીપો છે, ત્યાં યુગલિકો વસે છે. તેમના શરીરની ઊંચાઇ ૮૦૦ યોજનપ્રમાણ હોય છે, અને તેમનું આયુષ્ય પલ્યોપમના અસંખ્યાતમાં ભાગપ્રમાણ છે. તથા ઐરવતક્ષેત્રના વિભાગો કરનારા શિખરી પર્વતની વિદિશાઓમાં પણ એ જ ક્રમે અને એ જ નામવાળા

अन्तरद्वीपस्फुटीकरणार्थं सङ्ग्रहगाथाः—

" चुल्लहिमवंतपुव्वावरेण विदिसासु सागरं तिसए ।
गतूणंतरदीवा, तिन्नि सए होंति वित्थिन्ना । १ ।
अउणावन्न नवसए, किंचूणे परिहि तेसिमे नामा ।
एगूरुग आभासिय,-वेसाणी चेव नंगूली । २ ।
एएसिं दीवाणं, परओ चत्तारि जोयणसयाइं ।
ओगाहूणं लवणं, सपडिदिसिं चउसयपमाणा । ३ ।
चत्तारंतरदीवा, हयगयगोकन्नसंकुलीकण्णा ।
एवं पंचसयाइं, छसत्तअट्ठेव नव चेव । ४ ।
ओगाहिऊण लवणं, विक्खभोगाहसरिसया भणिया ।
चउरोचउरो दीवा, इमेहिं णामेहिं णेयव्वा । ५ ।
आयंसगमेंढमुहा, अओमुहा गोमुहा य चउरेते ।
अस्समुहा हत्थिमुहा, सीहमुहा चेव वग्घमुहा । ६ ।
तओ अ अस्सकन्ना, हत्थिकन्ना अ कन्नपाउरणा ।
उक्कामुहमेहमुहा, विज्जुमुहा विज्जुदंता य । ७ ।
घणदंतलट्ठदंता, निगूढदंता य सुद्धदंता य ।
वासहरे सिहरिंमिवि, एवंचेव अट्ठवीसावि । ८ ।
अंतरदीवेसु नरा, धणुसय अट्ठूसिया सुइया ।
पालिंति मिहुणधम्मं, पल्लस्स असंखभागाऊ । ९ ।
चउसट्ठि पिट्ठिकरंडयाणि मणुयाणऽवच्चपालया ।
अउणासीइं तु दिणा, चउत्थभत्तेण आहारो । १ ।" इति,

छाया—" क्षुल्लहिमवत्पूर्वापरयोर्विदिक्षु सागरं त्रिशतीम् ।
गत्वाऽन्तरद्वीपास्त्रीणि शतानि भवन्ति विस्तीर्णाः । १ ।
एकोनपञ्चाशन्नवशतं किञ्चिदूनं परिधिस्तेषामिमानि नामानि ।
एकोरुक आभाषिको विषाणी चैव लाङ्गूली । २ ।
एतेषां द्वीपानां परतश्चत्वारि योजनशतानि ।
अवगाह्य लवणं स प्रतिदिक् चतुःशतप्रमाणाः । ३ ।

हैं और वे भी २८ हैं। अन्तरद्वीपोंको स्पष्ट करनेके लिये ये संग्रह-गाथाएं हैं। " चुल्लहिमवंत " इत्यादि १० ॥ सू० ६४ ॥

२८ अंतरद्वीपो आवेला छे. अंतरद्वीपोनी स्पष्टता करनारी संग्रहगाथा आ प्रमाणे छे–" चुल्लहिमवंत " इत्यादि. ॥ सू. ६४ ॥

चत्वारोऽन्तरद्वीपा हयगजगोकर्णशष्कुलीकर्णाः ।
एवं पञ्चशतानि षट्सप्तानि नव चैव । ४ ।
अवगाह्य-लवणं विष्कम्भावगाहसदृशा भणिताः ।
चत्वारश्चत्वारो द्वीपा एभिर्नामभिर्ज्ञातव्या । ५ ।
आदर्शकमेढ्रमुखा अयोमुखा गोमुखाश्च चत्वार एते ।
अश्वमुखा हस्तिमुखाः सिंहमुखाश्चैव व्याघ्रमुखाः । ६ ।
ततश्चाश्वकर्णा हस्तिकर्णाश्च कर्णप्रावरणाः ।
उल्कामुखमेघमुखा विद्युन्मुखा विद्युद्दन्ताश्च । ७ ।
घनदन्त-लष्टदन्ता निगूढदन्ताश्च शुद्धदन्ताश्च ।
वर्षधरे शिखरिण्यपि एवमेव अष्टाविंशतिरपि । ८ ।
अन्तरद्वीपेषु नरा धनुःशताष्टकोच्छ्रिताः सदा मुदिताः ।
पालयन्ति मिथुनधर्मं पल्यस्य असंख्येयभागायुषः । ९ ।
चतुषष्टिपृष्टकरण्डकानि मनुष्याणामपत्यपालनता ।
एकोनाशीतिं तु दिनानि चतुर्थभक्तेन आहारः ।१०।" इति सूत्र ६४॥

अनन्तरसूत्रे जम्बूद्वीपमन्दरदक्षिणादि दिगाश्रयणेन लवणसमुद्रावगाहनयाऽन्तरद्वीपा उक्ताः, सम्प्रति जम्बूद्वीपस्य बाह्यवेदिकामाश्रित्य लवणसमुद्रावगाहनया महापातालादींस्तत्स्थान् देवांश्च तथा लवणस्य प्रस्तुतत्वात्तत्प्रभासिनश्चन्द्रांस्तत्तापिनः सूर्यांश्च, तस्य लवणसमुद्रस्य द्वाराणि द्वारस्थान् देवांश्च प्ररूपयितुमाह—

मूलम्—जंबूदीवस्स णं दीवस्स बाहिरिल्लाओ वेइयताओ चउद्दिसिं लवणसमुद्दं पंचाणउइं जोयणसहस्साइं ओगाहेत्ता एत्थ णं महइमहालया महालिंजरसंठाणसंठिया चत्तारि महापायाला, पण्णत्ता, तं जहा—वलयामुह १, केउए २, जूवए ३,

---

इस प्रकार अन्तरद्वीपोंका और अन्तरद्वीपस्थ मनुष्योंका वर्णन करके अब सूत्रकार जम्बूद्वीपकी बाह्यवेदिकाको लेकर लवण समुद्रको कहां तक उल्लंघन करके पातालकलश कहा है, इस बातका तथा पातालकलशस्थदेवोंका और लवणसमुद्रको प्रभासित करने वाले चन्द्रोंको

આ પ્રમાણે અંતરદ્વીપોનું અને અંતરદ્વીપસ્થ મનુષ્યોનું કથન પૂરૂં થયું. હવે સૂત્રકાર એ વાત પ્રકટ કરે છે કે જંબૂદ્વીપની બાહ્યવેદિકાથી શરૂ કરીને લવણ સમુદ્રને ક્યાં સુધી ઓળંગવાથી પાતાળકળશ આવે છે તથા પાતાળ કળસ્થ દેવોનું, લવણ સમુદ્રને પ્રભાસિત કરનારા ચન્દ્રોનું, અને તેમાં તપતા

ईसरे४। एत्थ णं चत्तारि देवा महिड्डिया जाव पलिओवमट्ठिइया परिवसंति, तं जहा–काले१, महाकाले२, वेलंबे३, पभंजणे४।

जंबूद्दीवस्स णं दीवस्स बाहिरिल्लाओ वेइयंताओ चउ-द्दिसिं लवणसमुद्दं बायालीसं २, जोयणसहस्साइं ओगाहेत्ता एत्थ णं चउण्हं वेलंधरनागराईणं चत्तारि आवासपव्वया पण्णत्ता तं, जहा–गोथूभे१, उदयभासे२,संखे३, दगसीमे४। तत्थ णं चत्तारि देवा महिड्डिया जाव पलिओवमट्ठिइया परिवसंति, तं जहा–गोथूभे१, सिवए२, संखे ३, मणोसिलए ४।

जंबूदीवस्स णं दीवस्स बाहिरिल्लाओ वेइयंताओ चउसु विदिसासु लवणसमूद्दं बायालीसं २ जोयणसहस्साइं ओगाहेत्ता अत्थ णं चउण्हं अणुवेलंधरणागराईणं चत्तारि आवासपव्वया पण्णत्ता, तं जहा–कक्कोडए१, विज्जुप्पभे२, केलासे३, अरुणप्पभे ४। तत्थ णं चत्तारि देवा महिड्डिया जाव पलिओवमट्ठिइया परि-वसंति, तं जहा--कक्कोडए १, कद्दमए २, केलासे ३, अरुणप्पभे४। लवणे णं समद्दे चत्तारि चंदा पभासिंसु वा पभासंति वा पभा-सिस्संति वा। चत्तारि सूरिया तविंसु वा तवंति वा तविस्संति वा चत्तारि कत्तियाओ जाव चत्तारि भरणीओ, चत्तारि अग्गी जाव चत्तारि जमा, चत्तारि अंगारा जाव चत्तारि भावकेऊ।

लवणस्स णं समुद्दस्स चत्तारि दारा पण्णत्ता, तं जहा–विजए १, वेजयंते २, जयंते ३, अपराजिए ४। ते णं दारा चत्तारि जोयणाइं विक्खंभेणं तावइया चेव पवेसेणं पण्णत्ता।

तत्थ णं चत्तारि देवा महिड्ढिया जाव पलिओवमट्ठिइया परिवसंति–विजए १, वेजयंते २, जयंते ३, अपराजिए ४॥ सू० ६५॥

छाया–जम्बूद्वीपस्य खलु द्वीपस्य बाह्याद् वेदिकान्ताच्चतुर्दिशि लवणसमुद्रं पञ्चनवतिं २ योजनसहस्राणि अवगाह्य अत्र खलु महातिमहान्तो महालिञ्जरसंस्थानसंस्थिताश्चत्वारो महापातालाः प्रज्ञप्ताः तद्यथा–वडवामुखः १, केतुकः २, यूपकः ३, ईश्वरः ४। अत्र खलु चत्वारो देवा महर्द्धिका यावत् पल्योपमस्थितिकाः परिवसन्ति, तद्यथा–कालः १, महाकालः २, वेलम्बः ३, प्रभञ्जनः ४,

जम्बूद्वीपस्य खलु द्वीपस्य बाह्याद् वेदिकान्ताच्चतुर्दिशि लवणसमुद्रं द्विचत्वारिंशद्योजनसहस्राणि अवगाह्य अत्र खलु चतुर्णां वेलन्धरनागराजानां चत्वार आवासपर्वताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–गोस्तूपः १, उदकभासः २, शङ्खः ३, दकसीमा ४। तत्र खलु चत्वारो देवा महर्द्धिका यावत् पल्योपमस्थितिकाः परिवसन्ति, तद्यथा–गोस्तूपः १, शिवकः २, शङ्खः ३, मनःशिलकः ४,

जम्बूद्वीपस्य खलु द्वीपस्य बाह्याद् वेदिकान्ताच्चतसृषु विदिक्षु लवणसमुद्रं द्विचत्वारिंशद् २ योजनसहस्राणि अवगाह्य अत्र खलु चतुर्णामनुवेलन्धरनागराजानां चत्वार आवासपर्वताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–कर्कोटकः १, विद्युत्प्रभः २, कैलासः ३, अरुणप्रभः ४। तत्र खलु चत्वारो देवा महर्द्धिकाः यावत् पल्योपमस्थितिकाः परिवसन्ति, तद्यथा–कर्कोटकः १, कर्दमकः २, कैलासः ३, अरुणप्रभः ४।

लवणे खलु समुद्रे चत्वारश्चन्द्राः प्राभासन्त वा प्रभासन्ते वा प्रभासिष्यन्ते वा। चत्वारः सूर्या अतपन् वा तपन्ति वा तप्स्यन्ति वा। चतस्रः कृत्तिकाः यावत् चतस्रो भरण्यः, चत्वारोऽग्नयः यावत् चत्वारो यमाः, चत्वारोऽङ्गाराः यावत् चत्वारो भावकेतवः।

लवणस्य खलु समुद्रस्य चत्वारि द्वाराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–विजयं १, वैजयन्तं २, जयन्तम् ३, अपराजितम् ४, तानि खलु द्वाराणि चत्वारि योजनानि विष्कम्भेण, तावन्त्येव प्रवेशेन प्रज्ञप्तानि। अत्र खलु चत्वारो देवा महर्द्धिकाः यावत् पल्योपमस्थितिकाः परिवसन्ति–विजयः १, वैजयन्तः २, जयन्तः ३, अपराजितः ४॥ सू० ६५॥

तापित करनेवाले सूर्योंका लवण समुद्रके द्वारोंका और द्वारस्थदेवोंका प्ररूपण करते हैं। "जंबुद्दीवस्स णं दीवस्स बाहिरिल्लाओ" इत्यादि—

સૂર્યોનું, લવણ સમુદ્રનાં દ્વારોનું અને દ્વારસ્થ દેવોનું પણ હવે સૂત્રકાર નિરૂપણ કરે છે—" जंबुदीवस्स णं दीवस्स बाहिरिल्लाओ " ઈત્યાદિ—

टीका—' जंबूदीवस्स णं " इत्यादि–स्पष्टम् ,

" एत्थ णं " इति–अत्र–मध्यमेषु दशसु योजनसहस्रेषु चत्वारः–चतुःसंख्यकाः महातिमहान्तः–महाविशालाः महाऽलिञ्जरसंस्थानसंस्थिताः–महांश्चासौ अलिञ्जरो–जलघटो महाऽलिञ्जरो=बृहज्जलघटः, तस्य संस्थानेन–आकारेण संस्थिताः महाऽलिञ्जरसंस्थानसंस्थिताः=महाजलकुम्भाऽऽकाराः महापाताला:– पातालवदगाधत्वात् पातालव्यवस्थितत्वाद्वा पातालाः, महान्तश्च ते पातालाश्चेति तथा, पातालकलशाः चत्वारः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–वडवामुखः १, केतुकः २, यूपकः ३, ईश्वरः ४, श्चेति । एते क्रमेण पूर्वादिदिक्चतुष्टये बोध्याः । मुखे–मूले चैते दशयोजनसहस्राणि विस्तीर्णाः, मध्ये च लक्षयोजनपरिमाणाः, एषामुपरितनभागे केवलं जलं, मध्यभागे पवनजलोभयम्, मूले वायुरेव, एतेषु वायुकुमाराः कालप्रभृतयो देवा निवसन्ति, अत्र गाथाः—

" पणनउइ सहस्साइं, ओगाहित्ताण चउद्दिसिं लवणं ।
चउरोऽलिंजरसंठाणसंठिया होंति पायाला । १ ।

टीकार्थ–जम्बूद्वीप नामके द्वीपकी बाह्यवेदिकान्तसे चारों दिशाओंमें लवण समुद्रको ९५–९५ हजार योजन प्रमाण लांघकर आगत स्थानपर अधिकाधिक चार पातालकलश हैं, ये पातालकलश एक बहुविस्तृत घडेके जैसे आकारवाले हैं । इनके नाम इस प्रकार हैं—वडवामुख १, केतुक २, यूपक ३ और ईश्वर ४ । ये चार पातालकलश क्रमशः पूर्वादि चार दिशाओंमें हैं । इनका मुख और मूल भागका विस्तार दस हजार योजनका है, मध्य भागका विस्तार एक लाख योजनका है । इनके ऊपर के भागमें केवल जल है, मध्य भाग में पवन और जल ये दोनों हैं । मूल भागमें केवल वायुही हैं । इनमें काल प्रभृति वायुकुमारदेव रहते हैं । उक्त भी है—" पणनउइ सहस्साइं " इत्यादि.

જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપની બાહ્યવેદિકાના અન્ત ભાગથી ચારે દિશાઓમાં લવણ સમુદ્રને ૯૫-૯૫ હજાર યોજનપ્રમાણ ઉલ્લંઘિત (પાર) કરવાથી જે સ્થાન આવે છે, તે સ્થાનપર ચાર ખૂબ જ વિશાળ પાતાળકળશ છે. તેમનો આકાર વિસ્તૃત ઘડાના આકાર જેવો છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) વડવામુખ, (૨) કેતુક, (૩) યૂપક અને (૪) ઈશ્વર. તે ચાર કળશ અનુક્રમે પૂર્વાદિ ચાર દિશાઓમાં છે. તેમના મુખ અને મૂળભાગનો વિસ્તાર દશ હજાર યોજનનો છે, અને મધ્યભાગનો વિસ્તાર એક લાખ યોજનનો છે. તેમના મૂળભાગમાં માત્ર વાયુ જ છે. તેમાં કાલપ્રભૃતિ વાયુકુમાર દેવોનો નિવાસ છે, કહ્યું પણ છે કે " પણનઉઇ સહસ્સાઇં " ઇત્યાદિ—

वलयामुह केऊए, जूयग तह इस्सरे य बोद्धव्वे ।
सव्ववइरामया णं कुड्डा एएसिं दससइया । २ ।
जोयणसहस्सदसगं, मूले उवरिं च होंति विच्छिण्णा ।
मज्झे य सयसहस्सं, तत्तियमेत्तं च ओगाढा । ३ ।
पलिओवमट्ठिईया, एएसिं अहिवई सुरा इणमो ।
काले य महाकाले, वेलंव पभंजणे चेव । ४ ।
अन्नेवि य पायाला, खुड्डालिंजरसंठिया लवणे ।
अट्ठसया चुलसीया, सत्त सहस्सा य सव्वेवि । ५ ।
जोयणसयविच्छिन्ना, मूलुवरिं दस सयाणि मज्झंमि ।
ओगाढा य सहस्सं, दस जोयणिया य सिं कुड्डा । ६ ।
पायालाण विभागा, सव्वाणवि तिन्नि तिन्नि बोद्धव्वा ।
हेट्ठिमभागे वाऊ, मज्झे वाऊ य उदयं च । ७ ।
उवरिं उदगं भणियं, पढमगवीएसु वाउ संखुभिओ ।
वामे उदगं तेण य, परिवड्ढइ जलनिही खुहिओ । ८ ।
परिसंठियंमि पवणे, पुणरवि उदयं तमेव संठाणं ।
वच्चेइ तेण उदही, परिहायइ णुक्कमेणेवं । ९ । ” इति,

छाया—“ पञ्चनवतिं सहस्राणि अवगाह्य चतुर्दिशि लवणम् ।
चत्वारोऽलिञ्जरसंस्थानसंस्थिता भवन्ति पातालाः । १ ।
वडवामुखः केतुकः यूपकस्तथा ईश्वरश्च बोद्धव्यः ।
सर्वे वज्रमयाः खलु कुडयानि एतेषां दशशतानि । २ ।
योजनसहस्रदशकं मूले उपरि च भवन्ति विस्तीर्णाः ।
मध्ये च शतसहस्रं तावन्मात्रं चावगाढाः । ३ ।
पल्योपमस्थितिका एतेषामधिपतिसुरा इमे ।
कालश्च महाकालो वेलम्बः प्रभञ्जनश्चैव । ४ ।
अन्येऽपि च पातालाः क्षुद्रालिञ्जरकसंस्थिता लवणे ।
अष्टशतानि चतुरशीतिः सप्त सहस्राणि च सर्वेऽपि । ५ ।
योजनशतविस्तीर्णा मूलोपरि दश शतानि मध्ये ।
अवगाढाश्च सहस्रं दश योजनानि चैषां कुडयानि । ६ ।
पातालानां विभागाः सर्वेषामपि त्रयस्त्रयो बोध्याः ।
अधस्तनभागे वायुः मध्ये वायुश्च उदकं च । ७ ।
उपरि उदकं भणितं प्रथमक-द्वितीययोः वायुः संक्षुभितः ।
वमति उदकं तेन च परिवर्धते जलनिधिः क्षुब्धः । ८ ।

परिसंस्थिते पवने पुनरपि उदकं तदेव संस्थानम् ।
व्रजति तेन उदधिः परिहीयतेऽनुक्रमेणैवम् ।९।" इति,

आसां गाथानामयमर्थः—

लवणसमुद्रं चतुर्दिशि पञ्चनवतिसहस्राणि पञ्चनवतिसहस्राणि योजनानि अवगाह्य मध्ये अलिञ्जरसंस्थानसंस्थिताश्चत्वारः पातालाः=पातालकलशा भवन्ति ।१। एतेषां पातालकलशानां नामानि-वडवामुखः केतुकः यूपकः ईश्वरश्चेति बोध्यानि। एते च क्रमेण पूर्वादिदिक्चतुष्टये भवन्ति । एते सर्वेऽपि वज्रमया बोध्याः । एतेषां कुडयानि=भित्तयश्च दशशतयोजनप्रमाणानि भवन्ति ॥ २ ॥ एते पातालकलशा मूलभागे उपरिभागे च दशसहस्रयोजनानि विस्तीर्णा भवन्ति, मध्यभागे तु शतसहस्रयोजनानि=लक्षयोजनानि विस्तीर्णा भवन्ति । तथा चैते लक्षयोजनानि अवगाढाः लक्षयोजनावगाढाः समतलादधोभागे भवन्ति ।३। एतेषां वडवामुखादीनाम् अधिपतिसुराः पल्योपमस्थितिका भवन्ति । ते चेमे बोध्याः, तथाहि—कालो १ महाकालो २ वेलम्बः ३ प्रभञ्जनः ४, इति ॥ ४ ॥ पूर्वोक्ताः पातालकलशा

इस गाथाओंका अर्थ इस प्रकारसे है—चारों दिशाओंकी ओर लवण समुद्रमें ९५-९५ हजार योजन आगे जाकर बीचमें घटके जैसे आकारवाले चार पातालकलश हैं। इनके नाम-वलयमुख, केतुक, यूपक, ईश्वर हैं, ये क्रमशः पूर्वादि चार दिशाओंमें हैं। ये सब वज्रमय हैं, इनकी दिवालें एक हजार योजनप्रमाण हैं। ये पातालकलश मूल भागमें और ऊपरके भागमें दश दश हजार योजन विस्तृत हैं। मध्य भागमें इनका विस्तार एक २ लाख योजनका है, और अवगाहना भी एक लाख २ योजन है। इन कलशों के अधिपति देव १-१ पल्योपम की स्थितिवाले होतें हैं। इन देवोंके नाम-काल, महाकाल, वेलम्ब, और प्रभञ्जन हैं, ये पूर्वोक्त

આ ગાથાઓનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—જબૂદ્વીપના બાહ્યવેદિકાન્તથી ચારે દિશા તરફ લવણ સમુદ્રમાં ૯૫-૯૫ હજાર યોજનનું અંતર કાપવાથી લવણ સમુદ્રની વચ્ચે ઘડાના જેવા આકારના ચાર પાતાળકળશ આવે છે. તેમનાં નામ—વલયમુખ, કેતુક, યૂપક અને ઈશ્વર છે. તેઓ ક્રમશઃ પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તરમાં છે તેઓ વજ્રનિર્મિત છે. તેમની દિવાલો એક હજાર યોજનપ્રમાણ ઊંચી છે. તે પાતાળકળશોના મૂળભાગ (તળિયું) અને મુખભાગનો વિસ્તાર ૧૦-૧૦ હજાર યોજનનો છે અને મધ્યભાગનો વિસ્તાર એક લાખ યોજનનો છે, અને અવગાહના પણ એક એક લાખ યોજનની છે તે કળશોના અધિપતિ દેવોનાં નામ કાળ, મહાકાળ, વેલમ્બ અને પ્રભંજન છે. તેમની સ્થિતિ એક પલ્યોપમની છે. આ પાતાળ કળશો ખૂબ જ વિસ્તાર-

महालिञ्जरसंस्थानसंस्थिताः । ततोऽन्येऽपि क्षुद्रालिञ्जरसंस्थानसंस्थिताः पातालकलशा लवणसमुद्रे बोध्याः । एते सर्वे तु सप्तसहस्राणि अष्टशतानि चतुरशीतिश्च संख्यया बोध्याः ॥ ५ ॥ मूलभागे उपरिभागे चैते शतयोजनानि विस्तीर्णाः, मध्ये च दशशतयोजनानि विस्तीर्णाः, अवगाढाश्चैते सहस्रयोजनानि । दशयोजनप्रमाणानि त्वेषां कुड्यानि विज्ञेयानि ॥ ६ ॥ सर्वेषां पातालानां त्रयस्त्रयो विभागा बोद्धव्याः । तत्राधस्तने भागे वायुस्तिष्ठति, मध्ये वायुरुदकं च तिष्ठति । ॥७॥ उपरिभागे पुनरुदकं तिष्ठति । तत्र प्रथम-द्वितीयभागयोः संक्षुभितो वायुरुदकं वमति । तेनोदकवमनेन च क्षुब्धो जलनिधिः परिवर्धते=वृद्धिं याति ॥८॥ ततः पवने परिसंस्थिते=क्षोभावस्थां परित्यज्य पूर्वस्थितिं गते सति उदकमपि पुनः तदेव संस्थानं=स्वपूर्वस्थितिं व्रजति=गच्छति । तेन हेतुना उदधिः एवम् अनुक्रमेण परिहीयते=हानिं गच्छतीति ॥ ९ ॥

पातालकलश विशाल आकारवाले हैं । यहां इनसे अतिरिक्त और भी छोटे-छोटे कलशके जैसे आकारवाले पातालकलश हैं । ये सब ७ हजार ८ सौ चौरासी हैं । मूल भागमें और ऊपरके भागमें सौ योजन विस्तार-वाले ये हैं । मध्यमें एक हजार योजन विस्तार वाले हैं ।

इनकी अवगाहना एक हजार योजनकी है, तथा दश योजन प्रमाणकी दीवाले हैं । समस्त पातालोंके तीन तीन विभाग हैं । नीचेके भागमें वायु रहता है, मध्यभागमें वायु और उदक दोनों रहते हैं, और ऊपरके भागमें उदकरहता है । प्रथम द्वितीय भाग में संक्षुभित वायु उदकको उछालता है, इस उदकके उछलनेसे क्षुब्ध जलधि वृद्धिको प्राप्त होता है, तथा जब वायु अपनी क्षुब्ध अवस्थाका परित्यागकर पूर्व

વાળા છે, ત્યાં આ ચાર મહાકળશો ઉપરાંત બીજાં પણ ૭૮૦૦ નાના મોટા પાતાળકળશો છે. તેમના મૂળ ભાગ અને મુખભાગનો વિસ્તાર ૧૦૦૦ યોજનનો છે. તેમની અવગાહના પણ ૧૦૦૦ યોજનની છે, અને તેમની દીવાલ ૧૦ યોજન પ્રમાણ ઊંચી છે. બધાં પાતાળકળશોના ત્રણ-ત્રણ વિભાગ પડે છે. નીચેના ભાગમાં વાયુ રહે છે, વચ્ચેના ભાગમાં વાયુ અને પાણી રહે છે. નીચેના અને મધ્યના ભાગમાં રહેલો ક્ષુબ્ધ વાયુ પાણીને ઉછાળે છે, આ રીતે પાણી ઉછળવાથી ક્ષુબ્ધ થયેલા સાગરના પાણીની વૃદ્ધિ થાય છે, અને જ્યારે વાયુ ક્ષુબ્ધાવસ્થાનો પરિત્યાગ કરીને પોતાની પૂર્વસ્થિતિમાં આવી જાય છે,

" एत्थ णं चउण्हं वेलंधरनागराईणं " इत्यादि—अत्र खलु चतुर्णां वेलन्धर-नागराजानां–वेलां–लवणसमुद्रशिखामन्तः प्रविशन्तीं बहिर्वा निःसरन्तीमग्रशिखां च धारयन्तीति वेलन्धराः ' संज्ञात्वादयं साधुः, ते च ते नागराजाश्च वेलन्धर-नागराजाः=वेलन्धरनागकुमारा इत्यर्थः, तेषाम् आवासपर्वताः–निवासस्थानरूपाः पर्वताः चत्वारः प्रज्ञप्ताः, ते यथा–गोस्तूपः १, उदकभासः २, शङ्खः ३, उदक-सीमा ४, एते क्रमेण पूर्वादिदिक्चतुष्टये बोध्याः। तत्र क्रमेण गोस्तूप–शिवक–शङ्ख-मन' शिलक नामानो महर्द्धिका यावत्पल्योपमस्थितिकाश्चत्वारो देवा वसन्तीति।

स्थितिमें आजाता है–तब जल भी अपनी पूर्वस्थितिमें आजाता है, इस कारण उदधिमें ज्वार–भाटा शान्त होजाता है ॥ १ । ९ ॥

" एत्थणं चउण्हं " इत्यादि—

लवण समुद्रकी शिखाको, भीतर–बाहिर निकलती हुई अग्रशि-खाको जो धारण करते हैं वे वेलन्धर हैं। यहाँ इस व्युत्पत्तिके अनुसार " वेलान्धर " ऐसा पद होना चाहिये था पर ऐसा न होकर जो वेलन्धर ऐसा प्रयोग हुवा है उसका कारण इसका शब्दहोना है। ये वेलन्धर नागराज हैं। ऐसे इन वेलन्धर नागकुमारोंके आवास पर्वत निवास स्थानरूप पर्वत चार कहे गये हैं, जैसे–गोस्तूप १, उदकभास २, शङ्ख ३ और उदकसीमा४ ये चारों आवास पर्वत क्रमशः पूर्वादि चार दिशामें हैं इन आवास पर्वतोंपर क्रमशः–गोस्तूप, शिवक, शङ्ख और मनःशि-लक, इन नामोंके चार महर्द्धिक यावत् पल्योपम स्थितिवाले देव रहते

ત્યારે પાણી પણ પોતાની પૂર્વસ્થિતિમા આવી જાય છે તે કારણે સમુદ્રમાં આવેલી ભરતી શમી જાય છે. ॥ સૂ. ૧ થી ૯ ।

" एत्थणं चउण्हं " ઈત્યાદિ—

લવણ સમુદ્રની અંદર અને બહાર નીકળતી એવી વેલાને (અગ્રશિખાને) જેઓ ધારણ કરે છે, તેમને વેલન્ધર કહે છે. આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર " વેલાન્ધર " પદ બનવું જોઈએ, પણ એવું ન થતાં જે ' વેલન્ધર ' પદ બન્યુ છે, તેનું કારણ એ છે કે તેમનું નામ જ વેલન્ધર છે.

તે વેલન્ધર નાગરાજ છે. એવાં તે વેલન્ધર નાગકુમારોના નિવાસસ્થાન રૂપ આવાસ પર્વતો ચાર કહ્યા છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) ગોસ્તૂપ, (૨) ઉદકભાસ, (૩) શંખ અને (૪) ઉદકસીમા. તે ચારે આવાસ પર્વતો અનુક્રમે પૂર્વાદિ દિશાઓમાં છે તે આવાસપર્વતો પર અનુક્રમે ગોસ્તૂપ, શિવક, શંખ અને મનઃશિલક નામના ચાર મહર્દ્ધિક આદિ વિશેષણોવાળા અને એક પલ્યોપમની સ્થિતિવાળા દેવો રહે છે.

"जंबूदीवस्स णं" इत्यादि—स्पष्टम्, नवरं-विदिक्षु-ऐशान्यादिकोणेषु अनुवेलन्धरनागराजानां-वेलन्धराणां पश्चात्स्थायिनोऽनुनायकत्वेन ये सन्ति तेऽनुवेलन्धराः, ते च ते नागराजाश्च, तथाभूतानाम्, वेलन्धरवक्तव्यतागाथाः—

"दसजोयणसहस्सा, लवणसिहा चक्कवालओ रुंदा।
सोलससहस्सउच्चा, सहस्समेगं तु ओगाढा। १।
देसूणमद्धजोयण, लवणसिहोवरि दगं तु कालदुगे।
अइरेगं अइरेगं, परिवड्ढइ हायए वावि। २।
अब्भितरियं वेलं, धरेंति लवणोदहिस्स नागाणं।
बायालीससहस्सा, दुसत्तरि सहस्स बाहिरियं। ३"
सट्ठिं नागसहस्सा, धरिंति अग्गोदगं समुद्दस्स।
वेलंधरआवासा, लवणे य चउद्दिसिं चउरो। ४।

हैं। "जंबुद्दीवस्स णं" इत्यादि. स्पष्ट है, अर्थात् जम्बूद्वीपकी बाह्यवेदिकाके अन्तसे चारों विदिशाओंमें ४२-४२ हजार योजन लवणसमुद्रको उल्लंघन करके आगत स्थानपर चार अनुवेलन्धर नागराजोंके कर्कोटक१' विद्युत्प्रभ २, कैलास ३ और अरुणप्रभ ४ नामके चार आवास पर्वत हैं। इनमें चार महर्द्धिकदेव यावत् २ पल्योपमकी स्थितिवाले रहतेहैं। उनके नाम इस प्रकारसे हैं-कर्कोटक १ कर्दमक २, कैलास ३, और अरुणप्रभ ४-ये अनुवेलन्धर नागराज वेलन्धरनागराजों के पीछे रहते हैं इसलिये अनुनायकके रूपमें होनेके कारण अनुवेलन्धर कहे गये हैं। वेलन्धर वक्तव्यता गाथाएं यों हैं—

"दस जोयणसहस्सा" आदि. इन गाथाओंका अर्थ—लवणसमुद्रका अग्रभाग मण्डलाकारसे दस हजार योजनका विस्तारवाला है, १६ हजार

"जबुद्दीवस्स णं" ઇત્યાદિ—જંબૂદ્વીપની બાહ્યવેદિકાના અન્તભાગથી ચારે વિદિશાઓમાં ૪૨-૪૨ હજાર યોજનપ્રમાણુ અંતર લવણુ સમુદ્રમાં ઉલ્લંઘવાથી જે સ્થાન આવે છે ત્યાં ચાર અનુવેલન્ધર નાગરાજોના (૧) કર્કોટક, (૨) વિદ્યુત્પ્રભ, (૩) કૈલાસ અને (૪) અરુણુપ્રભ નામના ચાર આવાસ પર્વતો છે. તેમાં એક પલ્યોપમની સ્થિતિવાળા અને મહર્દ્ધિક આદિ કર્કોટક, કર્દમક, કૈલાસ અને અરુણુપ્રભ નામના ચાર દેવો નિવાસ કરે છે. અનુનાયક હોવાને કારણે જ અનુવેલન્ધર નાગરાજો વેલન્ધર નાગરાજોની પાછળ રહે છે.

વેલન્ધરવું પ્રતિપાદન કરતી ગાથાઓ આ પ્રમાણે છે—"दस जोयण सहस्सा" ઇત્યાદિ. તેમનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—લવણુ સમુદ્રની અગ્રભાગ

पुव्वाइअणुक्कमसो, गोथुभदगभाससंखदगसीमा ।
गोथुभ-सिवए-संखे मणोसिले नागरायाणो । ५ ।

छाया—" दशयोजनसहस्राणि लवणशिखा चक्रवालतो विस्तीर्णा ।
षोडशसहस्रोच्चा सहस्रमेकं त्ववगाढाः । १ ।
देशोनमर्द्धयोजनं लवणशिखोपरि दकं तु कालद्विके ।
अतिरेकमतिरेकं परिवर्धते हीयते वाऽपि । २ ।
आभ्यन्तरिकीं वेलां धारयन्ति लवणोदधेः नागानाम् ।
द्वाचत्वारिंशत्सहस्राणि द्वासप्ततिसहस्राणि बाह्याम् । ३ ।
षष्टिर्नागसहस्राणि धारयन्त्यग्रोदकं समुद्रस्य ।
वेलन्धराऽऽवासा लवणे च चतुर्दिशि चत्वारः । ४ ।
पूर्वाद्यनुक्रमशः गोस्तूप-दकभास-शङ्ख-दकसीमाः ।
गोस्तूपः शिवकः शङ्खो मनःशिलो नागराजाः । ५ । " इति,

अयमर्थः-लवणशिखा-लवणसमुद्रस्य अग्रभागः चक्रवालतो मण्डलाकारेण दशसहस्रयोजनानि विस्तीर्णा, षोडशसहस्रयोजनोच्चा, समभूमिभागापेक्षया, एकसहस्रयोजनप्रमाणाऽवगाढा च बोध्या । १ । लवणशिखाया उपरि कालद्विके= दिवसे रात्रौ च देशोनार्द्धयोजनप्रमाणं दकं-जलम् अतिरेकम् अतिरेकम्=अधिकमधिकं परिवर्धते हीयतेऽपिवा । २ । नागकुमाराणां द्वाचत्वारिंशत्सहस्राणि लवणोदधेः आभ्यन्तरिकीम्=अन्तर्विशन्तीं वेलां धारयन्ति, तथा-तेषां नागकुमाराणां द्विसप्तति सहस्राणि बाह्यां=बहिर्गच्छन्तीं वेलां धारयन्ति । ३ । षष्टिसहस्रसंख्यका नागकुमाराः समुद्रस्य=लवणसमुद्रस्य अग्रोदकं=शिखाग्रं धारयन्ति । तत्र

योजन ऊंचा है तथा समतलसे एक हजार योजन अवगाहनवाला है। जलशिखाके ऊपर दिन रात कुछ कम अर्धयोजन प्रमाणसे जल बढता घटता रहता है । लवणोदधिकी आभ्यन्तर वेलाको ४२ हजार नागकुमार और बाह्य वेलाको ७२ हजार नागकुमार धारण करते हैं, एवं ६० हजार नागकुमार लवणसमुद्र शिखाके अग्रभागको धारण करते हैं । उक्त लवण

મંડલાકારે દસ હજાર યોજનની છે, ૧૬ હજાર યોજન ઊંચી છે, તથા સમતલથી હજાર યોજનની અવગાહનાવાળી છે જલશિખા પર (સપાટી પર) દિવસે અને રાત્રે અર્ધયોજન કરતાં કંઈક ન્યૂન પ્રમાણમાં પાણીની સપાટીમાં વૃદ્ધિ અને હાનિ થતી રહે છે.

લવણ સમુદ્રની આભ્યન્તર વેલાને (પાણીની વૃદ્ધિને) ૪૨ હજાર નાગકુમારો અને બાહ્યવેલાને ૭૨ હજાર નાગકુમારો ધારણ કરે છે, અને ૬૦ હજાર નાગકુમારો લવણસમુદ્ર શિખાના (વેલાને) અગ્રભાગને ધારણ કરે

लवणसमुद्रे चतुर्दिशि चत्वारो वेलन्धराऽऽवासाः सन्ति । ४ । ते हि पूर्वादिनुक्रमशः=पूर्वादिदिगनुक्रमेण गोस्तूप-दकभास - शङ्ख - दकसीमनामानो बोध्याः । तेषु क्रमेण गोस्तूप शिवक शङ्ख-मनःशिलनामानश्चत्वारो वेलन्धरराजा वसन्तीति॥५॥

" जंबुद्दीवस्स णं " इत्यादि—स्पष्टम् । नवरं विदिक्षु=ऐशान्यादिकोणेषु अनुवेलन्धरनागराजानां=वेलन्धराणां पश्चात्स्थायिनोऽनुनायकत्वेन ये सन्ति तेऽनुवेलन्धराः, ते च ते नागराजाश्च तेषां तथाभूतानामिति ॥

अनुवेलन्धरनागराजवक्तव्यतागाथास्तु—

" अणुवेलंधरवासा, लवणे विदिसासु संठिया चउरो ।
कक्कोडे विज्जुप्पभे, केलासेऽरुणप्पभे चेव । १ ।
कक्कोड य कद्दमए, केलासेऽरुणप्पभे य रायाणो ।
बायालीससहस्से, गंतुं उदहिंमि सव्वे वि । २ ।
चत्तारि जोयणसए, तीसे कोसे च उग्गया भूमिं ।
सत्तरसजोयणसए, इगवीसे ऊसिया सव्वे । ३ ।"

छाया—" अनुवेलन्धरवासा लवणे विदिक्षु संस्थिताश्चत्वारः ।
कर्कोटो विद्युत्प्रभः कैलासोऽरुणप्रभश्चैव । १ ।
कर्कोटकः कर्दमकः कैलासोऽरुणप्रभश्च राजानः ।
द्विचत्वारिंशत् सहस्राणि गत्वा उदधौ सर्वेऽपि । २ ।
चत्वारि योजनशतानि त्रिंशतं क्रोशांश्च उद्गताभूमिम् ।
सप्तदश योजनशतानि एकविंशतिमुच्छ्रिताः सर्वे ।३। " इति

अयमर्थः—लवणसमुद्रे विदिक्षु=ऐशान्यादिषु क्रमेण संस्थिताः कर्कोटक-

---

समुद्रमें चारों दिशाओंमें पूर्वादि क्रमसे चार वेलन्धरावास गोस्तूप १, दकभास २, शङ्ख ३, दकसीम ४ हैं, जिनमें—गोस्तूप, शिवक, शङ्ख, मनःशिल चार नामके वेलन्धरराज रहते हैं–५ ।

अनुवेलन्धर नागराज वक्तव्यता विषयिणी गाथाएं—" अणुवेलन्धरवासा " इत्यादि. इन गाथाओंके अर्थ—लवण समुद्रमें ईशान

છે આ લવણ સમુદ્રની ચારે દિશાઓમાં પૂર્વાદિ ક્રમથી ચાર વેલન્ધરાવાસ આવેલા છે તેમના નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) ગોસ્તૂપ, (૨) દકભાસ, (૩) શંખ અને (૪) દકસીમ. તેમાં અનુક્રમે ગોસ્તૂપ, શિવક, શંખ અને મનઃશિલ નામના વેલન્ધરરાજ નિવાસ કરે છે. અનુવેલન્ધર નાગરાજની વક્તવ્યતાનું નિરૂપણ કરતી ગાથાઓઃ–" अणुवेलंधरवासा " ઇત્યાદિ—આ ગાથાઓનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

विद्युत्प्रभ-कैलासाऽरुणप्रभनामानश्चत्वारोऽनुवेलन्धरावासाः सन्ति ।१। तेषु क्रमेण कर्कोटक-कर्दमक-कैलासाऽरुणप्रभनामानश्चत्वारो नागराजा निवसन्ति। एते सर्वेऽप्यावासा लवणसमुद्रे द्विचत्वारिंशत्सहस्राणि योजनानि गत्वा सन्ति ।२। तत्र चैते चत्वारि योजनशतानि त्रिंशतं क्रोशांश्चाभिव्याप्य भूमिम् उद्गताः= भूमौ व्यवस्थिताः। तथा-ते सर्वे एकविंशत्यधिकसप्तदशशतयोजनानि उच्छ्रिताः= उच्चा बोध्याः। ३। इति।

"लवणे समुद्दे णं" इत्यादि—लवणे समुद्रे चत्वारश्चन्द्राः प्राभासन्त वा प्रभासन्ते वा प्रभासिष्यन्ते। तथा-लवणसमुद्रे चत्वारः सूर्या अतपन् वा तपन्ति वा तप्स्यन्ति वा, चन्द्राणां शीतलकिरणत्वेन सौम्यदीप्तिकत्वाद् वस्तुप्रभासनं प्रोक्तं सूर्याणां तु प्रचण्डकिरणत्वान्नसौम्यदीप्तिकत्वमिति तेषां न तदुक्तम्,

चन्द्राणां चतुष्ट्वेन तत्परिवारस्यापि नक्षत्रादेश्चतुष्ट्वमेवेत्याह-चत्तारि कत्तियाओ" इत्यादि-चतस्रः कृत्तिकाः, अत्र चतुष्ट्वं च नक्षत्रापेक्षया नतु तारकापे-

आदिविदिशाओंमें क्रमसे कर्कोटक, विद्युत्प्रभ, कैलास, अरुणप्रभ ये अनुवेलन्धर आवास हैं, इनमें कर्कोटक १, कर्दम २, कैलास ३, अरुणप्रभ ४ नामा चार नागराज रहतेहैं। ये आवास पर्वत लवण समुद्रमें ४२ हजार योजन जा करके हैं। ये ४०० योजन और ३० कोशतक भूमिको घेर कर स्थित हैं। १७२१ योजन ऊंचे हैं। लवण समुद्रमें चार चन्द्रमा हैं, वे लवण समुद्रमें प्रकाशित हुवे हैं होते है और होंगें।

तथा-चार सूर्य वहां तपे है अब भी तपतेहैं और आगे आगे तपेगे। चन्द्र शीतल, और सूर्यप्रखर किरणेवाले होते हैं। इसलिये यहां वे चन्द्र वस्तुका प्रकाशन करते हैं, ऐसा कहा है तथा-सूर्य प्रचण्ड किरणके कारण तपते हैं ऐसा कहा गया है। चन्द्र चतुष्टयके परिवार नक्षत्रादि भी यहां चार रूपमें हैं, इसी बातको सूत्रकारने "चत्तारि कत्तियाओ"

લવણ સમુદ્રમાં ઇશાન આદિ વિદિશાઓમા અનુક્રમે કર્કોટક, વિદ્યુત્પ્રભ, કૈલાસ અને અરુણપ્રભ નામના નાગરાજ રહે છે. તે આવાસ પર્વતો લવણ સમુદ્રમાં ૪૨ હજાર યોજન દૂર જવાથી આવે છે. તેઓ ૪૦૦ યોજન અને ૩૦ કોસ જેટલી ભૂમિને ઘેરીને ઊભા છે. તેમની ઊંચાઇ ૧૭૨૧ યોજન છે.

લવણસમુદ્રમાં ચાર ચન્દ્રમા છે તેઓ ભૂતકાળમાં તેને પ્રકાશ દેતાં હતા, વર્તમાનમાં પણ દે છે અને ભવિષ્યમાં પણ દેશે. ત્યાં ચાર સૂર્ય તપતાં હતાં, તપે છે અને તપશે ચન્દ્ર શીતલ કિરણોવાળો અને સૂર્ય ઉષ્ણ કિરણો વાળો હોય છે. તેથી અહીં એવું કહ્યું છે કે ચન્દ્રો પ્રકાશ આપે છે અને સૂર્યો પ્રચંડ કિરણોને કારણે તાપ આપે છે. ચાર ચન્દ્રના પરિવાર રૂપ નક્ષત્રાદિ

क्षयेति, एवं रोहिण्यादि भरण्यन्तानामपि नक्षत्रापेक्षयैव चतुष्टं विज्ञेयम्, 'यावत्' -पदेन रोहिण्यादि भरण्यन्तानि अष्टाविंशति नक्षत्राणि ग्राह्याणि ।

"चत्तारि अग्गी" इत्यादि-कृत्तिकादि भरण्यन्तानामष्टाविंशतिनक्षत्राणां देवताः क्रमेण अग्निमारभ्य यमपर्यन्ता अष्टाविंशतिसंख्यका बोध्याः । तासु प्रत्येकं देवता चतुःस्थानकानुरोधेन चतुर्विधा बोध्या ।

सम्प्रति लवणसमुद्राकाशस्थितानां ग्रहाणां मध्ये एकैकस्या-चतुष्कमुपदर्शयितुमाह-" चत्तारि अंगारा " इत्यादि । तत्र अङ्गारः प्रथमो ग्रहः, भावकेतुस्तु अष्टाशीतितमः । नक्षत्र देवताग्रहाणां नामानि द्वितीयस्थानकस्य चतुस्त्रिंशत्तमे सूत्रेऽवलोकनीयानि ।

इत्यादि सूत्र द्वारा प्रगट किया है-यहां चार २ कृत्तिकाएं हैं, यहां जो चतुष्टयता है वह नक्षत्रोंकी अपेक्षासे है, नारकोंकी अपेक्षासे नहीं । इसी तरह-रोहिणीसे भरणीतकमें नक्षत्रोंकी अपेक्षासेही चारचार जानना चाहिये ।

यहां यावत् पदसे रोहिणीसे लेकर भरणी तकके २८ नक्षत्र ग्रहण कहे गये हैं । " चत्तारि अग्गी " इत्यादि—

कृत्तिकासे लेकर भरणी तकके जो २८ नक्षत्र हैं, उनके देवता क्रमशः अग्निसे लेकर यम तक २८ हैं । इनमें प्रत्येक देवता चतुःस्थानकके अनुरोधसे चार प्रकारके हैं ऐसा समझना चाहिये ।

अब सूत्रकार लवण समुद्रके अवकाशमें स्थित ग्रहोंके मध्यमें एक एक ग्रहमें चारचार प्रकार दिखानेके लिये "चत्तारि अंगारा" इत्यादि सूत्र कहते हैं । इनमें अङ्गार प्रथम ग्रहहैं और भावकेतु ८८ वा ग्रहहै । नक्षत्र, देवता,

---

પણ ત્યાં ચાર ચાર રૂપ છે એ જ વાત સૂત્રકારે " चत्तारि कत्तियाओ " ઇત્યાદિ સૂત્ર દ્વારા પ્રકટ કરી છે. ત્યાં જે ચતુષ્ટયતા છે તે નક્ષત્રોની અપેક્ષાએ છે, નારકોની અપેક્ષાએ નથી. જેમકે ત્યાં ચાર કૃતિકાઓ છે, એ જ પ્રમાણે રોહિણીથી લઇને ભરણી પર્યન્તનાં નક્ષત્રોમાં પણ ચતુષ્ટયતા સમજવી. અહીં યાવત્ (પર્યન્ત) પદથી રોહિણીથી લઇને ભરણી સુધીના ૨૮ નક્ષત્રો ગ્રહણ કરવામાં આવ્યાં છે.

" चत्तारि अग्गी " ઇત્યાદિ—કૃત્તિકાથી શરૂ કરીને ભરણી સુધીના ૨૮ નક્ષત્રો છે, અનુક્રમે અગ્નિથી લઇને યમ પર્યન્તના તેમના ૨૮ દેવતાઓ છે. તેમાંના પ્રત્યેકનો દેવતા ચતુઃસ્થાનકના અનુરોધથી ચાર પ્રકારનો છે, એમ સમજવું. હવે સૂત્રકાર લવણ સમુદ્રના અવકાશમાં જે જે ગ્રહો રહેલા છે, તે પ્રત્યેક ગ્રહમાં ચતુષ્ટયતાનું પ્રતિપાદન કરવા નિમિત્તે " चत्तारि अंगारा " ઇત્યાદિ સૂત્ર કહે છે—અંગારક (મંગળ) પહેલો ગ્રહ છે, અને ભાવકેતુ ૮૮

"लवणस्स णं समुद्दस्स" इत्यादि–लवणस्य समुद्रस्य चत्वारि द्वाराणि प्रज्ञप्तानि, तानि यथा–विजयादीनि ४, इत्यादि सर्वं जम्बूद्वीपद्वारादिवदवसेयमिति। सू० ६५॥

द्वीपप्रकरणाद् धातकीखण्डद्वीपस्य वलयप्रमाणादि निरूपयितुमाह—

मूलम्--धायइसंडे दीवे चत्तारि जोयणसयसहस्साइं चक्कवालविक्खंभेणं पण्णत्ते जंबुद्दीवस्स णं दीवस्स बाहिरिया चत्तारि भरहाइं, चत्तारि एरवयाइं, एवं जहा--सद्दुद्देसए तहेव निरवसेसं भाणियव्वं जाव चत्तारि मंदरा चत्तारि मंदरचूलियाओ ।सू०६६॥

छाया—धातकीखण्डो द्वीपश्चत्वारि योजनशतसहस्राणि चक्रवालविष्कम्भेण प्रज्ञप्तः, जम्बूद्वीपस्य खलु द्वीपस्य वहिः चत्वारि भरतानि, चत्वारि ऐरवतानि, एवं यथा शब्दोद्देशके तथैव निरवशेषं भणितव्यं यावत् चत्वारो मन्दराः, चतस्रो मन्दरचूलिकाः। सू० ६६॥

टीका—"धायइसंड" इत्यादि—चक्रवालविष्कम्भेण–चक्रवालः=मण्डलं-

ग्रह इनके नाम द्वितीयस्थानकके ३४ वे सूत्रमें कहे गयेहैं, अतः-वहांसे देख लेना चाहिये। "लवणस्स णं समुद्दस्स" इत्यादि. लवण समुद्रके द्वार चार कहे गये हैं जैसे–विजय १, वैजयन्त २, जयन्त ३ और अपराजित ४। द्वार सम्बन्धी और सब कथन जम्बूद्वीप द्वारोंकी तरह जानना। सू. ६५

द्वीपप्रकरणको लेकर अब सूत्रकार धातकीखण्ड द्वीपके वलय प्रमाण आदि वक्तव्यताका निरूपण करनेके लिये सूत्र कहते हैं।

"धायइसंडे दीवे चत्तारि" इत्यादि—

धातकीखण्ड द्वीप चक्रवाल विष्कम्भकी अपेक्षा चार लाख योज-

મો ગ્રહ છે. નક્ષત્ર, દેવતા અને ગ્રહોનાં નામ દ્વિતીય સ્થાનકના ૩૪ માં સૂત્રમાં આપ્યાં છે, તો ત્યાંથી વાંચી લેવા.

"लवणस्स णं समुद्दस्स" ઈત્યાદિ—

લવણુ સમુદ્રના ચાર દ્વાર છે—(૧) વિજય, (૨) વૈજયન્ત, (૩) જયન્ત અને (૪) અપરાજિત. દ્વાર વિષેનું બાકીનું સમસ્ત કથન જંબૂદ્વીપના દ્વારાના કથન અનુસાર સમજવું. ॥ સૂ. ૬૫ ॥

દ્વીપ પ્રકરણુના સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર ધાતકીખંડ દ્વીપના વલયપ્રમાણુ આદિનું નિરૂપણુ કરે છે. "धायइसंडे दीवे चत्तारि" ઈત્યાદિ—

वलय इत्यर्थः, तस्य विष्कम्भः-विस्तारश्चक्रवालविष्कम्भस्तेन चत्वारि योजनशतसहस्राणि-चतुर्लक्षयोजनपरिमितो धातकीखण्डनामा द्वीपः प्रज्ञप्तः।

" जंबूदीवस्स णं " इत्यादि—जम्बूद्वीपस्य खलु द्वीपस्य बहिः-बहिः प्रदेशे स्थितयोः - धातकीखण्ड-पुष्करार्द्धयोर्द्वीपयोश्चत्वारि भरतानि ऐरवतानि च सन्तीति बोध्यम्। " एवं जहे "-त्यादि-एवम्-अनेन प्रकारेण, यथा=यया रीत्या, शब्दोद्देशके-शब्दोपलक्षितः=भरतैरवतादिशब्दोपलक्षितः उद्देशकः शब्दोद्देशकः=द्वितीयस्थानकस्य तृतीयोद्देशकः, तत्र भरतैरवतादि-मन्दरचूलिकान्तानां द्विस्थानकत्वेन वर्णनं कृतं, तथैव-भरतादिमन्दरचूलिकान्तं निरवशेषं-सर्वं चतुःस्थानकत्वेन भणितव्यम्। तत् कियदवधि वक्तव्यमित्याह सूत्रकारः-" जाव चत्तारि मंदरा " इत्यादि-" चत्वारो मन्दराश्चतस्रो मन्दरचूलिका " इतिपर्यन्तमित्यर्थः। सू० ६६।

नका विस्तारवाला कहा गया है। यह जम्बूद्वीपके बाहर प्रदेशमें स्थित है, अर्थात्-सबसे प्रथम द्वीप जम्बूद्वीप है, इसको चारों ओरसे लवण समुद्र वेष्टित कर रक्खा है। जम्बूद्वीपसे दुगुना विस्तार लवण समुद्रका और लवणसमुद्रसे दुगुना धातकीखण्ड द्वीप है, इसके चारों ओर समुद्र है। इसके बाद पुष्करवरद्वीप है। जम्बूद्वीपमें एक भरतक्षेत्र, एक ऐरवत क्षेत्र आदि क्षेत्र हैं। धातकीखण्डमें दो-भरत दो ऐरवत आदि क्षेत्र हैं, इसी प्रकार पुष्करार्धमें दो भरत आदि क्षेत्र हैं। इस तरह जैसा कथन भरत, ऐरवत आदिका द्वितीय स्थानकके तृतीय उद्देशमें मन्दरचूलिका तक है, वैसाही चतुःस्थान रूपसे यहां कहना

ધાતકીખંડ દ્વીપનો ચક્રવાલ વિષ્કંભ (પરિધ-પરિમિત) ચાર લાખ યોજનનો કહ્યો છે તે જંબૂદ્વીપથી બહારના પ્રદેશમાં આવેલો છે. એટલે કે સૌથી પહેલો જંબૂદ્વીપ છે. તેની ચારે તરફ વીંટળાઈને રહેલો લવણ સમુદ્ર છે. જંબૂદ્વીપ કરતાં લવણ સમુદ્રનો વિસ્તાર બમણો છે, અને લવણસમુદ્ર કરતાં ધાતકીખંડદ્વીપનો વિસ્તાર બમણો છે. તેની ચારે બાજુ પણ સમુદ્ર આવેલો છે ત્યારબાદ પુષ્કરવરદ્વીપ આવે છે. જંબૂદ્વીપમાં ભરત, ઐરવત આદિ ક્ષેત્ર એક એક છે, પણ ધાતકી ખંડમાં ભરત, ઐરવત આદિ ક્ષેત્રો બબ્બે છે. એ જ પ્રમાણે પુષ્કરાર્ધમાં પણ ભરત આદિ ક્ષેત્રો બબ્બે છે. બીજા સ્થાનકના ત્રીજા ઉદ્દેશામાં ભરત, ઐરવત આદિ ક્ષેત્રોનું મન્દર ચૂલિકા પર્યન્તનું જેવું કથન કરવામાં આવ્યું છે,' એવું જ કથન ચતુઃસ્થાન રૂપે અહીં પણ થવું

पूर्वं मनुष्यक्षेत्रवस्तूनां चतुःस्थानकत्वमुक्तं, साम्प्रतं क्षेत्रसाधर्म्यान्नन्दीश्वरद्वीपवस्तूनि चतुःस्थानकत्वेन निरूपयितुमाह—

॥ अथ नन्दीश्वरद्वीपविचारः ॥

मूलम्--णंदीसरवरस्स णं दीवस्स चक्कवालविक्खंभस्स बहुमज्झदेसभागे चउद्दिसिं चत्तारि अंजणगपव्वया पण्णत्ता, तं जहा--पुरत्थिमिल्ले अंजणगपव्वए, दाहिणिल्ले अंजणगपव्वए, पच्चित्थिमिल्ले अंजणगपव्वए उत्तरिल्ले अंजणगपव्वए ४। ते णं अंजणगपव्वया चउरासीइं चउरासीइं जोयणसहस्साइं उद्धं उच्चत्तेणं, एगं एगं जोयणसहस्सं उव्वेहेणं, मूले दस दस जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं। तयणंतरं च णं मायाए २ परिहाएमाणा २ उवरिमेगं एगं जोयणसहस्सं विक्खंभेणं। मूले इक्कतीसं २ जोयणसहस्साइं छच्च तेवीसे छच्च तेवीसे जोयणसए परिक्खेवेणं उपरिं तिन्नि २ जोयणसहस्साइं एगं च छावट्ठं एगं च छावट्ठं जोयणसयं परिक्खेवेणं। मूले वित्थिण्णा मज्झे संखित्ता, उप्पिं तणुया गोपुच्छसंठाणसंठिया सव्वंजणमया अच्छा सण्हा लण्हा घट्ठा मट्ठा नीरया निप्पंका निक्कंकडच्छाया सप्पभा समरीइया सउज्जोया पासाईया दरिसणीया अभिरूवा पडिरूवा। तेसि णं अंजणगपव्वयाणं उवरिं बहुसमरमणिज्जभूमिभागा पण्णत्ता। तेसि णं बहुसमरमणिज्जा भूमिभागाणं बहुमज्झदेसभागे चत्तारि सिद्धाययणा पण्णत्ता, ते णं सिद्धायतणा एगं

चाहिये। यही बात–"जाव चत्तारि मंदरा" इत्यादि सूत्रपाठ द्वारा व्यक्त है। इसका टीकार्थ स्पष्ट है॥ सू० ६६॥

જોઈએ. એ જ વાત "जाव चत्तारि मंदरा ઇત્યાદિ સૂત્રપાઠ દ્વારા વ્યક્ત થઈ છે. આ સૂત્ર સુગમ હોવાથી વિશેષાર્થ આપ્યો નથી. સૂ. ૬૬ ॥

जोयणसयं आयामेणं पण्णत्ता, पण्णासं जोयणाइं विक्खंभेणं, बावत्तरिं जोयणाइं उड्ढं उच्चत्तेणं। तेसिं सिद्धाययणाणं चउद्दिसिं चत्तारि दारा पण्णत्ता, तं जहा--देवदारे १, असुरदारे २, णागदारे ३, सुवण्णदारे ४, तेसु णं दारेसु चउव्विहा देवा परिवसंति, तं जहा--देवा १ असुरा २ नागा ३ सुवण्णा ४। तेसिं णं दाराणं पुरओ चत्तारि मुहमंडवा पण्णत्ता। तेसि णं मुहमंडवाणं पुरओ चत्तारि पेच्छाघरमंडवा पण्णत्ता। तेसि णं पेच्छाघरमंडवाणं बहुमज्झदेसभागे चत्तारि वइरामया अक्खाडगा पण्णत्ता। तेसिणं वइरामयाणं अक्खाडगाणं बहुमज्झदेसभागे चत्तारि मणिपेढियाओ पण्णत्ताओ। तासि णं मणिपेढियाणं उवरिं चत्तारि सीहासणा पणत्ता। तेसि णं सीहासणाणं उवरिं चत्तारि विजयदूसगा पण्णत्ता। तेसिणं विजयदूसगाणं बहुमज्झदेसभागे चत्तारि वइरामया अंकुसा पण्णत्ता। तेसु णं वइरामएसु अंकुसेसु चत्तारि कुंभिका मुत्तादामा पण्णत्ताओ। ते णं कुंभिका मुत्तादामा पत्तेयं २ अन्नेहिं तदद्धउच्चत्तपमाणमित्तेहिं चउहिं अद्धकुंभिकेहिं मुत्तादामेहिं सव्वओ समंता संपरिक्खित्ता। तेसि णं पेच्छाघरमंडवाणं पुरओ चत्तारि मणिपेढियाओ पण्णत्ताओ, तासि णं मणिपेढियाणं उवरिं चत्तारि २ चेइयथूभा पण्णत्ता। तेसि णं चेइयथूभाणं पत्तेयं २ चउद्दिसिं चत्तारि मणिपेढियाओ पण्णत्ताओ। तासि णं मणिपेढिआणं उवरि चत्तारि जिणपडिमाओ सव्वरयणामईओ संपलियंकणिसन्नाओ थूभाभिमुहाओ चिट्ठंति तं जहा--रिसभा १, वद्धमाणा २, चंदाणणा ३, वारिसेणा ४,

तेसि णं चेइयथूभाणं पुरओ चत्तारि मणिपेढिआओ पण्णत्ताओ। तासि णं मणिपेढिआणं उवरिं चत्तारि चेइयरुक्खा पण्णत्ता। तेसि णं चेइयरुक्खाणं पुरओ चत्तारि मणिपेढिआओ पण्णत्ताओ। तासि णं मणिपेढियाणं उवरिं चत्तारि महिंदज्झया पण्णत्ता। तेसि णं महिंदज्झयाणं पुरओ चत्तारि णंदाओ पुक्खरिणीओ पण्णत्ताओ। तासि णं पुक्खरिणीणं पत्तेयं २ चउद्दिसिं चत्तारि वणसंडा पण्णत्ता, तं जहा--पुरत्थिमेणं दाहिणेणं पच्चत्थिमेणं उत्तरेणं--

"पुव्वेणं असोगवणं दाहिणओ होइ सत्तवण्णवणं।
अवरेणं चंपगवणं चूयवणं उत्तरे पासे। १।॥ ६७॥

छाया-नन्दीश्वरवरस्य खलु द्वीपस्य चक्रवालविष्कम्भस्य बहुमध्यदेशभागे चतुर्दिशि चत्वारोऽञ्जनकपर्वताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-पौरस्त्यः अञ्जनकपर्वतः दाक्षिणात्यः अञ्जनकपर्वतः२, पाश्चात्य अञ्जनकपर्वतः ३, औत्तराहः अञ्जनकपर्वतः ४। ते खलु अञ्जनकपर्वताः चतुरशीतिं चतुरशीतिं योजनसहस्राणि ऊर्ध्वमुच्चत्वेन, एकमेकं योजनसहस्रमुद्वेधेन, मूले दश दश योजनसहस्राणि विष्कम्भेण। तदनन्तरं च खलु मात्रया २ परिहीयमाणा २ उपरि एकमेकं योजनसहस्रं विष्कम्भेण मूले एकत्रिंशदेकत्रिंशद् योजनसहस्राणि षट् च त्रयोविंशतिं षट् च त्रयोविंशतिं योजनशतानि परिक्षेपेण, उपरि त्रीणि २ योजनसहस्राणि एकं च षट्षष्टिम् एकं च षट्षष्टिम् योजनशतानि परिक्षेपेण। मूले विस्तीर्णा मध्ये संक्षिप्ताः, उपरि तनुकाः गोपुच्छसंस्थानसंस्थिताः सर्वाञ्जनमयाः अच्छाः श्लक्ष्णाः श्लक्ष्णाः घृष्टाः मृष्टाः नीरजसः निष्पङ्काः निष्कङ्कटच्छायाः सप्रभाः समरीचिकाः सोद्‌द्योताः प्रासादीयाः दर्शनीयाः अभिरूपाः प्रतिरूपाः। तेषां खलु अञ्जनकपर्वतानामुपरि बहुसमरमणीयभूमिभागाः प्रज्ञप्ताः, तेषां खलु बहुसमरमणीयभूमिभागानां बहुमध्यदेशभागे चत्वारि सिद्धायतनानि प्रज्ञप्तानि, तानि खलु सिद्धायतनानि एकं योजनशतम् आयामेन प्रज्ञप्तानि,

पञ्चाशत् योजनानि विष्कम्भेण, द्वासप्तति योजनानि ऊर्ध्वमुच्चत्वेन, तेषां सिद्धायतनानां चतुर्दिशि चत्वारि द्वाराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–देवद्वारम् १, असुरद्वारं २ नागद्वारं ३, सुवर्णद्वारम् ४। तेषु खलु द्वारेषु चतुर्विधा देवाः परिवसन्ति, तद्यथा–देवाः १, असुराः २, नागाः ३, सुवर्णाः ४। तेषां खलु द्वाराणां पुरतः चत्वारो मुखमण्डपाः प्रज्ञप्ताः। तेषां खलु मुखमण्डपानां पुरतः चत्वारः प्रेक्षागृहमण्डपाः प्रज्ञप्ताः। तेषां खलु प्रेक्षागृहमण्डपानां बहुमध्यदेशभागे चत्वारो वज्रमया अक्षवाटकाः प्रज्ञप्ताः। तेषां खलु वज्रमयानामक्षवाटकानां बहुमध्यदेशभागे चतस्रो मणिपीठिकाः प्रज्ञप्ताः। तासां खलु मणिपीठिकानामुपरि चत्वारि सिंहासनानि प्रज्ञप्तानि। तेषां खलु सिंहासनानामुपरि चत्वारि विजयदूष्याणि प्रज्ञप्तानि। तेषां खलु विजयदूष्यकाणां बहुमध्यदेशभागे चत्वारो वज्रमया अङ्कुशाः प्रज्ञप्ताः। तेषां खलु वज्रमयेषु अङ्कुशेषु चत्वारि कुम्भिकानि मुक्तादामानि प्रज्ञप्तानि, तानि खलु कुम्भिकानि मुक्तादामानि प्रत्येकं प्रत्येकमन्यैस्तदर्द्धोच्चत्वप्रमाणमात्रैश्चतुर्भिरर्द्धकुम्भिकैर्मुक्तादामभिः सर्वतः समन्तात् संपरिक्षिप्तानि। तेषां खलु प्रेक्षागृहमण्डपानां पुरतश्चतस्रो मणिपीठिकाः प्रज्ञप्ताः। तेषां खलु मणिपीठिकानामुपरि चत्वारश्चत्वारश्चैत्यस्तूपाः प्रज्ञप्ताः। तेषां खलु चैत्यस्तूपानां प्रत्येकं २ चतुर्दिशि चतस्रो मणिपिठिकाः प्रज्ञप्ताः। तासां खलु मणिपीठिकानामुपरि चतस्रो जिनप्रतिमाः सर्वरत्नमय्यः संपल्यङ्कनिषण्णाः स्तूपाभिमुख्यस्तिष्ठन्ति, तद्यथा ऋषभा १, वर्द्धमाना २ चन्द्रानना ३, वारिसेना ४, तेषां खलु चैत्यस्तूपानां पुरतश्चतस्रो मणिपीठिकाः प्रज्ञप्ताः। तासां खलु मणिपीठिकानामुपरि चत्वारश्चैत्यवृक्षाः प्रज्ञप्ताः। तेषां खलु चैत्यवृक्षाणां पुरतश्चतस्रो मणिपीठिकाः प्रज्ञप्ताः। तासां खलु मणिपीठिकानामुपरि चत्वारो महेन्द्रध्वजाः प्रज्ञप्ताः। तेषां खलु महेन्द्रध्वजानां पुरतश्चतस्रो नन्दाः पुष्करिण्यः प्रज्ञप्ताः। तासां खलु पुष्करिणीनां प्रत्येकं चतुर्दिशि चत्वारो वनखण्डाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–पौरस्त्ये १, दाक्षिणात्ये २, पाश्चात्ये ३, उत्तरे—

" पूर्वेण–अशोकवनं, दक्षिणतो–भवति सप्तपर्णवनम्।
अपरेण चम्पकवनं, चूतवनमुत्तरे पार्श्वे ॥ १ ॥ इति ॥ सू० ६७ ॥

इस प्रकार मनुष्य क्षेत्रगत वस्तुओंमें चतुःस्थानकता कहकर अब सूत्रकार क्षेत्र साधर्म्यको लेकर आठवें नन्दीश्वर द्वीपके वस्तुओंकी

આ રીતે મનુષ્ય ક્ષેત્રગત વસ્તુઓમાં ચતુઃસ્થાનકતાનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર ક્ષેત્રસાધર્મ્યની અપેક્ષાએ આઠમાં નંદીશ્વર દ્વીપની વસ્તુઓનું ચતુઃ-

टीका–" णंदीसरवरस्स णं " इत्यादि—

द्वीपसमुद्राणां क्रमस्त्वेवमुक्तः, तथाहि—

" जंबुद्दीवे[1] लवणो,[2] धायइ[3] कालोयपुक्खरे[4] वरुणे[5] ।

खीर[6]–घय[7]–खोअ[8]–नंदी[9]–अरुणवरे[10] कुंडले[11] रुयगे ॥१॥ इति ।

छाया—जम्बूद्वीपो लवणो धातकी कालोदः पुष्करः वरुणः ।

क्षीर–घृत–क्षोद–नन्दी–अरुणवरः कुण्डलो रुचकः ॥१॥ " इति,

चतुःस्थानकताका निरूपण करते हैं ।

" णंदीसरवरस्सणं दीवस्स चक्कवालविक्खंभस्स " इत्यादि—

चक्रवाल विष्कम्भवाले नन्दीश्वर द्वीपके बीच चार दिशाओंमें चार अञ्जनगिरि पर्वत हैं, जैसे—पौरस्त्य अञ्जनक पर्वत १, दाक्षिणात्य अञ्जनक पर्वत २, पाश्चात्य अञ्जनक पर्वत ३, और औदीच्य अञ्जनक पर्वत ४ । ये चारों ८४–८४ हजार ऊँचाईवाले हैं । उनका उद्वेध एक हजार योजन है, मूलमें इनका विष्कम्भ दस हजार योजन है, तथा मात्रा मात्रासे घटते–२ ऊपरमें इनका विष्कम्भ एक हजार योजनका है ।

द्वीप समुद्रोंका क्रम—" जंबुद्दीवे लवणे " इत्यादि । सब द्वीप समुद्रोंके मध्यमें पहला जम्बूद्वीप है, यह लवण समुद्रसे वेष्टित है १ । इसके बाद धातकीखण्ड द्वीप जो कि चारों ओर कालोदसमुद्रसे घिरा है २ । इसके बाद–पुष्करद्वीप, पुष्कर समुद्रसे घिरा है ३ । इसके बाद

સ્થાનકતાની અપેક્ષાએ નિરૂપણ કરે છે—

" णंदीसरवरस्स णं दीवस्स चक्कवालविक्खंभस्स " ઇત્યાદિ—

ચક્રવાલ વિષ્કંભવાળા નંદીશ્વર દ્વીપમાં ચાર દિશામાં ચાર અંજનગિરિ આવેલા છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—પૂર્વનો અંજનક પર્વત, દક્ષિણનો અંજનક પર્વત, પશ્ચિમનો અંજનક પર્વત અને ઉત્તરનો અંજનક પર્વત. તે પ્રત્યેકની ઊંચાઈ ૮૪–૮૪ હજાર યોજનની છે અને તેમનો ઉદ્વેધ (ઉંડાઈ) એક હજાર યોજનનો છે. મૂળ ભાગમાં તેમનો વિસ્તાર દસ હજાર યોજનનો છે, અને જેમ ઊંચે જઈએ તેમ તે વિસ્તાર ઘટતો ઘટતો એક હજાર યોજન થઈ જાય છે.

દ્વીપ સમુદ્રોનો ક્રમ: " जंबुद्दीवे लवणे " ઇત્યાદિ—બધાં દ્વીપ સમુદ્રોની વચ્ચે જંબૂદ્વીપ આવેલો છે. તે લવણસમુદ્રથી વીંટળાયેલો છે. । ૧ । ત્યાર બાદ ધાતકીખંડ દ્વીપ છે. તે કાલોદ સમુદ્રથી ઘેરાયેલો છે. ।૨। ત્યારબાદ પુષ્કરદ્વીપ છે, તે પુષ્કર સમુદ્રથી ઘેરાયેલો છે. । ૩ । ત્યારબાદ વરુણદ્વીપ અને વરુણ

अत्र नन्दीश्वरो मध्यजम्बूद्वीपापेक्षयाऽष्टमत्वेन पठितः, सोऽयं नन्दीश्वरो द्वीपोऽन्यद्वीपापेक्षया प्रचुररमणीयत्वेन, उत्सवादिकारणवशाद्देवानां संमीलनसद्भावेन च वरः श्रेष्ठः। तस्यैवंविधस्य चक्रवालविष्कम्भस्य=चतुरशीति लक्षाधिकत्रिषष्ट्यधिकैकशतकोटि (१६३८४०००००) योजनप्रमाणवलयविस्तारस्य, उक्तञ्च तत्प्रमाणम्—

वरुणद्वीप और वरुण समुद्र ४। इत्यादि रूपसे द्वीप और द्वीपोंको घेरे हुवे समुद्र हैं। अन्तमें-स्वयम्भूरमण द्वीप और स्वयम्भूरमण समुद्र है। यहां ग्यारह द्वीपोंके नाम प्रकट किये गये हैं। पुष्करद्वीपके बाद क्षीरद्वीप-क्षीरसमुद्र ५, घृतद्वीप-घृतसमुद्र ६, क्षोदद्वीप-इक्षु समुद्र ७, नन्दीश्वर द्वीप-नन्दीश्वर समुद्र ८, अरुणवर द्वीप-अरुणवर समुद्र ९, कुण्डल द्वीप-कुण्डल समुद्र १० और रुचक द्वीप-रुचक समुद्र ११ इस तरहसे द्वीप और समुद्र हैं। सूत्रकारने जो यहां लवण समुद्र और कालोद समुद्र इन दोही समुद्रोंका नाम इस गाथामें प्रकट किया है। उसका कारण ढाई द्वीपमें ये दोही समुद्र हैं, यह समझानेके लिये किया है। यहां नन्दीश्वर द्वीप मध्य जम्बूद्वीपकी अपेक्षा आठवां है, इसके साथ जो 'वर' विशेषण दिया गया है, उसका कारण ऐसा है कि यह द्वीप अन्य द्वीपोंकी अपेक्षा प्रचुर रूपमें रमणीय है, तथा तीर्थंकरों के जन्म उत्सवादि कारणोंसे यहां देवोंका संमिलन होना रहता है। इसका चक्रवाल विस्तार १६३८४००००० एक अरब तिरसठ करोड चौरासी लाख योजनका है। कहा भी है "तेसट्ठंकोडिसयं" इत्यादि—

સમુદ્ર છે. । ૪ । ત્યારબાદ ક્ષીર દ્વીપ અને ક્ષીર સમુદ્ર છે. । ૫ । ત્યારબાદ ઘૃતદ્વીપ અને ઘૃતસમુદ્ર । ૬ । ક્ષોદ દ્વીપ અને ઇક્ષુ સમુદ્ર । ૭ । નંદીશ્વર દ્વીપ અને નંદીશ્વર સમુદ્ર । ૮ । અરુણુવર દ્વીપ અને અરુણુવર સમુદ્ર । ૯ । કુંડલ દ્વીપ અને કુંડલ સમુદ્ર । ૧૦ । રુચક દ્વીપ અને રુચક સમુદ્ર છે ।૧૧। ઈત્યાદિ રૂપે દ્વીપ અને દ્વીપને વીંટળાયેલા સમુદ્ર છે, છેવટે સ્વયંભૂરમણુ દ્વીપ અને સ્વયંભૂરમણુ સમુદ્ર છે.

સૂત્રકારે અહીં ગાથામાં લવણુ સમુદ્ર અને કાલોદ સમુદ્ર આ બે સમુદ્રોનાં નામ જ પ્રકટ કર્યાં છે તેનું કારણુ એ છે કે અઢી દ્વીપમાં એ બે જ સમુદ્ર છે. મધ્ય જંબૂદ્વીપથી નન્દીશ્વર દ્વીપ આઠમો દ્વીપ છે. તેને જે "વર" વિશેષણુ લગાડયુ છે તેનું કારણુ એ છે કે અન્ય દ્વીપો કરતાં આ દ્વીપ ઘણો જ રમણીય છે, ઉત્સવાદિ કારણોને લીધે ત્યાં દેવોનું આગમન થતું રહે છે. તેનો ચક્રવાલ વિષ્કંભ (પરિધિ) ૧૬૩૮૪૦૦૦૦૦ (એક અબજ, તેસઠ કરોડ અને ૮૪ લાખ) યોજનનો છે. કહ્યું પણુ છે કે "તેસટ્ઠં કોડિસયં" ઈત્યાદિ.

" तेसट्ठं कोडिसयं, चउरासीइं च सयसहस्साइं ।
नंदीसरवरदीवे, विक्खंभो चक्कवालेणं ॥१॥ " इति ।

छाया—त्रिषष्टिं कोटिशतं चतुरशीतिं च शतसहस्राणि ।
नन्दीश्वरवरद्वीपे विष्कम्भश्चक्रवालेन ॥ १ ॥

एवंविधप्रमाणस्य तस्य बहुमध्यदेशभागे चतुर्दिशि=चतसृषु दिक्षु, पौरस्त्य-दाक्षिणात्य-पाश्चात्यो-त्तराहभेदेन चत्वारोऽञ्जनकपर्वताः- अञ्जनकनामानः कृष्णवर्णाः पर्वताः प्रज्ञप्ताः । तेषु अञ्जनकपर्वतेषु प्रत्येकं पर्वत उच्चत्वेन चतुरशीति सहस्रयोजनप्रमाणः, उद्वेधेन-भूम्यन्तः स्थितभागत्वेनैकसहस्रयोजनप्रमाणः, मूलप्रदेशविष्कम्भेण च दशसहस्रयोजनप्रमाणः । तदनन्तरं च खलु मात्रया मात्रया परिहीयमाणेषु एतेषु पर्वतेषु प्रत्येकं पर्वत उपरितनभागे विष्कम्भेण एकसहस्रयोजनप्रमाणः । तथा-मूलप्रदेशे परिक्षेपेण=परिधिना त्रयोविंशत्यधिकषट्शताधिकैकत्रिंशद् (३१६२३) योजनसहस्रप्रमाणः । उपरिप्रदेशे पुनरयं परिधिना षट्षष्ट्यधिकैकशताधिकत्रिसहस्र (३१६६) योजनप्रमाणः । तथा

इस नन्दीश्वर द्वीपके बहु मध्यभागमें एक एक अञ्जनक पर्वत हैं । इस तरहसे ये चार अञ्जनक पर्वत हैं, अञ्जनका काला वर्ण होनेसे अञ्जनक पर्वतमें प्रत्येक अञ्जनक पर्वत ८४-८४ हजार योजन ऊंचा है । भूमिके भीतर इनका प्रत्येक मूल भाग एक एक हजार योजन है तथा इन सबके प्रत्येक मूल भागका विष्कम्भ १० हजार योजनका है, सो यह सब विषय ऊपरमें प्रकट कर दिया है । प्रत्येक पर्वत उपरितन भागमें मात्रासे घटता हुवा एक हजार योजनका विष्कम्भवाला हो गया है, मूल प्रदेशमें प्रत्येक पर्वत परिधिका विस्तार ३१६२३ योजनका है । तथा ऊपरी भागमें प्रत्येककी परिधि ३१६६ योजन प्रमाण है, इस तरह ये

તે નન્દીશ્વર દ્વીપના બરાબર મધ્ય ભાગમાં, ચારે દિશાઓમાં એક એક અંજનક પર્વત છે તે ચારે અંજનક પર્વતો આંજણ (અંજન) ના જેવાં કાળા વર્ણના હોવાથી તેમને અંજનક પર્વતો કહે છે. તે પ્રત્યેક અંજનક પર્વતની ૮૪ હજાર યોજનની ઊંચાઈ છે. તે પ્રત્યેકનો ઉદ્વેધ (જમીનની અંદરનો વિસ્તાર) એક હજાર યોજનનો છે અને મૂળ ભાગનો વિસ્તાર દસ હજાર યોજનનો અને ટોચનો વિસ્તાર એક હજાર યોજનનો છે તે પ્રત્યેક અંજનક પર્વતના મૂળ ભાગનો પરિધ ૩૧૬૨૩ યોજન પ્રમાણ અને ઉપરના ભાગનો પરિધ ૩૧૬૬ યોજન પ્રમાણ કહ્યો છે. આ રીતે આ

चैते पर्वता मूले विस्तीर्णाः=विस्तारवन्तः, मध्ये संक्षिप्ताः, उपरिभागे च तनुकाः= प्रतलाः अत एव गोपुच्छसंस्थानसंस्थिताः यथा गोपुच्छो मूले स्थूलः, अन्तेच तनुकस्तथा तेऽप्यञ्जनकपर्वता मूले स्थूलाः शिखरे तनुका इति गोपुच्छसंस्थान-संस्थिताः=गोपुच्छाऽऽकारवदवस्थिताः, सर्वाञ्जनमयाः-अञ्जनं-कृष्णरत्नविशेषः तदेव तन्मयाः अञ्जनमयाः, सर्वएवानन्यमयत्वेन सर्वथैवाञ्जनमयाः सर्वाञ्जनमयाः= परमकृष्णवर्णा इति भावः, उक्तं च—

" भिंगंगरुइल कज्जल अंजणधाउसरिसा विरायंति ।
गगणतलमणुलिहंता अंजणगा पव्वया रम्मा ॥१॥ "

छाया—भृङ्गाङ्गरुचिरकज्जलाञ्जनधातु सदृशा विराजन्ते ।
गगनतलमनुलिखन्तोऽञ्जनकाः पर्वता रम्याः ।१॥ " इति,

कृष्णवर्णत्वेन भृङ्गाङ्ग सदृशा रुचिरकज्जलसदृशा अञ्जनधातुसदृशाश्चैते रमणीयाः अञ्जनकपर्वता उच्चत्वेनाऽऽकाशं स्पृशन्तो विराजन्ते । इति भावः । १ । पुनस्तेकीदृशा इत्याह-' अच्छाः '-स्वच्छाः आकाशस्फटिकवत् तथा-श्लक्ष्णाः= श्लक्ष्णपरमाणुस्कन्धनिर्मिताः श्लक्ष्णसूत्रनिर्मितवस्त्रवत् तथा श्लक्ष्णाः

पर्वत मूलमें विस्तीर्ण, मध्यमें संक्षिप्त, और ऊपरमें तनुक (पतले) हैं। अत एव गोपुच्छाऽऽकार जैसे प्रतीत होते हैं । जैसे कि गोपुच्छ मूलमें मोटी, अन्तमें पतली, मध्यमें समवर्तुल संक्षिप्त हुवा करती हैं वैसा इन्हें जानना, इसीसे इनको लक्ष्यकर " गोपुच्छाऽऽकारवद्वाऽवस्थिता " गोपुच्छा-कारसंस्थानवाला ऐसा कहा है वे सब पर्वत सर्वभावसे कृष्णरत्न विशेषसा अञ्जनमय हैं । कहाभी है । " भिंगंगरुइल कज्जल " इत्यादि । कृष्णतासे भृङ्गाङ्ग (भ्रमरके अंग) सदृश, रुचिर कज्जल सदृश, अञ्जनपुञ्ज धातु सदृश हैं, फिरभी रमणीय हैं । ये ऊचाईसे गगनचुम्बी, अच्छाः आकाशस्फटिक हैं, श्लक्ष्णाः-घुटीत हुवे वस्त्र

પર્વતો મૂળ ભાગમાં વિસ્તીર્ણ, મધ્ય ભાગે સંક્ષિપ્ત અને ટોચ પાસે તનુક (અતિ સંક્ષિપ્ત) છે. તે કારણે તેઓનો આકાર ગાયના પૂંછડા જેવો લાગે છે. જેમ ગાયનું પૂંછડું મૂળ ભાગમાં જાડું, છેડે પાતળું અને મધ્યમાં સમવર્તુળ સંક્ષિપ્ત હોય છે, એવો જ આ પર્વતોનો આકાર સમજવો.

એ જ વાત સૂત્રકારે " गोपुच्छाऽऽकारवद्वाऽवस्थिताः " આ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરી છે. આ ચારે પર્વતો કૃષ્ણરત્ન (કાલાર છે) વિશેષ સમાન અંજનમય છે. કહ્યું પણ છે કે—" भिंगंगरुइलकज्जल ઇત્યાદિ. તે પર્વતોનો વર્ણ ભૃગાંગ-સમાન (ભમરાઓનાં અંગો સમાન) રુચિર, કાજળ સમાન, અને અંજન-પુંજ ધાતુ સમાન શ્યામ હોવા છતાં પણ તેઓ રમણીય લાગે છે. તેઓ ઊંચાઈની અપેક્ષાએ ગગનચુમ્બી લાગે છે, " अच्छाः " આકાશ સમાન સ્વચ્છ

घुण्टितपटवत् चिक्कणाः, तथा-घृष्टाः=घृष्टा इव घृष्टाः खरतर-शाणया घृष्टशिलावत्, तथा-मृष्टाः-कृतसम्मार्जना इव कोमलशाणया परिशोधितशिलावत्, यद्वा-मृष्टाः प्रमार्जनिकया शोधिता इव कचवरादि रहिताः, अत एव-नीरजसः-धूलिरहिताः-निर्मला इत्यर्थः, कठिनमलाभावात् धौतवस्त्रवद्वा, तथा-निष्पङ्काः-पङ्करहिताः आर्द्रमलाभावात् यद्वा-कलङ्करहिताः, तथा-निष्कङ्कटच्छायाः-कङ्कटं-कवचम्-आवरणमुपचारात् तस्मान्निष्क्रान्ता निष्कङ्कटा निरावरणा सा छाया-शोभा येषां ते तथा, निष्कलङ्क शोभा इत्यर्थः, तथा-सप्रभाः=देवानन्दजनकप्रभाव-सम्पन्नाः, यद्वा-स्वप्रभाः=स्वतःप्रभासनशीला न परतः, तथा-समरीचिकाः-किरणयुक्ताः, अतएव-सोद्द्योताः-परप्रकाशकाः, प्रासादीयाः=दर्शकानां चित्तप्रसादजनकत्वात्प्रमोदजनकाः, अभिरूपाः=मनोज्ञाऽऽकृतिकाः प्रतिरूपाः=अपूर्वच-

जैसा पालीसदार चमकीले हैं, एवं-खरतरशाणसे घृष्ट शिला जैसा हैं, मृष्टाः-कोमलशाणसे परिशोधित, संमार्जित शिला जैसा हैं, अथवा प्रमार्जनिकासे शोधित जगहसा कूडाकरकटसे रहितहैं, एवं-'नीरजसः' धूली रहीत निर्मल हैं, कठोर मलवाला वस्त्रसा स्वच्छ हैं। एवं-आर्द्र-मलके अभावसे पङ्करहित हैं। यद्वा कलङ्करहित हैं, "निष्कङ्कटच्छाया" आवरण रहित शोभावाले हैं। "सप्रभा" देवोंके आनन्दजनक प्रभा संपन्न हैं, अथवा स्वतः प्रकाशनशील हैं, परतः प्रभासमान नहीं हैं। "समरीचिकाः" किरणयुक्त हैं, अतएव "सोद्द्योताः" परप्रकाशक हैं, "प्रासादीयाः" दर्शकजनोंके चित्तमें प्रसाद-प्रमोदोत्पादक हैं, "अभिरूपाः" मनोज्ञ आकृतिवाले हैं, "प्रतिरूपाः" अपूर्व चमत्कारी एवं स्वाभाविक रमणीय अद्वितीय रूपवाले हैं। "तेसिणं" इत्यादि।

"श्लक्ष्णाः" घुटित वस्त्र समान पालीसदार अने चળકતાં છે, કઠણુમાં કઠણુ શાણુ (સરાણુ) વડે ઘસેલી શીલા સમાન છે, "मृष्टाः" કોમલ સરાણુથી પરિશોધિત (સંમાર્જિત) શિલાસમાન છે. અથવા સાવરણી વડે વાળીઝૂડીને સારૂ કરેલી જગ્યા જેવા નિર્મળ છે, "नीरजसः" ધૂળથી રહિત છે, કઠોર મળ રહિત વસ્ત્ર સમાન સ્વચ્છ છે, અને આર્દ્ર મળનો અભાવ હોવાથી કાદવ રહિત છે-અથવા કલંક રહિત છે, "निष्कङ्कटच्छायाः" આવરણ રહિત શોભાવાળાં છે, "सप्रभाः" દેવોને આનંદજનક પ્રભાસંપન્ન છે. અથવા તેઓ સ્વપ્રકાશિત છે, પરપ્રકાશિત નથી. "समरीचिका." તેઓ કિરણોથી યુક્ત છે, "सोद्द्योताः" અને તે કારણે અન્યને પ્રકાશિત કરનારા છે, "प्रासादीयाः" દર્શનીય છે, દર્શકોના ચિત્તમાં પ્રમોદજનક છે, "अभिरूवा" મનોજ્ઞ આકૃતિવાળા છે, "प्रतिरूवाः" અપૂર્વ ચમત્કારી અને સ્વાભાવિક રમણીય-અનુપમ-

मत्कारकमाकृतिकरमणीयत्वेनाद्वितीयरूपाश्च । 'तेसि णं' इत्यादि–तेषां खलु अञ्जनकपर्वतानाम् उपरि=ऊर्ध्वे बहुरमणीयभूमिभागाः बहवः=प्रभूताः अतिशयिताः समाः=निम्नोन्नतत्वरहितत्वेन तुल्याः रमणीयाः सुन्दराश्च भूमिभागा प्रज्ञप्ताः, तेषां खलु बहुसमरमणीयभूमिभागानां बहुमध्यदेशभागे चत्वारि सिद्धायतनानि सिद्धानां–देवविशेषाणामायतनानि–स्थानानि, उक्तं च हैमे—

"सिद्धो व्यासादिके देवयोनौ निष्पन्न–मुक्तयोः। नित्ये प्रसिद्धे" इति, यद्वा सिद्धानि–नित्यानि शाश्वतानिच तान्यायतनानि–स्थानानि च तथा, अत्र प्रागुक्तं प्रमाणम् । तानि खलु सिद्धायतनानि एकयोजनशतमायामेन प्रज्ञप्तानि, विष्कम्भेण=विस्तारेण तु पञ्चाशतं योजनानि ५०, ऊर्ध्वमुच्चत्वेन तु द्वासप्तर्ति ७

इन अञ्जनक पर्वतोंके ऊपर बहुसमरमणीयभूमिभाग कहे गये हैं। बहुसमरमणीय–इसलिये कहे गये हैं कि ये अतिशयित हैं, तथा निम्नता, एवं–उच्चतासे रहित होनेसे तुल्य हैं और सुन्दर होनेसे रमणीय हैं। इन बहुसमरमणीयभूमिभागोंके बहु मध्यदेशमें चार सिद्धायतन कहे गये हैं। देवविशेषोंके स्थान कहे गये हैं, हेमकोशमें "सिद्धशब्द" देव विशेषवाचक कहा गया है, जैसे–"सिद्धो व्यासादिके देवयोनौ निष्पन्न मुक्तयोः। नित्ये प्रसिद्धे० इत्यादि

अथवा—"सिद्धानि नित्यानि च–शाश्वतानि, तान्यायतनानि" इस विग्रहके अनुसार नित्य आयतनही सिद्धायतन कहे गये हैं। ये सिद्धायतन आयामकी अपेक्षा एक सौ योजन लम्बे हैं, और विष्कम्भ की अपेक्षा ५० योजन चौडे हैं। ७२ योजन ऊंचे हैं। इन सिद्धायतनों के चारों दिशाओंमें चार चार द्वार हैं, इनके नाम–१ देवद्वार १, असुर-

રૂપસંપન્ન છે, "તેસિણં" આ વિશેષણોવાળા તે અંજનક પર્વતો ઉપર બહુ-સમરમણીય ભૂમિભાગો આવેલા છે. તે ભાગો ખાડા ટેકરાથી રહિત અને અતિશય સુંદર હોવાથી તેમને "બહુસમરમણીય" કહ્યા છે. તે બહુ સમ-રમણીયભૂમિભાગોના મધ્ય ભાગમાં ચાર સિદ્ધાયતન (દેવ વિશેષોનાં સ્થાન) આવેલાં છે. હેમકોશમાં "સિદ્ધ" શબ્દને દેવવિશેષનો વાચક કહ્યો છે. જેમકે..."सिद्धो व्यासादिके देव-योनौ निष्पन्नमुक्तयोः। नित्ये प्रसिद्धे०— અથવા —"सिद्धानि नित्यानि च–शाश्वतानि, तान्यायतनानि" આ વિગ્રહ અનુ-સાર તો નિત્ય–આયતનને જ સિદ્ધાયતન કહેવામાં આવેળ છે. તે સિદ્ધાયત-નની લંબાઇ ૧૦૦ યોજનની, પહોળાઈ ૫૦ યોજનની અને ઊંચાઈ ૭૨ યોજનની કહી છે. તે સિદ્ધાયતનોની ચારે દિશાઓમાં ચાર ચાર દ્વાર છે તે

योजनानि। तेषां सिद्धायतनानां चतुर्दिशि=पूर्वादिषु चतसृषु दिक्षु चत्वारि द्वाराणि, तद्यथा-देवद्वारं १, असुरद्वारं २, नागद्वारं ३, सुपर्णद्वारं च, एतानि सार्थकनामानि। तेषु खलु द्वारेषु चतुर्विधाः=चतुष्प्रकाराः देवाः परिवसन्ति, तद्यथा-क्रमेण देवाः १, असुराः २, नागाः ३, सुपर्णाश्च ४। तेषां खलु द्वाराणां पुरतः अग्रे चत्वारो मुखमण्डपाः मुखे-अग्रिमद्वारे मण्डपाः तेषां। तेषां खलु मण्डपानां पुरतः अग्रे चत्वारः प्रेक्षागृहमण्डपाः--प्रेक्षायै-प्रेक्षणाय-दर्शनाय गृहमण्डपाः गृहाण्येव मण्डपास्तथा प्रज्ञप्ताः, तेषां प्रेक्षागृहमण्डपानां बहुमध्य-देशभागे चत्वारो वज्रमया अक्षवाटकाः=' अखाढा ' इति भाषा प्रसिद्धाः सन्ति। तेषां खलु बहुमध्यदेशभागे चतस्रो मणिपीठिकाः मणिवेदिकाः सन्ति। तासां खलु मणिपीठिकानामुपरि चत्वारि सिंहासनानि। तेषां खलु सिंहासनानामुपरि चत्वारि विजयदूष्याणि-वितानरूपाणि वस्त्राणि तेषां खलु बहुमध्यभागे चत्वारो वज्रमया अङ्कुशाः, अवलम्बनार्थं कीलकानि। तेषु खलु चत्वारि कुम्भिकमुक्ता-दामानि, कुम्भिकानि मुक्तापरिमाणविशेषाः तत्परिमिता मुक्ताः-मौक्तिकानि

द्वार २, नागद्वार ३, सुपर्णद्वार ४ ये सार्थक हैं। इन द्वारोंके प्रथम द्वारमें देव, द्वितीयमें असुर, तृतीयमें नाग, चतुर्थमें सुपर्ण ये चार प्रकारके देव रहते हैं। इन द्वारोंके सामने-आगे चार मुखमण्डप हैं, इन मण्डपोंके आगे चार प्रेक्षागृह मण्डप हैं। इनमें बैठकर देव यहांकी वस्तुओंको देखते हैं। इन प्रेक्षागृहोंके बहु मध्यदेश भागमें चार मणिपीठिकाएं हैं, उनके ऊपर चार सिंहासन हैं, उनके ऊपर चार विजयदूष्य हैं-वितान रूप वस्त्र हैं। उनके बहुमध्यदेश चार अंकुश लटकानेके लिये वज्रमय कीलिकाएं हैं, उनमें चार कुम्भिक मुक्ताओंकी मालाएं लटकती हैं, कुम्भिक मुक्ताओंका एक प्रकार परिमाण विशेष होता है, इस परिमाण

દ્વારોનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) દેવદ્વાર, (૨) અસુરદ્વાર, (૩) નાગદ્વાર અને સુપર્ણદ્વાર. આ ચારે નામો સાર્થક છે પ્રથમ દ્વારમાં દેવો, બીજામાં અસુરો, ત્રીજામાં નાગકુમારો અને ચોથામાં સુપર્ણકુમારો રહે છે તે દ્વારોની સામે આગળના ભાગમાં ચાર મુખમંડપ છે, તે મંડપોની આગળ ચાર પ્રેક્ષા-ગૃહ મંડપ છે. તેમાં બેસીને દેવો ત્યાંની વસ્તુઓને નિહાળે છે. તે પ્રેક્ષા-ગૃહોના બહુમધ્યપ્રદેશ ભાગમાં ચાર મણિપીઠિકાઓ છે, તેમના ઉપર ચાર સિંહાસન છે, તેમના ઉપર ચાર વિજયદૂષ્ય (આચ્છાદિત વસ્ત્ર) છે. તેમના બહુ મધ્યદેશ ભાગમાં ચાર અંકુશ લટકાવવાને માટે વજ્રમય ખીલીઓ છે, તેમાં કુંભિક મોતીઓની ચાર માળાઓ લટકે છે. કુંભિક મોતીઓનો એક

तासां दामानि-माल्यानि-अवलम्बितानि सन्तीति भावः तानि खलु कुम्भिक-मुक्तादामानि प्रत्येकं प्रत्येकमन्यैस्तदर्द्धोच्चत्वप्रमाणप्रमितैश्चतुर्भिरर्द्धकुम्भिकैर्मुक्तादामभिः सर्वतः समन्तात्-सर्वासु दिक्षु परिक्षिप्तानि वेष्टितानि सन्ति। तेषां खलु प्रेक्षागृहमण्डपानां पुरतः चतस्रो मणिपीठिकाः मणिमयवेदिकाः विधन्ते तासां खलु मणिपीठिकानामुपरि चत्वारश्चत्वारः चैत्यस्तूपाः-प्रतीताः प्रज्ञप्ताः तेषां खलु चैत्यस्तूपानां प्रत्येकं २ चतुर्दिशि चतस्रो मणिपीठिकाः प्रज्ञप्ताः। तासां खलु मणिपीठिकानामुपरि चतस्रो जिनप्रतिमाः-जिनाः-जित्वरा-विजय शीला देवाः, उक्तञ्च—

"जिनो जित्वरे त्रिषु" इति मेदिनी कोषः, तेषां प्रतिमाः, ताः कीदृश्यः १ इत्यादि.. सर्व रत्नमय्यः, तथा संपर्यङ्कनिषण्णाः=पद्मासनोपविष्टाः, तथा स्तूपाभिमुख्यः=चैत्यस्तूपदिक्कृतमुखाः तिष्ठन्ति-सन्ति । तासां प्रतिमानां

विशेषवाली जो मुक्ताएं होती हैं-वे कुम्भिक मुक्ताएं हैं। ये प्रत्येक कुम्भिक मुक्तादाम चारों दिशाओंमें अन्य और चार-२ अर्द्ध कुम्भिक मुक्तादामोंसे अच्छी तरह परिवेष्टित हैं। उनका प्रेक्षागृह मण्डपोंके आगे चार मणिमय वेदिकाएं हैं। उनके ऊपर चार चार चैत्यस्तूप हैं, उन प्रत्येक चैत्यस्तूपोंकी चारों दिशाओंमें चार चार मणिपीठिकाएं, और उनके ऊपर चार जिन प्रतिमाएं विजयशील देवोंकी प्रतिमाएं हैं। यहां जिन शब्दसे "जिनो जित्वरे त्रिषु" मेदिनीकोषके अनुसार विजयशील देव गृहीत हुवे हैं, जिनेन्द्रदेवकी प्रतिमाएं नहीं। ये जिन प्रतिमाएं सर्व प्रकारसे रत्नमय हैं तथा पद्मासनसे उपविष्ट हैं। तथा इनके मुख चैत्यस्तूपकी ओर हैं। इन प्रतिमाओंके ऋषभ १, वर्धमान

પ્રકાર પરિણામ વિશેષરૂપ હોય છે. તે પરિણામ વિશેષવાળી જે મુક્તાઓ હોય છે તેમને કુંભિક મુક્તાઓ કહે છે. તે પ્રત્યેક કુંભિક મુક્તાદામ ચારે દિશાઓમાં બીજા ચાર ચાર કુંભિક મુક્તાદામોથી સુંદર રીતે પરિવેષ્ટિત છે. તે પ્રેક્ષાગૃહ મંડપોની આગળ ચાર મણિમય વેદિકાઓ છે તેમના ઉપર ચાર ચાર ચૈત્યસ્તૂપ છે, તે પ્રત્યેક ચૈત્યસ્તૂપની ચારે દિશામાં ચાર ચાર મણિ પીઠિકાઓ છે, તે મણિપીઠિકાઓ ઉપર ચાર જિનપ્રતિમાઓ (વિજયશીલ દેવોની પ્રતિમાઓ) છે. અહીં 'જિન" પદ દ્વારા "जिनो जित्वरे त्रिषु" મેદિનીકોષ અનુસાર વિજયશીલ દેવ ગૃહીત થયેલ છે-જિનેન્દ્ર દેવ ગૃહીત થયા નથી એટલે કે વિજયશીલ દેવોની તે પ્રતિમાઓ છે. તે જિનપ્રતિમાઓ સંપૂર્ણતઃ રત્નમય છે, પદ્માસન યુક્ત છે અને તેમનાં મુખ ચૈત્યસ્તૂપ તરફ

नामान्याह 'तंजहा' इत्यादि, तद्यथाः ऋषभा १, वर्धमाना २, चन्द्रानना, ३, वारिषेणाश्चेति। तेषां खलु चैत्यस्तूपानां पुरतः चतस्रो मणिपीठिकाः। तासां खलु चैत्यवृक्षाणां पुरतःचतस्रो मणिपीठिकाः, तासामुपरि चत्वारो महेन्द्रध्वजाः सन्ति। तेषां पुरतः चतस्रो नन्दाः—नन्दानाम्न्यः पुष्करिण्यः सार्वदिका जलाशयविशेषाः सन्ति। तासां खलु पुष्करिणीनां प्रत्येकम्—एकैकस्याः पुष्करिण्याः चतुर्दिशि चत्वारो वनखण्डा विद्यन्ते, तद्यथा—पौरस्त्ये १, दाक्षिणात्ये २, पाश्चात्ये ३, उत्तरे ४। तत्र—पूर्वस्यां दिशि अशोकवनं, दक्षिणस्यां दिशि सप्तपर्णवनं—सप्त पर्णानि—येशां ते सप्तपर्णाः—वृक्षविशेषा स्तेषां वनम्, पश्चिमदिशि चम्पकवनं-चम्पापुष्पवृक्षवनम् उत्तरे पार्श्वे चूतवनम्—आम्रवणम् अस्ति।१। इति गाथार्थः ॥सू० ६७॥

अथाञ्जनपर्वतानां वक्तव्यतामाह—

मूलम्—तत्थ णं जे से पुरत्थिमिल्ले अंजणगपव्वए तस्स णं चउद्दिसिं चत्तारि णंदाओ पुक्खरिणीओ पण्णत्ताओ, तं जहा—णंदुत्तरा १ णंदा २, आणंदा ३, णंदिवद्धणा ४। ताओ णंदाओ पुक्खरिणीओ एगं जोयणसयसहस्सं आयामेणं, पन्नासं जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं दस जोयणसयाइं उव्वेहेणं तासि णं पुक्ख-

---

२, चन्द्रानन ३, वारिषेण ४ नाम हैं, इन चैत्यस्तूपोंके आगे चार मणिपीठिकाएं हैं। इन मणिपीठिकाओंके ऊपर चार चैत्यवृक्ष हैं, इनके आगे चार मणिपीठिकाएं हैं, इनके ऊपर चार महेन्द्रध्वज हैं। उनके आगे चार नन्दा नामकी पुष्करिणियां वावडियां हैं, इन पुष्करिणियोंमेंसे प्रत्येक पुष्करिणीकी चारों दिशाओंमें चार वनखण्ड हैं, पूर्व दिशामें अशोकवन १, दक्षिणमें सप्तपर्ण वन २, सप्तपर्ण वृक्ष सात पत्तोंवाला होता है। पश्चिममें चम्पकवन ३, उत्तरमें आम्रवन हैं ४ ॥सू० ६७॥

છે. તે પ્રતિમાઓનાં નામ (૧) ઋષભ, (૨) વર્ધમાન, (૩) ચન્દ્રાનન અને (૪) વારિષેણ છે તે ચૈત્યસ્તૂપો પાસે ચાર મણિપીઠીકાઓ છે અને તે મણિપીઠિકાઓ ઉપર ચાર ચૈત્યવૃક્ષ છે તેમની આગળ ચાર મણિપીઠિકાઓ છે, તેમની ઉપર ચાર મહેન્દ્રધ્વજ છે. તેમની આગળ ચાર નન્દા નામની પુષ્કરણીઓ (વાવ) છે. તે પ્રત્યેક પુષ્કરણીની ચારે દિશામા ચાર વનખંડ છે. પૂર્વ દિશામાં અશોકવન, દક્ષિણમાં સપ્તપર્ણવન, (સપ્તપર્ણ વૃક્ષને સાત પાન હોય છે), પશ્ચિમમાં ચંપકવન અને ઉત્તરમાં આમ્રવન છે. ॥ સૂ. ૬૭ ॥

रिणीणं पत्तेयं२ चउद्दिसिं चत्तारि तिसोवाणपडिरूवगा पन्नत्ता। तेसि णं तिसोवाणपडिरूवगाणं पुरओ चत्तारि तोरणा पण्णत्ता, तं जहा–पुरत्थिमेणं दाहिणेणं पच्चत्थिमेणं उत्तरेणं। तासि णं पुक्खरिणीणं पत्तेयं २ चउद्दिसिं चत्तारि वणसंडा पण्णत्ता, तं जहा–पुरओ, दाहिणेणं, पच्चत्थिमेणं, उत्तरेणं,

गाहा–" पुव्वेण असोगवणं दाहिणओ होइ सत्तवण्णवणं।
अवरेण चंपगवणं चूयवणं उत्तरे पासे ॥ "

तासि णं पुक्खरिणी णं बहुमज्झदेसभागे चत्तारि दहिमुहगपव्वया पण्णत्ता। ते णं दहिमुहगपव्वया चउसट्ठिं जोयणसहस्साइं उड्ढं उच्चत्तेणं, एगं जोयणसहस्सं उव्वेहेणं, सव्वत्थ समा पल्लगसंठाणसंठिया, दसजोयणसहस्साइं विक्खंभेणं, एक्कतीसं जोयणसहस्साइं छच्च तेवीसे जोयणसए परिक्खेवेणं, सव्वरयणामया अच्छा जाव पडिरूवा। तेसि णं दहिमुहपव्वयाणं उवरिं बहुसमरमणिज्जा भूमिभागा पण्णत्ता, सेसं जहेव अंजणगपव्वयाणं तहेव निरवसेसं भाणियव्वं। जाव चूयवणं उत्तरे पासे "॥ सू० ६८ ॥

छाया—तत्र खलु यः स पौरस्त्योऽञ्जनकपर्वतः तस्य खलु चतुर्दिशि चतस्रो नन्दाः पुष्करिण्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–नन्दोत्तरा १, नन्दा २, आनन्दा ३, नन्दिवर्धना ४। ता नन्दाः पुष्करिण्य एकं योजनशतसहस्रमायामेन पञ्चाशतं योजनसहस्राणि विष्कम्भेण, दश योजनशतानि उद्वेधेन। तासां खलु पुष्करिणीनां प्रत्येकं २ चतुर्दिशि चत्वारः त्रिसोपानप्रतिरूपकाणि प्रज्ञप्तानि। तेषां खलु त्रिसोपानप्रतिरूपकाणां पुरतश्चत्वारि तोरणानि, प्रज्ञप्तानि तद्यथा-पौरस्त्ये दाक्षिणत्ये पाश्चात्त्ये उत्तरे। तासां खलु पुष्करिणीनां प्रत्येकं२ चतुर्दिशि चत्वारो वनखण्डाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–पुरतः दक्षिणतः

पाश्चात्ये उत्तरे। गाथा-पूर्वेण अशोकवनं दक्षिणतो भवति सप्तपर्णवनम्। अपरस्मिन् चम्पकवनं चूतवनमुत्तरे पार्श्वे। तासां खलु पुष्करिणीनां बहुमध्यदेशभागे चत्वारो दधिमुखपर्वताः प्रज्ञप्ताः। ते खलु दधिमुखपर्वताः चतुःषष्टिं योजनसहस्राण्यूर्ध्व-मुच्चत्वेन, एकं योजनसहस्रमुद्वेधेन, सर्वत्र समाः पल्यङ्कसंस्थानसंस्थिताः, दश योजनसहस्राणि विष्कम्भेण, एकत्रिंशतं योजनसहस्राणि षट् त्रयोविंशतिं योजन-शतानि परिक्षेपेण, सर्वरत्नमयाः अच्छा यावत् प्रतिरूपाः। तेषां खलु दधिमुखपर्व-तानामुपरि बहुसमरमणीया भूमिभागाः प्रज्ञप्ताः, शेषं यथैव अञ्जनकपर्वतानां तथैव निरवशेषं भणितव्यं, यावत् "चूतवनमुत्तरे पार्श्वे"।

टीका—"तत्थ णं" इत्यादि-तत्र=नन्दीश्वरस्य बहुमध्यदेशभागे यः स पौरस्त्यः पूर्वदिग्भवोऽञ्जनकपर्वतोऽस्ति तस्य पर्वतस्य खलु चतुर्दिशि चतस्रो नन्दाः पुष्क-रिण्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-नन्दोत्तरा १, नन्दा २, आनन्दा ३, नन्दिवर्धना ४। ताः=अनन्तरोक्ताः नन्दाः-सामान्येन नन्दापदव्यपदेश्याश्चतस्रः पुष्करिण्यः आयामेन दैर्घ्येण एकं योजनशतसहस्रम्=एकलक्षयोजनानि विष्कम्भेण-विस्तारेणतु पञ्चा-शतं योजनसहस्राणि, उद्वेधेन-गाम्भीर्येण दश योजनशतानि सन्ति। तासां खलु पुष्करिणीनां प्रत्येकम्-एकैकस्याः पुष्करिण्याश्चतुर्दिशि चत्वारि त्रिसोपानप्रतिरूप-काणि-त्रयाणां एकस्यां दिशि द्वारसंभवास्त्रिदिगभिमुखानां त्रिसंख्यकानां सोपाना-नाम्-अवतरणाऽऽरोहणमार्गाणां समाहारः त्रिसोपानं-सोपानपङ्क्तित्रयं तद्बहुत्वे त्रिसोपानानि-प्रत्येकं दिशि तिस्रः २ सोपानपङ्क्तयः सन्तीति चतुर्दिशि द्वादश

अञ्जन पर्वतोंकी वक्तव्यता—

टीकार्थ-"तत्थ णं जे से पुरत्थिमिल्ले" इन अञ्जन पर्वतोंमें जो अञ्जन पर्वत पूर्व दिशामें है, उसके चारों दिशाओंमें नन्दा पुष्करिणियां हैं। नन्दोत्तरा १, नन्दा २, आनन्दा ३, नन्दिवर्धना ४, ये आयामकी अपेक्षा एक लाख योजन लम्बी हैं और विष्कम्भ-चौडाई पचास हजार योजन हैं, गहराई एक हजार योजनकी है। प्रत्येक पुष्करिणियोंके चारों दिशाओंमें

અંજન પર્વતોનું વર્ણન—

"तत्थणं जे से पुरत्थिमिल्ले" ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ-આ ચાર અંજન પર્વતોમાંનો જે પૂર્વ દિશામાં આવેલો અંજન પર્વત છે તેનું વિશેષ વર્ણન—તેની ચારે દિશાઓમાં (૧) નન્દોત્તરા, (૨) નન્દા, (૩) આનન્દા અને (૪) નન્દિવર્ધના નામની ચાર નન્દા પુષ્કરિણીઓ છે. તેમની લંબાઈ એક લાખ યોજન, પહોળાઈ એક પચાસ હજાર યોજન અને ઊંડાઇ એક હજાર યોજન કહી છે.- પ્રત્યેક પુષ્કરિણીની ચારે દિશાઓમાં ત્રણ

सोपानपङ्क्तयः एकस्याः पुष्करिण्याः, चतसृणां तु अष्टचत्वारिंशत् । प्रतिरूपाण्येव प्रतिरूपकाणि–अपूर्वचमत्कारकशिल्पकलाऽऽकलितत्वेनाद्वितीयरूपाणि च तानि त्रिसोपानानि चेति विग्रहे विशेषणसमासः, तत्र प्रतिरूपकशब्दस्य प्राकृतत्वात्पर-प्रयोगः । एकैकस्यां पुष्करिण्यां त्रिदिगभिमुखानि सुन्दरसोपानपङ्क्तित्रयाणि चत्वारि २ सन्तीति निर्गलितोऽर्थः, तेषां खलु त्रिसोपानप्रतिरूपकाणां पुरतश्चत्वा-रस्तोरणाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा पौरस्त्येन १, दक्षिणेन २, पाश्चात्येन ३, उत्तरेण ४। तासां खलु पुष्करिणीनां प्रत्येकम्–एकैकस्याश्चतुर्दिशि चत्वारो वनखण्डाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–पुरतः १, दक्षिणतः २, पाश्चात्येन ३, उत्तरेण ४ च । तत्र पूर्वेण–अशोक-वनं दक्षिणेन–सप्तपर्णवनम्, पश्चिमेन–चम्पकवनम्, उत्तरेण–आम्रवणम्, एत-देवाऽऽह–" पुव्वेण असोगवणं जाव चूयवणं उत्तरे पासे " इति । तासां खलु पुष्करिणीनां बहुमध्यदेशभागे चत्वारो दधिमुखपर्वताः–दधीव शुक्लवर्णं मुखं शिखरं येषां ते दधिमुखाः रजतमयत्वेन दधिसदृशशिखराः ते च ते पर्वताश्च तथा, उक्तंच––

तीन तीन सोपानपंक्तियां हैं, इन अडतालीस ४८ सोपानोंसे यहां देवगण आते जाते हैं, इन्हें जो प्रतिरूपक विशेषण दिया है–उसका तात्पर्य है कि चमत्कारी शिल्पकलासे युक्त हैं, इसलिये अद्वितीय हैं। इन त्रिसोपानप्रतिरूपकोंके आगे चार तोरण पूर्वादि दिशाओंमें हैं। और प्रत्येक दिशामें चारोंके एक एक वनखण्ड हैं, अशोकवन १, सप्तपर्ण २ चम्पक३, आम्रवण४, यही बात पुव्वेण असोगवणं-इत्यादि गाथासे प्रकट है।

इन पुष्करिणियोंके बहुमध्यदेशभागमें चार दधिमुख पर्वत हैं, इनके शिखर दधिजैसे शुक्ल हैं–अतः ये दधिमुख हैं, रत्नमय हैं। कहा भी है–" संखदगविमल–निम्मल इत्यादि ये दधिमुख शंख

ત્રણ સોપાન પંક્તિઓ છે. આ સોપાનોની મદદથી દેવગણ ત્યાં અવર જવર કરે છે. તે સોપાનોને ' પ્રતિરૂપક ' વિશેષણ યોજવાનું કારણ એ છે કે તેઓ ચમત્કારી શિલ્પકલાથી યુક્ત હોવાને લીધે અદ્વિતીય છે. આ ત્રણ સોપાન પ્રતિરૂપકોની સામે પૂર્વાદિ દિશાઓમાં ચાર તોરણ છે અને પ્રત્યેકની ચારે દિશામાં એક એક વનખંડ છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) અશોકવન (૨) સપ્તપર્ણવન, (૩) ચંપકવન અને (૪) આમ્રવન. એ જ વાત " पुव्वेण असोगवणं " ઇત્યાદિ ગાથા દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવી છે.

તે પુષ્કરિણીઓના બહુ મધ્યદેશ ભાગમાં ચાર દધિમુખ પર્વત છે. તેમનાં શિખરો દહીં સમાન શ્વેત છે, તેથી તેમને દધિમુખ કહ્યાં છે તેઓ રત્નમય છે. કહ્યું

"संखदगविमलनिम्मल दहिघणगोखीरहारसंकासा।
गगणतलमणुलिहंता सोहंते दहिमुहा रम्मा।१।"

छाया--"शङ्खदकविमलनिर्मलदधिघनगोक्षीर (मुक्ता) हारसङ्काशाः।
गगनतलमनुलिखन्तः शोभन्ते दधिमुखा रम्याः।१।" इति,

प्रज्ञप्ताः, ते खलु दधिमुखकपर्वताश्चतुःषष्टिं योजनसहस्राणि ऊर्ध्वमुच्चत्वेन, एकं योजनसहस्रम्-उद्वेधेन=गाम्भीर्येण, सर्वत्र समाः-समाना, पल्यङ्कसंस्थानसंस्थिताः-पल्यङ्काः प्रसिद्धाः, तेषां संस्थानेनाऽऽकारेण संस्थिताः=अवस्थिताः, विष्कम्भेण-विस्तारेण दश योजनसहस्राणि, परिक्षेपेण-परिधिना त्रयोविंशत्यधिकषट् शताधिकैकत्रिंशत्सहस्रयोजनानि, सर्वरत्नमया अच्छाः 'यावत्' इति पदेन "श्लक्ष्णाः श्लक्ष्णाः घृष्टाः मृष्टाः नीरजसः निष्पङ्काः निष्कङ्कटच्छायाः सप्रभाः समरीचिकाः सोद्योताः प्रासादीयाः दर्शनीया अभिरूपाः" एते ग्राह्याः, एषां व्याख्याऽस्मिन्नेव सूत्रे गता। तेषां खलु दधिमुखकपर्वतानामुपरि बहुसमरमणीयाः भूमिभागाः प्रज्ञप्ताः, शेषं यथैवाञ्जनकपर्वतानां सिद्धायतनेभ्यआरभ्योत्तरे पार्श्वे आम्रवणपर्यन्तं वस्तुजातमुक्तं तथैव निरवशेषं-सर्वं दधिमुखकपर्वतेष्वपि भणितव्यम्।॥ सू० ६८ ॥

और पानी के जैसा उज्ज्वल हैं ये पर्वत ६० हजार योजन ऊंचे, एक हजार योजन उद्वेध-गहरे आकारसे पल्यङ्क जैसे, १० हजार योजन विष्कम्भ चौडे एक समान हैं, इनकी परिधि ३१६२३ योजन है। ये पर्वत समस्त रूपसे रत्नमय हैं, अच्छ [स्वच्छ] हैं, यावत्-श्लक्ष्ण हैं, घृष्ट, मृष्ट, नीरज, निष्पङ्क, निष्कङ्कटच्छाय सप्रभ समरीचिकसोद्योत, प्रासादीय, दर्शनीय, अभिरूप और प्रतिरूप हैं। इन पदोंकी व्याख्या ६५ वें सूत्रमें की गई है। दधिमुख पर्वतके ऊपर बहुसमरमणीय भूमिभाग हैं, अवशिष्ट कथन अञ्जन पर्वतोंके सिद्धायतनोंसे आम्रवन तक के वर्णन जैसा है॥ सू० ६८ ॥

પણ છે કે-"संखदगविमलनिम्मल" ઇત્યાદિ. શંખ અને પાણી જેવા નિર્મલ તે દધિમુખ પર્વતોની ઊંચાઇ ૬૦ હજાર યોજનની, ઉદ્વેધ (ઊંડાઇ) એક હજાર યોજનની, ૧૦ હજાર યોજનનો વિષ્કંભ, એક સરખી પહોળાઇ અને પલ્યંકના જેવો આકાર છે તેમની પરિધિ ૩૧૬૨૩ યોજનની છે. તે પર્વતો સમસ્ત રૂપે રત્નમય છે, અચ્છ, શ્લક્ષ્ણ, ઘૃષ્ટ, મૃષ્ટ, નીરજ, નિષ્પંક, નિષ્કંકટચ્છાય, સપ્રભ, સમરીચિક, સોદ્યોત, પ્રાસાદીય, દર્શનીય, અભિરૂપ અને પ્રતિરૂપ છે. આ પદોનો અર્થ ૬૫ માં સૂત્રમાં આપ્યો છે. દધિમુખ પર્વતોપર બહુસમ રમણીય

मूलम्–तत्थ णं जे से पच्चत्थिमिल्ले अंजणगपव्वए तस्स णं चउद्दिसिं चत्तारि णंदाओ पुक्खरिणीओ पण्णत्ताओ, तं जहा–णंदिसेणा१, अमोहा२, गोथूभा३, सुदंसणा४। सेसं तं चेव तहेव दहिमुहगपव्वया तहेव सिद्धाययणा जाव वणसंडा ।सू०६९॥

छाया—तत्र खलु यः स पाश्चात्योऽञ्जनकपर्वतः तस्य खलु चतुर्दिशि चतस्रो नन्दाः पुष्करिण्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–नन्दिषेणा १, अमोघा २, गोस्तूपा ३, सुदर्शना ४। शेषं तदेव, तथैव दधिमुखकपर्वतास्तथैव सिद्धायतनानि यावद् वनखण्डाः ॥

टीका—" तत्थ णं " इत्यादि—तत्र–नन्दीश्वरस्य द्वीपस्य बहुमध्यदेशभागे खलु यः स पाश्चात्योऽञ्जनकपर्वतः, तस्य–पर्वतस्य खलु चतुर्दिशि चतस्रो नन्दाः पुष्करिण्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–नन्दिषेणा १, अमोघा २, गोस्तूपा ३, सुदर्शना ४ ४ चेति, शेषं तदेव–पूर्ववदेव विज्ञेयम् । एवं दधिमुखपर्वतवर्णनं सिद्धायतनवर्णनं च वनखण्डवर्णनपर्यन्तं बोध्यम् ॥ सू० ६९ ॥

तत्थ णं जे से पच्चत्थिमिल्ले अंजणपव्वए–इत्यादि.

टीकार्थ–नन्दीश्वर द्वीपके बहुमध्यदेशभागमें पश्चिम दिशाकी ओर जो अञ्जन पर्वत है, उसकी चारों दिशाओंमें नन्दिषेणा १, अमोघा २, गोस्तूपा ३ और सुदर्शना ४। ये चार नन्दा पुष्करिणी (बावडियां) हैं। " सेसं तंचेव " इत्यादि. बाकीका और सब कथन दधिमुख पर्वतके वनखण्ड पर्यन्त जैसा सिद्धायतनसे लेकर वनखण्ड तक कर लेना चाहिये ॥ सू० ६९ ॥

तत्थ णं जे से उत्तरिल्ले अंजणगपव्वए–इत्यादि ।

ભાગ છે. બાકીનું કથન અંજન પર્વતોના સિદ્ધાયતનોથી લઈને આશ્રવન પર્યન્તના કથન પ્રમાણે સમજવું. ॥ સૂ. ૬૮ ॥

ટીકાર્થ–" तत्थणं जे से पच्चत्थिमिल्ले अंजणपव्वए " ઈત્યાદિ—

નન્દીશ્વર દ્વીપના બહુમધ્યદેશ ભાગમાં પશ્ચિમ દિશા તરફ જે અંજન પર્વત છે તેની ચારે દિશાઓમાં નન્દિષેણા, અમોઘા, ગોસ્તૂપા અને સુદર્શના નામની ચાર નન્દા પુષ્કરિણીઓ (વાવ) છે. " सेसं तं चेव " બાકીનું સમસ્ત કથન ઉપર મુજબ સમજવું એટલે કે દધિમુખ પર્વતોનુ કથન અને સિદ્ધાયતનથી લઈને આશ્રવન પર્યન્તનું સમસ્ત કથન અહીં પણ ગ્રહણ કરવું જોઈએ.॥સૂ. ૬૯॥

मूलम्–तत्थ णं जे से उत्तरिल्ले अंजणगपव्वए तस्स णं चउदिसिं चत्तारि णंदाओ पुक्खरिणीओ पण्णत्ताओ, तं जहा–विजया १, वेजयंती २, जयंती ३, अपराजिया ४। ताओ णं पुक्खरिणीओ एगं जोयणसयसहस्सं तं चेव पमाणं तहेव दहिमुहगपव्वया तहेव सिद्धाययणा जाव वणसंडा ॥सू० ७०॥

छाया—तत्र खलु यः स औत्तराहोऽञ्जनकपर्वतः तस्य खलु चतुर्दिशि चतस्रो नन्दाः पुष्करिण्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–विजया १, वैजयन्ती २, जयन्ती ३, अपराजिता ४, ताः खलु पुष्करिण्यः एकं योजनशतसहस्रं तदेव प्रमाणं तथैव दधिमुखपर्वताः तथैव सिद्धायतनानि यावद् वनखण्डाः।

टीका—"तत्थ णं जे से" इत्यादि—तत्र–नन्दीश्वरद्वीपस्य बहुमध्यदेशभागे खलु यः औत्तराहोऽञ्जनकपर्वतः, तस्य–पर्वतस्य खलु चतुर्दिशि चतस्रो नन्दाः पुष्करिण्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा–विजया १, वैजयन्ती २, जयन्ती ३, अपराजिता ४ चेति। ताः–विजयादयः खलु पुष्करिण्यः एकं योजनशतसहस्रमायामेनेत्यादि तदेव–पूर्वोक्तमेव प्रमाणम्–आयामविष्कम्भोद्वेधप्रमाणमिति, तथैव–पूर्वोक्तप्रकारेणैव दधिमुखकपर्वताः, तथैव 'सिद्धायतनानि' इत्यारभ्य वनखण्डपर्यन्त वस्तुजातं भणनीयम् ॥ सू० ७०॥

टीकार्थ-नन्दीश्वर द्वीपके बहु मध्यदेश भागमें जो उत्तरकी ओर अञ्जनक पर्वत है, उसकी चारों दिशाओंमें विजया–वैजयन्ती–जयन्ती–अपराजिता ये चार पुष्करिणी–वावडियाँ एक लाख योजन आयामवाली हैं, इत्यादि पूर्वोक्त आयाम–विष्कम्भ और उद्वेधका जैसा दधिमुख पर्वत है, सिद्धायतन है आदि आदि वर्णन वनखण्ड तकका यहाँ कर लेना। ॥ सू० ७० ॥

"तत्थ णं जे से उत्तरिल्ले अंजणगपव्वए" ઈત્યાદિ—

ટીકાર્થ–નન્દીશ્વર દ્વીપના બહુમધ્યદેશ ભાગની ઉત્તરે જે અંજન પર્વત છે તેની ચારે દિશાઓમાં વિજયા, વૈજયન્તી, જયન્તી અને અપરાજિતા નામની ચાર પુષ્કરિણીઓ (વાવડીઓ) છે તેમનો આયામ (લંબાઈ) એક લાખ યોજનનો છે, ઈત્યાદિ પૂર્વોક્ત કથન, દધિમુખ પર્વતોનું કથન અને સિદ્ધાયતનોથી લઈને વનખંડ પર્યન્તનું કથન અહીં પણ પૂર્વોક્ત કથન અનુસાર સમજી લેવું.

मूलम्—णंदीसरवरस्स णं दीवस्स चक्कवालविक्खंभस्स बहुमज्झदेसभागे चउसु विदिसासु चत्तारि रइकरगपव्वया पण्णत्ता, तं जहा—उत्तरपुरत्थिमिल्ले रइकरगपव्वए, दाहिणपुरत्थिमिल्ले रइकरगपव्वए, दाहिणपच्चत्थिमिल्ले रइकरगपव्वए, उत्तरपच्चत्थिमिल्ले रइकरगपव्वए। ते णं रइकरगपव्वया दस जोयणसयाइं उड्ढं उच्चत्तेणं, दस गाउयसयाइं उव्वेहेणं, सव्वत्थसमा झल्लरिसंठाणसंठिया, दसजोयणसहस्साइं विक्खंभेणं, एक्कतीसं जोयणसहस्साइं छच्च तेवीसे जोयणसए परिक्खेवेणं, सव्वरयणामया, अच्छा जाव पडिरूवा। तत्थ णं जे से उत्तरपुरत्थिमिल्ले रइकरगपव्वए, तस्स णं चउद्दिसिं ईसाणस्स देविंदस्स देवरन्नो चउण्हमग्गमहिसीणं जंबुद्दीवप्पमाणाओ चत्तारि रायहाणीओ पण्णत्ताओ, तं जहा—णंदुत्तरा १, णंदा २, उत्तरकुरा ३, देवकुरा ४, कण्हाए १, कण्हराईए २, रामाए ३, रामरक्खियाए ४। तत्थ णं जे से दाहिणपुरत्थिमिल्ले रइकरगपव्वए, तस्स णं चउद्दिसिं सक्कस्स देविंदस्स देवरन्नो चउण्हमग्गमहिसीणं जंबूदीवप्पमाणाओ चत्तारि रायहाणीओ पण्णत्ताओ, तं जहा—समणा १, सोमणसा २, अच्चिमाली ३, मणोरमा ४, पउमाए १, सिवाए २, सईए ३, अंजूए ४। तत्थ णं जे से दाहिणपच्चत्थिमिल्ले रइकरगपव्वए, तत्थ णं चउद्दिसिं सक्कस्स देविंदस्स देवरन्नो चउण्हमग्गमहिसीणं जंबुद्दीवप्पमाणमेत्ताओ चत्तारि रायहाणीओ पण्णत्ताओ, तं जहा—भूया १, भूयवडेंसा

२ गोथूभा ३, सुदंसणा ४, अमलाए १, अच्छराए २, णवमियाए ३, रोहिणीए ४। तत्थ णं जे से उत्तरपच्चत्थिमिल्ले रइकरगपव्वए तत्थ णं चउद्दिसिं ईसाणस्स देविंदस्स देवरन्नो चउण्हमग्गमहिसीणं जंबुदीवप्पमाणमित्ताओ चत्तारि रायहाणीओ पण्णत्ताओ, तं जहा—रयणा १, रयणुच्चया २, सव्वरयणा ३, रयणसंचया ४, वसूए १, वसुगुत्ताए २, वसुमित्ताए ३ वसुन्धराए ४। ॥ सू० ७१ ॥

छाया—नन्दीश्वरवरस्य खलु द्वीपस्य चक्रवालविष्कम्भस्य बहुमध्यदेशभागे चतसृषु विदिक्षु चत्वारो रतिकरकपर्वताः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—उत्तरपौरस्त्यो रतिकरपर्वतः १, दक्षिणपौरस्त्यो रतिकरकपर्वतः २, दक्षिणपाश्चात्यो रतिकरकपर्वतः ३, उत्तरपाश्चात्यो रतिकरकपर्वतः ४। ते खलु रतिकरपर्वता दश योजनशतानि ऊर्ध्वमुच्चत्वेन, दश गव्यूतशतानि उद्वेधेन, सर्वत्र समः झल्लरीसंस्थानसंस्थितः दश योजनसहस्राणि विष्कम्भेण, एकत्रिंशतं योजनसहस्राणि षट् च त्रयोविंशानि योजनशतानि परिक्षेपेण, सर्वरत्नमयाः अच्छाः यावत् प्रतिरूपाः।

तत्र खलु यः स उत्तरपौरस्त्यो रतिकरकपर्वतः, तस्य खलु चतुर्दिशि ईशानस्य देवेन्द्रस्य देवराजस्य चतसृणामग्रमहिषीणां जम्बूद्वीपप्रमाणाश्चतस्रो राजधान्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—नन्दोत्तरा १, नन्दा २, उत्तरकुरवः ३, देवकुरवः ४। कृष्णायाः १, कृष्णराज्याः २, रामायाः ३, रामरक्षितायाः ४।

तत्र खलु यः स दक्षिणपौरस्त्यो रतिकरकपर्वतः, तस्य खलु चतुर्दिशि शक्रस्य देवेन्द्रस्य देवराजस्य चतसृणामग्रमहिषीणां जम्बूद्वीपप्रमाणाश्चतस्रो राजधान्यः प्रज्ञप्ताः तद्यथा—समनाः १, सौमनसा २, अर्चिमालिनी ३, मनोरमा ४, पद्मायाः १, शिवायाः २, सत्याः ३, अञ्जवाः ४।

तत्र खलु यः स उत्तरपाश्चात्यो रतिकरकपर्वतः, तत्र खलु चतुर्दिशि शक्रस्य देवेन्द्रस्य देवराजस्य चतसृणामग्रमहिषीणां जम्बूद्वीपप्रमाणमात्राश्चतस्रो राजधान्यः प्रज्ञप्ताः तद्यथा—भूता १, भूतावतंसा २, गोस्तूपा ३, सुदर्शना ४, अमलायाः १, अप्सरसः २, नवमिकायाः ३, रोहिण्याः ४।

तत्र खलु यः स उत्तरपाश्चात्यो रतिकरकपर्वतः, तत्र खलु चतुर्दिशि ईशानस्य देवेन्द्रस्य देवराजस्य चतसृणामग्रमहिषीणां जम्बूद्वीपप्रमाणमात्राश्चतस्रो राजधान्यः प्रज्ञप्ताः तद्यथा—रत्ना १, रत्नोच्चया २, सर्वरत्ना ३, रत्नसंचया ४, वस्वाः १, वसुगुप्तायाः २, वसुमित्रायाः ३, वसुन्धरायाः ४ ॥ सू० ७१ ॥

टीका—" णंदीसरवरस्स णं " इत्यादि–नन्दीश्वरवरस्य खलु द्वीपस्य चक्रवालविष्कम्भस्य–वलयविस्तारस्य बहुमध्यदेशभागे चतसृषु विदिक्षु–पूर्वोत्तराद्यासु चत्वारो रतिकरकपर्वताः–रतिः–रमणं क्रियतेऽत्रेति रतिकराः क्रीडास्थानानि, त एव रतिकरकाः, ते च ते पर्वताश्च रतिकरकपर्वताः प्रज्ञप्ताः तद्यथा–उत्तरपौरस्त्यः ईशानकोणस्थः रतिकरकपर्वतः १, दक्षिणपौरस्त्यः अग्निकोणस्थो रतिकरकपर्वतः २, दक्षिणपाश्चात्यः–नैर्ऋत्यकोणस्थो रतिकरकपर्वतः ३, उत्तरपाश्चात्यो–वायुकोणस्थो रतिकरकपर्वतः ४।

ते खलु रतिकरकपर्वताः–दश योजनशतानि ऊर्ध्वमुच्चत्वेन, उद्वेधेन, गाम्भीर्येण तु दश गव्यूतशतानि सहस्रक्रोशपरिमिता इत्यर्थः। सर्वत्र–सर्वप्रदेशेषु समाः समानाः झल्लरीसंस्थानसंस्थिताः–झल्लरी–वलयाकारो वाद्यविशेषः, तस्याः संस्थानमाकारो झल्लरीसंस्थानं, तेन संस्थितास्तथाभूताः=वलयाऽऽकारस्थिताः सन्ति तथा–विष्कम्भेण–दश योजनसहस्राणि, परिक्षेपेण–परिधिना तु त्रयोविंशत्यधिकषड् योजन शताधिकानि एकत्रिंशतं योजनसहस्राणि ३१६२३ सन्ति, तथा–सर्व-

---

" णंदीसरवरस्स णं दीवस्स चक्कवालविक्खंभस्स " इत्यादि।

टीकार्थ–चक्रवाल विष्कम्भवाले, अर्थात् वलयका जैसा विस्तारवाले नन्दीश्वर द्वीपके बहुमध्यदेश भागमें चारों दिशाओंमें चार रतिकर पर्वत कहे गये हैं। ये रतिकर पर्वत देवोंका क्रीडास्थान हैं, ईशान आग्नेय, नैर्ऋत, वायव्य कोणोंमें एक एक रतिकर पर्वत हैं। ये एक हजार योजन ऊचे, उद्वेधसे एक हजार योजन गहरे, सबके सब समान हैं। झल्लरीका जैसा इनका भी आकार है, वलयाकार वाद्य विशेषका नाम झल्लरी है।

तथा—इनके विष्कम्भ १० हजार योजनका है, परिधि–३१६२३ योजन है। ये सब अच्छ स्वच्छ आकाश और स्फटिक मणि जैसा

" णंदीसरवरस्स णं दीवस्स चक्कवालविक्खंभस्स " ईत्याहि—

ટીકાર્થ–ચક્રવાલ વિષ્કંભવાળા વલયાકારના નન્દીશ્વર દ્વીપના બહુમધ્યદેશ ભાગમાં ચાર રતિકર પર્વતો કહ્યા છે, તે પર્વતો દેવોના ક્રીડાસ્થાન છે. ઇશાન, અગ્નિ, નૈઋત્ય અને વાયવ્ય કોણમાં એક એક રતિકર પર્વત છે, તે પર્વતો એક હજાર યોજન ઊંચા છે, તેમનો ઉદ્વેધ પણ એક હજાર યોજન છે. તેઓ ઝાલરના જેવા આકારનાં છે, ઝાલર એક વાદ્યવિશેષ છે તેમનો વિષ્કંભ ૧૦ હજાર યોજનનો અને પરિધિ ૩૧૬૨૩ યોજનની છે. તેઓ સ્વચ્છ આકાશ અને સ્ફટિકમણિ સમાન નિર્મળ છે, તેઓ શ્લક્ષ્ણ, ઘૃષ્ટ,

रत्नमयाः अच्छाः ' यावत् ' पदेन श्लक्ष्णाः श्लक्ष्णाः घृष्टाः मृष्टाः निरजसः निष्पङ्काः निष्कङ्कटच्छायाः सप्रभाः समरीचिकाः सोद्योताः प्रासादीयाः दर्शनीयाः अभिरूपाः ग्राह्याः, तथा-प्रतिरूपाश्च।

तत्र-रतिकरकपर्वतचतुष्टयमध्ये खलु यः सः-प्रस्तुतः उत्तरपौरस्त्यः ईशानकोणस्थो रतिकरपर्वतोऽस्ति, तस्य पर्वतस्य खलु चतुर्दिशि ईशानस्य-ईशाननामकस्य देवेन्द्रस्य देवराजस्य चतसृणाम्-अग्रे वक्ष्यमाणानां कृष्णादीनामग्रमहिषीणां जम्बूद्वीपप्रमाणाः-जम्बूद्वीप एव प्रमाणं यासां तास्तथाभूताः-जम्बूद्वीपप्रमिता चतस्रो राजधान्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-नन्दोत्तरा १, नन्दा २, उत्तरकुरवः ३, देवकुरवः ४, इमाः क्रमेण कृष्णायाः १, कृष्णराज्याः २, रामायाः ३, रामरक्षितायाः ४ श्च बोध्याः।

तत्र=रतिकरपर्वतचतुष्टयमध्ये खलु यः स दक्षिणपौरस्त्य अग्निकोणगतो रतिकरपर्वतोस्ति, तस्य पर्वतस्य खलु चतुर्दिशि शक्रस्य देवेन्द्रस्य देवराजस्य चतसृणाम्-अग्रे वक्ष्माणानाम् पद्मादीनाम् अग्रमहिषीणां जम्बूद्वीपप्रमाणाः चतस्रो

निर्मल हैं, यावत्-श्लक्ष्ण, घृष्ट, मृष्ट, नीरजस्क, निष्पङ्क, निष्कङ्कटच्छायावाले हैं, प्रभासहित हैं, मरीचि-किरणसहित हैं, उद्द्योत सहित हैं, प्रासादीय हैं, दर्शनीय हैं, और अभिरूप हैं, ये सब विशेषण यहां यावत् पदसे गृहीत हुवे हैं तथा ये सब पर्वत प्रतिरूप हैं।

इनमें जो रतिकर पर्वत उत्तर पौरस्त्य ईशान कोणमें है, उसकी चारों दिशाओंमें देवेन्द्र देवराज ईशानके चार कृष्णादिक अग्रमहिषियोंकी चार राजधानियां जम्बूद्वीपके बराबर हैं, इन राजधानियोंके नाम नन्दोत्तरा १, नन्दा २, उत्तरकुरु ३, देवकुरु ४। चार अग्रमहिषियां कृष्णा १, कृष्णराज्ञी २, रामा ३, रामरक्षिता ४ नामवाली हैं। तथा जो रतिकर पर्वत अग्निकोणमें है, उसकी चारों दिशाओंमें देवेन्द्र देवराज शक्रकी चार पद्मादिक अग्रमहिषियोंकी जम्बूद्वीप प्रमाणा चार

मृष्ट ઇત્યાદિ પ્રતિરૂપ પર્યન્તનાં વિશેષણોથી યુક્ત છે. ૬૫ માં સૂત્રોમાં તે વિશેષણો અર્થસહિત આપવામાં આવ્યાં છે.

ઇશાન કોણમાં જે રતિકર પર્વત આવેલો છે તેની ચારે દિશાઓમાં દેવેન્દ્ર દેવરાજ ઇશાનની કૃષ્ણાદિક ચાર અગ્રમહિષીઓની ચાર રાજધાનીઓ આવેલી છે, તેઓ જંબૂદ્વીપની બરાબર છે તે રાજધાનીઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે—નન્દોત્તરા, નન્દા, ઉત્તરકુરુ અને દેવકુરુ ચાર અગ્રમહિષીઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે—કૃષ્ણા, કૃષ્ણરાત્રિ, રામા અને રામરક્ષિતા. અગ્નિકોણમાં જે રતિકર પર્વત છે, તેની ચારે દિશાઓમાં દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક્રની પદ્મા,

राजधान्यः प्रज्ञप्ताः तद्यथा श्रवणा १, सौमनसा२, अर्चिमौलिनी ३, मनोरमा ४, चेति, इमाः क्रमेण पद्मायाः १, शिवायाः २, सत्याः ३, अञ्ज्वा ४ श्च बोध्याः

तत्र-रतिकरकपर्वतचतुष्टयमध्ये खलु यः स दक्षिणपाश्चात्यो नैऋत्यकोणगतो रतिकरकपर्वतोऽस्ति, तस्य खलु पर्वतस्य चतुर्दिशि शक्रस्य देवेन्द्रस्य देवराजस्य चतसृणाम्-अग्रे वक्ष्यमाणानाममलादीनामग्रमहिषीणां जम्बूद्वीपप्रमाणमिताः जम्बूद्वीपप्रमाणाः चतस्रो राजधान्यः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा-भूता १, भूतावतंसा २, गोस्तूपा ३, सुदर्शना ४ चेति, इमाः क्रमेण अमलायाः १, अप्सरसः=अप्सरोनामिकायाः, नवमिकायाः ३, रोहिण्याश्च ४ बोध्याः।

तत्र-रतिकरपर्वतचतुष्टयमध्ये खलु यः स उत्तरपाश्चात्यो-वायुकोणस्थितो रतिकरकपर्वतोऽस्ति, तस्य पर्वतस्य खलु चतुर्दिशि ईशानस्य देवेन्द्रस्य देवराजस्य चतसृणाम्-अग्रे वक्ष्यमाणानां वस्वप्रभृतीनामग्रमहिषीणां जम्बूद्वीपप्रमाणमिताश्चतस्रो राजधान्यः प्रज्ञप्ताः तद्यथा रत्ना १, रत्नोच्चया २, सर्वरत्ना ३, रत्नसंचया ४ ४ चेति, इमाः क्रमेण वस्वाः १. वसुगुप्तायाः २, वसुमित्रायाः ३, वसुन्धरायाः ४ श्चेति ॥ सू० ७१ ॥

राजधानियां श्रमणा १, सौमनसा २, अर्चिमौलिनी ३, मनोरमा ४ कही गई हैं। चार अग्रमहिषियां पद्मा १ शिवा २ सती ३ अञ्जू ४ हैं।

इन चार रतिकर पर्वतोंके बीचमें नैर्ऋत कोणका जो रतिकर पर्वत है उसकी चारों दिशाओंमें देवेन्द्र देवराज शक्रकी अमला १, अप्सरा २, अप्सरोनामिका ३, नवमिका ४ नामवाली जो अग्रमहिषियां है उन चारोंकी जम्बूद्वीप प्रमाणा भूता १, भूतावतंसा २, गोस्तूपा ३, सुदर्शना ४ ये चार राजधानी हैं।

वायुकोणमें जो रतिकर पर्वत है, उसकी चारों दिशाओंमें देवेन्द्र देवराज ईशानकी वसु १, वसुगुप्ता २, वसुमित्रा ३, वसुन्धरा ४ इन चार अग्रमहिषियोंकी चार रत्ना १, रत्नोच्चया २, सर्वरत्ना ३, रत्नसंचया ४ नामकी राजधानी जम्बूद्वीप जैसी विस्तृत हैं ॥ सू० ७१ ॥

શિવા, સતી અને અંજૂ નામની અગ્રમહિષીઓની ચાર રાજધાનીઓ આવેલી છે તે રાજધાનીઓ જંબૂદ્વીપ પ્રમાણે છે અને તેમનાં નામ શ્રમણા, સૌમનસા, અર્ચિમાલિની અને મનોરમા છે. નૈઋત્ય કોણમાં જે રતિકર પર્વત છે, તેની ચારે દિશાઓમાં દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક્રની અમલા, અપ્સરા, અપ્સરોનામિકા નામની અગ્રમહિષીઓની ચાર રાજધાનીઓ આવેલી છે તે રાજધાનીઓ જંબૂદ્વીપ જેટલાં જ પ્રમાણવાળી છે. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે-ભૂતા, ભૂતાવતંસા, ગોસ્તૂપા અને સુદર્શના છે. વાયવ્ય કોણમાં જે રતિકર પર્વત છે, તેની ચારે દિશાઓમાં દેવેન્દ્ર દેવરાજ ઈશાનની વસુ, વસુગુપ્તા, વસુમિત્રા અને વસુંધરા નામની ચાર અગ્રમહિષીઓની ચાર રાજધાનીઓ આવેલી છે તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે—રત્ના, રત્નોચ્ચયા, સર્વરત્ના અને રત્નસંચયા. તે રાજધાનીઓ પણ જંબૂદ્વીપ જેટલા જ વિસ્તારવાળી છે. ॥ સૂ. ૭૧ ॥

एतच्च पूर्वोक्तं सर्वं सत्यं जिनोक्तत्वादिति सत्यं निरूपयितुमाह—

मूलम्—चउव्विहे सच्चे पण्णत्ते, तं जहा—णामसच्चे १, ठवणसच्चे २, दव्वसच्चे ३, भावसच्चे ४। सू० ७२ ॥

छाया—चतुर्विधं सत्यं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—नामसत्यं १, स्थापनासत्यं २, द्रव्यसत्यं ३, भावसत्यम् ४। ॥ सू० ७२ ॥

टीका—"चउव्विहे" इत्यादि—व्याख्या सुगमा। नवरं—नाम—स्थापना—द्रव्यभावानां स्वरूपमस्मत्कृतायामनुयोगद्वारस्यानुयोगचन्द्रिकाटीकायां जिज्ञासुभिरवलोकनीयम्। सू० ७२ ॥

पूर्वं सत्यं निरूपितं, तच्च चारित्रविशेषरूपमिति चारित्रविशेषान् द्वितीयोद्देशसमाप्तिपर्यन्तं निरूपयितुमाह—

मूलम्—आजीवियाणं चउव्विहे तवे पण्णत्ते, तं जहा—उग्गतवे १, घोरतवे २, रसणिज्जूहणया ३, जिब्भिंदियपडिसंलीणया ४। सू० ७३ ॥

यह सब कथन जिनोक्त होनेसे सत्य हैं, अतः अब सूत्रकार सत्य निरूपण करते हैं। "चउव्विहे सच्चे पण्णत्ते" इत्यादि—

टीकार्थ—सत्य चार प्रकारका कहा गयाहै, नाम सत्य १, स्थापना सत्य, २, द्रव्य सत्य ३, भाव सत्य ४। इसकी व्याख्या सुगम है। इन सत्य स्वरूपोंका जिज्ञासु, अनुयोग द्वारकी अनुयोग चन्द्रिकाटीकाको देखें सू०७२

निरूपित यह सत्य चारित्र विशेषरूप होता है। इसलिये अब सूत्रकार द्वितीय उद्देशेकी समाप्तितक चरित्र विशेषणोंका कथन करतेहैं। "आजीवियाणं चउव्विहे तवे पण्णत्ते" इत्यादि—

આ સમસ્ત કથન જિનોક્ત હોવાથી સત્ય છે આ સંબંધને અનુલક્ષીને હવે સૂત્રકાર સત્યનું નિરૂપણ કરે છે—" चउव्विहे सच्चे पण्णत्ते " ઇત્યાદિ—

ટીકાર્થ—સત્ય ચાર પ્રકારનું કહ્યું છે—(૧) નામ સત્ય, (૨) સ્થાપના સત્ય, (૩) દ્રવ્ય સત્ય, અને (૪) ભાવ સત્ય. આ પદોની વ્યાખ્યા સુગમ છે. છતાં તેનું સ્વરૂપ સમજવા માટે અનુયોગદ્વારની અનુયોગચન્દ્રિકા ટીકા વાંચી લેવી. ॥ સૂ. ૭૨ ॥

સત્ય ચારિત્ર વિશેષરૂપ હોય છે તેથી હવે સૂત્રકાર આ ઉદ્દેશકની સમાપ્તિ થાય ત્યાં સુધીનાં સૂત્રોમાં ચારિત્ર વિશેષોનું નિરૂપણ કરે છે—

" आजीवियाणं चउव्विहे तवे पण्णत्ते " ઇત્યાદિ—

छाया—आजीविकानां चतुर्विधं तपः प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-उग्रतपः १ घोरतपः २, रसनिर्यूहणता ३, जिह्वेन्द्रियप्रतिसंलीनता ४ ॥ सू० ७३ ॥

टीका—" आजीवियाणं " इत्यादि - आजीविकानां-गोशालकशिष्याणां तपः-तपस्या चतुर्विधं-चतुष्प्रकारं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-उग्रतपः-उग्रमुत्कृष्टं च तत् तपः-अष्टमादि चेत्युग्रतपः १, घोरतपः-घोरम्-आत्मनिरपेक्षं च यत्तत् तपो घोरतपः, यच्च ' प्राणं पातयामि कार्यं साधयामीति ' निश्चितबुद्ध्या विधीयते तत्तथा २, रसनिर्यूहणता-रसानां-घृतप्रभृतीनां निर्यूहणता-परिवर्जनं तथा ३, जिह्वेन्द्रियप्रतिसंलीनता-जिह्वैवेन्द्रियं जिह्वेन्द्रियं तत्र प्रतिसंलीनता-गुप्तता, तथाभूता= जितरसनेन्द्रियतेत्यर्थः, मनोज्ञामनोज्ञाऽऽहारेषु रागद्वेषपरित्याग इति भावः ४। आर्हतानां तु द्वादशविधं तपो भवतीति ॥ सू० ७३ ॥

सूत्रार्थ-आजीविकोंके यहाँ चार प्रकारका तप कहा गया है, उग्रतप १, घोर तप २, रसनिर्यूहणता ३ और जिह्वेन्द्रिय प्रतिसंलीनता ४ ।

टीकार्थ-गोशालकके जो शिष्यहैं, वे यहाँ आजीविक शब्दसे गृहीत हुवे हैं। उनके यहां उग्रतप आदि भेदसे तपस्या चार प्रकारकी है, उसका अभिप्राय है कि-अष्टम आदि उत्कृष्ट तप हैं। जिसमें आत्मा अपेक्षित नहीं है, वह घोर तप है, इस तपस्यामें " कार्यं साधयामि शरीरं वा पातयामि " शरीर जाने पर भी कार्य को सिद्ध करूंगा ऐसा दृढ सङ्कल्प होनेसे घोरता है। जिस तपमें घृतादिरस परिवर्जित है वह " रसनिर्यूहणता " है, जिसमें रसनेन्द्रिय जीता जाय वह " रसनेन्द्रिय प्रतिसंलीनता " तप है । इसमें तपस्वी मनोज्ञ अमनोज्ञ विषयक राग-

---

સૂત્રાર્થ-આજીવિકોના ચાર પ્રકારનાં તપ અહીં પ્રકટ કરવામાં આવે છે—(૧) ઉગ્ર તપ, (૨) ઘોર તપ, (૩) રસનિર્યૂહણુતા અને (૪) જિહ્વેન્દ્રિય પ્રતિસંલીનતા.

ટીકાર્થ-ગોશાલકના અનુયાયીઓને આજીવિકો કહે છે. તેઓ ઉગ્રતપ આદિ ચાર પ્રકારની તપસ્યાઓમાં માને છે. તે પ્રત્યેકનું સ્વરૂપ હવે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે—અઠમ આદિ તપસ્યાને ઉગ્રતપ અથવા ઉત્કૃષ્ટ તપ કહે છે જેમાં આત્મા (જીવ) ની અપેક્ષા રાખ્યા વિના શરીર જાય તો ભલે જાય પણુ કાર્ય સિદ્ધ કરીશ આ પ્રકારનો ઘોર સંકલ્પ હોય છે, તે તપને ઘોરતપ કહે છે જે તપમાં ઘી આદિ રસનો પરિત્યાગ કરવામાં આવે છે, તે તપને રસનિર્યૂહણુતા કહે છે. જે તપમાં રસનેન્દ્રિય (સ્વાદ) પર કાબૂ રાખવામાં આવે છે, તે તપને " રસનેન્દ્રિય પ્રતિસંલીનતા તપ " કહે છે. તેમાં તપસ્વી મનોજ્ઞ અને અમ-

संयमं निरूपयति--

मूलम्-चउव्विहे संजमे पण्णत्ते, तं जहा-मणसंजमे १, वइसंजमे २, कायसंजमे ३, उवगरणसंजमे ४ ॥ सू० ७४ ॥

छाया--चतुर्विधः संयमः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-मनःसंयमः १, वाक्संयमः २, कायसंयमः ३, उपकरणसंयमः ४।

टीका--" चउव्विहे " इत्यादि-संयमः-संयमनं संयमः-सावद्यव्यापार-विरतिस्वरूपः, स चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-मनःसंयमः-मनसः संयमः-अशुभ-भावेभ्यो निवर्तनं शुभध्यानादौ प्रवर्तनं वा, वाक्संयमः-वाचः संयमः-सावद्य-व्यापारेभ्यो निवर्तनम्, २, कायसंयमः-कायस्य संयमः-अतिचारादिरूपसावद्य-व्यापारेभ्यो निवर्तनम् ३, उपकरणसंयमः-बहुमूल्यवस्त्रादि परिहारः ४। सू० ७४।

द्वेषका त्याग कर देता है । आजीविकोंके यहां येही चार तप माने गये हैं । जब कि जैन सिद्धान्तमें १२ तप प्रतिपादित हैं ॥ सू० ७३ ॥

" चउव्विहे संजमे पण्णत्ते " इत्यादि—

सूत्रार्थ-संयम चार प्रकारकेहैं, मनःसंयम १, वाक्संयम२, कायसंयम३ और उपकरण संयम ४ ।

टीकार्थ-सावद्य व्यापारमें विरतिही संयम है । तात्पर्य है कि अशुभ भावोंकी चिन्तासे मनको हटाना और धर्मध्यान आदिमें उसे लगाना मनःसंयम है १, सावद्य व्यापारसे मनको-हटाना और शुभ व्यापारमें प्रवृत्त करना वाक्संयम है २, अतिचार आदि सावद्य व्यापारसे शरीरको हटाना और निरतिचार व्यापार रूपमें उसे प्रवृत्त करना कायसंयम है ३, बहु मूल्य वस्त्रादिक धारण का परित्याग करना उपकरण संयम है ॥ सू० ७४ ॥

નોજ્ઞ વિષયક રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરી નાખે છે. આજીવિકો આ ચાર તપને જ માને છે, પરન્તુ જૈન સિદ્ધાન્તમાં તો ૧૨ તપ કહ્યાં છે. ॥ સૂ. ૭૩ ॥

" चउव्विहे संजमे पण्णत्ते " ઇત્યાદિ—

સૂત્રાર્થ-સંયમના ચાર પ્રકાર છે-(૧) મનઃસંયમ, (૨) વાક્સંયમ, (૩) કાય સંયમ અને (૪) ઉપકરણ સંયમ

ટીકાર્થ-સાવદ્ય વ્યાપાર (પ્રવૃત્તિ) થી વિરતિનું નામ જ સંયમ છે. અશુભ ભાવોના ચિન્તનથી મનને દૂર રાખવુ અને ધર્મધ્યાન આદિમાં તેને લીન કરવું તેનુ નામ મનઃસંયમ છે સાવદ્ય વ્યાપારમાંથી વચનને દૂર રાખીને શુભ વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત કરવા તેનું નામ વાક્સંયમ છે. અતિચાર આદિ સાવદ્ય વ્યાપારથી શરીરને દૂર રાખવું અને નિરતિચાર વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત કરવું તેનું નામ કાયસંયમ છે. બહુમૂલ્ય વસ્ત્રાદિકને ધારણ કરવાનો પરિત્યાગ કરવો તેનું નામ ઉપકરણ સંયમ છે. ॥ સૂ. ૭૪ ॥

पूर्वं संयम उक्तः, स च त्यागाद्भवतीति त्यागं निरूपयति--

मूलम्-चउव्विहे चियाए पण्णत्ते, तं जहा-मणचियाए १, वइचियाए २, कायचियाए ३, उवगरणचियाए ४। ।सू० ७५॥

छाया--चतुर्विधस्त्यागः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-मनस्त्यागः १, वाक्त्यागः २, कायत्यागः ३, उपकरणत्यागः ४।॥ सू० ७५॥

टीका--"चउव्विहे" इत्यादि-त्यागः-सांभोगिकानां वस्त्रपात्रादिप्रदानं, स चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-मनस्त्यागः-मनसा प्रदानम् १, एवं वाक्त्यागः २, कायत्यागः ३, उपकरणत्यागश्चापि बोध्यः ४। सू० ७५॥

पूर्वं त्याग उक्तः, स चाकिञ्चनस्य सम्यग्भवतीत्यकिञ्चनतां निरूपयति—

मूलम्-चउव्विहा अकिंचणया पण्णत्ता, तं जहा-मणअकिंचणया १, वइअकिंचणया २, कायअकिंचणया ३, उवगरण-अकिंचणया ४। ॥ सू० ७६॥

छाया-चतुर्विधा अकिञ्चनता प्रज्ञप्ता, तद्यथा-मनोऽकिञ्चनता १, वागकिञ्चनता २, कायाकिञ्चनता ३, उपकरणाकिञ्चनता ४। ॥ सू० ७६॥

त्याग निरूपण—

"चउव्विहे चियाए पण्णत्ते"

सूत्रार्थ-त्याग चार प्रकारका होता है, मनस्त्याग १, वाक्त्याग २, काय-सूत्रार्थ-त्याग ३, उपकरण त्याग ४।

टीकार्थ-साम्भोगिक साधुओंको वस्त्रादि देना त्याग है। त्याग शब्दसे यहां दान का ग्रहण हुवा है २ साम्भोगिक साधुजनोंको वस्त्र आदि मनसे देना मनस्त्याग है १, इसी प्रकार वाक्त्याग आदिके विषयमें समझना॥ ७५॥

"त्याग अकिञ्चन का सम्यक् होना है, अतः अकिञ्चनताका

ત્યાગનિરૂપણ--

"चउव्विहे चियाए पण्णत्ते" ઇત્યાદિ--

સૂત્રાર્થ-ત્યાગના ચાર પ્રકાર છે--(૧) મનસ્ત્યાગ, (૨) વચનત્યાગ, (૩) કાયત્યાગ અને ૪ ઉપકરણ ત્યાગ.

ટીકાર્થ-- સામ્ભોગિક સાધુઓને વસ્ત્રાદિક દેવા તેનું નામ ત્યાગ છે. ત્યાગ શબ્દથી અહીં દાનનું ગ્રહણ થયું છે. સાંભોગિક સાધુઓને મનથી વસ્ત્રાદિક અર્પણ કરવા તેનું નામ મનસ્ત્યાગ છે. એ જ પ્રમાણે વાક્ત્યાગ આદિ વિષે પણ સમજવું જોઇએ. ॥ સૂ. ૭૫॥

टीका--" चउव्विहे " इत्यादि-अकिञ्चनता-अविद्यमानं किञ्चन=किमपि धर्मोपकरणातिरिक्तं वस्तुजातं यस्य सोऽकिञ्चनः=निष्परिग्रहः, तस्य भावोऽकिञ्चनता, सा चतुर्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-मनोऽकिञ्चनता-मनसा अकिञ्चनता-निष्परिग्रहता तथा, एवं वागकिञ्चनतादिषु बोध्यम् । सू० ७६ ।

इति श्री विश्वविख्यात-जगद्वल्लभ-प्रसिद्धवाचक-पञ्चदशभाषाकलितललितकलापालापक-प्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक-वादिमानमर्दक - श्रीशाहूछत्रपति कोल्हापुरराजप्रदत्त 'जैनशास्त्राचार्य' पदभूषित-कोल्हापुरराजगुरु बालब्रह्मचारि- जैनाचार्य - जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री -घासीलालव्रतिविरचितायां स्थानाङ्गसूत्रस्य सुधाख्यायां व्याख्यायाम् चतुर्थ स्थानस्य द्वितीयोद्देशः समाप्तः ॥४-२॥

निरूपण करते हैं—" चउव्विहा अकिंचणया पण्णत्ता इत्यादि—

सूत्रार्थ-अकिञ्चिनताके चार भेद हैं। मनोऽकिञ्चनता-वागकिञ्चनता-कायाऽकिञ्चनता ३, उपकरणाऽकिञ्चनता ४ ।

टीकार्थ-धर्मोपकरणसे अतिरिक्त और वस्तु जिनकेपास नही है वे अकिञ्चन हैं, निष्परिग्रह हैं, अकिञ्चनपनाही अकिञ्चनता है । मनसे जो अकिञ्चनता है वह मनोऽकिञ्चनता है, इसी प्रकार वचनादिकोंकी अकिञ्चनता जानना चाहिये ॥सू० ७६॥

श्री जैनाचार्य जैनधर्म दिवाकर पूज्य श्री घासीलालजी महाराज कृत स्थानाङ्गसूत्र "की सुधा टीका का चौथा स्थानका दूसरा उद्देशक समाप्त ॥

" चउव्विहा अकिंचणया पण्णत्ता " ईत्यादि--

સૂત્રાર્થ-અકિંચનતાના ચાર પ્રકાર છે-(૧) મનઃ અકિંચનતા, (૨) વાગકિંચનતા (૩) કાયાકિંચનતા અને (૪) ઉપકરણાકિંચનતા.

ટીકાર્થ-ધર્મોપકરણ સિવાયની બીજી કોઈ પણ વસ્તુઓ જેમની પાસે નથી તેઓ અકિંચન છે-નિષ્પરિગ્રહી છે. અકિંચનપણાને જ અકિંચનતા કહે છે મનની અપેક્ષાએ જ અકિંચનતા છે તેને મન: અકિંચનતા કહે છે. એ જ પ્રમાણે વાગાદિની અકિંચનતા વિષે પણ સમજવું. ॥ સૂ. ૭૬ ॥

શ્રી જૈનાચાર્ય જૈનધર્મ દિવાકર પૂજ્ય શ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજ કૃત " સ્થાનાંગસૂત્ર " ની સુધાટીકાના ચોથા સ્થાનનો બીજો ઉદ્દેશક સમાપ્ત